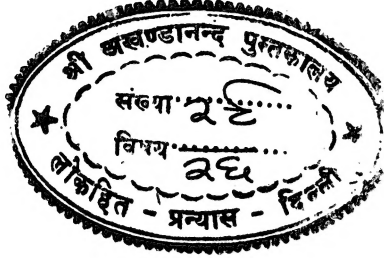

॥ धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा ॥

धर्मकोशः

राजनीतिकाण्डम्

द्वितीयो भागः

प्रधानसंपादकः

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

संवत् २०२९

DHARMAKOS'A

RĀJANĪTIKĀṆḌA

Volume IV

Part II

1973

EDITED BY

**Laxmanshastri Joshi, *Tarkateertha*
President, Prājña Pāṭhaśālā Maṇḍala.**

EDITORIAL STAFF

Editor-in-Chief :—

Pt. Laxmanshastri Joshi, Tarkateertha,
President, Prājñāpāṭhaśālā, Maṇḍalā, Wai.

Sub-editors :—

1. Pt. Ranganathshastri Joshi, Sahityashastri, Wai.
2. Pt. Govindshastri Kelkar,
Vyakaranateertha, Vedantachudamani, Wai.
3. Pt. Anantashastri Upadhye,
Vedantaparangata, Jainadarshanaparangata,
Vedavisharada, Wai.
4. Prof. Dr. V. G. Paranjape, M.A., LL.B., D. Litt., Poona.
5. Prof. N. R. Phatak, B.A., Bombay.
6. Justice P. B. Gajendragadkar, M.A., LL.B.,
Hon. Chairman Law Reforms Commission,
New Delhi.

Secretary :—

Pt. Vasudeoshastri Konkar, Wai.

TABLE OF CONTENTS

द्वितीयभागस्य रचनास्वरूपम्	१ - ३
द्वितीयभागे संगृहीतग्रन्थपरिचयः	४ - ८
ग्रन्थनामसंक्षेपाः	९ - १०
द्वितीयभागीयस्थलनिर्देशाङ्कपरिचयः	११ - १३
द्वितीयभागस्य प्रकरणानुक्रमेण विषयानुक्रमणिका	१४ - २५
„ ऋष्यादिक्रमेण विषयानुक्रमणिका	२६ - ४२
शुद्धिपत्रम्	४३ - ४४
द्वितीयभागपृष्ठसंख्या	५३१ - ११६४
राजनीतिप्रणेतारः	५३१ - ५३४
राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च	५३५ - ७७९
राजशब्दार्थविचारः	७८० - ७८६
राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः	७८७ - ८३३
राजप्रकाराः	८३४ - ८३६
राज्याधिकारी	८३७ - ८६३
राजशिक्षा	८६४ - ९१८
इन्द्रियजयः	९१९ - ९४१
राजदिनकृत्यम्	९४२ - ९६७
राज्ञः आत्मरक्षा	९६८ - १००७
राजपुत्ररक्षणम्	१००८ - १०२०
राजकर्तव्यानि	१०२१ - ११६४

प्रणामपत्रिका

धर्मकोशान्तर्गतस्य श्रुतिस्मृतिपुराणधर्मशास्त्रार्थशास्त्रेभ्यः

तद्याख्यानेभ्यश्च समुद्धृतस्य

अस्य

राजनीतिकाण्डस्य

मफतलालकुलतिलकैः अरविन्दादिबन्धुभिः उदारचरितैः

द्रव्यानुदानेनोपकृतस्य प्रकाशनावसरे

मनुशुक्रबृहस्पतिकृष्णभीष्मकौटिल्यादीन् राजनीतिविदः

ऋषभदेवरामचन्द्रमान्यातृभरताशोकादीन्

चक्रवर्तिनश्च

भूयोभूयः प्रणमामः ।

राजनीतिकाण्डस्य द्वितीयभागस्य रचनास्वरूपम्

मूलवचन-व्याख्यानसंग्रहपद्धतिः

(१) प्रथमतः प्रकरणनाम, ततः स्तम्भे अवान्तर-प्रकरणनाम, तदधस्तात् मूलवचन-व्याख्यानसंग्रहो विहितः । मूलग्रन्थो व्याख्यानसहितो रेलया मर्यादितः । तदधस्तात् विशेषटिप्पणी, तदधस्ताच्च स्थलनिर्देशाः पाठभेदाश्च संगृहीताः ।

(२) मूलवचनानां संग्रहः कालक्रममनुसृत्य कृतः ।

(३) मूलवचनस्योपरितने प्रदेशे सूक्ष्माक्षरैर्विषय-निर्देशः कृतः ।

(४) मूलवचनं स्थूलाक्षरैः, व्याख्यानानि मध्यमाक्षरैः, विशेषटिप्पणीस्थलनिर्देशादिकं सूक्ष्माक्षरैः, ग्रन्थनामसंक्षेपाश्च सूक्ष्मकृष्णाक्षरैर्मुद्रितानि ।

(५) एकस्य वचनस्य अनेकप्रकरणसंबन्धे तद्वचनं तत्तत्प्रकरणे प्रायः आवर्तितम् । यत्र तु नाऽऽवर्तितं तत्र 'अमुकस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यम्' इति टिप्पणी दत्ता ।

(६) यानि वचनानि ऋषिनाम्ना गृह्यसूत्रपुराणादिनाम्ना वा निबन्धकारैर्नोद्भूतानि, केवलं स्मृतित्वेन चन्द्रिकादिनिबन्धनाम्ना निबन्धकारनाम्ना अनिर्दिश्य वा किमपि समुद्भूतानि, तानि 'अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम् - ने - नानि' इति शीर्षकं दत्त्वा संगृहीतानि । तेषां च निबन्धकारैरुक्तः स्मृतिनिबन्धादिसंबन्धोऽस्माभिः स्थलादिनिर्देशान्ते दर्शितः ।

(७) यद्वचनं बहुभिर्निबन्धकारैरेकर्षिनाम्ना समुद्भूतम्, अल्पैर्निबन्धकारैर्ऋष्यन्तरीयत्वेनोद्भूतम्, तत् बहुमतादरेण बहुमान्ये ऋषौ एव संगृहीतम् । यस्य तु वचनस्य एकेनापि निबन्धकृता ऋषिविशेषसंबन्धो दर्शितः, बहुभिस्तु सामान्यस्मृतिसंबन्धः चन्द्रिकादिनिबन्धसंबन्धो वा दर्शितः, तद्वचनं ऋषिसंबन्धस्मृत्यादिसंबन्धयोर्विरोधाभावात् ऋषिविशेषे एव संगृहीतम् । यस्य तु वचनस्य

एकेनैव निबन्धकृता अनेकर्विसंबन्धो दर्शितः, तत् दर्शितसंबन्धेषु सर्वेषु ऋषिषु संगृहीतम् । एतादृशेषु स्थलेषु यस्मिन् ऋषौ वचनं संगृहीतं तदतिरिक्तैर्ऋष्यादिभिर्निबन्धकारदर्शितस्तद्वचनसंबन्धोऽस्माभिरपि स्थलनिर्देशान्ते दर्शितः ।

(८) वचने व्याख्याने च संग्रह्यमाणे यत्राशुद्धिर्लक्षिता तत्र शुद्धिरुत्प्रेक्षिता चेत् अशुद्धग्रन्थोत्तरं कंसे आदौ प्रश्नचिह्नं तत उत्प्रेक्षितः शुद्धपाठो दत्तः । यत्र न शुद्धरुत्प्रेक्षा तत्र अशुद्धग्रन्थोत्तरं कंसे प्रश्नचिह्नमात्रं दत्तम् । यत्र तु अशुद्धिबहुलो ग्रन्थस्तत्र क्वचित् प्रश्नचिह्नमपि न दत्तम् । यत्र अक्षरं पदं वाक्यं वा पूर्वापरसंगत्यभावादानावश्यकमधिकमिति प्रतीतं तत्र सोऽधिकांशः प्रश्नचिह्नोत्तरकः कंसे निवेशितः ।

(९) क्वचित् व्याख्यानादिषु विरोधाद्याकलने संशोधनात्मिकाः संपादकीयाः टिप्पण्यो दत्ताः । ताश्च विदुषां विचारे प्रवृत्तिं प्रययितुं विप्रतिपत्तिस्थानीया भवन्तीति मत्वा विद्वद्भिर्निर्णयो विषेयः ।

(१०) सर्वाणि व्याख्यानानि कालक्रममनुसृत्य संगृहीतानि । तत्र यत् प्रथमं व्याख्यानं तत् संपूर्णं संगृहीतम् । अग्रिमेषु तु व्याख्यानेषु पूर्वव्याख्यानसदृशमंशं विहाय विसदृशांश्च एव संगृहीतः । यत्र सकलसादृश्यं तत्र 'अमुकवत्' इति, यत्र एकदेशसादृश्यं एकदेशश्च संगृहीतः तत्र 'शेषं अमुकवत्' इति च अधस्तनटिप्पण्यामतिदेशो विहितः । यत्र तु पूर्वसादृश्येऽपि न्यूनविषयं व्याख्यानं तत्र पूर्वोक्तातिदेशो वतेः स्थाने 'गतम्' इति, 'गतार्थम्' इति वा पदं निवेशितम् । क्वचित् पुनः उत्तरव्याख्यानस्य प्रसक्तत्वे तस्य पूर्वसादृश्येऽपि संग्रहः कृतः, पूर्वमसंगृह्य वा तत्र उत्तरस्यातिदेशो विहितः । प्रकरणसंदृग्धान्यपि व्याख्यानानि प्रायशो

विभज्य तत्तद्वचनेषु संगृहीतानि । कचित् संगतिलोभेना-
नेकवचनव्याख्यानमेकस्मिन् वचने संगृह्य इतरेषु वचनेषु
'अमुकवचने व्याख्यानं द्रष्टव्यम्' इति टिप्पणी विहिता ।

स्थलनिर्देश-पाठभेदपद्धतिः

(११) स्थलनिर्देशः पाठभेदाश्च यद्वचनान्यव-
लम्बन्ते तेषु एकादिसंख्याङ्का मुद्रिताः । त एव
संख्याङ्का अधस्तात् परामृष्टाः () एतच्चिह्नेना-
वकृष्य । यथा— [पृष्ठ १ स्तम्भः १] (१) भा.
१२।५८।१९.

(१२) संगृहीतानां ग्रन्थानां नामधेयानि संक्षेप-
रूपेण ग्रन्थगौरवभयात् निर्दिष्टानि । ते च संक्षेपाः अग्रे
स्वातन्त्र्येण संगृहीताः । यथा— मनुस्मृतिः = मम्मू. ;
राजनीतिप्रकाशः = राम.

(१३) प्रथमं संक्षेपरूपग्रन्थसंज्ञाः, तदुत्तरं स्थल-
निर्देशाः, ततः पाठभेदाः इत्यनुक्रमः । एकग्रन्थानेक-
स्थलनिर्देशाः स्वल्पविरामचिह्नेन विभेदिताः । पूर्वग्रन्थीय-
स्थलनिर्देशादिसमाप्तिः अधविरामचिह्नेन दर्शिता ।
सर्वग्रन्थीयस्थलनिर्देशादिसमाप्तिः अवसानचिह्नेन दर्शिता ।
यथा— [पृ. ९६८ स्तम्भः २] (१) भा.
१२।९८।२८; भामु. १२।९०।३०, १२।९३।३१.

(१४) यस्मिन् ग्रन्थे केवलपूर्वार्धस्य उत्तरार्धस्यैव
वा स्थलनिर्देशः कर्तव्यः तत्र स्थलनिर्देशात् परं 'पू.'
'उत्त.' इति निर्देशः कृतः । यथा— [पृ. ७४०
स्तम्भः १] (७) राम. १५० पू. ; [पृ. ७४१
स्तम्भः १] (१) राम. १२८ उत्त.

(१५) पाठभेदाः मूलवचनानां संगृहीताः, न
व्याख्यानानाम् ।

(१६) यस्य मूलांशस्य पाठभेदो देयः तं मूलांशं
दत्त्वा ततः परं कंसचिह्नोदरे पाठभेदो निर्दिष्टः । यथा—
[पृ. १ स्तम्भः १] (१) भा. १२।५८।१; भामु.
१२।५८।१ नान्यं (न्याय्यं).

(१७) यत्र पूर्वार्धः उत्तरार्धः विशिष्टचरणो
वा अनेकपाठसंयुतः तत्र 'पूर्वार्धे' 'उत्तरार्धे'
'अमुकचरणे' इति निर्दिश्य तदुत्तरं कंसचिह्नोदरे संपूर्णः

पूर्वार्धः उत्तरार्धः चरणो वा पाठभेदमयः मुद्रितः ।
यथा— [पृ. ५६१ स्तम्भः २] (३) भा.
१२।१५।३; भामु. १२।१५।३ पूर्वार्धे (दण्डः
संरक्षते धर्मं तथैवार्थं जनाधिप।); (४) भा.
१२।१५।४; भामु. १२।१५।४ उत्तरार्धे (एवं
विद्वन्नुपाधत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम् ॥) ;
[पृ. ८४९ स्तम्भः १] (१) वारा. २।१२३।३३
प्रथमचरणे (स राघवेन बत वंशमात्मनः).

(१८) यत्र संपूर्णं वचनं पाठभेदमयं तत्र तदनु-
द्धृत्यैव कंसचिह्नोदरे पाठभेदमयं संपूर्णं वचनं समुद्धृतम् ।
यथा— [पृ. ५७६ स्तम्भः १] (६) भा. १२।५९।
६३; भामु. १२।५९।६३ (चैत्यद्रुमावमर्दश्च रोषः
कर्मानुशासनम् । अपस्करोऽथ वसनं तथोपायाश्च
वर्णिताः ॥).

(१९) पूर्वग्रन्थेन उत्तरग्रन्थस्य पाठभेदसाम्ये उत्तर-
ग्रन्थस्थलनिर्देशोत्तरं 'अमुकवत्' इत्युक्तम् । अंशेन
साम्यं चेत् विशेषं पाठभेदं दत्त्वा 'शेषं अमुकवत्'
इत्युक्तम् । यथा— [पृ. ६९७ स्तम्भः १] (१) राम.
१५१ राकवत्; [पृ. ६९७ स्तम्भः २] (१)
राम. १५१ यानुपा (यान्समा) शेषं राकवत्.

(२०) यत्र अधिकांशरूपः पाठभेदो निर्दिष्टमिष्ट-
स्तत्र यदुत्तरमधिकांशस्तच्छब्दोत्तरं अधिकचिह्नं कृत्वा
तदुत्तरं कंसचिह्नोदरे अधिकांशरूपः पाठभेदः प्रदर्शितः ।
यथा— [पृ. १०२८ स्तम्भः २] (३) राम. १४०
आवस्ये + (वसन्).

(२१) यत्र कस्यचिदंशस्य न्यूनता निर्दिष्टमिष्टा
तत्र यावान् न्यूनांशः तं कंसोदरे निर्दिश्य ततः परं '०'
एतादृशं चिह्नं कृतम् । तावानंशो नास्तीति तदर्थः ।
यथा— [पृ. १०२८ स्तम्भः २] (३) राक.
१७० (अवराध्यान्०).

(२२) यत्र एकस्मिन् वचने कस्यचिदंशस्य
आवृत्तिः, ग्रन्थान्तरे प्रत्यावृत्तिः पाठभेदश्च समानः, तत्र
एकवारमेव पाठभेदो दर्शितः । प्रत्यावृत्तिः स पाठभेद
इति तदर्थः ।

(२३) यत्र महतोऽशस्य पाठभेदो दर्शितव्यस्तत्र तदंशस्य आद्यन्तौ '....' एतादृशचिह्नगर्भावुद्धृतौ, न संपूर्णोऽश उद्धृतः । यथा— [पृ. ७१८ स्तम्भः १]
 (२) नास्मृ. २०।६ ऽप (ऽव) यश्चो '...' व्रजेत् (यो य उद्रेकमाप्नुयात्).

(२४) यत्र एकस्मिन्नेव ग्रन्थे कस्यचिद्विशेषस्य अनन्तरपूर्वस्थलमात्रेण संबन्धो विवक्षितस्तत्र ततः पूर्व-
 तरस्थलेन संबन्धाभावं बोधयितुं अनन्तरपूर्वस्थलनि-
 देशात्पूर्वं ' : ' इति विसर्गचिह्नं विहितम् । यथा—

[पृ. ६९५ स्तम्भः २] (१) रात्र. १४१ : २७२ संख्य (स रख्य) रात्रो (तस्य). अत्र पाठभेदयोः १४१ इति स्थलेन संबन्धो नास्तीति तदर्थः ।

(२५) यत्र यद्वचनस्य कृष्यादिसंबन्धो निबन्ध-
 कृता न निर्दिष्टस्तत्र तद्वचनस्य अनिर्दिष्टकर्तृकत्वबोधनाय
 स्थलनिर्देशोत्तरं '(=) ' इति चिह्नं दत्तम् । यथा—
 [पृ. ६८६ स्तम्भः २] (१) गौमि.
 ११।२८ (=).

राजनीतिकाण्डस्य
द्वितीयभागे संगृहीतग्रन्थपरिचयः
मूलग्रन्थाः

क्रमांकः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
१	निरुक्तम्	(1) Shri Venkateshwara Press, Bombay; (2) Anandashrama, Poona.
२	गौतमधर्मसूत्रम्	Government Oriental Library Series, Mysore.
३	बृद्धगौतमस्मृतिः	Gurumandal Series, Calcutta.
४	हारीतस्मृतिः	(1) Manmatha Nath Dutt, Calcutta; (2) Shri Venkateshwara Press, Bombay.
५	बृद्धहारीतस्मृतिः	Anandashrama, Poona.
६	बौधायनधर्मसूत्रम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi.
७	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	" " " "
८	वसिष्ठस्मृतिः	(1) Anandashrama, Poona; (2) Manmatha Nath Dutt, Calcutta; (3) Bombay Sanskrit and Prakrit Series, Bombay.
९	विष्णुस्मृतिः	Prof. Julius Jolly, The Asiatic Society, Calcutta.
१०	लघुविष्णुस्मृतिः	Anandashrama, Poona.
११	शङ्खस्मृतिः	" "
१२	शङ्खलिखितस्मृतिः	" "
१३	महाभारतम्	(1) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona; (2) Chitrashala Press, Poona; (3) Ganapata Krishnaji Press, Bombay.
१४	वाल्मीकिरामायणम्	(1) Dayananda Mahavidyalaya Sanskrit Granthamala, Lahore; (2) Nirnayasagara Press, Bombay.
१५	कौटिलीयमर्थशास्त्रम्	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
१६	चाणक्यसूत्राणि	University of Mysore, Mysore.
१७	चाणक्यनीतिदर्पणः	Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur.
१८	बृद्धचाणक्यः	" " " "

क्रमाङ्कः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादित्थानम्
१९	चाणक्यनीतिशास्त्रम्	Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur.
२०	चाणक्यसारसंग्रहः	" " " "
२१	चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्	" " " "
२२	मनुस्मृतिः	(1) V. N. Mandlik, Bombay; (2) J. R. Gharpure, " ; (3) Asiatic Society of Bengal, Calcutta; (4) Nirnayasagara Press, Bombay.
२३	याज्ञवल्क्यस्मृतिः	Nirnayasagara Press, Bombay.
२४	नारदीयमनुसंहिता	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
२५	नारदस्मृतिः	Prof. Julius Jolly, The Asiatic Society, Calcutta.
२६	बार्हस्पत्यसूत्रम्	Punjab Sanskrit Series, Lahore.
२७	अत्रिसंहिता	Anandashrama, Poona.
२८	पराशरस्मृतिः	(1) Shri Venkateshwara Press, Bombay; (2) Asiatic Society of Bengal, Calcutta; (3) Bombay Sanskrit Series, Bombay.
२९	बृहत्पराशरसंहिता	Bombay Sanskrit and Prakrit Series, Bombay.
३०	जैमिनिसूत्रम्	Anandashrama, Poona.
३१	मार्कण्डेयस्मृतिः	Gurumandal Series, Calcutta.
३२	आश्वलायनस्मृतिः	Prajna-Patha-Shala Mandal, Wai (हस्तलिखितम्).
३३	ब्रह्माण्डपुराणम्	Shri Venkateshwara Press, Bombay.
३४	मार्कण्डेयपुराणम्	Kashinath Shastri Lele, Wai.
३५	मत्स्यपुराणम्	Anandashrama, Poona.
३६	विष्णुपुराणम्	Modavritta Press, Wai.
३७	हरिवंशः	Chitrashala Press, Poona.
३८	श्रीमद्भागवतम्	Nirnayasagara Press, Bombay.
३९	लिङ्गपुराणम्	Shri Venkateshwara Press, Bombay.
४०	विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्	" " " "
४१	गण्डपुराणम्	" " " "
४२	पद्मपुराणम्	Anandashrama, Poona.
४३	ब्रह्मपुराणम्	Shri Venkateshwara Press, Bombay.
४४	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	" " " "

क्रमांकः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
४५	अग्निपुराणम्	Anandashrama, Poona.
४६	देवीभागवतम्	Shri Venkateshwara Press, Bombay
४७	कालिकापुराणम्	" " " "
४८	कामन्दकीयनीतिसारः	(1) Anandashrama Poona (सप्तमसर्गपर्यन्तम्); (2) Prajna-Patha-Shala Mandal, Wai (हस्तलिखितम्— अष्टमसर्गतः समाप्तिपर्यन्तम्).
४९	शुक्रनीतिः	(1) Jivananda Vidyasagar, Calcutta; (2) Shri Venkateshwara Press, Bombay.
५०	योगयात्रा	Bombay Machine Press, Lahore.
५१	नीतिवाक्यामृतम्	Manikachanda Jain Granthamala, Bombay.
५२	युक्तिक्लृप्तः	Prajna-Patha-Shala, Wai (हस्तलिखितम्).
५३	मानसोल्लासः	Gaekwad's Oriental Series, Baroda.

टीका-निबन्ध-ग्रन्थाः

(८)

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्	मुद्रितः
५४	विश्वरूपः	विश्वरूपाचार्यः	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	(1) A. D. 720-773 by K. L. Daptari; (2) " 800-825 by P. V. Kane.	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.	"
५५	मेधातिथिभाष्यम्	मेधातिथिः	मनुस्मृतिटीका	" 825-900	(1) J. R. Gharpure, Bombay; (2) Ganganath Jha, Asiatic Society of Bengal, Calcutta; (3) V. N. Mandlik, Bombay.	"
५६	गोविन्दराजीया	गोविन्दराजः	"	" 1050-1100	V. N. Mandlik, Bombay.	"
५७	मिताक्षरा	विज्ञानेश्वरः	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	" 1070-1100	Nirnayasagara Press, Bombay.	"
५८	अपराजितः	अपराजितः	"	" 1115-1130	Anandashrama, Poona.	"
५९	राजधर्मसूतसंहिता	लक्ष्मीधरः	निबन्धः	" 1100-1150	Gaekwad's Oriental Series, Boroda.	"
६०	मत्सरिभाष्यम्	मत्सरी	गौतमधर्मसूत्रटीका	" 1100-1300 (Probably about 1200)	Government Oriental Library Series, Mysore.	"
६१	मिताक्षरा	हरदत्तः	"	" 1100-1300	Anandashrama, Poona.	"
६२	उल्लवला	"	आपस्तम्बधर्मसूत्रटीका	" "	Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi.	"
६३	मन्वर्थविवृतिः	सर्वज्ञनारायणः	मनुस्मृतिटीका	" "	V. N. Mandlik, Bombay.	"
६४	मन्वर्थमुक्तावलिः	कुल्लुकभट्टः	"	" 1150-1300 (Probably about 1250)	(1) V. N. Mandlik, Bombay; (2) Nirnayasagara Press, Bombay.	"
६५	विवादरत्नाकरः	चण्डेश्वरः	निबन्धः	" 1314-1324	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"
६६	राजनीतिरत्नाकरः	"	"	" "	Bihar And Orissa Research Society, Patna.	"
६७	पराशरमाधवः - आचारिकाण्डम् प्रायश्चित्तकाण्डम् व्यवहारकाण्डम्	माधवाचार्यः	पराशरस्मृतिटीका	" 1330-1385	Asiatic Society of Bengal, Calcutta. Bombay Sanskrit Series, Bombay.	"

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनादित्यान्तम्	सूचितः
६८	दीपकलिका	शुलपाणिः	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	A. D. 1375-1480	J. R. Gharpure, Bombay.	"
६९	ग्रन्थचन्द्रिका	राघवानन्दः	मनुस्मृतिटीका	Later than 1400 A. D.	V. N. Mandlik, Bombay.	"
७०	नारदीयमनुसंहिताभाष्यम्	भवस्वामी	नारदीयमनुसंहिता-टीका	...	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.	"
७१	वीरमित्रोदया	मित्रमिश्रः	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	A. D. 1610-1640	Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi.	"
७२	राजनीतिप्रकाशः	"	निबन्धः	" " "	Prof. Julius Jolly, The Asiatic Society, Calcutta.	"
७३	वैजयन्ती	नन्दपण्डितः	विष्णुस्मृतिटीका	" " 1623	" " "	"
७४	नीतिमूलः	नीलकण्ठभट्टः	निबन्धः	(1) A. D. 1540 by Chinnaswami; (2) " " 1610-1645 by P. V. Kane.	(1) J. R. Gharpure, Bombay; (2) Gujarati Printing Press, Bombay.	"
७५	राजधर्मकौस्तुभः	अनन्तदेवः	याज्ञवल्क्यस्मृति-	" " 1650-1675	Gaekwad's Oriental Series, Baroda.	"
७६	बालभट्टी	बालभट्टः पायगुण्डे	मिताक्षराटीका	" " 1774-1775	J. R. Gharpure, Bombay.	"
७७	नन्दिनी	नन्दनाचार्यः	मनुस्मृतिटीका	...	V. N. Mandlik, Bombay.	"
७८	मनुभाष्यचन्द्रिका	रामचन्द्रः	"	...	" " "	"
७९	बौधायनविवरणम्	गोविन्दस्वामी	बौधायनधर्मसूत्रटीका	...	Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi.	"
८०	नीलकण्ठी	नीलकण्ठः	महाभारतटीका	In the 17 th Century by V. S. Sukhathankar	Chitrashala Press, Poona.	"
८१	जयमङ्गला	शंकरार्यः	कामन्दकीयनीति-सारटीका	...	Anandashrama, Poona.	"
८२	उपाध्यायनिरपेक्षा	...	"	...	" " "	"
८३	नीतिवाक्यामृतटीका	...	नीतिवाक्यामृतटीका	...	Manikachanda Jain Granthamala, Bombay.	"
८४	शुक्लनीतिटीका	जीवानन्दविद्यासागरः	शुक्लनीतिटीका	A. D. 1882	Jivananda Vidyasagar, Culcutta.	"
८५	श्रीमूल	त. गणपतिशास्त्री	कौटिलीयार्थशास्त्र-टीका	" " 1923	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.	"

ग्रन्थनामसंक्षेपाः

४५ अग्नि.	अग्निपुराणम्	२५ नास्मृ.	नारदस्मृतिः
२७ अत्रिसं.	अत्रिसंहिता	१ नि.	निरुक्तम्
अध्यात्मोप.	अध्यात्मोपनिषत्	८० नीटी.	नीलकण्ठी टीका
५८ अप.	अपरार्कः	७४ नीम.	नीतिमयूखः
आगृ.	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	५१ नीवा.	नीतिवाक्यामृतम्
७ आध.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	८३ नीवाटी.	नीतिवाक्यामृतटीका
३२ आश्वस्मृ.	आश्वलायनस्मृतिः	४२ पद्म.	पद्मपुराणम्
६२ उ.	उज्ज्वला	६७ पमा.	पराशरमाधवः
८२ उनि.	उपाध्यायनिरपेक्षा	२८ पस्मृ.	पराशरस्मृतिः
ऐव्रा.	ऐतरेयब्राह्मणम्	पा.	पाणिनिसूत्रम्
४८ कानी.	कामन्दकीयनीतिसारः	७६ बाल.	बालभट्टी
४७ कालिका.	कालिकापुराणम्	२६ बासू.	बार्हस्पत्यसूत्रम्
१५ कौ.	कौटिलीयमर्थशास्त्रम्	बृउ.	बृहदारण्यकोपनिषत्
४१ गरुड.	गरुडपुराणम्	२९ बृपसं.	बृहत्पराशरसंहिता
५६ गोरा.	गोविन्दराजीया	६ बौध.	बौधायनधर्मसूत्रम्
२ गौध.	गौतमधर्मसूत्रम्	७९ बौवि.	बौधायनविवरणम्
६१ गौमि.	गौतमधर्मसूत्रमिताक्षरा टीका	ब्रसू.	ब्रह्मसूत्रम्
१७ चाद.	चाणक्यनीतिदर्पणः	४३ ब्रह्म.	ब्रह्मपुराणम्
१९ चानी.	चाणक्यनीतिशास्त्रम्	४४ ब्रह्मवै.	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
२१ चाशा.	चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्	३३ ब्रह्माण्ड.	ब्रह्माण्डपुराणम्
२० चासा.	चाणक्यसारसंग्रहः	भगी.	भगवद्गीता
१६ चासू.	चाणक्यसूत्राणि	१३ भा.	महाभारतम्-भाण्डारकरसंस्था-
छाउ.	छान्दोग्योपनिषत्		मुद्रितम्
८१ जम.	जयमङ्गला	३८ भाग.	श्रीमद्भागवतम्
३० जैसू.	जैमिनिसूत्रम्	७८ भाच.	मनुभावावर्धचन्द्रिका
तैसं.	तैत्तिरीयसंहिता	१३ भासु.	महाभारतम्-मुंबईमुद्रितम्
६८ दीक.	दीपकलिका	६९ मच.	मन्वर्थचन्द्रिका
४६ देवीभाग.	देवीभागवतम्	३५ मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्
४७ नन्द.	नन्दनी	६० मभा.	मत्सरिभाष्यम्
७० नाभा.	नारदीयमनुसंहिताभाष्यम्	६४ ममु.	मन्वर्थसुक्तावलिः
२४ नासं.	नारदीयमनुसंहिता	६३ मवि.	मन्वर्थविवृतिः

२२ मस्मृ.	मनुस्मृतिः	४० विध.	विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्
३४ मार्क.	मार्कण्डेयपुराणम्	६५ विर.	विवादरत्नाकरः
५३ मासो.	मानसोद्धारः	५४ विश्व.	विश्वरूपः
३१ मास्मृ.	मार्कण्डेयस्मृतिः	३६ विष्णु.	विष्णुपुराणम्
५७ मिता.	मिताक्षरा—याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	९ विस्मृ.	विष्णुस्मृतिः
५५ मेधा.	मेधातिथिभाष्यम्	७१ वीमि.	वीरमित्रोदया टीका
२३ यास्मृ.	याज्ञवल्क्यस्मृतिः	३ वृगौस्मृ.	वृद्धगौतमस्मृतिः
५२ युक्.	युक्तिकल्पतरुः	१८ वृचा.	वृद्धचाणक्यः
५० योया.	योगयात्रा	५ वृहास्मृ.	वृद्धहारीतस्मृतिः
५९ राक.	राजधर्मकल्पतरुः	७३ वै.	वैजयन्ती
७५ राकौ.	राजधर्मकौस्तुभः	१२ शंलिस्मृ.	शङ्खलिखितस्मृतिः
७२ राप्र.	राजनीतिप्रकाशः	११ शंस्मृ.	शङ्खस्मृतिः
६६ रार.	राजनीतिरत्नाकरः	४९ शुनी.	शुक्रनीतिः
१० लविस्मृ.	लघुविष्णुस्मृतिः	८४ शुनीटी.	शुक्रनीतिटीका
३९ लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्	शुसं.	शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनसंहिता
वराहोप.	वराहोपनिषत्	शौनकोप.	शौनकोपनिषत्
८ वस्मृ.	वसिष्ठस्मृतिः	८५ श्रीमूला.	श्रीमूला व्याख्या
१४ वारा.	वाल्मीकिरामायणम्—विश्वजन्धु- संपादितम्	३७ हरि.	हरिवंशः
१४ वाराकु.	वाल्मीकिरामायणम्—कुम्भकोणे संपादितम्	४ हास्मृ.	हारीतस्मृतिः

राजनीतिकाण्डस्य
द्वितीयभागीयस्थलनिर्देशाङ्कपरिचयः*

अग्निपुराणम्— अध्यायः । श्लोकः

अत्रिसंहिता— श्लोकः

अध्यात्मोपनिषत्— मन्त्रः

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्— प्रश्नः । कण्डिका । सूत्रम्

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्— अध्यायः । खण्डः । सूत्रम्

आश्वलायनस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

ऐतरेयब्राह्मणम्— अध्यायः । खण्डः

कामन्दकीयनीतिसारः— सर्गः । श्लोकः

कालिकापुराणम्— अध्यायः । श्लोकः

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्— अधिकरणम् । अध्यायः

गरुडपुराणम्— अंशः । अध्यायः । श्लोकः

गौतमधर्मसूत्रम्— अध्यायः । सूत्रम्

चाणक्यनीतिदर्पणः— अध्यायः । श्लोकः

चाणक्यनीतिशास्त्रम्— श्लोकः

चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्— अध्यायः । श्लोकः

चाणक्यसारसंग्रहः— शतकम् । श्लोकः

चाणक्यसूत्राणि— सूत्रम्

छन्दोग्योपनिषत्— अध्यायः । खण्डः । कण्डिका

जैमिनिस्मृतिः— अध्यायः । पादः । सूत्रम्

तैत्तिरीयसंहिता— काण्डम् । प्रपाठकः । अनुवाकः । पञ्चाशिका

देवीभागवतम्— स्कन्धः । अध्यायः । श्लोकः

नारदस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

नारदीयमनुसंहिता— प्रकरणम् । श्लोकः

निरुक्तम्— अध्यायः । खण्डः

* अत्र केवलं मूलग्रन्थानां निबन्धग्रन्थानां च स्थलनिर्देशाङ्कपरिचयो दत्तः । टीकाग्रन्थानां तु स्थलनिर्देशाङ्काः तत्तन्मूलग्रन्थानुसारिण एव वर्तन्त इत्यतः ते न स्वातन्त्र्येण प्रदत्ताः ।

नीतिमयूखः— पृष्ठम्

नीतिवाक्यामृतम्— समुद्देशः । सूत्रम्

पद्मपुराणम्— खण्डः । अध्यायः । श्लोकः

पराशरमाधवः— पृष्ठम्

पराशरस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

पाणिनिसूत्रम्— अध्यायः । पादः । सूत्रम्

बार्हस्पत्यसूत्रम्— अध्यायः । सूत्रम्

बृहत्पराशरसंहिता— अध्यायः । श्लोकः

बृहदारण्यकोपनिषत्— अध्यायः । ब्राह्मणम् । कण्डिका

बौधायनधर्मसूत्रम्— प्रश्नः । खण्डः । सूत्रम्

ब्रह्मपुराणम्— अध्यायः । श्लोकः

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्— खण्डः । अध्यायः । श्लोकः

ब्रह्मसूत्रम्— अध्यायः । पादः । सूत्रम्

ब्रह्माण्डपुराणम्— पादः । अध्यायः । श्लोकः

भगवद्गीता— अध्यायः । श्लोकः

मत्स्यपुराणम्— अध्यायः । श्लोकः

मनुस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

महाभारतम्— पर्व । अध्यायः । श्लोकः

मानसोद्भासः— विंशतिः । अध्यायः । श्लोकः

मार्कण्डेयपुराणम्— अध्यायः । श्लोकः

मार्कण्डेयस्मृतिः— पृष्ठम्

याज्ञवल्क्यस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

युक्तिकल्पतरुः— श्लोकः । पृष्ठम्

योगयात्रा— अध्यायः । श्लोकः

राजधर्मकल्पतरुः— पृष्ठम्

राजधर्मकौस्तुभः— पृष्ठम्

राजनीतिप्रकाशः— पृष्ठम्

राजनीतिरत्नाकरः— पृष्ठम्

लघुविष्णुस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

लिङ्गपुराणम्— भागः । अध्यायः । श्लोकः

चराहोपनिषत्— अध्यायः । श्लोकः

वसिष्ठस्मृतिः— अध्यायः । सूत्रम्

वाल्मीकिरामायणम्— काण्डम् । अध्यायः । श्लोकः

विवादरत्नाकरः— पृष्ठम्

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्— खण्डः । अध्यायः । श्लोकः

विष्णुपुराणम्— अंशः । अध्यायः । श्लोकः

विष्णुस्मृतिः— अध्यायः । सूत्रम्

वृद्धगौतमस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

वृद्धचाणक्यः— अध्यायः । श्लोकः

वृद्धहारीतस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

शङ्खलिखितस्मृतिः— श्लोकः

शङ्खस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

शुक्नीतिः— अध्यायः । श्लोकः । चतुर्थाध्याये तु— अध्यायः । प्रकरणम् । श्लोकः

शुक्लयजुर्वेदमाध्यंदिनसंहिता— अध्यायः । मन्त्रः

शौनकोपनिषत्— खण्डः । वाक्यम्

श्रीमद्भागवतम्— स्कन्धः । अध्यायः । श्लोकः

हरिवंशः— पर्व । अध्यायः । श्लोकः

हारीतस्मृतिः— अध्यायः । श्लोकः

राजनीतिकाण्डस्य

द्वितीयभागस्य विषयानुक्रमणिका

राजनीतिप्रणेतारः

(पृ. ५३१-५३४)

महाभारतम्- ५३१ राजशास्त्रप्रणेतारः बृहस्पति-
प्रभृतयः, राजशास्त्रप्रणेतृपरंपरा- पितामहः, विशालाक्षः,
बहुदन्तः, बृहस्पतिः, शुक्रश्चेति क्रमेण. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्- ५३१ कौटिलीयार्थशास्त्रे दण्डनीतिप्रणेतृनिर्देशः.
कामन्दकीयनीतिसारः- ५३२ राजनीतिप्रणेतारं चन्द्र-
गुप्तमौर्यामात्यो विष्णुगुप्तः, शुक्रनीतिः- ५३४ स्वयं-
भूषणीतनीतिशास्त्रसारोद्धारः शुक्रेण भार्गवेण कृतः.
अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि- ५३४ राजशास्त्रप्रणेतृपरं-
परा- ब्रह्मा, नारदः, शक्रः, गुरुः, भार्गवः, भारद्वाजः,
विशालाक्षः, भीष्मः, पाराशरः, मनुः, अन्ये ऋषयः,
विष्णुगुप्तश्च.

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च

(पृ. ५३५-७७९)

गौतमः- ५३५ दण्डस्य लक्षणं प्रयोजनं च;
आचार्योपदेशात् दण्डाद्वा नियन्त्रितानां स्वकर्मनिष्ठानां
वर्णाश्रमाणां इष्टसिद्धिः अनियन्त्रितानां स्वकर्मभ्रष्टानां
च अघोगतिः. विष्णुः- ५३७ दण्डेन साधुनेतृप्रयुक्तेन
प्रजाविवृद्धिः. महाभारतम्- ५३८ धर्मार्थकामानां
उचितः समुच्चयः श्रेयान्, संक्षेपतः संपूर्णं राजनीतिः
(प्रश्नव्याजेन कृतः राजनीत्युपदेशः सर्वशास्त्रज्ञेन नारदेन
बुद्धिधराय); ५५४ सर्वधर्मस्य क्षत्रधर्म एव श्रेयान्;
धर्मार्थकामाः धर्ममूलाः; सहायतायै विजयः; ५५५
ब्रह्मक्षत्रे अन्योन्याश्रिते श्रेयसी, धर्मार्थकामानां सर्वेषां
सेवनम्; क्षत्रधर्मस्वरूपम्, तत्प्रयोजनभूता लोकयात्रा
विद्यात्रयसाध्या, ५५७ धर्मार्थकामाः त्रिवर्गः धर्ममूलः;
युगचतुष्टयात्मकस्य कालस्य राजा कारणम्; अत्यन्त-

सुखोपायाः धर्मार्थकामाः अन्योन्यानुबन्धाः; ५५८
धर्मार्थकामानामर्थ एव प्रधानः; ५६१ दण्डस्य
प्रयोजनं लोकमर्यादास्थापनम्, दण्डस्य व्यापकं लक्षणं
प्रकाराश्च; ५६२ दण्डो लोकधारको भयात्मको हिंसावि-
तश्च, हिंसाहिंसाविचारः, हिंसया विना जीवनधारणस्य
अशक्यता; ५६५ राजधर्मः प्रजापालनं धर्मरक्षणं च;
५६६ राजधर्मः जीवलोकधारकः लोकसंस्थापकः चतुर्विध-
पुरुषार्थसाधनं च; राज्याहः राजा- नित्योत्थानशीलः
उत्पथगामिगुरुपुत्रादित्यागी सत्याहिंसादियमोपेतः पुरुषार्थ-
चतुष्टयतः चारनियोक्ता दशवर्गवेत्ता सहायसंपन्नः प्रजा-
हितरतः जितेन्द्रियश्च; ५७० प्रजाया अरक्षिता राजा
त्याज्यः मनुष्येण; राजनीतिसारसंग्रहः; ५७२ राज्यो-
त्पत्तेरितिहासः- प्रथमं राज्यहीना अराजिका लोकसंस्था
धर्मेनिष्ठा, तदुत्तरं लोभमोहादिभिर्धर्मनाशः, लोकधारणार्थं
ततः पितामहकृता दण्डनीतिरिति, पैतामहदण्डनीतिप्रति-
पाद्या विषयाः; ५७८ युगहासानुसारेण क्रमेण विशालाक्ष-
पुरंदरबृहस्पतिशुक्रैः कृताः पैतामहदण्डनीतेः संक्षेपाः; नव
सार्ववर्णिकाः साधारणा धर्माः, चतुर्णां वर्णानां पृथक् धर्मा
वृत्तयश्च, स्वाध्यायः ब्राह्मणस्य प्रजापरिपालनं क्षत्रियस्य
पशुसंवर्धनं वैश्यस्य द्विजसेवा शूद्रस्य मुख्यो धर्मः; ५८१
यज्ञस्य श्रद्धामूलत्वात् ब्राह्मणानुमत्या शूद्रसहितानां सर्वेषां
वर्णानां श्रौते स्मार्ते च यज्ञेऽधिकारः; ५८३ ब्राह्मण एव
आश्रमचतुष्टयाधिकारी; वानप्रस्थाधिकारः; चरितब्रह्म-
चर्यस्य ब्राह्मणस्य संन्यासाधिकारः; ५८४ गृहस्थाश्रमस्य
श्रेष्ठता; नैष्ठिकब्रह्मचर्यम्; ५८५ ब्राह्मणेन कर्तव्यानि
वर्ज्यानि च कर्माणि, कर्मानुरूपो ब्राह्मण्यादिगुणः, अतः
शूद्रकर्मा ब्राह्मणः शूद्रो मन्तव्यः, ब्राह्मणाधीनं वर्णधर्माणां
पालनम्; ५८७ शूद्रस्यापि संन्यासातिरिक्ताश्रमत्रयाधि-
कारः; क्षत्रियवैश्यशूद्राणामपि संन्यासेऽधिकारोऽनुमतः;

५८८ सर्वे धर्मा राजधर्माधीनाः राजधर्मेण रक्षिताश्च, राजधर्मेहानौ सर्वधर्माणां हानिः; ५८९ सर्ववर्णाश्रम-धर्माश्रयः क्षात्रधर्मः प्रत्यक्षप्रमाणकः सर्वलोकहितः, आश्रमवासिनां धर्माश्च प्रत्यक्षप्रमाणागम्याः आगमगम्याः चादिनां निश्चयागोचराश्च; ५९० मान्धातुः इन्द्ररूपधर-विष्णोश्च संवादः— लोकज्येष्ठः श्रेष्ठश्च राजधर्म एव, अन्ये धर्मा राजधर्मप्रसूताः; ५९३ स्वधर्मच्युतो ब्राह्मणः शूद्रव-द्वयः; यवनकिरातगान्धारचीनशबरबर्बरशककुषासदीनां म्लेच्छानां वैदिकधर्माधिकारः अहिंसासत्यमातृपित्राचार्य-शुश्रूषापूर्तपाकयज्ञदानादिधर्मकर्तव्यता च; ५९४ न्याय-निष्ठः शाश्वतधर्मसंस्थापकः दण्डनीत्यनुसारी धार्मिको राजा गुरुः देवरूपश्च; ५९५ चराचरसर्वभूतरक्षकः आत्मौप-स्येन सर्वभूतदर्शी जितकामद्वेषः प्रजापालो राजा सर्ववर्ण-सर्वाश्रमश्रेयोभाक्; ५९७ अङ्गिरोमते धर्मतः प्रजा-पालनं राज्ञः सर्वकर्मसु श्रेष्ठम्; ५९८ औशनसमते राज्ञः विजयफलानि कर्माणि; राजप्रयुक्तया दण्डनीत्यैव स्वधर्मस्थापना अधर्मेनिवृत्तिश्च; ५९९ राजा कालस्य कारणं यतः राजप्रयुक्तदण्डनीतिः सम्यक्त्वासम्यक्त्वयो-रधीना चतुर्गुणप्रवृत्तिः; राजकृतचतुर्गुणलक्षणानि; ६०० रक्षितप्रजानुष्ठितधर्मस्य चतुर्थीशभाक् अरक्षितप्रजाकृत-पापस्याधीशभाक् च राजा; ६०१ केकयराजेन धर्मतो रक्षितं उत्कृष्टं धार्मिकं राष्ट्रम्; ६०३ गणराज्ये गणमुख्य-वर्तनविचारः; ६०५ उतथ्योक्ता राजनीतिः— धर्मेण शास्ता राजपदवाच्यः नाधार्मिकः पापः, पापः शास्ता वृषलपदवाच्यः; ६०६ धर्मलक्षणम्; ६०७ धर्मस्य ब्राह्मणा योनिः अतस्ते पूजनीयाः; दर्पजयः कर्तव्यः; राजा कालस्य कारणम्, युगचतुष्टयं राजकृतम्; ६०८ धर्मेण अरक्षिता दुर्बला जना अधार्मिकं राजानं भ्रन्ति; ६०९ स्वर्ग्ये राष्ट्रवृद्धिकरं च राज्ञः विविधं धर्मवृत्तम्; ६११ वामदेवोक्ता राजनीतिः— अधार्मिकः लोकयात्रा-विमुखः साहसप्रकृतिः राजा लोकेन बध्यो भवति; ६१२ साहसप्रकृतिरशास्त्रलक्षणः राजा विनाशाभिमुखः; ६१३ समात्मा प्रजारक्षको दण्ड एव व्यवहारः धर्मः ईश्वरः सर्वव्यापी च; ६१४ दण्डे पुरुष-

रूपकम्, दण्डस्य नामानि रूपाणि च, जगद्धात्री दण्डनीतिः; ६१६ अष्टनामा दण्ड एव ऐश्वर्यदाता कुलबाहुधनामात्यप्रज्ञाबलात्मकः; ६१७ अष्टाङ्ग-बलम्; भर्तृप्रत्ययलक्षणः वेदप्रत्ययलक्षणश्च व्यवहारः दण्डः; ६१८ लोकसंग्रहार्थं दण्डस्य दण्डनीतिश्चोत्पत्तिः बार्हस्पत्यौशनसशास्त्रज्ञेन राज्ञा वसुहोमेन कथिता; ६२० निकायमेदेन एकैकाधिपतिनियोजनं रुद्रकृतम्; ६२१ दण्डधारिणी विष्णादिपरंपरा; ६२२ धर्मार्थकामा-स्त्रिवर्गः; ६२४ धर्मकारणं शीलमनुष्ठेयम्; ६२६ शीला-ख्यानम्; ६२९ धर्मलक्षणम्, धर्माधर्मविचारः; ६३१ दस्युगणाय कापव्योक्ता राजनीतिः; ६३३ निरयगामी तस्को राजा देवमयो राजा च; ६३४ आपदि बुद्धि-कृतः धर्माधर्मेनिर्णयः प्रमाणम्; ६४२ बृहस्पतिना उशनसा च प्रोक्ता राजनीतिः— स्वबुद्धिवचनाभ्यां निर्णयः लोकयात्रा एव राजधर्मः न वचनतः एव; ६४६ धर्मार्थकामानां तारतम्यम्; ६५१ प्रजारक्षणे वधावच-विवेकः; ६५४ श्रियो वसतिः कल्याणगुणेषु; ६५६ प्रजानां अरक्षकः राजा हन्तव्यः; ६५७ धार्मिकः अधार्मिकश्च राजा. वाल्मीकिरामायणम्— ६५७ धर्मव्यवस्थार्थं क्षत्रियाः; रामाय दशरथोपदिष्टा राज-नीतिः; ६५८ निषादाधिपतिगुहोक्ता राजनीतिः; संक्षेपतः संपूर्णा राजनीतिः (प्रश्नव्याजेन कृतः राजनीत्युपदेशः रामेण भरताय); ६६३ शूर्पणखोक्ता राजनीतिः; ६६५ धर्माधर्मौ राजमूलौ; देशकालादिविमर्शः राज्ञः कर्तव्यम्; अविश्वासः सदा कर्तव्यः; कामवृत्तिस्त्याग्या, पापशासनं राज्ञः कर्तव्यम्; धार्मिकः नृशंसश्च राजा; धर्मार्थकाम-फलभोक्ता राजा; ६६६ राजनीतिः अधर्मेनिवर्तनाय; राज्ञः भूतकर्तृत्वनाशकत्वे; धर्मलक्षणम्; अप्रतिपालनात् राजदोष-वृद्धिः; राजा प्रजाकृतस्य पापस्य सुकृतस्य च चतुर्थी-शभाक्; ६६७ दण्डधारणेन प्रजारक्षणं राज्ञः कर्तव्यम्. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्— ६६७ राजनीतिविषयाः अर्थ-शास्त्रप्रतिपाद्याः सविस्तराः; ६७९ धर्मेण प्रजारक्षणं राज्ञः कर्तव्यम्; दण्डनीतेर्लक्षणं प्रयोजनं च, दण्ड-प्रयोजनम्, दण्डप्रणयनविधिः; ६८० धर्मार्थकामरूप-

त्रिवर्गसेवनं परस्पराविरोधेन; त्रिवर्गे अर्थप्राधान्यम्; ६८१ सर्ववर्णाश्रमधर्मरक्षणं राजधर्मः. चाणक्यसूत्राणि— ६८१ दण्डस्य दण्डनीतेश्च प्रयोजनम्; धर्मकामयोः मूलमर्थः. चाणक्यनीतिदर्पणः— ६८१ यथा राजा तथा प्रजाः. चाणक्यसारसंग्रहः— ६८१ अनाथानां अन्यायपरिभूतानां च राजा शरणम्. चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्— ६८१ धर्मेण राष्ट्रपालनविधिः; ६८२ राजा अनाथादीनां शरणम्. मनुः— ६८२ राज्ञः वृत्तं संभवः परमा सिद्धिश्च— स्वधर्मस्थापनाय भूतभोगप्रयोजनाय च ईश्वरेण दण्डः सृष्टः; ६८४ दण्डप्रणयनविधिः; ६८८ राजा त्रिवर्गवित् समीक्ष्यकारी प्राज्ञ एव दण्डप्रणयनेऽधिकृतः, अप्राज्ञो राजा दण्डेनैव हतो भवति राष्ट्रेण सह; ६९० स्वराष्ट्रे शत्रुराष्ट्रे मित्रराष्ट्रे च वर्तनभेदाः; ६९१ ब्राह्मणरक्षणविधिः; ७०१ प्रजारक्षणविधिः; ७०७ स्तेननिग्रहः; प्रजाया धर्मस्य अधर्मस्य च षड्भागः राजगामी; ७०८ अधार्मिकनिग्रहः; ७०९ कण्टकोद्धरणादीनि कर्तव्यानि; ७१२ राजा कालस्य कारणम्. याज्ञवल्क्यः— ७१३ प्रजापालनं क्षत्रियधर्मः; ब्राह्मणरक्षणं दानादिना; ७१४ दण्डस्य धर्म एव स्वरूपम्; ७१५ शुचिः प्राज्ञो राजैव न्यायतो दण्डप्रणयनाधिकृतः, न कामक्रोधादिवशोऽप्राज्ञो राजा; दण्डप्रणयनविधिः; ७१६ राज्यप्राप्तिस्थितिकरो नयसंक्षेपः. नारदः— ७१८ वर्णाश्रमधर्मपालनविधिः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धस्य जनहितधर्मस्य प्रवर्तनाधिकारश्च; ७१९ प्रजारक्षणव्यवहारदर्शनात्मरक्षणानि कर्तव्यानि; ब्रह्मक्षत्रे प्रजाधर्माभिरक्षके; ७२० वार्तात्रयीदण्डनीत्यनुसारेण प्रजारक्षणम्; राष्ट्रे स्त्रीणां रक्षणं राजधर्मः. बार्हस्पत्यसूत्रम्— ७२० दण्डनीतिप्रयोजनम्. कात्यायनः— ७२० धर्मसंस्थो राजा एव देवैन्द्रः, राजनिर्मितिप्रयोजनानि. वृद्धहारीतः— ७२१ हारीतोक्ता राजनीतिः— न्यायेन पृथ्वीपालनविधिः. उशना— ७२२ अष्टकर्मा राजा. यमः— ७२३ क्षत्रियस्य देवाभिमतानि लक्षणानि सर्वभूतसमत्वादीनि, राज्यमूलं ब्राह्मणाः. व्याघ्रः— ७२४ राज्ञा रक्ष्या-श्चातुर्वर्ण्यद्वयः. अत्रिः— ७२४ वर्णधर्मतः प्रजापालन-

विधिः. पराशरः— ७२४ धर्मेण प्रजापालनं शस्त्रधारणं पृथ्वीजयश्च राज्ञः कर्तव्यानि. बृहत्पराशरः— ७२६ पराशरोक्ता राजनीतिः— प्रजारक्षणदानारिनिग्रहाः राजधर्माः; स्वकर्मस्थजनाः पुत्रसहशाः, अधर्मकारिणो दण्ड्याः, तत्तत्कार्यसमर्थानां तत्तत्कार्येषु नियोजनम्, साधवः संमान्या असाधवो दण्ड्याः. मार्कण्डेय-स्मृतिः— ७२७ दुष्टनिग्रहः शिष्टपालनं च राज्ञः कर्तव्यम्; शिष्टपदार्थः. आश्वलायनः— ७२७ सर्वे धर्मा राजधर्माधीनाः, राजक्षत्रियसर्वभौमपदानां निरुक्तयः; राज्ञा राष्ट्रजनपदग्रामपुरान्तःपुरस्यादीनि रक्षणीयानि; दण्डप्रणयनविधिः; ब्राह्मणरक्षणविधिः देवतास्थान-रक्षणविधिश्च; ७२८ प्रजारक्षणं आत्मरक्षणं शरणा-गतरक्षणं च, प्रजारक्षणे धर्माशः अरक्षणे पापांशः राजगामी; ७२९ राज्ञो नित्यकृत्यानि, सर्वधर्माणां स्थापकत्वं राज्ञः. ब्रह्माण्डपुराणम्— ७२९ राज्ञः श्रेष्ठो धर्मः प्रजापालनं धर्मतः. मार्कण्डेयपुराणम्— ७३० शुल्कग्रहणं रक्षणार्थम्; मदालसोक्ता राजनीतिः— पृथ्वीजयः साधुरक्षणं दुष्टहननं गोविप्रार्थं देहत्यागः इत्यादीनि राजकर्तव्यानि; ७३१ प्रजारञ्जनं व्यसनत्यागः सर्वत्राविश्वासित्वं कामक्रोधादिजयः काककोकिलभृङ्गवक-व्यालमयूरहंसादीनां चरितानुकरणं शक्रार्कादिपञ्चदेवरूप-धारणं स्वधर्मे प्रजास्थापनं च राजधर्माः. मत्स्य-पुराणम्— ७३२ ब्रह्मणो राजनीतिः— सतां रक्षणं असतां निग्रहः संग्रामेष्वनिवर्तित्वं अनाथवृत्तिकल्पनं स्वधर्मस्थापनं सर्वत्राविश्वासित्वं वकसिंहादीनामनुकरणं इन्द्रियजयः व्यसनत्यागः सामाद्युपायैः शत्रुवशीकरणं दण्ड्यादण्ड्यविवेकश्च राजकर्तव्यानि; ७३६ दण्डलक्षणं व्यापकं दण्डस्वरूपं च, दण्डप्रणयनविधिः. विष्णु-पुराणम्— ७३८ शस्त्रजीविका पृथ्वीपालनं वर्णसंस्थापनं च राजधर्माः. श्रीमद्भागवतम्— ७३८ पृथुवैत्यवर्णन-मिषेण राजधर्मवर्णनम्; प्रजापालनं कर्मप्रयोजनम्; ७३९ प्रजारक्षणं राजधर्मः. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्— ७३९ पुष्करोक्ता राजनीतिः— राजवरणं राष्ट्रप्रवरैः कर्तव्यम्, धर्मस्थपालनव्रतस्य ग्रहणं दुर्गवसतिः प्रजा-

बालनं देवतापूजनं देवमन्दिराणां रक्षणं स्थापनं च देव-
द्रव्यानपहरणं अधार्मिकविवासनं च राजकर्तव्यानि; ७४१
ब्राह्मणरक्षणम्; ७४३ साध्वीनां पालनम्; गवां पाल-
नम्; गर्भिणीवद्वर्तनम्, प्रजासुखकर्तव्यता; ७४४ बाल-
दायादिवित्तरक्षणम्, चौरैभ्यो रक्षा चौरहृतधनप्रतिदानं
च; श्रोत्रियरक्षणम्; अन्योन्याश्रिता धर्मार्थकाम-
पुरुषार्थाः; ७४५ हंसोक्ता राजनीतिः— स्वधर्मस्थापनं
स्वदेशपालनं इन्द्रियजयः शक्तियुक्तिसाधनं च; यज्ञा-
नुष्ठानम्, देवतायतनादिनिर्माणम्, दुष्टदण्डादीनि पञ्च
कर्तव्यानि, राजतुरगाभिषेकः, खड्गधारणम्, पाषण्ड-
नैगमश्रेणीपूगव्रातगणानां समयपालनम्; ७४६ तस्करा
दण्ड्याः, स्तेन-महापातकिविप्रविवासनं कर्तव्यम्.
गरुडपुराणम्— ७४६ बृहस्पत्युक्ता राजनीतिः— क्षिति-
पालनं शत्रुजयः अपीडनेन परराष्ट्रभोगः इन्द्रियजयः
युक्तियुक्तशास्त्रयुक्तयोरलङ्घनं षड्विध उत्साहश्च; ७४७
सावशेषकार्यकरणम्, अविश्वासित्वं सर्वत्र, मृदुत्वक्रूर-
त्वादिविवेकः. ब्रह्मपुराणम्— ७४७ शिष्टपालनं दुष्ट-
निग्रहश्च. ब्रह्मवैवर्तपुराणम्— ७४७ शिष्टपालनं दुष्ट-
निग्रहश्च. अग्निपुराणम्— ७४८ पुष्करोक्ता अग्निकथिता
च राजनीतिः— राजशब्दनिरुक्तिः, दुर्गे वसतिः,
देवालयनिर्माणं देवपूजनं च, ब्राह्मणपालनं साध्वीपालनं
बालनाथरक्षणं च, चौरहृतद्रव्यप्रत्यर्पणम्; अन्तःपुरम्,
धर्मार्थकामाः पुरुषार्थाः, इन्द्रियजयः, भृत्यजयः,
अनाथरक्षणम्, स्वधर्मरक्षणम्, बकसिंहाद्यनुकरणम्;
७४९ दण्डप्रणयनविधिः; चतुर्विधं राजवृत्तं सामान्य-
धर्मः सद्बृत्तं राजमहात्मवृत्तं च; ७५० राजा सर्व-
प्राणिनामाजीव्यः, अध्यक्षनियोजनम्, अष्टवर्गानुपालनम्,
प्रजानां पञ्चधा भयात् रक्षा, आत्मनः राष्ट्रस्य च रक्षा.
देवीभागवतम्— ७५० दण्डः स्वधर्मस्थापकः.
कामन्दकीयनीतिसारः— ७५० ग्रन्थप्रस्तावः; ७५१
धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गस्य युक्त्या सेवनम्; ७५२ दण्ड-
लक्षणं दण्डनीतिलक्षणं च; चातुर्वर्त्यधर्माः; ७५३
आश्रमचतुष्टयधर्माः; ७५६ सर्ववर्णसाधारणा धर्माः;
धर्मप्रवर्तकः धर्मरक्षकश्च राजा; ७५७ दण्डप्रणयन-

विधिः; ७५९ यतात्मा राजैव दण्डप्रणयनाधिकृतः.
शुक्रनीतिः— ७५९ दण्डनीतिलक्षणम्; अर्थशास्त्र-
लक्षणम्; दण्डनीतिशास्त्रानुसारेणैव राजा शासनं
कर्तव्यम्; ७६२ दण्डप्रणयनविधिः; त्रिविधेन तपसा
सात्त्विकेन राजसेन तामसेन च राज्ञः त्रैविध्यम्;
७६३ राजा कालस्य कारणम्; ७६४ राजा देवांशो
रक्षोश्च, सप्तगुणो राजा; ७६५ नृपसहायगणः
नृपांशसदृशः; राज्ञः सद्बृत्तम्; दण्डप्रयोजनम्;
७६६ शुक्रोक्तनीतिर्महिमा. नीतिवाक्यामृतम्— ७६६
धर्मार्थकामानां स्वरूपादिविचारः; ७७८ आयुर्वेद-
वत् दण्डनीतिः दोषविशुद्धिहेतुः; दण्डप्रणयनविधिः;
युक्तिकल्पतरुः— ७७९ त्रिवर्गसिद्धिर्दण्डप्रयोजनम्.
मानसोल्लासः— ७७९ दण्डप्रणयनविधिः.

राजशब्दार्थविचारः

(पृ. ७८०-७८६)

निरुक्तम्— ७८० राजपदव्युत्पत्तिः. शङ्खः— ७८०
राजत्वमभिषेकेण. महाभारतम्— ७८० राजपदव्युत्पत्तिः
क्षत्रियपदव्युत्पत्तिश्च; क्षत्रियजातिब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो वैश्यः
शूद्रो वा यः कोऽपि प्रजाया धर्मेण रक्षकः राजत्वाधि-
कृतः. मनुः— ७८१ 'अभिषेकाधिपत्यादिगुणवानेव
राजपदवाच्यार्थः, न क्षत्रियः केवलम्' 'प्रजापालकः
केवलशौर्याद्यात्तराज्यो वा राजपदवाच्यार्थः' 'क्षत्रिय एव
राजपदवाच्यार्थः, प्रजारक्षकः राज्यधारी वा अन्यो वर्णः
लक्षणया राजपदबोध्यः' इति टीकासु मतभेदाः.
बृहस्पतिः— ७८६ बलेन प्रजारक्षको वपुषा दीप्य-
मानश्च राजपदवाच्यार्थः. जैमिनिसूत्रम्— ७८६ प्रजा-
रक्षणादिगुणयुक्तः क्षत्रिय एव राजपदवाच्यार्थः. आश्व-
लायनः— ७८६ धर्मेण प्रजारक्षकः क्षत्रियः राजपद-
वाच्यार्थः. हरिवंशः— ७८६ प्रजानुरञ्जनात् राजा.
अग्निपुराणम्— ७८६ प्रजानुरञ्जनात् राजा. अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचनम्— ७८६ राज्यकर्ता राजपदवाच्यार्थः.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः

(पृ. ७८७-८३३)

गौतमः— ७८७ राजब्राह्मणयोः धर्मरक्षणं प्रजारक्षणं

भूतपालनं च धर्मः ; ७८८ राजोपासना प्रजाधर्मः राजाचार्यनिन्दावर्जनं च. महाभारतम् - ७८८ अराज-
कत्वजन्यधर्मातिक्रमदोषनिवारणार्थं लोकराष्ट्रधारणार्थं
च राजोत्पत्तिः ; ७८९ ब्रह्मक्षत्रे प्रजानां शत्रुनाशकं,
ब्राह्मणेभ्योऽपि क्षत्रं वरीयः अधर्मनिवारणबलयोगात् ;
७९० स्वयंभुवा प्रजापालनार्थं क्षत्रियः सृष्टः ; धनभार्या-
रक्षको राजा ; अन्यमानवसमान एव राजा एकः कृत्स्न-
पृथ्वीशासनक्षमः कथमिति प्रश्नः ; ७९१ प्रथमो राजा
दण्डनीतिव्यप्राश्रयो महर्षिभिर्निर्मितो वैन्यः पृथुः ; धर्मेण
प्रजापालनस्य ब्राह्मणपालनस्य च प्रतिज्ञा वैन्येन कृता ;
७९३ विष्णवादिदेवैः कृतः पृथुवैन्यस्य प्रजापालत्वे अभि-
षेकः ; विष्णुकृतस्थापनात् राज्ञि विष्णोरावेशाच्च जगत्
सर्वे राजानं नमति वशे तिष्ठति च इति प्रथमकृत-
प्रश्नोत्तरम् ; ७९४ धर्मकामो मनुष्याणामधिपतिः
देव एव, धार्मिकराजस्थापना राष्ट्रस्य कर्तव्यम्,
मात्स्यन्यायेन परस्परनाशभयात् मनुः प्रजया राजेति
वृत्तः, राजप्रजयोः समयबन्धः करप्रदाने प्रजा-
रक्षायां च ; ७९७ राजोऽभावे वृत्तिलोपात् धर्मलोपात्
च प्रजाक्षयः, राजमूलकं धनधर्मरक्षणादिद्वारा प्रजा-
रक्षणम् ; ८०० वज्रकानां दाहकः अग्निः चारद्वारेण
सर्वद्रष्टा भास्करः अशुचीनां नाशकर्ता अन्तकः अधार्मि-
काणां दण्डेन शास्ता धार्मिकाणां चानुयाहकः यमः धन-
धाराभिस्तर्पणात् वैश्रवणः इति पञ्चदेवतामयो राजा
नावमन्तव्यः ; ८०१ राजस्वं सर्वथा रक्षणीयम् ; जिता-
त्मनो मेधाविनो राजा आश्रयः ; राज्ञः शरीरं प्रजा
प्रजायाः शरीरं राजा इति परस्परआश्रयसंबन्धः, इन्द्रयम-
धर्मरूपो राजा ; ८०२ राजा प्रत्यक्षदेवता. वाल्मीकि-
रामायणम् - ८०२ अराजकं राष्ट्रं विनश्यति अतः राज-
स्थापना पुरोहितेन कर्तव्या, राष्ट्रे सत्यधर्मौ राजमूलकौ,
राज्ञः इन्द्रवरुणादिरूपाः ; ८०५ पञ्चानां अग्नीन्द्रसोम-
वरुणयमानां रूपाणि धारयन् राजा देवः मान्यः पूज्यश्च
सर्वदा ; धर्मजीवनसुखदानेन प्रजारक्षणकर्ता राजा ; धर्म-
विग्रही सर्वभूतहिते रतः षाड्गुण्यवेत्ता नीतिकर्ता रामो
राजा सोममृत्युयमकुबेरवह्नीन्द्रसूर्यवरुणरूपः समबुद्धिः

दुर्बलस्य बलम् ; ८०६ राजा प्रजारक्षणकर्ता धर्मरूपश्च ;
८०७ कृतयुगे अराजकप्रजाभिः राजा रक्षणार्थं वृत्तः,
इन्द्रवरुणकुबेरयमानां तेजोभागान् समाहृत्य ब्रह्मणा
राजा सृष्टः ; धर्मतः राजा पिता प्रजानाम्. कौटि-
लीयमर्थशास्त्रम् - ८०७ योगक्षेमार्थं मात्स्यन्याया-
भिभूताभिः प्रजाभिः मनुः राजा कृतः राजभूतिप्रकल्प-
नेन ; ८०८ इन्द्रयमस्थानं राजा माननीयः. चाणक्य-
सूत्राणि - ८०८ राजा नावमन्तव्यः ; राजा परं दैवतं
पूज्यम्. मनुः - ८०८ ब्रह्मणा ईश्वरेण लोकरक्षणार्थं
वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं च राजा सृष्टः ; ८०९ राजा इन्द्र-
वायुयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणामंशैर्निर्मितः नावमन्तव्यः
न च द्वेष्यः न च तस्य धर्मनिर्णयोऽतिक्रमणीयः ; ८१४
अष्टौ देवव्रतानि राज्ञः. नारदः - ८१६ प्रजानां मात्स्य-
न्यायेनाभिभवस्य परिहारार्थं राजा ; ८१७ अग्नीन्द्रसोम-
यमकुबेरपञ्चदेवतात्मको राजा नावमन्तव्यः नमस्यश्च,
तस्याऽऽज्ञा च नातिक्रमणीया ; ८१९ राजब्राह्मणयोरधीना
जगत्स्थितिः. बृहस्पतिः - ८१९ राजा सोमाद्यष्टदेवतां-
शैर्निर्मितः ; राजा वर्णाश्रमाणां नेता निर्मितः. कात्या-
यनः - ८१९ राजा इन्द्ररूपः ; दुर्बलानां बलं राजा.
व्यासः - ८१९ राजा लोकानामाधारः. अङ्गिराः -
८१९ राजा गुरुः प्रजानाम्. पराशरः - ८२० नित्यं
राजदर्शनं कर्तव्यम्. बृहत्पराशरः - ८२० ब्रह्मणा
इन्द्राग्निवायुयमचन्द्रसूर्यवरुणकुबेराणामंशैः निर्मितः राजा
नावमन्तव्यः पूज्यश्च, जगतः स्थितिः राजाधीना.
आश्वलायनः - ८२१ धर्मपर एव राजा पृथिवीपालः ;
राजा अष्टलोकपालांशसृष्टो नावमन्तव्यः अर्चनीयश्च.
मार्कण्डेयपुराणम् - ८२२ इन्द्रसूर्ययमसोमवायुरूपो
राजा. मत्स्यपुराणम् - ८२२ देवतांशसृष्टो राजा, अष्टौ
देवव्रतानि राज्ञः. विष्णुपुराणम् - ८२२ सर्वदेवमयो
नृपः, तदाज्ञा पालनीया सर्वैः ; ८२३ लोकपाला राजानो
विष्णोर्विभूतिरूपाः. श्रीमद्भागवतम् - ८२३ सर्वदेव-
मयो नृपः. लिङ्गपुराणम् - ८२४ अष्टलोकपालरूपो
नृपः नावमन्तव्यः पूजनीयश्च. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् -
८२४ मात्स्यन्यायजन्यनाशपरिहारार्थं धार्मिकराज-

स्थापना राष्ट्रस्य कर्तव्यम्; ८२५ दण्डप्रणयनाय ब्रह्मणा सृष्टः सर्वदेवमयो राजा, तस्य तिस्रः शक्तयः वैष्णव्यः, राजब्राह्मणौ पूज्यौ. गरुडपुराणम्- ८२५ अबलानां बलं राजा. पद्मपुराणम्- ८२५ सर्वदेवमयो रामो राजा, दुर्बलानां च बलं रामो राजा; ८२६ राजा एव धर्मः प्रजापालकश्च. अग्निपुराणम्- ८२६ राजा सूर्यादिदेवतारूपः. कालिकापुराणम्- ८२६ राजा मनुष्याणां मित्रम्, राजा सर्वदेवमयः. कामन्दकीय- नीतिसारः- ८२६ राजा जगतो नेता. शुक्रनीतिः- ८३० प्रजानां नेता आचारप्रेरको राजा; जगतः रक्ष- णार्थं इन्द्रादिदेवमयो राजा ब्रह्मणा सृष्टः; ८३१ प्रजानां दासः स्वामी देवश्च राजा धर्मनीतिपरः. नीतिवाक्य- मृतम्- ८३२ राजा परमं दैवतम्; न्यायतः पालनं राजप्रयोजनम्; ब्रह्मविष्णुमहेशात्मको राजा प्रत्यक्ष- दैवतम्, स नावमन्तव्यः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्- ८३३ धर्मो राजाधीनः.

राजप्रकाराः

(पृ. ८३४-८३६)

महाभारतम्- ८३४ राज्ञो यस्याऽऽज्ञायामन्ये राजानस्तिष्ठन्ति स राज्ञां राजा सम्राट् यथा हरिश्चन्द्रः ; राज्ञां राजा सम्राट् चक्रवर्ती च. नारदः- ८३५ राजा त्रिविधः- (१) सम्राट् चक्रवर्ती वा (२) सक्रः (३) अकरोऽधीश्वरो वा. आश्वलायनः- ८३५ सार्वभौमलक्षणम्. शुक्रनीतिः- ८३५ राजानः सामन्त- माण्डलिकराजमहाराजस्वराट्सम्राट् विराट्सार्वभौमाः अष्ट- विधाः उत्तरोत्तरं वरीयांसः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्- ८३६ अकरप्रकारौ.

राज्याधिकारी

(पृ. ८३७-८६३)

हारीतः- ८३७ राज्येऽधिकृतो लक्षणसंपन्नो ज्येष्ठः पुत्रः. आपस्तम्बः- ८३७ पुत्रो ज्येष्ठ एव राज्येऽधि- कृतः. महाभारतम्- ८३७ ज्येष्ठः पुत्रो राज्याधिकृतः. पितुर्वाऽभिमतः कनीयानपि पुत्रः इति मतद्वयम्; ८३९ पित्रा शतनुना अनुमतः भीष्मात् कनीयान् सत्यवतीसुतः

भीष्मेण प्रतिज्ञया राज्येऽधिकृत इति स्वीकृतः; ८४० अन्धस्य संकरजस्य च राज्येऽनधिकारः; ज्येष्ठः पुत्रो राज्ये यौवराज्ये चाधिकृतः यथा युधिष्ठिरः; ८४२ पितुरनुमतः कनीयानपि पुत्रो राज्येऽधिकृतः; ८४३ चिररोगी अङ्गहीनो वा ज्येष्ठोऽपि पुत्रो राज्ये- ऽनधिकृतः, यवीयानपि अनामयः अव्यङ्गः पुत्रो राज्ये- ऽधिकृतः; ८४४ क्रमागतो गुणसंपन्नो राजपुत्र एव राज्येऽधिकृतः; भ्राता पुत्रः पौत्रो वा पुत्राभावे कन्या वा अन्यगोत्रः प्रशस्तः क्षत्रियो वा राज्ये- ऽधिकृतः; ८४५ अरक्षितारं राजानमपास्य अन्यस्य राज्याभिषेके राष्ट्रस्याधिकारः. वाल्मीकिरामायणम्- ८४५ कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठो गुणसंपन्नः पुत्र एव अधिकृतः, राज्यमविभाज्यं पुत्रेषु; ८४९ भ्राताऽपि राज्येऽधिकृतः; कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः पुत्रोऽधिकृतः. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्- ८४९ आत्म- संपन्नो विनीतः पुत्रः राज्येऽधिकृतः, तदभावे पौत्रः पुत्रिकापुत्रो वा, तदभावे क्षेत्रजः, बहुषु पुत्रेषु ज्येष्ठो- ऽधिकृतोऽनापदि; 'कुलं राज्येऽधिकृतम्, नैकः कोऽपि' इति पक्षान्तरम्; आत्मसंपन्नो राजपुत्रः, तदभावे अव्यसनी राजपुत्रः, राजकन्या, गर्भिणी राज्ञी वा राज्ये- ऽधिकृताः. मनुः- ८५० कुलक्रमागते राज्ये अदोषो गुणवान् ज्येष्ठ औरसः पुत्रोऽधिकृतः टीकानुसारेण, ज्यैष्ठ्य- निर्णयः; ८५३ ज्यैष्ठ्यनिर्णयः. नारदः- ८५६ कुल- क्रमागते राज्ये ज्येष्ठ औरसः पुत्रोऽधिकृतः; ८५७ अनधिकारेण भुज्यमानेऽपि राज्ये नाधिकारोत्पत्तिः; ज्येष्ठस्यैव राज्याधिकारः, इतरेषां वृत्तिमात्राधिकारः. बृहस्पतिः- ८५७ ज्येष्ठ एव राज्याधिकारी. व्यासः- ८५७ ज्येष्ठ एव राज्याधिकारी. मार्कण्डेयपुराणम्- ८५७ ज्येष्ठस्यैव राज्ये सार्वभौमाधिकारः, कनिष्ठभ्रातृणां अवान्तरराज्याधिकारः. हरिवंशः- ८५८ कुलक्रमागते राज्ये औरसो ज्येष्ठः पुत्रोऽधिकृतः. श्रीमद्भागवतम्- ८५९ कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठपुत्र एवाधिकृतः. पद्मपुराणम्- ८५९ ज्येष्ठस्यैव राज्याधिकारः. कालिकापुराणम्- ८५९ औरसादिद्वादशपुत्रेषु

औरस्य राज्येऽधिकारः प्रथमः, तदभावेऽन्येषां क्रमेण पौनर्भवस्वयंदत्तदासान् वर्जयित्वा. शुक्रनीतिः— ८६० औरसो ज्येष्ठः पुत्रोऽदोषः राज्येऽधिकृतः, तदभावे कनिष्ठो भ्राता, तत्पुत्रोऽग्रजः, तदभावे कनिष्ठोऽपि, न राज्यविभागः पुत्रेषु, दत्तादयोऽपि औरसभावे राज्येऽधिकृताः, मित्रमपि राज्येऽधिकरोति; ८६१ जीवता राज्ञा पुत्राय अखिलराज्याधिकारो न देयः; ८६२ ज्येष्ठे सति गुणवतोऽपि कनिष्ठस्याधिकारः. नीतिवाक्यामृतम्— ८६२ संस्कारहीनानां न राज्येऽधिकारः; अङ्गविहीनानां पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तं राज्याधिकारः; राज्येऽधिकारक्रमः पुत्रादीनाम्; ८६३ राज्यं अविभाज्यम्. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि— ८६३ राज्येऽधिकृतो लक्षणसंपन्नो ज्येष्ठः पुत्रः, तदभावे ज्येष्ठपुत्रादयः क्रमेण.

राजशिक्षा

(पृ. ८६४-९१८)

गौतमः— ८६४ धर्मशास्त्रान्वीक्षिक्योः शिक्षा राज्ञः. हारीतः— ८६४ विद्यावृद्धोपासना राज्ञः सिद्धिदा. विष्णुः— ८६४ वृद्धसेवा कर्तव्या. महाभारतम्— ८६४ वेदवेदाङ्गधनुर्वेदनीतिशास्त्रेतिहासपुराणेषु राजपुत्रशिक्षा; धर्मविद्यार्जनं विद्यावृद्धोपासना च राज्ञा कर्तव्या, त्रयीवार्तादण्डनीतिसाध्या लोकयात्रा; ८६५ त्रयी आन्वीक्षिकी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः; वेदधनुर्वेदयुक्तिशास्त्रशब्दशास्त्रगन्धर्वशास्त्रपुराणेतिहासकलाः अध्येयाः राज्ञा; विद्यावृद्धोपासना राज्ञा कर्तव्या; ८६६ चतसृषु तर्कत्रयीवार्तादण्डनीतिविद्यासु विनयः राज्ञाऽधिगन्तव्यः; वृद्धोपासना विद्याश्रवणं च राज्ञः श्रेयस्कर्म. बाल्मीकिरामायणम्— ८६६ वेदशास्त्रधनुर्विद्याशास्त्रविद्यागन्धर्वविद्यासु विविधेषु शिल्पेषु च प्रावीण्यं राजपुत्रेण अधिगन्तव्यम्; वेदाचार्यान् लेख्यसंस्थानशब्दज्ञान नीतिशास्त्रार्थपारगान् हस्त्यश्वरथयानविद्याकुशलान् गन्धर्वविद्यानानाशिल्पविदश्च वृद्धान् उपास्य भरतः वेदधनुर्वेदनीतिशास्त्रार्थशास्त्रहस्तिशिक्षारथशिक्षाऽऽलेख्यज्यौतिषादिविद्यानिष्ठातो जातः; ८६७ विद्याविनीतो राजा शास्ता. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—

८६७ विद्यापरिगणनम्, विद्यालक्षणम्; ८६८ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतीनां लक्षणानि प्रयोजनानि च; ८६९ इतिहासपञ्चमा वेदाः षडङ्गानि च; त्रयीधर्मप्रयोजनम्; चातुर्वर्ण्यधर्माः; आश्रमचतुष्टयधर्माः; ८७० साधारणधर्माः; स्वधर्मपालनफलं स्वधर्मोल्लङ्घनफलं च; वार्तादण्डनीत्योः स्वरूपं प्रयोजनं च; ८७१ शिक्षा- (विनय) प्रयोजनं शिक्षास्वरूपं च; राजपुत्रशिक्षापद्धतिः, राजपुत्रशिक्षाप्रयोजनम्, ब्रह्मचर्यकालः, ब्रह्मचर्योत्तरमपि शिक्षासमयः. चाणक्यसूत्राणि— ८७२ विनयवृद्धसेवा-विज्ञानात्मसंपत्तीनां कार्यकारणभावः. चाणक्यनीतिदर्पणः— ८७२ मनुष्येतिरे प्राणिनः मानवशिक्षकाः. मनुः— ८७३ त्रैविद्यवृद्धोपासनया शिक्षाप्राप्तिः राज्ञः; ८७५ शिक्षां विना राज्ञो नाशः; ८७६ शिक्षया राज्यप्राप्तिः; विद्याचतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम्. याज्ञवल्क्यः— ८७७ विद्याचतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम्. नारदः— ८७८ विद्यात्रयानुवर्तनम्. बार्हस्पत्यसूत्रम्— ८७८ दण्डनीतिशिक्षा राज्ञः श्रेयस्करी. मत्स्यपुराणम्— ८७८ वेदविद्यावृद्धोपासनया विद्याचतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम्. विष्णुपुराणम्— ८७८ औशनसं नीतिशास्त्रमध्येयं राजपुत्रेण. श्रीमद्भागवतम्— ८७८ श्रीकृष्णबलरामयोर्विद्याकलाध्ययनम्. गरुडपुराणम्— ८७९ राज्ञः शिक्षा आवश्यिकी. अग्निपुराणम्— ८७९ त्रैविद्येभ्यः विद्याचतुष्टयं राज्ञा अध्येयम्. कालिकापुराणम्— ८७९ वृद्धोपासना वेदशास्त्रश्रवणं च राज्ञा कर्तव्यम्. कामन्दकीयनीतिसारः— ८७९ जितेन्द्रियता विद्यावृद्धोपासना विद्याचतुष्टयाध्ययनं च राज्ञः कर्तव्यम्; ८८३ विद्यापरिगणनं विद्यानां लक्षणं प्रयोजनं च. शुक्रनीतिः— ८८८ विद्यावृद्धोपासना राज्ञा कर्तव्या, जितेन्द्रियता विद्याचतुष्टयाध्ययनं च राज्ञः कर्तव्यम्; विद्याचतुष्टयस्य लक्षणं प्रयोजनं च; ८८९ विद्यानां कलानां च परिगणनम्; ८९० द्वात्रिंशद्विद्यानां स्वरूपम्; ८९३ चतुःषष्टिकलानां स्वरूपम्. नीतिवाक्यामृतम्— ८९६ राजा राजधर्मः राज्यं च; ८९७ वर्णाः आश्रमाश्च; ८९९ कुलक्रमेण विक्रमेण वा राज्यलाभः; ९०० राजा विद्या-

विनीतः स्यात्; ९०१ शिक्षास्वरूपं शिक्षाप्रयोजनं च; ९०२ विद्यालक्षणम्; राजा कर्तव्यं विद्याचतुष्टयाध्ययनम्, विद्याचतुष्टयप्रयोजनम्, विद्यावृद्धोपासना राजा कर्तव्या; ९०४ आन्वीक्षिक्याः स्वरूपं प्रयोजनं च; ९१० त्रयीस्वरूपं त्रयीप्रयोजनं च; चातुर्वर्ण्यधर्माः; ९११ सर्ववर्णसाधारणा धर्माः; ९१२ यतिधर्मः; देवप्रतिष्ठा श्रद्धानुरोधेन; वर्णाश्रमाणां शुद्धिः; त्रय्यनुसारेण राज्ञो धर्माः; ९१४ वार्तालक्षणम्; वार्तासमृद्धयै उचिता राजधर्माः.

इन्द्रियजयः

(पृ. ९१९-९४१)

गौतमः- ९१९ शुद्धः संयतेन्द्रियश्च राजा. महा-
भारतम्- ९१९ कारणं राज्यस्थैर्यस्य जितेन्द्रियता;
इन्द्रियजयः महीजयस्य राज्यरक्षणस्य च कारणम्; ९२०
आत्मजयः शत्रुजयकारणम्. वाल्मीकिरामायणम्- ९२०
इन्द्रियजयः श्रेयान्. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्- ९२०
विद्याप्राप्तेः कारणं शास्त्रानुष्ठानकार्यं च इन्द्रियजयः राज्ञो
रक्षणाय राज्यरक्षणाय च; ९२१ इन्द्रियजयपूर्वकं राज-
वृत्तम्. चाणक्यसत्राणि- ९२२ राज्यविनयौ इन्द्रिय-
जयस्य कार्यकारणे. मनुः- ९२२ राजा जितेन्द्रिय एव
प्रजावशीकारसमर्थः. आश्वलायनः- ९२२ जितात्मा
राजा एव जगज्जयसमर्थः. मार्कण्डेयपुराणम्- ९२२
जितकामक्रोधादिषट्को राजा एव शत्रुजेता. मत्स्य-
पुराणम्- ९२३ जितेन्द्रियो राजा प्रजावशीकारसमर्थः.
विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्- ९२३ जितेन्द्रियो राजा प्रजा-
वशीकारसमर्थः. अग्निपुराणम्- ९२३ जितेन्द्रिय एव
राजा महीपालनसमर्थः. कालिकापुराणम्- ९२३
इन्द्रियजयविधिः. कामन्दकीयनीतिसारः- ९२४
नयस्य विनयः शास्त्रनिश्चयो मूलं तस्य चेन्द्रियजयः;
शास्त्राधीना च श्रीः; श्रियः कारणं गुणसंघातः; ९२५
राज्ञा आत्मनो विनयः प्रथमं ततः अमात्यानां भृत्यानां
पुत्राणां प्रजानां च क्रमेण संपाद्यः; ९२६ इन्द्रियजय-
रूपस्य विनयस्य विधिः तत्त्वविवरणसहितः साङ्गः
सविस्तरः; ९३३ इन्द्रियजयस्य दुष्करत्वम्; ९३५

इन्द्रियजयाभावे राज्ञां नाशः; ९३६ राज्ञां जितेन्द्रियाणां
महीजयः. शुक्रनीतिः- ९३६ नयस्य विनयः शास्त्र-
निश्चयो मूलम्, तस्य इन्द्रियजयः; ९३७ राज्ञा आत्मनो
विनयः प्रथमम्, ततः पुत्राणां अमात्यानां भृत्यानां
प्रजानां च क्रमेण संपाद्यः; इन्द्रियजयविधिः साङ्गः
सविस्तरः; ९४० इन्द्रियजयाभावे राज्ञां नाशः; इन्द्रिय-
जये राज्ञां भूमिविजयः. नीतिवाक्यामृतम्- ९४०
राज्ञां अन्तरङ्गाः षट् शत्रवः कामक्रोधादयः.

राजदिनकृत्यम्

(पृ. ९४२-९६७)

आथर्वणपरिशिष्टम्- ९४२ प्रातस्तथाय प्रथमं
घृतावेक्षणम्. गौतमः- ९४२ आशौचापवादः रात्रिः,
वसिष्ठः- ९४२ आशौचापवादः. वृद्धवसिष्ठः- ९४३
निद्रोत्तरं आत्महितचिन्तनम्; सभाप्रवेशनादीनि कर्माणि.
विष्णुः- ९४३ आशौचापवादः. शङ्खलिखितौ-
९४३ निद्रोत्तरं घृतावेक्षणमङ्गलदर्शनादीनि कर्माणि.
महाभारतम्- ९४३ धर्मार्थकामाचरणे दिवसभाग-
नियमः; कर्मणां चक्रवत् पर्यायः नित्यशः. कौटिलीय-
मर्थशास्त्रम्- ९४४ दिवसस्य रात्रेश्च प्रत्येकं अष्टौ भागाः
प्रतिभागं राजकर्तव्यविभागश्च. मनुः- ९४५ निद्रोत्तरं
कृतशौचस्य प्रजासभायां प्रवेशः; तदुत्तरं मन्त्रिभिः
राज्यकार्याणां मन्त्रणम्, भोजनम्, दिनमध्ये रात्रिमध्ये
च विश्रान्तिः स्त्रीभिर्विहारश्च; ९४७ आयुधीयजनादि-
दर्शनं रहसि रहस्यप्रणिधिचेष्टितश्रवणं च; ९४८ अन्तः-
पुरप्रवेशः संवेशनं कार्यदर्शनाय पुनस्तथानं च; ९४९
राज्ञा अस्वस्थेन भृत्येषु कार्यनियोजनम्, प्रतिदिनमवेक्ष-
णीयानि कार्याणि; ९५० रात्रि राजपुरुषेषु च आशौचा-
पवादः; ९५१ रात्रि आशौचापवादे उपपत्तिः; ९५२
आशौचापवादोपपत्तिः. याज्ञवल्क्यः- ९५२ समुत्थानं
आत्मरक्षणं आयव्ययदर्शनं व्यवहारदर्शनं भोजनं हिरण्य-
निक्षेपः मन्त्रिभिः सह चारदर्शनं दूतप्रेषणं बलदर्शनं
संध्योपासनं गूढभाषणश्रवणं गीतनृत्यादिसेवा रात्रिभोजनं
स्वाध्यायः संवेशनं प्रतिबोधः शास्त्रचिन्तनं दानं च
दिनकृत्यानि राज्ञः. नारदः- ९५६ प्रातः ब्राह्मणदर्शनं

अन्येषामभिवादनं च. बृहस्पतिः— ९५७ मङ्गलशब्दैः
प्रतिबोधः संध्योपासनं देवब्राह्मणादिनमस्कारः शुद्ध-
विश्वस्तपरिवारग्रहणं च; उत्थितस्य कृतशौचस्य
राज्ञः गुरुज्योतिर्विद्वैद्यदेवविप्रपुरोहितपूजा सभाप्रवेशनं
धर्मार्थशास्त्रश्रवणं च कार्याणि. बार्हस्पत्यसूत्रम्—
९५७ पूजाजपादिकृत्येषु कालनियमः; उत्थानादिक्रियाः
शुभाशुभनिर्देशश्च. यमः— ९५७ नित्यं ब्राह्मणपूजनम्.
पराशरः— ९५८ रात्रि राजपुरुषेषु च आशौचापवादः.
बृहत्पराशरः— ९५८ प्रातःसंध्यार्चनादीनि कर्माणि
कृत्यविज्ञानं आत्मरक्षणं राज्यकार्यपरीक्षणं कोशादीक्षणं
अमात्यादिसंमानः शान्तिकर्म दिनकृत्यानि रात्रः;
रात्रि राजपुरुषेषु च आशौचापवादः. प्रचेताः— ९५८
रात्रि राजपुरुषेषु च आशौचापवादः. विष्णुधर्मोत्तर-
पुराणम्— ९५८ संगीतश्रवणेन निद्रात्यागः स्नानं
संध्योपासनं यज्ञः देवार्चनं शुभाशुभलक्षणपरिज्ञानं
अशुभनाशनं ब्राह्मणामात्यप्रजादर्शनं व्यवहारदर्शनं
व्यायामः भोजनं मणिधारणं कोशादिदर्शनं अन्तःपुर-
प्रवेशश्च. अग्निपुराणम्— ९६० संगीतेन निद्रात्यागः
गूढपुरुषदर्शनं आयव्ययश्रवणं शौचं संध्या पूजा हवनं
पितृतर्पणं धेनुदानं सभाप्रवेशनं तत्र अमात्यमन्त्रिब्राह्मण-
दर्शनं कार्यनिर्णयः मन्त्रणं व्यायामः भोजनं शास्त्रचिन्ता
कोशादिदर्शनं अन्तःपुरप्रवेशश्च. कालिकापुराणम्—
९६० अग्निहोत्रम्, वर्ज्यं स्वापगृहम्, वर्ज्यानि अवर्ज्यानि
च भक्ष्याणि, वर्ज्यानि यानानि, वर्ज्यानि श्राद्धानि
जीवत्पितृकस्य. आदिपुराणम्— ९६१ राजादीनां
आशौचापवादोपपत्तिः. कामन्दकीयनीतिसारः— ९६१
नयेन कार्याणि कृत्वा स्वापः. शुक्रनीतिः— ९६१
उत्थाय आयव्ययदर्शनं शौचं संध्यादिकर्म व्यायामः
दानं व्यवहारदर्शनं क्रीडा भोजनं वार्ताश्रवणं
इत्यादीनि कृत्यानि कालविभागेन. योगयात्रा— ९६४
कृताकृतकार्यावेक्षणं गुणिजनशूरसज्जनानां संपूजनं निद्रोत्तरं
शौचं देवगुरुनमस्कारः तिथिवासरश्रवणं अम्बरादिधारणं
सभाप्रवेशः संग्रामविद्या कालविभागेन कार्यनिर्वर्तनं
आचारपालनं च. नीतिवाक्यामृतम्— ९६४ काल-

विभागेन कार्यनिर्वर्तनं आचारपालनं च; अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचनानि— ९६७ दन्तधावनस्नानार्थप्रदानमुखा-
वलोकनधृतपात्रदानानि क्रमेण कार्याणि.

राज्ञः आत्मरक्षा

(पृ. ९६८-१००७)

विष्णुः— ९६८ आत्मा सर्वतो गोपनीयः, मन्त्र-
धारणं तदर्थम्, परीक्ष्यैव वस्तूपयोगः. महाभारतम्—
९६८ आत्मा रक्षितः पृथिवीरक्षकः; निग्रहीतामात्या-
दिभ्यः स्त्रीभ्यश्च आत्मरक्षा; ९६९ आत्मार्थे सर्वस्व-
त्यागः; भोजनादिषु आत्मरक्षा. वाल्मीकिरामा-
यणम्— ९६९ सर्वमात्मन्यधिष्ठितम्. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्— ९६९ दारपुत्रेभ्यः आत्मरक्षणम्; अविनीता
राजपुत्रा जनकभक्षकाः; ९७१ आत्मरक्षानुरूपं राज-
भवनम्; ९७३ पत्नीतः अन्तःपुरस्त्रीभ्यश्च राजरक्षणम्;
द्रव्यनिर्गमाधिगमौ अवेषापूर्वकौ कर्तव्यौ; ९७४ अन्तः-
पुरकक्षासु उत्थानसमये रक्षकपरिवारव्यूहः; अङ्गरक्षक-
गुणदोषाः; राज्ञः अन्नपाकः भोजनं च; विषयुक्तान्न-
चिह्नानि; ९७५ विषप्रदस्य लिङ्गानि; नियोज्या विष-
विद्याविदः मिषजश्च अन्नशोधनार्थम्; नापितप्रसाधक-
स्नापकसंवाहककुशीलवादिकृतपरिचर्या परीक्ष्य ग्रहीतव्या;
९७६ यानवाहनोदकावगाहनोद्यानविहरणमृगयादिषु
रक्षाविधिः. चाणक्यसूत्राणि— ९७७ आत्मरक्षामहिमा.
मनुः— ९७७ पत्नीतो रक्षणीय आत्मा राज्ञः; आत्मार्थे
आपदि समृद्धा अपि भूमिस्त्याज्या; ९७८ आपदि
आत्मरक्षा सर्वस्वत्यागेन; ९७९ सुपरीक्षितान्नस्य
भोजनम्; परीक्षितस्त्रीभिरेव परिचर्या. याज्ञवल्क्यः—
९८० कृतरक्षः कार्याणि पश्येत्. नारदः— ९८०
आत्मरक्षणस्य कर्तव्यता, विषदायिलक्षणानि. बृहस्पतिः—
९८० शुद्धविश्वस्तपरिवारो युक्तः. बार्हस्पत्यसूत्रम्—
९८० सर्वस्वदानेन शरीररक्षणम्. बृहत्पराशरः—
९८० आत्मा रक्षणीयः. आश्वलायनः— ९८१
आपदि सर्वस्वदानेन आत्मा रक्षणीयः; आत्म-
रक्षार्थं दुर्गे वासः सशस्त्ररक्षकैः सह, भोजनादिपरीक्षा.
मत्स्यपुराणम्— ९८१ भोजनयानजलावगाहनस्त्रीसङ्गा-

दीनि नापरीक्षितानि कार्याणि, अग्निविषादिभ्यः
रक्षणस्य उपायाः. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्— ९८४
अविश्वास्याः स्त्रियः, परीक्षितमेव भोजनं कार्यम्.
अग्निपुराणम्— ९८४ राजरक्षा विषादिभ्यः. कालिका-
पुराणम्— ९८५ नैकाकी स्यात्, अमात्यादयः परी-
क्षणीयाः. कामन्दकीयनीतिसारः— ९८५ शरीरं धर्म-
साधनं रक्षणीयम्; विषादिभ्यः रक्ष्यः आत्मा; विष-
परीक्षा; ९८९ प्रसाधनादीनि सुपरीक्षितानि सेव्यानि;
यानवाहनमार्गादीनि ज्ञातानि उपयोजनीयानि; परीक्षितो
जनः आसन्नवर्ती कर्तव्यः; ९९० दूरात्समाचरणीया
जनाः; परिहार्या नौः; जलावगाहनविधिः; उद्यानवन-
विहरणविधिः; ९९१ अगम्यौ देशकालौ; ९९२ अन्त-
र्गृहरक्षा. शुक्रनीतिः— ९९६ भोज्यपरीक्षा; रक्षक-
नियोजनम्; अन्यवृत्तपोऽविश्वसनीयः; ९९७ नासावधानः
स्यात्. नीतिवाक्यामृतम्— ९९७ वीरपुरुषपरिवारितेन
परदूतदर्शनम्; परीक्ष्यं शत्रुप्रहितम्; स्वभ्यः परेभ्यश्च
राजरक्षा; आसन्नकरणीयजनलक्षणानि; ९९८ स्यादिभ्य
आसन्नेभ्योऽपि राजा रक्षणीयः; १००५ दायादपोषणं न
कार्यम्; दायादपोषणविधिः; भर्तुरादेशपालनं भृत्य-
कर्तव्यम्; १००६ बलवद्दायादवशीकरणम्; शुद्धाशुद्धा-
पत्यकारणानि; १००७ दुष्कृतलक्षणानि; अपरीक्षितानि
स्थानवाहनतीर्थमार्गभोग्यादीनि न भजनीयानि स्वी-
कार्याणि वा. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्— १००७ पत्नीतो
राजरक्षा; चारभेदे शस्त्रग्रहणम्.

राजपुत्ररक्षणम्

(पृ. १००८-१०२०)

महाभारतम्— १००८ रक्षणं राजपुत्रस्य विविधो-
पायैः. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्— १००८ गर्भप्रभृति पुत्र-
संस्काराः; पितृद्रोहनिवृत्त्युपायः; १००९ पुत्रविशेषाः;
अवरुद्धराजपुत्रवृत्तम्; १०११ अवरुद्धं पुत्रादिं प्रति
वृत्तिः. मनुः— १०११ राजपुत्ररक्षणचिन्ता कर्तव्या.
बृहत्पराशरः— १०११ कुमाररक्षणे यत्नः कर्तव्यः.
मत्स्यपुराणम्— १०११ राजपुत्ररक्षणस्य शास्त्रशिक्षा
व्यायामः इन्द्रियदमनविनयः अधिकारिनियोजनं चाङ्गानि,

अविनीतस्य बन्धनम्. कालिकापुराणम्— १०१२
राजपुत्रे गुणाधानं राजपुत्रस्य महिष्याश्च संशोधनं च
कर्तव्यम्. कामन्दकीयनीतिसारः— १०१२ राज्ञः
आत्मरक्षणं कर्तव्यम्; १०१३ अविनीतराजपुत्रेषु राज्य-
नाशः; अविनीतराजपुत्रस्य सुखबन्धनं शासनं च. शुक्र-
नीतिः— १०१४ औरसस्य युवराजता प्रशस्ता; राजपुत्र-
रक्षणं यौवराज्याहता च विनयाधानेन; १०१५ दुर्द्वैत-
राजपुत्रस्य सुखबन्धनम्; पितुराज्ञा प्रमाणम्; १०१७
राजपुत्रवृत्तम्; राजपदं प्राप्तस्य वृत्तम्. नीतिवाक्या-
मृतम्— १०१८ राजपुत्रस्य विनयनम्. अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचनम्— १०२० राजपुत्रो विनयः.

राजकर्तव्यानि

(पृ. १०२१-११६४)

गौतमः— १०२१ सर्वभूतरक्षणं न्याय्यदण्डत्वं च;
ब्राह्मणश्रोत्रियनिस्साहाकरोपकुर्वाणानां भरणम्; १०२२
विजययत्नः युद्धेऽपलायनं च; १०२३ बालधनरक्षणम्;
चोरहृतस्य प्रत्यर्पणम्; राजा प्रभुः सर्वस्य ब्राह्मणाति-
रिक्तस्य; १०२४ राज्ञा संपादनीया गुणसंपत्; प्रजासु
समत्वं तासां रक्षणं च राज्ञः कर्तव्यम्; वर्णाश्रमधर्म-
रक्षणम्; १०२५ आभ्युदयिककर्माणि राजकर्तव्यानि,
आभिचारिकाणि चानुमतानि राज्ञः; १०२६ ऋत्वि-
ग्द्वारा कर्तव्यानि; अपराधकारिब्राह्मणस्यादण्ड्यत्वम्.
वृद्धगौतमः— १०२६ धर्मतः प्रजापालनं स्वधर्मपालनं
च राज्ञः श्रेयस्करम्. हारीतः— १०२७ धर्मतः प्रजा-
पालनं स्वधर्मपालनं च राज्ञः श्रेयस्करम्. वृद्धहारीतः—
१०२७ आपदि वृत्तिः राज्ञः. बौधायनः— १०२७
प्रजारक्षणं राज्ञः कर्तव्यम्; ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणं
कर्माणि; १०२८ युद्धेऽपलायनं राज्ञः कर्तव्यम्; अपराधी
ब्राह्मणोऽवध्यः. आपस्तम्बः— १०२८ अग्निधारण-
पूजने अतिथिगुरुसेवा अमात्यभृत्यजीविकाकरणं ब्राह्मणाय
दानं ब्राह्मणस्वरक्षार्थं युद्धं च राज्ञः कर्तव्यम्; १०२९
अध्ययनयज्ञदानदण्डनयुद्धानि राज्ञः कर्तव्यानि. वसिष्ठः—
१०२९ वर्णानां ब्राह्मणाधीनत्वम्, धर्मानुशासनं प्रजा-
भूतपालनं च राजधर्मः; राज्ञः मरणे कर्तव्यम्,

राज्ञो मातृपत्न्यादिभरणम् ; १०३० राजशासनलेखकः .
 विष्णुः— १०३० राजधर्माः— प्रजाया बालानायादीनां
 च पालनं वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था यजनं ब्राह्मणाय दानं
 शस्त्रनित्यता च. लघुविष्णुः— १०३१ प्रजापरिपालनम्,
 कर्मत्रयम्, योगनिषेवणम्, ब्राह्मणसंतोषः. शङ्खः—
 १०३२ प्रजापरिपालनं मुख्यो धर्मः. शङ्खलिखितौ—
 १०३२ ब्राह्मणगोबालानाथबृद्धादिपालनम्, राज्ञः ब्राह्म-
 णस्य च बलम्, विप्रस्वनिवृत्तिः, द्रव्यार्थसंग्रहः.
 महाभारतम्— १०३२ आपद्यपि राज्ञो मिथ्योक्ति-
 निषेधः; १०३३ राज्ञः पुरुषोक्तिनिषेधः प्रत्याक्रोशनिषेधश्च,
 मधुरभाषणं च; १०३४ चातुर्वर्ण्यसाहाय्यं राज्ञः कर्तव्यम्;
 अरक्षिता राजा पूर्णः प्रापी, कार्यविभागेन नियोज्यविवेकः;
 धर्मात्मा राजा; १०३५ राज्ञः प्रजापालनं धर्मः नारण्य-
 गमनरूपा निवृत्तिः; राज्ञो धर्मः धर्मेण प्रजाप्रशासनं
 विकर्मस्थदण्डनं आततायिवधश्च; १०३६ राजनाश-
 कारणानि; राज्ञः आर्यशीलानि सर्वलोकगुरुत्वं च;
 १०३९ विदुरोक्ता सामान्यनीतिः राजनीतिश्च; १०४६
 न कश्चिदवमन्तव्यः; दण्डधारणं क्षत्रधर्मः, न वनगमनं
 संन्यासो वा; १०५८ राज्ञः देवद्विजार्चनम्, पौरुषमुत्थानं
 दैवात् परम्, तीक्ष्णत्वमृदुत्वसमुचितस्वीकारः; १०५९
 शमान्वितब्राह्मणा नमस्याः; १०६० आततायिब्राह्मणो
 निग्रहणीयः; चातुर्वर्ण्यं दया क्षमातीक्ष्णते समुचिते व्यसन-
 त्यागः स्वप्रियत्यागश्च राजधर्माः; १०६२ भृत्या मर्यादायां
 स्थाप्याः; १०६३ राजगुणाः— दुराधर्षत्वं मृदुत्वं संवि-
 भागित्वं च; राज्ञः स्वर्ग्याणि कर्माणि; भीष्ममते इह
 परत्र राज्ञः श्रेयस्करो गुणगणः; १०६४ गुणवद्द्विज-
 संग्रहः पुरोहितादिद्वारा धर्मकार्यनिर्वर्तनं च राजकर्तव्यम्;
 १०६५ कामक्रोधौ वर्जयित्वा अर्थपरिग्रहः अलुब्ध-
 बुद्धिमतां सर्वकर्मसु योजनं च कर्तव्यं राज्ञः; ब्राह्मणेभ्यो
 दानम्, धर्मेण प्रजापालनं राज्ञः आधिकन्धाभावकारणम्,
 प्रजापालनं राज्ञः स्वर्ग्यम्; १०६६ चौरहृतप्रत्यर्पणं राज्ञः
 कर्तव्यं विशेषतः ब्रह्मस्वरक्षणं च; प्रजापालनं राज्ञः कर्त-
 व्यम्, नारण्याश्रमः; १०६८ स्तेनो द्विजः निर्वासनीयो
 राष्ट्रात्; राज्ञा ज्ञातिभिः सह कथं वर्तितव्यम्; १०६९

परविश्वासोत्पादनं सर्वत्र पुत्रादिष्वप्यविश्वासश्च प्रशस्तो
 राज्ञः; आचार्यस्थपतिशूरधार्मिकादयो राज्ञा सत्कार्याः
 अधार्मिका निग्राह्याः वर्णाः स्वकर्मसु योज्याश्च; चारनि-
 योजनम्; १०७० राजकर्तव्यानि— यज्ञदानानि प्रजा-
 रक्षणं कृपार्हानाथबृद्धविधवानां त्यागिनां आश्रमिणां च
 योगक्षेमवृत्तिप्रकल्पनं आत्मनः राज्यस्य च तापसाय
 निवेदनं तापसात् प्रज्ञादानं च; स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु तापस-
 नियोजनम्; स्वराज्यस्वामिकानि वनस्पतिफलपुष्पाणि
 ब्राह्मणानाम्, ब्राह्मणाय वृत्तिप्रकल्पनं राजकर्तव्यम्;
 १०७१ त्रयीवैश्यकर्मविरोधिनां दस्यूनां वधाय ब्रह्मणा
 क्षत्रं सृष्टम्, अतः युद्धं राज्ञः कर्तव्यं प्रजारक्षणाय;
 १०७२ आत्मरक्षणं प्रजारक्षणाय, गुप्तचारप्रचारः शत्रु-
 मित्रमध्यानां सर्वेषां सत्कारश्च कर्तव्यः; इतरमानव-
 सहशोऽपि राष्ट्ररक्षणात् राजा विशिष्टः इतरेभ्यः; १०७३
 मत्तादिभ्यः परावृत्तिः इष्टा; राज्ञा अभोग्याः स्त्रियः;
 प्रमादो वर्ज्यः आत्मा च रक्षणीयः; प्रियाप्रिययो-
 र्वर्तनविवेकः; १०७४ कर्मणि नियोज्या अनियोज्याश्च;
 आत्मरक्षणं प्रजारक्षणं च कर्तव्यम्; १०७५
 चारप्रचारः; युद्धं राज्ञः कर्तव्यम्; दुर्गमन्वादीनि
 पञ्च आतैर्गोपीनीयानि, स्वमतमुपेक्ष्य श्रेयस्करं ज्ञानं
 स्वीकार्यम्; १०७६ प्रियाप्रियादिविवेकः; १०७७ त्याज्यः
 आलस्यदोषः; १०७८ राजा मयूरसदृशाचरणशीलः
 स्यात्; १०८१ स्वस्य परस्य च अनुरूपकृत्यानुयोगः
 कर्तव्यः; बुद्धयनुसरणम्, व्यवसायकर्तव्यता, लुब्धस्या-
 संग्रहः; १०८३ ब्राह्मणस्य आपदवृत्तिः; १०८४ ब्राह्मणाः
 पूजनीयाः; १०८५ शरणागतपालनं राजधर्मः; १०९३
 राज्ञः षट् पवित्राणि, श्रियः सत्यदानव्रततपःपराक्रमधर्मेषु
 वसतिः; ब्राह्मणाः पूज्याः १०९५ ब्राह्मणा रक्षणीयाः;
 १०९६ शरणागतरक्षणम्; १०९८ ब्राह्मणरक्षणं कर्त-
 व्यम्; ११०२ राज्ञो धर्माः प्रजापालनादयः; ११०३
 समरमरणं वनाश्रमो वा राजधर्मः; व्यवहारिपौरजानपद-
 द्वारा धार्मिकं अष्टाङ्गं राज्यं राज्ञा पालनीयम्.
 वाल्मीकिरामायणम्— ११०४ राज्ञा प्रजातीक्ष्णता
 त्याज्या; परदाररक्षणं राज्ञः कर्तव्यम्; राज्ञः सामान्य-

कर्तव्यानि प्रजापालनसंबन्धीनि; न्याय्यान्याय्यत्वं पौर्वापर्यं च राजकार्याणाम्. कौटीलीयमर्थशास्त्रम्- ११०४ राजा उत्थानशीलः स्यात् ; ११०५ बालवृद्धानाथादीनां भरणं राजकर्तव्यम्. चाणक्यसूत्राणि- ११०५ जितात्मा राजा भवेत् ; निरलसत्वं देशकालानुसंधानं विज्ञानेन दण्डधारणं इत्यादीनि राजकर्तव्यानि. वृद्धचाणक्यः- ११०६ शक्तिदेशकालाद्यनुसंधानेन धर्मार्थकामप्रसाधनम्. लघुचाणक्यः- ११०६ राजा ब्रह्मस्वं न हरणीयम्. मनुः- ११०७ राजकर्तव्यानि भार्यावरणं पुरोहितवरणं यजनं दानं च ; ११०८ प्रजासु पितृवद्वृत्तिः ; अमायया वर्तेत परमायां च विद्यात् ; ११०९ स्वच्छिद्रगोपनं परच्छिद्रबोधनं च ; विश्वासा- विश्वासविवेकः ; बकसिंहवृकशशवद्वर्तनम् ; १११० द्यूतसमाह्वयनिवारणम्. याज्ञवल्क्यः- १११३ ग्रहाणां पूजनम् ; यज्ञाः कर्तव्याः ; दानादिविषयकः राजशासन- लेख्यविधिः. बृहस्पतिः- १११५ दानादिविषयकः राजशासनलेख्यविधिः ; जातिदेशकुलधर्माः पालनीयाः. बार्हस्पत्यसूत्रम्- १११५ विविधानि राज्ञः कर्तव्यानि. व्यासः- ११२० दानादिविषयकः राजशासनलेख्यविधिः. बृहत्पराशरः- ११२१ स्त्रीणां विवाहः. हरिवंशः- ११२१ अधार्मिकस्य वेनराजस्य निग्रहः धार्मिकवैन्य- राजस्य जननं च ऋषिकृतम्. देवीभागवतम्- ११२३ राज्ञो नित्यकृत्यानि. कालिकापुराणम्- ११२४ राज्ञो नित्यकृत्यानि. कामन्दकीयनीतिसारः- ११२५ धर्मनिष्ठस्य महात्मनो राज्ञः विविधं वृत्तम्. शुक्रनीतिः- ११३९ अष्टधा राजवृत्तम् ; निन्द्यो राजा ; ११४१ धर्मरतिकारणानि ; प्रजया त्याज्यो राजा ; आनुशं-

स्यादयो धर्माः ; ११४३ कार्यस्थानगोपनम् ; ११४४ विशेषनियमानां शासनडिण्डिमैर्ज्ञापनं प्रजाभ्यः राज- शासनस्य चतुष्पथे लिखित्वा स्थापनं च ; ११४६ मार्ग- संरक्षणम् ; आयस्य षोढा व्ययः ; नित्योद्यमशीलता ; ११४७ दायदानामैकमत्यं श्रेयः ; दायदानामधिकाराः ; ११४८ अतिस्तवनं न श्रोतव्यम् ; विचार्या कार्यक्षमता गजाश्वरथपशुभृत्यादीनाम् ; दूरस्थवार्ताग्रहणं भृत्यशिक्षणं च ; विद्याकलावर्धनं शूरनियोजनं देशनिरीक्षणं इत्यादीनि कर्तव्यानि ; ११४९ अन्यायवर्तिराज्ञां राज्यहरणम् ; ११५० आपदवृत्तं राज्ञः ; दायदसंबद्धकर्तव्याकर्तव्य- चिन्ता ; ११५१ गुणिजनपोषणम् ; युगप्रवर्तको राजा ; ११५४ अन्यदृष्टेऽविश्वासः कार्यः ; स्त्रीपुत्रभृत्यादिषु सावधानता ; पुत्रे राज्यभारन्यासकालः ; राजपुत्रस्य राज्ञः पूर्वामात्येषु पुत्रवद्वृत्तिः ; ११५५ साधवो मायाविनश्च भृत्याः ; मायया वर्तनम् ; परस्वहरणविचारः ; ११५६ धर्मार्थकाममोक्षाः ; सहायसंपत् ; ११५७ कार्याकार्य- विचारः ; ११५८ धनिककृषीवलोल्लारः. योगयात्रा- ११५८ राज्ञः पञ्च यज्ञाः. नीतिवाक्यामृतम्- ११५८ लोभप्रमादविश्वासाः वधवञ्चनाकारणानि ; ११५९ बलवता सह वर्तनरीतिः ; ११६० असंतोषः श्रियो मूलम् ; वैरप्रशमनम् ; अभयदानम् ; ११६१ उत्साह- महिमा ; मूलधनं वर्धनीयम् ; मूर्खादिभिः संगतिर्विज्या ; युक्तिमहिमा ; ११६२ कोपसंयमः ; शोकादिषु विवेकः ; विविधानि राजकर्तव्यानि ; ११६४ लेखमहिमा. मानसोल्लासः- ११६४ बान्धवसंमानः ; शरणागत- रक्षणम् ; आत्मनः स्वास्थ्यस्य रक्षा. अनिर्दिष्टकर्तृक- वचनम्- ११६४ सद्यः कार्यनिर्वर्तनम्.

ऋष्यादिक्रमेण विषयानुक्रमणिका

निरुक्तम्

राजशब्दार्थविचारः—

राजपदव्युत्पत्तिः ७८०.

आथर्वणपरिशिष्टम्

राजदिनकृत्यम्—

प्रातरुत्थाय प्रथमं घृतावेक्षणम् ९४२.

गौतमः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

दण्डस्य लक्षणं प्रयोजनं च; आचार्योपदेशात्
दण्डाद्वा नियन्त्रितानां स्वकर्मनिष्ठानां वर्णाश्रमाणां
इष्टसिद्धिः अनियन्त्रितानां स्वकर्मभ्रष्टानां च अधोगतिः
५३५.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजब्राह्मणयोः धर्मरक्षणं प्रजारक्षणं भूतपालनं च
धर्मः ७८७. राजोपासना प्रजाधर्मः राजाचार्यनिन्दा-
वर्जनं च ७८८.

राजशिक्षा—

धर्मशास्त्रान्वीक्षिकयोः शिक्षा राज्ञः ८६४.

इन्द्रियजयः—

शुद्धः संयतेन्द्रियश्च राजा ९१९.

राजदिनकृत्यम्—

आशौचापवादः रात्रि ९४२.

राजकर्तव्यानि—

सर्वभूतरक्षणं न्याय्यदण्डत्वं च; ब्राह्मणश्रोत्रिय-
निरुत्साहाकरोपकुर्वाणानां भरणम् १०२१. विजययत्नः
युद्धेऽपलायनं च १०२२. बालधनरक्षणम्; चोरहृतस्य
प्रत्यर्पणम्; राजा प्रभुः सर्वस्य ब्राह्मणातिरिक्तस्य १०२३.
राज्ञा संपादनीया गुणसंपत्; प्रजासु समत्वं तासां
रक्षणं च राज्ञः कर्तव्यम्; वर्णाश्रमधर्मरक्षणम् १०२४.
आभ्युदयिककर्माणि राजकर्तव्यानि, आभिचारिकाणि

चानुमतानि राज्ञः १०२५. ऋत्विग्द्वारा कर्तव्यानि;
अपराधकारिब्राह्मणस्यादण्ड्यत्वम् १०२६.

बृहद्गौतमः

राजकर्तव्यानि—

धर्मतः प्रजापालनं स्वधर्मपालनं च राज्ञः श्रेयस्करम्
१०२६.

हारीतः

राज्याधिकारी—

राज्येऽधिकृतो लक्षणसंपन्नो ज्येष्ठः पुत्रः ८३७.

राजशिक्षा—

विद्याबृद्धोपासना राज्ञः सिद्धिदा ८६४.

राजकर्तव्यानि—

धर्मतः प्रजापालनं स्वधर्मपालनं च राज्ञः श्रेयस्करम्
१०२७.

बृहद्हारीतः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

हारीतोक्ता राजनीतिः— न्यायेन पृथ्वीपालनविधिः
७२१.

राजकर्तव्यानि—

आपदि वृत्तिः राज्ञः १०२७.

बौधायनः

राजकर्तव्यानि—

प्रजारक्षणं राज्ञः कर्तव्यम्; ब्राह्मणश्रोत्रियविद्वद्ब्राह्मणां
कर्माणि १०२७. युद्धेऽपलायनं राज्ञः कर्तव्यम्;
अपराधी ब्राह्मणोऽवध्यः १०२८.

आपस्तम्बः

राज्याधिकारी—

पुत्रो ज्येष्ठ एव राज्येऽधिकृतः ८३७.

राजकर्तव्यानि—

अग्निधारणपूजने अतिथिगुरुसेवा अमात्यभृत्यजीविका-
करणं ब्राह्मणाय दानं ब्राह्मणस्वरक्षार्थं युद्धं च राजः
कर्तव्यम् १०२८. अध्ययनयज्ञदानदण्डनयुद्धानि राजः
कर्तव्यानि १०२९.

वसिष्ठः

राजदिनकृत्यम्—

आशौचापवादः ९४२.

राजकर्तव्यानि—

वर्णानां ब्राह्मणाधीनत्वम्, धर्मानुशासनं प्रजाभूतपालनं
च राजधर्मः; राजः मरणे कर्तव्यम्, राज्ञो मातृपत्न्यादि-
भरणम् १०२९. राजशासनलेखकः १०३०.

वृद्धवसिष्ठः

राजदिनकृत्यम्—

निद्रोत्तरं आत्महितचिन्तनम्; सभाप्रवेशनादीनि
कर्माणि ९४३.

विष्णुः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

दण्डेन साधुनेतृप्रयुक्तेन प्रजाविवृद्धिः ५३७.

राजशिक्षा—

वृद्धसेवा कर्तव्या ८६४.

राजदिनकृत्यम्—

आशौचापवादः ९४३.

राजः आत्मरक्षा—

आत्मा सर्वतो गोपनीयः, मन्त्रधारणं तदर्थम्,
परीक्ष्यैव वस्तुपयोगः ९६८.

राजकर्तव्यानि—

राजधर्माः— प्रजाया बालानाथादीनां च पालनं
वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था यजनं ब्राह्मणाय दानं शस्त्रनित्यता
च १०३०.

लघुविष्णुः

राजकर्तव्यानि—

प्रजापरिपालनम्, कर्मत्रयम्, योगनिषेवणम्,
ब्राह्मणसंतोषः १०३१.

शङ्खः

राजशब्दार्थविचारः—

राजत्वमभिषेकेण ७८०.

राजकर्तव्यानि—

प्रजापरिपालनं मुख्यो धर्मः १०३२.

शङ्खलिखितौ

राजदिनकृत्यम्—

निद्रोत्तरं धृतावेक्षणमङ्गलदर्शनादीनि कर्माणि ९४३.

राजकर्तव्यानि—

ब्राह्मणगोबालानाथवृद्धादिपालनम्, राजः ब्राह्मणस्य
च बलम्, विप्रस्वनिवृत्तिः, द्रव्यार्थसंग्रहः १०३२.

महाभारतम्

राजनीतिप्रणेतारः—

राजशास्त्रप्रणेतारः बृहस्पतिप्रभृतयः, राजशास्त्रप्रणेतृ-
परंपरा— पितामहः, विशालाक्षः, बहुदन्तः, बृहस्पतिः,
शुक्रश्चेति क्रमेण ५३१.

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

धर्मार्थकामानां उचितः समुच्चयः श्रेयान्; संक्षेपतः
संपूर्णा राजनीतिः (प्रश्नव्याजेन कृतः राजनीत्यु-
पदेशः सर्वशास्त्रज्ञेन नारदेन युधिष्ठिराय) ५३८. क्षत्रधर्म-
स्वरूपम्, तत्प्रयोजनभूता लोकयात्रा विद्यात्रयसाध्या;
धर्मार्थकामाः धर्ममूलाः; सहायासौ विजयः ५५४. ब्रह्म-
क्षेत्रे अन्योन्याश्रिते श्रेयसी; धर्मार्थकामानां सर्वेषां सेवनम्;
क्षत्रधर्मस्वरूपम्, तत्प्रयोजनभूता लोकयात्रा विद्यात्रय-
साध्या ५५५. धर्मार्थकामाः त्रिवर्गः धर्ममूलः; युगचतु-
ष्टयात्मकस्य कालस्य राजा कारणम्; अत्यन्तसुखोपायाः
धर्मार्थकामाः अन्योन्यानुबन्धाः ५५७. धर्मार्थकामानामर्थ-
एव प्रधानः ५५८. दण्डस्य प्रयोजनं लोकमर्यादा-
स्थापनम्, दण्डस्य व्यापकं लक्षणं प्रकाराश्च ५६१. दण्डो
लोकधारको भयात्मको हिंसान्वितश्च, हिंसाऽहिंसाविचारः,
हिंसया विना जीवनधारणस्य अशक्यता ५६२. राजधर्मः
प्रजापालनं धर्मरक्षणं च ५६५. राजधर्मः जीवलोकधारकः
लोकसंस्थापकः चतुर्विधपुरुषार्थसाधनं च; राज्याहर्हः
राजा— नित्योत्थानशीलः उत्पथगामिगुरुपुत्रादित्यागी

सत्याहिंसादियमोपेतः, पुरुषार्थचतुष्टयतः चारनियोक्ता दशवर्गवेत्ता सहायसंपन्नः प्रजाहितरतः जितेन्द्रियश्च ५६६. प्रजाया अरक्षिता राजा त्याज्यः मनुष्येण; राजनीतिसारसंग्रहः ५७०. राज्योत्पत्तेरितिहासः- प्रथमं राज्यहीना अराजका लोकसंस्था धर्मनिष्ठा, तदुत्तरं लोभ-मोहादिभिर्धर्मनाशः, लोकधारणार्थं ततः पितामहकृता दण्डनीतिरिति, पैतामहदण्डनीतिप्रतिपाद्या विषयाः ५७२. युगहासानुसारेण क्रमेण विशालक्षपुरंदरबृहस्पतिशुक्रैः कृताः पैतामहदण्डनीतेः संक्षेपाः; नव सार्ववर्णिकाः साधारणा धर्माः, चतुर्णां वर्णानां पृथक् धर्मा वृत्तयश्च, स्वाध्यायः ब्राह्मणस्य प्रजापरिपालनं क्षत्रियस्य पशुसंवर्धनं वैश्यस्य द्विजसेवा शूद्रस्य मुख्यो धर्मः ५७८. यज्ञस्य श्रद्धामूलत्वात् ब्राह्मणानुमत्या शूद्रसहितानां सर्वेषां वर्णानां श्रौते स्मार्ते च यज्ञेऽधिकारः ५८१. ब्राह्मण एव आश्रमचतुष्टयाधिकारी; वानप्रस्थाधिकारः; चरित-ब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य संन्यासाधिकारः ५८३. गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठता; नैष्ठिकब्रह्मचर्यम् ५८४. ब्राह्मणेन कर्तव्यानि वर्ज्यानि च कर्माणि, कर्मानुरूपो ब्राह्मण्यादिगुणः, अतः शूद्रकर्मा ब्राह्मणः शूद्रो मन्तव्यः, ब्राह्मणाधीनं वर्णधर्माणां पालनम् ५८५. शूद्रस्यापि संन्यासातिरिक्ताश्रमत्रयाधिकारः; क्षत्रियवैश्यशूद्राणामपि संन्यासेऽधिकारोऽनुमतः ५८७. सर्वे धर्मा राजधर्माधीनाः राजधर्मेण रक्षिताश्च, राजधर्महानौ सर्वधर्माणां हानिः ५८८. सर्ववर्णाश्रमधर्माश्रयः क्षात्रधर्मः प्रत्यक्षप्रमाणकः सर्वलोकहितः, आश्रमवासिनां धर्माश्च प्रत्यक्षप्रमाणागम्याः आगमगम्याः वादिनां निश्चयागोचराश्च ५८९. मान्धातुः इन्द्ररूपधरविष्णोश्च संवादः- लोकज्येष्ठः श्रेष्ठश्च राजधर्म एव, अन्ये धर्मा राजधर्मप्रसूताः ५९०. स्वधर्मच्युतो ब्राह्मणः शूद्रवद्वध्यः; यवनकिरातगान्धारचीनशबरवर्बर-शकतुषारादीनां म्लेच्छानां वैदिकधर्माधिकारः अहिंसा-सत्यमातृपित्राचार्यशुश्रूषापूर्तपाकयज्ञदानादिधर्मकर्तव्यता च ५९३. न्यायनिष्ठः शाश्वतधर्मसंस्थापकः दण्डनीत्यनुसारी धार्मिको राजा गुरुः देवरूपश्च ५९४. चराचरसर्वभूत-रक्षकः आत्मौपम्येन सर्वभूतदर्शी जितकामद्वेषः प्रजापालो

राजा सर्ववर्णसर्वाश्रमश्रेयोभाक् ५९५. अङ्गिरोमन्त्रे धर्मतः प्रजापालनं राज्ञः सर्वकर्मसु श्रेष्ठम् ५९७. औशनसमते राज्ञः विजयफलानि कर्माणि; राजप्रयुक्तया दण्डनीत्यैव स्वधर्मस्थापना अधर्मनिवृत्तिश्च ५९८. राजा कालस्य कारणं यतः राजप्रयुक्तदण्डनीतेः सम्यक्त्वा-सम्यक्त्वयोरधीना चतुर्युगप्रवृत्तिः, राजकृतचतुर्युग-लक्षणानि ५९९. रक्षितप्रजानुष्ठितधर्मस्य चतुर्थीशभाक् अरक्षितप्रजाकृतपापस्याधीशभाक् च राजा ६००. केकयराजेन धर्मतो रक्षितं उत्कृष्टं धार्मिकं राष्ट्रम् ६०१. गणराज्ये गणमुख्यवर्तनविचारः ६०३. उतथ्योक्ता राजनीतिः- धर्मेण शास्ता राजपदवाच्यः नाधार्मिकः पापः, पापः शास्ता वृषलपदवाच्यः ६०५. धर्मलक्षणम् ६०६. धर्मस्य ब्राह्मणा योनिः अतस्ते पूजनीयाः; दर्पजयः कर्तव्यः; राजा कालस्य कारणम्, युगचतुष्टयं राजकृतम् ६०७. धर्मेण अरक्षिता दुर्बला जना अधार्मिकं राजानं व्रन्ति ६०८. स्वर्ग्यं राष्ट्रवृद्धिकरं च राज्ञः विविधं धर्मवृत्तम् ६०९. वामदेवोक्ता राजनीतिः- अधार्मिकः लोकयात्राविमुखः साहसप्रकृतिः राजा लोकेन वध्यो भवति ६११. साहसप्रकृतिरशास्त्रलक्षणः राजा विनाशाभिमुखः ६१२. समात्मा प्रजारक्षको दण्ड एव व्यवहारः धर्मः ईश्वरः सर्वव्यापी च ६१३. दण्डे पुरुषरूपकम्, दण्डस्य नामानि रूपाणि च, जगद्धात्री दण्डनीतिः ६१४. अष्टनामा दण्ड एव ऐश्वर्यदाता कुलबाहुधनामात्यप्रज्ञाबलात्मकः ६१६. अष्टाङ्गं बलम्; भर्तृप्रत्ययलक्षणः वेदप्रत्ययलक्षणश्च व्यवहारः दण्डः ६१७. लोकसंग्रहार्थं दण्डस्य दण्डनीतेः श्रोतव्यः बार्हस्पत्यौशनस-शास्त्रज्ञेन राज्ञा वसुहोमेन कथिता ६१८. निकायभेदेन एकैकाधिपतिनियोजनं रुद्रकृतम् ६२०. दण्डधारिणी विष्णवादिपरंपरा ६२१. धर्माधिकामास्त्रिवर्गः ६२२. धर्मकारणं शीलमनुष्ठेयम् ६२४. शीलख्यानम् ६२६. धर्मलक्षणम्; धर्माधर्मविचारः ६२९. दस्युगणाय कापव्योक्ता राजनीतिः ६३१. निरयगामी तस्करो राजा देवमयो राजा च ६३३. आपदि बुद्धिकृतः धर्माधर्म-निर्णयः प्रमाणम् ६३४. बृहस्पतिना उशनसा च प्रोक्ता

राजनीतिः— स्वबुद्धिवचनाभ्यां निर्णयः लोकयात्रा एव राजधर्मः न वचनतः एव ६४२. धर्मार्थिकामानां तारतम्यम् ६४६. प्रजारक्षणे वधावधविवेकः ६५१. श्रियो वसतिः कल्याणगुणेषु ६५४. प्रजानां अरक्षकः राजा हन्तव्यः ६५६. धार्मिकः अधार्मिकश्च राजा ६५७.

राजशब्दार्थविचारः—

राजपदव्युत्पत्तिः क्षत्रियपदव्युत्पत्तिश्च ; क्षत्रियजाति-बाह्योऽपि ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रो वा यः कोऽपि प्रजाया धर्मेण रक्षकः राजत्वाधिकृतः ७८०.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

अराजकत्वजन्यधर्मातिक्रमदोषनिवारणार्थं लोकराष्ट्र-धारणार्थं च राजोत्पत्तिः ७८८. ब्रह्मक्षत्रे प्रजानां शत्रुनाशके, ब्राह्मणेभ्योऽपि क्षत्रं वरीयः अधर्मेनिवारण-बलयोगात् ७८९. स्वयंभुवा प्रजापालनार्थं क्षत्रियः सृष्टः, धनभार्यारक्षको राजा, अन्यमानवसमान एव राजा एकः कृत्स्नपृथ्वीशासनक्षमः कथमिति प्रश्नः ७९०. प्रथमो राजा दण्डनीतिव्यपश्रयो महर्षिभिर्-निर्मितो वैन्यः पृथुः ; धर्मेण प्रजापालनस्य ब्राह्मण-पालनस्य च प्रतिज्ञा वैन्येन कृता ७९१. विष्णवादिदेवैः कृतः पृथुवैन्यस्य प्रजापालत्वे अभिषेकः, विष्णुकृत-स्थापनात् राज्ञि विष्णोरावेशाच्च जगत् सर्वं राजानं नमति वशे तिष्ठति च इति प्रथमकृतप्रश्नोत्तरम् ७९३. धर्मकामो मनुष्याणामधिपतिः देव एव ; धार्मिकराजस्थापना राष्ट्रस्य कर्तव्यम्, मात्स्यन्यायेन परस्परनाशभयात् मनुः प्रजया राजेति वृत्तः, राजप्रजयोः सम्यग्बन्धः करप्रदाने प्रजारक्षायां च ७९४. राज्ञोऽभावे वृत्तिलोपात् धर्मलोपात् च प्रजाक्षयः, राजमूलकं धनधर्मरक्षणादिद्वारा प्रजारक्षणम् ७९७. वज्रकानां दाहकः अग्निः चारद्वारेण सर्वद्रष्टा भास्करः अशुचीनां नाशकर्ता अन्तकः अधार्मिकाणां दण्डेन शास्ता धार्मिकाणां चानुग्राहकः यमः धन-धाराभिस्तर्पणात् वैश्रवणः इति पञ्चदेवतामयो राजा नाव-मन्तव्यः ८००. राजत्वं सर्वथा रक्षणीयम् ; जितात्मनो मेधाविनो राजा आश्रयः ; राज्ञः शरीरं प्रजा प्रजायाः

शरीरं राजा इति परस्परआश्रयसंबन्धः, इन्द्रियधर्मरूपो राजा ८०१. राजा प्रत्यक्षदेवता ८०२.

राजप्रकाराः—

राज्ञो यस्याऽऽज्ञायामन्ये राजानस्तिष्ठन्ति स राज्ञां राजा सम्राट् यथा हरिश्चन्द्रः ; राज्ञां राजा सम्राट् चक्रवर्ती च ८३४.

राज्याधिकारी—

ज्येष्ठः पुत्रो राज्याधिकृतः पितुर्वाऽभिमतः कनी-यानपि पुत्रः इति मतद्वयम् ८३७. पित्रा शतनुना अनुमतः भीष्मात् कनीयान् सत्यवतीसुतः भीष्मेण प्रतिज्ञया राज्येऽधिकृत इति स्वीकृतः ८३९. अन्धस्य संकरजस्य च राज्येऽनधिकारः ; ज्येष्ठः पुत्रो राज्ये यौवराज्ये चाधिकृतः यथा युधिष्ठिरः ८४०. पितुरु-मतः कनीयानपि पुत्रो राज्येऽधिकृतः ८४२. चिररोगी अङ्गहीनो वा ज्येष्ठोऽपि पुत्रो राज्येऽनधिकृतः, यवीया-नपि अनामयः अव्यङ्गः पुत्रो राज्येऽधिकृतः ८४३. क्रमागतो गुणसंपन्नो राजपुत्र एव राज्येऽधिकृतः ; भ्राता पुत्रः पौत्रो वा पुत्राभावे कन्या वा अन्यगोत्रः प्रशस्तः क्षत्रियो वा राज्येऽधिकृतः ८४४. अरक्षितारं राजान-मपास्य अन्यस्य राज्याभिषेके राष्ट्रस्याधिकारः ८४५.

राजशिक्षा—

वेदवेदाङ्गधनुर्वेदनीतिशास्त्रेतिहासपुराणेषु राजपुत्र-शिक्षा; धर्मविद्यार्जनं विद्यावृद्धोपासना च राज्ञा कर्तव्या, त्रयीवार्तादण्डनीतिसाध्या लोकयात्रा ८६४. त्रयी आन्वीक्षिकी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः ; वेदधनुर्वेदयुक्ति-शास्त्रशब्दशास्त्रगन्धर्वशास्त्रपुराणेतिहासकलाः अध्येयाः राज्ञा ; विद्यावृद्धोपासना राज्ञा कर्तव्या ८६५. चतसृषु तर्कत्रयीवार्तादण्डनीतिविद्यासु विनयः राज्ञोऽधिगन्तव्यः ; वृद्धोपासना विद्याश्रवणं च राज्ञः श्रेयस्करम् ८६६. इन्द्रियजयः—

कारणं राज्यस्थैर्यस्य जितेन्द्रियता ; इन्द्रियजयः मही-जयस्य राज्यरक्षणस्य च कारणम् ९१९. आत्मजयः शत्रुजयकारणम् ९२०.

राजदिनकृत्यम्—

धर्मार्थकामाचरणे दिवसभागनियमः ; कर्मणां चक्रवत् पर्यायः नित्यशः ९४३.

राज्ञः आत्मरक्षा—

आत्मा रक्षितः पृथिवीरक्षकः ; निगृहीतामात्यादिभ्यः स्त्रीभ्यश्च आत्मरक्षा ९६८. आत्मार्थे सर्वस्वत्यागः ; भोजनादिषु आत्मरक्षा ९६९.

राजपुत्ररक्षणम्—

रक्षणं राजपुत्रस्य विविधोपायैः १००८.

राजकर्तव्यानि—

आपद्यपि राज्ञो मिथ्योक्तिनिषेधः १०३२. राज्ञः परुषोक्तिनिषेधः प्रत्याक्रोशनिषेधश्च, मधुरभाषणं च १०३३. चातुर्वर्ण्यसाहाय्यं राज्ञः कर्तव्यम् ; अरक्षिता राजा पूर्णः पापी ; कार्यविभागेन नियोज्यविवेकः ; धर्मात्मा राजा १०३४. राज्ञः प्रजापालनं धर्मः नारण्यगमनरूपा निवृत्तिः ; राज्ञो धर्मः धर्मेण प्रजाप्रशासनं विकर्मस्थदण्डनं आततायिवधश्च १०३५. राजनाशकारणानि ; राज्ञः आर्यशीलानि सर्वलोकगुरुत्वं च १०३६. विदुरोक्ता सामान्यनीतिः राजनीतिश्च १०३९. न कश्चिदवमन्तव्यः ; दण्डधारणं क्षत्रधर्मः ; न वनगमनं संन्यासो वा १०४६. राज्ञः देवद्विजार्चनम्, पौरुषमुत्थानं दैवात् परम्, तीक्ष्णत्वमृदुत्वसमुचितस्वीकारः १०५८. शमान्वितब्राह्मणा नमस्याः १०५९. आततायिब्राह्मणो निग्रहणीयः ; चातुर्वर्ण्ये दया क्षमातीक्ष्णते समुचिते व्यसनत्यागः स्वप्रियत्यागश्च राजधर्माः १०६०. भृत्या मर्यादायां स्थाप्याः १०६२. राजगुणाः— दुराधर्षत्वं मृदुत्वं संविभागित्वं च ; राज्ञः स्वर्ग्याणि कर्माणि ; भीष्ममते इह परत्र राज्ञः श्रेयस्करो गुणगणः १०६३. गुणवद्विजसंग्रहः पुरोहितादिद्वारा धर्मकार्यनिर्वर्तनं च राजकर्तव्यम् १०६४. कामक्रोधौ वर्जयित्वा अर्थपरिग्रहः अलुब्धबुद्धिमतां सर्वकर्मसु योजनं च कर्तव्यं राज्ञः ; ब्राह्मणेभ्यो दानम्, धर्मेण प्रजापालनं राज्ञः आधिपत्याभावकारणम्, प्रजापालनं राज्ञः स्वर्ग्यम् १०६५. चौरहृतप्रत्यर्पणं राज्ञः कर्तव्यं विशेषतः ब्रह्मस्वरक्षणं च ;

प्रजापालनं राज्ञः कर्तव्यम्, नारण्याश्रमः १०६६. स्तेनो द्विजः निर्वासनीयो राष्ट्रात् ; राज्ञा ज्ञातिभिः सह कथं वर्तितव्यम् १०६८. परविश्वासोत्पादनं सर्वत्र पुत्रादिष्वप्यविश्वासश्च प्रशस्तो राज्ञः ; आचार्यस्थपतिशूरधार्मिकादयो राज्ञा सत्कार्याः अधार्मिका निग्राह्याः वर्णाः स्वकर्मसु योज्याश्च ; चारनियोजनम् १०६९. राजकर्तव्यानि— यज्ञदानानि प्रजारक्षणं कृपाहानाथबुद्धविधवानां त्यागिनां आश्रमिणां च योगक्षेमवृत्तिप्रकल्पनं आत्मनः राज्यस्य च तापसाय निवेदनं तापसात् प्रज्ञादानं च ; स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु तापसनियोजनम् ; स्वराज्यस्वामिकानि वनस्पतिफलपुष्पाणि ब्राह्मणानाम्, ब्राह्मणाय वृत्तिप्रकल्पनं राजकर्तव्यम् १०७०. त्रयीवैश्यकर्मविरोधिनां दस्यूनां वधाय ब्रह्मणा क्षत्रं सृष्टम्, अतः युद्धं राज्ञः कर्तव्यं प्रजारक्षणाय १०७१. आत्मरक्षणं प्रजारक्षणाय ; गुप्तचारप्रचारः शत्रुमित्रमध्यानां सर्वेषां सत्कारश्च कर्तव्यः ; इतरमानवसदृशोऽपि राष्ट्ररक्षणात् राजा विशिष्टः इतरेभ्यः १०७२. मत्तादिभ्यः परावृत्तिः इष्टा ; राज्ञा अमोघ्याः स्त्रियः ; प्रमादो वर्ज्यः आत्मा च रक्षणीयः ; प्रियाप्रियोयोर्वर्तनविवेकः १०७३. कर्मणि नियोज्या अनियोज्याश्च ; आत्मरक्षणं प्रजारक्षणं च कर्तव्यम् १०७४. चारप्रचारः ; युद्धं राज्ञः कर्तव्यम् ; दुर्गमन्त्रादीनि पञ्च आतैर्गोपनीयानि ; स्वमतमुपेक्ष्य श्रेयस्करं ज्ञानं स्वीकार्यम् १०७५. प्रियाप्रियादिविवेकः १०७६. त्याज्यः आलस्यदोषः १०७७. राजा मयूरसदृशाचरणशीलः स्यात् १०७८. स्वस्य परस्य च अनुरूपकृत्यानुयोगः कर्तव्यः ; बुद्धयनुसरणम्, व्यवसायकर्तव्यता, लुब्धस्यासंग्रहः १०८१. ब्राह्मणस्य आपद्बृत्तिः १०८३. ब्राह्मणाः पूजनीयाः १०८४. शरणागतपालनं राजधर्मः १०८५. राज्ञः षट् पवित्राणि ; श्रियः सत्यदानव्रततपः— पराक्रमधर्मेण वसतिः ; ब्राह्मणाः पूज्याः १०९३. ब्राह्मणरक्षणीयाः १०९५. शरणागतरक्षणम् १०९६. ब्राह्मणरक्षणं कर्तव्यम् १०९८. राज्ञो धर्माः प्रजापालनादयः ११०२. समरमरणं वनाश्रमो वा राजधर्मः ; व्यवहारिपौरजानपदद्वारा धार्मिकं अष्टाङ्गं राज्यं राज्ञा पालनीयम् ११०३.

वाल्मीकिरामायणम्

राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

धर्मव्यवस्थार्थं क्षत्रियाः ; रामाय दशरथोपदिष्टा
राजनीतिः ६५७. निषादाधिपतिगुहोक्ता राजनीतिः ;
संक्षेपतः संपूर्णा राजनीतिः (प्रश्नव्याजेन कृतः राज-
नीत्युपदेशः रामेण भरताय) ६५८. शूर्पणखोक्ता
राजनीतिः ६६३. धर्माधर्मौ राजमूलौ; देशकालादि-
विमर्शः राजः कर्तव्यम् ; अविश्वासः सदा कर्तव्यः ;
कामवृत्तिस्त्याज्या; पापशासनं राजः कर्तव्यम् ; धार्मिकः
वृशश्च राजा ; धर्मार्थकामफलभोक्ता राजा ६६५.
राजनीतिः अधर्मनिवर्तनाय ; राजः भूतकर्तृत्वाशक्त्ये;
धर्मलक्षणम् ; अप्रतिपालनात् राजदोषवृद्धिः ; राजा
प्रजाकृतस्य पापस्य सुकृतस्य च चतुर्थीशभाक् ६६६.
दण्डधारणेन प्रजारक्षणं राजः कर्तव्यम् ६६७.

राजः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

अराजकं राष्ट्रं विनश्यति अतः राजस्थापना पुरो-
हितेन कर्तव्या, राष्ट्रे सत्यधर्मौ राजमूलकौ, राजः इन्द्र-
वरुणादिरूपता ८०२. पञ्चानां अग्नीन्द्रसोमवरुणयमानां
रूपाणि धारयन् राजा देवः मान्यः पूज्यश्च सर्वदा;
धर्मजीवनसुखदानेन प्रजारक्षणकर्ता राजा ; धर्मविग्रही
सर्वभूतहिते रतः षाड्गुण्यवेत्ता नीतिकर्ता रामो
राजा सोममृत्युयमकुबेरवह्नीन्द्रसूर्यवरुणरूपः समबुद्धिः
दुर्बलस्य बलम् ८०५. राजा प्रजारक्षणकर्ता धर्मरूपश्च
८०६. कृतयुगे अराजकप्रजाभिः राजा रक्षणार्थं वृत्तः,
इन्द्रवरुणकुबेरयमानां तेजोभागान् समाहृत्य ब्रह्मणा राजा
सृष्टः ; धर्मतः राजा पिता प्रजानाम् ८०७.

राज्याधिकारी—

कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठो गुणसंपन्नः पुत्र एव अधि-
कृतः ; राज्यमविभाज्यं पुत्रेषु ८४५. भ्राताऽपि राज्ये-
ऽधिकृतः ; कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः पुत्रोऽधिकृतः
८४९.

राजशिक्षा—

वेदशास्त्रधनुर्विद्यास्त्रविद्यागन्धर्वविद्यासु विविधेषु
शिल्पेषु च प्रावीण्यं राजपुत्रेण अधिगन्तव्यम् ; वेदा-

चार्यान् लेख्यसंस्थानशब्दज्ञान् नीतिशास्त्रार्थपारगान्
हस्त्यश्वरथयानविद्याकुशलान् गन्धर्वविद्यानानाशिल्प-
विदश्च वृद्धान् उपास्य भरतः वेदधनुर्वेदनीतिशास्त्रार्थ-
शास्त्रहस्तिशिक्षारथशिक्षाऽऽलेख्यज्यौतिषादिविद्वानिष्ठातो
जातः ८६६. विद्याविनीतो राजा शास्ता ८६७.

इन्द्रियजयः—

इन्द्रियजयः श्रेयान् ९२०.

राजः आत्मरक्षा—

सर्वमात्मन्यधिष्ठितम् ९६९.

राजकर्तव्यानि—

राज्ञा प्रजातीक्ष्णता त्याज्या ; परदाररक्षणं राजः
कर्तव्यम् ; राजः सामान्यकर्तव्यानि प्रजापालनसंबन्धीनि ;
न्याय्यान्याय्यत्वं पौर्वापर्यं च राजकार्याणाम् ११०४.

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

राजनीतिप्रणेतारः—

कौटिलीयार्थशास्त्रे दण्डनीतिप्रणेतुनिर्देशाः ५३१.

राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

राजनीतिविषयाः अर्थशास्त्रप्रतिपाद्याः सविस्तराः
६६७. धर्मेण प्रजारक्षणं राजः कर्तव्यम् ; दण्डनीते-
र्लक्षणं प्रयोजनं च, दण्डप्रयोजनम्, दण्डप्रणयनविधिः
६७९. धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गसेवनं परस्परविरोधेन ;
त्रिवर्गो अर्थप्राधान्यम् ६८०. सर्ववर्णाश्रमधर्मरक्षणं
राजधर्मः ६८१.

राजः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

योगक्षेमार्थं मात्स्यन्यायाभिभूताभिः प्रजाभिः मनुः
राजा कृतः राजभूतिप्रकल्पनेन ८०७. इन्द्रयमस्थानं
राजा माननीयः ८०८.

राज्याधिकारी—

आत्मसंपन्नो विनीतः पुत्रः राज्येऽधिकृतः ; तदभावे
पौत्रः पुत्रिकापुत्रो वा, तदभावे क्षेत्रजः ; बहुषु पुत्रेषु
ज्येष्ठोऽधिकृतोऽनापदि ; 'कुलं राज्येऽधिकृतम्, नैकः
कोऽपि' इति पक्षान्तरम् ; आत्मसंपन्नो राजपुत्रः ;
तदभावे अव्यसनी राजपुत्रः ; राजकन्या, गर्भिणी राज्ञी
वा राज्येऽधिकृताः ८४९.

राजशिक्षा—

विद्यापरिगणनम्, विद्यालक्षणम् ८६७. आन्वी-
क्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतीनां लक्षणानि प्रयोजनानि च
८६८. इतिहासपञ्चमा वेदाः षडङ्गानि च ; त्रयीधर्म-
प्रयोजनम् ; चातुर्वर्ण्यधर्माः ; आश्रमचतुष्टयधर्माः ८६९.
साधारणधर्माः ; स्वधर्मपालनफलं स्वधर्मोलङ्घनफलं च ;
वार्तादण्डनीत्योः स्वरूपं प्रयोजनं च ८७०. शिक्षा-
(विनय)प्रयोजनं शिक्षास्वरूपं च ; राजपुत्रशिक्षा-
पद्धतिः, राजपुत्रशिक्षाप्रयोजनम्, ब्रह्मचर्यकालः, ब्रह्म-
चर्योत्तरमपि शिक्षासमयः ८७१.

इन्द्रियजयः—

विद्याप्राप्तेः कारणं शास्त्रानुष्ठानकार्यं च इन्द्रियजयः
राज्ञो रक्षणाय राज्यरक्षणाय च ९२०. इन्द्रियजयपूर्वकं
राजवृत्तम् ९२१.

राजदिनकृत्यम्—

दिवसस्य रात्रेश्च प्रत्येकं अष्टौ भागाः प्रतिभागं
राजकर्तव्यविभागश्च ९४४.

राज्ञः आत्मरक्षा—

दारपुत्रेभ्यः आत्मरक्षणम् ; अविनीता राजपुत्रा
जनकभक्षकाः ९६९. आत्मरक्षानुरूपं राजभवनम्
९७१. पत्नीतः अन्तःपुरस्त्रीभ्यश्च राजरक्षणम् ; द्रव्य-
निर्गमाधिगमौ अवेक्षापूर्वकौ कर्तव्यौ ९७३. अन्तःपुर-
रक्षासु उत्थानसमये रक्षकपरिवारव्यूहः ; अङ्गरक्षकगुण-
दोषाः ; राज्ञः अन्नपाकः भोजनं च ; विषयुक्तान्नचिह्नानि
९७४. विषप्रदस्य लिङ्गानि ; नियोज्या विषविद्याविदः
मिषजश्च अन्नशोधनार्थम् ; नापितप्रसाधकस्नापकसंवाहक-
कुशीलवादिभूतपरिचर्या परीक्ष्य ग्रहीतव्या ९७५.
यानवाहनोदकावगाहनोद्यानविहरणमृगयादिषु रक्षाविधिः
९७६.

राजपुत्ररक्षणम्—

गर्भप्रभृति पुत्रसंस्काराः ; पितृद्रोहनिवृत्त्युपायः
१००८. पुत्रविशेषाः ; अवरोद्धराजपुत्रवृत्तम् १००९.
अवरोद्धं पुत्रादिं प्रति वृत्तिः १०११.

राजकर्तव्यानि—

राजा उत्थानशीलः स्यात् ११०४. बालवृद्धानाथा-
दीनां भरणं राजकर्तव्यम् ११०५.

चाणक्यसूत्राणि

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

दण्डस्य दण्डनीतेश्च प्रयोजनम् ; धर्मकामयोः मूल-
मर्थः ६८१.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा नावमन्तव्यः ; राजा परं दैवतं पूज्यम् ८०८.

राजशिक्षा—

विनयवृद्धसेवाविज्ञानात्मसंपत्तीनां कार्यकारणभावः
८७२.

इन्द्रियजयः—

राज्यविनयौ इन्द्रियजयस्य कार्यकारणे ९२२.

राज्ञः आत्मरक्षा—

आत्मरक्षामहिमा ९७७.

राजकर्तव्यानि—

जितात्मा राजा भवेत् ; निरलसत्वं देशकालानुसंधानं
विज्ञानेन दण्डधारणं इत्यादीनि राजकर्तव्यानि ११०५.

वृद्धचाणक्यः

राजकर्तव्यानि—

शक्तिदेशकालाद्यनुसंधानेन धर्मार्थकामसाधनम्
११०६.

लघुचाणक्यः

राजकर्तव्यानि—

राज्ञा ब्रह्मस्वं न हरणीयम् ११०६.

चाणक्यनीतिदर्पणः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

यथा राजा तथा प्रजाः ६८१.

राजशिक्षा—

मनुष्येतरे प्राणिनः मानवशिक्षकाः ८७२.

चाणक्यसारसंग्रहः

राजनीते: सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

अनाथानां अन्यायपरिभूतानां च राजा शरणम्
६८१.

चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्

राजनीते: सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

धर्मेण राष्ट्रपालनविधिः ६८१. राजा अनाथादीनां
शरणम् ६८२.

मनुः

राजनीते: सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

राज्ञः वृत्तं संभवः परमा सिद्धिश्च— स्वधर्मस्थापनाय
भूतभोगप्रयोजनाय च ईश्वरेण दण्डः सृष्टः ६८२. दण्ड-
प्रणयनविधिः ६८४. राजा त्रिवर्गवित् समीक्ष्यकारी
प्राज्ञ एव दण्डप्रणयनेऽधिकृतः, अप्राज्ञो राजा दण्डेनैव
हतो भवति राष्ट्रेण सह ६८८. स्वराष्ट्रे शत्रुराष्ट्रे मित्रराष्ट्रे
च वर्तनभेदाः ६९०. ब्राह्मणरक्षणविधिः ६९१. प्रजा-
रक्षणविधिः ७०१. स्तेननिग्रहः; प्रजाया धर्मस्य
अधर्मस्य च षड्भागः राजगामी ७०७. अधार्मिक-
निग्रहः ७०८. कण्टकोद्धरणादीनि कर्तव्यानि ७०९.
राजा कालस्य कारणम् ७१२.

राजशब्दार्थविचारः—

‘अभिषेकाधिपत्यादिगुणवानेव राजपदवाच्यार्थः, न
क्षत्रियः केवलम्’ ‘प्रजापालकः केवलशौर्याद्यात्तराज्यो वा
राजपदवाच्यार्थः’ ‘क्षत्रिय एव राजपदवाच्यार्थः,
प्रजारञ्जकः राज्यधारी वा अन्यो वर्णः लक्षणया राजपद-
बोध्यः’ इति टीकासु मतभेदाः ७८१.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

ब्रह्मणा ईश्वरेण लोकरक्षणार्थं वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं च
राजा सृष्टः ८०८. राजा इन्द्रवायुयमसूर्याग्निवरुणचन्द्र-
कुबेराणामंशैर्निर्मितः नावमन्तव्यः न च द्वेष्यः न च तस्य
धर्मनिर्णयोऽतिक्रमणीयः ८०९. अष्टौ देवव्रतानि राज्ञः
८१४.

घ. को. ५

राज्याधिकारी—

कुलक्रमागते राज्ये अदोषो गुणवान् ज्येष्ठ औरसः
पुत्रोऽधिकृतः टीकानुसारेण, ज्यैष्ठ्यनिर्णयः ८५०.
ज्यैष्ठ्यनिर्णयः ८५३.

राजशिक्षा—

त्रैविद्यबृद्धोपासनया शिक्षाप्राप्तिः राज्ञः ८७३. शिक्षां
विना राज्ञो नाशः ८७५. शिक्षया राज्यप्राप्तिः; विद्या-
चतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम् ८७६.

इन्द्रियजयः—

राजा जितेन्द्रिय एव प्रजावशीकारसमर्थः ९२२.

राजदिनकृत्यम्—

निद्रोत्तरं कृतशौचस्य प्रजासभायां प्रवेशः, तदुत्तरं
मन्त्रिभिः राज्यकार्याणां मन्त्रणम्, भोजनम्, दिनमध्ये
रात्रिमध्ये च विश्रान्तिः स्त्रीभिर्विहारश्च ९४५.
आयुधीयजनादिदर्शनं रहसि रहस्यप्रणिधिचेष्टितश्रवणं
च ९४७. अन्तःपुरप्रवेशः संवेशनं कार्यदर्शनाय पुन-
स्तथानं च ९४८. राज्ञा अस्वस्थेन भृत्येषु कार्यनियो-
जनम्; प्रतिदिनमवेक्षणीयानि कार्याणि ९४९. राज्ञि
राजपुरुषेषु च आशौचापवादः ९५०. राज्ञि आशौचा-
पवादे उपपत्तिः ९५१. आशौचापवादोपपत्तिः ९५२.

राज्ञः आत्मरक्षा—

पत्नीतो रक्षणीय आत्मा राज्ञा; आत्मार्थे आपदि
समृद्धा अपि भूमिस्त्याज्या ९७७. आपदि आत्मरक्षा
सर्वस्वत्यागेन ९७८. सुपरीक्षितान्नस्य भोजनम्; परी-
क्षितस्त्रीभिरेव परिचर्या ९७९.

राजपुत्ररक्षणम्—

राजपुत्ररक्षणचिन्ता कर्तव्या १०११.

राजकर्तव्यानि—

राजकर्तव्यानि भार्यावरणं पुरोहितवरणं यजनं दानं च
११०७. प्रजासु पितृवद्वृत्तिः; अमायया वर्तेत परमायां
च विद्यात् ११०८. स्वच्छिद्रगोपनं परच्छिद्रबोधनं च;
विश्वासाविश्वासविवेकः, बकसिंहवृकशशवद्वर्तनम् ११०९.
यूतसमाह्वयनिवारणम् १११०.

याज्ञवल्क्यः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

प्रजापालनं क्षत्रियधर्मः; ब्राह्मणरक्षणं दानादिना ७१३. दण्डस्य धर्म एव स्वरूपम् ७१४. शुचिः प्राज्ञो राजैव न्यायतो दण्डप्रणयनाधिकृतः, न कामक्रोधादि-
ब्रह्मोऽप्राज्ञो राजा; दण्डप्रणयनविधिः ७१५. राज्यप्राप्ति-
स्थितिकरो नयसंक्षेपः ७१६.

राजशिक्षा—

विद्याचतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम् ८७७.

राजदिनकृत्यम्—

समुत्थानं आत्मरक्षणं आयव्ययदर्शनं व्यवहारदर्शनं
भोजनं हिरण्यनिक्षेपः मन्त्रिभिः सह चारदर्शनं दूतप्रेषणं
बलदर्शनं संध्योपासनं गूढभाषणश्रवणं गीतनृत्यादिसेवा
रात्रिभोजनं स्वाध्यायः संवेशनं प्रतिबोधः शास्त्रचिन्तनं
दानं च दिनकृत्यानि राज्ञः ९५२.

राज्ञः आत्मरक्षा—

कृतरक्षः कार्याणि पश्येत् ९८०.

राजकर्तव्यानि—

ग्रहाणां पूजनम्; यज्ञाः कर्तव्याः; दानादिविषयकः
राजशासनलेख्यविधिः १११३.

नारदः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

वर्णाश्रमधर्मपालनविधिः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धस्य जन-
हितधर्मस्य प्रवर्तनाधिकारश्च ७१८. प्रजारक्षणव्यवहार-
दर्शनात्मरक्षणानि कर्तव्यानि; ब्रह्मक्षत्रे प्रजाधर्माभिरक्षके
७१९. वार्तात्रयीदण्डनीत्यनुसारेण प्रजारक्षणम्; राष्ट्रे
स्त्रीणां रक्षणं राजधर्मः ७२०.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

प्रजानां मात्स्न्यन्यायेनाभिभवस्य परिहारार्थं राजा
८१६. अग्नीन्द्रसोमयमकुबेरपञ्चदेवतात्मको राजा नाव-
मन्तव्यः नमस्यश्च, तस्याऽऽज्ञा च नातिक्रमणीया
८१७. राजब्राह्मणयोरधीना जगत्स्थितिः ८१९.

राजप्रकाराः—

राजा त्रिविधः— (१) सम्राट् चक्रवर्ती वा (२)
सकरः (३) अकरोऽधीश्वरो वा ८३५.

राज्याधिकारी—

कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठ औरसः पुत्रोऽधिकृतः
८५६. अनधिकारेण भुज्यमानेऽपि राज्ये नाधिकारो-
त्पत्तिः; ज्येष्ठस्यैव राज्याधिकारः, इतरेषां वृत्तिमात्रा-
धिकारः ८५७.

राजशिक्षा—

विद्यात्रयानुवर्तनम् ८७८.

राजदिनकृत्यम्—

प्रातः ब्राह्मणदर्शनं अन्येषामभिवादनं च ९५६.

राज्ञः आत्मरक्षा—

आत्मरक्षणस्य कर्तव्यता, विषदायिलक्षणानि ९८०.

बृहस्पतिः

राजशब्दार्थविचारः—

बलेन प्रजारञ्जको वपुषा दीप्यमानश्च राजपद-
वाच्यार्थः ७८६.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा सोमाद्यष्टदेवताशैर्निर्मितः; राजा वर्णाश्रमाणां
नेता निर्मितः ८१९.

राज्याधिकारी—

ज्येष्ठ एव राज्याधिकारी ८५७.

राजदिनकृत्यम्—

मङ्गलगन्धैः प्रतिबोधः संध्योपासनं देवब्राह्मणादि-
नमस्कारः शुद्धविश्वस्तपरिवारग्रहणं च; उत्थितस्य कृत-
शौचस्य राज्ञः गुरुज्योतिर्विद्वैद्यदेवविप्रपुरोहितपूजा सभा-
प्रवेशनं धर्मार्थशास्त्रश्रवणं च कार्याणि ९५७.

राज्ञः आत्मरक्षा—

शुद्धविश्वस्तपरिवारो युक्तः ९८०.

राजकर्तव्यानि—

दानादिविषयकः राजशासनलेख्यविधिः; जातिदेश-
कुलधर्माः पालनीयाः १११५.

बार्हस्पत्यसूत्रम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

दण्डनीतिप्रयोजनम् ७२०.

राजशिक्षा—

दण्डनीतिशिक्षा राज्ञः श्रेयस्करी ८७८.

राजदिनकृत्यम्—

पूजाजपादिकृत्येषु कालनियमः; उत्थाननदिक्रियाः

शुभाशुभनिर्देशश्च ९५७.

राज्ञः आत्मरक्षा—

सर्वस्वदानेन शरीररक्षणम् ९८०.

राजकर्तव्यानि—

विविधानि राज्ञः कर्तव्यानि १११५.

कात्यायनः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

धर्मसंस्थो राजा एव देवेन्द्रः, राजनिर्मिति-

प्रयोजनानि ७२०.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा इन्द्ररूपः; दुर्बलानां बलं राजा ८१९.

व्यासः

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा लोकानामाधारः ८१९.

राज्याधिकारी—

ज्येष्ठ एव राज्याधिकारी ८५७.

राजकर्तव्यानि—

दानादिविषयकः राजशासनलेख्यविधिः ११२०.

उशना

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

अष्टकर्मा राजा ७२२.

यमः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

क्षत्रियस्य देवाभिमतानि लक्षणानि सर्वभूतसमत्वा-

दीनि, राज्यमूलं ब्राह्मणाः ७२३.

राजदिनकृत्यम्—

नित्यं ब्राह्मणपूजनम् ९५७.

व्याघ्रः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

राज्ञा रक्ष्याश्चातुर्वर्ण्यादयः ७२४.

अत्रिः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

वर्णधर्मतः प्रजापालनविधिः ७३४.

अङ्गिराः

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा गुरुः प्रजानाम् ८१९.

पराशरः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

धर्मेण प्रजापालनं शस्त्रधारणं पृथ्वीजयश्च राज्ञः

कर्तव्यानि ७२४.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

नित्यं राजदर्शनं कर्तव्यम् ८२०.

राजदिनकृत्यम्—

राज्ञि राजपुरुषेषु च आशौचापवादः ९५८.

बृहत्पराशरः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

पराशरोक्ता राजनीतिः— प्रजारक्षणदानारिनिग्रहाः

राजधर्माः; स्वकर्मस्थजनाः पुत्रसदृशाः, अधर्मकारिणो

दण्ड्याः, तत्तत्कार्यसमर्थानां तत्तत्कार्येषु नियोजनम्,

साधवः समान्या असाधवो दण्ड्याः ७२६.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

ब्रह्मणा इन्द्राग्निवायुयमचन्द्रसूर्यवरुणकुबेराणामंशैः

निर्मितः राजा नावमन्तव्यः पूज्यश्च, जगतः स्थितिः

राजाधीना ८२०.

राजदिनकृत्यम्—

प्रातःसंध्याचर्चनादीनि कर्माणि कृत्यविज्ञानं आत्मरक्षणं

राज्यकार्यपरीक्षणं कोशादीक्षणं अमात्यादिसंमानः शान्ति-

कर्म दिनकृत्यानि राज्ञः; राज्ञि राजपुरुषेषु च आशौ-

चापवादः ९५८.

राज्ञः आत्मरक्षा—

आत्मा रक्षणीयः ९८०.

राजपुत्ररक्षणम्—

कुमाररक्षणे यत्नः कर्तव्यः १०११.

राजकर्तव्यानि—

स्त्रीणां विवाहः ११२१.

प्रचेताः

राजदिनकृत्यम्—

राज्ञि राजपुरुषेषु च आशौचापवादः ९५८.

जैमिनिसूत्रम्

राजशब्दार्थविचारः—

प्रजारक्षणादिगुणयुक्तः क्षत्रिय एव राजपदवाच्यार्थः
७८६.

मार्कण्डेयस्मृतिः

राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

दुष्टनिग्रहः शिष्टपालनं च राज्ञः कर्तव्यम् ; शिष्ट-
पदार्थः ७२७.

आश्वलायनः

राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

सर्वे धर्मा राजधर्माधीनाः, राजक्षत्रियसार्वभौमपदानां
निरुक्तयः ; राज्ञा राष्ट्रजनपदग्रामपुरान्तःपुरस्यादीनि
रक्षणीयानि ; दण्डप्रणयनविधिः ; ब्राह्मणरक्षणविधिः
देवतास्थानरक्षणविधिश्च ७२७. प्रजारक्षणं आत्मरक्षणं
शरणागतरक्षणं च, प्रजारक्षणे धर्माशः अरक्षणे पापांशः
राजगामी ७२८. राज्ञो नित्यकृत्यानि, सर्वधर्माणां
स्थापकत्वं राज्ञः ७२९.

राजशब्दार्थविचारः—

धर्मेण प्रजारञ्जकः क्षत्रियः राजपदवाच्यार्थः ७८६.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

धर्मपर एव राजा पृथिवीपालः ; राजा अष्टलोक-
पालांशसृष्टो नावमन्तव्यः अर्चनीयश्च ८२१.

राजप्रकाराः—

सार्वभौमलक्षणम् ८३५.

इन्द्रियजयः—

जितात्मा राजा एव जगज्जयसमर्थः ९२२.

राज्ञः आत्मरक्षा—

आपदि सर्वस्वदानेन आत्मा रक्षणीयः, आत्मरक्षार्थं
दुर्गे वासः सशस्त्ररक्षकैः सह, भोजनादिपरीक्षा ९८१.

ब्रह्माण्डपुराणम्

राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

राज्ञः श्रेष्ठो धर्मेः प्रजापालनं धर्मेतः ७२९.

मार्कण्डेयपुराणम्

राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

शुल्कग्रहणं रक्षणार्थम् ; मदालसोक्ता राजनीतिः—
पृथ्वीजयः साधुरक्षणं दुष्टहननं गोविप्रार्थं देहत्यागः
इत्यादीनि राजकर्तव्यानि ७३०. प्रजारञ्जनं व्यसनत्यागः
सर्वत्राविश्वासित्वं कामक्रोधादिजयः काकक्रोहिलभृङ्ग-
बकव्यालमयूरहंसादीनां चरितानुकरणं शक्राकादिपञ्चदेव-
रूपधारणं स्वधर्मे प्रजास्थापनं च राजधर्माः ७३१.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

इन्द्रसूर्ययमसोमवायुरूपो राजा ८२२.

राज्याधिकारी—

ज्येष्ठस्यैव राज्ये सार्वभौमाधिकारः, कनिष्ठभ्रातृणां
अवान्तरराज्याधिकारः ८५७.

इन्द्रियजयः—

जितकामक्रोधादिषट्को राजा एव शत्रुजेता ९२२.

मत्स्यपुराणम्

राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

ब्रह्मणो राजनीतिः— सतां रक्षणं असतां निग्रहः
संग्रामेष्वनिवर्तित्वं अनाथवृत्तिकल्पनं स्वधर्मस्थापनं
सर्वत्राविश्वासित्वं बकसिंहादीनामनुकरणं इन्द्रियजयः
व्यसनत्यागः सामान्युपायैः शत्रुवशीकरणं दण्ड्यादण्ड्य-
विवेकश्च राजकर्तव्यानि ७३२. दण्डलक्षणं व्यापकं दण्ड-
स्वरूपं च, दण्डप्रणयनविधिः ७३६.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

देवतांशसृष्टो राजा, अष्टौ देवव्रतानि राज्ञः ८२२.

राजशिक्षा—

वेदविद्याष्टद्वोपासनया विद्याचतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम् ८७८.

इन्द्रियजयः—

जितेन्द्रियो राजा प्रजावशीकारसमर्थः ९२३.

राज्ञः आत्मरक्षा—

भोजनयानजलावगाहनस्त्रीसङ्गादीनि नापरीक्षितानि कार्याणि ; अग्निविषादिभ्यः रक्षणस्य उपायाः ९८१.

राजपुत्ररक्षणम्—

राजपुत्ररक्षणस्य शास्त्रशिक्षा व्यायामः इन्द्रियदमन-
विनयः अधिकारनियोजनं चाङ्गानि, अविनीतस्य बन्धनम् १०११.

विष्णुपुराणम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

शास्त्रजीविका पृथ्वीपालनं वर्णसंस्थापनं च राजधर्माः ७३८.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

सर्वदेवमयो नृपः, तदाज्ञा पालनीया सर्वैः ८२२.
लोकपाला राजानो विष्णोर्विभूतिरूपाः ८२३.

राजशिक्षा—

औशनसं नीतिशास्त्रमध्येयं राजपुत्रेण ८७८.

हरिवंशः

राजशब्दार्थविचारः—

प्रजानुरञ्जनात् राजा ७८६.

राज्याधिकारी—

कुलक्रमागते राज्ये औरसो ज्येष्ठः पुत्रोऽधिकृतः ८५८.

राजकर्तव्यानि—

अधार्मिकस्य वेनराजस्य निग्रहः धार्मिकवैन्यराजस्य जननं च ऋषिकृतम् ११२१.

श्रीमद्भागवतम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

पृथुवैन्यवर्णनमिषेण राजधर्मवर्णनम् ; प्रजापालनं करप्रयोजनम् ७३८ . प्रजारक्षणं राजधर्मः ७३९.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

सर्वदेवमयो नृपः ८२३.

राज्याधिकारी—

कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठपुत्र एवाधिकृतः ८५९.

राजशिक्षा—

श्रीकृष्णबलरामयोर्विद्याकलाध्ययनम् ८७८.

लिङ्गपुराणम्

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

अष्टलोकपालरूपो नृपः नावमन्तव्यः पूजनीयश्च ८२४.

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

पुष्करोक्ता राजनीतिः— राजवरणं राष्ट्रप्रवरैः कर्तव्यम् , धर्मस्थपालनव्रतस्य ग्रहणं दुर्गवसतिः प्रजापालनं देवता-
पूजनं देवमन्दिराणां रक्षणं स्थापनं च देवद्रव्यानपहरणं
अधार्मिकविवासनं च राजकर्तव्यानि ७३९. ब्राह्मणरक्षणम्
७४१. साध्वीनां पालनम् ; गवां पालनम् ; गर्भिणी-
वद्वर्तनम् , प्रजासुखकर्तव्यता ७४३. बालदायादि-
वित्तरक्षणम् , चौरैर्भ्यो रक्षा चोरद्वन्द्वप्रतिदानं
च ; श्रोत्रियरक्षणम् ; अन्योन्वाश्रिता धर्मार्थिकामपुरुषार्थाः
७४४. हंसोक्ता राजनीतिः— स्वधर्मस्थापनं स्वदेश-
पालनं इन्द्रियजयः शक्तियुक्तिसाधनं च ; यज्ञानुष्ठानम् ,
देवतायतनादिनिर्माणम् , दुष्टदण्डादीनि पञ्च कर्तव्यानि,
गजतुरगाभिषेकः , खड्गधारणम् ; पाषण्डनैगमश्रेणीपूग-
व्रातगणानां समयपालनम् ७४५. तस्करा दण्ड्याः ,
स्तेन-महापातकिविप्रविवासनं कर्तव्यम् ७४६.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

मात्स्यन्यायजन्यनाशपरिहारार्थं धार्मिकराजस्थापनां
राष्ट्रस्य कर्तव्यम् ८२४. दण्डप्रणयनाय ब्रह्मणा सृष्टः
सर्वदेवमयो राजा, तस्य तिस्रः शक्तयः वैष्णव्यः ;
राजब्राह्मणौ पूज्यौ ८२५.

इन्द्रियजयः—

जितेन्द्रियो राजा प्रजावशीकारसमर्थः ९२३.

राजदिनकृत्यम्—

संगीतश्रवणेन निद्रात्यागः स्नानं संध्योपासनं यज्ञः देवार्चनं शुभाशुभलक्षणपरिज्ञानं अशुभनाशनं ब्राह्मण-
मात्यप्रजादर्शनं व्यवहारदर्शनं व्यायामः भोजनं मणि-
धारणं कोशादिदर्शनं अन्तःपुरप्रवेशश्च ९५८.

राज्ञः आत्मरक्षा—

अविश्वास्याः स्त्रियः, परीक्षितमेव भोजनं कार्यम्
९८४.

गरुडपुराणम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

बृहस्पत्युक्ता राजनीतिः— क्षितिपालनं शत्रुजयः
अपीडनेन परराष्ट्रभोगः इन्द्रियजयः युक्तियुक्तशास्त्रयुक्त-
योरलङ्घनं षड्विध उत्साहश्च ७४६. सावशेषकार्य-
करणम्, अविश्वासित्वं सर्वत्र, मृदुत्वकूरत्वादिविवेकः
७४७.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

अबलानां बलं राजा ८२५.

राजशिक्षा—

राज्ञः शिक्षा आवश्यकी ८७९.

पद्मपुराणम्

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

सर्वदेवमयो रामो राजा, दुर्बलानां च बलं रामो
राजा ८२५. राजा एव धर्मः प्रजापालकश्च ८२६.

राज्याधिकारी—

ज्येष्ठस्यैव राज्याधिकारः ८५९.

ब्रह्मपुराणम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

शिष्टपालनं दुष्टनिग्रहश्च ७४७.

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

शिष्टपालनं दुष्टनिग्रहश्च ७४७.

अग्निपुराणम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

पुष्करोक्ता अग्निकथिता च राजनीतिः— राजशब्द-
निरुक्तिः, दुर्गे वसतिः, देवालयनिर्माणं देवपूजनं च,
ब्राह्मणपालनं साध्वीपालनं बालानाथरक्षणं च, चौर-
हृतद्रव्यप्रत्यर्पणम्, अन्तःपुरम्, धर्मार्थिकामाः पुरुषार्थाः,
इन्द्रियजयः, मृत्युजयः, अनाथरक्षणम्, स्वधर्मरक्षणम्,
बकसिंहाद्यनुकरणम् ७४८. दण्डप्रणयनविधिः, चतुर्विधं
राजवृत्तं सामान्यधर्मः सद्बृत्तं राजमहात्मवृत्तं च ७४९.
राजा सर्वप्राणिनामाजीव्यः, अध्यक्षनियोजनम्, अष्ट-
वर्गानुपालनम्, प्रजानां पञ्चधा भयात् रक्षा, आत्मनः
राष्ट्रस्य च रक्षा ७५०.

राजशब्दार्थविचारः—

प्रजानुरञ्जनात् राजा ७८६.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा सूर्यादिदेवतारूपः ८२६.

राजशिक्षा—

त्रैविद्येभ्यः विद्याचतुष्टयं राज्ञा अध्ययम् ८७९.

इन्द्रियजयः—

जितेन्द्रिय एव राजा महीपालनसमर्थः ९२३.

राजदिनकृत्यम्—

संगीतेन निद्रात्यागः गूढपुरुषदर्शनं आयव्ययश्रवणं
शौचं संध्या पूजा हवनं पितृतर्पणं धेनुदानं सभाप्रवेशनं
तत्र अमात्यमन्त्रिब्राह्मणदर्शनं कार्यनिर्णयः मन्त्रणं
व्यायामः भोजनं शास्त्रचिन्ता कोशादिदर्शनं अन्तःपुर-
प्रवेशश्च ९६०.

राज्ञः आत्मरक्षा—

राजरक्षा विषादिभ्यः ९८४.

देवीभागवतम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

दण्डः स्वधर्मस्थापकः ७५०.

राजकर्तव्यानि—

राज्ञो नित्यकृत्यानि ११२३.

कालिकापुराणम्

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा मनुष्याणां मित्रम्, राजा सर्वदेवमयः ८२६.

राज्याधिकारी—

औरसादिद्वादशपुत्रेषु औरसस्य राज्येऽधिकारः प्रथमः, तदभावेऽन्येषां क्रमेण पौनर्भवस्वयंदत्तदासान् वर्जयित्वा ८५९.

राजशिक्षा—

बृद्धोपासना वेदशास्त्रश्रवणं च राज्ञा कर्तव्यम् ८७९.

इन्द्रियजयः—

इन्द्रियजयविधिः ९२३.

राजदिनकृत्यम्—

अग्निहोत्रम्, वर्ज्यं स्वापहम्, वर्ज्यानि अवर्ज्यानि च भक्ष्याणि, वर्ज्यानि यानानि, वर्ज्यानि श्राद्धानि जीवत्पितृकस्य ९६०.

राज्ञः आत्मरक्षा—

नैकाकी स्यात्, अमात्यादयः परीक्षणीयाः ९८५.

राजपुत्ररक्षणम्—

राजपुत्रे गुणाधानं राजपुत्रस्य महिष्याश्च संशोधनं च कर्तव्यम् १०१२.

राजकर्तव्यानि—

राज्ञो नित्यकृत्यानि ११२४.

आदिपुराणम्

राजदिनकृत्यम्—

राजादीनां आशौचापवादोपपत्तिः ९६१.

कामन्दकीयनीतिसारः

राजनीतिप्रणेतारः—

राजनीतिप्रणेतारं चन्द्रगुप्तमौर्यामात्यो विष्णुगुप्तः ५३२.

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

ग्रन्थप्रस्तावः ७५०. धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गस्य युक्त्या सेवनम् ७५१. दण्डलक्षणं दण्डनीतिलक्षणं च; चातुर्वर्ण्य-धर्माः ७५२. आश्रमचतुष्टयधर्माः ७५३. सर्ववर्ण-साधारणा धर्माः; धर्मप्रवर्तकः धर्मरक्षकश्च राजा ७५६.

दण्डप्रणयनविधिः ७५७. यतात्मा राजैव दण्डप्रणयनाधि-कृतः ७५९.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा जगतो नेता ८२६.

राजशिक्षा—

जितेन्द्रियता विद्याबुद्धोपासना विद्याचतुष्टयाध्ययनं च राज्ञः कर्तव्यम् ८७९. विद्यापरिगणनं विद्यानां लक्षणं प्रयोजनं च ८८३.

इन्द्रियजयः—

नयस्य विनयः शास्त्रनिश्चयो मूलं तस्य चेन्द्रियजयः, शास्त्राधीना च श्रीः; श्रियः कारणं गुणसंघातः ९२४. राज्ञा आत्मनो विनयः प्रथमं ततः अमात्यानां भृत्यानां पुत्राणां प्रजानां च क्रमेण संपाद्यः ९२५. इन्द्रियजयरूपस्य विनयस्य विधिः तत्त्वविवरणसहितः साङ्गः सविस्तरः ९२६. इन्द्रियजयस्य दुष्करत्वम् ९३३. इन्द्रियजयाभावे राज्ञां नाशः ९३५. राज्ञां जितेन्द्रियाणां महीजयः ९३६.

राजदिनकृत्यम्—

नयेन कार्याणि कृत्वा स्वापः ९६१.

राज्ञः आत्मरक्षा—

शरीरं धर्मसाधनं रक्षणीयम्; विषादिभ्यः रक्ष्यः आत्मा; विषपरीक्षा ९८५. प्रसाधनादीनि सुपरीक्षितानि सेव्यानि; यानवाहनमार्गादीनि ज्ञातानि उपयोजनीयानि; परीक्षितो जनः आसन्नवर्ती कर्तव्यः ९८९. दूरात्समा-चरणीया जनाः; परिहार्या नौः; जलवगाहनविधिः; उद्यानवनविहरणविधिः ९९०. अगम्यौ देशकालौ ९९१. अन्तर्गृह्रक्षा ९९२.

राजपुत्ररक्षणम्—

राज्ञः आत्मरक्षणं कर्तव्यम् १०१२. अविनीतराज-पुत्रेषु राज्यनाशः; अविनीतराजपुत्रस्य सुखबन्धनं शासनं च १०१३.

राजकर्तव्यानि—

धर्मनिष्ठस्य महात्मनो राज्ञः विविधं वृत्तम् ११२५.

शुक्रनीतिः

राजनीतिप्रणेतारः—

स्वयंभूप्रणीतनीतिशास्त्रसरोद्धारः शुक्रेण भार्गवेण कृतः ५३४.

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

दण्डनीतिलक्षणम् ; अर्थशास्त्रलक्षणम् ; दण्डनीति-
शास्त्रानुसारेणैव राजा शासनं कर्तव्यम् ७५९. दण्डप्रण-
यनविधिः ; त्रिविधेन तपसा सात्त्विकेन राजसेन तामसेन
च राज्ञः त्रैविध्यम् ७६२. राजा कालस्य कारणम् ७६३.
राजा देवांशो रक्षोशश्च, सप्तगुणो राजा ७६४. नृप-
सहायगणः नृपांशसदृशः ; राज्ञः सद्बृत्तम् ; दण्ड-
प्रयोजनम् ७६५. शुक्रोक्तनीतेर्महिमा ७६६.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

प्रजानां नेता आचारप्रेरको राजा ; जगतः रक्षणार्थं
इन्द्रादिदेवमयो राजा ब्रह्मणा सृष्टः ८३०. प्रजानां दासः
स्वामी देवश्च राजा धर्मनीतिपरः ८३१.

राजप्रकाराः—

राजानः सामन्तमाण्डलिकराजमहाराजस्वराट्सम्राट्-
विराट्सार्वभौमाः अष्टविधा उत्तरोत्तरं वरीयांसः ८३५.

राज्याधिकारी—

औरसो ज्येष्ठः पुत्रोऽदोषः राज्येऽधिकृतः ; तदभावे
कनिष्ठो भ्राता, तत्पुत्रोऽग्रजः ; तदभावे कनिष्ठोऽपि, न
राज्यविभागः पुत्रेषु, दत्तादयोऽपि औरसाभावे राज्येऽधि-
कृताः ; मित्रमपि राज्येऽधिकरोति ८६०. जीवता राजा
पुत्राय अखिलराज्याधिकारो न देयः ८६१. ज्येष्ठे सति
गुणवतोऽपि कनिष्ठस्याधिकारः ८६२.

राजशिक्षा—

विद्यावृद्धोपासना राज्ञा कर्तव्या, जितेन्द्रियता विद्या-
चतुष्टयाध्ययनं च राज्ञः कर्तव्यम् ; विद्याचतुष्टयस्य
लक्षणं प्रयोजनं च ८८८. विद्यानां कलानां च परि-
गणनम् ८८९. द्वात्रिंशद्विद्यानां स्वरूपम् ८९०. चतु-
षष्टिकलानां स्वरूपम् ८९३.

इन्द्रियजयः—

नयस्य विनयः शास्त्रनिश्चयो मूलम्, तस्य इन्द्रिय-
जयः ९३६. राज्ञा आत्मनो विनयः प्रथमम्, ततः
पुत्राणां अमात्यानां भृत्यानां प्रजानां च क्रमेण संपाद्यः ;
इन्द्रियजयविधिः साङ्गः सविस्तरः ९३७. इन्द्रियजया-
भावे राज्ञां नाशः ; इन्द्रियजये राज्ञां भूमिविजयः
९४०.

राजदिनकृत्यम्—

उत्थाय आयव्ययदर्शनं शौचं संध्यादिकर्म व्यायामः
दानं व्यवहारदर्शनं क्रीडा भोजनं वार्ताश्रवणं इत्यादीनि
कृत्यानि कालविभागेन ९६१.

राज्ञः आत्मरक्षा—

भोज्यपरीक्षा ; रक्षकनियोजनम् ; अन्यनृपोऽविश्वसनीयः
९९६. नासावधानः स्यात् ९९७.

राजपुत्ररक्षणम्—

औरस्य युवराजता प्रशस्ता ; राजपुत्ररक्षणं
यौवराज्यार्हता च विनयाधानेन १०१४. दुर्वृत्तराजपुत्रस्य
सुखबन्धनम् ; पितुराज्ञा प्रमाणम् १०१५. राजपुत्रवृत्तम् ;
राजपदं प्राप्तस्य वृत्तम् १०१७.

राजकर्तव्यानि—

अष्टधा राजवृत्तम् ; निन्द्यो राजा ११३९. धर्मरति-
कारणानि ; प्रजया त्याज्यो राजा ; आनृशंस्यादयो धर्माः
११४१. कार्यस्थानगोपनम् ११४३. विशेषनियमानां
शासनङ्गिण्डिमैर्ज्ञापनं प्रजाभ्यः राजशासनस्य चतुष्पथे
लिखित्वा स्थापनं च ११४४. मार्गसंरक्षणम् ; आयस्य
षोढा व्ययः ; नित्योद्यमशीलता ११४६. दायदानामैकमत्यं
श्रेयः ; दायदानामधिकाराः ११४७. अतिस्तवनं न
श्रोतव्यम् ; विचार्या कार्यक्षमता राजाश्चरथपशुभृत्यादी-
नाम् ; दूरस्थवार्ताग्रहणं भृत्यशिक्षणं च ; विद्याकलावर्धनं
शूरनियोजनं देशनिरीक्षणं इत्यादीनि कर्तव्यानि ११४८.
अन्यायवर्तिराज्ञां राज्यहरणम् ११४९. आपद्बृत्तं राज्ञः ;
दायादसंबद्धकर्तव्यकर्तव्यचिन्ता ११५०. गुणिजनपोषणम् ;
युगप्रवर्तको राजा ११५१. अन्यनृपेऽविश्वासः कार्यः ;
स्त्रीपुत्रभृत्यादिषु सावधानता ; पुत्रे राज्यभारन्यासकालः ;

राजपुत्रस्य राज्ञः पूर्वमात्येषु पुत्रवद्वृत्तिः ११५४.
साधवो मायाविनश्च भृत्याः ; मायया वर्तनम् ; परस्व-
हरणविचारः ११५५. धर्मार्थकाममोक्षाः ; सहायसंमतः
११५६. कार्याकार्यविवेकः ११५७. धनिककृषीवलोल्लासः
११५८.

योगयात्रा

राजदिनकृत्यम्—

कृताकृतकार्याविक्षणं गुणजनशूरसज्जनानां संपूजनं
निद्रोत्तरं शौचं देवगुरुनमस्कारः तिथिवासरश्रवणं
अम्बरदिधारणं सभाप्रवेशः संग्रामविद्या कालविभागेन
कार्यनिर्वर्तनं आचारपालनं च ९६४.

राजकर्तव्यानि—

राज्ञः पञ्च यज्ञाः ११५८.

नीतिवाक्यामृतम्

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

धर्मार्थकामानां स्वरूपादिविचारः ७६६. आयुर्वेदवत्
दण्डनीतिः दोषविशुद्धिवेतुः ; दण्डप्रणयनविधिः ७७८.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः—

राजा परमं दैवतम् ; न्यायतः पालनं राजप्रयोजनम् ;
ब्रह्मविष्णुमहेशात्मको राजा प्रत्यक्षदैवतम्, स नाव-
मन्तव्यः ८३२.

राज्याधिकारी—

संस्कारहीनानां न राज्येऽधिकारः ; अङ्गविहीनानां
पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तं राज्यधिकारः ; राज्येऽधिकारक्रमः
पुत्रादीनाम् ८६२. राज्यं अविभाज्यम् ८६३.

राजशिक्षा—

राजा राजधर्मः राज्यं च ८९६. वर्णाः आश्रमाश्च
८९७. कुलक्रमेण शिक्षणेन वा राज्यलाभः ८९९.
राजा विद्याविनीतः स्यात् ९००. शिक्षास्वरूपं शिक्षा-
प्रयोजनं च ९०१. विद्यालक्षणम् ; राज्ञा कर्तव्यं विद्या-
चतुष्टयाध्ययनम्, विद्याचतुष्टयप्रयोजनम्, विद्यावृद्धो-
पासना राज्ञा कर्तव्या ९०२. आन्वीक्षिक्याः स्वरूपं
प्रयोजनं च ९०४. त्रयीस्वरूपं त्रयीप्रयोजनं च ;

चातुर्वर्ण्यधर्माः ९१०. सर्ववर्णसाधारणा धर्माः ९११.
यतिधर्मः ; देवप्रतिष्ठा श्रद्धानुपेक्षेन ; वर्णाश्रमाणां शुद्धिः ;
त्रय्यनुसारेण राज्ञो धर्माः ९१२. चार्तलक्षणम् ; चार्त-
समृद्धये उचिता राजधर्माः ९१४.
इन्द्रियजयः—

राज्ञां अन्तरङ्गाः षट् शत्रवः कामक्रोधादयः ९४०.

राजदिनकृत्यम्—

कालविभागेन कार्यनिर्वर्तनं आचारपालनं च ९६४,
राज्ञः आत्मरक्षा—

वीरपुरुषपरिवारितेन परदूतदर्शनम् ; परीक्ष्यं शत्रु-
प्रहितम् ; स्वैर्यः परैर्यश्च राजरक्षा ; आसन्नकणीय-
जनलक्षणानि ९९७. स्यादिभ्य आसन्नेभ्योऽपि राजा
रक्षणीयः ९९८. दायादपोषणं न कार्यम् ; दायादपोषण-
विधिः ; भर्तृरादेशपालनं भृत्यकर्तव्यम् १००५. बलव-
दायादवशीकरणम् ; श्रुद्धाश्रुद्धापत्यकारणानि १००६.
दुष्कृतलक्षणानि ; अपरीक्षितानि स्थानवाहनतीर्थमार्ग-
भोग्यादीनि न भजनीयानि स्वीकार्याणि वा १००७.

राजपुत्ररक्षणम्—

राजपुत्रस्य विनयनम् १०१८.

राजकर्तव्यानि—

लोभप्रमादविश्वासाः वधवञ्चनाकारणानि ११५८.
बलवता सह वर्तनरीतिः ११५९. असंतोषः शत्रयो
मूलम् ; वैरप्रशमनम् ; अभयदानम् ११६०. उत्साह-
महिमा ; मूलधनं वर्धनीयम् ; मूर्खादिभिः संगतिर्वर्ज्या ;
युक्तिमहिमा ११६१.

कोपसंयमः ; शोकादिषु विवेकः ; विविधानि राज-
कर्तव्यानि ११६२. लेखमहिमा ११६४.

युक्तिकल्पतरुः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

त्रिवर्गसिद्धिर्दण्डप्रयोजनम् ७७९.

मानसोल्लासः

राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च—

दण्डप्रणयनविधिः ७७९.

राजकर्तव्यानि-

बान्धवसंमानः ; शरणागतरक्षणम् ; आत्मनः
स्वास्थ्यस्य रक्षा ११६४.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

राजनीतिप्रणेतारः-

राजशास्त्रप्रणेतृपरंपरा- ब्रह्मा, नारदः, शक्रः, गुहः,
भार्गवः, भारद्वाजः, विशालाक्षः, भीष्मः, पाराशरः,
मनुः, अन्ये ऋषयः, विष्णुगुप्तश्च ५३४.

राजशब्दार्थविचारः-

राज्यकर्ता राजपदवाच्यार्थः ७८६.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः-

धर्मो राजाधीनः ८३३.

राजप्रकाराः-

अकरप्रकारौ ८३६.

राज्याधिकारी-

राज्येऽधिकृतो लक्षणसंपन्नो ज्येष्ठः पुत्रः, तदभावे
ज्येष्ठपौत्रादयः क्रमेण ८६३.

राजदिनकृत्यम्-

दन्तधावनस्नानार्थ्यप्रदानमुखावलोकनधृतपात्रदानानि
क्रमेण कार्याणि ९६७.

राज्ञः आत्मरक्षा-

पत्नीतो राजरक्षा; चारभेदे शस्त्रग्रहणम् १००७.

राजपुत्ररक्षणम्-

राजपुत्रो विनेयः १०२०.

राजकर्तव्यानि-

सद्यः कार्यनिर्वर्तनम् ११६४.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५५२	२	१३	कच्चित्	कच्चित्ते	६६०	१	१	मषितः	भूषितः
५५४	१	१५	क्षत्रधर्म	सर्वधर्मेभ्यः क्षत्र-	६६१	२	१३	बाह्यणैः	ब्राह्मणैः
			...साध्या	धर्म एव श्रेयान्	६६५	"	१४	नशंस	नृशंस
५६५	"	१९	भ्रूणहा	भ्रूणहा	६८१	"	१	सग्रहः	संग्रहः
५७०	२	३	काव्यश्चैव	काव्यश्चैव	६८२	१	२९	पुरुषो	पुरुषो
५८९	१	१	दड	दण्ड	६८४	"	२८	प्रकरणे	प्रकरणे
५९६	२	१७	धमाश्च	धर्माश्च	६९४	"	९	ब्राह्मण	ब्राह्मण
"	"	२५	सवाणि	सर्वाणि	"	"	११	ब्राह्मण	ब्राह्मण
६०२	"	२०	त्सवा	त्सर्वा	"	"	१२	परिभा	पारिभा
६०३	१	१७	त्पध	त्स्पध	६९५	२	१	म्रियाम	म्रियमा
६०४	"	६	षाथ	षार्थ	७१८	१	५	किस्विष	किस्विष
६०५	"	४	मदु	मृदु	"	"	१८	अति	श्रुति
"	"	१४	क्र	कूर	७१९	२	१९	त्कृतम्	त्कृतम्
"	२	६	कश्च	कैश्च	७२१	"	४	नपः	नृपः
६०६	"	१३	द्धम	द्धर्म	"	"	७	गहस्य	गृहस्य
६१०	१	१३	वधय	वर्धय	७२२	१	१४	नपः	नृपः
"	२	६	हि य	हि यं	७२६	"	२४	समया	समर्था
६१२	१	१४	सूयाज	सूयुर्जि	७२८	"	६	मिन्न	मिन्नं
६१७	"	३	वक्ष्यमा	वक्ष्यमा	"	"	१९	समूल	समूलं
६२२	२	६	धमति	धर्मेति	७३०	"	"	ध्रुवम्	ध्रुवम्
६२६	१	५	प्रहादन	प्रहादेन	"	"	३२	१८-२७	११८-१२७
"	"	६	त्रलोक्यं	त्रैलोक्यं	७३६	२	८	पौरुषे	पौरुषे
"	२	९	ब्राह्मण	ब्राह्मण	७३७	"	३	विदुर्बु	विदुर्बु
६२८	"	"	महेन्द्रण	महेन्द्रेण	७४५	"	१९	यान्नपः	यान्नृपः
६३९	"	१२	विश्वमित्र	विश्वामित्र	"	"	२६	कुलं	कूलं
६४३	"	१४	षड्भागं	षड्भागं	७४८	"	१९	कारिभ्यो	कारिभ्यो
६४४	"	१९	भ्रूणहा	भ्रूणहा	७५५	"	२५	ष्वयङ्गः	ष्वङ्गः
६५०	"	१	स्नेहे नव	स्नेहेन व	७६२	१	५	गीष्म	ग्रीष्म
"	"	२६	स्नहन	स्नेहेन	७६५	२	२२	सनिय	सनिय
६५३	"	१२	सदव	सदेव	७६८	१	७	मुखं	मूर्खं
६५४	१	२३	फल	फलं	"	२	१५	० धो	लुब्धः
६५७	२	६	रितर्न	रितैर्न	७६९	"	१३	साधुभिः	साधुभिः
"	"	१०	मिनिर्बु	मिनिर्बु	७७१	"	१९	शौच	शौचं

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७७२	१	१२	वश्वानरो	वैश्वानरो
७७८	"	१०	दथा	दथौ
७९४	"	१	कमल	कमलं
७९९	२	१३	अयो	अयो
८०१	१	२८	भाभु.	भाभु.
८०३	"	११	सम्यक्	सम्यक्
८११	२	२८	समिप	समीप
८५६	"	३१	कात्यायन	कात्यायन
८६७	"	२७	त्रीयी	त्रीयी
८७४	"	९	वद्ध	वृद्ध
८७७	"	८	त्रिविद्यवृद्ध	त्रैविद्यवृद्धे
८७९	१	२७	१११११९	११११११९
८८०	"	१८	वद्धोप	वृद्धोप
८८८	"	२३	सम्बद्ध	सम्यङ्
८९२	२	२	भेदन	भेदेन
९०१	"	३३	द्रव्य	द्रव्यं
९०३	१	२४	भपस्या	भूपस्या
९०८	२	२८	भपते	भूपते
९०९	"	६	स्याथ	स्यार्थे
९१०	"	२७	सत्पुरुषो	सत्पुरुषो
९१२	१	१८	च्छद्वा	च्छद्वा
९१३	२	२६	नो खलः	नः खलः
९१५	"	२९	पशानां	पशूनां
९२०	"	९	क्राम	काम
९२१	१	७	इश्वरो	ईश्वरो
९२२	"	३	सत्राणि	सूत्राणि
९२५	२	१	मत्री	मैत्री
९२८	१	१०	पवग	पवर्ग
९३०	"	१५	सरोधं	संरोधं
९३४	"	२८	ऽऽम	ऽऽत्म
९३५	२	१६	स्तथव	स्तथैव
९३६	१	१	तथवो	तथैवो
"	"	१९	नपः	नृपः

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९३७	२	५	नपतिः	नृपतिः
९३८	१	३१	सामिष	सामिषं
९४३	२	१९	निणये	निर्णये
९४५	१	२४	दुत्तर	दुत्तरं
"	२	१२	बाह्ये	ब्राह्मे
९५१	"	६	अक	अर्क
९६०	१	१२	संगातन	संगीतेन
"	"	१३	संघ्य	संघ्या
"	"	२०	स्वनर्गी	स्वनैर्गी
९६३	"	२८	भृत्य	भृत्य
९६५	२	२१	नुकूल	नुकूलं
९७१	"	९	गदः	गूढः
९८९	१	१७	रक्षो	रक्ष्यो
९९४	"	२०	गहग	गृहग
"	"	२१	प्ररितो	प्रेरितो
९९६	"	३	संकलं	सकलं
"	२	४	बभ्रः	बभ्रः
१००६	"	५	कुलिन	कुलीन
१००७	१	२३	भजनीयानि	न भजनीयानि
"	२	१९	नूपुरेण	नूपुरेण
१०४३	१	३०	जितात्मा	जितामा
१०४९	२	१२	व्यसुत्सु	व्यसुत्सु
१०५६	१	८	नोहते	नोपहते
१०६९	२	९	घाम	घार्मि
१०७४	"	११	द्युत	द्युत
१०७५	"	३३	श्लोकः	श्लोकः
१०८०	१	२३	एयं	एवं
१०८८	"	७	भर्या	भार्या
१०९०	"	१५	एव	एवं
११२२	२	१९	तस्मि	तस्मि
"	"	२८	स्त्रोत्रं	स्तोत्रं
११२६	"	२५	शुश्रूषा	शुश्रूषा
११३७	"	८	कारण	कारणा

धर्मकोशः

राजनीतिकाण्डम्

राजनीतिप्रणेतारः

महाभारतम्

राजशास्त्रप्रणेतारः बृहस्पतिप्रभृतयः, राजशास्त्रप्रणेतृ-

परंपरा— पितामहः विशालाक्षः बहुदन्तः

बृहस्पतिः शुक्रश्चेति क्रमेण

एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।

बृहस्पतिर्हि भगवान्नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥

विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपाः ।

सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥

भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।

राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥

एतत् रक्षणं नवनीतं नवनीतवत् सर्वधर्मसारम् ।
न्याय्यं न्यायादनपेतम् । नीटी.

तस्मिन्पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतदसंशयम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ॥

ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः ।

बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥

युगानामायुषो हासं विज्ञाय भगवाञ्जिवः ।

संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥

(१) भा. १२।५।८१ ; भासु. १२।५।८१ नान्यं (न्याय्यं).

(२) भा. १२।५।८२-३.

(३) भा. १२।५।८५ ; भासु. १२।५।९१४३ तदसंशयम्
(तत्र संशयः) पू. : १२।५।७९ उक्त.

(४) भा. १२।५।८६ ; भासु. १२।५।८०.

(५) भा. १२।५।८७ ; भासु. १२।५।८१ युगाना

(प्रजानां) महार्थं (महाशं).

ध. को. ६७

विशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।

दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥

भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ।

सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥

अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ।

संचिक्षेपेत्थरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं तदुच्यते ॥

अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् ।

तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महातपाः ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

कौटिलीयार्थशास्त्रे दण्डनीतिप्रणेतृनिर्देशाः

त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः* ॥

वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः ॥

दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः ॥

सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत दृष्टशौच-
सामर्थ्यत्वादिति भारद्वाजः ॥

नेति विशालाक्षः ॥

साधारण एष दोष इति पराशरः ॥

नेति पिशुनः ॥

नेति कौणपदन्तः ॥

नेति वातव्याधिः ॥

* प्रतिप्रणेतृनिर्देशबहुत्वेऽपि फलाभावात् सर्वे न संगृहीताः ।

(१) भा. १२।५।८८-९० ; भासु. १२।५।८२-८४.

(२) भा. १२।५।९१ ; भासु. १२।५।८५ महातपाः

(महायशाः).

(३) कौ. १।२.

(४) कौ. १।८.

नेति बाहुदन्तीपुत्रः ॥

^१तदन्यः सत्री प्रतिषेधयेदित्याम्भीयाः ॥

^२चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः ॥

कामन्दकीयनीतिसारः

राजनीतिप्रणेता चन्द्रगुप्तमौर्यामालो विष्णुगुप्तः

^३वंशे विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।

अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥

(१) यत्प्रणीताच्छास्त्रादिदं संविशेष, तस्याऽऽचार्य-
चाणक्यस्य कुलादिगुणसंपद्वर्णनपूर्वकं पञ्चभिः श्लोकै-
र्नमस्कारमाह— वंश इत्यादि । विशालवंशानामृषीणा-
मिवाप्रतिग्राहकाणां वंशे यो बभूव तस्मै नम इति
संबन्धः । विशालवंशानामित्यनेन अर्थाद्वंशस्य अन्वयायस्य
उत्कृष्टतामाह । तपोविद्याद्यविच्छेदादुदितोदितवंशाना-
मित्यर्थः । वंशस्य हि चत्वारो भेदाः— उदितोदितः,
उदितानुदितः, अनुदितोदितः, अनुदितानुदितश्चेति ।
विशालवंशानामित्यसंगतार्थः पाठः । एवं ह्यप्रतिग्राहका
वंश्याः, तद्व्यतिरिक्तवंश्याभावादपदार्थो न घटते ।
विशेषणसमासो वा विशालवंशानामिति वक्तव्यम् ।
वंश्यग्रहणमनर्थकम्, अर्थाधिक्याभावात् । विशालवंश-
भवानामित्यस्मिन् पक्षेऽपि तद्धितप्रत्ययानुपपत्तिः, दिगा-
दिषु केवलवंशशब्दस्य पठितत्वात् । भूयसां प्रभूततरा-
णाम् । तथाहि 'कुलशतमप्रतिग्राहकाणाम्' इति लोक-
प्रवादः । भुवि विश्रुतो यश्चेति योज्यम् । (अनेन प्रतीतिं
दर्शयति) । जम.

(२) अधिकृतदेवतास्तुत्यनन्तरं पञ्चश्लोककुलकेन
परमगुरोरपि नमस्कारमभिधातुमाह— वंश इति । विशाल-
वंश्यानां वंशे यो बभूव तस्मै नम इति संबन्धः ।
विशालवंशे भवाः विशालवंश्याः । विशालता वंशस्य
प्रजाप्राप्त्यर्थात् गुणातिशययोगात् च । गुणातिशयो वंशस्य
उदितोदितत्वम् । यत्र वंशे वेदविद्यादिमन्तो ब्राह्मणाः

(१) कौ. १।१७.

(२) कौ. १।२.

(३) कानी. १।२ ; उनि. वंशाना (वंश्याना).

अनुष्ठानसंपन्नाः पूर्वपुरुषा आ चतुर्थादा सप्तमाद्वा, न
चापरे, वंशः असौ उदितोस्तमितः । तद्विपरीतः अस्त-
मितोदितः । त(? य)त्र यथोक्तगुणयुक्ता न पूर्वं
न चापरे, सः अस्तमितास्तमितः । तद्विपरीत उदितोदित
इति । गुणेन चानेन विशालता वंशस्य ग्राह्या । ऋषीणा-
मिवाप्रतिग्राहकाणाम् । यथा ऋषयः अप्रतिग्राहका निर्द्व-
न्द्वत्वात्, तथा एते गार्हस्थ्यधर्ममनुपालयन्तोऽपि अप्रति-
ग्राहकाः । कुटिलत्वात् कुटिर्घट उच्यते । तं धान्यभृतं
लान्ति संगृह्णन्ति प्रातःसमये होमाद्यर्थम्, नाधिकम्,
अधिकं तु ब्राह्मणानुद्दिश्य सद्यः प्रक्षालयन्ति इति
कुटिलाः कुम्भीधान्या इति प्रसिद्धाः । अत एव कुटिला-
नामपत्यं विष्णुगुप्तः कौटिल्य इत्युक्तः । भूयसां गुणैर्मह-
ताम् । बभूव संभूतः । भुवि विश्रुतः न्याय-कौटिल्य-
वात्स्यायन-गौतमीयस्मृतिभाष्यचतुष्टयेन प्रकाशितपुरुषार्थ-
चतुष्टयोपाय इति महीतले प्रख्यातः । उनि.

^४जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।

योऽधीतवान् सुचतुरश्रतुरोऽप्येकवेदवत् ॥

(१) जातवेदाः अग्निः, तद्वत् दीप्तिमानिति ब्राह्म-
तेजःप्रशंसा । वेदांश्चतुरोऽपि अतिचातुर्यात् प्रज्ञागुणा-
धिक्यादेकवेदवदधीतवानित्यध्ययनसंपत्कथनम् । वेदविदां
वरो यश्चेति योज्यम् । अनेन नाध्ययनमात्रं तस्य, तदर्थ-
परिज्ञानं चोत्कृष्टमिति दर्शयति । जम.

(२) स्वानुष्ठानतत्परतां प्रतिपादयितुमाह— जातवेदा
इति । जातवेदाः वैश्वानरः स इव अर्चिः ब्रह्मतेजः तेन
युक्तः । वेदानिति । सामादींश्चतुरोऽपि अधीतवान्
अक्लेशेन । सुचतुर इति । सुष्ठु चातुर्ययुक्तः प्रज्ञाति-
शयात् परान् अतिसंघत्ते, परैश्च नातिसंघीयते इति ।
वेदविदां वर इति । न केवलं चतुर्वेदाध्यायी, वेदविदां
वेदपरमार्थवेदिनां मध्ये वरः श्रेष्ठः, सम्यग्वेदपरिज्ञानात् ।
यश्च वेदविदां वरः सः अर्थात् सर्ववित् । तत् नास्ति
यत् न स वेद इति । उनि.

(१) कानी. १।३ ; उनि. प्येकवेदवत् (प्येव सर्ववित्).

यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।

पपाताऽऽमूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥

(१) यस्याभिचारवज्रेणेति दैवसंपत्कथनम्, वैदिकेन हि हिंसात्मकेन विधिना नन्दस्योच्छेदात् । वज्रज्वलन-तेजस इत्यभिचारहेतुं क्रोधं दर्शयति । स हि राज्ञा नन्देना-ग्रासनतिरस्कृतो जातासह्यक्रोधानलस्तमभिचचार । पपा-ताऽऽमूलत इति । समूलो ननाशेत्यर्थः । मूलं स्थानीयम् । तच्च पञ्चानां द्रव्यप्रकृतीनामुपलक्षणार्थम्, स्वामिप्रकृति-विनाशे हि तदाश्रितस्यापि मूलादिपञ्चकस्य विनाशात् । तेनाभिचारो मूलविनाशस्य कारणम् । अन्यथा तदर्थ-मारुधः कथं मूलोच्छिद्येऽपि स्यात् । अथवा त्रिवर्ग-साधनहेतुत्वात् मूलं शरीरम्, तेनैव च ननाश, न द्रव्यादिनेत्यर्थः । श्रीमान् विहितलब्धप्रशमनत्वात् सर्वतः प्रतिष्ठित इत्यर्थः । सुपर्वा, पर्व पञ्चदश्यादि, तत् इज्यादि-पर्वतनात् शोभनमस्येति । तथा च नन्देन दीयमानं प्रतिग्रहमादित्सुश्राणक्यस्तिरस्कृत इत्यनेन सूचयति । वृत्तान्तो वा पर्वशब्देनोच्यते । शोभनं चरितमस्येति सुपर्वा । स हि देहसंक्रान्त्या योगी नन्दोऽभूत् । स चैवंवृत्तोऽपि ननाशेयभिचारसामर्थ्यं दर्शयति । नन्द एव पर्वतः नन्दपर्वतः, सामन्तादिभिरप्रकम्प्यत्वात् भोगिसमाश्रयत्वाच्च । जम.

(२) न केवलं वेदार्थवित्, तदुक्तकर्मणां अपि अनु-ष्ठाता तत्फलभोक्ता च इत्येतत् दर्शयितुमाह- यस्येति । आभिमुख्येन साध्यं प्रति साधकप्रयुक्तानां मन्त्राणां मारणाद्यर्थं चारः गमनं अभिचारः, स एव वज्रः, तेन । यस्य संबन्धिना । वज्रज्वलनः वैद्युतवह्निः, तस्य इव तेजो यस्येति । वज्रज्वलनो यथा प्रतिपक्षभूतैः जलैः न उपशाम्यति तद्वत् कौटिल्यकोपाग्निरपि न नन्दादिभिः । पपाताऽऽमूलत इति । मूलं बन्धादि-मूलबलम्, तदारभ्य । नन्द इति । नवनवतिकोटीश्वरः पृथिवीपतिः । अत एव श्रीमान् । स एव पर्वतः । सुपर्वेति । पर्वशब्देन ख्यातिरुपलक्षिता । यथा (१ द्वा)

(१) कानी. ११४-६.

पञ्चदश्यादिः प्रदेशश्च संधिः पर्व अभिधीयते । तानि शोभनानि यस्य स तथा । पपात पतितः । आ मूलत इति पुनरनुत्थानाय । उनि.

एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।

आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥

(१) एकाकी असहायः । मन्त्रशक्त्या ज्ञानबलेन । शक्त्येति प्रभावोत्साहशक्त्येत्यर्थः । अनेन पुरुषकारसंपदं दर्शयति । शक्तिधरोपमः गुहोपमः, अप्रतिहतशक्ति-मात्रसाधर्म्यात् । इदमुक्तं भवति- नन्दतिरस्कारामर्षित-स्तत्सभायां नन्दात् पृथिवीं पृथक् करोमीति कृतप्रतिज्ञो निर्गत्य राजपुरुषैरनुबध्यमानश्चन्द्रगुप्तसंश्रयादवष्टब्धस्तस्मै नन्दराज्यं प्रतिश्रुत्य नन्दमभिचारवज्रेण व्यापाद्य तद्राज्य-मादित्सुरैकाकी ज्ञानबलेन दण्डकोशसंपन्नमाटविकं पर्वत-कमुत्साह्य प्रभावोत्साहशक्तिभ्यां राक्षसाद्यमात्याधिष्ठित-मौलबलान्मेदिनीमाच्छिद्य चन्द्रगुप्तायोपनीतवानिति पुरुष-कारसंपत्कथनम् । नृचन्द्रायेति पुरुषविशेषज्ञत्वात् प्रत्युप-कारविषयतां दर्शयति, नन्दभयात् तेन संरक्षितत्वादिति । जम.

(२) यदुक्तं ' सुचतुरः ' तदेव समर्थयन् आह- एकाकीति । प्रभुशक्त्यभावात् अदण्डकोशत्वात् एकाकी शरीरमात्रपरिच्छदः । मन्त्रशक्त्येति । प्रज्ञातिशय-चातुर्येण । शक्त्या उत्साहशक्त्या । शक्तिधरोपमः कार्तिकेयसमः । आजहार आहूतवान् । नृषु मध्ये चन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मौर्यकुलप्रसूताय । चतुर्थी तादर्थ्ये । मेदिनीं पृथिवीम् । एवं च शास्त्रप्रज्ञागुणयोः प्राधान्यं प्रख्यापितं भवति । उनि.

नीतिशास्त्राभूतं श्रीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।

य उद्दग्ने नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥

(१) नीतिशास्त्राभूतमुद्धृतवानित्यनश्वरकीर्तिसंदर्श-नम् । श्रीमानिति । अमात्यसंपदत्र श्रीः, नन्दमुन्मूल्य तदानीं सर्वतः चन्द्रगुप्तप्रतिष्ठापितराज्यत्वात् । एवं च कृतकृत्यत्वात् कीर्तिप्रतिष्ठापनमस्योपपन्नम् । शास्त्रार्थ-ज्ञानसंपद् वा श्रीः, शास्त्रकरणप्रस्तावात् । विष्णु-गुप्तायेति सांस्कारिकी संज्ञा, चाणक्यः कौटिल्य इति द्वे

जन्मभूमिगोत्रनिबन्धने । वेधसे इति पृथक् शास्त्रप्रणयना-
देव । जम.

(२) शुक्रबृहस्पत्योस्तृतीयं आत्मगुणं प्रख्यापयितुं
दण्डनीतिविषये प्रयोक्तृत्वमभिधाय प्रवक्तृत्वमपि प्रति-
पादयितुमाह— नीतीति । प्रत्यक्षपरोक्षानुमानलक्षणप्रमाण-
त्रयनिर्णीतायां फलसिद्धौ देशकालानुकूल्ये सति यथा-
साध्यं उपायसाधनविनियोगलक्षणा क्रिया नीतिः । तदर्थं
शास्त्रं नीतिशास्त्रं, कौटिल्यभाव्यमित्यर्थः । तदेव अमृतं
तदभ्यासात् नरदेवत्वमवाप्यते इति । श्रीमानिति ।
ब्रह्मभ्रिया युक्तः । अर्थशास्त्रमहोदधेरिति । अर्थ्यन्ते
इत्यर्थाः धर्मार्थकामाः । तत्प्रतिपादकं धर्मशास्त्रं
अर्थशास्त्रं च प्राजापत्यम् । तथा चोक्तं कामसूत्रे
अस्मद्गुरुणा— ‘ प्रजापतिर्हि प्रजाः सृष्ट्वा तासां स्थिति-
निबन्धनं त्रिवर्गस्य शासनमध्यायानां शतसहस्रेण अग्रे
प्रोवाच । तस्य एकदेशं स्वायंभुवो मनुः धर्माधि-
कारिकं पृथक् चकार । बृहस्पतिः अर्थाधिकारिकम् ’ ।
तच्च लक्षाध्यायतृतीयांशत्वेन कोटिग्रन्थविस्तृतं संभाव्यते ।
एवं च अर्थशास्त्रं गाम्भीर्यात् महाप्रमाणत्वाच्च महोदधि-
रिव । तस्मात् य उद्ग्रे उद्धृतवान् तस्मै विष्णुगुप्ताय
नमः । उनि.

शुक्रनीतिः

स्वयंभूप्रणीतनीतिशास्त्रसरोद्धारः शुक्रेण भार्गवेण कृतः

‘प्रणम्य जगदाधारं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ।
संपूज्य भार्गवः पृष्ठो बन्दितः पूजितः स्तुतः ॥
पूर्वदेवैर्यथान्यायं नीतिसारमुवाच तान् ।
शतलक्षश्लोकमितं नीतिशास्त्रमथोक्तवान् ॥

(१) शुनी. १।१-४.

स्वयंभूर्भगवाँल्लोकहितार्थं संग्रहेण वै ।

तत्सारं तु वसिष्ठाद्यैरस्माभिर्वृद्धिहेतवे ॥

अल्पायुर्भूभृदाद्यर्थं संक्षिप्तं तर्कविस्तृतम् ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविधाताय प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो
ग्रन्थकृत् जगदीश्वरप्रणामरूपमङ्गलमाचरन् शिष्यमाह—
प्रणम्येत्यादि । सर्गस्थित्यन्तकारणं सृष्टिस्थितिसंहारकर्तारं
जगतामाधारं जगदीशं प्रणम्य संपूज्य च पूर्वदेवैः असुरैः
यथान्यायं बन्दितः प्रणतः पूजितः स्तुतः पृष्ठः बन्दन-
पूजनस्तवनानन्तरं जिज्ञासितः सन्नित्यर्थः, तान् असुरान्
प्रथमं नीतिसारं संक्षिप्तनीतिं उवाच । पूर्वं भगवान्
स्वयंभूः विधाता लोकहितार्थं लोकानां हिताय शतलक्ष-
श्लोकमितं नीतिशास्त्रं उक्तवान्, अथ अनन्तरं वसि-
ष्ठाद्यैः अस्माभिः वृद्धिहेतवे अभ्युदयाय अल्पायुर्भूभृदा-
द्यर्थं अदीर्घजीविराजादिप्रयोजनार्थं संग्रहेण वै संक्षेपार्थमेव
तत्सारं तस्य नीतिशास्त्रस्य ब्रह्मप्रोक्तस्य सारं तर्कैः
युक्तिभिः विस्तृतं युक्तियुक्तं यथा तथा संक्षिप्तं
संकलितम् । शुनीटी.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

राजशास्त्रप्रणेत्तुपरंपरा— ब्रह्मा, नारदः, शक्रः, गुरुः,

भार्गवः, भारद्वाजः, विशालाक्षः, भीष्मः, पाराशरः,

मनुः, अन्ये ऋषयः, विष्णुगुप्तश्च

‘ब्रह्माऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।

तन्नारदेन शक्रेण गुरुणा भार्गवेण च ॥

भारद्वाजविशालाक्षमीष्मपाराशरैस्तथा ।

संक्षिप्तं मनुना चैव तथैव चान्यैर्महर्षिभिः ॥

प्रजानामायुषो ह्यासं विज्ञाय च महात्मना ।

संक्षिप्तं विष्णुगुप्तेन नृपाणामर्थसिद्धये ॥

(१) उनि. १।७.

राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च

गौतमः

दण्डस्य लक्षणं प्रयोजनं च

‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत् ॥

(१) अथ त्वेवमपि व्यवस्थां कुर्वतः ते दौःशील्या-
न्नावतिष्ठन्ते, ततः— दण्डो दमनादिति । दमयत्यदान्तान्
दम्यन्ते वाऽस्मिन्निति दण्डः । यतश्च दमनयोगाद्दण्ड-
इत्येवं मन्वादय आहुः । यथाऽऽह मनुः— ‘देवदानव-
गन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते
दण्डेनैव निपीडिताः ॥’ (मस्मृ. ७।२३) इति ।
अतो यो यथा दम्यते वाचा धनादिना वा । यथाऽऽह
मनुः— ‘धिदण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डं त्वतः परम् ॥’ (मस्मृ.
८।१२९) इति । एवं कुर्याद्दौःशील्यादिना विकर्मस्थान् ।

मभा.

(२) दमनयोगाद्दण्डशब्दस्य दण्डत्वमित्याहुर्धर्मज्ञाः ।
तेनादान्तान् अवस्थान् दमयेत् वशं नयेत् । * गौमि.

आचार्योपदेशात् दण्डाद्वा नियन्त्रितानां स्वकर्म-

निष्ठानां वर्णाश्रमाणां इष्टसिद्धिः अनियन्त्रितानां

स्वकर्मभ्रष्टानां च अयोगतिः

‘वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफल-
मनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः-
श्रुतवृत्तचित्तमुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते ॥

(१) एवं कृताः प्रजाः कथं प्रवर्तन्ते इत्याह— वर्णा
इति । वर्णाः ब्राह्मणादयः अनुपनीताः, आश्रमाः ब्रह्म-
चार्यादयः, स्वकर्मनिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठानपराः, प्रेत्य परलोके,

* शेषं मसगतम् ।

(१) गौध. ११।३० ; मिता. १।३५४ ; मभा. ; गौमि.
११।२८.

(२) गौध. ११।३१ ; विश्व. १।३५० (ततः शेषेण
विशिष्टदेशजाति) एतावदेव ; मभा. ; गौमि. ११।२९ वर्णा
आश्रमाश्च स्वकर्म (वर्णाश्रमाः स्वस्वधर्मं).

कर्मफलमनुभूय उपभुज्य तत्फलोपभोगस्यावशेषेणेह विशिष्ट-
देशादिसंबन्धं जन्म प्रतिपद्यन्ते । विशिष्टशब्दः प्रत्येक-
मभिसंबध्यते— विशिष्टदेशः आर्यावर्तादिः, विशिष्टजाति-
ब्राह्मणादिः, विशिष्टं कुलमध्ययनादिसंपन्नम्, विशिष्टं
रूपं प्रियदर्शनत्वम्, विशिष्टमायुः समग्रशतवर्षादि, विशिष्टं
श्रुतं वेदार्थविज्ञानसहितम्, विशिष्टं वृत्तं विशिष्टं
चारित्र्यम्, विशिष्टं वित्तं गवाश्चादिलक्षणम्, विशिष्टं सुखं
अभिलषितपदार्थस्याविघ्नेनानुभवसिद्धिः, मेधःशब्देनाऽऽ-
रोग्यमुच्यते, विशिष्टारोग्यमभिलषितभक्षणेऽप्यरोगोत्पत्तिः ।
एवं च ब्रुवता नित्यकर्माणां च कर्ता तत्फलस्य चोपभोक्ता
शरीरव्यतिरिक्त आत्मा प्रतिपादितो भवति । तथा च
श्रुतिः— ‘स एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः कर्ता
भोक्ता स उ क्षेत्रज्ञोऽमृतमयः प्राणे प्रतिष्ठितः’ इति ।
तथा च मनुः— ‘यो ह्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं
प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥’
(मस्मृ. १२।१२) इत्यादि । तस्य च नित्यस्य सतः
कर्मक्षयात्तदारब्धस्य शरीरस्य पतने तत्कृतं कर्मफलं
स्वर्गादि तत्कर्मणैवाऽऽरब्धेन तत्फलोपभोगयोग्येन शरीरे-
णाहंकारेन्द्रियशक्तिमनःप्राणसहितेनानुभूय औषधादिद्वारेण
अन्नमयो भूत्वा रेतोरूपेण परिणम्य तत्स्थेन वायुना पूर्वं
मातुरुदरं प्रविष्टेनाऽऽकृष्टः सन् तच्छोणितसहितः पूर्वानु-
भुक्तशिष्टकर्मानुग्रहीतस्य शरीरस्थोपादानं जन्मेत्याचक्षते ।

एवं व्यवस्थिते सूत्रार्थे चोद्यते— आश्रमग्रहणमनर्थ-
कम्, वर्णानामेवाश्रमविधानात् आश्रमत्वेऽपि वर्णत्वानप-
गमाच्च । आश्रमग्रहणे कर्तव्येऽपि विसमासचकारावन्तर्थात्,
तद्वाच्यस्याभावात् । स्वग्रहणं चानर्थकम्, अनुष्ठानादेव
स्वत्वसिद्धेः । कर्मग्रहणमप्यनर्थकम्, कर्मफलमनुभूयेत्यत्र
कर्मग्रहणेनैवार्थसिद्धत्वात् । निष्ठाग्रहणमप्यनर्थकम्,
बुद्धिपूर्वत्वेन विना तत्करणसंभवात् । प्रेत्येत्यपि न
कर्तव्यम्, जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यनेनैवार्थसिद्धत्वात् ।
फलमनुभूयेति वक्तव्ये कर्मग्रहणमतिरिच्यते, फलस्य

कर्मसाध्यत्वात् । तत् इत्येतदप्यनर्थकम्, अधिकारादेव कर्मणः परामर्शसिद्धेः । शेषानुपपत्तिश्च, कृत्स्नस्य कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षीणत्वात् । न हि फलदानाभिमुखीभूतस्य कर्मणः एकदेशेनावस्थानमुपपद्यते । न हि क्षीराद्येकदेशेन दध्यादिकार्यारम्भणमिति । न च घृतघटादिवद्वासनाशेषः शेषशब्दवाच्यः, अमूर्तत्वात्कर्मणो वासनाशेषानुपपत्तेः । न चामुत्रानुष्ठितं कर्मैव शेषशब्देनोच्यते, तत्राधिकाराभावात् उपयुक्तेतरार्थत्वासंभवाच्च । न हि फलोपभोगविच्छेदस्यैव शेषत्वमध्यवसितुं युक्तम्, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । कर्मणो हि फलं श्रुतम्, न फलविच्छेदस्य । न च अक्षीणे कर्मण्युपभोगविच्छेदः संभवति, तस्य कर्माश्रितत्वात् । यथा प्रदीपस्तैलाश्रितः तैलक्षयादेव क्षीयते । अपिच तस्योपहन्तारः शलभादयो विद्यन्ते, न तु कर्मफलस्य । तस्मान्न फलविच्छेदस्य शेषशब्दवाच्यता । न च कर्मफलस्यैव विभागं कर्तुं शक्नोति— अनेनामुत्र सुखमनुभोक्ष्ये अनेन विशिष्टदेशादिसंबन्धं लप्स्ये इति, निष्पन्नत्वात् । अनिष्पन्नस्य हि विभागः श्रूयते— इदं व्रीहीणां क्षेत्रमिदं यवानामिति, न तु निष्पन्ना व्रीहयो यवाः क्रियन्ते इति । यदि च स्वकर्मनिष्ठा अप्यमुत्र फलोपभोगशेषेणेह जन्म प्रतिपद्यन्ते एवं मोक्षाभावप्रसङ्गे श्रुतेर्विरोधो भवति ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ ‘तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति’ इत्यादिकायाः । यदि कर्मशेषेण विशिष्टदेशादिप्राप्तिलक्षणं जन्म भवति, ततो जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिप्रसङ्गः, दृश्यते हि तदिति । प्राप्तस्य च कर्मणः फलाभ्युपगमे पुरुषकारोऽपि निष्फल एवेति । तस्माच्छेषशब्दवाच्याभावात् सूत्रेण समस्तेनापि प्रक्रान्तस्यार्थस्यानुपपद्यमानत्वात् असमञ्जसमिदं सूत्रमिति ।

तत्र समाधिः— उभयग्रहणं तावत्कर्तव्यम्, वर्णानामाश्रमाणां च धर्मभेदात् । प्रागुपनयनाद्वर्णाः, ऊर्ध्वमाश्रमा इति । अस्ति चानुपनीतानामपि कैश्चिद्वर्णधर्मैरधिकार इति । असमासो द्वन्द्वपरिग्रहार्थः, मा भूत् समानाधिकरणाशङ्केति । द्वन्द्वपक्षे तूभयपदप्रधानत्वादुभयोरुपादानं सिद्धं भवति इति । सूत्र्यन्तरजोपसंग्रहार्थश्चशब्दः,

तेषामपि स्वकर्मानुष्ठानादुत्कर्षो लभ्यत इति । यथाऽऽह मनुः— ‘ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः । स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च ब्राह्मणानां सिद्धिकारणम् ॥’ (मस्मृ. १०।६२) इति । स्वग्रहणमपि प्राथमिककल्पोपसंग्रहार्थम् । आपद्विहितस्य प्रायश्चित्तविधानादेवैतत्सिद्धिमिति चेन्न, वर्णान्तरकर्मानुष्ठान एव प्रायश्चित्तविधानम्, न स्वकर्मण एव विगुणस्येति । तथाचोक्तं नारदवाक्यम्— ‘आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या भूते जने । उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥’ (नास्मृ. ४।५९) इत्यादि । तस्माद्विगुणस्य कर्मणः फलप्रतिषेधार्थं स्वग्रहणम् । एवं च विगुणयत्कर्म न तत्फलसाधनम्, प्रायश्चित्तविधानाभावात् नापि दोषसाधनं चेति द्रष्टव्यम् । निष्ठाग्रहणं सातत्यार्थम्, यो हि आ शरीरनिपातनात् कर्म करोति स एवानेन फलेन संबध्यते इति । प्रेत्यग्रहणं अवश्यम्भावि फलमिति ज्ञापनार्थम्, यथा दृष्टफलैरिह सिद्धिस्तथा अवश्यं तत्राप्यदृष्टफलैरिति । न तु कृतं कर्म निष्फलं भवतीति । कर्मग्रहणं तु केवलं कर्मकृत एवानेन फलेन संबन्धः, न ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण इति । असौ मुक्त एव भवतीति । अनेनैव मोक्षाभावप्रसङ्गचोद्यमपि परिहृतं द्रष्टव्यम् । तत् इत्येतदपि कर्मनानात्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य तस्य कर्मणः शेषेणातिरेकेण । अतश्च कर्मणां तारतम्यात् फलवैचित्र्ये सति जगद्वैचित्र्यमुपपद्यते इति । तारतम्यं च कर्मणां देशकालशौचद्रव्यश्रद्धापात्राभ्यासविशेषादिति । शेषशब्दश्च कर्मसमुदायापेक्षया द्रष्टव्यः । कथम् ? यत्कर्म स्वर्गफलं (तत्) तत्रैव फलं ददाति, यत्त्वैहिकफलं तेन विशिष्टदेशादिसंबन्धं जन्म भवति, स च तस्य समुदायस्य शेष इति । प्रधानकर्मणोऽग्निहोत्रादेरङ्गभूतं यत्कर्म तच्छेषशब्देनोच्यते । यथा— ‘गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्’, ‘खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्’ इत्यादि । तत्र प्रधानकर्मफलमनुपपद्यते, अङ्गफलं इहेति । वृक्षवद्वैतद्रष्टव्यम् । वृक्षो हि बहुभिः मूलैर्जायते । स यदा छिन्नप्रधानभूयिष्ठमूलो भवति, तदाऽल्पनिःसारमूलत्वात् भारमसहमानः पतति एवं कर्मण्यपि प्रधानरूपे उपभोगादुपक्षीणे शिष्टरूपं

कर्तारं तत्र स्थापयितुमशक्नुवद्विशिष्टदेशादिसंबन्धं फलं ददातीति । धृतघटवद्वा द्रष्टव्यम् । यथा— धृतघटे उपयुक्तेऽपि स्नेहवासनाशेषादग्निना संयुक्तो ज्वलति, एवं कर्मकृदपि वासनाशेषादेव विशिष्टदेशाद्यनुभविष्यतीति । सावयवत्वाच्च कर्मणो वासनोपपद्यत एवेति । सावयवत्वमपि कार्यत्वादिति ।

यत्कृतं पुरुषकारोऽनर्थक इति, तत्रोच्यते— पुरुषकारयुक्तस्यैव फलसंबन्धः, तद्विहीनस्यान्नादिसंबन्धोऽपि नास्तीति । तस्मात्फलदानकारणं पूर्वविशिष्टम्, संबन्धकारणं पुरुषकार इति नानर्थकः पुरुषकारः । इति सर्वं सूत्रमुपपद्यते एवेति । मभा.

(२) अथैवं शास्त्रवश्यतया राज्ञा च स्वधर्मे स्थाप्यमानानां वर्णानामाश्रमाणां च कथं सिद्धिरित्यत आह— वर्णाश्रमा इति । वर्णाः ब्राह्मणादयः । आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः । ते स्वधर्मनिष्ठाः वर्णप्रयुक्तानाश्रमप्रयुक्तानुभयप्रयुक्ताश्च धर्माननुष्ठितवन्तः प्रेत्य मरणेन लोकान्तरं गत्वा तस्य तस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकमनुभूय, ततः तदनन्तरं शेषेण भुक्तावशिष्टेन कर्मणा विशिष्टदेशादिकान् भु (? भ)-क्त्वा जन्म प्रतिपद्यन्ते । तत्र विशिष्टशब्दो देशादिभिः सर्वैः संबध्यते । विशिष्टो देशः आर्यावर्तादिः । विशिष्टजातिः ब्राह्मणजातिः । विशिष्टकुलं अध्ययनादिसंपन्नम् । विशिष्टरूपं कान्तिमत् । विशिष्टायुः सषोडशं वर्षशतम्, ' सहस्रषोडशं वर्षशतमजीवत् ' इति दर्शनात् । रोगरहितत्वमपि आयुषो विशेषः । विशिष्टश्रुतम् ' ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः ' इत्यत्र व्याख्यातम् । विशिष्टवृत्तं अनुपाधिचारित्र्यम् । विशिष्टवित्तं धर्माजितं धर्मे प्रयुज्यमानं च । सुखं निरपायस्थानाधिष्ठानेनानिषिद्धसुखसेवनम् । विशिष्टमेधा ग्रन्थार्थयोर्ग्रहणशक्तिरिति । मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्थम्, सुमेधसो दुर्मेधस इत्यादिष्वेव दर्शनात् । कर्माणि भुज्यमानानि पुण्यान्यपुण्यानि च सशेषाण्येव भज्यन्ते, ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि पुण्यापुण्यनिबन्धनत्वात् । गौमि.

'विष्वङ्घो विपरीता नश्यन्ति ॥

(१) ये पुनः न स्वयं कर्म कुर्वन्ति राज्ञा च न स्थाप्यन्ते, ते विष्वङ्घः तिर्यग्गतयो नश्यन्ति, विशिष्टदेशादिसंबन्धाभावात् । विपरीताः स्वकर्मनिष्ठेतराः । एवं च ब्रुवता ये स्वकर्मनिष्ठास्तेषामुत्तमगतित्वम्, ये राज्ञा स्वधर्मे स्थाप्यन्ते तेषां मध्यमगतित्वम्, ये स्वकर्मनिष्ठा न भवन्ति न राज्ञा च स्थाप्यन्ते तेषामधमगतित्वं च दर्शितं भवति । तथा चोक्तं पुराणे— ' शुभैर्भवति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् । अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभते नरः ॥ ' इति । मभा.

(२) ये वर्णाश्रमाः स्वानि कर्माणि यथावन्नानुतिष्ठन्ति ते विपरीताः विष्वङ्घः नानायोनीर्गच्छन्तो नश्यन्ति, अनर्थपरंपरामनुभवन्तीति । गौमि.

'तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते ॥

(१) तान् अज्ञान् अवहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धसेवनया च नश्यतः वर्णाश्रमिणः आचार्योपदेशः रक्षति, इतरास्तु दण्ड इति । मभा.

(२) तान् विपरीतान् यथोक्तमकुर्वतः वर्णानाश्रमांश्च आचार्योपदेशस्तावत्पालयते । तत्राप्यतिष्ठतो राजदण्डः । गौमि.

विष्णुः

दण्डेन साधुनेतृप्रयुक्तेन प्रजाविष्टिः

'यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।
प्रजास्तत्र विवर्धन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ॥

निर्भयः अप्रतिहतः चरति । वै.

(१) गौध. ११।३२ ; विश्व. १।३५० ; मभा. ; गौमि. ११।३०.

(२) गौध. ११।३३ ; विश्व. १।३५० ; मभा. ; गौमि. ११।३१.

(३) विस्मृ. ३।९५.

महाभारतम्

धर्माधिकामानां उचितः समुच्चयः श्रेयान्

‘महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान् योऽनुपश्यति ॥
‘अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।
कामं कामानुबन्धं च विपरीतान् पृथक् पृथक् ॥
यो विचिन्त्य धिया सम्यगव्यवस्यति स
बुद्धिमान् ।

तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ॥

अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः फलं परिणामे सुखकरमेव ।
अर्थादिकं तद्विपर्ययं वाऽर्थनाशादिकं पश्येत् । अत्यल्प-
दोषानुसंधानेन महतः फलस्य नाशो न कार्य इत्यमि-
प्रायः । नीटी.

संक्षेपतः संपूर्णा राजनीतिः (प्रश्नव्याजेन कृतः

राजनीत्युपदेशः सर्वशास्त्रज्ञेन नारदेन युधिष्ठिराय)

वैशम्पायन उवाच-

‘तथा तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥

अथ तत्रोपविष्टेष्विति । अत्र नारदो युधिष्ठिरं प्रश्न-
मुखेन राजधर्माननुशास्ति । नीटी.

‘वेदोपनिषदां वेत्ता ऋषिः सुरगणार्चितः ।
इतिहासपुराणज्ञः पुराकल्पविशेषवित् ॥

तत्र शास्तुः स्वरूपं तावत् व्याचष्टे । अस्यापि
कणिकतुल्यता मा भूदिति वेदोपनिषदां वेत्तेति । वेदाः
ऋग्यजुःसामाथर्वणाः । उपनिषदः रहस्यविद्याश्चतुर्विधाः ।
तत्र कर्माङ्गावब्रह्मोपासनं ‘उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य
शिरः’ (बृ. १।१।१) इत्यादिशास्त्रविहितं कर्माङ्गेषु

(१) भा. १।९।१८ ; भासु. १।१०।२०.

(२) भा. १।९।१९-२० ; भासु. १।१०।२१-२२

सम्यग् (धीरो).

(३) भा. २।५।१ ; भासु. २।५।१ तथा (अथ).

(४) भासु. २।५।२-९.

अश्वविषु विराड्दृष्टिकरणम् । प्रतीकोपासनम् ‘अन्नं
ब्रह्मेत्युपासीत’ ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ (छा. ३।१९।१) इति आदित्यादिमूर्तिषु ब्रह्मदृष्टिकरणम् ।
अहंग्रहोपासनम् ‘त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं
वै त्वमसि’ (वराहोप. २।३४) इति व्यतिहारेण आत्मनो
देवतायाश्च अमेदचिन्तनं ज्ञानं ब्रह्मात्मानुभवः ।
वेदानां कर्मप्रतिपादनानां तदन्तर्गतानामुपनिषदां च वेत्ता
पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता । अत एव ऋषिः गन्ता फलं प्रति,
वेदोक्तकृत्स्नफलभागी, कृतानुष्ठानत्वात् । अत एव
सुरगणार्चितः । इतिहासपुराणे प्रसिद्धे । पुराकल्पः बहु-
कर्तृकमन्वाख्यानं ‘देवासुराः संयत्ता आसन्’ (शौनकोप. १।१) इत्यादिकं वेदोक्तम् । विशेषः एककर्तृकमन्वाख्यानं
परिकृत्याख्यम् ‘हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा-
ऽपुत्र आस’ (ऐ. ३।३।१) इत्यादि, तस्य योगबलात्
प्रत्यक्षदर्शी । नीटी.

न्यायविद्वर्मतत्त्वज्ञः षडङ्गविदनुत्तमः ।

ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः ॥

न्यायः षडङ्गमधिकरणम् । यथा ‘विषयो विशयश्चैव
पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संगतिश्चेति षडङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं
विदुः ॥’ अत्र ‘यूपस्य स्वरं करोति’ इति वाक्यं
विषयः । तत्र षष्ठी यूपसंबन्धीतिकर्तव्यतालक्षणार्था उत
यूपावयवलक्षणार्थेति संदेहो विशयः । एतावेव पूर्वोत्तरपक्षौ
ज्ञेयौ । कल्पनालाघवानुग्रहादुत्तरः सिद्धान्तः । फलमनु-
ष्ठानभेदः । पूर्वपक्षे तक्षणाष्टास्तीकरणादिना काष्ठान्तरं
यूपसदृशं निर्मातव्यम् । सिद्धान्ते एकदेशस्य पृथक्करण-
मात्रमिति । इदमेव पञ्चकं मोक्षधर्मेषूक्तम् ।
‘सूक्ष्मं सांख्यं क्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पञ्चैतान्यनुजानीहि वाक्यमित्युच्यते बुधैः ॥’ (भा. १।२।३०।७९) इति । सूक्ष्मं गहनार्थत्वाद्विषयः ।
सांख्यं एवमेवं वेति विचारः । क्रमः अतिक्रमः
सिद्धान्तस्य, पूर्वपक्ष इत्यर्थः । निर्णयः सिद्धान्तः ।
प्रयोजनं फलम् । इति वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपायः ।
एवं पूर्वोत्तरमीमांसाधिकरणानि न्यायः, तद्वित् । धर्मज्ञः
मन्वादिप्रणीतशास्त्रतत्त्वज्ञः । षडङ्गवित् । शिक्षा

कल्यो व्याकरणं छन्दोविचितिर्निरुक्तं ज्योतिषमिति षट् वेदाङ्गानि । अनुत्तमः अत्युत्कृष्टः । ऐक्यसंयोगनाना-
त्वसमवायविशारदः । ऐक्यादिनयं सर्वेष्वपि शास्त्रेषु
समानम् । यथा मीमांसायां 'समिधो यजति' इत्यादि-
प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'
इति महावाक्येनैकवाक्यत्वमैक्यम् । संयोगनानात्वं संयोग-
पृथक्त्वम् । यथा 'दध्ना जुहोति' इति वाक्यान्नित्य-
मपि दधि 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इति वाक्यान्तरेणे-
न्द्रियार्थमपि पृथग्विधीयते । तेन द्वयमपि युगपद्दध्ना
साध्यत इति । समवायः एकस्मिन् कर्मण्यनेकेषां धर्माणां
संनिपातः । यथा इष्टिपशुसोमात्मके राजसूये इष्ट्या-
दीनां दर्शादित्रिकद्वयस्यैव साक्षात् परमापूर्वजनकत्वे
उपनिपातः, न त्वङ्गानामिव परंपरया परमापूर्वोप-
कारकत्वम् । यद्वा 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ. ४।४।२२) इति आत्मविविदिषोत्पादकापूर्वे वेदानुवच-
नादीनामेककार्यकारित्वलक्षणमैक्यम् । नन्वेककर्माङ्गत्वा-
भावे कथमेषामैक्यमत आह- संयोगनानात्वेति । स्वस्व-
वाक्योत्पन्नानां पृथक्फलानामप्येषां संयोगपृथक्त्वन्यायेन
विविदिषार्थत्वमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वेष समुच्चितानामे-
ककार्यकारित्वे समुच्चयासंभवः, राजसूयादीनां ब्राह्मणाद्य-
नुपयोगित्वात्, प्रत्येकं चेदितरवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह-
समवायविशारद इति । समवायः यथाधिकारं कर्मसंबन्धः ।
अयमर्थः- ब्राह्मणादीनां राजसूयादिषु अनधिकाराच्च
तत्प्राप्तिः । विविदिषायाः पापनिवृत्तिफलकैर्नित्यैरेवोत्पत्तेर्न
तदर्थं फलतो निषिद्धानां ज्ञेयनादीनां प्राप्तिः । अत एव
हेतुद्वयात् पवित्रेष्ट्यादिकं काम्यमपि न निवार्यते । नित्या-
नामपि न सर्वेषां समुच्चयः, विविदिषाख्यदृष्टफलकत्वात् ।
तस्मान्न सर्वकर्मसमुच्चयः, नापीतरवैयर्थ्यमिति । एवंरूप
एव समुच्चयोऽत्र समवायशब्दार्थः । अस्मिन्त्येव विशारदः
विवेकसमर्थः । यद्वा ऐक्यं साधर्म्यात् । पृथिव्यादीनां
द्रव्यत्वेन रूपेण । संयोगनानात्वं असाधारणधर्मसंबन्धः ।
तेन पृथिवीत्वजलत्वादिरूपेण भेदोऽपि । समवायः शरीरे
पञ्चानामपि भूतानां मेलकः । एतेषां तत्त्वं साधर्म्यं
वैधर्म्यं संकरं च ज्ञातुं कुशल इत्यर्थः । नीटी.

वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित्कविः ।
परापरविभागज्ञः प्रमाणकृतनिश्चयः ॥

न केवलं ज्ञातुमेव कुशलः किन्तु वक्तुमपीत्याह-
वक्तेति । वक्ताऽपि समानाधिकरण (?) एवेत्याह-
प्रगल्भ इति । असंबद्धप्रलापी नेत्यर्थः । यतः मेधावी
ऊहापोहकुशलः । तादृशोऽपि स्मृतिमान् । अधीतं न
नाशितवानित्यर्थः । नयवित् दायविभागादिव्यवहारवित् ।
कविः अनागतदर्शी । परापरविभागज्ञः परापरयोः
ज्ञानकाण्डकर्मकाण्डयोः विभागः यथायोग्यं शिष्येषु
विभजनं तज्ज्ञः । यतः प्रमाणकृतनिश्चयः । प्रमाणं
प्रत्यक्षानुमानागमादि । तच्च द्विविधं, लौकिकमलौकिकं
च । आद्यं घटवह्निस्वर्गादिविषयम् । द्वितीयं निर्विशेषा-
त्मवस्तुतत्त्वविषयम् । तथाहि- अहंकारादिकमात्मनि
सुषुप्त्यादौ अदृष्टत्वान्मिथ्येति तत्र प्रत्यक्षं सुप्तौ निर्विशेष-
त्वम् । तथा द्रष्टृदृश्यौ एकोपादानकौ, भास्यभासक-
त्वात् श्रोत्रशब्दवत् । भास्यभासकौ च दृश्यद्रष्टारौ,
तस्मादेकोपादानकौ । यौ न तथा तौ नैकोपादानकौ,
यथा शब्दघ्राणौ इति व्यतिरेकतो वा साध्यसिद्धौ सत्यां
उपादानोपादेययोर्भेदात् दृष्ट्मात्रवस्तुतत्त्वमिति सिध्यति
अनुमानादप्यात्मनो निर्विशेषत्वम्, घटज्ञानं पटज्ञान-
मिति दृष्टिशिष्यदृष्टानुभवस्य घटाकाशादिवदौपाधि-
कत्वात् । तथाऽऽगमोऽपि आत्मनो निर्विशेषत्वे प्रसिद्धः
'अस्थूलमनणु' (बृ. ३।८।८) 'निर्गुणं निष्क्रियम्'
(अध्यात्मोप. ६२) इत्यादिः । नीटी.

पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ।

उत्तरोत्तरवक्ता च वदतोऽपि बृहस्पतेः ॥

ननु अनुमानबलात् चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षं 'यजमानः
प्रस्तरः' इत्यादिरागमश्च शिथिलीक्रियते । अनुमान-
मपि 'नरशिरःकपालं शुचि, प्राण्यङ्गत्वात्, शङ्खवत्'
इत्यादिकं 'नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमा-
विशेत्' इत्यागमेन । तथा च सर्वमपि प्रमाणं सदोषं,
अतस्त्रात्र कृतनिश्चयत्वं दूरापेतमित्याशङ्क्याह- पञ्चावयव-
युक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् । तत्र परं बोधयितुं
प्रवृत्तस्यानुमानवाक्ये प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवाः । तत्र

‘पर्वतो वह्निमान्’ इति प्रतिज्ञा । ‘धूमात्’ इति हेतुः । ‘यथा महानसः’ इति दृष्टान्तः उदाहरणम् । ‘धूमवांश्चायम्’ इत्युपनयः । ‘तस्मात् वह्निमान्’ इति निगमनम् । अस्मिन् वाक्ये गुणः अनुकूलतर्कः ‘यदि वह्निमान्न स्यात्तर्हि धूमवानपि न स्यात्’ । दोषः ‘हृदो वह्निमान्’ इत्यादाविवाऽऽश्रयासिद्धिप्रभृतिः । तावुभौ वेत्तीति तथा । तथा चानुमानं प्रत्यक्षागमौ शिथिलीकरोतु । ग्रीहिमसूरादौ शुचित्वाशुचित्वविभागस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् तत्रानुकूलतर्काभाव एवानुमानबाधकः, न त्वागम इति स्थितम् । तथा च लौकिकप्रमाणाधिकारिणे अपरं कर्मकाण्डमेव विभजते इतरस्य इतरदिति विवेकः ।

नीटी.

धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत्कृतनिश्चयः ।

तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यास्य महामतिः ॥

यथावत्कृतनिश्चयः । लौकिकानां प्रमाणानां प्रामाण्यमादाय धर्मार्थकामानां पुरुषार्थत्वनिश्चयः, इतरेषां प्रामाण्यमुपजीव्यमप्युपमृद्य मोक्षरसस्य पुरुषार्थत्वनिश्चयः, तदा लौकिकप्रमाणबाधात् ‘वेदा अवेदाः’ इति श्रुतेः, ‘लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्’ इत्यभि-युक्तोक्तेश्च । आत्मनिश्चयादवशिषेवेति शेषः । आ आत्मनिश्चयादिति वा छेदः । महामतिः आत्मज्ञः, ‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन मया विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्’ (बृ. २।४।५) इति तस्यैव सार्वज्ञश्रुतेः । नीटी.

प्रत्यक्षदर्शी लोकस्य तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।

सांख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सुः सुरासुरान् ॥

सांख्ययोगविभागज्ञः । सांख्यं वेदान्तविचारः । योगः चित्तवृत्तिनिरोधः । अनयोर्विभागः उपयोगः । तत्र श्रवणात्मको वाक्यार्थविचारः प्रमाणगतासंभावनानिवृत्त्युपयोगी, मननाख्यः श्रुतस्यार्थस्य तर्कणानुसंधानरूपो विचारः प्रमेयगतासंभावनानिवृत्त्युपयोगी, अद्वैतमेव वेदो वदति, युक्तियुक्तं चैतदेव, इति सांख्यविभागः । निदिध्यासनापरपर्यायो योगः अनात्मसु देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपां विपरीतभावनां निवर्त्य ज्ञातृज्ञानत्रेयाभाववन्तं दृष्टमात्रप्रत्ययं गोचरयति इति योगविभागः । ये तु ‘द्वौ

क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥’ इति वासिष्ठवचनमुदाहृत्य चित्तनाशख्यात्मदर्शनस्य द्वावुपायाविति वदन्ति, तेषां ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ (शुसं. ३१।१८) इति श्रुतिविरोधः । संवादिभ्रमवद्योगोऽपि ज्ञानं जनयित्वैव फलद इति चेत्तस्योपसर्जनत्वं कर्मणामिव स्यात् । तथा च नोपायान्तरं योग इत्यापतति । वासिष्ठवाक्यं तु क्रमभेदमाह, न त्पायभेदम् । तथा च कृतोपास्तेर्योग उपसर्जनम्, वाक्यार्थसंभवं ज्ञानं प्रधानम् । अकृतोपास्तेस्तु ज्ञानमुपसर्जनम्, योगः प्रधानम् । यथा दृष्टगोपिण्डस्यापि अगृहीतशब्दार्थसंगतिकस्य इयं गौरिति वाक्यमेव गवाज्ञाननुत्, न चक्षुः, तेन विषयीकृतेऽपि गोपिण्डे गोबुभुत्सानुवृत्तेः । एवं साक्षात्कृतत्वंपदार्थस्यापि ‘तत्त्वमसि’ इति वाक्यमेव संसारानर्थमूलब्रह्माज्ञानस्य निवर्तकं, न मनः, तेन दृष्टेऽपि त्वमर्थे ब्रह्माज्ञानानुवृत्तिदर्शनात् । एवं सास्नादिमती गौरितिलक्षणतो ज्ञातगोपदार्थस्यापि गोपिण्डदर्शनमेव गोबुभुत्सानिवर्तकम्, न तु वाक्यम् । तथा श्रवणादिना ज्ञातब्रह्मपदार्थस्यापि योगादेव दर्शनम्, न तु वाक्यात् । तेन ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’ (बृ. ३।९।२६) इति ‘मनसैवानुब्रह्मण्यम्’ (बृ. ४।४।१९) इति च शब्दमनसोः ज्ञानकरणत्वानुवादकश्रुत्योर्व्यवस्था सिध्यति । तदिदमुक्तम्—सांख्ययोगविभागज्ञः इति । विभागो हि द्वयोः समुच्चित्तैककार्यकारित्वे सति संभवति, न तु ग्रीहियवद्विकल्पैककार्यकारित्वे, इत्यास्तां तावत्, ‘सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।’ (भगी. ५।४) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् । एवं ब्राह्मणा विद्यया संपन्नत्वमुक्त्वा राजयोगविद्यान्तरसंपत्तिमप्याह—निर्विवित्सुः सुरासुरानित्यादिना । निर्विवित्सुः, विवित्सुः विचारं कर्तुमिच्छुः, निर्विवित्सुः तद्विरोधी उभयेषां धीप्रमोषणेन कल्हप्रवर्तकः । यद्वा निर्वेदो युद्धादुपरतिः, तं कर्तुमिच्छुः लोकनाशभयादित्यर्थः । एतेन भेदाभिज्ञत्वमुक्तम् ।

नीटी.

संधिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ।
षाड्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥

संधिः साम । विग्रहः निग्रहः दण्ड इत्यर्थः । अनुमान-
विभागवित् । स्वपरशक्तिबलाबले अनुमानतो निश्चित्य
विभागः विभजनं परामात्यादिभ्यो धनप्रदानम्, तद्वित् ।
अनुमाय विभागविदिति गौडाः पठन्ति । एवं च
नीतिशास्त्रप्रसिद्धोपायचतुष्टयमिज्ञत्वमुक्तम् । षाड्गुण्य-
विधियुक्तश्च । षड्गुणाः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमा-
श्रयाख्याः, त एव षाड्गुण्यम् । स्वार्थे व्यञ् । तस्य
विधिः अज्ञातज्ञापनम्, तेन युक्तः । सर्वदा विजिगीषुभ्यः
षाड्गुण्यादिकमुपदिशति, स्वस्य निःशत्रुत्वेऽप्याधि-
कारिकत्वात् । तत्र संधिविग्रहौ प्रत्येकं द्विविधौ । प्रबल-
दुर्बलयोर्विजिगीषावतोः समभूतौ युद्धप्रसङ्गे आद्यो विग्रह-
मिच्छति दण्डेनैव, परः संधिमिच्छति दानेनेति । तयोरेव
दुर्बलोऽमेघदुर्गाश्रितश्चेद्वलवताऽपि सह देशोल्लुप्टनादिना
विग्रहमिच्छति, इतरस्तु तेन सहाय्यकरग्रहेणापि संधि-
मेवेच्छति । तथा च दुर्बलद्वारकौ संधिविग्रहावन्यौ प्रबल-
द्वारकावन्यौ । तदिदमुक्तं रामायणे- ‘द्वियोनी संधि-
विग्रहौ’ इति । तत्र प्रबलयोर्निर्विग्रहः यानासनयोः प्रयो-
जकः, दुर्बलयोनिः संधिद्वैधीभावसमाश्रययोः । तथोक्तं
कामन्दकीये- ‘संधेश्च विग्रहस्यापि द्वैगुण्यं संप्रचक्षते ।
यानासने विग्रहस्य रूपं संधेः परं द्वयम् ॥’ इति । द्वौ
गुणभूतौ यस्य स द्विगुणः । स च स च तौ, तयोर्भावो
द्वैगुण्यम् । तत्र यानं विजिगीषोररिं प्रति यात्रा ।
आसनं कदाचिच्छक्तिप्रतिबन्धे च तत्रैव शत्रोर्दुर्ग-
मावेष्ट्य तत्र धान्यादिप्रवेशनं प्रतिबध्नताऽवस्थानम् ।
बलवता विग्रहे बलवत्तरेण तच्छत्रुणा संधिं कृत्वा
उभयत्र दासोऽस्मीति वाचैवाऽऽत्मसर्पणं कर्तव्यम्, न
कर्मणेति स द्वैधीभावः । यथोक्तं तत्रैव- ‘बलिनो-
द्विषतोर्मध्ये वाचाऽऽत्मानं समर्थयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत
काकाक्षिबलक्षितः ॥’ (कानी. ११।२४) इति ।
अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्दुर्गभूपालाद्याश्रयणं समा-
श्रयः । एवं चोपायान्तर्गतौ संधिविग्रहावन्यौ षाड्गुण्या-
न्तर्गतौ चान्याविति न पुनरुक्तिः ।

नीटी.

युद्धगान्धर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिघस्तथा ।
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणैर्मुनिः ॥

युद्धगान्धर्वसेवी तदुभयप्रिय इत्यर्थः । सर्वत्र सर्वासु
विद्यासु सर्वेषु कर्मसु च अप्रतिघः अप्रतिहतः, पूर्ण-
शक्तित्वात् । अन्यैः असङ्गत्वकारण्यादिभिः । मुनिः
आत्मतत्त्वानुसंधानवान् ।

नीटी.

‘लोकाननुचरन् सर्वानागमत्तां सभाशृषिः ।
नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥

आगमत् आगतवान् ।

नीटी.

‘पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता ।
सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितश्रुतिः ।
सभास्थान् पाण्डवान् द्रष्टुं
प्रीयमाणो मनोजवः ॥

‘जयाशीर्भिस्तु तं विप्रो धर्मराजानामार्चयत् ॥

आर्चयत् पूजितवान् ।

नीटी.

‘तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ।
सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह ।
अभ्यवादयत् प्रीत्या विनयावनतस्तदा ॥

‘तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ॥

‘गां चैव मधुपर्कं च संप्रदायार्घ्यमेव च ॥

‘अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥

(१) भा. २।५।२ ; भासु. २।५।१० सभाशृषिः
(सभां नृप).

(२) भा. २।५।३ ; भासु. २।५।११-१२ रैवतेन
(पर्वतेन).

(३) भासु. २।५।१२.

(४) भा. २।५।४ ; भासु. २।५।१३-१४.

(५) भा. २।५।५ ; भासु. २।५।१४.

(६) भासु. २।५।१५.

(७) भा. २।५।५ ; भासु. २।५।१५.

‘तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ॥

‘सोऽर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ।

धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥

नारद उवाच—

कच्चिदार्थाश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः ।

सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥

कच्चिदार्थाश्च कल्पन्त इति । कच्चिदिति कामप्रवेदने स्वाभिप्रायाविष्करणे । त्वदीयाः अर्थाः स्वकार्ये यागदान-कुटुम्बभरणादौ समर्था भवन्त्विति ममाभिप्राय इत्यर्थः । ‘एवं करिष्यामि यथैतदुक्तम्’ इत्यन्ते राजाऽङ्गीकृतत्वादुपदेशपरोऽयं ग्रन्थ इत्यवसीयते । अर्थधर्मकाममोक्षान् त्वदीयानविहतानिच्छामीति क्रमेण पादचतुष्टयार्थः । कच्चिदिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । तत्रापि मनश्चान्तरात्मनि प्राणिधीयमानं (न) प्रतिहन्यते ब्रुत्यन्तरैरित्यन्त्य-पादार्थः ।

नीटी.

‘कच्चिदाचरितां पूर्वैर्नरदेव पितामहैः ।

वर्तसे वृत्तिमक्षीणां धर्मार्थसहितां नृषु ॥

त्रिषु उत्तमाधममध्यमेषु ऋत्विक्पुरोहितादिषु धर्मेण सहितां वृत्तिं वर्तसे । दण्डयद्वेष्यादिषु अर्थेण सहिताम्, प्रजासु पालनषड्भागहाराभ्यां धर्मार्थसहिताम्, इति विवेकः । धर्मार्थौ च धर्मार्थौ चेति द्वन्द्वैकशेषः, तैः सहितामिति समासः ।

नीटी.

‘कच्चिदर्थेन वा धर्म धर्मेणार्थमथापि वा ।

उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥

कच्चिदर्थेनेति । अर्थलोभाद्धर्मबाधो नीचानां, धर्मलोभाद्धर्मबाधो विरक्तानां, कामेन प्रीतिसारेण तात्कालिक-सुखाभासप्रदर्शनबलेन मोहयता धर्मार्थयोर्बाधः कामुकानां प्रसक्तः । त्वयि राज्यप्रतिकूलानां नीचत्वविरक्तत्वकामु-क्तवानामभावमिच्छामीत्यर्थः ।

नीटी.

(१) भा. २।५।१६.

(२) भा. २।५।६-७ ; भा. २।५।१६-१७.

(३) भा. २।५।८ ; भा. २।५।१८ चरितां (चरितं)

मक्षीणां (मक्षुद्रां) नृषु (त्रिषु).

(४) भा. २।५।९ ; भा. २।५।१९.

‘कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।

विभज्य काले कालज्ञ सदा वरद सेवसे ॥

परस्परविरोधिनामेषां कथमेकेनानुष्ठानमित्याशङ्क्य कालभेदेनेत्याह—कच्चिदर्थमिति । ‘पूर्वाह्णे चाऽऽचरेद्धर्मं मध्याह्णेऽर्थमुपार्जयेत् । सायाह्णे चाऽऽचरेत्काममित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥’ इति दक्षोक्तकालव्यवस्थामास्थाय त्रिवर्गं सेवेतेत्यर्थः । सदावरदेति संबोधनेन परानुग्रहूपो धर्मः सर्वस्मिन्नपि काले कर्तव्य इति सूचयति । सममिति पाठे अवैषम्येण आत्मसाम्येनेत्यर्थः ।

नीटी.

‘कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथाऽनघ ।

बलाबलं तथा सम्यक् चतुर्दश परीक्षसे ॥

कच्चिद्राजेति । षड्गुणाः ‘वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित् कविः ।’ इति नारदस्तुतौ सूचिता वक्तृत्वादयः । अत्र राजगुणेषु वक्तृत्वं चारामात्यादिषु यथायोग्यं कार्योपदेशकौशलम् । प्रागल्भ्यं शत्रुदमनादौ उत्कर्षप्रदर्शनम् । मेधावित्वं तर्ककौशलम् । स्मृतिमान् कविरिति च अतीतानागतयोः परामर्शित्वम् । नयविदिति नीतिशास्त्रवित्त्वम् । एतैः राजगुणैरुपायान् बलाबलं अन्यांश्चतुर्दश त्वं परीक्षसे इति योजना । हे अनघ चतुर्दशमी राजदोषैर्वर्जित । ते च वक्ष्यन्ते— ‘नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवता-मालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः । कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥’ इति । नास्तिक्यं परलोकापलापः । प्रमादः अनवधानता । दीर्घसूत्रतां विरक्रियत्वम् । पञ्चवृत्तितां पञ्चेन्द्रियपरवशताम् । अर्थानां प्रयोजनानां एकचिन्तनं एकैव चिन्तनम् । अनर्थज्ञैः विपरीतार्थदर्शिभिः सह चिन्तनं मन्त्रः । मङ्गलं उत्सवः । आदिपदादेवपूजादि । तस्य अप्रयोगं अननुष्ठानम् । प्रत्युत्थानं च सर्वतः, युगपत्सर्वदिगवस्थितशत्रूद्देशेन दण्डयान्नेति तदर्थः । यद्वा अघं पराजयमूलं विंशतिवर्गः,

(१) भा. २।५।१० ; भा. २।५।२० कालज्ञ (कालज्ञः).

(२) भा. २।५।११-१२ ; भा. २।५।२१-२२.

तद्रहित । स च कामन्दकीये उक्तः— 'बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा शक्तिवहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वपि सक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्मिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥ अदेशस्थो बहुरिपुयुक्तोऽकालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ एतैः संधिं न कुर्वीत विग्रही स्यात्तु केवलम् ॥' (कानी. ९।२३-२७) इति । उपायाः सप्त सामदानभेददण्डमन्त्रौषधेन्द्रजालाख्याः । बलाबलं स्वपरपक्षयोः साम्यम्, परस्य हीनता, स्वस्य वा हीनतेति त्रिविधम् । यथायोगं बुद्ध्यादिभिः सामादयः परीक्षणीयाः । किमनेन शत्रुणा साम कर्तव्यं न वा, कर्तुमारब्धं चेत् सिध्यति न वा, सिद्धं चेदन्ते कुशलं नवेति चारप्रेषणादिना च बलाबलप्रभृतिकं परीक्षणीयम् । तथा चतुर्दश देशादयोऽपि परीक्षणीयाः । ते च नीतिशास्त्रोक्ताः— 'देशो दुर्गं रथो हस्तिवाजियोधाधिकारिणः । अन्तःपुराग्नगणनाः शास्त्रलेख्यधनासवाः ॥ परीक्षया ह्यधिपास्तेषां चतुर्दश नरेश्वरैः ॥' इति । योधाः शूराः । अधिकारिणः देशपालदुर्गपालसेनापत्यादयः । गणना अश्वरथधनादीनां संख्या । लेख्यं आयव्ययनिर्णयाय सर्वस्य पत्रारोहकरणम् । धनं पर्याप्तमपर्याप्तं चेति विचार्यम् । आसवाः मद्यवदपकारिणः प्रच्छन्नशत्रवः । असव इति पाठे असुः बलं इत्यर्थः । बलाबलेन सम्यक्त्वमिति (पाठे) स्वीयं परकीयं च देशादिकमुक्तविधेन बलाबलेन बुद्ध्या चारैश्च परीक्षणीयमित्यर्थः ।

नीटी.

कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ।
तथा संधाय कर्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥

एतदेवाह— कच्चिदात्मानमिति । आत्मानं प्रबलं परान् दुर्बलान् परीक्ष्य सेवसे राज्यम् । तथा विपरीते जयमूलस्य कोशस्य वृद्धये संधाय परैः सह साम कृत्वा अष्टौ कर्माणि 'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरकरादानं (?) शून्यानां च निवेशनम् ॥ अष्टौ

संधानकर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिः ॥' (कानी. ५।७८-७९) इति शास्त्रोक्तानि सेवसे । कुञ्जरबन्धनं बहुभक्षकत्वात्तेषां यथाविभागं ग्रामीणधनैरेव ग्रामे ग्रामे पोषणार्थं बन्धनम् । खनिः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्, आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानमिति भेदः, खननमात्रेण धमनादिनाऽभिमुखीकरणेन च तयोस्तच्छाभहेतुत्वात् । नीटी.

'कच्चित्प्रकृतयः षट् ते न लुप्ता भरतर्षभ ।

आढ्यास्तथा व्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्वशः ॥

कृष्यादिनाऽपि कोशवृद्धिः स्वाम्यादिप्रकृतिसप्तकस्य परैर्धनादिना मोहने कृते सति न भवतीत्यत आह— कच्चित्प्रकृतय इति । सप्त 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥' इति कोशोक्ताः । तत्र स्वामिरूपा प्रकृतिः सप्तविधा 'दुर्गाध्यक्षो बलाध्यक्षो धर्माध्यक्षश्चमूपतिः । पुरोधा वैद्यदैवज्ञौ सप्त प्रकृतयः स्मृताः ॥' इति प्रोक्ताः । बलाध्यक्षः बलस्य चतुरङ्गस्याऽऽहारादिदानेन पालकः । चमूपतिः युद्धे चम्बाः प्रणेता । धर्मः कार्यमात्रम् । अमात्यः मन्त्री । सुहृत् न्यायान्यायविभागकर्ता पर्षद्भूषः । एते न तावका लुप्ताः परैर्मोहिताः मा भूवन् । लुप्यतेर्मोहनार्थस्येदं रूपम् । लुप्ताश्चेद्दुर्गादीनामेव नाशापचिरित्यर्थः । अथवा त एवाऽऽढ्याः सन्तो व्यसनिनः द्यूतपानादिरताः मा भूवन् । 'दृष्टो दृष्यति, दृष्टो धर्ममतिक्रामति, धर्मातिक्रमात् पापं करोति ।' इति स्मृतेः अस्त्याढ्यस्य व्यसनप्रसक्तिः । तदाऽपि न कोशादीनां वृद्धिः स्यात् । कथं तर्हि स्युः ? सर्वप्रकारैः स्वनुरक्ताः अत्यन्तं स्वामिकार्ये प्रीतिमन्तः । नीटी.

'कच्चिन्न तर्कैर्दूतैर्वा ये चाप्यपरिशङ्किताः ।

त्वत्तो वा तव वाऽमात्यैर्मिथ्यते जातु मन्त्रितम् ॥

दुर्गाध्यक्षादीनां लोभतः विपत्तरीकार्यकारित्वेन नाशहेतुत्वं प्रसिद्धम् । अमात्यसुहृदोस्तु लोभेन कथं

(१) भा. २।५।१३; भाषु. २।५।२३ षट् ते (सप्त).

(२) भा. २।५।१४; भाषु. २।५।२४ तर्कैर्दूतैर्वा (कृत्तैर्दूतः) वाऽमात्यै (चामात्यै) जातु मन्त्रितम् (मन्त्रितं तथा).

नाशहेतुत्वमित्याशङ्क्य मन्त्रभेदेनेत्याह— कच्चिन्नेत्यादिना । अपरिशङ्किताः येषु दौष्ट्यशङ्का नास्ति, तैः कृतकैः कृत्रिमैः सुहृद्भूतैः दूतैः उभयवेतनैः तव मन्त्रितं मन्त्रः न भिद्यते प्रकाश्यते कच्चित् । 'तर्कैर्दूतैर्वा' इति पाठे सम्यगपि मन्त्रितं कुयुक्तिभिर्न विप्लव्यत इत्यर्थः । त्वत्तो वा कृतकमित्रं प्रति कथयतः अमात्यैर्वा कृतकैः मन्त्रितं भिद्यत इति सर्वत्र संबन्धनीयम् ।

नीटी.

'मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् ॥

'कच्चित्संधिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे ।
कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुवर्तसे ॥

'कच्चिदात्मसमा बुद्ध्या शुचयो जीवितक्षमाः ।
कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर मन्त्रिणः ॥

मित्रेति । मित्रं सम्यक् परीक्ष्य, तेन सह संमन्त्र्य, बलवता शत्रुणा संधिं, दुर्बलेन सह विग्रहं, मध्यमेन उभयवेतनेन उदासीनेन राज्ञा च सह वृत्तिं साम्येन स्थितिं च कुर्यादिति सार्धश्लोकार्थः । तत्र मित्रं कैर्गुणैः परीक्षेत्येत्यत आह— कच्चिदात्मसमा इति । शुद्धाचारत्वं कुलीनत्वं च नैर्मल्यस्यासाधारणं लिङ्गम् । 'शुद्धाः संबोधनक्षमाः' इत्यत्र 'शुचयो जीवितक्षमाः' इति पाठे आपन्नमग्नस्य राज्ञ उज्जीवने क्षमा इत्यर्थः ।

नीटी.

'विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञां भवति भारत ।
सुसंवृतो मन्त्रधनैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥

'राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रुभिर्न विलुप्यते ॥

(१) भा. २।५।२५.

(२) भा. २।५।१५ ; भा. २।५।२५-२६ वर्तसे (मन्यसे).

(३) भा. २।५।१६ ; भा. २।५।२६-२७ पूर्वार्धे (कच्चिदात्मसमा वृद्धाः शुद्धाः संबोधनक्षमाः ।).

(४) भा. २।५।१७ ; भा. २।५।२७-२८ राज्ञां (राज्ञो) सुसंवृतो मन्त्रधनैः (कच्चित् संवृतमन्त्रैस्ते).

(५) भा. २।५।२८.

किमेवंविधेन मन्त्रेणेत्यत आहाधेन— विजय इति । मन्त्रभेदो मा भूदित्युक्तं, तत्फलमाह— कच्चित्संवृतेति ।

नीटी.

'कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयत्यर्थमर्थवित् ॥

कच्चिन्निद्रेति । यथाकालं स्वप्नप्रबोधवता ब्राह्मे सुहृते अमात्यादिभिः सह कृतस्य मन्त्रस्य पर्यालोचनं कर्तव्यम्, 'ब्राह्मे सुहृते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।' इति स्मृतेः तदा निर्णीतोऽर्थो न विप्लवते इत्यवसायात् ।

नीटी.

'कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रमनुधावति ॥

कच्चिन्मन्त्रेति । 'षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः' इति प्रसिद्धे-
र्द्राभ्यामेव मन्त्रयितव्यमित्यर्थः । मन्त्रभेदो न कर्तव्य इत्युक्तं तदुपसंहरति— कच्चित् इति ।

नीटी.

'कच्चिदर्थान् विनिश्चित्य लघुमूलान् महोदयान् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयसि तादृशान् ॥

स्वाम्यमात्यादिप्रकृतिसत्तकानुग्रहात् कृष्यादिकर्माष्टक-
सिद्धितश्च कोशवृद्धिरित्युक्तं, तदनुवदति विशेषविधाना-
र्थम्— कच्चिदर्थानिति । अर्थान् अर्थप्राप्त्युपायान् ।
लघुमूलान् अल्पव्ययसाध्यान् । महोदयान् प्रचुरफलान् ।
तादृशान् कृष्याद्यारम्भकर्तृनन्यान् वैश्यादीन् । तेभ्योऽपि
करादानेन कोशवृद्धिरेव भवतीति भावः ।

नीटी.

'कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं ह्यत्र कारणम् ॥

कच्चिन्न सर्वे इति । कर्मणा अत्यन्ते बध्यन्ते इति कर्मान्ताः कृष्यादिकर्मबद्धाः कृषीवलादयः कच्चित्ते परोक्षाः अज्ञाताः न सन्ति । अथवा विशङ्किताः अविश्वास्याः न सन्ति । अथवा पुनरुत्सृष्टाः पुनःपुनस्त्यक्तोपात्ताः ।

(१) भा. २।५।१८ ; भा. २।५।२९.

(२) भा. २।५।१९ ; भा. २।५।३० अनुधावति (परि-
धावति).

(३) भा. २।५।२० ; भा. २।५।३१.

(४) भा. २।५।२१ ; भा. २।५।३२ ह्यत्र (चात्र).

संसृष्टं स्नेहः । 'संसृष्टं त्रिषु संगते' इति मेदिनी ।
चिरपरिग्रहात् ज्ञाताः विश्वास्याः स्निग्धाश्च कर्मकराः अत्र
महोदये कर्मणि कारणं उदयनिमित्तं ज्ञात्वा तादृशा-
नेव संगृहीयादित्यर्थः । नीटी.

'आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कश्चिदनुष्ठिताः ॥

'कश्चिद्राजकृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः ।
विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित् ॥

'कश्चित्कारणिकाः सर्वे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः ।
कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः ॥

एतदेवाहार्थेन- आतैरिति । क्रमिकैः वृद्धक्रमगतैः ।
ते च कृष्यादयश्च । कश्चिदिति । मन्त्रगुप्तिवत् कर्मगुप्तिरपि
कर्तव्येत्यर्थः । अनवाप्तानि अनारब्धानि न विदुः कश्चि-
दिति आवृत्त्या योज्यम् । कोशवृद्धयुपायमुक्त्वा बलवृद्धयु-
पायमाह- कश्चित्कारणिका इति । कारणं ज्ञापनं
शिष्येभ्यो विद्याप्रतिपादनम्, तदर्थं चरन्ति ते कारणिकाः
कृपद्रोणसदृशा आचार्याः । कारयन्ति शिक्षयन्ति ।

नीटी.

'कश्चित्सहस्रैर्मूर्खानामेकं क्रीणासि पण्डितम् ।

पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् ॥

कश्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।

यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥

'एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।

राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥

सुहृद्दुर्गामात्यसंपदं क्रमेण त्रिभिराह- कश्चि-
त्सहस्रैरित्यादिभिः । अर्थकृच्छ्रेषु प्रयोजनसंकटेषु । निः-
श्रेयसं कल्याणम् । नीटी.

(१) भा. २।५।३३.

(२) भा. २।५।२२ ; भा. २।५।३३-३४.

(३) भा. २।५।२३ ; भा. २।५।३४ सर्वे (धर्म) .

(४) भा. २।५।२४-२५ ; भा. २।५।३५-३६.

(५) भा. २।५।२६ ; भा. २।५।३७ ; रा. १५०
पूर्वार्धे (एकोऽपि शास्त्रविदं प्राज्ञो गुरुणां पथुपासितः ।) ;
रा. १३२ पूर्वार्धे (एकोऽपि शास्त्रविदं प्राज्ञो गुरुणां पथु-
पासिता ।) .

'कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥

षष्ठीं राष्ट्रसंपदमाह- कश्चिदष्टादशान्येष्विति । तीर्थानि
मन्त्रिप्रभृत्यष्टादश यान्यवगाह्य राजा कृतकृत्यो भवति ।
तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे- ' मन्त्री पुरोहितश्चैव
युवराजश्चमूपतिः । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशि-
कस्तथा ॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकस्तथा ।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥ प्रदेशा
नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकस्तथा । धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो
दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ॥ षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रा-
न्त-
पालकः । अष्टवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥
चारान्विचारयेत्तीर्थेष्व्वात्मनश्च परस्य च । पाखण्डादी-
नविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ॥ मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा
स्वेषु पुरोहितम् ॥ ' इति । एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वे
हलायुधः- ' योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि ।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्यादर्शनेष्वपि ॥ ' इति ।
५२षामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पञ्चदशसु
च तीर्थेषु चारान् अन्यैः परस्परं चाविज्ञातान् त्रीन्स्त्रीन्
प्रयुज्य तत्रत्यां वार्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानी-
यात् । ज्ञात्वा च स्वप्रजानामनुरञ्जनेन परप्रजानां दुःखि-
तानामभयदानादिना आकर्षणेन च स्वराष्ट्रं वर्धयेदित्युक्तं
भवति । नीटी.

'कश्चिद्विषयमविदितः प्रतियत्तश्च सर्वदा ।

नित्ययुक्तो रिपून् सर्वान् वीक्षसे रिपुसूदन ॥

पूर्वोक्तानां गौणस्वामिनां संपदं विवक्षुः मुख्यस्वामि-
संपदं तावदाह- कश्चिद्विषयमिति । अविदितः पर-
किङ्करैः । प्रतिपन्नः सावधानः । ' प्रतियत्तः ' इति पाठे
प्रतीकारे यत्नवान् । नित्ययुक्तः नित्योद्योगी । नीटी.

'कश्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुभुतः ।

अनसूयुरनुग्रहा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥

(१) भा. २।५।२७ ; भा. २।५।३८.

(२) भा. २।५।२८ ; भा. २।५।३९ प्रतियत्त (प्रतिपन्न) .

(३) भा. २।५।२९-३० ; भा. २।५।४०-४१.

विनयसंपन्नः शिक्षायुक्तः । कुलपुत्रः सत्कुलजः ।
अनसूयुः परगुणेषु दोषारोपमकुर्वन् । अनुप्रष्टा शास्त्र-
चर्चाकुशलः । 'असंकीर्णः' इति पाठे सदसद्विवेक-
वान् । नीटी.

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमान्नुजुः ।

हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥

ऋजुः अकुटिलः ।

नीटी.

'कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषां प्रतिपादकः ।

उत्पातेषु च सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव ॥

अङ्गेषु सामुद्रिकशास्त्रोक्तरीत्या अङ्गानां परीक्षायाम् ।
उत्पातेषु दिव्यभौमशारीरेषु धूमकेतुभूकम्पवामनेत्र-
स्फुरणादिषु आगाम्यशुभसूचकेषु । नीटी.

'कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।

जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥

सेनापत्याकरकोशाध्यक्षकृष्याद्यवेक्षणानि मुख्यमध्यम-
नीचानि । नीटी.

अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहाञ्जुचीन् ।

श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चिन्वं नियोजयसि कर्मसु ॥

उपधातीतान् छलरहितान् । श्रेष्ठेषु मन्त्रकार्येषु ।

नीटी.

'कच्चिन्नोप्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजाः ।

राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ॥

'कच्चिन्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।

उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥

पतितमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः । नावजानन्ति नाव-
मन्यन्ते । तत्र हेतुः— उग्रप्रतिग्रहीतारम् । उग्रमिति
क्रियाविशेषणम् । यद्वा उग्रं हिंस्रं कर्म, तेन प्रतिग्रहीतारं
धनस्य, प्रजापीडकमित्यर्थः । यथोक्तम्— 'प्रजापीडन-

(१) भा. २।५।३१ ; भासु. २।५।४२ ज्योतिषां (ज्योतिषः).

(२) भा. २।५।३२-३३ ; भासु. २।५।४३. श्लोकद्वयस्य
मिलित्वा एक एव अङ्कः प्रमादानुद्भूतः ।

(३) भा. २।५।३४ ; भासु. २।५।४४ मुद्वेजितप्रजाः
(मुद्विजसे प्रजाः).

(४) भा. २।५।३५ ; भासु. २।५।४५.

संतापात्समुद्भूतो महानलः । राशः प्राणान् बलं कोशं
नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥' (यास्मृ. १।३४१) इति ।
तथा च नाशहेतुकर्मकारिणः अवज्ञैव उचिता, अतस्त्वया
तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । कामयानं कामतो यानं पर्यटनं
यस्य तं स्वैरिणमिव भ्रष्टत्वादरतिप्रदत्वाच्च स्त्रियोऽवमन्यन्ते
तद्वत् । नीटी.

'कच्चिदृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमाञ्जुचिः ।

कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥

दृष्टः धनमानादिना ।

नीटी.

'कच्चिद्वलस्य ते मुख्याः सर्वे युद्धविशारदाः ।

दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥

धृष्टावदाताः प्रगल्भाः निष्कपटाश्च अत एव
विक्रान्ताः जयं कृतवन्तः । एवं गौणस्वामिसंपदमुक्त्वा
तद्वृद्धिहेतुमाह— त्वया सत्कृत्य मानिता इत्यादिना ।

नीटी.

'कच्चिद्वलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।

संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥

भक्तं अहरहर्देयं धान्यादि । वेतनं मासान्तर्देयं
वित्तम् । विकर्षणं कालातिक्रमः । नीटी.

'कालातिक्रमणाद्वेते भक्तवेतनयोर्भृताः ।

भर्तुः कुप्यन्ति दौर्गत्यात्सोऽनर्थः

सुमहान् स्मृतः ॥

'कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ।

कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि ॥

दौर्गत्यात् दारिद्र्येण । प्रधानतः मन्त्रिणमारभ्य,
मन्त्रिप्रभृतय इत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. २।५।३६ ; भासु. २।५।४६ स्तव (स्तथा).

(२) भा. २।५।३७ ; भासु. २।५।४७ सर्वे युद्ध (सर्वयुद्ध).
दृष्टापदाना (धृष्टावदाता).

(३) भा. २।५।३८ ; भासु. २।५।४८ कालं (काले).

(४) भा. २।५।३९ ; भासु. २।५।४९ क्रमणाद्वेते (क्रमणा-
द्वेते) कुप्यन्ति (कुर्वन्ति).

(५) भा. २।५।४० ; भासु. २।५।५०.

‘कच्चिन्नैको बहूनर्थान् सर्वशः सांपरायिकान् ।
अनुशास्ति यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ॥

सांपरायिकान् संग्रामहितान् शूरान् गजरथतुरगारोहान्
पदातींश्च अर्थान् प्रयोजनानि नानुशास्ति । सर्वस्यैका-
धिपत्ये तद्रेदेन सर्वनाशो युगपदेव स्यादिति भावः ।
नीटी.

‘कच्चित्पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् ।
लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् ॥

‘कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नराञ्ज्ञानविशारदान् ।
यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्यवपद्यसे ॥

कच्चित्पुरुषेति । कृतशो भवेदिति (? वेति) भावः ।
कच्चिद्विद्येति । बुद्धिदान् मानयस्वेति भावः । नीटी.

‘कच्चिद्द्वाराणामनुक्याणां तवार्थे मृत्युमेयुषाम् ।
व्यसनं चाभ्युपेतानां विभर्षि भरतर्षभ ॥

‘कच्चिद्भयादुपनतं क्लीबं वा रिपुमागतम् ।
युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्रवत्परिरक्षसि ॥

कच्चिद्द्वाराणामिति जीवतां शूराणां विश्वासार्थं, व्यसनं
चेति परलोकार्थम् । तदेवाऽऽह—युद्धे वेति (?) ।
नीटी.

‘कच्चित्त्वमेव सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ।
समश्च नाभिश्ङ्कथश्च यथा माता यथा पिता ॥
सर्वस्या इति । प्रजानुकूल्यमपि जयहेतुः । नीटी.

(१) भा. २।५।४१ ; भासु. २।५।५१ शास्ति (शास्ति).

(२) भा. २।५।४२ ; भासु. २।५।५२.

(३) भा. २।५।४३ ; भासु. २।५।५३ भ्यवपद्यसे (भ्युप-
पद्यसे).

(४) भा. २।५।४४ ; भासु. २।५।५४ मेयुषाम् (मीयु-
षाम्).

(५) भा. २।५।४५ ; भासु. २।५।५५ दुपनतं (दुपगतं)
क्लीबं (क्षीणं).

(६) भा. २।५।४६ ; भासु. २।५।५६ समश्च नाभि (सम-
श्चानभि).

ध. को. ६९

‘कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ।
अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥

एवं विजयहेतुं प्रकृतिसंपदमुक्त्वा विजयकालमाह—
कच्चिद्व्यसनिनमिति । व्यसनैः ‘स्त्री द्यूतं मृगया मर्द्यं
नृत्यं गीतं वृथाटनम् । वाद्यं निन्दा दिवास्वापो व्यसनानि
नृणां दश ॥ ’ इत्युक्तैर्युक्तम् । त्रिविधं बलं मन्त्रकोश-
भृत्यबलानि प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीर्वा । नीटी.

‘यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिदम ॥

‘पार्ष्णिमूलं च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् ।

बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः ॥

कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परंतप ।

उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः ॥

पार्ष्णिमूलं पार्ष्णिग्राहकः आदिर्यस्य तत् द्वादशविधं
मण्डलम् । तच्चोक्तं कामन्दकीये—‘अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो
दण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
(कानी. ८।४) संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।
जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ (कानी. ८।६)
अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् । अथारिमित्रमित्रं च
विजिगीषोः पुरस्कृताः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्त-
दनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे
संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ मण्डलाद्वहिरैतेषामुदासीनो
बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥ ’
(कानी. ८।१६-१९) इति । विजिगीषुशत्रून्, तयोर्मित्रे,
तन्मित्रे चेति त्रीणि द्वन्द्वानि क्रमेण पुरतः विजिगीषोः ।
पृष्ठतः पार्ष्णिग्राहाक्रन्दौ । पार्ष्णिग्राहः पृष्ठरक्षकः ।
आक्रन्दः प्रोत्साहकः । एतयोरनुग्राहकौ आसारौ तत्तत्पृष्ठ-
गतौ पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारश्च इति दश पुरुषाः ।
विजिगीषुशत्रवोः पार्श्वे मध्यमः । सर्वेषां पार्श्वे उदासीनः ।
इति मण्डलं पार्ष्णिमूलमित्युच्यते । व्यवसायं कृत्यनिश्चयम् ।
कृत्यं च— ‘अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः ।

(१) भा. २।५।४७ ; भासु. २।५।५७.

(२) भासु. २।५।५८.

(३) भा. २।५।४८-५१ ; भासु. २।५।५८-६१.

क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः ॥ यथा-
भिलषितैः कामैर्भिन्न्यादेताश्चतुर्विधान् । परकीयान्
स्वकीयांस्तु रक्षेद्विजयकामुकः ॥ ' (कानी. १७।२३-
२४) इति नीतिशास्त्रोक्तम् । पराजयं पराजयमूलानां
व्यसनानां परपक्षे सद्भावं स्वपक्षे चाभावम् । विनाय
दिष्टया विशेषतो दैवज्ञादिद्वारा ज्ञात्वा । तत्र दैवं व्यसनं
पञ्चविधम्, मानुषं च पञ्चविधम् । यथोक्तं कामन्द-
कीये— ' हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्मिक्षं मरकस्तथा । इति
पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ॥ (कानी. १३।२०)
अयुक्तेभ्यश्च चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवी-
पतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयम् ॥ ' (कानी.
५।८२) इति । उपच्छन्नानि परैरलक्ष्याणि । रत्नानि
उत्कृष्टवस्तूनि । भेदायेत्यर्थः । नीटी.

कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः ।

पराञ्जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥

कच्चित्ते यास्यतः शत्रून् पूर्वं यान्ति खनुष्ठिताः ।

साम दानं च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः ॥

खनुष्ठिताः शोभनेन पुरुषेण सम्यगनुष्ठिताः । विधि-
वद्गुणाः ये सामादयः विधिवत् अनुष्ठिताः सन्तो गुणाः
हिताय भवन्ति, अन्यथा विपरीताय । यथोक्तमभियुक्तैः—
' चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया । ' इति । यद्वा
सामादयोऽवश्यमनुष्ठेयाः । यतो राज्ञां गुणाः संधिविग्रह-
यानासनद्वैधीभावसंश्रयाः विधिवत् अग्निहोत्रादिविधि-
वत् अवस्थानुष्ठेयाः । तदकरणे स्वराष्ट्रभङ्गादिना जातेन
प्रजापीडनेन राज्ञां दोषोत्पत्तिः । नीटी.

' कच्चिमूलं दृढं कृत्वा यात्रां यासि विशां पते ।

तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ॥

' कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः ।

बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधनी ॥

(१) भा. २।५।५२ ; भासु. २।५।६२ मूलं (बलं) यात्रां
(परान्).

(२) भा. २।५।५३ ; भासु. २।५।६३ प्रतिबाधनी (प्रति-
वर्धिनी).

मूलं स्वराज्यं दृढप्रत्ययिभिः शूरैरधिष्ठितं सत् दृढं
परानभिभाव्यं कृत्वा । अष्टाङ्गसंयुक्ता ' रथा नागा हया
योधाः पत्तयः कर्मकारकाः । चारा दैशिकमुख्याश्च
ध्वजिन्यष्टाङ्गिका मता ॥ ' चतुर्विधबला मौलमैत्रभृत्या-
टविकैर्बलैर्युक्ता । बलमुख्यैः सेनापतिभिः । प्रतिवर्धिनी
प्रातिकूल्येन छेदिनी । नीटी.

' कच्चिल्लवं च मुष्टिं च परराष्ट्रे परंतप ।

अविहाय महाराज विहंसि समरे रिपून् ॥

लवः सस्यच्छेदनकालः । मुष्टिः सस्यानां गोपनकालः,
दुर्मिक्षमिति यावत् । ' लब्धं छेदने, मुष्टं स्तेये ' आभ्या-
मधिकरणे ध्वित्तनौ । परराष्ट्रे क्षेत्रस्थेषु सस्येषु सुखलब्धा-
नैर्दुर्मिक्षे च राजकुललब्धमक्तोपजीविभिर्निरन्नताक्रान्ताः
शत्रवः सुखं जेया इत्यर्थः । नीटी.

' कच्चित्स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव ।

अर्थान् समनुतिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥

स्वपरराष्ट्रेषु । स्वेति दृष्टान्तार्थम् । स्वराष्ट्रे इव परराष्ट्रे
प्रविष्टाः बहवः अधिकृताः स्थाने स्थाने स्थिताः स्थान-
पत्यादयः अर्थान् प्रयोजनानि प्रजावशीकरणकरग्रहणा-
दीनि रक्षन्ति च परस्परं संभूय परकीयमागतं सेनापत्या-
दिकमभिभूय राष्ट्रं स्वीयांश्च रक्षन्तीत्यर्थः । नीटी.

' कच्चिदभ्यवहार्याणि गात्रसंस्पर्शकानि च ।

ध्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥

अभ्यवहार्याणि भक्ष्याणि । गात्रसंस्पर्शकानि वस्त्राणि ।
' संघर्षणानि ' इति पाठे चन्दनागरकुङ्कुमकस्तूरिकादीनि ।
ध्रेयाणि उत्तमधूपादीनि । अनुमताः विश्वस्ताः । तव
त्वदर्थं रक्षन्ति, न तु देशान्तरोत्पन्नानि तानि स्वयमेव
स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. २।५।५४ ; भासु. २।५।६४ विहंसि (निहंसि).

(२) भा. २।५।५५ ; भासु. २।५।६५ समनु (समधि).

(३) भा. २।५।५६ ; भासु. २।५।६६ स्पर्शकानि (स्पर्श-
नानि).

‘कच्चित्कोशं च कोष्ठं च बाहनं द्वारमायुधम् ।

आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥

कोशः धनगृहम् । कोष्ठं धान्यस्थानम् । नीटी.

‘कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशां पते ।

रक्षस्यात्मानमेवाग्ने तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ॥

आभ्यन्तरेभ्यः सूदादिभ्यः । बाह्येभ्यः सेनापत्या-
दिभ्यः । तानुभयान् स्वेभ्यः पुत्रामात्यादिभ्यः, तानपि
मिथः पुत्रममात्यादमात्यं च पुत्राद्रक्षसि । नीटी.

कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च ।

प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥

कच्चिन्नेति । पानादिव्यसनजं व्ययं तव पूर्वाह्णे धर्मा-
चरणकाले भृत्या न प्रतिजानन्ति नाऽऽवेदयन्ति । आवेदने
हि तदानीमागताः शिष्टाः पुरोहितादयः पानादिदुर्व्य-
सनासक्तं त्वां ज्ञात्वा त्यजेयुरिति भावः । नीटी.

‘कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ।

पादभागैस्त्रिभिर्वाऽपि व्ययः संशोध्यते तव ॥

सुमिक्षसाम्यदुर्भिक्षेषु आयस्य पादेन पादाभ्यां त्रिभिः
पादैर्वा व्ययः संशुध्यते पूर्यते । सर्वथाऽपि कोशवृद्धिः
कार्येति भावः । नीटी.

‘कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान्

वणिजः शिल्पिनः श्रितान् ।

अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् ॥

दुर्गतान् दरिद्रान् ।

नीटी.

‘कच्चिदायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।

अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव ॥

(१) भा. २।५।५७ ; भासु. २।५।६७ कोशं (कोशः).

(२) भा. २।५।५८-५९ ; भासु. २।५।६८-६९.

(३) भा. २।५।६० ; भासु. २।५।७० संशोध्यते (संशु-
ध्यते).

(४) भा. २।५।६१ ; भासु. २।५।७१.

(५) भा. २।५।६२ ; भासु. २।५।७२ कच्चिदा

(कच्चिवच्चा) मायव्ययं (मायं व्ययं).

अनुतिष्ठन्ति निवेदयन्ति ।

नीटी.

‘कच्चिदर्थेषु संप्रौढान् हितकामाननुप्रियान् ।

नापकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥

अनु प्रौढत्वहितकामत्वज्ञानानन्तरं प्रियान् । कर्म-
भ्योऽपकर्षः अधिकारव्युतिः, सा च पूर्वं किल्बिषमप्राप्य
दोषमदृष्ट्वा न कर्तव्येत्यर्थः । नीटी.

कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् ।

त्वं कर्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ॥

कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशां पते ।

अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥

अप्राप्तव्यवहाराः अप्रौढाः ।

नीटी.

‘कच्चिन्न लुब्धैश्चौरैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।

त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्पुष्टाः कृषीबलाः ॥

‘कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च महान्ति च ।

भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥

देवमातृका वृष्टिनिष्पाद्यसत्या ।

नीटी.

‘कच्चिद्वीजं च भक्तं च कर्षकायावसीदते ।

प्रतिकं च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् ॥

प्रत्येकं च शतं प्रतिशतमेकं वृद्धयेति संबन्धः ।
एकैकः प्रतिमासं वर्षनीय इत्यर्थः । ‘पादिकं च शतं
वृद्ध्या’ इति पाठे तु वर्षस्य शतचतुर्थीशो वृद्धिः ।
तथा च किञ्चिदधिकाद्ब्रुयुत्तरवृद्धिः (? दधिका ब्रुयुत्तरं
वृद्धिः) । आद्ये सबन्धके वृद्धिः, अन्यत्र निर्बन्धके
इति विभागः । (यत्तु ?) ‘द्विकं त्रिकं चतुष्कं च
पञ्चकं च समं शतम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात्’

(१) भा. २।५।६३-६५ ; भासु. २।५।७३-७५.

(२) भा. २।५।६६ ; भासु. २।५।७६ लुब्धैश्चौरैः

(चौरैर्लुब्धैः) पुष्टाः (तुष्टाः).

(३) भा. २।५।६७ ; भासु. २।५।७७ महान्ति

(बृहन्ति).

(४) भा. २।५।६८ ; भासु. २।५।७८ पूर्वाधे

(कच्चिवन्न भक्तं वीजं च कर्षकायावसीदति ।) प्रतिकं (प्रत्येकं).

(मस्मृ. ८।१४२) इति त्रिकादपक्षस्तु आधमर्णिक-
व्यवसायानुसारेणेति ज्ञेयम् ।

नीटी.

‘कच्चित्स्वनुष्ठिता तात वार्ता ते साधुमिर्जनैः ।

वार्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥

वार्ता कृषिर्वाणिज्यं पाशुपाल्यं कुसीदं चेति चतु-
र्विधा ।

नीटी.

‘कच्चिच्छुचिकृतः प्राज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः ।

क्षेमं कुर्वन्ति संहत्य राजञ्जनपदे तव ॥

कच्चिच्छूरा इति । प्रतिग्रामं पञ्च पञ्चेति स्वनुष्ठिताः
शोभनं अनुष्ठितं अनुष्ठानं येषां ते तथा । ते च प्रशास्ता,
समाहर्ता, संविधाता, लेखकः, साक्षी चेति । समाहर्ता
प्रजाभ्यो द्रव्यमुदगृह्यैकीकृत्य राजेऽर्पयिता । संविधाता
प्रजासमाहर्त्रोरैकवाक्यताघटकः । संहत्य एकीभूय ।
नीटी.

‘कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत्कृताः ।

ग्रामवच्च कृता रक्षा ते च सर्वे तदर्पणाः ॥

नगरवदित्यनेन बहुभिः शूरैरधिष्ठिता ग्रामाः । बहुतरै-
र्नगराणि । बहुतमैः जनपदेश्वरस्थानं पुरसंज्ञम् । ग्रामाः
शूद्रजनबहुलाः । आपणादियुक्तं नगरम् । ग्रान्ताः
सीमास्थाः आटविकानां ग्रामाः । ते च सर्वे त्वदर्पणाः ।
ते ग्रान्तग्रामनगरपुरेशाः त्वय्येव कृताकृतस्य धनस्य चार्पणं
निवेदनं येषां ते तथाभूताः । ग्रान्ताधिपो ग्रामाधिपतौ,
सोऽपि नगराधिपतौ, सोऽपि देशाधिपतौ, सोऽपि
साक्षाद्वाशि सर्वे निवेदयतीत्यर्थः ।

नीटी.

‘कच्चिद्वलेनानुगताः समानि विषमाणि च ।

पुराणचौराः साध्यक्षाश्चरन्ति विषये तव ॥

(१) भा. २।५।६९ ; भासु. २।५।७९.

(२) भा. २।५।७० ; भासु. २।५।८० कच्चिच्छुचिकृतः
प्राज्ञाः (कच्चिच्छूराः कृतप्राज्ञाः) .

(३) भा. २।५।७१ ; भासु. २।५।८१ कृता रक्षा (कृताः
ग्रान्ताः) तदर्पणाः (त्वदर्पणाः) .

(४) भा. २।५।७२ ; भासु. २।५।८२ पुराणचौराः
साध्यक्षाः (पुराणि चौरा निघ्नन्तः) .

विषमाणि सदुर्गाणि निघ्नन्तो ये चरन्ति तान् बलेन
सहितः पुराध्यक्षोऽनुद्रवेदित्यर्थः । ‘ समेषु विषमेष्वपि ’
इति पाठे, विषमेषु ईतिकालेषु । अतिवृष्ट्यादयः ईतयः ।

नीटी.

‘कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
कच्चिन्न श्रद्धास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥

आसां वचनम् । आसां पुरश्च गुह्यं न भाषसे ।

नीटी.

‘कच्चिच्चारान्निशि श्रुत्वा तत्कार्यमनुचिन्त्य च ।

प्रियाण्यनुभवञ्जेषे विदित्वाऽऽभ्यन्तरं जनम् ॥

‘कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ राज्यां सुप्त्वा विशां पते ।

संचिन्त्यसि धर्माथौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥

आत्ययिकं अकल्याणम् । पश्चिमे चतुर्थे । तस्मादेव द्वौ
प्रथमौ द्वितीयतृतीयाधित्यर्थः ।

नीटी.

‘कच्चिदर्शयसे नित्यं मनुष्यान् समलंकृतान् ।

उत्थाय काले कालज्ञः सह पाण्डव मन्त्रिभिः ॥

‘कच्चिद्द्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः खलंकृताः ।

अभितस्त्वामुपासन्ते रक्षणार्थमरिंदम ॥

‘कच्चिदण्डयेषु यमवत्पूज्येषु च विशां पते ।

परीक्ष्य वर्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च ॥

यमवत् । स हि दण्डयेषु क्रूरः, पूज्येषु विनयवान्,
तद्वत् ।

नीटी.

कच्चिदछारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा ।

मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि ॥

(१) भा. २।५।७३ ; भासु. २।५।८३.

(२) भा. २।५।७४ ; भासु. २।५।८४ पूर्वाधे (कच्चि-
दात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च ।) विदित्वाऽऽभ्यन्तरं
जनम् (न त्वमन्तःपुरे नृप) .

(३) भा. २।५।७५ ; भासु. २।५।८५ राज्यां (राज्ञेः) .

(४) भा. २।५।७६ ; भासु. २।५।८६ दर्शयसे (दर्शयसे)
कृतान् (कृतः) कालज्ञः (कालज्ञैः) .

(५) भा. २।५।७७ ; भासु. २।५।८७ अभितस्त्वामुपासन्ते
(उपासते त्वामभितो) .

(६) भा. २।५।७८-८० ; भासु. २।५।८८-९०.

आबाधं दुःखम् । नियमेन पथ्याशनादिना । मानस-
माबाधम् । नीटी.

कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः ।

सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा ॥

अष्टाङ्गायां विचिकित्सायाम् । 'निदानं पूर्वलिङ्गानि
रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिरौषधी रोगी परिचारक एव
च ॥' इत्यष्टावङ्गानि । अथवा रोगः, रोगहेतुः,
आरोग्यं, आरोग्यहेतुः, तेषां लक्षणानि च । नीटी.

'कच्चिन्न मानान्मोहाद्वा कामाद्वाऽपि विशां पते ।

अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तानपास्यसि कथंचन ॥

अर्थिनः याचकाः । प्रत्यर्थिनः परंपरागतवृत्तिप्रति-
बन्धात् क्षुब्धचित्ताः प्रत्येत्य तदर्थिनः, शत्रवो वा ।
नशब्दद्वयेन पश्येदेवेति उच्यते । नीटी.

'कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भाल्प्रणयेन वा ।

आश्रितानां मनुष्याणां वृत्ति त्वं संरुणत्सि च ॥

'कच्चित्पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः ।

त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथंचन ॥

'कच्चित्ते दुर्बलः शत्रुर्बलेनोपनिपीडितः ।

मन्त्रेण बलवान् कश्चिदुभाभ्यां वा युधिष्ठिर ॥

कच्चिन्नेति । योऽरिर्बलेन पूर्वं परिपीडित एव, न
हतः, स एव कालान्तरे मन्त्रेण उभाभ्यां च मन्त्र-
बलाभ्यां कच्चिद्वलवान्नेति योजना । 'कच्चित्ते' इति पाठे
ते तव बले सैन्ये योऽरिः पूर्वपीडित इत्यादि पूर्ववत् ।
नीटी.

'कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः ।

कच्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वया हताः ॥

(१) भा. २।५।८१; भासु. २।५।९१ मानात् (लोभाद्)
कामात् (मानाद्) प्राप्तानपास्यसि (प्रासाज् पश्यसि).

(२) भा. २।५।८२; भासु. २।५।९२ च (वै).

(३) भा. २।५।८३; भासु. २।५।९३.

(४) भा. २।५।८४; भासु. २।५।९४ पूर्वार्थे (कच्चिन्न
दुर्बलः शत्रुर्बलेन परिपीडितः ।) वा युधिष्ठिर (च कथंचन).

(५) भा. २।५।८५; भासु. २।५।९५.

प्रधानतः प्राधान्येन । हताः दानमानाम्यां वशी-
कृताः । 'आहृताः' इति वा पाठः । नीटी.

'कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।

ब्राह्मणानां च साधूनां तव निःश्रेयसे शुभा ॥

'दक्षिणास्त्वं ददास्येषां नित्यं स्वर्गापवर्गदाः ॥

विद्यासु साधूनां ब्राह्मणानां गुणतः गुणं दृष्ट्वा अर्चा
पूजा प्रवर्तते । नीटी.

'कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनैः ।

वर्तमानस्तथा कर्तुं तस्मिन् कर्मणि वर्तसे ॥

तथा कर्तुं पूर्वैराचरितवत्कर्तुम् । तस्मिन् त्रयीमूले ।
नीटी.

'कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः ।

गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥

तवाध्यक्षं त्वत्समक्षम् । सदक्षिणं सदक्षिणालाभं
यथा स्यात्तथाऽश्नन्ति । नीटी.

कच्चित्कर्तूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्वशः ।

पुण्डरीकांश्च कात्स्न्येन यतसे कर्तुमात्मवान् ॥

कच्चिज्ज्ञातीन् गुरुन् वृद्धान् दैवतांतापसानपि ।

चैत्यांश्च वृक्षान् कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥

चैत्यान् स्थण्डिलवतो ग्रामसूचकान् वृक्षान् ।
नीटी.

'कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ।

अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति ॥

शोकः नीचानां, मन्युः श्रेष्ठानाम् । मङ्गलहस्तः
मङ्गलप्रदः मन्त्रादिवित् पुरोहितादिः । अनुतिष्ठति स्वस्थ-
यनं करोति । नीटी.

(१) भा. २।५।८६; भासु. २।५।९६ निःश्रेयसे
(नैःश्रेयसी).

(२) भासु. २।५।९६.

(३) भा. २।५।८७; भासु. २।५।९७ वर्तमान (यत-
मान).

(४) भा. २।५।८८-९०; भासु. २।५।९८-१००.

(५) भासु. २।५।१०१.

‘कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ ।

आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥

या एषा इदानीं वृत्तिरस्ति सैव सार्वदिकी कच्चि-
दस्तीत्यर्थः । नीटी.

‘एतया वर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति ।

विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥

‘कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।

अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बुध्यते शुचिः ॥

कच्चिदार्य इति । आर्यो विशुद्धात्मा च सन्नपि
कस्मिंश्चिन्नित्ये कर्मणि निमित्ते क्षारितः धनधान्यादिना
रिक्तः कृतः ‘राजभिः कृतदण्डास्तु शुध्यन्ति मलिना
जनाः’ इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् शुचिरपि सन् अदृष्ट-
शास्त्रकुशलैः अनुपासितपण्डितैः मूलैरमात्यैः कच्चिन्न
बुध्यते हन्यते अधिकधनलोभात् । ‘अदृष्टः’ इति सवि-
सर्गपाठे तु शास्त्रकुशलैरमात्यैरज्ञात इत्यर्थः । नीटी.

‘पृष्ठो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ।

कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥

दुष्टः स्वभावतः, तत्कारी दुष्टकर्मकारी, तज्ज्ञैः
चोरान्वेषिभिः कोष्ठपालैः दृष्टः सकारणः चोरितद्रव्य-
सहितः गृहीतः विधृतश्चेति योजना । नीटी.

‘व्युत्पन्ने कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत ।

अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः ॥

उत्पन्नानिति । चो वाऽर्थे । आढ्यस्य दरिद्रस्य
वाऽर्थान् उत्पन्नान् बीजकणिशान्यायेन स्वल्पकालेनैव
बहुगुणं वृद्धिं प्राप्तान् तव अमात्याः मिथ्या अनृतान्
चौर्यादिनाऽन्यायेनार्जितानिति कच्चिन्न पश्यन्ति । जनैः
पिशुनैः हृताः हृतविवेकाः । पाठान्तरे धनैर्हृताः वशी-

(१) भा. २।५।९१ ; भासु. २।५।१०२.

(२) भा. २।५।९२ ; भासु. २।५।१०३ त्यन्तं सुख
(त्यन्तसुख).

(३) भा. २।५।९३ ; भासु. २।५।१०४.

(४) भा. २।५।९४ ; भासु. २।५।१०५ पृष्ठे (दुष्टे).

(५) भा. २।५।९५ ; भासु. २।५।१०६ व्युत्पन्ने (उत्प-
न्नान्) धनैः (जनैः).

कृताः । लुब्धो हि लिप्सुः परत्रासन्तमपि दोषमारोप्य
तद्विचित्रं जिहीषतीति प्रसिद्धम् । नीटी.

‘नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।

अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्रचित्ताम् ॥

‘एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।

निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥

‘मङ्गल्यस्याप्रयोगं च प्रसङ्गं विषयेषु च ।

कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥

‘प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाऽपि पार्थिवाः ॥

नास्तिक्यमित्यादि सार्धश्लोकत्रयं व्याख्यातम् * ।

नीटी.

‘कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् ।

कच्चित् सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥

युधिष्ठिर उवाच-

कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।

कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥

नारद उवाच-

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।

रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥

वैशम्पायन उवाच-

‘एतदाख्याय स मुनिर्नारदः सुमहातपाः ।

पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥

* व्याख्यानं अग्निहोत्राध्याये एकादशे श्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) भा. २।५।९६ ; भासु. २।५।१०७ क्षिप्रचित्ताम्
(पञ्चवृत्तिताम्).

(२) भा. २।५।९७ ; भासु. २।५।१०७-१०८.

(३) भा. २।५।९८ ; भासु. २।५।१०८-१०९ पूर्वार्धे
(मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ।).

(४) भासु. २।५।१०९.

(५) भा. २।५।९९-१०१ ; भासु. २।५।११०-११२.

(६) भा. २।५।१०२ ; भासु. २।५।११३ सुमहातपाः

(वै महातपाः).

नारद उवाच—

‘कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् ।
यथोक्तमवहार्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥

कच्चिदभ्यागता इति । अवहार्यन्ते दाप्यन्ते । शुल्कं
राजग्राह्यं करम् । नीटी.

कच्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः ।
उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥

पण्यानि विक्रेयद्रव्याणि । उपधाभिः छलैः ।

नीटी.

‘कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहिता गिरः ।
नित्यमर्थविदां तात तथा धर्मानुदर्शिनाम् ॥

‘कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।
धर्मार्थं च द्विजातिभ्यो दीयेते मधुसर्पिषी ॥

कृषितन्त्रेषु कृष्युत्पादेषु पुष्पफलेषु आर्द्रशुष्कधान्येषु,
तथा गोषु जातेषु पुष्पफलेषु दुग्धघृतरूपेषु उत्पन्नेषु
सत्सु । मधुसर्पिषी ‘अन्नं वै मधु’ इति श्रुतेर्धान्यादिकमन्नं,
घृतं च यल्लोके ब्रह्मोत्तरमित्युच्यते । नीटी.

‘द्रव्योपकरणं कच्चित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ।
चातुर्मास्यावरं सम्यङ्जनितं संप्रयच्छसि ॥

द्रव्यं शिल्पिनां वेतनम् । उपकरणं स्वकार्यसाधन-
सामग्री, यथा चित्रोत्पादने रज्जकद्रव्यादि । चातुर्मास्यावरं
मासचतुष्टयपर्याप्तानधिकम् । नीटी.

‘कच्चिच्छ्रुतं विजानीषे कर्तारं च प्रशंससि ।
सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥

(१) भा. २।५।१०३-१०४ ; भासु. २।५।११४-११५.

(२) भा. २।५।१०५ ; भासु. २।५।११६ तथा धर्मानु-
दर्शिनाम् (यथाधर्मार्थदर्शिनाम्).

(३) भा. २।५।१०६ दीयेते (दीयते) ; भासु. २।५।११७.

(४) भा. २।५।१०७ ; भासु. २।५।११८ कच्चित्
(किञ्चित्).

(५) भा. २।५।१०८ ; भासु. २।५।११९.

‘कच्चित्सूत्राणि सर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ।
हस्तिसूत्राश्चसूत्राणि रथसूत्राणि चाभिभो ॥

सूत्रं संक्षेपवाक्यं व्यवस्था वा । हस्त्यादीनां लक्षण-
परीक्षाचिकित्साधोहीपनमादनादिप्रकारप्रतिपादकग्रन्थ-
(? ग्रन्थान्) सिद्धान्तमात्रसंक्षेपयुक्तान् गृह्णासि तत्तदा-
चार्येभ्यः । नीटी.

‘कच्चिदभ्यस्यते शश्वद्गृहे ते भरतर्षभ ।
धनुर्वेदस्य सूत्रं च यन्त्रसूत्रं च नागरम् ॥

यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन सीसकस्यदृष्टगोलप्रक्षेप-
काणि लोहमयानि भाषायां नालशब्दाभिधेयानि, तेषां
सूत्रं सूचकं शास्त्रम् । नागरं नगरहितम् । नीटी.

‘कच्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ।
विषयोगाश्च ते सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥

अस्त्राणि मन्त्रप्रयुक्तानि शस्त्राणि । ब्रह्मदण्डः आभि-
चारिकविद्या । नीटी.

‘कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्पव्यालभयास्तथा ।
रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥

व्यालः सर्पः । व्याघ्रादेरप्येतदुपलक्षणम् । नीटी.

‘कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानवान्धवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥

प्रव्रजितान् जातिबहिष्कृतान् अन्नमात्रार्थिनो दीनान् ।
नीटी.

‘षडनर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः ।

निद्राऽऽलस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ॥

(१) भा. २।५।१०९ ; भासु. २।५।१२० चाभिभो (वा
विभो).

(२) भा. २।५।११० ; भासु. २।५।१२१ शश्वद् (सम्यग्)
च यन्त्र (वै यन्त्र).

(३) भा. २।५।१११ ; भासु. २।५।१२२ योगाश्च ते
(योगास्तथा).

(४) भा. २।५।११२ ; भासु. २।५।१२३ सर्पव्याल (सर्व
व्याल).

(५) भा. २।५।११३ ; भासु. २।५।१२४.

(६) भासु. २।५।१२५.

वैशम्पायन उवाच—

‘एताः कुरूणामृषभो महात्मा
श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ।
प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो
राजाऽब्रवीन्नारदं देवरूपम् ॥

युधिष्ठिर उवाच—

‘एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं
प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा ।
उक्त्वा तथा चैव चकार राजा
लेभे महीं सागरमेखलां च ॥

नारद उवाच—

एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
स विद्वत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥
उपसंहरति— एवं यो वर्तत इति । नीटी.
क्षत्रधर्मस्वरूपस्य, तत्प्रयोजनभूता लोकयात्रा विद्यात्रयसाध्या
‘त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि श्रेयान् वै साधुचारिणाम् ।
नान्यं धर्मं प्रशंसन्ति ये च धर्मविदो जनाः ॥
धर्मार्थकामाः धर्ममूलाः

विदुर उवाच—

‘त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ॥

सहायसौ विजयः

(विदुर उवाच—)

‘सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजं-
स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरवान् ।

(१) भा. २।५।११४ ; भासु. २।५।१२६ एताः (ततः)
हृष्टो (तुष्टो).

(२) भा. २।५।११५-११६ ; भासु. २।५।१२७-१२८.

(३) भा. २।२०।५ धर्मो हि श्रेयान् वै (धर्माद्धि श्रेयांसं)
पू. ; भासु. २।२२।५.

(४) भा. ३।५।४ ; भासु. ३।४।४.

(५) भा. ३।६।१८ ; भासु. ३।५।१८ पूर्वार्धे (सोऽहं
त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा प्रशासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र ।).

तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां

तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥

धार्यतां न विस्मर्तव्यम् ।

नीटी-

‘क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः

क्षमां कुर्वन् कालमुपासते यः ।

संवर्धयन् स्तोकमिवाग्निमात्मवान्

स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥

उपासते उपास्ते प्रतीक्षते । तृणैः स्तोकं अग्निमिव
आत्मानं सहायसंपत्त्या संवर्धयन् एक एव, शत्रूणां
कात्स्न्येनोच्छेदात् । नीटी.

यस्याविभक्तं वसु राजन् सहायै-

स्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ।

सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः

सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥

सहायार्जनोपायमाह— यस्येति । अविभक्तं साधार-
णम् । वसु वित्तम् । नीटी.

‘सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं

तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।

आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-

देवंवृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥

विप्रलापं विगतः प्रलापः अनर्थकं वचो यस्मात्
तत्तथा । पूज्यः स्तव्यः । वनवासान्ते बहुना धनेन बहून्
सहायान् प्राप्य त्वमेव शत्रूच्छेदं कृत्वा राज्यं पाप्स्य-
सीत्यर्थः । नीटी.

युधिष्ठिर उवाच—

‘एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि

परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।

यच्चाप्यन्यदेशकालोपपन्नं

तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥

(१) भा. ३।६।१९-२० ; भासु. ३।५।१९-२०.

(२) भा. ३।६।२१ ; भासु. ३।५।२१ निष्प्रलापं (विप्र-
लापं) नातिवर्तेदेवंवृ (न स्म पूज्य एवंवृ).

(३) भा. ३।६।२२ ; भासु. ३।५।२२.

ब्रह्मक्षेत्रे अन्योन्याश्रिते श्रेयसी

^१ब्रह्म क्षेत्रेण संसृष्टं क्षेत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥

^२नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम् ।
विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥

अब्राह्मणः ब्राह्मणहीनः नृपः । बुभूषेत् ऐश्वर्य-
मिच्छेत् । तस्येच्छतोऽपि जयो दुर्लभ इत्यर्थः । विनीतौ
सम्यक् शिक्षितौ धर्माथौ येन । नीटी.

चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
नाध्यगच्छद्बुल्लिलोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥
तीर्थं उपायम् । नीटी.

^३अनूनमासीदसुरस्य कामै-
वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयाऽऽसीत् ।
लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्
तेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥

वैरोचनेः बलेः । नीटी.

^४नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै
यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥

^५कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिगृह्यङ्कुशग्रहम् ।
ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥

अङ्कुशग्रहं अङ्कुरेण निगृह्णाति तम् । परिगृह्य
वर्जयित्वा । परिवर्जने । नीटी.

- (१) भा. ३।२७।१० ; भासु. ३।२६।१० उदीर्णौ (उदीर्णे).
(२) भा. ३।२७।११-१२ ; भासु. ३।२६।११-१२.
(३) भा. ३।२७।१३ ; भासु. ३।२६।१३ मतो (मयो).
(४) भा. ३।२७।१४ ; भासु. ३।२६।१४ विनीतः (विनीतम्).
(५) भा. ३।२७।१५ ; भासु. ३।२६।१५ संग्रामेऽपरि
(संग्रामे परि) हीणस्य (हीनस्य).

घ. को. ७०

^६ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥
^७यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥
^८ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥
बुद्धिपर्येषणं बुद्धेः साकल्येन संग्रहणम् । नीटी.

^९अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये
यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥

यथार्हतीर्थे यथायोग्यपात्रे प्रतिपादनाय दानाय ।
नीटी.

ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥
वृत्तिः वर्तनम् । नीटी.

धर्मार्थकामानां सर्वेषां सेवनम्

^{१०}न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ।
न कामपरमो वा स्यात्सर्वान् सेवेत सर्वदा ॥
क्षत्रधर्मस्वरूपम्, तत्प्रयोजनभूता लोकयान्ना विद्यात्रयसाध्या
^{११}मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वाऽऽगमयस्व च ॥
गमयस्व बोधपूर्वकमनुतिष्ठ । स्वार्थे णिच् । नीटी.

(१) भा. ३।२७।१६ ; भासु. ३।२६।१६ ब्रह्म (ब्राह्म) अथ
(तदा).

(२) भा. ३।२७।१७ ; भासु. ३।२६।१७ रिपून् (रिपुम्)

(३) भा. ३।२७।१८ ; भासु. ३।२६।१८ ब्राह्मणेभ्योऽथ
(ब्राह्मणेष्वेव) च विवृद्धये (परिवृद्धये).

(४) भा. ३।२७।१९-२० ; भासु. ३।२६।१९-२०.

(५) भा. ३।२४।३८ ; भासु. ३।२३।३९ ; राक. १४५
परमो वा (पर एव) उक्त.

(६) भा. ३।२४।२५ ; भासु. ३।२५।२५ धर्ममनु (धर्मं
परि) बुध्यस्वाऽऽग (बुध्यस्व ग).

‘न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।

धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥

‘अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।

विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥

दुर्जनवधः अधर्मोऽपि धर्म एव । परोपधातकं सत्यं धर्मोऽप्यधर्म एव । नीटी.

‘आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।

वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥

आचारः शौचादिः, तेन धर्मः प्राप्यते, ततो वेदाधिगमः, ततो यज्ञानुष्ठानम्, ततो देवताप्रसाद इत्यर्थः । नीटी.

‘वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।

बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥

यज्ञैर्देवानां नीत्या मनुष्याणां च स्थितिरित्यर्थः ।

नीटी.

‘पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याऽथो योनिपोषणैः ।

वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥

पणः भृतिः, तामर्हतीति पण्या सेवा । ‘पणो वराटमाने स्यात्’ इत्युपक्रम्य ‘व्यवहारे भृतौ धने’ इति मेदिनी । वार्ता जीविकार्था वृत्तिः । नीटी.

‘त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिष्ठो विद्या विजानताम् ।

ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥

सा च क्रमेण ब्राह्मणस्य त्रयी याजनाध्यापनादिः, वैश्यस्य वार्ता पण्यादिः, क्षत्रियस्य दण्डादिः । नीटी.

(१) भा. ३१४९।२६ ; भासु. ३१५०।२६ धर्मो वै (धर्मायाँ) शक्यो (शक्यौ).

(२) भा. ३१४९।२७ ; भासु. ३१५०।२७ विज्ञातव्यो (स विज्ञेयो).

(३) भा. ३१४९।२८ ; भासु. ३१५०।२८ धर्माद्वेदाः समुत्थिताः (धर्मै वेदाः प्रतिष्ठिताः).

(४) भा. ३१४९।२९ ; भासु. ३१५०।२९ नोक्तैश्च नयै (नःप्रोक्तैर्नयै).

(५) भा. ३१४९।३० ; भासु. ३१५०।३० कृष्याऽथो योनि (कृष्या गोजावि).

(६) भा. ३१४९।३१ ; भासु. ३१५०।३१.

‘सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।

दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥

सा लोकयात्रा ।

नीटी.

‘वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥

‘द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः ।

यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥

ऋतं सत्यं आत्मज्ञानाख्यम् । एको वर्णः शुक्रः केवलसात्त्विकः । धर्मः योगाख्यः । नीटी.

‘याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।

पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥

‘शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।

भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥

गुरौ त्रिवर्णे वासितं वासः येषां ते शूद्राः । भैक्ष्यादिभिर्हीनाः भवन्ति । नीटी.

‘क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥

क्षत्रधर्मोऽत्र प्रकरणे उच्यते । स च तव धर्मोऽत्र लोके । नीटी.

‘वृद्धैः संमन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।

सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥

(१) भा. ३१४९।३२ ; भासु. ३१५०।३२ क्रिया (कृता).

(२) भा. ३१४९।३३ ; भासु. ३१५०।३३ वर्तन्त्यो (वर्तिन्त्यो) धर्मैः (धर्मै).

(३) भा. ३१४९।३४ ; भासु. ३१५०।३४ नाममृतं (तीनामृतं).

(४) भा. ३१४९।३५ ; भासु. ३१५०।३५ पने चोभे ब्राह्मणानां (पनं विप्रे धर्मश्चैव).

(५) भा. ३१४९।३६ ; भासु. ३१५०।३६ तु द्वि (च द्वि) भैक्ष (भैक्ष्य) वासिनाम् (वासिताः).

(६) भा. ३१४९।३७ ; भासु. ३१५०।३७ धर्माभि (धर्मोऽत्र).

(७) भा. ३१४९।३८ ; भासु. ३१५०।३८ सुस्थितः (आस्थितः).

आस्थितः अनुगृहीतः । नीटी.
 १निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥
 १दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥
 लोकः परलोकः । नीटी.

धर्मार्थकामाः त्रिवर्गः धर्ममूलः

१त्रिवर्गयुक्ताः प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
 धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥
 १पृथक्त्तु विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
 मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥
 अर्थं कलिं कलहहेतुम् । नीटी.
 १इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
 कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥
 अनुपायेन हीनोपायेन । नीटी.
 १कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवाऽऽदितश्चेत् ।
 न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वाऽपि कदाचन ॥
 उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशां पते ।
 लिप्समानो हि तेनाऽऽशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥

युगचतुष्टयात्मकस्य कालस्य राजा कारणम्

१दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
 प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥

(१) भा. ३।१४५।३९; भासु. ३।१५०।३९ भवति
 (भवन्ति) मर्यादा (मर्यादाः) स्थिता (स्थिताः).

(२) भा. ३।१९८।२३; भासु. ३।२०७।२४ लोका
 भवन्त्युत (लोको भवत्युत).

(३) भा. ५।१२२।३२; भासु. ५।१२४।३४ युक्ताः (युक्त)
 मारम्भा (मारम्भो).

(४) भा. ५।१२२।३३; भासु. ५।१२४।३५ पृथक्त्तु
 (पृथक्क्व).

(५) भा. ५।१२२।३४; भासु. ५।१२४।३६ प्रसृतो
 (प्राकृतो).

(६) भा. ५।१२२।३५-३६; भासु. ५।१२४।३७-३८.

(७) भा. ५।१३०।१३; भासु. ५।१३२।१४ नीतिः

स्वधर्मेण (नीतिश्च धर्मेभ्यः).

दण्डनीतिः स्वामिना प्रयुक्तेति संबन्धः । धर्मेभ्यः
 धर्मार्थं नियच्छति निर्बन्धं करोति दण्डनीतिरेव ।
 नीटी.

१दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कात्स्न्येन वर्तते ।
 तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥
 १कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
 इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥
 राजा धर्मं अधर्मं वा प्रवर्तयन् कृतत्रेतादियुगरूपस्य
 कालस्य कारणम् । एवं च सर्वस्मिन्नपि काले धर्मादितार-
 तम्याद्युगचतुष्टयमस्तीति भावः । नीटी.

१राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥
 १कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।
 प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥
 १कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥
 १ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 राजदोषेण हि जगत्पृथयते जगतः स च ॥
 जगतः दोषेण स च राजा स्पृश्यते । नीटी.

अत्यन्तसुखोपायाः धर्मार्थकामाः अन्योन्यानुबन्धाः

राम उवाच-

१धर्मः सुचरितः सद्भिः सह द्वाभ्यां नियच्छति ।
 अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिनः ॥
 १धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् ।
 धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥

(१) भा. ५।१३०।१४; भासु. ५।१३२।१५.

(२) भा. ५।१३०।१५; भासु. ५।१३२।१६.

(३) भा. ५।१३०।१६; भासु. ५।१३२।१७.

(४) भा. ५।१३०।१७; भासु. ५।१३२।१८-१९ कारणा
 (करणा).

(५) भासु. ५।१३२।१९.

(६) भा. ५।१३०।१८; भासु. ५।१३२।२०.

(७) भा. ९।५९।१७; भासु. ९।६०।२१ सह (स च)

सिङ्गनः (सङ्गिनः).

(८) भा. ९।५९।१८; भासु. ९।६०।२२.

नियच्छति नियममेति । अर्थकामाभ्यां धर्मः संकोच-
मेतीत्यर्थः । धर्माथौ कामेनापीडयन्, धर्मकामावर्थेना-
पीडयन्, कामार्थौ धर्मेण चापीडयन्नित्यर्थः । नीटी.

धर्मार्थकामानामर्थ एव प्रधानः

वैशम्पायन उवाच-

अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी ।

अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥

अथार्जुनः दृढौ युक्तिशक्त्युपेतौ वादपराक्रमौ
उक्तिविक्रमौ यस्य स तथा । नीटी.

दर्शयन्नैन्द्रिआत्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।

स्मयमानो महातेजाः सुक्किणी संलिहन् मुहुः ॥

अर्जुन उवाच-

अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैकल्यमुत्तमम् ।

यत्कृत्वाऽमानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥

अमानुषमिति च्छेदः । नीटी.

शत्रून् हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् ।

हतामित्रः कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥

दुःखं स्वजनवधात् कृच्छ्रं परवीरजयात् वैकल्यं मौढ्यं
धर्मलब्धस्य त्यागादित्याह- शत्रूनि । शत्रून् शातयितुं
परान् हत्वा प्रविनाश्य, शत्रून् शातयितव्यान् स्वीयान्
हत्वा घातयित्वा इति च द्वयोरेकेन वाक्येन संग्रहः ।
नीटी.

ह्रीवस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।

किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्छितः ॥

(१) भा. १२।८।१ ; भा.मु.

(२) भा. १२।८।२ ; भा.मु. १२।८।२ संलिहन् मुहुः
(परिसंलिहन्).

(३) भा. १२।८।३ ; भा.मु.

(४) भा. १२।८।४ ; भा.मु. १२।८।४ हतामित्रः
(एवंविधं).

(५) भा. १२।८।५ ; भा.मु.

ह्रीवस्य स्वीयवधे कातरस्य । दीर्घसूत्रस्य परवधे
अलसस्य । एवं चेन्महीपालानुभयपक्षीयान् किमर्थम-
वधीः । अतोऽपि ह्रीवोऽसीत्यर्थः । नीटी.

यो ह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् ।

समारम्भान् बुभूषेत हतस्वस्तिरकिंचनः ।

सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥

एतदेव स्पष्टयति- यो हीति । सार्धश्लोको वाक्यम् ।
हि प्रसिद्धम् । यः पुमान् हतस्वस्तिः नष्टकल्याणः,
अकिंचनः दरिद्रः, अत एव क्रमात् सर्वलोकेषु न
विख्यातः पुत्रपशुसंहितः पुत्रादिभिराश्लिष्टश्च न भवति,
स भैक्ष्यमाजिजीविषेत् उपजीवितुमिच्छेत्, स कर्मणा
पौरुषेण कस्यचिदपि परस्य, समारम्भ्यन्ते इति समारम्भाः
अर्थाः, तान्नैव बुभूषेत नैव प्राप्तुमिच्छेत् । त्वं
तु प्राप्तकल्याणः संपन्नः ख्यातः पुत्राद्याश्लिष्टश्च पौरुषे-
णार्थोल्लब्ध्वा भैक्ष्येण जीवितुमिच्छसीति विपर्यस्तबुद्धि-
रसीति भावः । नीटी.

कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमास्थाय जीवतः ।

संत्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं वदिष्यति ॥

कापालीं भिक्षापात्रवतीं इमां वृत्तिं जीविकां आसाद्य
राज्यं संत्यज्य जीवतस्ते इति संबन्धः । नीटी.

सर्वारम्भान् समुत्सृज्य हतस्वस्तिरकिंचनः ।

कस्मादाशंससे भैक्ष्यं चर्तुं प्राकृतवत्प्रभो ॥

सर्वारम्भान् सर्वार्थान् धर्मादीन् । प्राकृतवत् मूढवत् ।
नीटी.

अस्मिन्नाजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुंधराम् ।
धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं मौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥

(१) भा. १२।८।६ ; भा.मु. १२।८।६ केनचित्
(कस्यचित्).

(२) भा. १२।८।७ ; भा.मु. १२।८।७ मास्थाय
(मासाद्य).

(३) भा. १२।८।८ ; भा.मु. १२।८।८ चर्तुं (कतु).

(४) भा. १२।८।९-१० ; भा.मु.

यदीमानि हवींषीह विमथिष्यन्त्यसाधवः ।

भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम् ॥

धर्महानिं व्युत्पादयति— यदीति । अस्माकं राज्ये अनधिकारात् अधिकारिणस्तत्रैव धर्मलोपजं किल्बिषं भवतीत्यर्थः ।

नीटी.

‘आर्किचन्यमनाशास्यमिति वै नहुषोऽब्रवीत् ।

कृत्वा नृशंसा ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥

अर्थस्तु धर्मादीनां चतुर्णामपि मूलमिति सर्वथा स न त्याज्य इत्याह— आर्किचन्यमित्यादिना । ‘आर्किचन्यं मुनीनां च राज्यादप्यधिकं मतम्’ इति यद्वाक्यं तदुद्दिश्य नहुषो राजा अधनतामिह धिगस्त्विति अब्रवीत् । अधने धनाभावे निमित्ते सति अगस्त्यशापात् सर्पभावदशायां नृशंसं निर्दयं भीमसेनादिमनुष्यग्रासरूपं कर्म कृत्वा दारिद्र्यं पापहेतुत्वाच्चिन्दितावनित्यर्थः ।

नीटी.

‘अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।

यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेष प्रवर्तते ॥

एतदपि ऋषीणामेवोचितं न राज्ञामित्याह— अश्वस्तनमिति । ‘वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः’ (भा. १२।७।२१) इति यदुक्तं तत्राह— यं त्विममित्यादि ।

नीटी.

‘धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य यः ।

हियमाणे धने राजन् वयं कस्य क्षमेमहि ॥

वयं क्षत्रियाः कस्य भ्रातुः पितुर्वा अपराधं क्षमेमहि । न कस्यापीत्यर्थः ।

नीटी.

‘अभिशस्तवत्प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ।

दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥

(१) भा. १२।८।११; भामु. १२।८।११ अनाशास्यं (मुनीनां च) कृत्वा नृशंसा (कृत्वा नृशंसं).

(२) भा. १२।८।१२; भामु.

(३) भा. १२।८।१३; भामु. १२।८।१३ यस्य यः (यस्य सः).

(४) भा. १२।८।१४; भामु. १२।८।१४ शस्तवत् (शस्तं) दारिद्र्यं (दरिद्रं) लोके कः (लोके न).

क्षमायां दोषमाह— अभिशस्तमिति । अभिशस्तवदित्यर्थः । शंसितुं प्रशंसितुम् ।

नीटी.

‘पतितः शोच्यते राजन्निर्धनश्चापि शोच्यते ।

विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥

‘अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ।

क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवाऽऽपगाः ॥

‘अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।

प्राणयात्रा हि लोकस्य विनाऽर्थं न प्रसिध्यति ॥

मुमुक्षूणां प्राणयात्राप्यर्थाधीना इति मोक्षोऽप्यर्थादेव भवतीत्याशयः ।

नीटी.

‘अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥

‘यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥

‘अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विवित्सता ।

अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥

‘धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतं दमः ।

अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥

(१) भा. १२।८।१५; भामु.

(२) भा. १२।८।१६; भामु.; राक. ८७ विवृद्धेभ्यस्ततस्ततः (प्रवृद्धेभ्य इतस्ततः); राप्र. २५९ राकवत्.

(३) भा. १२।८।१७; भामु. १२।८।१७ यात्रा हि (यात्राऽपि) विनाऽर्थं न प्रसिध्यति (विना स्वर्थं न सिध्यति); राक. ८७ यात्रा हि (यात्राऽपि) विनाऽर्थं न प्र (विनाऽर्थेन न); राप्र. २५९ यात्रा हि (यात्रा च) शेषं राकवत्.

(४) भा. १२।८।१८; भामु. १२।८।१८ व्युच्छिद्यन्ते (विच्छिद्यन्ते).

(५) भा. १२।८।१९; भामु.

(६) भा. १२।८।२०; भामु. १२।८।२० विवित्सता (विधित्सितुम्); राक. ८७ नार्थः शक्यो विवित्सता (चेतुं धर्मो न शक्यते); राप्र. २५९ राकवत्.

(७) भा. १२।८।२१; भामु.

१धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।
 नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥
 २नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
 धनाद्धि धर्मः स्ववति शैलाद्विरिन्दी यथा ॥
 ३यः कृशाश्वः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ।
 स वै राजन् कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥
 कृशार्थः क्षीणार्थः । नीटी.

४अवेक्षस्व यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
 राजन् किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः ॥
 यच्चूक्तं ज्ञातीनां परस्परं युद्धे हतानां हन्तॄणां च
 श्रेयो नास्तीति तच्छिष्टाचारदर्शनेन दूषयति—अवेक्षस्वे-
 त्यादिना । नीटी.

५न चेद्धर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ।
 एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥

अन्यस्य परस्य धनं चेन्न हर्तव्यं तत् तर्हि राजा
 कथं धर्ममाचरेत् । तस्य वृत्त्यन्तराभावान्न कथञ्चिदि-
 त्यर्थः । नीटी.

६अध्येतव्या त्रयी विद्या भवितव्यं विपश्चिता ।
 सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः ॥

(१) भा. १२।८।२२; भासु. १२।८।२२ वर्तते
 (वर्धते).

(२) भा. १२।८।२३; भासु. १२।८।२३ गिरिन्दी
 (अभि नदी); राक. ८७ कृत्यानि (कार्याणि) गिरिन्दी
 यथा (इव महत्तरः); राप्र. २५९ कृत्यानि (कार्याणि)
 गिरिन्दी यथा (इव महाभरः).

(३) भा. १२।८।२४; भासु. १२।८।२४ कृशाश्वः
 (कृशार्थः).

(४) भा. १२।८।२५; भासु. १२।८।२५ ज्ञातीनां
 (जातीनां) कृध्यन्ति (गृध्यन्ति).

(५) भा. १२।८।२६; भासु.

(६) भा. १२।८।२७; भासु. १२।८।२७ विद्या
 (निलं).

आहार्यं स्वधर्मेणार्जनीयम् । तस्य च प्रयोजनं यष्ट-
 व्यमित्युक्तम् । नीटी.

७द्रोहादेवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
 द्रोहात्किमन्यज्ज्ञातीनां गृद्धयन्ते येन देवताः ।
 इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ॥

अधीयन्ते तपस्यन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
 कृत्स्नं तदेव च श्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ॥

८न पश्यामोऽनपहृतं धनं किञ्चित्कचिद्वयम् ।
 एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥

ननु परद्रव्यापहारे दोषोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—कृत्स्न-
 मिति । यदेव धनं राजानः अन्यतः परस्मात् आददते
 तदेव तेषां श्रेयः श्रेयस्करम् । अन्यथा अनपहृतं अप-
 कारवर्जितं धनं राजां नास्त्येवेत्यर्थः । यज्ञार्थं पशु-
 बीजादिवधादिव परद्रव्यापहारादपि राजां न दोषोऽस्तीति
 भावः । नीटी.

९जित्वा ममत्वं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धने ।
 राजर्षयो जितस्वर्गा धर्मो ह्येषां निगद्यते ॥

१०यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश ।
 एवं राजकुलाद्वित्तं पृथिवीं प्रतितिष्ठति ॥

निरुच्यते उक्कृष्टत्वेन कीर्त्यते । स्यन्दन्ति प्रस्रवन्ति ।
 नीटी.

(१) भा. १२।८।२८ द्वितीयार्धं नास्ति; भासु. १२।८।
 २८-२९.

(२) भा. १२।८।२९; भासु. १२।८।२९-३०
 तपस्यन्ति (ऽध्यापयन्ते) च श्रेयो (तच्छ्रेयो).

(३) भा. १२।८।३०; भासु. १२।८।३०-३१ हतं
 (कृतं) जयन्ति (यजन्ति).

(४) भा. १२।८।३१; भासु. १२।८।३१-३२
 ममत्वं (ममेवं) धने (धनम्) उत्तरार्धे (राजर्षयोऽपि ते
 स्वर्ग्यो धर्मो ह्येषां निरुच्यते).

(५) भा. १२।८।३२-३३; भासु. १२।८।३२-३४-

आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ।
अम्बरीषस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥
‘स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः ।
तं चेन्न यजसे राजन् प्राप्तस्त्वं देवकिल्बिषम् ॥
‘येषां राजाऽश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ।
उपेत्य तस्यावभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥
‘विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ।
जुहाव सर्वभूतानि तथैवाऽऽत्मानमात्मना ॥

किंच परविच्चापहारोऽस्य परोद्धरणार्थमेवेत्याह— येषा-
मिति । येषां माण्डलिकानां प्रजादीनां च द्रव्यापहर्ता
राजा यजते ते सर्वे तदेवभृथे पूता भवन्तीत्यन्वयः ।
विश्वरूप इति । ‘ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत्’ इत्यादिशास्त्रात्
ब्राह्मणादीनां भूतानां च स्वदेहस्य च होमः यज्ञार्थं क्रियते ।
तत्र कियान् द्रव्यापहार इति भावः । नीटी.

‘शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुश्रुम ।
महान् दाशरथः पन्था मा राजन् कापथं गमः ॥

एवमनादिरनन्तश्चायं यज्ञियः पन्था इत्याह— शाश्वत
इति । दाशरथः । एकः पशुः, द्वौ पत्नीयजनानौ, त्रयो
वेदाः, चत्वार ऋत्विजः, इति दश रथाश्च प्रचरन्ति
यस्मिन् स दशरथः, स एव दाशरथः । नीटी.

दण्डस्य प्रयोजनं लोकमर्यादास्थापनम्, दण्डस्य
व्यापकं लक्षणं प्रकाराश्च

‘नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूमिमश्नुते ।
नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥

(१) भा. १२।८।३४; भासु. १२।८।३४-३५ देव
(राज्य).

(२) भा. १२।८।३५; भासु. १२।८।३५-३६ अव-
भृथं (अवभृथे).

(३) भा. १२।८।३६; भासु.

(४) भा. १२।८।३७; भासु. १२।८।३७ नास्यान्त
(नास्त्यन्त) कापथं (कुपथं).

(५) भा. १२।१४।१४ भूमि (भूति); भासु. १२।१४।
१४.

वैशम्पायन उवाच—

‘याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥

‘दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥

‘नादण्डः क्षत्रियो भाति’ इति द्रौपद्युक्तिमुपबृंहयति—
दण्ड इति । नीटी.

‘धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं नराधिप ।
क्रामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥

‘दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व स्वभावं पश्य लौकिकम् ॥

उपाधत्स्व दण्डमिति शेषः । लौकिकं भावं लोकन्यव-
हारं पश्यस्व पश्य । यद्वा शोभनश्चासावलौकिकश्च तं
भावं शास्त्रैकगम्यमानन्दात्मानमन्तर्दृष्ट्या पश्य बहिश्च
दण्डमुपाधत्स्व । तेन सहदेवोक्तोऽर्थः प्रदर्शितो भवति ।
नीटी.

‘राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।

यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥

‘परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।

एवं सांसिद्धिके लोके सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥

सांसिद्धिके पशुवत् दण्डार्हस्वभावे । नीटी.

दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् ।

अन्वे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥

(१) भा. १२।१५।१; भासु. १२।१५।१ मीश्वरम्
(मच्युतम्).

(२) भा. १२।१५।२; भासु.

(३) भा. १२।१५।३; भासु. १२।१५।३ पूर्वार्धे (दण्डः
संरक्षते धर्मं तथैवार्थं जनाधिप ।); राप्र. २८७ संरक्षते (च
रक्षते).

(४) भा. १२।१५।४; भासु. १२।१५।४ उत्तरार्धे (एवं
विद्वन्नुपाधत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम् ।); राप्र. २८७ दण्डेन
रक्ष्यते (दण्डोऽभिरक्षति) पू.

(५) भा. १२।१५।५; भासु.

(६) भा. १२।१५।६-८; भासु.

यस्माददान्तान्दमयत्यशिष्ठान् दण्डयत्यपि ।

दमनादण्डनाच्चैव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ॥

दण्डशब्दार्थमाह— यस्मादिति । दमयति ताडनादिना,
दण्डयति वित्तमपहरति । नीटी.

‘वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् ।

दानदण्डः स्मृतो वैश्यो निर्दण्डः शूद्र उच्यते ॥

भुज्यते इति भुजं भक्तं, तन्मात्रार्पणं, वेतनप्रदान-
मित्यर्थः । दानं राज्ञे द्रव्यार्पणम् । निर्दण्डः दास्यमेव
कारयेत्, न त्वस्य दण्डोऽस्ति, ‘शूद्रं तु कारयेद्दास्यम्’
(मस्मृ. ८।४१३) इति मन्त्रकेः । एतच्चात्यापराधे
ज्ञेयम् । नीटी.

‘असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च ।

मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशां पते ॥

‘यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूद्यतः ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥

श्यामः, दृढाभिघातेन दण्ड्यस्यान्ध्यजनकत्वात् ।
लोहिताक्षः, दण्डयितुः क्रोधातिशयात् । सूद्यतः सुतरा-
मुद्यतः । साधु यथापराधम् । नीटी.

दण्डो लोकधारको मयात्मको हिंसावित्तश्च,

हिंसाऽहिंसाविचारः, हिंसया विना

जीवनधारणस्य अशक्यता

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥

‘नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।

नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥

(१) भा. १२।१५।९ वाचा (वाचि); भासु. १२।१५।९
दानदण्डः स्मृतो वैश्यो (दानदण्डाः स्मृता वैश्या); राप्र. २८७.

(२) भा. १२।१५।१०; भासु.; राप्र. २८७.

(३) भा. १२।१५।११ सूद्यतः (सुनृतः); भासु. १२।
१५।११ मुह्यन्ति (मुह्यन्ते); राप्र. २८७ भासुवत्.

(४) भा. १२।१५।१२; भासु. १२।१५।१२ प्रस्थोऽथ
(प्रस्थश्च); राप्र. २८७.

(५) भा. १२।१५।१३; भासु.; राप्र. २८७ पू.

‘नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।

नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥

महतीं इन्द्रलोकादिम् । मत्स्यघातीवेत्यनपकारिणामपि
वधः कार्य इत्यत्र दृष्टान्तः । नीटी.

‘नाघ्नतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः ।

इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ॥

‘य एव देवा हन्तारस्तांल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।

हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥

‘हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः ।

वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥

‘एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।

न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥

‘मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्ताञ्शमपरायणान् ।

यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ॥

‘न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कंचिदहिंसया ।

सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥

‘नकुलो मूषकानन्ति बिडालो नकुलं तथा ।

बिडालमन्ति स्था राजञ्जानं व्यालमृगस्तथा ॥

व्यालमृगः चित्रव्याघ्रः ।

नीटी.

(१) भा. १२।१५।१४; भासु. १२।१५।१४ दारुणम्
(दुष्करम्); राप्र. २८७ घातीव (घाती च) शेषं भासुवत्.

(२) भा. १२।१५।१५; भासु.; राप्र. २८७.

(३) भा. १२।१५।१६; भासु.; राप्र. २८७.

(४) भा. १२।१५।१७; भासु.; राप्र. २८८.

(५) भा. १२।१५।१८; भासु.; राप्र. २८८.

(६) भा. १२।१५।१९; भासु. १२।१५।१९ यजन्ते
(यजन्ते); राप्र. २८८ शम (श्रम) प्रशान्ताः (प्रशस्ताः).

(७) भा. १२।१५।२०; भासु. १२।१५।२० सत्त्वानि
(सत्त्वा हि); राप्र. २८८.

(८) भा. १२।१५।२१; भासु. १२।१५।२१ मूषका
(मूषिका); राप्र. २८८.

१तानन्ति पुरुषः सर्वान् पश्य धर्मो यथागतः ।
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरं च यत् ॥
 २विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति ।
 यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥
 यथा (सृष्टः ?) 'शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यम्' इत्याद्युक्त-
 स्वभावः क्षत्रियः सृष्टोऽसि धात्रा । नीटी.
 ३विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।
 विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥
 विनीतौ अपनीतौ क्रोधहर्षौ यैस्ते मन्दाः क्षत्रियाः ।
 नीटी.
 ४उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
 न च कश्चिन्न तान् हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् ॥
 ५सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
 पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥
 स्कन्धपर्ययः देहस्य विपर्ययः । नीटी.
 ६ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ।
 वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥
 ७भूमिं भिन्नवैषधीद्विच्छत्वा वृक्षादीनण्डजान्पशून् ।
 मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥
 ८दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
 कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥
 ततो दण्डयुक्ता नीतिः दण्डनीतिः, तस्यां प्रणीतायां
 प्रवर्तितायाम् । नीटी.

- (१) भा. १२।१५।२२ ; भासु. १२।१५।२२ धर्मो
 (कालो) ; राप्र. २८८.
 (२) भा. १२।१५।२३ ; भासु. १२।१५।२३ देव (दैव) ;
 राप्र. २८८ देव (वेद).
 (३) भा. १२।१५।२४ ; भासु. ; राप्र. २८८ विना वधं न
 (नावधेन हि) उक्त.
 (४) भा. १२।१५।२५ ; भासु. ; राप्र. २८८ च फलेषु
 (पर्वतेषु).
 (५) भा. १२।१५।२६ ; भासु. ; राप्र. २८८.
 (६) भा. १२।१५।२७ ; भासु. ; राप्र. २८८ विगत
 (विनीत).
 (७) भा. १२।१५।२८ ; भासु. ; राप्र. २८८.
 (८) भा. १२।१५।२९ ; भासु. ; राप्र. २८९.

घ. को. ७१

९दण्डश्चेन्न भवेल्लोके व्यनशिष्यन्निमाः प्रजाः ।
 शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥
 अभक्ष्यन् भक्षयेयुः । नीटी.
 १०सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं
 दण्डः प्रजा रक्षति साधु नीतः ।
 पद्याग्रयश्च प्रतिशाम्यन्त्यभीताः
 संतर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति ॥
 संतर्जिताः फूत्कारेण । नीटी.
 ११अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
 दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥
 १२येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनोपनिषिडिताः ॥
 भोगाय पालनाय मर्यादाया इति शेषः । नीटी.
 १३सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायेह प्रकल्पते ॥
 १४चातुर्वर्ण्याप्रमोहाय सुनीतनयनाय च ।
 दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् ॥
 सुनीतिनयनाय विनयप्रापणाय । नीटी.
 १५यदि दण्डाच्च विभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च ।
 अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥

- (१) भा. १२।१५।३० ; भासु. १२।१५।३० व्यनशिष्य-
 निमाः (विनश्येयुरिमाः) शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् (जले मत्स्या-
 निवापक्ष्यन्) ; राप्र. २८९ भासुवत्.
 (२) भा. १२।१५।३१ ; भासु. १२।१५।३१ शाम्यन्त्यभीताः
 (शाम्य भीताः) ; राप्र. २८९ भासुवत्.
 (३) भा. १२।१५।३२ ; भासु. १२।१५।३२ प्रज्ञायेत
 (प्राज्ञायत) ; राप्र. २८९.
 (४) भा. १२।१५।३३ ; भासु. १२।१५।३३ दण्डेनोप
 (दण्डेनाऽऽशु) ; राप्र. २८९ भासुवत्.
 (५) भा. १२।१५।३४ ; भासु. १२।१५।३४ नरः (जनः)
 भोगायेह प्रकल्पते (भोगायैव प्रवर्तते) ; राप्र. २८९ भासुवत्.
 (६) भा. १२।१५।३५ ; भासु. १२।१५।३५ वर्ण्याप्रमो-
 हाय सुनीत (वर्ण्यप्रमोदाय सुनीति) र्थावभि (र्थौ शुवि) ;
 राप्र. २८९ पूर्वाभि भासुवत्, र्थावभि (र्थौ चातु).
 (७) भा. १२।१५।३६ ; भासु. ; राप्र. २८९ विभ्ये
 (लभ्ये).

न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणी गौर्न दुह्यते ।
न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥

कल्याणीं अपत्यवतीं न दुहेत लोकः । उद्वहनं न
गच्छेत् किन्तु व्यभिचरेदेव । नीटी.

विश्वलोपः प्रवर्तेत भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥

विश्वलोपः सर्वोच्छेदः । सेतवः मर्यादाः । ममत्वं
परिच्छिन्नं न जानीयुः, सर्वः सर्वत्र ममत्वं कुर्यादित्यर्थः ।
नीटी.

न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ॥

तिष्ठेयुः अनुतिष्ठेयुः । नीटी.

चरेयुर्नाऽऽश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः ।
न विद्यां प्राप्नुयात्कश्चिद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥
आश्रिताः आश्रमिणः । नीटी.

न चोष्ट्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्चतरगर्दभाः ।
युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डो न पालयेत् ॥

न प्रेक्ष्या वचनं कुर्युर्न बालो जातु कर्हिचित् ।
तिष्ठेत्पितृमते धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् ॥

दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा भयं दण्डं विदुर्बुधाः ।
दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयं च प्रतिष्ठितः ॥

(१) भा. १२।१५।३७ ; आमु. १२।१५।३७ कल्याणी
गौर्न दुह्यते (कल्याणीं न दुहेत गाम्) ; राप्र. २८९ आमुवत् .

(२) भा. १२।१५।३८ ; आमु. १२।१५।३८ विश्वलोपः
(विश्वलोपः) ; राप्र. २८९ आमुवत् .

(३) भा. १२।१५।३९ ; आमु. ; राप्र. २९० .

(४) भा. १२।१५।४० ; आमु.

(५) भा. १२।१५।४१ ; आमु.

(६) भा. १२।१५।४२ ; आमु. १२।१५।४२ बालो
(बाला) तिष्ठेत्पितृमते (न तिष्ठेयुवती) ; राप्र. २९०
कर्हिचित् (कस्यचित्) शेषं आमुवत् .

(७) भा. १२।१५।४३ ; आमु. १२।१५।४३ दण्डं
(दण्डे) च प्रति (सुप्रति) ; राप्र. २९० दण्डं (दण्डे).

न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते ।
यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥

हविः श्वा प्रपिबेद्दृष्टो दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् ।
हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ॥

यदिदं धर्मतो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः ।
कार्यस्तत्र न शोको वै भुङ्क्ष्व भोगान्यजस्व च ॥

सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः ।

संवसन्तः प्रियैर्दारैर्भुञ्जानाश्चान्नमुत्तमम् ॥

अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संशयः ।

स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम् ॥

लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।

अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान्धर्मपरिग्रहः ॥

गोष्ठप्रविष्ट्यान्नादेरहिंसा गवामेव हिंसा भवति ।
अतः एतयोर्मध्ये धर्मस्य परिग्रहः आर्तत्राणं श्रेयान् ।
नीटी.

नात्यन्तगुणवान्कश्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणः ।

उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥

(१) भा. १२।१५।४४ ; आमु. ; राप्र. २९० लरि-
विनाशनः (ते रिपुबाधनः).

(२) भा. १२।१५।४५ ; आमु. १२।१५।४५ पिबे-
द्दृष्टो (लिहेद्दृष्ट्वा) ; राप्र. २९० श्वा प्रपिबेद्दृष्टो (श्वाऽपि
लिहेद्दृष्ट्वा).

(३) भा. १२।१५।४६ ; आमु. १२।१५।४६ यदिदं
(यदीदं).

(४) भा. १२।१५।४७ ; आमु. १२।१५।४७ संवसन्तः
प्रियैर्दारैः (संवसन्तः फलैर्दानैः).

(५) भा. १२।१५।४८ ; आमु. ; राप्र. २९० दण्डे स
(दण्डस).

(६) भा. १२।१५।४९ ; आमु. १२।१५।४९ अहिंसा
साधु (अहिंसासाधु).

(७) भा. १२।१५।५० ; आमु. १२।१५।५० पूर्वार्धे
(नात्यन्तं गुणवत्किञ्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणम् ।) साधु च (साधु
वा).

पशूनां वृषणं छित्त्वा ततो भिन्दन्ति नस्तकान् ।
कृषन्ति बहवो भारान्वध्नन्ति दमयन्ति च ॥

मस्तकं भिन्दन्ति शृङ्गवृद्धिर्मा भूदिति । नस्तकानिति
पाठे नासिकाः । नीटी.

एवं पर्याकुले लोके विपथे जर्जरीकृते ।
तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥

जर्जरीकृते दण्डेन । तदभावे भारवहनादिकार्यं न
स्यादतः पुराणमेव धर्ममाचर । न त्वत्र प्रवाहायातं हिंसा-
दिदोषमवेक्षस्वेति भावः । नीटी.

यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय ।
अभिप्राजहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥

मा च ते निघ्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु भारत ।
न तत्र किल्बिषं किञ्चित्कर्तुर्भवति भारत ॥

मन्युः दैन्यम् । नीटी.

आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम् ।

न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

आततायी शास्त्रपाणिः । मन्युः क्रोधः मन्युं क्रोधं
आच्छति आ सर्वतः ऋच्छति प्राप्नोति, 'मन्युः कर्ता
नाहं कर्ता' इति श्रुतेस्तत्र न भ्रूणहा भवतीत्यर्थः ।
नीटी.

अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः ।
अवध्ये चाऽऽत्मनि कथं वध्यो भवति केनचित् ॥

(१) भा. १२।१५।५१ ; भासु. १२।१५।५१ नस्त-
कान् (मस्तकम्) कृषन्ति (वहन्ति).

(२) भा. १२।१५।५२ ; भासु. १२।१५।५२ विपथे
(वितथैः).

(३) भा. १२।१५।५३ ; भासु.

(४) भा. १२।१५।५४ ; भासु. १२।१५।५४ तु
भारत (तु पार्थिव).

(५) भा. १२।१५।५५ ; भासु. १२।१५।५५ मृच्छति
(माच्छति).

(६) भा. १२।१५।५६ ; भासु. १२।१५।५६ केन-
चित् (कस्यचित्).

वस्तुतस्तु अवध्य एव आत्मा, देहस्तु शालवद-
नात्मा, तेन देहेन देहे निहते नाऽऽत्मा हन्ता वा
वध्यो वेत्याह-अवध्य इत्यादिना । नीटी.

यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम् ।
एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥

देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ।
एवं मृत्युमुखं प्रादुर्ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ॥

राजधर्मः प्रजापालनं धर्मरक्षणं च

व्यास उवाच-

प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ।
धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तनम् ॥

अनुतिष्ठस्व वै राजन् पितृपैतामहं पदम् ।
ब्राह्मणेषु च यो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥

तत् तस्मात् धर्ममनुतिष्ठस्व, पदं पाल्येति च
संबन्धः । नीटी.

तत्प्रमाणं प्रमाणानां शाश्वतं भरतर्षभ ।
तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥

तथा यः प्रतिहन्यस्य शासनं विषये नरः ।
स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥

प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशं गतः ।
भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वाऽपि कश्चन ।
पापान् सर्वैरुपायैस्तान्निच्छेद्भातयेत वा ॥

(१) भा. १२।१५।५७ ; भासु.

(२) भा. १२।१५।५८ ; भासु. १२।१५।५८ ये
जनाः (जना ये).

(३) भा. १२।३२।२ ; भासु. १२।३२।२ वर्तनं (वर्तिनः).

(४) भा. १२।३२।३ ; भासु. १२।३२।३ वै राजन् (तद्वा-
जन्) च यो (तपो).

(५) भा. १२।३२।४ ; भासु. १२।३२।४ प्रमाणानां
(ब्राह्मणानां).

(६) भा. १२।३२।५ ; भासु. १२।३२।५ तथा यः प्रति-
हन्यस्य (यः स्वयं प्रतिहन्ति स्म) नरः (रतः).

(७) भा. १२।३२।६ ; भासु. १२।३२।६-७ वाऽपि (वाऽथ)
घातयेत (शातयेत).

शातयीत मारयेत् ।

नीटी.

अथोऽन्यथा वर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ।

धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत्स धर्महा ॥

ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।

स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पाण्डव ।

राजा हि हन्याद्दयाच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥

राजधर्मः जीवलोकधारकः लोकसंस्थापकः

चतुर्विधपुरुषार्थसाधनं च

वैशम्पायन उवाच—

प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।

अनुमान्य गुरून्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥

गुरून् कृपव्यासादीन् । पर्यपृच्छत्, धर्मानिति
शेषः । नीटी.

राज्यं वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।

महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥

धर्मः प्रजापालनात्मकः । परमः सर्वधर्मश्रेष्ठः । एतं
धर्मं भारं दुर्वहं मन्ये । नीटी.

राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।

सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्माः परायणम् ॥

परायणं आश्रयः । नीटी.

त्रिवर्गोऽत्र समासक्तो राजधर्मेषु कौरव ।

मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ॥

त्रिवर्गः धर्मार्थकामात्मकः, राजधर्मेषु दण्डनीतौ,
समासक्तः समाश्रितः । नीटी.

(१) भा. १२।३२।७-८ ; भासु. १२।३२।७-९.

(२) भा. १२।५६।१ ; भासु.

(३) भा. १२।५६।२ ; भासु. १२।५६।२ राज्यं
(राज्ञां).

(४) भा. १२।५६।३ ; भासु. १२।५६।३ धर्माः
(धर्मः).

(५) भा. १२।५६।४ ; भासु. १२।५६।४ त्रिवर्गोऽत्र
(त्रिवर्गो हि).

यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याङ्कुशो यथा ।
नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ॥

प्रग्रहणं नियन्त्रणम् ।

नीटी.

अत्र वै संप्रभूदे तु धर्मे राजर्षिसेविते ।

लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलं भवेत् ॥

संस्था मर्यादा व्यवस्था ।

नीटी.

उदयन् हि यथा सूर्यो नाशयत्यासुरं तमः ।

राजधर्मास्तथाऽलोक्यामाक्षिपन्त्यशुभां गतिम् ॥

अलोक्यां अप्रकाशात्मिकां अशुभां गतिं नरकं
निक्षिपन्ति दूरीकुर्वन्ति । तथा च स्मृतिः— 'राजभिः
कृतदण्डास्तु शुध्यन्ति मलिना जनाः । कृतार्थाश्च ततो
यान्ति स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥' इति । नीटी.

राज्याहः राजा— निलोत्थानशीलः उत्पथगामिगुरुपुत्रादित्यागी
सत्याहिंसादियमोपेतः पुरुषार्थचतुष्टयरतः चारनियोक्ता
दशवर्गवेत्ता सहायसंपन्नः प्रजाहितरतः जितेन्द्रियश्च

भीष्म उवाच—

नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।

प्रशाम्यते च राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥

अस्यैवाध्यायस्य सूत्रभूतस्योत्तरो ग्रन्थो वृत्तिरूपः ।
तत्र उत्थानेन यतेयाः इत्युक्तं तद्विवृणोति— नित्येति ।
नीटी.

भगवानुशाना चाऽऽह श्लोकमत्र विशां पते ।

तमिहैकमना राजन् गदतस्त्वं निबोध मे ॥

(१) भा. १२।५६।५ ; भासु.

(२) भा. १२।५६।६ ; भासु. १२।५६।६ अत्र वै संप्रभूदे
तु (तत्र चेत्संप्रभूदेतु) व्याकुलं भवेत् (व्याकुलीभवेत्).

(३) भा. १२।५६।७ ; भासु. १२।५६।७ त्यासुरं
(त्यशुभं) क्यामाक्षि (क्यां निक्षि).

(४) भा. १२।५७।१ ; भासु. १२।५७।१ प्रशाम्यते च
(प्रशम्यते न).

(५) भा. १२।५७।२ ; भासु. १२।५७।२ तमिहैक (तदि-
हैक) स्त्वं (स्तं).

यत् श्लोकमाह तत् तस्मात् तं श्लोकं निबोध । नीटी.
द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥

अप्रवासिनं वेदाध्ययनार्थं ब्राह्मणं यतिं वा । नीटी.
तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।
संघेयानपि संघत्त्वविरोध्यांश्च विरोधय ॥

विरोधय पर्वतादौ तेषां विशेषेण रोधं कुरु । नीटी.
सप्ताङ्गे यश्च ते राज्ये वैपरीत्यं समाचरेत् ।
गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥

सप्त स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि अङ्गानि
यस्य तस्य सप्ताङ्गस्य । विपरीतं यस्य कस्यचिदप्यङ्गस्य
प्रतिकूलम् । नीटी.

मरुत्तेन हि राज्ञाऽयं गीतः श्लोकः पुरातनः ।
राज्याधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमतः पुरा ॥

गुरोरप्यबलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

शाश्वतः अप्रतिसमाधेयः पर्वतारोहणादिगुरोः ।
अन्यस्य तु वध एव । नीटी.

बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेणेह धीमता ।
असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैषिणा ॥

असमञ्जाः सरथ्यां प्राक्पौराणां बालकान्नृप ।
न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥

(१) भा. १२।५।७३ ; भासु. १२।५।७३ द्वावेतौ (द्वाविमौ).
(२) भा. १२।५।७४ ; भासु. १२।५।७४ नपि (नभि).
(३) भा. १२।५।७५ ; भासु. १२।५।७५ पूर्वार्धे (सप्ताङ्गस्य
च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत् ।).

(४) भा. १२।५।७६ ; भासु. १२।५।७६ राज्ञाऽयं (राज्ञा
वै) राज्याधि (राजाधि) मतः (मते).

(५) भा. १२।५।७७ ; भासु. १२।५।७७ परित्यागो
विधीयते (दण्डो भवति शाश्वतः).

(६) भा. १२।५।७८ ; भासु. १२।५।७८ सगरेणेह
(सगरेण च).

(७) भा. १२।५।७९ ; भासु. १२।५।७९ प्राक् (स).

ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः ।
मिथ्या विप्रानुपचरन्संत्यक्तो दयितः सुतः ॥
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चाऽऽर्जवम् ॥
न हिंस्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत् ।
विक्रान्तः सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥

न हिंस्यात् करार्थं क्षेत्रेषु धान्यानि रुद्ध्वा वृष्ट्या-
दिना न नाशयेत् । देयं भृत्यानां वेतनम् । विक्रान्तः
पराक्रमी । क्षान्तः क्षमावान् । पथः शुभमार्गात् ।
नीटी.

गुप्तमन्त्रो जितक्रोधः शास्त्रार्थगतनिश्चयः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥

आत्मवान् जितचित्तः । शास्त्रार्थे कृतनिश्चयः निः-
संदेहः । सततं नित्यम् । पूर्वोक्ते धर्मे मध्याह्नेऽर्थमपराह्णे
काममपरात्रे योगं चेति नित्यं सर्वानपि सेवेत ।
नीटी.

त्रय्या संवृतरन्ध्रश्च राजा भवितुमर्हति ।
वृजिनस्य नरेन्द्राणां नान्यत्संवरणात्परम् ॥

वृजिनं संकटम् । अरक्षणात् मन्त्रस्यागोपनात् अन्य-
वाप्ति । नीटी.

चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।
धर्मसंकररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः ॥

धर्माणां संकरः व्यत्ययः, तस्मात्प्रजानां रक्षा धर्म-
संकररक्षा । नीटी.

(१) भा. १२।५।१०-१२ ; भासु.

(२) भा. १२।५।१३ ; भासु. १२।५।१३ गुप्तमन्त्रो
(आत्मवांश्च) गत (कृत).

(३) भा. १२।५।१४ ; भासु. १२।५।१४ त्रय्या (त्रय्यां)
रन्ध्रश्च (मन्त्रश्च) वृजिनस्य (वृजिनं च) त्संवरणा (चचारक्षणा).

(४) भा. १२।५।१५ ; भासु. १२।५।१५ रक्षा हि
(रक्षा च).

न विश्वसेत् नृपतिर्न चात्यर्थं न विश्वसेत् ।

षाड्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्याऽवलोकयेत् ॥

न विश्वसेत् । चात् विश्वसेदप्याप्तेषु । तेष्वपि अत्यर्थं न विश्वसेत् । षण्णां गुणानां भावः षाड्गुण्यम् । ते च- बलवति स्थायिनि यानिनः संधिः, समबले विग्रहः युद्धादिः, दुर्बले यानं तदीयदुर्गाद्याक्रमणम्, एवं स्थायिनो बलवति स्थायिनि आसनं दुर्गादावेव स्वरक्षणम्, मध्यमे द्वैधीभावः अर्धेन दण्डेन दुर्गाश्रयणं अर्धेन परेषां धान्यादिनिरोधनम्, दुर्बले समाश्रयः मित्रान्तरमाश्रित्य तेन सह युद्धं कर्तव्यम् । एतेषु कर्तव्येषु गुणान् जयावहान् दोषान् पराजयावहान्श्चार्थान् कोशदण्डादिपौष्कल्यादीन् बुद्ध्या स्वयमेव निश्चिनुयात् ।

नीटी.

द्विदृच्छिद्रदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ।

त्रिवर्गविदितार्थश्च युक्तचारोपधिश्च यः ॥

द्विषः शत्रोः सतसु राज्याङ्गेषु स्वप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत् द्विदृच्छिद्रम् । एवं स्वस्य सतसु राज्याङ्गेषु यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत् परच्छिद्रम् । द्विदृच्छिद्रदर्शी स्यात् । एतच्च स्वच्छिद्रगोपनस्याप्युपलक्षणम् । त्रिवर्गे धर्मादौ विदितार्थः ज्ञाततत्त्वः । युक्तः चारः प्रच्छन्नः स्पशः उपधिः परकीयानाममाल्यादीनामुत्कोचदानादिना भेदनं च येन स युक्तचारोपधिः । तत्र चारनियोजनस्थानान्युक्तानि नीतिशास्त्रे- 'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूपतिः । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा ॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृत्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥ प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा । धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालश्चिपञ्चमः ॥ षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः । अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥ चारान्विचारयेत्तीर्थै स्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरे-

(१) भा. १२।५।१६ ; भासु. १२।५।१६ चात्यर्थं न (चात्यर्थं च) .

(२) भा. १२।५।१७ ; भासु. १२।५।१७ त्रिवर्गं (त्रिवर्गे) .

ष्वपि । मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ॥^२
नीटी.

कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः ।

वेत्ता च दशवर्गस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥

दशवर्गः 'अमाल्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः'^१
इति प्रकृतिपञ्चकं स्वपक्षे परपक्षे चेति दशको वर्गः, स च उभयोः साम्यं चेत् स्थानं स्थितिः तत्कर्ता, स्वस्याधिकश्चेद्वृद्धिकर्ता, परस्याधिकश्चेत्क्षयकर्ता । नीटी.

अभृतानां भवेद्धर्ता भृतानां चान्ववेक्षकः ।

नृपतिः सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वामिभाषिता ॥

उपासिता च वृद्धानां जिततन्त्रीरलोपः ।

सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तो ह्याचारदर्शिनः ॥

न चाऽऽददीत वित्तानि सतां हस्तात्कदाचन ।

असद्भयस्तु समादद्यात्सद्भयः संप्रतिपादयेत् ॥

स्वयं प्रहर्ता दाता च वश्यतामा वश्यसाधनः ।

काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥

शूरान्भक्तानसंहार्यान् कुले जातानरोगिणः ।

शिष्टाञ्छिष्टाभिसंबन्धान्मानिनो नावमानिनः ॥

विद्याविदो लोकविदः परलोकान्ववेक्षकान् ।

धर्मेषु निरतान्साधून्चलानचलानिव ॥

सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपुरस्कृतः ।

तैस्तुल्यश्च भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाऽधिकः ॥

(१) भा. १२।५।१८ ; भासु.

(२) भा. १२।५।१९ ; भासु. १२।५।१९ भृतानां चान्व (भृतानामन्व) .

(३) भा. १२।५।२० ; भासु. १२।५।२० तन्त्री (तन्त्रि) सन्तो ह्याचारदर्शिनः (संतोष्यश्चारदर्शिनः) .

(४) भा. १२।५।२१ ; भासु. १२।५।२१ असद्भयस्तु (असद्भयश्च) संप्रति (तु प्रति) .

(५) भा. १२।५।२२ ; भासु. १२।५।२२ वश्य (रम्य) .

(६) भा. १२।५।२३ ; भासु. १२।५।२३ मानिनो नाव (मानिनोऽन्व) .

(७) भा. १२।५।२४ ; भासु. १२।५।२४ धर्मेषु (धर्मे च) .

(८) भा. १२।५।२५ ; भासु. १२।५।२५ पुरस्कृतः (परिष्कृतः) तैस्तुल्यश्च (तैश्च तुल्यो) .

शरान् सहायान् कुर्यादिति तृतीयेनान्वयः । असंहा-
रान् परैरप्रतारयान् । शिष्टाभिसंबन्धान् शिष्टपरिवारान् ।
अनवमानिनः अवमानं परस्याकुर्वन्तः । अचलान्
स्थिरान् । अचलानिव पर्वतानिव । छत्रमात्रेण सहिता
या आज्ञा ' इदमित्थं कुरु इदं न ' इति, तयाऽधिकः ।
अन्यत्सर्वे शूरैः समानं भुञ्जीत । नीटी.

'प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत्सदा ।
एवं कृत्वा नरेन्द्रो हि न खेदमिह विन्दति ॥
इयं च शूरेषु राज्ञो वृत्तिः प्रत्यक्षा परोक्षा च समा
भवेत् । संनिहितेष्वसंनिहितेषु वा तुल्या स्यादित्यर्थः ।
नीटी.

'सर्वातिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
स क्षिप्रमनृजुलुब्धः स्वजनेनैव बाध्यते ॥
सर्वाभिशङ्की सर्वत्राकृतविश्वासः । सर्वहरः सर्वस्वा-
पहारी । अनृजुः अनृतापराधारोपकृत्, यतो लुब्धः ।
नीटी.

'शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहे रतः ।
न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते ॥
'अक्रोधनोऽथान्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
राजा भवति भूतानां विश्वास्यो हिमवानिव ॥
'प्राज्ञो न्यायगुणोपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः ।
सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥
'क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ।
अरोगप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकल्थनः ॥

(१) भा. १२।५७।२६ ; भासु. १२।५७।२६ सदा (समा)
कृत्वा (कुर्वन्) नरेन्द्रो हि (नरेन्द्रोऽपि).

(२) भा. १२।५७।२७ ; भासु. १२।५७।२७ सर्वाति
(सर्वाभि) बाध्यते (बध्यते).

(३) भा. १२।५७।२८ ; भासु. १२।५७।२८ पतित
(परित).

(४) भा. १२।५७।२९ ; भासु. १२।५७।२९ ऽथान्यसनी
(अन्यसनी).

(५) भा. १२।५७।३० ; भासु. १२।५७।३० न्याय (त्याग).

(६) भा. १२।५७।३१ ; भासु. १२।५७।३१ अरोग
(अरोष).

'आरब्धान्येव कार्याणि न पर्यवसितानि च ।
यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ॥
'पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥
अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः ।
नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥
स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः ।
असंघातरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥

असंघातरताः संघाते शरीरे प्रीतिमन्तो न भवन्ति,
किंतु तत्साध्ये धर्म एवेत्यर्थः । नीटी.

'वदया नेया विनीताश्च न च संघर्षशीलिनः ।
विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥

नेयाः विनेतुं योग्याः । संघर्षः पराभिभवः, तच्छी-
लिनो न । नीटी.

'न यस्य कूटकपटं न माया न च मत्सरः ।
विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥

कूटं दम्भः । कपटं अनृतम् । मत्सरः परोत्कर्षा-
सहिष्णुत्वम् । नीटी.

'यः सत्करोति ज्ञानानि नेयः पौरहिते रतः ।
सतां धर्मानुगस्यागी स राजा राज्यमर्हति ॥

ज्ञानानि ज्ञानयुक्तान् पण्डितान् । ज्ञेये शास्त्रार्थे परस्य
हितावहे रतः, न तु हिंसामये । त्यागी दाता ।
नीटी.

(१) भा. १२।५७।३२ ; भासु. १२।५७।३२ कार्याणि
न (कार्याणि तु) दृश्यन्ते (दृश्यन्ति).

(२) भा. १२।५७।३३-३५ ; भासु.

(३) भा. १२।५७।३६ ; भासु. १२।५७।३६ विनीता
(विधेया).

(४) भा. १२।५७।३७ ; भासु. १२।५७।३७ कूट-
कपटं (कूटं कपटं).

(५) भा. १२।५७।३८ ; भासु. १२।५७।३८ नेयः
पौर (ज्ञेये पर) धर्मी (वर्मी).

यस्य चारश्च मन्त्रश्च नित्यं चैव कृताकृते ।
न ज्ञायते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥
कृताः अप्यकृताः इव इति कृताकृताः । नीटी.

श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना ।
आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥
प्रथमं श्रेष्ठम् । असति अशुभे । नीटी.

तद्वाजन्नाजसिंहानां नान्यो धर्मः सनातनः ।
ऋते रक्षां सुविस्पष्टां रक्षा लोकस्य धारणम् ॥
प्राचेतसेन मुनिना श्लोकौ चेमाबुदाहृतौ ।
राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥
रक्षैव राज्ञः कर्म, तामकुर्वन् राजा त्याज्य इत्याह—
प्राचेतसेनेति । नीटी.

प्रजाया अरक्षिता राजा त्याज्यः मनुष्येण

षडेतान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्षवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥
अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥

राजनीतिसारसंग्रहः

भीष्म उवाच—

एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।
बृहस्पतिर्हि भगवान्नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥

(१) भा. १२।५७।३९ ; भासु. १२।५७।३९ चारश्च
मन्त्रश्च (चारश्च मन्त्राश्च) कृते (कृताः) ज्ञायते (ज्ञायन्ते).

(२) भा. १२।५७।४०-४१ ; भासु.

(३) भा. १२।५७।४२ ; भासु. १२।५७।४२
तद्वाजन्नाजसिंहानां (तद्वाज्ये राज्यकामानां) सुवि (तु वि)
धारणम् (धारिणी).

(४) १२।५७।४३-४५ ; भासु.

(५) भा. १२।५८।१ ; भासु. १२।५८।१ नान्यं
(न्याय्यं).

एतत् रक्षणं नवनीतं नवनीतवत्सर्वधर्मसारम् । न्याय्यं
न्यायादनपेतम् । नीटी.

विशालाक्षश्च भगवान्काण्वश्चैव महातपाः ।
सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥
भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।
राजशास्त्रप्रणेता रो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥
रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मश्रुतां वर ।
राज्ञां राजीवताम्राक्ष साधनं चात्र वै शृणु ॥
अत्र रक्षणे साधनं युक्तिम् । नीटी.

चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरः ।
युक्त्यादानं न चाऽऽदानमयोगेन युधिष्ठिर ॥
चारः गुप्तस्पशः । प्रणिधिः प्रकटस्पशः । दानं भक्त-
वेतनयोः । युक्तेः आदानम् । अयोगेन अनुपायेन आदानं
कस्यहणं न च । नीटी.

सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ।
अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥
साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणम् ।
निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥
निचेयानां संग्राह्याणां धान्यादीनां निचयः संग्रहः ।
नीटी.

बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् ।
कार्येष्वखेदः कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ॥
पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनम् ।
केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ॥
द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥

(१) भा. १२।५८।२-३ ; भासु.

(२) भा. १२।५८।४ ; भासु. १२।५८।४ वै
(मे).

(३) भा. १२।५८।५ ; भासु. १२।५८।५ ममत्सरः

(ममत्सरात्).

(४) भा. १२।५८।६-१० ; भासु. १२।५८।६-१०. अत्रत्य-
श्लोकक्रमस्तु आदर्शश्लोकक्रमाद्विभक्तः ।

अविश्वासः यामिकादीनामपि । पौराणां संघातस्य
परैर्वाणिज्यादिच्छलेन वशीकृतस्य भेदनं विघटनम् ।
केतनानां गृहादीनाम् । द्विविधस्य, शारीरदण्डोऽर्थदण्ड-
श्चेति भेदात् ।

नीटी.

‘उपजापश्च भृत्यानामात्मनः परदर्शनात् ।

अविश्वासः स्वयं चैव परस्याऽऽश्वासनं तथा ॥

उपजापः परैः स्वभृत्यानां भेदनम् । अविश्वासः भृत्या-
नामेव ।

नीटी.

‘नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।

रिपूणामनवज्ञानं नित्यं चानार्थवर्जनम् ॥

उत्थानं उद्योगः । अनार्थं हीनकर्म कदर्यत्वादि,
तद्वर्जनम् ।

नीटी.

‘उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।

राजधर्मस्य यन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥

‘उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।

उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥

‘उत्थानधीरः पुरुषो वाग्धीरानधितिष्ठति ।

उत्थानधीरं वाग्धीरा रमयन्त उपासते ॥

वाग्धीरान् पण्डितान् । उत्थानमेव महत्पाण्डित्य-
मित्यर्थः ।

नीटी.

‘उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ।

धर्षणीयो रिपूणां स्याद्भुजङ्ग इव निर्विषः ॥

(१) भा. १२।५८।११; भासु. १२।५८।११ परदर्शनात्
(पुरदर्शनम्).

(२) भा.. १२।५८।१२; भासु.

(३) भा. १२।५८।१३; भासु. १२।५८।१३ यन्मूलं
(तन्मूलं).

(४) भा. १२।५८।१४; भासु.

(५) भा. १२।५८।१५; भासु. १२।५८।१५ धीरः
(वीरः) श्वीरा (श्वीरा) धीरं वाग्धीरा (वीरान् वाग्धीरा).

(६) भा. १२।५८।१६; भासु. १२।५८।१६ धर्ष-
णीयो रिपूणां स्याद् (प्रधर्षणीयः शत्रूणां).

घ. को. ७२

‘न च शत्रुवज्ज्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।

अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ॥

‘एकाग्र्येनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गसमाश्रितः ।

तं तं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ॥

एकाग्र्येन हस्त्यश्वरथपादातानामन्यतमेनापि संभूतः
संपन्नः । समृद्धिनः समृद्धिमतः ।

नीटी.

‘राज्ञो रहस्यं यद्वाक्यं जयार्थं लोकसंग्रहः ।

हृदि यच्चास्य जिह्वं स्यात्कारणार्थं च यद्भवेत् ॥

‘यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जवेनैव धार्यते ।

दम्भनार्थाय लोकस्य धर्मिष्ठाभाचरेत्क्रियाम् ॥

स्वीयेन आर्जवेन राज्ञो यद्रहस्यं वाक्यं, यो वा
जयार्थं लोकसंग्रहः, यच्चास्य कारणेन शत्रुजयादिहेतुना
जिह्वं कपटं, यच्च वृजिनं हीनं कार्यं, तत्सर्वं समीकुर्या-
दित्याह द्वाभ्याम्— राज्ञ इति । दम्भनार्थं संघातार्थम् ।

नीटी.

‘राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं दुर्धर्यमकृतात्मभिः ।

न शक्यं मृदुना वोढुमाघातस्थानमुत्तमम् ॥

अकृतात्मभिः क्रूरैः ।

नीटी.

‘राज्यं सर्वाभिषं नित्यमार्जवेनेह धार्यते ।

तस्मान्निमिश्रेण सततं वर्तितव्यं युधिष्ठिर ॥

मिश्रेण क्रौर्यमार्दवाभ्याम् ।

नीटी.

यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः ।

सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एव वृत्ता हि भूमिपाः ॥

(१) भा. १२।५८।१७; भासु.

(२) भा. १२।५८।१८; भासु. १२।५८।१८ एकाग्र्ये
(एकाग्र्ये) समाश्रितः (मुपाश्रितः) तं तं (सर्वं).

(३) भा. १२।५८।१९; भासु. १२।५८।१९ यद्वाक्यं
(तद्वाक्यं) जयार्थं (यथार्थं) ल्कारणार्थं (ल्लकारणेन).

(४) भा. १२।५८।२०; भासु. १२।५८।२० नैव
धार्यते (नेह निर्जयेत्) दम्भनार्थाय (दम्भनार्थं च).

(५) भा. १२।५८।२१; भासु. १२।५८।२१ दुर्धा-
यैमकृतात्मभिः (धार्यते नाकृतात्मभिः) माघात (मायास).

(६) भा. १२।५८।२२-२३; भासु.

‘एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः ।
भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्ब्रूहि वदतां वर ॥
राज्योत्पत्तिरितिहासः— प्रथमं राज्यहीना अराजका लोक-
संस्था धर्मनिष्ठा, तदुत्तरं लोभमोहादिभिर्धर्मनाशः,
लोकधारणार्थं ततः पितामहकृता दण्डनीति-
रिति, पैतामहदण्डनीतिप्रतिपाद्या विषयाः

भीष्म उवाच—

‘नियतस्त्वं नरश्रेष्ठ शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥
‘नैव राज्यं न राजाऽऽसीन्न दण्डो
न च दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति च परस्परम् ॥
दण्डः दमनम् । दाण्डिकः दण्डप्रणेता । नीटी.
‘पालयानास्तथाऽन्योन्यं नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परममाजगमुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥
धर्मेणैव, न तु मातृवत्स्नेहेन भृत्यवद्वेतेन वा ।
खेदं श्रमम् । मोहः वैचल्यम् । नीटी.
‘ते मोहवशमापन्ना मानवा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥
प्रतिपत्तिविमोहात् ज्ञानलोपात् । नीटी.
‘नष्टायां प्रतिपत्तौ तु मोहवश्या नरास्तदा ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भारतसत्तम ॥

(१) भा. १२।५८।२४ ; भासु. १२।५८।२४ वदतां वर (कुलसत्तम).

(२) भा. १२।५९।१३ ; भासु. १२।५९।१३ नर-
श्रेष्ठ (नरव्याघ्र).

(३) भा. १२।५९।१४ ; भासु. १२।५९।१४ नैव
(न वै) दण्डो न च (च दण्डो न) रक्षन्ति च (रक्षन्ति स्म).

(४) भा. १२।५९।१५ ; भासु. १२।५९।१५ पाल-
याना (पाल्यमाना) परममा (परमुपा).

(५) भा. १२।५९।१६ ; भासु. १२।५९।१६ मानवा
(मनुजा).

(६) भा. १२।५९।१७ ; भासु. १२।५९।१७ तु (च)
भारत (भरत).

‘अप्राप्तस्यामिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र समपद्यत वै प्रभो ॥
‘तांस्तु कामवशं प्राप्तान्नागो नाम समस्पृशत् ।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥
प्रथमं ज्ञानलोपः, ततो मोहः, ततो लोभः, लोभा-
द्विषयामिलाषः, अभिलषितसंयोगात् इन्द्रियप्रीत्याख्यः
कामः, ततस्तद्विषये रागः, रागात्कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपत्ति-
शून्यत्वम्, ततः पुनर्मोह इत्यादि चक्रमाह— नष्टायामिति
त्रिभिः । नीटी.

‘अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥
नात्यजन् दुष्टमदुष्टं च सर्वं स्वीचक्रुरित्यर्थः । नीटी.
‘विप्लुते नरलोकेऽस्मिंस्ततो ब्रह्म ननाश ह ।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत् ॥

ब्रह्म वेदः । धर्मः यज्ञः । नीटी.
‘नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवास्त्रासमथागमन् ।
ते त्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥
‘प्रपद्य भगवन्तं ते देवा लोकपितामहम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखशोकभयादिताः ॥
‘भगवन्नरलोकस्थं नष्टं ब्रह्म सनातनम् ।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥

(१) भा. १२।५९।१८ ; भासु. १२।५९।१८ समप-
(प्रत्यय).

(२) भा. १२।५९।१९ ; भासु. १२।५९।१९ नाम
समस्पृशत् (नामाभिसंस्पृशत्) कार्यं (कार्ये).

(३) भा. १२।५९।२० ; भासु.

(४) भा. १२।५९।२१ ; भासु. १२।५९।२१ केऽस्मि-
स्ततो ब्रह्म (के वै ब्रह्म चैव).

(५) भा. १२।५९।२२ ; भासु. १२।५९।२२ देवास्त्रास-
मथागमन् (देवास्त्रासः समाविशत्).

(६) भा. १२।५९।२३ ; भासु. १२।५९।२३ प्रपद्य
(प्रसाद्य) देवा (देवं) शोकभयादिताः (वेगसमाहताः).

(७) भा. १२।५९।२४ ; भासु. १२।५९।२४ नष्टं (अस्तं).

ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मोऽप्यनशदीश्वर ।
ततः स्म. समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥

मर्त्यैः समतां याताः स्म स्वाहाद्यभावेन क्षीणाः स्म
इत्यर्थः । नीटी.

अधो हि वर्षमस्माकं मर्त्यास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः ।
क्रियान्युपरमात्तेषां ततोऽगच्छाम संशयम् ॥

नराः यजमानाः हविर्धारामिरूर्ध्वप्रवर्षिणः । तत-
श्चाभाभावान्नयाम इत्यर्थः । नीटी.

अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्व्यायस्व पितामह ।
त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ प्रभावो नो विनश्यति ॥

नः अस्माकं स्वभावः ऐश्वर्यसत्यसंकल्पत्वादिकम् ।
नीटी.

तानुवाच सुरान्सर्वान् स्वयंभूर्भगवांस्ततः ।
श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥

ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवानुवर्णितः ॥

त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गणः ॥

पृथगर्थः त्रिवर्गफलापेक्षया विपरीतफलः । पृथग्गुणः
त्रिवर्गसाधनापेक्षया विपरीतसाधनः । नीटी.

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥

(१) भा. १२।५९।२५ ; भासु. १२।५९।२५ मोंऽप्य
(मों व्य).

(२) भा. १२।५९।२६ ; भासु. १२।५९।२६ मर्त्यां (नरा)
ततोऽग (ततो ग).

(३) भा. १२।५९।२७ ; भासु. १२।५९।२७ प्रभावो
(स्वभावो).

(४) भा. १२।५९।२८ ; भासु.

(५) भा. १२।५९।२९ ; भासु. १२।५९।२९ वानु (वासि).

(६) भा. १२।५९।३० ; भासु. १२।५९।३० पृथग्गणः
(पृथग्गुणः).

(७) भा. १२।५९।३१ ; भासु. १२।५९।३१ स्यामि
(स्यास्ति).

मोक्षस्य त्रिवर्गः धर्मादिरन्यो निष्कामः । धर्मादे-
भेदश्च सत्त्वादिगुणप्राधान्यनिमित्त इत्यर्थः । दण्डात्स्थानं
साम्यं वणिजां वृद्धिस्तपस्विनां क्षयश्चोराणां च भवतीत्या-
हार्येन- स्थानमिति । नीटी.

आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणं चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥

नीतिजान् षड्गुणानाह- आत्मेति । आत्मा चित्तम् ।
नीतिबलात् प्रजानां चित्तं दुःस्थितमपि सुस्थितं भवति ।
कुदेशोऽपि सुदेशो भवति । कलिरपि कृतं भवति ।
उपायाः साधनानि । कृत्यं कृतिनिर्वर्त्य प्रयोजनम् ।
सहायाः सुहृदादयः । एते सर्वे विकला अपि सकला
भवन्ति । तत्र कारणं नीतिजः षड्वर्गः नीतिप्रोक्तम्भित-
श्चित्तादिरित्यर्थः । नीटी.

त्रयी चाऽऽन्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥

त्रयी कर्मकाण्डः । आन्वीक्षिकी ज्ञानकाण्डः । वार्ता
कृषिवाणिज्यादि जीविकाकाण्डः । दण्डनीतिः पालनविद्या ।
एते धर्मादयस्तत्र ब्रह्मकृतशतसहस्राध्याये दर्शिताः ।
नीटी.

अमात्यरक्षाप्रणिधी राजपुत्रस्य रक्षणम् ।

चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः ॥

भेदशङ्कया अमात्यानामपि रक्षा कर्तव्या । तदर्थं
प्रणिधिः गुप्तश्चारः । स च चारो विविधोपायः ब्रह्मचार्या-
दिवेषधारी प्रणिधेयः । पृथग्विधः एकैकस्मिन् स्थाने
पृथक्पृथक्वेषालयस्त्रय इति । नीटी.

साम चोपप्रदानं च भेदो दण्डश्च पाण्डव ।

उपेक्षा पञ्चमी चात्र कात्स्न्येन समुदाहृता ॥

सामादिचतुष्टयं उपेक्षा च पञ्चमीत्युपायाः । नीटी.

(१) भा. १२।५९।३२ ; भासु.

(२) भा. १२।५९।३३ ; भासु.

(३) भा. १२।५९।३४ ; भासु. १२।५९।३४ रक्षणम्
(रक्षणम्) प्रणिधिश्च (प्रणिधेयः).

(४) भा. १२।५९।३५ ; भासु. १२।५९।३५ पूर्वार्थे (साम
भेदः प्रदानं च ततो दण्डश्च पार्थिव ।).

‘मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रंशश्चैव मन्त्रस्य सिद्धयसिद्धयोश्च यत्फलम् ॥
विभ्रमः भेदायै । नीटी.

‘संधिश्च विविधाभिख्या हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयस्तत्कारवित्ताख्यः कात्स्न्येन परिवर्णितः ॥
भयेन संधिः हीनः । सत्कारेण मध्यमः । वित्तग्रहणेन
उत्तमः । तत्त्वयं संधिकारणं वर्णितम् । नीटी.

‘यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथाऽर्थविजयश्च ह ॥
चत्वारः मित्रवृद्धिः कोशसंचयश्च स्वस्य, मित्रनाशः
कोशहानिश्च परस्येति । नीटी.

‘आसुरश्चैव विजयस्तथा कात्स्न्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ॥
आसुरो विजयः सौप्तिके गतः । पञ्चवर्गः ‘अमात्य-
राष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशश्च पञ्चमः’ । त्रिविधं उत्तम-
मध्यमाधमभेदेन । नीटी.

‘प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु बहुविस्तरः ॥

(१) दण्डयन्ते अशिष्टाः अनेन इति व्युत्पत्त्या दण्ड-
शब्दो बलवचनः । राम. २७६

(२) दण्डः सेना । ‘दण्डोऽस्त्री लुगुडे पुमान्’
इत्युपक्रम्य ‘सैन्ये काले मानभेदे’ इति मेदिनी ।
नीटी.

(१) भा. १२।५९।३६ ; भासु. १२।५९।३६ विभ्रंश
(विभ्रम).

(२) भा. १२।५९।३७ ; भासु. १२।५९।३७ विविधा
(त्रिविधा) ख्यः (ख्यं) वर्णितः (वर्णितम्).

(३) भा. १२।५९।३८ ; भासु.

(४) भा. १२।५९।३९ ; भासु.

(५) भा. १२।५९।४० ; भासु. १२।५९।४० गुह्यस्तु
(गुह्यश्च) ; राक. ९५ दण्डोऽथ परिशब्दितः (दण्डोऽत्र परि-
कल्पितः) ; गुह्यस्तु बहुविस्तरः (गुह्यश्च बलवत्तरः) ; राम. २७६
राकवत्.

‘रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ।
विष्टिर्नाविचाराश्चैव देशिकाः पथि चाष्टकम् ॥
(१) विष्टिः बलात्कारेण आकृष्टः कर्मकरः । देशिकाः
देशे भवाः पुरुषाः । * राक. ९५

(२) विष्टिः विष्टिगृहीता भारवाहाः । चराः
चाराः । देशिकाः उपदेशो गुरवः । नीटी.

‘अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥
जङ्गमाः महावृश्चिकादिजाः, अजङ्गमाः रक्तशृङ्गि-
कादयः । नीटी.

‘स्पर्शं चाभ्यवहार्यं चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः ।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥
स्पर्शं वस्त्रादौ, अभ्यवहार्यं अन्नादौ, उपांशुः अभि-
चारादिरिति विविधो विषयोरूपो दण्डः । नीटी.

‘कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्ववेक्षणम् ॥
मार्गगुणाः ग्रहनक्षत्रादिमार्गगुणाः । भूमिगुणाः चतु-
रशीतिभूबलानि यामलोक्तानि । आत्मरक्षणं मन्त्रयन्त्रा-
दिना । सर्गाणां रथादिनिर्माणानाम् । नीटी.

‘कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् ॥
कल्पनाः बलपुष्टिकराः योगाः । विविधाभिख्याः
चक्रव्यूहकौञ्चव्यूहादिनानामानः । नीटी.

* राम. राकानुवादः ।

(१) भा. १२।५९।४१ ; भासु. १२।५९।४१ पथि चाष्टकम्
(इति चाष्टकम्) ; राक. ९५ पाण्डव (भारत) उत्तरार्धे
(विष्टिर्नाविचाराश्चैव देशिका इति चाष्टकः) ; राम. २७६
पाण्डव (भारत) उत्तरार्धे (विष्टिर्नाविचाराश्चैव देशिका इति
चाष्टकः) ;

(२) भा. १२।५९।४२ ; भासु.

(३) भा. १२।५९।४३ ; भासु. १२।५९।४३ त्रयु (त्रय).

(४) भा. १२।५९।४४ ; भासु. १२।५९।४४ स्पशानां
(सर्गाणां).

(५) भा. १२।५९।४५ ; भासु.

उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।

शस्त्राणां पायनज्ञानं तथैव भरतर्षभ ॥

उत्पाताः ग्रहयुद्धादयः धूमकेत्वादयश्च । निपाताः
उल्कापातभूमिकम्पादयः । शस्त्राणां पालनं तीक्ष्णी-
करणम् । नीटी.

बलव्यसनमुक्तं च तथैव बलहर्षणम् ।

पीडनास्कन्दकालश्च भयकालश्च पाण्डव ॥

आपदां समूहः आपदं, तस्य कालः आपदकालः ।
नीटी.

तथा खातविधानं च योगसंचार एव च ।

चौराटव्यबलैश्चोत्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥

आख्यातं अभिमन्त्रितदुन्दुभिध्वनिना प्रयाणादि-
कथनम् । योगः पताकादिमन्त्रणादि । तयोः संचारः
श्रवणदर्शनाभ्यां परमोहनम् । एतत्सर्वं तत्र उक्तमिति
सर्वत्र योज्यम् । नीटी.

अग्निदैर्गर्दैश्चैव प्रतिरूपकचारकैः ।

श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधरछेदनेन च ॥

गर्दैः विषदैः । प्रतिरूपकं प्रतिमा, तत्कारकैः तद्द्वारा
कार्मणकारिभिः कौलिकैः । श्रेणिमुख्याः बलाध्यक्षादयः,
तेषामुपजापः भेदनं तेन । वीरुधरछेदनेन धान्याद्युच्छेदेन ।
नीटी.

दूषणेन च नागानामाशङ्काजननेन च ।

आरोधनेन भक्तस्य पथश्चोपार्जनेन च ॥

(१) भा. १२।५९।४६ ; भासु. १२।५९।४६ यनम्
(वितम्) पायन (पालनं).

(२) भा. १२।५९।४७ ; भासु. १२।५९।४७ मुक्तं (युक्तं)
उत्तरार्धे (पीडा चापदकालश्च पतिज्ञानं च पाण्डव ।).

(३) भा. १२।५९।४८ ; भासु. १२।५९।४८ तथा खात
(तथाऽऽख्यात) योग (योगः) चौराटव्यबलै (चोरैराटविकै).

(४) भा. १२।५९।४९ ; भासु. १२।५९।४९ चारकैः
(कारकैः).

(५) भा. १२।५९।५० ; भासु. १२।५९।५० माशङ्का
(मातङ्क) आरोध (आराध) पथश्चो (प्रत्ययो).

नागानां दूषणं मन्त्रतन्त्रौषधादिना, तेन । प्रत्ययोपा-
र्जनेन विश्वासोत्पादनेन च । परराष्ट्रस्य पीडनमुक्तमिति
प्रपूर्वेण संबन्धः । नीटी.

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य हासवृद्धिसमञ्जसम् ।

दूतसामर्थ्ययोगश्च राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ॥

समञ्जसं समत्वम् ।

नीटी.

अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् ।

अवमर्दः प्रतीघातस्तथैव च बलीयसाम् ॥

व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।

शमो व्यायामयोगश्च योगो द्रव्यस्य संचयः ॥

कण्टकशोधनं खलानामुन्मूलनम् । शमः मल्लकीडा ।
व्यायामयोगः आयुधप्रयोगाभ्यासः । त्यागः दानम् ।
नीटी.

अभृतानां च भरणं भृतानां चान्ववेक्षणम् ।

अर्थकाले प्रदानं च व्यसनेष्वप्रसङ्गिता ॥

अप्रसङ्गिता असंबन्धः ।

नीटी.

तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ये ।

कारणस्य च कर्तुश्च गुणदोषास्तथैव च ॥

राजगुणाः उत्थानादयः । सेनापतिगुणाः मौलतादयः ।
नीटी.

दुष्टेज्जितं च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।

शङ्कितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥

(१) भा. १२।५९।५१ ; भासु. १२।५९।५१ योगश्च राष्ट्रस्य
च (संयोगात्सराष्ट्रस्य).

(२) भा. १२।५९।५२ ; भासु.

(३) भा. १२।५९।५३ ; भासु. १२।५९।५३ शमो (शमो)
योगो (त्यागो) संचयः (संग्रहः).

(४) भा. १२।५९।५४ ; भासु. १२।५९।५४ अर्थकाले प्र
(अर्थस्य काले) नेष्वप्र (ने चाप्र).

(५) भा. १२।५९।५५ ; भासु. १२।५९।५५ ये (हे)
कारणस्य च कर्तुश्च (कारणं च त्रिवर्गस्य).

(६) भा. १२।५९।५६ ; भासु. १२।५९।५६ दुष्टेज्जितं
(दुष्टेज्जितं) जीविनाम् (वर्तिनाम्).

अलब्धलिप्सा लब्धस्य तथैव च विवर्धनम् ।

प्रदानं च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तथा ॥

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थमर्थार्थं कामहेतुना ।

चतुर्थो व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितः ॥

पात्रेभ्यः प्रदानं प्रथमम् । विसर्गः दानम् । धर्मार्थं
युक्तार्थं द्वितीयम् । काम्यं तृतीयम् । व्यसनाघाते
चतुर्थम् । नीटी.

क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।

दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ॥

मृगयाऽक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ।

कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा ॥

वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।

आत्मनो निग्रहस्त्यागोऽथार्थदूषणमेव च ॥

परिशेषात् वाक्पारुष्यादीनि षट् क्रोधजानि । आत्मनः
देहस्य । नीटी.

यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषां च वर्णिताः ।

अवमर्दः प्रतीघातः केतनानां च भञ्जनम् ॥

अवमर्दः परचक्रेण देशादेः पीडनम् । नीटी.

चैत्यद्रुमाणामामर्दो रोधः कर्मान्तनाशनम् ।

अपस्करोऽथ गमनं तथोपास्या च वर्णिता ॥

(१) भा. १२।५९।५७ ; भासु. १२।५९।५७ लिप्सा
(लाभो) तथा (ततः).

(२) भा. १२।५९।५८ ; भासु. १२।५९।५८ अर्थार्थं काम-
हेतुना (कामहेतुकमुच्यते) चतुर्थो (चतुर्थ) वर्णितः
(वर्णितम्).

(३) भा. १२।५९।५९-६० ; भासु.

(४) भा. १२।५९।६१ ; भासु. १२।५९।६१ गोऽथा
(गो ह्यर्थ) .

(५) भा. १२।५९।६२ ; भासु.

(६) भा. १२।५९।६३ ; भासु. १२।५९।६३ (चैत्य-
द्रुमावमर्दश्च रोधः कर्मानुशासनम् । अपस्करोऽथ वसनं तथो-
पास्या वर्णिताः ॥).

कर्मान्तः कृष्यादिफलम्, तज्जानुशासनं रोधः (१) ।

अपस्करः उपकरणानि । वसनं कवचादिकम् । उपायाः
तन्निर्माणे युक्तयः । नीटी.

पणवानकशङ्खानां भेरीणां च गुधां वर ।

उपार्जनं च द्रव्याणां परमर्मं च तानि षट् ॥

तानि द्रव्याणि षट् ' मणयः पशवः पृथ्वी वासो
दास्यादि काञ्चनम् ' इति । नीटी.

लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैव हि पूजनम् ।

विद्वद्भिरेकीभावश्च प्रातर्होमविधिज्ञता ॥

भङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।

आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥

मङ्गलं स्वर्णादिकं, तस्य आलम्भनं स्पर्शः । प्रति-
क्रिया अलंकरणम् । नीटी.

एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ।

उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥

एकस्याप्युत्थानप्रकारः । केतनजाः गृहजाः क्रियाः
ध्वजारोहणाद्याः । नीटी.

प्रत्यक्षा च परोक्षा च सर्वाधिकरणेषु च ।

वृत्तिर्भरतशार्दूल नित्यं चैवान्ववेक्षणम् ॥

अधिकरणेषु जनोपवेशनस्थानेषु चत्वरदिषु ।

नीटी.

अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ।

अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेषु परिरक्षणम् ॥

(१) भा. १२।५९।६४ ; भासु. १२।५९।६४ युष्मां
वर (युधिष्ठिर) परमर्मं (परिमर्दः).

(२) भा. १२।५९।६५ ; भासु. १२।५९।६५ चैव
हि (चैवाभि) प्रातर्होमं (दानहोम).

(३) भा. १२।५९।६६-६७ ; भासु.

(४) भा. १२।५९।६८ ; भासु. १२।५९।६८ क्षा वै
(क्षाश्च) वु च (वृथ) वृत्तिर्भ (वृत्तेर्भ).

(५) भा. १२।५९।६९ ; भासु. १२।५९।६९ जीविस्व
(जीवी स्व) गुणेषु परिरक्षणम् (गुणेभ्यश्च समुद्भवः).

जातितो गुणतश्च समुद्भवः मान्यत्वम् । नीटी.
 १रक्षणं चैव पौराणां स्वराष्ट्रस्य विवर्धनम् ।
 मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् द्वादशराजिका ॥
 द्वादशानां राज्ञां समूहो द्वादशराजिका मध्यस्थस्य
 विजिगीषोश्चतुर्दिक्षु चत्वारोऽस्यस्तेभ्योऽपरे चत्वारो
 मित्राणि तेभ्यः परे चत्वार उदासीना इति । नीटी,
 २द्वासप्ततिमतिश्चैव प्रोक्ता या च स्वयंभुवा ।
 देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥
 द्वासप्ततिविधा वैद्यशास्त्रप्रसिद्धा प्रतिक्रिया संस्कारः
 शौचाम्यङ्गादिः । नीटी.
 ३धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
 उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणाः ॥
 हे भूरिदक्षिण । नीटी.
 ४मूलकर्मक्रिया चात्र माया योगश्च वर्णितः ।
 दूषणं स्रोतसामत्र वर्णितं च स्थिराम्भसाम् ॥
 मूलकर्माणि कोशवृद्धिकराणि कृष्यादीनि, तेषां क्रिया
 करणप्रकारः । नीटी.
 ५यैर्यैरुपायैर्लोकश्च न चलेदार्यवर्त्मनः ।
 तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽनुवर्णितम् ॥
 ६एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः ।
 देवानुवाच संहृष्टः सर्वांश्चक्रपुरोगमान् ॥

- (१) भा. १२।५९।७०; भामु. १२।५९।७० स्वराष्ट्रस्य
 (राष्ट्रस्य च).
 (२) भा. १२।५९।७१; भामु. १२।५९।७१ पूर्वाधे
 (द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।).
 (३) भा. १२।५९।७२; भामु. १२।५९।७२ वर्णितः
 (वर्णिताः) उपायश्च (उपायाश्च) दक्षिणाः (दक्षिण).
 (४) भा. १२।५९।७३; भामु. १२।५९।७३ सामत्र
 (सां चैव) च स्थिरा (चास्थिरा).
 (५) भा. १२।५९।७४; भामु. १२।५९।७४ कश्च
 (कस्तु) खेऽनु (खेऽभि).
 (६) भा. १२।५९।७५; भामु.

७उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
 नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥
 दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
 निग्रहानुग्रहरता लोकाननु चरिष्यति ॥
 ८दण्डेन नीयते चैवं दण्डं नयति चाप्युत ।
 दण्डनीतिरिति प्रोक्ता त्रील्लोकाननुवर्तते ॥
 नीयते पुरुषार्थफलाय इदं जगत्, दण्डं नयति
 प्रणयति अनया चेति वा । नीटी.
 ९षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु ।
 महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥
 दण्डसामर्थ्यादेव लोके नीत्यादिकं दृश्यत इत्यर्थः ।
 नीटी.
 १०नयचारश्च विपुलो येन सर्वमिदं ततम् ।
 आगमश्च पुराणानां महर्षीणां च संभवः ॥
 आगमादिकं चात्र ग्रन्थे कीर्तितम् । नीटी.
 तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधिष्ठिर ।
 सकलं चातुराश्रम्यं चातुर्होत्रं तथैव च ॥
 ११चातुर्वर्ण्यं तथैवात्र चातुर्वेद्यं च वर्णितम् ।
 इतिहासोपवेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः ॥

- (१) भा. १२।५९।७६-७७; भामु.
 (२) भा. १२।५९।७८; भामु. १२।५९।७८ चैवं
 (चैवं) चाप्युत (वा पुनः) प्रोक्ता (ख्याता) काननु
 (कानभि).
 (३) भा. १२।५९।७९; भामु. १२।५९।७९ पू. :
 १२।५९।१३८ उक्त.
 (४) भा. १२।५९।८०-८१; भामु. १२।५९।
 १३८-१४०.
 (५) भा. १२।५९।८२; भामु. १२।५९।१४०-१४१
 चातुर्वेद्यं च वर्णितम् (चातुर्विधं च कीर्तितम्) हासोप
 (हासाश्च).

तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नयः परः ।
वृद्धोपसेवा दानं च शौचमुत्थानमेव च ॥

सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितम् ।
भुवि वाचोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितम् ॥

तस्मिन्पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतदसंशयम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ॥

युगहासानुसारेण क्रमेण विशालाक्षपुरंदरबृहस्पति-

शुनैः कृताः पैतामहदण्डनीतेः संक्षेपाः

ततस्तां भगवानीति पूर्वं जग्राह शंकरः ।
बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥

युगानामायुषो ह्यासं विज्ञाय भगवान्निश्वः ।
संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥

संचिक्षेप संक्षिप्तं कृतवान् । नीदी.

वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।
दशध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥

वैशालाक्षं बाहुदन्तकं बार्हस्पत्यमित्युत्तरोत्तरसंक्षिप्त-
दण्डनीतिग्रन्थनामानि । नीदी.

भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥

अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ।
संचिक्षेपेधरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं तदुच्यते ॥

(१) भा. १२।५९।८३ ; भासु. १२।५९।१४१-१४२.

(२) भा. १२।५९।८४ ; भासु. १२।५९।१४२-१४३ वाचोगतं (वाचोगतं).

(३) भा. १२।५९।८५ ; भासु. १२।५९।७९ उक्तः । १२।५९।१४३ वैतदसंशयम् (वैतक्ष संशयः) पू.

(४) भा. १२।५९।८६ ; भासु. १२।५९।८०.

(५) भा. १२।५९।८७ ; भासु. १२।५९।८१ युगाना (प्रजाना) महार्थं (महाश्रं).

(६) भा. १२।५९।८८-९० ; भासु. १२।५९।८२-८४.

अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् ।
तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महातपाः ॥

एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्यासि पाण्डव ॥

नव सार्ववर्णिकाः साधारणा धर्माः , चतुर्णां वर्णानां

पृथक् धर्मा वृत्तयश्च, स्वाध्यायः ब्राह्मणस्य

प्रजापरिपालनं क्षत्रियस्य पशुसंवर्धनं

वैश्यस्य द्विजसेवा शूद्रस्य

मुख्यो धर्मः

वैशम्पायन उवाच-

ततः पुनः स गाङ्गेयमभिवाद्य पितामहम् ।
प्राञ्जलिनिर्यतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥

के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चतुर्णामाश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥

सर्ववर्णानां अनुलोमविलोमजादीनाम् । चातुर्वर्ण्यस्य
ये आश्रमाः ब्राह्मणस्य चत्वार आश्रमाः , क्षत्रियस्य
त्रयः , वैश्यस्य द्वौ, शूद्रस्यैक इति, तेषाम् । नीदी.

केन स्विद्वर्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्धते ।
केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धन्ते भरतर्षभ ॥

कोशं दण्डं च दुर्गं च सहायान्मन्त्रिणस्तथा ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् कीदृशान् वर्जयेन्पुनः ॥

(१) भा. १२।५९।९१ ; भासु. १२।५९।८५ महातपाः (महायशः).

(२) भा. १२।५९।९२ ; भासु. १२।५९।८६ ह्यासि पाण्डव (हासमेव च).

(३) भा. १२।६०।१ ; भासु.

(४) भा. १२।६०।२ ; भासु. १२।६०।२ चतुर्णामाश्च (चातुर्वर्ण्याश्च).

(५) भा. १२।६०।३ ; भासु. १२।६०।३ स्विद्व (वैव).

(६) भा. १२।६०।४ ; भासु.

‘केषु विश्वसितव्यं स्याद्राज्ञां कस्यांचिदापदि ।
कुतो वाऽऽत्मा दृढो रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

भीष्म उवाच-

‘नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

‘अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥

आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ।

ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥

सर्ववर्णधर्मानाह- अक्रोध इति सार्वेन । नीटी.

‘दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।

स्वाध्यायोऽध्यापनं चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥

तत्र अध्ययने तावतैव नैष्ठिकः कृतार्थो भवतीत्यर्थः ।

नीटी.

‘तं चेद्विस्तमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।

अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥

‘कुर्वीतापत्यसंतानमथो दद्याद्यजेत च ।

संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते ॥

स्वयमुपागते विचे दारक्रियापूर्वकं अपत्यसंतान-
मिच्छेत्त इत्याह द्वाभ्याम्- तं चेदिति । नीटी.

‘परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

(१) भा. १२।६०।५; भासु. १२।६०।५ द्राज्ञां (द्राज्ञा)
दृढो (दृढं).

(२) भा. १२।६०।६; भासु. १२।६०।६ नमस्कृत्वा
(नमस्कृत्य).

(३) भा. १२।६०।७-८; भासु.

(४) भा. १२।६०।९; भासु. १२।६०।९ योऽध्यापनं
(यान्यसनं).

(५) भा. १२।६०।१०; भासु. १२।६०।१० चेद्विस्त
(चेद्विज्ञ).

(६) भा. १२।६०।११; भासु. १२।६०।११ हि (च)
तीष्यते (तीर्थते).

(७) भा. १२।६०।१२; भासु. १२।६०।१२ दन्यत्र (दन्यत्र),

प्र. को. ७३

‘क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।

दद्याद्राजा न याचेत यजेत न तु याजयेत् ॥

‘नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।

नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमम् ॥

‘ये च क्रतुमिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः ।

य एवाऽऽहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः ॥

‘अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ।

क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥

‘वधं हि क्षत्रवन्धूनां धर्ममाहुः प्रधानतः ।

नास्य कृत्यतमं किंचिदन्यद्दस्युनिवर्हणात् ॥

‘दानमध्ययनं यज्ञो योगः क्षेमो विधीयते ।

तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ॥

‘स्वेषु धर्मेष्वस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ।

धर्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्ठानि कारयेत् ॥

‘परिनिष्ठितकार्यः स्यान्नृपतिः परिपालनात् ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥

‘वैश्यस्यापीह यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।

दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसंचयः ॥

‘पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वपशूनिह ।

विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यद्यत्समाचरेत् ।

रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ॥

(१) भा. १२।६०।१३; भासु. १२।६०।१३ द्राजा (द्राजन्)
न तु (न च).

(२) भा. १२।६०।१४; भासु.

(३) भा. १२।६०।१५; भासु. १२।६०।१५ ये च (ये तु).

(४) भा. १२।६०।१६; भासु.

(५) भा. १२।६०।१७; भासु. १२।६०।१७ वधं (एवं)
धर्म (मार्ग).

(६) भा. १२।६०।१८; भासु. १२।६०।१८ योगः (राज्ञां).

(७) भा. १२।६०।१९; भासु. १२।६०।१९ सम (शम).

(८) भा. १२।६०।२०; भासु. १२।६०।२० स्यात् (तु).

(९) भा. १२।६०।२१; भासु. १२।६०।२१ स्थापीह
(स्थापि हि) भारत (शाश्वत).

(१०) भा. १२।६०।२२; भासु. १२।६०।२२-२३ सर्वप
(सर्वान् प) यद्यत् (यत्त).

‘प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥
‘तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ॥

षण्णां घेनूनां रक्षको वैश्यः एकस्याः क्षीरं स्ववेतनं
हरेत्, शतस्य रक्षको वर्षे एकं गोवृषभमिथुनं वेतनं
हरेत् । नीटी.

‘लये च सप्तमो भागस्तथा शृङ्गे कला खुरे ।
सस्यस्य सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी श्रुतिः ॥

वाणिज्ये तु लब्धात्सप्तमं भागं धनिकादरेत् । गव-
यादिशृङ्गवाणिज्ये लभ्यात्सप्तममेव । खुरे पशुविशेषखुरे
महामूल्ये कला षोडशो भागः । एवं सस्यानामपि
सप्तममेवांशं हरेत् । नीटी.

‘न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥

‘शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात् ॥

‘शूद्र एतान्परिचरेत्स्त्रीन्वर्णाननसूयकः ।
संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ॥

‘पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्ग्रीयसः ।
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥

कुर्वीत संचयानित्यपकृष्यते । धार्मिकः कर्मप्रधानः,
न तु भोगलोभप्रधानः । नीटी.

(१) भा. १२।६।०।२३ ; भासु. १२।६।०।२३-२४ ददे (ददौ).

(२) भा. १२।६।०।२४ ; भासु. १२।६।०।२४-२५.

(३) भा. १२।६।०।२५ ; भासु. १२।६।०।२५-२६ लये च
सप्तमो भागः (लब्धाच्च सप्तमं भागं) सस्यस्य (सस्यानां).

(४) भा. १२।६।०।२६ ; भासु. १२।६।०।२६-२७.

(५) भा. १२।६।०।२७-२८ ; भासु. १२।६।०।२७-२९.

(६) भा. १२।६।०।२९ ; भासु. १२।६।०।२९-३० ननसूयकः

(ननुपूर्वशः).

(७) भा. १२।६।०।३० ; भासु. १२।६।०।३०-३१.

‘तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥

‘छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानव्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥

औशीरं वेष्टनं वीरणमूलकृता छदिः । यातयामानि
मुक्तभोगानि जीर्णानिती यावत् । नीटी.

‘अघार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
शूद्रायैव विधेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥

‘यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
कल्प्यां तस्य तु तेनाऽऽहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ।
देयः पिण्डोऽनपेताय भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ॥

द्विजातीनां मध्ये यं कंचित्प्रति । तेन द्विजातिना ।

नीटी.

‘शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्यांश्चिदापदि ।
अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षये ।
न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो ह्यसौ ॥

अतिरेकेण स्वकुटुम्बपोषणादाधिक्येन । भर्ता पोष्टा ।
अन्यत्र भृत्यार्जितमपि धनं शूद्रस्य स्वामिनैव हार्यम् ।
यथोक्तम्— ‘त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यत्स्येते तस्य तद्धनम् ॥’ (मरु. ८।४।१६) इति । तस्माद्युक्तमुक्तम् ‘भर्तृहार्यधनो हि सः’ इति । नीटी.

(१) भा. १२।६।०।३१ ; भासु. १२।६।०।३१-३२ अवश्य
(अवश्यं).

(२) भा. १२।६।०।३२ ; भासु. १२।६।०।३२-३३.

(३) भा. १२।६।०।३३ ; भासु. १२।६।०।३३-३४
विधेयानि (प्रदेयानि).

(४) भा. १२।६।०।३४ ; भासु. १२।६।०।३४-३५ यश्च
कश्चि (यं च कंचि) तस्य तु तेनाऽऽहु (तेन तु ते प्राहु)
पेताय (पत्यायं).

(५) भा. १२।६।०।३५ ; भासु. १२।६।०।३५-३७ च न
(तु न) ह्यसौ (हि सः).

यज्ञस्य श्रद्धामूलत्वाद् ब्राह्मणानुमत्या शूद्रसहितानां सर्वेषां
वर्णानां श्रौते स्मार्ते च यज्ञेऽधिकारः

उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्त्रयैव भारत ।

स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ॥

तस्य शूद्रस्य चामन्त्रको यज्ञोऽस्तीत्यर्थः । नीटी.

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत व्रतवान्स्वयम् ।

पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥

पाकयज्ञैः क्षुद्रयज्ञैः ग्रहशान्तिवैश्वदेवादिभिः यजेत
अव्रतवान् श्रौतव्रतोपायहीनः । 'अष्टमुष्टि भवेत्किंचि-
त्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि पूर्णपात्रं
प्रचक्षते ॥' इत्युक्तलक्षणपूर्णपात्रमयी । यज्ञे गवामिव
पूर्णपात्राणामेव गणना यज्ञानुसारेण । मन्त्रास्तेषां पौर-
णिका नाममन्त्रा वा प्रणववर्जिता इति सर्वे शूद्रपद्वत्युक्तं
दृष्टव्यम् । नीटी.

शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।

ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥

सहस्राणां शतं लक्षं पूर्णपात्राणि । ऐन्द्राग्नेस्य विधि-
र्यथा श्रौते चरोः पशोर्वा विधिस्तथैवामन्त्रक्रमस्य विधानं,
तेन । नीटी.

अतो हि सर्ववर्णानां श्रद्धायज्ञो विधीयते ।

दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत् ॥

ननु 'तस्माच्छ्रद्धो यज्ञेऽनवकल्लसः' इति श्रुतेः कथ-
मस्यामन्त्रोऽपि यज्ञ इत्याशङ्क्याऽऽह- यत इति ।
सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां यो यज्ञः स तस्यैव शूद्रस्यैव
भवति, तस्य तत्सेवकत्वात् । यथा हि श्रद्धया गुर्वग्नीन्

परिचरतः उपकोसलस्याग्नयो ब्रह्मविद्यां दत्तवन्तः, एवं
श्रद्धया ब्राह्मणादीनाराधयतः शूद्रस्यापि ब्राह्मणकृतयज्ञ-
फलभागित्वमस्त्येवेत्यर्थः । सार्धः श्लोकः । नीटी.

दैवतं परमं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ।

अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तेः कामैः सनातनैः ॥

संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।

देवानामपि ये देवा यदब्रूयुस्ते परं हि तत् ।

तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया ॥

सृष्टयः संतानानि । तेन सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणजत्वाद्-
स्त्येव शूद्रस्यापि यज्ञेऽधिकार इत्यर्थः । यदब्रूयुस्ते तत् ते
तव परं हितम् । वर्णैः सशूद्रैः सर्वयज्ञाः श्रौताः स्मार्ताश्च
न काम्यया स्वभावात् संसृज्यन्ते इति पूर्वस्योपसंहारः ।
नीटी.

ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं स्यादेवबद्धिजः ।

अनृग्यजुरसामा तु प्राजापत्य उपद्रवः ॥

यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्णेषु भारत ।

नास्य यज्ञह्नो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः ।

तस्मात्सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥

अत्र हेतुमाह- ऋगिति । द्विजः त्रैवर्णिकः पूज्यः
शूद्रेण । उपद्रवतीति तत्समीपगामित्वादुपद्रवः दासः शूद्रः,
स वेदहीनोऽपि प्राजापत्यः प्रजापतिदेवताकः, यथा
आग्नेयो ब्राह्मणः ऐन्द्रः क्षत्रियस्तद्वत् । तथा च मानसे
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मके यज्ञे सर्वे वर्णा अधिक्रियन्ते
इत्यर्थः । अस्य मानसयज्ञकर्तुः देवा इतरे जनाश्च न
ईहन्ते इति न, अपि तु श्रद्धापूतत्वात्सर्वेऽप्यस्य यज्ञे
भागं कामयन्ते इत्यर्थः । 'नास्य यज्ञस्य ते' इति पाठे

(१) भा. १२।६०।३६ ; भासु. १२।६०।३७ यज्ञस्त्रयैव
(यज्ञस्तस्य च) नमस्कारौ (वषट्कारौ) विधीयते (न
विद्यते).

(२) भा. १२।६०।३७ ; भासु. १२।६०।३८ ताभ्यां
(तस्मात्) त व्रत (ताव्रत).

(३) भा. १२।६०।३८ ; भासु. १२।६०।३९.

(४) भा. १२।६०।३९ ; भासु. १२।६०।४०-४१ पूर्वार्धे
(यतो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत । अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु श्रद्धा-
यज्ञो विधीयते ॥).

(१) भा. १२।६०।४० ; भासु. १२।६०।४१-४२ परमं
(हि परं) सनातनैः (समाहिताः).

(२) भा. १२।६०।४१ ; भासु. १२।६०।४२-४३ हि तत्
(हितम्).

(३) भा. १२।६०।४२ ; भासु. १२।६०।४४ तु (च).

(४) भा. १२।६०।४३ ; भासु. १२।६०।४४-४५ यज्ञह्नो
(यज्ञकृतो) तस्मात् (ततः). 'नास्य यज्ञस्य ते' इति नील-
कण्ठीटीकायां पाठान्तरम् ।

एनं यज्ञं देवा अपि कर्तुं न ईहन्ते न समर्था भवन्तीति
योज्यम् । नीटी.

‘स्वं दैवतं ब्राह्मणाः स्वेन नित्यं
परान्वर्णानयजन्नेवमासीत् ।

आरोचिता नः सुमहान्स धर्मः

सृष्टो ब्राह्मणा त्रिषु वर्णेषु दृष्टः ॥

नन्वग्निहीनस्य शूद्रस्य कथं पाकयज्ञेष्वधिकार इत्याशङ्क्याऽऽह— स्वं दैवतमिति । ब्राह्मणस्त्रयाणामपि वर्णानां स्वं असाधारणं दैवतम् । अतः कारणात् ते स्वे आत्मीया ब्राह्मणाः परान् वर्णानुद्दिश्य न अयजन्ति नैव आसीत्, अपि तु ‘अमुककामेन अमुकशर्मणाऽहं वृतोऽमुकयज्ञेन यक्ष्ये’ इत्युद्देशं कृत्वा अयजन्नेव यागं कृतवन्त एव इत्येवमेवाऽऽसीदेवं पुराकल्पप्रदर्शनमुखेनायं विधिर्ज्ञेयः । अयजन्ति परस्मैपदप्रयोगस्तु परगामित्वात्क्रियाफलस्य युक्तः । अधरः नीचः वैवाहिकात् श्रौताच्चान्यत्वात् वितानः अग्नीनां विस्तरः । तस्य अग्नयो लौकिका एव पञ्चकुण्डीविधानादौ ज्ञेयाः । एककुण्डपक्षे त्वेक एव लौकिकः । स वा (१ च) ‘अथ खलु यत्र क्व च होष्यन्त्यात्’ इत्युपक्रम्य ‘अग्निं प्रतिष्ठाप्य’ (आग्न. १।३।१) इति गृह्यकारैर्दर्शितः । संसृष्ट इति । तत्रापि मन्त्रसंसर्ग उच्यते । वैश्यः वैश्यगृहादानीतः । श्रौतेऽपि ‘विट्कुलद्विचतवतो वा’ इति वैश्यगृहादक्षिणान्यथैव मग्न्यानयनं दृश्यते । यस्मादेवं तस्मात् ब्राह्मणस्त्रिष्वपि वर्णेषु यज्ञः सृष्टः येन सः, यज्ञस्रष्टा भवतीत्यर्थः । पाठान्तरे वैश्यपदे विभक्तिलोप आर्षः । नीटी.

‘तस्माद्दर्शनां ऋजवो जातिधर्माः

संसृज्यन्ते तस्य विपाक एषः ।

(१) भा. १२।६०।४४ ; भासु. १२।६०।४६ ब्राह्मणाः (ब्राह्मणः) उत्तरार्धे (अधरो वितानः संसृष्टो वैश्यो ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु यज्ञसृष्टः ।) .

(२) भा. १२।६०।४५ ; भासु. १२।६०।४७ जातिधर्माः (ज्ञातिवर्णाः) विपाक एषः (विकार एव) कोऽनिश्चयस्तेषु दृष्टः (को निश्चये तेषु सृष्टः) .

एकं साम यजुरेकमृगेका

विप्रश्चैकोऽनिश्चयस्तेषु दृष्टः ॥

यस्मात्त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणो यज्ञस्रष्टा, तस्मात्सर्वेऽपि वर्णाः ऋजवः साधवः एव, यज्ञसंयोगात् । एवं धर्मसाम्येऽपि ज्ञातिसाम्यं नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह— ज्ञातिवर्णा अपि क्षत्रियवैश्यशूद्राः तस्य ब्राह्मणस्यैव विकारे क्षत्रियादिकन्यासूपने मूर्धाभिषिक्तादौ संसृज्यन्ते एव । तेन धर्मतो जन्मतश्च सर्वे वर्णा ब्राह्मणसंसृष्टा इति स्थितम् । तत्र हेतुमाह— एक इति । तेषु तत्त्वनिश्चये क्रियमाणे एको विप्रो ब्रह्मैव प्रथमो ब्राह्मणः सृष्टः जातः । ब्राह्मणसंततित्वात्सर्वेऽप्येते ब्राह्मणा एवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः— एकं सामेति । ‘अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्यशोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति’ इति श्रुतेरेकं अकाररूपमेव अक्षरं यथा सामादिरूपं तथा ब्रह्मैव ब्राह्मणादिरूपमित्यर्थः । नीटी.

‘अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम् ॥

वैखानसानां वानप्रस्थानां गाथाः यज्ञस्तुतिश्लोकाः यज्ञगीताः विष्णुगीताः । नीटी.

‘उदितेऽनुदिते वाऽपि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

बहिं जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥

‘यत्स्कन्नमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्नं तदुत्तरम् ।

बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥

‘रौद्रं गवि सद्वायव्यमुपावसृष्टम्’ (ऐन्द्रा. २५।१) इत्यादिबहुवचब्राह्मणे षोडशकमग्निहोत्रमुक्तम् । तत्र ‘मास्तं विष्यन्दमानम्’ इति स्कन्नमपि मरुद्दैवत्यं भवतीति तत् पूर्वं आद्यं अग्निहोत्रं, यत् अस्कन्नं यथाविधि हुतं उत्तरं सर्वोत्कृष्टम् । बहूनीति रौद्रादीनि । नीटी.

‘तानि यः संविजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः ।

द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ॥

(१) भा. १२।६०।४६ ; भासु. १२।६०।४८.

(२) भा. १२।६०।४७ ; भासु. १२।६०।४९.

(३) भा. १२।६०।४८ ; भासु. १२।६०।५०.

(४) भा. १२।६०।४९ ; भासु. १२।६०।५१ संवि (संप्र).

तानि षोडश अग्निहोत्ररूपाणि ।

नीटी.

स्तेनो वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः ।

यष्टुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तम् ॥

यज्ञं विष्णुं यष्टुं यज्ञदानादिना आराधितुम् । नीटी.

ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसंशयम् ।

सर्वथा सर्ववर्णैर्हि यष्टव्यमिति निश्चयः ।

न हि यज्ञसमं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

ऋषय इति सार्धः ।

नीटी.

तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता ।

श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति प्रयच्छता ॥

श्रद्धापवित्रं यथा स्यात्तथा यष्टव्यमिति संबन्धः ।

आश्रित्य शास्त्रमिति शेषः ।

नीटी.

ब्राह्मण एव आश्रमचतुष्टयाधिकारी

भीष्म उवाच—

आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ।

चतुर्णामिह वर्णानां कर्माणि च युधिष्ठिर ॥

वानप्रस्थं भैक्षचर्यां गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।

ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥

वानप्रस्थमिति । पाठक्रमो न विवक्षितः । चतुर्थं संन्यासम् । तं च जटाधारणसंस्कारमवाप्य चेति चो भिन्न-
क्रमः । चात् मुण्डिनं च वदन्ति ।

नीटी.

वानप्रस्थाधिकारः

जटाकरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।

आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥

(१) भा. १२।६।५०; भासु. १२।६।५२.

(२) भा. १२।६।५१; भासु. १२।६।५३ सर्ववर्णैर्हि
(सर्वदा वर्णैः) निश्चयः (निर्णयः).

(३) भा. १२।६।५२; भासु. १२।६।५४ प्रयच्छता

(यथेच्छया).

(४) भा. १२।६।११; भासु. १२।६।११ मिह वर्णानां

(मपि नामानि).

(५) भा. १२।६।१२; भासु. १२।६।१२ चर्या (चर्व).

(६) भा. १२।६।१३; भासु. १२।६।१३ करण (धरण).

द्विजातित्वमवाप्य वेदमधीत्य आधानादीनि कर्माणि
प्राप्य वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदित्यन्वयः । नीटी.

सदारो वाऽप्यदारो वा आत्मवान्संयतेन्द्रियः ।

वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥

तत्राऽऽरण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।

ऊर्ध्वरेताः प्रजायित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥

आरण्यकानां वानप्रस्थानां शास्त्राणि शास्त्रानि
समधीत्य सम्यगनुष्ठानेन प्राप्य । अक्षरसात्मतां
कैवल्यम् । नीटी.

एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।

कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥

एतानि द्विजत्वावाप्त्यादीनि । एवमशब्दः प्रकारान्तरं
मोक्षप्राप्तौ वारयति । नीटी.

चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य संन्यासाधिकारः

चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशां पते ।

भैक्षचर्यास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥

‘ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्’ इति श्रुतेर्मध्यममाश्रमद्वय-
मनित्यमित्याह— चरितेति । नीटी.

यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः ।

यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥

निराशीः स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ।

विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्तो गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥

विकाराः कामसंकल्पादयः, तद्वच्चित्तम्, तद्रहितो
निर्विकारवान् अकुमनस्क इत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १२।६।१४; भासु.

(२) भा. १२।६।१५; भासु. १२।६।१५ प्रजायित्वा

(प्रव्रजित्वा).

(३) भा. १२।६।१६-७; भासु.

(४) भा. १२।६।१८; भासु. १२।६।१८ निरग्निर-

(निराशी).

(५) भा. १२।६।१९; भासु.

गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठता

अधीत्य वेदान् कृतसर्वकृत्यः

संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ।

समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं तं

गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मदृष्टम् ॥

गृहिणो मुक्तिमाह- अधीत्येति । समाहितः योगयुक्तः

सन् गार्हस्थ्यधर्मं यः प्रचरेत्सोऽपि अक्षरसात्मतां
गच्छतीति पूर्वेण संबन्धः । नीटी.

स्वदारतुष्ट ऋतुकालगामी

नियोगसेवी नशठो नजिह्वः ।

मिताशनो देवपरः कृतज्ञः

सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्षमावान् ॥

असमाहितं प्रत्याह- स्वदारेति । शठः धूर्तः । जिह्वः

कुटिलः ।

नीटी.

दान्तो विधेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो

अन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।

अमत्सरी सर्वलिङ्गिप्रदाता

वैताननित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् ॥

विधेयः गुरुशास्त्राज्ञापालकः । अप्रमत्तः अवहितः ।

सर्वेभ्यो लिङ्गयुक्तेभ्य आश्रमेभ्यः प्रदाता अन्नादेः । लिङ्ग-
प्रदातेति मध्यमपदलोपी समासः । वैतानं श्रौतकर्म, तत्र
नित्यः । नीटी.

अथात्र नारायणगीतमाहु-

महर्षयस्ताव महानुभावाः ।

महार्थमत्यर्थतपःप्रयुक्तं

तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥

(१) भा. १२।६।१०; भासु. १२।६।१० तं (यो)

दृष्टम् (जुष्टम्).

(२) भा. १२।६।११; भासु. १२।६।११ तुष्ट

ऋतु (तुष्टस्त्वतु) देवपरः (देवरातः).

(३) भा. १२।६।१२; भासु. १२।६।१२ अन्नस्य

(अन्नस्य) लिङ्गि (लिङ्ग).

(४) भा. १२।६।१३; भासु. १२।६।१३ मत्यर्थ

(मत्यन्त).

सत्याजर्वं चातिथिपूजनं च

धर्मस्तथाऽर्थश्च रतिश्च दारे ।

निषेधितव्यानि सुखानि लोके

ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् ॥

भरणं पुत्रदाराणां वेदानां पारणं तथा ।

सतां तमाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥

एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो

गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ।

गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्यक्

स्वर्गे विशुद्धं फलमाप्नुते सः ॥

वृत्तिं जीविकां प्रविशोध्य शुद्धां कृत्वा, न्यायागतेन
धनेन जीवन्नित्यर्थः । नीटी.

तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाक्षया मताः ।

आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥

तस्य गृहस्थस्य देहपरित्यागात्समाहितश्चेदिहैव देहा-
भिमानत्यागात्, असमाहितस्य मरणानन्तरम् । इष्टाः
कामाः विषयाः हादाकाशे स्वर्गे वा उपतिष्ठन्ति । कामाः
अक्षयाः इति छेदः । संघिरर्षः । सर्वतोक्षिशिरोमुखा
इत्यनेन कामानां किङ्कराणामिव वक्ष्यत्वमुक्तम् । यत्र यत्र
देशे काले वा योग्यमयोग्यं वा संकल्पयति तत्सर्वं सद्य
उपतिष्ठतीत्यर्थः । नीटी.

नैष्ठिकब्रह्मचर्यम्

खादन्नेको जपन्नेकः सर्पन्नेको युधिष्ठिर ।

एकस्मिन्नेव आचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥

ब्रह्मचारिणोऽपि कैवल्यमाह- स्मरन्निति । सर्वान्
देवान् मन्त्रांश्च । नीटी.

(१) भा. १२।६।१४; भासु. १२।६।१४ रतिश्च
दारे (रतिः स्वदारेः).

(२) भा. १२।६।१५; भासु. १२।६।१५ पारणं
(धारणं) सतां तमा (वसतामा).

(३) भा. १२।६।१६-१७; भासु.

(४) भा. १२।६।१८; भासु. १२।६।१८ खादन्
(स्मरन्) सर्पन्ने (सर्वान्) आचार्ये (चाचार्ये).

ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ।
अविचार्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा ॥
दीक्षा नियमविशेषस्वीकारः । वेदं वेदान्तान् । कृत्यं
कर्तुमर्हं ध्यानयोगम् । नीटी,

शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ।
षट्कर्मस्वनिवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वशः ॥
तदविरोधेन शुश्रूषां च कुर्वन् । निवृत्तः निवृत्तिमान् ।
नीटी.

न चरत्यधिकारेण सेवितं द्विषतो न च ।
एषोऽऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥
अधिकारेण निग्रहानुग्रहेण । नीटी,

ब्राह्मणेन कर्तव्यानि वर्ज्यानि च कर्माणि, कर्मानुरूपो ब्राह्मण्य-
दियुगः, अतः शुद्धकर्मा ब्राह्मणः शुद्धो मन्तव्यः,
ब्राह्मणाधीनं वर्णधर्माणां पालनम्

युधिष्ठिर उवाच-
शिवान्मुखान्महोदकान्हिंसांलोकसंमतान् ।
ब्रूहि धर्मान्सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥
भीष्म उवाच-

ब्राह्मणस्येह चत्वार आश्रमा विहिताः प्रभो ।
वर्णास्ताननुवर्तन्ते त्रयो भरतसत्तम ॥

उक्तविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणस्यैव धर्मा इत्याशयेनाह-
ब्राह्मणस्येति । एतेन गृहस्थस्यापि ब्राह्मणस्य हिंसो धर्मः
कामकार एव, न विविचोदित इति दर्शितम् । वक्ष्यति च

(१) भा. १२।६।१९ ; आमु. १२।६।१९ अवि-
चार्यं (परिचार्यं),

(२) भा. १२।६।२० ; आमु. १२।६।२०
स्वनिवृत्त (सु निवृत्त) न प्रवृत्त (न प्रवृत्त) .

(३) भा. १२।६।२१ ; आमु. १२।६।२१ सेवितं
(सेवेत) .

(४) भा. १२।६।१ ; आमु.

(५) भा. १२।६।२२ ; आमु. १२।६।२२ णस्येह
(णस्य तु) आश्रमा (त्त्वाश्रमा) स्ताननु (स्तान्नु) भरत (भारत) .

मोक्षधर्मेण- ' पश्यन्तैः कथं हि तैर्मादृशो यष्टुमर्हति '
इति । त्रयो हिंसापरा वर्णास्ताननुवर्तन्ते । नीटी.

उक्तानि कर्माणि बहूनि राजन्
स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि ।

नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि
क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥

नानुवर्तन्ते इत्येतत् प्रपञ्चयति- उक्तानीत्यादिना ।
राजन्यानां परायणानि युद्धजयादीनि दृष्टान्तविधौ त्वया
पृष्टस्य प्रतिवचनेन योग्यानि । यतः क्षात्रे विहितं विधि-
प्रधानं, प्रवृत्तिशास्त्रमिति यावत् । तत्कथं निवृत्तिप्रधान-
ब्राह्मणधर्मैः समत्वमेतीत्यर्थः । नीटी.

क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
आस्मिँल्लोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥

या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे तां संज्ञां कुरु पाण्डव ॥

षट्कर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्वर्षि ।
सर्वधर्मोपपन्नस्य संभूतस्य कृतात्मनः ॥

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
निराशिषो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसंज्ञिताः ॥

षट् कर्माणि- प्राणायामः, प्रत्याहारः, ध्यानम्,
धारणा, तर्कः, समाधिरिति । इज्यादीनामाश्रमान्तरेष्व-
योगात्सर्वाश्रमयोग्यान्वेताम्येव षट् कर्माणि । सर्वधर्मः

(१) भा. १२।६।२३ ; आमु.

(२) भा. १२।६।२४ ; आमु. १२।६।२४ सेवमानः

(सेव्यमानः) .

(३) भा. १२।६।२५ ; आमु. १२।६।२५ तां संज्ञां
कुरु (सैव संज्ञा च) .

(४) भा. १२।६।२६ ; आमु. १२।६।२६ संभूतस्य
(संवृतस्य) .

(५) भा. १२।६।२७ ; आमु. १२।६।२७ संज्ञिताः
(संमिताः) .

अहिंसा । संवृतस्य अचपलस्य । कृतात्मनः जितचित्तस्य ।
तृप्तिं विचारे । अक्षरसंमिताः अक्षयाः । नीटी.

‘यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।

तादृशं तादृशेनैव स गुणं प्रतिपद्यते ॥

ननु एवं ब्राह्मणः स्वधर्मे त्यक्त्वा किमिति हीनधर्मे
रमते इत्याशङ्क्याऽऽह— य इति । यः पुमान् यस्मिन्
अवस्थाविशेषे यत्र देशे काले वा येन फलेन निमित्तेन
यत्कर्म करोति साधु असाधु वा, तत्सकलं लोभाच्चिरा-
भ्यासाच्च सगुणमेवेति प्रतिपद्यते । न त्विदं निन्द्यमिति
ततो विरज्यते इत्यर्थः । नीटी.

‘वृद्ध्या कृषिवणिक्त्वेन जीवसंजीवनेन च ।

वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥

तान्येवाऽऽह— वृद्धयेति । जीवैः संजीवनं मृगया-
जीवित्वम्, तेन । महदपि स्वाध्यायगणितं वेदाभ्यसनं
वृद्ध्यादिभिः समानमिति वेत्तुमर्हसि उक्तहेतोरित्यर्थः ।
नीटी.

‘कालसंचोदितः कालः कालपर्यायनिश्चितः ।

उत्तमाधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥

अभ्यासात्कर्माणि रोचन्ते चेदुत्तमान्येव तानि कुतो
नाभ्यस्यन्ते इत्याशङ्क्याऽऽह— कालेति । कालेन पर्येति
आविर्भवतीति कालपर्यायः प्राग्भवीयो वासनासमूहः, तेन
निश्चितः । तेन कालेन प्रेरितः तदनुगुणं कर्म करोति, यतः
अवशः कालाद्यधीनः । नीटी.

‘अन्तवन्ति प्रदानानि पुरा श्रेयस्कराणि च ।

स्वकर्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥

(१) भा. १२।६२।८ ; भासु. १२।६२।८ स गुणं
(सगुणं).

(२) भा. १२।६२।९ ; भासु.

(३) भा. १२।६२।१० ; भासु. १२।६२।१० कालः
(लोकः).

(४) भा. १२।६२।११ ; भासु. १२।६२।११ प्रदा-
नानि (प्रधानानि) लोकौ (लोके).

एवं चेत् कृतं विधिनिषेधाम्यामित्यत आह— अन्त-
वन्तीति । पुरा श्रेयस्कराणि प्राचीनानि पुण्यापुण्यानि
यानि प्रधानानि देहारम्भकाणि तानि अन्तवन्ति । देहस्यैव
अन्तवत्त्वात् देहसंबन्धि यत्सुखदुःखाद्यागमनं तदपरि-
हार्यम् । अन्यत्र तु शुभाशुभप्रवृत्त्यादौ लोकः स्वकर्मनिरतः
स्वस्वामीष्टं यत्कर्म रागादिविषयभूतं तत्रैव निरतः
तत्राऽऽयत्तः सर्वतोमुखः प्रवृत्तौ वा स्वतन्त्रः अक्षरः जीवः
तत्र तत्र कामकारेण प्रवर्तते । अतो विधिनिषेधशास्त्रस्या-
स्त्येवार्थवत्त्वमित्यर्थः । नीटी.

भीष्म उवाच—

‘ज्याकर्षणं शत्रुनिबर्हणं च

कृषिर्वणिज्या पशुपालनं च ।

शुभ्रूषणं चापि तथाऽर्थहेतो-

रकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥

सेव्यं तु ब्रह्मषट्कर्म गृहस्थेन मनीषिणा ।

कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ॥

‘राजप्रेष्यं कृषिधनं जीवनं च वणिज्यया ।

कौटिल्यं कौलटेयं च कुसीदं च विवर्जयेत् ॥

कौटिल्यं अनार्जवम् । कौलटेयं कुलटाप्रधानं जारकर्म
पारदार्यं वा । अन्ये तु कौटिलीयमिति पाठं प्रकल्प्य
मात्सर्यमिति व्याचक्षते । कुसीदं वृद्धिजीविकाम् ।

नीटी.

‘शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मबन्धु-

र्दुश्चारिज्यो यश्च धर्मादपेतः ।

वृषलीपतिः पिशुनो नर्तकश्च

ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥

(१) भा. १२।६३।१-२ ; भासु.

(२) भा. १२।६३।३ ; भासु. १२।६३।३ प्रेष्यं
(प्रेष्यं) वणिज्यया (वणिज्यया).

(३) भा. १२।६३।४ ; भासु. १२।६३।४ रिज्यो
(रिज्यो) नर्तकश्च ग्रामप्रेष्यो (नर्तनश्च राजप्रेष्यो).

‘जपन् वेदानजपंश्चापि राजन्
समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः ।
एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति
राजन्नेतान् वर्जयेद्देवकृत्ये ॥

राजप्रेष्यादिः वेदान् जपन् अजपन्वा शूद्र इव
पङ्क्तेर्वहिर्भोजनीय एवेति भावः । नीटी.

‘निर्मर्यादे चाशने क्रूरवृत्तौ
हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्ववृत्ते ।
हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राजन्
देयान्यदेयानि भवन्ति तस्मिन् ॥
‘तस्माद्धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य
दमः शौचं चाऽऽर्जवं चापि राजन् ।

तथा विप्रस्याऽऽश्रमाः सर्वे एव
पुरा राजन् ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥

‘यः स्याद्दान्तः सोमप आर्यशीलः
सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुर्मृदुरनुशंसः क्षमावान्
स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥

‘शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राजन्
लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।
तस्माद्द्वर्णाञ्जातिधर्मेषु सक्तान्
मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥

‘लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्या-
च्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च
सद्यः सर्वे चाऽऽश्रमस्था न वै स्युः ।

(१) भा. १२।६३।५ ; भासु.

(२) भा. १२।६३।६ ; भासु. १२।६३।६ चाशने (चाशुचौ)
तस्मिन् (चास्मै).

(३) भा. १२।६३।७ ; भासु. १२।६३।७ चं चाऽऽर्जवं
(चमार्जवं).

(४) भा. १२।६३।८ ; भासु. १२।६३।८ प आर्य (पश्चर्य).

(५) भा. १२।६३।९ ; भासु. १२।६३।९ जातिधर्मेषु सक्तान्
(शान्तिधर्मेषु सक्तान्).

(६) भा. १२।६३।१० ; भासु.

घ. को. ७४

धर्मेष्वसक्तान्विष्णुर्नेच्छति चेत् का हानिरत आह-
लोक इति । लोके स्वर्गे । इदं सुखादि । आश्रमस्थाश्च
स्वधर्मे न तिष्ठेयुः । स्वर्गादिकं सर्वे विष्णुप्रसादादेव,
तदभावे सर्वे कृतं कर्म व्यर्थमिति भावः । नीटी.

शूद्रस्यापि संन्यासातिरिक्ताश्रमत्रयाधिकारः

‘यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।

कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मास्ताञ्छणु पाण्डव ॥

यो राजा त्रयाणां ब्राह्मणवैश्यशूद्राणां स्वराज्ये
आश्रमधर्मसेवनं यथोक्तं इच्छेत्, तेनावश्यज्ञातव्यान्
धर्मान् शृणु । नीटी.

‘शुश्रूषाकृतकृत्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।

अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥

‘अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।

आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम् ॥

शुश्रूषोः वेदान्तेष्वनधिकारात्पुराणद्वारा आत्मानं
श्रोतुमिच्छोः । कृतकार्यस्य यावच्छरीरसामर्थ्यं सेवित-
त्रैवर्ण्यस्य । कृतसंतानकर्मणः जातपुत्रस्य । अभ्यनुज्ञातो
राज्ञा इत्यभ्यनुज्ञातराजः, तस्य ।

अल्पान्तरगतस्य आचारनिष्ठया त्रैवर्णिकसमस्य । दश-
धर्मगतस्येति मत्तप्रमत्तादीन्मृकृत्य ‘दश धर्मे न जानन्ति’
इत्युक्तेः । अत्र योगधर्मानभिज्ञस्य ग्रहणम् । तस्यापि
आश्रमाः सर्वे विहिताः । शूद्रोऽपि नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं
वानप्रस्थं वा सकलविक्षेपकर्मत्यागरूपं संन्यासं वाऽनु-
तिष्ठेदेव । निराशिषं शान्तिदान्त्यादिकल्याणगुणरहितम् ।
नीटी.

क्षत्रियवैश्यशूद्राणामपि संन्यासेऽधिकारोऽनुमतः

‘भैक्षचर्या न तु प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।

तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥

(१) भा. १२।६३।११ ; भासु. १२।६३।११ कर्तुमाश्रम
(चातुराश्रम्य).

(२) भा. १२।६३।१२ ; भासु. १२।६३।१२ शुश्रूषाकृत-
कृत्यस्य (शुश्रूषोः कृतकार्यस्य) ज्ञाप्य राजानं (ज्ञातराजस्य).

(३) भा. १२।६३।१३ ; भासु.

(४) भा. १२।६३।१४ ; भासु. १२।६३।१४ भैक्षचर्या न तु
(भैक्षचर्या ततः).

मैक्ष्यचर्या पारित्राज्यम् । तस्य शूद्रस्य तद्धर्मचारिणः
तान् पूर्वोक्तान् स्वधर्मान् चरतीति तथाभूतस्य तथा
वैश्यस्य राजपुत्रस्य च मैक्ष्यचर्या प्रादुरित्यन्वयः । नीटी.

‘कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।

वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाऽऽश्रममण्डलम् ॥

‘वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।

संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥

पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ।

राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यास्तथैव च ॥

‘समानीय यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।

संप्राप्ते विजयं प्राप्य तथाऽल्पं यदि वा बहु ॥

‘स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।

अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥

‘अर्चयित्वा पितृन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ।

देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चित्वा चैव यत्नतः ॥

‘अन्तकाले च संप्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।

आनुपूर्व्याश्रमान्नाजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

‘राजर्षित्वेन राजेन्द्र मैक्ष्यचर्याध्वसेवया ।

अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥

राजा ऋषित्वेन मन्त्रार्थद्रष्टृत्वेन वेदान्तश्रवणकर्तृत्वेन
हेतुना मैक्ष्यचर्यामिच्छेदिति पूर्वेण संबन्धः, न तु सेवया
श्रवणमकुर्वन्, नात्रमन्त्रार्थमित्यर्थः । तत्कुर्वन्तु जीवित-
काङ्क्षया मैक्ष्यचर्या चरेदेवेत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १२।६३।१५; भासु. १२।६३।१५ मण्डलम्

(संश्रयम्).

(२) भा. १२।६३।१६-१७; भासु.

(३) भा. १२।६३।१८; भासु. १२।६३।१८ समानीय

(आनयित्वा).

(४) भा. १२।६३।१९; भासु.

(५) भा. १२।६३।२०; भासु. १२।६३।२० रचित्वा चैव
(रचित्वा तु).

(६) भा. १२।६३।२१; भासु. १२।६३।२१ आनुपूर्
(सोऽनुपूर्).

(७) भा. १२।६३।२२; भासु. १२।६३।२२ मैक्ष्यचर्याध्व-
सेवया (मैक्ष्यचर्या न सेवया).

‘न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भरतर्षभ ।

चतुर्णां राजशार्दूल प्रादुराश्रमवासिनाम् ॥

एतत् मैक्ष्यम् । नैष्ठिकं नित्यम् । त्रयाणां राजादीनाम् ।

तेषामाश्रमसंन्यासो नित्यो नास्ति, अपि तु विक्षेपक-
कर्मत्यागरूपः काम्य एवास्तीत्यर्थः । स च चतुर्णामप्या-
श्रमाणामस्तीति प्राहुः । नीटी.

सर्वे धर्मा राजधर्माधीनाः राजधर्मेण रक्षिताश्च,

राजधर्महानौ सर्वधर्माणां हानिः

‘बह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां

लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।

सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां

राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥

राजधर्मं प्रशंसति— बह्वायत्तमित्यादिना । नीटी.

‘यथा राजन् हस्तिपदे पदानि

संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।

एवं धर्मात्राजधर्मेषु सर्वान्

सर्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध ॥

अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति

धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः ।

महाश्रयं बहुकल्याणरूपं

क्षात्रं धर्मं नेतरं प्रादुरार्याः ॥

‘सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः

सर्वे धर्माः पाल्यमाना भवन्ति ।

सर्वत्यागो राजधर्मेषु राजन्

त्यागे चाऽऽहुर्धर्ममग्न्यं पुराणम् ॥

सर्वेषां त्यागिनां षड्भागहारी राजाऽपि सर्वत्यागी
भवतीत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १२।६३।२३; भासु. १२।६३।२३ भरतर्षभ
(भूरिदक्षिण).

(२) भा. १२।६३।२४; भासु. १२।६३।२४ बह्वा (बाह्वा).

(३) भा. १२।६३।२५-२६; भासु.

(४) भा. १२।६३।२७; भासु. १२।६३।२७ धर्माः पाल्य
(वर्णाः पाल्य) सर्वत्यागो (सर्वस्त्यागो) त्यागे चाऽऽहुर्धर्ममग्न्यं
(त्यागं धर्मं चाऽऽहुर्मग्न्यं).

भज्जेत्तयी दडनीतौ हतायां
सर्वे धर्मा न भवेयुर्विरुद्धाः ।
सर्वे धर्माश्चाऽऽश्रमाणां गताः स्युः
क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥
सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः
सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।
सर्वे योगा राजधर्मेषु चोक्ताः
सर्वे लोका राजधर्मान्प्रविष्टाः ॥
यथा जीवाः प्रकृतौ वध्यमाना
धर्माश्रितानामुपपीडनाय ।
एवं धर्मा राजधर्मेर्वियुक्ताः

सर्वावस्थं नाऽऽद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥

यथेति । जीवाः मृगादयः प्राकृतैर्वध्यमानाः हन्तॄणां धर्मस्य श्रुतदृष्टादीनां च नाशाय भवन्ति । एवं राजधर्मेनैत्यादिभिर्वियुक्ता धर्माः अग्निहोत्रादयः चोरैर्नाश्यमानाः कर्तॄणां धर्मे चित्तं च खेदयन्ति । कर्तारश्च संचिन्वन्तः स्वास्थ्यमन्वेषयन्तः व्याकुलतया स्वधर्मे नाऽऽद्रियन्ते । तस्माद्राजधर्म एव मुख्यो धर्म इत्यर्थः ।

नीटी.

सर्ववर्णाश्रमधर्माश्च : क्षात्रधर्मः प्रत्यक्षप्रमाणकः सर्वलोक-
हितः, आश्रमवासिनां धर्माश्च प्रत्यक्षप्रमाणागम्याः

आगमगम्याः वादिनां निश्चयागोचराश्च

भीष्म उवाच—

चातुस्रश्रम्यधर्माश्च जातिधर्माश्च पाण्डव ।
लोकापालोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥

(१) भा. १२।६३।२८; भासु. १२।६३।२८ न भवेयुर्विरुद्धाः
(प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः) गताः (हताः).

(२) भा. १२।६३।२९; भासु. १२।६३।२९ सर्वे योगा
राजधर्मेषु चोक्ताः (सर्वा विद्या राजधर्मेषु चोक्ताः) राजधर्मान्
(राजधर्म).

(३) भा. १२।६३।३०; भासु. १२।६३।३० प्रकृतौ
(प्राकृतेः) धर्माश्रिता (धर्मश्रुता) सर्वावस्थं (संचिन्वन्तो).

(४) भा. १२।६४।१; भासु. १२।६४।१ जाति (यति)
पालोत्तरा (वेदोत्तरा) क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः (क्षात्रधर्मे
समाहिताः).

सर्वाण्येतानि धर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
निराशिषो जीवल्लोके क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥

अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्माश्रमवासिनाम् ।
प्ररूपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतम् ॥
धर्मे बहुद्वारं विद्धि । अन्ये तु तद्भावं धर्मस्य स्वरूपं
कोपयन्ति विरुद्धागमैः । नीटी.

अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयम् ।
अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे रताः ॥

अदृष्टान्ते न दृष्टः अन्तः यस्य तस्मिन् परे धर्मे हताः
नष्टधियः निश्चयं प्रकोपयन्ति । नीटी.

प्रत्यक्षसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥

धर्माश्रमव्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ।
यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ।
राजधर्मेष्वनुपमा लोक्या सुचरितैरिह ॥

गार्हस्थ्ये त्रयाणां वर्णानां धर्माणामुपश्रुतिः अन्त-
र्भावः । संख्याता प्रकट्टा । तथा अध्यवसिनां नैष्ठिक-
वानप्रस्थयतीनां ब्राह्मणानां च धर्माणामुपश्रुतिः संख्याता ।
तथा राजधर्मेषु धर्मैः सह लोका अन्तर्भूताः । इति सार्धः
श्लोकः । नीटी.

उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसम् ।

सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ।

जग्मुः सुबहवः शूरा राजानो दण्डनीतये ॥

अत्र पूर्वोक्तां कथां सारयति— उदाहृतमिति । सार्धः ।
नीटी.

(१) भा. १२।६४।२; भासु. १२।६४।२ धर्माणि (कर्माणि)
उत्तरार्धे (निराशिषो जीवल्लोकाः क्षत्रधर्मे व्यवस्थिते ।).

(२) भा. १२।६४।३; भासु. १२।६४।३ प्ररूप (प्रकोप).

(३) भा. १२।६४।४; भासु. १२।६४।४ रताः (हताः).

(४) भा. १२।६४।५; भासु. १२।६४।५ प्रत्यक्ष (प्रत्यक्ष).

(५) भा. १२।६४।६; भासु. १२।६४।६-७ श्रमव्यव (श्रमे-
ऽध्यव) पमा लोक्या (मता लोकाः) तैरिह (तैः सह).

(६) भा. १२।६४।७; भासु. १२।६४।७-८ सुबहवः
(सुबहुराः).

‘एकैकमात्मनः कर्म तुल्यित्वाऽऽश्रमे पुरा ।

राजानः पर्युपातिष्ठन् दृष्टान्तवचने स्थिताः ॥

आश्रमं आश्रमविहितं कर्म धर्मं तुल्यित्वा ‘किं
दण्डनीतिजो धर्मो महानुत आश्रमधर्मः’ इति संदिह्य
दृष्टान्तवचने सिद्धान्तं श्रोतुं प्रभुं उपासन्तेति योजना ।
नीटी.

‘साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च

रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।

सृष्टाः पुरा आदिदेवेन देवाः

क्षात्रे धर्मे वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥

मान्धातुः इन्द्ररूपधरविष्णोश्च संवादः— लोकज्येष्ठः श्रेष्ठश्च
राजधर्म एव, अन्ये धर्मा राजधर्मप्रसूताः

‘अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयम् ।

निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकायने कृते ।

बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् ॥

अर्थस्य निश्चयो यत्र तम् । नीटी.

‘पुरा वसुमतीपालो यज्ञं चक्रे दिदृक्षया ।

अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रति ॥

‘स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेष्ठिनः ।

जग्राह शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः ॥

‘दर्शयामास तं विष्णू रूपमास्थाय वासवम् ।

स पार्थिवैर्वृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुम् ॥

वासवं ऐन्द्रं रूपम् । नीटी.

(१) भा. १२।६४।८; भासु. १२।६४।९ त्वाऽऽश्रमे
(त्वाऽऽश्रमं) पर्युपातिष्ठन् (पर्युपासन्तं).

(२) भा. १२।६४।९; भासु. १२।६४।१० आदि (ह्यादि).

(३) भा. १२।६४।१०; भासु. १२।६४।११-१२ कायने
कृते (कार्णवे पुरा).

(४) भा. १२।६४।११; भासु. १२।६४।१२-१३
प्रति (प्रभुम्).

(५) भा. १२।६४।१२; भासु. १२।६४।१३-१४
मेष्ठिनः (मेखरम्) जग्राह (जगाम).

(६) भा. १२।६४।१३; भासु. १२।६४।१४-१५.

‘तस्य पार्थिवसंघस्य तस्य चैव महात्मनः ।

संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युते ॥

इन्द्र उवाच—

‘किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ

यद्द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेयम् ।

अनन्तमायामितसत्त्ववीर्यं

नारायणं ह्यादिदेवं पुराणम् ॥

‘नासौ देवो विश्वरूपो मयाऽपि

शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वाऽपि साक्षात् ।

येऽन्ये कामास्तव राजन्हृदिस्था

दास्यामि तांस्त्वं हि मर्त्येषु राजा ॥

‘सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः

शूरो दृढं प्रीतिरतः सुराणाम् ।

बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमश्रद्धया च

ततस्तेऽहं दाहि वरं यथेष्टम् ॥

मान्धातोवाच—

‘असंशयं भगवन्नादिदेवं

द्रक्ष्याम्यहं शिरसाऽहं प्रसाद्य ।

त्यक्त्वा भोगान्धर्मकामो ह्यरण्य-

मिच्छे गन्तुं सत्पथं लोकजुष्टम् ॥

त्वाऽहं त्वामहम् ।

नीटी.

(१) भा. १२।६४।१४; भासु. १२।६४।१५ संवत्स्य
(सिंहस्य) महाद्युते (महाद्युतिम्).

(२) भा. १२।६४।१५; भासु. १२।६४।१६ सत्त्ववीर्यं
(मन्त्रवीर्यं).

(३) भा. १२।६४।१६; भासु. १२।६४।१७ दास्यामि
तांस्त्वं (दास्ये चैतांस्त्वं).

(४) भा. १२।६४।१७; भासु. १२।६४।१८ दृढं
प्रीति (दृढप्रीति) वरं (वरान्).

(५) भा. १२।६४।१८; भासु. १२।६४।१९ द्रक्ष्या-
म्यहं शिरसाऽहं प्रसाद्य (द्रक्ष्यामि त्वाऽहं शिरसा संप्रसाद्य)
भोगान् (कामान्) जुष्टम् (वृष्टम्).

‘क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया-

लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च ।

धर्मो योऽसावादिदेवात्प्रवृत्तो

लोकज्येष्ठस्तं न जानामि कर्तुम् ॥

तं क्षात्रधर्मात् श्रेष्ठं कर्तुं न जानामि । नीटी.

इन्द्र उवाच-

‘असैनिकोऽधर्मपरश्चरेथाः

परां गतिं लप्स्यसे चाप्रमत्तः ।

क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः

पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ॥

न सन्ति सैनिका येषां ते असैनिकाः अराजानः धर्मे विषये परां गतिं काष्ठां न नयन्ते न प्रापयन्ति अन्यं, स्वयं च न व्रजन्ति । राजानस्तु प्रयुक्तैर्धर्मेर्द्रयमपि कुर्वन्ति । ह्ययुक्तमिति पाठे हि प्रसिद्धं अयुक्तं अभिनिवेशश्चन्यं यथा स्यात्तथा । हेत्यैव न नयन् इत्यर्थः । शेषभूताः अङ्गभूताः । नीटी.

‘शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः

सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्माविशिष्टाः ।

अस्मिन्धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टा-

स्तस्माद्धर्मं श्रेष्ठमिमं वदन्ति ॥

सुप्रस्थानाः पारित्राज्यसहिताः शेषधर्माः अन्तवत्फलाः ।

अनन्ताः असंख्याताः । नीटी.

‘कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः ।

त्राताः सर्वे प्रमथ्यारीन् क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥

कर्मणा क्रियया । नीटी.

(१) भा. १२।६४।१९; भा. १२।६४।२० ज्येष्ठस्तं (श्रेष्ठं तं).

(२) भा. १२।६४।२०; भा. १२।६४।२१ पूर्वार्धे (असैनिका धर्मपराश्च धर्मे परां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्तम् ।).

(३) भा. १२।६४।२१; भा. १२।६४।२२ सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्माविशिष्टाः (सुप्रस्थानाः क्षात्रधर्मा विशिष्टाः).

(४) भा. १२।६४।२२; भा. १२।६४।२३ प्रमथ्यारीन् (प्रसह्यारीन्).

‘यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्य-

द्विपून्सर्वान्वसुमानप्रमेयः ।

न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्ता

न सद्धर्मा नाऽऽदिधर्मा भवेयुः ॥

अयं क्षात्रः । आदिः ब्राह्मः । नीटी.

‘इमामुर्वी न जयेद्विक्रमेण

देवश्रेष्ठोऽसौ पुरा चेदमेयः ।

चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्माः

सर्वे न स्युर्ब्रह्मणो वै विनाशात् ॥

‘दृष्टा धर्माः शतधा शाश्वतेन

क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृत्ताः ।

युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता

लोकज्येष्ठं क्षत्रधर्मं वदन्ति ॥

‘आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा

लोकज्ञानं मोक्षणं पालनं च ।

विषण्णानां मोक्षणं पीडितानां

क्षात्रे धर्मे विद्यते पार्थिवानाम् ॥

आत्मत्यागः युद्धे मरणम् । नीटी.

‘निर्मर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता

भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम् ।

शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्नाः

साध्वाचाराः साधु धर्मं चरन्ति ॥

(१) भा. १२।६४।२३; भा. १२।६४।२४ भगवान् (भगवन्) न्वसुमान (नसुरान) न सद्धर्मा नाऽऽदिधर्मा भवेयुः (नायं धर्मो नाऽऽदिधर्मोऽभविष्यत्).

(२) भा. १२।६४।२४; भा. १२।६४।२५ न जयेद्वि (नाजयद्वि) श्रेष्ठोऽसौ पुरा चेदमेयः (श्रेष्ठः सासुरा-मादिदेवः) ब्रह्मणो वै (ब्राह्मणाणां).

(३) भा. १२।६४।२५; भा. १२।६४।२६ दृष्टा (दृष्टा) शाश्वतेन (शाश्वतास्ते) प्रवृत्ता (प्रवृद्धा) क्षत्रधर्मं (क्षात्रधर्मं).

(४) भा. १२।६४।२६; भा. १२।६४।२७ मोक्षणं पालनं (पालनं मोक्षणं).

(५) भा. १२।६४।२७; भा. १२।६४।२८ चरन्ति (वदन्ति).

‘पुत्रवत्परिपाल्यानि लिङ्गधर्मेण पार्थिवैः ।
लोके भूतानि सर्वाणि विचरन्ति न संशयः ॥
‘सर्वधर्मपरं क्षत्रं लोकज्येष्ठं सनातनम् ।
शब्ददक्षरपर्यन्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥

अक्षरपर्यन्तं मोक्षावसानम् ।

नीटी.

इन्द्र उवाच-

‘एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः

क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।

पाल्यो युष्माभिलोकसिंहैरुदारै-
र्विपर्यये स्यादभावः प्रजानाम् ॥

‘भुवः संस्कारं राजसंस्कारयोग-

मभैक्षचर्या पालनं च प्रजानाम् ।

विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पां

देहत्यागं चाऽऽहवे धर्ममगच्यम् ॥

भूसंस्कारं भुवः संपन्नस्यत्वम् । राजसंस्कारः राज-
सूयाश्वमेधावभूथस्नानम् । अभैक्षचर्या संन्यासाभावम् ।
एतेन संन्यासो राज्ञामधर्म इत्युक्तम् ।

नीटी.

‘त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति

सर्वश्रेष्ठो यः शरीरं त्यजेत ।

नित्यं त्यक्तं राजधर्मेषु सर्वं

प्रत्यक्षं ते भूमिपालाः सदैते ॥

यथैव शरीराणि त्यक्तवन्तः ।

नीटी.

‘बहुभ्रुत्या गुरुशुभ्रषया वा

परस्य वा संहननाद्वदन्ति ।

नित्यं धर्मं क्षत्रियो ब्रह्मचारी

चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ॥

‘सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते

प्रियाप्रिये वर्जयन्नेव यत्नात् ।

चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्च

तैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥

औरसैः पौरुषैः ।

नीटी.

‘सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः

क्षात्रं ज्येष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।

स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णा-

स्तांस्तान्धर्मानयथावद्वदन्ति ॥

येन क्षात्रधर्मेण । अन्यथार्थान् तांस्तान् धर्मान्
वदन्ति ।

नीटी.

‘निर्मर्यादे नित्यमर्थे विनष्टा-

नाहुस्तान्वै पशुभूतान्मनुष्यान् ।

यथा नीतिं गमयत्यर्थलोभा-

च्छ्रेयास्तस्मादाश्रमः क्षात्रधर्मः ॥

(१) भा. १२।६४।२८; भासु. १२।६४।२९ त्वरि-
पाल्यानि लिङ्ग (त्पाल्यमानानि राज) विचरन्ति न (चरन्ते
नात्र).

(२) भा. १२।६४।२९; भासु. १२।६४।३० क्षत्रं
(क्षात्रं) ज्येष्ठं (श्रेष्ठं).

(३) भा. १२।६५।१; भासु. १२।६५।१ सिंहै
(हितै) दभावः (दभवः).

(४) भा. १२।६५।२; भासु. १२।६५।२ भुवः स
(भूतं) भैक्ष (भैक्ष्य) कम्पां (कम्पी).

(५) भा. १२।६५।३; भासु. १२।६५।३ श्रेष्ठो यः
शरीरं त्यजेत (श्रेष्ठं यच्छरीरं त्यजन्तः) त्यक्तं (युक्ता) सर्वं
(सर्वं) सदैते (यथैव).

(१) भा. १२।६५।४; भासु. १२।६५।४ वा परस्मै
वा (च परस्पराः).

(२) भा. १२।६५।५; भासु. १२।६५।५ हारे प्र
(हारप्र) वर्ण्यस्था (वर्ण्यं स्था).

(३) भा. १२।६५।६; भासु. १२।६५।६ ज्येष्ठं
(श्रेष्ठं) नयथावद्व (नन्यथार्थान् व).

(४) भा. १२।६५।७; भासु. १२।६५।७ निर्मर्यादे
(निर्मर्यादान्) विनष्टानाहुस्तान्वै (निविष्टानाहुस्तान्वै)
लोभाच्छ्रेयास्तस्मादाश्रमः (योगाच्छ्रेयस्तस्मादाश्रमात्).

स्वधर्मच्युतो ब्राह्मणः शूद्रवद्वध्यः

त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां
यश्चैवोक्तोऽथाऽऽश्रमो ब्राह्मणानाम् ।

एतत्कर्म ब्राह्मणस्याऽऽहुरग्न्य-
मन्यत्कुर्वन्शूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥

या गतिः यज्ञादिः आश्रमधर्मश्च एतद्वयम् ।
नीटी.

चातुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्थिव ।
ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात्कथंचन ॥

अन्यथा वर्तमानस्य न सा वृत्तिः प्रकल्प्यते ।
कर्मणा व्यज्यते धर्मो यथैव स्या तथैव सः ॥

यो विकर्मस्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति ।
कर्मस्वनुपयुज्जानमविश्वास्यं हि तं विदुः ॥
नोपयुज्जानं नाऽऽचरन्तम् । नीटी.

एते धर्माः सर्ववर्णाश्च वीरै-
रुत्कृष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः ।
तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये
वीर्यज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ॥

उत्कृष्टव्याः उत्कर्षे प्रापणीयाः । एष धर्मः क्षत्रियस्य ।
नीटी.

(१) भा. १२।६५।८; भासु. १२।६५।८ यश्चैवोक्तो-
ऽथाऽऽश्रमो (ये चैवोक्ताश्चाश्रमा).

(२) भा. १२।६५।९; भासु. १२।६५।९ कथंचन
(कदाचन).

(३) भा. १२।६५।१०; भासु. १२।६५।१० न सा
(नास्तौ) उत्तरार्धे (कर्मणा वर्धते धर्मो यथा धर्मस्तथैव सः ।).

(४) भा. १२।६५।११; भासु. १२।६५।११ कर्म-
स्वनुप (कर्म स्वं नोप).

(५) भा. १२।६५।१२; भासु. १२।६५।१२ वर्णाश्च
वीरैश्च (वर्णेषु लीना उ) वीर्यज्येष्ठा (वीरज्येष्ठा).

यवनकिरातगान्धारचीनशबरवर्बरशकतुषारादीनां म्लेच्छानां
वैदिकधर्माधिकारः अहिंसासत्यमातृपित्राचार्य-
शुश्रूषापूर्तपाकयज्ञदानादिधर्म-
कर्तव्यता च

मान्धातोवाच-

यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरवर्बराः ।

शकास्तुषाराः कङ्गाश्च पङ्गवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥

ओड्राः पुलिन्दा रमठाः काचा म्लेच्छाश्च
सर्वशः ।

ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥

कथं धर्मं चरेयुस्ते सर्वे विषयवासिनः ।

मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे ते दस्युजीविनः ॥

दस्युजीविनः दस्युवृत्तिजीविनः । संकरजानां चोराणां
च कथं धर्मे स्थापनं कर्तव्यमिति प्रश्नार्थः । नीटी.

एतद्विच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।

त्वं बन्धुभूतो ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥

इन्द्र उवाच-

मातापित्रोर्हि कर्तव्या शुश्रूषा सर्वदस्युभिः ।

आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाऽऽश्रमवासिनाम् ॥

तेषामपि मात्रादिशुश्रूषारूपे धर्मे स्थापनं कर्तव्य-
मित्याह- मातेति । नीटी.

भूमिपालानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।

वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥

(१) भा. १२।६५।१३; भासु. १२।६५।१३ कङ्गाश्च
(कङ्गाश्च).

(२) भा. १२।६५।१४; भासु. १२।६५।१४ ओड्राः
(पौण्ड्राः) काचा म्लेच्छाश्च (काम्बोजादिवैव).

(३) भा. १२।६५।१५; भासु. १२।६५।१५ धर्मं
चरेयुस्ते (धर्माश्चाख्यान्ति) सर्वे ते (सर्वे वै).

(४) भा. १२।६५।१६; भासु.

(५) भा. १२।६५।१७; भासु. १२।६५।१७ कर्तव्या
शुश्रूषा (शुश्रूषा कर्तव्या).

(६) भा. १२।६५।१८; भासु. १२।६५।१८ पालानां
(पानां).

पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्रययानि च ।

दानानि च यथाकालं द्विजेषु दद्युरेव ते ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ।

भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।

पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥

पाकयज्ञमुद्दिश्य ब्राह्मणाय घनं देयम् । एवं श्राद्ध-

मपि आमेन हिरण्येन चेति ज्ञेयम् । नीटी.

एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुराऽनघ ।

सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥

मान्धातोवाच -

दृश्यन्ते मानवा लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ।

लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥

न्यायनिष्ठः शाश्वतधर्मसंस्थापकः दण्डनीत्यनुसारी

धार्मिको राजा गुरुः देवरूपश्च

इन्द्र उवाच -

विनष्टायां दण्डनीतौ राजधर्मे निराकृते ।

संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतो नृप ॥

असंख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा ।

आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन्कृते युगे ॥

अश्रृण्वानाः पुराणानां धर्माणां प्रवरा गतीः ।

उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥

(१) भा. १२।६५।१९; भासु. १२।६५।१९ द्विजेषु दद्युरेव ते (द्विजेषु विस्त्रजेत्सदा).

(२) भा. १२।६५।२०; भासु.

(३) भा. १२।६५।२१; भासु. १२।६५।२१ कर्तव्याः (दातव्याः).

(४) भा. १२।६५।२२; भासु.

(५) भा. १२।६५।२३; भासु. १२।६५।२३ मानवा (मानुषे).

(६) भा. १२।६५।२४; भासु. १२।६५।२४ नीतौ (नीत्यां) तो नृप (तोऽनघ).

(७) भा. १२।६५।२५; भासु.

(८) भा. १२।६५।२६; भासु. १२।६५।२६ प्रवरा (परमा).

यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः ।

तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥

पापः पापादिति शेषः ।

नीटी.

परलोकगुरुं चैव राजानं योऽवमन्यते ।

न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलति क्वचित् ॥

मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् ।

देवाश्च बहु मन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥

प्रजापतिर्हि भगवान्यः सर्वमसृजज्जगत् ।

स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षत्रमिच्छति ॥

प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् ।

स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र क्षत्रं प्रतिष्ठितम् ॥

गतिं फलम् । आस्तिकत्वात्स मे मान्यः । नीटी.

भीष्म उवाच -

एवमुक्त्वा स भगवान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ।

जगाम भवनं विष्णुरक्षरं परमं पदम् ॥

एवं प्रवर्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ ।

कः क्षत्रमवमन्येत चेतनावान्बहुश्रुतः ॥

अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च ।

अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ॥

अन्यायेन क्षत्रधर्मावज्ञया ।

नीटी.

आदौ प्रवर्तिते चक्रे तथैवाऽऽदिपरायणे ।

वर्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥

(१) भा. १२।६५।२७; भासु.

(२) भा. १२।६५।२८; भासु. १२।६५।२८ परलोक.

(सर्वलोक) फलति (फलते).

(३) भा. १२।६५।२९; भासु. १२।६५।२९ देवाश्च बहु.

(देवाऽपि नाव).

(४) भा. १२।६५।३०; भासु. १२।६५।३० यः सर्वमसृज.

(सर्वं चैवासृज).

(५) भा. १२।६५।३१; भासु.

(६) भा. १२।६५।३२; भासु. १२।६५।३२ विष्णुरक्षरं परमं.

(विष्णोरक्षरं शाश्वतं).

(७) भा. १२।६५।३३-३५; भासु.

चक्रे धातुराज्ञायां आदिपरायणे पूर्वेषां शरणभूते
वर्तस्व । ते त्वां संविजानामि सम्यक्समर्थोऽसीति
जानामि । नीटी.

चराचरसर्वभूतरक्षकः आत्मौपम्येन सर्वभूतदर्शी जित-

कामद्वेषः प्रजापालो राजा सर्ववर्णसर्वाश्रमश्रेयोभाक्

युधिष्ठिर उवाच-

श्रुता मे कथिताः पूर्वैश्चत्वारो मानवाश्रमाः ।

व्याख्यानमेषामाचक्ष्व पृच्छतो मे पितामह ॥

मानवस्य मनुष्यमात्रस्य आश्रमाश्चत्वार इति श्रुतं,
तत्कथं दस्यूनामप्युत्तमाश्रमयोगः ? एषां आश्रमाणां
व्याख्यानं स्पष्टीकरणं व्याख्यानयित्वा विस्तरं नीत्वा
आचक्ष्व । व्याख्यानयित्वेति नामधातुपदम् । नीटी.

भीष्म उवाच-

विदिताः सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।

यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंमताः ॥

यथा मम विदितास्तथा तव विदिताः इत्यन्वयः ।

नीटी.

यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ।

धर्मं धर्मभूतां श्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥

लिङ्गस्य सूक्ष्मस्यापि अन्तरं कारणं हार्दिकाशं तद्वतं
सर्वज्ञमित्यर्थः । नीटी.

सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ।

साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकर्मणाम् ॥

एतानि चातुराश्रम्यकारिणां लिङ्गानि सतां राज्ञां
राजधर्मेष्वेव वर्तन्ते इत्यर्थः । नीटी.

अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर ।

समेक्षणश्च भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥

(१) भा. १२।६६।१; भासु. १२।६६।१ पूर्वैः (पूर्व) उत्त-
राधे (व्याख्यानयित्वा व्याख्यानमेषामाचक्ष्व पृच्छतः ।).

(२) भा. १२।६६।२-३; भासु.

(३) भा. १२।६६।४; भासु. १२।६६।४ कर्मणाम्
(कारिणाम्).

(४) भा. १२।६६।५; भासु. १२।६६।५ समेक्षणश्च
(समदर्शिनश्च).

घ. को. ७५

अत्र यो यस्याऽऽश्रमस्य असाधारणो धर्मः, स यत्र
कुत्रचिदाश्रमे यस्यां कस्यांचिज्जातौ दृष्टश्चेत्स तदाश्रमधर्म-
प्राप्यं स्थानमाप्नोति, न तूत्तमपदप्राप्तौ जातिराश्रमो वा
कारणमित्यध्यायार्थः । तमाह- अकामेत्यादिना । काम-
द्वेषराहित्यं समदर्शित्वं च यतेरसाधारणो धर्मस्तद्वान् राजा
यदि दण्डनीत्या भूतेषु वर्तेत तर्हि तस्य यद्वैक्ष्याश्रमस्य
संन्यासिनो यत्पदं ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तद्वेत् । एवं सर्वत्र
ज्ञेयम् । नीटी.

वेत्त्यादानविसर्गं यो निग्रहानुग्रहौ तथा ।

यथोक्तवृत्तेर्वीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥

क्षेमाश्रमः गार्हस्थ्यम् ।

नीटी.

अर्हान् पूजयतो नित्यं संविभागेन पाण्डव ।

सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्ष्याश्रमपदं भवेत् ॥

ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर ।

समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥

दीक्षाश्रमः वैखानसः ।

नीटी.

लोकमुख्येषु सत्कारं लिङ्गिमुख्येषु चासकृत् ।

कुर्वतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ॥

आह्निकं भूतयज्ञांश्च पितृयज्ञांश्च मानुषान् ।

कुर्वतः पार्थ विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ॥

संविभागेन भूतानामतिथीनां तथाऽर्चनात् ।

देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥

मर्दनं परराष्ट्राणां शिष्टार्थं सत्यविक्रम ।

कुर्वतः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥

(१) भा. १२।६६।६; भासु. १२।६६।६ वेत्त्यादानविसर्गं
यो (वेत्ति ज्ञानविसर्गं च) अर्हौ (अर्हं) वीरस्य (धीरस्य).

(२) भासु. १२।६६।७.

(३) भा. १२।६६।७; भासु. १२।६६।८.

(४) भासु. १२।६६।९.

(५) भा. १२।६६।८; भासु. १२।६६।१०

भूतयज्ञांश्च पितृयज्ञांश्च मा (पितृयज्ञांश्च भूतयज्ञान् समा).

(६) भासु. १२।६६।११-१२.

परराष्ट्राणां वनौषधीनामिव शिष्टार्थं शिष्टसंरक्षणार्थं
कुर्वन् वनितुल्यः । नीटी.

पालानात्सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात् ।
दीक्षा बहुविधा राज्ञो वन्याश्रमपदं भवेत् ॥

दीक्षा बहुविधेति । यावतां पालनं तावन्तो यज्ञाः
कृता इत्यर्थः । सत्याश्रमः ब्रह्मलोकप्रदः आश्रमः संन्यासः ।
नीटी.

वेदाध्ययननित्यत्वं क्षमाऽथाऽऽचार्यपूजनम् ।

तथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥

आह्निकं जपमानस्य देवान् पूजयतः सदा ।

धर्मेण पुरुषव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ॥

मृत्युर्वा रक्षणं वेति यस्य राज्ञो विनिश्चयः ।

प्राणद्यूते ततस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥

अजिह्वमशठं मार्गं सेवमानस्य भारत ।

सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥

वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारत ।

प्रयच्छतोऽर्थान् विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ॥

सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वतस्तस्य भारत ।

आनुशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥

अनुक्रोशं दयाम् । आनुशंस्यं अनिष्टदुर्त्तम् । नीटी.

बालवृद्धेषु कौरव्य सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।

अनुक्रोशं विदधतः सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥

(१) भा. १२।६६।९; भासु. १२।६६।१३ राज्ञो वन्या

(राजन् सत्या) .

(२) भा. १२।६६।१०; भासु. १२।६६।१४ तथो

(अथो) .

(३) भासु. १२।६६।१५-१६.

(४) भा. १२।६६।११; भासु. १२।६६।१७ सेवमानस्य

(वर्तमानस्य) .

(५) भा. १२।६६।१२; भासु. १२।६६।१८.

(६) भा. १२।६६।१३; भासु. १२।६६।१९.

(७) भा. १२।६६।१४; भासु. १२।६६।२० कौरव्य

(कौन्तेय) क्रोशं विदधतः (क्रोशक्रिया पार्थ) .

बलात्कृतेषु भूतेषु परित्राणं कुरुद्वह ।

शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत् ॥

चराचराणां भूतानां रक्षामपि च सर्वशः ।

यथार्हपूजां च सदा कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत् ॥

ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रनप्तृणाम् ।

निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ॥

साधूनामर्चनीयानां प्रजासु विदितात्मनाम् ।

पालनं पुरुषव्याघ्र गृहाश्रमपदं भवेत् ॥

आश्रमस्थानि सर्वाणि यस्तु वेश्मनि भारत ।

आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥

यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् ।

आश्रमाणां स सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा ।

आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरभ्रेष्ठं युधिष्ठिर ॥

स्थानमानं वयोमानं कुलमानं तथैव च ।

कुर्वन्वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ॥

देशधमाश्च कौन्तेय कुलधर्मास्तथैव च ।

पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत् ॥

(१) भा. १२।६६।१५; भासु. १२।६६।२१.

(२) भा. १२।६६।१६; भासु. १२।६६।२२ रक्षामपि च
(रक्षण चापि) सदा (तथा) .

(३) भा. १२।६६।१७; भासु. १२।६६।२३.

(४) भा. १२।६६।१८; भासु. १२।६६।२४ प्रजासु
(पूजासु) .

(५) भा. १२।६६।१९; भासु. १२।६६।२५ सर्वाणि
(भूतानि) .

(६) भा. १२।६६।२०; भासु. १२।६६।२६ णां स (णां
हि) त्यनुत्तमम् (त्यनामयम्) .

(७) भा. १२।६६।२१; भासु. १२।६६।२७.

(८) भा. १२।६६।२२; भासु. १२।६६।२८ वयोमानं
कुलमानं (कुले मानं वयोमानं) .

(९) भा. १२।६६।२३; भासु. १२।६६।२९.

'काले विभूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च ।

अर्हयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥

'दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते ।

सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽऽश्रमी ॥

दशधर्मगतः भीतत्वादिनाऽत्यन्तं व्याकुलतया धर्मा-
धर्मप्रतिपत्तिशून्योऽपि, सोऽऽश्रमी स आश्रमी सर्वाश्रम-
फलभागत्यर्थः । नीटी.

'ये धर्मकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति साधवः ।

पालिता यस्य विषये पादौऽशस्तस्य भूपतेः ॥

'धर्मारामान्धर्मपरान् ये न रक्षन्ति मानवान् ।

पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥

'ये च रक्षासहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ।

ते चैवांशहराः सर्वे धर्मे परकृतेऽनघ ॥

'सर्वाश्रमपदे ह्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तिनिर्णयम् ।

पावनं पुरुषव्याघ्र यं वयं पर्युपास्महे ॥

'आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः ।

न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेय लभते सुखम् ॥

'धर्मोत्थिता सत्त्ववीर्या धर्मसेतुवटाकरा ।

त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौस्त्वा संतारयिष्यति ॥

राजधर्मात्मिका नौः धर्मेऽन्धाविव स्थिता । सत्त्वमेव
वीर्यं कर्णधारबलं यत्र । धर्मसेतुः शास्त्रं सैव वटाकरा
बन्धनरज्जुर्यत्र । त्यागवातेनेव शीघ्रगा । नीटी.

(१) भा. १२।६६।२४; भासु. १२।६६।३०.

(२) भा. १२।६६।२५; भासु. १२।६६।३१.

(३) भा. १२।६६।२६; भासु. १२।६६।३२ साधवः
(भारत) पादौऽश (धमाश).

(४) भा. १२।६६।२७; भासु. १२।६६।३३.

(५) भा. १२।६६।२८; भासु. १२।६६।३४ च रक्षा-
सहायाः (चाप्यत्र सहायाः).

(६) भा. १२।६६।२९; भासु. १२।६६।३५ ह्याहु (प्याहु)
वयं (धम).

(७) भा. १२।६६।३०; भासु. १२।६६।३६ स प्रेय
(प्रेत्यह).

(८) भा. १२।६६।३१; भासु. १२।६६।३७ धर्मोत्थिता
(धर्मे स्थिता) वटाकरा (वटाकरा) नास्त्वा (नौस्त).

'यदा निवृत्तः सर्वस्मात्कामो योऽस्य हृदि स्थितः ।

तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥

सत्त्वस्थः धीसत्त्वमात्रनिष्ठः । नीटी.

'सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप ।

धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥

- भावेन चेतसा । योगेन चित्तनिरोधेन । नीटी.

'वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्मणाम् ।

पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चानघ ॥

'वने चरति यो धर्ममाश्रमेषु च भारत ।

रक्षया तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥

'एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः ।

अनुतिष्ठ त्वमेनं वै पूर्वैर्दृष्टं सनातनम् ॥

पूर्वं अनादिम् । सनातनं पारंपर्यागतम् । नीटी.

'चातुराश्रम्यमेकाग्रश्चातुर्वर्ण्यं च पाण्डव ।

धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति- चातुराश्रम्यमिति । नीटी.

अङ्गिरोमते धर्मतः प्रजापालनं राज्ञः सर्वकर्मसु श्रेष्ठम्

'धर्मश्चायश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः ।

धर्मेण हि महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥

'अस्मिन्नर्थे च यौ श्लोकौ गीतावङ्गिरसा स्वयम् ।

यादवीपुत्र भद्रं ते श्रोतुमर्हसि तावपि ॥

(१) भा. १२।६६।३२; भासु. १२।६६।३८.

(२) भा. १२।६६।३३; भासु. १२।६६।३९ प्राप्स्यसे
(प्राप्स्यते).

(३) भा. १२।६६।३४; भासु. १२।६६।४० चानघ (चैव ह.).

(४) भा. १२।६६।३५; भासु. १२।६६।४१ चरति यो
(चरन्ति ये) रक्षया (रक्षणात्).

(५) भा. १२।६६।३६; भासु. १२।६६।४२ पूर्वैर्दृष्टं
(पूर्वदृष्टं).

(६) भा. १२।६६।३७; भासु. १२।६६।४३ मेकाग्रः
(मेकाग्र्यं).

(७) भा. १२।६९।६८; भासु. १२।६९।७० धर्मेण
हि (धर्मेण च).

(८) भा. १२।६९।६९; भासु. १२।६९।७१ यौ
श्लोकौ (श्लोकौ द्वौ) श्रोतुमर्हसि तावपि (तावपि श्रोतुमर्हसि).

कृत्वा सर्वाणि कार्याणि सम्यक् संपाल्य
मेदिनीम् ।

पालयित्वा तथा पौरान् परत्र सुखमेधते ॥
किं तस्य तपसा राज्ञः किं च तस्याध्वरैरपि ।
अपालिताः प्रजा यस्य सर्वा धर्मविनाकृताः ॥

औशनसमते राज्ञः विजयफलानि कर्माणि

श्लोकाश्चोशनसा गीतास्तान्निबोध युधिष्ठिर ।
दण्डनीतेश्च यन्मूलं त्रिवर्गस्य च भूपते ॥
भार्गवाङ्गिरसं कर्म षोडशाङ्गं च यद्वल्गुम् ।
विषं मायाश्च दैवं च पौरुषं चार्थसिद्धये ॥
प्रागुदक्प्रवणं दुर्गं समासाद्य महीपतिः ।
त्रिवर्गत्रयसंपूर्णमुपादाय तमुद्वहेत् ॥
षट् पञ्च च विनिर्जित्य दश चाष्टौ च भूपतिः ।
त्रिवर्गैर्दशमिथुक्तः सुरैरपि न जीयते ॥
न बुद्धिं परिगृहीत स्त्रीणां मूर्खजनस्य च ।
दैवोपहतबुद्धीनां ये च वेदैर्विजिताः ।
न तेषां शृणुयाद्राजा बुद्धिस्तेषां पराङ्मुखी ॥
स्त्रीप्रधानानि राज्यानि विद्वद्भिर्विजितानि च ।
मूर्खामात्यप्रतप्तानि शुष्यन्ते जलबिन्दुवत् ॥
विद्वांसः प्रथिता ये च ये चाऽऽप्ताः सर्वकर्मसु ।
युद्धेषु दृष्टकर्माणस्तेषां च शृणुयान्नृपः ॥
दैवं पुरुषकारं च त्रिवर्गं च समाश्रितः ।
दैवतानि च विप्रांश्च प्रणम्य विजयी भवेत् ॥

(१) भा. १२।६९।७०; भासु. १२।६९।७२.

(२) भा. १२।६९।७१; भासु. १२।६९।७३ उत्तरार्धे (मुपालितप्रजो यः स्यात् सर्वधर्मविदेव सः ।).

(३) एते अष्टौ श्लोकाः भा. १२।६९।७१ इत्यतः परं टिप्पणीस्थाः ।

राजप्रयुक्त्या दण्डनीत्यैव स्वधर्मस्थापना अधर्मनिवृत्तिश्च
युधिष्ठिर उवाच -

दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।
कस्य किं कुर्वतः सिद्धयै तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
अत्राध्यायं केचित्समापयन्ति । इदं द्वयं समस्तं च
व्यस्तं च । तत्र केन कस्य किं क्रियते इति प्रश्नत्रयम् ।
नीटी.

भीष्म उवाच -

महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः ।
शृणु मे शंसतो राजन्यथावदिह भारत ॥

दण्डनीत्याः सकाशाद्राज्ञां प्रजानां च यत् महाभाग्यं
तत् शृणु । नीटी.

दण्डनीतिः स्वधर्मैर्भ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।

प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मैर्भ्यश्च यच्छति ॥

तत्र दण्डनीत्या राजा स्वर्गादिकं प्राप्नोति, राज्ञां च
दण्डनीतिः कृतादीन् जनयति, तावुभौ च प्रजानां क्षेमं
जनयत इत्युत्तरमाह- दण्डनीतिरित्यादिना । स्वधर्मैर्भ्यः
स्वधर्मार्थम् । अधर्मैश्च इति पञ्चमी । नीटी.

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थे मर्यादानामसंकरे ।

दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥

असंकरे तद्रूपे क्षेमे । नीटी.

सोमे प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ।

तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥

स्वाम्ये स्वास्थ्ये तन्निमित्तम् । तस्मात् क्षेमाख्याद-
संकरात् । नीटी.

(१) भा. १२।७०।१; भासु. १२।६९।७४ सिद्धयै
(सिध्येत्).

(२) भा. १२।७०।२; भासु. १२।६९।७५.

(३) भा. १२।७०।३; भासु. १२।६९।७६ भ्यश्च
यच्छति (भ्यो नियच्छति).

(४) भा. १२।७०।४; भासु. १२।६९।७७ स्वधर्मस्थे
(स्वकर्मस्थे).

(५) भा. १२।७०।५; भासु. १२।६९।७८ सोमे
(स्वाम्ये) तस्माद्देव (तस्माद्देव).

राजा कालस्य कारणं यतः राजप्रयुक्तदण्डनीतेः

सम्यक्त्वासम्यक्त्वयोरधीना चतुर्युगप्रवृत्तिः,

राजकृतचतुर्युगलक्षणानि

‘कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥
‘दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कात्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥
‘भवेत्कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते कचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥
‘योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।
वैदिकानि च कर्माणि भवन्त्यविगुणान्युत ॥
‘ऋतवश्च सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः ।
प्रसीदन्ति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥
‘व्याधयो न भवन्त्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः ।
विधवा न भवन्त्यत्र नृशंसो नाभिजायते ॥
‘अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ।
त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥
‘नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलः ।
इति कार्तियुगानेतान् गुणान् विद्धि युधिष्ठिर ॥

(१) भा. १२।७०।६ ; भासु. १२।६९।७९ ; पमा. ३९३.

(२) भा. १२।७०।७ ; भासु. १२।६९।८० नीत्या (नीत्यां) कालः श्रेष्ठः (कालसृष्टं).

(३) भा. १२।७०।८ ; भासु. १२।६९।८१ भवेत् (ततः).

(४) भा. १२।७०।९ ; भासु. १२।६९।८२ कर्माणि (सर्वाणि) भवन्त्यवि (भवन्त्यपि).

(५) भा. १२।७०।१० ; भासु. १२।६९।८३.

(६) भा. १२।७०।११ ; भासु. १२।६९।८४ नृशंसो नाभि (कृपणो न तु).

(७) भा. १२।७०।१२ ; भासु. १२।६९।८५.

(८) भा. १२।७०।१३ ; भासु. १२।६९।८६ केवलः (केवलम्) गुणान् (धर्मान्).

‘दण्डनीत्या यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ।

चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥

‘अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।

कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ॥

अशुभस्य अधर्मस्य ।

नीटी.

अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ।

ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥

‘अशुभस्य तदा अर्धं द्वावंशावनुवर्तते ।

कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तथा ॥

‘दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कात्स्न्येन भूमिपः ।

प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रविश्यति तदा कलिः ॥

अयोगेन अनुपायेन ।

नीटी.

‘कलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति तु कचित् ।

सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्च्यवते मनः ॥

‘शूद्रा भैक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।

योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ॥

‘वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ।

ऋतवो नसुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥

‘ह्रसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ।

व्याधयश्च भवन्त्यत्र म्रियन्ते चागतायुषः ॥

(१) भा. १२।७०।१४ ; भासु. १२।६९।८७ नीत्या (नीत्यां).

(२) भा. १२।७०।१५--१६ ; भासु. १२।६९। ८८-८९.

(३) भा. १२।७०।१७ ; भासु. १२।६९।९० तदा अर्धं (यदा त्वर्धं) भवत्यल्प (भवत्यर्धं).

(४) भा. १२।७०।१८ ; भासु. १२।६९।९१ प्रविश्यति (प्रवर्तत).

(५) भा. १२।७०।१९ ; भासु. १२।६९।९२ तु क्व (न क्व).

(६) भा. १२।७०।२० ; भासु. १२।६९।९३.

(७) भा. १२।७०।२१ ; भासु. १२।६९।९४.

(८) भा. १२।७०।२२ ; भासु. १३।६९।९५ चागता (च गता).

विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ।
 कचिद्वर्षति पर्जन्यः कचित्सस्यं प्ररोहति ॥
 रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः ।
 प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥
 राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥

चतुर्थस्य कलेः ।

नीटी.

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥
 प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
 कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 प्रजानां कल्मषे मग्नोऽकीर्तिं पापं च विन्दति ॥
 दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विज्ञानक्षत्रियः सदा ।
 अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ॥
 लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभावनी ।
 सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥
 सीमन्तकरी व्यवस्थापिका ।

नीटी.

यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि भरतर्षभ ।
 एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥
 तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
 एवंवृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेताऽसि दुर्जयम् ॥

(१) भा. १२।७०।२३-२९; भाम्. १२।६९।९६-१०२.

(२) भा. १२।७०।३०; भाम्. १२।६९।१०३ भावनी (भाविनी).

(३) भा. १२।७०।३१; भाम्. १२।६९।१०४ भरत मनु ।

(४) भा. १२।७०।३२; भाम्. १२।६९।१०५.

रक्षितप्रजानुष्ठितधर्मस्य चतुर्थांशमाक् बरक्षितप्रजाकृत-
 पापस्यार्थांशमाक् च राजा

युधिष्ठिर उवाच-

यया वृत्त्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ।
 पुण्यांश्च लोकाञ्जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
 एवं कृतपुरोहितो राजा कथं प्रजावृद्ध्या परलोकं
 जयेदिति पृच्छति- यथेति ।

नीटी.

भीष्म उवाच-

दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।
 उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥
 तत्र प्रजावृद्धिप्रकारमाह- दानेति ।

नीटी.

सर्वांश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्थानेनाप्रमादेन पूजयेच्चैव धार्मिकान् ॥

उत्थानेन नित्योद्योगेन ।

नीटी.

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।

यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां हि रोचते ॥

नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु ।

निहन्त्यात्सर्वतो दस्यून् कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।

चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥

परलोकजयप्रकारमाह- यं हीति ।

नीटी.

यदधीते यद्यजते यद्दाति यदर्चति ।

राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

(१) भा. १२।७६।१; भाम्. १२।७५।१ यया (यथा).

(२) भा. १२।७६।२; भाम्. १२।७५।२.

(३) भा. १२।७६।३; भाम्. १२।७५।३ पालयेत् (पालयन्) नाप्रमादेन (न प्रदानेन) चैव (चापि);

पमा. ३९६ नाप्रमादेन (न प्रसादेन) चैव (चापि).

(४) भा. १२।७६।४; भाम्. १२।७५।४ हि रोचते (स्म रोचते); पमा. ३९६ हि रोचते (च रोचते).

(५) भा. १२।७६।५-६; भाम्. १२।७५।५-६.

(६) भा. १२।७६।७; भाम्. १२।७५।७ यद्यजते यद्दाति (यद्दाति यज्जुहोति); पमा. ३९६ यदधीते यद्यजते (यजते यदधीते च) चतुर्थं (षड्भाग).

यदधीते ब्राह्मणादिः ।

नीटी.

यद्राष्ट्रेऽकुशलं किञ्चिद्वाङ्मोऽरक्षयतः प्रजाः ।

चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ।

अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ॥

कर्मणः पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवागपि ।

तादृशात्किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ॥

विपक्षे दोषमाह- यद्राष्ट्र इति । अकुशलमिति च्छेदः ।

नृशंसः अनृतवाक् च यत्कर्म करोति तस्य कर्मणः सर्वं यत् ततो भूयो वा पापमाप्नोतीत्यन्ये आहुः । निश्चय-स्त्वर्धमित्यर्थः ।

नीटी.

केकयराजेन धर्मतो रक्षितं उत्कृष्टं धार्मिकं राष्ट्रम्

युधिष्ठिर उवाच-

कैषां राजा प्रभवति वित्तस्य भरतर्षभ ।

कया च वृत्त्या वर्तते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

भीष्म उवाच-

अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।

ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥

विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन ।

इति राज्ञां पुरावृत्तमभिजल्पन्ति साधवः ॥

यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।

राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ॥

अभिज्ञस्तमिवाऽऽत्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा ।

तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥

(१) भा. १२।७८।६ ; भासु. १२।७५।८-९
ऽरक्षयतः (रक्षयतः) .

(२) भा. १२।७६।९ ; भासु. १२।७५।९-१०.

(३) भा. १२।७८।१ ; भासु. १२।७७।१ राजा

प्रभवति (प्रभवते राजा).

(४) भा. १२।७८।२-४ ; भासु. १२।७७।२-४.

(५) भा. १२।७८।५ ; भासु. १२।७७।५ तेन (येन).

येन ब्राह्मणानामपालनेन ।

नीटी.

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गीतं केकयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ॥

केकयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम् ।

स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतम् ॥

राजोवाच-

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।

नानाहिताग्निर्नयज्वा मामकान्तरमाविशः ॥

मामकान्तरमाविशः मदीयाभ्यन्तरं त्वमाविष्टवान्,
कुत इति शेषः ।

नीटी.

न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः ।

नानाहिताग्निर्विषये मामकान्तरमाविशः ॥

अविद्वानिति च्छेदः ।

नीटी.

नानाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम ।

अधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ॥

अधीयतेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।

ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्मस्वस्थिताः ॥

पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः ।

ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥

न याचन्ते प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः ।

नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते न च याजकाः ॥

(१) भा. १२।७८।६ ; भासु. १२।७७।६ केकय
(केकय).

(२) भा. १२।७८।७-८ ; भासु. १२।७७।७-८.

(३) भा. १२।७८।९ ; भासु. १२।७७।९ विषये
(नयज्वा).

(४) भा. १२।७८।१० ; भासु. १२।७७।१० ना-
नाप्र (नानाप्र) अधीते (नार्धीते).

(५) भा. १२।७८।११ ; भासु. १२।७७।११
अधीयते (अधीयन्ते).

(६) भा. १२।७८।१२ ; भासु. १२।७७।१२.

(७) भा. १२।७८।१३ ; भासु. १२।७७।१३
याचन्ते (याचन्ति) न च याजकाः (याजयन्ति न).

‘ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः ।
क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥
न याचन्तीति प्रतिग्रहादिजीविकोपायान्निवृत्ताः ।

नीटी.

कृषिगोरक्षवाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया ।
अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥
संविभागं दमं शौचं सौहृदं च व्यपाश्रिताः ।
मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥
‘त्रीन्वर्णाननुतिष्ठन्ति यथावदनसूयकाः ।
मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥
‘कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलतुरयोषिताम् ।
संविभक्ताऽस्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥
कुलदेशादिधर्माणां प्रथितानां यथाविधि ।
अव्युच्छेत्ताऽस्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥
तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः ।
संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥
‘नासंविभज्य भोक्ताऽस्मि न विशामि परस्त्रियम् ।
स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः ॥
‘नाब्रह्मचारी भिक्षावान्भिक्षुर्वाऽब्रह्मचारिकः ।
अनृत्विजं हुतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ॥

(१) भा. १२।७८।१४-१६; भासु. १२।७७।
१४-१६.

(२) भा. १२।७८।१७; भासु. १२।७७।१७
ननुतिष्ठन्ति (नुपजीवन्ति).

(३) भा. १२।७८।१८-२०; भासु. १२।७७।१८-२०.

(४) भा. १२।७८।२१; भासु. १२।७७।२१
न विशामि (नाऽऽविशामि).

(५) भा. १२।७८।२२; भासु. १२।७७।२२ चारिकः
(चर्ववान्) अनृत्विजं (अनृत्विजा).

‘नावजानाम्यहं वृद्धान् वैद्यान् तपस्विनः ।
राष्ट्रे स्वपति जागर्मि मामकान्तरमाविशः ॥
स्वपति स्वापं कुर्वति सति । नीटी.

‘वेदाध्ययनसंपन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् ।
स्वामी सर्वस्य राज्यस्य श्रीमान्मम पुरोहितः ॥

‘दानेन दिव्यान्ममिवाञ्छामि लोकान्
सत्येनाथो ब्राह्मणानां च गुप्त्या ।

शुश्रूषया चापि गुरुनुगैमि
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥

वाञ्छयामि वाञ्छामि । नीटी

‘न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मबन्धु-
नं ब्राह्मणः कृपणो नोत चोरः ।

न पारजायी न च पापकर्मा
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥

‘न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नमङ्गे ब्रह्मगुल्मन्तरम् ।
धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ॥
‘गोब्राह्मणे च यज्ञे च नित्यं स्वस्त्ययनं मम ।
आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ॥

राक्षस उवाच-

‘यस्मात्सवास्ववस्थामु धर्ममेवान्वेक्षसे ।
तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहान्स्वस्ति ब्रजाम्यहम् ॥

(१) भा. १२।७८।२३; भासु. १२।७७।२३ वृद्धा (वैद्या)
वैद्या (वृद्धा).

(२) भा. १२।७८।२४; भासु. १२।७७।२४ वदाध्ययन
(आत्मविज्ञान) राज्यस्य श्रीमान् (राष्ट्रस्य धीमान्).

(३) भा. १२।७८।२५; भासु. १२।७७।२५ दिव्यान्ममि-
वाञ्छामि लोकान् (विद्यामभिवान्छयामि) नाथो (नार्थ).

(४) भा. १२।७८।२६; भासु. १२।७७।२६ कृपणो (कितवो)
न पारजायी (अयाज्ययाजी).

(५) भा. १२।७८।२७; भासु. १२।७७।२७ न्नमङ्गे (न्नं गात्रे).

(६) भा. १२।७८।२८; भासु. १२।७७।२८ ब्राह्मणे च यज्ञे
च (ब्राह्मणेभ्यो यज्ञेभ्यो).

(७) भा. १२।७८।२९; भासु. १२।७७।२९ गृहान् (गृहं).

येषां गोब्राह्मणा रक्ष्याः प्रजा रक्ष्याश्च केचन ।
न रक्षोभ्यो भयं तेषां कुत एव तु मानुषात् ॥

अध्यायतात्पर्यं संगृह्णाति- येषामिति । नीटी.

येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मबलं बलम् ।
प्रियातिथ्यास्तथा दारास्ते वै स्वर्गजितो नराः ॥

मीष्म उवाच-

तस्माद्द्विजातीन्क्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः ।
आशीरेषां भवेद्राज्ञां राष्ट्रं सम्यक्प्रवर्धते ॥

तस्माद्राज्ञा विशेषेण विकर्मस्था द्विजातयः ।
नियम्याः संविभज्याश्च प्रजानुग्रहकारणात् ॥

य एवं वर्तते राजा पौरजानपदेष्विह ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥

गणराज्ये गणमुख्यवर्तनविचारः

युधिष्ठिर उवाच-

एवमग्राह्यके तस्मिन् ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥

अग्राह्यके वशीकर्तुमशक्ये । द्वयोरन्योन्यं स्पर्धमानयो-
रेकस्याऽऽदरे इतरस्य कोपोत्पत्तेरवश्यं मित्रमप्यमित्रतां
याति, अतः सर्वेषां भावः चित्तं कथं विभाव्यते वशी-
क्रियते इति प्रश्नः । नीटी.

(१) भा. १२।७८।३० ; भासु. १२।७७।३०

ब्राह्मणा रक्ष्याः (ब्राह्मणं रक्ष्यं) मानुषात् (पावकात्).

(२) भा. १२।७८।३१ ; भासु. १२।७७।३१

ब्रह्मबलं (ब्रह्मरं) प्रियातिथ्याः (अतिथिप्रियाः) दाराः
(पौराः) नराः (नृपाः).

(३) भा. १२।७८।३२ ; भासु. १२।७७।३२ द्राज्ञां
(द्राजन्) राष्ट्रं (राज्ञां) वर्धते (वर्तताम्).

(४) भा. १२।७८।३३ ; भासु. १२।७७।३३ प्रजानु
(तदनु).

(५) भा. १२।७८।३४ ; भासु. १२।७७।३४ च
एवं (एवं यो).

(६) भा. १२।८२।१ ; भासु. १२।८१।१.

ध. को. ७६

मीष्म उवाच-

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासुदेवस्य संवादं सुरर्षेर्नारदस्य च ॥

वासुदेव उवाच-

नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वाऽपि सुहृत् पण्डितो वाऽपि

नाऽऽत्मवान् ॥

स ते सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद ।
कृत्स्नां च बुद्धिं संप्रेक्ष्य संपृच्छे त्रिदिवंगम ॥

दास्यमेदवर्षवादेन ज्ञातीनां वै करोम्यहम् ।
अर्धभोक्ताऽस्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥

दास्यमेवाऽऽह- अर्धमिति । अर्जितस्यार्धं ज्ञातिभ्यो
देयं तद्दुरुक्तानि च क्षन्तव्यानि इत्येवं ज्ञातिदास्यम् ।
नीटी.

अरणीमभिकामो वा मथ्नाति हृदयं मम ।
वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥

वाशब्दः इवार्थः । वाचा दुरुक्तं आहुकस्नेहात्
कृष्णो मां द्वेष्टीति अक्रूरदुरुक्तम्, अक्रूरस्नेहात् कृष्णो मां
द्वेष्टीति आहुकदुरुक्तम् । नीटी.

बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे ।

रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥

असहायः आहुकाक्रूरयोः सान्त्वने इति शेषः ।

नीटी.

(१) भा. १२।८२।२ ; भासु. १२।८१।२ वासुदेवस्य
संवादं (संवादं वासुदेवस्य).

(२) भा. १२।८२।३ ; भासु. १२।८१।३ वाऽपि
नाऽऽत्म (वाऽऽत्मनाम्).

(३) भा. १२।८२।४ ; भासु. १२।८१।४ कृत्स्नां
च बुद्धिं संप्रेक्ष्य (कृत्स्नं बुद्धिबलं प्रेक्ष्य).

(४) भा. १२।८२।५ ; भासु. १२।८१।५ ज्ञातीनां वै
(ज्ञातीनां न) अर्धं (अर्धं).

(५) भा. १२।८२।६-७ ; भासु. १२।८१।६-७.

‘अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरासदाः ।
नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥

‘यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृच्छ्रमेव तत् ।
द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च ॥

ते यस्य पक्षे न स्युः स न स्यात् नश्येदेव । यस्य
पक्षे ते स्युस्तत्कुलं कृत्स्नमेव पुरुषाय लभते । ईदृशा
अपि मम साहाय्यं न कुर्वन्तीति भावः । द्वाभ्यामाहुका-
क्रूराभ्यां निवारितः निरस्तः सन् एकतरं न वृणोमि
इतरस्य कोपो मा भूदिति । नीदी.

‘स्यातां यस्याऽऽहुकाक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः ।
यस्य वाऽपि न तौ स्यातां किं नु दुःखतरं ततः ॥

द्वयोर्महिषयोरिव युध्यतोर्वारणे मध्यस्थस्य मम मह-
दुदुखं तथा द्वयोः मुहदोस्त्यागेऽपीत्याह- स्यातामिति ।
नीदी.

‘सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामुने ।
एकस्य जयमांशसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥

द्वयोः कितवयोर्द्युतकारिणोरेका मातेव । नीदी.

‘ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ।
वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥

नारद उवाच-
आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाऽऽभ्यन्त-
राश्च ह ।

प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वकृता यदि वाऽन्यतः ॥

(१) भा. १२।८।२।८ ; भासु. १२।८।१।८ दुरासदाः
(दुस्तहाः).

(२) भा. १२।८।२।९ ; भासु. १२।८।१।९ कृच्छ्र
(कृत्स्न).

(३) भा. १२।८।२।१० ; भासु. १२।८।१।१०
वाऽपि (चापि).

(४) भा. १२।८।२।११ ; भासु. १२।८।१।११ मुने
(मते).

(५) भा. १२।८।२।१२-१३ ; भासु. १२।८।१।
१२-१३.

‘स्येयसाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।
अक्रूरभोजप्रभवाः सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥

‘अर्थहेतोर्हि कामाद्वाऽद्वारा बीभत्सयाऽपि वा ।
आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥

‘कृतमूलमिदानीं तज्जातशब्दं सहायवत् ।
न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥

अन्यतः बाह्याः आपदः । स्वकृताः ज्ञातिकृताः अभ्य-
न्तरा आपदः । एते संकर्षणादयः तदन्वयाः अक्रूरान्वयाः ।
तत्र हेतुः- अर्थेति । तत्स्नेहप्रभवा इयं तवाऽऽपदिति
सार्धः । स्वकर्मजा इत्युक्तं तद्विवृणोति- आत्मनेति सार्धेन ।
अन्यत्र आहुके । तत् ऐश्वर्यं कृतमूलं यतो ज्ञातिशब्दं
ज्ञातित्वादनुच्छेदनीयम् । हे सहायवत् । अत एव
पुनरादातुं न शक्यमित्याह- नेति । नीदी.

‘बभ्रूयसेनयो राज्यं नाऽऽप्तुं शक्यं कथंचन ।
ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥

‘तच्चेत्सिध्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
महाक्षयव्ययं वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥

तत्र हेतुः- ज्ञातीति । त्वयेति । महतां दत्तापहारो
नोचितः, ‘विष्वक्शोऽपि संवर्धं स्वयं छेत्तुमसंप्रतम्’ इति
न्यायादित्यर्थः । तच्च राज्यस्य पुनरादानं च । नीदी.

‘अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥

(१) भा. १२।८।२।१४ ; भासु. १२।८।१।१४ प्रभवाः
(प्रभवा).

(२) भा. १२।८।२।१५ ; भासु. १२।८।१।१५ ऽद्वारा
(वाचा).

(३) भा. १२।८।२।१६ ; भासु. १२।८।१।१६ ज्ञात
(ज्ञाति) वत् (वत्).

(४) भा. १२।८।२।१७ ; भासु. १२।८।१।१७.

(५) भा. १२।८।२।१८ ; भासु. १२।८।१।१८ तच्चेत्
(तच्च) क्षयव्ययं (क्षयं व्यय).

(६) भा. १२।८।२।१९-२० ; भासु. १२।८।१।
१९-२०.

जिह्वामुद्धर तेषां मूकीभावं संपादय, येन कल्होदयो न स्यात् । नीटी.

वासुदेव उवाच-

अनायसं मुने शस्त्रं मदु विद्यामहं कथम् ।
येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥

नारद उवाच-

शक्त्याऽन्नदानं सततं तितिक्षा दम आर्जवम् ।
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥

परिमार्जनं दोषापनयनं तितिक्षार्जवमार्दवैः कार्यम्,
अनुमार्जनं प्रीतिगुणधानं, यथार्हपूजनादित्यर्थः ।

नीटी.

ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटूनि च लघूनि च ।
गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥

हृदयं करनिश्चयम् । मनांसि कुसंकल्पजालानि ।

नीटी.

नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमादत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥

अनात्मा अजितचित्तः । उरसा अङ्गीकृत्य क्षमया वहस्वेत्यर्थः । नीटी.

*सर्व एव गुरुं भारमनङ्गवान् वहते समे ।
दुर्गे प्रतीकः सुगवो भारं वहति दुर्वहम् ॥
भेदाद्विनाशः संघानां संघमुख्योऽसि केशव ।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ॥
नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र धनसंत्यागाद्वृणः प्राप्तेऽवतिष्ठते ॥

(१) भा. १२।८२।२१; भासु. १२।८१।२१
तितिक्षा दम आर्जवम् (तितिक्षार्जवमार्दवम्).

(२) भा. १२।८२।२२; भासु. १२।८१।२२
कटूनि च (कटुकानि).

(३) भा. १२।८२।२३; भासु. १२।८१।२३ दत्ते
(धत्ते).

(४) भा. १२।८२।२४-२६; भासु. १२।८१।
२४-२६.

*धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं शुभम् ।

ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ॥

*आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ।

षाड्गुण्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ॥

*माधवाः कुरुरा भोजाः सर्वे चान्धकवृष्णयः ।

त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकभराश्च ये ॥

*उपासते हि त्वद्बुद्धिमृषयश्चापि माधव ।

त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतम् ।

त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते ज्ञातिनः सुखम् ॥

उत्तम्योक्ता राजनीतिः- धर्मेण शास्ता राजपदवाच्यः

नाधार्मिकः पापः, पापः शास्ता

वृषलपदवाच्यः

भीष्म उवाच-

*यानङ्गिराः क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।

मान्धात्रे यौवनाश्रया प्रीतिमानभ्यभाषत ॥

स यथाऽनुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।

तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ॥

उतथ्य उवाच-

*धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु ।

मान्धातरेवं जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥

*राजा चरति वै धर्मं देवत्वायैव गच्छति ।

न चेद्धर्मं स चरति नरकायैव गच्छति ॥

(१) भा. १२।८२।२७; भासु. १२।८१।२७ शुभम्
(सदा).

(२) भा. १२।८२।२८; भासु. १२।८१।२८.

(३) भा. १२।८२।२९; भासु. १२।८१।२९

माधवाः (यादवाः).

(४) भा. १२।८२।३०; भासु. १२।८१।३० उपासते

(उपासन्ते) ज्ञातिनः (यादवाः).

(५) भा. १२।९१।१-२; भासु. १२।९०।१-२.

(६) भा. १२।९१।३; भासु. १२।९०।३ रेवं

(रिति).

(७) भा. १२।९१।४; भासु. १२।९०।४ वै धर्मं

(चेद्धर्मं) न चेद्धर्मं स (स चेद्धर्मं).

‘धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति ।
तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ॥
‘राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान्पाप उच्यते ।
देवाश्च गार्हा गच्छन्ति धर्मो नास्तीति चोच्यते ॥

एवं स्वाम्यादिप्रकृतिषट्कं निरूप्य प्रकीर्णकान् धर्मान्
वक्तुं उत्पद्यमान्वातृसंवादं वामदेवगीतां चाऽऽरभते—
यानङ्गिरा इत्यादिनाऽध्यायपञ्चकेन । अङ्गिराः आङ्गिरसः ।
देवा इति । यदा पापो न वार्यते तदा दैवतनिन्दादयो
दोषाः प्रवर्तन्त इति सार्धत्रयम् (१) । नीटी.

‘अधर्मे वर्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते ।
तदेव मङ्गलं सर्वं लोकः समनुवर्तते ॥
‘उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् ।
भयमाहुर्दिवा रात्रं यदा पापो न वार्यते ॥
‘भमेदमिति नैवैतत्साधूनां तात धर्मतः ।
न वै व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ॥
नैव भार्या न पशवो न क्षेत्रं न निवेशनम् ।
संदृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ॥
देवाः पूजां न जानन्ति न स्वधां पितरस्तदा ।
न पूज्यन्ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ॥
‘न वेदाननुवर्तन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः ।
न यज्ञांस्तन्वते विप्रा यदा पापो न वार्यते ॥
‘वध्यानामिव सर्वेषां मनो भवति विह्वलम् ।
मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ॥

(१) भा. १२।९।५ ; भासु. १२।९०।५.

(२) भा. १२।९।६ ; भासु. १२।९०।६ पाप (धर्म).

(३) भा. १२।९।७ ; भासु. १२।९०।७ अधर्मे
(स्वधर्मे) सर्वं लोकः (लोकः सर्वः).

(४) भा. १२।९।८ ; भासु. १२।९०।८ ; नीम.
५०.

(५) भासु. १२।९०।९-११.

(६) भा. १२।९।९ ; भासु. १२।९०।११-१२
ननुवर्तन्ति (नधिगच्छन्ति).

(७) भा. १२।९।१० ; भासु. १२।९०।१२-१३
वध्यानामिव सर्वेषां (वृद्धानामिव सत्त्वानां).

वृद्धानां शस्त्रेण छिन्नदेहानाम् । नीटी.

‘उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयम् ।
असृजन्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥

धर्मः प्रमपालः । नीटी.

यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ।
यस्मिन्विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥

‘वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम् ॥
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥

अलं वारणं छेदनमिति यावत् । तेन वृषं छुनाति
छिन्नचीति वृषल इति योगो दर्शितः । नीटी.

धर्मलक्षणम्

‘धर्मे वर्धति वर्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ।
तस्मिन् हसति ह्रीयन्ते तस्माद्धर्मं प्रवर्धयेत् ॥

‘धनात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः ।
अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ॥

धर्मपदस्य द्वेधा व्युत्पत्तिमाह— धनादिति । धनवाची
नान्तो धन्-शब्दः, अतर्गस्यार्थान्मकप्रत्यये ततो नलोपगुणौ,
धनादि स्रवतीति धर्मः इत्यर्थः । धनादिति पञ्चमी तु
धनं प्रापयितुं स्रवति द्रवति कृपायते इति ल्यब्लोपे (१)
ज्ञेया । धारणाद्वा धर्मः । धृजो मन्प्रत्ययः । सीमा-
न्तकरः यावत्पापं तावद्यातनाकरः इत्यर्थः । नीटी.

‘प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयंभुवा ।
तस्मात्प्रवर्धयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥

(१) भा. १२।९।११-१२ ; भासु. १२।९०।
१३-१५.

(२) भा. १२।९।१३ ; भासु. १२।९०।१५ न
लोपयेत् (विवर्धयेत्).

(३) भा. १२।९।१४ ; भासु. १२।९०।१६ ह्रीयन्ते
(ह्रीयन्ते) प्रवर्धयेत् (न लोपयेत्).

(४) भा. १२।९।१५ ; भासु. १२।९०।१७.

(५) भा. १२।९।१६ ; भासु. १२।९०।१८ प्रवर्धये
(प्रवर्तये).

तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठ इति स्मृतः ।
स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुत्कृपुरुषर्षभः ॥
कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालयेत् ।
धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥

धर्मस्य ब्राह्मणा योनिः अतस्ते पूजनीयाः

धर्मस्य ब्राह्मणा योनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा ।
ब्राह्मणानां च मान्धातः कामान्कुर्यादमत्सरी ॥
तेषां ह्यकामकरणाद्वाङ्मः संजायते भयम् ।
मित्राणि च न वर्धन्ते तथाऽमित्रिभवन्यपि ॥
अमित्रिभवन्ति वर्धन्ते (?) । नीटी.

ब्राह्मणान्वै तदाऽसूयाद्यदा वैरोचनो बलिः ।
अथास्माच्छीरपाकामद्याऽस्मिन्नास्तीत्यतापिनी ॥

असूयात् असूयातः । लिङ्गन्यत्यय आर्षः । असूया
अतति सततं वर्तते इति वा असूयात् । नीटी.

ततस्तस्मादपक्रम्य साऽगच्छत्पाकशासनम् ।
अथ सोऽन्वतपत्पश्चाच्छ्रयं दृष्ट्वा पुरंदरे ॥
एतत्फलमसूयाया अमिमानस्य चाभिभो ।
तस्माद्बुध्यस्व मान्धातर्मा त्वा जह्यात्प्रतापिनी ॥

(१) भा. १२।९।१७ ; भासु. १२।९०।१९ श्रेष्ठ
इति (श्रेष्ठतरः) वर्षभः (वर्षभ) .

(२) भा. १२।९।१८ ; भासु. १२।९०।२० .

(३) भा. १२।९।१९ ; भासु. १२।९०।२१ ब्राह्मणा
(ब्राह्मणो) कामान्कुर्याद (कुर्यात्कामान) .

(४) भा. १२।९।२० ; भासु. १२।९०।२२ च न
(न च) .

(५) भा. १२।९।२१ ; भासु. १२।९०।२३
ब्राह्मणान्वै तदा (ब्राह्मणानां सदा) यदा (द्वाव्यात्) .

(६) भा. १२।९।२२ ; भासु. १२।९०।२४ .

(७) भा. १२।९।२३ ; भासु. १२।९०।२५
चाभिभो (वा विभो) त्वा (त्वां) .

दर्पजयः कर्तव्यः

दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ।
तेन देवासुरा राजनीताः सुबहुशो वशम् ॥

अधर्मादिति छेदः । नीटी.

राजर्षयश्च बह्वस्तस्माद्बुध्यस्व पार्थिव ।
राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजितः ॥
तं दर्पम् । नीटी.

स यथा दर्पसहितमधर्मं नानुसेवसे ।
तथा वर्तस्व मान्धातश्चिरं चेत्स्थातुमिच्छसि ॥

राजा कालस्य कारणम्, युगचतुष्टयं राजकृतम्

उत्तथ्य उवाच-

कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
संपद्यदैषा भवति सा विभर्ति सुखं प्रजाः ॥

यो न जानाति निर्हेन्तुं वस्त्राणां रजको मलम् ।
रक्तानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥

वस्त्राणां शुद्धानाम् । शोधयितुं रङ्गमविचाल्य मलमात्रं
दूरीकर्तुम् । नीटी.

एवमेव द्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशामपि ।

शूद्राश्चतुर्णां वर्णानां नानाकर्मस्वस्थिताः ॥

द्विजानां मध्ये यः कश्चिच्छूद्रो वा नानाकर्मस्व-
स्थितः स्वकर्मच्युतो मूढः रजकतुल्य इत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १२।९।२४ ; भासु. १२।९०।२६ बहुशो
वशम् (बहवो व्ययम्) .

(२) भा. १२।९।२५ ; भासु. १२।९०।२७
स्तस्माद् (स्तथा) .

(३) भा. १२।९।२६ ; भासु. १२।९०।२८ .

(४) भा. १२।९।२१ ; भासु. १२।९।२१ वदैषा
(वदैषा) .

(५) भा. १२।९।२२ ; भासु. १२।९।२२ निर्हेन्तुं
(हेतुं वा) रक्तानि (रक्तानां) .

(६) भा. १२।९।२३ ; भासु. १२।९।२३ एवमेव
(एवमेतद्) शामपि (शां तथा) शूद्राश्चतुर्णां (शूद्रश्चतुर्णां)
स्थिताः (स्थिताः) .

‘कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥
 तेषां यः क्षत्रियो वेद ब्रह्माणामिव शोधनम् ।
 शीलदोषान्विनर्हन्तुं स पिता स प्रजापतिः ॥
 ‘कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
 राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥
 ‘चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रममेव च ।
 सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ॥
 ‘अग्नित्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
 सर्व एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥
 अग्नित्रेता गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाख्यं बह्विषयम् ।
 त्रयी ऋग्यजुःसामवेदाः । नीटी.
 ‘राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
 धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥
 राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥
 ‘हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्चतरगर्दभाः ।
 अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥
 ‘दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते ।
 अबलं तन्महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 अबलं तु । अबलस्य पालनान्महत्पुण्यमपालनाच्च मह-
 त्पापमित्यर्थः । नीटी.

- (१) भा. १२।९२।४ ; भासु. १२।९१।४.
 (२) भा. १२।९२।५ ; भासु. १२।९१।५ ईन्तु
 (ईन्तु).
 (३) भा. १२।९२।६ ; भासु. १२।९१।६ द्वापरश्च
 (द्वापरं च).
 (४) भा. १२।९२।७ ; भासु. १२।९१।७.
 (५) भासु. १२।९१।८.
 (६) भा. १२।९२।८-९ ; भासु. १२।९१।९-१०.
 (७) भा. १२।९२।१० ; भासु. १२।९१।११ वृत्ते
 (भूते) पार्थिव (जन्तवः).
 (८) भा. १२।९२।११ ; भासु. १२।९१।१२ तन्मह
 (तु मह).

‘यच्च भूतं स भजते भूता ये च तदन्वयाः ।
 अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥
 भूतं दुर्बलं, संभजते अन्नादिना सेवते । तदन्वयाः
 दातृसंबन्धिनः । नीटी.
 धर्मेण अरक्षिता दुर्बला जना अधार्मिकं राजानं भ्रान्ति
 ‘दुर्बलस्य हि यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
 अविषह्यतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमासदः ॥
 अबलं तु महद्भूतमित्येतद्विवृणोति-दुर्बलस्येत्यादिना ।
 नीटी.
 ‘दुर्बलांस्तात बुध्येथा नित्यमेवाविमानितान् ।
 मा त्वां दुर्बलचक्षूषि प्रदहेयुः सबान्धवम् ॥
 ‘न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित्प्ररोहति ।
 आमूलं निर्दहत्येव मा स्म दुर्बलमासदः ॥
 ‘अबलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिबलवद्बलम् ।
 बलस्याबलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥
 ‘विमानितो हतोत्कुष्टस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
 अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥
 ‘मा स्म तात बले स्थेया बाधिष्ठा माऽपि दुर्बलम् ।
 मा त्वा दुर्बलचक्षूषि धक्ष्यन्त्यग्निरिवाऽऽश्रयम् ॥
 रणे स्थित्वा प्रतिपक्षीभूय भुञ्जीथाः करादानेन ।
 नीटी.

- (१) भा. १२।९२।१२ ; भासु. १२।९१।१३ स भजते
 (संभजते) भूता य च (य च भूताः) सीदन्ति (शोचन्ति).
 (२) भा. १२।९२।१३ ; भासु. १२।९१।१४ हि यच्चक्षु
 (च यच्चक्षु).
 (३) भा. १२।९२।१४ ; भासु. १२।९१।१५.
 (४) भा. १२।९२।१५ ; भासु. १२।९१।१६ रोहति (रोहते)
 निर्दहत्येव (निर्दहन्त्येव).
 (५) भा. १२।९२।१६ ; भासु. १२।९१।१७.
 (६) भा. १२।९२।१७ ; भासु. १२।९१।१८ हतोत्कुष्ट
 (हतः कुष्ट).
 (७) भा. १२।९२।१८ ; भासु. १२।९१।१९ पूर्वार्धे
 (मा स्म तात रणे स्थित्वा भुञ्जीथा दुर्बलं जनम् ।) त्वा (त्वां)
 धक्ष्यन्त्य (दहन्त्य) श्रयम् (शयम्).

यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम् ।
तानि पुत्रान्पशून्वन्ति तेषां मिथ्याभिज्ञासताम् ॥

यदि नाऽऽत्मनि पुत्रेषु न चेत्यौत्रेषु नष्टेषु ।
न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥

यदि आत्मनि फलं पापं न फलति तर्हि पुत्रादिषु
फलति, न तु सद्यः फलतीत्यर्थः । नीटी.

यत्राबलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।
महान्दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ॥

युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
अभीक्ष्णं भिक्षुदोषेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः ॥

राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
अनयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥

यदा युक्ता नयन्त्यर्थान्कामार्थवशेन वा ।
कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैशसं महत् ॥

नयेत् अपहरेत् । नीटी.

महावृक्षो जायते वर्धते च
तं चैव भूतानि समाश्रयन्ति ।

यदा वृक्षदिच्छते दहते वा
तदाश्रया अनिकेता भवन्ति ॥

यदा राष्ट्रे धर्ममग्न्यं चरन्ति
संस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः ।

तैरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहा-
तूर्णं जह्यात्सुकृतं दुष्कृतं च ॥

(१) भा. १२।९।२।१९; भासु. १२।९।२।२० शासताम्
(शंसताम्).

(२) भा. १२।९।२।२०-२१; भासु. १२।९।२।२१-२२.

(३) भा. १२।९।२।२२; भासु. १२।९।२।२३ दोषेण
(रूपेण).

(४) भा. १२।९।२।२३; भासु. १२।९।२।२४.

(५) भा. १२।९।२।२४; भासु. १२।९।२।२५ युक्ता नय-
न्यर्थान् (युक्त्या नयेदर्थान्).

(६) भा. १२।९।२।२५; भासु. १२।९।२।२६ महावृक्षो
(महान् वृक्षो) दहते वा (दहते च).

(७) भा. १२।९।२।२६; भासु. १२।९।२।२७.

महानिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह— यदेति ।
यदा धर्मं चरति तदा राजा वर्धते इति भावः । दुष्कृतं
चापयातीत्यर्थः । नीटी.

यत्र पापा ज्ञायमानाश्चरन्ति
सतां कलिर्विन्दति तत्र राज्ञः ।

यदा राजा शास्ति नरान्नशिष्या-
न्न तद्राज्यं वर्धते भूमिपाल ॥

राज्ञः नृपान् । नीटी.

स्वर्गं राष्ट्रवृद्धिकरं च राज्ञः विविधं धर्मवृत्तम्

यश्चात्मात्यं मानयित्वा यथार्हं
मन्त्रे च युद्धे च नृपो नियुज्ययात् ।

प्रवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य
भुङ्क्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ॥

अत्रापि सुकृतं कर्म वाचं चैव सुभाषितम् ।
समीक्ष्य पूजयन् राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

संविभज्य यदा भुङ्क्ते न चान्यानवमन्यते ।
निहन्ति बलिनं द्रुपं स राज्ञो धर्म उच्यते ॥

त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा ।
पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥

संविभज्य यदा भुङ्क्ते नृपतिर्दुर्बलान्नरान् ।
तदा भवन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म उच्यते ॥

(१) भा. १२।९।२।२७; भासु. १२।९।२।२८ विन्दति
(विन्दते) ब्रशिष्यान्न तद्राज्यं (ब्रशिष्यान् तदा राज्यं)
भूमिपाल (भूमिपस्य).

(२) भा. १२।९।२।२८; भासु. १२।९।२।२९ श्चात्मात्यं
(श्चात्मात्यान्) यथार्हं (यथार्थं) प्रवर्धते (विवर्धते).

(३) भा. १२।९।२।२९; भासु. १२।९।२।३० अत्रापि
(यच्चापि).

(४) भा. १२।९।२।३०; भासु. १२।९।२।३१ न चान्या-
(नामात्या).

(५) भा. १२।९।२।३१; भासु. १२।९।२।३२.

(६) भासु. १२।९।२।३३-३५.

यदा रक्षति राष्ट्राणि यदा दस्यूनपोहति ।
यदा जयति संग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ।
प्रियस्यापि न मृष्येत स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
यदा शारणिकान् राजा पुत्रवत्परिरक्षति ।
भिनन्ति न च मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥

शारणिकान् प्रसारिणीप्रधानान्वणिजः । शारणिकानिति
पाठे शरणागतान् । नीटी.

यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते श्रद्धयाऽन्वितः ।
कामद्वेषावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
कृपणानाथवृद्धानां यदाऽश्रु व्यपमार्ष्टि वै ।
हर्ष संजनयन्नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
विवर्धयति मित्राणि तथाऽरींश्चापकर्षति ।
संपूजयति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
सत्यं पालयति प्राप्त्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ।
पूजयत्यतिथीन्भृत्यान्स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्यातां प्रतिष्ठितौ ।
अस्मिँल्लोके परे चैव राजा तत्प्राप्नुते फलम् ॥
यमो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः ।
संयच्छन्भवति प्राणान्नसंयच्छंस्तु पापकः ॥

धार्मिकाणां परमेश्वरः अनुग्राहकः अस्ति । अतः
प्राणान् इन्द्रियाणि नियच्छन् भवति ऐश्वर्यं प्राप्नोति ।
अनियच्छंस्तु पातुकः पतयालुर्भवति । पावकः इति पाठे
स्वाश्रयदाही भवतीत्यर्थः । नीटी.

- (१) भा. १२।९२।३२; भासु. १२।९१।३६ शार (सार).
(२) भा. १२।९२।३३; भासु. १२।९१।३७.
(३) भा. १२।९२।३४; भासु. १२।९१।३८ व्यपमार्ष्टि वै
(परिमाजति).
(४) भा. १२।९२।३५; भासु. १२।९१।३९ श्राप (श्रापि).
(५) भा. १२।९२।३६; भासु. १२।९१।४० प्राप्त्या (प्रीत्या)
पूजयत्य (पूजयेत्).
(६) भा. १२।९२।३७; भासु. १२।९१।४१ राजा तत्
(राजा स).
(७) भा. १२।९२।३८; भासु. १२।९१।४२ पापकः
(पातुकः).

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यान्वमन्य च ।
यदा सम्यक्प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
यमो यच्छति भूतानि सर्वोण्येवाविशेषतः ।
तस्य राज्ञाऽनुकर्तव्यं यन्तव्या विधिवत्प्रजाः ॥
सहस्राक्षेण राजा हि सर्व एवोपमीयते ।
स पश्यति हि यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ॥
अप्रमादेन शिक्षेथाः क्षमां बुद्धिं धृतिं मतिम् ।
भूतानां सत्त्वजिज्ञासां साध्वसाधु च सर्वदा ॥
संग्रहः सर्वभूतानां दानं च मधुरा च वाक् ।
पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्याः स्वा यथा प्रजाः ॥
न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम् ।
भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करम् ॥
तद्वण्डविन्नृपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम् ।
न हि शक्यमदण्डेन लीबेनावुद्धिनाऽपि वा ॥
अभिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्मत्तैर्बहुभ्रुतैः ।
सर्वा बुद्धीः परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥
अभिरूपैः अमालैः सहेति शेषः । नीटी.
ततस्त्वं सर्वभूतानां धर्म वेत्स्यसि वै परम् ।
स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ॥
धर्मश्चार्थश्च कामश्च धर्म एवोत्तरो भवेत् ।
अस्मिँल्लोके परे चैव धर्मवित्सुखमेधते ॥

- (१) भा. १२।९२।३९; भासु. १२।९१।४३.
(२) भा. १२।९२।४०; भासु. १२।९१।४४ तस्य (तथा).
(३) भा. १२।९२।४१; भासु. १२।९१।४५ सर्व एवो
(सर्वेवो) हि यं (च यं).
(४) भा. १२।९२।४२; भासु. १२।९१।४६ सत्त्वजिज्ञासां
(चैव जिज्ञासा).
(५) भा. १२।९२।४३; भासु. १२।९१।४७ मधुरा च वाक्
(मधुरं वचः) स्वा यथा प्रजाः (ते यथासुखम्).
(६) भा. १२।९२।४४-४६; भासु. १२।९१।४८-५०.
(७) भा. १२।९२।४७; भासु. १२।९१।५१ ततस्त्वं
(अतस्त्वं) नश्यति (नद्धस्यति).
(८) भा. १२।९२।४८; भासु. १२।९१।५२ धर्मश्चार्थश्च
कामश्च (तस्मादर्थोच्च कामाच्च) धर्मवित् (धर्मात्मा).

धर्मोऽर्थादुत्पद्यत इति तत्फलभूतत्वात्त उत्तरः । एवं
कामादपि धर्म एवोत्तरः, तन्मूलत्वात् । नीटी.

त्यजन्ति दाराप्राणांश्च मनुष्याः प्रतिपूजिताः ।

संग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ॥

अप्रमादश्च शौचं च तात भूतिकरं महत् ।

एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादिथाः ॥

प्रमादिथाः प्रमाद्येथाः । नीटी.

अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ।

नास्य च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वितात् ॥

एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ।

राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥

तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितम् ।

आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमह्नाय भरतर्षभ ॥

धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत ।

देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्त्यमितौजसः ॥

भीष्म उवाच -

स एवमुक्तो मान्धाता तेनोत्थ्येन भारत ।

कृतवानविशङ्कस्तदेकः प्राप च मेदिनीम् ॥

भवानपि तथा सम्यङ्मान्धातेव महीपतिः ।

धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ॥

(१) भा. १२।९२।४९; आमु. १२।९१।५३ प्राणांश्च
(पुत्रांश्च) प्रति (परि).

(२) भा. १२।९२।५०; आमु. १२।९१।५४ तात
(राज्ञो).

(३) भा. १२।९२।५१-५३; आमु. १२।९१।५५
-५७.

(४) भा. १२।९२।५४; आमु. १२।९१।५८
न्यमितौजसः (न्ति महीजसः).

(५) भा. १२।९२।५५; आमु. १२।९१।५९ स्तदेकः
(श्व एकः).

(६) भा. १२।९२।५६; आमु. १२।९१।६० पतिः
(पते) रक्षन् (रक्ष).

ध. को. ७७

वामदेवोक्ता राजनीतिः- अधार्मिकः लोकयानाविमुखः

साहसप्रकृतिः राजा लेकेन वच्यो भवति

युधिष्ठिर उवाच-

कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्नाजा वर्तेत धार्मिकः ।

पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

धर्मस्योत्कर्षं श्रुत्वा धर्मे स्थितिप्रकारं पृच्छति- कथ-
मिति । नीटी.

भीष्म उवाच-

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥

राजा वसुमना नाम कौसल्यो बलवान्शुचिः ।

महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं यशस्विनम् ॥

धर्मार्थसहितं वाक्यं भगवन्ननुशाधि माम् ।

येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥

तमब्रवीद्द्वामदेवस्तपस्वी जपतां वरः ।

हेमवर्णमुपासीनं ययातिमिव नाहुषम् ॥

तपतां तपः कुर्वताम् । नीटी.

वामदेव उवाच-

धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परम् ।

धर्मे स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥

(१) भा. १२।९३।१; आमु. १२।९२।१ त्वा
(त्वां).

(२) भा. १२।९३।२; आमु. १२।९२।२.

(३) भा. १२।९३।३; आमु. १२।९२।३ कौसल्यो
बलवान् (ज्ञानवान् धृतिमान्) यशस्विनम् (तपस्विनम्).

(४) भा. १२।९३।४; आमु. १२।९२।४ सहितं
वाक्यं (सहितैवाक्यैः) च्यवेयं (दीयेयं).

(५) भा. १२।९३।५; आमु. १२।९२।५ स्तपस्वी
जपतां (स्तेजस्वी तपतां) णमुपासीनं (णं सुखासीनं).

(६) भा. १२।९३।६ (वामदेव उवाच ०); आमु.
१२।९२।६.

‘अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपतिः ।

ऋतां च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विरोचते ॥

अथपि क्षया धर्मं श्रेष्ठं मत्वा धर्मवृद्धौ बुद्धिं कुर्यादि-
त्याह— अथेति । नीटी.

‘अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते ।

क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ॥

उभौ धर्मायौ ।

नीटी.

असत्पापिष्ठसचिवो बभ्यो लोकस्य धर्महा ।

सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥

असन्तः दुष्टाः पापिष्ठाश्च सचिवाः यस्य सः ।

नीटी.

अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकथनः ।

अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

अथाऽऽददानः कल्याणमनसूयुजतेन्द्रियः ।

वर्धते मतिमान्राजा स्रोतोभिरिव सागरः ॥

‘न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः ।

बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ॥

‘एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता ।

एतानि शृण्वँल्लभते यशः कीर्तिं श्रियः प्रजाः ॥

एतेषु धर्मादिषु ।

नीटी.

‘एवं यो धर्मसंरम्भी धर्मार्थपरिचिन्तकः ।

अर्थान्समीक्ष्याऽऽरभते स ध्रुवं महदश्नुते ॥

(१) भा. १२।९३।७ ; भासु. १२।९२।७ ऋतां

(वृद्ध्यां) विरोचते (विराजते).

(२) भा. १२।९३।८—११ ; भासु. १२।९२।८—११.

(३) भा. १२।९३।१२ ; भासु. १२।९२।१२ धाधिपः
(धाधिप).

(४) भा. १२।९३।१३ ; भासु. १२।९२।१३ श्रियः
(श्रिय).

(५) भा. १२।९३।१४ ; भासु. १२।९२।१४
क्ष्यऽऽरभते (क्ष्य भजते).

‘अदाता ह्यनतिस्नेहो दण्डेनाऽऽवर्तयन्प्रजाः ।

साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

‘अथ पापं कृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् ।

अकीर्त्याऽपि सप्तायुक्तो मृतो नरकमश्नुते ॥

पापकृतं पापकारिणम् ।

नीटी.

‘अथ मानयितुर्दातुः शुक्रस्य रसवेदिनः ।

व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः ॥

दासः दातुः ।

नीटी.

‘यस्य नास्ति गुरुधर्मे न चान्याननुपृच्छति ।

सुखतन्त्रोऽर्थलाभेषु न चिरं महदश्नुते ॥

‘गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षिता ।

धर्मप्रधानो लोकेषु सुचिरं महदश्नुते ॥

साहसप्रकृतिरशाखलक्षणः राजा विनाशमिमुखः

वामदेव उवाच—

‘यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः ।

तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ॥

यत्र राष्ट्रे । प्रणयते आरोपयति । बलवत्तरः राजा ।

नीटी.

राजानमनुवर्तन्ते तं पापाभिप्रवर्तकम् ।

अविनीतमनुष्यं तत्क्षिप्रं राष्ट्रं विनश्यति ॥

तं राजानं अनुवर्तन्तेऽन्ये ।

नीटी.

‘यद्वृत्तिमुपजीवन्ति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ।

तदेव विषमस्थस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ॥

(१) भा. १२।९३।१५ ; भासु. १२।९२।१५.

(२) भा. १२।९३।१६ ; भासु. १२।९२।१६ पापं
कृतं (पापकृतं) ऽपि समा (ऽभिसमा) मृतो (भूयो).

(३) भा. १२।९३।१७ ; भासु. १२।९२।१७ दातुः
शुक्रस्य रसवेदिनः (दासः श्लेष्मस्य वशवर्तिनः).

(४) भा. १२।९३।१८ ; भासु. १२।९२।१८ ननुष्ट
(नपि ष्ट) महद (सुखम्).

(५) भा. १२।९३।१९ ; भासु. १२।९२।१९ मर्थान्व
(मर्थान) लोकेषु (लाभेषु) सुचिरं महद (स चिरं सुखम्).

(६) भा. १२।९४।१—२ ; भासु. १२।९३।१—२.

(७) भा. १२।९४।३ ; भासु. १२।९३।३ वृत्ति (वृत्त).

प्रकृतिः स्वधर्मः । विषयः कुमार्गः । नीटी,
 'साहसप्रकृतिर्यत्र कुरुते किंचिदुल्बणम् ।
 अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
 'योऽत्यन्ताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते ।
 जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥
 जितानां आपन्नानाम् । अजितानां स्वस्थानाम् ।
 नीटी,

समात्मा प्रजारक्षको दण्ड एव व्यवहारः

धर्मः ईश्वरः सर्वव्यापी च

युधिष्ठिर उवाच -

'अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ।
 ईश्वरश्च महादण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 अयं पितामहेनेत्यध्यायद्वयेन दण्डस्वरूपादिकमुच्यते ।
 नीटी,

'देवतानामृषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
 यक्षरक्षःपिशाचानां मर्त्यानां च विशेषतः ॥
 'सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यक्ष्वपि निवासिनाम् ।
 सर्वव्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ॥
 'इत्येतदुक्तं भवता सर्वं दण्डार्थं चराचरम् ।
 दृश्यते लोकमासक्तं ससुरासुरमानुषम् ॥
 'एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
 को दण्डः कीदृशो दण्डः किरूपः किंपरायणः ॥

(१) भा. १२।९४।४; भासु. १२।९४।४ कुस्ते किञ्चि-
 दुल्बणम् (किञ्चिदुल्बणमाचरेत्).

(२) भा. १२।९४।५; भासु. १२।९४।५.

(३) भा. १२।१२१।१; भासु.

(४) भा. १२।१२१।२; भासु. १२।१२१।२ मर्त्यानां
 (साध्यानां).

(५) भा. १२।१२१।३; भासु. १२।१२१।३ तिर्यक्ष्वपि
 (तिर्यग्योनि).

(६) भा. १२।१२१।४; भासु. १२।१२१।४ पूर्वार्थे
 (इत्येवमुक्तं भवता दण्डे वै सचराचरम् ।) दृश्यते (पश्यता).

(७) भा. १२।१२१।५; भासु.

'किमात्मकः कथंभूतः कतिमूर्तिः कथंप्रभुः ।
 जागर्ति स कथं दण्डः प्रजास्वबहितात्मकः ॥
 'कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति परिपालयन् ।
 कश्च विज्ञायते पूर्वं कोऽपरो दण्डसंज्ञितः ।
 किंसंस्थश्च भवेदण्डः का चास्य गतिरिष्यते ॥
 भीष्म उवाच -
 'शृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहार्यो यथा च सः ।
 यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ॥
 'धर्मस्याऽऽख्या महाराज व्यवहार इतीष्यते ।
 तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः ।
 इत्यर्थं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ॥
 'अपि चैतत्पुरा राजन्मनुना प्रोक्तमादितः ।
 सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना ।
 प्रजा रक्षति यः सम्यग्धर्म एव स केवलः ॥

को दण्ड इत्यादयः एकादश प्रश्नाः । तत्र को दण्ड
 इत्यस्योत्तरमाह - धर्मेति । धर्मस्य संख्या सत्यक् ख्यानं
 प्रकाशनं दण्डापरपर्यायव्यवहारशब्दावाच्यम् । व्यवहारपदं
 निर्वक्ति - तस्येति सार्धेन । अवहितात्मनो राज्ञः तस्य
 धर्मस्य लोपः कथं केन प्रकारेण न स्यात्स प्रकारो
 व्यवहारः विगतः अवहारः नीचमार्गेण परस्वादिहरणं
 यस्मात् स इति व्युत्पत्त्या सिद्धः । अपि चेति । एतत्
 एतस्य व्यवहारस्य । प्रजारक्षकत्वाद्यवहार एव धर्मपद-
 वाच्योऽपीत्याह - सुप्रणीतेनेति । नीटी.

'अथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ।

जन्म चोक्तं वसिष्ठेन ब्रह्मणो वचनं महत् ॥

(१) भा. १२।१२१।६; भासु. १२।१२१।६ कतिमूर्तिः
 (कथंमूर्तिः) प्रभुः (प्रभो) स (च).

(२) भा. १२।१२१।७; भासु. १२।१२१।७ परिपा (प्रतिपा)
 कोऽपरो (को वरो) चास्य (वाऽस्य) रिष्यते (रुच्यते).

(३) भा. १२।१२१।८; भासु. १२।१२१।८ हार्यो (हारो).

(४) भा. १२।१२१।९; भासु. १२।१२१।९-१० धर्म-
 स्याऽऽख्या (धर्मसंख्या) इत्यर्थं (इत्येवं).

(५) भा. १२।१२१।१०; भासु. १२।१२१।१०-११.

(६) भा. १२।१२१।११; भासु. १२।१२१।१२ अथो
 (यथो) जन्म चोक्तं वसिष्ठेन (यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र).

यथेति । सुप्रणीतेनेति श्लोकेन यन्मनुवचनमुक्तं तद्-
ब्रह्मण एव वचनं मनुमुखात् श्रुतमित्यर्थः । नीटी.

‘प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ।

व्यवहारस्य चाऽऽख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ॥

प्रागिति । दण्ड एव उक्तवचनाद्धर्मशब्देन व्यवहार-
शब्देन चोच्यते इत्यर्थः । प्राग्वचनं धर्मवचनम् ।

नीटी.

‘दण्डात्त्रिवर्गः सततं सुप्रणीतात्प्रवर्तते ।

दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोच्छिखः ॥

रूपतोऽग्निरिवोत्थित इति । तस्याऽऽन्तरं रूपं दुष्ट-
संतापकत्वात्कूरं अग्नितुल्यमित्युक्तम् । नीटी.

दण्डे पुरुषरूपकम्, दण्डस्य नामानि रूपाणि च,

जगद्धात्री दण्डनीतिः

‘नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दण्डश्चतुर्भुजः ।

अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥

बाह्यं रूपं वर्णयति— नीलेति । दण्डाविष्टाभ्याः
देवताया इदं ध्यानादिकं अज्ञानाददण्ड्यदण्डजं दोषं
निराकर्तुं दण्डकर्तृभिरमात्यादिभिर्भ्येयमित्येवमर्थयुक्तम् ।
यदि तु लौकिकानि दण्डधर्मव्यवहारान्नान्यत्रोत्प्रेक्ष्यन्ते
तर्हि एवं व्याख्येयम् । तत्र दण्डः संहर्तृत्वादौघः । रुद्रश्च
नीललोहित इति । तस्य ‘अग्निरिवोत्थितः’ इति
लोहितं रूपमुक्तम् । नीलं च, नीलोत्पलेति निरुक्तम् ।
तत्र राशो दण्ड्ये द्वेषात्तदने च लोभात्प्रेणयस्य दण्डस्य
मालिन्यरागोत्पन्नत्वाच्चीललोहितं दण्डस्य रूपम् । चतस्रो
दंष्ट्रा इव प्राणिनां वधसाधनानि यत्र सः । तथाहि—
केचिन्मानभङ्गेन, केचिद्वनहणेन, केचिदङ्गवैकल्येन,
केचित्प्राणव्यापादनेन च वध्यन्तेऽतस्तान्येव तद्दंष्ट्राः ।
चत्वारो भुजाः अर्थादानकर्तारो यस्य सः । तथाहि—
प्रजाभ्यः सामन्तेभ्यश्च करादानम्, अनृतादर्थिनोऽर्थ्य-

मानद्रव्याद्द्विगुणधनादानम्, अनृतात् प्रत्यर्थिनस्तत्समं
द्रव्यादानम्, धनवतः कदर्याद्विप्रात्सर्वस्वादानं चेति ।
अथ तस्यैव व्यवहाररूपिणो रूपं वर्णयति— ‘अष्टपान्नैक-
नयनः शङ्कुकर्णोर्ध्वरोमवान् । जटी द्विजिह्वः’ इति ।
आवेदनं भाषा संप्रतिपत्तिः मिथ्योत्तरं कारणोत्तरं प्राङ्ख्यायः
प्रतिभूः क्रियाफलसिद्धिश्चेत्यष्टौ पादाः । एतैर्हि निमित्तै-
र्दण्डश्चरति नान्यथेत्येतेषां पादत्वम् । तत्र आवेदनम्—
अर्थिना सभ्यान् प्रति गत्वा देवदत्तो मदीयं शतं सुवर्णानां
अमुकस्मिन् देशे काले साक्षिणि च गृहीत्वा न ददातीति
तद्वस्तेन लेखनम् । पुनरपि प्रत्यर्थिनमाहूय तत्समक्षं तथैव
लेखनं भाषा । तत्र प्रत्यर्थिना अहमेतस्य धारयामीत्युक्ते
न कस्यापि दण्ड इति । तदिदं संप्रतिपत्तिरूपमुत्तरं न
दण्डपादत्वेन गण्यते । नाहमेतस्य धारयामीति मिथ्यो-
त्तरम् । मया गृहीतमासीत्तत्पुनः परावृत्य दत्तमिति
कारणोत्तरम् । अस्मिन्नर्थेऽनेन पूर्वमहमभियुक्तस्तत्र परा-
जितो मयेति प्राङ्ख्यायोत्तरम् । त्रिविधेऽप्यस्मिन्नुत्तरे
अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां प्रतिभूदैर्यः, अहमेतस्मिन्पराजित इदं
द्रव्यं दास्यामीति । क्रिया स्वमतसाधकानां साक्षिपत्र-
भोगशपथादीनां प्रदर्शनम् । ततोऽच्यवने तस्य जय
इति । अष्टभ्यः पादेभ्योऽनन्तरं अपराधी दण्ड्यते
इत्येते दण्डस्य पादाः । यदाह याज्ञवल्क्यः— ‘निह्वे
भावितो दद्याद्धनं रात्रे च तत्समम् । मिथ्याभियोगी
द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥’ (यास्मृ. २.११) इति ।
नैकनयनः नैकानि बहूनि नयनस्थानीयानि राजामात्य-
पुरोहितपर्वदाख्यानि दर्शनसाधनानि यस्मिन् । शङ्कुकर्णः
तीक्ष्णकर्णः अवश्यं श्राव्यः । ऊर्ध्वरोमवान् अत्यन्तं
उत्फुल्लः । शङ्कुकर्णश्चासौ ऊर्ध्वरोमवांश्चेति समासः ।

नीटी.

‘जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ।

एतद्रूपं विभर्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुरावरः ॥

जटी अनेकसंदेहजटिलः । द्विजिह्वः अर्थिप्रत्यर्थिनो-
र्वान्यवैमत्यात् द्वे जिह्वे यस्य सः तथा । एवं व्यवहार-

(१) भा. १२।१२१।१५; भासु. १२।१२१।१६ दुरावरः
(दुराधरः); नन्द. ७।२५ मृगराज (भृङ्गराज) दण्डो नित्यं
(तेन दण्डो).

(१) भा. १२।१२१।१२; भासु. १२।१२१।१३.

(२) भा. १२।१२१।१३; भासु. १२।१२१।१४ दण्डात्
(दण्डे) प्रणीतात् (प्रणीते) वोच्छिखः (वोत्थितः).

(३) भा. १२।१२१।१४; भासु. १२।१२१।१५; नन्द.
७।२५ नैक (द्रक्त).

रूपिणो दण्डस्य रूपमुक्त्वा धर्माख्यदण्डरूपमाह—ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छद इति । ताम्रः वह्निरेव आहवनीयादिः आस्यं यस्य सः तथा । मृगराजः कृष्णमृगः, तत्संबन्धि चर्म तनुच्छदः शरीराच्छादकं प्रावरणमस्य । एतेन दीक्षा-प्रधानो यज्ञ उक्तः । एतच्च सर्वेषां दानोपवासहोमादीना-मुपलक्षणम् ।

नीटी.

१ असिर्गदा धनुः शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः ।

मुसलं परशुश्चक्रं प्रासो दण्डर्षितोमराः ॥

२ सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित् ।

दण्ड एव हि सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान् ॥

३ भिन्दंदिच्छन्दन्रुजन्कृन्तन्दारयन्पाटयंस्तथा ।

घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ॥

४ असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्त्मा दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः प्रजागरः ॥

५ शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्रश्च शास्ता प्राग्वचनं गतः ।

धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगो ग्रहः ॥

६ असङ्गो रुद्रतनयो मनुज्येष्ठः शिवंकरः ।

नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर ॥

७ दण्डो हि भगवान्विष्णुर्यज्ञो नारायणः प्रभुः ।

शश्वद्रूपं महद्विभ्रमहापुरुष उच्यते ॥

(१) भा. १२।१२१।१६; भासु. १२।१२१।१७ गंदा धनुः (धनुर्गदा) प्रासो (पाशो).

(२) भा. १२।१२१।१७; भासु. १२।१२१।१८ एव हि (एव स).

(३) भा. १२।१२१।१८; भासु. १२।१२१।१९.

(४) भा. १२।१२१।१९; भासु. १२।१२१।२० वर्त्मा दुरा-सदः (वर्मा दुराधरः) प्रजागरः (सनातनः).

(५) भा. १२।१२१।२०; भासु. १२।१२१।२१ मन्त्रश्च (मन्त्राश्च) प्राग्वचनं गतः (प्राग्वदतां वरः) नित्यगो ग्रहः (नित्यगोऽग्रजः).

(६) भा. १२।१२१।२१; भासु. १२।१२१।२२ मनुज्येष्ठः (मनुज्येष्ठः).

(७) भा. १२।१२१।२२; भासु. १२।१२१।२३ र्यज्ञो (दण्डो) महापुरुष (महान् पुरुष).

मुख्यं दण्डस्य रूपमाह— दण्डो हीति ।

नीटी.

१ यथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीनीतिः सरस्वती ।

दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः ॥

तत्पत्न्या रूपमाह— तथेति । दण्डेन सहिता नीतिर्दण्ड-नीतिः ।

नीटी.

२ अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले ।

दौर्भाग्यं भागधेयं च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥

किंपरायण इत्यस्योत्तरमर्थानर्थादिविवेक एव तस्य परायणमित्याह— अर्थानर्थवित्यादिना तस्माद्दण्डः परायण-मित्यन्तेन ।

नीटी.

३ कामाकामावृतुर्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः ।

अप्रसादः प्रसादश्च हर्षः क्रोधः शमो दमः ॥

४ देवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये ।

हिसाहिसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् ॥

५ अन्तश्चाऽऽदिश्च मध्यं च कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयौ ॥

६ अशक्तिः शक्तिरित्येव मानस्तम्भौ व्ययाव्ययौ ।

विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ॥

७ अनृतं ज्ञाज्ञता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च ।

ह्रीबता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ॥

(१) भा. १२।१२१।२३; भासु. १२।१२१।२४ यथो (तथो) नीतिः (हुंघिः).

(२) भा. १२।१२१।२४; भासु. १२।१२१।२५.

(३) भा. १२।१२१।२५; भासु. १२।१२१।२६ उत्तरार्धे (अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो दमः ॥).

(४) भा. १२।१२१।२६; भासु. १२।१२१।२७.

(५) भा. १२।१२१।२७; भासु. १२।१२१।२८.

(६) भा. १२।१२१।२८; भासु. १२।१२१।२९ रित्येव (रित्येवं).

(७) भा. १२।१२१।२९; भासु. १२।१२१।३० ज्ञाज्ञता (ज्ञानिता).

‘तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा ।
 विराद्विश्रैव राद्विश्र कार्याकार्ये बलाबले ॥
 ‘असूया चानसूया च धर्माधर्मौ तथैव च ।
 अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च संपद्विपच्च ह ॥
 ‘तेजः कर्मणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ।
 एवं दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन्बहुरूपता ॥
 ‘न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् ।
 भयादण्डस्य चान्योन्यं घ्नन्ति नैव युधिष्ठिर ॥
 ‘दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः ।
 राजानं वर्धयन्तीह तस्मादण्डः परायणम् ॥
 व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ।
 सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ॥

किमात्मकः कथंभूतः कथंमूर्तिरिति प्रश्नत्रयस्योत्तर-
 माह— व्यवस्थापयतीति । लोकपालनात्मकः, सत्यपक्ष-
 पाती, ब्राह्मणमूर्तिस्वरूप इत्यर्थः । नीटी.

‘धर्मयुक्ता द्विजाः श्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च ।
 बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ॥
 प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिददत्युत ।
 अन्नं ददाति शक्श्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ॥

(१) भा. १२।१२१।३०; भासु. १२।१२१।३१
 विराद्विश्रैव राद्विश्र (विरोधश्चाविरोधश्च) .

(२) भा. १२।१२१।३१; भासु. १२।१२१।३२
 द्विपच्च ह (द्विपत्यदम्).

(३) भा. १२।१२१।३२; भासु. १२।१२१।३३
 कर्मणि (कर्माणि).

(४) भा. १२।१२१।३३; भासु. १२।१२१।३४
 चान्योन्यं (नान्योन्यं) नैव (चैव).

(५) भा. १२।१२१।३४-३५; भासु. १२।१२१।
 ३५-३६.

(६) भा. १२।१२१।३६; भासु. १२।१२१।३७
 द्विजाः श्रेष्ठा वेदयुक्ता (द्विजश्रेष्ठा देवयुक्ता) वेदेभ्यो (देवेभ्यो).

(७) भा. १२।१२१।३७; भासु. १२।१२१।३८
 ददत्युत (वदन्त्यपि).

‘प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ।
 तस्मात्प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ॥

दण्डस्य ब्राह्मणमूर्तित्वं विवृण्वन् कथं जागर्ति
 इत्यस्योत्तरमाह— धर्मयुक्ता इत्यादिना । ब्राह्मणमूर्तिः
 दण्डः यज्ञादिद्वाराऽन्नसृष्टिहेतुतया भूतानि पालयन्
 जागर्तीति श्लोकत्रयार्थः । नीटी.

‘एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः ।

रक्षन्प्रजाः प्रजागर्ति नित्यं सुविहितोऽक्षरः ॥

कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति प्रतिपालयन्नित्यस्योत्तरमाह
 — ‘ एवंप्रयोजनः ’ इत्यादिना ‘ ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्यो
 दण्डः प्रत्यय एव च ’ इत्यन्तेन । नीटी.

अष्टनामा दण्ड एव ऐश्वर्यदाता कुलबाहुधनामात्य-

प्रज्ञाबलात्मकः

‘ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं वित्तं प्रजापतिः ।

भूतात्मा जीव इत्येव नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः ॥

‘अदददण्ड एवास्मै ध्रुवमैश्वर्यमेव च ।

बले नयश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ॥

अददत् ईश्वर इति शेषः । अस्मै राज्ञे । दण्डं
 दण्डनीतिम् । अत एवायं बलेन संयुक्तः पञ्चविध आत्मा
 यस्य स तथा । धर्मव्यवहारदण्डेश्वरजीवरूपेण पञ्चप्रकारा-
 त्मको राजा । नीटी.

‘कुलबाहुधनामात्याः प्रज्ञा चोक्ता बलानि च ।

आहार्यं चाष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ॥

(१) भा. १२।१२१।३८; भासु. १२।१२१।३९.

(२) भा. १२।१२१।३९; भासु. १२।१२१।४०
 प्रजागर्ति (स जागर्ति) सुविहि (स्वविहि).

(३) भा. १२।१२१।४०; भासु. १२।१२१।४१
 वित्तं (वित्तं) इत्येव (इत्येवं).

(४) भा. १२।१२१।४१; भासु. १२।१२१।४२
 दण्ड एवा (दण्डमेवा) ऋक् (धृत) बले नयश्च (बलेन
 यश्च).

(५) भा. १२।१२१।४२; भासु. १२।१२१।४३
 कुलबाहु (कुलं बहु) चोक्ता (प्रोक्ता) आहार्यं चाष्टकै
 (आहार्यमष्टकै).

बहुधनसहिता अमात्याः बहुधनामात्याः । बलानि तु तेजओजःसहआख्यानि देहेन्द्रियबुद्धिसामर्थ्यानि । अष्टकैः अष्टसंख्याकैः अनन्तरलोके वक्ष्यप्राणैर्हस्त्यादिभिः आहार्यं अर्जनीयम् । अन्यद्वलं कोशबुद्धिरूपम् । नीटी.

अष्टाङ्गं बलम्

‘हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च ।

दैशिकाश्चारकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् ॥

‘अष्टाङ्गस्य तु युक्तस्य हस्तिनो हस्तियायिनः ।

अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ॥

अङ्गस्य सैन्यस्य, ‘राज्यस्य दण्डमेवाङ्गम्’ इति वाक्यशेषात् । युक्तस्य संनद्धस्य रथादिकं शरीरं विदुरिति तृतीयेनान्वयः । रसदाः वैद्याः । नीटी.

‘भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्ता दैवचिन्तकाः ।

कोशो मित्राणि धान्यं च सर्वोपकरणानि च ॥

प्राड्विवाकाः, पृच्छतीति प्राट् स चासौ विवाकश्च, विवदमानयोर्द्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तवेचारः । नीटी.

‘सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः ।

राज्यस्य दण्ड एवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ॥

दण्डः सैन्यम् । दण्डः प्रसिद्धः । नीटी.

‘ईश्वरेण प्रयत्नेन धारणे क्षत्रियस्य हि ।

दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम् ।

राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथाधर्मप्रदर्शनः ॥

(१) भा. १२।१२१।४३; भासु. १२।१२१।४४
आरका (च्चाविका).

(२) भा. १२।१२१।४४; भासु. १२।१२१।४५
अष्टाङ्गस्य तु (अथवाङ्गस्य) हस्तिनो (रथिनो).

(३) भा. १२।१२१।४५; भासु. १२।१२१।४६.

(४) भा. १२।१२१।४६; भासु. १२।१२१।४७
दण्ड एवा (दण्डमेवा).

(५) भा. १२।१२१।४७; भासु. १२।१२१।४८-४९
धारणे (कारणात्) हि (च) यथाधर्मप्रदर्शनः (यथा धर्मः प्रदर्शितः).

‘ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ॥

दण्डः दण्डाधीनम् । प्रदर्शितः दण्डः, स्थापनाय च प्रदर्शिता ब्राह्मणाः । नीटी.

भर्तृप्रत्ययलक्षणः वेदप्रत्ययलक्षणश्च व्यवहारः दण्डः

‘भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः ।

तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥

भर्तृप्रत्ययः भर्तारौ द्वौ विवदमानौ प्रत्ययः कारणं यस्य स तथा वादिप्रतिवादिभ्यां प्रवर्तितो व्यवहारः । तयोरन्यतरस्य प्रत्ययः अभ्युपगमः लक्षणं यस्य स भर्तृ-प्रत्ययलक्षणः, अन्यतरपसजयादित्यर्थः । सहितः हितं इष्टं तेन युक्तः सहितः, अन्यतरजयावह इत्यर्थः ।

नीटी.

‘व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते ।

मौलश्च नरशार्दूल शास्त्रोक्तश्च तथाऽपरः ॥

वेदात्मा वेदोक्तो दोषः पारदार्यादिस्तन्निवृत्त्यर्थं पण्डं प्रति गतश्चेत्तत्र प्रायश्चित्तात्मको वेदहेतुक एव दण्डः । मौलः कुलाचारप्रयुक्तो यो व्यवहारस्तत्रापि शास्त्रोक्तो दण्डः । यथा शूद्रस्य सुरापाने प्रायश्चित्तं नास्ति, अथापि कस्मिंश्चिच्छूद्रकुले एवं नियमः ‘योऽस्माकं मध्ये सुरां पिबति स ज्ञातिबाह्यः’ इति, तस्योच्छ्रद्धेन शूद्रस्य सुरापानोक्तं प्रायश्चित्तं भवति । तथा च शास्त्रविदामनुक्रमणम् — ‘धर्मज्ञानां समयः प्रमाणं वेदाश्च’ इति । नीटी.

‘उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।

ज्ञेयो न स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्यय एव च ॥

(१) भा. १२।१२१।४८; भासु. १२।१२१।४९.

(२) भा. १२।१२१।४८; भासु. १२।१२१।४९-५०.

(३) भा. १२।१२१।४९; भासु. १२।१२१।५१
तथाऽपरः (तथा परः).

(४) भा. १२।१२१।५०; भासु. १२।१२१।५२ न स (नः स) दण्डप्रत्यय (दण्डः प्रत्यय).

तेषां त्रयाणां दण्डानां मध्ये आद्यः क्षत्रियाधीन इत्याह— उक्त इति । नः अस्माभिः क्षत्रियैर्दण्डोऽपि ज्ञेयः तत्र प्रत्ययोऽपि ज्ञेयः । नीटी.

दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः ।

व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः ॥

अस्यापि वेदमूलत्वमाह— दण्ड इति । विविधः अवहारः अन्योन्यं परपक्षक्षेपेण स्वपक्षसाधनं व्यवहारः तदात्मको न्यायः । स यद्यपि दण्डः प्रत्ययदृष्टस्तथापि स व्यवहारपदार्थो मन्वादिभिः स्मृतोऽस्ति । अतः सोऽपि वैदिकप्रणीतत्वाद्देवविषयात्मकः वेदार्थगोचरः अस्तीत्यर्थः । नीटी.

यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शकः ।

धर्मप्रत्यय उत्पन्नो यथाधर्मः कृतात्मभिः ॥

व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ।

त्रीन्धारयति लोकान्वै सत्यात्मा भूतिवर्धनः ॥

इतरौ द्वौ व्यवहारौ वेदमूलत्वाद्धर्मरूपावित्याह— यश्चेति द्वाभ्याम् । यथाधर्मं उद्दिष्टः मम पारदार्यजेनाधर्मेण धर्मलोपो मा भूदिति पश्चात्तापवति उद्दिष्टः प्रायश्चित्तरूपो दण्डो धर्म एवेत्यर्थः । प्रजागोप्ता प्रजाकृतस्य नियमस्य रक्षिता शूद्रस्यापि सुरापानप्रायश्चित्तादिरूपः सोऽपि धर्म एवेत्यर्थः । नीटी.

यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः ।

व्यवहारश्च यो दृष्टः स धर्म इति नः श्रुतः ।

यश्च वेदः स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्पथः ॥

ब्रह्मा प्रजापतिः पूर्वं बभूवाथ पितामहः ।

लोकानां स हि सर्वेषां समुरासुररक्षसाम् ।

समनुष्योरगवतां कर्ता चैव स भूतकृत् ॥

(१) भा. १२।१२१।५१; भासु. १२।१२१।५३.

(२) भा. १२।१२१।५२; भासु. १२।१२१।५४

दर्शकः (दर्शनः) उत्पन्नो यथाधर्मः (उद्दिष्टो यथाधर्मः).

(३) भा. १२।१२१।५३; भासु. १२।१२१।५५.

(४) भा. १२।१२१।५४; भासु. १२।१२१।५६-५७

द्वितीयाधे (व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम्).

(५) भा. १२।१२१।५५; भासु. १२।१२१।

५७-५८ प्रजापतिः (पितामहः) पितामहः (प्रजापतिः).

ततो नो व्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।

तस्मादिदमवोचाम व्यवहारनिदर्शनम् ॥

दण्ड-व्यवहार-धर्म-वेद-सत्पथ-प्रजापतीनामैकात्म्यमाह द्वाभ्याम्— यश्चेति । यतः प्रजापतिभूतकृत् ततो हेतोः अयमस्मदीयो भर्तृप्रत्ययलक्षणो व्यवहारः प्रवृत्तः, तस्मादस्मिन्विषये स इदं निदर्शनं वाक्यं उवाच । नीटी.

माता पिता च भ्राता च भार्या चाथ पुरोहितः ।

नादण्डयो विद्यते राज्ञां यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥

तदेव वाक्यं पठति— मातेति । यो राजा स्वधर्मेण तिष्ठति तस्य राज इति संबन्धः । नीटी.

लोकसंग्रहार्थं दण्डस्य दण्डनीतिश्चोत्पत्तिः बार्हस्पत्यौ-
शनसशास्त्रज्ञेन राज्ञा वसुहोमेन कथिता

भीष्म उवाच—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अङ्गेषु राजा द्युतिमान् वसुहोम इति श्रुतः ॥

अत्र दण्डोत्पत्तौ विषये । नीटी.

स राजा धर्मनित्यः सन् सह पत्न्या महातपाः ।
मुञ्जपृष्ठं जगामाथ देवर्षिगणपूजितम् ॥

तत्र शृङ्गे हिमवतो मेरौ कनकपर्वते ।

यत्र मुञ्जवटे रामो जटाहरणमादिशत् ॥

तदाप्रभृति राजेन्द्र ऋषिभिः संशितव्रतैः ।

मुञ्जपृष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रसेवितः ॥

(१) भा. १२।१२१।५६; भासु. १२।१२१।५९
ततो नो (ततोऽन्यो) मवोचाम (मथोवाच).

(२) भा. १२।१२१।५७; भासु. १२।१२१।६० चाथ
(चैव) राज्ञां (राज्ञो) स्वधर्मे न (स्वधर्मेण).

(३) भा. १२।१२२।१; भासु.

(४) भा. १२।१२२।२; भासु. १२।१२२।२ धर्म-
नित्यः सन् (धर्मवित्तिर्न) देवर्षिगण (पितृदेवर्षि).

(५) भा. १२।१२२।३; भासु. १२।१२२।३
मुञ्जवटे (मुञ्जावटे).

(६) भा. १२।१२२।४; भासु.

'स तत्र बहुभिर्युक्तः सदा श्रुतिमयैर्गुणैः ।
ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ॥
'तं कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानितः ।
अभ्यागच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुकर्शनः ॥
'सोऽभिसृत्य तु मान्धाता वसुहोमं नराधिपम् ।
दृष्ट्वा प्रकृष्टं तपसा विनयेनाभ्यतिष्ठत् ॥
'वसुहोमोऽपि राज्ञो वै गामर्ध्यं च न्यवेदयत् ।
अष्टाङ्गस्य च राज्यस्य पप्रच्छ कुशलं तदा ॥
'सद्भिराचरितं पूर्वं यथावदनुयायिनम् ।
अपृच्छद्वसुहोमस्तं राजन् किं करवाणि ते ॥
सोऽब्रवीत्परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तमम् ।
वसुहोमं महाप्राज्ञमासीनं कुरुनन्दन ॥
'बृहस्पतेर्मतं राजन्नधीतं सकलं त्वया ।
तथैवौशनसं शास्त्रं विज्ञातं ते नराधिप ॥
'तदहं श्रोतुमिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथम् ।
किं वाऽपि पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ॥

(१) भा. १२।१२२।५ ; भा. १२।१२२।५ सदा
(तदा).

(२) भा. १२।१२२।६ ; भा. १२।१२२।६ मानितः
(मानिता) अभ्यागच्छ (अभ्यगच्छ).

(३) भा. १२।१२२।७ ; भा. १२।१२२।७ सोऽभि-
सृत्य (सोऽपसृत्य) उत्तरार्धे (दृष्ट्वा प्रकृष्टतपसं विनतो-
ऽभ्यतिष्ठत् ॥).

(४) भा. १२।१२२।८ ; भा. १२।१२२।८ गा-
मर्ध्यं च (पाद्यमर्ध्यं) उत्तरार्धे (सप्ताङ्गस्य तु राज्यस्य
पप्रच्छ कुशलान्वये ॥).

(५) भा. १२।१२२।९-१० ; भा.

(६) भा. १२।१२२।११ ; भा. १२।१२२।११
'मान्धातोवाच' इत्यधिकम्, नराधिप (नरोत्तम).

(७) भा. १२।१२२।१२ ; भा. १२।१२२।१२
श्रोतु (ज्ञातु) वाऽपि (चास्य).

ध. को. ७७

'कथं क्षत्रियसंस्थश्च दण्डः संप्रत्यवस्थितः ।
ब्रूहि मे सुमहाप्राज्ञ ददाम्याचार्यवेतनम् ॥
आचार्यवेतनं गुरुदक्षिणाम् । नीटी.
वसुहोम उवाच-
'शृणु राजन् यथा दण्डः संभूतो लोकसंग्रहः ।
प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्थाऽऽत्मा सनातनः ॥
'ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः ।
ऋत्विजं नाऽऽत्मना तुल्यं ददर्शेति हि नः
श्रुतम् ॥
यियक्षुः यष्टुमिच्छुः । नीटी.

'स गर्भं शिरसा देवो वर्षपूगानधारयत् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतोऽपतत् ॥
क्षुवतः क्षुतवतः । नीटी.

'स क्षुपो नाम संभूतः प्रजापतिररिदम ।
ऋत्विगासीत्तदा राजन्यज्ञे तस्य महात्मनः ॥
'तस्मिन् प्रवृत्ते सत्रे तु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ ।
हृष्टरूपप्रचारत्वादण्डः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥
दृष्टरूपप्रधानत्वात्, दृष्टं रूपं दीक्षापरिग्रहः, प्रजा-
नियन्ता दीक्षां प्रविष्ट इति नियमनरूपो दण्डोऽन्तर्हितो-
ऽभवदित्यर्थः । नीटी.

'तस्मिन्नन्तर्हिते चाथ प्रजानां संकरोऽभवत् ।
नैव कार्यं न चाकार्यं भोज्याभोज्यं न विद्यते ॥

(१) भा. १२।१२२।१३ ; भा.

(२) भा. १२।१२२।१४ ; भा.

(३) भा. १२।१२२।१५ ; भा. १२।१२२।१५
नाऽऽत्मना (नाऽऽत्मनः).

(४) भा. १२।१२२।१६ ; भा. १२।१२२।१६
वर्षपूगानधा (बहुवर्षाण्यधा).

(५) भा. १२।१२२।१७ ; भा. १२।१२२।१७
तदा राजन् (न्महाराज).

(६) भा. १२।१२२।१८ ; भा. १२।१२२।१८
हृष्टरूपप्रचार (दृष्टरूपप्रधान).

(७) भा. १२।१२२।१९ ; भा. १२।१२२।१९
चाथ (चापि) चाकार्यं (वाऽकार्यं).

पेयापेयं कुतः सिद्धिर्हिसन्ति च परस्परम् ।
गम्यागम्यं तदा नाऽऽसीत्परस्वं स्वं च वै

समम् ॥

परस्परं विलुम्पन्ते सारमेया इवाऽऽमिषम् ।
अबलं बलिनो जघ्नुर्निर्मर्यादमवर्तत ॥

ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं सनातनम् ।
संपूज्य वरदं देवं महादेवमथाब्रवीत् ॥

अत्र साध्वनुकम्पां वै कर्तुमर्हसि केवलम् ।
संकरो न भवेदत्र यथा वै तद्विधीयताम् ॥

ततः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलजटाधरः ।
आत्मानमात्मना दण्डमसृजद्देवसत्तमः ॥

तस्माच्च धर्मचरणां नीतिं देवीं सरस्वतीम् ।
असृजदण्डनीतिः सा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥

निकायभेदेन एकैकाधिपतिनियोजनं रुद्रकृतम्

भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः ।
तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरम् ॥

(१) भा. १२।१२२।२० ; भासु. १२।१२२।२०
पेयापेयं (पेयापेये) त्परस्वं स्वं (त्वं परस्वं).

(२) भा. १२।१२२।२१ ; भासु. १२।१२२।२१
विलुम्पन्ते (विलुम्पन्ति) इवाऽऽमिषम् (यथाऽऽमिषम्)
अबलं (अवलान्) जघ्नुः (घ्नन्ति).

(३) भा. १२।१२२।२२ ; भासु.

(४) भा. १२।१२२।२३ ; भासु. १२।१२२।२३
साध्वनु (त्वमनु) केवलम् (केशव) वै तद्वि (तद्वै वि).

(५) भा. १२।१२२।२४ ; भासु. १२।१२२।२४
जटाधरः (वरायुधः) ण्डमसृजद्दे (ण्डं सृजद्दे दे).

(६) भा. १२।१२२।२५ ; भासु. १२।१२२।२५
पूर्वार्धे (तस्माच्च धर्मचरणानीतिदेवी सरस्वती ।) असृज-
दण्डनीतिः (सृजद्दे दण्डनीतिं).

(७) भा. १२।१२२।२६ ; भासु.

देवानामीश्वरं चक्रे देवं दशशतेक्षणम् ।

यमं वैवस्वतं चापि पितृणामकरोत्पतिम् ॥

धनानां रक्षसां चापि कुबेरमपि चेश्वरम् ।

पर्वतानां पतिं मेरुं सरितां च महोदधिम् ॥

अपां राज्ये सुराणां च विदधे वरुणं प्रभुम् ।

मृत्युं प्राणेश्वरमथो तेजसां च हुताशनम् ॥

रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुः ।

महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनम् ॥

वसिष्ठमीशं विप्राणां वसूनां जातवेदसम् ।

तेजसां भास्करं चक्रे नक्षत्राणां निशाकरम् ॥

वीरुधामंशुमन्तं च भूतानां च प्रभुं वरम् ।

कुमारं द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ॥

कालं सर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकम् ।

मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ॥

विनयः विवृद्धिः । चत्वारो विभागा यस्य तस्य ।
शस्त्रं शत्रुः यमः कर्म च, रोगोऽपथ्याशनप्रयोजको रागो
यमः कर्म चेति वा । नीटी.

ईश्वरः सर्वदेहस्तु राजराजो धनाधिपः ।

सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥

तमेकं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ ।

प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि ॥

(१) भा. १२।१२२।२७ ; भासु. १२।१२२।२७
त्यतिम् (त्वमुम्).

(२) भा. १२।१२२।२८ ; भासु. १२।१२२।२८
रक्षसां चापि (राक्षसानां च).

(३) भा. १२।१२२।२९ ; भासु.

(४) भा. १२।१२२।३० ; भासु. १२।१२२।३०
प्रभुः (प्रभुम्).

(५) भा. १२।१२२।३१-३३ ; भासु.

(६) भा. १२।१२२।३४ ; भासु. १२।१२२।३४
देहस्तु (देवस्तु) धनाधिपः (नराधिपः).

(७) भा. १२।१२२।३५ ; भासु. १२।१२२।३५
तमेकं (तमेनं).

दण्डधारिणी विष्वादिपरंपरा

महादेवस्ततस्तस्मिन्वृत्ते यज्ञे यथाविधि ।
दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥

विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः ।
प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ ॥

भृगुर्देवावृषिभ्यस्तु तं दण्डं धर्मसंहितम् ।
ऋषयो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ॥

क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च ।
पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ।
तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणात्मकम् ॥

विभज्य दण्डः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया ।
दुर्वाचा निग्रहो बन्धो हिरण्यं बाह्यतः क्रिया ॥

विभज्य न्यायं न्यायामासं च विविच्य दुष्टनिग्रह एव
दण्डस्य मुख्यं प्रयोजनम्, हिरण्यादिग्रहणं तु लोकानां
बिभीषिकार्थम्, न तु कोशवृद्धयर्थमित्यर्थः । नीटी.

व्यङ्ग्यत्वं च शरीरस्य बन्धो वा नाल्पकारणात् ।
शरीरपीडास्तास्तास्तु देहत्यागो विवासनम् ॥

देहत्यागः प्रपातादौ । विवासनं स्वदेशात् दूरीकरणम् ।
नीटी.

आनुपूर्व्या च दण्डोऽसौ प्रजा जागर्ति पालयन् ।
इन्द्रो जागर्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः ॥

(१) भा. १२।१२२।३६-३७; भाम्.

(२) भा. १२।१२२।३८; भाम्. १२।१२२।३८ तं
दण्डं धर्मसंहितम् (दण्डं धर्मसमाहितम्).

(३) भा. १२।१२२।३९; भाम्. १२।१२२।३९ः
१२।१२२।४२ णात्मकम् (णार्थकम्) तृतीयाधमात्रम् ।

(४) भा. १२।१२२।४०; भाम्. १२।१२२।४०
दुर्वाचा निग्रहो बन्धो (दुष्टानां निग्रहो दण्डो).

(५) भा. १२।१२२।४१; भाम्. १२।१२२।४१ वा
नाल्प (नाल्पस्य) तास्तास्तु (तास्ताश्च).

(६) भा. १२।१२२।४२; भाम्. १२।१२२।४२-४३
दण्डोऽसौ (दण्डोऽयं).

अग्नेर्जागर्ति वरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ।

प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्ति विनयात्मकः ॥

धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ।

व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्ति परिपालयन् ॥

ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधिभ्यश्च पर्वताः ।

पर्वतेभ्यश्च जागर्ति रसो रसगुणात्तथा ॥

जागर्ति निर्ऋतिर्देवी ज्योतीषि निर्ऋतेरपि ।

वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो ह्यशिराः प्रभुः ॥

ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्ति प्रभुरव्ययः ।

पितामहान्महादेवो जागर्ति भगवान्निश्वः ॥

विश्वेदेवाः शिवाच्चापि विश्वेभ्यश्च तथर्षयः ।

ऋषिभ्यो भगवान्सोमः सोमादेवाः सनातनाः ॥

देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाग्रतीत्युपधारय ।

ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकान्नक्षन्ति धर्मतः ।

स्थावरं जङ्गमं चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनम् ॥

प्रजा जाग्रति लोकेऽस्मिन्दण्डो जागर्ति तासु च ।

सर्वसंक्षेपको दण्डः पितामहसमः प्रभुः ॥

जागर्ति कालः पूर्वं च मध्ये चान्ते च भारत ।

ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ॥

देवदेवः शिवः शर्वो जागर्ति सततं प्रभुः ।

कपर्दी शंकरो रुद्रो भवः स्थाणुरुमापतिः ॥

(१) भा. १२।१२२।४३; भाम्. १२।१२२।४३-४४.

(२) भा. १२।१२२।४४; भाम्. १२।१२२।४४-४५
पालयन् (पालयत्).

(३) भा. १२।१२२।४५; भाम्. १२।१२२।४५-४६
धिभ्यश्च (धीभ्यश्च).

(४) भा. १२।१२२।४६; भाम्. १२।१२२।४६-४७.

(५) भा. १२।१२२।४७-४९; भाम्. १२।१२२।
४७-५०.

(६) भा. १२।१२२।५०; भाम्. १२।१२२।५१ जाग्रति
(जागर्ति) उत्तरार्धे (सर्वं संक्षिपते दण्डः पितामहसमप्रभः ।).

(७) भा. १२।१२२।५१; भाम्. १२।१२२।५२.

(८) भा. १२।१२२।५२; भाम्. १२।१२२।५३ शर्वो
(सर्वो) भवः (शिवः).

'इत्येष दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथाऽवरे ।
भूमिपालो यथान्यायं वर्ततानेन धर्मवित् ॥

भीष्म उवाच—

'इतीदं वसुहोमस्य शृणुयाद्यो मतं नरः ।
श्रुत्वा च सम्यग्वर्तेत स कामानाप्नुयान्पुनः ॥
'इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ ।
नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत ॥

धर्मार्थकामाख्यानं:

युधिष्ठिर उवाच—

'तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयम् ।
लोकयात्रा हि कात्स्न्येन त्रिष्वेतेषु प्रतिष्ठिता ॥
'धर्मार्थकामाः किंमूलकस्याणां प्रभवश्च कः ।
अन्योन्यं चानुषजन्ते वर्तन्ते च पृथक्पृथक् ॥

किंमूलः किमुद्दिश्य क्रियन्त इत्यर्थः । प्रभवत्यस्मा-
दिति प्रभवः । किमेषामुत्पत्तिस्थानम्, तेषां साहित्यं
कथम्, पृथक्पृथक्त्वं च कथं इति चत्वारः प्रश्नाः ।

नीटी.

भीष्म उवाच—

'यदा ते स्युः सुमनसो लोकसंस्थार्थनिश्चये ।
कालप्रभवसंस्थानु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ॥

सूचीकटाहत्यायेन साहित्यमाह— यदेति । सुमनसः
शोभनचिन्ताः पुमांसः यदा स्युस्तदा लोके भूमौ धर्म-
पूर्वके अर्थनिश्चये 'अहं गर्भाधानोक्तविधिना ऋतौ
भार्यां गत्वा सुपुत्रं लप्स्याम्येव' इत्येवंरूपे प्रवृत्ते सति
ते धर्मार्थकामास्त्रयोऽपि कालः ऋतुवेला, प्रभवः जाया,

(१) भा. १२।१२२।५३; भासु. १२।१२२।५४.

(२) भा. १२।१२२।५४; भासु. १२।१२२।५५

उत्तरार्धे (श्रुत्वा सम्यक् प्रवर्तेत सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।).

(३) भा. १२।१२२।५५; भासु. १२।१२२।५६.

(४) भा. १२।१२३।१; भासु. १२।१२३।१ त्रिष्वेतेषु
(तिष्ठेकेषु).

(५) भा. १२।१२३।२; भासु.

(६) भा. १२।१२३।३; भासु. १२।१२३।३ लोक-
संस्थार्थं (लोके धर्मार्थं).

संस्था सम्यक्कर्मनिष्पत्तिः, तासु सतीषु सज्जन्ते युगपदु-
त्पद्यन्ते । योनिस्काररूपो धर्मः पुत्ररूपोऽर्थः स्त्रीसंग-
रूपः कामश्च भवतीत्यर्थः । नीटी.

'धर्ममूलस्तु देहोऽर्थः कामोऽर्थफलमुच्यते ।

संकल्पमूलास्ते सर्वे संकल्पो विषयात्मकः ॥

आद्यस्य प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह— धमति । दिव्यदेवता-
दिशरीरप्राप्तिमर्थोश्च स्थादीनुद्दिश्य धर्मः क्रियते, अतो
दैवेन सहितोऽर्थो धर्ममूलः । अर्थस्य भोगार्थत्वं प्रसिद्ध-
मिति काममलोऽर्थ इति नोक्तम् । कामः अर्थफलम्,
कामस्य मूलमिन्द्रियप्रीतिरित्यर्थः । संकल्पमूलाः संकल्प-
प्रभवस्ते सर्वेऽपीति द्वितीयस्योत्तरम् । एतदेवोपपादयति
— संकल्प इति । रूपादिविषयः संकल्पो रूपाद्याश्च
भोगार्था इति सर्वेऽप्येते संकल्पमूलाः । मोक्षस्तु
तद्विलक्षणो निःसंकल्परूप इत्यर्थः । नीटी.

'विषयाश्चैव कात्स्न्येन सर्व आहारसिद्धये ।

मूलमेतत्त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते ॥

'धर्मः शरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थं चार्थ इष्यते ।

कामो रतिफलश्चात्र सर्वे चैते रजस्वलाः ॥

किमेवं त्रिवर्गः सर्वेणापि न सेव्यः इत्याशङ्क्य, रज-
स्वलः रजःप्रधानः स न सेव्यः, सत्त्वप्रधानस्तु सेव्य
एवेत्याह— धर्मादिति । आरोग्यार्थं धर्मः, काम्यधर्मार्थ-
मर्थः, इन्द्रियप्रीत्यर्थं कामः इत्येते हेया इत्यर्थः ।

नीटी.

'संनिष्ठान्ध्रदेनात्र चैनान्मनसा त्यजेत् ।

विमुक्तस्तमसा सर्वान् धर्मादीन् कामनैष्ठिकान् ॥

स्वर्गादिकं बाह्यं फलं विप्रकृष्टम् । तदर्थं एते
विप्रकृष्टाः । आत्मज्ञानरूपं फलं तु संनिष्ठम् । तदर्थः

(१) भा. १२।१२३।४; भासु. १२।१२३।४ लस्तु
देहोऽर्थः (लः सदैवार्थः).

(२) भा. १२।१२३।५; भासु.

(३) भा. १२।१२३।६; भासु. १२।१२३।६ धर्मः
(धर्मात्) इष्यते (उच्यते) चैते (ते च).

(४) भा. १२।१२३।७; भासु. १२।१२३।७ देनात्र
चैनान् । देतात्र चैतान्) स्तमसा (स्तपसा).

एते संनिकृष्टाः । तांश्चरेत् सेवेत । धर्मश्चित्तशुद्धयर्थः, अर्थो निष्कामकर्मार्थः, कामो देहधारणमात्रार्थः इत्येवमेते सेव्या इत्यर्थः । धर्मादीन् कामनैष्ठिकान् कामान्तान् धर्मार्थकामान् सर्वानपि मनसाऽपि न त्यजेत्, किमुत स्वरूपेण न त्यजेदित्यर्थः । कथं तद्धैतास्त्यजेदित्याह— तपसा विमुक्त इति । विचारेणैव तेभ्यो विमुक्तो भवेत् । संगफलत्यागपूर्वकं धर्मादीननुतिष्ठेदिति भावः । नीटी.

‘श्रेष्ठबुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयात्क्षणात् ।

कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्यर्थः न वा पुनः ॥

ततश्च किमत आह— श्रेष्ठ इत्यर्थेन । त्रिवर्गस्य बुद्धिः निष्ठा श्रेष्ठे मोक्षे एवास्ति, यत् यदि अयं कर्ता तं श्रेष्ठं प्राप्नुयात् । इतस्तु निष्कामस्य तस्य दौर्लभ्यमेवेति भावः । काम्यं धर्मं निन्दति— कर्मणेति । अस्मात् कर्मण इदं फलं प्राप्स्ये इति बुद्धिपूर्वं कृतेनापि कर्मणा अर्थः कदाचिद्भवति कदाचिन्न इति व्यभिचारः ।

नीटी.

अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।

अनर्थार्थमवाप्यार्थमन्यत्राऽऽद्योपकारकम् ॥

बुद्ध्या बुध्येदिहार्थे न तदह्ना तु निष्कृष्टया ॥

अर्थार्थं धर्मादिपि अन्यत् सेवाकृष्यादिकं भवति इति न धर्मैकलभ्योऽर्थः, इति अर्थार्थं धर्मो न कार्यः । प्रत्युत विपरीतमपि अपरं मतमस्ति । केचित् हठेनैवार्थो भवति स्वभावेन वा दैवेन वा इति मन्यन्ते, इति तदर्थ-मलं धर्मेणेत्यर्थः । एवं धर्मस्यार्थहेतुत्वं दूरीकृत्यार्थस्यापि धर्महेतुत्वं दूषयति— अर्थमवाप्यापि जगत् अनर्थार्थं अपायार्थं भवति । तथाहि— धनमत्तः सर्वं पापं करोतीति नार्थेन धर्मोत्पत्तिर्नित्याऽस्ति । अर्थं विनापि धर्मोत्पत्तिरस्तीत्याह— अन्यत्राऽऽद्योपकारकम् । स्वार्थे त्रु । अन्यत्र अन्यदेवोपासव्रतादिकं आद्यस्य धर्मस्य उपकारकं

(१) भा. १२।१२३।८ (कर्मणा बुद्धि . . . योपकार-कम् ०); भासु. १२।१२३।८-९ श्रेष्ठु (श्रेष्ठे बु) स्क्षणात् (नरः) बुध्येदिहार्थे न तदह्ना तु (बुद्धिरिहार्थेन तदज्ञान).

वर्धकं भवति । इहार्थे अस्मिन्नर्थे धर्मादर्थोऽर्थतो धर्मः इति विषये अज्ञाननिष्कृष्टया बुद्ध्या उपलक्षितः अबुद्धिः विमूढः तत् उक्तरूपं धर्मार्थयोः फलं न प्राप्नुयात्, उभयत्रापि व्यभिचारस्यान्यथासिद्धेः प्रदर्शितत्वात् । तस्माच्छ्रेष्ठमेव तयोः फलमव्यभिचारीति ज्ञेयम् । नीटी.

‘अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् ।

संप्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः ॥

धर्मादीनां रजस्वलत्वमुक्तं, तदेव रजो दर्शयति— अपेति । अपध्यानं फलमिसंधिः । निगूहनं दानभोगयो-रप्रतिपादनम् । संप्रमोदः प्रीतिविशेषः । स एव त्रिवर्गः स्वगुणवर्जितः, सुतरां अगुणः दुर्गुणः अपध्यानादिः, तेन वर्जितः सन् भूयः बहुतरं फलं चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मा-नन्दरूपं, प्रयच्छति इति शेषः । नीटी.

‘अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

कामन्दस्य च संवादमङ्गारिष्ठस्य चोभयोः ॥

‘कामन्दमृषिमासीनमभिवाद्य नराधिपः ।

अङ्गारिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययम् ॥

‘यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतः ।

प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षे किं स्यात्पापप्रणाशनम् ॥

एवं पूर्वोक्तस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरमुक्त्वा ‘वर्तन्ते च पृथक्पृथक्’ (भा. १२।१२२।२) इति चतुर्थप्रश्नस्यो-त्तरमितिहासमुखेनाऽऽह— अत्रापीति । समयपर्ययं मर्यादा-भङ्गम् । प्रत्यासन्नस्य पश्चात्तस्य । नीटी.

‘अधर्मो धर्म इति ह योऽज्ञानादाचरेदिह ।

तं चापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्तयेत् ॥

(१) भा. १२।१२३।९; भासु. १२।१२३।१० वर्तितः (वर्जितः).

(२) भा. १२।१२३।१०; भासु. १२।१२३।११ कामन्दस्य च (कामन्दकस्य) मङ्गारिष्ठस्य (माङ्गारिष्ठस्य).

(३) भा. १२।१२३।११; भासु. १२।१२३।१२ अङ्गारिष्ठो (आङ्गारिष्ठो).

(४) भा. १२।१२३।१२; भासु. १२।१२३।१३.

(५) भा. १२।१२३।१३; भासु. १२।१२३।१४ अधर्मो (अधर्म) इति ह (इति च) दिह (नरः).

कामन्द उवाच-

‘यो धर्मार्यो समुत्सृज्य काममेवानुवर्तते ।

स धर्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहाच्छति ॥

अत्र आपस्तम्बाम्रनिदर्शनात् ‘तद्यथाऽऽग्ने फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूपयेते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थं अनूपयन्ते’ (आध. १।२०।३) इत्येवंरूपात् धर्मोऽर्थकामाभ्यामविनाभूतः अर्थश्च कामेनाविनाभूतः सर्वत्रास्ति, परिशेषात् काम एव धर्मार्यो अतिक्रम्यास्ति, तत्परं निन्दति- य इति । नीटी.

‘प्रज्ञाप्रणाशको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः ।

तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥

‘दुराचारान् यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति ।

तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैश्मगतादिव ॥

‘तं प्रजा नानुवर्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः ।

ततः संक्षयमाप्नोति तथा वध्यत्वमेति च ॥

‘अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःखं जीवति जीवितम् ॥

जीवेच्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ॥

‘अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य च निवर्हणम् ।

सेवितव्या त्रयी विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ॥

एवं निन्दितस्य कर्तव्यमाह- अत्रेति । नीटी.

‘महामना भवेद्धर्मे विवेहेच्च महाकुले ।

ब्राह्मणांश्चापि सेवेत क्षमायुक्तान् मनस्विनः ॥

(१) भा. १२।१२३।१४ ; भासु. १२।१२३।१५ समुत्सृज्य (परित्यज्य).

(२) भा. १२।१२३।१५ ; भासु. १२।१२३।१६ प्रणाशको (नाशात्मको).

(३) भा. १२।१२३।१६ ; भासु. १२।१२३।१७.

(४) भा. १२।१२३।१७ ; भासु. १२।१२३।१८ संक्षय (संशय).

(५) भा. १२।१२३।१८ ; भासु. १२।१२३।१९ जीवति जीवितम् (जीवितमृच्छति).

(६) भा. १२।१२३।१९ ; भासु. १२।१२३।२० च निवर्हणम् (परिगर्हणम्).

(७) भा. १२।१२३।२० ; भासु. १२।१२३।२१.

‘जपेदुदकशीलः स्यात्सुमुखो नान्यदास्थितः ।

धर्मान्वितान् संप्रविशेद्ब्रह्मिः कृत्वैव दुष्कृतीन् ॥

‘प्रसादयेन्मधुरया वाचाऽप्यथ च कर्मणा ।

इत्यस्मीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन् गुणान् ॥

‘अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।

पापान्यपि च कृच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः ॥

‘गुरवोऽपि परं धर्मं यद्ब्रूयुस्तत्तथा कुरु ।

गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥

धर्मकारणं शीलमनुष्ठेयम्

युधिष्ठिर उवाच-

‘इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।

धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥

इमे जना इति शीलाध्यायः । धर्मस्य, कारणमिति शेषः । नीटी.

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ।

श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥

‘कथं नु प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।

किलक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥

भीष्म उवाच-

‘पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।

आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम् ॥

(१) भा. १२।१२३।२१ ; भासु. १२।१२३।२२ सुमुखो नान्यदा (तत्ततं सुखमा) कृत्वैव (कृत्वेह).

(२) भा. १२।१२३।२२ ; भासु. १२।१२३।२३ अप्यथ च (वाऽप्यथ) इत्यस्मीति (तवास्मीति).

(३) भा. १२।१२३।२३ ; भासु. १२।१२३।२४ च कृच्छ्राणि (हि कृच्छ्राणि).

(४) भा. १२।१२३।२४ ; भासु. १२।१२३।२५ वोऽपि (वो हि) यद्ब्रूयुस्तत्तथा (यं ब्रूयुस्तं तथा) दाद्धि (दाद्वै).

(५) भा. १२।१२४।१-२ ; भासु.

(६) भा. १२।१२४।३ ; भासु. १२।१२४।३ कथं नु (कथं तत्).

(७) भा. १२।१२४।४ ; भासु.

इन्द्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चावहसनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥

भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥

श्रुत्वा च धृतराष्ट्रोऽपि दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥

धृतराष्ट्र उवाच-

किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सन्त्यग् भविष्यसि ॥

यथा त्वं महदैश्वर्यं प्राप्तः परपुरंजय ।
किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्राः संबन्धिनस्तथा ॥

आच्छादयसि प्रावारानभ्रासि पिशितोदनम् ।
आजानेया वहन्ति त्वां कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥

दुर्योधन उवाच-

दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥

(१) भा. १२।१२४।५ ; भासु. १२।१२४।५ चाव-
हसनं (चाऽऽह वचनं) .

(२) भा. १२।१२४।६ ; भासु.

(३) भा. १२।१२४।७ ; भासु. १२।१२४।७ च
धृतराष्ट्रोऽपि (हि धृतराष्ट्रस्य) .

(४) भा. १२।१२४।८ ; भासु. १२।१२४।८ विष्यसि
(विष्यति) .

(५) भा. १२।१२४।९ ; भासु. १२।१२४।९ यथा त्वं
(त्वया च) प्राप्तः (प्राप्तं) मित्राः संबन्धिनस्तथा
(मित्रसंबन्धिनः सदा) .

(६) भा. १२।१२४।१० ; भासु. १२।१२४।१०
नश्नासि (न्नाश्नासि) तोदनम् (तोदनम्) उत्तरार्धे (आज्ञा-
नेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥) .

(७) भा. १२।१२४।११ ; भासु. १२।१२४।११
पात्रीषु यु (पात्रीभिर्बुधुं) .

दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफला-
न्विताम् ॥

अभ्यास्तित्तिरकल्माषान् रत्नानि विविधानि च ॥

दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिमिन्द्रोपमां शुभाम् ।
अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि मानद ॥

धृतराष्ट्र उवाच-

यदीच्छसि श्रियं तात यादृशीं तां युधिष्ठिरे ।
विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान् भव पुत्रक ॥

शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।
न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥

एकरात्रेण मान्धाता त्र्यह्णेन जनमेजयः ।
सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिवान् ॥

एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दमान्विताः ।
अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागमत् ॥

‘ गुणाक्रीडा ’ इति पाठे गुणारामा ।

नीटी.

दुर्योधन उवाच-

कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुन्धरा ॥

(१) भा. १२।१२४।१२ ; भासु. १२।१२४।१२
व्रत्नानि (वृत्तानि) .

(२) भा. १२।१२४।१३ ; भासु. १२।१२४।१३
मृद्धिमिन्द्रोपमां (मृद्धिं वैश्रवणीं) मानद (भारत) .

(३) भा. १२।१२४।१४ ; भासु. १२।१२४।१४
यादृशीं तां (यादृशीं सा) .

(४) भा. १२।१२४।१५ ; भासु.

(५) भा. १२।१२४।१६ ; भासु. १२।१२४।१६
पेदिवान् (पेदिरे) .

(६) भा. १२।१२४।१७ ; भासु. १२।१२४।१७
दमा (दया) मागमत् (मागता) .

(७) भासु. १२।१२४।१८.

शीलाख्यानम्

धृतराष्ट्र उवाच—

‘अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ॥
 प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।
 शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रलोक्यं च वशीकृतम् ॥
 ‘ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।
 उवाच च महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥
 ‘ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ।
 कथयामास भगवान् देवेन्द्राय कुरुद्वह ॥
 नैःश्रेयसं मोक्षोपयोगि । नीटी.

‘एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ।
 इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ क विशेषो भवेदिति ॥
 को विशेषः नैःश्रेयसादपि किं श्रेय इत्यर्थः । नीटी.

बृहस्पतिरुवाच—

‘विशेषोऽस्ति मह्यं स्तात भार्गवस्य महात्मनः ।
 तत्राऽऽगमय भद्रं ते भूय एव पुरन्दर ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

‘आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहायशाः ।
 ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥

(१) भा. १२।१२४।१८-१९ ; भासु. १२।१२४।
 १९-२०.

(२) भा. १२।१२४।२० ; भासु. १२।१२४।२१
 उवाच च (तमुवाच).

(३) भा. १२।१२४।२१ ; भासु. १२।१२४।२२.

(४) भा. १२।१२४।२२ ; भासु. १२।१२४।२३ क
 (को).

(५) भा. १२।१२४।२३ ; भासु. १२।१२४।२४
 तत्रा (अत्रा).

(६) भा. १२।१२४।२४ ; भासु. १२।१२४।२५
 (धृतराष्ट्र उवाच०) यशाः (तपाः).

‘तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।

श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः ॥

‘भार्गवस्त्वाह धर्मज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः ।

ज्ञानमस्ति विशेषेण ततो हृष्टश्च सोऽभवत् ॥

‘स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः ।

सृत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥

‘प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।

त्रैलोक्यराज्ये सक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥

‘ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कस्मिन् काले क्षणो भवेत् ।

ततोपदिष्टमिच्छामि यद्यत्कार्यान्तरं भवेत् ॥

आचर्य आचरणीयम् ।

नीटी.

‘ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिने ।

तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥

‘ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।

चकार सर्वभावेन यद्वत्स मनसेच्छति ॥

‘पृष्टश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमरिदम ।

त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ कारणं तदब्रवीहि मे ॥

‘प्रह्लादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥

(१) भा. १२।१२४।२५ ; भासु. १२।१२४।२६.

(२) भा. १२।१२४।२६ ; भासु. १२।१२४।२७ धर्मज्ञः
 (सर्वज्ञः) षेण ततो (षेणेत्युक्तो).

(३) भा. १२।१२४।२७ ; भासु. १२।१२४।२८ सृत्वा
 (गत्वा).

(४) भा. १२।१२४।२८ ; भासु. १२।१२४।२९ राज्य
 (राज्य).

(५) भा. १२।१२४।२९ ; भासु. १२।१२४।३० द्वाक्यं
 कस्मिन् (द्वाज्यन्यस्मिन्) उत्तरार्धे (तदोपादेष्टुमिच्छामि यदा-
 चर्यमनुत्तमम् ॥).

(६) भा. १२।१२४।३० ; भासु. १२।१२४।३१ वादिने
 (वादिनः).

(७) भा. १२।१२४।३१ ; भासु. १२।१२४।३२ यद्वत्स
 (यदस्य) सेच्छति (सेप्सितम्).

(८) भा. १२।१२४।३२ ; भासु. १२।१२४।३३ मरिदम
 (मनुत्तमम्).

(९) भासु. १२।१२४।३३.

प्रह्लाद उवाच-

‘नासूयामि द्विजश्रेष्ठ राजाऽस्मीति कदाचन ।

कव्यानि वदतां तात संयच्छामि वहामि च ॥

काव्यानि शुक्रप्रोक्तानि नीतिशास्त्राणि सर्वज्ञत्वाभि-
मानेन नासूयामि । नीदी.

‘ते विस्त्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।

ते मा कव्यपदे सक्तं शुभ्रुषुमनसूयकम् ॥

ते मुनयः ते त्वां संयच्छामि नियमयामीति मां
प्रभाषन्ते । नीदी.

‘धर्मात्मानं जितक्रोधं संयतं संयतेन्द्रियम् ।

समाचिन्वन्ति शास्त्रारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥

‘सोऽहं वागप्रपिष्टानां रसानामवलेहिता ।

स्वजात्यानघितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥

शुक्राभिर्मधुमक्षिकाभिर्निर्मितं क्षौद्रं मधु, तत्र मक्षिकाः
मध्विव मां ते शास्त्रेण सिञ्चन्ति । स इति । वागप्र-
विद्यानां वाग्रे एव न तु पुस्तके विद्या येषां तेषाम् । नीदी.

‘एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।

यद्ब्राह्मणमुखे कव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥

धृतराष्ट्र उवाच-

‘एतावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिनम् ।

शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥

(१) भा. १२।१२४।३३; भासु. १२।१२४।३४ द्विजश्रेष्ठ
(द्विजान् विप्र) कव्यानि (काव्यानि) तात (तेषां).

(२) भा. १२।१२४।३४; भासु. १२।१२४।३५ विस्त्रब्धाः
(विश्रब्धाः) मा कव्यपदे सक्तं (मां काव्यपथे युक्तं). नील-
कण्ठीटीकायां तु ‘संयच्छन्ति’ इत्यत्र ‘संयच्छामि’ इति पाठः ।

(३) भा. १२।१२४।३५; भासु. १२।१२४।३६ संयतं
(नियतं) चिन्वन्ति (सिञ्चन्ति).

(४) भा. १२।१२४।३६; भासु. १२।१२४।३७ पिष्टानां
(विद्यानां).

(५) भा. १२।१२४।३७; भासु. १२।१२४।३८ कव्य
(काव्य).

(६) भा. १२।१२४।३८-४०; भासु. १२।१२४।३९-४१.

घ. को. ७९

यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।

वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रदाताऽस्मि न संशयः ॥

कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विजः ।

प्रह्लादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥

ब्राह्मण उवाच-

‘यदि राजन् प्रसन्नस्त्वं मम चेच्छसि चेद्धितम् ।

भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥

धृतराष्ट्र उवाच-

‘ततः प्रीतश्च दैत्येन्द्रो भयं चास्याभवन्महत् ।

वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजाऽयमित्युत ॥

तेजाऽयमिति संधिरार्षः ।

नीदी.

‘एवमस्त्विति तं प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।

उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःस्वान्वितोऽभवत् ॥

‘दत्ते वरे गते विप्रे चिन्ताऽऽसीन्महती ततः ।

प्रह्लादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ॥

‘तस्य चिन्तयतस्तात च्छायाभूतं महाद्युते ।

तेजो विग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥

तेजो विग्रहवत् तेजोमयशरीरं शीलम् ।

नीदी.

‘तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति ।

प्रत्याह ननु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं
त्वया ॥

(१) भा. १२।१२४।४१; भासु. १२।१२४।४२ चेच्छसि
चेद्धितम् (चेदिच्छसि प्रियम्).

(२) भा. १२।१२४।४२; भासु. १२।१२४।४३ (धृतराष्ट्र
उवाच०) यं चास्या (यमस्या).

(३) भा. १२।१२४।४३; भासु. १२।१२४।४४ तं (स).

(४) भा. १२।१२४।४४; भासु. १२।१२४।४५ ततः (तदा).

(५) भा. १२।१२४।४५; भासु. १२।१२४।४६ तस्तात च्छा
(तस्तावच्छा) द्युते (द्युति) तेजो वि (तेजोवि).

(६) भा. १२।१२४।४६; भासु. १२।१२४।४७ ह ननु
(हत्तं तु).

‘तस्मिन् द्विजवरे राजन् वत्स्याम्यहमनिन्दितम् ।
 योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ।
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वविशत्प्रभो ॥
 ‘तस्मिन्तेजसि याते तु तादृगरूपस्ततोऽपरः ।
 शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ॥
 धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ।
 तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहम् ॥
 ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ।
 शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥
 ‘को भवानिति पृष्ठश्च तमाह स महाद्युतिः ।
 सत्यमस्यसुरेन्द्राग्न्य यास्येऽहं धर्ममन्विह ॥
 ‘तस्मिन्ननुगते धर्मं पुरुषे पुरुषोऽपरः ।
 निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्ठश्चाऽऽह महात्मना ।
 वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥
 ‘तस्मिन् गते महाधेतः शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
 पृष्ठश्चाऽऽह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ।
 इत्युक्त्वा च ययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ॥
 ‘ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
 तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ॥
 ‘उषिताऽस्मि सुखं वीर त्वयि सत्यपराक्रमे ।
 त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं यत्र ततो ह्यहम् ॥

(१) भा. १२।१२४।४७ ; भासु. १२।१२४।४८-४९ द्विज-
 वरे (द्विजोत्तमे) मनिन्दितम् (मनिन्दिते) चान्व (चान्वा).

(२) भा. १२।१२४।४८-५० ; भासु. १२।१२४।४९-५२.

(३) भा. १२।१२४।५१ ; भासु. १२।१२४।५२-५३ उत्तरार्धे
 (सत्यं विद्धयसुरेन्द्राद्य प्रयास्ये धर्ममन्वहम् ॥).

(४) भा. १२।१२४।५२ ; भासु. १२।१२४।५३-५४ तस्मिन्न
 (यस्मिन्न) धर्मं पुरुषे (सत्ये महान्वे) महात्मना (महाबलः).

(५) भा. १२।१२४।५३ ; भासु. १२।१२४।५५-५६ श्वेतः
 (शब्दः) च ययौ (प्रययौ).

(६) भा. १२।१२४।५४ ; भासु. १२।१२४।५६ लैव (त्येन).

(७) भा. १२।१२४।५५ ; भासु. २२।१२४।५७ सुखं (स्वयं)
 क्रमे (क्रम) यत्र ततो (ह्यनुगता).

‘ततो भयं प्रादुरासीत्प्रह्लादस्य महात्मनः ।
 अपृच्छत च तां भूयः क यासि कमलालये ॥
 ‘त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
 कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥

श्रीरुवाच-

‘स शक्रो ब्रह्मचारी च यत्त्वया चोपशिक्षितः ।
 त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥
 ‘शीलेन हि त्वया लोकाः सर्वे धर्मज्ञ निर्जिताः ।
 तद्विज्ञाय महेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥
 ‘धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथा ह्यहम् ।
 शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥

भीष्म उवाच-

‘एवमुक्त्वा गता तु श्रीस्ते च सर्वे युधिष्ठिर ।
 दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीदिदम् ॥
 ‘शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवमन्दन ।
 प्राप्यते च यथा शीलं तमुपायं वदस्व मे ॥

धृतराष्ट्र उवाच-

‘सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ।
 संक्षेपतस्तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नराधिप ॥

(१) भा. १२।१२४।५६ ; भासु. १२।१२४।५८ अपृच्छत च
 तां (अपृच्छत्स ततो).

(२) भा. १२।१२४।५७ ; भासु. १२।१२४।५९.

(३) भा. १२।१२४।५८ ; भासु. १२।१२४।६० च यत्त्वया
 चो (यस्त्वत्तश्चैवो).

(४) भा. १२।१२४।५९ ; भासु. १२।१२४।६१ त्वया लोकाः
 सर्वे (त्रयो लोकास्त्वया) महेन्द्रेण (सुरेन्द्रेण).

(५) भा. १२।१२४।६० ; भासु. १२।१२४।६२ ह्यहम्
 (ऽप्यहम्).

(६) भा. १२।१२४।६१ ; भासु. १२।१२४।६३ तु श्रीस्ते
 (श्रीस्तु ते) दिदम् (द्वचः).

(७) भा. १२।१२४।६२ ; भासु. १२।१२४।६४
 तमुपायं (तं चोपायं).

(८) भा. १२।१२४।६३ ; भासु. १२।१२४।६५
 संक्षेपतस्तु (संक्षेपेण तु) नराधिप (नरेश्वर).

‘अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥
यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेते वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥

‘तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघेत संसदि ।
एतच्छीलं समासेन कथितं कुरुसत्तम ॥

‘यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति कचिच्छ्रयम् ।
न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च पतन्ति ते ॥

‘एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान् भव पुत्रक ।
यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥

भीष्म उवाच-

‘एतत्कथितवान् पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
एतत्कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥

धर्मलक्षणम्

‘सर्वतः सत्कृतः सद्भिर्भूतिप्रभवकारणैः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवस्यति ॥

सर्वतः सर्वात्मना सत्कृतः श्रौतो धर्मः आदृतः ।
सद्भिः मन्वादिभिः सत्कृतः स्मार्तधर्मः । भूतिप्रवर-
कारणैः । भूतिप्रवरा ईश्वराः, कारणानि पारम्पर्यागतानि
कुलदेशग्रामादिपरिगृहीतानि । तैरपि निमित्तैः सत्कृतः ।

(१) भा. १२।१२४।६४-६५; भासु. १२।१२४।
६६-६७.

(२) भा. १२।१२४।६६; भासु. १२।१२४।६८
श्लाघेत (श्लाघ्येत) एतच्छीलं समासेन (शीलं समासेनैतत्ते).

(३) भा. १२।१२४।६७; भासु. १२।१२४।६९
कचिच्छ्रयम् (श्रियं कचिच्च) पतन्ति (न सन्ति).

(४) भा. १२।१२४।६८; भासु. १२।१२४।७०.
‘धृतराष्ट्र उवाच’ इत्यधिकम् ।

(५) भा. १२।१२४।६९; भासु. १२।१२४।७१
नराधिप (नराधिपः).

(६) भा. १२।१३०।१८; भासु. १२।१३२।१९
प्रभव (प्रवर).

मन्वादिभिरनुक्तोऽपि शिष्टैरादृत इत्यर्थः । हेतुत्रयाभावे-
ऽपि स्वयं च यो धर्मत्वेन निश्चितः । एवं चतुर्भिः
कारणैर्धर्मः सिध्यति, न तदनुमतिर्कृत्विगादीनां दण्डे
दृश्यते इति भावः । नीटी.

‘यश्चतुर्गुणसंपन्नं धर्मं वेद स धर्मवित् ।

अहेरिक् हि धर्मस्य पदं दुःखं गवेषितुम् ॥

चत्वारो गुणाः आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्ड-
नीतिश्चेति । यः एषामविरुद्धः चतुर्गुणसंपन्नः । नीटी.

‘यथा मृगस्य विद्वत्स्य मृगव्याधः पदं नयेत् ।

कक्षे रुधिरपातेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥

पदं भूमौ निहितं पदं स्थानं लक्षेत् लक्षयेत् । नयेत्
अन्यान् प्रापयेत्, युक्त्येति शेषः । नीटी.

‘एवं सद्भिर्विनीतेन पथा गन्तव्यमच्युत ।

राजर्षीणां वृत्तमेतदवगच्छ युधिष्ठिर ॥

धर्मोपनिषद्:

भीष्म उवाच-

‘अत्र कर्मान्तवचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।

प्रत्यक्षावेव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विज्ञानतः ।

तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षा धर्मयापना ॥

प्रत्यक्षौ दुःखस्य कारणं सर्वस्वादानमपि दुःखस्य
कारणं स्तेयमपि धर्मः (१) । तस्माद्व्यवधानं शास्त्रोक्त-
धर्मोपनिषद्धारणादवगच्छन्त्येव न कर्तव्यः । धर्मयापनां
धर्मोपदेशः परोक्षः दृष्टफलस्याभावादविश्वास्यः इत्यर्थः ।
नीटी.

(१) भा. १२।१३०।१९; भासु. १२।१३२।२० वेद
(ब्रूयात्).

(२) भा. १२।१३०।२०; भासु. १२।१३२।२१
मृगव्याधः पदं (पदमेकपदं) कक्षे रुधिरपातेन (लक्षेद्-
धिरलेपेन).

(३) भा. १२।१३०।२१; भासु. १२।१३२।२२
एवं (यथा) पथा (यथा) मच्युत (मित्युत) दव-
गच्छ (देवं गच्छ).

(४) भा. १२।१३२।१; भासु. १२।१३४।१-२
कर्मान्त (धर्मान्त).

‘अधर्मो धर्म इत्येतद्यथा वृकपदं तथा ।
धर्माधर्मफले जातु न ददर्शेह कश्चन ॥
‘बुभूषेद्बलवानेष सर्वं बलवतो वशे ।
भियं बलममात्यांश्च बलवानिह विन्दति ॥

वृकपदं यथा तथेदम् । किमिदं भूमौ वृकस्य पदं,
उत शूनः, उत चित्रव्याघ्रस्य इत्ययं विचारो व्यर्थः
तथाऽयं धर्मोऽधर्मो वेति विचारोऽपि । धर्मेति अदृष्टफलो
धर्माधर्मावपास्य ‘विद्यामिन्नमित्राणि बुद्धिसत्त्वधनानि
च । तपःसहायवीर्याणि दैवं च दशमं बलम् ॥’
इति विशालोक्तं दशविधं बलमेवाऽऽभ्येदित्यर्थः । भियः
जनानि बलं विन्दन्ति । बलवांश्चामात्यादीन् विन्दति । अतः
श्रीरेव सर्वमूलम्, तद्रहित एव पतितः, न त्वधर्मकारी
इत्यर्थमात्रमिदं आततायिभ्रान्तिरस्मृतिवत् । नीटी.

‘यो ह्यानादयः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम् ।
बहुपथ्यं बलवति न किञ्चित्त्रायते भयात् ॥

बलवति बहु अपथ्यं दृष्ट्वाऽपि भयात्स न किञ्चि-
त्क्रियते पतितोऽयमिति न बहिः क्रियते । नीटी.

‘उभौ सत्याधिकारौ तौ त्रायेते महतो भयात् ।
अति धर्माद्बलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्तते ॥

उभौ बलधर्मौ । अनयोर्मध्ये बलमेव श्रेय इत्याह-
अतीति । नीटी.

‘बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमः ।
धूमो वायोरिव वशं बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥

(१) भा. १२।१३२।२ ; भासु. १२।१३४।२-३ न
ददर्शेह (ददर्शेह न).

(२) भा. १२।१३२।३ ; भासु. १२।१३४।३-४
बलवानेव (बलमेवैतच्च) भियं (भियो).

(३) भा. १२।१३२।४ ; भासु. १२।१३४।४-५
त्रायते (क्रियते).

(४) भा. १२।१३२।५ ; भासु. १२।१३४।५-६
कारौ तौ (कारस्थौ).

(५) भा. १२।१३२।६ ; भासु. १२।१३४।६-७
जङ्गमः (जङ्गमम्) वशं (वशे).

‘अनीधरे बलं धर्मो द्रुमं वल्लीव-संश्रिता ।
वश्यो बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ।
नास्त्वसाध्यं बलवतां सर्वं बलवतां शुचि ॥

‘दुराचारः क्षीणबलः परिमाणं नियच्छति ।
अथ तस्मादुद्विजते सर्वो लोको वृकादिव ॥

‘अपभ्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितम् ।
जीवितं यदवक्षिप्तं यथैव मरणं तथा ॥

अपभ्वस्तः ऐश्वर्याच्छ्रुतः । अपक्रुष्टं निन्दितम् ।

नीटी.

‘यदेनमाहुः पापेन चारित्र्येण विनिक्षतम् ।

स भृशं तप्यतेऽनेन वाक्शल्येन परिक्षतः ॥

वर्जितः त्यक्तः, बान्धवैरिति शेषः । ताप्य
तापयित्वा, परिक्षतः क्रियते इति शेषः । नीटी.

‘अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य परिमोक्षणे ।

त्रयीं विद्यां निषेवेत तथोपासीत च द्विजान् ॥

अत्र अधर्मेण धनार्जने कृते सति । नीटी.

‘प्रसादयेन्मधुरया वाचाऽप्यथ च कर्मणा ।

महामनाश्चैव भवेद्विवहेच्च महाकुले ॥

(१) भा. १२।१३२।७ ; भासु. १२।१३४।७-८
अरे बलं (अरो बले) द्रुमं (द्रुमे) वश्यो (वशे).

(२) भा. १२।१३२।८ ; भासु. १२।१३४।९ परिमाणं
नियच्छति (परित्राणं न गच्छति).

(३) भा. १२।१३२।९ ; भासु. १२।१३४।१०
वक्षिप्तं (पक्रुष्टं).

(४) भा. १२।१३२।१० ; भासु. १२।१३४।११
यदेन (यदेव) विनिक्षतम् (विवर्जितः) स भृशं तप्यतेऽनेन
(सुभृशं ताप्य तेनैव).

(५) भा. १२।१३२।११ ; भासु. १२।१३४।१२ वां
निषेवेत (धामवेक्षेत) च (वै).

(६) भा. १२।१३२।१२ ; भासु. १२।१३४।१३
मधुरया (चक्षुषा च) अप्यथ च (चाप्यथ) श्वैव (क्षापि).

‘इत्यस्मीति वदेदेवं परेषां कीर्तयन्गुणान् ।
जपेदुदकशीलः स्यात्पेशलो नातिजल्पनः ॥
‘ब्रह्मक्षत्रं संप्रविशेद्बहु कृत्वा सुदुष्करम् ।
उच्यमानोऽपि लोकेन बहु तत्तद्विचिन्तयन् ॥
‘अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
सुखं वित्तं च भुञ्जीत वृत्तेनैतेन गोपयेत् ।
लोके च लभते पूजां परत्र च महत्फलम् ॥

दस्युगणाय कापव्योक्ता राजनीतिः

भीष्म उवाच—

‘अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा दस्युः समर्यादः प्रेत्यभावे न नश्यति ॥

ननु ‘प्रक्षालनाद्धि पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं वरम्’ इति
न्यायेन दस्युकर्मैव राज्ञा न कर्तव्यम्, कृतेऽपि प्रायश्चित्त-
कालावधि जीवनाभियमादन्तरा मरणे सति अश्वय्यनरक-
प्राप्तिरित्याशङ्क्य दस्यूनामपि स्वर्गोऽस्तीत्याह—अत्रापी-
त्यादिना । प्रेत्यभावे मरणे न नश्यति न निरयं प्राप्नोति ।
नीटी.

‘प्रहर्ता मतिमाञ्शूरः श्रुतवानननुशंसवान् ।
रक्षन्नक्षयिणं धर्मं ब्रह्मण्यो गुरुपूजकः ॥
‘निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः ।
कापव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात्सिद्धिमाप्नवान् ॥

(१) भा. १२।१३२।१३; भासु. १२।१३४।१४
कीर्तयन् (कीर्तयेद्) जल्पनः (जल्पकः).

(२) भा. १२।१३२।१४; भासु. १२।१३४।१५
नोऽपि (नो हि) बहु तत्त (बहुकृत्) .

(३) भा. १२।१३२।१५; भासु. १२।१३४।१६—१७
वित्तं च (च वित्तं) वृत्तेनैतेन (कृतेनैकेन) परत्र च (परत्रेह) .

(४) भा. १२।१३३।१; भासु. १२।१३५।१.

(५) भा. १२।१३३।२; भासु. १२।१३५।२ ननुशंस
(ननुशंस) ब्रह्मणि (ब्राह्मणि) .

(६) भा. १२।१३३।३; भासु. १२।१३५।३ कापव्यो
(कापव्यो) .

‘अरण्ये सायपूर्वाह्ने मृगयूथप्रकोपिता ।
विधिज्ञो मृगजातीनां निपानानां च क्रोषिद् ॥
‘सर्वकाननदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा ।
धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघेषुर्हदायुधः ॥
‘अप्यनेकशताः सेना एक एव जिगाय सः ।
स वृद्धावन्धपितरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् ॥
पारियात्रः पर्वतविशेषः । वृद्धौ मातापितरौ ।
नीटी.

‘मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुवाचचैरपि ।
सत्कृत्य भोजयामास सम्यक् परिचचार च ॥
‘आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपालयन् ।
अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय च महावने ॥
‘ये स्म न प्रतिगृह्णन्ति दस्युभोजनशङ्कया ।
तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति ॥
आसज्य कचिन्निधाय । कल्ये प्रातः । नीटी,
‘तं बहूनि सहस्राणि ग्रामणित्वेऽभिवन्निरे ।
निर्मर्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशकारिणाम् ॥
वन्निरे तमिति शेषः । नीटी.

(१) भा. १२।१३३।४; भासु. १२।१३५।४ साय
(साय) निपानानां (निषादानां) .

(२) भा. १२।१३३।५; भासु. १२।१३५।५ कानन-
देश (कालप्रदेश) .

(३) भा. १२।१३३।६; भासु. १२।१३५।६ शताः
सेना ए (शतां सेनाम्) पितरौ (बधिरौ) .

(४) भा. १२।१३३।७; भासु. १२।१३५।७ सम्यक्
(मान्यान्) .

(५) भा. १२।१३३।८; भासु. १२।१३५।८ पाल-
यन् (पूजयन्) च महा (सतत) .

(६) भा. १२।१३३।९; भासु. १२।१३५।९ ये स्म
न (येऽस्मात्) काल्य (कल्य) .

(७) भा. १२।१३३।१०; भासु. १२।१३५।१०
तं बहूनि (बहूनि च) कारिणाम् (वर्तिनाम्) .

दस्यव ऊचुः--

‘मुहूर्तदेशकालज्ञ प्राज्ञ शीलदृढायुध ।
ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव संमतः ॥
‘यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा ।
पालयात्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता ॥

कापव्य उवाच--

‘मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात्स्त्रियः ॥
मा वधीस्त्वमित्येकवचनं गणामिप्रायेण । नीटी.
‘सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु युध्यता ।
नित्यं गोब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यं च तदर्धतः ॥
स्वस्ति कल्याणं चिन्तनीयम् । नीटी.

‘सत्यं च नापहन्तव्यं सीरविघ्नं च मा कृथाः ।
पूज्यन्ते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा ॥
सारः विवाहादि कार्ये, तत्र विघ्नं मा कृथाः ।
नीटी.

‘सर्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति ।
कार्या चापचितिस्तेषां सर्वस्वेनापि या भवेत् ॥
उपचितिः वृद्धिः । नीटी.
‘यस्य ह्येते संप्ररुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् ।
न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन ॥

(१) भा. १२।१३३।११; भासु. १२।१३५।११
पूर्वार्धे (मुहूर्तदेशकालज्ञः प्राज्ञः शूरो दृढव्रतः ।) संमतः
(संगतः).

(२) भा. १२।१३३।१२-१३; भासु. १२।१३५।
१२-१३ कापव्य उवाच (कायव्य उवाच).

(३) भा. १२।१३३।१४; भासु. १२।१३५।१४
युध्यता (केनचित्) गोत्रा (तु त्रा).

(४) भा. १२।१३३।१५; भासु. १२।१३५।१५ सत्यं
च नापहन्तव्यं सीर (सत्यं च नापि हर्तव्यं सार).

(५) भा. १२।१३३।१६; भासु. १२।१३५।१६
चाप (चोप).

(६) भा. १२।१३३।१७; भासु. १२।१३५।१७.

‘यो ब्राह्मणान्परिभवेद्विनाशं वाऽपि रोचयेत् ।

सूर्योदय इवावश्यं ध्रुवं तस्य पराभवः ॥

ध्वान्ते ध्वान्तस्य । नीटी.

‘इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षति शक्तिः ।

ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तान्सेनाऽभियास्यति ॥

ये ये वणिजः । नः अस्मभ्यम् । नीटी.

‘शिष्टयर्थं विहितो दण्डो न वधार्थं विनिश्चयः ।

ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते धर्मस्तेषां वधः स्मृतः ॥

शिष्टयर्थं दुष्टानां शासनार्थम् । नीटी.

‘ये हि राष्ट्रेपरोधेन वृत्तिं कुर्वन्ति केचन ।

तदेव तेऽनु मीयन्ते कुणपं क्रमयो यथा ॥

कुणपे क्रमयो यथा दुःखदत्तात्सद्यो मार्यन्ते एवं
तेऽपि वध्या इत्यर्थः । नीटी.

‘ये पुनर्धर्मशास्त्रेण वर्तेरन्निह दस्यवः ।

अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥

भीष्म उवाच--

‘तत्सर्वमुपचक्रुस्ते कापव्यस्यानुशासनम् ।

वृत्तिं च लेभिरे सर्वे पापेभ्यश्चाप्युपारमन् ॥

‘कापव्यः कर्मणा तेन महतीं सिद्धिमाप्तवान् ।

साधूनामाचरन् क्षेमं दस्यून् पापान्निवर्तयन् ॥

(१) भा. १२।१३३।१८; भासु. १२।१३५।१८
भवेद्वि (वदेद्वि) वाऽपि (चापि) इवावश्यं (इव ध्वान्ते).

(२) भा. १२।१३३।१९; भासु. १२।१३५।१९.
काङ्क्षति शक्तिः (काङ्क्षेत सर्वशः) तान्सेनाऽभियास्यति
(तांस्तानाभियास्यति).

(३) भा. १२।१३३।२०; भासु. १२।१३५।२० वधार्थं
(वृद्धयर्थं) धर्म (दण्ड).

(४) भा. १२।१३३।२१; भासु. १२।१३५।२१ हि (च)
वृत्तिं (वृद्धिं) उत्तरार्धे (तदेव तेऽनुमार्यन्ते कुणपे क्रमयो यथा ॥).

(५) भा. १२।१३३।२२; भासु. १२।१३५।२२.

(६) भा. १२।१३३।२३; भासु. १२।१३५।२३ पूर्वार्धे
(ते सर्वभवानुचक्रुः कायव्यस्यानुशासनम् ।) वृत्तिं (वृद्धिं).

(७) भा. १२।१३३।२४; भासु. १२।१३५।२४ कापव्यः
(कायव्यः).

इदं कापव्यचरितं यो नित्यमनुकीर्तयेत् ।
नाऽऽरण्येभ्यः स भूतेभ्यो भयमाच्छेत्कदाचन ॥
भयं तस्य न मर्त्येभ्यो नामर्त्येभ्यः कथंचन ।
न सतो नासतो राजन् स ह्यरण्येषु गोपतिः ॥

निरयगामी तत्करो राजा देवमयो राजा च

यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रशासनः ।
न चैव ह्यभिसंबन्धो दरिद्रं यो बुभूषति ॥

यत्र देशे बलात्कारो नास्ति तत्र भीरेव नास्ति ।
यो राजा दरिद्रं जनं बुभूषति पालयितुमिच्छति स एव
तेन सह पाल्यपालकभावलक्षणः संबन्धः इति योज्यम् ।

नीटी.

भार्या देशोऽथ मित्राणि पुत्रसंबन्धिवान्धवाः ।
एतत्सर्वं गुणवति धर्मनेत्रे महीपतौ ॥

धर्मनेत्रः धर्मेनेता ।

नीटी.

अधर्मज्ञस्य विलयं प्रजा गच्छन्त्यनिग्रहात् ।
राजा मूलं त्रिवर्गस्य अप्रमत्तोऽनुपालयन् ॥

निग्रहात् बन्दिरूपात्, न तु स्वेच्छया । स्वप्रमत्तः
सुतरां अप्रमत्तः ।

नीटी.

बलिषड्भागमुद्धृत्य बलिं तमुपयोजयेत् ।
न रक्षति प्रजाः सम्यगयः स पार्थिवतत्करः ॥
समुपयोजयेत् भक्षयेत्, अथ च न रक्षति ।

नीटी.

(१) भा. १२।१३।२५; भामु. १२।१३।२५ कापव्य
(कापव्य) कीर्तयेत् (चिन्तयेत्) भ्यः स (भ्यो हि) भयमा-
च्छेत्कदाचन (भयं प्राप्नोति किंचन).

(२) भा. १२।१३।२६; भामु. १२।१३।२६ पूर्वाधे (न
भयं तस्य भूतेभ्यः सर्वभ्यश्चैव भारत ।) न सतो नासतो
(नासतो विषते).

(३) भा. १२।१३।२७; भामु. १२।१३।२७ न चैव
ह्यभि (भीरेव नास्ति) बुभूषति (बुभूषते).

(४) भा. १२।१३।२८; भामु. १२।१३।२८ एतत्सर्वं
(एते सर्वे).

(५) भा. १२।१३।२९; भामु. १२।१३।२९ न्यनिग्रहात्
(न्य निग्रहात्) अप्रमत्तोऽनुपालयन् (स्वप्रमत्तोऽनुपालयेत्).

(६) भा. १२।१३।२९; भामु. १२।१३।२९ तमु (समु).

दत्त्वाऽभयं यः स्वयमेव राजा
न तत्प्रमाणं कुरुते यथावत् ।
स सर्वलोकादुपलभ्य पाप-
मधर्मबुद्धिर्निरयं प्रयाति ॥

अभयमिति चेदः ।

नीटी.

दत्त्वाऽभयं यः स्म राजा प्रमाणं कुरुते सदा ।
स सर्वसुखकृद्भ्यः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

पिता माता गुरुर्गोप्ता बह्विवैश्रवणो यमः ।
सप्त राज्ञो गुणानेतान्मनुराह प्रजापतिः ॥

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पकः ।
तस्मिन्मिथ्याप्रणीते हि तिर्यग्गच्छति मानवः ॥

संभावयति मातेव दीनमभ्यवपद्यते ।
दहत्यग्निरिवानिष्टान्यमयन्भवते यमः ॥

संभावयति इष्टं चिन्तयति । उपपद्यते पालयति ।

नीटी.

इष्टेषु विसृज्यतर्थान्कुबेर इव कामदः ।
गुरुधर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालनात् ॥

यस्तु रञ्जयते राजा पौरजानपदान्गुणैः ।
न तस्य भ्रश्यते राज्यं गुणधर्मानुपालनात् ॥

(१) भा. १२।१३।२७; भामु. १२।१३।२७ यथावत्
(सर्वलोकात्) पापम (पापं सोऽ).

(२) भा. १२।१३।२८; भामु. १२।१३।२८ यः स्म
(स्वयं) सदा (यदि).

(३) भा. १२।१३।२९; भामु. १२।१३।२९ पिता
माता (माता पिता).

(४) भा. १२।१३।३०; भामु. १२।१३।३०
१०४ कम्पकः (कम्पनः) प्रणीते (विनीतो).

(५) भा. १२।१३।३१; भामु. १२।१३।३१
मय्यव (मय्युप) न्भवते (जसतो).

(६) भा. १२।१३।३२; भामु. १२।१३।३२
सृज्यतर्था (सृज्यतर्था) पालनात् (पालयन्).

(७) भा. १२।१३।३३; भामु. १२।१३।३३
भ्रश्यते (भ्रमते) गुण (स्वयं).

'स्वयं समुपजानन्दि पौरजानपदक्रियाः ।
 स सुखं मोदते भूप इहलोके परत्र च ॥
 'नित्योद्विग्नाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः ।
 अनर्थैर्विप्रलुप्यन्ते स गच्छति पराभवम् ॥
 'प्रजा यस्य विवर्धन्ते सरसीव महोत्पलम् ।
 स सर्वयज्ञफलभाग्राजा लोके महीयते ॥

आपदि बुद्धिक्तः धर्माधर्मनिर्णयः प्रमाणम्

युधिष्ठिर उवाच—

'हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलङ्घिनि ।
 अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मतां गते ॥

आपद्यकार्यमपि कणिकेनोक्तम् । तत्र विश्वामित्र-
 श्रजाधनीपचनरूपं शिष्टाचारं प्रमाणयति । नीटी.

'भर्यादासु प्रभिन्नासु क्षुभिते धर्मनिश्चये ।
 राजभिः पीडिते लोके चोरैर्वाऽपि विशां पते ॥

'सर्वाश्रमेषु मूढेषु कर्मसूपहतेषु च ।
 कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयं पश्यत्सु भारत ॥

'अविद्वस्तसु सर्वेषु नित्यमीतेषु पार्थिव ।
 निकृत्या हन्यमानेषु वञ्चयत्सु परस्परम् ॥

(१) भा. १२।१३७।१०४; भा. १२।१३९।१०८
 पदक्रियाः (पदार्चनम्) मोदते भूप (प्रेक्षते राजा).

(२) भा. १२।१३७।१०५; भा. १२।१३९।१०९.

(३) भा. १२।१३७।१०६; भा. १२।१३९।११०
 यज्ञफलभाग्राजा (फलभाग्राजा स्वर्ग).

(४) भा. १२।१३९।१; भा. १२।१४१।१
 तिलङ्घिनि (भिलङ्घिते).

(५) भा. १२।१३९।२; भा. १२।१४१।२ प्रभि-
 न्नासु (विनष्टासु) चोरैर्वा (परैर्वा).

(६) भा. १२।१३९।३; भा. १२।१४१।३ श्रमेषु
 (श्रयेषु) न्मोहाच्च लोभाच्च (लोभाच्च मोहाच्च).

(७) भा. १२।१३९।४; भा. १२।१४१।४ नित्य
 (नित्यं).

'संप्रदीप्तेषु देशेषु ब्राह्मण्ये चाभिपीडिते ।
 अवर्षति च पर्जन्ये मिथो भेदे समुत्थिते ॥
 'सर्वस्मिन् दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ।
 केन स्विद्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ॥

'अतित्यक्षुः पुत्रपौत्राननुक्रोशान्नराधिप ।
 कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

अतित्यक्षुः (? अतित्यक्षुः) त्यक्तुमनिच्छुः । अनु-
 क्रोशात् दयातः । ब्राह्मणान् पालयितुमशक्तो राजा किं
 कुर्यादित्यर्थः । नीटी.

'कथं च राजा वर्तेत लोके कलुषतां गते ।
 कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परंतप ॥

भीष्म उवाच—

'राजमूला महाराज योगक्षेमसुवृष्टयः ।

प्रजासु व्याधयश्च मरणं च भयानि च ॥

आप्तप्रापणं योगः, प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः, सुवृष्टिश्च
 ताः । ब्राह्मणादीनां विपदागमो राज एव दोष इत्यर्थः ।
 नीटी.

'कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।

राजमूलानि सर्वाणि मम नास्त्यत्र संशयः ॥

'तस्मिन्स्त्वभ्यागते काले प्रजानां दोषकारके ।

विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तदा भवेत् ॥

(१) भा. १२।१३९।५; भा. १२।१४१।५ ब्राह्मण्ये
 चाभि (ब्राह्मणे चाति).

(२) भा. १२।१३९।६; भा. १२।१४१।६.

(३) भा. १२।१३९।७; भा. १२।१४१।७ अति-
 त्यक्षुः (अतित्यक्षुः).

(४) भा. १२।१३९।८; भा. १२।१४१।८.

(५) भा. १२।१३९।९; भा. १२।१४१।९ महा-
 राज (महाबाहो).

(६) भा. १२।१३९।१०; भा. १२।१४१।१०
 द्वापरश्च (द्वापरं च) मूलानि सर्वाणि मम (मूला इति
 मतिर्मम).

(७) भा. १२।१३९।११; भा. १२।१४१।११
 तदा भवेत् (भवेत्तदा).

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विद्वामित्रस्य संवादं चण्डालस्य च पक्वणे ॥

त्रेताद्वापरयोः संघौ पुरा दैवविधिक्रमात् ।
अनावृष्टिरभूद्धोरा राजन् द्वादशवार्षिकी ॥

पक्वणे चाण्डालागारे । दैवविधिः दैवविहितः ।

नीटी.

प्रजानामभिवृद्धानां युगान्ते पर्युपस्थिते ।
त्रेतानिमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥

न वर्ष सहस्राक्षः प्रतिलोमोऽभवद्गुरुः ।
जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥

नावश्यायोऽपि राज्यन्ते कुत एवाभराजयः ।
नद्यः संक्षिप्ततोयौघाः कचिदन्तर्गताऽभवन् ॥

प्रतिलोमः वक्त्री । व्यावृत्तं अन्यथाभूतं लक्षणं चिह्नं
यस्य । अवश्यायः धूमिका ।

नीटी.

सरांसि सरितश्चैव कूपाः प्रस्रवणानि च ।
हृत्तत्विदकान्यलक्ष्यन्त निसर्गादैवकारितात् ॥

उपशुष्कजलस्थाया विनिवृत्तसभाप्राया ।
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वषट्कारमङ्गला ॥

(१) भा. १२।१३९।१२; भासु. १२।१४।१२
चण्डालस्य (चाण्डालस्य).

(२) भा. १२।१३९।१३; भासु. १२।१४।१३
पुरा (तदा) राजन् (लोके).

(३) भा. १२।१३९।१४; भासु. १२।१४।१४
मभि (मति) पर्युप (समुप) निमोक्ष (विमोक्ष).

(४) भा. १२।१३९।१५; भासु. १२।१४।१५.

(५) भा. १२।१३९।१६; भासु. १२।१४।१६
राज्यन्ते कु (तत्राभूत्) राजयः (जातयः) कचिदन्तर्गता-
ऽभवन् (किंचिदन्तर्गतास्ततः).

(६) भा. १२।१३९।१७; भासु. १२।१४।१७
त्विदकान्यलक्ष्यन्त (त्रिषो न लक्ष्यन्ते).

(७) भा. १२।१३९।१८; भासु. १२।१४।१८.

ध. को. ८०

उत्सन्नकृषिगोरक्ष्या निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तपूगसमया संप्रनष्टमहोत्सवा ॥

जलस्थायाः क्षुद्रजलांशयाः । विपणः विक्रयादिः ।
आपणः हट्टः ।

नीटी.

अस्थिकङ्कालसंकीर्णा हाहाभूतजनाकुला ।
शून्यभूयिष्ठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ॥

कचिच्चौरैः कचिच्छलैः कचिद्वाजभिरातुरैः ।
परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥

गतदैवतसंकल्पा वृद्धबालविनाकृता ।
गोजाविमहिषैर्हीना परस्परहराहरा ॥

हतविप्रा हतारक्षा प्रनष्टौषधिसंचया ।
श्यावभूतनरप्राया बभूव वसुधा तदा ॥

हताः आरक्षाः रक्षाकर्तारः यस्यां सा । भूतरुः
श्मशानवृक्षः तद्दग्गम्या भूतरुप्राया । ' भूतनरप्राया '
इति पाठे भूतप्रायनरा इत्यर्थः । ' शावभूतनरप्राया ' इति
प्राचां पाठः स्पष्टार्थः । शव एव शावः ।

नीटी.

तस्मिन् प्रतिभये काले क्षीणे धर्मे युधिष्ठिर ।
बभ्रमुः क्षुधिता मर्याः खादन्तः स्म परस्परम् ॥

(१) भा. १२।१३९।१९; भासु. १२।१४।१९
उत्सन्न (उच्छिन्न) रक्ष्या (रक्षा) पूगसमया संप्रनष्ट (यूप-
संभारा विप्रनष्ट).

(२) भा. १२।१३९।२०; भासु. १२।१४।२०
कङ्काल (संवय) हाहा (महा) जना (रवा).

(३) भा. १२।१३९।२१; भासु. १२।१४।२१ च्वेरैः
(द्यौरैः).

(४) भा. १२।१३९।२२; भासु. १२।१४।२२
संकल्पा (संस्थाना) बालविना (लोकनिरा) महिषैर्हीना
(महिषीहीना) हराहरा (पराहता).

(५) भा. १२।१३९।२३; भासु. १२।१४।२३
श्यावभूतनर (सर्वभूततर).

(६) भा. १२।१३९।२४; भासु. १२।१४।२४ क्षीणे (क्षते)
बभ्रमुः (बभ्रुः) खादन्तः स्म (खादमानाः).

'ऋषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्यक्ताभिदैवताः ।
 आश्रमान् संपरित्यज्य पर्यधावन्नितस्ततः ॥
 'विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतनः ।
 क्षुधा परिगतो धीमान् समन्तात्पर्यधावत ॥
 'त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्च जनसंसदि ।
 भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरभिरनिकेतनः ॥
 'स कदाचित्परिपतन् श्वपचानां निवेशनम् ।
 हिंसाणां प्राणिहन्तृणामाससाद वने कचित् ॥
 'विभिन्नकलशाकीर्णं श्वचर्मच्छादनायुतम् ।
 वराहखरभग्रास्थिकपालघटसंकुलम् ॥
 'भूतचेलपरिस्तीर्णं निर्माल्यकृतभूषणम् ।
 सर्पनिर्मोकमालाभिः कृतचिह्नकुटीमठम् ॥
 'कुक्कुटारावबहुलं गर्दभध्वनिनादितम् ।
 उद्घोषद्भिः खरैर्वाक्यैः कलहद्भिः परस्परम् ॥
 'उलूकपक्षध्वजिभिर्देवतायतनैर्वृतम् ।
 लोहघण्टापरिष्कारं श्रूयूथपरिवारितम् ॥
 'तत्प्रविश्य क्षुधाऽऽविष्टो गाधेः पुत्रो महानृषिः ।
 आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः ॥
 'न च कचिदविन्दत्स भिक्षमाणोऽपि कौशिकः ।
 मांसमन्नं मूलफलमन्यद्वा तत्र किञ्चन ॥

(१) भा. १२।१३९।२५; भामु. १२।१४१।२५ परित्यक्ता (परित्यज्या).

(२) भा. १२।१३९।२६; भामु. १२।१४१।२६.

(३) भामु. १२।१४१।२७.

(४) भा. १२।१३९।२७; भामु. १२।१४१।२८ हन्तृणा (घाताना).

(५) भा. १२।१३९।२८; भामु. १२।१४१।२९ चर्मच्छादना (चर्मच्छेदना).

(६) भा. १२।१३९।२९; भामु. १२।१४१।३० चेल (चैल).

(७) भामु. १२।१४१।३१.

(८) भा. १२।१३९।३०; भामु. १२।१४१।३२ पक्षध्वजिभिर्दे (पक्षध्वनिभिर्दे).

(९) भा. १२।१३९।३१; भामु. १२।१४१।३३ गाधेः पुत्रो (विश्वामित्रो).

(१०) भा. १२।१३९।३२; भामु. १२।१४१।३४ मूलफल (फलं मूल).

'अहो कुच्छं मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः ।
 पपात भूमौ दौर्बल्यात्तस्मिंश्चण्डालपक्वणे ॥

'चिन्तयामास स मुनिः किं नु मे सुकृतं भवेत् ।
 कथं वृथा न मृत्युः स्यादिति पार्थिवसत्तम ॥

'स ददर्श श्रमांसस्य कुतन्तीं विततां मुनिः ।
 चण्डालस्य गृहे राजन् सद्यः शस्त्रहतस्य च ॥

वृथा अन्नं विना । कुतन्तीं दण्डिकाम् । नीटी.

'स चिन्तयामास तदा स्तेयं कार्यमितो मया ।
 न हीदानीमुपायोऽन्यो विद्यते प्राणधारणे ॥

'आपत्सु विहितं स्तेयं विशिष्टसमहीनतः ।
 परं परं भवेत्पूर्वमस्तेयमिति निश्चयः ॥

'हीनादादेयमादौ स्यात्समानात्तदनन्तरम् ।
 असंभवादाददित विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥

'सोऽहमन्तावसानानां हरमाणः परिग्रहात् ।
 न स्तेयदोषं पश्यामि हरिष्याम्येतदामिषम् ॥

प्रतिग्रहात् तज्जदोषात् स्तेयदोषमधिकं न पश्यामी-
 त्यर्थः । श्वजाघर्णी शुनो जङ्घाम् । नीटी.

(१) भा. १२।१३९।३३; भामु. १२।१४१।३५ चण्डाल (श्वाण्डाल).

(२) भा. १२।१३९।३४; भामु. १२।१४१।३६ चिन्तयामास स (स चिन्तयामास).

(३) भा. १२।१३९।३५; भामु. १२।१४१।३७ कुतन्तीं (कुतन्तीं) चण्डालस्य (चाण्डालस्य) च (वै).

(४) भा. १२।१३९।३६; भामु. १२।१४१।३८ स्तेयं (स्तेयं) योज्यो (यो मे).

(५) भा. १२।१३९।३७; भामु. १२।१४१।३९ (आपत्सु विहितं स्तेयं विशिष्टं च महीयतः । विप्रेण प्राण-
 रक्षार्थं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥).

(६) भा. १२।१३९।३८; भामु. १२।१४१।४० असंभवादा (असंभवे वाऽऽ).

(७) भा. १२।१३९।३९; भामु. १२।१४१।४१ (सोऽहमन्त्यावसायानां हराम्येनां प्रतिग्रहात् । न स्तेयदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघर्णीम् ॥).

‘एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महामुनिः ।
तस्मिन् देशे प्रमुष्वाप पतितो यत्र भारत ॥
‘स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चण्डालपक्वणे ।
शनैरुत्थाय भगवान् प्रविवेश कुटीमठम् ॥
‘स सुप्त एव चण्डालः श्लेष्मापिहितलोचनः ।
परिभिन्नस्वरो रूक्ष उवाचाप्रियदर्शनः ॥

श्वपच उवाच-

‘कः कुतन्तीं घट्टयति सुप्ते चण्डालपक्वणे ।
जागर्मी नावसुप्तोऽस्मि हतोऽसीति

च दारुणः ॥

घट्टयति चालयति ।

नीटी.

‘विश्वामित्रोऽहमित्येव सहसा तमुवाच सः ।
सहसाऽभ्यागतभयः सोद्वेगस्तेन कर्मणा ॥
‘विश्वामित्रोऽहमायुष्मन्नागतोऽहं बुभुक्षितः ।
मा वधीर्मम सद्बुद्धे यदि सम्यक् प्रपश्यसि ॥
मम माम् ।

नीटी.

‘चण्डालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः ।
शयनादुपसंभ्रान्त इयेषोत्पतितुं ततः ॥

(१) भा. १२।१३९।४० ; भा. १२।१४१।४२
प्रमुष्वाप पतितो (स सुष्वाप श्वपचो).

(२) भा. १२।१३९।४१ ; भा. १२।१४१।४३
चण्डाल (चाण्डाल) कुटीमठम् (कुटीमतः).

(३) भा. १२।१३९।४२ ; भा. १२।१४१।४४
एव चण्डालः (इव चाण्डालः) उवाचा (प्रोवाचा).

(४) भा. १२।१३९।४३ ; भा. १२।१४१।४५
‘श्वपच उवाच’ इत्यधिकम्, कुतन्तीं (कुतन्तीं) चण्डाल
(चाण्डाल) नाव (नाव).

(५) भा. १२।१३९।४४ ; भा. १२।१४१।४६
नोऽहमित्येव (व्रततो मीतः) सः (इ) सहसाऽभ्यागतभयः
(तत्र श्रीढाकुलमुखः).

(६) भा. १२।१४१।४७.

(७) भा. १२।१३९।४५ ; भा. १२।१४१।४८
चण्डालस्त (चाण्डालस्त) इयेषोत्पतितुं (उच्यौ प्रति तं).

‘स विसृज्याभु नेत्राभ्यां
बहुमानात्कृताञ्जलिः ।
उवाच कौशिकं रात्रौ
ब्रह्मन् किं ते चिकीर्षितम् ॥

नेत्राभ्यां श्लेष्मापिहिताभ्याम् ।

नीटी.

विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
‘अवसीदन्ति मे प्राणाः स्मृतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ।
स्वधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
‘अटन् भैक्षं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ।
तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
‘तृषितः कलुषं पाता नास्ति ह्रीरशनार्थिनः ।
क्षुद्धर्मं दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
‘अग्निमुखं पुरोधाश्च देवानां शुचिपाद्विभुः ।
यथा स सर्वभुग्ब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्मतः ॥

कलुषं यातः पापं कर्मानुसृतः । अग्निदेवानां मुखं च
पुरोधाश्च । सः शुचिपाद् शुचि मेध्यं एव सहते नामे-
ध्यम् । तस्यापि यथा सर्वभुक्त्वं तथाऽहं ब्रह्मा ब्राह्मणोऽपि
तत्तुल्यत्वात् सर्वभुग्भविष्यामीत्यर्थः ।

नीटी.

(१) भा. १२।१३९।४६-४७ ; भा. १२।१४१।
४९-५०.

(२) भा. १२।१३९।४८ द्वितीयार्धं नास्ति ; भा. १२।
१४१।५२-५३ स्मृतिर्मे (श्रुतिर्मे) स्वधर्मं (सोऽधर्मं).

(३) भा. १२।१३९।४९ ; भा. १२।१४१।५३-५४
भैक्षं (भैक्ष्यं).

(४) भा. १२।१३९।५० ; भा. १२।१४१।५१
तृषितः (क्षुधितः) पाता (यातो) क्षुद्धर्मं (क्षुच मां).

(५) भा. १२।१३९।५१ ; भा. १२।१४१।५४-५५
पाद्विभुः (वाङ्विभुः) यथा स (यथावत्).

तमुवाच स चण्डालो महर्षे शृणु मे वचः ।
 श्रुत्वा तथा समातिष्ठ यथा धर्माज्ञ हीयसे ॥
 धर्मं तवापि विप्रर्षे शृणु यत्ते ब्रवीम्यहम् ॥
 भृगाणामधमं श्रानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्योरुजाघनी ॥
 नेदं सम्यगन्यवसितं महर्षे कर्म वैकृतम् ।
 चण्डालस्वस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ॥
 साध्वन्यमनुपदय त्वमुपायं प्राणधारणे ।
 न मांसलोभात्तपसो नाशस्ते स्यान्महामुने ॥
 जानतोऽविहितो मार्गो न कार्यो धर्मसंकरः ।
 मा स्म धर्मं परित्याक्षीत्स्वं हि धर्मविदुत्तमः ॥
 विश्वामित्रस्ततो राजन्नित्युक्तो भरतर्षभ ।
 क्षुधार्तः प्रत्युवाचेदं पुनरेव महामुनिः ॥
 निराहारस्य सुमहान्मम कालोऽभिधावतः ।
 न विद्यतेऽभ्युपायश्च कश्चिन्मे प्राणधारणे ॥
 येन तेन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ।
 अभ्युज्जीवेत्सीदमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ॥

(१) भा. १२।१३९।५२; भासु. १२।१४१।५५-५६
 चण्डालो (चाण्डालो) तथा समा (तत्त्वं तथाऽऽ) धर्माज्ञ
 हीयसे (धर्मो न हीयते).

(२) भासु. १२।१४१।५६.

(३) भा. १२।१३९।५३; भासु. १२।१४१।५७
 भृगाणाम् (शृगालाद्) स्योरु (स्य श्व).

(४) भा. १२।१३९।५४; भासु. १२।१४१।५८
 कर्म वैकृतम् (धर्मगर्हितम्) चण्डाल (चाण्डाल).

(५) भा. १२।१३९।५५; भासु. १२।१४१।५९.

(६) भा. १२।१३९।५६; भासु. १२।१४१।६०
 जानतोऽविहितो मार्गो (जानता विहितं धर्मं) विदुत्तमः
 (भृतां वरः).

(७) भा. १२।१३९।५७; भासु. १२।१४१।६१.

(८) भा. १२।१३९।५८; भासु. १२।१४१।६२
 तेऽभ्यु (तेऽभ्यु).

(९) भा. १२।१३९।५९; भासु. १२।१४१।६३ तेन
 (येन) स्तीदमानः (त्साधमानः).

ऐन्द्रो धर्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाऽऽमिकः ।
 ब्रह्मवह्निर्मम बलं भक्ष्यामि समयं क्षुधा ॥
 यथा यथा वै जीवेद्वि तत्कर्तव्यमपीडया ।
 जीवितं मरणाच्छ्रेयो जीवन् धर्ममवाप्नुयात् ॥
 सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्नभक्षस्यापि भक्षणम् ।
 व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्भवाननुमन्यताम् ॥
 जीवन् धर्मं चरिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि च ।
 तपोमिर्विद्यया चैव ज्योतीषीव महत्तमः ॥

ऐन्द्रः पालनात्मकः । आमिकः सर्वशुक्लरूपः । ब्रह्म
 वेदः स एव वह्निः । ज्योतीषीव तपः (? तमः) इन्वनेन
 बलवन्तं करिष्यामि, आत्मानमिति शेषः । नीटी.
 श्यपच उवाच—

नैतत्त्वाद्न प्राप्स्यसे प्राणमन्यं

नाऽऽयुर्दीर्घं नामृतस्येव तृप्तिम् ।

भिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽस्तु

श्वभक्षणे श्वा ह्यभक्षो द्विजानाम् ॥

विश्वामित्र उवाच—

न दुर्मिक्षे सुलभं मांसमन्य-

च्छ्वपाक नात्र न च मेऽस्ति वित्तम् ।

क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशः

श्वमांसे चास्मिन् षड्रसान् साधु मन्ये ॥

(१) भा. १२।१३९।६०; भासु. १२।१४१।६४
 समर्थं क्षुधा (शमयन् क्षुधाम्).

(२) भा. १२।१३९।६१; भासु. १२।१४१।६५
 यथा वै (यथैव) मपीडया (महेलया).

(३) भा. १२।१३९।६२; भासु. १२।१४१।६६
 भक्षस्या (भक्ष्यस्या).

(४) भा. १२।१३९।६३; भासु. १२।१४१।६७
 जीवन् धर्मं चरिष्यामि (बलवन्तं करिष्यामि) नि च (नि तु).

(५) भा. १२।१३९।६४; भासु. १२।१४१।६८
 पूर्वाधे (नैतत्त्वाद्न प्राप्नुते दीर्घमायुर्नैव प्राणानामृतस्येव
 वृत्तिः ।) भक्षो (भक्ष्यो).

(६) भा. १२।१३९।६५; भासु. १२।१४१।६९
 नात्र (मन्ये).

अपच उवाच-

'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वै द्विज ।
यदि शास्त्रं प्रमाणं ते माऽभक्ष्ये मानसं कृथाः ॥

पञ्च शशशल्यकादयः पञ्चैव भक्ष्याः नान्ये इति हेतोः
अभक्ष्ये श्वमांसं मनो मा कृथाः । नीटी.

विश्वामित्र उवाच-

'अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापिः क्षुधितेन वै ।
अहमापदगतः क्षुब्धो भक्षयिष्ये श्वजाघनीम् ॥

श्वपच उवाच-

'भिक्षामन्यामाहरेति न चैतत्कर्तुमर्हसि ।
न नूनं कार्यमेतद्वै हर कामं श्वजाघनीम् ॥
इति कर्तुं नार्हसीति योजना । नीटी.

विश्वामित्र उवाच-

'शिष्टा वै कारणं धर्मे तद्वृत्तमनुवर्तये ।
परां मेध्याशनादेतां भक्ष्यां मन्ये श्वजाघनीम् ॥
शिष्टाः अगस्त्यादयः । नीटी.

अपच उवाच-

'असता यत्समाचीर्णं न स धर्मः सनातनः ।
नावृत्तमनुकार्यं वै मा छलेनानृतं कृथाः ॥

विश्वामित्र उवाच-

'न पातकं नावमतमृषिः सन् कर्तुमर्हति ।
समौ च श्वमृगौ मन्ये तस्माद्भक्ष्या श्वजाघनी ॥

(१) भा. १२।१३९।६६ ; भासु. १२।१४।१७० द्विज
(विशः) यदि (यथा).

(२) भा. १२।१३९।६७ ; भासु. १२।१४।१७१
क्षुब्धो (क्षुत्तो).

(३) भा. १२।१३९।६८ ; भासु. १२।१४।१७२
चैतत्कर्तुम् (च कर्तुमिहा).

(४) भा. १२।१३९।६९ ; भासु. १२।१४।१७३
देतां (देनां).

(५) भा. १२।१३९।७० ; भासु. १२।१४।१७४ न स
(न च) नावृत्तमनु (नाकार्यमिह) नानृतं (नाशुभं).

(६) भा. १२।१३९।७१ ; भासु. १२।१४।१७५
भक्ष्या श्वजाघनी (भक्ष्ये श्वजाघनीम्).

समौ पशुत्वादिति भावः ।

नीटी.

अपच उवाच-

'यद्ब्राह्मणार्थे कृतमर्थितेन
तेनर्षिणा तच्च भक्ष्याधिकारम् ।
स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति
सर्वैरुपायैर्हि स रक्षितव्यः ॥

तेन अगस्त्येन ब्राह्मणानामर्थे अर्थितेन प्रार्थितेन,
अर्थाद् ब्राह्मणैरेव, वातापिभक्षणं कृतं, न स्वार्थे । तदपि
अवस्थाधिकारे । स तादृश एव समयो नान्यत् किञ्चित्
कर्तुं शक्यमित्यर्थः । नृशंसमपि भक्षित्वा तेन वातापिना
भक्ष्यमाणा ब्राह्मणा रक्षिताः इति धर्म एवेत्यर्थः । नीटी.
विश्वामित्र उवाच-

'मित्रं च मे ब्राह्मणश्चायमात्मा
प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके ।
तं भर्तुकामोऽहमिमां हरिष्ये
नृशंसानामीदृशानां न बिभ्ये ॥

तर्हि अयं आत्मा देहः मम मित्रं, एतस्य रक्षणार्थं
मयाऽप्येतत् भुक्तं चेन्न कश्चिदोषोऽस्तीत्याह- मित्रं
चेति । नीटी.

अपच उवाच-

'कामं नरा जीवितं संत्यजन्ति
न चाभक्ष्यैः प्रतिकुर्वन्ति तत्र ।
सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीह विद्वन्
प्रियस्व कामं सहितः क्षुधा वै ॥

(१) भा. १२।१३९।७२ ; भासु. १२।१४।१७६
तच्च भक्ष्याधिकारम् (तदवस्थाधिकारे) हि स रक्षितव्यः
(गुरुवो हि रक्ष्याः).

(२) भा. १२।१३९।७३ ; भासु. १२।१४।१७७
ब्राह्मणश्चा (ब्राह्मणस्या) भर्तु (धर्तु) हरिष्ये (जिहीष्ये).

(३) भा. १२।१३९।७४ ; भासु. १२।१४।१७८
भक्ष्यैः प्रतिकुर्वन्ति तत्र (भक्ष्ये कश्चित् कुर्वन्ति बुद्धिम्)
क्षुधा वै (क्षुधैव).

क्षुधैव जितया सर्वान् कामानन्ये आप्नुवन्ति अतस्त्व-
मपि क्षुधैव सहितः अनाहारेणैव कामं प्रियस्व पूरयस्व ।
नीटी.

विश्वामित्र उवाच-

स्थाने तावत्संशयः प्रेत्यभावे
निःसंशयं कर्मणां वा विनाशः ।

अहं पुनर्वर्त इत्याशयात्मा

मूलं रक्षन् भक्षयिष्याम्यभक्ष्यम् ॥

सः कामः प्रेत्यभावे मरणे सति यशः यशस्करः
भवेदिति स्थाने युक्तम् । अनशनेन मरणं श्रेयः इति सत्य-
मित्यर्थः । जीवतस्त्वनश्नतो धर्मलोपः प्रत्यक्षः । मूलं
धर्मस्य शरीरं रक्ष्यम् । तस्य वैकल्येन धर्मविरोधो
भवतीत्यर्थः । नीटी.

बुद्ध्यात्मके व्यस्तमस्तीति तुष्टो

मोहादेकत्वं यथा चर्म चक्षुः ।

यद्यप्येनः संशयादाचरामि

नाहं भविष्यामि यथा त्वमेव ॥

बुद्ध्यात्मके प्रमातरि विचारिते स्वजाघनीभक्षणेऽपि
पुण्यमस्तीति जाने । ज्ञानोत्पत्तियोग्यं शरीरमपथेनापि
रक्ष्यमेवेति भावः । मोहात्मके कर्तृत्वाद्यभिमानभाजि
यथा स्वभक्षणे दोषस्तथैव तत्र विषयेऽस्ति । संशयात्मा,
अन्यतरस्याऽऽत्मनो दृढपरिग्रहाभावात् । तथाऽपि
श्वभक्षणमात्रेण त्वादृशः श्वपचोऽहं न भविष्यामि ।
तपसा दोषं दूरीकर्तुं शक्तोऽस्मीति भावः ।

नीटी,

श्वपच उवाच-

पतनीयमिदं दुःखमिति मे वर्तते मतिः ।

दुष्कृती ब्राह्मणं सन्तं यस्त्वामहमुपालभे ॥

इदं स्वजाघनीभक्षणं दुःखं पापं गोपनीयं गूहनीयं
त्वया क्रियमाणं निरसनीयमिति मे बुद्धिर्निश्चिताऽस्ति ।
ततोऽहं दुष्कृतः पापीयानपि अब्राह्मणोऽपि त्वामुपालभे
यः सोऽहं सन्नं कैतवकारी अस्मि । 'स त्वम्' इति पाठे
स त्वं प्रसिद्धो विश्वामित्रः, त्वां यदब्राह्मणोऽहमुपालभे
अतः दुष्कृतोऽस्मीति योजना । नीटी.

विश्वामित्र उवाच-

पिबन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु रुवत्स्वपि ।

न तेऽधिकारो धर्मेऽस्ति मा भूरात्मप्रशंसकः ॥

धर्मे धर्मानुशासने ।

नीटी.

श्वपच उवाच-

सुहृद्भूत्वाऽनुशास्मि त्वा कृपा हि त्वयि मे
द्विज ।

तदेवं श्रेय आधत्स्व मा लोभाच्छ्वानमादिथाः ॥

विश्वामित्र उवाच-

सुहृन्मे त्वं सुखेऽप्युद्वेदापदो मां समुद्धर ।

जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं श्वानीमुत्सृज

जाघनीम् ॥

(१) भा. १२।१३९।७७; भासु. १२।१४१।८१
पतनीय (गोपनीय) वर्तते (निश्चिता) दुष्कृती ब्राह्मणं सन्तं
(दुष्कृतो ब्राह्मणः सन्नं).

(२) भा. १२।१३९।७८; भासु. १२।१४१।८२.

(३) भा. १२।१३९।७९; भासु. १२।१४१।८३
शास्मि त्वा (शासे त्वां) तदेवं (यदिदं) च्छ्वानमादिथाः
(त्पातकं कृथाः).

(४) भा. १२।१३९।८०; भासु. १२।१४१।८४
श्वानी (शौनी).

(१) भा. १२।१३९।७५; भासु. १२।१४१।७९
तावत्संशयः (भवेत्स यशः) संशयः (संशयः) वा (वै) वर्त
इत्याशयात्मा (व्रतनित्यः शुभात्मा) रक्षन् (रक्ष्यं).

(२) भा. १२।१३९।७६; भासु. १२।१४१।८०
पूर्वार्थे (बुद्ध्यात्मके व्यस्तमस्तीति पुण्यं मोहात्मके यत्र यथा
श्वभक्ष्ये) । प्येनः संशयादा (प्येतत्संशयात्मा).

अपच उवाच-

नैवोत्सहे भवते दातुमेतां

नोपेक्षितुं ह्रियमाणं स्वमन्त्रम् ।

उभौ स्यावः स्वमलेनावलिप्तौ

दाताऽहं च त्वं च विप्र प्रतीच्छन् ॥

पापलोकौ च तावदलिप्तौ चेति समासः । प्रतीच्छन् । नीदी.

विश्वामित्र उवाच-

अद्याहमेतद्बृजिनं कर्म कृत्वा

जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रम् ।

प्रपूतात्मा धर्ममेवाभिपत्स्ये

यदेतयोर्गुरु तद्वै ब्रवीहि ॥

अपच उवाच-

आत्मैव साक्षी किल लोककृत्ये

त्वमेव जानासि यदत्र दुष्टम् ।

यो ह्याद्रियेद्भक्ष्यमिति श्रमांसं

मन्ये न तस्यास्ति विवर्जनीयम् ॥

विश्वामित्र उवाच-

उपादाने खादने वाऽस्य दोषः

कार्यो न्यायैर्नित्यमत्रापवादः ।

यस्मिन्न हिंसा नानृते वाक्यलेशो

भक्ष्यक्रिया तत्र न तद्ररीयः ॥

कार्यालये प्राणालये अभक्ष्यमपि भक्षणीयमिति भक्ष्या-
भक्ष्यविधेरपवादोऽस्ति । तथा च सूत्रम्- 'सर्वानानु-

(१) भा. १२।१३९।८१ ; भासु. १२।१४१।८५
भवते (भवतो) स्वमलेना (पापलोका) ऽहं च त्वं च
विप्र (चाहं ब्राह्मणस्त्वं) .

(२) भा. १२।१३९।८२ ; भासु. १२।१४१।८६
प्रपूतात्मा (स पूतात्मा) .

(३) भा. १२।१३९।८३ ; भासु. १२।१४१।८७ किल
लोक (कुलधर्म) दुष्टम् (दुष्कृतम्) द्रिये (द्रिया) .

(४) भा. १२।१३९।८४ ; भासु. १२।१४१।८८
वाऽस्य (चास्ति) कार्यो न्यायैर्नि (कार्यालये नि) यस्मिन्न
हिंसा नानृते वाक्य (यस्मिन् हिंसा नानृते वाच्य) तत्र (यत्र) .

मतिश्च प्राणालये तदर्शनात् ' (ब्रसू. ३।४।२८)
इति । यत्र अभक्ष्यक्रिया अभक्ष्यतापादकं वाक्यं तच्छास्त्रं
गरीयो न । यतः यस्मिन्नभक्ष्यभक्षणे हिंसा अनृतं च
न इदमेव द्वयमधर्मस्य ज्ञापकम् । किं तर्हि भक्ष्याभक्ष्य-
शास्त्रमनर्थकम् ? नेत्याह- वाच्यलेश इति । भाव-
प्रधानो निर्देशः । तत्र वाच्यत्वस्य निन्द्यत्वस्य लेशमात्रं,
न तु तद्विसानृतवदत्यन्तं निन्द्यमित्यर्थः । नीदी.

अपच उवाच-

यद्येष हेतुस्तव खादनस्य

न ते वेदः कारणं नान्यधर्मः ।

तस्मादभक्ष्ये भक्षणाद्वा द्विजेन्द्र

दोषं न पश्यामि यथेदमात्थ ॥

हेतुः प्राणपोषणेच्छा अस्ति कारणं प्रमाणं भक्ष्ये
भक्षणे । ' अभक्षणे ' इति च्छेदः । नीदी.

विश्वामित्र उवाच-

न पातकं भक्षणमस्य दृष्टं

सुरां पीत्वा पततीतीह शब्दः ।

अन्योन्यकर्माणि तथा तथैव

न लेशमात्रेण कृत्यं हिनस्ति ॥

अतिपापं हिंसावदभक्ष्यं भक्षमाणस्य न दृष्टम् ।
पततीतिशब्दः शब्दशास्त्रस्याऽऽज्ञामात्रम् । परंतु पापहेतु-
मुख्यो हिंसाख्योऽत्र न दृश्यते इति भावः । अन्योन्य-
कार्याणि मैथुनानि । पापमात्रेण कृतं पुण्यं हिनस्ति
नाशयति । तेन ईषत्वापोत्पत्तिरस्तु, न तु ब्राह्मण्यादि-
धर्महानिरस्तीति भावः । नीदी.

(१) भा. १२।१३९।८५ ; भासु. १२।१४१।८९
खादनस्य न (खादने स्यात्) नान्य (नार्थ) दभक्ष्ये भक्ष-
णाद्वा (ऋक्ष्येऽभक्षणे वा) मात्थ (मत्र) .

(२) भा. १२।१३९।८६ ; भासु. १२।१४१।९०
पूर्वाधे (नैवातिपाप भक्षमाणस्य दृष्टं सुरां वा पीत्वा पततीति
शब्दः ।) कर्माणि तथा (कार्याणि यथा) लेश (पाप) कृत्यं
(कृतं) .

श्वपच उवाच—

अस्थानतो हीनतः कुत्सिताद्वा
तं विद्वांसं बाधते साधुवृत्तम् ।
स्थानं पुनर्यो लभते निषङ्गा-
त्तेनापि दण्डः सहितव्य एव ॥

अस्थानतः चाण्डालगृहात्, हीनतः चौर्यतः, कुत्सितात् अदित्सतः कदर्यात्, अभिषङ्गात् अत्याग्रहात् श्वानं लभते तेनापि तेनैव दण्डः सहितव्यः सोढव्यः एव, न तु दातुमम दोषोऽस्तीति भावः । नीटी.

भीष्म उवाच—

एवमुक्त्वा निववृते मातङ्गः कौशिकं तदा ।
विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाघनीम् ॥
ततो जग्राह पञ्चाङ्गीं जीवितार्थी महामुनिः ।
सदारस्तामुपाकृत्य वने यातो महामुनिः ॥
अथास्य बुद्धिरभवद्विधिनाऽहं श्वजाघनीम् ।
भक्षयामि यथाकामं पूर्वं संतर्प्य देवताः ॥
ततोऽग्निमुपसंहृत्य ब्राह्मेण विधिना मुनिः ।
ऐन्द्राग्नेयेन विधिना चरुं श्रपयत स्वयम् ॥
ततः समारभत्कर्म दैवं पित्र्यं च भारत ।
आहूय देवानिन्द्रादीन् भागं भागं विधिक्रमात् ॥
एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्षाथ वासवः ।
संजीवयन् प्रजाः सर्वा जनयामास चौषधीः ॥
विश्वामित्रोऽपि भगवांस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।
कालेन महता सिद्धिमवाप परमाद्भुताम् ॥

(१) भा. १२।१३९।८७; भासु. १२।१४।१९१ तं वि (तद्धि) स्थान (श्वानं) निषङ्गा (ऽभिषङ्गा).

(२) भा. १२।१३९।८८; भासु. १२।१४।१९२.

(३) भा. १२।१३९।८९; भासु. १२।१४।१९३ पञ्चाङ्गी (स श्राङ्गं) कृत्य (हृत्य) यातो महामुनिः (भोक्तुमित्येष सः).

(४) भासु. १२।१४।१९४-१९६.

(५) भा. १२।१३९।९०; भासु. १२।१४।१९७ वर्षाथ (वं स).

(६) भा. १२।१३९।९१; भासु. १२।१४।१९८.

स संहृत्य च तत्कर्म अनास्वाद्य च तद्धविः ।
तोषयामास देवांश्च पितॄंश्च द्विजसत्तमः ॥

एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषुः ।
सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥

एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत् ।
जीवन् पुण्यमवाप्नोति नरो भद्राणि पश्यति ॥

तस्मात्कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ।
बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्तितव्यं यतात्मना ॥

बृहस्पतिना उक्तं सत्ता च प्रोक्ता राजनीतिः—

स्वबुद्धिवचनाभ्यां निर्णयः लोकयात्रा एव

राजधर्मः न वचनतः एव

युधिष्ठिर उवाच—

यदिदं घोरमुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।

अस्ति खिद्स्युमर्यादा यामहं परिवर्जये ॥

संमुह्यामि विषीदामि धर्मो मे शिथिलीकृतः ।

उद्यमं नाधिगच्छामि कुतश्चित्परिचिन्तयन् ॥

यदि महद्भिरपि घोरं कर्म कर्तव्यत्वेन समुद्दिष्टं यद-
श्रद्धेयमिवानृतमिव च तर्हि दस्यूनामकार्यकारिणामपि
मर्यादा काचिदस्ति इतोऽधिकं दस्यूनां न कर्तव्यमिति ।
अस्मिन्श्चाकृत्ये कर्तव्ये संमोहादिकं प्राप्तोऽप्यात्मानं सान्त्व-
यन्नपि उद्यमं अभ्यवसायं नाधिगच्छामि । एतान् धर्मान्
कर्तुमहं न शक्नोमीत्यर्थः । नीटी.

(१) भासु. १२।१४।१९९.

(२) भा. १२।१३९।९२; भासु. १२।१४।१९०.

(३) भा. १२।१३९।९३; भासु. १२।१४।१९०
नरो भद्राणि पश्यति (पुरुषो भद्रमश्नुते).

(४) भा. १२।१३९।९४; भासु. १२।१४।१९०.
यतात्मना (कृतात्मना).

(५) भा. १२।१४०।१; भासु. १२।१४२।१ यदिदं
घोरमुद्दिष्टं (यदि घोरं समुद्दिष्टं).

(६) भा. १२।१४०।२; भासु. १२।१४२।२ कुतश्चि-
त्परिचिन्तयन् (कदाचित्परिसान्त्वयन्).

भीष्म उवाच-

नैतच्छुद्धागमादेव तत्र धर्मानुशासनम् ।

प्रज्ञासमवतारोऽयं कविभिः संभृतं मधु ॥

एतदागमादेव श्रुत्वा तव धर्मानुशासनं मया कृत-
मिति नास्ति । किंतु प्रज्ञायाः समवहारः निष्ठा
कल्पितेयमित्यर्थः । एतदग्निहोत्रादिवद्विषयं न, अपि तु
कविभिरकरणे महान्तं दोषं पश्यद्भिः कल्पितमिति
भावः । नीटी.

बह्वयः प्रतिविधातव्याः प्रज्ञा राज्ञा ततस्ततः ।

नैकशाखेन धर्मेण यात्रैषा संप्रवर्तते ॥

ततस्ततः कोकिलवराहवृकसिंहादिभ्यः शिक्षित्वा
यत्र यासु प्रज्ञासु अनुष्ठेयासु एषा तव बुद्धिः ऐक-
शाखेन एकदेशिना धर्मेण उपलक्षिता न संप्रवर्तते, ताः
प्रज्ञाः बह्वयः प्रतिविधातव्याः सन्ति । नीटी.

बुद्धिसंजननं राज्ञां धर्ममाचरतां सदा ।

जयो भवति कौरव्य तदा तद्विद्धि मे वचः ॥

धर्मादिः ज्ञेयः, तत् तत्र विषये मे मम वचो
विद्धि । नीटी.

बुद्धिश्रेष्ठा हि राजानो जयन्ति विजयैषिणः ।

धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः ॥

प्रतिविधातव्यः चिकित्सनीयः । नीटी.

नैकशाखेन धर्मेण राज्ञां धर्मो विधीयते ।

दुर्बलस्य कुतः प्रज्ञा पुरस्तादनुदाहृता ॥

(१) भा. १२।१४०।३ ; भासु. १२।१४२।३ च्छुद्धा
(च्छुत्वाऽऽ) तारो (हारो).

(२) भा. १२।१४०।४ ; भासु. १२।१४२।४
यात्रैषा (यत्रैषा).

(३) भा. १२।१४०।५ ; भासु. १२।१४२।५ पूर्वार्धे
(बुद्धिसंजननो धर्मं आचारश्च सतां सदा ।) जयो (ज्ञेयो)
तदा (सदा).

(४) भा. १२।१४०।६ ; भासु. १२।१४२।६ नो
जयन्ति (नश्चरन्ति).

(५) भा. १२।१४०।७ ; भासु. १२।१४२।७ राज्ञां
(राज्ञो) दाहृता (पाहृता).

घ. को. ८१

यतः पुरस्तात् अध्ययनकाले अनुपाहृता अशिक्षिता,
अतः दुर्बलस्य एकदेशाध्ययनवतः प्रज्ञा कुतः ? न
कुतश्चिदित्यर्थः । नीटी.

अद्वैधज्ञः पथि द्वैषे संशयं प्राप्तुमर्हति ।

बुद्धिद्वैधं वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ॥

द्वैधं एकस्यैव कर्मणः क्वचित् काले धर्मत्वं क्वचि-
दधर्मत्वमिति द्विप्रकारत्वम्, तस्मिन् प्राप्ते तदनभिज्ञः
संशयं संकटं प्राप्नोति । अहिंसाया धर्मत्वेऽपि चोर-
रक्षया पापं भवति तद्वदिदं ज्ञेयम् । नीटी.

पार्श्वतः करणं प्रज्ञा विषूची त्वापगा इव ।

जनस्तूच्चारितं धर्मं विजानात्यन्यथाऽन्यथा ॥

पार्श्वतः पश्चात् करणं करणीयं विष्टम्भित्वा निश्चित्य
अग्रिमवर्षे प्रज्ञाभ्यः षड्भागस्यार्धमंशत्रयं वा ग्रहीष्यामि
इत्यभिसंधाय प्रकारयेत् आपत्काले तमेव षड्भागं सार्ध-
गुणं सपादगुणं वा प्रकर्षेण गृह्णीयात् । तत्कुर्वन् मूढ-
दृष्ट्याऽधर्मो भवति, न तु प्राज्ञदृष्टेत्यर्थः । नीटी.

सम्यग्विज्ञानिनः केचिन्मिथ्याविज्ञानिनोऽपरे ।

तद्वै यथातथं बुद्ध्या ज्ञानमाददते सताम् ॥

सतां मतमिति शेषः । नीटी.

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिनः ।

वैषम्यमर्थविद्यानां नैरर्थ्यात्ख्यापयन्ति ते ॥

मुष्णन्ति धर्मशास्त्रविरुद्धमर्थशास्त्रं नाऽऽदत्तव्यमिति
वदन्ति । वैषम्यं अप्रामाण्यं अधर्मत्वं वा । नीटी.

(१) भा. १२।१४०।८ ; भासु. १२।१४२।८.

(२) भा. १२।१४०।९ ; भासु. १२।१४२।९ पूर्वार्धे
(पार्श्वतः करणं प्राज्ञो विष्टम्भित्वा प्रकारयेत् ।) स्तूच्चारितं
(स्तच्चारितं).

(३) भा. १२।१४०।१० ; भासु. १२।१४२।१०
सम्यग्वि (अमिथ्या) नोऽपरे (नः परे) यथातथं (यथायर्थं).

(४) भा. १२।१४०।११ ; भासु. १२।१४२।११
नैरर्थ्यात् (निरर्थाः).

‘आजिजीविषवो विद्यां यशस्कामाः समन्ततः ।
ते सर्वे नरपापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः ॥

‘अपक्वमतयो मन्दा न जानन्ति यथातथम् ।
सदा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्वत्रापरिनिष्ठिताः ॥

‘परिमुष्णन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः ।
विज्ञानमथ विद्यानां न सम्यगिति वर्तते ॥

‘निन्दया परविद्यानां स्वां विद्यां ख्यापयन्ति ये ।
वागव्या वाक्छुरीमत्वा दुग्धविद्याफला इव ।
तान् विद्यावणिजो विद्धि राक्षसानिव भारत ॥

‘व्याजेन कृत्स्नो विदितो धर्मस्ते परिहास्यते ।
न धर्मवचनं वाचा न बुद्धया चेति नः श्रुतम् ॥

शास्त्रचोरनिन्दाप्रसङ्गात् तदुपजीविनोऽपि निन्दति—
आजिजीविषव इति साधैश्चतुर्भिः । दम्भिनं निन्दत्यर्षेण
— व्याजेनेति । कृत इति शेषः । ते तव । प्रकृतमाह—
नेति । वाचा केवल्या बुद्ध्या तर्केण वा केवलेन धर्म-
वचनं धर्मनिश्चयः नास्ति, अपि तु समुचितार्था उभाभ्यां
धर्मनिर्णयः इत्यर्थः । नीटी.

‘इति बार्हस्पतं ज्ञानं प्रोवाच मधवा स्वयम् ।
न त्वेव वचनं किञ्चिदनिमित्तादिहोच्यते ॥

(१) भा. १२।१४०।१२; भासु. १२।१४२।१२
यशस्कामाः (यशःकामौ) नरपा (नृप पा).

(२) भा. १२।१४०।१३; भासु. १२।१४२।१३ सदा
(यथा) आपरि (आयुक्ति).

(३) भा. १२।१४०।१४; भासु. १२।१४२।१४ विज्ञान-
मथ (विज्ञातमर्थ).

(४) भा. १२।१४०।१५; भासु. १२।१४२।१५-१६
स्वां विद्यां (स्वविद्यां) ये (च) वाक्छुरीमत्वा (वाक्छुरीभूता).

(५) भा. १२।१४०।१६; भासु. १२।१४२।१६-१७
कृत्स्नो विदितो (सङ्गिविदितो) हास्यते (हास्यति) न बुद्ध्या
चेति (नैव बुद्धयेति).

(६) भा. १२।१४०।१७; भासु. १२।१४२।१७-१८.

‘स्वविनीतेन शास्त्रेण व्यवस्यन्ति तथाऽपरे ।
लोकयात्रामिहैके तु धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥

न त्विति । ‘आततायी ब्राह्मणोऽपि हन्तव्यः’
इत्यादि वचनं ‘कामतो ब्राह्मणं हन्तुः प्रायश्चित्तं न
विद्यते’ इत्यनेन विरुद्धमपि निष्कारणं न प्रवर्तते ।
‘को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वा’ इति
वचनं यथा ‘दिश्वतीकाशान् करोति’ इत्यतीकाशविधि-
परं, न तु परलोकफले संदेहोपन्यासपरम् । एवमाततायि-
ब्राह्मणवधवाक्यमपि ‘आततायी सर्वथा हन्तव्यः’ इत्येव-
परं, न तु ब्राह्मणरूपोऽप्याततायी हन्तव्यः’ इत्येवंपरमिति
कैश्चिदुच्यते । अपरे तु सुविनीतेन युक्तिमताऽपि
शास्त्रेण शिक्षितमाततायिवधं न व्यवस्यन्ति कर्तव्यत्वेन
निश्चिन्वन्ति, अहिंसाशास्त्रप्राबल्यात् । आत्मवधार्यमुद्य-
ताद्गोरिवाऽऽततायिनोऽप्यात्मानं रक्षेत्, न गामिव तं
हन्यादिति तेषां भावः । इहलोके तु एके मुख्यास्त्वाचार्याः
लोकयात्रां तन्निर्वाहमेव धर्मं प्राहुः । सा च चोरादीनां
वधमन्तरेण न संभवतीत्यवश्यं हिंसाऽपि कर्तव्येति
तेषामाशयः । तथाहि कल्पकाराः श्रुतिमुदाहरन्ति—
‘अन्नादे भ्रणहा मार्ष्टि अनेना अभिशंसति । स्तेनः
प्रमुक्तो राजनि याचननृतसंगरे ॥ गुरौ याज्यश्च शिष्यश्च
स्त्री भर्तृपचारिणी ॥’ इति । मार्ष्टि पापमिति शेषः ।
नीटी.

‘समुद्दिष्टं सतां धर्मं स्वयमूहेन पण्डितः ।

अमर्षाच्छास्त्रसंमोहादविज्ञानाच्च भारत ॥

‘शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहे यात्यदर्शनम् ।

आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रशस्यते ॥

(१) भा. १२।१४०।१८; भासु. १२।१४२।१८-१९
स्ववि (सुवि) व्यवस्यन्ति तथा (न व्यवस्यन्त्यथा) धर्ममा
(धर्म प्रा).

(२) भा. १२।१४०।१९; भासु. १२।१४२।१९-२०
मूहेन (मूहेत).

(३) भा. १२।१४०।२०; भासु. १२।१४२।२०-२१.

अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद्वचनं साधु मन्यते ।

अनपाहृतमेवेदं नेदं शास्त्रमपार्थक्यम् ॥

दैतेयानुशानाः प्राह संशयच्छेदने पुरा ।

ज्ञानमन्यपदेयं हि यथा नास्ति तथैव तत् ॥

तेन त्वं छिन्नमूलेन कं तोषयितुमर्हसि ।

अतध्यविहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाश्रुयात् ॥

उप्रायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणे न त्ववेक्षसे ।

अङ्गेभामन्ववेक्षस्व राजनीतिं बुभूषितुम् ।

यया प्रमुच्यते त्वन्यो यदर्थं च प्रमोदते ॥

एवं सत्यपि मतभेदे युक्त्यैव धर्ममूहेतेत्याह-समिति । तस्मादमर्षादीस्त्यक्त्वा समूहे सभायां शास्त्रं वदेदित्याशयेनाऽऽह- अमर्षादिति । आगतगमया बुद्ध्या श्रुत्युपगृहीतेन तर्केण सहितं यद्वचनं तेन प्रशस्यते शास्त्रं, नान्यतरेण । अन्यस्तु- ज्ञानहेतुत्वात् अज्ञातज्ञापकतया वचनं तर्केण हीनं शब्दमेव साधु मन्यते । कुतः ? अज्ञानात् । अन्यः पुनः अनया युक्त्या इदं शास्त्रं हतं दूषितं इति हेतोः अपार्थक्यं व्यर्थं इति मन्यते, तदप्यज्ञानादेव । तस्मात्तर्केण शास्त्रस्य शास्त्रेण तर्कस्य वा बाधमकृत्वा यदुभयसंमतं तदेवानुष्ठेयं इत्युशानसो मतं पूर्वोक्तेन बार्हस्पत्येन ज्ञानेनैक्यं गतमिति दर्शितम् । किंच अपदिश्यं दिशोर्मध्ये स्थितं कोटिद्वयस्पर्शि ज्ञानं संशयरूपं, तद्यथा नास्ति तथैव, व्यर्थमित्यर्थः । अतः तं संशयं छिन्नमूलेन मूलोच्छेदेन यथा स्यात्तथा संनोदयितुं दूरीकर्तुं अर्हसि । निःसंशयं यत् ज्ञानं तदेवा-

(१) भा. १२।१४०।२१; भासु. १२।१४२।२१-२२

अनपाहृतमेवेदं नेदं (अनया हृतमेवेदमिति) ।

(२) भा. १२।१४०।२२; भासु. १२।१४२।२२-२३

नुशानाः (नुशाना) च्छेदने (च्छेदनं) देव्यं (दिश्यं) ।

(३) भा. १२।१४०।२३; भासु. १२।१४२।२३-२४

तेन त्वं (तं तथा) कं तोषयितु (संनोदयितु) अतध्यविहितं (अनव्यवहितं) पाश्रुयात् (पाश्रुते) ।

(४) भा. १२।१४०।२४; भासु. १२।१४२।२४-२५

त्ववेक्षसे (त्वमीक्षसे) द्वितीयार्थे (अङ्ग मामन्ववेक्षस्व राजन्याय बुभूषते ।) यया (यथा) च (न) ।

ऽऽश्रयस्त्वेत्यर्थः । यो वा भवान् मम इदं नीतिवाक्यं न उपाश्रुते नाङ्गीकरोति तत् अनव्यवहितं अयुक्तम् । व्यवहितपदं नशब्देन समस्तं चेत् नव्यवहितशब्दः संनिवृष्टवचनः, तदभावोऽनव्यवहितमिति योगोऽत्र ज्ञेयः । कुतोऽयुक्तम् ? अत आह- उग्रायेति । यतः उग्राय हिंसकमार्थमेव त्वं सृष्टोऽसि । तच्च त्वं न समीक्षसे, अतो मम वचनं तव चेतसि न किंचिद्व्यभिचरति । हे अङ्ग, मामन्ववेक्षस्व । बुभूषते ऐश्वर्यलिप्सवे राजन्याय राजसमूहाय तदर्थं यथा तत्प्रमुच्यते तथा कुर्वाणं मामन्ववेक्षस्व इत्यप्याहुत्य योज्यम् । अन्यः लोकः यदर्थं यमर्थं न प्रमोदते नानुमोदते । हिंस्रोऽयमिति मां निन्दन्तोऽपि भूलोकार्थिनो राजानः स्वहितमज्ञाना अपि मया स्वलोके प्रापिताः उपकारायैव, न स्वार्थाय । एवं त्वमप्युप्रेण कर्मणा प्रजास्तद्धितायैव शाधि इति भावः ।

नीटी.

अजोऽथः क्षत्रमित्येतत्सदृशं ब्रह्मणा कृतम् ।

तस्मादभीक्ष्णभूतानां यात्रा काचित्प्रसिध्यति ॥

यथाऽजो यशार्थं नीयते तद्धिताय, एवं अश्वक्षत्रियावपि संग्रामार्थं नीयते तद्धितायैव, 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जिता वा भोक्ष्यसे महीम्' इत्युक्तेः । तथा यज्ञे हन्यमानस्य पशोरपि स्वर्गप्राप्तिर्दृष्टा- 'पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्स देवान्जान्वाकामयतैतुं तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्यामः' इति ।

नीटी.

यस्त्ववध्यवघ्ने दोषः स वध्यस्यावघ्ने स्मृतः ।

एषैव खलु मर्यादा यामयं परिवर्जयेत् ॥

एवं 'समुह्यामि' (भा. १२।१४०।२) इत्यादे-रुत्तरमुक्त्वा 'अस्ति त्विहस्युमर्यादा' (भा. १२।१४०।१) इत्यस्योत्तरमाह- यस्त्विति । नीटी.

(१) भा. १२।१४०।२५; भासु. १२।१४२।२६ दभीक्ष्ण (दभीक्ष्ण) ।

(२) भा. १२।१४०।२६; भासु. १२।१४२।२७ एषैव (सा चैव) ।

तस्मात्क्षिणः प्रजा राजा स्वधर्मे स्थापयेदुत ।
 अन्योन्यं भक्षयन्तो हि प्रचरेयुर्वका इव ॥
 यस्य दस्युगणा राष्ट्रे ध्वाङ्क्षा मत्स्याञ्जलादिव ।
 विहरन्ति परस्वानि स वै क्षत्रियपांसनः ॥
 कुलीनान् सचिवान् कृत्वा वेदविद्यासमन्वितान् ।
 प्रशाधि पृथिवीं राजन् प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
 विहीनजमकर्माणं यः प्रगृह्णाति भूमिपः ।
 उभयस्याविशेषज्ञस्तद्वै क्षत्रं नपुंसकम् ॥
 अन्यायं न्यायवर्जितं यथा स्यात्तथा प्रगृह्णाति षड्-
 भागमादत्ते । कर्मणा पालनात्मकेन विहीनं क्षत्रम् ।
 नीटी.

नैवोग्रं नैव चानुग्रं धर्मेणेह प्रशस्यते ।
 उभयं न व्यतिक्रामेदुग्रो भूत्वा मृदुर्भव ॥
 कष्टः क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि यत्स्थितम् ।
 उग्रे कर्मणि सृष्टोऽसि तस्माद्राज्यं प्रशाधि वै ॥
 अशिष्टनिग्रहो नित्यं शिष्टस्य परिपालनम् ।
 इति शक्रोऽब्रवीद्धीमानापत्सु भरतर्षभ ॥
 युधिष्ठिर उवाच—
 अस्ति स्विहस्युमर्यादा यामन्यो नातिलङ्घयेत् ।
 पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

(१) भा. १२।१४०।२७; भासु. १२।१४२।२८ यदुत
 (येत्ततः).

(२) भा. १२।१४०।२८-२९; भासु. १२।१४२।
 २९-३०.

(३) भा. १२।१४०।३०; भासु. १२।१४२।३१ विहीन-
 जमकर्माणं (विहीनं कर्मणा न्यायं) उभयस्याविशेषज्ञस्त
 (उपायस्याविशेषज्ञं त).

(४) भा. १२।१४०।३१; भासु. १२।१४२।३२.

(५) भा. १२।१४०।३२; भासु. १२।१४२।३३
 यत्स्थि (मे स्थि) उग्रे (उग्र).

(६) भा. १२।१४०।३३; भासु. १२।१४२।३४ इति
 शक्रो (एवं शुक्रो).

(७) भा. १२।१४०।३४; भासु. १२।१४२।३५
 स्विहस्यु (वेदिह) नाति (नाभि).

मीष्म उवाच—

ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धांस्तपस्विनः ।
 श्रुतचारित्रवृत्ताढ्यान् पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ॥
 ब्राह्मणादर्वागेव दण्डस्य मर्यादां, ब्राह्मणस्तु नैवं
 दण्डयः अपि तु पूज्य एव इत्याह— ब्राह्मणानेवेति ।
 नीटी.

या देवतासु वृत्तिस्ते साऽस्तु विप्रेषु सर्वदा ।
 कुद्वैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि बहुधा नृप ॥
 तेषां प्रीत्या यशो मुख्यमप्रीत्या तु विपर्ययः ।
 प्रीत्या ह्यमृतवद्विप्राः कुद्धाश्चैव यथा विषम् ॥
 धर्मार्थकामानां तारतम्यम्

वैशम्पायन उवाच—

इत्युक्तवति मीष्मे तु तूष्णींभूते युधिष्ठिरः ।
 पप्रच्छावसरं गत्वा भ्रातृन् विदुरपञ्चमान् ॥

एवं शराणां सर्वापन्निवारणेनः खड्ग इति खड्गोत्प-
 त्यन्ता कथा सर्वैः श्रुता । अथेदानीमेकरूपेऽप्युपदेष्टरि
 शिष्याः स्वस्वामिप्रायानुसारेणैव शास्त्रतत्त्वं गृह्णन्तीत्ये-
 तमर्थमाख्यायिकामुखेन दर्शयति — इत्युक्तवतीत्या-
 दिना । आवसथं गृहम् । विदुरः पञ्चमो येषु तान् ।
 स्वयं षष्ठः । षड्योगजा गीता इत्ययं षड्जगीताध्यायः ।
 नीटी.

धर्मे चार्थे च कामे च लोकवृत्तिः समाहिता ।
 तेषां गरीयान् कतमो मध्यमः को लघुश्च कः ॥

(१) भा. १२।१४०।३५; भासु. १२।१४२।३६.

(२) भा. १२।१४०।३६; भासु. १२।१४२।३७ सर्वदा
 (नित्यदा).

(३) भा. १२।१४०।३७; भासु. १२।१४२।३८ पूर्वार्थे
 (प्रीत्या यशो भवेन्मुख्यमप्रीत्या परमं भयम्.) यथा विषम्
 (विषं यथा).

(४) भा. १२।१६१।१; भासु. १२।१६७।१ वसरं
 (वसथं).

(५) भा. १२।१६१।२; भासु. १२।१६७।२ लोक
 (लोभ).

कस्मिंश्चाऽऽत्मा नियन्तव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै ।
संतुष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥

त्रिवर्गविजयाय कामक्रोधलोभानां जयाय । नीटी.

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् ।

जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥

विदुर उवाच—

बाहुश्रुत्यं तपस्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा ।

भावशुद्धिर्दया सत्यं संयमश्चाऽऽत्मसंपदः ॥

धर्मावतारत्वात् धर्मशास्त्रानुसारि वाक्यं विदुर उवाच—
बाहुश्रुत्यमिति । बाहुश्रुत्यं बहुध्ययनम् । तपः स्वधर्मा-
चरणम् । त्यागो दानम् । श्रद्धा आस्तिक्यम् । यज्ञक्रिया
सोमसंस्थादिः । क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य वा निर्विका-
रित्वम् । भावशुद्धिः निष्कपटत्वम् । दया दीनेष्वनुजि-
घृक्षा । सत्यं हिंसाशून्यं यथार्थवचनम् । संयमः इन्द्रिय-
निग्रहः । एता दश आत्मनः धर्मस्य संपदः ऐश्वर्याणि ।
नीटी.

एतदेवामिषस्व मा ते भूचलितं मनः ।

एतन्मूलौ हि धर्मार्थावेतदेकपदं हितम् ॥

धर्मेणैवर्षयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

धर्मेण देवा दिविगा धर्मे चार्थः समाहितः ॥

धर्मो राजन् गुणश्रेष्ठो मध्यमो हर्ष उच्यते ।

कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना ॥

(१) भा. १२।१६।१३; भासु. १२।१६।३ नियन्तव्य
(निधातव्य) संतुष्टा (संहृष्टा).

(२) भा. १२।१६।१४-५; भासु. १२।१६।४-५.
चतुर्थश्लोकानन्तरं 'विदुर उवाच' इत्यधिकम् ।

(३) भा. १२।१६।१६; भासु. १२।१६।६ हितम्
(हि मे).

(४) भा. १२।१६।१७; भासु. १२।१६।७ दिविगा
य (ववृधुर्ष).

(५) भा. १२।१६।१८; भासु. १२।१६।८-९
गुणश्रेष्ठो (गुणः श्रेष्ठो).

तथा च सर्वभूतेषु वर्तितव्यं यथाऽऽत्मनि ॥

समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ।

पार्थो वाक्यार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यमतन्द्रितः ॥

कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्ता प्रशस्यते ।

कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ॥

एवं धर्मश्रेष्ठये विदुरेण प्रतिपादितेऽर्थश्रेष्ठयमर्जुन
आह— कर्मभूमिरिति । नीटी.

अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ।

न ऋतेऽर्थेन वर्तेते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥

अव्यतिक्रमः मर्यादा । नीटी.

विजयी ह्यर्थवान् धर्ममाराधयितुमुत्तमम् ।

कामं च चरितुं शक्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥

अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ।

अर्थसिद्ध्या हि निर्वृतावुभावेतौ भविष्यतः ॥

उद्भूतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः ।

ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्युपासते ॥

जटाजिनधरा दान्ताः पङ्कदग्धा जितेन्द्रियाः ।

मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥

(१) भासु. १२।१६।१९.

(२) भा. १२।१६।१९; भासु. १२।१६।१०
'वैशम्पायन उवाच' इत्यधिकम्, वाक्यार्थ (धर्मार्थ)
व्यमतान्द्रितः (कथं प्रचोदितः).

(३) भा. १२।१६।१०; भासु. १२।१६।११
'अर्जुन उवाच' इत्यधिकम्, कृषिवा (कृषिर्वा) रक्ष्यं (रक्षं).

(४) भा. १२।१६।११; भासु. १२।१६।१२ ऋते
(हृते).

(५) भा. १२।१६।१२; भासु. १२।१६।१३
विजयी ह्यर्थं (विषयैरर्थं).

(६) भा. १२।१६।१३; भासु. १२।१६।१४ हि
निर्वृता (विनिर्वृता).

(७) भा. १२।१६।१४; भासु. १२।१६।१५
उद्भूतार्थं (तद्गतार्थं).

(८) भा. १२।१६।१५; भासु. १२।१६।१६.

निस्तन्तवः नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । नीटी.
 'काषायवसनाश्चान्ये शर्मश्रुला ह्रीसुसंवृताः ।
 विद्वांसश्चैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥
 'अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरे स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
 कुलप्रत्यागमाश्चैके स्वं स्वं मार्गमनुष्ठिताः ॥
 'आस्तिका नास्तिकाश्चैव नियताः संयमे परे ।
 अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानं तु प्रकाशता ॥
 प्रज्ञानमर्थश्रेष्ठ्यविषयम् । नीटी.

'श्रुत्यान् भोगैर्द्विषो दण्डैर्यो योजयति
 सोऽर्थवान् ।
 एतन्मतिमतां श्रेष्ठ मतं मम यथातथम् ।
 अनयोस्तु निबोध त्वं वचनं वाक्यकण्ठयोः ॥
 अनयोः नकुलसहदेवयोः । नीटी.
 ततो धर्मार्थकुशलौ माद्रीपुत्रावनन्तरम् ।
 नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परम् ॥
 'आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि च स्थितः ।
 अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥
 'अस्मिस्तु वै सुसंवृत्ते दुर्लभे परमप्रिये ।
 इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥

(१) भा. १२।१६१।१६; भासु. १२।१६७।१७
 सुसंवृताः (निवेदिनः).

(२) भा. १२।१६१।१७; भासु. १२।१६७।१८ मार्ग
 (धर्म).

(३) भा. १२।१६१।१८; भासु. १२।१६७।१९
 प्रकाशता (प्रकाशिता).

(४) भा. १२।१६१।१९-२०; भासु. १२।१६७।
 २०-२१. एकोनविंशश्लोकानन्तरं ' वैशम्पायन उवाच ' इत्यधिकम् ।

(५) भा. १२।१६१।२१; भासु. १२।१६७।२२
 ' नकुलसहदेवावुचतुः ' इत्यधिकम्, पि च (पि वा).

(६) भा. १२।१६१।२२; भासु. १२।१६७।२३
 सुसंवृत्ते (निनिवृत्ते).

'योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यश्चार्थसंयुतः ।
 मध्विवामृतसंयुक्तं तस्मादेतौ मताविह ॥
 तत् हि निश्चितं, त्वा त्वां प्रति, अमृतसमं यथा
 स्यात्तथा मतो, आवयोरिति शेषः । नीटी.
 'अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथाऽर्थोऽधर्मिणः कुतः ।
 तस्मादुद्विजते लोको धर्मार्थाद्यो बहिष्कृतः ॥
 अनर्थस्य अर्थहीनस्य । अधर्मिणः धर्महीनस्य ।
 नीटी.

'तस्माद्धर्मप्रधानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना ॥
 विश्वस्तेषु च भूतेषु कल्पते सर्व एव हि ॥
 धर्मरूपेण प्रदानेन । विश्वस्तेषु अस्मद्वाक्ये विश्वास-
 वत्सु । नीटी.

'धर्म समाचरेत्पूर्वं तथाऽर्थं धर्मसंयुतम् ।
 ततः कामं चरेत्पश्चात्सिद्धार्थस्य हि तत्फलम् ॥
 अत्र धर्मार्थयोः समत्वेऽपि धर्मस्य पूर्वत्वाद्विदुर-
 मतमेवैतदीषद्भेदेन दर्शितम् । नीटी.

'विरेमतस्तु तद्वाक्यमुक्त्वा तावन्धिनोः सुतौ ।
 भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥
 नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति ।
 नाकामः कामयानोऽस्ति तस्मात्कामो विशिष्यते ॥

कामस्यैव प्राधान्यं मन्वानो भीमसेन उवाच- न
 काम इति । नीटी.

(१) भा. १२।१६१।२३; भासु. १२।१६७।२४
 मध्विवामृतसंयुक्तं (तद्विवाऽमृतसंवादं).

(२) भा. १२।१६१।२४; भासु. १२।१६७।२५.

(३) भा. १२।१६१।२५; भासु. १२।१६७।२६
 प्रधानेन (प्रदानेन) च भूतेषु (हि भूतेषु) सर्व एव (सर्वमेव).

(४) भा. १२।१६१।२६; भासु. १२।१६७।२७
 तथाऽर्थं (ततोऽर्थं) त्तिद्धार्थस्य (त्तिद्धार्थः स) त्फलम् (त्परम्).

(५) भा. १२।१६१।२७-२८; भासु. १२।१६७।
 २८-२९. अष्टाविंशश्लोकात्पूर्वं ' वैशम्पायन उवाच ' इति,
 तच्छ्लोकात् परं ' भीमसेन उवाच ' इति चाधिकम् ।

कामेन युक्ता ऋषयस्तपस्यैव समाहिताः ।
 पलाशफलमूलाशा वायुभक्षाः सुसंयताः ॥
 वेदोपवादेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ।
 श्राद्धयज्ञक्रियायां च तथा दानपरिग्रहे ॥
 वणिजः कर्षका गोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा ।
 दैवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ॥
 समुद्रं चाऽऽविशन्यन्ये नराः कामेन संयुताः ।
 कामो हि विविधाकारः सर्व कामेन संततम् ॥
 नास्ति नासीन्नाभविष्यद्भूतं कामात्मकात्परम् ।
 एतत्सारं महाराजं धर्मार्थावत्र संश्रितौ ॥
 नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मतः ।
 श्रेयस्तैलं च पिण्याकादधृतं श्रेय उदश्रितः ॥
 उदश्रितः तक्रात् । नीदी.
 श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात्कामो धर्मार्थयोर्वरः ।
 पुष्पतो मध्विव रसः कामात्संजायते सुखम् ॥
 कामो धर्मार्थयोर्योनिः कामश्चाथ तदात्मकः ॥
 नाकामतो ब्राह्मणाः स्वन्नमार्था-
 न्नाकामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
 नाकामतो विविधा लोकचेष्टा
 तस्मात्कामः प्राक् त्रिवर्गस्य दृष्टः ॥

अकामतः कामं विना केवलार्थात् स्वन्नं मृष्टान्नं
 अस्ति । न हि धनमस्तीति मृष्टं भुज्यते, अपि तु
 रुच्यात्मकः कामोऽस्तीति । अन्यथा ज्वरितस्यापि मृष्टं
 दीयते । नीदी.

मुचारुवेषाभिरलंकृताभि-
 र्मदोत्कटाभिः प्रियवादिनीभिः ।
 रमस्व योषाभिरुपेत्य कामं
 कामो हि राजंस्तरसाऽभिपाती ॥
 बुद्धिर्ममैषा परिषत्स्थितस्य
 या भूद्विचारस्तव धर्मपुत्र ।
 स्यात्संहितं सद्भिरफलगुसारं
 समेत्य वाक्यं परमानृशंस्यम् ॥

परिखास्थितस्य । परितः खाता परिखा । सर्वतो
 मूलशोध इत्यर्थः । तत्र स्थितस्य । अनृशंसं अनिष्टुरम् ।
 नीदी.

धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या
 यस्त्वेकसेवी स नरो जघन्यः ।
 द्वयोस्तु दक्षं प्रवदन्ति मध्यं
 स उत्तमो यो निरतस्त्रिवर्गे ॥

दाक्ष्यमर्थहेतुत्वात् मध्यं मध्यमम् । अर्थात् काम
 उत्तमो धर्मो जघन्य इति फलितम् । नीदी.

प्राज्ञः सुहृद्वन्दनसारलिप्तो
 विचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ।
 ततो वचः संग्रहविग्रहेण
 प्रोक्त्वा यवीयान् विरराम भीमः ॥

(१) भा. १२।१६।१२६; भासु. १२।१६।७३०
 मूलाशा (मूलादा).

(२) भा. १२।१६।१३०; भासु. १२।१६।७३१ वदि
 (वेदे).

(३) भा. १२।१६।१३१; भासु. १२।१६।७३२ दैव
 (देव).

(४) भा. १२।१६।१३२; भासु. १२।१६।७३३
 चाऽऽविश (वा विश).

(५) भा. १२।१६।१३३; भासु. १२।१६।७३४ संश्रितौ
 (संस्थितौ).

(६) भा. १२।१६।१३४; भासु. १२।१६।७३५ तैलं च
 (तैलं हि).

(७) भा. १२।१६।१३५; भासु. १२।१६।७३५-३६ कामा-
 त्संजायते सुखम् (काम आभ्यां तथा स्मृतः).

(८) भासु. १२।१६।७३६-३७.

(१) भा. १२।१६।१३६; भासु. १२।१६।७३८ वादिनीभिः
 (दर्शनाभिः) जंस्तरसाऽभिपाती (जन्परमो भवेन्नः).

(२) भा. १२।१६।१३७; भासु. १२।१६।७३९ परिषत्स्थि
 (परिखास्थि) समेत्य (ममेति) नृशंस्यम् (नृशंसम्).

(३) भा. १२।१६।१३८; भासु. १२।१६।७४० यस्त्वेक-
 सेवी (यो लोकभक्तः) द्वयोस्तु दक्षं (तयोस्तु दाक्ष्यं) निरतस्त्रि-
 (ऽभिरतस्त्रि).

(४) भा. १२।१६।१३९; भासु. १२।१६।७४१ विग्रहेण
 (विस्तरणे) यवीयान् (ऽथ वीरान्).

ततो मुहूर्तादथ धर्मराजो
वाक्यानि तेषामनुचिन्त्य सम्यक् ।
उवाच वाचाऽवितथं स्मयन् वै
बहुभृतो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥

लब्धं श्रुत् श्रवणं यैस्तेषां लब्धश्रुताम् । नीटी.

युधिष्ठिर उवाच—

निःसंशयं निश्चितधर्मशास्त्राः
सर्वे भवन्तो विदितप्रमाणाः ।
विज्ञानुकामस्य ममेह वाक्य-
मुक्तं यद्वै नैष्ठिकं तच्छ्रुतं मे ।
इह त्ववश्यं गदतो ममापि
वाक्यं निबोधध्वमनन्यभावाः ॥

यो वै न पापे निरतो न पुण्ये
नार्थे न धर्मे मनुजो न कामे ।
विमुक्तदोषः समलोष्टकाञ्चनः
स मुच्यते दुःखसुखार्थसिद्धः ॥

नष्टिकं सिद्धान्तरूपम् । एतेन पूर्वं सर्वे पूर्वपक्षा
एवेत्युक्तम् । यः पापादिपञ्चके न निरतः सः दुःखसुखा-
दिसिद्धिर्यस्य तस्मात् सर्वकर्मवृन्दात् विमुच्यते । नीटी.

भूतानि जातीमरणान्वितानि
जराविकारैश्च समन्वितानि ।
भूयश्च तैस्तैः प्रतिबोधितानि
मोक्षं प्रशंसन्ति न तं च विद्वाः ॥

जातिः जन्म । स्मरणं अतीतार्थस्मरणं, तेनातीतत्व-
मात्रं लक्ष्यते । जन्ममरणात्मकानीत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १२।१६।४०; भामु. १२।१६।४२ बहुश्रुतो
(लब्धश्रुतां).

(२) भा. १२।१६।४१; भामु. १२।१६।४३ इह त्व
(इदं त्व).

(३) भा. १२।१६।४२; भामु. १२।१६।४४ स मुच्यते
(विमुच्यते).

(४) भा. १२।१६।४३; भामु. १२।१६।४५ जातीमरणा-
न्वितानि (जातिस्मरणात्मकानि).

स्नेहे न बद्धस्य न सन्ति तानी-
त्येवं स्वयंभूर्भगवानुवाच ।
बुधाश्च निर्वाणपरा वदन्ति
तस्मान्न कुर्यात्प्रियमप्रियं च ॥

स्नेहेनेति रागद्वेषयोरुपलक्षणम् । एतेन मुक्तेर्दुर्लभत्व-
माह— न चेति । तथाऽपि प्रार्थ्या च सेत्याह— बुधा
इति । नीटी.

एतत्प्रधानं न तु कामकारो
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।
भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुङ्क्ते
विधिर्बलीयानिति वित्तं सर्वं ॥

एतत्पदार्थमाह— यथेत्यादिना । नीटी.

न कर्मणाऽऽप्नोत्यनवाप्यमर्थं
यद्भावि सर्वं भवतीति वित्तं ।
त्रिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं
तस्मादिदं लोकहिताय गुह्यम् ॥

अर्थं मोक्षम् । वित्तं जानीत । लोकहिताय मोक्षाय
त्रिवर्गहीनोऽपि गुह्यमर्थं रहस्यं ज्ञानं विन्दते लभते
पूर्वोक्तोऽधिकारी । नीटी.

वैशम्पायन उवाच—

ततस्तदग्न्यं वचनं मनोनुगं
समस्तमाज्ञाय ततोऽतिहेतुमत् ।
तदा प्रणेदुश्च जहर्षिरे च ते
कुरुप्रवीराय च चक्रुरञ्जलीन् ॥

(१) भा. १२।१६।४४; भामु. १२।१६।४६ पूर्वार्थे
(स्नहनं युक्तस्य न चास्ति मुक्तिरिति स्वयंभूर्भगवानुवाच ।)
वदन्ति (भवन्ति).

(२) भा. १२।१६।४५; भामु. १२।१६।४७ न तु
(च न) चरामि (करोमि).

(३) भा. १२।१६।४६; भामु. १२।१६।४८ सर्वं (तद्वै)
दिदं (दहो).

(४) भा. १२।१६।४७; भामु. १२।१६।४९ 'वैशम्पायन
उवाच' इत्यधिकम्, ततोऽति (ततो हि) चक्रुरञ्जलीन्
(चक्रिरेऽञ्जलिम्).

ततो युधिष्ठिरात् । ततः पूर्वोक्तात् सर्वेषां वाक्यात्
हेतुमदिति वा । नीटी.

सुचारुवर्णाक्षरशब्दभूषितां ।
मनोनुगां निर्धुतवाक्यकण्टकाम् ।
निशम्य तां पार्थिव पार्थभाषितां
गिरं नरेन्द्राः प्रशशंसुरेव ते ॥
स चापि तान् धर्मसुतो महामना-
स्तदा प्रतीतान् प्रशशंस वीर्यवान् ।
पुनश्च पप्रच्छ सरिद्वरासुतं
ततः परं धर्ममहीनसत्त्वः ॥
प्रजारक्षणे वधावधविवेकः

युधिष्ठिर उवाच-

कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किञ्चित्प्रतापयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
एवमहिंसैव धर्मो हिंसैव च पापमिति स्थिते दण्ड्यान्
दण्डयतो राज्ञः कथमहिंसत्वं स्यात् अदण्डयतो वा कथं
प्रजासंरक्षणं स्यादिति पृच्छति- कथमिति । नीटी.

भीष्म उवाच-

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥
अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ।
वधाय नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥
अव्याहृतं दण्ड्यानामप्यदण्ड्यत्वं प्राक्नेचिदनुक्तम् ।
वधाय (इति) । वध्येष्विति शेषः । नीटी.

(१) भा. १२।१६।४८; भासु. १२।१६।५० शब्द
(चारु) .

(२) भा. १२।१६।४८ उक्त.; भासु. १२।१६।५१ सत्त्वः
(चेतसम्) .

(३) भा. १२।२५।११; भासु. १२।२६।१ तापयेत्
(घातयेत्) .

(४) भा. १२।२५।१२; भासु. १२।२६।२.

(५) भा. १२।२५।१३; भासु. १२।२६।३ वधाय नीय
(वधायोन्नीय) .

घ. को. ८२

अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ।
वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भविष्यतीति ॥
वधो नाम स च धर्मः इति वदतोव्याघात इत्यर्थः ।
नीटी.

द्युमत्सेन उवाच-

अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातुचिद् भवेत् ।
दस्यवश्चेन्न हन्येरन् सत्यवन् संकरो भवेत् ॥
ममेदमिति नास्त्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।
लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वैत्य शंस नः ॥

संकरमेवाऽऽह- ममेति । लोकयात्रा तीर्थगमन-
वाणिज्यादिव्यवहारः । कलौ युगे अधर्मप्रधाने काले ।
वैत्य चेत्, अहिंसयाऽप्यसंकरप्रकारमिति शेषः । नः
अस्मभ्यं शंस कथय । नीटी.

सत्यवानुवाच-

सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबन्धनाः ।
धर्मपाशनिबद्धानामलपो व्यपचरिष्यति ॥
त्रयः क्षत्रविट्शूद्राः ब्राह्मणाधीनाः कार्याः । धर्मपाश-
निबद्धानां तेषु धर्मपाशेन निबद्धेषु सत्सु अन्योऽपि
प्रतिलोमानुलोमजातः सूतमागधादिः एवं त्रैवर्णिकवत्
चरिष्यति धर्मम् । नीटी.

यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।
अयं मे न शृणोतीति तस्मिन् राजा प्रधारयेत् ॥
अपचरेत् ब्राह्मणवचनमतिक्रामेत् । प्रधारयेत् दण्डम् ।
नीटी.

तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा वधः ।
असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥

तत्त्वात्मकत्वात् तत्त्वं शरीरम् । सत्वेति पाठे जन्तुः ।
तस्य अभेदेन अविनाशेन यत् प्रवृत्तं शास्त्रं तत् कार्यम् ।

(१) भा. १२।२५।४-६; भासु. १२।२६।४-६.

(२) भा. १२।२५।७; भासु. १२।२६।७ एव (एते)
मलो व्यप (मन्योऽप्येव) .

(३) भा. १२।२५।८; भासु. १२।२६।८.

(४) भा. १२।२५।९; भासु. १२।२६।९ या वधः
(याविधम्) .

एतदेव व्यतिरेकमुत्तेनाऽऽह- नेति । कर्मादीनि असमीक्ष्य
सम्यगनालोच्य अन्यथाविधं विपरीतप्रकारं छेदात्मकं
शासनं न कार्यमिति योज्यम् । नीटी.

‘दस्युन् हिनस्ति वै राजा भूयसो वाऽप्यनागसः ।
भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषे हते ।
परेणापकृते राजा तस्मात्सम्यक् प्रधारयेत् ॥

यतः एकस्मिंश्चोरे हते तत्संबन्धिनामनागसां बहूनां
वधो भवतीत्याह- दस्युनिति । पुरुषेण हतेन ।
ते भार्यादयः । यस्मात् एकस्यापराधेन बहूनां वधोऽनु-
चितः तस्मात् सम्यक् प्रधारयेत् विचारयेत् । नीटी.

‘असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।
साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यो जायतेऽशोभना प्रजा ॥

‘न मूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः ।
अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

तमेवाऽऽह- असाधुश्चेति । साधोः सकाशात् शीलं
लभते । फलितमाह- न मूलेति । यतो मूलघातो नैव
धर्मः । नीटी.

‘उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च ।
वधदण्डेन ते क्लेदया न पुरोऽहितसंपदा ॥

उद्वेजनं सर्वस्वापहरणादिभयप्रदर्शनेन । परंतु चोरस्य
वधेन ते तदीया भार्यादयः न क्लिदयाः वृत्तिलोपेन
क्लेशं न प्रापणीयाः । नीटी.

‘यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः ।
करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन् पापमिति वादिनः ॥

यदेति । ते दस्यवः । नीटी.

‘तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं नृपशासनम् ।
विभ्रदण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति वासनम् ॥
विभ्रदिति । संन्यासिनोऽपि शास्या इत्यर्थः । नीटी.

‘गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।
तथा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥

गरीयांसमपि शास्युरिति शेषः । पुनः पुनरपराधे
यदा कृते तदा ते विसर्गं नार्हन्ति । प्रथमापराधे इवेति
व्यतिरेकदृष्टान्तः । नीटी.

द्युमत्सेन उवाच-

‘यत्र यत्रैव शक्येरन् संयन्तुं समये प्रजाः ।
स तावत्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ॥

‘अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ।
पूर्वं पूर्वतरे चैव सुशास्या अभवञ्जनाः ॥

‘मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः ।
पुरा धिगदण्ड एवाऽऽसीद्वागदण्डस्तदनन्तरम् ॥

यत्र यत्र समये मर्यादायां संयन्तुं नियन्तुम् । धर्मो-
लङ्घनेऽपि अहन्यमानेषु चोरेषु । पूर्वं पूर्वकाले ।
सुशास्यत्वे हेतूनाह- मृदव इति । नीटी.

आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्तते ।
वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥

अद्य कलौ । एकस्मिन्हेतोऽपीतरे न त्रस्यन्तीत्यर्थः ।
अतः सर्वेऽपि चोरपक्षीया हन्तव्या एवेत्याशयः । नीटी.

‘नैव दस्युर्मुण्ड्याणां न देवानामिति श्रुतिः ।
न गन्धर्वपितृणां च कः कर्येह न कश्चन ॥

(१) भा. १२।२५९।१५ ; भासु. १२।२६७।१५ नृप (चातु-
वासनम् (शासनम्)).

(२) भा. १२।२५९।१६ ; भासु. १२।२६७।१६ तथा वि
(तदा वि).

(३) भा. १२।२५९।१७ ; भासु. १२।२६७।१७ तावत्प्रो
(तावात्प्रो).

(४) भा. १२।२५९।१८ ; भासु. १२।२६७।१८ अभव
(क्षमव).

(५) भा. १२।२५९।१९-२१ ; भासु. १२।२६७।१९-२१.

(१) भा. १२।२५९।१० ; भासु. १२।२६७।१० हिनस्ति
(निहन्ति) हन्यते पुरुषे हते (हन्यन्ते पुरुषेण ते) कृते (कृतो).

(२) भा. १२।२५९।११ ; भासु. १२।२६७।११ भ्यो जायते-
ऽशोभना (भ्यः शोभना जायते).

(३) भा. १२।२५९।१२ ; भासु. १२।२६७।१२ खल्व (स्वल्प).

(४) भा. १२।२५९।१३ ; भासु. १२।२६७।१३ क्लेदया
(क्लिदया) पुरोऽहितसंपदां (पुरोहितसंसदि).

(५) भा. १२।२५९।१४ ; भासु. १२।२६७।१४.

कः कस्येहेति गत एव प्रश्नः, न कश्चन कस्यापी-
त्युत्तरं च । दस्युवधे तद्भार्यादीनां वधो नास्तीत्यर्थः,
संनधाभावात् । नीटी.

‘पद्मं दमशानादादत्ते पिशाचाश्चापि दैवतम् ।

तेषु यः समयं कुर्यादज्ञेषु हतबुद्धिषु ॥

चोरेषु मर्यादाकरणमपि न संभवतीत्याह — पद्ममिति ।
पद्मं शवालंकारं आदत्ते । पिशाचात् पिशाचोपहृतात्,
आदत्ते चैलादिकमिति शेषः । कीदृशं समयम् ? दैवतं
देवताशपथादिरूपम् । यः कश्चित् मूढः, न तु प्राज्ञ
इत्यर्थः । नीटी.

सत्यवानुवाच—

‘तान्न शक्नोषि चेत्साधून् परित्रातुमर्हिसया ।

कस्यचिद्भूतभण्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ॥

साधून् कर्तुमिति शेषः । ‘भूतं भण्योपदिश्यते’
इति न्यायेन सिद्धं पश्वादिकं साध्याय कर्मणे भवतीति
भूतभण्यशब्देन क्रतुः (उच्यते) । कस्यचित् क्रतोर्लाभेन
तेषामन्तं नाशं कुरु । तथा हि सर्वमेधे— ‘ब्रह्मणे ब्राह्मण-
मालभेत’ इत्यादिना सर्वजातीयानां सर्वकर्मणां च नराणा-
मालम्भ उक्तः । तथा च राजा बहून् वध्याग्निरुध्य
काले सर्वमेधे आलभेतेत्यर्थः । तेन पापिष्ठा अपि यज्ञ-
पशूभूय स्वर्गं यान्ति, ‘पशुवै नीयमानः । स मृत्युं
प्राप्स्यत् । स देवान्नान्वकामयतैतुम् । तं देवा अब्रुवन् ।
एहि, स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति । स तथेत्य-
ब्रवीत् ।’ इति श्रुतेः । वध्यानपि क्रतुप्रवेशेन उपकुर्या-
देवेति भावः । नीटी.

शुमत्सेन उवाच—

‘राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः ।

अपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ॥

ते राजानः तादृग्भ्यः स्तेनेभ्यः अपत्रपन्ते ममापि
राज्ये स्तेनः इति लज्जां कुर्वते । अतस्तथावृत्ता लोक-

(१) भा. १२।२५९।२२; भासु. १२।२६७।२२ कुर्यादज्ञेषु
(कश्चित्कुर्वते).

(२) भा. १२।२५९।२३; भासु. १२।२६७।२३.

(३) भा. १२।२५९।२४; भासु. १२।२६७।२४
(शुमत्सेन उवाच) अपत्र (तेऽपत्र).

यात्रार्थं प्रजानां निर्दोषत्वं कामयानाः पितर इव तपस्विनो
भवन्ति । तथा च राजानः प्रतिजानते छान्दोग्ये— ‘न
मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः । नानाहिताग्नि-
र्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥’ इति । नीटी.

‘वित्रास्यमानाः सुकृतो न कामादघ्नन्ति

दुष्कृतीन् ।

सुकृतेनैव राजानो भयिष्ठं शासते प्रजाः ॥

त्रासेनैव प्रजाः साध्यो भवन्ति । न तु राजानः
दुष्कृतीन् दुष्टान् कामात् घ्नन्ति, अपि तु क्रतुप्रयोजने-
नैव घ्नन्ति । एवं च सुकृतेनैव प्रजाः शासते । नीटी.

‘श्रेयसः श्रेयसीमेवं वृत्तिं लोकोऽनुवर्तते ।

सद्व हि गुरोर्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥

एवंविधे राशि ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः’
इति न्यायेन उत्तरोत्तरं प्रजाः श्रेयस्यो भवन्तीत्याह—
श्रेयस इति । नीटी.

‘आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् ।

विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥

राज्ञा स्वचित्तं जित्वैव प्रजाः शास्याः, अन्यथा ता
एवैनमुपहसन्तीत्याह — आत्मानमिति । नीटी.

यो राज्ञो दम्भमोहेन किञ्चित्कुर्यादसांप्रतम् ।

सर्वोपायैरिन्यम्यः स तथा पापान्नवर्तते ॥

आत्मेवाऽऽदौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ।

दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥

दुष्कृतं दुष्टकर्मकारिणम् । अनन्तरान् पुत्रसोदर्या-
दीन् । नीटी.

‘यत्र वै पापकृत्कलेदयो न महद्दुःखमर्च्छन्ति ।

वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो हंसति च ध्रुवम् ।

(१) भा. १२।२५९।२५; भासु. १२।२६७।२५.

(२) भा. १२।२५९।२६; भासु. १२।२६७।२६ समेवं
वृत्तिं (सोऽप्येवं वृत्तिं).

(३) भा. १२।२५९।२७-२९; भासु. १२।२६७।
२७-२९.

(४) भा. १२।२५९।३०; भासु. १२।२६७।३०-३१
कृत्तेदयो (कृज्जीवो).

इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ॥
विपक्षे दोषमाह— यत्रेति । यत्र राज्ये अच्छति
प्राप्नोति । नीटी.

इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वैस्तात पितामहः ।

आश्वासयद्भिः सुभ्रशमनुक्रोशात्तथैव च ॥

स्वोक्तेः सांप्रदायिकत्वमाह— इतीति । आश्वासयद्भिः
प्रजा इति शेषः । नीटी.

एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगोऽभजत् ।

पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा ।

द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥

एतत् भूमण्डलं प्रथमकल्पेन मुख्येन अहिंसामयेन
दण्डेन जयेत् वशीकुर्यात् । विण्दण्डं वाण्डण्डमादानदण्डं
वधदण्डं च युगक्रमेण प्रजासु प्रवर्तयेदिति तात्पर्यम् ।
नीटी.

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञां दुश्चरितेन ह ।

भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥

अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन् संकरो भवेत् ।

आयुः शक्तिं च कालं च निर्दिश्य तप
आदिशेत् ॥

निर्दिश्य निश्चित्य । तपः दण्डम्, 'राजभिः कृत-
दण्डास्तु शुष्यन्ति मलिना जनाः' इति दण्डस्यापि
तपोवत् शुद्धिहेतुत्वस्मृतेः । नीटी.

सत्याय हि यथा नेह जहादधर्मफल महत् ।

भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह— सत्यायेति । सत्याय ब्रह्म-
प्राप्तये हि प्रसिद्धं महत् धर्मफलं ज्ञानं स्वर्गादिः

(१) भा. १२।२५९।३१; भासु. १२।२६७।३१-३२.

(२) भा. १२।२५९।३२; भासु. १२।२६७।३२-३३
ऽभजत् (जयेत्) त्वपरे (त्वधरे).

(३) भा. १२।२५९।३३; भासु. १२।२६७।३४ राज्ञां
(राज्ञो).

(४) भा. १२।२५९।३४-३५; भासु. १२।२६७।
३५-३६.

शुद्रत्वात् यथा येन प्रकारेण इह न जह्यात् तादृश-
महिंसाख्यं धर्मं मनुः अब्रवीत् । नीटी.

नृपाणां परमो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः ।

स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः प्रजाः स्वाः

पालयेत्सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सम्यक्पालयिता भागं धर्मस्याऽऽप्नोति

पुष्कलम् ॥

बालातुरेषु भूतेषु परित्राणं कुरुद्वह ।

शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥

भरणं सर्वभूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ।

आहवे च मही लब्ध्वा श्रोत्रियायोपपादयेत् ॥

ऊषरेष्वपि वर्षन्तं पात्रेषु सृदुवर्षिणम् ।

पर्जन्यमपि निन्दन्ति किं पुनर्वसुधाधिपम् ॥

श्रियो वसतिः कल्याणगुणेषु

युधिष्ठिर उवाच—

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।

श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

श्रीमानेव ददातीति श्रीकरान् योगान् कथयितु-
मभ्यायः । श्रीः रूपौदार्यादिशोभा, तद्युता पद्मा धन-
समृद्धिः श्रीःपद्मा (? श्रीपद्मा) इत्युच्यते । नीटी.

भीष्म उवाच—

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

रुक्मिणी देवकीपुत्रसंनिधौ पर्यपृच्छत ॥

पर्यपृच्छत श्रियमित्यपकृष्यते ।

नीटी.

(१) पमा. ३९६ 'शान्तिपर्वणि' इति निर्देशः ।

(२) पमा. ४०८-४०९.

(३) पमा. ४०९.

(४) राक. १४६; राम. १२६ ऊषरे (कक्षरे).

(५) भा. १३।१११; भासु.

(६) भा. १३।११२; भासु. १३।११२ वर्त (वर्ण)
दृष्टं (वृत्तं).

नारायणस्याङ्गतां ज्वलन्तीं
दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्त्राम् ।

कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा
प्रपच्छ माता मकरध्वजस्य ॥

कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं
संतिष्ठती कानि न सेवसे त्वम् ।

तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते
तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥

उपसेवसे गजतुरगादिरूपेण । संतिष्ठसे धैर्योदार्य-
सौन्दर्यशौर्यादिरूपेण पुरुषे वससि । नीटी.

एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा
देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।

उवाच वाक्यं मधुराभिधानं
मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥

देव्या रुक्मिण्या । नीटी.

वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे
दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।

अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे
जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥

प्रगल्भे वाग्मिनि । दक्षे अनलसे । देवपरे देवाराधन-
निष्ठे । नीटी.

नाकर्मशीले पुरुषे वसामि
न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ।

न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते
न चापि चौरे न गुरुष्वसूये ॥

(१) भा. १३।११।३ ; भा. १३।११।३ वक्त्राम्
(वर्णाम्).

(२) भा. १३।११।४ ; भा. १३।११।४ ती कानि न
(से कानि) कन्ये (कन्ये).

(३) भा. १३।११।५ ; भा.

(४) भा. १३।११।६ पृ. ; भा. १३।११।६ 'श्री-
रवाच' इत्यधिकम्, सत्ये (नित्यं).

(५) भा. १३।११।६ ; भा. १३।११।७ सवृत्ते (सवर्णं).

नृशंसवर्णे निष्ठुराक्षरभाषिणि । असूये असूयावति ।
नीटी.

ये चाल्पतेजोबलसत्त्वसारा
दृष्ट्वन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।

न देवि तिष्ठामि तथाविधेषु
नरेषु संसृप्तमनोरथेषु ॥

तेजः शौर्यम् । सत्त्वं बुद्धिः । यत्र तत्र विशिष्टपुरुषे ।
संसृप्तमनोरथेषु अन्यत् ध्यायन्ति अन्यत् दर्शयन्ति
तादृशेषु । नीटी.

यश्चाऽऽत्मनि प्रार्थयते न किञ्चि-
द्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा ।

तेष्वल्पसंतोषरतेषु नित्यं
नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥

स्वभावेत्यादेः मौढ्योपहतचित्तः इत्यर्थः । नीटी.

वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु महात्मसु ।

वृद्धसेविषु दान्तेषु सत्त्वज्ञेषु महात्मसु ॥

स्त्रीषु क्षान्तासु दान्तासु देवद्विजपरासु च ।

वसामि सत्यशीलासु स्वभावनिरतासु च ॥

प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं

सदा च भर्तुः प्रतीकूलवादिनीम् ।

परस्य वेदमाभिरतामलज्जा-

मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥

(१) भा. १३।११।७ ; भा. १३।११।८ सारा दृष्ट्वन्ति
(मानाः क्षिप्यन्ति) देवि (चैव) सुप्त (गुप्त).

(२) भा. १३।११।८ ; भा. १३।११।९ रतेषु (पुरुषे)
देवि (सम्यक्).

(३) भा. १३।११।९-१० ; भा. १३।११।१०-११
(स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते । कृतात्मनि
क्षान्तिपरे समर्थे क्षान्तासु दान्तासु तथाऽबलासु ॥ सत्यस्वभावा-
जैवसंयुतासु वसामि देवद्विजपूजिकासु ।).

(४) भा. १३।११।११ ; भा. १३।११।११-१२
वेक्ष्य (पेक्ष्य) स्त्रीं (तां).

‘लोलामचोक्षामवलेहिनीं च
 व्यपेतधैर्या कलहप्रियां च ।
 निद्राभिभूतां सततं शयाना-
 मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥
 पापां निर्दयाम् । अचोक्षां अशुचिम् । अवलेहिनीं
 सुक्किणीं लेलिहानां, सदा क्रुद्धामित्यर्थः । नीटी,
 ‘सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु
 सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
 वसामि नारीषु पतिव्रतासु
 कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥
 यानेषु कन्यासु विभूषणेषु
 यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमतसु ।
 वसामि फुलासु च पद्मिनीषु
 नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥
 यानादिषु रमणीयेषु सर्वेषु वसामीत्यर्थः । नीटी,
 ‘शैलेषु गोष्ठेषु तथा वनेषु
 सरःसु फुलोत्पलपङ्कजेषु ।
 नदीषु हंसखननादितासु
 कौञ्चावघुष्टस्वरशोभितासु ॥
 ‘विस्तीर्णकूलहृदशोभितासु
 तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ।
 वसामि नित्यं सुबहूदकासु
 सिंहैर्गजैश्चाऽऽकुलितोदकासु ।
 मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे
 सिंहासने सत्पुरुषे च नित्यम् ॥

(१) भा. १३।११।१२; भासु. १३।११।१२-१३
 लोला (पापा) स्त्रीं (तां) .

(२) भा. १३।११।१३-१४; भासु. १३।११।
 १३-१५.

(३) भा. १३।११।१५; भासु. १३।११।१५-१६
 शैलेषु (गजेषु) तथा व (तथाऽऽसु) .

(४) भा. १३।११।१६; भासु. १३।११।१६-१७
 विस्तीर्णकूलहृदशोभितासु (विकीर्णकूलद्रुमराजितासु) सत्पुरुषे
 च (सत्पुरुषेषु) .

‘यस्मिन् गृहे हूयते हव्यवाहो
 गोब्राह्मणश्चाचर्यते देवताश्च ।
 काले च पुष्पैर्बल्यः क्रियन्ते
 तस्मिन् गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥
 यस्मिन्निति । लक्ष्मीं प्राप्तुमुपाया एते इत्यर्थः ॥
 नीटी-

‘स्वाध्यायनित्येषु द्विजेषु नित्यं
 क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।
 वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि
 शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥

‘नारायणे त्वेकमना वसामि
 सर्वेण भावेन शरीरभूता ।
 तस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
 ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥

भावेन आदरेण । शरीरभूता शरीरवती । नीटी-

‘नाहं शरीरेण वसामि देवि
 नैवं मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
 यस्मिन्स्तु भावेन वसामि पुंसि
 स वर्धते धर्मयशोर्थकामैः ॥

नारायणादन्यत्र धर्मादिवृद्धिरूपेणैव वसामि, न
 शरीरेणेत्यर्थः । नीटी-

प्रजानां अरक्षकः राजा हन्तव्यः

‘क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्रादधियन्ते तरसा स्त्रियः ।
 क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतोऽसौ न च जीवति ॥

(१) भा. १३।११।१७; भासु. १३।११।१८ प्रथमार्धे
 (यस्मिन् जनो हव्यभुजं जुहोति गोब्राह्मणं चार्चति देवताश्च ।) .

(२) भा. १३।११।१८; भासु. १३।११।१९ द्विजेषु
 नित्यं (सदा द्विजेषु) .

(३) भा. १३।११।१९; भासु. १३।११।२०.

(४) भा. १३।११।२०; भासु. १३।११।२१ यस्मिन्स्तु
 भावेन व (भावेन यस्मिन्निति) .

(५) भासु. १३।११।२१.

अरक्षितारं हर्तारं विलोप्तारमदायकम् ।
तं स्म राजकलिं हन्युः प्रजाः संभूय निर्घृणम् ॥
अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।
स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥
पापं कुर्वन्ति यत्किञ्चित्प्रजा राज्ञा ह्यरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वाऽनुशासनम् ॥
सर्वं पापमेति राजानम् । नीटी.

शुभं वा यत्प्रकुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाऽऽप्नोति भारत ॥
जीवन्तं त्वाऽनुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥
कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
ज्ञातयस्त्वाऽनुजीवन्तु सुहृदश्च परंतप ॥

धार्मिकः अधार्मिकश्च राजा

अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममागमम् ।
यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नाऽऽदद्यात्साधुतश्च ताम् ॥

(१) भा. १३।६०।१९ ; भासु. १३।६१।३२ दायकम्
(नायकम्) तं स्म (तं वै) संभूय (संनद्ध).

(२) भा. १३।६०।२० ; भासु. १३।६१।३३.

(३) भा. १३।६०।२१ ; भासु. १३।६१।३४ भारत
विन्दति (विन्दति भारत).

(४) भा. १३।६०।२२ ; भासु. १३।६१।३५ अप्याहुः
(अथाहुः) मेवेति (मेवैति).

(५) भा. १३।६०।२३ ; भासु. १३।६१।३६ यत्
(यत्).

(६) भा. १३।६०।२४ ; भासु. १३।६१।३७ व द्विजाः
(वाण्डजाः).

(७) भा. १३।६०।२५ ; भासु. १३।६१।३८.

(८) भा. १३।६१।३६ ; भासु. १३।६२।३९.

सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयम् ।
राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ॥
भूतिलक्षणं ऐश्वर्यसूचकम् । नीटी.
अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
न ते सुखं प्रबुध्यन्ते न सुखं प्रस्वपन्ति च ॥
सदा भवन्ति चोद्विग्रास्तस्य दुश्चरितर्नराः ।
योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याऽऽविशन्ति तत् ॥
अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥
तस्य राज्ञः शुभैरायैः कर्ममिनिर्वृताः प्रजाः ।
योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥

वाल्मीकिरामायणम्

धर्मव्यवस्थार्थं क्षत्रियाः

सृष्टा धर्मव्यवस्थार्थं तपस्यारक्षणाय च ।
क्षत्रियाः क्षत्रियश्रेष्ठ तथा भवितुमर्हसि ॥
नान्यो धर्मः क्षत्रियाणां रक्षणात्तात इष्यते ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व न धर्मं हातुमर्हसि ॥

रामाय दशरथोपदिष्टा राजनीतिः

कामं च त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ।
गुणवत्त्वात्पितृस्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥

(१) भा. १३।६१।३७ ; भासु. १३।६२।४० शयम्
(शयः).

(२) भा. १३।६१।३८ ; भासु. १३।६२।४१ बुध्यन्ते
(बुध्यन्ति).

(३) भा. १३।६१।३९-४० ; भासु. १३।६२।
४२-४३.

(४) भा. १३।६१।४१ ; भासु. १३।६२।४४ भैरायैः
(भै राज्ञैः) ताः प्रजाः (ता नराः).

(५) वारा. १।१९।८-९ ; वाराकु. १।२१।७ (स्वधर्मं
प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ।) एतावदेव.

(६) वारा. २।५।२७ ; वाराकु. २।३।४१ कामं च
त्वं (कामतस्त्वं) गुणवत्त्वात्पितृ (गुणवत्पितृ तु).

भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ।
 कामक्रोधसमुत्थानि त्यज त्वं व्यसनानि च ॥
 प्रीक्षयाऽपि संबुद्ध्या राम प्रत्यक्षया तथा ।
 परमां प्रकृतिं दृष्ट्वा परिपाल्याः प्रजास्त्वया ॥
 निर्ममो निरहंकारो भूत्वा राम गुणान्वितः ।
 ततः पालय पुत्रेमाः प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥
 योधानमात्मान् हस्त्यन्धान् कोषं चावेक्ष्य
 यत्नवान् ।

तथा मित्राणि मध्यस्थानमित्रांश्चानुरञ्जय ॥
 क्रेष्ठागारायुधागारः कृत्वा सन्नचयान् बहून् ॥
 तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ।
 तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वाऽमृतमिवामराः ॥
 तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर ॥

निषादाधिपतिगुहोक्ता राजनीतिः

सोऽब्रवीद्भरतं पृष्ठो निषादाधिपतिर्गुहः ।
 श्रूयतामिति वाक्यज्ञो गृहीत्वा बाष्पमाहृतम् ॥
 अन्नमुच्चावचं भक्ष्यं लेह्यं चोष्यं तथैव च ।
 रामायाभ्यवहारार्थं बहुशो दर्शितं मया ॥

(१) वारा. २।५।२८; वाराकु. २।३।४२ त्यज त्वं
 (त्यजेया) ।

(२) वारा. २।५।२९; वाराकु. २।३।४३ (परीक्षया
 वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा । अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृती-
 श्चानुरञ्जय ॥) ।

(३) वारा. २।५।३०-३१.

(४) वाराकु. २।३।४४.

(५) वारा. २।५।३२; वाराकु. २।३।४४-४५.

(६) वारा. २।५।३३; वाराकु. २।३।४५ त्वुत्र
 त्वमात्मानं. (त्वमपि चाऽऽत्मानं) ।

(७) वारा. २।९।१५; वाराकु. २।८।१४ पृष्ठो
 (दृष्टो) उत्तरार्धे (यद्विधं प्रतिपदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥) ।

(८) वारा. २।९।१६; वाराकु. २।८।१५ भक्ष्यं
 लेह्यं चोष्यं तथैव (भक्षाः फलानि विविधानि) बहुशो दर्शितं
 (बहु चोपहृतं) ।

तत्प्रीत्या च मयाऽऽनीतं प्रणयेन च राघवः ।
 सर्वं न प्रतिजग्राह क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥
 आह च स्म स धर्मात्मा चलितं मामधोमुखम् ।
 अस्माभिर्न प्रतिग्राह्यं देयमेव तु सर्वशः ॥
 चापं चोद्यम्य योद्धव्यमेतत्क्षत्रभृतां व्रतम् ॥
 इति तेन वयं राजन्ननुनीता महात्मना ॥

संक्षेपतः संपूर्णा राजनीतिः (प्रशम्यजेन कृतः

राजनीत्युपदेशः रामेण भरताय)

कश्चिद्दशरथो राजा कुशली सत्यसंगरः ।
 राजसूयाश्वमेधानामाहतां धर्मतत्त्ववित् ॥
 स कश्चिद्ब्राह्मणो विद्वान् धर्मनित्यस्तपोधनः ।
 इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥
 तात कश्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च तपस्विनी ।
 सुखिता कश्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ॥
 कश्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
 अन्नसूयुरनुग्रहा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥

(१) वारा. २।९।१७; वाराकु. २।८।१६ (तत्सर्वं
 प्रत्यनुज्ञासीद्गामः सत्यपराक्रमः । न तु तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्म-
 मनुस्मरन् ॥) ।

(२) वारा. २।९।१८; वाराकु. २।८।१७ उत्तरार्धे
 (न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ।) उक्तं ।

(३) वारा. २।९।१९.

(४) वाराकु. २।८।१७.

(५) वारा. २।११।४४; वाराकु. २।१०।९ तत्त्व-
 वित् (निश्चयः) ।

(६) वारा. २।११।५; वाराकु. २।१०।१०
 त्यस्तपोधनः (त्यो महाद्युतिः) ।

(७) वारा. २।११।६; वाराकु. २।१०।११ तात
 कश्चिच्च (सा तात कश्चित्) तपस्विनी (प्रजावती) सुखिता
 (सुखिनी) ।

(८) वारा. २।११।७; वाराकु. २।१०।१२ प्रष्टा
 (द्रष्टा) ।

‘कच्चिदग्निषु ते युक्तो ब्राह्मणो मतिमानृजुः ।
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥
‘कच्चिद्देवान् पितॄन् मातॄर्गुरुन् पितृसमानपि ।
वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥
‘इष्वस्त्रे परमाचार्यमर्थशास्त्रविशारदम् ।
सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चित्त्वं नावमन्यसे ॥
‘कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ।
कृतज्ञाश्चोर्जितज्ञाना भक्तास्ते तात मन्त्रिणः ॥
‘मन्त्रमूलो हि विजयो राज्ञां भवति राघव ।
सुसंवृतो मन्त्रिवरैरमात्यैर्मन्त्रकोविदैः ॥
‘कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् ॥
‘कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चिन्नामन्त्रितो मन्त्रो न राज्यमनुधावति ॥
‘कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयसि राघव ॥

(१) बारा. २।११४।८ ; बाराकु. २।१००।१३ ब्राह्मणो (विधिज्ञो).

(२) बाराकु. २।१००।१४.

(३) बारा. २।११४।९ ; बाराकु. २।१००।१५
इष्वस्त्रे परमाचार्य (इष्वस्त्रवरसंपन्न) नावमन्यसे (तात मन्यसे).

(४) बारा. २।११४।१० ; बाराकु. २।१००।१६
कृतज्ञाश्चोर्जितज्ञाना भक्ता (कुलीनाश्चेक्षितज्ञाश्च कृता).

(५) बारा. २।११४।११ ; बाराकु. २।१००।१७
मन्त्रमूलो हि विजयो (मन्त्रो विजयमूलं हि) मन्त्रिवरै
(मन्त्रवरै) त्वैर्मन्त्रको (त्वैः शास्त्रको).

(६) बारा. २।११४।१२ ; बाराकु. २।१००।१८
नैषि (नैषीः) विबुध्यसे (प्रबुध्यसे) मर्थवित् (नैपुणम्).

(७) बारा. २।११४।१३ ; बाराकु. २।१००।१९
नामन्त्रितो (ते मन्त्रितो) न राज्यमनु (राष्ट्रं न परि).

(८) बारा. २।११४।१४ ; बाराकु. २।१००।२०
विघ्नयसि (दीर्घयसि).

घ. को. ८३

‘कच्चिन्न क्रियमाणानि कच्चित्तत्प्रवणानि वा ।
विदुस्ते सर्वकार्याणि कर्तव्यानि नरेश्वराः ॥
‘कच्चिन्न राज्यहेतोर्वा चयापचयशङ्किना ।
त्वया चाप्यथवाऽमात्यैर्वध्यन्ते तात मानवाः ॥
‘कच्चिन्मूर्खसहस्रेणाप्येकं क्रीणासि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु ब्रूयान्निःश्रेयसं वचः ॥
‘सहस्रैरपि मूर्खाणां यो नृपः पर्युपास्यते ।
तथैवाप्ययुतैस्तस्य नास्ति तेषु सहायता ॥
‘एको ह्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥
‘कच्चिन्मुख्या महत्त्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्यास्ते तात योजिताः ॥
‘कच्चित्कृषिकरास्तात सुनिविष्टा जनाकुलाः ।
देवस्थानैः प्रपाभिश्च तडागैश्चोपसेविताः ॥

(१) बारा. २।११४।१५ ; बाराकु. २।१००।२१
(कच्चित्ते सुकृतान्येव कृतव्याणि वा पुनः । विदुस्ते सर्व-
कार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥).

(२) बारा. २।११४।१६ ; बाराकु. २।१००।२२
(कच्चिन्न तर्कैर्बुद्ध्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः । त्वया वा तव
वाऽमात्यैर्वध्यन्ते तात मन्त्रितम् ॥).

(३) बारा. २।११४।१७ ; बाराकु. २।१००।२३
पूर्वाभै (कच्चित् सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ।)
ब्रूया (कुर्या) वचः (महत्).

(४) बारा. २।११४।१८ ; बाराकु. २।१००।२४
(सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः । अथवाऽप्ययुता-
न्येव नास्ति तेषु सहायता ॥).

(५) बारा. २।११४।१९ ; बाराकु. २।१००।२५ एको
ह्य (एकोऽप्य) दान्तो (दक्षो) राजपुत्रं (राजमानं).

(६) बारा. २।११४।२० ; बाराकु. २।१००।२६
न्याश्च (न्यास्तु) त्यास्ते तात (त्याः कर्मसु).

(७) बारा. २।११४।२१ ; बाराकु. २।१००।४४ पूर्वाभै
(कच्चिच्चित्तयशतैर्बुद्धः सुनिविष्टजनाकुलः ।) तडा (तटा)
सेविताः (शोभिताः).

'प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवभषितः ।
 सुकृष्टसोमः पशुमान् विहिंसापरिवर्जितः ॥
 'अदेवमातृको रम्यः स्थापदैः परिवर्जितः ।
 परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ॥
 'अदेवद्रोहकः कच्चिदापद्भिश्चैव वर्जितः ।
 कच्चिजनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥
 'प्रहृष्टनरनारीकाः सुनिरुद्धिग्रगोकुलाः ।
 कच्चित्ते निरता वैश्याः कृषिगोरक्ष्यकर्मसु ॥
 'तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् ॥
 'रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥
 'कच्चित्प्रियाः समयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
 कच्चिन्न श्रद्धास्यासां कच्चिद् गुह्यं न भाषसे ॥
 'कच्चिन्नागबलं गुह्यं कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।
 कच्चिदुन्नतदन्तानां कुञ्जराणां न तृप्यसे ॥
 'कच्चित्सभार्यो रमसे कच्चित्काले विबुध्यसे ।
 कच्चिच्च पररात्रेषु धर्मार्थे विप्रबुध्यसे ॥

(१) वारा. २।११४।२२ ; वाराकु. २।१००।४५ भूषितः
(शोभितः) सोमः (सीमा) विहिंसा (हिं साभिः).

(२) वाराकु. २।१००।४६.

(३) वारा. २।११४।२३ ; वाराकु. २।१००।४७ पूर्वाधै
(विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः ।) राघव (राघवः).

(४) वारा. २।११४।२४ ; वाराकु. २।१००।४८
(कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः । वार्तायां संश्रित-
स्तात लोको हि सुखमेधते ॥).

(५) वाराकु. २।१००।४९.

(६) वारा. २।११४।२५ ; वाराकु. २।१००।४९.

(७) वारा. २।११४।२६ ; वाराकु. २।१००।५०
स्त्रियाः समयसि (स्त्रियः सान्त्वयसि).

(८) वारा. २।११४।२७ ; वाराकु. २।१००।५१
(कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः । कच्चिन्न
गणिकाश्चानां कुञ्जराणां च तृप्यसि ॥).

(९) वारा. २।११४।२८-२९.

कच्चित्सङ्ग्रामनीतिज्ञः शूरस्ते वाहिनीपतिः ।
 असंहार्योऽनुरक्तो हि लोको नित्यं च तिष्ठति ॥
 'कच्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।
 अनर्थकुशला ह्येते मूढाः पण्डितमानिनः ॥
 'शास्त्रेष्वन्येषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ।
 बुद्धिमान्बीक्षिकीं प्राप्य न निन्दां वर्धयन्ति ते ॥
 'कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान् समलंकृतान् ।
 उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे मुक्त्वा च विदितं जनम् ॥
 'कच्चित्काल्ये च सायं च तवाऽऽसीनस्य चाग्रतः ।
 पिबन्ति मदिरां नागा भुञ्जते भोजनानि च ॥
 कच्चित्पितरि सद्बृत्तिं वर्तसे पुरुषर्षभ ।
 पितामहानामपि वा वर्तसे तुल्यगौरवः ॥

'अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् ।
 ज्येष्ठान् ज्येष्ठेषु कच्चिच्च नियोजयसि

कर्मसु ॥

'कच्चिद्भक्ष्यं तथा भोज्यमेको नादसि राघव ।
 कच्चिदाशंसमानेभ्यो भ्रातृभ्यः संप्रयच्छसि ॥

'कच्चिदश्वान् नागांश्च भोजयन्ति तवाग्रतः ।
 शस्त्रकर्मकृतो वैद्या दक्षाः कुशलमानिनः ॥

(१) वारा. २।११४।३० कच्चिन्न (कच्चिच्च);
वाराकु. २।१००।३९ णानुप (णांस्तात) मूढाः (बालाः).

(२) वारा. २।११४।३१ ; वाराकु. २।१००।४०
शास्त्रेष्वन्येषु (धर्मशास्त्रेषु) न निन्दां वर्धयन्ति (निरर्थं
प्रवदन्ति).

(३) वारा. २।११४।३२ ; वाराकु. २।१००।५२
मनुष्यान् समलंकृतान् (मनुष्याणां विभूषितम्) मुक्त्वा च
विदितं जनम् (राजपुत्र महापथे).

(४) वारा. २।११४।३३-३४.

(५) वारा. २।११४।३५ ; वाराकु. २।१००।२७
ज्येष्ठान् ज्येष्ठेषु कच्चिच्च (श्रेष्ठांश्रेष्ठेषु कच्चिच्च).

(६) वारा. २।११४।३६ ; वाराकु. २।१००।७६ ऋक्ष्यं
तथा (त्वादुक्तं) नादसि (नाश्नासि) भ्रातृभ्यः (मित्रेभ्यः).

(७) वारा. २।११४।३७-३८.

कच्चित्ते वाहनं गुप्तं वञ्जका न हन्ति (?)
ते ।
कच्चिन्न राष्ट्रे वर्तन्ते पररत्नापहारिणः ॥
‘कच्चिन्नोप्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजम् ।
राष्ट्रं तवानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत ॥
‘कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रं प्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥
‘ये बालिशो ये च दक्षो ये मूढा ये च पण्डिताः ।
दृष्ट्वा तं जीवितं तेषां कच्चित्ते ते सुरक्षिताः ॥
‘उपायकुशलं वैद्यं भृत्यं संभाषणे रतम् ।
शूरमैश्वर्यकामं च यो न युङ्क्ते स वर्धते ॥
‘कच्चित्ते बलिनो मुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः ।
दृष्टापदानविक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥
‘कच्चिदधृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमाञ्शुचिः ।
कुलीनश्चाप्रमत्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥
‘कच्चिदबलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विशङ्कसे ॥

(१) वाराकु. २११००१२८.

(२) वारा. २१११४१३९; वाराकु. २११००१२९
उग्रं प्र (उग्रम्).

(३) वारा. २१११४१४०.

(४) वारा. २१११४१४१; वाराकु. २११००१३०
भृत्यं संभाषणे (भृत्यसंभाषणे) युङ्क्ते स वर्धते (हन्ति स
वर्धते).

(५) वारा. २१११४१४२; वाराकु. २११००१३२
पूर्वार्धे (बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः ।)
दानवि (दाना वि).

(६) वारा. २१११४१४३; वाराकु. २११००१३१
धृतिमान् मतिमान् (मतिमान् धृतिमान्) प्रमत्त (उरक्त)
तिस्तव (तिः कृतः).

(७) वारा. २१११४१४४; वाराकु. २११००१३३ विशङ्कसे
(विलम्बसे).

‘कालातिक्रमणादेव भक्ष्यदातव्यवर्जिताः ।
भर्तुरप्यपकुर्वन्ति सोऽनर्थः सुमहान् भवेत् ॥
‘कच्चित्पूर्वानुरक्तास्ते कुलपुत्राः प्रधानतः ।
आहवेषु प्रियान् प्राणान् सन्यजन्ति समाहिताः ॥
‘कच्चिद्दानवशो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् ।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥
‘कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥
‘कच्चित्त्वं युध्यतामग्रे प्रतिपन्नश्च सर्वशः ।
सुदुर्बलान् वारयंश्च वर्तसे रिपुसूदन ॥
‘वीरैर्युधिषां नित्यमस्माकं तात पूर्वजैः ।
सत्यनाम्नी दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥
‘बाह्वणैः क्षत्रियैर्वैश्यै रतेस्तात स्वकर्मसु ।
जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्दृढवीर्यैः सहस्रदैः ॥
‘प्रासादैर्विधिधार्कैर्भूतां दिव्यैरलङ्कृताम् ।
कच्चिच्च मुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसि ॥

(१) वारा. २१११४१४५; वाराकु. २११००१३४ (कालाति-
क्रमणाच्चैव भक्तवेतनयोर्भूताः । भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति
सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः ॥).

(२) वारा. २१११४१४६; वाराकु. २११००१३५ पूर्वानु-
रक्तास्ते (त्वर्वेऽनुरक्तास्त्वां) आहवेषु प्रियान् प्राणान् (कच्चिद
प्राणांस्तवाधेषु).

(३) वारा. २१११४१४७; वाराकु. २११००१३६ दानवशो
(ज्ञानपदो).

(४) वारा. २१११४१४८; वाराकु. २११००१३७.

(५) वारा. २१११४१४९; वाराकु. २११००१३८ (कच्चिद
व्यपास्तान्हितान् प्रतिघातांश्च सर्वदा । दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे
रिपुसूदन ॥).

(६) वारा. २१११४१५०; वाराकु. २११००१४१ नित्य
(पूर्व) पूर्वजैः (पूर्वकैः) नाम्नीं (नामां).

(७) वारा. २१११४१५१; वाराकु. २११००१४२ (बाह्वणैः
क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा । जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्दृढतामार्थैः
सहस्रशः ॥).

(८) वारा. २१११४१५२; वाराकु. २११००१४३ भूतां दिव्यै-
रलङ्कृताम् (भूतां वैद्यनानाकुलाम्) च मु (त्सुम्).

'कच्चिन्मनुष्यशार्दूल मनुष्यान् समलंकृतान् ।
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्राभिवीक्षसे ॥
'कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्क्या ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ॥
'कच्चित्सदा ते दुर्गाणि धनधान्यायुधादिकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पैर्धनुर्धरैः ॥
'आयस्ते विपुलः कच्चित् कच्चित्स्वल्पतरं व्ययः ।
अपात्रेषु न ते कच्चित् कोषो गच्छति राघव ॥
'देवतार्थेषु पितृषु ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ।
योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद् गच्छति ते व्ययः ॥
'कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षपितश्चोरकर्मणा ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्नाऽऽयं ध्यायति मानवः ॥
'गृहीतलोके आरक्षः कशलो दृष्टकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते चौरा धनलोभात्तर्षभ ॥
'व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव ।
अर्थ विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुभ्रुताः ॥
'कच्चिच्चाविदितार्थेषु बलिनो दुर्बलस्य च ।
अपक्षपातात्पश्यन्ति कार्येष्वधिकृता नराः ॥

(१) वारा. २।११४।५३.

(२) वाराकु. २।१००।५३.

(३) वारा. २।११४।५४ ; वाराकु. २।१००।५४ त्सदा ते
(त्सर्वाणि) युधादिकैः (युधोदकैः) शिल्पैर्ध (शिल्पिध).

(४) वारा. २।११४।५५ ; वाराकु. २।१००।५५ त्वल्पतरं
(दल्पतरो).

(५) वारा. २।११४।५६ ; वाराकु. २।१००।५६ देवतार्थेषु
पितृषु (देवतार्थे च पित्र्ये).

(६) वारा. २।११४।५७ ; वाराकु. २।१००।५७ क्षपितश्चोर
(ऽऽक्षारितश्चोर) उत्तरार्थे (अष्टः शास्त्रकुशलैर् लोभाद्वध्यते
शुचिः ॥).

(७) वारा. २।११४।५८ ; वाराकु. २।१००।५८ पूर्वार्धं
(गृहीतश्चैव पृष्ठश्च काले दृष्टः सकारणः ।) चौरा (चोरो).

(८) वाराकु. २।१००।५९.

(९) वारा. २।११४।५९.

'यानि मिथ्याऽभिशस्तानां पतन्त्यभूणि रोदताम् ।
तानि पुत्रपशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याऽभि-
शंसिनाम् ॥
'कच्चिद् वृद्धांश्च बालांश्च मुख्यान् वैद्यांश्च
संमतान् ।
दानेन वचसा चैव यथावच्चार्यसेऽनघ ॥
'कच्चिद् गुरुंश्च वृद्धांश्च तापसान् देवतातिथीन् ।
पूज्यांश्च सर्वान् सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च
नमस्यसि ॥

'कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः ।
उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥
'कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च वदतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सर्वान् भरत सेवसे ॥
'कच्चित्ते ब्राह्मणाः सर्वे धर्मकामार्थकोविदाः ।
न शोचन्ति महाप्राज्ञाः पौरजानपदैः सह ॥
'नास्तिक्यमनृतं क्रोधः प्रमादो दीर्घसूत्रता ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पापवृत्तिता ॥

(१) वारा. २।११४।६० ; वाराकु. २।१००।६०
भूणि रोदताम् (स्नाणि राघव) तेषां मिथ्याऽभिशंसिनाम्
(प्रीत्यर्थमनुशासतः).

(२) वारा. २।११४।६१ ; वाराकु. २।१००।६१
मुख्यान् वैद्यांश्च संमतान् (वैद्यमुख्यांश्च राघव) उत्तरार्थे
(दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुधैः ॥).

(३) वारा. २।११४।६२ ; वाराकु. २।१००।६२
पूज्यांश्च (चैल्यांश्च).

(४) वारा. २।११४।६३ ; वाराकु. २।१००।६३
उत्तरार्थे (उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन च न बाधसे ॥).

(५) वारा. २।११४।६४ ; वाराकु. २।१००।६४
वदतां (जयतां) भरत (वरद).

(६) वारा. २।११४।६५ ; वाराकु. २।१००।६५
सर्वे धर्मकामार्थ (शर्म सर्वशास्त्रार्थ) न शोचन्ति महाप्राज्ञाः
(आशंसन्ते महाप्राज्ञ).

(७) वारा. २।११४।६६ ; वाराकु. २।१००।६६
क्रोधः प्रमादो (क्रोधं प्रमादं) सूत्रता (सूत्रताम्) पापवृत्तिता
(पञ्चवृत्तिताम्).

१ एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् ।
निश्चितानां च नाऽऽरम्भो मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥
२ मङ्गलानामयोगश्च प्रीत्युत्सर्गश्च सर्वशः ।
कश्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषान् चतुर्दश ।
यैराविष्टः श्रियं क्षिप्रं नाशयेत्पृथिवीपतिः ॥
३ दश पञ्च चतुर्वर्गान् सप्तवर्गं च तत्त्वतः ।
अष्टवर्गं च त्रिवर्गं विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥
इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्या षाड्गुण्यं दैवमानुषम् ।
कृत्यं विंशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥
यात्रादण्डविधानं च द्वियोनी संधिविग्रहौ ।
कश्चिदेतान् महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥
मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टैश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ।
कश्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे मिथः ॥
कश्चित्ते सफला वेदाः कश्चित्ते सफलाः क्रियाः ।
कश्चित्ते सफला दाराः कश्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥
कश्चिदेवैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥
यां वृत्तिं वर्तते तातो यां च नः प्रपितामहाः ।
तां वृत्तिं वर्तसे कश्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥

राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा
महामतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ।
अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथाव-
दितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥

(१) बारा. २।११४।६७ पूर्वार्धे (एकं चित्तमर्थानाम-
नर्थश्चोपमन्त्रणम् ।) ; बाराकु. २।१००।६७ नां च नारम्भो
(नामनारम्भं) .

(२) बारा. २।११४।६८ ; बाराकु. २।१००।६८
प्रथमार्धे (मङ्गलस्याप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ।),
चतुर्थीवार्धं नास्ति ।

(३) बाराकु. २।१००।६९ - ७५.

(४) बाराकु. २।१००।७७.

शूर्पणखोक्ता राजनीतिः

१ ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ।
अमात्यमध्ये संकुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥
२ प्रसक्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरङ्कुशः ।
समुत्पन्नं भयं धोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥
३ प्रसक्तं कामभोगेषु स्वैरवृत्तं महीपतिम् ।
लोका न बहु मन्यन्ते इमशानाग्निमिव प्रजाः ॥
४ स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति भूमिपः ।
तस्याऽऽत्मा सह कार्येण तेनैवाऽऽशु विनश्यति ॥
५ अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ।
वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥
६ ये तु नेच्छन्ति विषयं पराधीना नराधिपाः ।
ते न भग्नाः प्रकाशन्ते गिरयः सागरेष्विव ॥
७ आत्मवद्विग्रहेहस्त्वं देवदानवराक्षसैः ।
अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥
८ त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस ।
ज्ञातव्यं तु न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥

(१) बारा. ३।३७।१ ; बाराकु. ३।३३।१.

(२) बारा. ३।३७।२ ; बाराकु. ३।३३।२ प्रसक्तः

(प्रसक्तः) .

(३) बारा. ३।३७।३ ; बाराकु. ३।३३।३ पूर्वार्धे
(सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ।) लोका
(लुब्धं) .

(४) बारा. ३।३७।४ ; बाराकु. ३।३३।४ भूमिपः
(पार्थिवः) उत्तरार्धे (स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यै-
विनश्यति ॥) .

(५) बारा. ३।३७।५ ; बाराकु. ३।३३।५.

(६) बारा. ३।३७।६ ; बाराकु. ३।३३।६ तु नेच्छन्ति
विषयं परा (न रक्षन्ति विषयमस्मा) भग्नाः (वृद्ध्या)
ष्विव (यथा) .

(७) बारा. ३।३७।७ ; बाराकु. ३।३३।७ पूर्वार्धे

(आत्मवद्विर्बिगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः ।) .

(८) बाराकु. ३।३३।८.

ध्येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर ।
 अस्वाधीना नरेन्द्रा ये प्राकृतैस्ते नरैः समाः ॥
 अस्मात्पदयन्ति दूरस्थाः सर्वानर्थान् नराधिपाः ।
 चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानश्चारचक्षुषः ॥
 अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्वृतम् ।
 जनस्थानं हतस्थानं यन्मोख्यान्नावबुध्यसे ॥
 खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं च निपातितम् ॥
 न बुध्यसे जनस्थाने शयानाञ्छरपीडितान् ॥
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
 हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥
 ऋषीणामभयं दत्तं कृताः क्षेमाश्च दण्डकाः ।
 धर्षितं च जनस्थानं रामेणाकिलष्टकर्मणा ॥
 त्वं तु लुब्धश्च मत्तश्च पराधीनश्च रावण ।
 विषये भयमुत्पन्नं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥
 तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ।
 व्यसने सर्वभूतानि नाभिनन्दन्ति भूमिपम् ॥

(१) वारा. ३।३७।८ ; वाराकु. ३।३३।९ नरेन्द्रा
 ये (नरेन्द्राणां) नरैः (जनैः) .

(२) वारा. ३।३७।९ ; वाराकु. ३।३३।१० दूरस्थाः
 (दूरस्थान्) नवचार (ने दीर्घ) .

(३) वारा. ३।३७।१० ; वाराकु. ३।३३।११ उत्तरार्धे
 (स्वजनं तु जनस्थानं हतं यो नावबुध्यसे ॥) .

(४) वारा. ३।३७।११ .

(५) वारा. ३।३७।१२ ; वाराकु. ३।३३।१२ भीम
 (कूर) मानुषेण पदातिना (खरश्च सहदूषणः) .

(६) वारा. ३।३७।१३ ; वाराकु. ३।३३।१३
 कृताः (कृत) .

(७) वारा. ३।३७।१४ ; वाराकु. ३।३३।१४
 लुब्धश्च मत्तश्च (लुब्धः प्रमत्तश्च) भयमुत्पन्नं बोद्धव्यं
 (त्वे समुत्पन्नं भयं यो) .

(८) वारा. ३।३७।१५ ; वाराकु. ३।३३।१५
 नन्दन्ति भूमिपम् (धावन्ति पार्थिवम्) .

अभिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ।
 क्रोधनं चैव नृपतिं व्यसने घ्नन्ति मानवाः ॥
 नानुतिष्ठसि कार्याणि भयेषु न विभेषि च ।
 क्षिप्रं राज्याच्चयुतो वीर तृणतुल्यो भविष्यसि ॥
 शुष्कैस्तृणैर्भवेत्कार्यमथवा लोष्टपांसुभिः ।
 न तु राज्यपरिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्भुसुधाधिपैः ॥
 उपभुक्तं यथा वस्त्रं स्रजोऽपि मृदिता यथा ।
 एवं राज्यपरिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥
 अप्रमत्तश्च यो राजा धर्मज्ञो विजितेन्द्रियः ।
 कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राज्ये तिष्ठते चिरम् ॥
 नयनाभ्यां प्रसुप्तो यो जागर्ति नयचक्षुषा ।
 त्यक्तक्रोधोऽप्रमादश्च यो नयज्ञः स पार्थिवः ॥
 त्वं तु रावण दुर्बुद्धे गुणैरेतैर्विवर्जितः ।
 यस्य ते विदितं चारै राक्षसानां महद्भयम् ॥

(१) वारा. ३।३७।१६ ; वाराकु. ३।३३।१६ अभि
 (अति) उत्तरार्धे (क्रोधिनं व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि मही-
 पतिम् ॥) .

(२) वारा. ३।३७।१७ ; वाराकु. ३।३३।१७ तिष्ठसि
 (तिष्ठति) विभेषि (विभेति) वीर तृणतुल्यो भविष्यसि
 (दीनस्तृणैस्तुल्यो भविष्यति) .

(३) वारा. ३।३७।१८ ; वाराकु. ३।३३।१८ पूर्वार्धे
 (शुष्कैः काष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः) । राज्यप
 (स्थानात्प) .

(४) वारा. ३।३७।१९ ; वाराकु. ३।३३।१९ वस्त्रं
 स्रजोऽपि (वासः स्रजो वा) राज्य (राज्यात्) .

(५) वारा. ३।३७।२० ; वाराकु. ३।३३।२० धर्मज्ञो
 (सर्वज्ञो) राज्ये (राजा) .

(६) वारा. ३।३७।२१ ; वाराकु. ३।३३।२१ यो
 (ऽपि) उत्तरार्धे (व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते
 जनैः ॥) .

(७) वारा. ३।३७।२२ ; वाराकु. ३।३३।२२
 दुर्बुद्धे गु (दुर्बुद्धिर्गु) उत्तरार्धे (यस्य तेऽविदितश्चरै रक्षसां
 सुमहान् वधः ॥) .

पराभिर्मर्षी विषयेषु संगतो

न देशकालप्रतिभासतत्त्ववित् ।

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये

विपन्नराज्यो न चिरादवेक्ष्यते ॥

इतीव दोषाः परिकीर्तिता मया

विमृष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वर ।

धनेन दर्पेण बलेन चान्वितः

प्रचिन्तयस्वाद्य हिताय रावण ॥

धर्माधर्मौ राजमूलौ

अर्थं वा यदि वा कामं नष्टं शास्त्रेष्वनागतम् ।

व्यवस्यन्ति वरात्मानो धर्मं पौलस्त्य धर्मतः ॥

राजा धर्मस्य कामस्य द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ।

धर्मं शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ॥

देशकालादिविमर्शः राज्ञः कर्तव्यम्

देशकालौ सहायांश्च स्वशक्तेश्च बलाबले ।

नित्यं संचिन्तयानस्तु नानर्थानुपपद्यते ॥

अविश्वासः सदा कर्तव्यः

राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नैव च क्षमः ।

अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः ॥

(१) वारा. ३।३७।२३ ; वाराकु. ३।३३।२३

पराभिर्मर्षी (परावमन्ता) प्रतिभास (प्रविभाग) दवेक्ष्यते (द्विपत्स्यसे).

(२) वारा. ३।३७।२४ ; वाराकु. ३।३३।२४

(इति स्वदोषान् परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरे-
श्वरः । धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स
रावणः ॥).

(३) वारा. ३।५५।१० ; वाराकु. ३।५०।८ नष्टं

(शिष्टाः) वरात्मानो (न राजानो) स्य धर्मतः (स्य-
नन्दन).

(४) वारा. ३।५५।११ ; वाराकु. ३।५०।९ धर्मस्य

कामस्य (धर्मदत्त कामदत्त) धर्म (धर्मः).

(५) वारा. ३।७८।४२-४३.

(६) वारा. ४।११।७ ; वाराकु. ४।२।२१-२२ नैव

च (नात्र हि).

विश्वस्तानामविश्वस्तादिछद्रेषु प्रहरन्ति हि ॥

कामवृत्तिस्त्याज्या

नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ।

राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥

पापशासनं राज्ञः कर्तव्यम्

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विसुच्यते ।

राजा त्वशासन्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥

धार्मिकः नृशंसश्च राजा

सत्त्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।

कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥

यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ।

मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नशंसतरस्ततः ॥

धर्ममर्थं च कामं च यस्तु काले निषेवते ।

विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥

हित्वा धर्मं तथाऽर्थं च कामं यस्तु निषेवते ।

स वृक्षग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥

अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ।

त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण गुज्यते ॥

धर्मार्थकामफलभोक्ता राजा

इह धर्मार्थकामानामवाप्तिः फलमिष्यते ।

तत्रार्थः सह कामेन परीक्ष्यो धर्मचक्षुषा ॥

(१) वारा. ४।१।१८ ; वाराकु. ४।२।२२ छिद्रेषु

(रम्भेषु).

(२) वाराकु. ४।१७।३२.

(३) वारा. ४।१४।१९ भिर्धृतदण्डास्तु (भिः कृत-

दण्डाश्च) निर्मलाः (विमलाः); वाराकु. ४।१८।३३.

(४) वाराकु. ४।१८।३४.

(५) वारा. ४।२७।७-८ ; वाराकु. ४।३४।७-८.

(६) वाराकु. ४।३८।२१-२३.

(७) वारा. ५।८।५-६.

परित्यज्य हि यो धर्ममर्थमर्थाय पश्यति ।
कामं वा कामलाभार्थं न स बुद्धेः बुद्धिमान् ॥

राजनीतिः अधर्मनिवर्तनाय

‘सम्यक् प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते कश्चित् ।
तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

राज्ञः भूतकर्तृत्वनाशकत्वे

‘राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
राजा सुमेषु जागर्ति राजा पालयते प्रजाः ॥

धर्मलक्षणम्

‘राजा नीत्यां सुनीतायां धर्मं रक्षति रक्षिता ।
यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ॥

‘राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ।
राजा कालो युगश्चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥

‘धारणाद्धर्मं इत्याहुर्धर्मेण रक्षयन्प्रजाः ।
तस्माद्धारण इत्युक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥

‘एष राम परो धर्मो रक्षणत्प्रेत्य चेह च ।
न हि धर्माद्भवेकिंचिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः ॥

(१) वारा. ७।६१।१२ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः १) ।

१२ रक्षन्ति स्म (रक्षन्तीव) .

(२) वारा. ७।६२।३ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः २) । ४
राजैव च (राजा चैव) पालयते (पालयति) .

(३) वारा. ७।६२।४ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः २) । ६
राजा नीत्यां सुनीतायां (नीत्या सुनीतया राजा) .

(४) वारा. ७।६२।५ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः २) । ५
युगश्चैव (युगं चैव) .

(५) वारा. ७।६२।६ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः २) ।
७-८ (धारणाद्धर्मं इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः । यस्मा-
द्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ धारणाद्धि द्विषां चैव
धर्मेणारब्धयन् प्रजाः । तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति
निश्चयः ॥) .

(६) वारा. ७।६२।७-८ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः २) ।
९-१०. श्लोकार्थानि ‘एष राजन्०, न हि धर्मात्०, दानं
दया०, एष राम०’ इति क्रमेण पठितानि ।

दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चाऽऽर्जवम् ।
एष राजन् परो धर्मः फलवान् प्रेत्य राघव ॥

‘धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् ।
धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥

अप्रतिपालनात् राजदोषवृद्धिः

‘राजदोषा हि वर्धन्ते नृणामप्रतिपालनात् ।
वृत्तहीने हि नृपतावकाले म्रियते जनः ॥
‘यदा पुरेष्वयुक्तानि राजा जनपदेषु च ।
कुरुते न च रक्षाऽस्ति तदा कालकृतं भयम् ॥
‘सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः ।
पुरे जनपदे चैव यथा बालवधो ह्ययम् ॥

राजा प्रजाकृतस्य पापस्य सुकृतस्य च चतुर्थांशमाकु

‘यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य हि ।
पुरे वा राजशार्दूलं कुरुते दुर्मतिर्नरः ॥
‘क्षिप्रं स नरकं याति स च राजा न संशयः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य भागमश्नाति पार्थिवः ॥
‘अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च ।
षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ।
षड्भागस्य च भोक्ताऽसौ रक्षते न प्रजाः
कथम् ॥

(१) वारा. ७।६२।१२-१३ ; वाराकु. ७।५९
(प्रक्षिप्तः २) । १४-१५ .

(२) वारा. ७।७६।१७ ; वाराकु. ७।७३।१६ पूर्वाधे
(राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ।) वृत्तहीने हि
(असद्वृत्ते तु) .

(३) वारा. ७।७६।१८ ; वाराकु. ७।७३।१७ यदा
(यदा) राजा (जना) कुरुते (कुर्वते) .

(४) वारा. ७।७६।१९ ; वाराकु. ७।७३।१८ चैव
यथा (चापि ततो) .

(५) वारा. ७।७७।२८ ; वाराकु. ७।७४।३० स्य हि
(स्य तु) उत्तरार्धे (करोति चाश्रमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः ॥) .

(६) वारा. ७।७७।२९ ; वाराकु. ७।७४।३० क्षिप्रं
स (क्षिप्रं च) पू .

(७) वाराकु. ७।७४।३१ .

‘स त्वं पुरुषशार्दूल चरस्व विषयं स्वकम् ।
दुष्कृतं यत्र पश्येस्त्वं तत्र यत्नं समाचर ॥
‘एवं ते धर्मवृद्धिश्च बलायुर्वर्धनं तथा ।
भविष्यति नरव्याघ्र बालस्यास्य च जीवितम् ॥

दण्डधारणेन प्रजारक्षणं राज्ञः कर्तव्यम्

‘ततः परमसंतुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥
‘प्रीतोऽस्मि परमोदार कर्ता चासि न संशयः ।
दण्डेन च प्रजा रक्षन्न च दण्डमकारणम् ॥
‘अपराधेषु यो दण्डः पात्यते पुरुषर्षभ ।
स दण्डो विधिवद्युक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥
‘तस्मिन् दण्डे महाबाहो यत्नवान् भव पुत्रक ।
धर्मस्ते परमो लोके कृत एव भविष्यति ॥
‘इति तं चैव संदिश्य मनुः पुत्रं समाधिना ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥
‘यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
स लोके लभते वीर्यं यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥

(१) बारा. ७।७७।३० ; बाराकु. ७।७४।३२ चरस्व
(मार्गस्व) पश्येस्त्वं त (पश्येथास्त) .

(२) बारा. ७।७७।३१ ; बाराकु. ७।७४।३३
पूर्वाधे (एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चाऽऽयुर्विर्धनम् ।) व्याघ्र
(श्रेष्ठ) .

(३) बारा. ७।८१।७ (ततः परमसंहृष्टः प्रत्युवाच
महातपाः ॥) ; बाराकु. ७।७९।७.

(४) बारा. ७।८१।८ ; बाराकु. ७।७९।८ कर्ता
चासि (त्वं कर्ताऽसि) रक्षन्न (रक्ष मा) कारणम्
(कारणे) .

(५) बारा. ७।८१।९ ; बाराकु. ७।७९।९ पूर्वाधे
(अपराधिषु यो दण्डः पात्यते मानवेषु वै ।) युक्तः (न्युक्तः) .

(६) बारा. ७।८१।१० ; बाराकु. ७।७९।१० तस्मिन्
द (तस्माद्) धर्मस्ते (धर्मो हि) कृत एव (कुर्वतस्ते) .

(७) बारा. ७।८१।११ ; बाराकु. ७।७९।११ चैव
(बहु) कमनुत्तमम् (कं सनातनम्) .

(८) पमा. ४१५.

घ. को. ८४

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

राजनीतिविषयाः अर्थशास्त्रप्रतिपाद्याः सविस्तराः

‘पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि
पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैक-
मिदमर्थशास्त्रं कृतम् ॥

स्वग्रन्थस्य निर्मूलत्वादिशङ्कानिराकरणपूर्वं प्रकरणाधि-
करणसमुद्देशं प्रतिज्ञातुं भूमिकां रचयति— पृथिव्या
इत्यादिना । पृथिव्याः भूमेः लाभे अप्राप्तायाः प्राप्तौ
पालने लब्धायाः परिरक्षणे च विषये । अर्थशास्त्राणि,
अर्थः नाम वृत्तिः वर्तनं स्थितिः, सैव हि मनुष्याणां
मुख्योऽर्थः । तथा च मनुष्यसंबन्धिन्या तदाधारभूता
भूमिरुपलक्ष्यते । एवं च मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः ।
तस्याः लाभपालनोपायोपदेशकानि शास्त्राणि अर्थ-
शास्त्राणि यावन्ति पूर्वाचार्यैः शुक्रबृहस्पतिविशालाक्षा-
दिभिः प्रस्थापितानि प्रवर्तितानि तानि । प्रायश इति
बाहुल्योक्त्या क्वचित् क्वचिदात्मीयदर्शनानां प्रतिपादनं
दर्शयति । संहृत्य संगृह्य एकमिदमर्थशास्त्रं कृतं एकं
नानाशास्त्रविप्रकीर्णसमस्तविषयैकनिधानं इदं बुद्धिस्थं
अर्थशास्त्रं कृतं मया प्रणीतम् । एतेन मदीयस्यास्यैकस्य
ग्रन्थस्य परिशीलनात् कृत्स्नपूर्वाचार्यदर्शनविज्ञानं सुख-
लभ्यमिति सूचयन् स्वशास्त्रस्य समूलत्वं पूर्वाचार्यग्रन्थै-
रगतार्थत्वं च द्योतयति । श्रीमूला.

तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः ॥

तदिदमर्थशास्त्रं साशीतिशतसंख्यैः प्रकरणैः तत्परि-
च्छिन्नैश्च पञ्चदशसंख्यैरधिकरणैर्विभज्य प्रस्थापितम् । तेषु
यथास्थानं वितत्य विशेषतो व्युत्पादयिष्यमाणेषु प्रथमं
विषयतः समाख्यातः क्रमत इत्यतः च किमपि सामान्य-
ज्ञानं विशेषजिज्ञासानिमित्तं शिष्याणां जनयितुं तत्समुद्देशं
प्रतिजानीते— तस्यायमिति । तस्य अर्थशास्त्रस्य अयं
आरब्धाध्यायगोचरः प्रदर्शयमानप्रकारः प्रकरणाधिकरण-
समुद्देशः प्रकरणाणामधिकरणानां च सर्वेषां समुद्देशः
संक्षेपेण निर्देशः संक्षिप्तस्वरूपक्रमेयत्ताख्यानमित्यर्थः ;

(१) कौ. १।१.

क्रियते इति शेषः । प्रक्रियन्ते प्रकर्षेण व्युत्पाद्यन्ते एष्वर्था इति प्रकरणानि । अधिक्रियन्ते एषु प्रकरणानि इत्यधिकरणानि ।

श्रीमूला.

विद्यासमुद्देशः ॥

तत्र विनयाधिकारिकस्य प्रथमाधिकरणस्य प्रथमं प्रकरणं समुद्दिशति— विद्यासमुद्देश इति । विद्यानां आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरित्येतासां चतसृणां समुद्देशः विद्यासमुद्देशः । तदारब्धं प्रकरणमित्यार्थम् । विद्यासमुद्देश इत्येतच्च सूत्रमिति व्यवहर्तव्यम्, विस्तारार्ह- बहुलार्थगर्भत्वात् । सूत्रमेव चेदं तत्प्रकरणे 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः' इत्युपक्रम्य 'स्वधर्म- कर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेदमसु' इत्यन्तैस्त्रिभिर्ध्यायै-र्महता प्रयत्नेन प्रपञ्च्यते इति सूत्रस्य तथाविधं व्याख्यानं भाष्यं भवितुमर्हति । एवं 'प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः' इत्युक्तचरम् । उत्तराण्यपि 'वृद्धसंयोगः' इत्यादीनि सूत्राणि भवन्ति, तत्तत्प्रकरणगतानि प्रपञ्चनवाक्यानि च भाष्याणि । एवमधिकरणेषु सर्वेषु । एवं च 'स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च' इति ग्रन्थान्तोक्तिरुपपन्ना भवतीति वेदितव्यम् ।

तत्र विनयविहीनो लोकशास्त्रव्यवहारेष्वशिक्षितो राजा राज्यरक्षणानर्हत्वात् वैनयिकीषु विद्यास्ववश्यं विनेतव्य इत्यतो विद्यासमुद्देश इत्येतत् प्रकरणमादौ सूचितम् ।

श्रीमूला.

वृद्धसंयोगः ॥

विद्याश्च वृद्धसंयोगाभावे लब्धुं न शक्या इति वृद्ध- संयोग इति सूत्रम् ।

श्रीमूला.

इन्द्रियजयः ॥

वृद्धसंयोगश्च इन्द्रियजयमन्तरेण न लभ्य इति, इन्द्रिय- जय इति सूत्रम् ।

श्रीमूला.

अमात्योत्पत्तिः ॥

वृद्धैर्विद्यासु शिक्षितो जितेन्द्रियोऽपि सहाय्यभावे कार्यं साधयितुं न क्षम इति तदनन्तरं अमात्योत्पत्तिरिति सूत्रम् ।

श्रीमूला.

मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ॥

अमात्याश्च केचित् बुद्धिसाचिव्याय नित्यनैमित्तिक- कर्मसाचिव्याय चापेक्षिताः, शान्तिकपौष्टिककर्मानुष्ठानाय चान्ये । तदर्थं मन्त्रिपुरोहिताः कर्तव्या इति मन्त्रि- पुरोहितोत्पत्तिरिति सूत्रम् ।

श्रीमूला.

उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ॥

तैश्च सर्वप्रकारविशुद्धैर्भाव्यमिति उपधाभिः शौचा- शौचज्ञानममात्यानामिति सूत्रम् ।

श्रीमूला.

गूढपुरुषोत्पत्तिः ॥

उपधाशुद्धिर्गूढपुरुषानन्तरेण शातुमशक्येति ततो गूढपुरुषोत्पत्तिः इति सूत्रम् ।

श्रीमूला.

गूढपुरुषप्रणिधिः ॥

तेषां च स्वामिनियोगमन्तरेणाव्यापारात् गूढपुरुष- प्रणिधिः इति सूत्रम् । गूढपुरुषाणां प्रणिधिः प्रणिधानं तत्तत्कार्येषु स्वामिना नियोजनमिति तदर्थः ।

श्रीमूला.

स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ॥

परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः ॥

तैश्च नियुक्तैः स्वराज्यगतान् क्रुद्धलुब्धादीन् विज्ञाय तद्दोषप्रतिविधानम्, परराष्ट्रगतान् विज्ञाय तेषां भेदनेन स्वपक्षे प्रवेशनं चाऽऽवश्यकमिति स्वविषये कृत्याकृत्य- पक्षरक्षणमिति; परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रह इति च सूत्रे । स्वदेशे कृत्याः शत्रुभेद्याः क्रुद्धादयः अकृत्याः अभेद्याः सुहृदः, कृत्याकृत्यानां पक्षाणां संधानां शत्रू- पक्षापाद्रक्षणमिति प्रथमसूत्रस्यार्थः । परराष्ट्रे ये कृत्या- कृत्याः पक्षाः तेषामुपजापादिना स्वपक्षे संग्रहणमिति द्वितीयसूत्रस्यार्थः ।

श्रीमूला.

मन्त्राधिकारः ॥

स्वराष्ट्ररक्षणं परराष्ट्रहरणमित्येतावत् राज्ञः कर्मसर्व- स्वम् । तस्य मन्त्रायत्तत्वात् मन्त्राधिकार इति सूत्रम् । कर्मणामारम्भोपायादिसंप्रधारणं मन्त्रः, तस्याधिकारः मन्त्राधिकारः इति ।

श्रीमूला.

दूतप्रणिधिः ॥

परराष्ट्रकरणीयानां स्वकर्मणां स्वयं कर्तुमशक्यतया दूतसापेक्षत्वात् दूतप्रणिधिः इति सूत्रम् ।

श्रीमूला.

राजपुत्ररक्षणम् ॥

यथा राजपुत्राः स्वपितरि न द्रोहमाचरेयुः तथा ते प्रयत्नेन परोपजापादिभ्यो रक्षणीया इति राजपुत्ररक्षणं इति सूत्रम् ।

श्रीमूला.

अवरुद्धवृत्तम् ॥

अवरुद्धे च वृत्तिः ॥

पित्रा कचिदवरुध्य तथा रक्ष्यमाणः कुमारः पितरि कथं व्यवहरेत्, पिता च तस्मिन् कथमित्येतत् वक्तुं सूत्रे अवरुद्धवृत्तं इति, अवरुद्धे च वृत्तिः इति च ।

श्रीमूला.

राजप्रणिधिः ॥

इत्थमात्मानं रक्षतो राज्ञो नियतकालं व्यापारपरिपाटीं वक्तुं सूत्रं राजप्रणिधिः इति । राज्ञः प्रणिधिः प्रणिधानं व्यापारपरिचिन्तनमित्यर्थः ।

श्रीमूला.

निशान्तप्रणिधिः ॥

निशान्तं राजभवनम्, तस्य प्रणिधिः प्रणिधानं देशसंनिवेशादिचिन्तनम् ।

श्रीमूला.

आत्मरक्षितकम् ॥

रक्षितमिति भावे क्तः स्वार्थे च कः । राज्ञः आत्मरक्षणौपयिकं प्रकरणेऽस्मिन्नुपदिश्यते इत्यर्थः ।

श्रीमूला.

इति विनयाधिकारिकं प्रथमाधिकरणम् ॥

विनयः विद्यादिशिक्षणम्, तस्याधिकारः प्रस्तावः विनयाधिकारः, सोऽस्मिन्नस्तीति विनयाधिकारिकं नाम प्रथममधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ।

श्रीमूला.

जनपदविनिवेशः ॥

इत्थं प्रथमाधिकरणसूत्रिताष्टादशप्रकरणोपदिष्टवर्त्मना समासादितविनयसंपत्को राजा तन्त्रावापयोरधिकारी भवति । तन्त्रं नाम स्वराज्यक्षेमसाधनानुकूलः पञ्चसु आद्येष्वधिकरणेषु पञ्चनवत्या सूत्रैः प्रतिपाद्यमानोऽर्थः । आवापः शत्रुराष्ट्रहरणानुकूलः षष्ठादिषु त्रयोदशान्तेषु अष्टस्वधिकरणेषु सूत्राणामेकाशीत्या प्रतिपाद्यमानोऽर्थः, अर्थे ह्येनं विज्ञाय प्रवर्तमानो विजिगीषुः परराष्ट्रं स्ववशे करोतीति । तत्र येऽर्थाः द्वितीयेऽधिकरणे अध्यक्ष-

प्रचाराख्ये अष्टात्रिंशता सूत्रैः प्रतिपाद्यन्ते, ये तृतीये धर्मस्थीये एकोनविंशत्या सूत्रैः, ये चतुर्थे दुर्गराष्ट्र-संबन्धिकण्टकशोधनाख्ये त्रयोदशभिः सूत्रैः, ये च पञ्चमे राजराज्यकण्टकशोधनपरि योगवृत्तान्नि सप्तभिः सूत्रैः, तेष्वेव सर्वेष्वधीनं राज्यकुटुम्बभरणकर्मैति तमेतं चतुरधि-करणार्थं तन्त्रमाहुः, तन्निधातोः कुटुम्बधारणार्थत्वात् । द्विसूत्रं प्रकरणद्वयात्मकं मण्डलयोनिंसंज्ञमधिकरणं षष्ठम्, एकोनत्रिंशत्सूत्रयुक्तं षाड्गुण्यं सप्तमम्, अष्टसूत्रीरूपं व्यसनाधिकारिकमष्टमम्, द्वादशसूत्रमभियास्यत्कर्माख्यं नवमम्, त्रयोदशसूत्रं साङ्ग्रामिकं दशमम्, द्विसूत्रं संघवृत्तमेकादशम्, नवसूत्रमाबलीयसं द्वादशम्, षट्सूत्रं दुर्गलम्भोपायाख्यं त्रयोदशमित्येकाशीतिसूत्रामष्टाधिकरणीं शत्रुराज्यहरणोपायोपदेशिनीमावापं व्यवहरन्ति ।

त्रिसूत्रमौपनिषदं नाम चतुर्दशमधिकरणं तन्त्रावापयो-रत्यन्तमनुगुणम् । एकसूत्रात्मकं तन्त्रयुक्तिसंज्ञं पञ्चदश-मधिकरणं कौटिल्यशास्त्रादृतास्तन्त्रयुक्तीर्द्वात्रिंशतं व्युत्पाद-यतीति स्थितिः ।

तत्र स्वराज्यं रक्षतो राजधान्याद्यपेक्षणादध्यक्षप्रचारा-धिकरणे जनपदविनिवेश इति प्रथमं प्रकरणं सूत्रितम् ।

श्रीमूला.

भूमिच्छिद्रविधानम् ॥

स्वराज्यगतानां कृषिनिवासानहर्णाणां गिरिवनश्वभ्र-प्रायाणां भूभागानामुपयोगप्रकारोपदेशार्थं सूत्रं भूमिच्छिद्र-विधानमिति । भूमिच्छिद्राणां कृष्याद्यनहर्भूभागानां विधानं उपयोगप्रकार इत्यर्थः । 'भूमिच्छिद्रं कृष्ययोग्या' इति यादवः ।

श्रीमूला.

दुर्गविधानम् ॥

दुर्गविनिवेशः ॥

देशस्य शस्त्रनाक्रमणीयत्वसंपत्तये दुर्गापेक्षणात् दुर्ग-विधानं इति सूत्रम्, दुर्गविनिवेश इति च ।

श्रीमूला.

संनिधातृनिचयकर्म ॥

संनिधाता नाम धनादिकं संचित्य निधाता । तस्य निचयकर्म धनादिरक्षणव्यापार उच्यते इति सूत्रार्थः ।

श्रीमूला.

समाहर्तुसमुदयप्रस्थापनम् ॥

सर्वायस्थानेभ्यो राजार्थानां सम्यक् समन्ताद्वा आहर्ता समाहर्ता विषयत्रयध्यक्षः । समुदयः धनोत्थानम्, तस्य प्रस्थापनं मार्गपरिकल्पनं समुदयप्रस्थापनम् । समाहर्तुः समुदयप्रस्थापनं समाहर्तुसमुदयप्रस्थापनम् । समाहर्ता कया कया विधया समुदयं प्रस्थापयेदित्येतदस्मिन् प्रकरणे उपदिश्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः ॥

अक्षाः गणनयोग्यानि रूप्यकादीनि, तेषां पटलं स्थानं अक्षपटलं तस्मिन्, गणनायां नियुक्तो गाणनिकः, तस्य कर्म गाणनिक्यं, तस्य प्रस्तावः गाणनिक्याधिकारः । श्रीमूला.

समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम् ॥

उत्पन्नस्यार्थस्य नियुक्तैः पुरुषैरपहृतस्य पुनःप्रापण-मित्यर्थः । श्रीमूला.

उपयुक्तपरीक्षा ॥

युक्तानां उपरि नियुक्ताः प्रत्ययितपुरुषा उपयुक्ताः, तेषां परीक्षा दोषगवेषणेति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

शासनाधिकारः ॥

तालपत्रादिषु लिख्यमानोऽर्थः शासनं, तस्याधिकारो विधिरुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा ॥

कोशः भाण्डागारं, तस्मिन् प्रवेशयितुं योग्यानां मणि-मुक्तादीनां परीक्षणमत्रोपदिश्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

आकरकर्मान्तप्रवर्तनम् ॥

सुवर्णरजतरत्नाद्युत्पत्तिस्थानं आकरः, तस्य कर्मान्तः तत्क्रियानिश्चयः, तस्य प्रवर्तनं व्यापारणमित्यर्थः । श्रीमूला.

अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः ॥

अक्षशाला, अक्षः गण्यं धनं सुवर्णरूप्यादि, तस्य शाला तद्घटनशाला, तस्यां सुवर्णाध्यक्षः सुवर्णादिघटन-गणनाद्यधिकृतः लक्षणया तद्व्यापार इत्यर्थः । श्रीमूला.

विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः ॥

विशिखायां आपणवीथ्यां सौवर्णिकप्रचारः सुवर्ण-नियुक्तस्य व्यापारः । श्रीमूला.

कोष्ठागाराध्यक्षः ॥

कोष्ठं उदरं लक्षणया तत्पोषणार्थं व्रीहिगोधूमादिकमा-हारद्रव्यं, तस्य अगारं संग्रहस्थानं, तस्याध्यक्षः, अर्थात् तद्व्यापारः । श्रीमूला.

पण्याध्यक्षः ॥

विक्रेयद्रव्याध्यक्ष इत्यर्थः । श्रीमूला.

कुप्याध्यक्षः ॥

कुप्यं सारदारुवेणुवल्खिवत्कादि, तस्मिन् नियुक्तः कुप्याध्यक्षः । श्रीमूला.

आयुधागाराध्यक्षः ॥

स्पष्टार्थम् । श्रीमूला.

तुल्यमानपौतवम् ॥

तुला उन्मानसाधनं, मानं कुडवादि, ताभ्यां पौतवं परिच्छेदनं तुल्यमानपौतवम्, लक्षणया तत्संशोधन-मित्यर्थः । तच्च वाणिज्याः कूटतुल्यमानव्यवहारिणो मा भूवन्नित्येतदर्थम् । श्रीमूला.

देशकालमानम् ॥

देशः योजनगव्यूतिक्रोशादिः, कालः त्रुटिलवादिः, तयोर्मानं परिच्छेद इति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

शुल्काध्यक्षः ॥

शुल्कं पञ्चदशभागादिकं शुल्कव्यवहारे वक्ष्यमाणं राज्ञो देयं, तस्याध्यक्षः, तद्व्यापार इत्यर्थः । श्रीमूला.

सूत्राध्यक्षः ॥

सूत्रं कार्पासादिजस्तन्तुः, तस्य अध्यक्षः तद्वानादि-कारयिता । श्रीमूला.

सीताध्यक्षः ॥

सीता कृषिः, तस्या अध्यक्षः कृषितन्त्रवृक्षायुर्वेदौ विज्ञाय प्रवर्तकः । श्रीमूला.

सुराध्यक्षः ॥

सुरा मधुमैरयादि, तस्या अध्यक्षः संधानविक्रयाद्यधि-कृतः सुराध्यक्षः । श्रीमूला.

सूनाध्यक्षः ॥

सूना भक्ष्यप्राणिगवधस्थानं, तस्या अध्यक्षः वध्यावध्य-नियमनाद्यधिकृतः । श्रीमूला.

गणिकाध्यक्षः ॥

धनमेव गणयन्तीति गणिकाः वेद्याः, तासामध्यक्षः
गणिकाध्यक्षः । श्रीमूला.

नावध्यक्षः ॥

नावां यानपात्राणां अध्यक्षः आदेयराजभागग्रहणाधि-
कर्ता । श्रीमूला.

गोध्यक्षः ॥

गवां उपलक्षणेन गोमहिषाजादीनां तदाजीवानां
गोपालादीनां च अध्यक्षः नियामक इत्यर्थः । श्रीमूला.

अश्वध्यक्षः ॥

अश्वानां लक्षणकुलादिकं विज्ञाय तद्रक्षणादिकर्मानुष्ठाता
अश्वध्यक्षः । श्रीमूला.

हस्त्यध्यक्षः ॥

अश्वध्यक्षवत् हस्त्यध्यक्षो व्याख्येयः । श्रीमूला.

रथाध्यक्षः ॥

रथानां देवरथादीनां घटनाद्यधिकर्ता रथाध्यक्षः ।
श्रीमूला.

पत्तयध्यक्षः ॥

पत्तयः पदातयः ये पादचारेण युध्यन्ते, तेष्वधिकृतः
पत्तयध्यक्षः । श्रीमूला.

सेनापतिप्रचारः ॥

सेनापतिः चतुरङ्गबलनेता, तस्य प्रचारः सेनाविषयो
व्यापारः प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

मुद्राध्यक्षः ॥

मुद्रा नाम राजबिह्वं राजनामधेयप्रतिमादिलक्षणं
यच्छासनपत्रादौ दीयते, तस्या अध्यक्षः प्रवर्तयिता ।
श्रीमूला.

विवीताध्यक्षः ॥

विवीतं तृणजलवान् अकुण्ठ्यः प्रदेशः पश्वर्थः, तस्या-
ध्यक्षः तद्यापार इत्यर्थः । श्रीमूला.

समाहर्तृप्रचारः ॥

समाहर्ता आयस्थानेभ्यो राजार्थसंग्राहको जनपदा-
ध्यक्षः, तस्य प्रचारः व्यापारः जनपदचिन्तनमित्यर्थः ।
श्रीमूला.

गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयः ॥

गृहस्थवणिकृतपस्विवेषाः प्रणिधयः गूढपुरुषाः ॥
अर्थात् तेषां जनपदेषु नियोजनम् । तच्च समाहर्तृकार्योप-
योगिने जनपदवृत्तान्तज्ञानाय । श्रीमूला.

नागरिकप्रणिधिः ॥

नगरे नियुक्तो नागरिकः, तस्य प्रणिधिः प्रणिधानं
व्यापारचिन्तनमित्यर्थः । श्रीमूला.

इत्यध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणम् ॥

अध्यक्षप्रचारः अध्यक्षणां व्यापारः । श्रीमूला.

व्यवहारस्थापना ॥

अथ धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् । धर्मस्था नाम
धर्मशास्त्रज्ञाः धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारनिर्णयकर्मण्यवि-
कृताः । तेषामिदं धर्मस्थीयं तन्निर्णयव्यवहारपदप्रतिपादक-
मित्यर्थः । तत्र प्रथमं सूत्रम्- व्यवहारस्थापना इति ।
कीदृशो व्यवहारः सिध्यति कीदृशो न सिध्यतीति
व्यवस्थापनमिति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

विवादपदनिबन्धः ॥

विवादपदस्य निबन्धः पूर्वोत्तरपक्षात्मना पत्रे आरो-
पणम्, तत्पूर्वकं चिन्तनमित्यर्थः । श्रीमूला.

विवाहसंयुक्तम् ॥

विवाहाः अष्टविधा ब्राह्मादयः, तत्संबद्धो व्यवहार
इत्यर्थः । एतच्च प्रकरणं त्रिभिरध्यायैर्वितन्यते ।
श्रीमूला.

दायविभागः ॥

दायः पितृपितृव्यादिधनं, तस्य विभागः । अयमपि
त्रिभिरध्यायैर्वितन्यते । श्रीमूला.

वास्तुकम् ॥

वस्तु गृहारामक्षेत्रादि, तत्संबद्धं वास्तुकम् । इदम-
ध्यायत्रयेण वितन्यते । तत्र तृतीयाध्याये उत्तरमपि
प्रकरणं प्रवेशितम् । श्रीमूला.

समयस्थानपाकर्म ॥

इदमहं करिष्यामीत्यभ्युपगमात्मा संकेतः, इदमनेन
कर्तव्यमिति बहुभिः संभूय कृतो वा संकेतः समयः,
तस्य अनपाकर्म त्यागाभाव इति सूत्रार्थः । इदं प्रकरणं

वास्तुकप्रकरणीयविवीतक्षेत्रपथहिसान्युत्पादनाध्याये व्युत्पा-
दितम् । श्रीमूला.

ऋणादानम् ॥

ऋणग्रहणनिर्यातनसंबद्धो व्यवहार इत्यर्थः ।

श्रीमूला.

औपनिधिकम् ॥

उपनिधिः निक्षेपः, तत्संबद्धं अनुष्ठानं औपनिधि-
कम् । श्रीमूला.

दासकर्मकरकल्पः ॥

अत्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषका दासाः, भृत्यर्थे
शुश्रूषकाः कर्मकराः, तेषां कल्पः तत्संबन्धी विधिः ।

श्रीमूला.

संभूयसमुत्थानम् ॥

वणिजकैरन्यैर्वा समुदेत्यारभ्यमाणं कार्यं संभूयसमु-
त्थानम् । श्रीमूला.

विक्रीतक्रीतानुशयः ॥

विक्रीतं मूल्यमादाय दत्तं पण्यम्, क्रीतं मूल्यं दत्त्वा
गृहीतम्, तयोर्विषये अनुशयः विक्रयविषयः क्रय-
विषयश्च पश्चात्ताप इत्यर्थः । श्रीमूला.

दत्तस्यानपाकर्म ॥

दत्तस्य धर्माद्यर्थे वाचा दत्तस्य अनपाकर्म अप्रदानम् ।
एतच्च विषयविशेषे पुनर्हरणस्याप्युपलक्षणम् । श्रीमूला.

अस्वामिविक्रयः ॥

अस्वामी परद्रव्यव्यवहर्ता, तेन कृतो विक्रयः
अस्वामिविक्रयः । श्रीमूला.

स्वस्वामिसंबन्धः ॥

स्पष्टार्थम् । श्रीमूला.

साहसम् ॥

सहसा कृतं कर्म साहसं प्रसभकर्म । श्रीमूला.

वाक्पारुष्यम् ॥

वाचा कुत्सनभर्त्सनादिकमित्यर्थः । श्रीमूला.

दण्डपारुष्यम् ॥

दण्डेन करणेन पारुष्यं परुषकर्म द्रोहः दण्डपारुष्यम् ।
श्रीमूला.

द्युतसमाह्वयम् ॥

द्युतं अक्षक्रीडा, समाह्वयः अजकुक्कुटादिप्राणिदेवनं,
तयोः समाहारः द्युतसमाह्वयम्, तत्संबद्धो व्यवहारः
प्रकरणेऽस्मिन्नभिधीयते इत्यर्थः । श्रीमूला.

प्रकीर्णकानि ॥

उक्तविवादपदानन्तर्गतानि याचितकाद्यदानादिनि-
मित्तानि विवादपदानि प्रकीर्णकानि, तान्यत्राभिधीयन्ते
इत्यर्थः । श्रीमूला.

इति धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् ॥

एवमेकोनविंशतिप्रकरणं धर्मस्थीयमधिकरणं तृतीयं
समुद्दिष्टमित्यर्थः । श्रीमूला.

कारुकरक्षणम् ॥

अथ कण्टकशोधनाख्यं चतुर्थमधिकरणम् । तत्रेदं
प्रथमं सूत्रम्— कारुकरक्षणमिति । कारुकाः तक्षायस्कार-
स्वर्णकारादयः, तेभ्यः कूटकर्मकारिभ्यो देशस्य रक्षणमि-
हाभिधीयते इत्यर्थः । श्रीमूला.

वैदेहकरक्षणम् ॥

वाणिजकेभ्यः पौतवापचारिभ्यो रक्षणमित्यर्थः ।
श्रीमूला.

उपनिपातप्रतीकारः ॥

उपनिपाताः दैविकानि महाभयानि, तेषां प्रतीकारः ।
श्रीमूला.

गूढाजीविनां रक्षा ॥

ये गूढं लज्जग्रहणेन स्वामिनं प्रजाश्च वञ्चयन्तः
आजीवन्ति ते गूढाजीविनः, तेषां रक्षा तेभ्यो देशस्य
रक्षणमित्यर्थः । श्रीमूला.

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् ॥

सिद्धव्यञ्जनाः मुण्डजटिलतापसवेषाः धूर्ताः, तैः करणैः
माणवप्रकाशनं माणवस्य प्रलोभनविद्यायाः प्रकाशनम् ।
तच्च चोरादिग्रहणार्थम् । श्रीमूला.

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः ॥

आत्मनः परान् प्रति परेषामात्मानं प्रति च शङ्का
द्विरूपा, रूपं सलोप्पदर्शनम्, कर्म संधिच्छेदादि, एतैः
अभिग्रहः चोराणां ग्रहणमिति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

आशुमृतकपरीक्षा ॥

आशु मृतकस्य परीक्षा किमयं स्वयं मृतः उत परेण मारितः इति परीक्षणम् । श्रीमूला.

वाक्यकर्मानुयोगः ॥

वाक्यानुयोगः कर्मानुयोगश्चेति सूत्रार्थः । तत्र वाक्यानुयोगः उपपत्तियुक्तैः सामवादैश्चोरपृच्छा, कर्मानुयोगः कशाप्रहारादिना चोरविचारणा । श्रीमूला.

सर्वाधिकरणरक्षणम् ॥

अधिकरणशब्देन लक्षणया अध्यक्षप्रचाराधिकरणोक्ता अध्यक्षस्तन्नियम्याः पुरुषाश्च गृह्यन्ते । तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रजानां धनस्य च रक्षणमिति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

एकाङ्गवधनिष्क्रयः ॥

एकाङ्गं हस्तः पादः कर्णः इत्येवंजातीयं, तस्य वधः छेदनं एकाङ्गवधः, तद्युक्तो निष्क्रयः वधस्थानीयो धन-दण्डश्चतुष्टयश्चाशत्पणादिः । श्रीमूला.

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः ॥

शुद्धः चित्र इति द्विविधो दण्डविधिः । तत्र शुद्धः अक्लेशमारणम्, चित्रः क्लेशमारणम् । श्रीमूला.

कन्याप्रकर्म ॥

कन्यायाः अपुष्पितायाः स्त्रियाः प्रकर्म दूषणम्, तत्संबद्धो दण्डविधिरत्रोच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

अतिचारदण्डः ॥

अतिचारः अभक्ष्यभक्षणं अगम्यागमनं इत्येवमादिः, तन्निमित्तो दण्डः उच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

इति कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणम् ॥

एवं त्रयोदशप्रकरणं दुर्गराष्ट्रकण्टकशोधनप्रतिपादकं चतुर्थमधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः । श्रीमूला.

दाण्डकर्मिकम् ॥

अथ योगवृत्तं नाम पञ्चममधिकरणम् । योगः विस्त्रब्धधाती, तद्वृत्तम् । तच्चोपांशुदण्डादिकम् । राज-राज्यकण्टकविषयः उपांशुदण्डादिप्रयोगोऽस्मिन्नधिकरणेऽभिधास्यते । तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्- दाण्डकर्मिकमिति । दण्डः उपांशुवधः, तस्य कर्म प्रयोगः दण्डकर्म, तत्संबद्ध-मिहोच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

कोशाभिसंहरणम् ॥

कोशस्य सुवर्णादिः अभिसंहरणं पूर्वं आधिक्येन संग्रहणमर्थकृच्छ्रप्राप्तावित्यर्थः । श्रीमूला.

भृत्यभरणीयम् ॥

भृत्याः बुद्धौ शास्त्रे कर्मणि च साहाय्यदायिनः, तेषां भरणं पोषणं, तत्संबद्धं भृत्यभरणीयम् । श्रीमूला.

अनुजीविवृत्तम् ॥

अनुजीविनः मन्त्रिप्रभृतयः, तैः स्वामिनि कथं वर्तित-व्यमित्येतदत्रोपदिश्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

सामयाचारिकम् ॥

समयः व्यवस्था, आचारः अनुष्ठानं, समयान्तरमधिकृत्य प्रवृत्तं सामयाचारिकम् । श्रीमूला.

राज्यप्रतिसंधानम् ॥

राज्यस्य प्रतिसंधानं राज्यव्यसने सति तत्पुत्रानभिषिच्य यत् परिचिन्तनममात्यैः क्रियते तदिहोच्यते इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकस्मिन्नध्याये समावेशितम् । श्रीमूला.

एकैश्वर्यम् ॥

एकस्यैव राजपुत्रस्यैकातपत्रमैश्वर्यं कर्तव्यं इत्येतदुच्यते इत्यर्थः । एकग्रहणं बहूनामैश्वर्यकरणे अराजकत्वप्रसङ्ग इति द्योतनार्थम् । श्रीमूला.

इति योगवृत्तं पञ्चममधिकरणम् ॥

एवं सप्तप्रकरणं योगवृत्ताख्यं पञ्चममधिकरणं समुद्दिष्ट-मित्यर्थः । श्रीमूला.

प्रकृतिसंपदः ॥

अथाऽऽवापो यावत् त्रयोदशमधिकरणम् । तत्र षष्ठं मण्डलयोनिर्नाम । विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनाख्यचतु-रवयवं मण्डलम्, योनिः उत्तराधिकरणार्थस्य षाड्गुण्यस्य विषयः । मण्डलं च तत् योनिश्च मण्डलयोनिः मण्डल्यत्मा षाड्गुण्यप्रकृतिरित्यर्थः । तत्र प्रथमं सूत्रम्- प्रकृतिसंपदः इति । प्रकृतयः स्वाभ्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि, तासां संपदः अपेक्षितगुणपुष्कलता इहोच्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

शमव्यायामिकम् ॥

कर्मफलोपभोगानां क्षेमसाधनं शमः, व्यायामस्तु-
कर्मरम्भोपकरणानां कर्मयोगघटकः, तदुभयमस्मिन् प्रकरणे
प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

इति मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणम् ॥

एवं द्विप्रकरणं मण्डलयोन्यधिकरणं षष्ठं समुद्दिष्ट-
मित्यर्थः । श्रीमूला.

षाड्गुण्यसमुद्देशः ॥

अथ षाड्गुण्याधिकरणे प्रथमं सूत्रम्— षाड्गुण्यसमु-
द्देश इति । संध्यादीनां षड्गुणानां संक्षिप्य प्रतिपादन-
मिति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः ॥

तत् किमर्थमित्यपेक्षायां क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः इति
सूत्रम् । क्षयः हासः, स्थानं तादवस्थ्यम्, वृद्धिः
उपचयः, तेषां निश्चयः स्वरूपावधारणम् । तदिहोच्यते
इत्यर्थः । प्रकरणमिदं पूर्वं चैकस्मिन्नध्याये समावेशितम् ।
श्रीमूला.

संश्रयवृत्तिः ॥

क्षीणकार्यं वक्तुं सूत्रम्— संश्रयवृत्तिरिति । प्रबल-
माश्रित्य वर्तनमिति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः ॥

समः शत्रुणा सहशशक्तिः, हीनः निकृष्टः, ज्यायान्
उत्कृष्टः । आसु तिसृष्ववस्थासु गुणस्थापनाऽत्रोच्यते
इत्यर्थः । श्रीमूला.

हीनसंधयः ॥

हीनेन कोशदण्डभूमीः प्रदाय करणीयाः संधय इह
वर्ण्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

विगृह्यासनम् ॥

शत्रुणा सह विगृह्य शत्रोर्धान्यादिप्राप्तिप्रतिष्ठातृ कृत्वा
स्वविषये स्थितिरिति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

संधाययासनम् ॥

अभियानाशक्तौ परेण संधिं कृत्वाऽवस्थानमित्यर्थः ।
श्रीमूला.

विगृह्ययानम् ॥

पार्ष्णिग्राहादिभिः सह विग्रहं कृत्वा परं प्रति अभि-
यानमित्यर्थः । श्रीमूला.

संधाययानम् ॥

पार्ष्णिग्राहादिभिः सह संधिं कृत्वा शत्रुमुद्दिश्य
यानमित्यर्थः । श्रीमूला.

संभूयप्रयाणम् ॥

समहीनज्यायसां शत्रुं प्रति समुदेत्य प्रयाणमित्यर्थः ।
श्रीमूला.

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता ॥

अरिसंपद्युक्तो व्यसनी च यातव्यः, अमित्रः नित्या-
पकारी शत्रुः । अभिग्रहः यानम् । यातव्यामित्रयोः कतरं
प्रति यानमनुष्ठेयमिति संप्रधारणमिहोच्यते इत्यर्थः ।
श्रीमूला.

क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनाम् ॥

क्षयः गजवाजिपुरुषधनादीनामपचयः, लोभः अति-
तृष्णा, विरागः प्रद्वेषः, तदुत्पत्तिहेतवोऽमात्यादीनामि-
हाभिधीयन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

सामवायिकविपरिमर्शः ॥

समवायेन चरन्ति सामवायिकाः विजिगीष्वनुयायिनो
राजानः, तेषां विपरिमर्शः गुरुलघुभावचिन्तनमित्यर्थः ।
श्रीमूला.

संहितप्रयाणिकम् ॥

संहितयोः अन्योन्यकृतसंधिकयोः शत्रुविजिगीष्वोः
प्रयाणं भिन्नदिक् यानम्, तदिह प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ।
श्रीमूला.

परिपणितापरिपणितापसृताश्च संधयः ॥

देशकालकार्यव्यवस्था कृतः संधिः परिपणितसंधिः,
तद्विपरीतोऽपरिपणितसंधिः, कुतोऽपि निमित्तात्
स्वपक्षादपसृतेन पुनः संधिः अपसृतसंधिः, ते इमे
संधयः इह व्युत्पाद्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः ॥

संधिविग्रहोपादानं द्वैधीभावः, तत्संबद्धाः संधिविक्रमाः
कथ्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

यातव्यवृत्तिः ॥

यातव्यो विजिगीषुः, तस्य सामवायिकेषु वृत्तिः यातव्ये सामवायिकानां वृत्तिश्चोच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

अनुग्राह्यमित्रविशेषाः ॥

भूम्येकान्तरा राजानो मित्राणि । तत्र कानि मित्राणि साहाय्यदानेनानुग्राह्याणि कानि नेति विचारोऽत्र क्रियते इत्यर्थः । श्रीमूला.

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंघयः ॥

मित्रेण हिरण्येन भूम्या कर्मणा च ये संघयः पणबन्धाः ते इहाभिधीयन्ते इत्यर्थः । इदं प्रकरणं चतुरध्यायी-रूपम् । श्रीमूला.

पार्ष्णिग्राहचिन्ता ॥

पार्ष्णिग्राहावस्थापन्नस्य विजिगीषोः चिन्ता अनु-ष्ठानविचार इत्यर्थः । श्रीमूला.

हीनशक्तिपूरणम् ॥

अपचितानां प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीनां वर्धनमिहोच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

बलवता विगृह्योपरोधहेतवः ॥

प्रबलेन शत्रुणा सह विगृह्य दुर्गप्रवेशस्य कारणान्य-भिधीयन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

दण्डोपनतवृत्तम् ॥

दण्डेन बलेन उपनतः अधःकृतः, तदवस्थापन्नस्य विजिगीषोर्बलवन्तं प्रत्यनुष्ठानमुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

दण्डोपनायिवृत्तम् ॥

दण्डेन बलेन शत्रुमात्मनः समीपमुपनयति उपनमय-तीति दण्डोपनायी, तदवस्थस्य विजिगीषोर्वृत्तमुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

संधिकर्म ॥

संधेः शपथादिना दृढीकरणमुच्यते इत्यर्थः ।

श्रीमूला.

संधिमोक्षः ॥

संधिनिमित्तं ग्रहीकृतः संधिरित्युपचर्यते, तस्य मोक्षः मोचनं उच्यते इत्यर्थः ।

श्रीमूला.

ध. को. ८५

मध्यमचरितम् ॥

मध्यमेषु विजिगीषोर्वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः । एतदादि-प्रकरणत्रयमेकस्मिन्नध्याये संनिवेशितम् । श्रीमूला.

उदासीनचरितम् ॥

उदासीनं प्रति विजिगीषोरनुष्ठानमभिधीयते इति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

मण्डलचरितम् ॥

मण्डलं अरिमित्रलक्षणम्, तत् प्रति विजिगीषो-रनुष्ठानमुच्यते इति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

इति षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणम् ॥

एवमेकोनत्रिंशत्प्रकरणं षाड्गुण्याधिकरणं सप्तमं समु-द्दिष्टमित्यर्थः । श्रीमूला.

प्रकृतिव्यसनवर्गः ॥

अथ व्यसनाधिकारिकेऽधिकरणे प्रथमं सूत्रम्— प्रकृति-व्यसनवर्ग इति । प्रकृतयः स्वाम्यमात्यादयः, व्यसनानि गुणप्राप्तिलोभ्यादीनि, तेषां वर्गः समूहोऽभिधीयते इत्यर्थः । श्रीमूला.

राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता ॥

राजा स्वामी, राज्यं अमात्यादिप्रकृतिपञ्चकं द्रव्य-प्रकृतिपञ्चकं च, तयोर्व्यसनचिन्ता व्यसनगुरुलघुभाव-संप्रधारणमुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

पुरुषव्यसनवर्गः ॥

पुरुषस्य व्यसनानि व्यसनप्रभवा दोषाः, तेषां वर्गो-ऽभिधीयते इत्यर्थः । श्रीमूला.

पीडनवर्गः ॥

अग्न्युदकादिनिमित्ताः शक्त्यपचयाः पीडनानि, तेषां वर्गः संख्यास्वरूपगौरवलाघवतोऽभिधीयते इत्यर्थः । एत-दादि प्रकरणत्रयमेकस्मिन्नध्याये समावेशितम् । श्रीमूला.

स्तम्भनवर्गः ॥

स्तम्भनं प्रत्यूहोक्त्या राजकार्योपरोधः, तद्धेतूनां वर्ग उच्यते इति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

कोशसङ्गवर्गः ॥

कोशस्य राजार्थस्य सङ्गः अप्रदानं कोशसङ्गः, तद्धेतुवर्ग उच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

बलव्यसनवर्गः ॥

बलं चतुरङ्गं सैन्यं मौलभृतकादिभेदेन षड्विधम्,
तस्य व्यसनवर्गः अमानितविमानितादित्रयस्त्रिंशत्प्रकारो-
ऽभिधीयते इत्यर्थः । श्रीमूला.

मित्रव्यसनवर्गः ॥

स्पष्टार्थम् । प्रकरणद्वयमिदमेकाध्यायगतम् । श्रीमूला.
इति व्यसनाधिकारिकमष्टममधिकरणम् ॥
एवमष्टप्रकरणं व्यसनाधिकारेण प्रवृत्तमष्टममधिकरणं
समुद्दिष्टमित्यर्थः । श्रीमूला.

शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम् ॥

अथ अभियास्यत्कर्माख्यं नवममधिकरणम् । अभि-
यास्यतो विजिगीषोः अभियानात् प्राक् चिन्तनीयमर्थ-
ज्ञातमस्मिन्नधिकरणे उपदेश्यते । तत्र प्रथमं सूत्रम्—
शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानमिति । शक्तेर्देशस्य कालस्य च
बलाबलज्ञानमुपदिश्यते इत्यर्थः । इदं प्रकरणमुत्तरं चैका-
ध्यायगते । श्रीमूला.

यात्राकालः ॥

शत्रुं प्रति अभियानं यात्रा, तद्योग्याः कालाः ऋतवः
उच्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

बलोपादानकालः ॥

बलानि मौलभृतकादीनि षट्, तेषां उपादानकालाः
उद्योजनसमयाः । अमुकबलममुकसमये समुद्योजयितव्य-
मित्ययमर्थ इह चिन्त्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

संनाहगुणाः ॥

संनाहः शस्त्रावरणग्रहणम्, तस्य गुणाः श्रेष्ठत्वप्रकाराः
कथ्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

प्रतिबलकर्म ॥

परबलाभिभवसमर्थं बलं प्रतिबलम्, तस्य करणप्रकार
उच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

पश्चात्कोपचिन्ता ॥

पश्चात्कोपः पार्श्विग्राहादिकृतः कोपो दाहविलोपादिः,
स इह चिन्त्यते इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेका-
ध्यायगते । श्रीमूला.

बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः ॥

बाह्यप्रकृतयः राष्ट्रमुख्यान्तपालादयः, आभ्यन्तरप्रकृतयः
मन्त्रिपुरोहितादयः, तासां कोपः व्यलीकजनितश्चित्तविकारः,
तस्य प्रतिविधानमुच्यते इति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः ॥

क्षयः युग्यपुरुषापचयः, व्ययः हिरण्यधान्यापचयः,
लाभः यानफलं भूम्यादिप्राप्तिः, तेषां विपरिमर्शः गौरव-
लाघवसंप्रधारणमभिधीयते इत्यर्थः । श्रीमूला.

बाह्याभ्यन्तराश्चाऽऽपदः ॥

बाह्यापदः बाह्यराष्ट्रमुख्यान्तपालाद्युत्पादिता विपदः,
आभ्यन्तरापदः मन्त्रिपुरोहिताद्युत्थापिताः, तासां स्वरूपं
प्रतिविधानं चोपदिश्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

दूष्यशत्रुसंयुक्ताः ॥

दूष्याः कृत्याः पौरजानपदास्तन्मुख्याश्च, शत्रवः
सहजकृत्रिमादयः, तत्संयुक्ताः तदुत्पादिताः आपदः इति
विशेष्यमनुवर्तते । ता इहोच्यन्ते स्वरूपतः प्रतिविधानत-
श्चेत्यर्थः । श्रीमूला.

अर्थानर्थसंशययुक्ताः ॥

अर्थः मित्रहिरण्यभूम्यादिः, अनर्थः तन्नाशः शरीर-
नाशश्च, संशयः अर्थप्राणयोः संदेहः, तैर्युक्ता आपदः
उच्यन्ते इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकाध्यायगतम् ।
श्रीमूला.

तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः ॥

तासां पूर्वोक्तानामापदां उपायविकल्पजाः, उपायाः
प्रशमार्थाः सामादयः, तेषां विकल्पः प्रयोगभेदः, तज्जनिताः
सिद्धयः प्रतीकारा उच्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

इत्यभियास्यत्कर्म नवममधिकरणम् ॥

एवं द्वादशप्रकरणमभियास्यत्कर्माख्यं नवममधिकरणं
समुद्दिष्टमित्यर्थः । श्रीमूला.

स्कन्धावारनिवेशः ॥

अथ दशमे साम्प्रामिकेऽधिकरणे प्रथमं सूत्रम्—स्कन्धा-
वारनिवेशः इति । सैन्यावासस्थानं स्कन्धावारः, तस्य
निवेशः निर्माणविधिरुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

स्कन्धावारप्रयाणम् ॥

स्कन्धावारस्य कटकस्य देशकालाद्यनुगुणसंनाहपुरः-
सरमभिषेणनमुच्यते इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेका-
ध्यायगतम् । श्रीमूला.

बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम् ॥

अमानितविमानितादीनि बलव्यसनानि, अवस्कन्द-
कालाः दीर्घकान्तरानुदकाद्यध्वगमनकालाः, तेभ्यः सैन्य-
सरक्षणमुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

कूटयुद्धविकल्पाः ॥

कूटयुद्धं नाम कपटयुद्धं बलव्यसनावस्कन्दकालादि-
च्छिद्रमुपलभ्य शत्रुहिंसनम्, तस्य विकल्पाः भेदाः
कथ्यन्ते इत्यर्थः । एतदादिप्रकरणत्रयं एकाध्यायगतम् ।
श्रीमूला.

स्वसैन्योत्साहनम् ॥

आत्मयोधानां संग्रामगुणसंकीर्तनादिना युद्धोत्साह-
जननमुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

स्वबलान्यबलव्यायोगः ॥

स्वसैन्यस्य परसैन्यापेक्षया व्यायोगः विशिष्टमायोजनं
व्यवस्थापनं दिक्सूर्यवातानुगुण्यं यथा स्यात् तथा व्यूह-
रचनमिति यावत् । तदिहोच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

युद्धभूमयः ॥

युद्धानुगुणाः समस्थिराभिकाशादिलक्षणाः भूमयः
कथ्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि ॥

पत्तिः पदातिः, तदादीनां व्यापारा उच्यन्ते इत्यर्थः ।
श्रीमूला.

पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः ॥

पक्षौ पञ्चव्यूहात्मना स्थाप्यमानस्य बलस्य बहिः
पुरस्तात्कोटयौ, कक्षौ पश्चादन्तःपार्श्वे, उरस्यं मध्यम्,
एषां पञ्चानां व्यूहविशेषाणां बलपरिमाणानुगुणेन व्यूह-
विभागोऽभिधीयते इत्यर्थः । एतदादिप्रकरणत्रयं एका-
ध्यायगतम् । श्रीमूला.

सारफल्गुबलविभागः ॥

सारबलं पितृपैतामहत्वादिदण्डसंपद्युक्तम्, तद्विपरीतं
भीरुकं वा फल्गुबलम्, तयोर्विभागो विभज्यावस्थापनं
चिन्त्यते इति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि ॥

स्पष्टार्थम् । श्रीमूला.

दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम् ॥

दण्डव्यूहः भोगव्यूहः मण्डलव्यूहः असंहतव्यूहः
इत्येतेषां प्रकृतिव्यूहानां तद्विकृतिव्यूहानां च रचनमभि-
धीयते इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकाध्यायगतम् ।
श्रीमूला.

तस्य प्रतिव्यूहसंस्थापनम् ॥

तस्य दण्डादिव्यूहनस्य अर्थात् दण्डादिव्यूहानां प्रति-
व्यूहस्थापनमुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

इति साङ्ग्रामिकं दशममधिकरणम् ॥

सङ्ग्राममधिकृत्य प्रवृत्तं साङ्ग्रामिकं, तदाख्यं दशम-
मधिकरणं इत्थं त्रयोदशप्रकरणकं समुद्दिष्टमित्यर्थः ।
श्रीमूला.

भेदोपादानानि ॥

अथैकादशे संघवृत्तेऽधिकरणे प्रथमं सूत्रम्- भेदो-
पादानानीति । भेदः संघविश्लेषोपायः, तस्य उपादानानि
प्रयोगाः उच्यन्ते इत्यर्थः । श्रीमूला.

उपांशुदण्डः ॥

तूष्णींदण्डः निगूढबधः उच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

इति संघवृत्तमेकादशमधिकरणम् ॥

संघः शस्त्रोपजीविनां संधीभावैकबलानां राजाविषेयानां
समूहः, तस्मिन् वृत्तं तद्विधेयीकरणानुबूलो राज्ञो व्यापारः,
तत्प्रतिपादकं एवं द्विप्रकरणमेकादशमधिकरणं समुद्दिष्ट-
मित्यर्थः । एतच्चैकाध्यायम् । श्रीमूला.

दूतकर्म ॥

अथ आबलीयसं नाम द्वादशमधिकरणम् । अबली-
यान् दुर्बलतरः, तस्येदं आबलीयसं प्रबले संधिमनिच्छति
दुर्बलतरस्य कृत्यम् । तदिह प्रतिपाद्यम् । तत्र प्रथमं
सूत्रम्- दूतकर्ममिति । दूताः नाम निसृष्टार्थाः परिमितार्थाः

शासनहराः इति त्रिविधाः, तेषां व्यापारोऽभिधीयते
इत्यर्थः । श्रीमूला.

मन्त्रयुद्धम् ॥

मन्त्रः प्रशोत्कर्षः, तेन युद्धं मन्त्रयुद्धम् । तच्च शत्रु-
षड्वर्गवशागानेकभूमिपतिनाशोदाहरणादिना शत्रोर्मेतिमुप-
जनय्य वञ्चनम् । तदिहोच्यते इति सूत्रार्थः । श्रीमूला.

सेनामुख्यवधः ॥

सेना चतुरङ्गबलं, तत्र मुख्याः सेनापत्यादयः, तेषां
वधोपायः उच्यते इत्यर्थः । इदमुत्तरं चैकाध्यायगतम् ।
श्रीमूला.

मण्डलप्रोत्साहनम् ॥

मण्डलं मित्रादिमण्डलं, तस्य प्रोत्साहनं आत्मारक्षार्थ-
मुद्योजनं विजिगीषुणा कर्तव्यमुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

शस्त्राग्निरसप्रणिधयः ॥

शस्त्राग्निरसानां गूढप्रयोगाः उच्यन्ते इत्यर्थः ।
इदमुत्तरं चैकाध्यायगतम् । श्रीमूला.

विवधासारप्रसारवधः ॥

विवधः पर्याहारः उपचारात् पर्याहारवाही स्वप्रजा-
सकाशलभ्यायभारानेता, आसारः सुहृद्बलम्, प्रसारः
वनात् यवसेन्धनाहर्ता, तेषां वधः उच्यते इत्यर्थः ।
श्रीमूला.

योगातिसंधानम् ॥

योगः कपटोपायः देवतागृहप्रवेशाद्यवसरे शत्रोरुपरि
शिलायन्त्रमोक्षणभित्तिपातनादिः, तेन अतिसंधानमुच्यते
इत्यर्थः । एतदादिप्रकरणत्रयमेकाध्यायान्तर्गतम् ।
श्रीमूला.

दण्डातिसंधानम् ॥

दण्डः वधपरिक्षेपार्थहरणादिः, तेन शत्रोरभिभव-
मुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

एकविजयः ॥

एकेन सहायनिरपेक्षेणैव विजिगीषुणा विजयः शत्रो-
रभिभवः उच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

इत्याबलीयसं द्वादशमधिकरणम् ॥

एवं नवप्रकरणमाबलीयसं द्वादशमधिकरणं समुद्दिष्ट-
मित्यर्थः । श्रीमूला.

उपजापः ॥

अथ त्रयोदशं दुर्गलम्भोपायाख्यमधिकरणमारभ्यते ।
दुर्गस्य परकीयस्य प्राप्त्युपायोऽस्मिन्नधिकरणे उपदिश्यते ।
तत्र प्रथमं सूत्रम्— उपजाप इति । उपजापः भेदः
उच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

योगवामनम् ॥

योगः मुण्डजटिलादिवेषान्यत्वग्रहणं, तेनोपायेन वामनं
शत्रोर्दुर्गान्निष्क्रामणमभिधीयते इत्यर्थः । श्रीमूला.

अपसर्पप्रणिधिः ॥

अपसर्पाः गूढपुरुषाः, तेषां प्रणिधानं शत्रुविषये
निवासनमुच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

पर्युपासनकर्म ॥

परदुर्गे परितः उपासनकर्म सैन्यनिवासनव्यापारः
उच्यते इत्यर्थः । इदमुत्तरं चैकाध्यायगतम् । श्रीमूला.

अवमर्दः ॥

अवमर्दः परदुर्गग्रहणं, तत् कदा केन प्रकारेण कर्तव्य-
मित्ययमर्थोऽभिधीयते इत्यर्थः । श्रीमूला.

लब्धप्रशमनम् ॥

विजिगीषुणा लब्धस्य शत्रुदुर्गादिः प्रशमनं लब्ध-
प्रशमनम् । तच्च दुर्गादिवासिनां अपूर्वभूपतिविषयशङ्काद्य-
पोहनेन विजिगीषौ विस्मम्भजननम् । तदभिधीयते इति
सूत्रार्थः । श्रीमूला.

इति दुर्गलम्भोपायस्त्रयोदशमधिकरणम् ॥

एवं षट्प्रकरणं दुर्गलम्भोपायाख्यं त्रयोदशमधिकरणं
समुद्दिष्टमित्यर्थः । श्रीमूला.

परघातप्रयोगः ॥

अथौपनिषदं चतुर्दशमधिकरणम् । उपनिषत् शत्रुजयो-
पायरहस्यं, तदधिकृत्य प्रवृत्तं औपनिषदम् । तत्र प्रथमं
सूत्रम्— परघातप्रयोगः इति । शत्रुवधार्थं औषधप्रयोगः
उच्यते इत्यर्थः । श्रीमूला.

प्रलम्भनम् ॥

औषधमन्त्रप्रयोगद्वारेण क्षुत्प्रतीकारविरूपकरणादिना
शत्रुवञ्चनमुच्यते इत्यर्थः । अद्भुतोत्पादनं भैषज्यमन्त्र-
प्रयोगः इति द्विधा विभज्य प्रकरणमिदं अध्यायद्वयेन

वितन्त्यते । तत्र मार्जारोष्ट्रादिचक्षुःसाधितचूर्णादिकं
भैषज्यं दृश्यादृश्यकरणादिसाधनम्, 'बलिं वैरोचनम्'
इत्यादिर्मन्त्रः । श्रीमूला.

स्वबलोपघातप्रतीकारः ॥

स्वबलस्य स्वसैन्यस्य परप्रयुक्तविषाम्बुदूषणादिनिमित्तो
य उपघातः तस्य प्रतीकारोऽभिधीयते इत्यर्थः ।
श्रीमूला.

इत्यौपनिषदं चतुर्दशमधिकरणम् ॥

एवं त्रिप्रकरणं औपनिषदं चतुर्दशमधिकरणं समुद्दिष्ट-
मित्यर्थः । औपनिषदिकमित्यपि पाठः । तदाऽण-
न्ताट्ठन् । श्रीमूला.

तन्त्रयुक्तयः ॥

अथान्तिमं तन्त्रयुक्तिर्नाम पञ्चदशमधिकरणम् । तन्त्रं
तन्त्रावापात्मकमिदमर्थशास्त्रं, तस्य युक्तिः व्याख्यानोपाय-
भूतो न्यायः, स इह प्रतिपाद्यते । तत्रेदं सूत्रम्—तन्त्र-
युक्तय इति । तन्त्रोपयुक्ता युक्तयः अधिकरणविधाना-
दयो द्वात्रिंशदस्मिन् प्रकरणेऽभिधीयन्ते इति सूत्रार्थः ।
श्रीमूला.

इति तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणम् ॥

एवं एकप्रकरणमिदं तन्त्रयुक्त्यधिकरणं समुद्दिष्ट-
मित्यर्थः । श्रीमूला.

शास्त्रसमुद्देशः पञ्चदशमधिकरणानि सपञ्चाश-
दध्यायशतं साशीति प्रकरणशतं षट् श्लोक-
सहस्राणीति ॥

अथ सर्वप्रकारेयत्ताख्यानेन कृत्स्नस्य शास्त्रस्य समु-
द्देशमाह—शास्त्रसमुद्देश इत्यादि । श्लोक इह द्वात्रिंशत्
अक्षराणि, येषां समुदायः एको ग्रन्थः इति गण्यते । शेषं
स्पष्टम् । श्रीमूला.

मुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।

कौटिल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रन्थविस्तरम् ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमा-
धिकरणे प्रथमोऽध्यायः राजवृत्तिः ॥

व्युत्पत्सुप्ररोचनार्थं स्वशास्त्रस्य तन्मृग्यगुणपुष्कलतां
श्लोकेनाह—मुखेत्यादिना । मुखं क्लेशासहं ग्रहणं बुद्धिः

येषां ते मुखग्रहणाः सुकुमारमतयः, तैरपि विज्ञेयं विज्ञातुं
शक्यम् । तदन्यविज्ञेयत्वं तु कैमुत्यसिद्धम् । तत्त्वार्थपद-
निश्चितम्, तत्त्वं अर्थस्य याथात्म्यम्, अर्थः शब्दाभि-
धेयः, पदं वाचकशब्दः, तत्त्वतः अर्थतः पदतश्च
निश्चितम् । किं यथाप्रतिपादितमेवार्थस्य याथात्म्यं
उतान्यदपि स्यादिति संदेहानुत्थापकं तत्त्वनिश्चितम्,
अर्थपदयोरन्यूनानतिरिक्ततया संदेहाजनकं अर्थपदनिश्चित-
मिति बोद्धव्यम् । तत्त्वार्थपदानि निश्चितानि यस्मिन्निति
बहुव्रीहिर्वा । तदा तु निश्चितशब्दस्य परनिपातः आहि-
तान्यादित्वात्साध्यः ।

इतीति आद्यध्यायसमाप्तिवाक्यम् । तत्र प्राप्ते
राजवृत्तिरिति प्रतिपाद्यसूचनम्, एतदध्यायसंक्षिप्तस्य
कृत्स्नशास्त्रार्थस्य राजसंबन्धिव्यापारात्मकत्वात् ।
श्रीमूला.

धर्मेण प्रजारक्षणं राज्ञः कर्तव्यम्

* 'स्वधर्मः स्वर्गायाऽऽनन्त्याय च । तस्याति-
क्रमे लोकः संकरादुच्छिद्येत ॥

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत् ।
स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति ॥

दण्डनीतेर्लक्षणं प्रयोजनं च, दण्डप्रयोजनम्,

दण्डप्रणयनविधिः

'आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो
दण्डः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिः अलब्धलाभार्था
लब्धपरिरक्षणी रक्षितविवर्धनी वृद्धस्य तीर्थेषु
प्रतिपादनी च । तस्यामायत्ता लोकयात्रा । तस्मा-
ल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् ॥

दण्डनीतेः स्वरूपादिकमाह—आन्वीक्षिकीत्यादि ।
योगक्षेमौ साधयतीति योगक्षेमसाधनः दण्डः दमः
सामादिषु प्रधानभूतः उपायविशेषः । अथवा दण्डस्य-
त्वात् राजा दण्डः । सति दण्डभये लोक आन्वीक्षिक्या-

* व्याख्यानं 'राजशिक्षा' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

(१) कौ. १।३.

(२) कौ. १।४.

दिषु सम्यक् प्रवर्तते, न त्वितरयेति दण्डस्याऽऽन्वीक्षिक्या-
दियोगक्षेमसाधनत्वं विज्ञेयम् । अत एवाऽऽहुः- 'सर्वो
दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिः क्वचित् । दण्डस्य
हि भयात्कुत्स्नं जगद्भोगाय कल्पते ॥' इति । तस्य
नीतिः नयनं अनुष्ठानं अर्थात् तदुपदेशशास्त्रम् । अलब्ध-
लाभार्थेत्यादि दण्डनीतेः फलकथनम् । दण्डेन ह्यलब्धं
लभ्यते, लब्धं परिरक्ष्यते, परिरक्षितं वर्धयते, वर्धितं
च तीर्थेषु पुण्यक्षेत्राध्वरादिषु विनियुज्यते । तस्मादिति ।
-तस्मात् लोकवृत्तेर्दण्डनीत्यधीनत्वात् नित्यं उच्यतदण्डः
-सर्वदा दण्डप्रणयनोद्युक्तः स्यात्, अर्थात् राजा ।

श्रीमूला.

न ह्येवंविधं वशोपनयनमस्ति भूतानां यथा
दण्ड इत्याचार्याः ॥

न हीत्यादि । एवंविधं यथा दण्डस्तथाविधं वशो-
पनयनं अनायत्तायत्तीकरणसाधनं न ह्यस्ति नास्त्येव ।

श्रीमूला.

नेति कौटिल्यः । तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वे-
जनीयः । मृदुदण्डः परिभूयते । यथार्हदण्डः
पूज्यः । सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थ-
कामैर्योजयति । दुष्प्रणीतः कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद्
वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति, किमङ्ग पुन-
र्गृहस्थान् । अप्रणीतो हि मात्स्यन्यायमुद्भावयति ।
बलीयानबलं हि ग्रसते दण्डधराभावे । तेन गुप्तः
प्रभवतीति ॥

तमिमं दण्डसामान्यश्लाघावादमाचार्याणां प्रतिषेधति-
नेति । तत्र कारणवचनम्- तीक्ष्णेत्यादिना । तीक्ष्णदण्डः
उग्रदण्डः भूतानां उद्वेजनीयः उद्वेगजनकः । उद्विजन्ते-
ऽस्मादित्यपादानेऽनीयर् । यथार्हदण्डः युक्तदण्डः देश-
कालापराधानुगुण्यप्रयुज्यमानदण्डः पूज्यः लोकबहुमान्यः ।
सा पूज्यता युक्तस्य दण्डस्य लोकाभ्युदयहेतुत्वादित्य-
भिप्रायवानाह- सुविज्ञातेत्यादि । सुविज्ञातप्रणीतः सुष्ठु
शास्त्रतोऽवगत्य प्रयुक्तः । अयथावत् प्रणीतस्याप्रणीतस्य
वा दण्डस्य सर्वानर्थहेतुत्वमाह- दुष्प्रणीत इत्यादिना ।
कामक्रोधाभ्यामज्ञानात् दुष्प्रणीतः कामात् क्रोधादज्ञाना-

च्चायथावत् प्रयुक्तः । किं पुनर्गृहस्थान् ? संयतेन्द्रियानपि
यः कोपयति सः असंयतेन्द्रियान् कोपयतीति किमु
वक्तव्यम् ? अङ्गैत्युपदेश्यसंबोधनम् । मात्स्यन्यायमिति ।
महान् हि मत्स्यः क्षुद्रं मत्स्यं ग्रसते इति बलवता
दुर्बलस्य यत्पीडनं स मात्स्यन्यायः इत्युच्यते । बलीया-
नित्यादि । दण्डधराभावे दण्डप्रणेतुरभावे । तेन गुप्तः
प्रभवति सुप्रणीतेन दण्डेन रक्षितः अर्थात् दुर्बलः
प्रभवति बल्युक्तो भवति ।

श्रीमूला.

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः ।

स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेश्मसु ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह- चतुर्वर्णेत्यादि । स्वधर्मकर्मा-
भिरतः वर्णाश्रमधर्मकर्मानुष्ठानपरः स्वेषु वेश्मसु वर्तते
स्वास्थ्येन वसतीत्यर्थः । दण्डपालनाभावे हि स्वगृहेऽपि
स्वास्थ्यवृत्तिर्दुर्लभेति ।

श्रीमूला.

धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गसेवनं परस्परविरोधेन

'धर्माविरोधेन कामं सेवेत, न निःसुखः स्यात् ।
समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबन्धम् । एको ह्यत्यासे-
वितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ च पीडयति ॥

धर्मेत्यादि । धर्मार्थाविरोधेन धर्मार्थयोरन्वाधेन कामं
तृतीयपुरुषार्थम् । वेति पक्षान्तरे । तच्च अन्योन्यानुबन्धं
त्रिवर्गं समं सेवेतेति । परस्परसंसृष्टान् धर्मार्थकामांस्तुल्य-
मात्रया सेवेतेत्यर्थः । सममसेवने को दोषस्तत्राऽऽह-
धर्मार्थकामानां मध्ये एकः अन्यतमः अत्यासेवितः
अतिमात्रं व्यसनितया सेवितः सन् इतरौ अर्थकामौ
धर्मकामौ धर्मार्थौ वा पीडयति हि ।

श्रीमूला.

त्रिवर्गं अर्थप्राधान्यम्

अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्यः, अर्थमूलौ हि
धर्मकामाविति ॥

धर्मादीनां समप्राधान्यमरोच्यमान आह- अर्थ
एवेति । एवकारेण धर्मकामयोरप्राधान्यमुक्तम् । तत्र
हेतुरुच्यते- अर्थमूलौ हीत्यादिना । अर्थमूलौ अर्थसाध्यौ ।

श्रीमूला.

सर्ववर्णाश्रमधर्मरक्षणं राजधर्मः

* 'चतुर्वर्णाश्रमस्यायं लोकस्याऽऽचाररक्षणात् ।
नश्यतां सर्वधर्माणां राजधर्मः प्रवर्तकः ॥
राज्ञः स्वधर्मः स्वर्गाय प्रजा धर्मेण रक्षितुः ।
अरक्षितुर्वा क्षेप्तुर्वा मिथ्यादण्डमतोऽन्यथा ॥
दण्डो हि केवलो लोकं परं चेमं च रक्षति ।
राज्ञा पुत्रे च शत्रौ च यथादोषं समं धृतः ॥

चाणक्यसूत्राणि

दण्डस्य दण्डनीतिश्च प्रयोजनम्

* अलब्धलाभादिचतुष्टयं राज्यतन्त्रम् ॥
राज्यतन्त्रायत्तं नीतिशास्त्रम् ॥
राज्यतन्त्रेष्वायत्तौ तन्त्रावापौ ॥
तन्त्रं स्वविषयकृत्येष्वायत्तम् ॥
* अमित्रो दण्डनीत्यामायत्तः ॥
दण्डनीतिमधितिष्ठन् प्रजाः संरक्षति ॥
दण्डः संपदा योजयति ॥
दण्डाभावे मन्त्रिबर्गाभावः ॥
न दण्डादकार्याणि कुर्वन्ति ॥
दण्डनीत्यामायत्तमात्मरक्षणम् ॥
दण्डे प्रतीयते वृत्तिः ॥

धर्मकामयोः मूलमर्थः

अर्थमूलौ धर्मकामौ ॥

चाणक्यनीतिदर्पणः

यथा राजा तथा प्रजाः

* राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ।
राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥

* 'चतुर्वर्णाश्रमस्यायं' इत्यादिश्लोकत्रयस्य व्याख्यानं

'व्यवहारदर्शनम्' इत्यस्मिन् प्रकारेण द्रष्टव्यम् ।

(१) कौ. ३।१.

(२) चासू. ४२-४५.

(३) चासू. ७८-८३, ८९, ९१.

(४) चाद. १३।७; चासा. २।२.

चाणक्यसारसंग्रहः

अनाथानां अन्यायपरिभूतानां च राजा शरणम्

* अनाथानां दरिद्राणां बालवृद्धतपस्विनाम् ।
अन्यायपरिभूतानां सर्वेषां पार्थिवो गतिः ॥

चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्

धर्मेण राष्ट्रपालनविधिः

* स्वं राष्ट्रं पालयेन्नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥
* पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालकार इवाऽऽरामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥
* दुग्धं हि भुज्यते क्षीरं गां विक्रीय न भुज्यते ॥
तद्वदुग्धप्रयोगेण भोज्यं राष्ट्रं महीभुजा ॥
ऊर्ध्वं न क्षीरविच्छेदात्पयो घेनोरवाप्यते ।
एवं राष्ट्रदियोगेन पीडितान्नाऽऽप्यते बलिः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन महीं योगेन पालयेत् ।
पालकस्य यशो लोके बलमायुश्च वर्धते ॥
लिङ्गपूजनधर्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
प्रजाः पालयितुं शक्तः स राजा यो जितेन्द्रियः ॥
राजा धर्मेण कुर्वीत धनसंचयमेकतः ।
अन्यतस्तेन सततं वर्धयेदुत्तमान् द्विजान् ॥
ओंकारशब्दो विप्राणां यस्य राष्ट्रे प्रवर्तते ।
स राजा हि भवेद्योगी व्याधिभिश्च
न पीड्यते ॥

* एतदर्थं हि सौमित्रे राज्यमिच्छन्ति भूभृतः ।
यदेषां सर्वकार्येषु वाचो न प्रतिहन्यते ॥

(१) चासा. १।८२.

(२) चासा. ४।२; चासा. २।१६ स्वं राष्ट्रं पाल-
येन्नित्यं (राष्ट्रं पालयते नित्यं) क्षितिं धर्मेण (पतिधर्मेण)

(३) चासा. ४।३; चासा. २।१७ न यथाऽङ्गारकारकः
(यथा जानाति सारताम्) .

(४) चासा. ४।४-९.

(५) चासा. ४।१६-२३.

मनस्तापं न कुर्वीत विपदं प्राप्य पार्थिवः ।
 आत्मनश्चोदयं शंसेन्न स्याद्दुःखी न वा सुखी ॥
 धीराः कृच्छ्रमपि प्राप्ता न भवन्ति विषादिनः ।
 प्रविश्य वदन् राहोः किं नोदेति पुनः शशी ॥
 लङ्घयेच्छास्त्रमर्यादां हेतुवादेन यो नरः ।
 स नश्यति पुनः क्षिप्रमिह लोके परत्र च ॥
 अक्षेषु मृगयायां च स्त्रीषु पाने वृथाऽऽत्ने ।
 निद्रायां च निबन्धेन क्षिप्रं नश्यति भूपतिः ॥
 जात्यन्धोऽपि वरं राजा न तु शास्त्रविवर्जितः ।
 अन्धः पश्यति चारेण शास्त्रहीनो न पश्यति ॥
 गान्धर्वं नृत्तमालेख्यं वाद्यं च गणितं कलाः ।
 अर्थशास्त्रं धनुर्वेदं यत्नाद्रक्षेन्महीपतिः ॥
 अर्जयेज्ज्ञानमर्थाश्च पुमानमरवत्सदा ।
 केशेष्वेव गृहीतः सन् मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥
 'येनार्जिताः स्त्रियो भृत्याः पुत्रमित्रादिबान्धवाः ।
 तेनार्जिता समस्तेयं चतुरन्ता वसुंधरा ॥
 वर्याः पुत्राश्च भृत्याश्च मन्त्रिणश्च पुरोहिताः ।
 इन्द्रियाणि च गुप्तानि तस्य श्रीर्वृणुते हितम् ॥
 'उद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
 उत्साहः षड्विधो यस्य तस्य देवोऽपि शङ्कते ॥

क्वचिद्वित्तं क्वचिद्भूमिं
 क्वचिद्भृत्यां क्वचिद्बलम् ।

दत्त्वा तु साधयेत्कार्यं
 न हानिं परिकल्पयेत् ॥

राजा अनाथादीनां शरणम्

अनाथानां नाथो गतिरगतिकानां व्यसनिनां
 विनेता भीतानामभयमधृतीनां भरवशः ।
 सुहृद् बन्धुः स्वामी शरणमुपकारी वरगुरुः
 पिता माता भ्राता जगति पुरुषो यः स नृपतिः ॥

(१) चाशा. ४।२६-२७.

(२) चाशा. ४।२८; चासा. २।३ उद्योगः (उद्यमः)
 बुद्धिः शक्तिः (बलं बुद्धिः) उत्तरार्थे (षडेते यस्य तिष्ठन्ति
 तस्य देवोऽपि शङ्कितः ॥).

(३) चाशा. ४।२९-३०.

'उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितां
 श्रिन्वन्लङ्घून् वर्धयन्
 अत्युच्चान् नमयन् पृथून् विदलयन्
 विस्फेषयन् संहतान् ।
 तीक्ष्णान् कण्टकिनो बहिर्नियमयन्
 स्वान् रोपितान् पालयन्
 मालाकार इव प्रयोगकुशलो
 राज्ये चिरं तिष्ठति ॥

'घासमिन्धनमन्नाद्यं शस्त्राणि विविधानि च ।
 दुर्गे प्रवेशनीयानि सततं शत्रुशङ्कया ॥

मनुः

राज्ञः वृत्तं संभवः परमा सिद्धिश्च- स्वधर्म-
 स्थापनाय भूतभोगप्रयोजनाय च
 ईश्वरेण दण्डः सृष्टः

* 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नुपः ।
 संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
 ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥

'तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तां धर्ममात्मजम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥

(१) उक्ता राजोत्पत्तिः । दण्डोत्पत्तिरिदानीमुच्यते ।
 तस्मा इदं तदर्थम् । राज्ञः प्रयोजनसिद्धये दण्डमसृज-

* श्लोकद्वयस्यास्य व्याख्यासंग्रहः 'राजशब्दार्थविचारः'
 इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः । राज्ञः संभवः 'राज्ञः प्रयोजनो-
 त्पत्तिप्रशंसाः' इत्यस्मिन् प्रकरणे संगृहीतः ।

(१) चाशा. ४।३१.

(२) चाशा. ५।२५.

(३) मत्स्य. ७।१-२. शेषः स्थलादिनिर्देशः 'राज-
 शब्दार्थविचारः' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(४) मत्स्य. ७।१४; मेधा. तस्यार्थे (तदर्थः); राट.
 ६२ तस्यार्थे (तस्यार्थः); पद्मा. ३९३ मात्मजम् (मात्मनः);
 राप्र. २८३ मेधावत्: २९२.

दीश्वरः प्रजापतिः । को राज्ञोऽर्थे दण्डेन ? उच्यते ।
गोप्तारं सर्वभूतानाम् । गोप्ता रक्षिता दण्ड एव । न
दण्डेन विना राजा रक्षितुं शक्नोति । अतो राजत्व-
सिद्ध्यर्थ एव दण्डः सृष्टः । धर्ममात्मजं ब्रह्मतेजोमयं
इति दण्डस्तुतिः । न यागदानादिः धर्मः, किं तर्हि ?
दण्ड एव । न चायं प्राणधनहारित्वादधर्मो विज्ञेयः,
अपि त्वेष एव धर्मः । आत्मजः शरीरादेव जातः प्रजा-
पतेः । न च पाञ्चमौक्तिकः, किं तर्हि ? ब्रह्मणो यत्
केवलं तेजस्तेन निर्मितः । पूर्वं राजसृष्टेः । * मेधा.

(२) राज्ञः प्रजापालनाख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सर्व-
प्राणिनां च रक्षितारं चौराद्युपद्रवसंरक्षणेन च सम्यग्धर्म-
घटनाद्धर्मं स्वशरीराच्चोद्भूतं ब्राह्मणस्य यत्तेजस्तेन निर्मितं
दमनादण्डं पूर्वं प्रजापतिः सृष्टवान्, तं विना राजत्वानु-
पपत्तेः । गोरा.

(३) तस्यार्थे राजार्थम् । धर्मं धर्मांशोद्भवं विधिम् ।
स्वस्य सुतं अत एव ब्रह्मतेजोमयं ब्रह्मणस्तेजसा सृष्टम् ।
दण्डं दमकम् । ईश्वरः ब्रह्मा । मवि.

(४) तस्य राज्ञोऽर्थे रक्षणदिप्रयोजनार्थं सर्वभूताना-
मनुशासनरूपं धनप्राणधिक्षाब्दहस्ताद्याहरणात्मकं धर्मं,
तद्धेतुत्वात् । आत्मजं ब्रह्मणस्तेजसा निर्मितं ब्रह्मतेजो-
मयम् । पूर्वं च राजसृष्टेः । दण्डमिति कर्तृकरणव्युत्पत्त्या
कचिद्राजा कचिदनुशासनम् । मच.

(५) अथ राज्ञः सहायं दण्डं प्रस्तौति- तस्येति ।
तस्यार्थे तस्य राज्ञः कार्ये निमित्ते । गोप्तारं गुप्तिं करिष्य-
न्तम्, सर्वभूतधर्मगुप्त्यर्थमिति यावत् । ब्रह्मतेजोमयं
परमात्मशक्तिमयम्, परमात्मशक्तितमुपादायेति यावत् ।
धर्मात्मकं दण्डमसृजत् धर्मं स्वस्माद्दण्डरूपेण ससृज ।
पूर्वं युगारम्भे । ईश्वरः प्रजापतिः । एतदुक्तं भवति-
दण्डस्याऽऽत्मा धर्मः, शरीरं ब्रह्मतेजोमयम्, ईश्वरो
जनयितेति । † नन्द.

* ममु., राप्र. मेधागतम् ।

† भाच. नन्दगतम् ।

ध. को. ८६

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चरन्ति च ॥

(१) तस्य दण्डस्य भयात् । संबन्धमात्रविवक्षायां
भयहेतुत्वं नारतीति षष्ठी । दण्डभयात् स्थावराणि भूतानि
भोगाय फलकुसुमच्छायादिभिर्भोगार्थं कल्पन्ते, तत्समर्था
भवन्ति । यो हि स्थावरः फलं न ददाति स परिशोष्यते ।
न चेत् परिशुष्यति, सर्वतो व्याप्तदेशत्वाच्छिच्छत्वाङ्गारी-
क्रियते । एतया वृक्षोपमया दण्डचस्य राजापथ्यकारिणः
पुरुषस्यैवं कर्तव्यम्, च्छेदनमूलोत्पाटनादिना दण्डः
प्रणेयः । स्थावरग्रहणं स्तुत्या दृष्टान्तार्थम्, ईदृशोऽयं
दण्डो यत् स्थावरा अपि दण्डयन्ते, किं पुनश्चराः ?
न तु स्थावराणां दण्डोऽयमित्येषा बुद्धिरस्ति ।
स्वधर्मान्न चलन्ति अकाले न पुष्यन्ति न प्रसुवते ।
* मेधा.

(२) ' अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते ' इति स्थावराणामपि
चैतन्यस्योक्तत्वात् छेदनादिदण्डभयेन वृक्षादिस्थावरा-
ण्यपि फलपुष्पादिद्वारेणोपभोगार्थं संपद्यन्ते नियतकालं
पुष्पादिदानव्यवस्थां नातिक्रामन्ति, किं पुनर्जङ्गमानि ?
गोरा.

(३) भोगाय कल्पन्ते अन्येषाम् । स्थावराणां-
त्युक्तं स्थावराणामपि पृथिव्यादीनां पृथ्वादिभिर्दण्डस्य
धृतत्वात् । मवि.

(४) तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनो
भोगं कर्तुं समर्था भवन्ति, अन्यथा बलवता दुर्बलस्य
धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि
भोगो न सिध्येत्, वृक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगा-
सिद्धिः । तथा सतामपि नित्यनैमित्तिकस्वधर्मानुष्ठान-
मकरणे याम्ययातनाभयादेव । ममु.

(५) किंच- तस्येति । भयाद्दण्डस्येत्यन्वयः । भोगाय
कल्पन्ते समर्थाः (भवन्ति), चौराद्युपद्रवराहित्यात् ।
भृशदण्डस्य देशोऽधर्माभावाद्यथाकालं स्थावराणि हुमादयः

* राप्र. मेधागतम् ।

(१) मसू. ७।१५ ; राप्र. ६२ कल्पन्ते (कल्पन्ते);
राप्र. २८४, २९२.

फलशालीनीति भावः । तस्य राज्ञो भोगाय फलदानि भवन्ति, दण्डाद्यभावे छिद्यन्ते तानि । 'साधवः पाल्यन्ते दस्यवः छिद्यन्ते' इति मेधातिथिः । मच.

(६) दण्डं प्रशंसति- तस्येति । तस्य दण्डस्य भयात् । स्थावराणामपि दण्डो धारितो महात्मभिरिति- ह्रासेषु श्रूयते । यथाऽगस्त्येन विन्ध्यस्य यथा वायुना शास्त्रमलीतरोहैर्मन्त्रतस्य । नन्द.

(७) तस्य राज्ञः भयात् स्वधर्मात् भूतानि न चलन्ति । भाच.

दण्डप्रणयनविधिः

* 'तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।

यथार्हतः संप्रगयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥

'स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥

(१) स एव वस्तुतो राजा । तस्मिन् सति राज- शक्तिः । स एव पुरुषः । येन बलीयसोऽपि पुरुषान् स्त्रीवन्त्यककृत्य वशीकरोति । स नेता । कार्याणि तेन नीयन्ते । शासिता । शासनं राजाज्ञा, तस्याः शासनीभावः दण्डे सति । धर्मतः कर्तृत्वमौपचारिकम् । चतुर्णामाश्रमाणां यो धर्मस्तत्र स प्रतिभूरिव । यथा प्रतिभूश्चलितुं न ददाति, तद्वदण्डोऽपि । ‡ मेधा.

(२) दण्डहेतुतत्रद्रोहत्वस्य (१) स दण्ड एव राजा । स एवमनेनैव न्यायेन स एव पुरुषः अपराध्या- नेता (१) । स एव च नेता दण्डनायकः सेनापत्यादिः । स एव चानुशासिता धर्माधिकृतो राजस्थानीयः । स एव चतुर्णामपि ब्रह्मचर्या(द्या)श्रमाणां धर्मानुष्ठाने प्रति- भूरिशानुष्ठापकत्वात् स्मृतः । गोरा,

* व्याख्यानसंग्रहः 'उपायाः- दण्डः' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

‡ ममु. मेधागतम् ।

(१) मस्मू. ७।१६. शेषः स्थलादिनिर्देशः 'उपायाः- दण्डः' इत्यस्मिन्प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(२) मस्मू. ७।१७ ; राक. ६ ; राप्र. २९२ ; नन्द. राजा पुरुषो (राजपुरुषो).

(३) स दण्ड एव राजा, जनस्य तदधीनत्वात् । पुरुषः पुरुषात्मा । नेता नायकः प्रवर्तकः । शासिता एवं कुर्वित्युपदेष्टा । धर्मस्य धर्माचरणं कारयितुं प्रति- भूरिव । मवि.

(४) दण्डं विना राजाऽकिञ्चित्कर इति दण्डं स्तौति- स इति त्रिभिः । तस्मिन् सति राजशक्तिः । पुरुषः सर्वान् राजप्रभृतीन् स्त्रिय इव न्यक्कृत्य स्वधर्मे स्थापय तीति पुरुन् बहून् धनाद्यादानेन स्यति तनूकरोतीति वा, राज्ञोऽपि दण्डश्रुतेः । नयति प्रापयति स्वस्वधर्मे राजा- ऽनेनेति नेता । 'एधांसि पचन्ति' इतिवद्वा कर्तृत्वोपचारः । प्रमादात् प्रच्याव्य सर्वान् शास्त्रानुसारेण शास्तीति शासिता । संन्यासिनामपि पातित्ये 'दास आमरणा- न्तिकः' इति राजभृत्यतास्मृतेराश्रमचतुष्टयग्रहः । धर्मस्य प्रतिभूः तत्संपादने प्रभुर्द्वितीयः । मच.

(५) पुनरपि श्लोकद्वयेन दण्डस्तुतिमाह- स इति । स दण्ड एव राजपुरुषः राजनियोगकरः । नेता तत्त- त्कामानुष्ठापकः । शासिता आज्ञापकः । तेजो विना सकल- कार्यासिद्धेः । नन्द.

'दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥

(१) न राजा शास्त्रं (? शास्यं) शास्ति कर्तव्या- कर्तव्ययोर्विधिनिषेधयोः, किं तर्हि ? दण्ड एव । दण्ड एवाभिरक्षति बलवद्भयो दुर्बलान् । सुप्तेषु राजपुरुषेषु दण्डभयादेव न यथाकामं लोको व्यवहरति । द्विविधो दण्डः राजदण्डो यमदण्डश्च । * मेधा.

(२) यस्माद्दण्डः सर्वाः प्रजाः (शास्ति) आज्ञां करोति तस्मात्साधूक्तं शासितेति (इति) ज्ञेयम् । यस्मात् स एव प्रजा रक्षति ततो युक्तमुक्तं राजेति । निद्राणेष्वपि रक्षितृषु दण्ड एव जागर्ति, तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेव धर्महेतुत्वाद्धर्मं जानन्ति ।

* मवि., भाच. मेधागतम् ।

(१) मस्मू. ७।१८ ; राक. ६ ; राप्र. ६२ ; राप्र. २९२.

कारणे कार्योपचारः । ऐहिकपारत्रिकदण्डभयादेव प्रमा-
नुष्ठानात् । * ममु.

(३) किंच- शास्तीति । अभिरक्षति प्रमादाद-
धर्मेभ्यः । सुप्तेषु प्रमत्तेषु । मच.

‘समीक्ष्य स धृतः सम्यक्सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥

(१) धृतः प्रणीतः प्रवर्तितः । समीक्ष्य पूर्वोक्त-
देशकालाद्यपेक्ष्य समीक्ष्य । रञ्जयति अनुरागं प्रजासु
जनयति । विपरीतं प्रणीयमानो न केवलं स्वकार्यं न
करोति, यावद्दुरुपयुक्तो विषयवद्विनाशयत्यर्थं जनस्य ।
‡ मेघा.

(२) स दण्डो देशकालादि विचार्य सम्यक्
लोभादिपरित्यागेन कृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति ।
अविचार्य पुनः कृतो दृष्टादृष्टेभ्यः कर्तारं नाशयति ।
गोरा.

(३) समीक्ष्य शास्त्रतो निरूप्य । मवि.

(४) स दण्डः शास्त्रतः सम्यक् निरूप्य अपराधानु-
रूपेण देहधनादिषु धृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति ।
अविचार्य तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रा-
दीनि नाशयति । सर्वत इति द्वितीयार्थे तसिः । ममु.

(५) समीक्ष्य यथाशास्त्रम् । अनुरञ्जयति राजानं
प्रत्यावर्जयति । सर्वतः सराष्ट्रसपञ्चद्रव्यसंचयं राजानं
नाशयतीति भावः । मच.

‘यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डयेष्वतन्द्रितः ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥

* गोरा. ममुगतम् ।

‡ नन्द., माच. मेघागतम् ।

(१) मस्मू. ७।१९; राक. ६; रार. ६२ स धृतः
(मध्यतः); राप्र. २८४, २९२.

(२) मस्मू. ७।२०; मवि. ‘वापक्ष्यन्’ इत्यत्र ‘वावि-
ध्यन्’ इति क्वचित्पाठः; ममु. ‘शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्’
इत्यत्र ‘जले मत्स्यानिवाहिंस्युः’ इति च पाठान्तरम्; राप्र.
२८४, २९२.

(१) अप्रणयनादण्डस्य ये बलवत्तराः बलीयांसः
बलेनाधिकाः महाप्राणतया शस्त्रहस्तमनुष्याः भूयस्त्वेन
वा, ते दुर्बलानपक्ष्यन् शूले मत्स्यानिव । यथा मत्स्याः
शूल्याः क्रियन्ते भोजनार्थमेवमशक्तो जनोऽधिकशक्ति-
भिरुपहीयेत धनशरीरदारहरणादिना । तस्मादण्डार्हानि-
तन्द्रितोऽनलसो दण्डयेत् । ‘कुतो मया समीक्षा शक्या
कर्तुम् ? नैव दण्डं करोमि’ इति नैव बुद्धिः कर्तव्या ।

* मेघा.

(२) शूले मत्स्यानिव अपक्ष्यन् पचेयुः । अविध्य-
न्निति क्वचित्पाठः । मवि.

(३) यदि राजाऽनलसो भूत्वा दण्डप्रणयनं न
कुर्यात्, तदा शूले कृत्वा मत्स्यानिव बलवन्तो दुर्बलान-
पक्ष्यन् । लङ्घन्तस्य पचिधातो रूपमिदम् । बलिनोऽल्प-
बलानां हिंसामकरिष्यन्नित्यर्थः । ‘शूले मत्स्यानिवा-
पक्ष्यन्’ इत्येष मेघातिथिगोविन्दराजलिखितः पाठः ।
‘जले मत्स्यानिवाहिंस्युः’ इति च पाठान्तरम् । अत्र
बलवन्तो दुर्बलान् हिंस्युः इति मत्स्यन्याय एव स्यादि-
त्युक्तम् । † ममु.

(४) दण्डाकरणे दोषमाह- यदीति त्रिभिः । शूले
मत्स्यान् शूलमारोप्यापक्ष्यन्निति क्रियातिपत्तिः । तेन
यदि दण्डयिता राजा नामविष्यत् सर्वाः प्रजाः बलिभि-
र्दस्युभिरनङ्क्ष्यन्निति । मच.

(५) त्रिभिराह- यदीति । द्वितीयेनान्वयः । राजा
अतन्द्रितः दण्डयेषु दण्डं यदि न प्रणयेत् न प्रयोजयेत्
तर्हि बलवत्तरः पुरुषो दुर्बलान् पुरुषान् अद्यात् लुप्तेत् ।
कानिव ? अपक्ष्यन् शूले आरोपितान् मत्स्यानिव ।
भाच.

‘अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्वविस्तथा ।
स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥

* गोरा. मेघागतम् ।

† राप्र. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ७।२१; मवि. श्वा च लि (श्वाऽबलि);
राप्र. २९२ मविक्तम्.

(१) श्वक्कादयोऽप्यत्यन्ताधमाः देवैः सह संपर्षे-
रन् । देवेभ्यो दातव्यं हविः चरुपुरोडाशादि, तत् ते
अग्न्यदि दण्डेन न निवार्येरन् । अन्यदपि यत् स्वाम्यं
स्वस्वामिभावः स न स्यात् । जायापत्योः, पितापुत्रयोः ।
जायायाः पतिर्न स्यात्, स्वातन्त्र्येण स्त्रियः प्रवर्तैरन् ।
अधरोत्तरम् । यत् अधरं वृषलादि तत् उत्तरं प्रधानं
स्यात् । यदुत्तरं ब्राह्मणादि तदवरतां निरुद्धतामियात् ।
शूद्रा धर्ममुपदिशेयुः । वैदिको धर्मो नानुष्ठीयेत ।

* मेधा.

(२) यदि दण्डो नाभविष्यत्तदा देवेभ्यः दत्तं
अत्यन्तापसदः काकोऽपि पुरोडाशाख्यं हविरास्तस्यत् ।
तथाऽत्यन्ताधमः श्वाऽपि यवाग्वादि हविरलेक्ष्यत् । न च
कस्यचित् कस्मिंश्चित् स्वामित्वं भवेत् । ब्राह्मणक्षत्रिया-
दीनां चोत्कर्षार्थं कर्षवैपरीत्यं प्रवर्तैत । † गोरा.

(३) राज्ञा अप्रयुक्ते दण्डे कस्मिन्नपि वस्तुनि
स्वाम्यं प्रभुत्वं न स्यात् । अधरोत्तरम् । अधरं प्रतिलोम-
जम्, उत्तरमनुलोमजम्, एवमधरोत्तरं प्रवर्तैत । भाच.
'सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥

(१) स्वभावेनैव प्रकृत्यैव शुचिः शुद्धः धर्मार्थ-
कामेषु, स तादृशो नरो दुर्लभः दुःखैर्लब्धुं शक्यः ।
किन्तु दण्डजितः दण्डेन जीयते पथि स्थाप्यते ।
तद्भयान्न यथाकामं प्रवर्तैत । जगद्भोगायेति प्रागुक्तमेव ।

‡ मेधा.

(२) सर्वोऽयं लोको दण्डेनैव नियमितः सन्मार्गे-
ऽवतिष्ठते । स्वभावविशुद्धो हि मानुषः कष्टेन लभ्यते ।
तथा सर्वमिदं जगद्दण्डस्यैव भयात् आवश्यकभोजनादि-
रूपेऽपि भोगे समर्थं भवति । ममु.

(३) किं व, दण्डभयादेव शुचिर्नरः, न स्वतो रागादि-
त्याह । दण्डस्येत्यादि पूर्वोक्तस्य निगमनम् । मच.

* मच. मेधावत् ।

† मवि., ममु. गोरावत् ।

‡ गोरा., मवि., राप्र. मेधागतम् ।

(१) मस्मू. ७।२२ ; राप्र. ६३ : ६४ उत्त. ; राप्र.
२८६, २९२.

(४) दण्डप्रणयने हेतुमाह- सर्व इति । नन्द.

'देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥

(१) ये देवाः पर्जन्यो वायुरादित्य इत्यादयः
भोगाय कल्पन्ते शीतोष्णवर्षैर्नियतैरोषधीः पाचयन्ति,
तद्दण्डभयाशङ्किनः । अन्यथा किमिति सूर्याचन्द्रमसौ
धातृपर्जन्यौ वा स्वस्मात् कार्यकालान्नियतान्न विचलेताम् ?
कदाचित् द्वे अहनी त्रीणि वा नोदियात् सूर्यः सति
स्वातन्त्र्ये । दण्डात्तु विभ्यन्नातिक्रामति मर्यादाम् । तथा
च श्रुतिः- ' भयात् सूर्यः प्रतपति भयात्तपति चन्द्रमाः ।
भयादग्निश्च वायुश्च ' इति । दानवादयश्च यदिदमखिल-
महर्निशं न जगदुपघ्नन्ति, दण्डमाहात्म्यमेतत् । पतङ्ग-
वयांसि गृहमण्डनाः शुक्रसारिकादयो यद्बालानामक्षिणी
नोत्पादयन्ति, श्येनकाककङ्कगृध्रादयो यज्जीवतो नादन्ति,
तदप्येवमेव । उरगाः सर्पाः केवलं क्रोधविषात्मकाः
संभूय सर्वे न दशन्ति सर्वे प्राणिजातम्, तद्दण्ड-
सामर्थ्यम् । अतः स्तुतिरेषोच्यते । यदेवादयो महर्द्धिका
अचेतना वा स्वमर्यादातो न विचलन्ति भयात्, किं
पुनर्मनुष्याः ? अत्र श्लोकः पूर्वैः पठितः- ' दृष्ट्वा तु
दैव्यं वनपाटलानां पुष्पप्रगल्भं कुटजप्रहासम् । संबन्ध-
दानेन तदा जहास नीचोऽपि रन्ध्रं प्रहरत्यवश्यम् ॥ '
इति ।

* मेधा.

(२) देवादयः प्रथमाध्यायोक्तमेदाः, पतङ्गाः
पक्षिणः, उरगाः सर्पाः ये तेऽपि सकलजगदुत्पत्त्यनु-
शासनकारणरूपेश्वरसंबन्धिभयपीडिताः सन्तो वर्षदाना-
द्युपकारं च दानवादयो न (?) कुर्वन्ति । तथा चाध्व-
र्यवश्रुतिः- ' भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

* राप्र., नन्द. मेधागतम् ।

(१) मस्मू. ७।२३ ; गोरा. ' देवदानवरक्षांसि
गन्धर्वाः ' इति प्रतीकापाठः ; मभा. ११।३० ; गोमि.
११।२८ (=) कल्पन्ते (कल्पन्ते) ; राप्र. ६३ ;
राप्र. २८६ रक्षांसि पतगोरगाः (पिशाचोरगराक्षसाः) :
२९२.

‘मयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥’ इति ।

* गोरा.

(३) उक्तमपि दण्डस्य भोगसंपादकत्वं दाढयार्थे पुनरुच्यते— देवेति । इन्द्राग्निः सूर्यवाय्वादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वराक्षसपक्षिसर्पा अपि जगदीश्वरपरमार्थभयपीडिता एव वर्षदानाद्युपकाराय प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुतिः ‘भयादस्याग्निस्तपति ... पञ्चमः ॥’ इति । ममु.

(४) देवदानवेति दृष्टान्तार्थम् । ‘भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः ।’ इति श्रुतेः यथेश्वरभयात् पवनादेः प्रवृत्तिः, एवं राजप्रभृतेर्भयाद्देवादयोऽपि स्वकार्याय नीयन्ते । यद्वा, दण्डपीडिताः दण्डेन या यस्य या पीडा तथा आवर्जिताः निष्पापानां तेऽवाधकाः (?) । मच.

‘दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥

(१) दण्डस्य विभ्रमः अकरणमन्यायेन वा करणम् । तस्मिन् सति सर्ववर्णा दुष्येयुः, इतरेतरस्त्रीगमनेन संकर-प्रवृत्तेः । सेतवः मर्यादाः, ताः सर्वा भिद्येरन् । सर्व-मर्यादापरिलोपः स्यादित्यर्थः । ब्राह्मणाश्च शूद्रवद्वर्तेरन् शूद्राश्च ब्राह्मणवत् । अतश्च सर्वलोकप्रकोपः स्यात् । त्रयोऽपि लोका इतरेतरं वृष्ट्यातपादिना नोपकुर्युः ।

† मेधा.

(२) प्रकोपः अन्योन्यवैरम् । ‡ मवि.

(३) दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे ब्राह्मणादिवर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन्, सर्वशास्त्रीय-नियमाश्चतुर्वर्गफला उत्सीदेयुः, चौर्ध्रसाहसदिना च परस्यापकारात् सर्वलोकसंज्ञोभश्च जायेत । ममु.

* मवि., माच. गोरगतम् ।

† गोरा., राप्र., नन्द., भाव. मेधागतम् ।

‡ शेषं मेधागतम् ।

(१) मस्मू. ७।२४ ; राप्र. ६३ सर्वसेतवः (सर्वमेव सेतवः ?) ; राप्र. २८६, २९३.

(४) किंच, सर्वसेतवः वर्णानामाश्रमाणां च अनेन वर्णेनेदं कर्तव्यमनेनाश्रमेणेदं कर्तव्यमिति धर्मे-मर्यादाः । * मच.

‘यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥

(१) एतद्वयं मनुष्याणां प्रशस्ततमम् । अतः तेनासता रूपकमङ्ग्या स्तौति । द्विरूपो दण्डः, दुःखदो भयदश्च । भयहेतुत्वं श्यामतया, दुःखहेतुत्वं लोहिताक्षत्वेन । परिसमाप्ता दण्डस्तुतिः । दण्डोऽवश्यं कर्तव्यः । स च देशाद्यपेक्षयेति । अन्यः सर्वोऽर्थवादः । नेता चेत्, नेता दण्डस्य नायकः, स चेत् साधु पश्यति सुनिरूपितं देशकालादिकं कृत्वा पालयति, तत्र प्रजा न मुह्यन्ति न केनचिद्दोषेण युज्यन्ते । मेधा.

(२) यत्र राष्ट्रे श्यामवर्णो लोहितनेत्रः इत्थंभूतः शास्त्रप्रमाणकोऽधिष्ठातृदेवतारूपो दण्डः पापकृन्नाशयिता विचरति, तत्र प्रजा न व्याकुलीभवन्ति, यदि दण्डप्रणयन-कर्ता राजादिः सम्यग्विचारयति । † गोरा.

(३) यत्र श्याम इति प्रागुक्तपुरुषरूपताकथनम् । श्यामः कृष्णः, तामसत्वात् । लोहिताक्षः रजोऽधिकत्वेन कोपनत्वात् । साधु युक्तं पश्यति । § मवि.

(४) सम्यक् प्रणयने गुणमाह— यत्रेति । दण्डाभि-मानिनीं देवतां प्रकृत्याधिष्ठेयाधिष्ठानोरभेदोपचारादुक्तम्— श्यामो लोहिताक्ष इति । दण्डदेवतायाः श्यामत्वं लोहिता-क्षत्वं च महाभारतेऽपि स्मर्यते— ‘नीलोत्पलदलश्याम-श्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः । अष्टपादस्तनयनः शङ्कुकर्णोर्ध्वरोम-वान् ॥ जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः । एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं तेन दण्डो दुरावरः ॥’ (मस्मू. १२।१२१।१५—१६) इति । नन्द.

* शेषं मेधागतम् ।

† ममु., मच. गोरगतम् ।

§ भाव. मविगतम् ।

(१) मस्मू. ७।२५ ; राप्र. ६३.

राजा त्रिवर्गवित् समीक्ष्यकारी प्राज्ञ एव दण्डप्रणयनेऽधिकृतः,
अप्राज्ञो राजा दण्डेनैव हतो भवति राष्ट्रेण सह

तस्याऽऽहुः संप्रणेतां राजानं सत्यवादिनम् ।

समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥

(१) इदं संप्रणेतुः साधु दर्शनम्— सत्यवादिता समीक्ष्यकारिता प्राज्ञता त्रिवर्गे कौशलं च । सत्यवादी, यः शास्त्रानुसारितया दण्डं कृत्वा कुतश्चिन्महाधनत्वं विज्ञाय च तं वर्धयति, न च वल्लभस्य रागादवनं करोति । प्राज्ञः देशादीनां बाध्यबाधकभावार्थमवस्थाविशेषज्ञः । कदाचिद्देशेन कालो बाध्यते कालेन वा देशः । उभौ वा तौ विद्याशक्ती । तयोश्च परस्परमुत्सर्गापवादभावज्ञः । कार्य-वशादर्थश्च बाधक एव बाध्यतामित्यतः प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । धर्मादीनां च गुरुलघुताभावः । स्वल्पो यत्र धर्मस्तस्मिन् साध्यमाने महाननर्थो भवति, तत्र धर्मस्त्यज्यते । प्रायश्चित्तेन समाधास्यते इत्येवमादि बोद्धव्यम् । मेधा.

(२) तस्य दण्डस्य कर्तारं क्षत्रियमभिषेकादियुक्तं यथोपलब्धामिधायिनं विमृश्यकारिणं ऊहापोहसमर्थं प्रज्ञोपेतं धर्मार्थकामानामितरेतरानुष्ठानकुशलं मन्वादय आहुः ।

* गौरा.

(३) समीक्ष्यकारिणं समीक्ष्य शास्त्रेण विचार्य कुर्वाणम् ।

मवि.

(४) तदनुरूपं राजलक्षणमाह— तस्याहुरिति सार्धेन । तस्य दण्डस्य उक्तविशेषणविशिष्टं राजानं प्रणेतां मन्वादयः आहुरित्यन्वयः । सत्यवादिनं लोभादिना समयभेदरहितम् । समीक्ष्य पूर्वापरमालोच्य कर्तुं शीलम् (अस्य) । प्राज्ञं ऊहापोहसमर्थम् । धर्मकामार्थकोविदं (वेद) स्मृतिवात्स्यायननीतिशास्त्राणां वेत्तारम् । तत्र वेदस्मृतित्थ्यां धर्मस्य, वात्स्यायनादिना कामस्य, नीति-शास्त्रेणार्थस्य वेत्तारम् ।

‡ मच.

(५) दण्डप्रणयनाधिकारमाह— तस्येति । नन्द.

* ममु. गौरावत् ।

‡ भाव. मचगतम् ।

(१) मसू. ७।२६ ; रार. ६३.

तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥

(१) समत्वेन दण्डपातनेन शत्रौ मित्रे च वर्धते । कामान्धः रागप्रधानः, विषमः क्रोधनः, क्षुद्रः छलान्वेषात्, दण्डेनैव निहन्यते प्रकृतिकोपेनादृष्टेन वा दोषेण । मेधा.

(२) तं दण्डं राजा सम्यक् कुर्वन् धर्मार्थकामैर्बुद्धिमेति । यः पुनः रागप्रधानः क्रोधनः छलान्वेषी राजा न सम्यक्कृतेन दण्डेनैवात्यन्तकोपादधर्माद्वा विनाश्यते ।

* गौरा.

(३) विषमः विषमदण्डप्रणेता । क्षुद्रः लुब्धः ।

मवि.

(४) अत आह— त्रिवर्गेणेति । धर्मार्थकामैस्तपो-वनानाश्रितस्य तन्मात्रेण मोक्षसिद्धिरिति भावः । उक्त-विशेषणहीनो नाधिकारोत्याह— कामेति । † मच.

(५) सम्यक् यथाशास्त्रम् ।

नन्द.

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥

(१) सुमहद्यत्तेजः स दण्डः । अकृतात्मभिः शास्त्रेण गुरुपासनया सहजेन वा विनयेन येऽनभिषिन्वी-तास्तैः दुर्धरः न शक्यते सम्यक् प्रणेतुम् । नैवं मन्त-व्यम्— आशामात्रेण दण्डः प्रणीयते, का तस्य दुर्धरता ? यतो यस्तत्र न जागर्ति प्रयत्नवान्न भवति तं प्रमादिनं सबान्धवं दण्डो हन्ति । न शरीरेण केवलेन राजा नश्यति, यावत् पुत्रपौत्राद्यन्वयेन सह ।

* मेधा.

(२) दुर्धरः दण्डयेषु धारयितुमशक्यः । मवि.

* ममु. गौरावत् । भाव. गौरागतं मविगतं च ।

† शेषं गौरागतम् ।

* गौरा. मेधागतम् ।

(१) मसू. ७।२७ ; मेधा. कामात्मा (कामान्धो) ; रार. ६३ प्रणयन् (प्रणमेत्) ; वसा. ३९३ प्रणयन् सम्यक् (प्रणयेद्दण्डं) पू.

(२) मसू. ७।२८ ; रार. ६४.

(३) यतो दण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिः दुःखेन ध्रियते, अतो राजधर्मरहितं नृपमेव पुत्रबन्धुसहितं नाशयति । ममु.

(४) अकृतात्मभिः अजितेन्द्रियैः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिभिर्वा । तत्रापि सवान्धवं हन्ति, अधर्मोत्पादनेनेति शेषः । मच.

(५) यथाऽग्निरन्यत्र प्रणीयमानोऽपि प्रमत्तं प्रणेतारमेव दहति, एवं दण्डोऽपीत्यभिप्रायेणाह— दण्डो हीति । हि हेतौ । सुमहत्तेजः सुमहानग्निः । चलितं स्खलितम् । नन्द.

‘ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।

अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥

(१) देशाद्यनपेक्षया यत्र दण्डः प्रणीयते तत्र सराजकस्य जनपदस्य तिर्यक्स्थावरसहितस्य नाशः । ततो मन्त्रिभिर्जनपदैश्च राजा विज्ञापनीयः, त्यक्तव्यो वा तादृशो देशः । देवमुनयः पीड्यन्ते । इतःप्रदानजीवना देवाः । अस्मिन्नुपनिषद्भाष्ये दण्डादपि एव देवमुनयः । तथा च पुराणकारैः— ‘वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेऽस्मिन् यः प्रवर्तते । स्वर्गादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः ॥’ इति । प्रथमात् श्लोकादारभ्य यावदयं श्लोकस्तत्रायमर्थसंग्रहः— समवृत्तेन क्षत्रियेण जनपदपरिपालनं कर्तव्यम् । तच्च दण्डेन विना न भवतीति स देशाद्यपेक्षयाऽवश्यं निपुणतो निरूप्य स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा यथाशास्त्रं प्रणेत्य । अन्यथा तु प्रवृत्ताबुभयलोकनाशः । अन्यः सर्वोऽर्थवादः । मेधा.

(२) सन्धुनृपतिनाशानन्तरं स दण्डो वक्ष्यमाणधन्वदुर्गादि दुर्गं राष्ट्रं च देशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्थावरसहितम् ‘इतःप्रदानजीविनो देवाः’ इत्यतस्तदभावादन्तरिक्षगतान् ऋषींश्च देवांश्च पीडयेत् । * गौरा.

(३) ततो राज्ञि विनष्टे रक्षकाभावात् दुर्गं राज्यं तदीयलोकमिमं सचराचरं स्थावरजङ्गमसहितं देवांश्च हविर्दानाद्यभावेन पीडयेत्, किं पुनरन्यान् ? † मवि.

* ममु. गौरावत् ।

† भाच. मविगतम् ।

(१) मस्मू. ७।२९.

(४) दुर्गं षड्विधं वक्ष्यमाणम् । अन्तरिक्षगतान् मर्त्यलोकादुत्पथगामिनः । यज्ञाद्यकरणान्मुन्यादीनां पीडैव । तदुक्तम्— ‘वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु स वै स्मृतः ॥’ इति । मच.

(५) नैतावता विरमतीत्याह— तत इति । लोकं भूलोकम् । देवान् स्वर्गगतान् । इज्याविच्छेदादन्तरिक्षगतादीनां पीडाः । नन्द.

‘सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥

(१) सहायसंग्रहार्थं प्रकरणमिदानीमाभ्यते । यस्य च निरूपणा वक्ष्यमाणा तत्सहायादिगुणयोगिनश्च आर्यसम्यसेनापतिदण्डाधिकारिणो न सन्ति, तेन स्वयमेव निःशङ्कं नयकालगुणसंपन्नेनापि न्यायतो न प्रणेतुं शक्यः । न्यायः शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपेक्षया च व्यवस्था । अतः सहायाः शोभनाः कर्तव्याः । यथा स्वयं मूढो विचित्तोऽसंस्कृतबुद्धिरस्ति, सक्तो विषयेषु, लुब्धो धनविनियोगं यथावन्न करोति, तेन तादृशेनैतैर्दोषैर्युक्तं न सम्यक् ध्रियते, एवमसहायेनापीति तात्पर्यम् । यस्तु विपरीतस्तेन शक्यते । मेधा.

(२) मूढेन प्रमादहेतुमोहवता । अकृतबुद्धिना शास्त्रासंस्कृतमतिना । मवि.

(३) स दण्डो मन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते । * ममु.

(४) सः दण्डः असहायेन विद्वद्ब्राह्मणप्राड्विवाकादिरहितेन मूढेन मुग्धेन अकृतबुद्धिना शास्त्रानभिज्ञेन तदभिज्ञत्वेऽपि विषयेषु सक्तेन अन्योपदिष्टं शास्त्रानुष्ठानरहितेनापि न्यायतः, न्यायः शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपेक्षया व्यवस्था, तथा नेतुं न शक्यः । † मच.

* गौरा. ममुवत् ।

† भाच. मचगतम् ।

(१) मस्मू. ७।३० ; रा. ६५.

(५) सम्यक्प्रणयनोपायं श्लोकाभ्यामाह- स इति ।
नन्द.

शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।

प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥

(१) एष एवार्थो वैपरीत्येनोच्यते- शुचिनेति ।

शुचिः अलुब्धः । सत्यसंधः सत्यप्रधानः । सत्यमेव पुरोधाय सर्वक्रियासु प्रवर्तते स विजितेन्द्रियः । अजितेन्द्रियस्य कुतः सत्यम् ? यथाशास्त्रमनुसरति वर्तते । सुसहायः शोभनाः सहायाः अस्येति । अमूर्खैः भक्त्यनुक्तः सहायैर्युक्तः । धीमता प्राज्ञेन । योऽसौ मूढः प्रागुक्तस्तस्यायं प्रतिपक्षतयोक्तः । अतः पञ्चभिर्दोषैर्हीनस्तावद्भिरेव गुणैर्युक्तो दण्डप्रणयनेऽधिकृतो दृष्टादृष्टफलातिशयभाग्यवतीति श्लोकद्वयस्यार्थः । * मेधा.

(२) अर्थादिशौचयुक्तेन जितेन्द्रियत्वात्सत्यप्रतिज्ञेन शास्त्रानतिक्रमवर्तिना (शोभन) सहायेन प्रज्ञावतेत्येवं पूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षभूतगुणयुक्तेन राज्ञा सम्यक् दण्डः कर्तुं शक्यते । गोरा.

(३) अनधिकारिणमुक्त्वाऽधिकारिणमाह- शुचिनेति । † मच.

स्वराष्ट्रे शत्रुराष्ट्रे मित्रराष्ट्रे च वर्तनभेदाः

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृत्स्वजिह्वः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥

(१) पितृपितामहादिक्रमागतो देशो व्यपदेशहेतुः । काश्मीरकस्य काश्मीरः, पाञ्चालस्य पाञ्चालः स्वराष्ट्रम् । तत्र न्यायवृत्तः न्यायेन वर्तते । न्याययोगात् वृत्तं न्यायः । अतो बहुव्रीहिः । न्यायवृत्तिरिति वा पाठः । एतत्पूर्वसिद्धमनूय शत्रुषु भृशदण्डता विधीयते । परराष्ट्राणि पुनः पीडयेत्, न तत्र विघ्नाद्युपेक्षणीयं राष्ट्रीयोपरोधो वा ।

* मवि., ममु., रार., भाच. मेधागतम् ।

† शेषं मेधागतम् ।

(१) मस्मू. ७।३१ ; रार. ६५.

(२) मस्मू. ७।३२ ; मेधा. वृत्तः (वृत्तिः) इत्यपि पाठः ;

राक. २१ वृत्तः (वृत्तिः) ; राप्र. १२१ भृशदण्डश्च (भृशं चण्डश्च) ; नीम. ३६ राप्रवत्.

तथा कुर्वतः प्रताप उपजायते । प्रतापधनस्य शत्रवो नमन्ति । ब्राह्मणेषु सर्वत्र क्षमान्वितः । अपराधेष्वपि साम्ना दण्डः प्रयोज्यः, न क्रोधेन । परराष्ट्रवासिनोऽपि राष्ट्रघातकाले यदि शक्यन्ते रक्षितुं तदा न हन्यन्ते । स्निग्धेषु सुहृत्सु अजिह्वः अकुटिलबुद्धिः कार्यसिद्धिकृत् तत्कार्यप्रधानः स्यात् । समानाभ्युदयप्रत्यवायाः सुहृदः स्निग्धाः । मेधा.

(२) आत्मराष्ट्रे शास्त्रमर्यादया वर्तेत । शत्रुविषये पुनस्तीक्ष्णदण्डो भवेत् । स्निग्धेषु च मित्रेषु, न कार्यमित्रेषु, अकुटिलः स्यात् । ब्राह्मणेषु बुद्धिपूर्वं चाल्यं तदपराधं कृतवत्सु क्षमायुक्तः स्यात् । * गोरा.

(३) भृशदण्डः तीक्ष्णदण्डः । सुहृत्सु बन्धुषु स्निग्धेषु च मित्रेषु अजिह्वः अवक्रमतिः । इति राजदण्डयोः प्रशंसा । मवि.

(४) आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्यात् । शत्रुविषयेषु तीक्ष्णदण्डो भवेत् । निरसर्गस्नेहविषयेषु मित्रेषु अकुटिलः स्यात्, न कार्यमित्रेषु । ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च क्षमावान् भवेत् । ममु.

(५) एतेषु गुणेषु † केषांचित् व्यवस्थामप्याह-स्वराष्ट्रे इति । † राप्र. १२१

(६) सुहृत्सु संबन्धिषु राजा अजिह्वः स्यात् । स्निग्धेषु मित्रेषु क्षमान्वितः स्यात् । भाच.

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥

(१) प्रकान्तवृत्तेः स्तुतिरियम् । शिलोञ्छेनापि जीवतोऽत्यन्तक्षीणकोशस्य विस्तीर्यते यशः प्रथते । ततश्च परराष्ट्राणि स्वयं नमन्ते, स्वराष्ट्रिकश्चानुरागादविचलितो भवति । मेधा.

* मच. गोरागतम् ।

† गुणशब्देनात्र महोत्साहादयो राजगुणाः याज्ञवल्क्यादीः प्रोक्ता ग्रन्थाः ।

† नीम. राप्रवत् ।

(१) मस्मू. ७।३३ ; राक. २१ विस्तीर्यते (विस्तार्यते) ; राप्र. १४५ राकवत्.

(२) एवमाचारस्य राज्ञः अत्यन्तं क्षीणकोशस्यापि जले तैलबिन्दुः सेकाद्वा (१ दिव) लोके ख्यातिः विस्तर-मेति ।
* गोरा.

(३) एवंवृत्तस्येति यथोक्तदण्डप्रणेतुः । शिलो-ञ्छेनापीति भोगदानाभ्यां रहितस्यापीत्यर्थः । मवि.

(४) शिलोञ्छेनेति क्षीणकोशत्वं विवक्षितम् ।

† मसु.

(५) सम्यक्प्रणयनस्य फलमाह- एवमिति । भूतल-विप्रकीर्णं धान्यं शिलम्, तस्योद्धारः उञ्छः, 'शिलान्यप्युञ्छते' इति लिङ्गात् । अथवा शिलं च उञ्छश्च शिलोञ्छम्, 'वर्तयन्तु शिलोञ्छाभ्याम्' (मस्मृ. ४।१०) इति लिङ्गात् । 'उञ्छः कणश आदानं कणि-शाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । नन्द.

'अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥

(१) अतः वृत्तात् विपरीतस्य चलितस्य । अत्र हेतुरजितात्मता । यथाशास्त्रमनियतात्मा यः । मेधा.

(२) एतस्मादाचारात् विपरीताचारवतो राज्ञो-ऽजितेन्द्रियस्य घृतबिन्दुरिवोदके ख्यातिः संकोचमुपयाति ।

‡ गोरा.

(३) अजितात्मनः धनलोभवश्यात्मनः । मवि.

(४) उक्तवैपरीत्ये दोषमाह- अतस्त्विति । अतः उक्तयोर्विपरीतस्य संक्षिप्यते । अभिषेककाले विस्तीर्ण-यशा अपि तदुत्तरमजितेन्द्रियत्वादिना संकुचितयशा भवेदित्यर्थः । मच.

ब्राह्मणरक्षणविधिः

'आवृत्तानां गुरुकुलद्विप्राणां पूजको भवेत् ।

नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥

* भाच. गोरगतं मविगतं च ।

† शेषं गोरगतम् । मच. मसुगतम् । ‡ मसु. गोरवत् ।

(१) मस्मृ. ७।३४.

(२) मस्मृ. ७।८२ ; मेधा. ७।८६ उत्त. ; गोरा. ह्योऽभि (ह्यो वि) ; राक. १६७ नृपाणा (विप्राणा) शेषं गोरवत्.

ध. को. ८७

(१) गुरुकुलेऽधीतावगतवेदार्थाः गार्हस्थ्यं प्रति-पित्सवो धनेन पूजयितव्याः । इदमपि नैयमिकदानम् । अत एवाह- नृपाणामक्षय इति । नित्यत्वादक्षयः याव-ज्जीविकः । काम्यत्वे चाऽऽफलभावि निवर्तते । यदु-क्तम्- 'सांतानिकं यक्ष्यमाणम्' (मस्मृ. १।१।१) इति, तदेवेदम् । अन्ये त्वाहुः- तत्रार्थिभ्यो दानं विहि-तम्, इह त्वनर्थिनामधिकारात् विधानमात्रया वस्त्र-युगादिदानेन च नराणां पूजा कर्तव्या । तथा चाह- विप्राणां पूजको भवेदिति । निधिरिव निधिः, उत्तमफल-त्वात् । ब्रह्मसंनिहितो ब्राह्मः । मेधा.

(२) यतो (१ अतो) गुरुकुलान्निवृत्तानां ब्राह्मणानां नियमतो धनदानेन पूजां च कुर्यात्, यस्मात् सोऽयं निधिः इव निधिः ब्रह्मसु निहितः, धनादिषु विनश्वरः, राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते । ब्राह्माख्यो जन्मान्तरेऽपि सुनिहितो भवति । गोरा.

(३) आवृत्तानां समावृत्तानां गुरुदक्षिणार्थं विवाहार्थं कर्तुमिच्छतां वा । ब्राह्मः ब्राह्मणेषु निक्षिप्तः । मवि.

(४) गुरुकुलान्निवृत्तानामधीतवेदानां ब्राह्मणानां गार्हस्थ्यार्थिनां नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात् । यस्माद्योऽयं ब्राह्मः ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिः निधिरिवाक्षयः ब्रह्मफलत्वादविनाशी राज्ञां शास्त्रेणोप-दिश्यते । * मसु.

(५) किंच, आवृत्तानामागतानां गुरुकुलात् पूजको गृहादिदाता स्यात् । तेन किम् ? तत्राह- एष निधिः एवंविशिष्टब्राह्मणेषु वस्त्रौदनदिनिधिः निक्षेपतुल्यः । स हि यथा कालान्तरे प्राप्यते, एषोऽपि तथा । ब्राह्मः परम्परया ब्रह्मणि मोक्षरूपे पर्यवसितः, 'तमेतं वेदानु-वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' (बृ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुतेः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः, तदु-द्देश्यकत्वाद्वा ब्राह्मः । मच.

(६) एवं धनागमद्वारमुक्तम् । इदानीं प्रस्तुतं दानमेवाह- आवृत्तानामिति । पूजको भवेत् इष्टार्थेदो

* भाच. मसुगतम् ।

भवेत् । एष ब्राह्मो निधिर्नुपाणामक्षयोऽभिधीयते । एतत् सुष्ट्वा ब्राह्मणनिहितं द्रव्यं राज्ञामक्षय्यफलमिति शास्त्रैर्विधीयते । हिशब्दो हेतौ । नन्द.

‘न तं स्तेना न चाभिन्ना हरन्ति न च नश्यति । तस्माद्ब्राह्मणनिधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥

(१) ब्राह्मणभ्यो योऽर्थो दत्तः न तं स्तेनाः आटविकादयः अभिन्नाश्च शत्रवः हरन्ति । न भूमिष्ठमिव विस्मृत्य प्रातिभाष्येन वा नश्यति । मेघा.

(२) तं ब्राह्मं निधिं न चौरा नापि शत्रवो हरन्ति । अन्यनिधिवन्नापि मृत्योर्गोदादिना नश्यति । तस्मात् योऽयमक्षयो निधिः ब्राह्मण्यनिधिः जन्मान्तरे उत्तमान्तफलावाप्तये राज्ञा धनादिः ब्राह्मणेषु निधातव्यः । गोरा.

(३) न नश्यति स्वयमदर्शनं न याति । मवि.

(४) अत एव—न तमिति । तं ब्राह्मणस्थापित-निधिं न चौरा नापि शत्रवो हरन्ति । अन्यनिधिवद्भूम्यादिस्थापितः कालवशमन्न नश्यति । स्थानभ्रान्त्या वा नादर्शनमुपैति । तस्माद्योऽयमक्षयोऽनन्तफलो निधिरिव निधिर्धनौघः स राज्ञा ब्राह्मणेषु निधातव्यः । तेभ्यो देय इत्यर्थः । * ममु.

(५) अक्षयत्वमाह—नेति । स्तेनाः छिद्रं कृत्वा ये हरन्ति प्रसभं वा । † मच.

‘न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् । वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥

(१) एष एवार्थोऽवश्यानुष्ठेयः प्रकारान्तरेण पुनरुच्यते । अग्नौ यद्भूयते तत् कदाचित् स्कन्दति अधः पतति हूयमानम्, तथा च्यवते पुरोडाशादि क्षामतया,

* भाव. ममुगतम् ।

† शेषं ममुगतम् ।

(१) मस्मृ. ७।८३ ; राक. १६७ निधातव्यो (विधातव्यो) ; रा. १५ राकवत्.

(२) मस्मृ. ७।८४ ; मेघा. स्कन्दते (स्कन्दति) व्यथते (च्यवते) ; राक. १६७ होत्रेभ्यो (होत्रादि) ; मवि. व्यथते (च्यवते) इत्यपि पाठः ; रा. १५.

ततश्च कर्मवैगुण्याद्विनश्यति शिष्टानाम् (१) । इदं तु यत् ब्राह्मणभ्यो दानम्, न तस्यैते दोषाः सन्ति । अत एवाह—वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यः । अग्नौ होमेभ्य इत्यर्थः । मुख्यार्थवृत्त्या कर्मनामधेयमेवाग्निहोत्रशब्दस्तदा चाऽऽदिग्रहणं व्याख्येयम् । मुखे हुतमिति । पाण्डित्ये ब्राह्मणस्य मुखम्, ‘पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः’ (मस्मृ. ४। ११७) इति वचनात् । वरिष्ठं श्रेष्ठम् । अर्थवादश्चायम्, न पुनर्होमनिन्दैव । मेघा.

(२) अग्निहोत्राद्याहुतेः किल स्वर्णचलननाशाख्या दोषा भवन्ति । अतश्च कर्मवैगुण्यम् । यत् पुनरेतत् ब्राह्मणमुखाग्नौ हुतं ब्राह्मणस्य यद्दत्तम्, तन्न स्ववति न चलति, नापि दाहादिना कदाचित् विनश्यति । तस्मादेतद्दोषासंभवात् अग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठमिति प्रकृतदानस्तुतिपरमेतत् । गोरा.

(३) न स्कन्दते न स्ववति । न च्यवते न पतति कठिनम् । ‘न व्यथते’ इति पाठोऽप्ययमर्थः । न विनश्यति श्वावलेहादिना । मवि.

(४) व्यथते शुष्यति । * ममु.

(५) किंच, न स्कन्दते नाधः पतति, न व्यथते न नङ्क्ष्यतीति कृत्वा व्यथा दुःखं नोत्पादयति । पुत्रादिवत् प्रत्यक्षं न नश्यतीति । वरिष्ठमिति । अग्नौ हविः क्षिप्तं देवतृप्तौ संदिग्धम्, ब्राह्मणमुखे तु न तथा, साक्षात् प्रीत्युक्तैः, ‘ब्राह्मणो मनुष्येषु’ इति श्रुतेः, ‘नाहं तथाऽग्निं यजमानहर्विर्धितानैश्चोतद्भृशं प्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन । यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुधासम् ॥’ इति भागवतोक्तेश्च । मच.

(६) ‘यजेत दद्याच्च’ इत्युक्तम् । यजनात् दानं विशिष्टमित्याह—नेति । स्कन्दनं परिस्रवणम् । केशकीटापत्तिः व्यथनम् । अदर्शनं नाशः । अग्निहोत्रेभ्यः अग्निहोत्रहुतेभ्यो द्रव्येभ्यः । नन्द.

* शेषं मेघागतं गोरागतं च ।

‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥

(१) विप्रेभ्य इति च प्रकृतम् । तथा च प्रागप्यु-
क्तम् ‘वेदत्वार्थविदुषे ब्राह्मणाय’ (मस्मृ. ३।९६)
इति । न च यथाश्रुतदानफलोपपत्तिः । कीदृशं हि
तत्साम्यम् ? जातितः परिमाणतः उपकारतो वा ? यदि
तावज्जातितस्तदिति, औषधपानोद्देशेन देवलेभ्यो दत्तं
खाद्यदानं दुःखायैव स्यात् । तिक्तकटुकषायाणि प्रायश
औषधानि विरेचनीयानि, न प्रीतिजननानि । अथ
परिमाणतः, तत्रापि यदि द्रव्यमनपेक्ष्य केवलपरिमाण-
साम्यम्, सुवर्णं दत्तं तत्परिमाणं ताभ्रं लभ्येत, अन्यद्वा
मृत्काष्ठादि । अथ जातितः परिमाणतश्च, तत्र प्रागुक्ता
एव दोषाः । अथोपकारतः, तत्रापि हि यदि तज्जातीय
एवोपकारः, व्याधिनिवृत्तिरौषधोपकारः, असति च
व्याधौ फलस्य विनिवृत्तिः, अतो व्याधिनिवृत्तिफलकेनौ-
षधदानेन व्याधिराक्षेतव्यः । सुसमं वा अन्यदुःखं इति
प्राप्तम् । तस्मात् यथा ‘निवीतं मनुष्याणाम्, उपवीतं
देवानाम्, उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते’ (तैसं.
२।५।११।१) इत्युपव्यानविशेषात् निवीतादयो न
पृथग्वाक्यानि, तथेदमपि द्रष्टव्यम् ।

अत्रोच्यते । नात्राख्यातश्रवणमस्ति, सर्वेषां सम-
त्वत् । तत्र यद्यर्थवादः ‘सहस्रं वेदपारगे’ इति तदर्थ-
वादोऽस्तु । अथायं विधिः, विध्यन्तरशेषत्वाभावात्
सर्वत्र विधिरभ्युपेतव्यः, विशेषाभावात् । निवीतादिषु
तु ‘उपव्ययते’ इत्यत्राख्यातदर्शनात् तदर्थस्य विधिविष-
यत्वयोग्यत्वाभावात् एकत्वावगमाच्च युक्तार्थवेदेव, तर्ह्य-

(१) मस्मृ. ७।८५ ; विज्ञ. १।३११ प्रथमः पादः ;
मेधा. प्राधीते (आचार्यै) ‘अनन्तं’ इत्यत्र ‘सहस्रं’ इति पाठः
स्यात्, शास्त्रार्थप्रसङ्गेन तथा निर्देशात् ; गोरा. ‘प्राधीते
शतसाहस्रं’ इत्यत्र ‘सहस्रगुणमाचार्यै’ इति तु प्रतीकपाठः,
व्याख्यानं नैतत्पाठानुसारि ; मवि. प्राधीते शतसाहस्रं (सह-
स्रगुणमाचार्यै) ; ममु. ‘सहस्रगुणमाचार्यै’ इति वा तृतीय-
पादस्य पाठः इत्युक्तम् ; रार. १५.

नुक्तो विशेषः । यत्तु ‘नाब्राह्मणेभ्यो दानमस्ति’ इति,
तद्विस्मृतं भवेत्, दीनानाथादिभ्यः सर्ववर्णैर्भ्यो दानस्य
विहितत्वात् । एतान्येव च विधायकानि वाक्यानि
ब्राह्मणेभ्यो राज्ञां दानस्य । यत्तुक्तम् ‘यथाश्रुतफलानुप-
पत्तिः, सर्वप्रकारेणास्याभ्युपगम्यमानत्वात्’ इति,
अत्रोच्यते । लौकिकीयं वाचोयुक्तिः— सममिति । यल्लोके
नात्युत्कृष्टं तदेवमुच्यते ‘समलवणाः सक्तवः’ इति ।
उपकारापेक्षा च ‘द्विगुणम्’ इति संख्याश्रुतिः,
यावत्तत्त्वोपकारः तावद् द्विगुणो भवति । न तद्द्रव्य-
प्राप्तिर्नापि तज्जातीय एवोपकारः, किन्तु प्रीत्यति-
शयोत्पत्तिः । न चेह फलविशेषश्रुतिः येनेयमाशङ्काऽपि
स्यात् ‘किं तदेव द्रव्यं प्राप्येत उत स एवोपकारः ?’
इति । अश्रुतफलविशेषेषु स्वर्गः फलम् । किंच, तिला-
दिदाने प्रजाप्तिः फलं श्रूयते । तत्र का द्रव्यसाम्याशङ्का ?
तस्माच्चायमप्यर्थो उत्तरोत्तरोऽत्र च पात्रातिशयदानात्
फलातिशयसिद्धिः । तथा चाह— ‘पात्रस्य हि विशेषेण’
इति । ब्राह्मणब्रुवे । ब्रुवशब्दः कुत्सायाम् । जातिमात्र-
ब्राह्मणोऽध्ययनादिगुणहीन इत्यर्थः । आचार्यं उपनेता ।
वेदपारगः अध्ययनश्रवणाभ्यां वेदस्यान्तं गतः । मेधा.

(२) ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषये उपकारकरणरूपेण
यद्दानम्, न दानप्रतिग्रहरूपेण, तत्र तदभावात् तत्समम् ।
यस्य देयद्रव्यस्य यत् फलं श्रुतं तत् ततो नात्युत्कृष्ट-
मिति प्राप्यते । एवं जातिमात्रोपजीविनि ब्राह्मणे पूर्वापे-
क्षया द्विगुणं फलम् । एवं प्रक्रान्ताध्ययने लक्षगुणं
फलम् । समस्तशास्त्राध्यायिनि अनन्तफलम् ।

गोरा.

(३) दानमवैधमपि अब्राह्मणे क्षत्रियादौ दीयमान-
मानृशं स्यात् तत् समम्, यावन्मात्रं दानस्यानृशंस्यं
कृतं फलं तत्र तावन्मात्रम् । द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे
जातिमात्रोपजीविनि प्रतिग्रहरूपेण दत्ते आनृशंस्यदान-
फलं च प्रतिग्रहदानफलं च । आचार्यै अध्यापयितरि
वेदैकदेशस्य, द्विगुणीभूतमेव सहस्रगुणम् । वेदपारगे
वेदस्यैकस्यार्थतो ग्रन्थतश्च पारंगते । मवि.

(४) यो ब्राह्मणः क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणब्रुवः । ' सहस्रगुणमाचार्ये ' इति वा तृतीयपादस्य पाठः । * ममु.

(५) प्राधीते विद्यावति । इदं प्रासङ्गिकम् ।

रार. १५

(६) विप्राणामिति प्रकृतम्, तत्र प्रासङ्गिकान् पात्र-गुणानाह- सममिति । क्षत्रियब्राह्मणपदवाच्याध्ययनप्रवृ-त्तब्रह्मचारिकृतवेदाध्ययनाश्वत्वारोऽब्राह्मणेत्यादिपदचतुष्टय-वाच्या इति । ब्राह्मणब्रुवः ब्राह्मणोऽहं ब्रवीति, न तु कर्मणा ब्राह्मण इति । ' गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तः सनियम-व्रती । नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥ ' इति परिभाषिको वा । ब्राह्मणभ्रमात् पात्रं क्षत्रियः । तस्मात् सर्वेभ्यो देयमेतेभ्यः, परंतु यस्य श्रुतं फलमिति । मच.

(७) पात्रविशेषात् फलविशेषमाह-सममिति । समं तावन्मात्रम् । अब्राह्मणे क्षत्रियादौ दानमदानफलम् ।

नन्द.

(८) न ब्रह्म वेदः यस्यास्तीति सः अब्राह्मणः, तस्मिन् दत्तं दानं समं ज्ञेयम् । ब्राह्मणब्रुवे वेदाध्यायिनि किञ्चिन्मात्रे एवंविधे द्विजे दत्तं द्विगुणं भवेत् । वेद-पारगे एकशालाध्यायिनि । भाच.

'पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धाधानतयैव च ।

अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥

(१) पातयतेऽधर्मकर्मणः, पात्यमानं वा त्रायते इति पात्रं संप्रदानम् । अथवा धृततैलाद्याधारः पात्रम्, उप-चारादिदमपि पात्रम् । अत्रापि हि द्रव्यं निधीयते । आह च ' नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ' (मस्मृ. ७।८२) इति । तस्य विशेषः भेदः सगुणनिर्गुण-

* शेषं गौरागतम् ।

(१) मस्मृ. ७।८६ ; मेघा. ' दानस्य फलमश्नुते ' इत्यत्र ' दानस्यावाप्यते फलम् ' इति कदाचित् पाठः स्यात् ; गौरा. हि (इ) नतयैव (नस्तयैव) दानस्य फलमश्नुते (दानस्यावाप्यते फलम्) ; रार. १५ दानस्य फलमश्नुते (दानस्यावाप्यते फलम्) ; मच. रारवत्.

त्वादिः । तेन हेतुना दानस्य फलमवाप्यते । अल्पं वा । गुणवते वृत्तस्त्वाध्यायसंपन्नाय दत्तं बहु, निर्गुणाय त्वल्पम् । प्रेत्येति क्रियासमनन्तरं फलोत्पत्तेरनियममाह, न पुनर्जन्मान्तरफलतामेव, वैदिकानां कर्मणां फल एव कामस्य नियमावगमात् । मेघा.

(२) विशेषेण दोषेण गुणेन वा । श्रद्धाधानतया श्रद्धानिकर्षप्रकर्षाभ्याम् । मवि.

(३) विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति प्रत्ययरूपायाः श्रद्धायाः तारतम्यपात्रमासाद्य दानस्याल्पं महद्वा फलं परलोके लभ्यते । ममु.

(४) प्रेत्य मृत्वा । स्थितस्य फलावश्यम्भावनिय-मादित्याह- अवाप्यत इति । श्रद्धया अल्पं दीयमानं पात्रविशेषे च बह्वेव स्यादिति वाक्यार्थः । मच.

(५) श्रद्धातश्च फलविशेषमाह- पात्रस्येति ।

नन्द.

'एष एव परो धर्मः कृत्स्नो राज्ञ उदाहृतः ।

जित्वा धनानि संप्रामाद्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥

† देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥

(१) तत्र देशः स्वनिवासदेशादन्यो जनपदः । दूरदेशप्रोषितायां संनिहितत्वाद्दत्तमस्य हेतुरपघातः (?) । यज्ञप्रवृत्तस्य केनचिदङ्गेन न्यूनता (?) । (कालः) ग्रहोपराग इत्येवमादिः । विधानं उदकपूर्वकस्वस्तिवाचन-संस्कारातिशयो भावप्रसाद इत्यादि । द्रव्यं गोभूहिरण्यादि । श्रद्धा प्राप्त्यभिलाषातिशयः । ' कथमिदं मे निवर्तते ' इति बुद्धिसंतानः । मेघा.

(२) किंच- देशेति । देशः कुरुक्षेत्रादिः । कालः उपरागादिः । विधानं उदकपूर्वकस्वस्त्युक्तिः । मच.

† एतच्छ्लोकस्य त्वव्याख्यानस्य च ' पात्रस्य हि विशेषेण ' इतिश्लोकीयमेधातिथिराध्वानन्दव्याख्यानयोः संदेशपातितत्वात् ताभ्यामयं श्लोक आकरान्तरस्थः प्रसङ्गत उद्धृतः स्यादित्यस्ति संभावना ।

(१) मस्मृ. ७।८६ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोको ।

त्रियामणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥

(१) तथा कुर्याद्यथा क्षुधाऽस्य विषये श्रोत्रियो नावसीदति । मेघा.

(२) अत्यन्तक्षीणकोशोऽपि राजा वेदाध्यायिनो ब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् । न च तदीये देशे वसन् श्रोत्रियो विषादं गच्छेत् । गोरा.

(३) श्रोत्रियात् तेनार्जितधनात् भागम् । मवि.

(४) न च तदीयेदेशे वसन् श्रोत्रियो बुभुक्षयाऽवसादं गच्छेत् । ममु.

(५) पर्युदासाधिकरणन्यायेन श्रोत्रियस्य करादानाभावमाह— म्रियमाण इति द्वाभ्याम् । मच.

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥

(१) अनन्तरविषेरतिक्रमफलमेतत् । मेघा.

(२) यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधाऽवसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि अचिरात् क्षुधाऽवसादमेति । ‡ गोरा.

(३) तस्मात् देयमस्मै किञ्चिदित्यर्थः । मवि.

(४) न केवलं करानादानं, किंच अस्य राज्ञो विषये वसन् श्रोत्रियो नावसीदेदपि । क्षुधा बुभुक्षया । क्षुधा-सक्तौ दृष्टदोषमाह— तस्येति । विषये देशे । अतः श्रोत्रियातिरिक्तेभ्यः करं गृह्णीयादित्यर्थः । मच.

श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्या प्रकल्पयेत् ।

संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥

* शेषं गोरगतम् ।

‡ ममु. गोरवत् ।

(१) मस्मृ. ७।१३३; गोरा. क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रो (गच्छे-द्विषादं च श्रो) ; राक. ९१; पमा. ४०८; राप्र. २७२.

(२) मस्मृ. ७।१३४; राक. १७ श्रोत्रियः (ब्राह्मणः) ; पमा. ४०८ विरेणैव (विरादेव) ; राप्र. १४१ राकवत्.

(३) मस्मृ. ७।१३५; गोरा. संरक्षेत्सर्वतश्चैनं (भये-भ्यश्च तथा रक्षेत्) ; राक. १७१ वृत्तिं धर्म्या (वृत्तिधर्मै) ; पमा. ४०८; राप्र. १४१.

(१) धर्म्या वृत्तिम्, यथा कुटुम्बधर्मस्यावसादनं न भवति । वृत्तिं प्रकल्प्य सर्वतो रक्षेच्चौरादिभ्यः, स्वयम-धिकव्ययाच्च । मेघा.

(२) यत एवमतः— श्रुतवृत्ते विदित्वेति । ज्ञाना-नुष्ठाने अस्य ज्ञात्वा तदनुरूपां धर्मादपेनतां संजीविकां कल्पयेत् । चौरपारदारिकादिभ्यो भयेभ्यश्च रक्षणीयस्तथा यथा पिता पुत्रं रक्षति । * गोरा.

(३) वृत्तं आचारः । धर्म्या स्ववर्णयोग्यां प्रति-ग्रहादिकाम् । मवि.

(४) न केवलमादानाभावमात्रं प्रत्युतास्मै दानं सार्थवादमाह— श्रुतवृत्ते इति द्वाभ्याम् । श्रुतवृत्ते शास्त्र-ज्ञानानुष्ठाने इति कुल्लङ्घः । श्रुतं वेदाध्ययनम्, वृत्तं अया-चित्त्वादि, ते ज्ञात्वाऽस्य श्रोत्रियस्य धर्म्या धर्मादनपेतां तदभिमतं वृत्तिं दद्यात् । तां लिखितदिव्यादियुक्तताम्र-पट्टादिना । रक्षेदेनं च श्रोत्रियम्, यथा तामन्यो न हरेदिति भावः । चौरादिभ्यो रक्षणं साधारणम् । मच.

* संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।

तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रेव च ॥

(१) धार्मिकश्रोत्रियरक्षायाः फलमेतदायुर्वर्धविणराष्ट्र-वृद्धिः । मेघा.

(२) स च ब्राह्मणो राज्ञा रक्ष्यमाणो धर्ममन्वहं कुरुते । तेन राज्ञ आयुर्वर्धते, राष्ट्राणि वर्धन्ते । † गोरा.

(३) संरक्ष्यमाणो दस्युभ्यः । मवि.

* न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥

* ममु. गोरवत् ।

† ममु. गोरगतम् ।

(१) मस्मृ. ७।१३६; मेघा. राज्ञा यं (राज्ञाऽयं) ; राक. १७१ मेघावत् ; राप्र. १४१ : २७२ संरक्ष्य (स रक्ष्य) राज्ञो (तस्य) ; भाच. मेघावत्.

(२) मस्मृ. ८।३८०.

(१) सर्वपापेष्विति प्रकरणविधौ न केवलं संग्रहणे ब्राह्मणो न हन्यते, यावदन्येष्वप्यपराधेषु । अपिशब्दो युगपत् सर्वपापकार्यपि ब्राह्मणो न जातु कदाचिद्धन्तव्यः । किं तर्हि तस्य पापकारिणः कर्तव्यम् ? राष्ट्रादेनं विषयात् ब्राह्मणं बहिः कुर्यात् निर्वासयेत् । समग्रधनं सर्वस्वसहितम् । अक्षतं अक्षतशरीरम् । धनमप्यस्य नापहर्तव्यम् । कथं तर्हि दण्डो ब्राह्मणस्य ? केचिदाहुः— निर्वासने त्वाधीयमानं सधनं निर्वास्य धनदण्डं प्रतिषेधति । अन्ये तु समग्रधनं हृतसर्वस्वं कृत्वा निर्वास्यते इति मन्यन्ते । * मेधा.

(२) सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यात् । अपि (तु) सर्वधनसंयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रा-
निर्वासयेत् । † गौरा.

(३) समग्रधनं समग्रधनयुक्तम् । बहिर्निस्सारणे धनं न ग्राह्यम् । तदभावे धनं क्वचित् 'सहस्रं ब्राह्मणः' (मस्मृ. ८।३८३) इत्यत्रोक्तम् । अक्षतमित्यनुवादः, अक्षतशरीरमित्यर्थः । मच.

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

(१) पूर्वशेषोऽयमर्थवादः । न ब्राह्मणवधादन्यो बहुतरोऽधर्मो दुःखफलोऽस्ति । अन्यशब्दाध्याहारेण पञ्चमी । तस्माद्धेतोरस्य ब्राह्मणस्य राजा मारणमङ्गच्छेदं वा मनसाऽपि नेच्छेत् । ¶ मेधा.

(२) ब्राह्मणवधादपि अधिकोऽन्यः पृथिव्यामधर्मो नास्ति । ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि राजा मनसाऽपि न हन्यात् । § गौरा.

(३) उक्तेऽर्थे हेतुमाह— न ब्राह्मणवधादिति ।

नन्द.

* नन्द, मेधागतम् ।

† मवि., ममु., भाच. गौरागतम् ।

¶ मवि., भाच. मेधागतम् ।

§ ममु., गौरागतम् ।

(१) मस्मृ. ८।३८३.

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।

ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥

(१) यः क्षीणकोशो बलीयसा च राज्ञा दण्ड्यते, तथापि न ब्राह्मणधनमप्यापदि ग्रहीतव्यम् । न चावज्ञा-
नादिना प्रकोपनीयाः । मेधा.

(२) न प्रकोपयेदर्थग्रहणादिना । मवि.

(३) कोशक्षयादिना प्रकृष्टामप्यापदं प्राप्तो राजा ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् । यस्मात् ते रुष्टाः सबलवाहनमेनं सद्य एव शापाभिचारारम्भां हन्युः । ममु.

(४) एवंविधस्यापि नृपतेर्ब्राह्मणाधीनत्वं वक्तुं ब्राह्मणस्य निग्रहानुग्रहसामर्थ्यमाह— परामित्यादिना ।

मच.

(५) परामपि कोषक्षयेण बलवद्राजविरोधेन च उत्कृष्टां आपदं प्राप्तो राजा ब्राह्मणं न प्रकोपयेत् तदीयधनाऽऽदानेन तदवगणनया वा तन्मन्युं नोत्पादयेत् । 'परामप्यापदं प्राप्तः' इत्यस्य निषेधस्य 'ते ह्येनं कुपिता हन्युः' इत्यारम्भ्य 'स्वासु योनिषु शाम्यति' (मस्मृ. ९।३२१) इत्यन्तः सर्वोऽयमर्थवादः ।

राप्र. १५१-१५२

(६) हि निश्चयेन । ते ब्राह्मणाः । एनं राजानम् ।

भाच.

यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।

क्षयी चाऽऽप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य-

तान् ॥

(१) प्रागुक्तार्थसिद्धये ब्राह्मणमाहात्म्ये इतिहासं लोकप्रसिद्धमनुवदति । एष्वर्थेष्वारख्यानानि महाभारता-
दवगमयितव्यानि । मेधा.

(२) सर्वभक्षोऽग्निरूर्गुणा कृतः । वडवामुखो नाम ऋषिः, तेन मेरौ तपः कुर्वता समुद्र आहूतो नागतः, तेन क्रोधादात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः, प्रस्वेदप्रस्यन्दसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः, उक्तश्च

(१) मस्मृ. ९।३१३; राक. १७४ णान्न (णं न);
राप्र. १५१ राकवत्.

(२) मस्मृ. ९।३१४; राक. १७४; राप्र. १५१-

‘अपेयो भविष्यसि’ इति भारते मोक्षधर्मेष्टकम् ।
क्षयी कृत्वा पश्चात् आप्यायनोपायकथनेन आप्या-
यितश्चन्द्रो दक्षेण । मत्रि.

(३) यैः ब्राह्मणैः अभिशापेन सर्वभक्षोऽग्निः कृतः,
समुद्रश्चापेयजलः, चन्द्रश्च क्षययुक्तः पश्चात् पूरितः,
तान् कोपयित्वा को न नश्येत् ? * ममु.

(४) ‘भृगोः पत्नीयम्’ इत्युक्तेऽग्निनाऽसुरस्तां
जहार, तत्कृत्वा भृगुणा शप्तोऽग्निः सर्वभक्षो भवेदिति ।
तथा मोक्षधर्मे नारायणीये कृष्णार्जुनसंवादे— नारायणो
लोकहितार्थं वडवामुखो नाम ऋषिः पुरा बभूव । तस्य
मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतः । तेनामर्षितेन
आत्मगात्रोष्मगा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः, स्वेदस्यन्दन-
सदृशश्चास्य लवणभावो जनितः, उक्तश्च ‘अपेयो
भविष्यसि’ । एवं त्वत्तोयं वडवामुखे योऽग्निः तेन
पीयमानं मधुरं भविष्यतीत्यपेयो महोदधिः समुद्रः ।
क्षयी यक्ष्मणा युक्तः । आप्यायितः पूरितः । मच.

‘लोकानन्यान् सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान् कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान् समृध्नु-

यात् ॥

(१) क्षिणोति छादयति । तदविशेषात् स्मृतीनां
क्षिण्वन् हि संक्षेपोऽप्युत्तमानामेवेति युधिष्ठिरेण गाण्डीवे
विक्षिते व्यासमुनिना दर्शितम् । मेघा.

(२) लोकानन्यानि विश्वामित्रचरितम् । लोक-
पालानिति इन्द्रान्तरसृष्ट्यायुधमेन गरुडं सृजतां वाल-
खिल्यानां चरितम् । देवानदेवानिति वाय्वादीनां वृत्तम् ।
क्षिण्वन् दुःखजननादेव । मवि.

(३) ये स्वर्गादिलोकान् परानन्यांश्च लोकपालान्
सृजन्तीति संभाव्यते, देवांश्च शापेन मानुषादीन्
कुर्वन्ति, तान् पीडयन् कः समृद्धिं प्राप्नुयात् ? * ममु.

* भाच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ९।३१५ ; राक. १७४ लोकानन्यान्
सृजेयुर्ये (लोकानलोकान् कुर्वन्ते) ; राप्र. १५१ राकवत्.

(४) सृजेयुः विश्वामित्रादयः । एवं देवानित्यपि ।
माण्डव्यशापेन यमोऽपि विदुरतां गतः । * मच.

‘यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥

(१) लोकास्त्रयः पृथिव्यादयः । देवा आहुतिद्वारेण
ब्राह्मणोपाश्रिताः । अध्यापनाधिक्येन कर्मबहुत्वेन ब्राह्मणो
देवानामाश्रयः, न तथा क्षत्रियवैश्यौ । मेघा.

(२) यान् समाश्रित्य यत्साध्यान् यज्ञानाश्रित्य ।
ब्रह्म वेदः । मवि.

(३) यान् ब्राह्मणान् यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्य
‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः’ (मस्मू. ३।७६) इति न्यायेन
पृथिव्यादिलोका देवाश्च स्थितिं लभन्ते, वेद एव च
येषां धनम्, अभ्युदयसाधनतया याजनाध्यापनादिना
धनोपायत्वाच्च, तान् जीवितुमिच्छन् को हिंस्यात् ?
† ममु.

(४) अपराधिनोऽपि ब्राह्मणस्य दण्डनिवृत्त्यर्थं
स्तुतिरियम् । * राप्र. १५२

‘अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाऽग्निदैवतं महत् ॥

(१) जातिमात्राश्रयाणामनवज्ञानम्, न विद्वत्ता-
मपेक्षेत दानादिक्रियास्त्रिव । यथा चैतत् ‘न पादतः
कुर्यात्’ (मस्मू. ४।५४) इत्यग्नौ । मेघा.

* शेषं ममुगतम् ।

† मच., नन्द., भाच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ९।३१६ ; राक. १७४ लोका देवाश्च
(देवा लोकाश्च) ब्रह्म चैव (ब्रह्मैव च) ; मवि. यानुपा
(यान्समा) ; राप्र. १५१ यानुपा (यान्समा) शेषं
राकवत्.

(२) मस्मू. ९।३१७ ; राक. १७४ अविद्वांश्चैव विद्वांश्च
(अविद्वांश्च विद्वांचैव) इलोकार्थौ व्यत्यासेन पठितौ ; राप्र.
१५१ अविद्वांचैव वि (एवं विद्वानवि) इलोकार्थौ व्यत्या-
सेन पठितौ.

(२) अविद्वानपि, न तु विद्वानेव । प्रणीतोऽग्निः
होमार्थमुद्धृतः । * मवि.

(३) एवं तर्हि विद्वांसं ब्राह्मणं सेवेत इत्यत आह—
अविद्वानिति । यथा आहितोऽनाहितो वाऽग्निर्महती
देवता, एवं मूर्खो विद्वांश्च प्रकृष्टा देवतेति । ममु.

(४) अहो किं वक्तव्यमित्याह— अविद्वानिति ।
दैवतं देवतावृन्दम् । † मच.

‘श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवामिव वर्धते ॥

(१) गतार्थोऽयम् । दुराचारोऽप्यनवशेष इत्यर्थः ।
मेधा.

(२) श्मशानेष्वपि न दुष्यति न पापेन युज्यते ।
यतः तज्जातीयः यज्ञे हूयमानो वर्धते । न ह्यग्नि-
स्ततोऽन्यः ततोऽन्यत्र, एकत्वाद्देवतायाः । † मवि.

(३) नैव दुष्यति, ‘क्रत्यादमग्निम्’ इत्यादिमन्त्र-
लिङ्गकादृष्टदोषेऽपि दृष्टदोषाभावात् । न हि तदग्निः
दाहप्रकाशहीनः । हूयमानः होमेन संस्क्रियमाणः अदृष्ट-
दोषं परिहृत्य फलजनकतया वर्धते इति भावः । मच.

(४) श्मशानेष्वपि वर्धते आहुतीभिः । भाच.
‘एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥

(१) अनिष्टेषु प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाः मृदूपक्रमैर्यथा-
शास्त्रं दण्ड्याः, न सहसाऽऽक्रम्य वर्णान्तरवत् । मेधा.

(२) अनिष्टेषु लोकविद्विष्टेषु । मवि.

(३) एवं कुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः
प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः । यस्मात् प्रकृष्टं

* मच. मविगतं ममुगतं च ।

† शेषं ममुगतम् ।

† ममु. मविगतम् ।

(१) मस्मू. ९।३१८ ; राक. १७४ वर्धते (पूज्यते) ;

राप्र. १५१ राकवत्.

(२) मस्मू. ९।३१९ ; राक. १७४ परमं दैवतं
(दैवतं परमं) ; राप्र. १५१-१५२ वर्तन्ते (वर्तते)
ब्राह्मणाः पूज्या (ब्राह्मणः पूज्यो) शेषं राकवत्.

तदैवतम् । स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः
शङ्कनीयः । ममु.

(४) देववृन्दादपि परमम्, दृष्टशापानुग्रहेतुत्वात् ।
* मच.

(५) अनिष्टेषु सतामसंमतेषु सर्वकर्मस्वितरजन-
कर्मसु । नन्द.

‘क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।

ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥

(१) क्षत्रियस्य ब्राह्मणान् प्रति बाधितुं प्रवृत्तस्य
ब्राह्मणा एव संनियन्तारः । श्रीमदावलिताः व्यवस्था-
भङ्गेन वर्तमानाः क्षत्रियाः जपहोमादिशापादिना ब्राह्मणैः
मार्गे व्यवस्थाप्यन्ते । अत्र हेतुः— क्षत्रं ब्रह्मसंभवम् ।
ब्राह्मणजातेः सकाशात् क्षत्रियाणां संभवः । अत्रार्थवाद-
एवायम् । † मेधा.

(२) क्षत्रियस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वथा पीडानु-
वृत्तस्य ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्यक् नियन्तारः ।
यस्मात् क्षत्रियो ब्राह्मणात् संभूतः, ब्राह्मणबाहुप्रसूत-
त्वात् । ममु.

(३) ब्रह्म ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नो जीवः । ततः
संभवम्, ‘सैषा क्षत्रस्य योनिः यद् ब्रह्म’ इति श्रुतेः,
तदुत्तरभावित्वाद्वा क्षत्रियस्य । मच.

(४) इतरैश्च ब्राह्मणो नातिक्रमणीय इत्याह— क्षत्र-
स्येति । अतिप्रवृत्तस्य लङ्घितशास्त्रमर्यादस्य संनियन्तु
स्यात् नियन्तुं शक्नुयात् । कुतः ? क्षत्रं हि ब्रह्म-
संभवम् । नन्द.

(५) ब्रह्मैव ब्राह्मणः । ब्रह्मसंभवम्, ब्राह्मणात्
संभवो यस्य तत् ब्रह्मसंभवम् । ‡ भाच.

* शेषं ममुगतम् ।

† मवि. मेधागतम् ।

‡ शेषं मेधागतम् ।

(१) मस्मू. ९।३२० ; राक. १७४-१७५ स्यातिप्र-
(स्यापि प्र) सर्वशः (सर्वतः) ; राप्र. १५२ स्यातिप्र-
(स्यापि प्र) ; नन्द. प्रवृद्धस्य (प्रवृत्तस्य).

‘अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥

(१) ननु यो यस्योत्पत्तिहेतुनासौ तस्य नाशकः ।
नैवम् । अद्भ्यः (उत्पन्नेभ्यः) ओषधिवनस्पतिभ्य एव
जायते इत्येवमग्निरद्भ्य एव उत्पन्नः । तस्य सर्वगं तेजः
सर्वदाहं दहति तेजसा अभिभवति । अपः प्राप्य तदस्य
तेजः शाम्यति । अश्मनो लोहं खड्गादि । तेन सर्वं
विदार्यते, अश्मसंपातात् स्फुटति । एवं क्षत्रियाः सर्वत्र
जिगीषवो विजयन्ते, ब्राह्मणेषु चेत् औद्धत्येन वर्तन्ते तदा
विनश्यन्ति । मेधा.

(२) अद्भ्योऽग्निः, अपपर्यन्तत्वात् । ब्रह्मतः
क्षत्रम्, क्षत्रक्षयानन्तरं ब्राह्मणैः सह संभूय क्षत्रियाभिः
पुत्राणां जननात् । अश्मनः आकरस्थपाषाणकणैभ्यः ।
शाम्यति भाः प्राप्य संघर्षेण नश्यति । मवि.

(३) जलब्राह्मणपाषाणेभ्यः अग्निक्षत्रियशस्त्राणि
जातानि, तेषां संबन्धि तेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेद-
नार्थकं कार्यं करोति । स्वकारणेषु जलब्राह्मणपाषाणाख्येषु
दहनाभिभवच्छेदनात्मकं कार्यं न करोति । * ममु.

(४) अत एवाऽऽह- अद्भ्य इति । अयमर्थः-
अग्न्यर्थमिन्धनं हि मथ्यमानं रसक्षयेऽग्निमभिव्यनक्ति ।
‘ अथार्णवस्य क्षुब्धस्य तस्मिन्नम्भसि मन्थिते । कृष्ण-
वर्त्मा समभवद्विश्रुवैश्वानरोऽविमान् ॥ ’ इत्यब्जः अग्निः
पौष्करे श्रुतः । विद्युद्भवान्नेः प्रत्यक्षजलजत्वम् । पाषाणो
लोहबीजगर्भो ध्यायमानो लोहं व्यनक्ति । तत्रासत्वे न
ततः स्यात्, अतोऽभिव्यक्त्यपेक्षयाऽश्मजत्वम् । क्षत्रिये
त्वानन्तर्यापेक्षया, ‘ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । बाहू
राजन्यः कृतः । ’ इति श्रुतेश्च । ततः किम् ? तत्राह-
एषामिति । सर्वत्रगं सर्वद्रव्येषु दाहच्छेददण्डादिकर्तृत्वेन
वर्तमानं तेजः, अग्नेः दग्धत्वम्, लोहस्य तैक्ष्ण्यम्, राज्ञो
दण्डनं च, स्वासु योनिषु जलहीरकविप्रेषु न विकरोति,

* भाच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. १।३२१; राक. १७५; मच. तेषां
(एषां); राप्र. १५२.

ध. को. ८८

किंतु शाम्यति, ‘ ब्राह्मणस्त्वक्षतो ब्रजेत् ’ इत्युक्तेः ।
मच.

(५) एतदेवोपपादयति- अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्र-
मिति । अद्भ्योऽग्निरिति च पौराणिकाः । ब्रह्मतः
ब्राह्मणतः । ब्राह्मणा हि दक्षमरीच्यादयः सष्टारः ।
तेषां अग्न्यादीनां सर्वत्र गन्तुं शक्तं तेजः शक्तिः
स्वासु योनिषु शाम्यति क्षरते । एतदुक्तं भवति-
अग्निः सर्वं दग्धुमीष्टे, नापः । क्षत्रियः संनियन्तुमीष्टे, न
ब्राह्मणम् । लोहं सर्वं छेतुमीष्टे, नाश्मानम् । अग्नि-
लोहयोः उपन्यासो दृष्टान्तार्थः । नन्द.

‘ नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।

ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥

(१) यक्षत्रं (यद् ?) ब्राह्मणरहितं राज्यम्, मन्त्रि-
पुरोहितादयो यत्र न ब्राह्मणाः, तत्र कुतः समृद्धिः ? एवं
ब्राह्मणा अपि राजापाश्रिताः कुतः संपत्तिं लभन्ते ?
उभौ युक्तौ जगज्जयतः । ब्रह्मक्षत्रशब्दौ ब्राह्मणक्षत्रिय-
जातिवचनौ । मेधा.

(२) संपृक्ते परस्पराविरुद्धे वर्धते अवश्ययोद्धव्य-
रणोपस्थितौ । मवि.

(३) ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धिं न याति, शान्ति-
कपौष्टिकव्यवहारेक्षणदिधर्मविरहात् । एवं क्षत्रियरहितो-
ऽपि ब्राह्मणो न वर्धते, रक्षां विना यागादिकर्मानिष्पत्तेः ।
किन्तु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबद्ध एवेह लोके
परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या वृद्धिमेति । दण्ड-
प्रकरणे चेयं ब्राह्मणस्तुतिर्ब्राह्मणानामपराधिनामपि लघु-
दण्डप्रयोगनियमार्था । * ममु.

(४) इतश्च ब्राह्मणः श्रेष्ठ इत्याह- नेति । याजना-
द्याशंसाकर्तृतयाऽविद्यमानं ब्राह्मणजात्यवच्छिन्नं यस्य
क्षत्रस्य तत् न ऋध्नोति वृद्धिं न गच्छति । नाक्षत्रं न

* भाच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. १।३२२; राक. १७३ क्षत्रं च संपृक्त
(क्षत्रेण संयुक्त) ; मच. ७।१ द्वितीयः पादः ; राप्र. १४३
राकव.

विद्यते क्षत्रं याज्यपालकदितया यस्य तत् । संप्रुक्तं
परस्परकाङ्क्षया संयुक्तम् । मच.

‘दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥

(१) यदा तु जरसाऽभिभूयेत कृतकृत्यः स्यात्तदा
वसुनि धने सति सर्वदण्डसमुद्भूतं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।
महापातकिधनस्य वरुणाय प्रतिपादनमुक्तम् । न राज्ञा तत्
ग्रहीतव्यम् । अन्यतु दण्डधनं-राज्ञः । दृष्टादृष्टकार्यार्थ-
वादाद्बहुधनमस्ति प्रयाणकालश्च, तदा सर्वस्यायं विनि-
योगः । अन्ये तु दण्डग्रहणं करशुल्कादीनामपि प्रदर्शनार्थं
व्याचक्षते । तथा सति सर्वस्वं दद्यादित्युक्तं भवति ।
वाहनायुधभूमिपुरुषवर्जं सर्वं दातव्यम् । एवं तु व्याख्याने
‘पुत्रे राज्यं समासृज्य’ इति न घटते । न हि तस्या-
कोशस्य राज्यकरणसंभवः । कुर्वीत प्रायणं रणे । आत्म-
त्यागे संग्रामं कुर्यात् । यदि कथंचित् अन्त्यावस्थायां
रणं नोपलभेत तदाऽग्न्युदकादिना शरीरं जह्यात् ।
फलतिशयसंपत्तिस्तु रणे । समासृजनं आरोपणम् ।
मेधा.

(२) रणे प्रायणम् । अन्यथा तु दैवकृतैरेव रोगा-
दिभिः । उभयथाऽपि दत्त्वा धनमित्यादि तुल्यम्,
प्रायणमात्रधर्मत्वात् । मवि.

(३) यदा तु अनिष्टदर्शनेनाविकित्स्यव्याधिना वा
आसन्नमृत्युर्भवति तदा— दत्त्वेति । महापातकिधनव्यति-
रिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
पुत्रे राज्यं समर्प्य आसन्नमृत्युः फलतिशयप्राप्तये संग्रामे
प्राणत्यागं कुर्यात् । संग्रामासंभवे त्वनशनादिनाऽपि ।
‡ ममु.

‡ भाच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. १।३२३; मेधा. समासृज्य (समासृज्य);
रार. ६६ धनं (दानं) समुत्थितम् (समुन्निद्धितम्) समा-
सृज्य (समासृज्य); मच. रणे (वने) इत्यपि पाठः; भाच.
समुत्थितम् (समन्वितम्).

(४) रणं उपलक्षणम्, मोक्षसाधनोपाय इत्यर्थः ।
अयमर्थः— राजा राज्यान्निःस्पृहत्वे ज्येष्ठपुत्राय राज्यं
दत्त्वा मोक्षसाधनोपायं कुर्यात् । रार. ६६

(५) क्षत्रियस्य वीतरागस्य नृपतेः कार्यान्तरं
विधत्ते— दत्त्वेति । प्रायणं प्राणत्यागं रणे कुर्यादिति ।
‘वने’ इति क्वचित्पाठः, तदा वनवासं कुर्यादिति ।
मच.

(६) अथ चरमे वयसि राज्ञः कर्तव्यमाह— दत्त्वा
धनं तु विप्रेभ्य इति । प्रायणं मरणम् । नन्द.
‘सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ।
ब्राह्मणान् वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥

(१) सर्ववर्णानां स्वर्गादिफलाय पुरुषार्थोपयोगि
दानं विहितम् । अयं तु राज्ञो नियमार्थमुपदेशः ।
बहुधनेन राज्ञा सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यथार्हं विद्या-
कर्मानुरूपेण ब्राह्मणेभ्यो दातव्यानि । यज्ञार्थं च दक्षिणा ।
काम्यकर्मसिद्धयेऽपीति पुनरुपदेशः । प्रतिपादयेत्
स्वीकारयेत् ग्राहयेदिति यावत् । * मेधा.

(२) राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागो-
पयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण वेदविदो
ब्राह्मणान् स्वीकारयेत् । † ममु.

(३) सांतानिकादिषु राज्ञा कर्तव्यमाह— सर्व-
रत्नानि राजा त्विति । ब्राह्मणान् सांतानिकादीन्
प्रतिपादयेत् । बहिर्वेदीत्यनुवर्तते । सर्वरत्नानि प्रति-
पादयेदित्येव सिद्धे दाने ‘यज्ञार्थं चैव दक्षिणाः’ इति
पृथगुपन्यासो वक्ष्यमाणं प्रत्यादरातिशयार्थः । नन्द.
‘न तस्मिन् धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥

* मवि., मच. मेधागतम् ।

† गौरा., भाच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ११।४.

(२) मस्मू. ११।२१; मच. ७।१ क्षत्रियस्य हि बालि-
श्याद्वा (क्षत्रियस्थापराधेन वा) उक्त.; रात्र. १३ (=)
मचवत्, उक्त.; नन्द. दक्षिणाम् (दक्षिणाः).

(१) अस्मिन्निमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो न कर्तव्यः । यतस्तस्यैव बालिश्यात् मौख्यात् क्षुधाऽवसीदति । क्षुधेत्यविवक्षितम्, उभयोः प्रकरणादर्थवादत्वाच्च । मेधा.

(२) तस्मिन् निमित्तेषु चौर्ये कुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् । यस्मात् राजमौख्यात् ब्राह्मणः क्षुदवसादं प्राप्नोति । * गोरा.

(३) तस्मिन्निति तत्पदं व्यवहितवाचि । येनाश्वस्तनविधानेन त्रिरात्रोपवासादिना अर्थहरणं कृतम्, तस्मिन्नित्यर्थः । बालिश्यात् अज्ञानात् । मवि.

(४) आरोपस्य फलमाह- नेति । तस्मिन् आसुरधनग्राहिणि ब्राह्मणे । ब्राह्मणस्यान्यधनापहरणं क्षुधा सीदनं वा क्षत्रियस्यैवापराध इत्याह- क्षत्रियस्येति । † मच.

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।

भुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥

(१) धर्म्यां वृत्तिः यया नित्यकर्माण्यपि संपद्यन्ते । क्षीणकोशेनापि महिषीराजपुत्रादिकल्पिताहायाद्विहिताच्च धनाच्च किंचिदवकृष्य दातव्यमिति । स्वकुटुम्बादित्यादिना महाधनस्यैव राज्ञोऽयं विधिः, 'सर्वरत्नानि' (मस्मृ. ११।४) इति वचनात् । मेधा.

(२) तस्य ब्राह्मणस्य अवश्यभरणीयपुत्रादिपरिमाणं विज्ञायानुष्ठानवृद्धौ तदनुरूपां जीविकां धर्मादिनपेतां स्वग्रहाद्व्राजा प्रकल्पयेत् । † गोरा.

(३) तस्य ब्राह्मणस्य । कुटुम्बात् स्वकुटुम्बमव्यांशकात् धनात् । शीलं वृत्तम् । धर्म्यां असहानादिव्यतिरिक्ताम् । मवि.

(४) भृत्यजनं पोष्यजनम् । स्वकुटुम्बादपि धर्म्यां स्वधर्मोत्पत्तये हेतुभूताम् । मच.

(५) श्रुतिशीले वेदाभ्यासरते । ¶ भाच.

* ममु. गोरगतम् ।

† भाच. मचगतम् ।

‡ ममु., नन्द. गोरगतम् ।

¶ शेषं गोरगतम् ।

(१) मस्मृ. ११।२२; भाच. श्रुत (श्रुति).

'कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।

राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥

(१) स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । मेधा.

(२) अस्य च ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सततं चैनं रक्षेत् । यस्मात् ब्राह्मणात् रक्षितात् राजा तदर्जितधर्मषड्भागं प्राप्नोति । * गोरा.

(३) वृत्तिं दानादिना । रक्षेचौरादेः । मवि.

(४) रक्षेत्ताम्रपट्टलिखितादिना । ब्राह्मणरक्षणे परमलभ इत्याह- राजेति । बलिषड्भागमिव रक्षितात् प्रजारूपात्तद्वर्मात् षड्भागमाप्नोतीत्यन्वयः । मच.

(५) समन्ततः सर्वापद्रव्यः । फलषड्भागम्, यत् पुण्यं प्रत्यहं क्रियते तस्य फलषड्भागम् । नन्द.

प्रजारक्षणविधिः

* तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥

(१) तीक्ष्णमृदुता नित्यमभ्यसनीया । तादृशो राजा प्रजानां संमतो भवति अभिप्रेतः । मेधा.

(२) कार्यवशात् तीक्ष्णो मृदुर्वा राजा भवेत्, नैकान्ततः । कार्यतः तीक्ष्णमार्दवालम्बी राजा प्रजानामभिमतो भवति । † गोरा.

(३) अपि च राजानं धर्मविशेषेण शिक्षयति- तीक्ष्णश्चेति । दण्डयेष्वपराधयुक्तेषु तीक्ष्णः निरुपरुद्धः, मृदुश्च साधुषु । संमतो मन्वादीनाम् । मच.

(४) धर्मान्तरमाह- तीक्ष्णश्चैवेति । तीक्ष्णः अग्न्यकार्दिमात्रानिर्मितत्वात् । मृदुश्च सोमवरुणादिमात्रानिर्मितत्वात् । नन्द.

* ममु., भाच. गोरगतम् ।

† मवि., ममु., भाच. गोरगतम् ।

(१) मस्मृ. ११।२३; मच. त्प्राप्नोति (दाप्नोति); नन्द. धर्म (फल); भाच. मचवत्.

(२) मस्मृ. ७।१४०; गोरा. तीक्ष्णश्चैव (न तीक्ष्णो न); राक. १५२; राप्र. १३४.

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥

(१) सहायसंग्रहप्रभृत्युक्तस्यार्थस्य एवमिति परामर्शनम् । विधाय कृत्वा । इतिकर्तव्यम्, उपकारकमिति-कर्तव्यमुच्यते । युक्तः तत्परः । अत एवाप्रमत्तः । अथवा बुद्धयस्खलनमप्रमत्तता सर्वकाले । एवं प्रजाः परिरक्षेत् । मेधा.

(२) एवं उक्तनीत्या सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्य यत्नवान् बुद्ध्याऽऽस्वल्लभात्मीयाः प्रजाः परिरक्षेत् ।
* गोरा.

(३) युक्तः उद्युक्तः । अप्रमत्तः अन्यत्रासक्तः ।
मवि.

(४) प्रतिशान्तरं ब्रुवन् प्रकृतमुपसंहरति— एवमिति । युक्तः उद्युक्तः । इमाः स्वदेशस्थाः । रक्षेदेवेत्यन्वयः । मच.

(५) इदं उक्तम् । युक्तः उपायवान् । नन्द.

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्भियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥

(१) पूर्वोक्तयोरप्रमादयोः (१) योयुक्तताऽप्रमादयोः) अन्यथात्वे दोषमाह । यदि सम्यक् गुल्मस्थानानि प्रति न जागर्ति तदा छिद्रान्वेषिभिः दस्युभिः चौरैः प्रजाः ह्रियन्ते । तामु किं करिष्यति ? अतस्तादृशो राजा मृत एव । जीवितं मरणमेव । अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । विक्रोशन्त्यः आक्रन्दन्त्यः । ह्रियन्ते संपश्यतः सभृत्यस्य । निर्दिष्टं द्रक्ष्यते । केवलं भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति, नानुभावन्ति मोक्षयन्ति । सर्वे ते मृतकल्पाः । मेधा.

(२) यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्रन्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्रभृतिभिः अपह्रियन्ते, स्व(१ सः)-जीवितकार्याभावात् मृत एव, न तु जीवति । † गोरा.

* ममु. गोरावत् ।

† ममु. गोरागतम् ।

(१) मसू. ७।१४२; राक. ८०; पमा. ४१४.

(२) मसू. ७।१४३.

(३) सार्थवादं तदेवाऽऽह— विक्रोशन्त्य इति द्वाभ्याम् । विक्रोशन्त्यः हा हतोऽस्मि इति वच उद्गिरन्त्यः । अपह्रियन्ते धनाद्यादानेन । दस्युभिः साहसिकैः । संपश्यतः इत्यादारे षष्ठी । मृतः शव इव घृणास्पदीभूतः । मच.

(४) अरक्षितुर्निन्दामाह— विक्रोशन्त्य इति । ह्रियन्ते धनमिति शेषः (१) । नन्द.

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

(१) प्राप्तं फलं भुङ्क्ते राजा, स धर्मेण युज्यते । अन्यथाऽनुग्राहकाणामेव पालनं कुर्वन् प्रत्यवेति ।
मेधा.

(२) निर्दिष्टफलं शास्त्रनियमितकरादि, तद्ग्रहणेन भोगसिद्धिः । मवि.

(३) धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठं क्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टो धर्मः । यस्मात् ययोक्तलक्षणफलकरादिभोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते । * ममु.

(४) निर्दिष्टफलभोक्ता प्रजापालनार्थं वेतनीकृतस्य षड्भागादिकस्य फलस्य भोक्ता । नन्द.

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजाऽनुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥

(१) बालधनं राज्ञा स्वधनवत् परिपालनीयम् । अन्यथा पितृव्यादिबान्धवा मयेदं रक्षणीयं मयेदमिति विवदेरन् । बालो दायादोऽस्य तदिदं बालदायादिकम् । दायादः स्वामित्रोच्यते । बालस्वामिकं धनं तावत् राजा रक्षेत् यावदसौ समावृत्तः गुरुकुलात् प्रत्यागतः यावद्वा अतीतशैशवः अतिक्रान्तबालभावः । अयं च विकल्पः । यो गृहशैशवो भवति तदर्थमतीतशैशवमुच्यते ।

* गोरा, , मच, , भाच. ममुगतम् ।

(१) मसू. ७।१४४; राक. ५५; राप्र. १३ (=) नामेव (नां परि).

(२) मसू. ८।२७, यावद्वा (यावच्चा) इत्यपि कचि-त्युक्ते पाठः ।

यस्तु व्रतकः स निवृत्तेऽपि शैशवे आ समावर्तनात् प्रतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा द्विजातीनां समावर्तन-
मवधिः, अन्येषां शैशवालयः । * मेधा.

(२) बालो दायदः भागी यस्य तत्तथा । अनु-
पालयेत् स्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समावृत्तः षट्त्रिंशद-
ब्दादिषु । तन्मध्ये चेदनेन कार्यं तदा यावद्वैत्यवध्यन्त-
रम् । शैशवं षोडशाब्दात् प्राक् । मवि.

(३) अनाथबालस्वामिकं पितृव्यादिभिरन्यायेन
गृह्यमाणं तावद्वाजा रक्षेत् यावदसौ 'षट्त्रिंशदब्दादिकं
ब्रह्मचर्यम्' इत्याद्युक्तेन प्रकारेण गुणकुलात् समावृत्तो न
भवति, तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् । यस्त्वशक्त्या-
दिना बाल एव समावर्तते सोऽपि यावदतीतबाल्यो भवति
तावत्तस्य धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम्,
'बाल आषोडशाद्वर्षात्' इति नारदवचनात् । ममु.

(४) बालधनविप्रतिपत्तौ कर्तव्यमाह— बालदाया-
दिकमिति । दायमादत्ते इति दायदः स्वामी । यस्य
बालो दायदः तत् बालदायादिकं रिक्तं धनं ज्ञात्वाद्यप-
(१ देरप) हस्तोऽनुपालयेत् । कार्यादिसामर्थ्यापेक्षया
व्यवस्थापनीयो विकल्पः । नन्द.

वशापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥

(१) यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनं राजा यथा-
वत् परिरक्षेत् । तथा च उदाहरणमात्रं वशादयः । एवं
प्रजापालनमनुष्ठितं भवति । पूर्वस्तु श्लोकः कालनिय-
मार्थः । वशा वन्ध्या । अपुत्रा असमर्थपुत्रा अविद्य-
मानपुत्रा दुर्गतपुत्रा वा । वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः । ननु
च वशाऽप्यपुत्रैव । सत्यम् । उभयोपादानं तु सत्यपि
भर्तारं तस्याः संरक्षणार्थम् । तस्यां ह्यधिविज्ञायां
भर्ता निरपेक्षो भवति । निष्कुलग्रहणं तासां विशेषणम् ।
यासां न कश्चित् देवपितृव्यमातुलादिः परिरक्षकः अस्ति,
स्त्रीत्वाच्च स्वयमसमर्थाः, बान्धवास्तु मत्सरिणः, तासा-

मेतदुच्यते । बन्धुभिर्हि स्त्रीणां शीलशरीरधनानि रक्षित-
व्यानि । तदुक्तम्— 'विनियोगोऽस्ति रक्षासु भरणे च
स ईश्वरः । परिरक्षिणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥
तत्सपिण्डेषु वाऽसत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः । पक्षद्वयाव-
साने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ॥' (नारद.
१४।२७-२९) । या तु स्वयमेव कथंचिच्छक्ता, न तत्र
बान्धवानां व्यापारोऽस्ति । अत एवाह— आतुरास्त्विति ।
असामर्थ्यमेतेन लक्ष्यते । अन्येस्तु आतुरभर्तृका आतुरा
व्याख्याता । अविधवाऽपि भर्तुरसामर्थ्यात् राजैव रक्ष्या
स्यादिति । निर्मनुष्याणामेतत् । कुलं बन्धुजातं यासां
नास्ति ताः निष्कुलाः । अन्ये तु कुलटां निष्कुल-
माहुः । तासामपि वेशाद्युपार्जितं धनमपतितानां राजा
रक्ष्यम् । अस्मिंश्च पक्षे स्वतन्त्रनिष्कुलग्रहणम् । पति-
व्रतासु विधवासु । मृतभर्तृका विधवा । धव इति
भर्तुनाम । तद्विरहिता विधवा । सा चेत् पतिव्रता
भवति तदा सा रक्ष्यधना । व्यभिचाररतानां तु स्त्रीधना-
नर्हत्वं स्मृत्यन्तरे पठ्यते— 'अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा
चार्यनाशिका । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु
साऽर्हति ॥' इति । तस्यास्तु निष्कासनं विहितम् ।
निष्कासनं च प्रधानवेश्मनो बहिरवस्थापनम्, न तु
निर्वासनमेव । यतः पतितानामपि तासां गृहान्तिके वासो
भक्ताच्छादनमात्रदानं च विहितम्— 'एवमेव विधिं
कुर्यात् योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं च
वसेयुश्च गृहान्तिके ॥' तेन यः कश्चित्स्त्रीणां निर्वासन-
विधिः 'स्त्रीधनं द्रव्यसर्वस्वम्' इत्यादिषु श्रूयते, स
एवंविषय एव द्रव्यः । तथापि यावद्भिक्षोत्सर्पणादिना
किंचिदार्जितं तदहर्हत्येव, न बान्धवा अपहरेयुः । इह तु
अस्मिन्नेव निमित्ते आधिभेदनं विहितम्, न तु स्त्रीधना-
पहारः । तथा ह्याह— 'मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च
या भवेत् । व्याधिता चाधिभेदव्या हिंसाऽर्थघ्नी च
सर्वदा ॥' अतश्च मानवस्मृतिबलेन 'स्त्रीधनं न तु
साऽर्हति' इत्येषा स्मृतिरेवं व्याख्यायते— आधि-
भेदनिकं स्त्रीधनमेषा नार्हति, नैतस्यै देयमित्यर्थः ।
यदुक्तम्— 'अधिविज्ञास्त्रियै दद्यादाधिभेदनिकं समम् ।'

* गोरा, मच, भाच. मेधागतम् ।

(१) मम्मू. ८।२८ ; गोरा. वशा (वन्ध्या).

इति । न तु प्राग्दत्तमस्या अपहर्तव्यम् । वयं तु
ब्रूमः - पुरुषद्वेषिण्या व्यभिचारंतायाश्च युक्त एवा-
पहारः । यत इहाप्युक्तम् - 'अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं
रोगार्तमेव वा । सा त्रीन् मासान् परित्याज्या विभूषण-
परिच्छदा ॥' भूषणपरिच्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः ।

* मेधा.

(२) वन्ध्यापुत्रास्त्विति । यथा बालधनस्य राज्ञा
रक्षणं स्यादेवं सत्यपि भर्तारि वन्ध्यासु स्त्रीषु, अप्रजासु,
निष्कुलासु च कन्यकासु, मृतप्रोषितभर्तृकासु, साध्वीषु,
व्याधितासु च रक्षणं स्यात् । अत्र गोबलीवर्दन्यायेना-
नेकशब्दोपादानम् । गोरा.

(३) वशा वन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रा वा ।
तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेण तयोर्यदि सिद्धिः तावत्तद्विच-
रक्ष्यं तत्प्रोषणं च कार्यम् । ते यदि निष्कुले रक्षकस्वकुल्य-
रहिते स्यातां तदाऽप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण
स्थापनं च राज्ञा कार्यम् । एवंविधासु च पतिव्रतासु
पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषु वा । मवि.

(४) वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी
निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च
स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु, निष्कुलासु सपिण्डरहितासु,
साध्वीषु च स्त्रीषु, विधवासु, रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि
बालधनस्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दो-
पादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः । मयु.

(५) स्त्रीधनं रक्षणीयमिति वक्तव्ये वशाद्युपादानं
गोबलीवर्दन्यायेन । स्त्रीध्विति । विरोधिलक्षणया वा
कुलटाधनं न रक्षणीयमिति भावः । † मच.

(६) अपुत्रास्त्वित्येव वशाया अपि विनिग्रहे सिद्धे
वशाग्रहणमादरार्थम् । † नन्द.

'जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।
तांश्शिष्याचचौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

* भाव. मेधागतम् ।

† शे. मेधागतं गोरागतं च ।

(१) मस्मृ. ८।२९.

(१) बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयं चौरदण्डः । ते
हि बहुभिरुपधाभिरपहरन्ति । अस्वतन्त्रैषा स्त्री किं
ददाति किं वा भुङ्क्ते ? वयमत्र स्वामिनः इति
अचौराशङ्कया चौरदण्डो विधीयते । जीवन्तीनां तासां
स्वबान्धवाः देवरादयः तत् धनं ये हरेयुः तान् शिष्यात्
पृथिवीपतिः निगृह्णीयात् । चौरदण्डो वक्ष्यमाणः - 'येन
येन यथाऽङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । छेत्तव्यं तत्तदेवास्व
तन्मनोरनुशासनम् ॥' (मस्मृ. ८।३३४) इति ।
स्वबन्धुभ्यश्चैतद्विशेषेण राज्ञा रक्षितव्यम् । चौररक्षा तु
सर्वराष्ट्रविषया विहिता । † मेधा.

(२) यदि तु तासां वित्तं संभवति तदाऽऽह-
जीवन्तीनामिति । मवि.

(३) वयमत्रानन्तराधिकारिणो रक्ष्याम इदं धन-
मित्यादिभाविस्वाम्यादस्मदधीनत्वादिव्याजेन ये बान्ध-
वास्तासां जीवन्तीनां धनं हरेयुः (तान्) वक्ष्यमाणचौर-
दण्डेन धर्मप्रधानो राजा दण्डयेत् । * गोरा.

(४) स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधान-
माह - जीवन्तीनां त्विति । स्वे देवरादयः, बान्धवाः
सोदरादयः । जीवन्तीनामिति विशेषणात् मृतासु बान्ध-
वानामेव स्त्रीधने स्वामित्वं गम्यते । नन्द.

'दातव्यं सर्ववर्णैर्भ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
राजा तदुपयुज्जानश्चौरस्याऽऽप्नोति किंत्विषम् ॥

(१) चौरैर्यत्नीतं किंचिद्धनं तद्राजा प्रत्याहृत्य
नाऽऽत्मन्युपयुज्जीत । किं तर्हि ? य एव मुषितास्तेभ्य एव
प्रतिपादयितव्यम् । सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देय-
मिति । 'चौराहृतम्' इत्यन्यस्मिन् पाठे चौरैः आहृत-
मिति विग्रह 'साधनं कृता' (?) इति समासः । पाठान्तरे
चौरहृतमिति 'तृतीया' इति योगविभागात् पूर्ववद्वा

† मच. मेधागतम् ।

* मयु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।४० ; मेधा. 'चौराहृतम्' इति 'चौर-
हृतम्' इत्यपि च पाठान्तरम् ; मच. युज्जान (युज्जान) ;
भाव. चौरैर्ह (चौरह) शेषं मचवत्.

समाप्तः (१) । अयं त्वत्रार्थः— यच्चैरिदं तमशक्यप्रत्यानेयनं तद्राज्ञा स्वकोशात् दातव्यम् । उत्तरः श्लोकार्ध एव योजनीयः— राजा तदुपयुज्जान इति । अनेकार्थत्वाद्वात्-नामुपपूर्वो युजिर्लक्षणया वाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः । यो ह्यन्यस्मै प्राप्तकालं धनं न ददाति, स्वप्रयोजनेषु विनियुङ्क्ते, तेन तदीयमेव तदुपयुक्तं भवतीति युक्त-मुच्यते— राजा तदुपयुज्जानश्चौरस्याऽऽप्नोति किल्बिषम् । किल्बिषं पापम् । * मेघा.

(२) यच्चैरिदं लोकानां धनं तद्राज्ञा चौरस्य-श्चाऽऽहृतं धनं तेभ्यो देयम् । यस्मात् राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य यावत् पापं तावत् प्राप्नोति । गोरा.

(३) तदुपयुज्जानः यथेष्टविनियोक्ता । तच्चोरकृतं किल्बिषं चोरनिष्ठजातीयम्, राजस्तादृशप्रायश्चित्तपरं वा । † मेघ.

† अनादेयं नाऽऽददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः । न चाऽऽदेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ अनादेयस्य चाऽऽदानादादेयस्य च वर्जनात् । दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ स्वादानाद्वर्णसंसर्गाद्दुर्बलानां च रक्षणात् । बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥

(१) स्वस्य न्यायप्राप्तस्याऽऽदानं शोभनं वाऽऽ-दानम् । भव्यमेव शोभनम् । वर्णयोरेव संसर्गः समान-जातीयैः वर्णसंसर्गः । द्विष्टत्वात्संसर्गस्य च संबन्धिनोरश्रुत-

* मवि., ममु., नन्द., भाच. मेधागतम् ।

† शेषं मेधागतम् ।

† श्लोकद्वयस्य व्याख्यानसंग्रहः 'प्रकृतयः— कोशः' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) मसू. ८१७०-१७१. शेषः स्थलादिनिर्देशः 'प्रकृतयः— कोशः' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(२) मसू. ८१७२, दुर्बलानां (त्वबलानां) इत्यपि कचित्पाठः ; मेघा. 'वर्णसंसर्गात्' इत्यपि पाठः ; गोरा. बलं संजायते राज्ञः (बलवान् ख्याप्यते राजा) ; राक. ९४ ; मवि. स्वादाना (आदाना) ; मच. स्वादाना

त्वात् वर्णानां प्रस्तुतत्वात् तत्रैवापेक्षा युक्ता । यस्तु वर्णानामन्तर्गतप्रभवैः संसर्गो नासौ वर्णानामेव संबन्धितया व्यपदेष्टुं शक्यते । कश्चित्तु नकारं पठति— वर्णसंसर्गा-दिति । सर्वथा वर्णसंकरप्रतिषेधानुवादेऽयम् । दुर्बलानां बलवद्विद्वेषिभिरभिभूयमानानां तेभ्यस्त्राणाद्भेदोः । राज्ञो बलं संजायते । सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमधर्मदण्डनं च न कर्तव्यमित्येतद्विशेषः (१ द्विधिशेषः) पठिष्यन्ते श्लोकानां (१) अर्थवादाः । * मेघा.

(२) न्यायधनग्रहणात्, वर्णानां समानजातीयैर्वर्णैः स्त्रीषु च संबन्धात्, दुर्बलानां च बलवद्भयो रक्षणात् बलवानिति राजा लोके कथ्यते । अतश्चासाविह (पर)-लोकयोर्वर्धते । गोरा.

(३) आदानात् उचितदण्डादिग्रहणात् धनबलम् । वर्णानामसंकरेण संसर्गात् संसर्जनात् दुर्बलरक्षणाच्च धर्मबलम् । मवि.

(४) वर्णानां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंब-न्धात् । यद्वा वर्णसंसर्गात् वर्णसंकरादित्यत्रापि रक्षणा-दिति योजनीयम् । प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भयोऽपि रक्षणात् सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य । † ममु.

(५) किंच— आदानादिति । आदानात् धर्मसंसर्गा-दिति (हेतु) हेतुमद्भावे पञ्चम्यौ । न्यायोपात्तधनादिना धर्मवृद्धेः प्रेत्य वृद्धिः, इहापि वृद्धिः कीर्तिधनाभ्याम् । वर्णसंसर्गादिति क्वचित् पाठः । तदा आदानादिह वृद्धिः, वर्णसंसर्गाच्छास्त्रीयपरिपालनेन प्रेत्य वृद्धिः । रक्षणात् बलम् । चतुरङ्गबलवान् हि रक्षितुं समर्थो जायते ज्ञायते वा । मच.

(६) उक्तार्थानुष्ठाने फलमाह— स्वादानादिति । वर्णसंश्लेषात् वर्णैः सह प्रीत्येति यावत् । † नन्द.

* राक., राप्र., भाच. मेधागतम् ।

† शेषं गोरागतम् ।

† शेषं मेधागतम् ।

(आदाना) वर्णसंसर्गा (धर्मसंसर्गा) 'वर्णसंसर्गात्' इत्यपि पाठः ; राप्र. २७५ च वर्धते (विवर्धते) ; नन्द. संसर्गा (संश्लेषा) .

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।

वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

(१) तथा चैतदेव प्रपञ्चयति । अयं सेवक आत्मीयः, अतः प्रियः, अयं च केवलं राष्ट्रवासी, यस्यैव राष्ट्रं तमेवोपतिष्ठते, अतोऽप्रियः, तत् हित्वा यमवत् प्रजासु तुल्यः परिपालने व्यवहारे च स्यात् । ईदृशी हि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा । यमस्येत्यणो नाधकं तत्रोपसंख्यानिकं यकारमिच्छन्ति । कः पुनर्यमस्तुल्यतां भजति ? जितक्रोधो जितेन्द्रियः । रागद्वेषौ जयेत् प्रसङ्गप्रत्याख्यानेन । मेधा.

(२) तस्माद्यम इव राजा वशीकृतक्रोधेन्द्रिय आत्मनश्च प्रियाप्रिये परिहृत्य यमसंबन्धिन्या चेष्टया रिपुमित्रसाध्येन वर्तेत । * गौरा.

(३) प्रियाप्रिये मित्रत्वशत्रुत्वे । याम्यया वृत्त्या कर्मानुरूपमुखदुःखदाने । जितेन्द्रियः जितस्त्रेन्द्रियज-कामलोभः । मवि.

(४) उपसंहरति— तस्मादिति । स्वामी राजा । यमो हि यथाऽदृष्टानुरूपेण दण्डानुग्रहौ करोति, न प्रत्यवैति, एवं राजाऽपि स्वारसिकक्रोधादिविवर्जितो दृष्टापरधानुसारेण वर्तेतेत्यर्थः । मच.

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥

(१) अधर्मेण यः कार्याणि कुरुते स मोहादेवेह व्यामूढो धर्मं जह्यात् । तस्येदमधर्मजं फलम्— विरक्त-प्रकृतितया वशे कुर्वन्ति शत्रवः । विरक्ता हि प्रकृतयः क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः परैरुपजप्येरन् । ततश्च बहु-कृत्वो वशे कुर्वन्ति । दण्डयन्ति बध्नन्ति घ्नन्ति राष्ट्रमपहरन्ति चेत्येष वशीकारः । मेधा.

(२) यः पुनर्नृपो लोभादिव्यामूढतया अधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तमधर्मपरकृतित्वात् क्षिप्रमेव शत्रवश्चाऽऽसादयन्ति । गौरा.

* ममु. गौरावत् । नन्द., भाच. गौरागतम् ।

(१) मस्मू. ८।१७३-१७४.

(३) मोहात् अधर्मो नास्तीति भ्रमात् ।

‡ मवि.

(४) तं दुष्टचित्तं प्रकृतिपौरविरागात् क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति । * ममु.

(५) उक्तार्थवैपरीत्ये दण्डमाह— यस्त्विति । अधर्मेण अयथाशास्त्रेण । तत्र हेतुः— मोहात् । कार्याणि दण्डशुल्कादीनि । सामन्ताद्यैर्दत्तहस्ताः शत्रवस्तं वशे कुर्वन्तीति शत्रुभयादप्यकार्यान्निवर्तितव्यमिति भावः । मच.

(६) अधर्मेण असमवृत्त्या । नन्द.

‘कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति । प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥

(१) सिन्धवः नद्यः यथा समुद्रमाश्रयन्ति, आश्रिताश्चानुरागिण्यः तन्मन्यो वसन्ति, न ततो निवर्तन्ते, एवं कामक्रोधजयात् राजानं प्रजाः समयोगक्षेमास्तन्मन्यः संपद्यन्ते । मेधा.

(२) अर्थे अर्थसाधनं व्यवहारादि । मवि.

(३) यो राजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं प्रजा भजन्ते समुद्रमिव नद्यः । नद्यो यथा समुद्राच्च निवर्तन्ते, तेनैवैकतां यान्ति, प्रजा अपि तस्मान्नुपात् अनिवर्तिन्यः तदेकताना भवन्तीति साम्यम् । † ममु.

(४) जितक्रोध इत्याद्युक्तम्, तत्र दृष्टान्तमाह— कामेति । कामक्रोधौ रागद्वेषौ संयम्य विहाय अर्थान् प्रजापालनादीन् धर्मेण यथाशास्त्रं पश्यति यस्तम् । सिन्धवः स्यन्दनात् नद्यः । गाम्भीर्याच्चलमर्यादत्वबोध-रत्नाकरत्वदुरवगाह्यत्वादयो राज्ञः समुद्रमिवेत्यनेन सूचितम् इति । मच.

‡ भाच. मविगतं गौरागतं च ।

* शेषं गौरागतम् ।

† गौरा., नन्द., भाच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ८।१७५; मवि. योऽर्थान् (योऽर्थं).

स्तेननिग्रहः

परमं यत्नमातिष्ठेत्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥

(१) कश्चित् करुणान् 'कूरं हिंसाकर्म' इति मन्यमानः न प्रवर्तते । अतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं स्तेननिग्रह-स्तुत्यर्थवादः प्रक्रम्यते । नात्र हिंसादोषोऽस्ति, प्रत्युत दृष्टोपकारहेतुत्वात् स्तेनहिंसैव श्रेयस्करी । वेदतुल्यतां च ख्यापयितुमर्थ्यवादा भूयांसः । तत्र हि प्रायेण सार्थ-वादका विध्युद्देशाः इति । तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिको-ऽयमर्थ इति प्रसिद्धिः । भवन्ति चात्र केचित् प्रतिपत्तारो ये स्तुतिभिरतिरां प्रवर्तन्ते ।

परमं यत्नं प्रकृष्टं अतिशयवत्तात्पर्यं आश्रयेत् । चरैश्चाख्येत् साक्षात् प्रकाशं च अतिप्रयत्नतः । स्तेनाः चौराः । निग्रहः नियमनवधबन्धनादिः । एवं कृते यशः ख्यातिर्भवति । निरुपद्रवोऽस्य राज्ञो देशः, स्तेना नाभिभवन्ति, निशा दिवातुल्या तत्र, इति सर्वत्र स्थितं भवति । राष्ट्रं वर्धते । राष्ट्रं जनपदस्तस्मिन्निवासिनश्च पुरुषाः चौरैरनुपद्रूयमाणा वर्धन्ते । श्रीभिः प्रमोदमाना बहुपर्यन्तदेशान्तरस्था अपि निरुपद्रवं राष्ट्रमाश्रयन्ते । ततो वर्धते । * मेधा.

(२) चौरनियमे प्रकृष्टमभियोगं राजा कुर्यात् । यस्मात्तन्निग्रहात् राज्ञः प्रजा निरुपद्रवतया च देशो जनधनबाहुल्येन वृद्धिमेति । गोरा.

(३) तत्र दृष्टादृष्टदोषाननुसंधायिनो राज्ञः ततो निवृत्तिमाशङ्क्य दृष्टफलैः प्रलोभयन् तत्र यत्नाधिक्य-माह- परममिति पञ्चभिः । तत्र 'सततं नृपः' (मस्सु. ८।३०३) इत्यन्तं दृष्टफलम्, अतः परमदृष्टफलम् । अस्य राज्ञः । मच.

(४) राज्ञा स्तेननिग्रहोऽवश्यः कार्यः इत्यष्टभिः श्लोकैराह- परमं यत्नमिति । नन्द.

* मसु. मेधागतम् ।

(१) मस्सु. ८।३०२-३०३.

ध. को. ८९

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥

(१) अभयं चौरादिभ्योऽधिकृत्यैव पूज्यो भवति स्वैर-कथास्वपि राज्याच्च्युतो वनस्थोऽपि । सत्रं ऋतुविशेषो गवामयनादि । तदस्य वर्धते निष्पद्यते । सर्वाङ्ग-समुत्पन्नमेवंगुणमित्येतद्वर्धत इत्यनेनाऽऽह । अहर्हः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । अभयं यत्र दक्षिणा । अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति । इदं तु सर्वेभ्योऽपि विशिष्टं यदक्षिणावत् । सा च गवाश्चादिदक्षिणाविलक्षणा इति अर्थवान् सत्रव्यतिरेकः । मेधा.

(२) चौरपापस्य निग्रहणेन साधूनामभयं ददाति स सदा सर्वस्य पूज्यो भवति । यस्मात् सत्रं ऋतु-विशेषवत् स्तेननिग्रहः संपद्यते । स्तेननिग्रहाख्यं तस्यान्यसत्रविलक्षणमतिशयेन संपद्यते । अन्यत् किल सत्रं नियतकालं भवति, इदं सदैव भवति च । अदक्षिणं च अन्यत् सत्रम्, इदं पुनरभयं दक्षिणा यस्य तदभयदक्षिणम् । † गोरा.

(३) स एव पूज्यो न त्वन्यादृशः । सत्रं प्रजारक्षण-रूपो यज्ञः । वर्धतेऽधिकफलतया । मवि.

(४) हिरवधारणे । * मसु.

प्रजाया धर्मस्य अधर्मस्य च षड्भागः राजगामी

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

(१) सर्वतः प्रकाशाद्यशादेः तथा ग्रामवासिभिः वनवासिभिश्च कृताद्धर्मषड्भागं राजा लभते । एव-

† मच., नन्द., माच. गौरागतम् ।

* शेषं मविगतं गौरागतं च ।

(१) मस्सु. ८।३०४; राक. ८६ ति रक्षतः

(ति रक्षणात्) ; मभा. ११।११ राकवत्; गौमि. ११।११

अधर्मादपि (अधर्मस्यापि) शेषं राकवत्; मसु. ७।२

रक्षतः (रक्षणे) पू.; पमा. ३९७ भवत्यस्य (भवत्येव);

राप्र. २५५; २७१ पू.; नीम. ५० रक्षतः (रक्षितुः).

मधर्मादिपि चौरैः प्रच्छन्नकृताद्वाहः षड्भागो भवति । न केवलं स्तेनैर्ये मुष्यन्ते तदरक्षातो राज्ञामधर्मः, यावद्ये ह्रन्ति तेषामपि चौर्यभावेनाधर्मोदयः, तदंशेनापि राजानः संबन्ध्यन्ते ताननिगृह्णन्तः । अदृष्टदोषसंबन्धनिवारणमपि रक्ष्याणां रक्षैव । तत्राधिकृतस्य राज्ञः तदकरणत् युक्तः प्रत्यवायः । ननु च भृतिपरिक्रीतत्वादधर्मषड्भागवचनमयुक्तम् । उक्तं दीनानाथप्रव्रजितादयः सन्त्यकरप्रदाः । परिपूर्णस्वधर्मपालने काऽनुपपत्तिः ?

मेधा.

(२) सर्वतो भृतिप्रदातृव्यतिरिक्ताच्च श्रोत्रियादीनां साधूनां सकाशाद्धर्मषड्भागो राज्ञः प्रजारक्षणत् भवति । अरक्षतश्चाधर्मादिपि लोके चर्यमाणात् षड्भागोऽस्य भवति । तस्मात् यत्नतः स्तेननिग्रहेण प्रजासंरक्षणं कुर्यात् । न च वृत्तिपरिक्रीतत्वात् राज्ञो धर्मप्राप्तिरयुक्ता, वृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापि शास्त्रीयत्वात् ।

* गोर.

(३) धर्मषड्भागः प्रजाभिः क्रियमाणस्य धर्मस्य यावान् षष्ठो भागस्तावान् धर्म इत्यर्थः । मवि.

(४) प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातृवणिगादेर्भृत्यदातृश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मषड्भागो भवति ।

† मधु.

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥

(१) यदुक्तं 'सर्वतः' इति, तस्य प्रपञ्चोऽयम् । अध्ययनादयो धर्मार्थतयाऽन्यत्र ज्ञापिताः प्रसिद्धरूपाश्च । अर्चनं देवगुरुणां पूजनम् । तस्येति कर्मणोऽध्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयम्, क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । षड्भाग इति । न च कर्तुः पञ्च कर्मफलंशाः षष्ठो नृपतेः, समप्रफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तृत्वगतत्वात् । अपि तु सम्यग्रक्षणत् स्वकर्मानुष्ठानात्तावन्मात्रं राज्ञः

* मच. गोरगतम् ।

† शेषं गोरगतम् ।

(१) मस्म. ८।३०५; राक. ८५ इदति (ज्जुहोति) बृहस्पतिः; राप्र. २५४ राकवत्.

फलमुत्पद्यत इति । नान्यकृतस्य शुभस्याशुभस्य वा अन्यत्र गमनम् । नाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम् । † मेधा.

(२) यः कश्चित् अध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादि (करोति, तस्य) यत्फलम्, तस्य फलस्य राज्ञा सम्यक् प्रजापालनात् षड्भागः प्राप्यते । * गोर.

रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।

यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥

(१) भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरभ्यो रक्षन्, वध्याश्च शास्त्रतो वधाहः, तांश्च घातयन् सहस्रशतदक्षिणानां पौण्डरीकादीनां क्रतूनां फलमन्वहं राजा प्राप्नोति, इति स्तुतिः । † मेधा.

(२) भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया राजा रक्षन्, वध्यान् स्तेनादीन् यथाशास्त्रं घातयन् लक्षदक्षिणानां यज्ञानां संबन्धि फलं प्रत्यहमर्जयति । तत्र महाप्रयासकर्मसंबन्धि फलं कथमल्पप्रयासात् कर्मणः प्राप्यते ? तथा सति को नाम प्रयासेषु प्रवर्तेत ? इति (न) चोदनीयम् । फलोपभोगकालात्प्रभूयस्त्वे च विशेषसंभवात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । † गोर.

(३) यज्ञैः, यज्ञवद्दृष्टादृष्टफलसाधनत्वाद्द्रव्यायाः । * मच.

(४) भूतानि न्यायवर्तीनि । नन्द.

अधार्मिकनिग्रहः

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात्प्रयत्नतः । निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥

‡ मवि., मच., नन्द. मेधागतम् ।

* मधु. गोरगतम् ।

† मवि. मेधागतम् ।

‡ मधु., मच. गोरगतम् ।

§ शेषं गोरगतम् ।

(१) मस्म. ८।३०६; राक. ८५ राजा वध्यांश्च (राजवध्यांश्च) बृहस्पतिः; मवि. यजतेऽ (यजेता); पमा. ३९७; राप्र. २५४.

(२) मस्म. ८।३१०.

(१) अर्थवादैर्दृढीकृत्य निग्रहविधिमिदानीं प्रस्तौति ।
अधार्मिकः प्रकरणात् चौरः । तं त्रिभिर्नियमनप्रकारैः
निगृहीयात् नियच्छेत् । न्यायः नियामकः । निरोधनं
राजदुर्गे बन्धनागारे धरणम् । बन्धः तत्रैव रज्जुनिगडा-
दिभिरस्वातन्त्र्योत्पादनम् । विविधो वधः ताडनादारभ्य
शरीरनाशनात् प्राणत्यागपर्यन्तः । निर्देशादेव त्रित्वे लब्धे
त्रिभिरिति वचनमन्येषामपि नियमनप्रकाराणां परिग्रह-
णार्थम् । तेन तत्पत्तैल्लेकादयोऽपि परिगृहीता भवन्ति ।
* मेधा.

(२) अधार्मिकं चौरमपराधापेक्षया त्रिभिर्नियमन-
प्रकारैः प्रयत्नेन नियच्छेत् । बन्धनागारस्थापननिगडादि-
बन्धनकरचरणकर्तानादिनाप्रकारहिंसनैरिति । † गोरा.

(३) अत्यौत्सुक्येन निग्रहोपायं प्रदर्शयन् राजानं
स्तौति- अधार्मिकमिति द्वाभ्याम् । ‡ मव.

(४) एवं स्तेननिग्रहस्यावश्यकर्तव्यतां प्रतिपाद्य
तन्निग्रहप्रकारमाह- अधार्मिकमिति । विविधेन तत्तत्स्तेया-
नुरूपेण । नन्द.

(५) अधार्मिकं पुरुषं त्रिभिर्न्यायैः नियमैः साम-
दानादिभेदैश्च । पुनः केन उपायेन ? निरोधनेन नितरां
रोधनेन । भाव.

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥

(१) पापयुक्ताः पुरुषाः पापाः । तेषां निग्रहः
पूर्वोक्तः । यथाशास्त्रवर्तिनः साधवः । तेषां संग्रहः
अनुग्रहः यथाशक्त्युपकारः । तेन पूयन्ते विपाप्मानो
भवन्ति प्रायश्चित्तेनैव इत्यर्थवादः । अथवा पापानुत्प-
त्तिरेव पूतत्वम् । ब्राह्मणा इव सततमिज्याभिः नित्यै-
र्महायज्ञादिभिः । * मेधा.

* मवि. मेधागतम् ।

† ममु. गोरावत् ।

‡ शेषं गोरावत् ।

§ मवि., भाव. मेधागतम् ।

(१) मस्मृ. ८।३११ ; नन्द. हि (च).

(२) यस्मात् पापकर्मणो निग्रहेण साध्वाचाराणां
चानुग्रहेण राजानो द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं
प्रविच्रीभवन्ति, तस्मादधार्मिकं निगृहीयात् । * गोरा.

(३) ततः किम् ? तत्राह- निग्रहेणेति । द्विजातयः
विप्रोत्तमाः सर्वदा यज्वानो वा । नृपस्योभयसंभवेन
दाष्टान्तिकत्वसिद्धिः । ‡ मव.

(४) स्तेनहिंसा राज एव धर्मो नान्यस्येत्याह-
निग्रहेण चेति । नन्द.

कण्टकोद्धरणादीनि कर्तव्यानि

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥

(१) देशनिवेशो दुर्गकरणं च यत्सप्तमाध्याये उक्तं
तत् कृत्वा कण्टकोद्धरणम् । तेनापि राष्ट्ररक्षा क्रियते ।
कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात् तत्स्करादिषु प्रयुक्तः ।
मेधा.

(२) निविष्टदेशः जनाध्युषितदेशः । शास्त्रतः
शास्त्रोक्तविधिना । कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तत्स्करादीनां
उद्धरणे । मवि.

(३) ' जाङ्गलं सस्यसंपन्नम् ' (मस्मृ. ७।६९)
इत्युक्तीत्या सम्यगाश्रितदेशः तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रका-
रेण कृतदुर्गः चौरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टं
यत्नं सदा कुर्यात् । † ममु.

(४) कण्टकाः द्यूतसुवर्णकारादयः । ¶ मव.

(५) कण्टकाः दुष्टसामन्तादयः । राप्र. २५३

(६) अथ कण्टकशोधनमाह- सम्यङ्निविष्टदेश-
स्त्विति । सतां बाधकाः कण्टकाः । उद्धरणं निराकरणम् ।
नन्द.

* ममु. गोरावत् ।

† शेषं गोरावत् ।

‡ भाव. ममुगतम् ।

¶ शेषं ममुगतम् ।

(१) मस्मृ. ९।२५२ ; राक. ८३ दुर्गश्च (दुर्गस्तु)
बृहस्पतिः ; राप्र. २५३ धल (दल) शेषं राकवत् .

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥

(१) एतदेव दर्शयति—रक्षणादिति । आर्ये शास्त्र-
नोदितं कर्तव्यमितरानुष्ठाननिषेधः, तत् वृत्तं येषामित्यु-
त्तरपदलोपी समासः (१) । तेन दीनानाथश्रोत्रिया
अकरशुल्कदा गृह्यन्ते । तद्रक्षणाद्धि त्रिदिवगमनं युक्तम् ।
अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायः । यथोत्तरत्र
वक्ष्यते—‘स्वर्गाच्च परिहीयते’ (मस्मू. ९।२५४)
इति । रक्षानुवृत्तिनिष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रम्, न
तु स्वर्गः । अथवा वृत्तिनियमापेक्षं त्रिदिवप्राप्तिवचनं
यथोक्तं प्राक् । अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वाददर्शनम् ।
अर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्गवचनम् । अवृत्तिदपरिपालनमपि
वृत्तिप्रयुक्तं स्वराज्यभागस्थानीयस्य तद्राज्ञः । यथैव च
शिल्पिजीविनः ‘शिल्पिनो मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युः’
(गौष. १०।३०) इति वृत्त्यर्थे शिल्पं कुर्वाणा राज्ञा
कर्म कार्यन्ते करग्रहणाय, एवं राजाऽपि वृत्तियुक्तः प्रजा-
पालनप्रवृत्तो नित्यकर्मवदार्थपरिपालनं कार्यते शास्त्रेण ।
यथैव हि काम (? मं) श्रुतितोऽन्याहितो नित्यान्यनुतिष्ठति,
न स्वर्गादिलाभाय । न हि तानि फलार्थतया नोदितानि,
अथ च क्रियन्ते । तद्भेदे तत् द्रष्टव्यम् । अतो यावती
काचित् फलश्रुतिः सा सर्वाऽर्थवाद इति कोवरविष्णु-
स्वानी । यदत्र तत्त्वं तद्दर्शितमधस्तात् । मेधा.

(२) शोधनात् अनुसंधानात् । मवि.

(३) यस्मात्साध्वाचाराणां रक्षणात् चौरादीनां च
शासनात् प्रजापालनोद्युक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति,
तस्मात्कण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् । * ममु.

(४) अत्र फलमाह — रक्षणादार्यवृत्तानामिति ।

नन्द.

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥

* मच., माच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ९।२५३.

(२) मस्मू. ९।२५४ ; मच. अशासंस्त (अशासत्) .

(१) शासनं यथाशास्त्रं वधादिदण्डमन्तरेण
तस्कराणां निग्रहो रक्षा च न शक्यते । अतो वृत्तिं
गृहीत्वा यस्तस्करवधाज्जुगुप्सते तस्योभयो दोषः, इह
राष्ट्रकृतः, असुत्रं स्वर्गपरिहानिः । युक्ता च बलिपरि-
गृहीतस्य तन्निष्कृतिमकुर्वतो दोषवत्ता । मेधा.

(२) प्रक्षुभ्यते द्वेषवद्भवति । मवि.

(३) यश्च पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् षड्भागा-
द्युक्तं कर्म गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति ।
कर्मान्तरार्जिताऽप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रति-
बध्यते । ममु.

(४) अशासत् अनिग्रहन् । बलिं करशुल्कादि ।
परिहीयते नृपतिः, पापप्रतिबन्धात् । मच.

(५) विपर्यये दोषमाह—अशासंस्तस्करान्यस्त्विति ।
नन्द.

(६) अशासन् अरक्षन् । भाच.

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
तस्य तद्वर्धते नित्यं सिञ्च्यमान इव द्रुमः ॥

(१) प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करधर्मविशेषतया
अनूद्यते । मेधा.

(२) निर्भयं कण्टकभयशून्यम् । मवि.

(३) यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभय-
रहितं भवति, तस्य नित्यं तत् वृद्धिं गच्छति उदक-
सेकेनेव वृक्षः । ममु.

(४) राष्ट्रं राष्ट्रस्थाः प्रजाः । * मच.

(५) कण्टकशोधने दृष्टफलं भूयिष्ठमित्याह—निर्भयं
यस्य वसतीति । वसति जीवति । नन्द.

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।

स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥

* शेषं ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ९।२५५ ; नन्द. तु भवेद्यस्य (यस्य
वसति) .

(२) मस्मू. ९।२९८ ; राक. ११३—११४ महीपतिः
(परात्मनोः) ; मवि. राकवत् ; राप्र. ३२८ ; नन्द.
राकवत् .

(१) परस्य आत्मनश्च नित्यं शक्तिं विद्यात् ।
‘ किमयं प्रारिप्सते, किं च मयि कर्तुं शक्यं, किं चाह-
मस्मिन् ? ’ इत्येतन्नित्यं वेदितव्यम् । कथं चैतच्छक्यते
वेदितुम् ? चारेण सप्तमाध्यायोक्तेन । उत्साहयोगेन ।
दानादिपरितोषिता उत्साहेन युज्यन्ते संपन्नकृष्यादिफलाश्च ।
क्रियैव च कर्मणाम् । कर्माणि निवेशादीनि । तदारम्भेण
शक्तिमान् रिपुरखगम्यते । तानि ह्यर्थसंपत्कराणि, ततः
सामर्थ्योत्पत्तेः । मेघा.

(२) परात्मनोः शत्रोः स्वस्य च स्वशक्तिं स्वामि-
गतां शक्तिं प्रभावोत्साहमन्त्रजाम्, परशक्तिं अमात्यादि-
षडङ्गगतां शक्तिं चारेण चरेण, उत्साहयोगेन
उद्यमदर्शनेन, कर्मणां कार्याणां क्रियया निष्पादनेन
कर्मणां फलान्तरदर्शनरूपेण च विद्यात् ‘ अहमशक्तो-
ऽन्यो वा ’ इति । मवि.

(३) सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना, बलस्यो-
त्साहयोगेन, कर्मणां च हस्तिबन्धवणिक्पथादीनां अनु-
ष्ठानेन जातां शत्रोरात्मनश्च शक्तिं राजा सदा
जानीयात् । मधु.

(४) संप्रति चारस्य कृत्यमाह - चारेणेति ।
‘ चारेणोत्साहयोगेन, चाराणां कृतकार्याणां वस्त्रालंकारादि-
प्रसादेनोत्साहः तेषामेव च कार्यार्थं पुनः संयोगश्च, तेन
परशक्तिं जानीयात् । स्वशक्तिं तु कर्मणां हस्तिबन्ध-
शत्रुवशीकारादीनां क्रियया अनुष्ठानेन । मच.

(५) परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च स्वशक्तिं स्वपरि-
करशक्तिं परस्य अन्यस्य मित्रादेः शक्तिं च चारेण,
उत्साहयोगेन अतन्द्रितत्वेन, कर्मणां क्रियया विद्यात् ।
‘ चारेणेत्याप्तवचनमत्र विवक्षितम्, उत्साहयोगेनेति
प्रत्यक्षम्, कर्मणां क्रिययेत्यनुमानम् । नन्द.

‘ पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।

आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥

(१) पीडनानि मरकटदुर्भिक्षपातादीनि, तथा
अवर्षातिवर्षपर्ययमूषिकशलभाशनिप्रभृतयः (? तीनि),

* भाचव्याख्यानमतीवाशुद्धम् पाठः । तात्पर्यार्थश्च मविबद्ध
माति ।

(१) मस्म. ९।२९९; राक. ११४; राप्र. ३२८.

व्यसनानि कामक्रोधसमुत्थानि स्वपुत्रसंप्राप्तद्वैविधटन-
योपन्यासेन वा, स्वपरात्मनोः संचिन्त्य, तथा गुरुभावः
(? गुरुलघुभावः) तयोः कस्यैतद्गुरु कस्याल्पमिति,
ततः आरभेत कार्यं संधिविग्रहादि । * मेघा.

(२) पीडनानि परपुत्रोपरोधनादीनि, व्यसनानि
राष्ट्रभङ्गाभात्योपजापादीनि परस्य विद्यात् । गुरुलाघवं
गुरुलघुत्वे संचिन्त्य कार्यमारभेत । मवि.

(३) व्यसनानि कामक्रोधोद्भवानि दुःखानि
स्वपरचक्रगतानि । † ममु.

(४) किंच- पीडनानीति । पीडनानि परराष्ट्रे
दुर्भिक्षमारणानि । व्यसनानि प्रकृतिक्रोधजादीनि । कार्यं
संधिविग्रहादि । बलवति शत्रौ संधिर्गुरुरप्यनुष्ठेयः,
स्वरक्षाहेतुत्वात् । क्षीणे तस्मिन्नानुष्ठेयः, आपन्नकाल-
त्वात् । मच.

(५) पीडनान्यात्मनः परकृतानि, व्यसनानि द्यूता-
दीनि, विद्यादित्यनुकुर्यते । ‡ नन्द.

‘ आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीनिषेवते ॥

(१) कर्मसूक्तः पुरुषः श्रिया युज्यते इति सिद्धा-
नुवादः । यद्यपि कुतश्चित् कर्मणोऽनुष्ठितात् कथंचित्
फलं न संप्राप्तम्, तथापि न निरुत्साहेन भवितव्यम् ।
अथवा न संतोषिणा भवितव्यम् । अथ तावत् षाड्गुण्य-
चिन्ता कृता, अन्वाहिकौ चायव्ययौ कयाचिन्मात्रया-
ऽवगतौ, राष्ट्रवृत्तं च प्रकृतिसमीहितं चरमुखादवधृतम्,
नृत्यगीतादिमुखानुभवव्यापारान्तरेण वा पुनः कर्माणि
वेदितव्यानि । पुरुषग्रहणम्- तिष्ठतु तावद्वाजा, अन्योऽपि
जानपदः उद्योगश्रियोपचीयते । एतदुक्तम् - ‘ आ मृत्योः
श्रियमन्विच्छेत् ’ (मस्मृ. ४।१३७) इति । मेघा.

* भाच. मेघागतं मविगतं च ।

† शेषं मेघागतं मविगतं च ।

‡ शेषं मविगतम् ।

(१) मस्मृ. ९।३००; राक. ११४; मच. पुरुषं
(नृपतिं); राप्र. ३२९.

(२) कर्माणि राज्यरक्षादीनि ।

मवि.

(३) राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदं संजातमिति छलन्यप्यारभ्याऽऽत्मना खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेतैव । यस्मात् कर्माणि सृज्यमानं पुरुषं श्रीर्नितरां सेवते । तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्ररोहिताऽपि शोषमेति (? तथा च ब्राह्मणे— ' नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम । ' (ऐत्रा. ३३.३ इति) ।

ममु.

(४) किंच, नृपो न कृतार्थमन्यः स्यादित्याह— आरभेतेति । श्रान्तः श्रान्तः खिन्नः संजातफलोऽपि अपूर्णमिवाऽऽत्मानं मन्यमानः । एवंविधं नृपतिं श्रीः लक्ष्मीः निषेवते नितरां सेवते, ' उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ' इति न्यायात् ।

मच.

(५) श्रान्तः कर्मकरणेन ।

भाच.

राजा कालस्य कारणम्

' कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।

राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥

(१) इतश्च कर्मारम्भपरेण भवितव्यम् । अना- रम्भी कलिः स्यात् । स च महान् दोषः । न चैवं मन्तव्यं राज्ञा ' कलिर्नाम कालविशेष इतिहासप्रसिद्धः कथमहं स्याम् ' इति । यतो राज्ञो वृत्तानि सर्वाण्येतानि युगानि । तदुत्तरेण निर्दिश्यते ।

मेघा.

(२) राज्ञो वृत्तानि राजचरितान्येवैतानि । मवि.

(३) न च युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञो- दासितव्यम् । यतः— कृतमिति । कृतत्रेताद्वापरकलयो राज्ञ एव चेष्टितविशेषाः, तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः । तस्माद्राज्ञैव कृतादियुगमभिधीयते ।

ममु.

(४) राजा हि कृतादिचतुष्टयस्य धर्मप्रवर्तकत्वेन तद्रूप इत्याह— कृतमिति ।

मच.

(५) राज्ञः कर्मणामारम्भविशेषेण युगविशेषो- ऽपीत्याह— कृतं त्रेतायुगं चैवेति । राज्ञो वृत्तानि राज्ञः संबन्धीनि वृत्तानि ।

नन्द.

(१) मस्मू. ९।३०१.

' कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम् ।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरन्तु कृतं युगम् ॥

(१) अनुत्थानशीलः प्रसुप्तः कलिर्भवति । जानान- श्रोत्कर्षाभ्युपायाननुतिष्ठन् स जाग्रत् द्वापरं भवति । व्यवसितकर्मप्रयोगस्त्रेतायुगं भवति । विश्वस्य सर्वरूपाणि यथाशास्त्रं कर्मफलसंपदा कृतयुगं भवति (?) ।

मेघा.

(२) कथं तदित्यत आह— कलिरिति । प्रसुप्तः अनवेक्षितराज्यः, तदा कलिदोषप्रवृत्तेः । जाग्रत् प्रतिसंधान- मात्रं कुर्वन् । अभ्युदितः उद्यतः । विचरन् निष्पादनार्थं कर्मणाम् । प्रस्थापादीनां कल्यादियुगतुल्यत्वात् प्रसुप्ता- देस्तत्त्वमुक्तम् ।

* मवि.

(३) कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह— कलि- रिति । अज्ञानालस्यादिना यदा निरुद्यमो राजा भवति तदा कलिः स्यात् । यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरम् । यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता । यथाशास्त्रं पुनः कर्माण्यनुतिष्ठन् विचरति तदा कृतयुगम् । तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमित्यत्र तात्पर्यम्, न तु वास्तव- कृतयुगाद्यपलपे ।

† ममु.

(४) तदेव विवृणोति — कलिरिति । प्रसुप्तः स्वापं गतः । राजनि सुप्ते दुष्टानां भयात् कर्माद्यनुपस्थितिः । तस्मिन् जाग्रति साधूनामभयदानादिपुण्योपस्थितिः, तद्द्वापरम् । कर्म कर्तव्यम् । (कर्म) स्वाभिमुख्येनोद्यमी तदा यज्ञादिप्रवृत्तेस्त्रेता । विचरन् स्वराज्ये कण्टकघातनाय पर्यटन् कृतं सत्यं ध्यानास्पदम्, ' सर्वत्र निर्भयाद्ध्यानं कृते ' इत्युक्तेः ।

मच.

एवं चरन् सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान्नियोजयेत् ॥

* भाच. मविगतम् ।

† नन्द. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ९।३०२; मवि. भ्युद्यत (भ्युदित).

(२) मस्मू. ९।३२४ ; मेघा. लोकस्य (लोकेभ्यः).

(१) एवं चरन् विहरन्, राजधर्मेषु यथाशास्त्रोप-
दिष्टेषु सदा युक्तः तत्परः लोकेभ्यः स्वराष्ट्रीयेभ्यो
हितेषु सर्वान् भृत्यान्नियोजयेत् । मेधा.

(२) राजधर्मेषु व्यवहारदर्शनादिषु । मवि.

(३) एवमध्यायत्रयोक्त राजधर्मेषु व्यवहार्यमाणः
(? व्यवहरमाणः) । * ममु.

(४) तत्रासमर्थस्य वृत्त्यन्तरं प्रदर्शयन् वैद्यशूद्रयोः
कर्माऽऽह- एवमिति द्वाभ्याम् । भृत्यान् अमात्यान् ।
पार्थिव इति जात्यन्तरं चेत् पृथिवीपालकः । उक्तधर्मा-
नुष्ठानमावश्यकं तस्यापि । मच.

(५) युक्तः अवहितः । भृत्यान् अधिकारिणः ।
नन्द.

‘ एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥ ’

(१) अनेन कण्टकशृङ्गिपर्यन्तो राजधर्म उपसं-
ह्रियते । † मेधा.

(२) एतद्वाङ्मयः कर्मानुष्ठानं पारंपर्यागततया नित्यं
समग्रमुक्तम् । ममु.

याज्ञवल्क्यः

प्रजापालनं क्षत्रियधर्मः

‘ प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ॥ ’

(१) क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं
वृत्त्यर्थं च । † मिता.

(२) प्रधानं मुख्यं क्षत्रिये प्रजानां परिपालनम् ।
प्रधानं प्रजापरिपालनाख्यं कर्म, धर्महेतुत्वाच्च । वक्ष्यति
हि - ‘ पुण्यषड्भागमादत्ते ’ इत्यादिना प्रसङ्गतः पुण्य-
षड्भागस्यार्थषड्भागस्य चोपादानमिति । अप.

(३) पालनं चौरादिभ्यो रक्षणम् । दीक.

(४) क्षत्रियस्य चौरादिभ्यः प्रजानां रक्षणं दरिद्रा-
दीनां वृत्तिकल्पनं च मुख्यं कर्म । वीमि.

* शेषं मेधागतम् ।

† मवि. मेधागतम् ।

† राप्र. मितागतम् ।

(१) मस्मृ. १।३२५.

(२) यास्मृ. १।११९ ; विद्व. १।११८ ; राप्र. १२.

ब्राह्मणरक्षणं दानादिना

‘ भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ’

(१) यज्ञव्यतिरेकेणापि- भोगांश्चेति । कस्मात् ?
यस्मात्- अक्षयोऽयमिति । भोगाः अन्नपानादयः ।
चशब्दोऽभयसत्काराद्यर्थः । वसूनि हिरण्यादीन्यनेक-
विविधानि । चशब्दः संप्रदानगतवैचित्र्यार्थः । तथा च
मनुः- ‘ सममन्नाहणे दानम् ’ (मस्मृ. ७।८५)
इत्यादि । स्पष्टमन्यत् । विश्व.

(२) ब्राह्मणेभ्यो भोगान् सुखानि तत्साधनदान-
द्वारेण दद्यात् । वसूनि च सुवर्णरूप्यभूप्रभृतीनि विविधानि
नानाप्रकाराणि । यस्मादेष राज्ञामक्षयो निधिः शेषधिः
यद्ब्राह्मणेभ्यो दीयते । साधारणधर्मत्वेन दानप्राप्तौ
सत्यां राज्ञां दानप्राधान्यप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ।
* मिता.

(३) भोगान् भोक्तव्यान् अन्नविशेषान् । अन्न
प्रशंसा- आत्मोपकारकत्वेन निधितुल्यत्वान्निधिरयं राज्ञां
यद्विप्रेषूपपादितं विप्रेभ्यो दत्तम् । लौकिको निधि-
रूपभोगात्प्राक् चौरादिवशात् कदाचित् क्षीयते, दत्तं तु
न तथेति विशेषोऽयमिति वक्तुमुक्तम्- अक्षय इति ।
भूमौ निहितं सुवर्णादिकं निधिः । अप.

(४) चकाराभ्यामौषधाभययोः परिग्रहः । अयम-
क्षयो राज्ञां निधिः, अभिलषितार्थदानायत्त इत्यर्थः ।
† वीमि.

* दीक. मितागतम् ।

† शेषं मितागतम् ।

(१) यास्मृ. १।३१५ ; विद्व. १।३११ ; मिता. ;
अप. १।३१३-३१४ ; राक. १६७ ; राप्र. १४ वसूनि
(वस्तूनि) यद्विप्रेषूप (विप्रेभ्यः प्रति) ; पमा. ४०८
उत्तरार्धे (सरानमानसत्कारैर्वानिषेच्छोन्नियान् सरा ।) ; दीक. ;
वीमि. ; राप्र. १३८.

अस्कन्नमन्यथं चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राप्तौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥

(१) भूयश्च दानविधिप्ररोचनायाऽऽह— अस्कन्न-
मिति । यस्मात्, तस्मात्— अग्नेरिति । विश्व.

(२) किंच, अग्नेः सकाशात् अग्निसाध्याद्भूरि-
दक्षिणाद्राजसूयादेरपि विप्राप्तौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ।
एतत् अस्कन्नं क्षरणरहितम्, अन्यथं पशुहिंसारहितम्,
प्रायश्चित्तैरदूषितं प्रायश्चित्तरहितम् । मिता.

(३) न केवलं निषेक्तृष्टं दानम्, अपि त्वग्नि-
होत्रादेरपि । न हि दाने कस्यचिद्विषयः स्कन्नं स्कन्दनं
व्यथनं वा विद्यते, येन विगुणं सदग्निहोत्रादिवदफलं स्यात् ।
प्रायश्चित्तैश्च प्रायश्चित्तनिमित्तैश्चान्यैर्दोषैः अदूषितम् ।
अत आहवनीयाद्यग्निबन्धिनो हुताद्धोत्राद्विप्राप्तमन्यन्तौ
हुतं दत्तं श्रेष्ठं प्रशस्ततरं भवति । अप.

(४) अस्कन्नं अन्यत्र पतनाभावः । रार. १४

(५) अग्नौ हविर्हुतं कदाचित्स्कन्दति खवति,
व्यथते शुष्यति, कीटादिदोषेण प्रायश्चित्तीयते । ब्राह्मण-
मुखे नैतादृशम्, अतोऽग्निहोत्रात् श्रेष्ठमिदम् । मुख-
शब्दोऽत्र पाणिपरः, 'पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः'
(मरु. ४।११७) इति स्मृतेः । दीक.

(६) अन्ययं अशुष्यमाणम् । अन्यथमिति पाठे
प्राणिहिंसाशून्यमित्यर्थः । प्रायश्चित्तैः प्रायश्चित्ताचरण-
क्लेशैः अदूषितम् । * वीमि.

दण्डस्य धर्म एव स्वरूपम्

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥

(१) एवं यत् दैवपुरुषकाराभ्यां कथमपि प्राप्तुं
शक्यं राज्यं प्राक्तनानेकविधपुण्यसमुदायादैहिकविचित्र-

* शेषं मितागतम् ।

(१) यास्मृ. १।३१६ ; विश्व. १।३१२ ; मिता. ;
अप. १।३१४-३१५ ; रार. १४ मन्यथं (मन्यथं) ;
वीक. ; वीमि. राखत्, 'अन्यथं' इत्यपि पाठः .

(२) यास्मृ. १।३५४ ; विश्व. १।३५० ; मिता. ;
अप. १।३५२-३५३ ; रार. ६२ ; वीमि. ; राप्र. २९०.

गुणसंपन्नो गात्र, धीमान् कृतविद्यः सत्यसंघश्च— तदवाप्य
नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् । कस्मात् ? यस्मात्— धर्मो
हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । तत् राज्यं राजा
सुदुर्लभं लब्ध्वा निर्व्याजप्रसाधितसमग्रदण्डपातैश्चतुर्वर्ग-
प्राप्तिलभ्यतः प्रयत्नात् दुर्विनीयमानानालोच्य अविनीतेषु
यथार्हं दण्डं पातयेत् । न चातिमुदुह्वयतया हृदिलेलः
कार्यः । धर्म एवायं दण्डाभिधानो ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्यखिल-
प्राणिसंघोपकारार्थं ब्रह्मणा वेदेन निर्मितः विहितः । पुरेत्य-
नादित्वेन निर्विकित्तानुष्ठानप्ररोचनार्थम् । तथा च
गौतमः— 'ततः शेषेण विशिष्टदेशजाति' इत्युपक्रम्य
'विष्वङ्गो विपरीता नश्यन्ति । तानाचार्योपदेशो दण्डश्च
पालयते । तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ ।' (गौध. ११।
३१-३४) इत्यादि । आग्नायश्च— 'सह वा इदम-
भवद्देवाश्च मनुष्याश्च । ते यदोपकारैर्न शेकुर्मेनु-
ष्यानात्मीकर्तुम्, अथ देवास्तिरोभवूः । तान् प्रजा-
पतिरब्रवीत्— कः प्रजाः पालयिता भुवि ? सर्वेऽन्तर्हिताः
स्थ । असंरक्ष्यमाणाः प्रजा अधर्मादितास्त्यक्ष्यन्ति । इतः-
प्रदानमुपजीवनमस्माकमिति । ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्—
पुरुषमूर्तिं राजानं करवाम सोमाद् रूपमादायाऽऽदित्यात्
तेजो विक्रममयेन्द्राद् विष्णोर्विजयं वैश्रवणात् त्यागं
यमात् संयमनम्' इत्याद्युपक्रम्य 'सोऽब्रवीत्— धर्ममेव
मे सख्याय कुरुष्वम्, ततोऽहं प्रजाः पालयामीति ।
ततस्तस्मै धर्मं द्वितीयमकुर्वन् । स एष धर्मो निदानेन
यद् दण्डः । तस्मादेवंविद् राजा दण्डं पितर्यपि पातयेत् ।
धर्मेणैनं संस्करवाम्याधिपत्यायेन्द्रत्वाय ब्रह्मलोकायेति ॥
ईश्वरोऽहं तथा कर्त्रोः' इत्यादि । विश्व.

(२) तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु वज्रकशठधूर्त-
परदारपरद्रव्यापहारिहंसकादिषु नृपो दण्डं पातयेत्
प्रयोजयेत् । हि यस्मात् धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वं
ब्रह्मणा निर्मितः । तस्य च दण्ड इति यौगिकी संज्ञा,
'दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत्' (गौध.
११।३०) इत्यादिगौतमस्मरणात् । * मिता.

* रार. , दीक. मितागतम् ।

(३) प्रातराज्येन यत्कार्यं तदाह— तदवाप्येति । तत् राज्यं कार्यतयाऽवाप्य, राज्याधिकारं लब्ध्वेति यावत् । राजा दण्डं धनशरीरपीडनविषयं दुर्वृत्तेषु शास्त्रातिक्रमकारिषु निपातयेत् प्रयुज्जीत । न च दण्डं प्रयुज्जानस्य राज्ञः प्रत्यवायः शङ्कनीयः । यतो भगवता ब्रह्मणा विधिना धर्म एव दण्डात्मना निर्मितः विहितः । राजानं प्रति विहितत्वादण्डो नाधर्मायेत्यर्थः । अप.

(४) ननु प्रजानुरञ्जनपरस्य राज्ञो दण्डपातनं कथम् ? अत आह— धर्मो हीति । हि यतः धर्म एव दण्डरूपेणोपलक्षितः पुरा ब्रह्मणा निर्मितः । एतच्चाधिष्ठानाधिष्ठेययोः अभेदोपचारादुक्तम् । तथा च धर्मात्मकत्वात् सर्वलोकानुरञ्जनमेव दण्डपातनम् । असाधूनामनुरञ्जनं तु न राजधर्म इति भावः । * वीमि.

शुचिः प्राज्ञो राजैव न्यायतो दण्डप्रणयनाधिकृतः,

न कामक्रोधादिवशोऽप्राज्ञो राजा

'स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥

(१) यतश्चैवंरूपो दण्डः— न स नेतुमतः शक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना । केन तर्हि शक्यः ?— सत्यसंधेनेति । विश्व.

(२) स पूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन कृपणेन अकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्यायतो न्यायानुसारेण नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति । कीदृशेन तर्हि शक्यः ? इत्याह— सत्यसंधेन अप्रतारकेण शुचिना जितातिषड्वर्गेण सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहितेन धीमता नयानयकुशलेन स दण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः । मिता.

(३) अलुब्धेन न्यायधनव्ययकारिणा कृतबुद्धिना वृद्धसेवाविद्यागमाभ्यां लब्धप्रज्ञेन सत्यसंधेन सत्यसंकल्पेन

* शेषं मितागतम् ।

(१) यास्मृ. १।३५५; विश्व. १।३५१ स नेतुं न्यायतोऽशक्यो (न स नेतुमतः शक्यो) ; मिता. ; अप. १।३५३-३५४ पूर्वाधे (स नेतुं न्यायतः शक्योऽलुब्धेन कृतबुद्धिना) ; वीमि. अपवत् ; राप्र. २९० शुचिना (कृतिना) ; नीम. ४६.

ध. को. ९०

शुचिना शुद्धोपधेन बाह्याभ्यन्तरशौचवता न च सुसहाये शास्त्रोक्तगुणगणयुक्तमन्त्रिप्रभृतिसहायवता धीमता अधिगताथानुचिन्तनवता स दण्डो न्यायतः यथाशास्त्रं नेतुं प्रणेतुं शक्यो भवति, न पुनरन्येन । अप.

(४) स च दण्डो यथाशास्त्रं कार्योऽन्यथा राज्ञो दोषमाह— स नेतुमिति (श्लोकत्रयेण) । सः धर्मस्वरूपो दण्डः अलुब्धेन लोभशून्येन कृतबुद्धिना स्थिरबुद्धिना सत्यसंधेन यथार्थप्रतिज्ञेन शुचिना जितातिषड्वर्गेण सुसहायेन समीचीनामात्यादिमता धीमता नीतिविज्ञेन राजा न्यायतः शास्त्रानुसारेण नेतुं दण्डयेषु प्रापयितुं शक्यः । तथा लोभत्यागादिपुरःसरं न्यायतः ससहायो दण्डयेदिति तात्पर्यम् । मिताक्षरायां तु 'स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना' इति पठित्वा पृथगेवायं वाक्यार्थः, सत्यसंधेनेत्यादि तु वाक्यान्तरमित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । * वीमि.

दण्डप्रणयनविधिः

'यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ।

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥

(१) कस्मात् पुनरयं प्रयत्नः ? यस्मात्— यथाशास्त्रमिति । यस्मात् दण्डाधीनौ जगतः कृत्स्नस्याऽऽनन्दप्रकोपौ, तस्मात् यत्नो दण्डप्रणीतौ कार्य इत्यभिप्रायः । विश्व.

(२) स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सहितमिदं सर्वं जगत् आनन्दयेत् हर्षयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तश्चेज्जगत् प्रकोपयेत् । † मिता.

* राप्र. वीमिगतम् ।

† वीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. १।३५६; विश्व. १।३५२ सर्वं (कृत्स्न) तत्प्र (तु प्र) ; मिता. ; अप. १।३५४-३५५ तत्प्र (तु प्र) ; वीमि. मानवम् (मानवम्) ; राप्र. २९० तत्प्र (तु प्र) शेषं वीमिवत् ; नीम. ४६ सन् (स) शेषं राप्रवत्.

(३) सम्यग्दण्डं प्रणयतोऽभ्युदयोऽन्यथा प्रत्यवाय
इत्याह- यथाशास्त्रमिति । शास्त्रानतिक्रमेण प्रयुक्तो
दण्डो देवादिसहितं जगदानन्दयेत् । ततश्च स्वस्य
मुखयोगः । असम्यक्प्रणयने तु तदेव प्रकोपयेत् । तत-
श्चाऽऽत्मनो दुःखयोगः । अप.

(४) यथाशास्त्रं शास्त्रानतिक्रमेण होमादि-
द्वारेण । दीक.

‘अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ।

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥

(१) यतश्चैतदेवम्, अतः- अधर्मदण्डनमिति ।

लोकः परराष्ट्रप्राप्तिः स्वराष्ट्रस्थैर्यं च । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व.

(२) न केवलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोपः, अपि तु
प्रयोक्तुर्दृष्टादृष्टहानिरपीत्याह- अधर्मदण्डनमिति । यः पुनः
शास्त्रातिक्रमेण लोभादिना दण्डः कृतः स पापहेतुत्वात्
स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च विनाशयति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु
कृतो धर्महेतुत्वात् स्वर्गकीर्तिजयानां हेतुर्भवति । मिता.

(३) अपरमपि फलमाह — अधर्मदण्डनमिति ।
दण्डस्यासम्यक् प्रणयनं प्रागनुष्ठितधर्मवशादुपाजितस्य
स्वर्गस्य कीर्तैरस्य च लोकस्य विनाशकं भवति । सम्यक्-
प्रणयनं तु धर्मान्तरार्जितं स्वर्गं कीर्तिं जयं च विघ्ननि-
वारणद्वारेणाऽऽवहति । तस्मात् सम्यगेव दण्डः प्रणयः ।

अप.

(४) अत्र दण्डनं काम्यम्, अन्यत्र नित्यम्, अतो
नित्यकाम्यम् । यत्तु काम्यमेव नित्यमेव वा, तन्न, तदकरणे
‘दण्डद्योत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रं पुरोहितः ।
कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितः ।’ (वस्मृ. १९।४०-४२)
इति वसिष्ठवचनेन प्रायश्चित्तश्रवणात्, ‘यो दण्ड्यान्
दण्डयेद्राजा सम्यग्धर्मांश्च पातयेत् । इष्टं स्यात्कतुभिस्तेन
समाप्तवरदक्षिणैः ॥’ (यास्मृ. १।३५९), ‘दण्डस्य

(१) यास्मृ. १।३५७; विद्व. १।३५३ स्वर्गकीर्तिलोक
(लोकस्वर्गकीर्ति); मिता.; अप. १।३५५-३५६; रार. ६४
राज्ञः (राज्ञां) जया (यशो); वीमि.; राप्र. २९०;
नीम. ४६.

हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते’ (मस्मृ. ७।२२)
इत्यादिबहुतरफलश्रवणाच्च । न च संध्योपासनादिवत्
फलश्रवणे नित्यत्वमिति वाच्यम्, साक्षात्सुखादेरेव
फलत्वे विवक्षितत्वात्, अन्यथा तयोरेकशेषः कर्तुम-
शक्यत्वात् (?) । रार. ६४

(५) एवं च ‘जनानुरागप्रभवाः संपदः’ इत्यादि-
कथितसंपत्तिदानत्वतद्विपर्ययरूपफलद्वयमुक्त्वा दण्डस्य
फलान्तरमप्याह- अधर्मेति । स्वर्गः ‘यन्न दुःखेन’
इत्यादिलक्षितः सुखविशेषः । कीर्तिः सम्यक्त्वख्यातिः ।
लोकः प्रजारूपः । तद्विनाशनं तद्विरोधिराज्ञोऽधर्मेण
दण्डनं भवति प्रजाविनाशनं युद्धपराजयेन तदप्रभुत्वा-
पादनं पर्यवसन्नं तु शब्देन (?) । वीमि.

राज्यप्राप्तिस्थितिकरो नयसंक्षेपः

‘ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥

(१) अयं चान्यो राज्यप्राप्तिस्थितिकरः सारनय-
संक्षेपः- ब्राह्मणेष्विति । स्निग्धः निरभिसंघिस्नेहैक-
निबन्धनतया मित्रम् । अजिह्वः अकुटिलः । स्पष्टमन्यत् ।
विश्व.

(२) किंच, ब्राह्मणेष्वधिक्षिपत्स्वपि क्षमी क्षमा-
वान् । स्निग्धेषु स्नेहवत्सु मित्रादिषु अजिह्वः अवक्रः ।
अरिषु क्रोधनः । भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहित-
निवर्तनेन च पितेव दयावान् । स्यादिति प्रत्येकं संब-
ध्यते । * मिता.

(३) बहुविधप्रजापालनप्रकारं संक्षिप्याऽऽह —
ब्राह्मणेष्विति । रार. ६१

(४) राज्ञः सर्वाधिकं धर्मान्तरमाह — ब्राह्मणेष्विति ।
भृत्यवर्गेषु पुत्रसेवकादिषु, प्रजासु पौरादिषु, चकारात्

* अप., दीक. मितागतम् ।

(१) यास्मृ. १।३३४; विद्व. १।३३० प्रजासु च
(प्रजान्यश्च); मिता.; अप. १।३३२-३३३ वर्गेषु
(वर्गे च); राक. २१ अजिह्वः क्रोधनो (अजिह्वो क्रोधितो);
रार. ६१ द्राजा भृत्य (द्राजाऽऽश्रित); दीक.; वीमि.;
राप्र. १२१ अजिह्वः (अजिह्वो); नीम. ३६ अपवत्, उत्त.

शरणागतेषु, पितेव पालनविनयाधानादिकारी स्यादित्यर्थः ।

* वीमि.

† 'पुण्यात्षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

‡ प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेद्विज्ञैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) यस्माच्च राजा व्यवहारविधावग्न्यो दण्डधरः, तस्मात्- प्रनष्टाधिगतमिति । कस्यचित् प्रनष्टं यदि राजाऽन्येन वाऽधिगतं लब्धं तत् यदि धनिना प्रार्थ्यते, ततः 'किं तत्, कियत्संख्यं च ?' इत्येवं पृष्ट्वा अविसंवादकस्यान्विष्यार्पणीयम् । न चेदेवं विभावयेत् तत्समं दण्डयः । विश्व.

(२) प्रनष्टं हिरण्यादि शौल्किकस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने दातव्यम्, यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्डयः, असत्यवादित्वात् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तत्परावृत्तिरनेनोक्ता । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति -- 'शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥' (यास्मृ. २।१७३) इति । मनुना पुनः संवत्सरत्रयमवधित्वेन निर्दिष्टम् -- 'प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा व्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् व्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥' (मस्मृ. ८।३०) इति । तत्र वर्षत्रय-पर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा षड्भागं रक्षणमूर्त्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाऽऽह -- 'आददीताथ

* शेषं मितागतम् ।

† श्लोकस्यास्य व्याख्यानसंग्रहः 'प्रकृतयः- राष्ट्रम्' इत्यस्मिन्प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) यास्मृ. १।३३५. शेषः स्थलादिनिर्देशः 'प्रकृतयः- राष्ट्रम्' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(२) यास्मृ. २।३३ ; विश्व. २।३५ ; मिता. ; अप. ; गौमि. १०।३७ ; दीक. ; वीमि.

षड्भागं प्रनष्टाधिगतानृपः । दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥' (मस्मृ. ८।३३) इति । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागम्, तृतीये दशमम्, चतुर्थीदिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽंशोऽधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् । तथाऽऽह गौतमः- 'प्रनष्टस्वामि-कमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा रक्षयम् । ऊर्ध्वमधिगन्तुं चतुर्थोऽंशो राज्ञः शेषम् ।' (गौध. १०।३५-३७) इति । अत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम्, 'राजा व्यब्दं निधापयेत्' (मस्मृ. ८।३०) इति स्मरणात् । 'हरेत् परतो नृपः' (मस्मृ. ८।३०) इत्येतदपि स्वामिन्य-नागते व्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञापरम् । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांश-मवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् । गवादिविषये वक्ष्यति- 'पणानेकशफे दद्यात्' (यास्मृ. २।१७४) इत्यादिना । * मिता.

‡ 'देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥

(१) यतश्च निध्यादिष्वस्वामिकेषु राज्ञः प्रभुत्वम्, तत एव च- देयमिति । कस्मात् ? यस्मात्-अदद-दिति । पालकत्वेन हि राजगामिता निध्यादेः । पालकः चेत् किमिति परकीयं चोरादिहृतं न प्रयच्छेदित्यभिप्रायः । जनपदग्रहणं सर्वार्थम् । न ब्राह्मणयैवेत्यर्थः । तथा च बृहस्पतिः- 'चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयम्, अलाभे स्वकोशाद्वा, अददच्चोरकिल्बिषी स्यात् ।' इत्यादि । विश्व.

(२) चौरहृतं प्रत्याह- देयमिति । चौरैर्हृतं द्रव्यं चौरैभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत्

* अप., दीक., वीमि. मितागतम् ।

(१) यास्मृ. २।३६ ; विश्व. २।३८ चौर (चोर) जान (जन) यस्य तस्य (तस्य यस्य) ; मिता. ; अप. जान (जन) यस्य तस्य (तस्य यस्य) ; दीक. चौर (चौर) ; वीमि. ; रात्र. १२७.

द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत्
अप्रयच्छन् यस्य तत् अपहृतं द्रव्यं तस्य किल्बिष-
माप्नोति । तस्य चौरस्य च । यथाऽऽह मनुः- 'दातव्यं
सर्ववर्णैर्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् । राजा तदुपयुञ्जान-
श्चौरस्याऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥' (मस्मू. ८।४०) इति ।
यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते तदा चौरस्य
किल्बिषमाप्नोति, अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य
किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न
शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धनं स्वकोशाद्द्यात् । यथाऽऽह
गौतमः- 'चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् । कोशाद्वा
द्यात् ।' (गौध. १०।४६-४७) इति । कृष्ण-
द्वैपायनोऽपि- 'प्रत्याहर्तुं न शक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं
यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥'
इति ।

* मिता.

(३) तुशब्देन जानपदातिरिक्तस्य दानं विधिवत्
स्वयं भागग्रहणं च व्यवच्छिद्यते । † वीमि.

नारदः

वर्णाश्रमधर्मपालनविधिः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धस्य जनहित-
धर्मस्य प्रवर्तनाधिकारश्च

'राजा त्ववहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा ॥

चतुर्भिः सामादिभिः । गतार्थः शेषः । नाभा.

'यो यो वर्णोऽपहीयेत यश्चोद्रेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥

* अप., दीक. मितागतम् ।

† शेषं मितागतम् ।

(१) नासं. १९।५ कृती (कृतै) ; नास्मू. २०।५.

(२) नासं. १९।६ यश्चो (यो वो) ; नास्मू. २०।६
ऽय (ऽव) यश्चो ... व्रजेत् (यो य उद्रेकमाप्नुयात्) ; पमा.
३९० ऽय (ऽव) ; राप्र. २९१.

'अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा दण्डं दण्डयेषु
पातयेत् ॥

(१) दण्डयश्च द्विविधः- विहितानुष्ठाता निषिद्धा-
नुष्ठाता च । तदाह- य इति । अपहीयेत स्वधर्मात् च्युतो
भवेदित्यर्थः । उद्रेकः निषिद्धं कर्म । राप्र. २९१

(२) यो यो वर्णः स्वमार्गात् अपहीयेत उत्सृजेत्,
यो वा उद्रेकं गच्छेत्, तं तं नियम्यानुगृह्य स्वमार्गे
स्थापयेत् । अशास्त्रोक्तेषु प्रवर्तमानेष्वनुरूपं दण्डं
धारयेत् । नाभा.

'श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च जनानामहितं च यत् ।
न तत्प्रवर्तयेद्वाजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥

'न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं च यत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥

न्यायापेतं करपातनादि यदन्येन राज्ञा कृतमपि
निवर्तयेत् । आत्मनाऽप्यज्ञानकृतं न्याये स्थापयेत् ।
नाभा.

'राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
दण्ड्यः स पापो वध्यश्च लोपयन् राजशासनम् ॥

'यदि राजा न सर्वेषां नियतं दण्डधारणम् ।
कुर्यात्पथो व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥

'ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो हन्यात् क्षत्रियः

क्षत्रमुत्सृजेत् ।

स्वकर्म जह्याद्वैश्यश्च शूद्रः सर्वान् विशेषयेत् ॥

(१) नासं. १९।७ ; नास्मू. २०।७ त्मना (त्मनो) ;
पमा. ३९० याज्ञवल्क्यः ; राप्र. २९१.

(२) नासं. १९।८ ; नास्मू. २०।८ च जनानां
(यद्भूतानां).

(३) नासं. १९।९ ; नास्मू. २०।९ च यत् (भवेत्).

(४) नासं. १९।१० दण्ड्यः (नद्यः) ; नास्मू. २०।१३.

(५) नासं. १९।१४ ; नास्मू. २०।१४ नियतं (वर्णानां).

(६) नासं. १९।१५ ; नास्मू. २०।१५-१६ हन्या
(जह्या) सर्वान् (सर्वं).

*राजानश्चेन्नाभिविष्यन् पृथिव्यां दण्डधारणे ।

शूले मस्त्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥

*सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।

एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चापीडयन् प्रजाः ॥

सदस्तोरनुग्रहनिग्रहनिमित्तो धर्मो राज्ञामर्थश्च भवति प्रजा अपीडयन् दण्डेन । इतरोऽर्थः प्रजाः पीडयित्वा वर्जनीयः स्यात् । नाभा.

*न लिप्यते यथा वह्निर्दहच्छब्ददिमाः प्रजाः ।

तथा न लिप्यते राजा दण्डं दण्डयेषु पातयन् ॥

दुष्टान् शासत् दोषेण न लिप्यते राजा । स्वधर्म-
करणादिति हेतुः । वह्निर्दृष्टान्तः । नाभा.

प्रजारक्षणव्यवहारदर्शनात्मरक्षणानि कर्तव्यानि

*तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपसेवनम् ।

दर्शनं व्यवहाराणामात्मनश्चाभिरक्षणम् ॥

तस्य कर्तव्यं प्रजानां रक्षणम् । वृद्धाः शास्त्रकृत-
बुद्धयः । प्राज्ञः विना शास्त्रेण स्वाभाविकविनयः । शेषो
गतार्थः । नाभा.

ब्राह्मणे प्रजाधर्माभिरक्षके

*ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।

संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षत्रं मूलं लोकाभिरक्षणे ॥

(१) नासं. १९।१६ ; नास्मृ. २०।१५-१६ पूर्वार्धे
(राजानश्चेन्नाभिविष्यन् प्रजानां दण्डधारणम् ।) पक्ष्यन् ड
(इनीयुर्दु) .

(२) नासं. १९।१७ ; नास्मृ. २०।१७ पीडयन् प्रजाः
(मित्रपीडनात्) ; राक. १५४ श्वापीडयन् प्रजाः (श्वपि
भवेत्ततः) ; राप्र. १३५ राकवत्.

(३) नासं. १९।१८ ; नास्मृ. २०।१८ दिमाः (दपि)
तथा न लिप्यते (न लिप्यते तथा) .

(४) नासं. १९।३१ ; नास्मृ. २०।३३ वृत्तिः (धर्मः)
मात्मनश्चाभिरक्षणम् (मुत्थानं च स्वकर्मसु) ; राक. १५४ ;
राप्र. १३५ इवाभि (इवापि) .

(५) नासं. १९।३२ ; नास्मृ. २०।३४ क्षत्रं (क्षेत्रं)
रक्षणे (वृद्धये) .

कृतकस्वाभाविकविनयानामासेवनस्योक्तत्वात् ब्राह्मण-
ग्रहणं जातिमात्रोपसेवनार्थम् । ब्राह्मणैः संयुक्तं हि क्षत्रम-
विच्छेन प्रजा रक्षति । अन्यथा कुपिता ब्राह्मणाः समूलं
क्षत्रं दहेयुः अग्निवत् । नाभा.

*ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।

नैतयोरन्तरं किञ्चित्प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥

ब्राह्मणाच्च राजश्च प्रतिग्रहः प्रशस्यतरः इत्युक्तम् ।
तत्र कारणमुच्यते- द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । नानयो-
र्विशेषोऽस्ति, प्रजारक्षणात् । एकः पालनेन इतरो धर्माप-
देशेन । नाभा.

*य एव कश्चित्स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

तद्ब्राह्माऽप्यनुमन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥

*अन्यत्र कारादुचिताद् भूमैः षड्भागसंज्ञितात् ।

बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनः ॥

राज्ञाऽनुमन्तव्यमित्युक्तम् । तत्र कारात्, कारः करः,
उचितात् षड्भागात् धनात् अन्यत्रानुमन्तव्यम् ।
विहितो बलिः वृत्तिः, स तस्य प्रजापालनवृत्तिः ।
तस्मात् राजा नानुमन्तव्यम् । नाभा.

*शक्यं तत्पुनरादातुं यद्ब्राह्मणसात्कृतम् ।

ब्राह्मणाय तु यद् दत्तं न तस्याऽऽहरणं पुनः ॥

ब्राह्मणस्य कराननुमानने हेतुः- ब्राह्मणादादातुमशक्यं
यथाऽन्येषां दत्तं शक्यं न तथा तस्य, पुनरादाने प्रत्यवा-
यात् । षड्भागेन विना वृत्त्यभावात् । नाभा.

(१) नासं. १९।४० ; नास्मृ. २०।४२ धृत (वृद्ध)
उत्तरार्धे (नानयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्षतोः ॥) .

(२) नासं. १९।४४ य एव (यदा च) स्वद्रव्यं
(स्वं द्रव्यं) ; नास्मृ. २०।४७.

(३) नासं. १९।४५ ; नास्मृ. २०।४८ अन्यत्र कारा
(अन्यप्रकारा) वेतनः (वेतनम्) .

(४) नासं. १९।४६ ; नास्मृ. २०।४९ अदातुं
(राहतुं) ब्राह्मणाय तु (ब्राह्मणेभ्यस्तु) तस्याऽऽ (तस्य) .

वार्तात्रयीदण्डनीत्यनुसारेण प्रजारक्षणम्

‘वार्ता त्रयीमप्यथ दण्डनीतिं

राजाऽनुवर्तेत सदाऽप्रमत्तः ।

हन्यादुपायैर्विविधैर्गृहीत्वा

पुरे च राष्ट्रे च विधुष्य चोरान् ॥

वार्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणाम्, त्रयीं ऋग्य-
जुःसामलक्षणाम्, दण्डनीतिं च सदा राजाऽनुवर्तेत ।
कुटुम्बिनो ब्राह्मणादीन् न पीडयेदित्यर्थः । अर्थशास्त्रं च
मनसा नित्यमवेक्षेत्यर्थः । अथवा कृष्यादि सदा
कुर्यात् । तेनोक्तानि च कर्माणि नित्यं कुर्यात् । अर्थ-
शास्त्रे च यथोक्तं तथा कुर्यात् । किंच, उपायैर्यथो-
क्तैरनेकप्रकारैश्चोरान् गृहीत्वा पुरे च राष्ट्रे च चकारात्
ग्रामे च विधुष्य प्रकाश्य अन्यमोषासजननार्थं हन्यादि-
त्युपसंहारार्थः । नाभा.

‘राज्ञा परीक्ष्यं न यथा जायते वर्णसंकरः ।

तस्माद्वाज्ञा विशेषेण त्रयी रक्ष्या तु संकरात् ॥

राज्ञा यथा वर्णसंकरो न भवति तथा परीक्ष्य व्यव-
स्थाप्यम् । तस्मात् राज्ञा विशेषेण सर्वे रक्ष्याः । विशेषेण
तु त्रयी विद्या । सा संकरे सति विप्लवेत । त्रयीजातः
तत्र ब्राह्मणावस्थितत्वादिति (?) । नाभा.

राष्ट्रे स्त्रीणां रक्षणं राजधर्मः

‘मृते भर्तार्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगात्प्ररक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥

पत्न्यौ मृते अपुत्रायाः । मृत इति वचनाज्जीवन् स
एव पतिः । अपुत्राया इति वचनात् सपुत्रायाः पुत्र
एव । पतिपक्षः श्वशुरादिः, न पित्रादिः प्रभवति ।
विनियोगे क्षेत्रज्ञार्थम्, तस्या रक्षायां भरणे च स एव

(१) नासं. १९।११९; नास्म. २१।६१ त्रयीमप्यथ
(तु यां चाप्यथ) वर्तेत सदाऽप्र (वर्तेन्मतताप्र) उत्तरार्धे
(हन्यादुपायैर्विविधैर्गृहीतान् तथैव शास्त्रेव निगृह्य पापान् ॥).

(२) नासं. १३।११८; नास्म. १५।११३ त्रयी
रक्ष्या तु (स्त्रियो रक्ष्यास्तु) उक्त.

(३) नासं. १४।२७; नास्म. १६।२८; मेधा.
८।२८ योगात्म (योगोऽस्ति) उक्त.; मच. ८।२८ मेधावत्.

पतिपक्ष ईष्टे, न पितृपक्षः । पितृविनियोगादि पितृपक्षेण
कारयितव्यं व्यवहार इत्येवमर्थं उपन्यासः (?) । नाभा.

‘परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

असति पतिपक्षे भरणसमर्थे निर्मनुष्ये तत्सपिण्डः
प्रभुः । तदभावे पितृपक्ष एव भरणं दाप्य इति ।

नाभा.

‘पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियाः ।

स तस्या भरणं कुर्यान्नगृहीयात्पथश्च्युताम् ॥

उभयपक्षाभावे राजा विभूयाद् रक्षेच्च । न स्वतन्त्रा
कार्या । नाभा.

बार्हस्पत्यसूत्रम्

दण्डनीतिप्रयोजनम्

‘नीतेः फलं धर्मार्थकामावाप्तिः ॥

* तत्र साक्षाद्धर्माधर्मफलाः सिध्यन्ति ॥

तत्र दण्डनीतिः ॥

पूर्वभारतीयैः पठितव्यः भविष्यैर्वर्तमानैश्च
चातुर्वर्णिकैश्च ॥

दण्डनीत्या भगवान् भानुर्नृपतिः ॥

वायुश्च सर्वे देवाश्च ॥

जन्तवश्च ॥

कात्यायनः

धर्मसंस्थो राजा एव देवेन्द्रः, राजनिर्मितिप्रयोजनानि

‘शौर्यविद्यार्थबाहुल्यात्प्रभुत्वाच्च विशेषतः ।

सदा चित्तं नरेन्द्राणां मोहमायाति कारणात् ॥

* तत्र इत्यस्य संदर्भतो भारतखण्डे इत्यर्थः ।

(१) नासं. १४।२८; नास्म. १६।२९ चा (वा);
मेधा. ८।२८ नास्मृवत्; मच. ८।२८ तत्सपिण्डेषु (सपिण्डे-
ष्वपि).

(२) नासं. १४।२९; मेधा. ८।२८ स्मृतः (प्रभुः)
पू.; मच. ८।२८ मेधावत्.

(३) बासू. २।४३.

(४) बासू. ३।७३-७८.

(५) राक. १६३; राप्र. १३६.

तस्माच्चित्तं प्रबोद्धव्यं राजधर्मे सदा द्विजैः ।
पवित्रं परमं पुण्यं स्मृतिवाक्यं न लङ्घयेत् ॥
द्विजैः करणभूतैः राज्ञा स्वचित्तं राजधर्मे प्रबोद्धव्यम् ।

राप्र. १३६

वेदध्वनिप्रभावेण देवाः स्वर्गनिवासिनः ।
तेऽपि तत्र प्रमोदन्ते तृप्तास्तु द्विजपूजनात् ॥
तस्माद्यत्नेन कर्तव्या द्विजपूजा सदा नृपैः ।
तेन भूयोऽपि शक्तत्वं नरेन्द्रत्वं पुनः पुनः ॥

सत्कर्माणां शक्तत्वं प्राप्य पुण्यक्षये पुनर्नरेन्द्रत्वम्,
प्राप्नुयादिति शेषः ।

राप्र. १३९

सुराध्यक्षदच्युतः स्वर्गान् नृपरूपेण तिष्ठति ।
कर्तव्यं तेन तन्नित्यं येन तत्त्वं समाप्नुयात् ॥
तत्त्वं सुरेशत्वम् ।

* राक. २१

आत्मीये संस्थिता धर्मे नृपाः शक्तत्वाप्नुयुः ।
अवीचिवासिनो ये तु व्यपेताचारिणः सदा ॥

(१) व्यपेताचारिणः अपभ्रष्टाचाराः । राक. २१

(२) ये तु व्यपेताचारिणः त्यक्तवर्णाश्रमधर्माः ते
सदा बहुकालपर्यन्तं अवीचिनामनरकवासिनः ।

राप्र. १४५

गच्छेत्सम्यगविज्ञाय वशं क्रोधस्य यो नृपः ।
वसेत्स नरके घोरे कल्पान्तं तु न संशयः ॥

सम्यगविज्ञाय स्वक्रोधनिमित्तं परापराधमनिर्णीय ।

राप्र. १४६

अकलेशेनार्थिने यस्तु राजा सम्यङ्निवेदयेत् ।
तत्तारयत्यनन्तं स्याद्धर्मार्थं दानमीदृशम् ॥

* राप्र. राकवच ।

(१) राक. १६३ स्मृति (श्रुति) ; राप्र. १३६.

(२) राक. १६८ ; राप्र. १३९.

(३) राक. २१ ; राप्र. १३९.

(४) राक. २१ ; राप्र. १४५.

(५) राक. २१, १५५ कल्पान्तं (कल्पार्थ) ; राप्र.

१४६.

(६) राक. १६७.

न्यायेनाऽऽक्रम्य यत्कृच्छ्रं रिपुं निर्जित्य पार्थिवैः ।

तच्छुद्धं तत्प्रदेयं च नान्यथोपहृतं क्वचित् ॥

प्रजानां रक्षणं नित्यं कण्टकानां च शोधनम् ।

द्विजानां पूजनं चैव एतदर्थं कृतो नपः ॥

श्रोत्रिया विधवा बाला दुर्बलाश्च कुटुम्बिनः ।

एते राजबला राज्ञा रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥

अनाथस्य नृपो नाथस्त्वगहस्य नृपो गृहम् ।

अपुत्रस्य नृपः पुत्रो ह्यपितुः पार्थिवः पिता ॥

यत्र कर्माणि नृपतिः स्वयं पश्यति धर्मतः ।

तत्र साधुसमाचारा निवसेयुः सुखं प्रजाः ॥

बृद्धहारीतः

हारीतोक्ता राजनीतिः— न्यायेन पृथ्वीपालनविधिः

प्रतिग्रहस्तु विप्राणां राज्ञां क्षमापालनं तथा ॥

न्यायेन पालयेद्राजा पृथिवीं शास्त्रमार्गतः ।

स्वराष्ट्रकृतधर्मस्य सदा षड्भागसिद्धये ॥

राज्ञां राष्ट्रकृतं पापमिति धर्मविदो विदुः ।

तस्मादपापसंयुक्तां यथा संरक्षयेद्भुवम् ॥

न्यायेन पालयेद्राजा धर्मात्षड्भागमाहरेत् ।

त्रिभागमाहरेद्धान्याद्धनात्षड्भागमेव च ॥

गोभूहिरण्यवासोभिर्धान्यरत्नविभूषणैः ।

पूजयेद्ब्राह्मणाभक्त्या पोषयेच्च विशेषतः ॥

बिम्बानि स्थापयेद्विष्णोर्ग्रामेषु नगरेषु च ।

चैत्यान्यायतनान्यस्य रम्याण्येव तु कारयेत् ॥

वसुपुष्पोपहाराद्यं भूधेन्वादि समर्पयेत् ।

इतरेषां सुराणां च वैदिकानां जनेश्वरः ॥

धर्मतः कारयेच्छश्वच्चैत्यान्यायतनानि तु ।

वापीकूपतडागादिफलपुष्पवनानि च ॥

(१) राक. ८५ ; राप्र. २५४.

(२) राक. ८४ ; राप्र. ३०.

(३) राक. ८४ ; राप्र. २५४.

(४) बृहास्मृ. ७।१८०.

(५) बृहास्मृ. ७।१८८-१८९.

(६) बृहास्मृ. ७।२१२-२१७-२२१-२२३.

कुर्वीत सुविशालानि पूर्वकाण्यपि पालयेत् ॥
 अदण्डयित्वा दुर्वृत्तांस्तत्पापं पृथिवीपतिः ।
 संप्राप्य निरयं गच्छेत्तस्मात्तान् दण्डयेत्तथा ॥
 यः स्ववर्णाश्रमं हित्वा अनयेन तु वर्तते ।
 तं दण्डयेत्पणशतं नाशयेत्तद्विदेशतः (१) ॥
 सर्वेष्वेतेषु पापेषु धनदण्डं प्रयोजयेत् ।
 पितेव पालयेद् भृत्यान्प्रजाश्च पृथिवीपतिः ॥
 जित्वा शत्रून्मही लब्ध्वा यत्नेन परिपालयेत् ।
 पालितां वधयेन्नित्यं वृद्धां पात्रे विनिक्षिपेत् ॥
 पात्रमित्युच्यते विप्रस्तपोविद्यासमन्वितः ।
 न विद्याया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ॥
 श्रुतमध्ययनं शीलं तप इत्युच्यते बुधैः ।
 ईश्वरस्याऽऽत्मनश्चापि ज्ञानं विद्येति चोच्यते ॥
 तथाविधेषु पात्रेषु भूमिं दत्त्वा धनं नपः ।
 शासनं कारयेत्सम्यक्स्वहस्तलिखितादिभिः ॥
 एवं धर्मेण नृपतिः शासयेत्सर्वदा प्रजाः ।
 यदुक्तं मनुना धर्मं व्यवहारपदं प्रति ॥
 विलोकितं च विद्वद्भिर्वीतरागैर्विमत्सरैः ।
 विमृश्य धर्मविद्भिश्च विमलैः पापभीरुभिः ॥
 धर्मेणैव सदा राजा शासयेत्पृथिवीं स्वकाम् ।
 विपरीतां दण्डयेद्वै यावदुपपनाशनम् ॥
 सभ्या अपि च दण्ड्या वै शास्त्रमार्गविरोधिनः ।
 राजधर्मोऽयमित्येवं प्रसङ्गात्कथितो मया ॥

उशना

अष्टकर्मा राजा

आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः ।
 पञ्चमे वाऽनुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

(१) बृहत्सं. ७।२२९-२३२.

(२) बृहत्सं. ७।२६७-२७०.

(३) मेधा. ७।१५४ वाऽनु (चानु); गोरा.

७।१५४ वाऽनुवचने (चार्यवदने); राक. १०८ वाऽनु

(चार्य): १४८ वाऽनु (वाऽय); मवि. ७।१५४ प्रेष

(प्रेष) वाऽनु (चार्य); ममु. ७।१५४ वाऽनु (चार्य);

पमा. ४११ ममुवत्; मच. ७।१५४ मेधावत्, शुक्रः;

‘दण्डशुद्धौ तथा युक्त आत्मशुद्धौ तथैव च ।
 अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥

(१) तत्र स्वीकरणं आदानं बलीनाम्, भृत्येभ्यो
 धनदानं विसर्गः, प्रेषः दुष्टत्यागः, अर्थाधिकृतानां
 मतिप्रवृत्तिनिरोधः निषेधः असत्प्रवृत्तिनिषेधश्च, अनुवचनं
 वर्णाश्रमाणां स्वकर्मसंशये, व्यवहारावेक्षणम्, परस्परा-
 भियोगे दण्डनिपातनं पराजितानां च, प्रमादस्वलिते तु
 प्रायश्चित्तम्, इत्येतत् अष्टविधं कर्म ।

मेधा. ७।१५४

(२) अधिकृतानां कामचारनिषेधः । वर्णाश्रमिणां
 स्वकर्मसंदेहे अर्थवदनम् । प्रजानां धनादिविप्रतिपत्तौ
 व्यवहारेक्षणम् ।

* गोरा. ७।१५४

(३) प्रेषः चरादेः । निषेधः भृत्यादीनामविनय-
 निषेधः । अर्थवचनं धर्मसंदेहनिर्णयः ।

* मवि. ७।१५४

(४) प्रेषः अमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु । निषेधः
 दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु । अर्थवचनं कार्यसंदेहे, राजाज्ञयैव
 तत्र नियमात् । व्यवहारस्येक्षणं प्रजानामृणादिविप्रतिपत्तौ ।

* ममु. ७।१५४

* शेषं मेधागतम् ।

राप्र. १५९ मेधावत्, प्रचेताः : ३१७ मविवत्; नीम. ३८
 मेधावत्, प्रचेताः ; भाच. ७।१५४ मविवत्.

(१) मेधा. ७।१५४ पूर्वार्धे (दण्डशुद्धयोः सदा
 युक्तस्तेनाष्टगणिको नृपः ।) शक्राभिपूजितः (शत्रुभिरर्चितः) ;
 गोरा. ७।१५४ पूर्वार्धं मेधावत्; राक. १०८ : १४८
 तथा (सदा) ; मवि. ७।१५४ आत्मशुद्धौ तथैव च
 (स्तेनाष्टगणिको नृपः) शेषं गोरावत्; ममु. ७।१५४
 गोरावत्; पमा. ४११ तथा युक्त (समायुक्त) शेषं गोरावत्,
 पू.; मच. ७।१५४ शक्राभि (शक्रादि) शेषं पमावत्,
 शुक्रः ; राप्र. १५९ आत्मशुद्धौ तथैव च (स्तेनाष्टगणिको
 नयः) शेषं गोरावत्, प्रचेताः : ३१७ ‘ दण्डशुद्धयोः
 समायुक्तस्तेनाष्टगणिको नृपः ’ इत्यपि पाठः ; नीम. ३९
 पमावत्, पू., प्रचेताः ; भाच. ७।१५४ मविवत्.

(५) प्रेषः प्रेरणा । * मचः ७।१५४

(६) विसर्गः पारितोषिकदानम् । प्रेषः प्रेषणं
भृत्यादीनाम् । अर्थवचनं द्रव्यार्जनोपायः । अनुवचन-
मिति कचित् पाठः । अनुवचनं कार्यसदेहे राजाज्ञा ।
दण्डशुद्धिः शास्त्रोक्तदण्डप्रणयनम् । आत्मशुद्धिः
प्रायश्चित्तम् । * राप्र. ३१७

यमः

क्षत्रियस्य देवाभिमतानि लक्षणानि सर्वभूत-

समत्वादीनि, राज्यमूलं ब्राह्मणाः

समः सर्वेषु भूतेषु नयानयविशारदः ।

नैकः कार्याणि यः कुर्यात्सोऽत्यन्तं पाति

मेदिनीम् ॥

अत्यन्तं चिरकालम् ।

राप्र. १३४

अन्तर्दोषं समुत्पन्नमाकारेणोपलक्षयेत् ।

शङ्क्येषु शङ्कितो नित्यं रक्षेच्छक्या

सदोत्थितः ॥

शङ्क्येषु पूर्वकृतापराधादिना शङ्कास्पदेषु ।

राप्र. १३५

पापानां निग्रहं कुर्यात्साधूनां परिपालनम् ।

यथाक्रमं च वृद्धानां काले काले निषेवणम् ॥

याचितो नेति न ब्रूयाद्दीक्षितो नानृतं वदेत् ।

सङ्ग्रामे न निवर्तेत तं देवाः क्षत्रियं विदुः ॥

दाता यज्वा च शूरश्च देवद्विजपरायणः ।

समः सर्वेषु भूतेषु चिरं पालयते महीम् ॥

* अभेद्यमच्छेद्यमनादिमक्षयं

निधिं पुराणं परिपालयन्ति ये ।

महीपतिस्तानभिपूज्य वै द्विजान्

भवेदजेयो दिवि देवराडिव ॥

* शेषं मेधागर्तं ममुगर्तं च ।

(१) राक. १५४ ; राप्र. १३४.

(२) राक. १५३ ; राप्र. १३५.

(३) राक. १५३ ; राप्र. १३५.

(४) राक. १५३ ; राप्र. १३६.

(५) राक. १७२ ; राप्र. १४२.

घ. को. ९१

पुराणं निधिं वेदरूपम् ।

राप्र. १४२

शक्यं हि कवचं भेत्तुं नाराचेन शरेण वा ।

अपि वज्रसहस्रेण ब्राह्मणाशीः सुदुर्भिदा ॥

पूर्वरात्रान्तरात्रेषु द्विजा यस्य ह्यधीयते ।

स राजा सह राष्ट्रेण वर्धते ब्रह्मतेजसा ॥

राजा यत्कुरुते पापं प्रमादात्सहते न वा ।

वसन्तो ब्राह्मणा राष्ट्रे जप्येन शमयन्ति तत् ॥

ब्राह्मणान् पूजयेन्नित्यं प्रातरुत्थाय भूमिपः ।

ब्राह्मणानां प्रसादेन वसन्ति दिवि देवताः ॥

यदनुव्याहरन्त्येते शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।

तत्तथा नान्यथा कुर्याद्ब्राह्मणो ह्यत्र कारणम् ॥

राजा वृक्षो ब्राह्मणास्तस्य मूलं

पौराः पर्णं मन्त्रिणस्तस्य शाखाः ।

तस्माद्राज्ञा ब्राह्मणा रक्षणीया

मूले गुप्ते नास्ति वृक्षस्य नाशः ॥

आसन्नो हि दहत्यग्निर्दूरादहति ब्राह्मणः ।

प्ररोहत्यग्निना दग्धं ब्रह्मदग्धं न रोहति ॥

ब्राह्मणानां च शापेन सर्वभक्षो हुताशनः ।

समुद्रश्चाप्यपेयश्च विफलस्तु पुरंदरः ॥

विफलः वृषणरहितः ।

* राक. १७३

चन्द्रमा राजयक्ष्मी च पृथिव्यामूषराणि च ।

वनस्पतीनां निर्यासो दानवाणां पराजयः ॥

* राप्र. राकवत् ।

(१) राक. १७२ ; राप्र. १४३.

(२) राक. १७२ ; राप्र. १४३ त्सहते न वा (त्सह
तेन च).

(३) राक. १७२ भूमिपः (भूपतिः) ; राप्र. १४३.

(४) राक. १७२ ; राप्र. १४३ यदनुव्या (यदरुच्या)

ब्राह्मणो (ब्राह्मणा).

(५) राक. १७३ ब्राह्मणा (ब्राह्मण) ; राप्र. १४३.

(६) राक. १७३ ; राप्र. १४३ आसन्नो (आसन्न).

(७) राक. १७३ ; राप्र. १४३.

(८) राक. १७ यक्ष्मी (यक्ष्मा) ; राप्र. १४३.

अनन्तान्येव तेजांसि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
तस्माद्विप्रेषु नृपतिः प्रणमेन्नियमेन च ॥
‘एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः ॥

व्याघ्रः

राज्ञा रक्ष्याश्चातुर्वर्ण्यदयः

‘ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रानन्तरजांस्तथा ।
देवताप्रतिमाश्चापि रक्षेद्भूपः प्रयत्नतः ॥

अग्निः

वर्णधर्मतः प्रजापालनविधिः

‘ये व्यपेताः स्वधर्मेभ्यः परधर्मे व्यवस्थिताः ।
तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥
आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।
परधर्मो भवेत्स्याज्यः सुरुपपरदारवत् ॥
बन्धो राज्ञा स वै शूद्रो जपहोमपरश्च यः ।
ततो राष्ट्रस्य हन्ताऽसौ यथा ब्रह्मेष्ट वै जलम् ॥
‘अन्ननाश्चानधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदं बुधैः ॥
विद्वद्भोज्यमविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।
तेऽप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् ॥
ब्राह्मणान् वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान् ।
तत्र वर्षति पर्जन्यो यत्रैतान्पूजयेन्मृगः ॥
‘य एवं कुरुते राजा गुणदोषपरीक्षणम् ।
यशः स्वर्गं नृपत्वं च पुनः कोशं समृद्धयेत् ॥
दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा
न्यायेन कोशस्य च संप्रवृद्धिः ।
अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षा
पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥

(१) पमा. ३९९.

(२) मभा. १११.

(३) अत्रिसं. १७-१९.

(४) अत्रिसं. २२-२४.

(५) अत्रिसं. २७-२९.

यत्प्रजापालने पुण्यं प्राप्नुवन्तीह पार्थिवाः ।
न तु क्रतुसहस्रेण प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥

पराशरः

धर्मेण प्रजापालनं शस्त्रधारणं पृथ्वीत्रयश्च राज्ञः कर्तव्यानि

‘अन्नता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥

अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य साधारणधर्मानाह— अन्नता इति । द्विविधो हि राजधर्मः— दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च । तत्राऽऽद्येन श्लोकेन दुष्टशिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्वादिवर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः— ‘व्रतमपीडयन्’ (यास्मृ. १।३२) इत्युक्त्वा विवक्षितं तद्व्रतं स्पष्टीचकार— ‘मधुमांसाज्जनोच्छिष्टशुक्लीप्राणिर्हितनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादांश्च वजयेत् ॥’ (यास्मृ. १।३३) इति । यद्वा, स्वयम्भुवप्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वारि अत्र व्रतशब्दाभिधेयानि । तदुभयव्रतरहिताः स्वाध्याय-मप्यनधीयानाः ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्षयामाचरन्ति तं ग्रामं दण्डयेत् । यतः स ग्रामश्चौरसदृशेभ्यो भक्तं अन्नं प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितमननुतिष्ठतां प्रतिषिद्ध-मनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञा दण्डनीयत्वमुपलक्ष्यते । पमा.

‘क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन्शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥

‘क्षत्रियो हि’ इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपालन-रूपो धर्मो विधीयते । राजधर्मेषु प्रजारक्षणस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः— ‘प्रधानः क्षत्रिये धर्मः प्रजानां परिपालनम्’ (यास्मृ. १।३७) इति । मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति— ‘प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥’ (मस्मृ. १।८९) इति । शान्तिपर्वण्यपि— ‘नृपाणां परमो धर्मः प्रजानां परिपालनम् । निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा

(१) पस्मृ. १।६६ भैक्ष (भैक्ष) ; पमा. ३८९.

(२) पस्मृ. १।६७ ; पमा. ३८९.

धर्मेण युज्यते ॥ वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः । स्वे स्वे धर्मे नियुज्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत्सदा ॥ पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः । सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याऽऽप्नोति पुष्कलम् ॥ यजते यदधीते च यद्दाति यदर्चति । राजा षड्भागभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् । उत्थानेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥ राजा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते । यद्यदाचरते राजा तत् प्रजानां च रोचते ॥' इति । मार्कण्डेयपुराणे - 'वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारक्षनमादितः । कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥ पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः । सम्यक् पालयिता भागं धर्मेष्वाप्नोति पुष्कलम् ॥' (मार्क. २४।५, ३३) इति । ब्रह्माण्डपुराणे - 'यदह्ना कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् । दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत् फलम् ॥' इति । मनुस्मृतौ - 'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः । अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः ॥ रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वर्ध्याश्च वातयन् । यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः । प्रीतिं भोगं च दण्डं च स संयौ नरकं व्रजेत् ॥' (मस्मृ. ८।३०४, ३०६-३०७) । रक्षणीयाश्च प्रजा भयमापन्नाः । भयं च तासां द्वेषा संपद्यते - चोरव्याघ्रादिभ्यः परसैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभयनिवारणाय 'प्रदण्डवान्' इति, 'परसैन्यानि निर्जित्य' इति चोक्तम् । एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतोऽसाधारणमित्याशङ्क्य तद्धेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम् । तच्च क्षत्रियस्यैव । तथा च मनुः - 'शस्त्रालम्भत्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुवृषिर्विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं जगुः ॥' (मस्मृ. १०।७९) इति । आनुशासनिकेऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पठ्यते - 'उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः' । शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलभ्यन्ते । तानि च शान्तिपूर्वणि दर्शितानि - 'यष्टयस्तोमराः खडगा निशिताश्च परश्वपाः । फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्त्येकशः ॥' (भाष्य. १२।१००।९) । 'प्रदण्डवान्' इत्यनेन चौदादि-

शिक्षा विवक्षिता । यद्यन्येषां पूर्ववचन एवोक्ता, तथापि तत्र प्राधान्येन प्रतिपादिता, अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम् । दण्डप्रकारमाह मनुः - 'अनुबन्धं परीक्ष्याथ देशकालौ च तत्त्वतः । सापराधमथाऽऽलोच्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥' (मस्मृ. ८।१२६) । विष्णुः - 'आगःस्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः । दण्डं तु प्रणयेद्राजा सामन्तब्राह्मणैः सह ॥' (विष्मृ. ५।१९४) । बृहस्पतिरपि - 'वाग्धन्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः । पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा संपरिकल्पयेत् ॥ गुरुन् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् । विवादिनो नराश्चान्मान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥ महापराधयुक्ताश्च वधदण्डेन दण्डयेत् ॥' तथा कात्यायनः - 'मित्रादिषु प्रयुज्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् । यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम् ॥ अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः । निरोधेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥' इति । मनुः - 'दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासि च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥' (मस्मृ. ८।१२४-१२५) । 'मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥' (मस्मृ. ८।३७९), 'पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः । (मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥)' (मस्मृ. ८।३२३) इति । बृहस्पतिरपि - 'जगत् सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणस्य न तत् समम् । तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् । यद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्वाजा समाचरेत् ॥ राष्ट्रदेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥' इति । यमोऽपि - 'एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च । यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः ॥' इति । परसैन्यनिर्जयस्तु शान्तिपूर्वणि दर्शितः - 'चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा... ॥' इति । उक्तप्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य जितामेतां पूर्वां च स्वकीयां भुवं राजधर्मेण पालयेत् ।

न श्रीः कुलकृमायाता भूषणोल्लिखिताऽपि वा ।
खड्गोनाऽऽक्रम्य भुञ्जीत वीर-

भोग्यां वसुंधराम् ॥

पुष्पमात्रं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवाऽऽरामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥

तदेव धर्मेण पालनं 'पुष्पमात्रम्' इति तृतीय-
श्लोकेन विशदीक्रियते । यथा मालाकार आरामे यदा यदा
यत् यत् पुष्पं विकसति तदा तदा तद्विचिनोति, न तु
पुष्पलतामुन्मूलयति, तथा प्रजाम्यः कर्माददानो राजा
यथोदयं षष्ठं भागं गृह्णीयात् । अङ्गारकारकस्तु वृक्षमु-
न्मूल्य सर्वात्मना दहति, न तु तथा प्रजाः पीडयेत् ।
एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादितमितरेषामपि
सर्वेषां राजधर्माणामुपलक्षणम् । पमा. ४०३-४०५

बृहत्पराशरः

पराशरोक्ता राजनीतिः— प्रजारक्षणदानारिनिग्रहाः

राजधर्माः

प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा ।

यजनाध्ययने राक्षि विषयासक्तिवर्जनम् ॥

प्रजानां पालनं दानं शस्त्रभृत्त्वं प्रचण्डता ।

निर्जयः परसैन्यानामेष धर्मः स्मृतो नृपे ॥

पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवाऽऽरामे प्रजासु स्यात्तथा नृपः ॥

स्वकर्मस्थजनाः पुत्रसदृशाः, अधर्मकारिणो दण्ड्याः,

तत्तत्कार्यसमर्थानां तत्तत्कार्येषु नियोजनम्, साधवः

समान्या असाधवो दण्ड्याः

अथातो नृपतेर्धर्मं वक्ष्यामि हितकाम्यया ।

पराशराच्छ्रुतं विप्रा वक्ष्यमाणं निबोधत ॥

(१) पत्म्. १।६८.

(२) पत्म्. १।६९ पुष्पमात्रे (पुष्पं पुष्पं) ; पमा.
३९०.

(३) बृपसं. ४।२१८.

(४) बृपसं. ४।२२३-२२४.

(५) बृपसं. १।११ ; राप्र. १४ पृ.

स्वकर्मस्थान् नपो लोकान् पिता पुत्रानिवौरसान् ।

शिक्षयेद्धर्मविदण्डैरधर्मकारिणो जनान् ॥

नरान् दण्डधृतः कुर्याद्धर्मज्ञानार्थसाधकान् ।

समर्थानदवपत्यादीन्शूरान् स्वामिहितोद्यतान् ॥

शुचीन्प्राज्ञान्स्वधर्मज्ञान्विप्रान्मुद्राकरान् हितान् ।

लेखकानपि कायस्थाल्लेख्यकृत्यविचक्षणान् ॥

अमात्यान् मन्त्रिणो दूतान् यथोदितपुरोहितान् ।

प्राड्विवाकान्ममस्तान्वा हितांश्च रक्षकानपि ॥

शूरानथ शुचीन् प्राज्ञान् परविश्वासकारिणः ।

सर्वस्थानेषु चाध्यक्षान् सत्कृत्य वेदिनो परे ॥

महायत्नः कुमारानामन्तःपुरस्य रक्षणे ।

वृद्धान् कञ्चुकिनो विप्राञ्शुचीनाढ्यांश्च

वीरकान् ॥

यथोदितानि दुर्गाणि कुर्यात्तेष्वपि रक्षणम् ।

उद्वाहमुदितं स्त्रीणां यौनसंबन्धकारणान् ॥

वर्जनं विषयासक्तेर्भूमिदानं सशसनम् ।

प्राणिवर्जितदेशे च नीतिज्ञो मन्त्रकृद्भवेन् ॥

नित्यमुत्साहयुक्तश्च विजिगीषुरुदायुधः ।

सदाऽलंकारयुक्तश्च सदैव प्रियभाषकः ॥

सदा प्रजाहिते युक्तः पूज्यो नाकेऽप्यसौ नृपः ।

सदा साधुषु संमानं विपरीतेषु घातनम् ॥

दण्डं दण्डयेषु कुर्वाणो राजा यज्ञफलं लभेत् ।

वृद्धान् साधून् द्विजान् मौलान् यो न

संमानयेन्नृपः ॥

पीडां करोति चामीषां राजा शीघ्रं क्षयं व्रजेत् ।

यस्तु संमानयेदेतान् देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥

पराजयेत्सोऽप्यरीस्तान् दीर्घायुरपि जायते ।

पीडयमानां प्रजां रक्षेत्कायस्थैश्चोरोत्तरैः ॥

(१) बृपसं. १।१८-१४.

(२) बृपसं. १।१९-२०.

(३) बृपसं. १।२१.

(४) बृपसं. १।२२.

(५) बृपसं. १।२३-२४.

यस्यस्तमार्गाणि कुलानि राजा
श्रेणीश्च जातीश्च गणांश्च लोकान् ।

आनीय मार्गे विदधाति धर्म्यं
नाकेऽपि गीर्वाणगणैः प्रशस्यते ॥

यः स्वधर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयस्मृतिः

दुष्टनिग्रहः शिष्टपालनं च राज्ञः कर्तव्यम्

राज्ञो ह्ययं सदा धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
तच्चैवं हि प्रकथितं दुष्टनिग्रहपूर्वकम् ।
शिष्टानां पालनं सद्भिर्धर्मज्ञैर्ब्रह्मादिभिः ॥

शिष्टपदार्थः

शिष्टाः सर्वेऽपि कथिता ब्राह्मणा एव मुख्यतः ।
शिष्टशब्दो ब्राह्मणेषु मुख्यत्वेनैव नान्यतः ॥

आश्वलायनः

सर्वे धर्मा राजधर्माधीनाः, राजक्षत्रियसार्वभौमपदानां निरुक्तयः

अथातो वक्ष्यते मुख्यो राजधर्मः सनातनः ।
समासेनैव लोकाय येनेह सुखमेधते ॥
यथा महापदेऽन्यानि पदजातानि कौञ्जरे ।
राजधर्मे प्रलीयन्ते सर्वधर्माणि वै तथा ॥
यत्राधर्मरुचिर्भूपो न तत्र सुखमृच्छति ।
लोकोऽयं निखिलं शश्वद्राष्ट्रं तस्य प्रणदयति ॥
यत्र धर्मरुचिः शश्वद्राजा तत्राखिलो जनः ।
सुखं विन्दति राष्ट्रं च श्रीश्च तत्राधितिष्ठति ॥
तस्माद्धर्मपरो राजा पालयेद्भामिमां यतः ।
धर्मेण रज्जनाद्राजा क्षतत्राणाश्च क्षत्रियः ॥
सर्वभूमेः पतित्वाच्च सार्वभौमः स भूपतिः ॥

राज्ञा राष्ट्रजनपदग्रामपुरान्तःपुरस्थादीनि रक्षणीयानि

स्वराष्ट्रं सर्वदा रक्षेद्वाष्ट्राज्जनपदान्पुनः ॥

(१) बृपसं. १२।८६-८७.

(२) मात्स्म. पृ. २१३.

(३) आश्वस्म. ८।१-६.

(४) आश्वस्म. ८।३७-३९.

तस्मादतीव ग्रामांश्च ग्रामादप्यात्मनः पुरम् ।
पुरादन्तःपुरं यत्नाद्रक्षेत्तस्मात्स्वयोषितः ॥
षण्डान् वृद्धान्शेषांश्च (?) कुर्यात्स्त्रीणां तु
रक्षणे ॥

दण्डप्रणयनविधिः

युक्तदण्डो भवेद्वाजा शास्त्रदृष्टिः सुसंयतः ॥
नादण्डयान् दण्डयेद्दण्डयान् दण्डयेद्दोषयुक्ततः ।
दण्डो भूतेषु जागर्ति दण्डो भूतानि रक्षति ॥
दण्डेन प्राप्यते लोको दण्डो धारयति प्रजाः ।
रक्ताक्षः पिङ्गलो भीमः त्रिशूपा यद्विजः प्रभुः ॥
दण्डश्चरति दोषाणां मूर्ध्नि राज्ञा प्रयोजितः ।
राजदण्डभयादेव मयोदां न त्यजन्ति च ॥
अन्यायेन तु येनेह राज्ञा दण्डः प्रयोजितः ।
तस्मिन्नेव पतत्यद्धा सान्वयं च न शिष्यति ॥
न्यायेन योजितो दण्डो राजानं परिरक्षति ।
पापादपि भयाच्चैव सर्वापद्भ्यश्च सर्वदा ॥
तस्मात्सुनिर्दयो राजा पुत्रादिष्वपराधिषु ।
पातयेदपि तज्ज्ञात्वा न्यायेनानुरूपतः ॥
पूजयेदेव नृपतिः शत्रूनप्यपराधिनः ।
मार्गेषु स्थापयेन्नित्यं प्रजाः कामविवर्जिताः ॥
न्यायादण्डस्य राज्ञस्तु राष्ट्रमायुः प्रजा यशः ।
श्रीश्च कोशश्च पुत्राश्च क्षिप्रं वृद्धिं गमिष्यति ॥
तस्मान्नृपोऽरिमित्रेषु समः स्यात्सततं यतः ।
पितेव पालयेत्पुत्रान् प्रजा राष्ट्रं च सर्वदा ॥

ब्राह्मणरक्षणविधिः देवतास्थानरक्षणविधिश्च

पालयेद्ब्राह्मणान्त्रित्यं नावमन्येत कर्हिचित् ।
साधून् विशेषतोऽसाधून् विप्रान् राष्ट्रा
त्पवासयेत् ॥

असाधुभ्यः समादाय दद्यात्साधुभ्य एव सः ।

वसून् वसुमतीभर्ता तत्र दोषो न विद्यते ॥

(१) आश्वस्म. ८।५५-६४.

(२) आश्वस्म. ८।६९-९७.

ब्रह्मक्षत्रं पुरा सृष्टं कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
 क्षत्रेण पालितं ब्रह्म ब्रह्मणा क्षत्रमेव च ॥
 वर्धते तावुभौ नित्यं विनश्यते ततोऽन्यथा ।
 तस्माद्ब्रह्मानुगं क्षत्रं वर्धत्येव सितेन्दुवत् ॥
 ब्रह्मणोऽननुगं क्षत्रं सीदत्यप्स्वश्मनौरिव ।
 अद्भ्योऽग्निब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥
 स्वासु योनिषु शाम्यन्ति यद्येते विततास्त्रयः ।
 तस्माद्विप्रान् वेदविदः साधून्नित्यं प्रपालयेत् ॥
 दत्त्वाऽपि च स्वकोशात् स्वान् (? स्वं) राजा-
 ऽसाधूंश्च दण्डयेत् ।
 दुष्टानां शासनाद्राजा शिष्टानां परिपालनात् ॥
 महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गं चातुल्यमुच्छति ।
 ब्राह्मणान्नावमन्येत कुशानपि कदाचन ॥
 बालान् वा दुर्बलान् वृद्धान् भस्मच्छन्ना-
 निवानलान् ।
 न क्रोधं जनयेत्तेषां धनं तेषां च पालयेत् ॥
 ते क्रुद्धा निर्दहिष्यन्ति तत्क्षणात्पृथिवीपतिम् ।
 वाग्यज्ञा ब्राह्मणाः क्रुद्धा राज्ञा येनापचारिताः ॥
 समूल सान्वयं तं ते निर्दहिष्यन्ति बह्विवत् ।
 पूजितास्ते सुखाय स्युर्दानमनैर्द्विजोत्तमाः ॥
 रक्षिष्यन्ति च राजानं ध्यानादपि महाभयात् ।
 न ब्राह्मणसमो देवो न भूतो न भविष्यति ॥
 देवानामपि देवास्ते ये सदा तपसि स्थिताः ।
 नाकृत्यं ब्राह्मणस्यास्ति तपोनिष्ठस्य नित्यदा ॥
 अकृत्यकारिणं राजा दण्डयेन्नापि तं द्विजम् ।
 यैः पीतः सागरः पूर्वं विन्ध्यो यैश्च समीकृतः ॥
 वातापिर्भक्षितो यैश्च तैः समः कोऽपरो नरः ।
 शूद्रस्त्रीषु च ये जाता ब्राह्मणा एव ब्राह्मणाः ॥
 पक्षिवृक्षक्षमाद्रोगमृगादिषु च ते द्विजाः ।
 येषामास्येन चाशान्तिरुत्पत्त्या (? चाशान्तास्तृप्ताः)
 पितृसुरादयः ॥
 विप्राणां वेदविदुषां किं भूतमधिकं ततः ।
 तेषां बहूनां यद्द्रव्यं गौर्द्विरण्यं मही च वा ॥

ब्रह्मस्वमिति निर्दिष्टं द्वयोर्वैकस्य कल्पितम् ।
 तद्रक्षेत प्रयत्नेन तच्छेषादपहारिणः ॥
 अन्याद्वा सुपरीक्ष्यैव ग्रामदेशाधिपान्नृपः ।
 ब्राह्मणस्य तु यद्द्रव्यं देवस्वमिति कीर्तितम् ॥
 तद्धि देवाः समश्नन्ति नित्यदा पाञ्चयज्ञिके ।
 यद्युपेक्षेत नृपतिर्मूढान् ब्रह्मस्वहारिणः ॥
 दोषेण युज्यते तेषां राजा राष्ट्रं च नश्यति ।
 न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ॥
 एकमाशीविषो हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ।
 यत्नेन रक्षते तस्माद्ब्रह्मस्वं वृत्तिमेव च ॥
 देवस्वं ब्राह्मणांश्चैवं भूमिमिच्छन् स्त्रियश्च गाः ।
 जीर्णानुद्धारयेत्स्थानान् देवतानां नृपोत्तमः ॥
 परीक्ष्य तेषां वृत्तिं च कारयेच्च तदुत्सवान् ।
 तन्नाथान् दण्डयेत्सम्यक् तद्वृत्तिमपहारिणः ॥
 तत्कल्पितस्य विप्राणां चाऽऽददीत धनान्न वै ।
 करं च नाऽऽहरेद्राजा दैवतब्रह्मणोर्धनात् ॥
 धर्मार्थे कल्पिताच्चापि सीदन्नपि कदाचन ।
 क्षीणाकारस्तु याचित्वा विप्रान् सान्त्वेन
 वाऽऽपदि ॥

परचक्रादिपीडासु रक्षेद्राष्ट्रं जनेश्वरः ।
 सीदमाने नृपे विप्रैर्दातव्यं वसुमत्तैः ॥
 परचक्रादिपीडासु यदि राज्ञाऽप्ययाचितैः ।
 पुरोहितानुगो नित्यं चारचक्षुर्द्विजप्रियः ॥
 यो रक्षति महीं राजा सोऽत्यन्तं श्रियमृच्छति ॥
 प्रजारक्षणं आत्मरक्षणं शरणागतारक्षणं च, प्रजारक्षणे
 धर्मांशः भरक्षणे पापांशः राजगामी
 'यथा राष्ट्रप्रजाः सर्वाः सर्वबाधाविवर्जिताः ॥
 तथा रक्षेन्महीं राजा सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।
 गूहेद्राजाऽऽत्मनश्छिद्रं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥
 ज्ञेयो मशकवन्नित्यं छिद्रेषु परमन्वितात् ।
 यस्य कृत्यं न जानन्ति कृतं जानन्ति तत्त्वतः ॥
 परे स राजा निखिलां महीमाप्नोत्ययत्नतः ।
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ॥

विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निवृत्तं ।
कृतं विश्वासितं चार्य आत्मनः शरणागतम् ॥
रक्षेदेवाऽऽत्मवन्नित्यं तं कदाचिन्न विश्वसेत् ॥
‘वणिग्वृत्तीन् सार्थवाहान् जलयानपसं’ (? परान्)
नृपः ॥

विदेश्यांश्च स्वदेश्यांश्च पालयेत्सुप्रयत्नतः ।
रक्षां राजा परीक्षां च रात्रौ कुर्याद्विशेषतः ॥
पुरस्य व्यवहारस्य सैन्यस्य शिबिरस्य च ।
वार्षिकान् हैतुकाभित्यानुत्सवान् तत्र तत्र तु ॥
कारयेन्नृपतिः सम्यक् कुर्यात्काले च वृद्धये ।
यजेत च यथान्यायं काले यज्ञैर्द्विजाहृतः ॥
दद्याच्च दक्षिणां पूर्णां दाननित्यश्च वै भवेत् ।
यज्ञदानरुचिर्नित्यं प्रजारक्षणतत्परः ॥
सत्यसंधश्च शूरश्च भवेद्ब्राह्मणप्रियः ।
देवतातिथिभृत्यानां सदा संरक्षणे रतः ॥
स्थापयेद्वर्णधर्माश्च यथावच्चाऽऽश्रमस्य च ।
स्वे स्वे धर्मे प्रजाः सर्वाः विनियुज्य विमत्सरः ॥
रक्षयित्वा समाप्नोति तद्धर्मांशतुरीयकम् ।
अरक्षित्वा तु नृपतिः पादं चाऽऽप्नोति चैनसः ॥
प्रजाकृतस्य प्राज्ञोऽपि सर्वधर्मकरोऽनिशम् ।
आपदो निस्तरेद्वाजा देवविप्रप्रसादतः ॥
तापत्रयांश्च यत्नेन स्वयं च प्रयतः सदा ।
जपेद्देवैस्तर्पणैश्च ध्यानैर्दानैश्च सामतः ॥
सर्वापदो विजयति तापांश्च त्रिविधानपि ।
ग्रहशान्त्याऽखिलान् राजा जयेदेव प्रयत्नतः ॥
‘राजा चिरं विजित्यारीन् तृप्तात्मा श्रियमश्नुते ।
राष्ट्रं च वृद्धिमाप्नोति प्रजाश्च निरुपद्रवाः ॥
एवं राजा प्रजापालो नानोपायैर्विचक्षणः ।
अष्टाङ्गसंयुतो रक्षेत्रियप्रकृतिरात्मवान् ॥

राज्ञो नित्यकृत्यानि, सर्वधर्माणां स्थापकत्वं राज्ञः
यज्ञो दानं तपो रक्षा राज्ञां च ब्रह्मणोऽर्चना ।
एतानि नित्यकृत्यानि जपहोमादयोऽपि च ॥

राजा धर्मसमासीनो न प्रमाद्येच्च जातुचित् ।
सर्ववित्सर्वधर्माणां स्थापको मोहवर्जितः ॥
प्रतिलोमानुलोमांश्च जानीयान्नृपनन्दनः ।
तद्धर्माश्चान्यधर्माश्च स्थापयेत्प्रयतः सदा ॥
दायाद्यस्य विभागांश्च स्थापयेद्वैतनादपि ।
स्नेहं स्वेष्टं विसृज्येह रक्षेद्द्वेषं परेषु च ॥
एवं यो वर्तयेद्वाजा प्रेत्याऽऽनन्त्यायं कल्पते ।
स्वर्गे सुस्थाय चेहापि महते स महीपतिः ॥

ब्रह्माण्डपुराणम्

राज्ञः श्रेष्ठो धर्मः प्रजापालनं धर्मतः

‘अथाऽऽतिथ्योपविश्रान्तं प्रणम्याऽऽसीन-

मप्रतः ।

राजानमब्रवीदौर्वः शनैर्मद्वृक्षरं वचः ॥
कुशलं ननु ते राज्ये बाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ।
अपि धर्मेण सकलाः प्रजास्त्वं परिरक्षसि ॥
अपि जेतुं त्रिवर्गं त्वमपायैः सम्यगीहसे ।
फलन्ति हि गुणास्तुभ्यं त्वया सम्यक्प्र-
चोदिताः ॥

दिष्टया त्वया जिताः सर्वे रिपवो नृपसत्तम ।
दिष्टया च सकलं राज्यं त्वया धर्मेण रक्ष्यते ॥
धर्म एव स्थितिर्येषां तेषां नास्त्यत्र विप्लवः ।
न तं रक्षति किं धर्मः स्वयं येनाभिरक्षितः ॥
पूर्वमेवाहमश्रौषं विजित्य सकलां महीम् ।
सबलो नगरीं प्राप्तः कृतदारो भवानिति ॥
राज्ञां तु प्रवरो धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् ।
भवन्ति सुखिनो नूनं तेनैवेह परत्र च ॥
स भवान् राज्यभरणं परित्यज्य मदन्तिकम् ।
भार्याभ्यां सहितो राजन्समायातोऽसि मे वद ॥
‘यदह्ना कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम् ॥

(१) आश्वस्म. ८।१५४-१६४.

(२) आश्वस्म. ८।२३२-२३८.

(१) ब्रह्माण्ड. ३।५०।५०-५७.

(२) पद्म. ३९७.

मार्कण्डेयपुराणम्

शुक्लग्रहणं रक्षणार्थम्

कस्यचित्त्वथ कालस्य कार्तवीर्योऽर्जुनो बली ।
 कृतवीर्ये दिवं याते मन्त्रिभिः सपुरोहितैः ॥
 पौरैश्चाऽऽत्माभिषेकार्थं समाहूतोऽब्रवीदिदम् ।
 नाहं राज्यं करिष्यामि मन्त्रिणो नरकोत्तरम् ॥
 यदर्थं गृह्यते शुल्कं तदनिष्पादयन् वृथा ।
 पण्यानां द्वादशं भागं भूपालाय वणिग्जनः ॥
 दत्त्वाऽऽत्मारक्षिभिर्मार्गे रक्षितो याति दस्युतः ।
 गोपाश्च घृततक्रादेः षड्भागं च कृषीवलाः ॥
 दत्त्वाऽन्यद्भूभुजे दद्युर्यदि भागं ततोऽधिकम् ।
 पण्यादीनामशेषाणां वणिजो गृह्णतस्ततः ॥
 अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चैव साधनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ॥
 वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
 अन्नप्रदानमर्थिभ्यः पूर्तमित्यभिधीयते ॥
 इष्टापूर्तविनाशाय तद्राज्ञश्चौरकर्मिणः ।
 यदन्यैः पाल्यते लोकस्तद्वृत्त्यन्तरसंश्रितः ॥
 गृह्णतो बलिषड्भागं नृपतेर्नरको ध्रुवम् ।
 निरूपितमिदं राज्ञः पूर्वं रक्षणवेतनम् ॥
 अरक्षंश्चोरतश्चोरस्तदनो नृपतेर्भवेत् ॥

मदालसोक्ता राजनीतिः— पृथ्वीजयः साधुरक्षणं
 दुष्टदननं गोविप्रार्थं देहत्यागः इत्यादीनि राजकर्तव्यानि

तस्मात्तन्वङ्गि मे पुत्रं यत्कार्यं क्षत्रयोनिभिः ।
 ऐहिकामुष्मिकायालं तत्कर्म प्रतिपादय ॥
 तेनैवमुक्ता सा साध्वी वरनारी मदालसा ।
 अलर्कं नाम तनयं प्रोवाचोल्लापवादिनी ॥
 पुत्र वर्धस्व मे भर्तुर्मनो नन्दय कर्मभिः ।
 ऐहिकामुष्मिकफलं तत्सम्यक् परिपालय ।
 मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ॥

(१) मार्क. १६।१८-२७.

(२) मार्क. २३।५३-६२.

धन्योऽसि रे यो वसुधामशत्रु-
 रेकश्चिरं पालयिताऽसि पुत्र ।
 तत्पालनादिन्द्रसमोपभोग्यं
 धर्मं फलं प्राप्स्यसि चामरत्वम् ॥

धरामरान् पर्वसु तर्पयेथाः
 समीहितं बन्धुषु पूरयेथाः ।
 हितं परस्मै हृदि चिन्तयेथा
 मनः परस्त्रीषु निवर्तयेथाः ॥

सदा मुरारिं हृदि चिन्तयेथा-
 स्तद्ध्यानतोऽन्तःषड्रीन् जयेथाः ।
 मायां प्रबोधेन निवारयेथा
 हानित्यतामेव विचिन्तयेथाः ॥

अर्थागमाय क्षितिपान् जयेथा
 यशोर्जनायार्थमपि व्ययेथाः ।
 परापवादश्रवणाद्विभीथा
 विपत्समुद्राज्जनमुद्धरेथाः ॥

यज्ञैरनेकैर्विबुधानजस-

मत्रैर्द्विजान् प्रीणय संश्रितांश्च ।
 स्त्रियश्च कामैरतुलैश्चिराय
 युद्धैश्चारीस्तोषयिताऽसि वीर ॥

बालो मनो नन्दय बान्धवानां
 गुरोस्तथाऽऽज्ञाकरणैः कुमारः ।
 स्त्रीणां युवा सत्कुलभूषणानां
 वृद्धो वने वत्स वनेचराणाम् ॥

राज्यं कुर्वन् सुहृदो नन्दयेथाः
 साधून् रक्षंस्तां यज्ञैर्यजेथाः ।
 दुष्टान्निघ्नन् वैरिणश्चाऽऽजिमध्ये
 गोविप्रार्थं वत्स मृत्युं भजेथाः ॥

प्रजारजनं व्यसनत्यागः सर्वत्राविश्यासित्वं कामक्रोधादिजयः

काककोकिलभृङ्गबकन्यालमयूरहंसादीनां चरितानु-

करणं शक्राकादिपञ्चदेवरूपधारणं स्वधर्मे

प्रजास्थापनं च राजधर्माः

पुत्र उवाच-

एवमुल्लाप्यमानस्तु स तु मात्रा दिने दिने ।
ववृधे वयसा बालो बुद्ध्या चालर्कसंज्ञितः ॥
स कौमारकमासाद्य ऋतध्वजसुतस्तदा ।
कृतोपनयनः प्राज्ञः प्रणिपत्याऽऽह मातरम् ॥
मया यदम्ब कर्तव्यमैहिकासुम्भिकाय वै ।
सुखाय वद तत्सर्वं प्रश्रयावनतस्य मे ॥
ममार्थं चैव धर्मार्थं प्रजानां चैव यद्वितम् ।
श्रेयसे यच्च तत्सर्वं प्रजारजनमादितः ॥

मदालसोवाच-

वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारजनमादितः ।
कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मश्च महीभृताम् ॥
व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
अष्टधा नाशमाप्नोति सुवक्रात्स्यन्दनाद्यथा ॥
तथा राजाऽप्यसंदिग्धं बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ।
चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ॥
विश्वासो न तु कर्तव्यो राज्ञा मित्राप्तबन्धुषु ।
कार्ययोगादमित्रेऽपि विश्वसीत नराधिपः ॥

(१) मार्क. २४१-४.

(२) मार्क. २४५ ; पमा. ३९६ स्वधर्मदेव मही-
भृताम् (स्वधर्मस्य महीभृता) ; राप्र. ३१ राज्याभि
(राज्येऽभि) शेषं पमावत्.

(३) मार्क. २४६ ; पमा. ४१४ वै (च).

(४) मार्क. २४७-९.

ध. को. ९२

स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यविदितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
ज्ञेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥
यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्माऽजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
तस्मात्कामादयः पूर्वं ज्ञेयाः पुत्र महीभृता ।
तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥
कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं निपातितम् ।
निवर्तयेत्तथा क्रोधादनुहादं हतात्मजम् ॥
हतमैलं तथा लोभान्मदाद्वेन द्विजैर्हतम् ।
मानादनायुषापुत्रं हतं हर्षात्पुरंजयम् ॥
एभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुत्तेन महात्मना ।
स्मृत्वा विवर्जयेदेतान् षड्दोषांश्च महीपतिः ॥
काककोकिलभृङ्गाणां बकन्यालशिखण्डिनाम् ।
हंसकुक्कुटलोहानां शिक्षेत चरितं नृपः ॥
कौशिकस्य क्रियां कुर्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः ।
चेष्टां पिपीलिकानां च काले भूपः प्रदर्शयेत् ॥
ज्ञेयाऽग्निविस्फुलिङ्गानां बीजचेष्टा च शाल्मलेः ।
चन्द्रसूर्यस्वरूपं च नीत्यर्थे पृथिवीक्षिता ॥
बन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्विणीस्तनात् ।
प्रज्ञा नृपेण चाऽऽदेया तथा चण्डालयोषितः ॥
शक्रार्कयमसोमानां तद्द्वयोर्महीपतिः ।
रूपाणि पञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि ॥

(१) मार्क. २४१० ; पमा. ४१४ ज्ञेन वा (ज्ञानवा)
विदिता (विजिता).

(२) मार्क. २४११ ; पमा. ४१४.

(३) मार्क. २४१२ ; पमा. ४१४ नविजित्यैव
(नविनिर्जित्य).

(४) मार्क. २४१३-२२.

(५) मार्क. २४१२१ ; राप्र. ३०.

'यथेन्द्रश्चतुसे मासान् वार्योघेणैव भूतलम् ।
 आप्याययेत्तथा लोकान् परिचारैर्महीपतिः ॥
 परिहारैः दानैः । राप्र. ३१
 आसानद्यौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिना नृपः ॥
 'यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा प्रियाप्रिये राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥
 पूर्णेन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमाञ्जयते नरः ।
 एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृतास्तच्छिन्नतम् ॥
 'मारुतः सर्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा ।
 एवं चरेन्नृपश्चरैः पौरामाल्यारिबन्धुषु ॥
 'न लोभार्थेन कामार्थेनार्थार्थैर्यस्य मानसम् ।
 पदार्थैः कृत्यते धर्मात्स राजा स्वर्गमृच्छति ॥
 'उत्पथग्राहिणो मूढान् स्वधर्माच्चलितान्नरान् ।
 यः करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गमृच्छति ॥
 'वर्णधर्मा न सीदन्ति यस्य राष्ट्रे तथाऽऽश्रमाः ।
 राज्ञस्तस्य सुखं तात परत्रेह च शान्ततम् ॥
 'एतद्राज्ञः परं कृत्यं तथैतद्वृद्धिकारणम् ।
 स्वधर्मे स्थापनं नृणां चाल्यन्ते ये कुबुद्धिभिः ॥

(१) मार्क. २४।२४; राप्र. ३०-३१ चरैर्म
 (हारैर्म).

(२) मार्क. २४।२५; पमा. ४०४ दिना (दिक्);
 राप्र. ३१ दिना नृपः (दि भूपतिः).

(३) मार्क. २४।२६-२७; राप्र. ३१.

(४) मार्क. २४।२८; राप्र. ३१ चरेन्नृपदवा
 (नृपदवरेच्चा) ल्यारिब (ल्यादिब).

(५) मार्क. २४।२९; राप्र. ३१.

(६) मार्क. २४।३०; राप्र. ३१ च्चलितान्न
 (चलितो न).

(७) मार्क. २४।३१; राप्र. ३१.

(८) मार्क. २४।३२; राप्र. ३१ स्वधर्मे (स्वधर्म)
 चाल्यन्ते ये (चाल्यते यत्).

'पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
 सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्या-
 ऽऽप्नोति वै यतः ॥
 'एवमाचरते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणम् ।
 स सुखी विहरत्येष शक्रस्यैति सलोक्ताम् ॥
 'दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
 धर्मः प्रोक्तः क्षिते रक्षा शस्त्राजीवश्च जीविका ॥
 जीविका कराद्यादानद्वारा । राप्र. १२
 'यश्चोल्लङ्घ्य स्वकं धर्मं स्ववर्णाश्रमसंज्ञितम् ।
 नरोऽन्यथा प्रवर्तते स दण्ड्यो भूभृतो भवेत् ॥
 ये च स्वधर्मसंत्यागात्पापं कुर्वन्ति मानवाः ।
 उपेक्षतस्तानृपतेरिष्टापूर्तं प्रयात्यधः ॥
 तस्माद्राज्ञा प्रयत्नेन सर्वे वर्णाः स्वधर्मतः ।
 प्रवर्तन्तोऽन्यथा दण्ड्याः स्थाप्याश्चैव स्वधर्मसु ॥

* मत्स्यपुराणम्

ब्रह्मणो राजनीतिः- सतां रक्षणं असतां निग्रहः
 संग्रामेष्वनिवर्तित्वं अनाथवृत्तिकल्पनं स्वधर्मस्थापनं
 सर्वत्राविश्वसित्वं बकसिंहादीनामनुकरणं
 इन्द्रियजयः व्यसनत्यागः सामाद्यु-
 पायैः शत्रुवशीकरणं दण्ड्या-
 दण्डयविवेकश्च राज-
 कर्तव्यानि

'निकायेषु निकायेषु तथा ब्रह्मा जगद्गुरुः ।
 असतामुपघाताय राजानं ज्ञातवान् स्वयम् ॥

* मत्स्यपुराणसदृशानि यानि वचनानि विष्णुधर्मोत्तरे वर्तन्ते
 तानि पृथङ्गं संगृहीतानि, अत्रैव तेषां स्थलनिर्देशादि कृतम् ।

(१) मार्क. २४।३३; पमा. ३९६ धर्मस्याऽऽप्नोति
 वै यतः (धर्मेष्वामोति पुष्कलम्); राप्र. ३१ यतः (यमः).

(२) मार्क. २४।३४.

(३) मार्क. २५।५; राप्र. १२ जीवश्च (जीवस्य).

(४) मार्क. २५।३५-३७.

(५) मत्स्य. २१।१६; विश्व. २।३८।६ तथा (पुरा)
 जगद्गुरु (जग्द्गुरु) राजानं ज्ञात (राजानः कृत).

नरान् परीक्षयेद्राजा साधून् संमानयेत्सदा ।
निग्रहं चासतां कुर्यात्स लोके लोकजित्तमः ॥

निग्रहेणासतां राजा सतां च परिपालनात् ।
एतावदेव कर्तव्यं राज्ञा स्वर्गमसीप्सुना ॥

राजकृत्यं हि लोकेषु नास्त्यन्यज्जगतीपते ।
असतां निग्रहादेव सतां च परिपालनात् ॥

यजेत राजा बहुभिः क्रतुभिश्च सदक्षिणैः ।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥

स्वाप्तदक्षिणैः ऋत्विग्भिः प्राप्ता दक्षिणा येषु तैः ।

राप्र. १२३

सांवत्सरिकमात्रैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।
स्यात्स्वाध्यायपरो लोके वर्तेत पितृबन्धुवत् ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विज्ञानां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥

(१) मत्स्य. २११।७; विष. २।३८।७ नरान् (चरैः)
साधून् संमानयेत् (धूर्तान् संमाजयेत्) लोके लोकजित्तमः
(तु लोकजिदुत्तमः) . एतदनन्तरमयं श्लोकः अधिकः—
' धान्यसंरक्षणार्थाय निर्मादौ - कक्षमुदरन् । यथा वर्धयते धान्यं
वर्धनीयास्तथा प्रजाः ॥ '.

(२) मत्स्य. २११।८; विष. २।३८।९ राजा (राज्ञा)
पालनात् (पालनैः) मभीप्सुना (मभीप्सता) .

(३) मत्स्य. २११।९; विष. २।३८।१०.

(४) मत्स्य. २१५।५६; विष. २।६५।४८ बहुभिः
क्रतुभिरेव स (क्रतुभिर्वहुभिरेवाऽऽस) ; राप्र. १२३ भिदेव
स (भिः स्वाप्त) .

(५) मत्स्य. २१५।५७; विष. २।६५।४९ कमाते
(कैराते) त्त्वाध्याय (च्वाग्नाय) बन्धुवत् (बन्धुषु) ;
राप्र. १२४ विधवत्, उत्त. : २५१ पू., विष्णुधर्मोत्तरम्.

(६) मत्स्य. २१५।५८ निधिर्वा (विधिर्वा) ; विष.
२।६५।५० पूजको (पूजनं) ह्योऽभि (ह्यो वि) ; राप्र.
१२४ ब्राह्मोऽभि (बाह्यो वि) शेषं विधवत्.

आवृत्तानां कृतसमावर्तनानाम् । हि प्रसिद्धः ।

राप्र. १२४

तं च स्तेना न वाऽमित्रा हरन्ति न विनश्यति ।
तस्माद्ब्राह्म विधातव्यो ब्राह्मो वै ह्यक्षयो निधिः ॥

समोत्तमाधमै राजा ह्याहूय पालयेत्प्रजाः ।
न निर्वर्तेत संग्रामात्क्षेत्रं व्रतमनुस्मरन् ॥

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां निःश्रेयसं परम् ॥

कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
योगक्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥

योगः अलब्धलभः । क्षेमं सिद्धस्य परिपालनम् ।

वृत्तिः जीवनोपायः ।

राप्र. १२४

वर्णाश्रमव्यवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
स्वधर्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्मे स्थापयेत्तथा ॥

आश्रमेषु तथा कार्यमन्नं तैलं च भाजनम् ।
स्वयमेवाऽऽनयेद्राजा सत्कृतान्नवमानयेत् ॥

(१) मत्स्य. २१५।५९ निधिः (विधिः) ; विष.
२।६५।५१ पूर्वाधे (न तं स्तेना नाप्यमित्रा हरन्ति न च
नश्यति ।) विधातव्यो ब्राह्मो वै ह्यक्षयो (निधातव्यो
ब्राह्मणेष्वक्षयो) ; राप्र. १२४ विधवत्, उत्त.

(२) मत्स्य. २१५।६०; विष. २।६५।५२ ह्याहूय
पालयेत् (ह्याहूताः पालयन् प्र) .

(३) मत्स्य. २१५।६१; विष. २।६५।५३; राप्र.
१२४.

(४) मत्स्य. २१५।६२; विष. २।६५।५४ नाथवृ
(नां च वृ) योग (योगं) ; राप्र. १२४.

(५) मत्स्य. २१५।६३; विष. २।६५।५५ व्यवस्थानं
(व्यवस्था तु) कार्यं (कार्या) स्थापयेत्तथा (विनिर्भोजयेत्) ;
राप्र. १२१ स्वधर्मे (स्वे धर्मे) शेषं विधवत्, उत्त.

(६) मत्स्य. २१५।६४; विष. २।६५।५६ (आश्र-
मेषु यथाकालं तैलभाजनभोजनम् । स्वयमेव नयेद्राजा
सत्कृतान्नवमान्य च ॥) ; राप्र. १२४ (आश्रमेषु यथाकालं
तैलं भाजनभोजनम् । स्वयमेव नयेद्राजा सत्कृतान्नवमान्य च ॥) .

आश्रमेषु स्थानेषु । सङ्कृतान् कार्येषु नियुक्तान् ।
अवमत्य उपेक्ष्य । अनेनाऽऽदरातिशय उच्यते ।

राप्र. १२४

‘तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।
निवेदयेत्प्रयत्नेन देववच्चिरमर्चयेत् ॥

‘द्वे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋज्वी वक्त्रा च मानवैः ।
वक्त्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबाधेत चाऽऽगताम् ॥

‘नास्य चिद्धं परो विद्याद्विद्याचिद्धं परस्य तु ।
गूढेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥

‘न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुन्तति ॥

‘विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥

‘वृकवच्चापि लुम्पेत शशवच्च विनिक्षिपेत् ।
दृढप्रहारी च भवेत्तथा शूकरवन्नृपः ॥

यथा वृको मेषादिरक्षकानवधानमासाद्य मेषं हन्ति,
एवं शत्रुरक्षकानवधाने शत्रुं हन्यात् । विनिष्पतेत्
शत्रुभिरभिभूत आश्रयान्तरं गच्छेत् । राप्र. १२५

(१) मत्स्य. २१५।६५; विद्य. २।६५।५७ च्चिरम
(च्चैनम) ; राप्र. १२४ विधवत् .

(२) मत्स्य. २१५।६६; विद्य. २।६५।५८ उत्तराधे
(शठान्ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबोधं तदा गतान् ॥) .

(३) मत्स्य. २१५।६७; विद्य. २।६५।५९.

(४) मत्स्य. २१५।६८; विद्य. २।६५।६०; राप्र.
१२४ मनुः.

(५) मत्स्य. २१५।६९; विद्य. २।६५।६१ च्चाप्य-
परं (च्चापि परं) ; राप्र. १२५ विधवत्, मनुः.

(६) मत्स्य. २१५।७०; विद्य. २।६५।६२ च्चापि
(चाव) क्षिपेत् (ष्यतेत्) शूकर (सूकर) ; राप्र. १२५
विधवत्, पूर्वार्धं मनोः, उत्तरार्धं विष्णुधर्मोत्तरं .

‘चित्राकारश्च शिखिवद्दृढभक्तस्तथा श्ववत् ।
तथा च मधुराभाषी भवेत्कोकिलवन्नृपः ॥

‘काकशङ्की भवेन्नित्यमज्ञातवसति वसेत् ।
नापरीक्षितपूर्वं च भोजनं शयनं व्रजेत् ।
वस्त्रं पुष्पमलंकारं यच्चान्यन्मनुजोत्तम ॥

काकशङ्की काकवन्न कमपि विश्वसेत् । राप्र. १२५

‘न गाहेज्जनसंवाधं न चाज्ञातजलाशयम् ।
अपरीक्षितपूर्वं च पुरुषैराप्तकारिभिः ॥

‘नाऽऽरोहेत्कुजरं व्यालं नादान्तं तुरगं तथा ।
नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नैव देवोत्सवे वसेत् ॥

‘नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मज्ञ त्राताऽश्रान्तो भवेन्नृपः ॥

‘कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरज्यते ।
विरज्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ॥

‘अनुरागकरं लोके कर्म कार्यं महीक्षिता ।
विरागजनकं लोके वर्जनीयं विशेषतः ॥

(१) मत्स्य. २१५।७१; विद्य. २।६५।६३ स्तथा
श्व. (स्तथाऽऽन्ध) तथा च (भवेच्च) भवेत्को (शुकको) ;
राप्र. १२५ तथा च (भवेच्च) भवेत्को (तथा को)
विष्णुधर्मोत्तरम् .

(२) मत्स्य. २१५।७२; विद्य. २।६५।६४-६५
व्रजेत् (स्पृशेत्) ; राप्र. १२५ प्रथमार्धम्, विष्णुधर्मोत्तरम् :
१६१ विधवत्, द्वितीयतृतीयाधौ, विष्णुधर्मोत्तरम् .

(३) मत्स्य. २१५।७३; विद्य. २।६५।६५-६६
चाज्ञात (चाज्ञातं) अपरीक्षितपूर्वं च (नापरीक्षितपूर्वैस्तु) .

(४) मत्स्य. २१५।७४; विद्य. २।६५।६६-६७
देवोत्सवे वसेत् (चाशुभवाससम्) ; राप्र. १५३.

(५) मत्स्य. २१५।७५.

(६) मत्स्य. २१५।९७; विद्य. २।२४।७१ केन तथा
(तथा केन) .

(७) मत्स्य. २१५।९८; विद्य. २।२४।७१ जनकं
लोके (जननं सर्वं) विशेषतः (प्रयत्नतः) उत्त.

जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी
राज्ञां यतो भास्करवंशचन्द्र ।
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥

कामः क्रोधो मदो मानो लोभो हर्षस्तथैव च ।
एते वर्ज्याः प्रयत्नेन सादरं पृथिवीक्षिता ॥

एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भृत्यजयस्ततः ।
कृत्वा भृत्यजयं राजा पौराज्ञानपदाञ्जयेत् ॥
कृत्वा च विजयं तेषां शत्रून् बाह्यास्ततो जयेत् ॥

कामादीनामाम्यन्तराणां स्वविषयवास्तित्वेनाऽऽभ्य-
न्तराणां भृत्यादीनां च जय उक्तः— काम इति । स्वस्व-
विषये व्यवस्थापनं जयः । अन्तिमो जयः परामवः ।

राप्र. १२२

न राजा मृदुना भाव्यं मृदुहिं परिभूयते ॥
न भाव्यं दारुणेनातितीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ॥

(१) मत्स्य. २१५।९९; विद्य. २।२४।७२ प्रभवा
हि लक्ष्मी (प्रभवो हि लक्ष्यो) भास्कर (भार्गव) ।

(२) मत्स्य. २२०।१४; विद्य. २।६५।१५-१६
मानो (मानं) उत्तरार्धे (जैतव्यमरिषड्वर्गमाहुस्तु पृथिवी-
क्षिताम् ॥); राक. १४७ उत्तरार्धे (जैतव्यो रिषड्वर्ग-
व्यान्तरः पृथिवीक्षिता ॥); राप्र. १२२ राकवत् ।

(३) मत्स्य. २२०।१५; विद्य. २।६५।१६-१७
पौराज्ञा (पौरजा); राक. १४७ विषयत्; राप्र. १२२
स्ततः (स्तथा) ।

(४) मत्स्य. २२०।१६; विद्य. २।६५।१७; राक.
१४७; राप्र. १२२ ।

(५) मत्स्य. २२०।२२; विद्य. २।६५।२४; राक.
१४७ भूयते (हीयते); राप्र. १४७ ।

(६) मत्स्य. २२०।२३; विद्य. २।६५।२४-२५
गेनाति (गेनापि); राक. १४७ विषयत्, पू.;
राप्र. १४७ ।

राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ।
भृत्यैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ॥
भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षवशं गतम् ।
व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत् ॥

व्यसनानि पुरुषार्थविक्षेपकाणि मृगयादीनि ।

राप्र. १४७

लोकसंग्रहणार्थं कृतकव्यसनी भवेत् ।
शौण्डीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रिकचेतसः ॥

जना विरागमायान्ति सदा दुःसेव्यभावतः ।
स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यैव महीपतिः ॥

वध्येष्वपि महाभाग भ्रूकुटिं न समाचरेत् ।
भाव्यं धर्मभूतां श्रेष्ठस्थूललक्ष्येण भूभुजा ॥

स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी ।
अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः ॥

(१) मत्स्य. २२०।२४; विद्य. २।६५।२५-२६;
राक. १४७ उक्त.; राप्र. १४७ ।

(२) मत्स्य. २२०।२५; विद्य. २।६५।२६-२७
वशं गतम् (लसत्कथम्); राक. १४७ पू., १४६ उक्त.;
राप्र. १४७ हर्षवशं गतम् (हर्षुकसंकथम्) ।

(३) मत्स्य. २२०।२६; विद्य. २।६५।२७-२८
शौण्डीरस्य (शौण्डीर्यस्य) मुद्रिकत (मुद्रिस्त); राक.
१४७ पू., १५२ उक्त.; राप्र. १४७ कृतक (भृतक) ।

(४) मत्स्य. २२०।२७; विद्य. २।६५।२८-२९
जना (जनो) यान्ति (याति); राक. १५२ पूर्वार्धे
(जना उद्वेगमायान्ति सदा दुःखविभाविताः।) पू.; राप्र.
१४७ भावतः (भाविताः) पू.: १२१ उक्त. ।

(५) मत्स्य. २२०।२८; विद्य. २।६५।२९-३०
वध्ये (मध्ये) भ्रू (भ्रु); राप्र. १२१ भ्रू (भ्रु) पू.:
११९ भूभुजा (भूभृता) उक्त. ।

(६) मत्स्य. २२०।२९; विद्य. २।६५।३०-३१;
राक. १५२ उक्त.; राप्र. ११९ पू., ११६ उक्त. ।

दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्धुवं भवेत् ।
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥

दीर्घसूत्रस्य कर्महानिरुक्ता- अदीर्घेति । कार्यविशेषे
दीर्घसूत्रताऽपि कर्तव्येत्युक्तम्- दोष इति ।

राप्र. ११६-११७

अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥
ये चास्य भूमिजयिनो भवेयुः परिपन्थिनः ॥
तानानयेद्वशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ।
यथा न स्यात्कृशीभावः प्रजानामनवेक्षया ॥
तथा राज्ञा प्रकर्तव्यं स्वराष्ट्रं परिरक्षता ।
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्शयत्यनवेक्षया ॥
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ।
भृतो वत्सो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ॥
तथा राष्ट्रं महाभाग भृतं कर्मसहं भवेत् ।
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं स परिरक्षति ॥

(१) मत्स्य. २२०।३० ; विद्य. २।६५।३१-३२ ;
राक. १५२-१५३ द्रोहे (क्रोधे) ; राप्र. ११६-११७
रागे (दोषे).

(२) मत्स्य. २२०।३१ ; विद्य. २।६५।३२ कर्तव्ये
(वक्तव्ये) ; राक. १५३ ; राप्र. ११७.

(३) मत्स्य. २२०।३८ ; विद्य. २।६५।६८ भूमि-
जयिनो (भूमि जयतो).

(४) मत्स्य. २२०।३९ ; विद्य. २।६५।६८-६९ द्रोहे
(द्रशं) ; राप्र. २५३ उक्त.

(५) मत्स्य. २२०।४० ; विद्य. २।६५।६९-७०
प्रकर्तव्यं (विधातव्यं) यः कर्श (यत्कर्शं) ; राप्र. २५३
प्रकर्तव्यं स्वराष्ट्रं (विधातव्यं स्वराज्यं) कर्श (कर्षं).

(६) मत्स्य. २२०।४१ ; विद्य. २।६५।७०-७१
भ्रश्यते (भ्रंशते) ; राप्र. २५३.

(७) मत्स्य. २२०।४२ ; विद्य. २।६५।७१-७२ सहं
(महद्) राज्यं स (राजा सु) ; राप्र. २५३ राज्यं स
(राष्ट्रं स्वं).

संजातमुपजीवेत्तु विन्दते स महत्फलम् ।
राष्ट्राद्विरण्यं धान्यं च महीं राजा सुरक्षिताम् ॥

महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ॥

गोपितानि सदा कुर्यात्संयतानीन्द्रियाणि च ।
अजलमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ॥

सर्वं कर्मदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोदैवमचिन्त्यं च पौरुषे विद्यते क्रिया ॥

एवं महीं पालयतोऽस्य भर्तु-

लोकानुरागः परमो भवेत्तु ।

लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मी-

लक्ष्मीवतश्चापि परा च कीर्तिः ॥

दण्डलक्षणं व्यापकं दण्डस्वरूपं च, दण्डप्रणयनविधिः

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥

बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविधवा यतः ।

मात्स्यन्यायेन भक्ष्येरन् यदि दण्डं न पातयेत् ॥

(१) मत्स्य. २२०।४३ ; विद्य. २।६५।७२-७३
(तं प्रजाश्चोपजीवन्ति विन्दते सुमहत्फलम् । दुष्टाद्विरण्यं
धान्यं च महीं राजा सुरक्षिता ॥) ; राप्र. २५३-२५४
राष्ट्रा (दुष्टा).

(२) मत्स्य. २२०।४४ ; विद्य. २।६५।७३ उक्त.

(३) मत्स्य. २२०।४५ ; विद्य. २।६५।७४ पूर्वार्धे
(गोपिनो हि सदा कार्यः संविभागः प्रियाणि च ।).

(४) मत्स्य. २२०।४६ ; विद्य. २।६५।७५ विधाने
दैवमानुषे (विधानं चैव पौरुषम्) च (हि).

(५) मत्स्य. २२०।४७ ; विद्य. २।६५।७६ उत्तरार्धे
(लोकानुरागप्रभवा हि लक्ष्मीलक्ष्म्या भवेच्चैव परश्च लोकः ॥).

(६) मत्स्य. २२५।८ ; विद्य. २।७०।८ ; राप्र. २८५.
निर्भयः (पापहा).

(७) मत्स्य. २२५।९ ; विद्य. २।७०।९ (बालवृद्धातुर-
यतिद्विजातिविकलावलाः । मत्स्यन्यायेन भक्ष्येरन् यदि दण्डो न
पालयेत् ॥) ; राप्र. २८५ वा यतः (वावलाः).

१देवदैत्योरगगणाः सर्वे भूतपतत्रिणः ।
उत्क्रामयेयुर्मर्यादां यदि दण्डं न पातयेत् ॥
२एष ब्रह्माभिशापेषु सर्वप्रहरणेषु च ।
सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥
३पूज्यन्ते दण्डिनो देवैर्न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
न ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्यमणावपि ॥
४यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ।
रुद्रमग्निं च शक्रं च सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥
५विष्णुं देवगणांश्चान्यान् दण्डिनः पूजयन्ति च ।
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ॥
६दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
राजदण्डभयादेव पापाः पापं न कुर्वते ॥
७यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि ।
एवं सांसिद्धिके लोके सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥

(१) मत्स्य. २२५।१०; विद्य. २।७०।१० गणाः सर्वे (नराः सिद्ध) उत्तरार्धे (उत्क्रामेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डो न पालयेत् ॥); राप्र. २८५ गणाः (नराः) उत्तरार्धे (उत्क्रामेयुश्च मर्यादां यदि दण्डो न पालयेत् ॥)।

(२) मत्स्य. २२५।११; विद्य. २।७०।११; राप्र. २८५ कोपेषु (कोपेषु)।

(३) मत्स्य. २२५।१२; विद्य. २।७०।१२ देवैर्न (देवा न) न ब्रह्माणं विधातारं (न ब्राह्मणं न धातारं); राप्र. २८५ देवैर्न (देवा न) ब्रह्माणं (ब्राह्मणं)।

(४) मत्स्य. २२५।१३; विद्य. २।७०।१३; राप्र. २८५।

(५) मत्स्य. २२५।१४; विद्य. २।७०।१४ श्वान्यान् (श्वान्ये) च (हि); राप्र. २८५-२८६।

(६) मत्स्य. २२५।१५; विद्य. २।७०।१५; राप्र. २८६।

(७) मत्स्य. २२५।१६; विद्य. २।७०।१६ देके (दन्ये); राप्र. २८६।

१अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डं न पातयेत् ।
यस्मादण्डो दमयति दुर्मदान् दण्डयत्यपि ।
दमनादण्डनाच्चैव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ॥

२दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समेतै-

भांगो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।

दत्तं कुमारं ध्वजिनीपतित्वं

वरं शिशूनां च भयाद्बलस्थम् ॥

शिशूनां वरं श्रेष्ठम्, अतिशिशुमित्यर्थः । तं कुमारं कार्तिकेयं बलस्थं सैन्यमध्यस्थं सन्तं ध्वजिनीपतिं सेनापतिं चक्रुरित्यर्थः । राप्र. २८७

३ब्राह्मणं नैव हन्यात्तु सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

प्रवासयेत्स्वकाद्राष्ट्रात्समग्रधनसंयुतम् ॥

४न जातु ब्राह्मणं वध्यात्पातकं त्वधिकं भवेत् ।

यस्मात्तस्मात्प्रयत्नेन ब्रह्महत्यां विवर्जयेत् ॥

५अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्डयाश्चैवाप्य-

दण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकं चाधिगच्छति ॥

(१) मत्स्य. २२५।१७; विद्य. २।७०।१७-१८ दण्डं न पातयेत् (दण्डो न पालयेत्) द्वितीयाधे (तस्मादण्ड्यान् दमयति दण्ड्यान् दण्डयत्यपि); राप्र. २८६ दण्डं न पातयेत् (दण्डो न पालयेत्) दुर्मदान् (अदण्ड्यान्)।

(२) मत्स्य. २२५।१८; विद्य. २।७०।१८ समेतै (समस्तै) दत्तं कुमारं ध्वजिनीपतित्वं (चक्रुः कुमारं ध्वजिनी-पतिं च); राप्र. २८७ दत्तं कुमारं ध्वजिनीपतित्वं (चक्रुः कुमारं ध्वजिनीपतिं च)।

(३) मत्स्य. २२७।२१४; विद्य. २।७२।१९७-१९८ (न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् । वध्ये विवा-सयेद्राष्ट्रात्समग्रधनमश्नतम् ॥)।

(४) मत्स्य. २२७।२१५; विद्य. २।७२।१९८-१९९ पूर्वार्धे (न जातु ब्राह्मणवधात्पापमप्यधिकं क्वचित् ।)।

(५) मत्स्य. २२७।२१६; विद्य. २।७२।१९९ चाधि (चैव)।

ज्ञात्वाऽपराधं पुरुषस्य राजा
कालं तथा चानुमतं द्विजानाम् ।
दण्डयेषु दण्डं परिकल्पयेत्
यो यस्य युक्तः स समीक्ष्य कुर्यात् ॥

विष्णुपुराणम्

शस्त्रजीविका पृथ्वीपालनं वर्णसंस्थापनं च राजधर्मोः

दानानि दद्यादच्छातो द्विजेभ्यः

क्षत्रियोऽपि हि ।

यजेच्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिव ॥
शस्त्राजीवो महीरक्षा प्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्यो नराधिपः ।
भवन्ति नृपतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
दुष्टानां त्रासनाद्वाजा शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्तोत्यभिमतांलोकान् वर्णसंस्थाकरो नृपः ॥
क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् ।
वधश्च धर्मयुद्धेन स्वराज्यपरिपन्थिनाम् ॥

श्रीमद्भागवतम्

पृथुवैवन्त्यवर्णनमिषेण राजधर्मवर्णनम्

अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः

कलावतारस्य कथामृतादृताः ।

यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः

इलाद्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ॥

एष धर्मभूतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेऽनुवर्तयन् ।
गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपन्थिनाम् ॥
एष वै लोकपालानां विभर्त्येकस्तनौ तनूः ।
काले काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितम् ॥

(१) मत्स्य. २२७।२१७; विष्णु. २।७२।२००
पुरुषस्य (पुरुषं च) मतं (मते) उत्तरार्धे (दण्डेषु दण्डं
परिकल्पयेत् पापस्य ये तच्छमनं न कुर्युः ॥).

(२) विष्णु. ३।८।२६-२९.

(३) विष्णु. ६।७।३.

(४) भाग. ४।१६।३-१३.

वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुञ्चति ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन् सूर्यवद्विभुः ॥
तितिक्षत्यक्रमं वैवैय उपर्याक्रमतामपि ।
भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान् ॥
देवेऽवर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः ।
कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत् ॥
आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना ।
सानुरागावलोक्य विशदस्मितचारुणा ॥

अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो

गम्भीरवेधा उपगुप्तचित्तः ।

अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा

पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा ॥

दुरासदो दुर्विषह आसन्नोऽपि विदूरवत् ।
नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोऽनलः ॥
अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम् ॥
नादण्डयं दण्डयत्येष सुतमात्मद्विषामपि ।
दण्डयत्यात्मजमपि दण्डयं धर्मपथे स्थितः ॥
अस्याप्रतिहतं चक्रं पृथोरामानसाचलात् ।
वर्तते भगवानर्को यावत्तपति गोगणैः ॥
रञ्जयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः ।
अथामुमाहू राजानं मनोरञ्जनकैः प्रजाः ॥
दृढव्रतः सत्यसंधो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः ।
शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥
मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्यामर्ध इवाऽऽत्मनः ।
प्रजासु पितृवृत्तिरगधः किङ्करो ब्रह्मवादिनाम् ॥
देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदां नन्दिवर्धनः ।
मुक्तसङ्गप्रसङ्गोऽयं दण्डपाणिरसाधुषु ॥

प्रजापालनं करप्रयोजनम्

श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो

यत्सांपराये सुकृतात्पुष्टमंशम् ।

हर्ताऽन्यथा हृतपुण्यः प्रजाना-

मरक्षिता करहारोऽघमस्ति ॥

(१) भाग. ४।१६।१५-१८. (२) भाग. ४।२०।१४-

‘अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह योजितः ।
रक्षिता वृत्तितः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक् ॥
‘य उद्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन् ।
प्रजानां शमलं भुङ्क्ते भगं च स्वं जहाति सः ॥
‘राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभिः ॥

प्रजारक्षणं राजधर्मः

‘सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः ।
आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ॥
एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा ।
विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिन्द्रेण सह मोदते ॥

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

पुष्करोक्ता राजनीतिः— राजवरणं राष्ट्रप्रवरैः कर्तव्यम्,
धर्मस्वपालनव्रतस्य ग्रहणं दुर्गवसतिः प्रजापालनं
देवतापूजनं देवमन्दिराणां रक्षणं स्थापनं
च देवद्रव्यानपहरणं अधार्मिकविवासनं
च राजकर्तव्यानि

पुष्कर उवाच—

‘एवं गुणगणाकीर्णं वरयेयुर्नराधिपम् ।
संभूय राष्ट्रप्रवराः क्षत्रियं तु कुलोद्भूतम् ॥
वृत्तश्च तैर्व्रतं राजा गृहीयाद्विजितेन्द्रियः ।
पालयिष्यामि वः सर्वान् धर्मस्थानात्र संशयः ॥
‘दुर्गे सर्वगुणोपेते वास्तुलक्षणसंयुते ।
वसनं विवर्धयेत्कोशं धर्मेण पृथिवीपतिः ॥
‘प्रजानां पालनं कार्यं तत्र स्थाने महीक्षिता ।
स्वदेशे देवता याश्च कृता राज्ञः पुरातनैः ॥

‘दायं वित्तं जनं तासां प्रयत्नेन च पालयेत् ।
देवद्रव्यापहारेण राजा नरकमृच्छति ॥
‘अस्मिन्नपि तथा लोके प्राप्नोति च पराभवम् ।
पालयन्ति महीं देवाः पूजिताः पृथिवीक्षिता ॥
‘दैवायत्तमिदं सर्वं भूतलं द्विजपुङ्गव ।
धूपदीपनमस्कारपुष्पमाल्यानुलेपनैः ॥
‘रत्नानुसंप्रदानैश्च पूजनीयाः सुरोत्तमाः ।
पूजिताः पूजयन्त्येते चाऽऽयुषा यशसा श्रिया ॥
‘प्राप्यते देवताभक्त्या चानुष्ठाने महत्पदम् ।
पूजिताः संप्रयच्छन्ति कामान्मृणामभीप्सितान् ॥
‘एकमप्याश्रितो देवं राजा भाग्वनन्दन ।
सर्वासां पूजनं कुर्याद्देवतानामसंशयम् ॥
‘देवतानां न चोच्छिन्त्यात्पूर्वदायं कथंचन ।
प्राक्स्थितं तन्न चोच्छिन्त्यान्न
च चिच्छिन्यात्तथा नवम् ॥

‘तच्छेत्ता नरकं याति सह पूर्वैः पितामहैः ।
अपि स्वल्पं न हर्तव्यं देवद्रव्यं विजानता ॥

(१) विध. २।३।३ ; राप्र. १२८ प्रयत्नेन च (प्रयत्ना-
त्परि) पू.

(२) विध. २।३।४ ; राप्र. १२८ पूजिताः (पालिताः)
उत्त.

(३) विध. २।३।५ ; राप्र. १२८ दैवा (देवा).

(४) विध. २।३।६ ; राप्र. १२८ रत्नानु (रत्नानां)
चाऽऽयुषा (आयुषा).

(५) विध. २।३।७ ; राप्र. १२८ चानुष्ठाने
(मनुष्येण) णामभीप्ति (णां मनोग).

(६) विध. २।३।८ ; राप्र. १२८.

(७) विध. २।३।९ ; राप्र. १४९ तानां न चे
(तासु न वो) दायं (दायान्) तन्न (च न) च
चिच्छिन्यात्तथा नवम् (चोच्छिन्त्यात्तथा जनात्).

(८) विध. २।३।१० ; राप्र. १४९ तच्छेत्ता
(उच्छेत्ता).

(१) भाग. ४।२१।२२.

(२) भाग. ४।२१।२४.

(३) भाग. ७।११।४.

(४) भाग. १।१।७।४५-४६.

(५) विध. २।४।१-२.

(६) विध. २।३।१८.

(७) विध. २।३।१२ ; राप्र. १२८ (स्वदेशदेवतार्चयाः

कृतारामं पुरातनैः ॥) उत्त.

‘स्वल्पस्यापि फलं घोरं यस्माज्जन्मान्तरे भवेत् ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥
 ‘देवद्रव्यापहरणान्नरकं प्रतिपद्यते ।
 सन्तीह देवताः सौम्याः सन्त्युग्राश्चापि भार्गव ॥
 ‘दर्शयन्ति रुषं सौम्या राज्यभ्रंशादिभिर्नृणाम् ।
 अस्मिँल्लोके रुषं क्रूरा नैव कुर्वन्ति देवताः ॥
 ‘तासां वित्तापहरणाद्राजा नरकमृच्छति ।
 पूर्वैः पितामहैः सार्धं प्रागुक्तं फलमेव तु ॥
 ‘देवद्रव्यापहरणं नैव जातु भवेद्दृष्टा ।
 सर्वस्वरहितान् कृत्वा देवद्रव्यापहारिणः ॥
 अङ्कयित्वा द्विजश्रेष्ठ स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।
 त्रैविद्या वणिजो वैद्या लिङ्गिनो देवपालकाः ॥
 तथा तत्प्रतिबद्धाश्च न कुर्युः कलहं मिथः ।
 तेषां सहायकः स्वामी निग्रहानुग्रही भवेत् ॥
 ‘रागद्वेषवियुक्तस्तु विवास्यश्चान्यथा भवेत् ।
 दण्डं च देवतागामि देवद्रव्यस्य सूचकम् ॥
 ‘सर्वान् विवासयेद्राजा धार्मिको धर्मकारणात् ।
 राज्ञा सर्वप्रयत्नेन पालनीयाः सुरालयाः ॥
 कर्तव्याश्च महाभाग सुरलोकमभीप्सता ।
 देवतास्तु प्रतिष्ठाप्य तल्लोकं ध्रुवमाप्नुयात् ॥
 कृत्वा देवगृहं शुभ्रं स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 तदा भोगप्रमाणेन लक्ष्मीस्तत्रापि भार्गव ॥

मृत्प्रासादादशगुणं स्थूलदारुकृते भवेत् ।
 फलं दशगुणं तस्मात्तथा पक्वेष्टकाकृते ॥
 तस्मादशगुणं शैले नात्र कार्या विचारणा ।
 यावत्संख्यं नरः कुर्याद्देववेशम् सुधासितम् ॥
 तावज्जन्मान्तराणीह यशसा स विराजते ।
 कृत्वा च चित्रविन्यासं गन्धर्वैः सह मोदते ॥
 कृत्वा संशोधनं तत्र विरोगः समपद्यते ।
 प्रोक्षयित्वा मनस्तापान्मानवः प्रतिमुच्यते ॥
 कृत्वोपलेपनं राम नाकमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 गन्धर्वलोकमाप्नोति कृत्वा वर्णकरञ्जितम् ॥
 गन्धैः समुक्षितं कृत्वा गन्धर्वैः सह मोदते ।
 उपकारप्रदानेन श्रियमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 गीतवाद्यप्रदानेन सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 प्रेक्षणीयप्रदानेन रूपवानभिजायते ॥
 तथा औज्ज्वल्यमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ।
 स्नापयित्वा घृतेनार्चा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 स्नापयित्वा च तैलेन विरोगः समपद्यते ।
 अम्बुना स्नापयित्वा तु सौभाग्यमधिगच्छति ॥
 विरूक्षयित्वा तां राम पापं जहति मानवाः ।
 अनुलेपनदानेन रूपमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 तथा पुष्पप्रदानेन श्रियमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 धूपदानेन धर्मज्ञ रतिमाप्नोति शोभनाम् ॥
 तथा दीपप्रदानेन चक्षुष्मानभिजायते ।
 अन्नदः सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति ॥
 पानकानां प्रदानेन तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 वसुदो रूपमाप्नोति रूपमाप्नोति रूप्यदः ॥
 रुक्मदः सर्वमाप्नोति श्रियमाप्नोति सर्वदः ।
 छत्रदः स्वर्गमाप्नोति तालवृन्तप्रदो दिवम् ॥
 चामराणां प्रदानेन राजा भवति धार्मिकः ।
 पताकायाः प्रदानेन सर्वपापान् व्यपोहति ॥
 ध्वजदानेन लोकेऽस्मिन् ध्वजभूतो भवेन्नरः ।
 नानाविधानां भोगानां तथा राम प्रदायकः ॥
 तानेव भोगानाप्नोति सर्वमाप्नोति भूमिदः ।
 देवमाल्यापनयनाद्रोदानफलमाप्नुयात् ॥

(१) विघ्न. २।३१।११; राप्र. १४९ षष्टिवर्ष
 (षष्टिवर्ष).

(२) विघ्न. २।३१।१२; राप्र. १४९ भार्गव (भारत).

(३) विघ्न. २।३१।१३ सौम्या (सौम्य) क्रूरा (क्रूरा);
 राप्र. १५०.

(४) विघ्न. २।३१।१४; राप्र. १५० फल (काल).

(५) विघ्न. २।३१।१५-१६.

(६) विघ्न. २।३१।१७; राप्र. १५० सहायकः
 (तन्नायकः) ग्रही (ग्रहे).

(७) विघ्न. २।३१।१८; राप्र. १५० पू.

(८) विघ्न. २।३१।१९-४२.

तदाहुतिप्रदानेन तल्लोकमभिपद्यते ।
 नमस्कारप्रणामाभ्यामेनोभिः प्रतिमुच्यते ॥
 प्रदक्षिणं तथा कृत्वा भवत्याचारवान्नरः ।
 स्तुत्वा च देवतां राम मनोदुःखात्प्रमुच्यते ॥
 संतर्पयित्वा तोयेन तूर्तिं समधिगच्छति ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विशुद्धेनान्तरात्मना ॥
 अर्चास्थाः पूजयेत्सर्वा देवता भूरिदर्शन ।
 तदाश्रितांश्च युज्यते तदा तद्विधिपारगान् ॥
 'तत्पूजने तथा राम तांश्च संपूजयेत्सदा ।
 ब्राह्मणाश्च नियोक्तव्या वेदोक्तसुरपूजने ॥
 'यस्य राज्ञस्तु विषये देववेश्म विशीर्यते ।
 तस्य सीदति तद्वाष्ट्रं देववेश्म यथा तथा ॥
 संस्कारं लभयेद्यस्तु देववेश्म पुरातनम् ।
 स च सौख्यमवाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥
 वापीकूपतडागानां सदा त्रिदशवेश्मनाम् ।
 भूयः संस्कारकर्ता च लभते मुक्तिर्जं फलम् ॥
 देवसंपूजनाद्राम वृद्धिं समुपगच्छति ।
 राज्ञस्तु विषये यस्य पूज्यन्ते सततं सुराः ॥
 अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च रिपवश्च सुदारुणाः ॥
 ईतयश्च तथैवान्या न भवन्ति द्विजोत्तम ॥
 तस्मात्प्रयत्नेन सदा नरेन्द्रैः
 पूजा विधेया विषये सुराणाम् ।
 सुरार्चनात्पूतसमस्तपापाः
 स्वर्गं क्षितीशाश्चिरमाप्नुवन्ति ॥

ब्राह्मणरक्षणम्

पुष्कर उवाच-

'ब्राह्मणान् पूजयेद्वाजा ब्राह्मणान् पालयेत्सदा ।
 ब्राह्मणा हि महाभाग देवानामपि दैवतम् ॥

(१) विद्य. २।३१।४३; राप्र. १२८ उक्त.

(२) विद्य. २।३१।४४-५०.

(३) विद्य. २।३२।१; राप्र. १२८ महाभाग
 (महाभागा) दैवतम् (देवता).

'ब्राह्मणानां क्षितिं दद्याद्भोगानन्यांश्च पार्थिवः ।
 ब्राह्मणेषु तु युद्धं निधिस्तत्पारलौकिकम् ॥

ब्राह्मणानामिति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे । ब्राह्मणानां क्षितिं
 दत्त्वा स्वमुद्राङ्कितं पत्रमपि दद्यात् । राप्र. १२८

'वेदलाङ्गलकृष्टेषु द्विजक्षेत्रेषु भारत ।

उत्तस्य दानबीजस्य फलस्यान्तो न विद्यते ॥

'ब्रह्मस्वं चैव नाऽऽदद्याद्ब्रह्मस्वं पालयेत्तथा ।

ब्रह्मस्वहरणाद्राम नरकं पश्यते नरः ॥

'न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं सप्तपूरुषम् ॥

'ब्रह्मस्वं प्रणयाद्भुक्तं हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ।

द्रोहाद्भुक्तं तदेवेह कुलानां पातयेच्छतम् ॥

सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्येकमङ्गुलम् ।

हरन्नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥

अत्र सुवर्णशब्दः परिणामविशिष्टसुवर्णवचनः ।

राप्र. १५०

'दृष्ट्वा विटं दुराचारं ब्राह्मणं न द्विषेत्कचित् ।

ब्राह्मणानां परीवान्नाशमाप्नोति मानवः ॥

'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

नैवास्ति ब्राह्मणवधात्पापं गुस्तरं कचित् ॥

(१) विद्य. २।३२।२; राप्र. १२८ पार्थिवः (पार्थिव)
 पू. : १३० निधिस्त (विधि) उक्त.

(२) विद्य. २।३२।३; राप्र. १३० भारत (भार्गव).

(३) विद्य. २।३२।४; राप्र. १५० चैव ना (नैव
 चा) नरकं पश्यते (नरके पच्यते).

(४) विद्य. २।३२।५; राप्र. १५० सप्तपूरुषम्
 (सप्तपूरुषान्).

(५) विद्य. २।३२।६-७; राप्र. १५०.

(६) विद्य. २।३२।८; राप्र. १५० विटं (ऽविषं).

(७) विद्य. २।३२।९; राप्र. १५० अवस्थितम्
 (अपि स्थितम्).

ब्रह्महा नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ।
 वर्षाणामयुतं राम पच्यते स्नायुपूरिते ॥
 शोणितं यावतः पांसून् संगृह्णाति द्विजन्मनाम् ।
 क्षतात्तावन्ति वर्षाणि क्षतकुञ्जरकै वसेत् ॥
 उपद्रुतो द्विजो येन त्यजेज्जीवितमात्मनः ।
 ब्रह्महत्या भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
 देहत्यागाच्च नरकं ब्राह्मणोऽपि प्रपद्यते ।
 तेन चाधिकमाप्नोति राम पापं नराधमः ॥
 अदैवं दैवतं कुर्युः कुर्युर्दैवमदैवतम् ।
 ब्राह्मणाश्च महाभागा नमस्यास्ते सदैव हि ॥
 ब्राह्मणानां तथा कार्यं यत्नात्कुर्वीत पार्थिवः ।
 कालातिपातं च तथा विप्रकार्ये न कारयेत् ॥
 निष्पीडितस्तूपवसेद्येन विद्वान्निशां जनः ।
 स राम नरकं याति वर्षाणां तु दशायुतम् ॥
 ब्राह्मणी रुदती हन्ति कुलं रोदयतो ध्रुवम् ।
 तदभ्रुवह्निर्दहति कुलं त्रिपुरुषं ध्रुवम् ॥
 विद्वानप्यथवाऽविद्वान् ब्राह्मणो मानमर्हति ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाऽभिर्द्विजपुङ्गव ॥
 प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तीह सुरा विप्रप्रतिष्ठिताः ॥
 तन्मुखे तु तथाऽश्नन्ति देवाश्च पितृभिः सह ।
 वह्नौ हुताच्छ्रेष्ठतमं हुतं विप्रमुखाग्निषु ॥
 अस्कन्नमविरुद्धं च प्रायश्चित्तैर्विवर्जितम् ।
 यावतो व्रसते ग्रासान् विद्वान् विप्रः

सुसंस्कृतः ॥

अन्नप्रदस्य तावन्तः क्रतवः परिकीर्तिताः ।
 ब्राह्मणानां करान्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ॥

(१) विघ. २।३२।१० ; राप्र. १५१ स्नायुपूरिते
 (चावगूरिते) .

(२) विघ. २।३२।११ पांसून् संगृह्णाति (पांसून्
 गृह्णातीह) क्षतात्ता (कर्ता ता) क्षत (कृत) ; राप्र. १५१.

(३) विघ. २।३२।१२ ; राप्र. १५१.

(४) विघ. २।३२।१३-४३.

ब्राह्मणस्य करे यस्मात्सर्वतीर्थसमागमः ।
 ब्राह्मणेभ्यः समुत्पन्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 अमोघशपा धर्मज्ञ कथितास्ते जगत्त्रये ।
 आशीर्वादममोघं च ब्राह्मणानां प्रकीर्तितम् ॥
 आशीर्वादपराः कार्यास्तस्माद्ब्राह्मा द्विजोत्तमाः ।
 यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ॥
 क्षयीं सोमोऽजवृषणस्तथैव च शतक्रतुः ।
 येषां कोपाग्निरेद्यापि दण्डके नोपशान्यति ॥
 विपुलश्च तथा येषां प्रसादो भृगुनन्दन ।
 येषां प्रसादात्क्षीणोऽपि वृद्धिभिच्छति

चन्द्रमाः ॥

येषां प्रसादाद्भक्षोभिर्नोभिभूयेत भास्करः ।
 येषां प्रसादाद्विपुलं कार्त्तवीर्यः श्रियं गतः ॥
 येषां प्रसादाद्धनदो धनाध्यक्षत्वमागतः ।
 अस्नातः स्नानमाप्नोति व्रतमाप्नोत्यथाव्रती ॥
 येषां वचनमात्रेण किंभूतमधिकं ततः ।
 भोगं राज्यं तथा स्वर्गं येषां वाक्येन लभ्यते ॥
 अपावनकरः क्रोधो येषां राम सदा स्थितः ।
 ते पूज्यास्ते च सत्कार्यास्तेषां दाराणि दापयेत् ॥
 धारयन्ति जगत्सर्वं ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 देवानाप्याययन्तीह ब्राह्मणा भृगुनन्दन ॥
 ते तृप्तास्तर्पयन्तीह भुवनं सकलं सुराः ।
 ब्राह्मणेनाऽऽहुतिर्दत्ता वह्नौ भृगुकुलोद्भव ॥
 आदित्यमाप्नोत्यादित्याद्वृष्टिर्भवति भूतले ।
 अन्नस्य च तथोत्पत्तिरन्नाद्भूतोद्भवः स्मृतः ॥
 तस्मात्त्रिभुवनं सर्वं ब्राह्मणैरेव धार्यते ।
 ब्राह्मणप्रभवा भूमिर्ब्राह्मणप्रभवा दिवः ॥
 ब्राह्मणानामिमे लोकाः परलोकास्तथैव च ।
 इज्यास्वाध्यायतपसामुपरोधाद्यदा द्विजाः ॥
 स्वान्यं भुवि न विन्दन्ति क्षत्रियास्तु तदा कृताः ।
 ब्राह्मणानां वचः कार्यं राजभिः सततोत्थितैः ॥
 धर्ममर्थं च कामं च तेषां वाचि प्रतिष्ठितम् ।
 ब्राह्मणानां तु वाक्येन निग्रहानुग्रहावुभौ ॥

लोके कार्यो भूमिभृता भूतिकामेन नित्यदा ।
राजा ब्राह्मणवाक्येन यः कुर्याच्छासनादिकम् ॥

सम्यग्वाऽप्यथवाऽसम्यक्तेन नाके महीयते ।
उल्लङ्घ्य शास्त्रं नृपतिर्यो यथारुचि वर्तते ॥
स राम नरकं याति सुकृतेनापि कर्मणा ।
यत्र ब्राह्मणवाक्यानि न करोतीह यो नरः ॥

न तत्र दोषवान् विप्रो राजा दोषेण लिप्यते ।
ब्राह्मणं दशवर्षं च शतवर्षं च भूमिपम् ॥
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ।
यस्य राज्ञस्तु विषये ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधितस्कैः ॥
तस्मात्पूज्या नमस्कार्याः संविभाव्यास्तथा द्विजाः ।
राज्ञा सर्वप्रयत्नेन लोकद्वयमभीप्सता ॥

यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति
तदेवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।
तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति
प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥

साध्वीनां पालनम्

पुष्कर उवाच-

साध्वीनां पालनं कुर्यात्पूजनं च महीपतिः ।
एकपत्न्यः स्त्रियः सर्वा धारयन्ति जगत्त्रयम् ॥
नाऽऽहूयेदपराधेषु दण्ड्यस्तासां पतिर्भवेत् ।
पुत्रो वाऽप्यथवाऽऽनीतौ नैव राजा प्रभुः
क्वचित् ॥

नमस्कार्याश्च पूज्याश्च वन्दनीयाश्च भार्गव ।
राज्ञा सर्वप्रयत्नेन तथा लोकैश्च सर्वशः ॥

(१) विघ्न. २।३२।४४-४५; राप्र. १३०.

(२) विघ्न. २।३३।१; राप्र. १३०.

(३) विघ्न. २।३३।५; राप्र. १३१ नाहूये (नाहूये) पू.

(४) विघ्न. २।३३।८.

अनाथां च तथा साध्वीं विभृयात्पार्थिवोत्तमः ।
तस्यै यदीयते दानं तदनन्तं प्रकीर्तितम् ॥

गवां पालनम्

गवां हि पालनं राज्ञा कर्तव्यं भृगुनन्दन ।
गावः पवित्राः संगत्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥

गर्भिणीवद्वर्तनम्, प्रजासुखकर्तव्यतां

नित्यं राज्ञा तथा भाव्यं गर्भिणीसहधर्मिणा ।
यथा स्वं सुखमुत्सृज्य गर्भस्य सुखमावहेत् ॥
गर्भिणी तद्वदेवेह भाव्यं भूपतिना सदा ।
प्रजासुखं तु कर्तव्यं सुखमुद्दिश्य चाऽऽत्मनः ॥
किं यज्ञैस्तपसा तस्य प्रजा यस्य सुरक्षिताः ।
सुरक्षिताः प्रजास्तस्य स्वर्गस्तस्य गृहोपमः ॥
अरक्षिताः प्रजा यस्य नरकं तस्य मन्दिरम् ।
राजा षड्भागमादत्ते सुकृताद्दुष्कृतादपि ॥
धर्मो नाम महाभाग संपद्रक्षणतत्परः ।
अरक्षितस्तथा सर्वं पापमाप्नोति भार्गव ॥
नैव किंचिदवाप्नोति पुण्यभाक् पृथिवीपतिः ।
आपन्नमपि धर्मिष्ठं प्रजा रक्षत्यथापदि ॥
तस्माद्धर्मार्थकामेन प्रजा रक्ष्या महीक्षिता ।
सुभगैश्चाथ दुर्वृत्तराजवल्लभतस्कैः ॥
भक्ष्यमाणाः प्रजा रक्ष्याः कायस्थैश्च विशेषतः ।
रक्षितास्तद्भयेभ्यस्तु प्रजा राज्ञां भवन्ति ताः ॥

* 'प्रजासुखं तु कर्तव्यं' इत्याख्य 'सदा कुर्याज्जितेन्द्रियः'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यानसंग्रहः 'प्रकृतयः- राष्ट्रम्'
इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विघ्न. २।३३।९; राप्र. १३१ तथा (सदा)
तस्यै (तस्यां).

(२) विघ्न. २।२४।२१; राप्र. १३१ पू.

(३) विघ्न. २।११।२२-३१. शेषः स्थलादिनिर्देशः

'प्रकृतयः- राष्ट्रम्' इत्यत्र द्रष्टव्यः ।

अरक्षिता सा भवति तेषामेवेह भोजनम् ।
साधुसंरक्षणार्थाय राजा दुष्टनिवर्हणम् ॥
तृणानामिव निर्माता सदा कुर्याज्जितेन्द्रियः ॥

बालदायादिवित्तरक्षणम्, चौरभ्यो रक्षा

चौरहृतधनप्रतिदानं च

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजा तु पालयेत् ।
यावत्स स्यात्समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥
बालपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्त्रातुरासु च ॥
जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।
ताञ्जिग्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥
बालकादीनां धनं राजैव रक्षयित्युक्तम्— बालेति ।

राप्र. १२६

सर्वेषामेव वर्णानां चौरैरपहृतं धनम् ।
तत्प्रमाणं स्वकात्कोशादातव्यमविचारयन् ॥
ततस्तु पश्चात्कर्तव्यं चौरान्वेषणमञ्जसा ।
चौररक्षाधिकारिभ्यो राजाऽपि तदवाप्नुयात् ॥

तथा चौरैरपहृतं प्रजाद्रव्यं राजा स्वकोशादातव्य-
मित्युक्तम्— सर्वेषामिति ।

राप्र. १२६

आहृते च तथा वित्ते हृतमित्येव वादिनम् ।
निर्धनं पार्थिवः कृत्वा विषयात्स्वाद्विवासयेत् ॥

आहृते चौरान्वेषिभिरिति शेषः । हृतमित्येव वेदिनं
चौरैरपहृतं न मया प्राप्तमिति निवेदयितारं चौरा-
न्वेषिणं मिथ्यावादितया प्रमाणैर्निर्णीयं निर्धनं कृत्वा
स्वदेशाद्विवासयेदिति व्याख्येयम् ।

राप्र. १२७

- (१) विध. २।६१।४६; राप्र. १२६.
(२) विध. २।६१।४७ पुत्रासु (पुत्रेषु); राप्र. १२६.
(३) विध. २।६१।४८ तद्धरेयुः (धारयेयुः); राप्र. १२६.
(४) विध. २।६१।४९ मविचार (मविधार); राप्र.
१२६.

- (५) विध. २।६१।५०; राप्र. १२६.
(६) विध. २।६१।५१; राप्र. १२७ अहृते (आहृते)
वादिनम् (वेदिनम्).

न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यत्परिचारिकैः ।
प्रचरद्भिर्हृतं द्रव्यं कार्यं तत्रान्वेक्षणम् ॥

यत्तु धनस्वामिन एव परिचारिकैर्नातं तत्तु राज्ञा न
देयमित्युक्तम्— न तदिति । अन्ववेक्षणम्, तर्जनताडना-
दिना तत्परिचारिकेभ्यो दापनीयम्, न तु स्वयं दातव्य-
मित्यर्थः ।

राप्र. १२७

श्रोत्रियरक्षणम्

न च क्षुधाऽवसीदेत श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधितकरैः ॥
श्रुतवृत्ते तु विज्ञाय वृत्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ।
रक्षेच्च सर्वतस्त्वेनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥
संरक्ष्यमाणो राजा यः कुरुते धर्मसंग्रहम् ।
तेनाऽऽयुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥

स्वविषये क्षुधाऽवसद्यमानस्य श्रोत्रियस्य वृत्तिकल्प-
नमपि राज्ञ आवश्यकमित्युक्तम्— न चेत्यादिना ।

राप्र. १२७

अन्योन्याश्रिता धर्मार्थकामपुरुषार्थाः

पुष्कर उवाच—

धर्मश्चार्थश्च कामश्च पुरुषार्थः परः स्मृतः ।
अन्योन्यरक्षणाल्लेखां सेवा कार्या महीक्षिता ॥
धर्ममूलोऽर्थविटपस्तथा कामफलो महान् ।
त्रिवर्गपादपस्तस्य रक्षणात्फलभाग भवेत् ॥

(१) विध. २।६१।५२; राप्र. १२७.

(२) विध. २।६१।६४; राप्र. १२७.

(३) विध. २।६१।६५; अग्नि. २२३।३०—३१
दुर्भिक्षव्याधि (व्याधिदुर्भिक्ष); राप्र. १२७.

(४) विध. २।६१।६६; अग्नि. २२३।३१—३२
श्रुतवृत्ते तु (श्रुतं वृत्तं च); राप्र. १२७ स्त्वेनं (स्त्वेताम्).

(५) विध. २।६१।६७; अग्नि. २२३।३२—३३
संग्रहम् (मन्वहम्); राप्र. १२७ अश्विवत्.

(६) विध. २।६२।१—५.

धर्माविरोधिनी कार्या कामसेवा सदैव तु ।
मूलच्छेदे भवेन्नाशो विटपस्य फलस्य च ॥
कामसेवाविहीनस्य धर्मार्थावपि निष्फलौ ।
ओषधीनां फलार्थाय कीनाशो यत्नवांस्तथा ॥
कामार्थी यत्नवानेवं लाभे धर्मार्थयोर्द्विज ॥

हंसोक्ता राजनीतिः— स्वधर्मस्थापनं स्वदेशपालनं
इन्द्रियजयः शक्तिवृत्तिसाधनं च

हंस उवाच—

‘स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थानं वर्णानां पृथिवीपते: ।
परो धर्मः सदा प्रोक्तस्तत्र यत्नपरो भवेत् ॥
व्यवस्थानं व्यवस्थापनम् ।

राप्र. १२१

‘देवब्राह्मणगोसाध्वीसाधूनामपि पूजनम् ।
निग्रहश्चैव दुष्टानां नृपतेर्धर्मकारणम् ॥
‘समता व्यवहारेषु स्वयं चैवान्ववेक्षणम् ।
राज्ञां धर्मं परं विद्यात्तथा वै चारदृष्टिता ॥

(अन्ववेक्षणम्) व्यवहाराणामिति शेषः । तदुक्तं
याज्ञवल्क्येन— ‘व्यवहारान् नृपः पश्येत्’ (यास्मृ.
२।१) इति ।

राप्र. १२२

‘स्वदेशपालनं धर्मः परराष्ट्राभिमर्दनम् ।
यज्ञदानक्रिया चैव संग्रामे चापलायनम् ॥

‘इन्द्रियाणां जये यत्नः सदा स्याद्द्विजपुङ्गवा: ॥
ततो भृत्यजयः कार्यः समस्तविजयस्ततः ।
कामः क्रोधो मदो लोभो मानो हर्षस्तथैव च ॥
आभ्यन्तरा विजेतव्या रिपवः षण्महीभुजा ।
ततस्तु शत्रवो जेयाः कुल्याश्चेतरकृत्रिमाः ॥
भूमिमित्रहिरण्यानामर्जने यत्नवान् भवेत् ।
धर्मार्थकामसेवा च सदा कार्या महीक्षिता ॥

(१) विध. ३।३२३।१ यत्नपरो भवेत् (यत्न भवेन्नरः) ;
राप्र. १२१.

(२) विध. ३।३२३।२; राप्र. १२२ पू.

(३) विध. ३।३२३।३; राप्र. १२२ चार (चर).

(४) विध. ३।३२३।४; राप्र. १२२.

(५) विध. ३।३२३।७—१०.

‘द्वैवमन्त्रप्रभृत्साहशक्तियुक्तस्तथा भवेत् ।
मङ्गलाचारयुक्तानां सिध्यन्ते देवशक्तयः ॥
चतुरङ्गबलं कुर्यात्सुभृतं च तथा नृपः ।
कर्मणा मनसा वाचा सदा लोकं प्रसादयेत् ॥
महचाऽऽवरणं कार्यं नित्यमेव समृद्धये ॥

यज्ञानुष्ठानम्, देवतायतनादिनिर्माणम्, दुष्टदण्डादीनि
पञ्च कर्तव्यानि, गजतुरगाभिषेकः, खड्गधारणम्

‘कुलीनां रूपसंपन्नां सवर्णां च नराधिपः ।
कुर्याद्भार्या सुशीलां च विनीतां धर्मवत्सलाम् ॥
तया सह सदा राजा गृहस्थाश्रमचोदितम् ।
पञ्चयज्ञविधानं तु कारयेत् पुरोहितम् ॥
यजेच्च विविधैर्यज्ञैः पूजयेद्देवतास्तथा ।
देवतायतनान् कूपांस्तडागांश्चैव कारयेत् ॥
उद्यानानि विचित्राणि गोब्राह्मणगृहाणि च ।
दुष्टदण्डः सतां पूजा धर्मेण च धनार्जनम् ॥
राष्ट्ररक्षा समत्वं च व्यवहारेषु पञ्चकम् ।
भूमिपानां महायज्ञाः सर्वकल्मषनाशनाः ॥
गणं (१ जं) लक्षणसंयुक्तं तुरगं चाभिषेचयेत् ।
सलक्षणं तथा रत्नं खड्गकं विभूयान्नपः ॥

पाषण्डनैगमश्रेणीपूगव्रातगणानां समवपालनम्

हंस उवाच—

‘पाषण्डनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु ।
संरक्षेत्समये राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥
यो धर्मः कारयेच्चैषां चोपस्थानविधिश्च यः ।
यश्चैषां वृत्त्युपादानं चानुमन्येत तत्तथा ॥
प्रतिकूलं तु यद्वाङ्मः प्रकृत्यवमतं च यत् ।
बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥
मित्रः संघातकरणं त्विह ते शस्त्रधारणम् ।
परस्परपघातं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥

(१) विध. ३।३२३।१२—१४.

(२) विध. ३।३२३।२२—२७.

(३) विध. ३।३२६।१—६.

पृथग्गणांश्च यो भिन्यात्ते विनेया विशेषतः ।
आवहेयुर्भयं धोरं व्याधि वा ते ह्य(? ह्यु)पेक्षिताः ॥
दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायं प्रकल्पितम् ।
प्रवृत्तमपि तद्वाजा श्रेयःकामो निवर्तयेत् ॥

तस्करा दण्ड्याः, स्तेन-महापातकि-

विप्रविवासनं कर्तव्यम्

‘धनं धर्मार्थकामानां मूलमाहुर्मनीषिणः ।
नृणां बहिश्चराः प्राणा द्रविणं च प्रकीर्तितम् ॥
तस्माद्धर्मविदा राज्ञा घातनीयास्तु तस्कराः ।
ते हि घातनमर्हन्ति सर्वा बाधा विशेषतः ॥
राज्ञो धर्मं न पश्यामि तस्करस्य वधादृते ।
स्नेहाद्वा धनलोभाद्वा राजा चेत्तस्करं त्यजेत् ॥
ब्रह्मवध्याशतं तस्य प्राहुर्धर्मविदो जनाः ।
न हन्याद्ब्राह्मणं राजा सर्वपापेष्ववस्थितम् ॥
स्तेनं विवासयेद्राष्ट्रात्समग्रधनमक्षतम् ।
महापातकिं विप्रं कृतचिह्नं विवासयेत् ॥

गरुडपुराणम्

बृहस्पत्युक्ता राजनीतिः— क्षितिपालनं शत्रुजयः अपीडनेन
परराष्ट्रभोगः इन्द्रियजयः युक्तियुक्तशास्त्रयुक्तयोरलङ्घनं
पट्विध उत्साहश्च

सूत उवाच—

‘पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानां चैव लक्षणम् ।
सर्वाणि हि महीपालः सम्यङ् नित्यं परीक्षयेत् ॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥
पुष्पात्पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकारं इवारण्ये न यथाऽङ्गारकारकः ॥
दोग्धारः क्षीरभुज्जाना विकृतं तन्न भुञ्जते ।
परराष्ट्रं महीपालैर्भोक्तव्यं न च दूषयेत् ॥
नोदश्लिङ्ग्यात्तु यो धेन्याः क्षीरार्थी लभते पयः ।
एवं राष्ट्रं प्रयोगेण पीड्यमानं न वर्धते ॥

(१) विध. ३।३३८।१-५.

(२) गरुड. १।१११।१-८.

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥
अभ्यर्च्य विष्णुं धर्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
प्रजाः पालयितुं शक्तः पार्थिवो विजितेन्द्रियः ॥
ऐश्वर्यमध्रुवं प्राप्य राजा धर्मे मतिं चरेत् ।
क्षणेन विभवो नश्येन्नाऽऽत्मायत्तं धनादिकम् ॥
एतदर्थं हि विप्रेन्द्रा राज्यमिच्छन्ति भूभृतः ।
यदेषां सर्वकार्येषु वचो न प्रतिहन्यते ॥
‘एतदर्थं हि कुर्वन्ति राजानो धनसंचयम् ।
रक्षयित्वा तु चाऽऽत्मानं यद्धनं तद्विजातये ॥
‘यस्य पुत्राश्च भृत्याश्च मन्त्रिणश्च पुरोहिताः ।
इन्द्रियाणि प्रसुप्तानि तस्य राज्यं चिरं न हि ॥
येनार्जितात्स्त्रयोऽप्येते पुत्रा भृत्याश्च बान्धवाः ।
जिता तेन समं भूपैश्चतुर्विधैर्वसुन्धरा ॥
लङ्घयेच्छास्त्रयुक्तानि हेतुयुक्तानि यानि च ।
स हि नश्यति वै राजा इह लोके परत्र च ॥
‘मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ।
समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥
‘धीराः कष्टमनुप्राप्य न भवन्ति विषादिनः ।
प्रविश्य वदनं राहोः किं नोदेति पुनः शशी ॥

‘धिग्धिक् शरीरसुखलालितमानवेष्टु
मा खेदयेद्धनकृशं हि शरीरमेव ।
सहारका ह्यधनपाण्डुसुताः श्रुता हि
दुःखं विहाय पुनरेव सुखं प्रपन्नाः ॥

(१) गरुड. १।१११।१३-१४.

(२) गरुड. १।१११।२०-२२.

(३) गरुड. १।१११।२३; रात्र. १४६ दुःखे समो
(दुःखसमो).

(४) गरुड. १।१११।२४; रात्र. १४६ धीराः
(वीराः) प्राप्य (प्राप्ता) विषादिनः (विषादिताः) होः
किं नोदेति (होषिनोदति).

(५) गरुड. १।१११।२५-२६.

गन्धर्वविद्यामालोक्य वाद्यं च गणिकागणान् ।
धनुर्वेदार्थशास्त्राणि लोके रक्षेच्च भूपतिः ॥
'कारणेन विना भृत्ये यस्तु कुप्यति पार्थिवः ।
स गृह्णाति विषोन्मादं कृष्णसर्पविसर्जितम् ॥
'चापलाद्वारयेद्दृष्टिं मिथ्यावाक्यं च वारयेत् ।
मानवे श्रोत्रिये चैव भृत्यवर्गे सदैव हि ॥
'लीलां करोति यो राजा भृत्यस्वजनगर्वितः ।
शासने सर्वदा क्षिप्रं रिपुभिः परिभूयते ॥

लीलां क्रीडाम् । वादे वाक्कलहे । विग्रहे शास्त्र-
साध्ये संग्रामे । राप्र. १४६

'हुङ्कारे भुङ्कुटी नैव सदा कुर्वीत पार्थिवः ।
विना दोषेण यो भृत्यान् राजाऽधर्मेण
शास्ति च ॥

लीलासुखानि भोग्यानि त्यजेदिह महीपतिः ।
सुखप्रवृत्तैः साध्यन्ते शत्रवो विग्रहे स्थितैः ॥
उद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
षड्विधो यस्य उत्साहस्तस्य देवोऽपि शङ्कते ॥
उद्योगेन कृते कार्ये सिद्धिर्यस्य न विद्यते ।
दैवं तस्य प्रमाणं हि कर्तव्यं पौरुषं सदा ॥

सावशेषकार्यकरणम्, अविश्वासित्वं सर्वत्र,
मुदुत्वकृत्वादिविवेकः

'सावशेषाणि कार्याणि कुर्वन्नर्थैश्च युज्यते ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥
'न विश्वसेदविश्वस्तं विश्वस्तं नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निवृन्तति ॥

(१) गहड. १।१११।२७ ; राप्र. १४६ सर्पविसर्जितम्
(सर्पेण दंशितः).

(२) गहड. १।१११।२८.

(३) गहड. १।१११।२९ ; राप्र. १४६ भृत्यस्वजन-
गर्वितः (भृत्ये सजनगर्विते) शासने सर्वदा (स वादे विग्रहे).

(४) गहड. १।१११।३०-३३.

(५) गहड. १।११३।४.

(६) गहड. १।११४।४७-५१.

घ. को. ९४

वैरिणा सह संधाय विश्वस्तो यदि तिष्ठति ।
स वृक्षाम् प्रमुप्तो हि पतितः प्रतिबुध्यते ॥
नात्यन्तं मृदुना भाव्यं नात्यन्तं क्रूरकर्मणा ।
मृदुनैव मृदुं हन्ति दारुणेनैव दारुणम् ॥
नात्यन्तं सरलैर्भाव्यं नात्यन्तं मृदुना तथा ।
सरलास्तत्र च्छिद्यन्ते कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥
नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति गुणिनो जनाः ।
शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च भिद्यन्ते न नमन्ति च ॥

ब्रह्मपुराणम्

शिष्टपालनं दुष्टनिग्रहश्च

'दानानि दद्यादिच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि हि ।
यजेच्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च भो द्विजाः ॥
शास्त्राजीवो महीरक्षा प्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्या नराधिपाः ।
भवन्ति नृपते रक्षा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
दुष्टानां शासनाद्राजा शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्तोऽत्यभिमतल्लोकान् वर्णसंस्थापको नृपः ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

शिष्टपालनं दुष्टनिग्रहश्च

'यो राजा स पिता पाता प्रजानामेव निश्चितम् ॥
पालयन्ति यथा भूपाः प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ।
प्रजास्त्रियं च पश्यन्ति राजानो मातरं यथा ॥
यज्ञं कुर्वन्ति विष्णोश्च सेवनं देवविप्रयोः ।
निवारणं च दुष्टानां शिष्टानां प्रतिपालनम् ॥
इति धर्मः क्षत्रियाणां कथितो ब्रह्मणा पुरा ॥

(१) ब्रह्म. २२२।७-१०.

(२) ब्रह्मवै. ४।५९।५५, ७४-७६.

अग्निपुराणम्

पुष्करोक्ता अग्निकथिता च राजनीतिः— राजशब्द-

निरुक्तिः, दुर्गे वसतिः, देवालयनिर्माणं देवपूजनं च,

ब्राह्मणपालनं साध्वीपालनं बालानाथरक्षणं

च, चौरहृतद्रव्यप्रत्यर्पणम्

अग्निरुवाच—

‘पुष्करेण च रामाय राजधर्मं हि पृच्छते ।
यथाऽऽदौ कथितं तद्वद्वसिष्ठ कथयामि ते ॥

पुष्कर उवाच—

‘राजधर्मं प्रवक्ष्यामि सर्वस्माद्राजधर्मतः ।
राजा भवेच्छत्रुहन्ता प्रजापालः सुदण्डवान् ॥
‘पालयिष्यामि वः सर्वान् धर्मस्थान् व्रतमाचरेत् ।
संवत्सरं स वृणुयात्पुरोहितमथ द्विजम् ॥
मन्त्रिणश्चाखिलात्मज्ञान् महिषीं धर्मलक्षणाम् ॥
‘रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणागुणान् ।
शुभानामशुभानां च ज्ञानं कुर्याद्विशयं च ॥
अनुरागकरं कर्म चरेज्जह्याद्विरागजम् ।
जनानुरागया लक्ष्म्या राजा स्याज्जनरञ्जनात् ॥
‘वास्तुलक्षणसंयुक्ते वसन् दुर्गे सुरान् यजेत् ।
प्रजाश्च पालयेद्दुष्टाञ्जयेद्दानानि दापयेत् ॥
देवद्रव्यादिहरणात्कल्पं तु नरके वसेत् ।
देवालयानि कुर्वीत देवपूजारतो नृपः ॥
सुरालयाः पालनीयाः स्थापनीयाश्च देवताः ।
मृन्मयादारुजं पुण्यं दारुजादिष्टकामयम् ॥
ऐष्टकाच्छैलजं पुण्यं शैलजात्स्वर्णरत्नजम् ।
क्रीडन् सुरगृहं कुर्वन् भुक्तिमुक्तिमवाप्नुयात् ॥

(१) अग्नि. २१८।१; रात्र. १० यथा (यदा)

तद्वद्वसिष्ठ (तद्वद्वसिष्ठं).

(२) अग्नि. २१८।२; रात्र. १० सर्वस्माद्रा (स्याद्राजा

रा) पू.

(३) अग्नि. २१८।३-४.

(४) अग्नि. २२०।२३-२४.

(५) अग्नि. २२२।१०-१९.

चित्रकूट्रीतवाद्यादिप्रेक्षणीयादिदानकृत् ।

तैलाज्यमधुदुग्धाद्यैः स्नाप्य देवं दिवं व्रजेत् ॥

पूजयेत्पालयेद्विप्रान् द्विजस्वं न हरेन्मृगः ।

सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्येकमङ्गुलम् ॥

हरन्नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ।

दुराचारं न द्विषेच्च सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥

नैवास्ति ब्राह्मणवधात्पापं गुरुतरं क्वचित् ।

अदैवं दैवतं कुर्युः कुर्युर्दैवमदैवतम् ॥

ब्राह्मणा हि महाभागास्तान्नमस्येत्सदैव तु ।

ब्राह्मणी रुदती हन्ति कुलं राज्यं प्रजास्तथा ॥

साध्वीस्त्रीणां पालनं च राजा कुर्याच्च धार्मिकः ॥

‘बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजाऽनुपालयेत् ॥

यावत्स्यात्स समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ।

बालपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलसु च ॥

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ।

जीवन्तीनां तु तासां ये संहरेयुश्च बान्धवाः ॥

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

सामान्यतो हृतं चौरैस्तद्वै दद्यात्स्वयं नृपः ॥

चौररक्षाधिकरिभ्यो राजाऽपि हृतमाप्नुयात् ।

अहते यो हृतं ब्रूयान्निःसार्यो दण्ड्य एव सः ॥

न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यद् गृहगैर्हृतम् ॥

अन्तःपुरम्, धर्मार्थकामाः पुरुषार्थाः, इन्द्रियजयः, भृत्यजयः,

अनाथरक्षणम्, स्वधर्मरक्षणम्, वकसिहाद्यनुकरणम्

पुष्कर उवाच—

‘वक्ष्येऽन्तःपुरचिन्तां च धर्माद्याः पुरुषार्थकाः ।

अन्योन्यरक्षया तेषां सेवा कार्या स्त्रिया नृपैः ॥

धर्ममूलोऽर्थविटपस्तथा कामफलो महान् ।

त्रिवर्गपादपस्तत्र रक्षया फलभाग् भवेत् ॥

कामाधीनाः स्त्रियो राम तदर्थं रत्नसंग्रहः ।

सेव्यास्ता नातिसेव्याश्च भूभुजा विषयैषिणा ॥

(१) अग्नि. २२३।१८-२३.

(२) अग्नि. २२४।१-४.

आहारो मैथुनं निद्रा

सेव्या नाति हि रूग् भवेत् ।

मञ्चाधिकारे कर्तव्याः

स्त्रियः सेव्याः स्वरामिकाः ॥

कामं क्रोधं मदं मानं लोभं दर्पं च वर्जयेत् ।

ततो भृत्यजयं कृत्वा पौरजानपदं जयेत् ॥

राज्याङ्गद्रोहिणं हन्यात्काले तीक्ष्णो मृदुर्भवेत् ॥

एवं लोकद्वयं राज्ञो भृत्यैर्हासं विवर्जयेत् ।

भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षणसत्कथम् ॥

लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनो भवेत् ।

स्मितपूर्वाभिभाषी स्याल्लोकानां रञ्जनं चरेत् ॥

दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् ।

रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥

अप्रिये चैव वक्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥

पूज्या देवा द्विजाः सर्वे दद्याद्दानानि तेषु च ।

द्विजे दानं चाक्षयोऽयं निधिः कैश्चिन्न नादयते ॥

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।

दानानि ब्राह्मणानां च राज्ञो निःश्रेयसं परम् ॥

कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।

योगक्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कार्यं तापसपूजनम् ।

न विश्वसेच्च सर्वत्र तापसेषु च विश्वसेत् ॥

विश्वासेच्चापि परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।

वक्वच्चिन्तयेदर्थं सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥

वृक्वच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।

दृढप्रहारी च भवेत्तथा शूकरवन्नृपः ॥

चित्राकारश्च शिखिवद् दृढभक्तिस्तथाऽश्ववत् ।

भवेच्च मधुराभाषी तथा कोकिलवन्नृपः ॥

काकशङ्की भवेन्नित्यमज्ञातां वसति वसेत् ।

नापरीक्षितपूर्वं च भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥

(१) अग्नि. २२५।८.

(२) अग्नि. २२५।१२-१६.

(३) अग्नि. २२५।२३-३३.

नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नाज्ञातां नावमारुहेत् ।

राष्ट्रकर्षी भ्रष्टयते च राज्यार्थाच्चैव जीवितात् ॥

भृतो वत्सो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।

तथा राष्ट्रं महाभाग भृतं कर्मसहं भवेत् ॥

सर्वं कर्मदमायत्तं विधाने दैवपौरुषे ।

तयोदैवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ।

जनानुरागप्रभवा राज्ञो राज्यमहीश्रियः ॥

दण्डप्रणयनं विधिः

दण्डे सर्वं स्थितं दण्डो नाशयेद्दुष्प्रणीकृतः ।

अदण्डयान् दण्डयन्नदयेद्दण्डयान् राजाऽप्य-

दण्डयन् ॥

देवदैत्योरगनराः सिद्धा भूताः पतत्रिणः ।

उत्क्रमेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डान्न पालयेत् ॥

यस्माददानान् दमयत्य (? त्या) दण्डयान्

दण्डयत्यपि ।

दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥

चतुर्विधं राजवृत्तं सामान्यधर्मः

सद्वृत्तं राजमहात्मवृत्तं च

अग्निरुवाच-

नीतिस्ते पुष्करोक्ता तु रामोक्ता लक्ष्मणाय या ।

जयाय तां प्रवक्ष्यामि शृणु धर्मादिवर्धनीम् ॥

राम उवाच-

न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं रक्षणं चरेत् ।

सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥

अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा ।

वार्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥

प्रजाः समनुगृहीयात्कुर्यादाचारसंस्थितिम् ।

वाक् सूनृता दया दानं हीनोपगतरक्षणम् ॥

इति वृत्तं सतां साधुहितं सत्पुरुषव्रतम् ।

आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ॥

को हि राजा शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ।

न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं जनम् ॥

(१) अग्नि. २२६।१४-१६.

(२) अग्नि. २३८।१-२.

(३) अग्नि. २३८।१०-२२.

कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवम् ।
 क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाऽञ्जलिः ॥
 ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय शिवार्थिना ।
 प्रियमेवामिधातव्यं सत्सु नित्यं द्विषत्सु च ॥
 देवास्ते प्रियवक्ताः पशवः क्रूरादिनः ।
 शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा ॥
 देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ।
 प्रणिपातेन हि गुरुं सतोऽमृषानुचेष्टितैः ॥
 कुर्वीताभिमुखान् भृत्यैर्देवान् सुकृतकर्मणा ।
 सद्भावेन हरेन्मित्रं संभ्रमेण च बान्धवान् ॥
 स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम् ।
 अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ॥
 कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ।
 प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे ॥
 गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता ।
 स्वसमृद्धिरनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सरः ॥
 अपरोपतापि वचनं मौनव्रतचरिष्णुता ।
 बन्धुभिर्बद्धसंयोगः स्वजने चतुरश्रता ।
 उचितानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् ॥

राजा सर्वप्राणिनामाजीव्यः, अध्यक्षनियोजनम्,
 अष्टवर्गानुपालनम्, प्रजानां पञ्चधा भयात्
 रक्षा, आत्मनः राष्ट्रस्य च रक्षा

‘आजीव्यः सर्वसत्त्वानां राजा पर्जन्यवद्भवेत् ।
 आयद्वारेषु चाऽऽप्यर्थं धनं चाऽऽददीति च ॥
 कुर्यादुद्योगसंपन्नानध्यक्षान् सर्वकर्मसु ।
 कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ॥
 खन्याकरबलादानं शून्यानां च निवेशनम् ।
 अष्टवर्गमिमं राजा साधुवृत्तोऽनुपालयेत् ॥
 आमुक्तिकेभ्यश्चौरेभ्यः पौरेभ्यो राजवल्लभात् ।
 पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयम् ॥
 अवेक्ष्यैतद्भयं काल आददीत करं नृपः ।
 अभ्यन्तरं शरीरं स्वं बाह्यं राष्ट्रं च रक्षयेत् ॥

(१) अग्नि. २३९।४३-४८.

दण्ड्यांस्तान् दण्डयेद्राजा स्वं रक्षेच्च विषादितः ।
 स्त्रियः पुत्रांश्च शत्रुभ्यो विश्वसेन कदाचन ॥

देवीभागवतम्

दण्डः स्वधर्मस्यापकः

सूत उवाच-

‘इत्युक्त्वा पितरं पुत्रः पादयोः पतितः शुभः ।
 बद्धाञ्जलिरुवाचेदं गन्तुकामो महामनाः ॥
 आपृच्छे त्वां महाभाग ब्राह्मं ते वचनं मया ।
 विदेहान् द्रष्टुमिच्छामि पालितान् जनकेन तु ॥
 विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।
 धर्मे न वर्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद्यदि ॥
 धर्मस्य कारणं दण्डो मन्वादिप्रहितः सदा ।
 स कथं वर्तते तात संशयोऽयं महान्मम ॥
 मम माता त्वयं बन्ध्या तद्वद्भाति विचेष्टितम् ।
 पृच्छामि त्वां महाभाग गच्छामि च परंतप ॥

कामन्दकीयनीतिसारः

ग्रन्थप्रस्तावः

‘दर्शनात्तस्य सुदृशो विद्यानां पारदृश्चनः ।
 राजविद्याप्रियतया संक्षिप्तग्रन्थमर्थवत् ॥

(१) अथ सप्रयोजनं शास्त्रारम्भं श्लोकद्वयेनाऽऽह-
 दर्शनादित्यादि । राजविद्याविदां मतं यत्किंचिदुपदेक्ष्यामः,
 तद्विष्णुगुप्तस्य दर्शनादिति संबन्धः । दर्शनमाश्रित्य ।
 सुदृश इति यथावदधिगतविद्यार्थत्वात् विशुद्धविज्ञान-
 स्येत्यर्थः । यदाह- विद्यानां पारदृश्चन इति । राज-
 विद्याप्रियतयेति । किंचिदेव शास्त्रं कस्यचित् प्रियम् ।
 वयमर्थशास्त्रप्रियत्वाद्वाजविद्याविदां मतमुपदेक्ष्यामः, नान्य-
 शास्त्रविदाम् । संक्षिप्तग्रन्थं कौटिल्यशास्त्रात् । तद्धि
 साशीतिप्रकरणशतं षट्श्लोकसहस्रम् । इदं तु षट्त्रिंशत्प्रकरणं
 सपादं च श्लोकसहस्रम् । पुनरारम्भप्रयोजनमेतत् । एवं
 च मन्दबुद्धीनां सुबोधत्वज्ञापनार्थं काव्यचिह्नभूतं सर्गोप-

(१) देवीभाग. १।१७।१-५.

(२) कानी. १।७-८.

निबन्धनमस्योपपन्नम् । अर्थवत्, संक्षिप्तस्यापि सतः प्रकृष्टार्थाभिधानात् । जम.

(२) नमस्कारानन्तरं महाकाव्यस्वरूपनीतिसारस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि अभिधातुं श्लोकद्वयमाह- दर्शना-द्रिति । तस्य परमगुरोर्विष्णुगुप्तस्य दर्शनात् ज्ञानदृष्ट्या यद् दृष्टं तदेव उपदेक्ष्याम इति संगतिः । महासंबन्धश्चायं गुरुपर्वक्रमगतः । तथा चोक्तम्- ' ब्रह्माऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् । तज्जारदेन शक्रेण गुरुणा भार्गवेण च ॥ भारद्वाजविशालाक्षभीष्मपाराशरैस्तथा । संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः ॥ प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय च महात्मना । संक्षिप्तं विष्णुगुप्तेन नृपाणामर्थसिद्धये ॥ ' इति । ब्रह्माद्यास्तप्रणीतसंग्रहत्वादस्म-त्प्रणीतप्रबन्धोऽपि प्रमाणमिति भावः । सुदृश इति । सुदृष्टेः निर्मलज्ञानस्य । विद्यानां पारदृश्वन इति । आन्वी-क्षिकीत्रयीवातादण्डनीतीनां पारं दृष्टवानिति पारदृश्या । अत एव सुदृक्, तस्य । राजविद्याप्रियतयेति । प्रियस्य भावः प्रियता । राजविद्यासु दण्डनीत्यादिकासु प्रियतया हेतुभूतया । यदुपदेक्ष्याम इति संबन्धः । राजविद्याभिः भूमीश्वरं व्युत्पाद्य रक्षादिभिः जगतामुप-कारात् पुण्यं भवतु इति प्रयोजनम् । संक्षिप्त-ग्रन्थमर्थवदिति । संक्षिप्तः संहतः ग्रन्थ एव यस्य तत् संक्षिप्तग्रन्थम् । अर्थस्तु तावानेव विद्यते यस्य तदर्थवत् । अत एव सामर्थ्यात् नीतिसारमिदमेव । उनि.

उपार्जने पालने च भूमेर्भूमीश्वरं प्रति ।

यत्किंचिदुपदेक्ष्यामो राजविद्याविदां मतम् ॥

(१) उपार्जने पालने च भूमेरिति मुख्यं प्रयोज-नम् । ' निमित्तात् कर्मसंयोगे ' इति सप्तमी । भूमिः मनुष्यवती । तस्या अर्जनं त्रिविधम्- नवं भूतपूर्वं पित्र्यं च । रक्षणं द्विविधम्- स्वेभ्यः परेभ्यश्च । ननु रक्षित-विवर्धनं वृद्धस्य च तीर्थप्रतिपादनमप्यस्ति । सत्यम्, अस्य द्वयस्यैव विशेषोऽयम् । यतो रक्षितविवर्धनमप्य-र्जनमेव । वृद्धस्य तीर्थप्रतिपादनमपि गुणवति पुत्रे निक्षेपः अश्वमेधादौ विनियोगो वा । तदुभयमपि सर्वथा रक्षणमेव भूमीश्वरं प्रति, अन्यस्य तु राजविद्यायामनधिकारात् ।

यत्किंचिदिति श्लोकम् । तन्मतं द्विविधम्- स्वमण्डलगतं परमण्डलगतं च । तत्र पूर्वं रक्षणनिमित्तम्, इतरदर्जन-निमित्तम् । तदुभयमपि नाविनीतस्येति प्रथमसंगेण तावत् विनय उपदिश्यते । अत्र च संगे प्रकरणद्वयम्- इन्द्रियजयः विद्यावृद्धसंयोगश्च । तत्र चेन्द्रियजयपूर्वक-त्वात् विद्यावृद्धसंयोगस्य पूर्वमिन्द्रियजय उच्यते ।

जम.

(२) (एतदेवाभिधेयम्) । उपार्जनं इति । उपार्जनं लाभः । स त्रिविधः- नवो भूतपूर्वः पित्र्यश्चेति । रक्षणं द्विविधम्- स्वेभ्यः परेभ्यश्चेति । चकारो वर्धनसत्पात्र-तीर्थप्रतिपादनसमुच्चयार्थः । भूमेः पृथिव्याः । भूमीश्वरं प्रति महीपतिमुद्दिश्य । यदुपदेक्ष्यामः किंचित्स्वल्पमुपदेशं दास्यामः । राजविद्याविदामिति । बार्हस्पत्यौशनसादीनां मतं अभिमतम् । विष्णुगुप्तदर्शनादेवोपदेक्ष्यामः । दृश्यते हि राजविद्याविन्मताद्विन्नं विष्णुगुप्तदर्शनम् । तथा च कौटिल्यभाष्ये उपधाशुद्धिप्रकरणे- ' अधार्मिकोऽयं राजा साध्वेनं हत्वा अन्यं प्रतिपादयामः ' इत्यादि धर्मोपधा-याम्, ' परप्रयुक्तैर्भूम्यादिलाभैश्च स्वामिनि न विकुरुते ' इत्यर्थोपधायाम्, ' राजमहिषी त्वां कामयते ' इति कामो-पधायाम् । शौचपरीक्षोपदेशाः सर्वाचार्याणाम् । तत्र कौटिल्य आह- ' न त्वेव कुर्यादात्मानं देवीं वा लक्ष्य-मीश्वरः । शौचहेतोर्मात्यानामेतत्कौटिल्यदर्शनम् ॥ न दूषणमदूष्यस्य विषेणैवाम्भसश्चरेत् । कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् ॥ कृता च कलुषा बुद्धिरुपधा-भिश्चतुर्विधा । नागत्वाऽन्तं निवर्तत स्थिरा सत्त्ववतां हृदि ॥ तस्माद्वाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्ये चतुर्विधे । शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सत्रिभिः ॥ ' (कौ. १.१०) । एवं विष्णुगुप्तदर्शनमितरेभ्यः पृथगिति भावः । उनि.

धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गस्य युक्त्या सेवनम्

' धर्मार्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः ।

आत्मानं हन्ति तौ हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ॥

(१) कानी. १।५१ ; नीम. ३३.

(१) तथा धर्मार्थावपि सेवेत, तयोः प्राधान्यात् । यदाह— धर्मादर्थ इति । जन्मान्तरोपार्जितधर्ममूलत्वात् तदुपबृंहणीयत्वाच्चायस्य । अर्थतः कामः, निरर्थस्य विषयोपभोगासंभवात् । कामात्सुखफलोदयः । यस्तु दाण्डक्यस्येव दुःखफलोदयः स द्वेष एव, न कामः । एते च युक्त्या सेवितव्याः । अन्यथा परस्परोपघातात् त्रितयमपि न स्यात् । यदाह— ‘ आत्मानं हन्ति तौ हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ’ इति । तद्यथा— अतिदानेन धर्मः अर्थं हत्वा कामं धर्मान्तरं च हन्ति । तपश्चात्यन्तसेवितं कामं हत्वा शरीरक्षयात् धर्मार्थौ हन्ति । तथाऽर्थस्तादात्विकोऽप्युपादीयमानः ऐलस्येव धर्मकामौ हत्वा अर्थमपि हन्ति । कामः पुनरत्यासेव्यमानः स्त्रीमृगयाद्युत्पानैश्चतुर्भिर्व्यसनैर्धर्मार्थौ हत्वा शरीरक्षयादात्मानमपि हन्ति । जम.

(२) विषयासक्तौ दोषान्तरं त्रिवर्गस्य च कार्यकारणभावं दर्शयितुमाह— धर्मादिति । धर्मात् शास्त्रोक्तलक्षणत्वात् विधिनिषेधस्वरूपात् कारणभूतात् अर्थः भूहिरण्यपश्चादिस्वरूपः कार्यभूतो भवति इत्यर्थोल्लभ्यते । अर्थतोऽपि कामः । स च द्विविधः— सामान्यो विशिष्टश्च । तथा चोक्तं कामसूत्रे कौटिल्येनैव— ‘ श्रोत्रत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणामात्मसंयुक्तेन मनसाऽधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यतः प्रवृत्तिः कामः । अयं पञ्चविधोऽपि सामान्यः । स्पर्शविशेषे स्वाभिमानिकसुखानुविद्धा फलवत्यर्थप्रतीतिः प्राधान्यात् इत्ययं विशिष्टः कामः ’ । कामात्सुखफलोदय इति । एवंविधात् कामाद्यत्सुखं तदेव त्रिवर्गफलम्, तस्योदयः संभवति । एवं कार्यकारणभावं दर्शयित्वा अन्यतमस्याप्यत्यासक्तौ दोषं दर्शयति— आत्मानं हन्तीति । त्रिवर्गस्य मध्ये य इति य एव धर्ममर्थं कामं वा युक्त्या शास्त्रोक्तसेवाकालमात्रया न निषेवते नानुतिष्ठति, स एव तावितरौ हत्वा आत्मानमपि हन्ति । तद्यथा— धर्मातिसेवायामर्थः क्षीयते । तत्क्षयात्कामाभावः, अर्थमूलत्वात्कामस्य । अर्थाभावात् शरीरदण्डनाद्धर्मं चिकीर्षुः शरीरं क्षीणं करोति । ततः संनिपातात् धर्ममूले शरीरे विनष्टे धर्मोऽपि विनश्यति ।

एवमर्थोऽप्यत्यासेवितोऽर्थमूलं धर्मं न करोति कामं च ॥ ततश्चाप्युपचितोऽर्थश्चोरराजामिभिरपह्रियते । तथा कामोऽप्यत्यासेवितो धर्मार्थानुष्ठानव्युपरमात् तौ विनाश्यार्थाभावादात्मानं काममपि विनाश्य शुक्रक्षयात् क्षयव्याधिना शरीरमपि नाशयति । तथा च कौटिल्यः— ‘ एकोऽप्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ च पीडयति ’ इति । अयं च दोषः । उनि.

दण्डलक्षणं दण्डनीतिलक्षणं च

‘ दमो दण्ड इति प्रोक्तस्तात्पर्यादण्डो महीपतिः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनानीतिरुच्यते ॥

(१) दण्डशब्दो दण्डप्रकृतावुपायविशेषे च दण्डे वर्तते । तत्र सर्वप्रकृतिविषयत्वं नयस्येति दण्डप्रकृतिमपास्य निग्रहस्वरूपमुपायमाश्रित्याह— दमो दण्ड इति । सामदानभेदसंभवेऽपि प्रायोऽनेनैव नीतेर्व्यपदेशः, लोकस्य दोषबाहुल्यात् । यदाहुः— ‘ सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिः कश्चित् । दण्डस्य हि भयात्कृत्स्नं जगद्भोगाय कल्पते ॥ ’ इति । अथवा दण्डशब्दोऽत्र दमनमात्रवृत्तिः स्वपरपक्षदमनोपायाशेषसामाद्युपग्राही द्रष्टव्यः । स चोभयथापि राजाश्रित इति तात्पर्यात् दण्डो महीपतिः । तस्य नयनात् प्रवर्तनात् नीतिः दण्डनीतिः, राजविद्येत्यर्थः । जम.

(२) दण्डनीतेः स्वरूपमुपकारं च दर्शयन्नाह— दम इति । दमः वधपरिक्रिडाशर्थहरणादिना दमनक्रिया दण्ड इति प्रोक्तः अभिधीयते । तात्पर्यात् प्रयोक्तृरिति दण्डनीत्युपचारात् महीपतिर्दण्डः । तस्य नीतिरिदमेव शास्त्रं दण्डनीत्यभिधाना विद्या । नयनं दण्डं प्रति दण्डस्य प्रणयनं नीतिरिहोच्यते । उनि.

चातुर्वर्ण्यधर्माः

‘ इज्याध्ययनदानानि यथाशास्त्रं सनातनः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां सामान्यो धर्म उच्यते ॥

(१) कानी. २।१५; नीम. ३४ प्रोक्तस्तात्पर्यादण्डेऽम (ग्यातस्तस्मादण्डेनम्) .

(२) कानी. २।१८.

(१) एवं धर्ममालोच्य लोके प्रवर्तितविद्यश्चतुर्वर्णा-
श्रमलक्षणं लोकं स्वधर्मकर्मसु व्यवस्थापयेदिति तद्व्यवस्थो-
च्यते । तत्राऽऽश्रमाणां वर्णान्तर्भवोऽपि पृथक्करणं कर्म-
भेदज्ञापनार्थम् । तत्र वर्णव्यवस्थां चतुर्भिः श्लोकैराह-
इज्येत्यादि । इज्या दर्शपूर्णमासादि । अध्ययनं वेदाध्यय-
नमेव । दानं दक्षिणादानादि । यथाशास्त्रं यथागमम् ।
तथाहि- राजसूयाश्वमेधौ क्षत्रियस्यैव विहितौ । सनातनः
नित्यः । एतदपरिहारेणान्यत् करणीयमिति दर्शयति ।
धर्म उच्यते, तस्य धर्मार्थत्वात् । जम.

(२) वर्णाश्रमधर्मं स्वधर्मच्युतानां दण्डप्रणयनार्थ-
मभिधातुमाह- इज्येति । स्वयं यजनम्, अध्ययनं
स्वशाखायाः पठनम्, दानं धर्माभिसंधिना पात्रेभ्यो
धनोत्सर्गः, एतत्त्रितयं ब्राह्मणक्षत्रियविशां वर्णत्रयस्यापि
सामान्यो धर्म उच्यते । उनि.

'याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ।
वृत्तित्रयमिदं प्रोक्तं मुनिभिर्ज्येष्ठवर्णिनः ॥

(१) शुद्धे असामान्ये ब्राह्मणस्यैव । प्रतिग्रहश्च
शुद्धः । स च विशुद्धात् अभिशस्तपतितादिवर्जम् । एते
च वर्तनार्थाः । यथाह- वृत्तित्रयमिति । ज्येष्ठवर्णिनः
ब्राह्मणस्य । जम.

(२) असामान्यं ब्राह्मणधर्ममाह- याजनेति । अर्थार्थं
याजनमध्यापनं च शुद्धे जातिवृत्तादिभिर्विशुद्धस्य ।
विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः । एतत्त्रितयं ज्येष्ठवर्णिनः ब्राह्मणस्य
वृत्तित्रयं मुनयः मन्वादयः प्राहुः उक्तवन्त इति । उनि.

'शस्त्रेणाऽऽजीवनं राज्ञो भूतानां चाभिरक्षणम् ।
पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वैश्यस्याऽऽजीवनं
स्मृतम् ॥

(१) राज इति । क्षत्रियस्य इज्यादयो धर्माः,
शस्त्रेण त्वाजीवनम् । भूतानां चाभिरक्षणं आपन्नानाम् ।

(१) कानी. २।१९; उनि. प्रोक्तं मुनिभिर्ज्ये (प्राङ्-
मुनयो ज्ये).

(२) कानी. २।२०-२१.

यद्यप्यत्र रक्षणमेव कुर्वन् शस्त्रेणाऽऽजीवनं लभते, तथापि
विनाऽप्याजीवनेनाऽऽपन्नानां कर्तव्यमिति भूताभिरक्षण-
ग्रहणेन ज्ञापयति । वैश्यस्येज्यादयो धर्माः, पाशुपाल्यादि
वृत्तये । वार्तेति वक्तव्ये त्रयाणामुपादानं पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरप्रतिपत्त्यर्थम् । जम.

(२) असामान्यक्षत्रियवैश्यवृत्तिमाह- शस्त्रेणेति ।
राज्ञः क्षत्रियस्य शस्त्रेण कण्टकान् निहत्य सेवया वा
आजीवनं वृत्तिः । भूतानां प्राणिनां चाभिरक्षणमर्थार्थं
धर्मार्थं वा । पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं त्रितयमपि वैश्य-
स्याऽऽजीवनं स्मृतम्, स्मृतिकारैरिति शेषः । उनि.

शूद्रस्य धर्मः शुश्रूषा द्विजानामनुपूर्वशः ।
शुद्धा च वृत्तिस्तत्सेवा कारुचारणकर्म च ॥

(१) शुश्रूषा परिचर्या शूद्रस्य धर्मः । अनुपूर्वश
इति । सति ब्राह्मणे न तावत् क्षत्रियस्य, क्षत्रिये वा न
वैश्यस्येति । शुद्धा च वृत्तिरिति चशब्दात् वार्ता च
सामान्या । तत्सेवा द्विजातीनामेव भृत्यतामुपगम्य ।
कारुक्रमं तक्षणादि । चारणकर्म नृत्तगीतवाद्यादि ।
जम.

(२) शूद्रस्य द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां
शुश्रूषा त्राण(? वन्द)नादिभिरभ्यर्चनं धर्मः । 'त्रयो
वर्णा द्विजातयः' इति । अनुपूर्वशः ब्राह्मणादीनां क्रमेण ।
शुद्धा च वृत्तिस्तत्सेवा । ब्राह्मणादीनां सेवया वृत्तिः
जीविका, सा शुद्धा । कारुचारणकर्म च । कारवः वर्ध-
क्यादयः, चारणाः रङ्गोपजीविनः, तत्कर्म च वृत्त्यर्थं
विधेयमिति । उनि.

आश्रमचतुष्टयधर्माः

'गुरौ वासोऽग्निशुश्रूषा स्वाध्यायो व्रतचारणम् ।
त्रिकालस्नायिता भैक्षं गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः ॥

(१) आश्रमव्यवस्थां दशभिः श्लोकैराह- गुरो-
वित्यादि । गुरौ वासः गुरुकुले यावद्विद्याग्रहणम् । अग्नि-
शुश्रूषा अग्निकार्यम् । स्वाध्यायः, यस्मिन् वेदे व्रतं चरति

(१) कानी. २।२२; उनि. चारणम् (धारणम्)
भैक्षं (भैक्ष्यं).

स एवाध्येतव्य इति स्वग्रहणम् । व्रतचारणं ब्रह्मचर्यम् । त्रिकालस्नायिता त्रिसंध्यं स्नानम् । भैक्षं यत् भिक्षोपात्तं तदेव भोक्तव्यम् । एवं तावद्वेदब्रह्मचारिण उपकुर्वाणस्य आ समावर्तनात्, आमरणान्तु नैष्ठिकस्य । तस्य विशेष-माह- गुरौ आचार्यस्य कुले प्राणान्तिकी स्थितिः अवस्थानम् । प्राण एव अन्तः अवधिः अस्या इति विग्रहः । जम.

(२) आश्रमाणां धर्ममभिधातुं तावद्ब्रह्मचारिधर्मे श्लोकद्वयमाह- गुराविति । ब्रह्मचारिणो गुरौ उपाध्याये वासः तत्समीप एव वसनम् । अग्निशुश्रूषा वैश्वानरा-राधनम् । स्वाध्यायः स्वशालाध्ययनम् । व्रतधारणं तदु-पदिष्टानां व्रतानामनुष्ठानम् । त्रिकालस्नायिता संध्या-त्रयेऽपि स्नानम् । भैक्ष्यं (? क्षं) भिक्षासमूहः एकभिक्षा-निषेधार्थः । गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः । नैष्ठिकस्य मुमुक्षोः अयं नियमः प्राणान्तं यावत् गुरावेव स्थितिरिति । उनि.

तदभावे गुरुसुते तथा सब्रह्मचारिणि ।

कामतो वाऽऽश्रमान्यत्वं स्वधर्मो ब्रह्मचारिणः ॥

(१) तदभावे गुरुसुते इति द्वितीयः कल्पः । तस्याप्यभावे सब्रह्मचारिणि समानचरणे तुल्यशालाध्यायि-नीति तृतीयः । कामतो वाऽऽश्रमान्यत्वम्, यदि ब्रह्मचारी नैष्ठिकत्वं नेच्छेत् । जम.

(२) तदभावे गुरोरभावे गुरुसुते तथैव प्राणा-न्तिकी स्थितिः । तथा सब्रह्मचारिणि समानशाला-ध्यायिनि, प्राणान्तिकी स्थितिरिति वर्तते । कामतो वाऽऽश्रमान्यत्वम् । यदि न नैष्ठिकः, उपकुर्वाण एव, तदा विद्याग्रहणानन्तरमाश्रमान्यत्वम्, ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा गृहस्थः स्यात् । इत्ययं स्वधर्मो ब्रह्मचारिणः । उनि.

समेखलो जटी मुण्डो दण्डी वा गुरुसंश्रयः ।

आ विद्याग्रहणाद्गच्छेत्कामतो वाऽऽश्रमान्तरम् ॥

(१) कानी. २।२३.

(२) कानी. २।२४; उनि. समेखलो जटी मुण्डो (स मेलली जटी मुण्डी).

(१) यश्च वेदब्रह्मचारी स चापि आ विद्याग्रहणात् गुरुकुलसंश्रितो गृहीतव्रतलिङ्गः स्यादित्याह- समेखल इत्यादि । तत्र जटी मुण्डो वा स्यात् । तयोर्मेलला दण्ड-काष्ठं च समानम् । गच्छेत् कामतो वाऽऽश्रमान्तरमिति । अत्र 'आश्रमादाश्रमं गच्छेत्' इत्यस्मात्स्मृतिवाक्यात् क्रमेणोत्तरोत्तरमाश्रमं गच्छेदिति प्रथमः कल्पः । कामतो वेति द्वितीयः । तत्र ब्रह्मचारी गृहस्थश्च स्वेच्छया स्वधर्ममपास्य परिव्राड्धर्मं संश्रयेत् । वानप्रस्थधर्मं तु गृहस्थ एव, तत्राग्निहोत्रसंभवात् । जम.

(२) भूयोऽपि ब्रह्मचारिधर्मविशेषमाह- स इति । सः उपकुर्वाणो ब्रह्मचारी मेलली मुञ्जमेलला यस्यास्ति, जटी मुण्डी वा, दण्डी, पलाश (आदि) दण्डधारणात्, तथैव गुरुसंश्रयः । आ विद्याग्रहणात् अनन्तरोक्तं च व्रतादिकं विद्याग्रहणं यावत् कुर्यात् । तथेच्छा चेत् गृहस्थः स्यादन्यथा नैष्ठिकः स्यादित्यर्थः । उनि.

अग्निहोत्रोपचरणं जीवनं च स्वकर्मभिः ।

धर्मदारेषु कल्पेषु पर्ववर्जं रतिक्रिया ॥

(१) गृहस्थधर्ममाह- अग्निहोत्रोपचरणमिति । आहिताग्नित्वम् । जीवनं स्वकर्मभिः ब्राह्मणादेः स्वेन स्वेन कर्मणा वृत्तिः । धर्मदारेषु धर्मविवाहपरिगृहीतेषु काले ऋतुकाले प्राप्ते रतिक्रिया धर्मप्रज्ञार्था । तत्रापि पर्ववर्जं अष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीपरिहारेणेत्यर्थः । जम.

(२) गृहस्थधर्ममभिधातुमाह- अग्नीति । गृहस्थोऽत्र चतुर्विधो ब्राह्मणादिः । अग्निहोत्रोपचरणं यथासंभवं ब्राह्मणक्षत्रियविशामेव द्रष्टव्यम् । जीवनं च स्वकर्मभिः ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहेण, क्षत्रियस्य शस्त्रेण, वैश्यस्य कृषि-पाशुपाल्यवाणिज्यादिभिः, शूद्रस्य कार्वादिकर्मभिरिति । अयं च नियमो धर्म्यः । धर्मदारेषु कल्पेषु व्याधिरहितेषु पर्ववर्जं पौर्णमास्यादिपुण्यतिथिवर्जं, रतिक्रिया धर्मार्थं दाररक्षणार्थं चेति । उनि.

(१) कानी. २।२५; जम. कल्पेषु (काले ...).

देवपित्रतिथिभ्यश्च पूजा दीनानुकम्पनम् ।

श्रुतिस्मृत्यर्थसंस्थानं धर्मोऽयं गृहमेधिनः ॥

(१) देवपित्रतिथिभ्यश्च पूजा कृताकृतद्रव्यविनियोगेन । श्रुतिस्मृत्यर्थसंस्थानमिति । श्रुतिस्मृतिविहिते कर्मण्यवस्थानम्, न पाषण्डसिद्धान्तविहिते । गृहमेधिनः गृहस्थस्य, गृहे सतो यज्ञशीलत्वात् । जम.

(२) तथा देवपित्रतिथिभ्यः पूजा इति प्रतीतम् । दीनानुकम्पनं बालवृद्धव्याधितादीनां शक्त्याऽनुकम्पनं दानमानादिना । श्रुतिः वेदः, स्मृतिः मन्वादिशास्त्राणि, तेषामर्थः, तत्र संस्थानं अवस्थितिः, तदुक्तानुष्ठानतत्परेण भवितव्यमित्यर्थः । अयं च धर्मश्चतुर्विधस्यापि गृहमेधिनः । गृहेऽवस्थातुं मेधा बुद्धिः यस्य सः, तस्यायं धर्मः । उनि.

जटित्वमग्निहोत्रित्वं भूशय्याजिनधारणम् ।

वने वासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता ॥

(१) भूशय्या अनास्तराणां भूमौ शयनम् । अजिनं मार्गं वैयाघ्रं वा । वने वासः, न ग्रामे । पयः जलम् । नीवारः अकृष्टपच्यो ब्रीहिः । जम.

(२) वानप्रस्थनियममभिधातुमाह— जटित्वमिति । जटित्वं जटाधारणम् । अग्निहोत्रित्वं अग्निहोत्रपरिग्रहः । भूशय्या भूमौ शयनम् । अजिनधारणं कृष्णाजिनधारणम् । वने निर्जने वासः । पयः पानीयम्, मूलानि भक्ष्यवृक्षवल्लीनाम्, नीवाराः स्वयं जाताः सरःसु ब्रीह्याकाराः, फलानि उदुम्बरजम्बवादीनाम्, एभिर्वृत्तिः, न कृष्टपच्यैरित्यर्थः । उनि.

प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिःस्नानं व्रतचारिता ।

देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः ॥

(१) व्रतचारितेति । तस्य अपत्ये संक्रमितगार्हस्थ्यधर्मस्य सपत्नीकत्वेऽपि ब्रह्मचर्यम् । तथाहि— 'पुत्रेषु भार्यो निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा' (मस्मृ. ६।३) इति स्मृतिः । वनवासिनः वानप्रस्थस्य । जम.

(१) कानी. २।२६-२७.

(२) कानी. २।२८; उनि. व्रत (ब्रह्म).

घ. को. ९५

(२) प्रतिग्रहस्य हिरण्यादेदीयमानस्य ग्रहणनिवृत्तिः । त्रिःस्नानं संध्यात्रयेऽपि । ब्रह्मचारिता संनिहितदारेणापि ब्रह्मचर्यमेव कर्तव्यम् । उत्तरार्धे प्रतीतम् । उनि.

सर्वारम्भपरित्यागो भैक्षायं वृक्षमूलिता ।

निष्परिग्रहताऽद्रोहः समता सर्वजन्तुषु ॥

(१) सर्वासां यागादिक्रियाणामाश्रमधर्मातिरिक्तानामननुष्ठानम् । भैक्षायं भिक्षाहारत्वम् । वृक्षमूलिता अरण्यवासः । निष्परिग्रहता प्रज्योपकरणव्यतिरिक्तानुपादानम् । अद्रोहः अजिघांसा । समता सर्वभूतेषु उत्कृष्टेष्वपकृष्टेषु च । जम.

(२) परित्राजकधर्मं श्लोकत्रयेऽभिधातुमाह— सर्वेति । सर्वे धर्मादिपुरुषार्थसाधनार्थाः आरम्भाः, तेषां परित्यागः, पुण्यसमित्कुशादीनामप्यग्रहात् । भैक्ष्यं भिक्षासमूहः, तदाशित्वम् । वृक्षमूलता, वृक्षमूलं निवासार्थं विहितं यस्य, तस्य भावः । निष्परिग्रहता पुस्तकादेर्वस्त्रास्तरणादेरपि परिग्रहो नास्तीति । अद्रोहः भूतहिंसाभावः । समता सर्वजन्तुषु समबुद्धिः सर्वप्राणिषूपकार्यपकारिष्वपि । उनि.

प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः सुखदुःखाविकारिता ।

सबाह्याभ्यन्तरं शौचं वाग्यमो व्रतचारिता ॥

(१) प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः इष्टानिष्टसङ्गत्यागः । सुखदुःखाविकारिता, हर्षशोकाभावात् । बाह्यं शौचं मृदादिभिः लेपगन्धापनोदनार्थमेवमेध्यस्य । आभ्यन्तरं मनःशौचम् । वाग्यमः मौनम् । जम.

(२) प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः, प्रियं चाप्रियं च, तयोरपरिष्वङ्गः नाऽऽसक्तिः । सुखदुःखाविकारिता, सुखे दुःखे च विकारो हर्षशोककृतो नास्तीति । सबाह्याभ्यन्तरं शौचम्, बाह्यं मृज्जलादिभिः, आन्तरं सकलसत्त्वानुग्रहबुद्ध्या । वाग्यमः मौनव्रतम् । ब्रह्मचारिता विशेषाद्ब्रह्मचर्यम् । उनि.

(१) कानी. २।२९; उनि. भैक्षायं (भैक्षायं) मूलिता (मूलता).

(२) कानी. २।३०; उनि. व्रत (ब्रह्म).

‘सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्यानयुक्तता ।

भावसंशुद्धिरित्येष परिब्राड्धर्म उच्यते ॥

(१) सर्वेन्द्रियसमाहारः अलोलुपेन्द्रियत्वम् । धारणा मनसो निरोधः । ध्यानं ध्येयविषयावलम्बनम् । भाव-संशुद्धिः अविचिकित्सा । जम.

(२) सर्वेन्द्रियसमाहारः सकलेन्द्रियाणां स्वस्वविषयं प्रति धावतां समाहरणं आत्मन्येव योजनम् । अयं च योगशास्त्रे प्रत्याहार इति स्मृतः । धारणेति । तस्याश्च लक्षणम्- ‘प्रदेशे धार्यते वायुर्मेनो वाऽपि सुसं-यतम् । संधारकप्रयत्नेन धारणा साऽभिधीयते ॥’ इति । ध्यानमिति । ‘ध्वै चिन्तायाम्’ । चिन्तनं ध्यानम् । तच्च द्विविधम्- काम्यफलार्थं मोक्षफलार्थं च । तत्र काम्य-फलार्थं यथा- ‘आत्मेन्द्रियगणं गत्वा साध्येन्द्रियगणं विशेत् । ऐक्यं गत्वा समागच्छेदिति ध्यायन्पुनः पुनः । करोति पुरुषं नारी वश्यं ध्यानप्रयोगतः ॥’ इत्यादिकम् । मोक्षार्थं यथा- ‘परमात्ममयं विश्वं तत्रा-ऽऽत्मानं लयं नयेत् । ततश्च तन्मयो भूत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । चिन्तास्पदं निजं चित्तं तत्रैव विलयं नयेत् ॥’ इत्यादिकम् । एवंविधधारणाध्याननित्यता तदभ्यास-तत्परता । भावसंशुद्धिरिति प्राणिष्वद्रोहबुद्धिः । एष परिब्राड्धर्म उच्यते । उनि.

सर्ववर्णसाधारणा धर्माः

अहिंसा सूनुता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा ।
वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥

(१) विशेषमुक्त्वा सामान्यधर्ममाह- अहिंसेत्यादि । अहिंसा शास्त्रविधानादन्यत्र । सूनुता वाणी अपरुषा । दया दीनेषु । क्षमा आक्रोशादितितिक्षा । लिङ्गिनां आश्रमिणाम् । जम.

(२) वर्णाश्रमाणामसाधारणं धर्ममभिधाय साधारण-मभिधातुमाह- अहिंसेति । वर्णिभिराश्रमिभिश्च परप्राण-दारद्रव्यादीनामहिंसा, कर्तव्येति शेषः । सूनुता वाणी

‘प्रियं तथ्यं च सूनुतम्’ इत्येवंभूता सर्वेषु वाणी वक्तव्येति भावः । सत्यमित्यमृषावादः । शौचमिति ब्राह्मभ्यन्तरशौचं श्रुतिस्मृतिविहितम् । दया दीनानु-कम्पनम् । क्षमा शान्तिः । ‘वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते’ इति प्रतीतम् । उनि.

धर्मप्रवर्तकः धर्मरक्षकश्च राजा

‘स्वर्गानन्त्याय धर्मोऽयं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् ।

अस्याभावे तु लोकोऽयं संकरान्नाशमाप्नुयात् ॥

(१) यथोक्तस्य धर्मस्य फलमाह- स्वर्गानन्त्या-येति । सर्वेषामेव वर्णिनां लिङ्गिनां यथायोगं कश्चित् स्वर्गाय, कश्चिदानन्त्याय । न विद्यते अन्तः अस्येत्यनन्तः मोक्ष उच्यते, स्वार्थिकः ध्यञ्, स्वर्गस्यान्तवत्वात् । अस्य धर्मस्याभावे न केवलं फलाभावः, प्रत्युत संकरा-न्नाशमाप्नुयात् । तत्र संकरो द्विविधः- कर्मसंकरो वर्ण-संकरश्च । तत्र पूर्वः शूद्रस्य द्विजकर्म, द्विजस्यापि शूद्रकर्मत्यादि । इतरोऽपि प्रातिलोभ्येनाभिगमनम् । जम.

(२) स्वधर्मानुष्ठाने फलमभिधातुमाह- स्वर्गेति । स्वर्गश्च आनन्दयं च स्वर्गानन्त्यम् । आनन्दयं मोक्षः । तस्मै, भवतीति शेषः । धर्मोऽयं अनन्तरोक्तः सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनां भवतीति । अस्य धर्मस्याभावे विनाशो अननुष्ठानात् विपरीतानुष्ठानाद्वा लोकोऽयं चतुर्वर्णाश्रम-लक्षणः संकरात् वर्णसंकीर्णताया धर्मसंकराच्च नाशमाप्नु-यात् । दुरनुष्ठानजनितदैवपीडनादित्यर्थः । उनि.

‘सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः संप्रवर्तकः ।

तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्छुतिः ॥

(१) यथान्यायं यथार्हम् । संप्रवर्तकः दण्डधारि-तया । तस्याभावे धर्मनाश इति भूपतेरभावे यजनादि-धर्मनाशः । तदभावे जगच्छुतिः । तथाहि- ‘लोक-धारणाद्धर्मः’ इति निरुच्यते । जम.

(२) यथा धर्माभावे लोको नाशमाप्नुयात् तथा धर्मप्रवर्तकदण्डधराभावेऽपीति दर्शयन्नाह- सर्वस्येति ।

(१) कानी. २।३१ ; उनि. युक्तता (निलता).

(२) कानी. २।३२ ; नीम. ३४.

(१) कानी. २।३३ ; नीम. ३४ वर्णि (सर्व) पू.

(२) कानी. २।३४ ; नीम. ३४.

सर्वस्यास्य धर्मस्य यथान्यायं स्मार्तन्यायानतिक्रमेण भूपतिः विजिगीषुः संप्रवर्तकः सम्यक् प्रवर्तयिता । तस्य भूपतेरभावे धर्मनाशः, दण्डाभावात् । धर्मनाशे जगच्छ्रुतिः जगतो विनाशः स्यादिति । उनि.

‘वर्णाश्रमाचारयुतो वर्णाश्रमविभागवित् ।

पाता वर्णाश्रमाणां च पार्थिवः स्वर्गलोकभाक् ॥

(१) प्रकरणार्थस्यानुष्ठाने अनुष्ठापने च राज्ञः फलमाह- वर्णाश्रमाचारयुत इति । यस्मिन् वर्णे आश्रमे वा स्थितः स तदाचारयुतः । वर्णाश्रमविभागवित् । अन्यथा कथं पाता स्यात् । स्वर्गलोकभाक्, इहलोकभाक्त्वं सामर्थ्यलभ्यमेवेति । जम.

(२) वर्णाश्रमधर्मप्रभावमेवाभिधातुमाह- वर्णेति । वर्णाश्रमाचारयुक्तः तत्परः । वर्णाश्रमविभागवित्, ‘कस्य का प्रतिपत्तिः ?’ इति जानाति । पाता रक्षिता वर्णाश्रमाणां पार्थिवः । शक्रलोकः स्वर्गः, तद्भागभवतीति । उनि.

दण्डप्रणयनविधिः

‘इति यस्मादुभौ लोकौ धारयत्यात्मवान्नृपः ।

प्रजानां च ततः सम्यग्दण्डं दण्डीव धारयेत् ॥

(१) अथ दण्डमाहात्म्यमुच्यते । तस्य संबन्धमाह- इतीति । एवं वर्णाश्रमान् व्यवस्थापयन्नुभौ लोकावात्मनः प्रजानां चेति संबन्धः । धारयति दण्डेनेत्यर्थः । दण्डीव धारयेत् । प्रजा हि यमस्थाने दण्डधरं राजानं मन्यमाना भयान्नापराध्यन्तीति । स च दण्डो वधबन्धपरिकलेशार्थ-हरणलक्षणः तीक्ष्णमृदुमध्यमभेदेन त्रिविधः । जम.

(२) दण्डमाहात्म्यमभिधातुमाह- इतीति । इति उक्तप्रकारेण यस्मात् येन कारणेन उभौ लोकौ इहलोकपरलोकौ धारयति आत्मसात् करोति । आत्मवान् अभिहितात्मसंपदगुणसंपन्नो जितेन्द्रियः । नृपः राजा । न केवलमात्मनः, प्रजानां चोभौ लोकौ धारयति

दण्डप्रणयनादिति भावः । ततो दण्डं दण्डीव यम इव रंगद्वेषरहितो धारयेत् । उनि.

‘उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ।

दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥

(१) तत्र उद्वेजयति तीक्ष्णेन दण्डेन लोकमति-निग्रहेणेत्यर्थः । दमनमात्रवृत्तिनाऽपि दण्डेन अतिसाम्ना अतिदानेन अतिभेदेन अतिनिग्रहेण वा लोकमुद्वेजयति । मृदुना हेतुभूतेन परिभूयते, लोकेनेति शेषः । किमयं सान्त्वयिष्यति, किं दास्यति, किं भेदयिष्यति, किं निग्रहीष्यति ? इति । युक्तदण्डः प्रशस्यते, आत्मप्रजयो-स्त्रिवर्गवर्धनात् । जम.

(२) दण्डधारणप्रकारमभिधातुमाह- उद्वेजयतीति । तीक्ष्णः न्याय्याहण्डादधिकः, तेनोद्वेजयति, प्रजा इति शेषः । मृदुना न्यूनेन परिभूयते, न भवत्यस्य दण्डे पीडिति दण्डान्नयं नास्तीति परिभूयते । दण्डेन न्यूनाधिकेन द्वेषः परिभवो वा भवतीति यस्मात् तस्मान्नृपतिः राजा युक्तदण्डः प्रशस्यते, सुविज्ञातप्रणयनादिति । उनि.

‘त्रिवर्गं वर्धयत्याशु राज्ञो दण्डो यथाविधि ।

प्रणीतोऽथाऽऽसमञ्जस्याद्वनस्थानपि कोपयेत् ॥

(१) यदाह- त्रिवर्गं वर्धयतीति । यथाविधि प्रणीतः यथान्यायप्रवृत्तः । अथाऽऽसमञ्जस्यादिति । यदि कामक्रोधाज्ञानादिभिर्न सम्यक् प्रवृत्तः स्यात्, तदा वानप्रस्थानपि कोपयेत्, किं पुनर्गृहस्थान ? । जम.

(२) तदेव ब्रह्मयितुमाह- त्रिवर्गमिति । त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् वर्धयति वृद्धिं नयति आशु शीघ्रं राज्ञो दण्डो यथाविधि (प्रणीतः), सुविज्ञातप्रणीतत्वात् । दुष्प्रणीतो हि दण्ड्येषु दुष्पातितो हि यस्माद्वनस्थानपि लोकव्यवहारबाह्यानपि कोपयेत् । उक्तं च गुहणा- ‘सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति, दुष्प्रणीतो हि कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद्वा वानप्रस्थ-

(१) कानी. २।३५; उनि. युतो (युक्तो) स्वर्ग (शक्र); नीम. ३४ युतो (युक्तो) स्वर्ग (सर्व).

(२) कानी. २।३६.

(१) कानी. २।३७.

(२) कानी. २।३८; उनि. ऽथाऽऽसमञ्जस्याद्वा (दुष्प्रणीतो हि व).

परित्राजकानपि कोपयति, किं पुनर्गृहस्थान् ? ।

उनि.

'लोकशास्त्रानुगो नेयो दण्डोऽनुद्वेजनः श्रिये ।

उद्वेजनादधर्मः स्यात्तस्माद् ध्वंसो महीपतेः ॥

(१) यथाविधि प्रणयनं च लोकशास्त्रानुगमात् ।

यदाह—लोकशास्त्रानुगो नेय इति । नेयः प्रयोज्यः । स ह्यनुद्वेजनीयत्वात् श्रिये भवति । उद्वेजनः पुनरश्रिये इत्यर्थोक्तम् । अधर्मश्च उद्वेजनात् । तस्मात् ध्वंस इति । अनुद्वेजनात् धर्मश्च भवतीत्यर्थोक्तम् । जम.

(२) लोकशास्त्राविरोधेन दण्डः कार्य इति दर्शयन्नाह — लोकेति । लोकः वर्णाश्रमादिजनपदः, शास्त्रं श्रुति-स्मृत्यादि, तदनुगः तदनु रूपः दण्डो नेयः दण्ड्यं प्रति विधेयः । शास्त्रानुगोऽपि यदि लोकानुगो न भवति, यदि लोकानुगोऽपि शास्त्रानुगो न भवति, स उद्वेजनः । यथा लाटविषये संग्रहणे दण्डाभावः, यथा वा आभीरविषये ज्येष्ठभ्राताभार्याग्रहणादिः । इत्येवं लोकशास्त्राविरोधेन दण्डः क्रियमाणो नोद्वेजनः, स च विजिगीषोः श्रिये भवति । उद्वेजनात् लोकोद्वेगकरणात् अधर्मस्तु देशादिधर्मनिषेधात् भवतीति शेषः । तस्मात् भ्रंशः विनाशः महीपतेः, भवतीति शेषः । उनि.

'परस्परामिषतया जगतो भिन्नवर्त्मनः ।

दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ॥

(१) दण्डस्याप्रणयने दोषमाह—परस्परामिषतयेति । अन्योन्यभक्ष्यत्वेन । भिन्नवर्त्मनः उच्छिन्नस्वधर्मकर्मणः । परिध्वंसी मात्स्यो न्यायः बलवता यदबलग्रसनम् । जम.

(२) महीपतेः जगतश्च ध्वंसकारणमभिधातुमाह—परस्परेति । परस्परं अन्योन्यं आमिषतया भक्ष्यभक्षकत्वेन स्थितस्य जगतः विवशस्य भिन्नवर्त्मनः वर्णादीनां भिन्नमार्गत्वे दण्ड्यत्वात् दण्डाभावे दमनक्रियाभावे परिध्वंसी विनाशशीलः मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते इति । उनि.

(१) कानी. २।३९ ; उनि. मः स्यात् (भस्तु त) ध्वंसो (भ्रंशो).

(२) कानी. २।४०.

'जगदेतन्निराक्रन्दं कामलोभादिभिर्बलात् ।

निमज्ज्यमानं निरये राज्ञा दण्डेन धार्यते ॥

(१) दण्डमाहात्म्यमाह—जगदित्यादि । निराक्रन्दं निराश्रयम् । कामलोभादिभिः अरिषड्वर्गैः । निरये नरके । निमज्ज्यमानं निपात्यमानम् । दण्डेन धार्यते, स्वमार्गे प्रतिष्ठाप्यमानत्वात् । जम.

(२) एतदेव द्रढयितुमाह—जगदिति । एतत् चतुर्वर्णाश्रमादिस्वरूपं जगत् निरालम्बं आधाररहितं कामलोभादिभिः कामक्रोधलोभमदमानहर्षादिभिः बलात् बलेन निमज्ज्यमानं विश्लिष्यमाणं निरये रौरवादि-नरके, राज्ञा विजिगीषुणा दण्डेन बन्धादिना धार्यते । यथा कश्चिदगाधपङ्के पतन् दण्डवता दण्डेन वंशादि-यष्ट्या धार्यते इति । उनि.

'इदं प्रकृत्या विषयैर्वशीकृतं

परस्परस्त्रीधनलोलुपं जगत् ।

सनातने वर्त्मनि साधुसेविते

प्रतिष्ठते दण्डभयोपपीडितम् ॥

(१) तदेव दर्शयन्नाह—इदमित्यादि । सनातन-मिति (?) स्वस्मिन् स्वस्मिन् मार्गे प्रतिष्ठते प्रवर्तते । जम.

(२) उपसंहरन्नाह—इदमिति । इदं जगत् उक्त-लक्षणं प्रकृत्या स्वभावानैव विषयैः स्पर्शादिभिः वशीकृतं विषयीकृतम्, आहारभयमैशुननिद्रादीनां शरीर-णैव सहोत्पद्यमानत्वात् । अत एव परस्परस्त्रीधनलोलुपं लम्पटं जगत् सनातने पुण्ये स्वर्गानन्त्यागामिनि वर्त्मनि मार्गे साधुसेविते मुमुक्षुभिरध्यासिते प्रतिष्ठते प्रस्थानं करोति दण्डभयेनैव, नान्येन, उपपीडितमिति । उनि.

नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगा-

उज्जगति परवशेऽस्मिन् दुर्लभः साधुवृत्तः ।

कृशमथ विकलं वा व्याधितं वाऽधनं वा

पतिमपि कुलनारी दण्डभीत्याऽभ्युपैति ॥

(१) कानी. २।४१ ; उनि. क्रन्दं (लम्बं).

(२) कानी. २।४२-४४.

(१) तत्र यद्यपि कश्चित् स्वमार्गे दण्डमन्तरेण प्रतिष्ठते, तथापि न प्रायश इति दर्शयन्नाह- नियतविषय-वर्तीत्यादि । परवशे विषयवशीकृते । दुर्लभः साधुवृत्तः, यो दण्डं विना स्यात् । यथा कुलनारी कृशत्वाददोष-युक्तं पतिमनिच्छन्त्यपि दण्डभीत्योपयन्ती नातिक्रामन्ती दृश्यते । विकलं हीनाङ्गम् । जम.

(२) एतदेव द्रढयितुमाह- नियतेति । नियतः शास्त्रनियमितः विषयः अनुष्ठानमार्गः, तद्वर्ती तत्र वर्तनशीलः प्रायशः बाहुल्येन दण्डयोगादेव, भवतीति शेषः । जगति संसारे परवशे कामाद्यरिषड्वर्गवशे अस्मिन् दुर्लभो दण्डं विना साधुवृत्तः शास्त्रोक्तानु-ष्ठानरतः । तदेवोत्तरार्धेन दर्शयन्नाह- कृशमिति । (कृशं) स्वभावक्षीणधातुम् । विकलं वा सुरतसुखप्रापि-कलारहितम् । व्याधितं वा क्षयादिव्याधियुक्तम् । अधनं वा दरिद्रम् । इत्येतेष्वपि विरागकारणेषु सत्स्वपि पतिं परिणीतं भर्तारमपि परग्रहदास्यपि भूत्वा पत्युपाधे-यातिक्रमार्हाऽपि कुलनारी कुलस्त्री दण्डभीत्या अभ्यु-पैति पतित्वेनाङ्गीकरोति । दण्डश्च तस्याः शास्त्रोक्तः । तथा च कौटिल्यः- 'भर्तारं द्विषती स्त्री समार्तवान्य-मण्डयमाना तदानीमेव स्थाप्याभरणं निधाय भर्तारमन्यया सह शयानमनुशयीत' (कौ. ३।३।५९) । उनि.

यतात्मा राजैव दण्डप्रणयनाधिकृतः

इति परिगणितार्थः शास्त्रमार्गानुसारी
नियमयति यतात्मा यः प्रजा दण्डनीत्या ।
अपुनरपगमाय प्राप्तमार्गप्रचाराः
सरित इव समुद्रं संपदस्तं विशन्ति ॥

(१) प्रकरानुष्ठाने फलमाह- इति परिगणितार्थ इत्यादि । एवं तीक्ष्णमृदुमध्यमप्रयोगेणाप्रयोगेण च विभक्तदण्डार्थः । शास्त्रं मानवादि, तन्मार्गानुसारी । तद्यथा - अयं बध्यः, अयं परिक्लेश्यः, अयमर्थं हर्तव्य-श्चेति । नियमयति स्वमार्गे स्थापयति । यतात्मा जितेन्द्रियः । अपुनरपगमाय नित्यस्थितत्वेन न पुन-रपगच्छन्तीत्यर्थः । प्राप्तमार्गप्रचारा इति । मार्गः आय-

द्वारम् । स हि प्रजानियमनेन निर्विबन्धो भवति । तत्र प्राप्तो मार्गप्रचार आभिरिति विग्रहः । जम.

(२) दण्डप्रणयने विजिगीषोः प्रयोजनमभिधातु-माह- इतीति । इति एवमुक्तन्यायेन परिगणिताः निर्णीताः अर्थाः दण्डस्य गुणदोषाः तदनुस्वाश्च वधादयो दण्डाः येन स तथा, अत एव शास्त्रमार्गानुसारी नियम-यति एवं वर्तितव्यमिति नियमं करोति यतात्मा जिते-न्द्रियः यो राजा प्रजा दण्डनीत्या । प्राप्तः सम्मार्गेषु प्रचारो याभिस्ताः समुद्रमिव अपुनरपगमाय अपुनर्निवृत्तये संपदः लक्ष्यः तं विशन्ति सरित इव । यथा सरितां समुद्रे प्रविष्टानामपगमो नास्तीति, तथा संपदामपि यथोक्तगुणं विजिगीषुं प्राप्तानामिति । उनि.

शुक्रनीतिः

दण्डनीतिलक्षणम्

'दमो दण्ड इति ख्यातस्तस्मादण्डो महीपतिः ।

तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते ॥

दण्डः दमः दुष्टदमनमित्यर्थः, इति ख्यातः प्रसिद्धः । तस्मात् महीपतिः दण्डः । दमनकारित्वादण्डं एवेति कार्यकारणयोरभेदेनोपचारः । तस्य महीपतेः नीतिः दण्डनीतिः । नयनात् दुष्टादुष्टनिर्णयात् नीतिः उच्यते कथ्यते । शुनीटी.

अर्थशास्त्रलक्षणम्

'श्रुतिस्मृत्यविरोधेन राजवृत्तादिशासनम् ।

सुयुक्त्याऽर्थार्जनं यत्र ह्यर्थशास्त्रं तदुच्यते ॥

यत्र श्रुतीनां स्मृतीनां च अविरोधेन राज्ञः वृत्तादीनां आचरितादीनां शासनं उपदेशः तथा सुयुक्त्या सुकौशलेन अर्थानां धनानां अर्जनं उपार्जनम्, वर्णितमिति शेषः, तत् अर्थशास्त्रं उच्यते । शुनीटी.

दण्डनीतिशास्त्रानुसारिणैव राज्ञा शासनं कर्तव्यम्

'प्रणम्य जगदाधारं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ।

संपूज्य भार्गवः पृष्टो बन्धितः पूजितः स्तुतः ॥

(१) शुनी. १।१५७. (२) शुनी. ४।३।५६.

(३) शुनी. १।१-३५.

* पूर्वदेवैर्यथान्यायं नीतिसारमुवाच तान् ।

शतलक्षश्लोकमितं नीतिशास्त्रमथोक्तवान् ॥

स्वयंभूर्भगवॉल्लोकहितार्थं संग्रहेण वै ।

तत्सारं तु वसिष्ठाद्यैरस्माभिवृद्धिहेतवे ॥

अल्पायुर्भूभृदाद्यर्थं संक्षिप्तं तर्कविस्तृतम् ।

क्रियैकदेशबोधीनि शास्त्राण्यन्यानि सन्ति हि ॥

सर्वोपजीवकं लोकस्थितिकृत्रीतिशास्त्रकम् ।

धर्मार्थकाममूलं हि स्मृतं मोक्षप्रदं यतः ॥

अतः सदा नीतिशास्त्रमभ्यसेद्यत्नतो नृपः ।

यद्विज्ञानान्नुपाद्याश्च शत्रुजिल्लोकरञ्जकाः ॥

पूर्वं भगवान् स्वयंभूः विधाता लोकहितार्थं लोकानां हिताय शतलक्षश्लोकमितं नीतिशास्त्रं उक्तवान् । अथ अनन्तरं वसिष्ठाद्यैः अस्माभिः वृद्धिहेतवे अभ्युदयाय अल्पायुर्भूभृदाद्यर्थं अदीर्घजीविराजादिप्रयोजनार्थं संग्रहेण वै संक्षेपार्थमेव तत्सारं तस्य नीतिशास्त्रस्य ब्रह्मप्रोक्तस्य सारं तर्कैः युक्तिभिः विस्तृतं युक्तियुक्तं यथा तथा संक्षिप्तं संकलितम् । अन्यानि शास्त्राणि क्रियैकदेशबोधीनि एकदेशक्रियाप्रतिपादकानि विशेषार्थसाधकानीत्यर्थः, न तु साधारणानीत्यर्थः, सन्ति हि । हिशब्दोऽवधारणे । किंतु यतः यस्मात् कारणात् नीतिशास्त्रं सर्वेषां जनानां उपजीवकं जीवनोपयोगिं लोकानां स्थितिकृत् मर्यादाविधायकं धर्मार्थकाममूलं त्रिवर्गहेतुभूतं तथा मोक्षप्रदं निर्वाणदायकं च, अतः नृपः यत्नतः सदा नीतिशास्त्रं अभ्यसेत् नीतिशास्त्रमनुसृत्य व्यवहरेदिति भावः । यस्य नीतिशास्त्रस्य विज्ञानात् विशेषेणावबोधात् नृपाद्याः राज-प्रभृतयः राजा प्रजाश्च शत्रुजितः शत्रुजयिनः तथा लोक-रञ्जकाः लोकानामानन्दविधायिनः, भवन्तीति शेषः । एतेन ग्रन्थस्य प्रयोजनं चतुर्वर्गप्राप्तिरूपं अभिषेधं सर्वविषय-समाचारज्ञानं संबन्धश्च साक्षात् परम्परया वा ज्ञाप्यज्ञाप-कत्वादिरूपो यथायथमूहनीयः । उक्तं च— 'ज्ञातार्थं ज्ञातसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः ॥' इति ।

शुनीटी.

* अस्य व्याख्यानं 'राजनीतिप्रणेतारः' इत्यस्मिन् प्रकारेण (५.५२४) द्रष्टव्यम् ।

सुनीतिकुशला नित्यं प्रभवन्ति च भूमिपाः ।

शब्दार्थानां न किं ज्ञानं विना व्याकरणं भवेत् ॥

भूमिपाः राजानश्च नित्यं सुनीतौ कुशलाः प्रभवन्ति, अस्य नीतिशास्त्रस्य ज्ञानादिति भावः । ननु व्याकरण-मनधीत्य कथं शब्दज्ञानं, तद्वत् च कथं नीतिज्ञान-संभवः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शब्दार्थानामिति । व्याकरणं विना शब्दार्थानां ज्ञानं किं न भवेत् ? अपितु भवेदेव, व्याकरणस्य शब्दसाधने एव प्रयोजकत्वादिति भावः ।

शुनीटी.

प्राकृतानां पदार्थानां न्यायतर्कैर्विना न किम् ।

विधिक्रियाव्यवस्थानां न किं मीमांसया विना ॥

न्यायतर्कैः नैयायिकयुक्तिविज्ञानैः विना प्राकृतानां प्रकृतिसिद्धानां स्वाभाविकानामित्यर्थः, पदार्थानां ज्ञानं किं न भवेत् ? अपितु भवेदेव । तथा मीमांसया मीमांसक-निबन्धज्ञानेन विना विधिक्रियाव्यवस्थानां कार्यानुष्ठान-नियमानां ज्ञानं च किं न भवेत् ? अपितु भवेदेव । नीतिज्ञानं न न्यायमीमांसाशास्त्रानुशीलनाधीनमिति भावः ॥

शुनीटी.

देहावधि नश्वरत्वं वेदान्तैर्न विना हि किम् ।

स्वस्वाभिमतबोधीनि शास्त्राण्येतानि सन्ति हि ॥

तत्तन्मतानुगैः सर्वैर्विधृतानि जनैः सदा ।

बुद्धिकौशलमेतद्धि तैः किं स्याद्व्यवहारिणाम् ॥

वेदान्तैः विना वेदान्तज्ञानमृते देहावधि नश्वरत्वं देहपर्यन्तस्य नश्वरत्वं, न तु देहिन इत्यर्थः, किं न ? विज्ञायते इति शेषः । वेदान्तमते सर्वं वस्तु नश्वरं, केवलमात्मा नित्य इति ज्ञानसापेक्षं न नीतिशास्त्रमिति भावः । एतानि पूर्वोक्तानि व्याकरणादीनि शास्त्राणि स्वस्वाभिमतबोधीनि निजनिजमतप्रतिपादकानि सन्ति, तानि च तत्तन्मतानुगैः तत्तन्मतानुसारिभिः सर्वैर्जनैः सदा विधृतानि गृहीतानि । तैः शास्त्रैः व्यवहारिणां लौकिका-चारपरायणानां एतत् बुद्धिकौशलं प्रज्ञाचातुर्यं किं स्यात् ? नैवेत्यर्थः । तत्तच्छास्त्रानुशीलनेन तत्तद्वैशेषिकज्ञानमेव भवेत्, न तु लोकाचारज्ञानं, एतत्तु केवलं नीतिशास्त्रा-देवेति फलितार्थः ।

शुनीटी.

सर्वलोकव्यवहारस्थितिनीत्या विना न हि ।

यथाऽशनैर्विना देहस्थितिर्न स्याद्दि देहिनाम् ॥

देहिनां प्राणिनां अशनैः भोजनैः विना यथा देहस्थितिः न स्यात्, तथा नीत्या विना सर्वेषां लोकानां व्यवहारस्थितिः आचाररक्षा न हि भवेदित्यर्थः ।

शुनीटी.

सर्वाभीष्टकरं नीतिशास्त्रं स्यात्सर्वसंमतम् ।

अत्यावश्यं नृपस्यापि स सर्वेषां प्रभुर्यतः ॥

नीतिशास्त्रं सर्वाभीष्टकरं सर्वजनमनोरथपूकम्, अतः सर्वेषां जनानां संमतं स्यात् । नृपस्य अपि नृपस्य एव । अपिशब्दोऽत्र अवधारणे । अत्यावश्यं अतिप्रयोजनीयं, यतः सः नृपः सर्वेषां जनानां प्रभुः । प्रभौ नीतिपरायणे तदनुजीविनः सर्वे एव नीतिपरा भवन्तीति भावः ।

शुनीटी.

शत्रवो नीतिहीनानां यथाऽपथ्याशिनां गदाः ।

सद्यः केचिच्च कालेन भवन्ति न भवन्ति च ॥

नीतिहीनानां नीतिशास्त्रविमुल्लानां अपथ्याशिनां गदाः रोगाः इव सद्यः शत्रवः, केचिच्च कालेन भवन्ति, तथा अनीतिहीनानां नीतिपरायणानां पथ्याशिनां गदा इव केचिच्च केचिदपि शत्रवः सद्यः कालेन च न भवन्तीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नीतिशास्त्रस्य फलमुक्तम् ।

शुनीटी.

नृपस्य परमो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।

दुष्टनिग्रहणं नित्यं न नीत्या ते विना ह्युभे ॥

नित्यं प्रजानां परिपालनं दुष्टनिग्रहणं च नृपस्य परमो धर्मः । नीत्या विना नीतिज्ञानं विना ते उभे प्रजापालनं दुष्टदमनं च न, भवतः इति शेषः ।

शुनीटी.

अनीतिरेव संछिद्रं राज्ञो नित्यं भयावहम् ।

शत्रुसंवर्धनं प्रोक्तं बलहासकरं महत् ॥

राज्ञः अनीतिः नीतिशास्त्रानुसरणं संछिद्रं सम्यक् छिद्रं रन्ध्रमभूत्, अतः नित्यं सततं भयावहं शत्रुसंवर्धनं शत्रुवृद्धिकरं तथा महत् बलहासकरं बलक्षयविधायकम् ।

शुनीटी.

नीतिं त्यक्त्वा वर्तते यः स्वतन्त्रः स हि दुःखभाक् ।

स्वतन्त्रप्रभुसेवा तु ह्यसिधारावलेहनम् ॥

यः नीतिं त्यक्त्वा स्वतन्त्रः स्वेच्छाचारी सन् वर्तते स हि दुःखभाक् । तस्य च स्वतन्त्रस्य प्रभोः सेवा तु असिधारावलेहनं हि । यथा यः असिधारामवलेढि स सद्यश्छिन्नजिह्वः प्राणसंशयमापद्यते, तथा स्वेच्छाचारि-प्रभुसेवकोऽपि इति भावः ।

शुनीटी.

स्वाराध्यो नीतिमान् राजा दुराराध्यस्त्वनीतिमान् ।

यत्र नीतिबले चोभे तत्र श्रीः सर्वतोमुखी ॥

नीतिमान् राजा स्वाराध्यः सुखेन आराधनीयः, अनीतिमांस्तु दुराराध्यः दुस्खेन आराधनीयः । यत्र राज्ञि उभे नीतिबले नीतिः बलं चेत्यर्थः । विद्येते इतिपदमध्याहार्यम् । तत्र श्रीः लक्ष्मीः सर्वतोमुखी, भवतीति शेषः ।

शुनीटी.

अप्रेरितहितकरं सर्वराष्ट्रं भवेद्यथा ।

तथा नीतिस्तु संधार्या नृपेणाऽऽत्महिताय वै ॥

यथा सर्वे राष्ट्रं अप्रेरितं अकथितं सत् हितकरं भवेत्, नृपेण आत्महिताय तथा नीतिस्तु, तुशब्दोऽवधारणे, संधार्या । वैशब्दः पादपूरणार्थः । तादृशीं नीतिमनुसृत्य राज्ञा व्यवहर्तव्यं यथा प्रजा विनोपदेशं सदाचारपरा भवेदिति भावः ।

शुनीटी.

भिन्नं राष्ट्रं बलं भिन्नं भिन्नोऽमात्यादिको गणः ।

अकौशल्यं नृपस्यैतदनीतेर्यस्य सर्वदा ॥

यस्य नृपस्य सर्वदा अनीतेः दुर्न्यात् हेतोः एतत् अकौशल्यं अनैपुण्यम्, भवतीति शेषः, तस्य राष्ट्रं भिन्नं विचलितम्, बलं सैन्यं भिन्नं भेदं गतम्, अमात्यादिको गणः परिषद्वर्गश्च भिन्नः भेदं गतः । सः अचिराद् भ्रश्यतीति भावः ।

शुनीटी.

तपसा तेज आदत्ते शास्ता पाता च रञ्जकः ।

नृपः स्वप्राक्तनाद्धते तपसा च महीमिमाम् ॥

तपसा तपोबलेन तेज आदत्ते अपहरति । तपसा परेषां दुर्धर्षो भवतीति भावः । शास्ता यथाशास्त्र-व्यवहारी पाता रक्षकः च रञ्जकः लोकप्रियः भव-तीत्यर्थः । अतः नृपः स्वप्राक्तनात् तपोबलात्, तपसा

च, ऐहिकेनेति शेषः, इमां महीं धत्ते रक्षति । ऐहिकं तपश्चात्र नीतिपर्यालोचनमिति भावः । शुनीटी.

वृष्टिशीतोष्णनक्षत्रगतिरूपस्वभावतः ।

इष्टानिष्टाधिकन्यूनाचारैः कालस्तु भिद्यते ॥

वृष्टिः वर्षर्तुः शीतः शिशिरर्तुः उष्णः गीष्मर्तुः तथा नक्षत्राणि ज्योतीषि, तेषां गतेर्नियमात् रूप-स्वभावतः स्वरूपप्रकृतेः हेतोः इष्टाः अभिमताः अनिष्टाः अनभिमताः अधिकाः अत्यभिमताः अत्य-नभिमताश्च तथा न्यूनाः अल्पाः असर्वतोमुखीनाः ये आचाराः व्यवहाराः तैः करणभूतैः कालस्तु भिद्यते । तुशब्दोऽवधारणे । राज्ञ आचारेणैव कालभेदो भवतीति भावः । उक्तं च मनुना— 'कलिः प्रसूतो भवति स जाग्रद्द्वारपरं युगम् । कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥' (मस्मू. ९।३०२) इति । शुनीटी.

दण्डप्रणयनविधिः

आचारप्रेरको राजा ह्येतत्कालस्य कारणम् ।

यदि कालः प्रमाणं हि कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तृषु ॥

उक्तमर्थं विशदयति— आचारेति । राजा आचार-प्रेरकः सदाचारनियामकः । हिशब्दोऽवधारणे । एतत् हि राजाचार इत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् नपुंसकनिर्देशः । कालस्य सत्यादियुगरूपस्य कारणं हेतुः । अतः यदि कालः प्रमाणं काल एव आचारप्रवर्तक इत्यर्थः, तदा कर्तृषु कार्यकारकेषु कस्मात् धर्मः शुभाशुभरूपः अस्ति वर्तते ? कर्तुः स्वातन्त्र्याभावात् शुभाशुभफलभोक्तृत्व-मुचितमिति भावः । शुनीटी.

राजदण्डभयालोकः स्वस्वधर्मपरो भवेत् ।

यो हि स्वधर्मनिरतः स तेजस्वी भवेदिह ॥

लोकः राजदण्डभयात् स्वस्वधर्मपरः निजनिजधर्म-प्रतिपालको भवेत् । यः स्वधर्मनिरतः निजधर्मपालन-रतः स इह जगति तेजस्वी भवेत् । शुनीटी.

विना स्वधर्मान्न सुखं स्वधर्मो हि परं तपः ।

तपः स्वधर्मरूपं यद्वर्धितं येन वै सदा ॥

देवास्तु किङ्करास्तस्य किं पुनर्मनुजा भुवि ।

सुदण्डैर्धर्मनिरताः प्रजाः कुर्यान्महाभयैः ॥

नृपः स्वधर्मनिरतो भूत्वा तेजःक्षयोऽन्यथा ।
अभिषिक्तोऽनभिषिक्तो नृपत्वं तु यदाप्नुयात् ॥

बुद्ध्या बलेन शौर्येण ततो नीत्याऽनुपालयन् ।

प्रजाः सर्वाः प्रतिदिनमच्छिद्रो दण्डधृक् सदा ॥

स्वधर्मात् विना सुखं न भवति, हि यतः स्वधर्मः परं महत् तपः । येन सदा स्वधर्मरूपं निजधर्म-पालनरूपं तपः वर्धितं सम्यक् कृतं तस्य तु देवाः किङ्कराः, भुवि पृथिव्यां मनुजाः मानवाः किं पुनः ? अतः राजा अभिषिक्तः अनभिषिक्तः वा बुद्ध्या बलेन शौर्येण पराक्रमेण वा यदा नृपत्वं आप्नुयात् लभेत, तदा स्वधर्मनिरतः अच्छिद्रः निर्दोषः तथा दण्ड-धृक् दण्डधरः सन् सर्वाः प्रजाः नीत्या अनुपालयन् महाभयैः अतिभयंकरैः सुदण्डैः शोभनदण्डविधानैः प्रजाः सदा धर्मनिरताः स्वस्वधर्मपालनतत्पराः कुर्यात् । अन्यथा तासां, स्वधर्मपालने इत्यर्थः, तेजःक्षयः प्रताप-हानिः, राज्ञ इति शेषः । यस्य प्रजा न सुशासनवर्तिन्यः तस्य तेजः क इति भावः । शुनीटी.

नित्यबुद्धिमतोऽप्यर्थः स्वल्पकोऽपि विवर्धते ।

तिर्यञ्चोऽपि वशं यान्ति शौर्यनीतिबलैर्धनैः ॥

नित्यबुद्धिमतः सततं बुद्ध्या कार्यं पश्यतः इत्यर्थः । स्वल्पकः सामान्योऽपि अर्थः विवर्धते वृद्धिं गच्छति । शौर्यनीत्योः पराक्रमबुद्ध्योः बलैः तिर्यञ्चः पशुपक्ष्यादयः अपि वशं यान्ति, किं पुनर्मर्त्याः ? इति भावः । शुनीटी.

त्रिविधेन तपसा सात्त्विकेन राजसेन तामसेन

च राज्ञः त्रैविध्यम्

सात्त्विकं तामसं चैव राजसं त्रिविधं तपः ।

यादृक् तपति योऽत्यर्थं तादृग्भवति सो नृपः ॥

तपः त्रिविधं सात्त्विकं सत्त्वगुणकृतं राजसं रजोगुणकृतं तथा तामसं तमोगुणकृतं यः अत्यर्थं अतिमात्रं यादृक् तपति तपश्चरति, स तादृक् तादृशतपोबलसंपन्नः नृपः राजा भवति । राजत्वस्य तपःसाध्यत्वादिति भावः । शुनीटी.

यो हि स्वधर्मनिरतः प्रजानां परिपालकः ।

यष्टा च सर्वयज्ञानां नेता शत्रुगणस्य च ॥

दानशौण्डः क्षमी शूरो निःस्पृहो विषयेष्वपि ।

विरक्तः सात्त्विकः सो हि नृपोऽन्ते

मोक्षमन्वितात् ॥

यः नृपः, हिशब्दोऽवधारणे, स्वधर्मनिरतः राजधर्म-
पालनपरः, प्रजानां परिपालकः सर्वतो रक्षिता, सर्व-
यज्ञानां अश्वमेधादीनां यष्टा याज्ञिकः, शत्रुगणस्य च
शत्रूणामपीत्यर्थः, नेता शास्ता, दानशौण्डः बहुदानशीलः,
क्षमी क्षमावान्, शूरः वीर्यसंपन्नः, विषयेष्वपि ऐश्वर्येषु
अपि निस्पृहः विरक्तश्च, सः सात्त्विकः सत्त्वगुणावलम्बी ।
सः अन्ते परिणामे मोक्षं निर्वाणं अन्वितात् प्राप्नुयात् ।
शुनीटी.

विपरीतस्तामसः स्यात्सोऽन्ते नरकभाजनः ।

निर्धृणश्च मदोन्मत्तो हिंसकः सत्यवर्जितः ॥

यः नृपः विपरीतः पूर्वोक्तधर्मबहिर्भूतः, निर्धृणः
निर्दयः, मदेन मद्यपानजनितेन विकारेण गर्वेण वा
उन्मत्तः, हिंसकः, तथा सत्यवर्जितः अलीकृतः, सः
तामसः तमोगुणावलम्बी । सः अन्ते नरकभाजनः निरय-
गामी भवतीति शेषः ।
शुनीटी.

राजसो दाम्भिको लोभी विषयी वञ्चकः शठः ।

मनसाऽन्यश्च वचसा कर्मणा कलहप्रियः ॥

नीचप्रियः स्वतन्त्रश्च नीतिहीनश्छलान्तरः ।

स तिर्यक्त्वं स्थावरत्वं भविताऽन्ते नृपाधमः ॥

यश्च दाम्भिकः दम्भमयः, लोभी लुब्धः, विषयी
विषयलोलुपः, वञ्चकः प्रतारकः, शठः धूर्तः, मनसा
अन्यः, वचसा अन्यः, कर्मणा च अन्यः, कलहप्रियः
विवादरतः, नीचप्रियः नीचानां दुर्जनानां प्रियः,
स्वतन्त्रः स्वेच्छावारी, नीतिहीनः नीतिशास्त्रविमुखः,
तथा छलान्तरः कपटपूर्णः, स नृपाधमः अन्ते तिर्यक्त्वं
पश्चादिभावं वा स्थावरत्वं वृक्षादिभावं भविता
प्राप्स्यति । भूधातोः प्राप्त्यर्थकत्वमिह बोद्धव्यम् ।
शुनीटी.

देवांशान् सात्त्विको भुङ्क्ते राक्षसांशान्

तामसः ।

राजसो मानवांशान् सत्त्वे धार्य मनस्ततः ॥

सात्त्विकः सत्त्वगुणावलम्बी देवांशान्, तामसः तमो-
गुणावलम्बी राक्षसांशान्, तथा राजसः रजोगुणावलम्बी
मानवांशान् प्राप्नोति । ततः तस्मात् हेतोः सत्त्वे मनो
धार्यम् । सत्त्वगुणः एवाऽऽश्रयणीयः इति भावः ।
शुनीटी.

राजा कालस्य कारणम्

कालस्य कारणं राजा सदसत्कर्मणस्त्वतः ।

स्वकार्येद्यतदण्डाभ्यां स्वधर्मे स्थापयेत्प्रजाः ॥

राजा कालस्य कारणम् । अयं भावः— यदा राजा
सम्यक् कार्यं पश्यति स कालः सत्ययुगम्, यदा सामा-
न्यतः पश्यति तदा त्रेतायुगम्, यदा न कार्यं पश्यति
तदा द्वापरयुगम्, यदा निद्राति तदा कलियुगमिति ।
अतः सदसत्कर्मणः कारणं तु एव । तुशब्दः अवधारणे ।
राज्ञ एव लोकानां सदसत्कर्मप्रवर्तकत्वादिति भावः ।
तस्मात् राजा स्वकार्ये उद्यतं उद्योगः, भावे कप्रत्ययः,
दण्डश्च, ताभ्यां प्रजाः स्वधर्मे स्थापयेत् ।
शुनीटी.

न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाः ।

त्रिवर्गेणोपसंधत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥

नृपतिः न्यायप्रवृत्तः न्यायपरायणः सन् आत्मानं
प्रजाश्च त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गेः उपसंधत्ते योजयति ।
अन्यथा अन्यायप्रवृत्तश्चेत् आत्मानं प्रजाश्च ध्रुवं
तिष्ठितं निहन्ति नाशयति ।
शुनीटी.

धर्मं द्वैतवने राजा विधाय बुभुजे भुवम् ।

अधर्माच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलम् ॥

राजा युधिष्ठिरः इत्यर्थः । द्वैतवने धर्मं विधाय भुवं
बुभुजे । नहुषः अधर्मात् रसातलं प्रतिपेदे च । एव-
शब्दोऽवधारणे ।
शुनीटी.

(१) शुनी. १।६०.

(२) शुनी. १।६७-७०.

वेनो नष्टस्त्वधर्मेण पृथुर्वृद्धस्तु धर्मतः ।

तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः ॥

वेनो नाम नृपतिः अधर्मेण नष्टः । पृथुः वेनपुत्रः
धर्मतः धर्मेण वृद्धिं गतः । तस्मात् पार्थिवः धर्मं
पुरस्कृत्य आश्रित्य अर्थाय अर्थलाभाय यतेत यत्नं
कुर्यात् । शुनीटी.

राजा देवांशो रक्षोशक्ष,

सप्तगुणो राजा

यो हि धर्मपरो राजा देवांशोऽन्यश्च रक्षसाम् ।

अंशभूतो धर्मलोपी प्रजापीडाकरो भवेत् ॥

यः राजा धर्मपरः स देवांशः । अन्यः रक्षसां
अंशभूतः नृपः धर्मलोपी प्रजानां पीडाकरश्च भवेत् ।
शुनीटी.

पिता माता गुरुभ्राता बन्धुवैश्रवणो यमः ।

नित्यं सप्तगुणैरेषां युक्तो राजा न चान्यथा ॥

पिता जनकः । माता जननी । गुरुः आचार्यः । भ्राता
सोदरः । बन्धुः सुहृत् । वैश्रवणः धनपतिः । यमः
दण्डधरः । एषां सप्तगुणैः राजा नित्यं युक्तः भवेत् ।
अन्यथा एषां गुणैर्विहीनः इत्यर्थः, न च रजको भवेत् ।
शुनीटी.

गुणसाधनसंदक्षः स्वप्रजायाः पिता यथा ।

क्षमयिष्यपराधानां माता पुष्टिविधायिनी ॥

राजा पिता यथा जनकः इव स्वप्रजायाः गुणसाधने
गुणोपार्जने संदक्षः सम्यक् तत्परः, भवेदिति शेषः ।
तथा पुष्टिविधायिनी पोषणकारिणी अपराधानां दोषाणां
क्षमयित्री माता यथा जननीव प्रजानां पोषकः क्षमा-
शीलश्च भवेत् । शुनीटी.

हितोपदेष्टा शिष्यस्य सुविद्याध्यापको गुरुः ।

स्वभागोद्धारकृद्भ्राता यथाशास्त्रं पितुर्धनात् ॥

सुविद्याध्यापकः शोभनविद्याशिक्षकः गुरुर्धनात्
शिष्यस्य उपदेष्टा तथा राजा प्रजानां विद्यादाता उपदेष्टा
च भवेत् । भ्राता यथा पितुर्धनात् स्वस्य भागस्य

उद्धारं करोतीति स्वभागोद्धारकृत्, तथा राजा प्रजाभ्यः
स्वभागमुद्धरेदिति भावः । शुनीटी.

आत्मस्त्रीधनगुह्यानां गोप्ता बन्धुस्तु मित्रवत् ।

धनदस्तु कुबेरः स्याद्यमः स्याच्च सुदण्डकृत् ॥

राजा मित्रवत् आत्मनः स्त्रीणां धनानां तथा गुह्यानां
विषयाणां गोप्ता रक्षिता अत एव बन्धुः, धनदः अत एव
कुबेरः, तथा सुदण्डकृत् यथान्यायं दण्डयिता अत एव
यमः स्यात् । शुनीटी.

प्रवृद्धिमति संराज्ञि निवसन्ति गुणा अमी ।

एते सप्त गुणा राज्ञा न हातव्याः कदाचन ॥

प्रवृद्धिमति प्रकृष्टाभ्युदयशालिनि संराज्ञि शोभने
राजनि अमी पूर्वोक्ताः पित्रादिगुणाः निवसन्ति । अतः
राज्ञा कदाचन एते सप्त गुणाः न हातव्याः न
त्यक्तव्याः । शुनीटी.

क्षमते योऽपराधं स शक्तः सुदमने क्षमी ।

क्षमया तु विना भूपो न भात्यखिलसद्गुणैः ॥

यः शक्तः समर्थः सन् अपराधं क्षमते स सुदमने
प्रजानां सुशासने क्षमी सक्षमः । क्षमया तु विना भूपः
अखिलैः समग्रैः सद्गुणैः उपलक्षितोऽपीत्यर्थः, न भाति
न शोभते । शुनीटी.

स्वान् दुर्गुणान् परित्यज्य ह्यतिवादांस्तितिक्षते ।

दानैर्मानैश्च सत्कारैः स्वप्रजारञ्जकः सदा ॥

यः स्वान् निजान् दुर्गुणान् दोषान् परित्यज्य
अतिवादान् निन्दावादान् तितिक्षते सहते । किंच सदा
दानैः मानैः सत्कारैः समादरविशेषैश्च स्वप्रजानां रञ्जकः
प्रीतिजनकः । शुनीटी.

* दान्तः शूरश्च शस्त्रास्त्रकुशलोऽरिनिषूदनः ।

अस्वतन्त्रश्च मेधावी ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥

नीचहीनो दीर्घदर्शी वृद्धसेवी सुनीतियुक् ।

गुणिजुष्टस्तु यो राजा स ज्ञेयो देवतांशकः ॥

विपरीतस्तु रक्षोः स वै नरकभाजनः ॥

नृपसहायगणः नृपांशसदृशः

नृपांशसदृशो नित्यं तत्सहायगणः किल ॥

तस्य राज्ञः सहायगणः सहचरवर्गः नृपांशसदृशः
राजांशसमानः । यादृशो राजा तादृश एव तत्पार्श्वचर
इत्यर्थः । 'यस्य देवस्य यद्रूपं यथा भूषणवाहनम् ।
तद्रदेव हि तच्छक्तिः' इति भावः । शुनीटी.

तत्कृतं मन्यते राजा संतुष्यति च मोदते ।

तेषामाचरणैर्नित्यं नान्यथा नियतेर्बलात् ॥

राजा नित्यं सततं तत्कृतं तेषां पार्श्वचराणां कृतं
कार्यं मन्यते अनुमोदते । तथा नियतेः अदृष्टस्य
बलात् प्रभावात् तेषां आचरणैः व्यवहारैः संतुष्यति
संतोषं लभते । अन्यथा न मोदते न हृष्यति ।
शुनीटी.

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतकर्मफलं नरैः ।

प्रतिकारैर्विना नैव प्रतिकारे कृते सति ॥

नरैः मानवैः प्रतिकारैः विना शान्तिमन्तरेण
कृतकर्मफलं अवश्यमेव निश्चितमेव भोक्तव्यम् । प्रति-
कारे शान्तौ कृते सति नैव भोक्तव्यमिति । शुनीटी.

तथा भोगाय भवति चिकित्सितगदो यथा ।

उपदिष्टेऽनिष्टहेतौ तत्तत्कर्तुं यतेत कः ॥

चिकित्सितगदः प्रतिकृतारोगः यथा भोगाय भवति
शक्नोति तथा प्रतिकृतकर्मफलः राजा भोगाय भवति ।
अनिष्टहेतौ उपदिष्टे उपदेशेन सम्यग्विदिते सति कः तत्
तत् अनिष्टं कर्तुं यतेत ? न कोऽपीत्यर्थः । शुनीटी.

रज्यते सत्फले स्वान्तं दुष्फले न हि कस्यचित् ।

सदसद्बोधकान्येव दृष्ट्वा शास्त्राणि चाऽऽचरेत् ॥

सत्फले सुन्दरे फले सति स्वान्तं मनः रज्यते
हृष्यति । दुष्फले मन्दफले सति कस्यचिदपि न हि नैव ।
सदसद्बोधकानि हिताहितप्रतिपादकानि शास्त्राणि दृष्ट्वा
आचरेत् । यथा दुष्फलं न स्यात् तथा व्यवहरेदित्यर्थः ।
शुनीटी.

राज्ञः सद्बुद्धम्

'किमुच्यते कुटुम्बीति परस्त्रीसंगमात्तरः ।

स्वप्रजादण्डनाच्छूरो धनिकोऽन्यधनैश्च किम् ॥

नरः परस्त्रीसंगमात् किं कुटुम्बी गृही उच्यते ?
नैवेत्यर्थः । तथा स्वप्रजादण्डनात् शूरः बलवान् वा ?
अन्यधनैः परधनैः, हृतैरिति शेषः, धनिकः धनवान्
किं उच्यते ? नैवेत्यर्थः । शुनीटी.

अरक्षितारं नृपतिं ब्राह्मणं चातपस्विनम् ।

धनिकं चाप्रदातारं देवा धनन्ति त्यजन्त्यधः ॥

देवाः अरक्षितारं प्रजापालनमं कुर्वाणं नृपतिम्,
अतपस्विनं तपोविरहितं ब्राह्मणम्, तथा अप्रदातारं
कृपणं धनिकं देवाः धनन्ति नाशयन्ति, अधः त्यजन्ति
कुर्वन्ति च । शुनीटी.

स्वामित्वं चैव दातृत्वं धनिकत्वं तपःफलम् ।

एनसः फलमर्थित्वं दास्यत्वं च दरिद्रता ॥

स्वामित्वं आधिपत्यं, दातृत्वं दानशीलत्वं, तथा
धनिकत्वं धनवत्त्वं तपसः फलम् । तपोबलेनैवैतानि
लभ्यन्ते इति भावः । तथा अर्थित्वं याचकत्वं,
दासत्वं दासवृत्तिः, दरिद्रता निर्धनता च एनसः प्रापस्य
फलम् । पापेनैवैतानि संभवन्तीति भावः ।
शुनीटी.

दृष्ट्वा शास्त्राण्यतोत्मानं सनियम्य यथोचितम् ।

कुर्यान्नृपः स्ववृत्तं तु परत्रेह सुखाय च ॥

अतः कारणात् नृपः शास्त्राणि दृष्ट्वा समालोच्य
आत्मानं सनियम्य वशीकृत्य परत्र इह च सुखाय
यथोचितं स्ववृत्तं स्वकर्तव्यं कार्यं कुर्यात् । शुनीटी.

दण्डप्रयोजनम्

जायते धर्मनिरता प्रजा दण्डभयेन च ।

करोत्याधर्षणं नैव तथा चासत्यभाषणम् ॥

क्रूराश्च मार्दवं यान्ति दुष्टा दौष्ट्यं त्यजन्ति च ।

पशवोऽपि वंशं यान्ति विद्रवन्ति च दस्यवः ॥

(१) शुनी. १।१२०-१२३.

(२) शुनी. ४।१४८-५०, ५२.

पिशुना मूकतां यान्ति भयं यान्त्याततायिनः ।
करदाश्च भवन्त्यन्ये वित्रासं यान्ति चापरे ।
अतो दण्डधरो नित्यं स्यान्नुपो धर्मरक्षणे ॥

दण्डभयेन प्रजा धर्मनिरता धर्मनिष्ठा जायते,
आघर्षणं दुर्बलक्रमणं तथा असत्यभाषणं च नैव
करोति । क्रूराः दुर्जनाः मार्दवं मृदुत्वं यान्ति प्राप्तु-
वन्ति । दुष्टाः जनाः दौष्ट्यं दोषं त्यजन्ति च । पशवः
अपि वशं यान्ति । दस्यवः विद्रवन्ति पलायन्ते च ।
पिशुनाः खलाः धूर्ता इत्यर्थः, मूकतां मौनभावं यान्ति ।
आततायिनः उत्कटपापकारिणः जनाः भयं यान्ति च ।
अन्ये अकरदा जना इत्यर्थः, करदाः राजस्वदायिनः
भवन्ति । अपरे वित्रासं विशेषेण त्रासं यान्ति च ।
अतः अस्मात् कारणात् नृपः धर्मरक्षणे विषये नित्यं
सततं दण्डधरः स्यात् । शुनीटी.

राज्ञां सदण्डनीत्या हि सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
दण्ड एव हि धर्माणां शरणं परमं स्मृतम् ॥

राज्ञां सदण्डनीत्या सदण्डया दण्डसहितया नीत्या
सर्वे उपक्रमाः कार्याणि सिध्यन्ति हि । हि यतः दण्ड
एव धर्माणां परमं शरणं आश्रयः स्मृतम् । शुनीटी.

शुक्रोक्तनीतेर्महिमा

मन्वाद्यैराहतो योऽर्थस्तदर्थो भार्गवेण वै ।
द्वाविंशतिशतं श्लोका नीतिसारे प्रकीर्तिताः ॥

यः अर्थः विषयः मन्वाद्यैः मनुप्रभृतिभिः
आहतः, भार्गवेण भृगुणा च तदर्थः तस्य मानवधर्मस्य
अर्थः आहतः । तदर्थसंकलिताः द्वाविंशतिशतं श्लोकाः
नीतिसारे प्रकीर्तिताः निबद्धाः, मयेति शेषः । शुनीटी.

शुक्रोक्तनीतिसारं यश्चिन्तयेदनिशं सदा ।
व्यवहारधुरं वोढुं स शक्तो नृपतिर्भवेत् ॥

यः नृपतिः शुक्लेण उक्तं नीतिसारं अनिशं चिन्तयेत्
सः सदा व्यवहारधुरं राजकार्यभारं वोढुं शक्तः भवेत् ।
शुनीटी.

न कवेः सदृशा नीतिस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
काव्यैव नीतिरन्या तु कुनीतिर्व्यवहारिणाम् ॥
त्रिषु लोकेषु कवेः शुक्रस्य सदृशी नीतिः न
विद्यते । तस्मात् काव्यैव कविकृतैव शुक्रकृतैव इत्यर्थः,
नीतिः, अन्या तु तद्भिन्ना तु व्यवहारिणां कुनीतिः ।
शुनीटी.

नाश्रयन्ति च ये नीतिं मन्दभाग्यास्तु ते नृपाः ।
कातर्याद्धनलोभाद्वा स्युर्वै नरकभाजनाः ॥

ये नृपाः कातर्यात् अक्षमत्वात् धनलोभाद्वा नीतिं
न आश्रयन्ति ते मन्दभाग्याः नरकभाजनाः स्युः ।
वैशब्दः अवधारणार्थः । निश्चितं नरकं गच्छन्तीत्यर्थः ।
शुनीटी.

नीतिवाक्यामृतम्

धर्माथं कामानां स्वरूपादिविचारः

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥

अथ धर्मलक्षणमाह— यत इति । अभ्युदयशब्देनात्र
स्वर्गः प्रोच्यते । यतः यस्मात् स्वर्गप्राप्तिर्भवति तथा
निःश्रेयसस्य मोक्षस्य सिद्धिर्भवति स धर्मः, न पुनर्यः
कौलनास्तिकैश्चतः स्त्रीसैवामद्यपानादिलक्षणः । उक्तं
च यतो नारदेन— ‘नास्तिकोक्तस्तु यो धर्मस्तं विद्या-
त्केवलं मलम् । सुरापानाद्यतः स्वर्गस्तत्रोक्तश्चानिषेव-
णात् ॥’ । नीवाटी.

अधर्मः पुनरेतद्विपरीतफलः ॥

अथाधर्मस्य लक्षणमाह— अधर्म इति । अधर्मस्तु
पुनरेतस्य पूर्वोक्तस्य विपरीतफलः, यत्र न स्वर्गसिद्धिर्न
मोक्षसिद्धिश्च । तथापि स धर्मः कैलैर्नास्तिकैश्च
कथ्यते, परं न भवति, यतः स मद्यमांसाशनासङ्गैर्यो
धर्मः कौलसंमतः । केवलं नरकायैव न स कार्यो
विवेकिभिः ॥’ । नीवाटी.

आत्मवत्परत्र कुशलवृत्तिचिन्तनं शक्तितस्याग-
तपसी च धर्माधिगमोपायाः ॥

अथ धर्माधिगमोपायानाह— आत्मवदिति । त्यागः कार्यः शक्तितः । उक्तं च यतः शुक्लेण— ‘आत्मवित्ता-नुसारेण त्यागः कार्यो विवेकिना । कृतेन येन नो पीडा कुटुम्बस्य प्रजायते ॥ कुटुम्बं पीडयित्वा तु यो धर्मं कुस्ते कुषीः । न स धर्मो हि पापं तद्देशत्यागाय केवलम् ॥’ । तथा शक्तितः शरीरस्य तपः कार्यम् । तथा च गुरुः— ‘शरीरं पीडयित्वा तु यो व्रतानि समाचरेत् । न तस्य प्रीयते चाऽऽत्मा तत्तुष्यात्तप आचरेत् ॥’ इत्येवं धर्माधिगमोपायाः सर्वेऽपि पूर्वोक्ताः शक्तितः कर्तव्या इति ।

नीवाटी.

सर्वसत्त्वेषु हि समता सर्वाचरणानां परमाचरणम् ॥

अथ सर्वाचरणानां यत्प्रधानमाचरणं तदाह— सर्वेति । समताशब्देन निर्वैरता कथ्यते । सा यस्य पुरुषस्य भवति शत्रूणामप्युपरि, तत्तस्य परमाचरणं कृतं कथ्यते । यानी-हान्यान्याचरणानि खानदानजपहोमपूर्वाणि शुभकृत्यानि, तेषां मध्ये येषां निर्वैरता सर्वसत्त्वानामुपरि दया तत् प्रधानमाचरणम् । तथा च नारदः— ‘यूकामत्कुण-दशान्यपि पाल्यानि पुत्रवत् । एतदाचरणं श्रेष्ठं यत्यागो वैरसंभवः ॥’ ।

नीवाटी.

न खलु भूतद्रुहां काऽपि क्रिया प्रसूते श्रेयांसि ॥

अथ वधात्मकानां पुरुषाणां यद्भवति तदाह— न खल्विति । भूतानि चतुर्विधानि स्वेदजाण्डजजरायुजो-द्विज्जसंज्ञानि तानि यदभिद्रुहन्ति व्यापादयन्ति, तेषां काचिदपि क्रिया शुभाऽपि क्रियमाणा निःश्रेयांसि कल्याणानि न प्रसूते न जनयति । कोऽर्थः ? व्यसनात् व्यसनमुत्पद्यते । तथा च व्यासः— ‘अहिंसकानि भूतानि यो हिनस्ति स निर्दयः । तस्य कर्मक्रिया व्यर्था वर्धन्ते वाऽऽपदः सदा ॥’ ।

नीवाटी.

परत्राजिघांसुमनसां व्रतरिक्तमपि चित्तं स्वर्गाय जायते ॥

अथाहिंसकानां यद्भवति तदाह— परत्रेति । परत्र-शब्देन सर्वोऽपि जनः कथ्यते । तत्र विषये अजिघांसु-मनसां अद्रोहचिन्तानां यच्चित्तं दयान्वितं भवति, तत्

व्रतरिक्तमपि प्रव्रज्यारिक्तमपि स्वर्गार्थं भवतीत्यर्थः । तथा च व्यासः— ‘येषां परविनाशाय नात्र चित्तं प्रवर्तते । अत्रता अपि ते मर्त्याः स्वर्गे यान्ति दयान्विताः ॥’ ।

स खलु त्यागो देशत्यागाय यस्मिन् कृते भवत्यात्मनो दौःस्थित्यम् ॥

अथासत्यागे कृते यद्भवति तदाह— स खल्विति । अत्र आत्मशब्देन सकलमपि कुटुम्बं ग्राह्यम् । तथा च शुक्रः— ‘आगतेरधिकं त्यागं यः कुर्यात्तत्सुतादयः । दुःस्थिताः स्युर्ऋणग्रस्ताः सोऽपि देशान्तरं व्रजेत् ॥’ ।

नीवाटी.

स खल्वर्थी परिपन्थी यः परस्य दौःस्थित्यं जानन्नप्यभिलषत्यर्थम् ॥

अथाविद्यमानं यो याचते तत्स्वरूपमाह— स इति । स पुरुषः खलु निश्चयेन परिपन्थी शत्रुभूतः, यः किं कुर्यात् ? यो जानन्नपि परस्य दारिद्र्यमविद्यमानमभिलषति याचते । तथा च बृहस्पतिः— ‘असन्तमपि यो लैल्या-जानन्नपि च याचते । साधुः स तस्य शत्रुर्हि यद्दानौ दुःखश्चायच्छति (?) ॥’ ।

नीवाटी.

तद्व्रतमाचरितव्यं यत्र न संशयतुलामारोहतः शरीरमनसी ॥

अथ तद्ब्रूथा अशक्त्या यद्व्रतं क्रियते, तदर्थमाह— तद्व्रतमिति । पुरुषेण नार्या वा तद्व्रतं नियमलक्षणं आचरितव्यं करणीयम्, यस्मिन् कृते संशयतुलां संदेहं नारोहतः न चरतः । के ? शरीरमनसी कायचित्ते । तथा च चारायणः— ‘अशक्त्या यः शरीरस्य व्रतं नियममेव वा । करोत्यातो भवेत्पश्चात्पश्चात्तापात्कल्युतिः ॥’ ।

नीवाटी.

ऐहिकामुत्रिकफलार्थमर्थव्ययस्त्यागः ॥

अथ त्यागस्य माहात्म्यमाह— ऐहिकेति । ऐहिकं मर्त्यलोकोद्भवं, आमुत्रिकं स्वर्गलोकोत्पन्नं फलं यस्मिन् त्यागे कृते भवति स त्यागः । योऽन्यः स वित्तक्षय एव,

ऐहिकामुन्निकफलवर्जितो व्यसनेन यः क्रियते इति । तथा च चारायणः— 'धूर्ते बन्दिनि मल्ले च कुर्वेद्ये कैतवे शठे । चादुचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥' ।

नीवाटी.

भस्मनि हुतमिवापात्रेष्वर्थव्ययः ॥

अथापात्रदाने यद्भवति तदाह— भस्मनीति । न केवलं मुखं एवापात्रम्, कुम्भत्ये कुवाहने कुशास्त्रे कुतपस्विनि कुविप्रे कुस्वामिनि यो व्ययः स भस्महोमविधिरेव । ऐहिकामुन्निकवर्जितो निष्फल एव । तथा च नारदः— 'कुम्भत्ये च कयाने च कुशास्त्रे कुतपस्विनि । कुविप्रे कुत्सिते नाथे व्ययो भस्मकृतं यथा ॥' ।

नीवाटी.

पात्रं च त्रिविधं धर्मपात्रं कार्यपात्रं कामपात्रं चेति ॥

अथाऽऽचार्यमतेन पात्रस्वरूपमाह— पात्रमिति । अत्र यद्धर्मपात्रं विद्याधिकमनुष्ठानसहितं दौहित्रादिलक्षणं तत्पारत्रिकम् । यत्पुनः कार्यपात्रं तत्प्रयोजनलक्षणमैहिकं च । यत्पुनः कामपात्रं तत्स्वकलत्रलक्षणमैहिकं पारत्रिकं च । तथा च वसिष्ठः— 'स्वर्गाय धर्मपात्रं च कार्यपात्रमिह स्मृतम् । कामपात्रं निजा कान्ता लोकद्वयप्रदायकम् ॥' ।

नीवाटी.

किं तथा कीर्त्या या आश्रितान्न विभर्ति, प्रतिरुणद्धि वा धर्मं, भागीरथीश्रीपर्वतवद्भावानामन्यदेव प्रसिद्धेः कारणं, न पुनस्त्यागः, यतो न खलु प्रहीतारो व्यापिनः सनातनाश्च ॥

अथ कीर्तिदूषणमाह— किमिति । प्रतिरुणद्धि निषेवति (ते) मद्यस्त्रीयुतकारेण, तथा ऐहिकामुन्निके न भवतः । तथा च विदुरः— 'आश्रितान् पीडयित्वा च धर्मं त्यक्त्वा सुदूरतः । या कीर्तिः क्रियते मूढैः किं तथाऽपि प्रभूतया ॥' । अनु च— 'कैतवा यं प्रशंसन्ति यं प्रशंसन्ति मद्यपाः । यं प्रशंसन्ति बन्धक्यः कीर्तिः साऽकीर्तिरूपिणी ॥' ।

नीवाटी.

स खलु कस्यापि मा भूदर्थो यत्रासंविभागः शरणागतानाम् ॥

अथ अर्थस्य विद्यमानस्य यद्दूषणं तदाह— स खल्विति । यत्र यस्मिन्नर्थे विद्यमाने असंविभागः सामान्यभोजनाच्छादनादीनि न भवन्ति । केवाम् ? शरणागतानां समाश्रितानाम् । सोऽर्थो मनुष्याणां मां भूत मा भवतु । तथा च वल्लभदेवः— 'किं तथा क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला । या न वेद्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥' ।

नीवाटी.

अर्थिषु संविभागः स्वयमुपभोगश्चार्थस्य हि द्वे फले, नास्त्यौचित्यमेकान्तलुब्धस्य ॥

अथ अर्थलुब्धस्य यद्भवति तदाह— अर्थिष्विति । एकान्तं अनवरतं अर्थलुब्धस्य पुरुषस्यौचित्यं नास्ति । कोऽर्थः ? यत् यस्य योग्यं तत् लोभान्न करोति । तथा च गुरुः— 'लोभात्समुद्रतरणं लोभात्पापनिषेवणम् । ब्राह्मणोऽपि करोत्यत्र तस्मात्तं नातिकारयेत् ॥' ।

नीवाटी.

स खलु लुब्धो सत्सु विनियोगादात्मना सह जन्मान्तरेषु नयत्यर्थम् ॥

अथ लुब्धस्य प्रशंसामाह— स खल्विति । स खलु लुब्धो लोलुपी स स्यात् यः सत्सु विनियोगात् साधुजनेभ्यो दत्त्वा अर्थं पश्चादात्मना सह नयति । एतदुक्तं भवति— साधुजनदत्तं दातुर्दानमक्षयं स्यात्, सर्वास्वपि योनिषु तदुपतिष्ठते, तस्मान्नार्थलुब्धो लुब्धः, इत्थंभूतो लुब्धः कथ्यते । तथा च वर्गः— 'दत्तं पात्रेऽत्र यद्दानं जायते चाक्षयं हि तत् । जन्मान्तरेषु सर्वेषु दातुश्चैवोपतिष्ठते ॥' ।

नीवाटी.

अदातुः प्रियालापोऽन्यस्य लाभस्यान्तरायः ॥

अथ याचकस्य यथाऽन्यलाभक्षतिर्भवति तदाह— अदातुरिति । याचकस्य अदाता पुरुषो यः प्रियं वक्ति सोऽन्यलाभान्तरायः अन्यलाभविनाशकारीत्यर्थः । तथा च वर्गः— 'प्रत्याख्यानमदातानां (१ ता ना) याचकाय करोति यः । तत्क्षणाच्चैव तस्याऽऽशा वृथा स्याच्चैव दुःखदा ॥' ।

नीवाटी.

सदैव दुःस्थितानां को नाम बन्धुः ॥

अथ दरिद्रस्य यद्भवति तदाह— सदैवेति । सदैव सर्वकालमपि दुःस्थितानां दरिद्राणां को नामाहो बन्धुः ?

न कोऽपीत्यर्थः । तथा च जैमिनिः— 'उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वं दृष्ट्वा स्वमन्दिरे । गुप्तं करोति चाऽऽत्मानं गृही याचनशङ्कया ॥' । नीवाटी.

नित्यमर्थयता को नाम नोद्विजते ॥

अथ याचकदूषणमाह— नित्यमिति । सर्वदा सर्वकालं प्रार्थयतां को नामाहो नोद्विजते नोद्वेगं करोति निजपुत्राणामपि ? तथा च व्यासः— 'मित्रैव बन्धुवानौ वाति-प्रार्थनार्दितं कुर्यात् (?) । अपि वत्समतिपिबन्तं विषाणैरधिषिपति धेनुः ॥' । नीवाटी.

इन्द्रियमनसोर्नियमानुष्ठानं तपः ॥

अथ तपःस्वरूपमाह— इन्द्रियेति । इन्द्रियं च मनश्च इन्द्रियमनसी, तयोर्नियमानुष्ठानं तदेव तपः, न केवलं लिङ्गधारणम् । तथा च व्यासः— 'यदि वहति च दण्डं नम्रमुण्डं करण्डं यदि वससि गुहायां वृक्षमूले शिलायाम् । यदि पठसि पुराणं वेदसिद्धान्ततत्त्वं यदि हृदयमशुद्धं सर्वमेतन्न किञ्चित् ॥' । तथा च विदुरः— 'पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेवमिन्द्रियम् । ततोऽस्य खवति प्रज्ञा हारः (?) हरेः) पादादिवोदकम् ॥' । नीवाटी.

विहिताचरणं निषिद्धपरिवर्जनं च नियमः ॥

अथ नियमलक्षणमाह— विहिताचरणमिति । व्रतादेः प्रारब्धस्याऽऽचरणं यकिञ्चिद्विज्ञायं निषिद्धं तस्य वर्जनं च नियमः प्रोच्यते । तथा च नारदः— 'यद्व्रतं क्रियते सम्यगन्तरायविवर्जितम् । न भक्षयेन्निषिद्धं यो नियमः स उदाहृतः ॥' । नीवाटी.

विधিনিषेधावैतिहायचौ ॥

अथ ऐतिह्यमाहात्म्यमाह— विधीति । विधिश्च निषेधश्च विधিনিषेधौ । आयचौ वशगौ । कस्य ? ऐतिह्यस्य आगमस्य । विधानं विधिः, निषेधः अकृत्य-निवृत्तिः, ताभ्यां यत्फलं भवति तदागमायत्तं शुभा-शुभम् । तथा च भागुरिः— 'विधिना विहितं कृत्यं परं श्रेयः प्रयच्छति । विधिना रहितं यच्च यथा भस्महुतं तथा ॥' । अथ च— 'निषेधं यः पुरा कृत्वा

कस्यचिद्वस्तुनः पुमान् । तदेव सेवते पश्चात् सत्यहीनः स पापकृत् ॥' । नीवाटी.

तत्त्वलु सद्भिः श्रद्धेयमैतिह्यं यत्र न प्रमाणबाधा पूर्वापरविरोधो वा ॥

अथ ऐतिह्यनिर्णयमाह— तत्त्वत्विति । ऐतिह्यशब्देन आगम उच्यते । यत्र यस्मिन्नैतिह्ये प्रमाणबाधा प्रमाण-दूषणं न भवति तदैतिह्यं स आगमः सद्भिः शिष्टैः श्रद्धेयो मन्यते । प्रमाणशब्देन स्वदर्शनाभिप्रायः कथ्यते । तथा च यत्र पूर्वापरविरोधो न भवति । कोऽर्थः ? यत्र प्रथमं उक्त्वा दर्शनाभिप्रायं पश्चात्तं न दूषयति, प्रतिष्ठा-पयतीत्यर्थः, सोऽपि श्रद्धेयः । तथा च नारदः— 'स्वदर्शनस्य माहात्म्यं यो न हन्यात्स आगमः । पूर्वापर(? परा)विरोधश्च शस्यते स च साधुभिः ॥' । नीवाटी.

हस्तिस्नानमिव सर्वमनुष्ठानमनियमितेन्द्रियमनो-वृत्तीनाम् ॥

अथ चञ्चलमनसां यद्भवति तदाह— हस्तिस्नान-मिवेति । वर्तनं वृत्तिः, अनियमितानि इन्द्रियाणि मनोवृत्तिश्च येषां ते अनियमितेन्द्रियमनोवृत्तयः, तेषा-मनियमितेन्द्रियमनोवृत्तीनां यदनुष्ठानं क्रियालक्षणम् । तत् किञ्चिद्विधमिव ? हस्तिस्नानमिव । व्यर्थैर्मित्यर्थः । यथा हस्ती सुस्नापितोऽपि भूयोऽपि प्रकृत्याऽऽत्मानं पांसुभि-रुध्दूलयति, तत्स्नानं व्यर्थतां नयति, तथा चञ्चलेन्द्रिय-मनाः । तथा च सौनकः— 'अशुद्धेन्द्रियचित्तो यः कुरुते काचित्सत्क्रियाम् । हस्तिस्नानमिव व्यर्था तस्य सा परिकीर्तिता ॥' । नीवाटी.

दुर्भगाभरणमिव देहखेदावहमेव ज्ञानं स्वयम-नाचरतः ॥

अथ ज्ञानवानपि यः शुभं न करोति तदर्थमाह— दुर्भगाभरणमिवेति । यः प्रभूतशास्त्रज्ञोऽपि शास्त्रार्थं न करोति तस्य (ज्ञानं) निष्फलं शरीरखेदाय केवलम् । किमिव ? दुर्भगाभरणमिव । यथा दुर्भगा स्त्री हार-केयूरादिभिरात्मानं शृङ्गारयति, बल्लभसंयोगं न लभते, तत्तस्या देहखेदावहं व्यर्थमित्यर्थः । तथा च राजपुत्रः—

‘यः शास्त्रं जानमानोऽपि तदर्थं न करोति च । तद्व्यर्थं तस्य विज्ञेयं दुर्भगमारणं यथा ॥’ । नीवाटी.

सुलभः खलु कथक इव परस्य धर्मोपदेशो लोकः ॥

परधर्मोपदेशकस्य स्वरूपमाह— सुलभ इति । कथकः देवायतनवाचकः अन्येषां कथयति धर्मोपदेशम्, स्वयं न करोति । तथा च वाल्मीकिः— ‘सुलभा धर्मवक्तारो यथा पुस्तकवाचकाः । ये कुर्वन्ति स्वयं धर्मं विरलास्ते महीतले ॥’ । नीवाटी.

प्रत्यहं किमपि नियमेन प्रयच्छतस्तपस्यतो वा भवन्त्यवश्यं महीयांसः परे लोकाः ॥

अथ दानतपोभ्यां यद्भवति तदाह— प्रत्यहमिति । भवन्ति प्रवर्तन्ते । के ? कर्तुंभूता लोकाः । किंविशिष्टाः ? परे स्वर्गलक्षणाः । पुनरपि कथंभूताः ? महीयांसः उत्तमोत्तमाः । कस्य ? पुरुषस्य । किं कुर्वतः ? प्रयच्छतः ददतः । किमपि कियन्मात्रमपि वित्तम् । किं कुर्वतः ? तपस्यतः तपः कुर्वाणस्य स्तोत्रमपि । तथा च चारायणः— ‘नित्यं दानप्रवृत्तस्य तपोयुक्तस्य देहिनः । सत्पात्रं वाऽथ कालो वा स स्याद्येन गतिर्वरा ॥’ । नीवाटी.

कालेन संचीयमानः परमाणुरपि जायते मेरुः ॥

अथ संचयपराणां यद्भवति तदाह— कालेनेति । जायते संपद्यते । कोऽसौ ? मेरुः । किंविशिष्टः सन् ? संचीयमानः वृद्धिं नीयमानः । कः ? परमाणुरपि तिलतुषमात्रमपि । केन कृत्वा ? कालेन दिवसोच्चयेन । तथा च भागुरिः— ‘नित्यं कौशविवृद्धिं यः कारयेद्यत्नमास्थितः । अनन्तता भवेत्तस्य मेरोर्होमो यथा तथा ॥’ । नीवाटी.

धर्मश्रुतधनानां प्रतिदिनं लवोऽपि संगृह्यमाणो भवति समुद्रादप्यधिकः ॥

अथ धर्मश्रुतधनानां स्वल्पेनापि संग्रहेण नित्यं विहितेन यद्भवति तदाह— धर्मेति । धर्मश्च श्रुतं च धनं च धर्मश्रुतधनानि, तेषां धर्मश्रुतधनानां मध्यालवोऽपि

लेशोऽपि संगृह्यमाणः पुरुषेण प्रतिदिनं गच्छता कालेन समुद्रो भवति । कोऽर्थः ? अनन्तो भवति । तथा च वर्गः— ‘उपार्जयति यो नित्यं धर्मश्रुतधनानि च । सुस्तोका-
न्यप्यनन्तानि तानि स्युर्जलधिर्यथा ॥’ । नीवाटी.

धर्माय नित्यमनाश्रयमाणानामात्मवञ्चनं भवति ॥

अथ धर्माय ये निरुद्यमास्तानुद्दिश्याऽऽह— धर्मा-
येति । आत्मा वञ्चितो भवति । केषाम् ? अनाश्रय-
माणानाम् । कस्मै ? धर्माय धर्मार्थम् । तथा वसिष्ठः—
‘मनुष्यत्वं समासाद्य यो न धर्मं समाश्रयेत् । आत्मा
प्रवञ्चितस्तेन नरकाय निरूपितः ॥’ । नीवाटी.

कस्य नामैकदैव संपद्यते पुण्यराशिः ॥

अथ धर्मराशिविषये प्राह— कस्येति । कस्य नाम
एकदैव हेलयेत्यर्थः । संपद्यते इति निश्चयः । तथा च
भागुरिः— ‘सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
न हेलया सुखं नास्ति(?) मर्त्यलोके भवेन्नृणाम् ॥’ ।
नीवाटी.

अनाचरतो मनोरथाः स्वप्रराज्यसमाः ॥

अथाऽऽलस्योपहतस्य मनोरथा यथा भवन्ति तथाह—
अनाचरत इति । अनाचरतः उद्यममकुर्वाणस्य पुरुषस्य
मनोरथाः ये हृदि चिन्तितस्तास्ते सुखामिप्रायाः स्वप्रराज्य-
तुल्याः तावन्मात्रसौख्यदा इत्यर्थः । तथा च वल्लभ-
देवः— ‘उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥’ ।
नीवाटी.

धर्मफलमनुभवतोऽप्यधर्मानुष्ठानमनात्मज्ञस्य ॥

अथ यो धर्मफलं भजमानोऽप्यधर्मानुष्ठानं कुरुते
तदर्थमाह— धर्मफलमिति । यः पुरुषो धर्मफलं सेवमानः
सन् अधर्मानुष्ठानं करोति सोऽनात्मज्ञो मूर्ख इत्यर्थः ।
ननु कथं ज्ञायते पुरुषस्य धर्मफलभुक्तिः ?
यश्चात्र हस्त्यश्वादिको विभवो भवति तेन ज्ञायते धर्म-
फलमेतत् तज्ज्ञैरन्यजन्मकृतम्, तत्सेवमाना अपि मूर्खा
न जानन्ति, पापानुष्ठानं कुर्वन्ति । तथा च सैनकः—

‘अन्यजन्मकृताद्धर्मात्सौख्यं संजायते नृणाम् । तद्विज्ञै-
र्जायते नाज्ञैस्तेन ते पापसेवकाः ॥’ । नीवाटी.

कः सुधीर्भेषजमिवाऽऽत्महितं धर्मं परोप-
रोधादनुतिष्ठति ॥

अथ धर्मानुष्ठानार्थमाह— क इति । को नाम विद्वान्
आत्महितं धर्मं अन्यदाक्षिण्यादनुतिष्ठति करोतीत्यर्थः ।
यस्मात्तत्फलमाप्नोति । किमिव ? भेषजमिव औषधमिव ।
यथौषधं परोपरोधात्कृतं चित्तानिष्टं न आरोग्यं कुरुते
तथा धर्मोऽपि । तथा च भागुरिः— ‘परोपरोषतो धर्मं
भेषजं च करोति यः । आरोग्यं स्वर्गगामित्वं न ताभ्यां
संप्रजायते ॥’ । नीवाटी.

धर्मानुष्ठाने भवत्यप्रार्थितमपि प्रातिलोम्यं
लोकस्य ॥

अथ धर्मानुष्ठाने कृते यद्भवति तदाह— धर्मानुष्ठान
इति । लोकस्य जनस्य धर्मानुष्ठाने क्रियमाणे अप्रार्थित-
मपि प्रातिलोम्यं विभ्रं भवति, पापानुष्ठाने न स्यात् ।
तथा च वर्गः— ‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महता-
मपि । अश्रेयसि प्रवृत्तानां यान्ति कापि विलीनताम् ॥’ ।
नीवाटी.

अधर्मकर्मणि को नाम नोपाध्यायः पुरश्चारी
वा ॥

अथाधर्मप्रवृत्तस्य यद्भवति तदाह— अधर्मकर्मणीति ।
पापकर्मणि प्रवृत्तस्य लोकस्य को नामाहो नोपाध्यायः
नोपदेशदाता ? अपि सर्वोऽपि जनः पापार्थं प्रेरयतीत्यर्थः ।
पुरश्चारी वा अग्रेसरः ? अहमेतत्करोमि त्वमपि कुरु एवं
जल्पते इत्यग्रेसरो भवति । तथा च रैभ्यः— ‘सुलभाः
पापरक्तस्य लोकाः पापोपदेशकाः । स्वयं कृत्वा च ये
पापं तदर्थं प्रेरयन्ति च ॥’ । नीवाटी.

कण्ठगतैरपि प्राणैर्नाशुभं कर्म समाचरणीयं
कुशलमतिभिः ॥

अथ पापनिषेधार्थमाह— कण्ठगतैरपीति । उत्कृष्ट-
बुद्धिभिः पुरुषैरशुभं कर्म न समाचरणीयं न कर्तव्यं
विद्यमानैः प्राणैः । किंविशिष्टैः ? कण्ठगतैरपि । कोऽर्थः ?

यदि प्राणत्यागो भवति, किं पुनः स्वस्थचितैः ? तथा च
देवलः— ‘धीमद्भिर्नाशुभं कर्म प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ।
इह लोके यतो निन्दा परलोकेऽधमा गतिः ॥’ ।

नीवाटी.

स्वव्यसनतर्पणाय धूर्तैर्दुरीहितवृत्तयः क्रियन्ते
श्रीमन्तः ॥

अथेश्वरा धूर्तैः स्वार्थार्थं पापमार्गे नियोज्यन्ते तदर्थ-
माह— स्वव्यसनतर्पणयेति । श्रीमन्तः धनिनो जनाः
क्रियन्ते विधीयन्ते । किंविशिष्टाः ? दुरीहितवृत्तयः पाप-
मार्गरताः । कैः ? धूर्तैः वज्रनपरैः । किमर्थम् ? स्वव्यसन-
तर्पणाय निजापज्ञाशायं । न तेषां सकाशादर्थं लभन्ते ।
कथं क्रियन्ते ? यतः स्नानदानजपहोमतीर्थयात्रादिकं
कष्टेन क्रियमाणं धर्ममार्गं दूषयित्वा स्त्रीसेवादिकं सुखकारकं
(इति) स्वमतिविहितव्याख्यानैः तथा प्रबोधयन्ति धनिनो
यथा तेषां तत्सत्यं मत्वा धनानि लिप्सन्ते । ‘यतो (हि)
माक्षिका धारा विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः । स्त्रीमुखं बालवृद्धं च
न दुष्यन्ति कदाचन ॥ स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता
दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासि मासि रजो यासां दुष्कृतान्यपि
कर्षति ॥ सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वाश्च कलां
गिरम् । पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्मेध्यतमाः स्त्रियः ॥
ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्याश्च पृष्ठतः । अजाश्च
मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्वतः ॥ स्त्रीमुद्रां मकर-
ध्वजस्य परमां सर्वार्थसंपत्करीमेनां ये प्रविहाय यान्ति
कुधियः स्वर्गापवर्गेच्छया । तैर्दौर्बैर्विनिहत्य ते हततरं
नग्रीकृता मुण्डिताः केचित् रत्नपटीकृताश्च जटिलाः
कापालिकाश्चापरे ॥ कामार्ता कामिनीं प्राप्तां पापं मत्वा
त्यजन्ति ये । ते मृता नरकं यान्ति तन्निःश्वाससमाहताः ॥
परदारविरक्तानां कुदाराणां नृणामिह । वेश्या साधारणा
प्रोक्ता तस्मात्सेव्या प्रयत्नतः ॥ ब्रह्मचर्येण चेत्स्वर्गो नरा-
णामिह जायते । ते षण्ढाः प्रथमं यान्ति ततोऽन्ये
ब्रह्मचारिणः ॥’ इत्येवमादिभिरन्यैरपि धर्मविषये सुखावहै-
र्विक्यैः स्नानदानजपहोमकृते (? तो) धूर्तैः दुरीहित-
वृत्तयः क्रियन्त इति ।

नीवाटी.

खलसङ्गेन किं नाम न भवत्यनिष्टम् ॥

अथ खलसङ्गेन यद्भवति तदाह— खलसङ्गेनेति । खलः दुर्जनः, तेन सह सङ्गेन कृतेन तर्हि नामाहो न भवति यदनिष्टं पापलक्षणमित्यर्थः । तस्मात्खलसङ्ग-
स्त्याज्यः । तथा च वल्लभदेवः— ‘असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् । दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे गतः ॥’ । नीवाटी.

अग्निरिव स्वाश्रयमेव दहन्ति दुर्जनाः ॥

अथ दुर्जनानां स्वरूपमाह— अग्निरिवेति । दुर्जनाः खलाः स्वाश्रयमपि यस्मिन् गृहे जायन्ते तदपि दहन्ति, किं पुनरन्येषां साधूनां दहन्ति ? क इव ? अग्निरिव वैश्वानरवत् । यथा वैश्वानरो यत्र काष्ठे उत्पन्नस्तदपि दहति तथा दुर्जनाः स्वगृहक्षयं कृत्वा ततश्च साधू-
नामपि गृहाणि नाशयन्ति । तथा च वल्लभदेवः— ‘धूमः पयोधरपदं कथमप्यवाप्य एषोऽम्बुभिः शमयति ज्वलनस्य तेजः । दैवादावाप्य खलु नीचजनः प्रतिष्ठां प्रायः स्वयं बन्धुजनमेव तिरस्करोति ॥’ ।

नीवाटी.

वनगज इव तदात्वसुखलुब्धः को नाम न भवत्यास्पदमापदाम् ॥

अथ तदात्वसुखलुब्धस्य यद्भवति तदाह— वनेति । अत्र तदात्वसुखशब्देन परस्त्रीस्पर्शः तात्कालिकसुखमभिधीयते । तत्र यो लुब्धः पुरुषः को नामाहो कासामापदां व्यसनलक्षणानां नाऽऽस्पदं स्थानं भवति ? क इव ? वनगज इव अरण्यहस्तीव । यथा वनहस्ती दृष्ट्वा कामैरानीतां वनकरेणुकां स्पर्शमात्रं सुखमनुभवन् बन्धन-
माप्नोति, तद्वत् पुरुषोऽपि यस्मात् परस्त्रीस्पर्शमात्रं सुखं लभते । तथा च नारदः— ‘करिणीस्पर्शसौख्येन प्रमत्ता वनहस्तिनः । बन्धमायान्ति तस्माच्च तदात्वं वर्जयेत् सुखम् ॥’ ।

नीवाटी.

धर्मातिक्रमाद्धनं परेऽनुभवन्ति स्वयं तु परं प्रापस्य भाजनं सिंह इव सिन्धुरवंधात् ॥

अथ धर्मातिक्रमेण यद्भवति तदाह— धर्मातिक्रमादिति । धर्मातिक्रमेण चौर्यादिभिरकृत्यैर्यद्धनं प्राप्यते तदपरे पुत्र-
कलत्रादयो भक्षयन्ति, उपार्जकस्तु पुनः केवलं उत्कृष्टं पापस्य भाजनं पापस्थानं भवति । क इव ? सिंहवत् । यथा सिंहः सिन्धुरं गजं हत्वा अन्येषां शृगालादीनां भोज्यं करोति, केवलं स्वयं पापवान् भवति, तथा पुरुषोऽपि । तथा च विदुरः— ‘एकाकी कुरुते पापं फलं भुङ्क्ते महाजनः । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥’ । नीवाटी.

बीजभोजिनः कुटुम्बिन इव नास्त्यधार्मिकस्या-
ऽऽयत्यां किमपि शुभम् ॥

अयाधार्मिकस्य यद्भवति तदाह— बीजभोजिन इति । अत्र आयतिशब्देन परिणाम उच्यते । तस्मिन् परिणामे पुरुषस्य न किञ्चिच्छुभं भवति । किंविशिष्टस्य पुरुषस्य ? अधार्मिकस्य । कस्येव ? कुटुम्बिन इव कर्षकस्येव । किंविशिष्टस्य ? बीजभोजिनः । वस्तुं योग्यस्य भक्षकस्य न किञ्चिदन्नं भवति आयत्यां शरदि वसन्ते वा । तथा च भागुरिः— ‘पापासक्तस्य नो सौख्यं परलोके प्रजायते । बीजाशिहालिकस्येव वसन्ते शरदि स्थिते ॥’ । नीवाटी.

यः कामार्थावुपहत्य धर्ममेवोपास्ते स पक्वं क्षेत्रं परित्यज्यारण्यं कृषति ॥

अथ कामार्थत्यागेन केवलं धर्माश्रितस्य यद्भवति तदाह— य इति । यः पुरुषः कामार्थं त्यक्त्वा धर्ममेकं करोति स किं कुरुते ? पक्वं लवनयोग्यं क्षेत्रं त्यक्त्वा अरण्यकर्षणं करोति । कोऽर्थः ? यौ कामार्थौ पक्व-
क्षेत्रसमौ तौ ज्ञेयौ । यः पुनः धर्मः सोऽरण्यकर्षणसमः । न तस्य धर्मस्यापि माहर्त्यं मन्यते कामार्थाभ्यां विना । तदर्थमाह— अरण्यकर्षणादपि संस्रोत्यर्त्तिर्भवति, परं कालक्रमेण तत्रारण्यस्यानावृष्टिरिति उपद्रवो यदि न भवति । यौ पुनः कामार्थौ तौ सद्यः सुखफलौ । तस्मात् कामार्थाभ्यां सह धर्मः कर्तव्यः सुखार्थिभिः । तथा च

रैम्यः— 'कामार्थसहितो धर्मो न क्लेशाय प्रजायते । तस्मात्ताभ्यां समेतस्तु कार्य एव सुखार्थिभिः ॥' ।

नीवाटी:

स खलु सुधीर्योऽमुत्र सुखाविरोधेन सुखमनुभवति ॥

अथ सुमतिर्यथा भवति तथाऽऽह— स इति । सः पुरुषः खलु निश्चयेन सुधीः सुमतिः विज्ञेयः । यः किं करोति ? योऽनुभवति सेवते । किं तत् ? सुखम् । केन कृत्वा ? अमुत्र सुखाविरोधेन । अमुत्रशब्देन परलोकोऽभिधीयते । तस्य येन सुखेनानुभूतेन विरोधो न भवति तथा तदनुभवितव्यम् । यत्पुनः परदारचौरीादिकं तेन परलोके विरोधः स्यात्, नरकपातो भवतीत्यर्थः । स्नानदान-स्वकलनादिकं सुखमनुभवितव्यमेव । तथा च वर्गः— 'सेवनाद्यस्य धर्मस्य नरकं प्राप्यते ध्वम् । धीमता तत्र कर्तव्यं कौलनास्तिककीर्तितम् ॥' ।

नीवाटी.

इदमिह परमाश्चर्यं यदन्यायसुखलवादिहामुत्र चानवधिर्दुःखानुबन्धः ॥

अथान्यायसुखलेशेन यद्भवति तदाह— इदमिति । हे जनाः, एतदाश्चर्यमिह जगति अपरं अपूर्वं न दृश्यते मूर्खजनानाम्, यत् किञ्चिदन्यायचौरीादिभिरुपार्जनं कृत्वा तेन यं सुखलवमनुभवति तस्यानवधिः अनन्तः दुःखानुबन्धः दुःखपरिणामः । क्व ? इह अस्मिन् जगति अमुत्र च परलोके च । कथञ्चिदि तावद्राजा जानाति तदा दण्डयति, अथवा परलोकेऽपि धर्मराजो निर्ग्रहं करोति, तस्मादन्यायोपार्जना न कर्तव्या । तथा च वसिष्ठः— 'चित्रमेतद्वि मूर्खाणां यदन्यायार्जनात्सुखम् । अल्पं प्रान्तविहीनं च दुःखं लोकद्वये भवेत् ॥' ।

नीवाटी.

सुखदुःखादिभिः प्राणिनामुत्कर्षापकर्षौ धर्माधर्मयोरलिङ्गम् ॥

अथान्यजन्मकृतयोर्धर्माधर्मयोः किं लिङ्गं तदर्थं व्याख्यायते— सुखेति । उत्कर्षशब्देन वृद्धिरुच्यते, अपकर्षशब्देन हानिश्च । उत्कर्षश्चापकर्षश्च उत्कर्षाप-

कर्षौ, ताम्यां ज्ञायते । किं तत् ? लिङ्गं चिह्नम् । कयोः ? धर्माधर्मयोः । केषाम् ? नराणाम् । कैः कृत्वा ? सुखदुःखादिभिः । यदा पुरुषाणां सुखं परं भवति तदा ज्ञायते एतैरन्यजन्मनि धर्मः कृतः । यदा पुनः दुःखोत्कर्षो भवति तदा ज्ञायते एतैः पापं कृत्वाऽधर्मः कृतः । तथा च दक्षः— 'धर्माधर्मौ कृतं पूर्वं प्राणिनां ज्ञायते स्फुटम् । विबुद्ध्या सुखदुःखस्य चिह्नमेतत्परं तयोः ॥' ।

नीवाटी.

किमपि हि तद्वस्तु नास्ति यत्र नैश्वर्यमदृष्टाधिष्ठातुः ॥

अथ धर्माधिष्ठातुर्माहात्म्यमाह— किमपीति । अत्र अधिष्ठातृशब्देनैके आत्मानं कथयन्ति, अन्ये प्राप्तनं कर्म । तस्य अधिष्ठातृदृष्टस्य परोक्षस्य तत्किञ्चिद्वस्तु पदार्थः स कोऽपि नास्ति यत्र नैश्वर्यं प्रभुत्वं समर्थता, सर्वमपि शुभाशुभं स करोति, स न केनापि निवार्यते । हि यस्मादर्थे स्फुटार्थे वा । तथा च भृगुः— 'अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति । जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥' ।

नीवाटी.

यतः सर्वप्रयोजनसिद्धिः सोऽर्थः ॥

अथ अर्थसमुद्देशो लिख्यते । तत्राऽऽदावेकार्थस्य स्वरूपमाह— यतः सर्वप्रयोजनसिद्धिः सोऽर्थः कथ्यते, नान्यो यः कृष्णैर्गतेषु स्थापितस्तिष्ठति । उक्तं च वल्लभदेवेन— 'गृहमध्यनिखातेन धनेन धनिनो यदि भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥' । तथा च— 'यत्र धर्मस्य कृते प्रयुज्यते यत्र कामस्य च भूमिमध्यगम् । तत्कर्तव्यपरिरक्षितं धनं चौरपार्थिवगृहेषु भुज्यते । संचितं मृत्युषु नैव भुज्यते याचितं गुणवते न दीयते ॥' ।

नीवाटी.

सोऽर्थस्य भाजनं योऽर्थानुबन्धेनार्थमनुभवति ॥

अथ यादृक् पुमानर्थस्य भाजनं भवति तदाह— सोऽर्थस्येति । सः पुरुषः सर्वकालमर्थस्य धनस्य भाजनं

स्थानं भवति । यः किं कुर्यात् ? योऽर्थानुबन्धेन आगामिकसूत्रन्यायेनार्थमनुभवति सेवते । तथा च वर्गः—
‘ अर्थानुबन्धमार्गेण योऽर्थं संसेवते सदा । स तेन मुच्यते नैव कदाचिदिति निश्चयः ॥ ’ । नीवाटी.

अलब्धलाभो लब्धपरिरक्षणं रक्षितपरिवर्धनं चार्थानुबन्धः ॥

अर्थानुबन्धलक्षणमाह— अलब्धलाभ इति । सामादिभिरुपायैस्तावत् पुरुषेणार्थं उपार्जनीयः । उक्तं च यतो हारीतेन— ‘ असाध्यं नास्ति लोकेऽत्र यस्यार्थः साधनं परम् । सामादिभिरुपायैश्च तस्मादर्थमुपार्जयेत् ॥ ’ । तथा च लब्धोऽर्थो यथा भवति तथा रक्षणीयो यत्नेन, यतस्तस्य बहवो हिंसका भवन्ति । तथा च व्यासः— ‘ यथाऽऽमिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि । आकाशे पक्षिभिश्चैव तथाऽर्थोऽपि च मानवैः ॥ ’ । तथा रक्षितो वृद्धिनेयः । यस्तं सद्यवहारैः कुसीदादिभिर्वृद्धिं नयति स तस्य भाजनं भवति । उक्तं च यतो गौणं— ‘ वृद्धे तु परिदातव्यः सदाऽर्थो धनिकेन च । ततः स वृद्धिमायाति तं विना क्षयमेव च ॥ ’ । इत्यर्थानुबन्धः । नीवाटी.

तीर्थमर्थेनासंभावयन् मधुच्छत्रमिव सर्वात्मना विनश्यति ॥

अथ सामादिभिरुपाजितोऽर्थोऽपि यथा नाशमायाति तथाऽऽह— तीर्थमिति । तीर्थभूतपुरुषलक्षणं आगामिकसूत्रे वदिष्यति । यो धनी तीर्थलक्षणं पुरुषमर्थेन न संभावयति स सर्वात्मना निश्चितं विनश्यति । किं कुर्वन् ? असंभावयन् अनियोजयन् । किं तत् ? तीर्थं पात्रम् । केन ? अर्थेन विचेन । कथं विनश्यति ? मधुच्छत्रवत् । मधुच्छत्रशब्देन मधुजालकमुच्यते । तस्य तीर्थं भ्रमराः । माक्षिकोऽर्थः । तेन यत् भ्रमरान् न संभावयति तत्सर्वात्मना विनश्यति, तथा मदनमपि न भवति, सूक्ष्मोत्पन्नकीटैर्भक्ष्यते । यस्य पुनर्भ्रमरा मधु पिवन्ति, अन्यच्च श्रावयन्ति (?) तच्छेषं सिक्थकसंज्ञं भवति । एवं धनी पुमानपि सत्पात्रेषु धनं नियोजयति तस्य तत्प्रभावाच्छेषमपि वित्तं भूयोपभोग्यं भवति । तथा च

वर्गः— ‘ यो न यच्छति पात्रेभ्यः स्वधनं कृपणो जनः । तेनैव सह भूपालैश्चौराद्यैश्च सह्यते ॥ ’ । केचित् मधुच्छत्रशब्देन बालकजालं कथयन्ति । तस्य तीर्थभूतानि पात्राणि, अर्थभूतो गन्धः । तेभ्यः पात्रेभ्यस्तीर्थभूतेभ्यो गन्धरूपेणार्थं (अ) प्रयच्छत् (अ) प्रददत् बालकजालमपि विनश्यति । नीवाटी.

धर्मसमवायिनः कार्यसमवायिनश्च पुरुषास्तीर्थम् ॥

अथ तीर्थलक्षणमाह— धर्मसमवायिन इति । ये पुरुषाः समवायिनः धर्मकृत्येषु सहायाः भवन्ति, येषां सकाशात् धर्मकार्यं निरूपितं भवति, ते धर्मसमवायिनः प्रोच्यन्ते । ये च सर्वकृत्येषु सहाया भवन्ति, येषां सकाशात् महदपि कृत्यं सिद्धिं गच्छति, ते कार्यसमवायिनः । तत्र सर्वेऽपि तीर्थं भण्यते । तान् योऽर्थेन संभावयेत् तेभ्यः योऽर्थं नियोजयेत् तस्य वृद्धिर्धर्मवृद्धिश्च भवति । तथा च बृहस्पतिः— ‘ तीर्थेषु योजिता अर्था धनिनां वृद्धिमाप्नुयुः । अतीर्थेषु पुनर्लाभं योजिता व्याल्लोभतः (?) ॥ ’ । नीवाटी.

तादात्विकमूलहरकदर्येषु नासुलभः प्रत्यवायः ॥

अथ येषां धनिनां धननाशो भवति तानाह— तादात्विकेति । एतेषां तादात्विकमूलहरकदर्याणां संज्ञा आगामिकसूत्रेषु वदिष्यति । किं बहूना ? एतेषां धनिनां प्रत्यवायः अर्थेनाशः सदैव भवतीति । तथा च शुक्रः— ‘ अचिन्तितार्थमश्नाति योऽन्योपार्जितभक्षकः । कृपणश्च त्रयोऽप्येते प्रत्यवायस्य मन्दिरम् ॥ ’ । नीवाटी.

यः किमप्यसंचित्योत्पन्नमर्थं व्ययति स तादात्विकः ॥

अथ तादात्विकलक्षणमाह— य इति । यः उपार्जनां कृत्वा अनुचितं व्ययति । कोऽर्थः ? असह्यं करोति, न जानाति ममैतत्प्रयोजनमर्थेन भविष्यति, आगतेरप्यधिकं ददातीत्यर्थः । स धनी तादात्विक उच्यते । तथा च शुक्रः— ‘ आगमे यस्य चत्वारो निर्गमे सार्धपञ्चमः । तस्यार्थः प्रक्षयं याति सुप्रभूतोऽपि चेत्स्थितः ॥ ’ ।

नीवाटी.

यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः ॥

अथ मूलहरलक्षणमाह— य इति । यः पुनर्धनी पितृपैतामहमर्थं अन्यायेन द्यूतवेद्यादिना व्ययति, नान्य-
दुपार्जयति, स मूलहरः प्रोच्यते । तथा च गुरुः— 'पितृ-
पैतामहं वित्तं व्यसनैर्यस्तु भक्षयेत् । अन्यन्नोपार्जये-
त्किञ्चित् स दरिद्रो भवेद्भुवम् ॥' । नीवाटी.

यो भृत्यात्मपीडाभ्यामर्थं संचिनोति स कर्दर्यः ॥

अथ कर्दर्यलक्षणमाह— य इति । यः पुनर्भृत्या-
नात्मानं च पीडयति, विभवे विद्यमानेऽपि भृत्येभ्यो न
प्रयच्छति, न च स्वयं भक्षयति, स कर्दर्यः । स च
त्रयाणामप्यधर्मः । तस्य द्रव्यं राजा तस्करा वा हरन्ति ।
नीवाटी.

तादात्विकमूलहरयोरायत्नां नास्ति कल्याणम् ॥

अथ तादात्विकमूलहरयोर्यद्भवति तदाह— तादात्वि-
केति । आयतिशब्देन परिणाम उच्यते । तस्यामायत्नां
परिणामे कल्याणं शुभं न भवति । कयोः ? तादात्विक-
मूलहरयोः । एतदुक्तं भवति— यन्मूलहरः पितृपैतामहमर्थं
अन्यायेन भक्षयति, यच्च तादात्विकोऽनुचितं व्ययं करोति,
तत्तयोरपि द्वयोर्दरिद्रता भवति द्वौ दौःस्थ्यं व्रजतः । तथा
च कपिपुत्रः— 'आगमाभ्यधिकं कुर्याद्यो व्ययं यश्च
भक्षति । पूर्वजोपार्जितं नान्यदर्जयेच्च स सीदति ॥' ।

नीवाटी.

कर्दर्यस्यार्थसंग्रहो राजदायादतस्कराणामन्य-
तमस्य निधिः ॥

अथ कर्दर्यस्य यद्भवति तदाह— कर्दर्यस्येति ।
कर्दर्यस्य तु पुनर्यो धनसंचयः स किंविशिष्टः ? निधिः ।
केषाम् ? राजदायादतस्कराणां अन्यतमस्य एकस्य ।
एतदुक्तं भवति— भूपेन गोत्रजेन तस्करेण वा ह्रियते इति ।
तथा च वल्लभदेवः— 'दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो
भवन्ति वित्तस्य । यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया
गतिर्भवति ॥' । तथा च शुक्रः— 'शेषो धारयते पृथ्वीं

संनिधानां सदोष्णाम् । कृपणैर्निहितानि च तस्य शक्तिर्न
ज्ञान्यथा (?) ॥' । नीवाटी.

आभिमानिकरसानुविद्धा यतः सर्वेन्द्रियप्रीतिः
स कामः ॥

अथ कामसमुद्देशः कथ्यते । तत्राऽऽदावेव कामस्य
लक्षणमाह— आभिमानिकेति । कामशब्देन स्त्रियामभिलाषः
कथ्यते । यतः यस्मादभिलाषात् सर्वेन्द्रियप्रीतिर्जायते स
कामः, न केवलं रतिलक्षणः । किंविशिष्टा सर्वेन्द्रिय-
प्रीतिः ? आभिमानिकरसानुविद्धा । आभिमानिकरसशब्देन
निरर्गलता प्रोच्यते । तथाऽनुविद्धा याऽसौ स्नेहलक्षण-
सर्वेन्द्रियप्रीतिः कामाभिलाषो भवति । तदाह— 'यस्याः
नायिकायाः कलशब्दं श्रुत्वा कर्णाभ्यां निरर्गला प्रीति-
र्जायते । तस्याः सुकोमलाङ्गस्पर्शेन च निरर्गला प्रीति-
र्भवति । तथा यस्या रूपावलोकनेन नेत्रयोर्निरर्गला
प्रीतिः । तथा यस्याः परिमलाढ्याङ्गस्याऽऽघ्राणात् घ्राणस्य
निरर्गला प्रीतिः । तथा तस्या अधरपानात् जिह्वाया
अमृतपानादिव निरर्गला प्रीतिर्भवति । स कामः पञ्च-
प्रकारेण नैकेनापि हीयते' । तथा च राजपुत्रः— 'सर्वे-
न्द्रियानुरागः स्याद्यस्याः संसेवनेन च । स च कामः
परिज्ञेयो यत्तदन्यद्विचेष्टितम् ॥' । तथा च— 'इन्द्रियाणा-
मसंतोषं यः कश्चित् सेवते स्त्रियम् । स करोति पशोः कर्म
नरूपस्य मोहनम् ॥' । अपि च— 'यदिन्द्रियविरोधेन
मोहनं क्रियते जनैः । तदन्धस्य पुरो नृत्यं सुगीतं
वधिरस्य च ॥' । नीवाटी.

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत ततः सुखी स्यात् ॥

अथ यथा कामसेवनेन पुमान् सुखी भवति तथाऽऽह—
धर्मार्थेति । धर्मार्थयोरविरोधेन अनुकूलतया कामं सेवेत ।
कोऽर्थः ? यथा धर्मक्षतिर्न भवति । परदारान् वर्जयेदि-
त्यर्थः । यथाऽर्थस्य क्षतिर्न भवति तथा वेश्यासक्तितर्जनी-
नीया । एवं वर्तमानः स्वकलत्रं सेवमानः सुखी भवति ।
तथा च हारीतः— 'परदारांस्त्यजेद्यस्तु वेश्यां चैव सदा
नरः । न तस्य कामजो दोषः सुखिनो न धनक्षयः ॥' ।

नीवाटी.

समं वा त्रिवर्गं सेवेत ॥

अथ यथा त्रिवर्गः सेव्यस्तथाऽऽह- सममिति । वा विकल्पेन समं एकहेलं त्रिवर्गं सेवेत । यदि धर्मार्थपीडनं पृथक्कामसेवनेन भवति, अथवा धर्मसेवनेन कामार्थाभ्यां पीडनं भवति, अथवा अर्थसेवनेन धर्मकामाभ्यां पीडनं भवति । त्रयोऽपि सेव्याः । कथम् ? सत्रिभागं प्रहरं यावत् धर्मचिन्ता कार्या, सत्रिभागं प्रहरमर्थचिन्ता, ततः कामचिन्तेति । तथा च नारदः- 'प्रहरं सत्रिभागं च प्रथमं धर्ममाचरेत् । द्वितीयं तु ततो वित्तं तृतीयं कामसेवनम् ॥' ।

नीवाटी.

एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ च पीडयति ॥

अथ त्रिवर्गमध्यादेकेनातिसेवितेन यद्ववति तदाह- एक इति । एतेषां त्रयाणां मध्यादेकोऽप्यतिसेवितः आत्मानं वृद्धिं नयति इतरौ तु पीडयति । एतदुक्तं भवति- यदि धर्मः सततं सेव्यते ततोऽर्थकामौ न भवतः । उक्तं च यतो बृहस्पतिना- 'धर्मसंसक्तमनसां कामे स्यात्सुविरागता । अर्थे चापि विशेषेण यतः स स्यादधर्मतः ॥' । तथा अर्थः केवलं सेव्यमानो धर्मकामौ पीडयति । तथा कामोऽप्यतिसेवितः स धर्मार्थौ पीडयति । कथम् ? केवलं धर्मासक्तोऽर्थोपार्जनादिकं व्यवसायं न करोति, स्त्रीविषयविरक्तो भवति । यद्यर्थसक्तो भवति तद्धर्मं न करोति, तदासक्तश्च निष्कामो भवति । तथा कामासक्तो धर्मं न करोति धनक्षयं च करोति । तथा च वसिष्ठः- 'एको हि सेव्यमानस्तु त्रिवर्गं च प्रपीडयेत् । द्वावन्यौ सेवयेदस्मिन्नींश्च तांश्च यथोदितान् ॥' ।

नीवाटी.

परार्थं भारवाहिन इवाऽऽत्मसुखं निरुन्धानस्य धनोपार्जनम् ॥

अथ कष्टेन यद्वनोपार्जनं क्रियते तदर्थमाह- परार्थमिति । आत्मसुखं निरुन्धानस्य महता क्लेशेन युक्तस्य पुरुषस्य यद्वनोपार्जनम् । किंविशिष्टम् ? परार्थम् । भारवाहसदृशं व्यर्थमित्यर्थः । यथा कश्चित्पुरुषः पशुर्वाऽन्यस्यार्थं शिरसा पृष्ठया वा भारं वहति, न तद्वोक्तुं लभते,

केवलं क्लेशभागी स्यात् । तथा च व्यासः- 'अतिक्लेशेन ये चार्था धर्मस्यातिक्रमेण च । शत्रूणां प्रतिपातेन माऽऽत्मन् तेषु मनः कृथाः ॥' ।

नीवाटी.

इन्द्रियमनःप्रसादनफला हि विभूतयः ॥

अथ विभूतीनां साफल्यं यथा भवति तथाऽऽह- इन्द्रियमनःप्रसादनफला हि विभूतयः संपदः कथ्यन्ते । याः पुनः सेविता अपि तुष्टिं न जनयन्ति ता असंपदस्तस्य । एतदुक्तं भवति- यकाभिर्विभूतिभिर्विद्यमानाभिर्ये कृपणा न गीतश्रवणेन, न प्रियतमास्पर्शेन, न मिष्टान्नास्वादनेन, न सुरूपस्त्रीवेश्यास्वकलत्ररूपावलोकनेन सुखमनुभवन्ति, कर्पूरप्रभृति सुगन्धवस्तूनां नाग्राणं कुर्वन्ति, तका निष्फलास्तेषाम् । तथा च व्यासः- 'यद्धनं विषयाणां च नैवाह्लादकरं परम् । तत्तेषां निष्फलं ज्ञेयं षण्ढानामिव यौवनम् ॥' । तथा यकाभिर्विभूतिभिर्विद्यमानाभिर्मनसस्तुष्टिर्न भवति ताश्चापि निष्फलाः पुंसाम् । कोऽर्थः ? विद्यमाने धने यः सेवाक्लेशेन खेदं जनयति प्रवासेन वा, तस्यापि ता निष्फलाः । तथा च चारायणः- 'सेवादिभिः परित्क्लेशैर्विद्यमानधनोऽपि यः । संतापं मनसः कुर्यात्तत्तस्योपरम् (? क)- र्षणम् ॥' ।

नीवाटी.

नाजितेन्द्रियाणां काऽपि कार्यसिद्धिरस्ति ॥

अथाजितेन्द्रियाणां यथा स्वल्पाऽपि कार्यसिद्धिर्न भवति तदाह- नाजितेन्द्रियाणामिति । अजितेन्द्रियाणां पुरुषाणां काऽपि स्वल्पाऽपि कार्यसिद्धिर्न विद्यते । कथम् ? यो गीतलालसो भवति स गीतं शृण्वन् स्वकृत्येषु विलम्बं करोति, विलम्बे कृते कार्यनिष्फलता स्यात् । उक्तं च शुक्लेण- 'यस्य तस्य च कार्यस्य सफलस्य विशेषतः । क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पित्रति तत्फलम् ॥' । एवं यः प्रियालिङ्गनलालसः, तथा मिष्टान्नास्वादरतः, तथा रूपाढ्यस्त्रियामवलोकनरतः, तथा परिमलाघ्राणनिरतश्च । तथा च ऋषिपुत्रकः- 'स्वकृत्येषु विलम्बन्ते विषयासक्तचेतसः । क्षिप्रमक्रियमाणेषु तेषु तेषां न तत्फलम् ॥' ।

नीवाटी.

इष्टेऽर्थेऽनासक्तिर्विरुद्धे चाप्रवृत्तिरिन्द्रियजयः ॥

अथ पुरुषाणां यथेन्द्रियजयो भवति तदाह— इष्ट इति । इष्टे बलमे वस्तुनि अनासक्तो भवति, युक्तमात्रं निषेवते, न तत्रैवाऽऽसक्तिं करोति, स जितेन्द्रियः कथ्यते । संसारस्य फलं यद्यप्येतदिष्टनिषेवणं युक्तं तथाप्यधिकम-युक्तम्, यतोऽजीर्णे पथ्यमप्यन्नं व्याधये मरणाय वा भवति । तथा विरुद्धे पदाथे याऽप्रवृत्तिः अप्रवर्तनं यस्य पुरुषस्य भवति सोऽपि जितेन्द्रियः । अविरुद्धशब्देन शिष्टाचारः कथ्यते । तथा च भृगुः— ‘अनुगन्तुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते । स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं येन स्यात् खविनिर्जयः ॥’ । नीवाटी.

अर्थशास्त्राध्ययनं वा ॥

अथान्येन पदार्थेन यथा स्यादिन्द्रियजयस्तदर्थमाह— अर्थशास्त्राध्ययनमिति । वा विकल्पेन यदि शिष्टमार्गो न ज्ञायते तदर्थं शास्त्राध्ययनं कुर्यात्, येन जितेन्द्रियता भवति । तथा च वर्गः— ‘नीतिशास्त्राध्ययीते यस्तस्य दुष्टानि खान्यपि । वशगानि शनैर्यान्ति कशाघातैर्हया यथा ॥’ । नीवाटी.

योऽनङ्गेनापि जीयते स कथं पुष्टाङ्गानरातीन् जयेत् ॥

अथ शब्दच्छलेन कामदूषणमाह— य इति । यः नरः अनङ्गेन कामदेवेन जीयते स कथं केन प्रकारेण अरातीन् परान् जेतुं समर्थो भवति ? न कथंचिदेवेत्यर्थः । किंविशिष्टानरातीन् ? पुष्टाङ्गान्, पुष्टानि बलवन्ति राज्याङ्गानि येषां ते पुष्टाङ्गाः, तान् । पुष्टाङ्गशब्देन स्वाम्य-मात्यश्च राष्ट्रं दुर्गं कोशो बलं सुहृदो राज्याङ्गानि, न शरीराणीत्यर्थः । तथा च भागुरिः— ‘ये भूपाः काम-संस्क्ता निजराज्याङ्गदुर्बलाः । पुष्टाङ्गास्तान् पराहन्त्युः पुष्टाङ्गा दुर्बलानिव ॥’ । नीवाटी.

कामासक्तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥

अथ कामासक्तस्य यद्वदति तदाह— कामासक्तस्येति । नास्ति न विद्यते । किं तत् ? चिकित्सितं शुभकर्मोप-देशः । कस्य ? कामासक्तस्य पुरुषस्य । कोऽर्थः ? न किंचिद्धितं शृणोति । तथा च जैमिनिः— ‘न शृणोति

पितुर्वाक्यं न मातुर्न हितस्य च । कामेन विजितो मर्त्य-स्ततो नाशं प्रगच्छति ॥’ । नीवाटी.

न तस्य धनं धर्मः शरीरं वा यस्यास्ति स्त्री-ज्वल्यासक्तिः ॥

अथ स्त्रीसमासक्तस्य यद्वदति तदाह— नेति । यस्य पुरुषस्य स्त्रीविषयेऽत्यासक्तिर्भवति तस्य तावद्धनं न भवति, तस्यामासक्तौ व्यवसायं न करोति, तेन विना दरिद्रता भवति । उक्तं च कामन्दकिना— ‘नितान्तं संप्रसक्तानां कान्तामुखविलोकने । नाशमायान्ति सुव्यक्तं यौवनेन समं श्रियः ॥’ (कानी. १।५०) । तथा च धर्मश्च न भवति देवकृत्यस्य पितृकार्यस्य वा । पुनः तथा च शरीरं न भवति अतिवीर्यक्षयात् क्षय-व्याधिश्च संजायते । तथा च बलभदेवः— ‘यः संसेवयते कामी कामिनीं सततं प्रियाम् । तस्य संजायते यक्ष्मा धृतराष्ट्रपितुर्यथा ॥’ । नीवाटी.

विरुद्धकामवृत्तिः समृद्धोऽपि न चिरं नन्दति ॥

अथ विरुद्धकामवृत्तेर्यद्वदति तदाह— विरुद्धेति । यः पुमान् विरुद्धकामवृत्तिः स समृद्धोऽपि लक्ष्मीवानपि चिरकालं न नन्दति न पुनर्लक्ष्मीवान् भवति । विरुद्ध-कामशब्देन परदारसेवा कथ्यते । तथा यो वर्तत इति । तथा च ऋषिपुत्रकः— ‘परदाररतो योऽत्र पुरुषः संप्रजायते । . . . ॥’ । नीवाटी.

धर्मार्थकामानां युगपत्समवाये पूर्वः पूर्वो गरीयान् ॥

अथ धर्मार्थकामानामेककालप्राप्तानां यः प्रथमं सेव्य-स्तमाह— धर्मेति । धर्मार्थकामानामेतेषां त्रयाणां यः पूर्वः प्रथमः स गरीयान् गुरुतरः । एतदुक्तं भवति— अर्थाद्धर्मः प्रथमं प्रोक्तः स तस्मात् प्रधानतरः । तस्मात् क्रमेण ते सेव्यास्तयोऽपि गृहस्थेन । कथम् ? सन्निभां प्रहरं यावत् धर्मेचिन्ता कर्तव्या, ततः सन्निभां प्रहरं यावदर्थचिन्ता, ततः कामचिन्ता । तथा च भागुरिः— ‘धर्मेचिन्तां तृतीयांशं दिवसस्य समाचरेत् । ततो वित्तार्जने तावन्मात्रं कामार्जने तथा ॥’ ।

नीवाटी.

कालासहत्वे पुनरर्थ एव ॥

अथ कालापेक्षया त्रयाणां मध्ये यः प्रथमं कार्य-
स्तदर्थमाह- कालेति । कालासहत्वात् असहिष्णुतया
कालस्य धर्मादर्थो गुरुः । यतोऽर्थबाह्यो धर्मो न भवति ।
यदि पुनर्धर्मकामयुक्तः पुरुषो भवति तदाऽर्थः कार्यः,
यतोऽर्थो मूलं धर्मकामयोः, तं विना तौ न भवतः ।
तस्मात्त्रयाणामप्येतेषामर्थो गुरुतरः, सन्निभां प्रहरं
यावदर्थश्चिन्तनीयस्ततो धर्मस्ततः काम इति । तथा च
नारदः- ' धर्मकामौ न सिध्यते दरिद्राणां कथंचन ।
तस्मादथा गुरुताभ्यां संचिन्त्यो ज्ञायते बुधैः ॥ ' ।

नीवाटी.

आयुर्वेदवत् दण्डनीतिः दोषविशुद्धिहेतुः

'चिकित्सागम इव दोषविशुद्धिहेतुर्दण्डः ॥

अथ दण्डनीतिरारभ्यते । तत्र तावद्दण्डमाहात्म्यमाह-
चिकित्सागम इति । योऽसौ अपराधिनां दण्डः क्रियते स
किंविशिष्टः ? दोषविशुद्धिहेतुः कारणम् । एतदुक्तं
भवति- योऽसौ राजा चौरजारादीनां निग्रहं करोति स
निग्रहः किंविशिष्टः ? सर्वदोषविशुद्धिहेतुः । कं इव ?
चिकित्सागम इव । यथा चिकित्सागमः वैद्यकं सर्वदोष-
संनिपातादीनां विनाशहेतुर्भवति तथा दण्डः । तथा च
गर्गः- ' अपराधिषु यो दण्डः स राष्ट्रस्य विशुद्धये ।
विना येन न संदेहो मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ॥ ' ।

नीवाटी.

यथादोषं दण्डप्रणयनं दण्डनीतिः ॥

अथ दण्डनीतिः स्वरूपमाह- यथादोषमिति । यथा-
दोषं यत्प्रमाणापराधस्य दण्डप्रणयनं दण्डग्रहणं सा दण्ड-
नीतिः । न शताहस्य द्विशतमात्रो दण्डः । तथा हस्तपाद-
च्छेदाहस्य न शिरः (छेदः) कार्यः । तथा विप्रस्य
न क्षत्रियवद्दण्डः । न क्षत्रियस्य वैश्यवत् । न वैश्यस्य
शूद्रवत् । न शूद्रस्य अन्यजवत् । एते सर्वेऽपि दण्डाः
भूमुजा धर्माधिकरणे निश्चेतव्याः । तथा च गुरुः-

(?) नीवा. ९।१-७.

' स्मृत्युक्तवचनैर्दण्डं हीनाधिक्यं प्रपातयन् । अप-
राधकपापेन लिप्यते न विशुध्यति ॥ ' । नीवाटी.

दण्डप्रणयनविधिः

प्रजापालनाय राज्ञा दण्डः प्रणीयते न
धनार्थम् ॥

अथ यन्निमित्तं राजा दण्डं करोति तदाह- प्रजा-
पालनायेति । योऽसौ राजा दण्डः प्रणीयते कृतापराधेभ्यो
दीयते स प्रजापालनाय देशविशुद्धयर्थम्, न धनार्थम् ॥
तस्माद्भूमुजा धनलोभो न कर्तव्यः । तथा च गुरुः-
' यो राजा धनलोभेन हीनाधिककरप्रियः । तस्य राष्ट्रं
व्रजेन्नाशं न स्यात्परमवृद्धिमत् ॥ ' नीवाटी.

स किं राजा वैद्यो वा यः स्वजीवनाय प्रजासु
दोषमन्वेषयति ॥

अथ राज्ञो वैद्यस्य वा छिद्रान्वेषणपरस्य यद्भवति
तदाह- स किमिति । स किं राजा यः प्रजासु विषये
दोषमन्वेषयति छिद्रान्वेषणपरो भवति स कण्टकः शत्रुः ।
कासाम् ? प्रजानाम् । यतः कलिकाले कामक्रोधलोभादयो
दोषाः प्रायेण संभवन्ति, तेन ' सर्वं छिद्रमयं जगत् ' एवं
ज्ञात्वा परिभूतपुरुषस्य तच्छत्रौ यथाहो दण्डः कार्यः, न
परवाक्येन स्वजीवनाय निर्वहणनिमित्तम् । तथा च शुक्रः-
' यो राजा परवाक्येन प्रजादण्डं प्रयच्छति । तस्य राज्यं
क्षयं याति तस्माज्ज्ञात्वा प्रदण्डयेत् ॥ ' । अपि च-
' छिद्रान्वेषणचित्तेन नृपस्तन्त्रं न पोषयेत् । तस्य तन्नाश-
मभ्येति तस्मात्त्ववज्जाजनारिता (?) ॥ ' । तथा च वैद्यः
स्वजीवनाय प्रजासु दोषमन्वेषयति, रोगवृद्धिकराणि
भेषजानि प्रयच्छति धनिनाम्, स वैद्यो न भवति, सोऽपि
प्रजाकण्टकः । तथा च गुरुः- ' प्रत्युषे प्रोत्थिता वैद्याः
कृतावश्यकसत्क्रियाः । वैद्यनाथं हृदि स्थाप्य श्लोकमेनं
पठन्ति च ॥ वातपित्तादिका रोगा ये चाजीर्णसमुद्भवाः ।
ते सर्वे धनिनां सन्तु वैद्यनाथ तवाऽऽज्ञया ॥ ' । नीवाटी.

दण्डचूतमृतविस्मृतचौरपारदारिकप्रजाविप्लव-
जानि द्रव्याणि न राजा स्वयमुपयुञ्जीत ॥

अथ राजा न यानि द्रव्याणि स्वयमुपयुञ्जीत तानि
कथ्यन्ते- दण्डेति । दण्डवित्तं अपराधिनोत्थम्, द्यूते

जितम्, तथा संग्रामे मृतस्य, तथा विस्मृतं यज्जानाति वित्तम्, तथा चौराद्यत्पाप्तम्, (पारदारिकाद्यत्पाप्तम्,) तथा प्रजाविप्रवात् परचक्रमयत्रासात् प्रजाभिः परित्यक्तम् । तेषां द्रव्याणि न राजा स्वयं गृह्णीयात् । यदि गृह्णन्ते तेन, कस्मात्कारणात् ? तदर्थमुच्यते— तानि भूभुजा धर्मार्थं विप्रादीनां देयानि, न च कोशे क्षेप्तव्यानि, यतो दुष्प्रणीतानि द्रव्याणि सर्वाणि । तथा च शुक्रः— 'दुष्प्रणीतानि द्रव्याणि कोशे क्षिपति यो नृपः । स याति धनं गृह्यगृह्यार्थेन निधिर्यथा (?) ॥' । नीवाटी.

दुष्प्रणीतो हि दण्डः कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद्वा सर्वविद्वेषं करोति ॥

अथ दुष्प्रणीतदण्डेन कोशक्षितेन यद्भवति तदाह— दुष्प्रणीत इति । तेषां पूर्वोक्तानां यो दण्डः स दुष्प्रणीतः पापदण्डः, स स्वयं भुञ्जानस्य नृपतेर्विद्वेषं करोति सर्वनाशं करोति अन्यस्यापि शुभार्जितस्य । काम्यां सकाशात् ? कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद्वा मूर्खत्वाद्वा । तथा च शुक्रः— 'यथा कुमित्रसङ्गेन सर्वं शीलं विनश्यति । तथा पापोत्थदण्डेन मिश्रं नश्यति तद्धनम् ॥ किञ्चित्कामेन क्रोधेन किञ्चित्किञ्चिच्च जाड्यतः । तस्माद्दूरेण संत्याज्यं पापवित्तं कुमित्रवत् ॥' । नीवाटी.

अप्रणीतो दण्डो मात्स्यन्यायमुत्पादयति, बलीयानबलं प्रसतीति मात्स्यन्यायः ॥

अथ दुष्प्रणीतदण्डभीतस्य राज्ञो राष्ट्रे यद्भवति तदाह— अप्रणीत इति । अप्रणीतः अकृतः अपराधिनां भूभुजा दण्डो मात्स्यन्यायमुत्पादयति । बलीयान् पुरुषः अबलं निर्बलं प्रसतीति मात्स्यन्यायः । तस्मात् भूभुजा दण्डो ग्राह्यः, परं कोशे न निक्षेप्तव्यः । तथा च गुरुः—

‘दण्ड्यं दण्डयति नो यः पापदण्डसमन्वितः । तस्य राष्ट्रे न संदेहो मात्स्यो न्यायः प्रकीर्तितः ॥’ । नीवाटी.

युक्तिकल्पतरुः

विवर्गसिद्धिर्दण्डप्रयोजनम्

‘दण्डः संरक्षते धर्मं तथैवार्थं विधानतः ।

कामं संरक्षते यस्मात्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥

राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्वन्ते ।

यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥

दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥

‘यत्त्रिवर्गाविरुद्धं स्याद्राजनीतिसिद्धयुच्यते ॥

मानसोल्लासः

दण्डप्रणयनविधिः

‘दण्डो रक्षति मर्यादां दण्डो धर्मं प्रवर्तयेत् ।

निवारयेद्धर्माच्च तस्माद्दण्डं प्रयोजयेत् ॥

दण्डहीने यतो राष्ट्रे मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ।

तस्माद्दण्डं प्रयुज्जीत दुष्टानां धार्मिको नृपः ॥

दण्डपातभयाल्लोको धर्मं तिष्ठति सूत्रितः ।

करीव विजयो मत्तोऽप्यङ्कुशेन वशीकृतः ॥

तीव्रदण्डभयाल्लोके भृशमुद्विजते जनः ।

तस्मान्मृदुप्रयोगेण प्रजापालनमाचरेत् ॥

यथोक्तदण्डविन्यासाद्भूपतेर्धर्मचारिणः ।

यशो धर्मस्तथा राष्ट्रं कोशश्च परिवर्धते ॥

(१) युक्. १०३-१०५ पृ. १५.

(२) युक्. ११७ पृ. १७.

(३) भासो. २।२०।१२९४-१२९८.

राजशब्दार्थविचारः

निरुक्तम्

राजपदव्युत्पत्तिः

राजा राजते ॥

शङ्खः

राजत्वमभिषेकेण

स मूर्धाभिषिक्तो राजा भवति ॥

महाभारतम्

राजपदव्युत्पत्तिः क्षत्रियपदव्युत्पत्तिश्च

पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ।

ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥

रक्षिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्दयते ।

ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ॥

क्षत्रियजातिबाह्योऽपि ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रो वा यः

कोऽपि प्रजाया धर्मेण रक्षकः राजत्वाधिकृतः

युधिष्ठिर उवाच—

अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसंकरे ।

संप्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्वली ॥

ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेदण्डं धर्मेण धारयन् ॥

(१) नि. २।३।२.

(२) ममा. ८।१.

(३) भा. १२।२९।१३१ ; आमु. १२।२९।१३९.

(४) भा. १२।५९।१२७—१२८ ; आमु. १२।५९।

१२५—१२६.

(५) भा. १२।७९।३४ ; आमु. १२।७८।३५

वर्णेषु (क्षेत्रेषु).

(६) भा. १२।७९।३५ ; आमु. १२।७८।३६.

कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्संवार्यो वा भवेन्न वा ।

न स्म शब्दं ग्रहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः ॥

भीष्म उवाच—

अपारे यो भवेत्पारमपूवे यः पूवो भवेत् ।

शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ॥

यमाश्रित्य नरा राजन् वर्तयेयुर्यथासुखम् ।

अनाथाः पाल्यमाना वै दस्युभिः परिपीडिताः ॥

तमेव पूजयेरंस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम् ।

महद्व्यभीक्ष्णं कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥

किमुक्ष्णाऽवहता कृत्यं किं वेन्वा चाप्यदुग्धया ।

बन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो

राज्ञाऽप्यरक्षता ॥

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यथा ह्यनेत्रः शकटः पथि क्षेत्रं यथोषरम् ॥

एवं ब्रह्मानधीयानं राजा यश्च न रक्षिता ।

न वर्षति च यो मेघः सर्व एते निरर्थकाः ॥

(१) भा. १२।७९।३६ ; आमु. १२।७८।३७
त्संवार्यो (त्संवार्यो) न स्म (तस्मात्).

(२) भा. १२।७९।३७ ; आमु. १२।७८।३८.

(३) भा. १२।७९।३८ ; आमु. १२।७८।३९
पाल्यमाना वै (परिकल्पन्तो).

(४) भा. १२।७९।३९ ; आमु. १२।७८।४०
येरंस्ते (येरुस्ते) महद्व्यभी (अभीरभी).

(५) भा. १२।७९।४० ; आमु. १२।७८।४१
किमुक्ष्णाऽवहता कृत्यं (किं तैर्येऽनडुहो नोक्षाः) चाप्य
(वाऽप्य).

(६) भा. १२।७९।४१ ; आमु. १२।७८।४२
ह्यनेत्रः शकटः पथि (ह्यनेत्रः षण्डो वा पार्थ).

(७) भा. १२।७९।४२ ; आमु. १२।७८।४३
ब्रह्मानधीयानं (विप्रोऽनधीयानो) उत्तरार्थे (मेघो न वर्षति
यश्च सर्वथा ते निरर्थकाः ॥).

‘नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्हयेत् ।
स एव राजा कर्तव्यत्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥
रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि ॥

मनुः

‘अभिषेकाधिपत्यादिगुणवानेव राजपदवाच्यार्थः, न
क्षत्रियः केवलम्’ ‘प्रजापालकः केवलशौर्यावाप्त-
राज्यो वा राजपदवाच्यार्थः’ ‘क्षत्रिय एव
राजपदवाच्यार्थः, प्रजापञ्चकः राज्यधारी
वा अन्यो वर्णः लक्षणया राजपदबोधः’
इति टीकासु मतभेदाः

‘राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥

(१) कः पुनरयं नरेन्द्रो नाम ? यस्य ग्रहाधीनौ
पातोच्छ्रायो । ननु च प्रसिद्धो राजनि नरेन्द्रशब्दः ।
किं क्षत्रिये ? बाढम् । तथा चोक्तम्— ‘प्रधानं क्षत्रिये
कर्म प्रजानां परिपालनम्’ (याम्. १।११९) इति ।
उक्तं च स्वयंभुवा— ‘ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण
यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥’
(मस्मृ. ७।२) इति । अयं तु विशेषः— अभिषेकादि-
गुणयुक्तस्यैव राज्याधिकारः, न क्षत्रियमात्रस्य, ‘स
मूर्ध्नो राजानमसृजत स मूर्धन्यभिषिक्तो राजा भवेत्’
इत्याम्नायात् । विश्व. १।३०३

(२) धर्मशब्दः कर्तव्यतावचन इत्युक्तम् । यद्राज्ञा
कर्तव्यं तदिदानीमुच्यते इति प्रतिज्ञा । कर्तव्यं च दृष्टार्थं
षाड्गुण्यादि, अदृष्टार्थं अग्निहोत्रादि । तत्रेह प्राधान्येन
दृष्टार्थमुपदिश्यते । तत्रैव च राजधर्मप्रसिद्धिः । राज-
शब्दस्तु नेह क्षत्रियजातिवचनः, किं तर्हि ? अभिषेकाधि-
पत्यादिगुणयोगिनि पुरुषे वर्तते । अत एवाऽऽह— ‘यथा-
वृत्तो भवेन्नृपः’ । नृपग्रहणेन जनपदैश्वर्यवृत्तोऽधिकार-

(१) आ. १२।७९।४३ ; आमु. १२।७८।४४
निवर्हयेत् (निवर्तयेत्).

(२) पमा. ३९५.

(३) मस्मृ. ७।१ ; मिता. १।३६८ (=) पू. ;
राक. २ ; शार. २ ; राप्र. १० : १४ निर्देशमात्रम्.

माह । प्रमाणान्तरमूला ह्यत्र धर्मा उच्यन्ते, न
सर्वे वेदमूलाः । अन्यमूलत्वे च यदत्र धर्मशास्त्राविरुद्धं
तदुच्यते । तथा च कात्यायनः— ‘अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य
धर्मशास्त्रोक्तमात्रजेत्’ इति । यथावृत्तः यत् वृत्तं
यत्प्रकारं वाऽस्येति च बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो राजा ।
यथार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः स्यात् । वृत्तं परिपालनार्थो
व्यापारोऽदृष्टार्थश्च । संभवश्चोत्पत्तिः । स उक्तः ‘राजा-
नमसृजत प्रभुः’ (मस्मृ. ७।३) इत्यादिना । परमा
प्रकृष्टा सिद्धिः विजिगीषोरैकाधिपत्यम् । राजवृत्तस्य
फलप्रतिज्ञेयम् । मेधा.

(३) नृपतिना यथाचारेण भवितव्यं वीक्ष्य दृष्टा-
दृष्टार्थान् कर्तव्यान् कथयिष्यामि । तथा येन प्रकारेण
राज्ञ उत्पत्तिर्यथा च प्रकृष्टा दृष्टादृष्टार्थफलसंपत्तिस्त-
द्वक्ष्यामि । गोरा.

(४) यद्यपि राजानमधिकृत्यायं राजधर्मकलाप
उक्तस्तथाऽपि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालना-
धिकृतस्यायं धर्मो वेदितव्यः, ‘राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि
यथावृत्तो भवेन्नृपः’ इत्यत्र पृथङ्नुपग्रहणात् ।

मिता. १।३६८

(५) एवं तावत् पञ्चभिरध्यायैर्ब्राह्मणस्यासाधारण-
धर्माः कथिताः । अधुना द्वितीयवर्णस्य क्षत्रियस्या-
साधारणधर्मानाह— राजधर्मानिति । धर्मः धर्मसाधनम् ।
यथावृत्तः यदाचारः । संभवः सृष्ट्यादौ । सिद्धिः
दृष्टार्थसिद्धिः । मवि.

(६) धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः, षाड्गुण्या-
देरपि वक्ष्यमाणत्वात् । राजशब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजाति-
वचनः, किंतु अभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः ।
अत एवाऽऽह— ‘यथावृत्तो भवेन्नृपः’ इति । यथाव-
दाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि ।
यथा येन प्रकारेण वा ‘राजानमसृजत प्रभुः’ (मस्मृ.
७।३) इत्यादिना तस्योत्पत्तिः, यथा च दृष्टादृष्टफल-
संपत्तिस्तदपि वक्ष्यामि । मसु.

(७) मनुः— ‘अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो
विद्रुते भयात् । रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत

प्रभुः ॥ ' (७।३) । राजानमित्यस्य राजमात्रे तात्पर्यम्, विशेषानभिधानात् । असृजदिति क्रियामात्रम्, काल उपलक्षणम्, ' राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः । संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ ' इत्यादि प्राग्विशेषणोपादानात् । तथा च प्रजारक्षको राजेत्यर्थः । ननु प्रजाऽऽरक्षकस्य वेनादेः कथं राजत्वमिति चेत्, न, दृष्टतद्योग्यताया एव विवक्षितत्वात् । अत एव कुल्लूकभट्टः— ' राजशब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिपरः, किंतु अभिषिक्तजनपदपालयितृपुरुषपरः ' । राजनीतिकामधेनौ— ' राज्याभिषिक्तो राजा, प्रजापालनादेस्तदीयत्वात् तत्प्राक् ज्ञानासंभवाच्च ' इति । प्रजापालने प्रवृत्त इति बहवः । वस्तुतस्तु प्रजापालनप्रवृत्त्यभिषेकादयोऽस्य कारणमात्रं प्रजास्वामित्वे । ' राजत्वेन प्रसिद्धो राजा, केवलशौर्याद्याप्तराज्यस्य राजत्वव्यवहारात् ' इति गुरवः ।

रार. २-३

(८) * ननु ' दण्डयेत् राजा ' (पस्मृ. १।६०) इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्वमुक्तम्, तत्कथं क्षत्रियस्यासाधारणधर्मः ? मैवम्, राजशब्दस्य क्षत्रियविषयत्वेनावेष्ट्यधिकरणे (जैसू. २।३।२) निर्णीतत्वात् । तथाहि द्वितीयाध्याये अवेष्ट्यधिकरणे श्रूयते— ' आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा ' (तैसं. १।८।१९।१) इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये अवेष्टिनामकेष्टिं प्रकृत्य ' यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधायाऽऽहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रम्, यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ' इति । तत्र संशयः— किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राजसूये अधिकारः, उत क्षत्रियस्यैव ? इति । तदर्थं च किं राजशब्दः त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः, किंवा क्षत्रियस्यैव ? इति । ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम्— किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः, क्षत्रियत्वनिमित्तो वा ? इति । तत्र राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त एव, आर्यप्रसिद्धेः सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्वनिमित्तः, अनार्यप्रसिद्धेरार्यप्रसिद्धचपेक्षया दुर्बल-

त्वात्, द्रविडेषु विगानात्, तदन्येष्वप्रसिद्धेः । तत्र स्यात् राज्ययोगात् राजानस्त्रयोऽपि भवन्ति । राज्यपदं तु रूढया जनपदरक्षणे वर्तते, न राजयोगमपेक्षते । ननु ' कर्मणि ' इत्यधिकृत्य ' पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ' (पा. ५।१।१२८) इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्बलीयस्त्वात् राजयोग एव राज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति चेत्, लोकप्रयोगस्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि स एव मूलम्, नान्यत् । प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तत्वं च राजशब्दस्यावगम्यते । ततस्तदनुसारेण स्मरणं शब्दापशब्दविभागमात्रपरं व्याख्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिषेयत्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि । यदिशब्दोऽपि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्यथा प्राप्त्यभावात् यदिशब्दोऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकश्च निर्देशः स्मृतेरपि बलीयान् । तस्मात् निमित्तार्थानि श्रवणानि इति प्राप्ते ब्रूमः— न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते, अन्यथाऽपि तत्सद्भावात् । ' राजानमभिषेचयेत् ' इति ह्यभिषेकविधौ प्रागेव राज्ययोगात् राजशब्दः क्षत्रियमात्रे एव प्रयुक्तः । तेन रूढमेव राजपदं निर्णीयते । यदिशब्दस्तु निपातत्वात् यथाकथंचिदपि नियमे न दुष्यतीति । स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम् । न च तस्य निर्मूलत्वम्, द्रविडप्रयोगस्यैव मूलस्य संभवात् । अतो न यथार्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तेनैवाभियुक्तप्रणीतेनाऽऽचारस्य संभवात् गौणभ्रान्त्यादिप्रयोगप्रसूतस्य बाधात् राजयोगेन राज्यशब्दः, स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः क्षत्रियवचन इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्त्यभावात् प्रापकानि वचनानीति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः । ननु जनरज्जनाद्राजत्वं महाभारते अभिहितम्— ' रज्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि ' इति । बादम्, संभवत्येवं क्षत्रियस्यापि रज्जकत्वम् ।

पमा. ३९३-३९५

(९) ' राजा धर्मस्य कारणम् ' इत्यनुशासनान्तपतिधर्मयोः कार्यकारणसंगतिरध्यायद्वये । राजधर्मानिति । राजपदमत्रावेष्ट्यधिकरणन्यायेन आन्त्रप्रसिद्धि-

* मनुवचनस्याधृतत्वेऽपि विषयसंगत्याऽत्र पराशरमाधवीया टीका संगृहीता ।

माश्रित्य राजन्यपरम्, प्रजापालनकण्टकोदरणादिना राज्यस्य कर्तरि वर्णान्तरे च लाक्षणिकमिति, उत्तरे च 'ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण' (मस्मृ. ७।२) इति, अन्ते च 'क्षत्रियस्यापराधेन ब्राह्मणः सीदति क्षुधा' (मस्मृ. १।१२१), 'वेदाम्यालो हि विप्रस्य क्षत्रियस्याभिरक्षणम्' (मस्मृ. १०।८०), 'नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते' (मस्मृ. ९।३२२), 'क्षत्रियाय ददौ राज्यम्', 'संख्यां चोपास्य शृणुयात्' (मस्मृ. ७।२२३) इत्यादि-स्वरसात् । न तु ब्राह्मणादौ राजधर्माप्राप्तिरिति, 'अजी-वंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन तेजसा । जीवेत् क्षत्रिय-धर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥' (मस्मृ. १०।८१) इत्यापि मनुवचनादेव धर्माः कर्तव्याः । तत्रादृष्टमग्नि-होत्रादि, तदर्थं ऋत्विगादि, दृष्टं प्रजापालनादि, तदर्थं षाड्गुण्यादि, तयोः प्राप्तिः । यथावृत्तः यथाचारः भवेत् । संभवश्च इन्द्रादिभ्य उत्पत्तिः । सिद्धिः रणेनैव । मच.

(१०) तत्र महाभारते— 'युधिष्ठिर उवाच— श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महामुने । राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥' इत्युपक्रम्य राज-धर्मा उक्ताः । अग्निपुराणेऽपि— 'अग्निर्वाच— पुष्करेण च रामाय राजधर्मं हि पृच्छते । यदादौ कथितं तद्वद्वि-शिष्टं कथयामि ते ॥ पुष्कर उवाच— राजधर्मं प्रवक्ष्यामि स्याद्राजा राजधर्मतः' । मनुस्मृतावपि— 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः । संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥' इत्युपक्रम्य तत्र तत्र राजधर्मा उक्ताः । तत्र राजशब्दार्थस्तावद्विचार्यते— किमयं राज-शब्दो यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्रजापालके वर्तते, उत क्षत्रिय-जातौ, किंवा अभिषिक्तक्षत्रियजातौ वर्तते ? इति । तत्र अत्रेष्ट्यधिकरणे 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यत्र पूर्वपक्षे लिखितम्— 'राज्यस्य कर्ता राजेति सर्वलोकेषु गीयते । महाविषयता चैवं शास्त्र-स्यापि भविष्यति ॥' (जैसू. २।३।२ वार्तिकम्) । तस्मात् ब्राह्मणादयो राज्यं कुर्वाणा राजान इति । राज्यं तु जनपदपरिपालनम् । लोकप्रयोग एव शब्दार्थावधारणे प्रमाणम् । लोके च ब्राह्मणादिषु राज्यकर्तृषु राजशब्दो

वर्तते । यास्कोऽपि 'राजा राजतेः' (२।३।१) इति ब्रुवन् यौगिकं राजशब्दमीश्वरवचनमेवाभ्युपैति । राजनो-त्कर्षश्च प्रजापरिपालनादिरेव । वेदेऽपि— 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' (तैसं. १।८।१०।२), 'यो राजा चर्षणीनाम्' (ऋसं. ८।७०।१), 'सोमो वै राजा गन्धर्वेषु' (ऐन्द्रा. ५।१) इत्यादावपि ईश्वरवचन एव राजशब्दः प्रतीयते । कोषेऽपि— 'राजा तु प्रणतारोष-सामन्तः स्यात्', तथा 'अथ राजकम् । राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥' इति । अत्र यदि राजन्यशब्दवद्वाजशब्दोऽपि क्षत्रियवचन एव स्यात्तदा राजकं राजन्यकं च क्षत्रियगणे इत्येव ब्रूयात्, न तु नृपतिगणे इति पृथगुपाददीत । तस्माद्वाज-शब्दो नृपतीनां वाचक इति केचित् । अपरे त्वादुः— राजशब्दः क्षत्रियजातिवचनः । मन्वादयो हि 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्य जनपदपरिपालनरूपं राज्यं क्षत्रियस्यैव स्मरन्ति । तत्र मनुः— 'ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥' । ब्रह्म वेदः, तत्कृतः श्रवणाध्ययन-जन्यो ग्रहणावबोधलक्षणः संस्कारो ब्राह्मः । यद्वा, ब्रह्म वेदः, तत्प्राप्त्यर्थं उपनयनादिः संस्कारो ब्राह्मः । यथाविधि यथाशास्त्रम् । एतच्च प्राप्तेनेत्येनान्वितम् । यथान्यायं वक्ष्यमाणदण्डप्रणयनशास्त्रमनतिक्रम्येत्यर्थः । परिरक्षणं दुर्बलानां बलवद्भिरनभिभवः । अनेन क्षत्रिय एव मुख्यो राज्याधिकारीति दर्शितम् । अत एव क्षत्रियस्य क्षितिरक्षाजीवनार्थं शास्त्रास्त्रभृत्वं चोक्तं मार्कण्डेयपुराणे— 'दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययं त्रिधा । धर्मः प्रोक्तः क्षिते रक्षा शास्त्राजीवोऽस्य जीविका ॥' । जीविका कराद्यादानद्वारा । तथा याज्ञवल्क्यः— 'प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्' (यास्मृ. १।११९) इति । प्रधानं धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । पाणिनिरपि राज्ञः कर्मणि ध्यजं विदधाति— 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (पा. ५।१।१२४) इति, 'पत्यन्तपुरोहिता-दिभ्यो यक्' (पा. ५।१।१२८) इति यकं वा । तेन राज्ञः क्षत्रियस्य कर्म राज्यमिति मन्वाद्येकवाक्यत्वात्सिद्धं

भवति । तथा 'राजश्वशुराद्यत्' (पा. ४।१।१३७), 'राज्ञोऽपत्ये जातौ' इति सूत्रवार्तिकभाष्यां राजशब्दः क्षत्रियवचनोऽवसीयते । तन्निष्पन्नराजन्यशब्दस्य क्षत्रिय-पर्यायेषु पाठात् जातिश्रेह क्षत्रियजातिगृह्यते । राज्ञः क्षत्रियापत्ये यत्, स च जातिग्रहणात् वैश्यापत्ये निवार्यते । तथा 'राजानमभिषेचयेत्' इत्यत्राभिषेकोऽपि क्षत्रियस्यैव विज्ञायते । दृष्टं हि राजत्वमुद्दिश्याभिषेको विधीयते । तेन राजानं सन्तमभिषेकेण संस्क्रुयात्, न त्वदृष्टं यूपत्वं 'यूपं तक्षति' इत्यत्र यथा विधीयते 'तक्षणेन यूपं कुर्यात्' इति, तद्वत् 'अभिषेकेण राजानं कुर्यात्' इति, यूपशब्दस्यालौकिकत्वात्, राजशब्दस्य तु क्षत्रियवचनत्वेन प्रसिद्धत्वात् । राजधर्मानित्युपक्रम्य 'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम्' (मस्मृ. ७।१४४), 'क्षत्रियस्यापराधेन ब्राह्मणः सीदति क्षुधा' (मस्मृ. ११।२१), 'वेदाभ्यासो हि विप्रस्य क्षत्रियस्याभिरक्षणम्' (मस्मृ. १०।८०), 'क्षत्रियाय ददौ राज्यम्' इत्याद्युपसंहारस्वरसाच्च क्षत्रियजातावेव राजशब्दः । अत एव अनेकार्थ-कोषोऽपि - 'राजा शशाङ्के क्षत्रिये नृपे' इति । राज्यकर्तारं च वर्णान्तरे लाक्षणिकः । ननु ब्राह्मणस्य कथं राज्यकर्तृत्वम् ? उच्यते - 'अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा । जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स त्वस्य प्रत्यन-न्तरः ॥' (मस्मृ. १०।८१) इति मनुवचनात् । वस्तु-तस्तु अभिषेकादिगुणयुक्तस्य वक्ष्यमाणधर्माः । तथा च मत्स्यपुराणे मत्स्यं प्रति मनुस्वाच - 'राज्ञोऽभिषिक्त-मात्रस्य किं नु कृत्यतमं भवेत् । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सम्यन्वेति यतो भवान् ॥' (मत्स्य. २१५।१) इति । अत्र मात्रपदेन तमपा च अभिषेकानन्तरमेव प्रजापालनं तदङ्गसंपत्तिश्च संपादनीयेति गम्यते । तदुक्तं तत्रैव - 'अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राज्यावलोकित्वा । सहायवरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥' (मत्स्य. २१५।२) । सहायाः अमात्यादयः । मेधातिथिस्तु - 'राजशब्दश्च नेह क्षत्रियजातिवचनः, किं तर्हि ? अभिषेकाधिपत्यादिगुण-योगिनि पुरुषे वर्तते' । कुल्लूकभट्टोऽपि - 'राजशब्दो

नात्र क्षत्रियजातिवचनः, किंत्वभिषिक्तजनपदपरिपालनकर्तृ-वचनः' इति । 'राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम्' (गौध. १।११) इतिगौतमव्याख्याने हरदत्तोऽपि - 'राजा अभिषिक्तः क्षत्रियः' इति । विज्ञानेश्वरोऽपि राजधर्मा-दावाह - 'साधारणान् गृहस्थधर्मागृह्णत्वा इदानीं राज्या-भिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थस्य विशेषधर्मानाह' इति । एष्वपि पक्षेषु 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इत्यादिराजधर्म-प्रतिपादकवचनेषु राजशब्दो जनपदैश्वर्यवन्नृपतिं लक्षणया प्रतिपादयतीति पक्षः साधुः, उक्तयुक्त्या क्षत्रियसामान्य-वाचित्वात् । तथा च बृहत्पराशरः - 'अथातो नृपते-धर्मं वक्ष्यामि हितकाम्यया' (बृपस्मृ. १२।१) इति । तथा विज्ञानेश्वरोऽपि - 'अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परो धर्मः' (२।१) इति । तथापि नृपग्रहणसम-भिव्याहारादनभिषिक्तेऽपि जनपदैश्वर्यवति लोकप्रसिद्ध्या राजशब्दो वर्तते । तथा - "यद्यपि राजानमधिकृत्यायं राजधर्मकलाप उक्तस्तथापि वर्णान्तरस्यापि कियन्मण्डला-दिपरिपालनाधिकृतस्यायं राजधर्मो वेदितव्यः, 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः' इति पृथक् नृपग्रहणात्, करग्रहणस्य रक्षार्थत्वाच्च, रक्षणस्य दण्डप्रणयनायत्त-त्वात्" (मिता. १।३६८) इति । तथा 'नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः किंतु प्रजापालनेऽधिकृतस्यान्यस्यापि (इति दर्शयति)' (मिता. २।१) । तदेवमुक्तदिशा वक्ष्यमाणवैदिकाभिषेकानधिकृतस्य पौराणोऽमन्त्रको वाऽभि-षेको विधेयः । तथा च 'अभिषेकार्द्रशिरसा' इत्यादि संगच्छते । अपरार्कस्तु - 'प्रजापालनादि क्षत्रियस्य राज्यं कुर्वतो विहितम् । यदा पुनरक्षत्रियोऽपि क्षत्रियकार्यं करोति तेनाप्येतत् सर्वमनुष्ठेयम्, तत्कार्यापत्त्या तद्धर्मलभात्" (१।३६६) इति वदन् प्रजापालनादिविधिषु राजशब्दो-ऽभिषिक्तक्षत्रियवचन इति मन्यते । तच्च पूर्वोक्त-युक्तिनिचयबलादयुक्तम् । तदेवं 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इत्यत्र राजशब्दः प्रजापालनाधिकृतपरः । धर्मशब्दः कर्तव्य-तावचनः । यद्राज्ञा कर्तव्यं दृष्टादृष्टार्थरूपं षाड्गुण्याद्यभि-होनादि तद्वक्ष्यामि । तत्र प्राधान्येनासाधारणं दृष्टार्थमुप-दिश्यते, अदृष्टार्थस्य साधारणधर्मेभूतत्वात् । अत एवोक्तं

मनुव्याख्यायाम्— 'साधारणं वेदोक्तसंस्कारं प्राप्यासाधारणं प्रजापालनादि कर्तव्यम्' इति, "स यथावृत्तो यथाचारो भवेत् तानाचारान्, यथा च तस्य संभवः 'राजानम-सृजत् प्रभुः' (७।३) इत्यादिना उत्पत्तिस्तम्, यथा च तस्योत्कृष्टा ऐकाधिपत्यलक्षणा सिद्धिस्तत्सर्वं वक्ष्यामि" इति च । राप्र. १०-१५

(११) एवं प्रतिपादितस्याश्रमधर्मस्य रक्षाधिकारिणं राजानं प्रति धर्मान् प्रस्तौति— राजेति । यथावृत्तः यत्प्रकार-वृत्तः नृपो भवेत् नृन् पातुं शक्नुयात् तथा च वक्ष्यामि । सिद्धिः ऐहिकामुष्मिकफलम् । नन्द.

(१२) राजधर्मानाह— राजधर्मानिति । यथावृत्तः यथाचारः नृपो भवेत् । तस्य राज्ञः यथा संभवः सृष्ट्यादौ जन्म, तस्य यथा सिद्धिः कार्यसिद्धिः, एतादृशान् वक्ष्यमाणलक्षणान् राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि । भाच.

* 'ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥

(१) ब्रह्म वेदः । तत्र श्रुतः संस्कारो ब्राह्मः । स वेदाध्ययनजन्यो ग्रहणवतोऽर्थलक्षणो वेदस्य, स्वाध्याय-विधिनिर्वर्त्य इत्यर्थः । उपनयनं तु ब्रह्मग्रहणार्थत्वात् ब्राह्ममिति युक्तम् । तथा च वक्ष्यति— 'त्रैविध्यमस्त्रयीं विद्यात्' (मस्मृ. ७।४३) इति । इतरथा विदितवेदि-तोपदेशः स्यात् । गर्भाधानादिस्मृतिशास्त्रादष्टाचत्वारिंश- (१ शतं) संस्कारम् । क्षत्रियेणेति । एतेन क्षत्रिय एव राज्याधिकारीति सूचितम् । क्षत्रियाभावे तदतिदेशोऽपि ग्राह्यः । अन्यथा प्रजालोपः स्यादिति भावः । सर्वस्य कर्तव्यस्य दीनानाथादेशश्च । अस्त्येति स्वविषयवासिनां यथास्वं जनपदपुरनिर्देशः । यथान्यायम्, न्यायः शास्त्रं धर्मशास्त्र-रूपम्, नार्थशास्त्रमौशनसादिप्रणीतम्, तमनतिक्रम्य ।

* राप्र. व्याख्यानं 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इति पूर्ववचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ७।२ ; विद्व. १।३०४ ; गोरा. ब्राह्म (ब्राह्मणं) ; राक. ८४ ; रा. ८ (=) ; मच. ७।१ पू. ; राप्र. ११-१२ ; नीम. १.

परिरक्षणं परिपालनं अपायपरिहारः दुर्बलानां बलवद्भिर-नभिभवः शास्त्रमर्यादानतिक्रमश्च । दुःखत्राणं परिरक्षा । शास्त्रातिक्रमे चादृष्टं दुःखम् । अतस्तदनतिक्रमे राज-भयेन रक्षिता भवन्ति । राजदण्डे दुःखमिति चेन्महतो नरकादिदुःखाद्वाजदण्डनमल्पीयः । कर्तव्यमिति विधिः । अधिकारश्चाष्टमे निरूपितः । मेधा.

(२) वेदाधिगमार्थमुपनयनाख्यं स्नानपर्यन्तं यथाशास्त्रं संस्कारं प्राप्तवता क्षत्रियेण सर्वस्यास्य जगतः शास्त्र-मर्यादानतिक्रमेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यम् । वृत्त्यर्थ-त्वेऽपि 'तपः क्षत्रस्य रक्षणम्' (मस्मृ. १।१२३५) इत्यदृष्टार्थत्वेनापि रक्षणोपदेशात् । * गोरा. ८८

(३) ब्राह्मं संस्कारं ब्राह्मणेन क्रियमाणमभिषेक-मित्यर्थः । † राक. ८४

(४) ब्रह्म वेदः, तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारः, तं यथाशास्त्रं प्राप्तवता क्षत्रियेण अस्य सर्वस्य स्वविषया-वस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रिय एव राज्याधिकारी, नान्य इति दर्शितम् । अत एव शस्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्रियस्य जीवनार्थम्, तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति । ब्राह्मणस्य ह्यापदि 'जीवेत् क्षत्रियधर्मेण' (मस्मृ. १०।८१) इत्यभिधास्यति । वैश्यस्यापि क्षत्रियधर्मम्, शूद्रस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद नारदः— 'न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् । वृषलः कर्म च ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ रक्षणं वेदधर्मार्थं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ॥' (नास्मृ. ४।५७-५८) इति । 'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षणे' (मस्मृ. ८।३०४) इति च वक्ष्यमाणत्वात् रक्षितुर्वलिषड्भागग्रहणात् दृष्टार्थमपि 'योऽरक्षन् बलि-मादत्ते' (मस्मृ. ८।३०७) इति नरकपातं वक्ष्यति । ममु.

* मवि., मच., भाच. गोरामतम् ।

† नीम. राकगतम् ।

(५) अत्र क्षत्रियपदं राजपरम् । उपनयनादि-
संस्कारवेत्ता परिरक्षणं कार्यमिति प्राचास्त्यपरम् ;
'बालोऽपि नावमन्तव्यः' (मस्मृ. ७।८) इति मनोरेव
प्रागुक्तेः ।

रार. ८

(६) अभिषेकादिसंस्कारयुक्तस्य क्षत्रियस्य रक्षाया-
मधिकारः, नान्यस्येत्याह- ब्राह्ममिति । ब्राह्मं संस्कारं
वैदिकमुपनयनाभिषेकादिकं संस्कारं प्राप्तो यस्तस्यैव
रक्षायामधिकारः, नान्यस्येति ।

नन्द.

बृहस्पतिः

बलेन प्रजारज्जो वपुषा दीप्यमानश्च राजपदवाच्यार्थः

'बलेन चतुरङ्गेण यतो रञ्जयति प्रजाः ।

दीप्यमानः स वपुषा तेन राजाऽभिधीयते ॥

बलेन सेनया । चतुरङ्गेण हस्त्यश्वरथपादातेन ।

रार. २४

जैमिनिस्मृतम्

प्रजारक्षणादिगुणयुक्तः क्षत्रिय एव राजपदवाच्यार्थः

* 'अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥

आश्वलायनः

धर्मेण प्रजारज्जः क्षत्रियः राजपदवाच्यार्थः

'धर्मेण रञ्जनाद्वाजा क्षतत्राणाश्च क्षत्रियः ॥

* अधिकरणरचना ' राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि ' इति मनुवचने
पमान्याख्याने द्रष्टव्या ।

(१) राक. ७ ; रार. २४.

(२) जैसू. २।३।२।३.

(३) आश्वस्मृ. ८।५.

हरिवंशः

प्रजानुरज्जनात् राजा

'सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः ।
आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥

'पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।
अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥

अग्निपुराणम्

प्रजानुरज्जनात् राजा

पुष्कर उवाच-

'राजधर्मं प्रवक्ष्यामि स्याद्वाजा राजधर्मतः ॥

'अनुरागकरं कर्म चरेज्जह्याद्विरागजम् ।

जयानुरागया लक्ष्म्या राजा स्याज्जनरञ्जनात् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

राज्यकर्ता राजपदवाच्यार्थः

'राज्यस्य कर्ता राजेति सर्वलोकेषु गीयते ।

महाविषयता चैवं शास्त्रस्यापि भविष्यति ॥

(१) हरि. १।५।२९ ; विष्णु. १।१३।४७ पू.

(२) हरि. १।५।३० ; विष्णु. १।१३।४८ स्तस्य

प्र (स्तत्र प्र) रञ्जिताः (रञ्जितम्).

(३) अग्नि. २१८।२ स्याद्वाजा रा (सर्वस्माद्वा) ;
रार. १०.

(४) अग्नि. २२०।२४.

(५) रार. ११.

राज्ञः प्रयोजनोत्पत्तिप्रशंसाः

गौतमः

राजब्राह्मणयोः धर्मरक्षणं प्रजारक्षणं भूतपालनं च धर्मः

‘द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः ॥

(१) अथ यद्यापद्विहिते कर्मणि कश्चिद्दोषापरि-
ज्ञानात् लोभाद्वा प्रसज्येत, ततोऽसौ केन निवार्यः ?
राजब्राह्मणभ्यामुपदेशदण्डाभ्याम् । यतस्तावेव- द्वौ
लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः । द्वाविति
प्रकर्षवाची, न संख्यानिर्देशः, द्विवचननिर्देशादेव
द्वित्वसिद्धेः । अस्ति चातिशयार्थः संख्यानिर्देशः,
यथा ‘अस्मिन् ग्रामे द्वावेव ब्राह्मणौ’ इति । तत्र
गम्यते- अन्येऽपि ब्राह्मणाः सन्ति, द्वावेवानुष्ठानपरा-
विति । अत्रापि राजब्राह्मणयोरतिशयेन धृतव्रतत्वार्थम्,
नान्येषां प्रतिषेधार्थम् । लोकग्रहणं वीप्सार्थम् । लोक-
संघाते लोके राष्ट्रे इत्यर्थः । अन्यथा सर्वकर्मणां लोका-
धिकारत्वादनर्थकमेवैतत्स्यादिति । एवं च यथा प्रतिराष्ट्रं
राज्ञा भवितव्यं तथा बहुश्रुतेनापि भवितव्यमिति गम्यते ।
धृतव्रतौ व्रतानां कर्मणां धारयितारौ । राजा क्षत्रियः, स
चाभिषेकादिगुणयुक्तः, ‘स मूर्धाभिषिक्तो राजा भवति’
इति शङ्खवचनात् । ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः । सत्यपि ब्राह्म-
णस्य प्राधान्ये राज्ञः पूर्वनिर्देशो बहुश्रुतत्वस्य ब्राह्मण-
विशेषणार्थम् । राज्ञोऽपि बहुश्रुतत्वानुकर्षणार्थश्चकारः ।
ततश्च राज्ञोऽपि बहुश्रुतत्वेन भवितव्यम्, ब्राह्मणस्य
विशेषणेति द्रष्टव्यम् । बहुश्रुतः बहु अनेन श्रुतमिति ।
राजब्राह्मणौ बहुश्रुताविति वक्तव्ये विसमासनिर्देशो
राज्ञोऽप्यतिशयेन शौर्यादिगुणयोगार्थः । ततश्च तौ धृतव्रतौ
स्यातामिति शेषः । मभा.

(२) आपदवृत्तिमाश्रितो यदि तत्रैव रमेत केनासौ
निवार्यते इत्याह- द्वाविति । लोकः राष्ट्रम् । वीप्सालोप-
श्चात्र द्रष्टव्यः । लोके लोके धृतव्रतौ व्रतानां कर्मणां

(१) गौध. ८।१ ; मभा. ; गौमि.

घ. को. ९९

धारयितारौ द्वौ राजा बहुश्रुतश्च ब्राह्मणः । तौ सर्वस्य
सर्वापदः दण्डोपदेशाभ्यां निवारयितारौ । गौमि.

‘तयोश्चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्यान्तःसंज्ञानां च
चलनपतनसर्पणानामायत्तं जीवनम् ॥

(१) यतः- तयोरिति । तयोः समुदितयोः, समान-
निर्देशात् । चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्येत्यर्थः ।
अन्तःसंज्ञाः अनुलोमप्रतिलोमाः । चकारात् देवानां च,
‘इतः प्रतिदानाद्धि देवा उपजीवन्ति’ इति श्रुतेः ।
चलनाः स्थावरा वृक्षादयः, पतनाः पक्षिणः, सर्पणाः
कीटादयः, एतेषामायत्तं अधीनं जीवनं प्राणधारणम् ।
कथम् ? ब्राह्मणेनानुगृह्यमाणा वर्णाश्रमिणः दृष्टादृष्टार्थ-
क्रियानुष्ठानात् वृष्ट्यादिनिमित्तद्वारेण लोकोपकारे वर्तन्ते
इति तावद्ब्राह्मणायत्तम् । तथा च मनुः- ‘अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ (मस्मृ. ३।७६)
इत्यादि । राजा च परिपन्थिनिग्रहद्वारेण हिंसानिग्रह-
द्वारेण च साक्षाज्जीवनहेतुरिति । मभा.

(२) चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्य । अवा-
न्तरप्रभवास्त्वनुलोमादयस्तन्मूलत्वात्पृथक् नोक्ताः ।
अन्तःसंज्ञाः वृक्षादयः स्थावरा वृद्धिक्षयवन्तः, येषामन्तः
संज्ञा, न बहिस्ते तयोक्ताः । तथा च मनुः- ‘तमसा
बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते
सुखदुःखसमन्विताः ॥’ (मस्मृ. १।४९) इति ।
चलनाः पञ्चादयः । पतनाः पक्षिणः । सर्पणाः सरीसृपा
भुजगादयः । एषां मनुष्यादीनां जीवनं तयोः राजब्राह्मण-
योरायत्तं तदधीनम् । राजा तु परिपन्थिनिग्रहादिना तेषां
जीवनहेतुः । इतरस्तु कथं बहुश्रुत इत्यत आह- ‘अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते
वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥’ (मस्मृ. ३।७६) इत्यादि-
न्यायेन जीवने हेतुः । गौमि.

(१) गौध. ८।२ ; मभा. ; गौमि. ; जीवि.

१।१८।३ (तथोः०) (च०).

‘प्रसूती रक्षणमसंकरो धर्मः ॥

न च जीवनमात्रमेव तयोरायत्तम्, किंतु— प्रसूती रक्षणमिति । प्रसूतिः अभिवृद्धिः, सा च तदायत्ता, राजब्राह्मणदण्डधारणोपदेशाभ्यां यथोक्तकारित्वात् वृष्ट्या-दिद्वारेण रोगाद्युपद्रवाभावाच्च वृद्धिर्भवतीति । चोरादि-निग्रहाद्रक्षणं च । दण्डधारणप्रायश्चित्तोपदेशात् संकरा-भावश्च । यमनियमोपदेशात् विहिताकरणे प्रतिषिद्धसेवने च दण्डधारणाद्धर्मोऽपि तदायत्त एव । * मभा.

राजोपासना प्रजाधर्मः राजाचार्यनिन्दावर्जनं च

‘तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन्नन्ये ब्राह्मणेभ्यः ॥

(१) तं एवंगुणसंपन्नं राजानमुपरि स्थितं नीचैः समीपतः सेवेरन् क्षत्रियादयः । अब्राह्मणा इति वक्तव्ये अन्ये ब्राह्मणेभ्य इति गुणवद्ब्राह्मणोपसंग्रहणार्थम्, न तु जातिमात्रस्येति । तमधस्तादा(? दुपा) सीरन्निति सिद्धे उपरिग्रहणमुत्सवादिष्वप्युपरिभावार्थम् । मभा.

(२) तं एवंगुणं राजानं उपरि सिंहासनादौ उच्चैरासीनं अधस्तात् भूमावेव आ(? उपा) सीरन् । किमविशेषेण ? न, अन्ये ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणव्यतिरिक्ताः । अध उपासीरन्नित्येव सिद्धे उपर्यासीनमिति स्वभावानु-वादः । सर्वदा अयमुपर्यासीनो भवति, न तु रहस्यपि भूमाविति । † गौमि.

‘तेऽप्येनं मन्येरन् ॥

(१) तेऽपि गुणवन्तो ब्राह्मणा अपि एनं अधस्ता-त्स्थितं मन्येरन् पूजयेयुः आशीर्वादादिभिः लोकपालांश इति मत्वा । यथा च मनुः— ‘यस्मादेष सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः’ इत्यादि । अपिशब्दाद्वीचैः स्थिता अगुणवन्तो ब्राह्मणाश्च । मभा.

* गौमि. मभावत् ।

† रा.प. गौमिगतम् ।

(१) गौध. ८।३; मभा. ; गौमि. ; नौवि. १।१८।३ (प्रसूतिरक्षणम्) एतावदेव.

(२) गौध. ११।७; रा.क. ७; मभा. ११।७; १३।२७ (अन्ये ब्राह्मणेभ्यः ०); गौमि. ; रा.प. १७.

(३) गौध. ११।८; रा.क. ७; मभा. ; गौमि. ; रा.प. १७.

(२) तेऽपि ब्राह्मणा एनं राजानं मन्येरन् आशी-र्वादादिभिः पूजयेयुः । * गौमि.

† ‘वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफल-मनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः-श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते ॥

विश्वश्चो विपरीता नश्यन्ति ॥

तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते ॥

‘तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ ॥

(१) ततश्च रक्षणहेतुत्वात् कारणे सति पारुष्याद्यपि वक्तव्यम् । अतः परुषमप्युपदिशन्नाचार्यः उग्रमपि दण्डं धारयन् राजा च अत्यन्तोपकारित्वादकुत्सनीयौ ।

मभा.

(२) यत एवम्— तस्मादिति । तस्माद्धेतोः राजा-चार्यौ मान्यावनिन्द्याविति । यद्यपि नियमनकाले हितैषि-तया प्रमुखपुरुषौ भवतस्तथापि तयोर्निन्दा न कार्या (?) । गौमि.

महाभारतम्

अराजकत्वजन्यधर्मातिक्रमदोषनिवारणार्थं लोकराष्ट-

धारणार्थं च राजोत्पत्तिः

‘अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।

उद्धृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै ॥

दोषाः दस्युपीडादयः । जायन्ति उद्भवन्ति ।

नीटी.

* रा.प. गौमिगतम् ।

† व्याख्यानानि ‘राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्र-विषयाश्च’ इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृ. ५३५-५३७) द्रष्टव्यानि ।

(१) गौध. ११।३१-३३. शेषः स्थलादिनिर्देशः ‘राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः ०’ इति प्रकरणे (पृ. ५३५-५३७) द्रष्टव्यः .

(२) गौध. ११।३४; विश्व. १।३५०; मभा. ; गौमि. ११।३२.

(३) आमु. १।४१।२७-३१.

दण्डात्प्रतिभयं भूयः शान्तिरुत्पद्यते तदा ।
नोद्विग्नश्चरते धर्मो नोद्विग्नश्चरते क्रियाम् ॥
राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मात्स्वर्गः प्रतिष्ठितः ।
राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्वा यज्ञादेवाः प्रतिष्ठिताः ॥
देवाद्बृष्टिः प्रवर्तते बृष्टेरोषधयः स्मृताः ।
ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयन् सततं हितम् ॥
धारयन् कुर्वन् मनुष्याणां हितम् । नीटी.

मनुष्याणां च यो धाता राजा राज्यकरः पुनः ।
दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुजब्रवीत् ॥
धाता पोषकः । श्रोत्रियः वेदाध्यायी । अक्षरा-
धिक्यमार्षम् । नीटी.

सत्यवत्युवाच-

'यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥
'कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥
'राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ॥
ब्रह्मक्षत्रे प्रजानां शत्रुनाशके, ब्राह्मणेभ्योऽपि क्षत्रे
वरीयः अधर्मेनिवारणबलयोगात्

'ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
संयुक्तौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥
'राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥

(१) आ. १।९९।४० ; आमु. १।१०५।४३-४४
(सद्यो यथा प्रपद्येत देव्यौ गर्भं तथा कुरु ॥ अराजकेषु राष्ट्रेषु
प्रजाऽनाथा विनश्यति । नश्यन्ति च क्रियाः सर्वा नास्ति
वृष्टिर्न देवता ॥) .

(२) आ. १।९९।४१ ; आमु. १।१०५।४५ कथमरा
(कथं चारा) ष्मस्तं व (ष्मः संव) .

(३) आमु. २।३८।२७ ; राप्र. २९.

(४) आ. ३।१८३।२२ पू. ; आमु. ३।१८५।२५.

(५) आ. ३।१८३।२२ ; आमु. ३।१८५।२६
प्रथमो (प्रथितो) धाता स (धाता च) .

प्रथितः प्रथां गतः । धर्मः धर्मस्थापकः । शक्रः
रक्षिता । शुक्रः नीतिवित् । धाता अत एव जनकः ।
बृहस्पतिः हितोपदेष्टा । नीटी.

'प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥
पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
स्वर्णेता सहजिद्वभ्रुरिति राजाऽभिधीयते ॥

पुरायोनिः धर्मप्रवर्तकत्वेन प्रथमं कारणम् । शुधा-
जित् संग्रामे जयकर्तृत्वेन उपद्रवनाशकः । अभियाः
अभितो याति यामिकवत् रक्षणार्थं इति अभियाः ।
मुदितो भवः ईश्वरः । स्वर्णेता स्वर्गं प्रति गमयिता ।
सहजित् सद्यो जयशीलः । बभ्रुः विष्णुः । ' बभ्रुर्ना
नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु ' इति बलशर्मा ।
नीटी.

'सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥

अधर्मादिति । सर्वे ब्राह्मं बलं क्षत्रे अस्तीत्यर्थः ।

नीटी.

'आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥

'अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥
'भूतं राष्ट्रमराजकम् ॥

(१) आ. ३।१८३।२३-२४ ; आमु. ३।१८५।
२७-२८.

(२) आ. ३।१८३।२५ ; आमु. ३।१८५।२९
मन्युर्युधाजीवः (योनिः पुराविच) .

(३) आ. ३।१८३।२६ ; आमु. ३।१८५।३० धर्म
(धर्मान्) .

(४) आ. ३।१८३।२७ ; आमु. ३।१८५।३१ अतो
(ततो) .

(५) आ. ३।२९७।५९ ; आमु. ३।३१३।८४.

स्वयंभुवा प्रजापालनार्थं क्षत्रियः सृष्टः

‘कन्याद्वय इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
येषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ॥

‘अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ।
कूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥

धनभार्यारक्षको राजा

‘राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥
प्रथमं श्रेष्ठम् । असति अशुभे । नीटी.

अन्यमानवसमान एव राजा एकः कृत्स्नपृथ्वीशासनक्षमः
कथमिति प्रश्नः

वैशम्पायन उवाच—

‘ततः काल्यं समुत्थाय कृतपौर्वाहिकक्रियाः ।
ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादावाः ॥

‘ततः कल्यम्’ इत्यध्यायो दण्डनीतिशास्त्रस्य
राज्ञश्च उत्पत्तिं वक्तुं प्रवर्तते । कल्यं प्रातः । नीटी.

‘प्रपद्य च कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघम् ।
सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम् ॥
‘व्यासादीनभिवाद्यर्षीन् सर्वैस्तैश्चाभिनन्दिताः ।
निषेदुराभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥

(१) आमु. ५।६३।१२.

(२) आ. ५।१३०।७ ; आमु. ५।१३२।७—८ द्विती-
याधै (बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ।) .

(३) आ. १२।५७।४१ : १।१४८।१२ पू. ; आमु.
१२।५७।४१ : १।१६०।१२ पू.

(४) आ. १२।५९।१ ; आमु. १२।५९।१ काल्यं
(कल्यं) पौर्वो (पूर्वा) .

(५) आ. १२।५९।२ ; आमु. १२।५९।२ प्रपद्य च
(प्रतिपद्य) चानघम् (चानघ) .

(६) आ. १२।५९।३ ; आमु.

‘ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्याभिवाद्य च ॥

‘य एष राजा राजेति शब्दश्चरति भारत ।
कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

मागुषत्वे समानेऽपि किंनिमित्तेयं एकस्मिन्निग्रहानु-
ग्रहशक्तिरिति पृच्छति— य इत्यादिना । नीटी.

‘तुल्यपाणिशिरोग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ।

तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठभुजोदरः ॥

‘तुल्यशुक्रास्थिमज्जश्च तुल्यमांसासृगेव च ।

निःश्वासोच्छ्वासस्तुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ॥

‘समानजन्ममरणः समः सर्वगुणैर्नृणाम् ।

विशिष्टबुद्धीञ्शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ॥

‘कथमेको महीं कृत्स्नां वीरशूरार्यसंकुलाम् ।

रक्षत्यपि च लोकोऽस्य प्रसादमभिवाञ्छति ॥

‘एकस्य च प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।

व्याकुलेनाऽऽकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥

(१) आ. १२।५९।४ ; आमु. १२।५९।४ पूज्याभि-
वाद्य च (पूज्य यथाविधि) .

(२) आ. १२।५९।५ ; आमु. १२।५९।५ ‘युधिष्ठिर
उवाच’ इत्यधिकम्, राजा राजेति (राजन् राजेति)
पितामह (परंतप) .

(३) आ. १२।५९।६ ; आमु. १२।५९।६ शिरो
(भुज) भुजोदरः (मुखोदरः) .

(४) आ. १२।५९।७ ; आमु. १२।५९।७ मज्जश्च
(मज्जा च) .

(५) आ. १२।५९।८ ; आमु. १२।५९।८ सर्वं
(सर्वैर्गुं) .

(६) आ. १२।५९।९ ; आमु. १२।५९।९ वीरशूरार्यं
(शूरवीरार्यं) लोकोऽस्य (लोकस्य) .

(७) आ. १२।५९।१० ; आमु. १२।५९।१० च
(तु) लेनाऽऽकुलः (ले चाऽऽकुलः) .

एतदिच्छाम्यहं सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
श्रोतुं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशां पते ।
यदेकस्मिञ्जगत्सर्वं देववद्याति संनतिम् ॥

प्रथमो राजा दण्डनीतिव्यवश्रयो महर्षिभिर्निमितो

वैन्यः पृथुः

अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठं तं वै समादिश ॥
एवं शास्त्रोत्पत्तिमुक्त्वा नृपोत्पत्तिमाह— अयेत्या-
दिना । नीटी.

ततः संचिन्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः ।
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥
विरजास्तु महाभाग विभुत्वं भुवि नैच्छत ।
न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥
कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्सोऽपि पञ्चातिगो-
ऽभवत् ।

कर्मस्तस्य च सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥

पञ्चातिगः विषयातिगः मुक्तः । नीटी.

प्रजापतेः कर्मस्य अनङ्गो नाम वै सुतः ।
प्रजानां रक्षिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥

अनङ्ग इत्यङ्गस्यैव नामान्तरम् । नीटी.

(१) भा. १२।५९।११; भाम्. १२।५९।११ सर्वं
(श्रोतुं) श्रोतुं (कृत्स्नं).

(२) भा. १२।५९।१२; भाम्.

(३) भा. १२।५९।१३; भाम्. १२।५९।८७ तं वै
(वै तं).

(४) भा. १२।५९।९४; भाम्. १२।५९।८८.

(५) भा. १२।५९।९५; भाम्. १२।५९।८९ भाग
विभुत्वं (भागः प्रभुत्वं).

(६) भा. १२।५९।९६; भाम्. १२।५९।९० च
(च).

(७) भा. १२।५९।९७; भाम्. १२।५९।९१ अनङ्गो
(त्वनङ्गो) प्रजानां रक्षिता (प्रजा रक्षयिता).

अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानधिगम्य वै ।
अभिपेदे महीराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥
मृत्योस्तु दुहिता राजन् सुनीथा नाम मानसी ।
प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजीजनत् ॥
तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुर्नृषयो ब्रह्मवादिनः ॥
ममन्थुर्दक्षिणं चोरुमृषयस्तस्य मन्त्रतः ।
ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ॥
दग्धस्याणुप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥
तस्मान्निषादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलया म्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥
भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेण्द्र इवापरः ॥
कवची बद्धनिखिशः सशरः सशरासनः ।
वेदवेदाङ्गविचैव धनुर्वेदे च पारगः ॥
तं दण्डनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् ॥

धर्मेण प्रजापालनस्य बाह्यपालनस्य च प्रतिज्ञा

वैन्येन कृता

ततः स प्राञ्जलिवैन्यो महर्षीस्तानुवाच ह ॥

(१) भा. १२।५९।९८; भाम्. १२।५९।९२ नधि-
गम्य (नभिगम्य) अभिपेदे महीराज्य (प्रतिपेदे महाराज्य).

(२) भा. १२।५९।९९; भाम्. १२।५९।९३
या सा (याऽसौ).

(३) भा. १२।५९।१००; भाम्. १२।५९।९४
पूतैः (भूतैः).

(४) भा. १२।५९।१०१; भाम्. १२।५९।९५.

(५) भा. १२।५९।१०२; भाम्. १२।५९।९६
स्याणु (स्थूणा).

(६) भा. १२।५९।१०३-१०६; भाम्. १२।५९।
९७-१००.

(७) भा. १२।५९।१०६; भाम्. १२।५९।१००
ततः स (ततस्तु).

‘सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥

‘यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् ।
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥

‘तमूचुरथ देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥

‘प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामक्रोधौ च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥

‘यश्च धर्मात्प्रविचल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स बाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षतः ॥

‘प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥

‘यश्चात्र धर्मेनीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥

स्ववशः स्वानि इन्द्रियाणि तद्वशः न कदाचन
भविष्यामीति शेषः । खेति स्वच्छः पाठः । नीटी.

‘अदण्डया मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीष्व चाभिभो ।
लोकं च संकरात्कृत्तनात्राताऽस्मीति परंतप ॥

(१) भा. १२।५९।१०७-१०८ ; भासु. १२।५९।
१०१-१०२.

(२) भा. १२।५९।१०९ ; भासु. १२।५९।१०३
चुरथ (चुस्तत्र).

(३) भा. १२।५९।११० ; भासु. १२।५९।१०४
कामक्रोधौ (कामं क्रोधं).

(४) भा. १२।५९।१११ ; भासु. १२।५९।१०५
स बाहु (स्वबाहु) क्षतः (क्षता).

(५) भा. १२।५९।११२ ; भासु. १२।५९।१०६.

(६) भा. १२।५९।११३ ; भासु. १२।५९।१०७
धर्मेनीत्युक्तो (धर्मो निलोक्तो).

(७) भा. १२।५९।११४ ; भासु. १२।५९।१०८
जानीष्व चाभिभो (जानीहि द्वे विभो) कृत्स्नात् (कृत्स्नं).

‘वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।

ब्राह्मणा मे सहायाश्चेदेवमस्तु सुरर्षभाः ॥

‘एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मादिभिः ।

पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥

‘मन्त्रिणो वालखिल्यास्तु सारस्वत्यो गणो ह्यभूत् ।

महर्षिर्भगवान् गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ॥

सांवत्सरः ज्योतिषिकः ।

नीटी.

‘आत्मनाऽऽष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु ।

उत्पन्नौ बन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ ॥

आत्मनां स्वशरीरेण सहाष्टमः पृथुर्विण्णोः सकाशा-
दित्यर्थः । तथा हि- विण्णुः प्रथमः, विरजा द्वितीयः,
कीर्तिमास्तृतीयः, कर्दमश्रुतुर्थः, अनङ्गः पञ्चमः,
अतिबलः षष्ठः, वेनः सप्तमः, पृथुरष्टम इति ।
नीटी.

‘तयोः प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।

अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥

‘समतां वसुधायाश्च स सम्यगुपपादयत् ।

वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति ह नः श्रुतम् ॥

‘मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही ।

उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान् समन्ततः ॥

धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्धिताः ॥

(१) भा. १२।५९।११५ ; भासु. १२।५९।१०९
उत्तरार्धे (ब्राह्मणा मे महाभागान् नमस्याः पुरुषर्षभाः ॥).

(२) भा. १२।५९।११६ ; भासु. १२।५९।११०.

(३) भा. १२।५९।११७ ; भासु. १२।५९।१११.

खिल्यास्तु (खिल्याश्च) गणो ह्यभूत् (गणस्तथा).

(४) भा. १२।५९।११८ ; भासु. १२।५९।११२.

(५) भासु. १२।५९।११३.

(६) भा. १२।५९।११९ ; भासु. १२।५९।११४.

उपपाद (उपपाद) ह नः (च नः).

(७) भासु. १२।५९।११५-११६.

विष्वादिदेवैः कृतः पृथुवैन्यस्य प्रजापालत्वे अभिवेकः
 'स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।
 ऋषिभिश्च प्रजापालये ब्रह्मणा चाभिवेचितः ॥
 तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
 सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥
 शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्य युधिष्ठिर ।
 रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥
 यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ।
 धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ॥
 हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ।
 प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ।
 न जरा न च दुर्मिक्षं नाऽऽधयो व्याधयस्तथा ॥
 सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो न चान्योन्यात्कदाचन ।
 भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ॥
 आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।
 पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥
 तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ।
 यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥
 तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ।
 रज्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्दयते ॥

(१) भा. १२।५९।१२० ; भा. १२।५९।११६-
 ११७ पाल्ये ब्रह्मणा चा (पालिब्राह्मणेष्वा) .

(२) भा. १२।५९।१२१ ; भा. १२।५९।११७-
 ११८ .

(३) भा. १२।५९।१२२ ; भा. १२।५९।११८-
 ११९ तस्य (तस्मै) .

(४) भा. १२।५९।१२३-१२५ ; भा. १२।५९।
 ११९-१२२ .

(५) भा. १२।५९।१२३ .

(६) भा. १२।५९।१२६-१२७ ; भा. १२।५९।
 १२४-१२५ .

'ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ।
 प्रथिता धनतश्चैयं पृथिवी साधुभिः स्मृता ॥
 'प्रथिताऽवनता च' इति विग्रहे वर्णलोपविकासभ्यां
 पृथिवी । नीटी.
 विष्णुकृतस्थापनात् राज्ञि विष्णोरावेशाच्च जगत्
 सर्वं राजानं नमति वशे च तिष्ठति च
 इति प्रथमकृतप्रश्नोत्तरम्
 'स्थापनं चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः ।
 नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति पार्थिव ॥
 स्थापनं मर्यादाम् । नीटी.
 'तपसा भगवान् विष्णुराविवेश च भूमिपम् ।
 देववन्नरदेवानां नमते यज्जगन्पृथ ॥
 'दण्डनीत्या च सततं रक्षितं तं नरेश्वर ।
 नाधर्षयत्ततः कश्चिच्चारनित्याश्च दर्शनात् ॥
 रक्षितव्यं राज्यम्, तच्चान्यो न आधर्षयेत् । तत्र
 हेतुः— चाराणां निष्पन्दः संचारः, तद्द्वारा यद्दर्शनं लोक-
 वृत्तान्तस्य, दृष्ट्वा च पालनम्, तत इत्यर्थः । नीटी.
 'आत्मना करणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ।
 को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेल्लोको दैवाहते गुणात् ॥
 आत्मना चित्तेन कारणैः क्रियाभिश्च समस्य महीक्षितः
 कर्मेति संबन्धः । 'विष्णुर्भूमिपमाविवेश' इत्युक्तम्,
 तत्रोपपत्तिः— क इत्यर्थेन । नीटी.

(१) भा. १२।५९।१२८ ; भा. १२।५९।१२६
 धनत (धर्मत) साधुभिः (बहुभिः) .

(२) भा. १२।५९।१२९ ; भा. १२।५९।१२७
 पार्थिव (भारत) .

(३) भा. १२।५९।१३० ; भा. १२।५९।१२८
 यज्जगन्पृथ (यं जगन्पृथम्) .

(४) भा. १२।५९।१३१ ; भा. १२।५९।१२९
 रक्षितं तं (रक्षितव्यं) उत्तरार्धे (नाधर्षयेत्तथा कश्चिच्चार-
 निष्पन्ददर्शनात्) .

(५) भा. १२।५९।१३२ ; भा. १२।५९।१३०-
 १३१ कारणे (कारणैः) 'आत्मना कारणैः' इत्यस्मात् प्राक्
 'शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वावोपकल्पते' इत्यधिकम् .

विष्णोर्ललाटात्कमल सौवर्णमभवत्तदा ।

श्रीः संभूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः ॥

पत्नी पालयित्री ।

नीटी.

श्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पाण्डव ।

अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता ॥

सुकृतस्य क्षयाच्चैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनीम् ।

पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिवशानुगः ॥

महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ।

बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यं चाधिगच्छति ॥

स्थापनामथ देवानां न कश्चिदतिवर्तते ।

तिष्ठत्येकस्य च वशे तं चेदनुविधीयते ॥

स्थापितं अभिषिक्तम् । एकस्य राज्ञो वशे इदं तिष्ठति, तं चेदं लक्ष्यकृत्य न विधीयते इदं जगद्विधान-
सामर्थ्यं न भवति ।

नीटी.

शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।

तुल्यस्यैकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठति ॥

तुल्यस्य हस्ताद्यवयवैः समस्य ।

नीटी.

यो ह्यस्य मुखमद्राक्षीत्सौम्य सोऽस्य वशानुगः ।

सुभगं चार्थवन्तं च रूपवन्तं च पश्यति ॥

(१) भा. १२।५९।१३३-१३४ ; भासु. १२।५९।
१३१-१३३.

(२) भा. १२।५९।१३५ ; भासु. १२।५९।१३३-
१३४ वशानुगः (विशारदः).

(३) भा. १२।५९।१३६ ; भासु. १२।५९।१३४-
१३५.

(४) भा. १२।५९।१३७ ; भासु. १२।५९।१३५
स्थापनामथ देवानां न (स्थापितं च ततो देवैर्न) चेदनुवि
(चेदं न वि).

(५) भा. १२।५९।१३८ ; भासु. १२।५९।१३६
तिष्ठति (तिष्ठते).

(६) भा. १२।५९।१३९ ; भासु. १२।५९।१३७
यो ह्यस्य (योऽस्य वै) त्सौम्य (त्सौम्य).

अस्य राज्ञः सौम्यं मुखमद्राक्षीत् सुभगादिरूपं जैनं
पश्यति, अस्य द्रष्टुः स राजा वशानुगः आज्ञाकारीति
ज्ञेयम् (?) ।

नीटी.

ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।

देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशां पते ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रति राजसु ।

कात्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तताम् ॥

धर्मकामो मनुष्याणामधिपतिः देव एव

परलोकगुरुं चैव राजानं योऽवमन्यते ।

न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलति क्वचित् ॥

मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् ।

देवाश्च बहु मन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥

धार्मिकराजस्थापना राष्ट्रस्य कर्तव्यम्, मात्स्यन्यायेन परस्पर-

नाशमथात् मनुः प्रजया राजेति वृत्तः, राजप्रजयोः

समवबन्धः करप्रदाने प्रजारक्षायां च

युधिष्ठिर उवाच-

चातुराश्रम्य उक्तोऽत्र चातुर्वर्ण्यस्तथैव च ।

राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

भीष्म उवाच-

राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् ।

अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्ति च ॥

राष्ट्रस्य तात्स्थ्यात् राष्ट्रवासिनो जनस्य कृत्यतमं
मुख्यं कार्यम् । अनिन्द्रं अराजकं अत एवाबलम् ।

नीटी.

(१) भा. १२।५९।१४०-१४१ ; भासु. १२।५९।
१४४-१४५ वर्तताम् (वर्तते).

(२) भा. १२।६५।२८ ; भासु. १२।६५।२८
परलोक (सर्वलोक) फलति (फलते).

(३) भा. १२।६५।२९ ; भासु. १२।६५।२९.
देवाश्च बहु (देवाऽपि नाव).

(४) भा. १२।६७।१ ; भासु. १२।६७।१ म्य-
उक्तोऽत्र (म्यमुक्तं ते) ण्यस्त (ण्यं त) तन्मे (ततो).

(५) भा. १२।६७।२ ; भासु. १२।६७।२ भवन्ति
च (भवन्त्युत) .

'अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।

परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥

न व्यवतिष्ठते अन्योन्यं लोका धर्मव्यवस्थापनं न कुर्वन्तीत्यर्थः । नीटी.

'इन्द्रमेनं प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः ।

यथैवेन्द्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता ॥

'नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति वैदिकम् ।

नाराजकेषु राष्ट्रेषु हन्यमभिर्वहत्यपि ॥

'अथ चेदभिवर्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः ।

अराजकानि राष्ट्राणि हतराजानि वा पुनः ॥

'प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्त्रितम् ।

न हि पापात्पापतरमस्ति किंचिदराजकात् ॥

अयेति । राज्यार्थी अन्योऽपि कश्चिदायाति तदा संपूज्यः राष्ट्रस्थैरित्युभयोः संबन्धः । अपूजने दोषमाह-न हीति । नीटी.

'स चेत्समनुपदयेत समग्रं कुशलं भवेत् ।

बलवान्हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥

तत्प्रसादप्रकोपायत्ते कुशलाकुशले राष्ट्रस्येत्यर्थः ।

नीटी.

'भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।

सुदुहा या तु भवति नैव तां क्लेशयन्त्युत ॥

(१) भा. १२।६७।३ ; भा.सू. ; रा.प्र. २४.

(२) भा. १२।६७।४ ; भा.सू. १२।६७।४ मेनं (मेव) ; रा.प्र. २४ मेनं (मेव).

(३) भा. १२।६७।५ ; भा.सू. १२।६७।५ वैदिकम् (रोचये) हत्यपि (हन्युत) ; रा.प्र. २४ भासुवत्.

(४) भा. १२।६७।६ ; भा.सू. १२।६७।६ राजानि (धीयाणि) ; रा.प्र. २४ राज्यार्थी (राज्यार्थ) शेषं भासुवत्.

(५) भा. १२।६७।७ ; भा.सू. १२।६७।७ त्पापतर (त्परतर) ; रा.प्र. २५ उच.

(६) भा. १२।६७।८ ; भा.सू. ; रा.प्र. २५ पू.

(७) भा. १२।६७।९ ; भा.सू. १२।६७।९ उत्तरार्धे (अथ वा सुदुहा राजनैव तां विदुदत्यपि ॥).

घ. को. १००

'यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्युत ।

यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥

'एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।

इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥

'तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।

न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥

धनादेरर्थः उपभोगः ।

नीटी.

प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ।

यदाऽस्य वद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥

'पापा अपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।

एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥

'अदासः क्रियते दासो ह्यियन्ते च बलात्स्त्रियः ।

एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥

'राजा चेन्न भवेत्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥

'अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।

परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥

'ताः समेत्य ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।

वाक्कूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात्पारदारिकः ।

यश्च नस्वमथाऽऽदद्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ॥

(१) भा. १२।६७।१० ; भा.सू. १२।६७।१० पूर्वोर्ध्वे (यदतप्तं प्रणमते नैतत्संतापमर्हति ।) यच्च स्वयं नतं (यत्स्वयं नमते).

(२) भा. १२।६७।११ ; भा.सू. १२।६७।११ धीरः (वीर).

(३) भा. १२।६७।१२-१३ ; भा.सू.

(४) भा. १२।६७।१४ ; भा.सू. १२।६७।१४ अपि (ह्यपि).

(५) भा. १२।६७।१५ ; भा.सू.

(६) भा. १२।६७।१६ ; भा.सू. १२।६७।१६ शूले (जले) पक्ष्यन्दुर्बलान् (भक्ष्यन्दुर्बलं).

(७) भा. १२।६७।१७ ; भा.सू.

(८) भा. १२।६७।१८ ; भा.सू. १२।६७।१८-१९ ताः समेत्य त (समेत्य तास्त) वाक्कूरो (वाक्शूरो) दारिकः (जाविकः) यश्च नस्व (यः परस्व).

वाक्शूरः निष्ठुरभाषी । दण्डपरुषः उग्रदण्डः । पार-
जायिकः परस्त्रीगामी । नीटी.

‘विश्वासनार्थं वर्णानां सर्वेषामविशेषतः ।
तास्तथा समयं कृत्वा समये नावतस्थिरे ॥

‘सहितास्तास्तदा जगमुरसुखाताः पितामहम् ।
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥

असुखाताः दुःखपीडिताः । असुखार्थाः इति पाठे
सुखैरर्थैश्च हीनाः । दिश देहि । नीटी.

‘यं पूजयेम संभूय यश्च नः परिपालयेत् ।
ताभ्यो मनुं व्यादिदेश मनुर्नोभिननन्द ताः ॥

ताः प्रजाः नाभिननन्द नाङ्गीचकार । नीटी.

मनुरुवाच-

‘विभेमि कर्मणः क्रूराद्राज्यं हि भृशदुष्करम् ।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तिषु नित्यदा ॥

भीष्म उवाच-

‘तमब्रुवन्प्रजा मा भैः कर्मणैर्नो गमिष्यति ।
पशूनामधिपञ्चाशद्विरण्यस्य तथैव च ।
धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ॥

अधिपञ्चाशत् पञ्चाशतमधिकृत्य पञ्चाशत्पशुलमे
एकं भागं तुभ्यं दास्याम इत्यर्थः । तथैव हिरण्यस्यापि ।
नीटी.

‘कन्यां शुल्के चारूपां विवाहेषूयतासु च ॥
विवाहेषूयतासु कन्यासु शुल्के मौल्यप्रसङ्गे सति सुरूपां

(१) भा. १२।६।१९ ; भासु. १२।६।१९ सनार्थं वर्णानां
सर्वेषां (सार्थं च सर्वेषां वर्णानां).

(२) भा. १२।६।२० ; भासु.

(३) भा. १२।६।२१ ; भासु. १२।६।२१ परि (प्रति)
ताभ्यो (ततो).

(४) भा. १२।६।२२ ; भासु. १२।६।२२ क्रूरा (पापा)
दुष्करम् (दुस्तरम्) वृत्तिषु (वृत्तेषु).

(५) भा. १२।६।२३ ; भासु. १२।६।२३-२४ कर्मणैर्नो
(कर्तृनैर्नो).

(६) भासु. १२।६।२४.

कन्यां तुभ्यं दास्याम इति पूर्वैणान्वयः । ‘विवादेशु ततासु
च’ इति प्राचां पाठः । इयं मया क्रेया इयं मया क्रेयेति
विवादविषयास्त्विति तदर्थः । ‘विवादे द्यूततासु च’ इति
पाठे द्यूतता द्यूते पणीकृतत्वम् । नीटी.

‘मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥

मुखेन मुखतः प्रथममित्यर्थः । शस्त्रपत्रेण शस्त्रेण
बाहनेन च प्रधानतः श्रेष्ठाः । प्रथमार्थे तसिः ।
नीटी.

‘स त्वं जातबलो राजन्दुःप्रधर्षः प्रतापवान् ।
सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैर्ऋतान् ॥

‘यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं नो भविष्यति ॥

‘तेन धर्मेण महता सुखलब्धेन भावितः ।
पाह्यस्मान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥

‘विजयायाऽऽशु निर्याहि प्रतपन्नश्मिमानिव ।
मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ॥

मानं दर्पं विधम नाशय । नीटी.

‘स निर्ययी महातेजा बलेन महता वृतः ।
महामिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥

‘तस्य तां महिमां दृष्ट्वा महेन्द्रस्येव देवताः ।
अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्धनः ॥

अपतत्रसिरे त्रासं प्राप्ताः । नीटी.

(१) भा. १२।६।२४ ; भासु. १२।६।२५ मुख्येन
(मुखेन).

(२) भा. १२।६।२५ ; भासु. १२।६।२६ राजन् (राजा).

(३) भा. १२।६।२६ ; भासु. १२।६।२७ नो (वै).

(४) भा. १२।६।२७ ; भासु. १२।६।२८ सुखं (सुखं).

(५) भा. १२।६।२८ ; भासु. १२।६।२९ याऽऽशु

(य हि) धर्मो जयतु नः सदा (जयोऽस्तु तव सर्वदा).

(६) भा. १२।६।२९ ; भासु. १२।६।३०.

(७) भा. १२।६।३० ; भासु. १२।६।३१ तां महिमां
दृष्ट्वा (दृष्ट्वा महत्त्वं ते) दधु (ददु).

ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥
 एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् ।
 कुर्युः राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥
 'नमस्येयुश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा ।
 देवा इव सहस्राक्षं प्रजा राजानमन्तिके ॥
 'सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
 स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥
 'राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः ।
 तस्माच्छत्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च ॥
 पत्रं वाहनम् । नीटी.

'भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ।
 आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥
 'गुप्तात्मा स्याद्दुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
 आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥
 'कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।
 ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्जु च वल्गु च ॥
 संविभागी विभज्य भोक्ता । वल्गु शोभनम् ।
 नीटी.

राज्ञोऽभावे वृत्तिलोपात् धर्मलोपात् च प्रजाक्षयः,
 राजमूलकं धनधर्मरक्षणादिद्वारा प्रजारक्षणम्

युधिष्ठिर उवाच—

'किमाहुर्देवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ।
 मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

- (१) भा. १२।६।३१-३२; भासु. १२।६।३२-३३.
 (२) भा. १२।६।३३; भासु. १२।६।३४ स्येयुश्च
 (त्येरश्च) सहस्राक्षं प्रजा (च देवेन्द्रं तत्र).
 (३) भा. १२।६।३४; भासु. १२।६।३५.
 (४) भा. १२।६।३५; भासु. १२।६।३६.
 (५) भा. १२।६।३६; भासु. १२।६।३७.
 (६) भा. १२।६।३७; भासु. १२।६।३८ गुप्तात्मा
 स्या (गोप्ता तस्मा) प्रति (प्रत्या).
 (७) भा. १२।६।३८; भासु. १२।६।३९ चर्जु च
 वल्गु (वल्गु च सुष्ठु).
 (८) भा. १२।६।३९-४०; भासु.

भीष्म उवाच—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिद्वासं पुरातनम् ।
 बृहस्पतिं वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥
 'राजा वसुमना नाम कौसल्यो धीमतां वरः ।
 महर्षिं परिपप्रच्छ कृतप्रज्ञो बृहस्पतिम् ॥
 'सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतेः ।
 दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥
 वैनयिकं अभ्युत्थानाभिवादनादिकम् । दक्षिणा
 दक्षिणातः अनन्तरः समीपे भूत्वा प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ।
 नीटी.

'विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वभूतहिते रतः ।
 प्रजानां हितमन्विच्छन्धर्ममूलं विशां पते ॥
 'केन भूतानि वर्धन्ते क्षयं गच्छन्ति केन च ।
 कमर्चन्तो महाप्राज्ञं सुखमत्यन्तमाप्नुयुः ॥
 'इति पृष्ठो महाराज्ञा कौसल्येनामितौजसा ।
 राजसत्कारमव्यग्रः शशंसास्मै बृहस्पतिः ॥
 'राजमूले महाराज धर्मो लोकस्य लक्ष्यते ।
 प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥
 'राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकम् ।
 प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ॥

(१) भा. १२।६।३; भासु. १२।६।३ परि (किल)
 प्रज्ञो (प्रज्ञं).

(२) भा. १२।६।४; भासु. १२।६।४ बृहस्पतेः
 (बृहस्पतिम्).

(३) भा. १२।६।५; भासु. १२।६।५ भूत (लोक) हित
 (सुख) मूलं विशां पते (शीलं बृहस्पतिम्).

(४) भा. १२।६।६; भासु. १२।६।६ 'वसुमना उवाच'
 इत्यधिकम्, च (वा) मत्यन्त (मन्यय).

(५) भा. १२।६।७; भासु. १२।६।७ इति (एवं)
 महाराज्ञा (महाप्राज्ञः) मन्यग्रः (मन्यर्थ).

(६) भा. १२।६।८; भासु. १२।६।८ 'बृहस्पतिस्त्वाच'
 इत्यधिकम्, महाराज (महाप्राज्ञ); पमा. ३९३ लक्ष्यते
 (रक्ष्यते); राप्र. २५ भासुवत्.

(७) भा. १२।६।९; भासु.; राप्र. २६ प्रसाद्य च विं
 (प्रसाधयति).

(१) समुदीर्णं सम्यक्कृतोदीरणं समीचीनप्रकारेण स्वस्वदुःखाद्याख्यायकम् । समुत्सुकं दुःखवशेन देश-ग्रामादि परित्यक्तमुत्कण्ठावन्तम् । राप्र. २६

(२) समुदीर्णं त्यक्तमयीदम् । समुत्सुकं परदार-द्यासक्तम् । प्रसादयति दण्डेन शुद्धं करोति । नीटी.

यथा ह्यनुदये राजन्भूतानि शशिसूर्ययोः ।

अन्वे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परम् ॥

यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहङ्गमाः ।

विहरेयुर्गथाकाममभिसृत्य पुनः पुनः ॥

अनुदके ह्यलोदके । निराक्रन्दे हिंस्रभयरहिते ।

नीटी.

विमथ्यातिक्लमेरंश्च विषह्यापि परस्परम् ।

अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥

एवमेव विना राज्ञा विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

अन्वे तमसि मज्जेयुरगोपाः पशवो यथा ॥

हरेयुर्बलवन्तो हि दुर्बलानां परिग्रहान् ।

हनुयुर्व्यायच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत् ॥

परिग्रहान् गृहादीन् । व्यायच्छमानान् स्वं स्वमर्थं आग्रहेण रक्षमाणान् । नीटी.

यानं वल्लमलंकारात्तानि विविधानि च ।

हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥

प्रमेदमिति लोकेऽस्मिन्न भवेत्संपरिग्रहः ।

विश्वलोपः प्रवर्तेत यदि राजा न पालयेत् ॥

(१) भा. १२।६।१० ; भासु. ; राप्र. २६.

(२) भा. १२।६।११ ; भासु. १२।६।११ ममभिसृत्य (मं विहिंसन्तः) ; राप्र. २६ भासुवत्.

(३) भा. १२।६।१२-१३ ; भासु. ; राप्र. २६ विमथ्या (न मिथ्या).

(४) भा. १२।६।१४ ; भासु. १२।६।१४ वन्तो हि (वन्तोऽपि) ; राप्र. २६ भासुवत्.

(५) भा. १२।६।१५ ; भासु. १२।६।१६ ; पमा. ४१५ वल्लमलं (वल्लण्यलं) ; राप्र. २६.

(६) भा. १२।६।१६ ; भासु. १२।६।१५ पूर्वार्धानन्तरं ' न दारा न च पुत्रः स्यान्न धनं न परित्यजः । ' इदमर्थमधिकम्, विश्वलोपः (विश्वग्लोपः) ; राप्र. २६ विश्वलोपः (विश्वग्लोपः).

प्रमेदमिति न स्यात्, अपि तु बलवत् इदमित्येव स्यात् । विष्वक् सर्वतः लोपः अर्थानां लुप्पनम् । नीटी.

मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।

छिन्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत् ॥

पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।

अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥

वधबन्धपरिक्षेपो नित्यमर्थवतां भवेत् ।

ममत्वं च न विन्देयुर्थं यदि राजा न पालयेत् ॥

अन्तश्चाऽऽकाशमेव स्याल्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत् । पतेच्च नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत् ॥

अन्ताः मृत्यवः । दस्युसात् चोराधीनः ।

नीटी.

न योनिपोषो वर्तेत न कृषिर्न वणिक्पथः ।

मज्जेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥

(१) योनिदोषः योनिदोषकृताऽव्यवहार्यता दण्डा-दिश्च । राप्र. २७

(२) योनिदोषः व्यभिचारे विगानम् । नीटी.

न यज्ञाः संप्रवर्तेरन्विधिवत्स्वामदक्षिणाः ।

न विवाहाः समाजा वा यदि राजा न पालयेत् ॥

(१) भा. १२।६।१७ ; भासु. १२।६।१८ ; राप्र. २७.

(२) भा. १२।६।१८ ; भासु. १२।६।१७ ; पमा. ४१५ प्रथमपादः ; राप्र. २६.

(३) भा. १२।६।१९ ; भासु. ; राप्र. २७.

(४) भा. १२।६।२० ; भासु. १२।६।२० अन्तश्चाऽऽका-शमेव स्याल्लो (अन्ताश्चाकाल एव स्युर्लो) पतेच्च न (पतेयुर्न) ; राप्र. २७ भासुवत्.

(५) भा. १२।६।२१ ; भासु. १२।६।२१ पोषो (दोषो) ; पमा. ४१५ प्रथमपादं विना ; राप्र. २७ भासुवत्.

(६) भा. १२।६।२२ ; भासु. १२।६।२२ वर्तेरन्वि (वर्तेयुर्वि) समाजा वा (समाजो वा) ; राप्र. २७ भासुवत्.

*न वृषाः संप्रवर्तेरन्न मध्येरंश्च गर्गराः ।

घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥

(१) गद्वराः साहसिकाः । राप्र. २७

(२) न संप्रवर्तेरन् न रेतः सिञ्चेरन् । गर्गराः मन्थन्यः । 'गर्गरो मीनभेदेऽस्त्री मन्थन्याम्' इति मेदिनी । नीटी.

त्रस्तमुद्विग्नहृदयं हाहाभूतमचेतनम् ।

क्षणेन विनशेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥

न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।

विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् ॥

*ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयेरंस्तपस्विनः ।

विद्यास्नातास्तपःस्नाता यदि राजा न पालयेत् ॥

*हस्तो हस्तं स मुष्णीयाद्विद्येरन्सर्वसेतवः ।

भयार्तं विद्वेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥

(१) सर्वसेतवः ग्रामश्रेणीधर्ममर्यादाः । राप्र. २८

(२) हस्ताद्धस्तं हस्तस्यमपि चोरा हरेयुः । नीटी.

*न लभेद्धर्मसंश्लेषं हतविप्रहतो जनः ।

कर्ता स्वेच्छेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् ॥

हतैः धर्महीनैर्विप्रैर्हतः अनुपदिष्टधर्मः । यद्वा, हतः

किञ्चित्पीडितः, विप्रहतः विशेषेण प्रहतः प्रपीडितः ।

धर्मसंश्लेषं धर्मसंबन्धम् । राप्र. २७

*अनयाः संप्रवर्तेरन्भवेद्वै वर्णसंकरः ।

दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥

(१) भा. १२।६।२३-२५ ; आमु. ; राप्र. २७
अ मध्येरंश्च गर्गराः (नुन्मध्येरंश्च गद्वराः).

(२) भा. १२।६।२६ ; आमु. १२।६।२६ येरं (यीरं) तास्तपः (ता व्रत) ; राप्र. २७ आमुवत्.

(३) भा. १२।६।२७ ; आमु. १२।६।२८
हस्तो हस्तं स मुष्णीया (हस्ताद्धस्तं परिमुषे) ; राप्र. २८
स मुष्णीया (परिमुषे).

(४) भा. १२।६।२८ ; आमु. १२।६।२७
कर्ता स्वेच्छे (हर्ता स्वस्थे) ; राप्र. २७-२८ कर्ता स्वेच्छे (हर्ता सुस्थे).

(५) भा. १२।२।२९-३० ; आमु. ; राप्र. २८.

अनयाः अनीतयः । अनायासमिति पाठे अङ्गेशं यथा
स्यात्तथा प्रवर्तेरन् परदारविषु । नीटी.

विवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।

मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः ॥

विवृत्य उद्घाट्य । नीटी.

*नाऽऽकुष्टं सहते कश्चित्कुतो हस्तस्य लङ्घनम् ।

यदि राजा मनुष्येषु त्राता भवति धार्मिकः ॥

हस्तलाघवं तत्साध्यं ताडनं आकुष्टं गालनं वा कुतो
न सहते ? अपि तु अनायकत्वासहते एव । गां पृथ्वीम् ।

नीटी.

*स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालंकारभूषिताः ।

निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥

(१) प्रजारक्षणे राज्ञः श्रयोविशेष ऐहिक
आमुष्मिकश्च शान्तिपर्वणि दर्शितः- स्त्रियश्चेत्यादिना ।

पमा. ४१४

(२) अपुरुषाः अरक्षिता अपि । नीटी.

*धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।

अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥

*यजन्ते च त्रयो वर्णा महायज्ञैः पृथग्विधैः ।

युक्ताश्चाधीयते शास्त्रं यदा रक्षति भूमिपः ॥

(१) भा. १२।६।३१ ; आमु. १२।६।३१
हस्तस्य लङ्घनम् (वा हस्तलाघवम्) मनुष्येषु त्राता भवति
(न सम्यग्गां रक्षयत्यपि) ; राप्र. २८ नाऽऽकुष्टं (नाऽऽ-
क्रौष्टं) हस्तस्य लङ्घनम् (वा हस्तलाघवम्) उत्तरार्धे (यदि
राजा न सम्यक्तान् रक्षयत्यतिधार्मिकः ॥).

(२) भा. १२।६।३२ ; आमु. १२।६।३२ यदा
(यदि) ; पमा. ४१५ इवापु (इव पु) ; राप्र. २८
आमुवत्.

(३) भा. १२।६।३३ ; आमु. ; पमा. ४१५
गृह्णन्ति (युद्धयन्ति) ; राप्र. २८ यदा (यदि).

(४) भा. १२।६।३४ ; आमु. १२।६।३४ त्रयो
वर्णा महायज्ञैः (महायज्ञैर्यो वर्णाः) शास्त्रं (विद्यां) ;
पमा. ४१५ शास्त्रं (वेदान्) शेषं आमुवत् ; राप्र. २८
यदा (यदि) शेषं आमुवत्.

वार्तामूलो ह्ययं लोकस्त्रय्या वै धार्यते सदा ।
तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥

वार्ता जीविका, तन्मूलः । त्रय्या च वृष्ट्यादिहेतुतया
जायते रक्ष्यते सर्वम् । त्रयी वार्तादिः । नीटी.

यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥

यस्याभावे च भूतानामभावः स्यात्समन्ततः ।
भावे च भावो नित्यः स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥

तस्य यो वहते भारं सर्वलोकसुखावहम् ।
तिष्ठेत्प्रियहि ते राज उभौ लोकौ हि यो जयेत् ॥

यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाऽप्यनुचिन्तयेत् ।
असंशयमिह छिष्टः प्रेत्यापि नरकं पतेत् ॥

वज्रकानां दाहकः अग्निः चारद्वारेण सर्वद्रष्टा भास्करः
अशुचीनां नाशकर्ता अन्तकः अधार्मिकाणां दण्डेन
शास्ता धार्मिकाणां चानुग्राहकः यमः धनधारा-
भिस्तर्पणात् वैश्रवणः इति पञ्चदेवता-
मयो राजा नावमन्तव्यः

न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

(१) भा. १२।६।३५ ; भासु. ; राप्र. २८ यदा
(यदि).

(२) भा. १२।६।३६ ; भासु. ; पमा. ४१५ धुरं
श्रेष्ठामा (ऽऽयुधं श्रेष्ठमा) लोकः प्रसीदति (लोकान् समश्नुते) ;
राप्र. २८ यदा (यदि).

(३) भा. १२।६।३७ ; भासु. १२।६।३७ यस्या-
भावे च (यस्याभावेन) नित्यः (नित्यं) ; राप्र. २८ भासुवत्.

(४) भा. १२।६।३८ ; भासु. १२।६।३८ सुखा
(मया) तिष्ठेत्प्रि (तिष्ठन्प्रि) लोकौ हि यो (लोकाविमौ) ;
राप्र. २८-२९ लोकौ हि यो (लोकाविमौ).

(५) भा. १२।६।३९ ; भासु. १२।६।३९ पतेत्
(व्रजेत्) ; राप्र. २९ भासुवत्.

(६) भा. १२।६।४०-४६ ; भासु. ; राप्र. २९.

कुरुते पञ्च रूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
भवत्यभिस्तथाऽऽदित्यो मृत्युवैश्रवणो यमः ॥

यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्युप्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥

आसीदतः समीपस्थान् । मिथ्योपचरितः वञ्चितः ।
नीटी.

यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥

अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥

यदा त्वधार्मिकान्सर्वास्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।
धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥

यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ।
आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥

श्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
तदा वैश्रवणो राजल्लोके भवति भूमिपः ॥

नास्यापवादे स्थातव्यं दक्षेणाच्छिष्टकर्मणा ।
धर्म्यमाकाङ्क्षता लाभमीश्वरस्थानसूयता ॥

न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ।
पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥

कुर्यात्कृष्णगतिः शेषं ज्वलितोऽनिलसारथिः ।
न तु राज्ञाऽभिपन्नस्य शेषं कचन विद्यते ॥

कृष्णगतिः अग्निः । अभिपन्नस्य तिरस्कृतस्य ।

नीटी.

(१) भा. १२।६।४७ ; भासु. १२।६।४७
राजल्लो (राजा लो) ; राप्र. २९ भासुवत्.

(२) भा. १२।६।४८ ; भासु. १२।६।४८ लाभ
(लोक) ; राप्र. २९ भासुवत्.

(३) भा. १२।६।४९ ; भासु. ; राप्र. २९.

(४) भा. १२।६।५० ; भासु. १२।६।५०
राज्ञाऽभि (राज्ञाऽभि).

राजस्य सर्वथा रक्षणीयम्

‘स्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्जयेत् ।
मृत्योरिव जुगुप्सेत राजस्वहरणान्नरः ॥

सर्वाणि द्रव्याणि रक्ष्याण्येव, न तु हर्तव्यानि । यद्वा
रक्षणीयानि द्रव्याण्येव रक्ष्याणि । नीटी.

‘नश्येदभिमृशन्सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ।
आत्मस्वमिव संरक्षेद्राजस्वमिह बुद्धिमान् ॥

कूटं मारण्यन्त्रम् । ‘कूटोऽस्त्री सीरावयवयन्त्रयोः’
इति मेदिनी । नीटी.

‘महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतसः ।
पतन्ति चिरान्नाय राजवित्तापहारिणः ॥

‘राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एवं स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमिच्छति ॥

राजा रज्जकः । भोजः सुखानां भोजयिता । विविधं
राजते इति विराट् श्रीमान् । सम्राडिति राज्ञामपि राजेत्य-
कुण्ठितैश्वर्यः । नीटी.

जितात्मनो मेधाविनो राजा आश्रयः

‘तस्माद्बुभूषुर्नियतो जितात्मा संयतेन्द्रियः ।
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः संश्रयेत महीपतिम् ॥

बुभूषुः भवितुमिच्छुः । नीटी.

(१) भा. १२।६।५१ ; भासु.

(२) भा. १२।६।५२ ; भासु. १२।६।५२
संरक्षेद्रा (रक्षेत रा).

(३) भा. १२।६।५३ ; भासु. १२।६।५३ चेतसः
(चेतनम्).

(४) भा. १२।६।५४ ; भासु. १२।६।५४ एवं
(यभिः) मिच्छति (मर्हति).

(५) भा. १२।६।५५ ; भासु. १२।६।५५ संयते
(नियते).

‘राजा प्रगल्भं पुरुषं करोति

राजा कुशं बृंहयते मनुष्यम् ।

राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि

राजाऽभ्युपेतं सुखिनं करोति ॥

राजाभिपन्नस्य राज्ञा अभिपन्नस्य कृताभियोगस्य ।

राप्र. २५

राज्ञः शरीरं प्रजा प्रजायाः शरीरं राजा इति परस्परआश्रय-

संबन्धः, इन्द्रियमधर्मरूपो राजा

‘राजा प्रजानां प्रथमं शरीरं

प्रजाश्च राज्ञोऽप्रतिमं शरीरम् ।

राज्ञा विहीना न भवन्ति देशा

देशैर्विहीना न नृपा भवन्ति ॥

‘राजा प्रजानां हृदयं गरीयो

गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमं च ।

यमाश्रिता लोकमिमं परं च

जयन्ति सम्यक्पुरुषा नरेन्द्रम् ॥

समाश्रिताः राजानमिति शेषः ।

नीटी.

‘नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं

दमेन सत्येन च सौहृदेन ।

महद्भिरिष्ट्वा क्रतुभिर्महायशा-

स्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति सत्कृतम् ॥

‘एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः ।

सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः ॥

(१) भा. १२।६।५८ ; भासु. १२।६।५८ राजा
प्रगल्भं पुरुषं करोति (प्रजा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं) बृंहयते
(वै कुर्वते) ; राप्र. २५.

(२) १२।६।५८ इत्यन्यत्रानन्तरं भा-भासु-टिप्पण्योरयं
श्लोकः ।

(३) भा. १२।६।५९ ; भासु. १२।६।५९ यमा-
श्रिता (समाश्रिता) नरेन्द्रम् (नरेन्द्र) ; राप्र. २५ नरेन्द्रम्
(नरेन्द्र).

(४) भा. १२।६।६० ; भासु. १२।६।६० सत्कृतम्
(शाश्वतम्).

(५) भा. १२।७।१९ ; भासु. १२।७।१८-१९.

राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं स विन्दति ॥
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ॥
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
राजन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ॥
छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति ।
अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति ॥
शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
तेषु भोगेषु सर्वेषु नमीतो लभते सुखम् ॥
छायायामिति । उष्णजं शीतजं च भयं छायादिना-
ऽग्न्यादिना च नश्यति, शब्दादिना च रमते, अराजक-
भयक्रान्तस्तु कुत्रापि सुखं न लभते इति श्लोकद्वय-
तात्पर्यम् ।

नीटी.

अभयस्यैव यो दाता तस्यैव सुमहत्फलम् ।
न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
राजा विभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥
यत एवं अतः अभयदानमेव मुख्यं दानम्, तद्दाते-
न्द्रादिरूप एवेत्याह द्वाभ्याम्- अभयस्येति ।

नीटी.

राजा प्रत्यक्षदेवता

परोक्षा देवताः सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता ।
प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य दृश्यते ॥

(१) भा. १२।७३।२०; भाम. १२।७२।१९-२०
स (तु).

(२) भा. १२।७३।२१; भाम. १२।७२।२०-२१.

(३) भा. १२।७३।२२; भाम. १२।७२।२१-२२
इतो (ततो).

(४) भा. १२।७३।२३-२४; भाम. १२।७२।२२
-२४.

(५) भा. १२।७३।२५; भाम. १२।७२।२४-२५
यस्यैव (यस्य हि).

(६) भा. १२।७३।२६; भाम. १२।७२।२५.

(७) पमा. ३९३.

राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।
राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥

वाल्मीकिरामायणम्

अराजकं राष्ट्रं विनश्यति अतः राजस्थापनां पुरोहितेन कर्तव्या,
राष्ट्रे सत्यधर्मौ राजमूलकौ, राज्ञः इन्द्रवरुणादिरूपता

यथा ह्यगोपाः पशवो यथा सैन्यमनायकम् ॥

एवं प्रजाः प्रजापाल भवन्ति ह्यनधिष्ठिताः ।

चन्द्रहीना यथा रात्रिः सूर्यहीनमहो यथा ॥

तथा भवति तद्राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ॥

व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ।

समेत्य राजगुरवः सभाभीयुर्द्विजातयः ॥

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।

मार्कण्डेयो गौतमश्च मौद्गल्यश्च महातपाः ॥

एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाच उदैरयन् ।

वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥

शर्वरी समतीतेयं क्रूरा वर्षशतोपमा ।

शोचतां पुत्रशोकेन मृतं दशरथं नृपम् ॥

(१) वारा. २।१६।२८-३०; वाराकु. २।१४।

५६-५७ (यथा ह्यगोपाः पशवो यथा सेना ह्यनायकाः ।
यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ॥ एवं हि भवता
राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ॥) एतावदेव.

(२) वारा. २।७३।१; वाराकु. २।६७।२ गुरवः
(कर्तारः).

(३) वारा. २।७३।२; वाराकु. २।६७।३
(मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः । कात्यायनो
गौतमश्च जाबालिश्च महायशः ॥).

(४) वारा. २।७३।३; वाराकु. २।६७।४ वाच
उदै (वाचमुदी).

(५) वारा. २।७३।४; वाराकु. २।६७।५ (अतीता
शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा । अस्मिन्पञ्चत्वमापन्नं पुत्र-
शोकेन पार्थिवे ॥).

‘स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
 लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेण सहितो गतः ॥
 ‘उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।
 गिरित्रजे पुरवरे वसतः प्रागितो गतौ ॥
 ‘इक्ष्वाकुवंशप्रभवः को नु राजा भविष्यति ।
 अराजकमिदं राष्ट्रं विनाशमुपयास्यति ।
 इक्ष्वाकुः कश्चिदेवेह राजाऽस्माकं विधीयताम् ॥
 ‘नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।
 अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥
 ‘नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।
 नाराजके पितुः पुत्राः सम्यक् तिष्ठन्ति शासने ॥
 ‘नाराजके पतिं भार्या यथावदनुवर्तते ।
 नाराजके गुरोः शिष्यः शृणोति नियतं हितम् ॥
 स्वं नास्त्यराजके राष्ट्रे प्रशान्तश्च परिग्रहः ।
 अराजके स्वात्मनोऽपि प्रभुत्वं न हि कस्यचित् ॥
 ‘नाराजके धनं चास्ति नास्ति भार्याऽप्यराजके ।
 इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ॥
 ‘नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ।
 विविधास्तन्वते यज्ञान् दस्युसंघैः प्रपीडिताः ॥

(१) वारा. २।७३।५ ; वाराकु. २।६७।६ रामेण सहितो गतः (रामेणैव गतः सह).

(२) वारा. २।७३।६ ; वाराकु. २।६७।७ केक-येषु (केकयेषु) उत्तरार्धे (पुरे राजगृहे रम्ये मातामह-निवेशने ॥).

(३) वारा. २।७३।७ ; वाराकु. २।६७।८ (इक्ष्वाकू-णामिहैवाद्य कश्चिद्राजा विधीयताम् । अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवानुयात् ॥) उत्तरार्धे नास्ति.

(४) वारा. २।७३।८ ; वाराकु. २।६७।९.

(५) वारा. २।७३।९ ; वाराकु. २।६७।१० उत्तरार्धे (नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥).

(६) वारा. २।७३।१०-११.

(७) वाराकु. २।६७।११.

(८) वारा. २।७३।१२ ; वाराकु. २।६७।१३ उत्तरार्धे (सत्राण्यन्वासेते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥).

घ. को. १०१

‘नाराजके जनपदे कारयन्ति नराः सभाः ।
 उद्यानानि च रम्याणि प्रपाः पुण्या गृहाणि च ॥
 ‘नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ।
 ब्राह्मणा वसुसंपन्ना विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः ॥
 ‘नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः ।
 उत्सवाश्च समाजाश्च वर्तन्ते जनहर्षणाः ॥
 ‘नाराजके जनपदे कश्चिदर्थः प्रसिध्यति ।
 व्यवहारा न वर्धन्ते कन्यानां जनहर्षणाः ॥
 ‘नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।
 कथाभिरनुरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥
 ‘नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्वा दुःखिताश्च भवन्त्यपि ।
 नाराजके जनपदे विश्वस्ताः कुलकन्यकाः ।
 अलंकृता राजमार्गे क्रीडन्ति विहरन्ति च ॥
 नाराजके जनपदे विचरन्त्यकुतोभयाः ।
 कामिनः सह कान्ताभिर्विहारोद्यानभूमिषु ॥
 नाराजके जनपदे धनवन्तः कुटुम्बिनः ।
 शेरते विवृतद्वारा विश्वस्तमकुतोभयाः ॥
 ‘नाराजके जनपदे नराः पण्योपजीविनः ।
 पण्यान्यादाय गच्छन्ति देशाद् देशान्तरं तथा ॥
 ‘नाराजके कृषिकराः कर्षन्ति भयपीडिताः ।
 पशवो नाभिवर्धन्ते नित्यं राष्ट्रे ह्यराजके ॥

(१) वारा. २।७३।१३ ; वाराकु. २।६७।१२ नराः सभाः (सभां नराः) प्रपाः पुण्या गृ (हृष्टाः पुण्यगृ).

(२) वाराकु. २।६७।१४.

(३) वारा. २।७३।१४ ; वाराकु. २।६७।१५ वर्तन्ते जनहर्षणाः (वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः).

(४) वारा. २।७३।१५.

(५) वाराकु. २।६७।१६.

(६) वारा. २।७३।१६-१८.

(७) वारा. २।७३।१९ ; वाराकु. २।६७।२२ (नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः । गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाविताः ॥).

(८) वारा. २।७३।२०.

'नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः ।
 सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः ॥
 नाराजके जनपदे बाहनैः शीघ्रगामिभिः ।
 नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥
 नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
 शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥
 नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विषाणिनः ।
 अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥
 नाराजके जनपदे शरान् सततमस्यताम् ।
 श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥
 'नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ।
 भावयन्तपसाऽऽत्मानं यत्र सायंगृहो मुनिः ॥
 'नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रकल्पते ।
 न चाप्यराजकं सैन्यं शत्रून् विजयते युधि ॥
 'नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिमिः ।
 नराः संयान्ति संहसा रथैश्च परिमण्डिताः ॥
 नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः ।
 संवदन्तोऽवतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु च ॥
 नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः ।
 देवताभ्यर्चनार्थाय कल्पन्त्यन्ते नियतैर्जनैः ॥
 नाराजके जनपदे चन्दनागरुषिताः ।
 राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ॥

(१) बाराकु. २।६७।१७-२१.

(२) बारा. २।७३।२१ ; बाराकु. २।६७।२३
 यन्तपसा (यन्त्रात्मना).

(३) बारा. २।७३।२२ ; बाराकु. २।६७।२४
 क्षेमः प्रकल्पते (क्षेमं प्रवर्तते) उत्तरार्धे (न चाप्यराजके
 सेना शत्रून्विषहते युधि ॥) ; राक. ७ योगक्षेमः प्रकल्पते
 (योगः क्षेमं प्रवर्तते) उत्तरार्धे (न चाप्यराजके सेना
 शत्रून् विषहते परान् ॥) ; राप्र. २५ राकवत् .

• (४) बाराकु. २।६७।२५-२८.

'नदी शुष्कजला यद्वद्यद्रुचातृणकं वनम् ।
 अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥
 'ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ।
 तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥
 'नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
 हरन्ति दुर्बलानां हि स्वमाक्रम्य बलाधिकाः ॥
 'अराजके जनपदे दुर्बलान् बलवन्तराः ।
 क्षपयन्ति निरुद्धेगा मत्स्यान् मत्स्या
 इवालपकान् ॥

'व्युत्क्रान्तधर्ममर्यादा नास्तिका निरपत्रपाः ।
 भवन्त्यराजके राष्ट्रे मानवाः क्रूरनिश्चयाः ॥
 'ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकारिछन्नसंशयाः ।
 तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥
 यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ।
 तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥
 राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।
 राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥
 यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ।
 विशेष्मन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥

(१) बारा. २।७३।२३ ; बाराकु. २।६७।२९
 पूर्वार्धे (यथा छन्दुदका नवो यथा वाऽप्यलृणं वनम् ।) ;
 राक. ७-८ (विपालाश्च यथा गावो यथा चातृणकं वनम् ।
 भजलाश्च यथा नद्यस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥) ; राप्र. २५
 राकवत् .

(२) बाराकु. २।६७।३०.

(३) बारा. २।७३।२४ स्वकं (स्वास्थ्यं) ;
 बाराकु. २।६७।३१ पू .

(४) बारा. २।७३।२५ ; बाराकु. २।६७।३१
 (मत्स्या इव नरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ।) उक्त .

(५) बारा. २।७३।२६.

(६) बाराकु. २।६७।३२-३५.

अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
 राजा चेन्न भवेन्नोके विभजन् साध्वसाधु वा ॥
 दस्यवोऽपि न च क्षेमं राष्ट्रे विन्दन्त्यराजके ।
 द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोश्च बहवो धनम् ॥
 तस्माद्राजैव कर्तव्य इच्छद्भिः शुभमात्मनः ।
 द्विजानां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठं मन्त्रिणोऽब्रुवन् ॥
 जीवत्यपि महाराजे महाभाग वयं प्रभो ।
 शासने तव तिष्ठामः स नः शाधि तपोधन ॥
 वसिष्ठ धर्मज्ञ महानुभाव
 स नः समीक्ष्यार्हसि विप्रवर्य ।
 कुमारमिध्वाकुलप्रसूतं
 तमाशु राजानमिहाभिषेक्तुम् ॥

पञ्चानां अश्वीन्द्रसोमवरुणयमानां रूपाणि धारयन्

राजा देवः मान्यः पूज्यश्च सर्वदा

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य वरुणस्य यमस्य च ॥
 औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् ।
 धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ।
 तस्मात्सर्वास्वस्थ्यासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः ॥

(१) वारा. २।७३।२७ ; वाराकु. २।६७।३६
 अन्धं (अहो) साधु वा (साधुनी) ; राक. ८ न प्रज्ञा
 (त्रेह ज्ञा) साधु वा (साधुनी) ; राप्र. २५ राकवद.
 (२) वारा. २।७३।२८-२९.
 (३) वारा. २।७३।३० ; वाराकु. २।६७।३७
 (जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् । नातिक्रमामहे सर्वे
 त्रेलां प्राप्येव सागरः ॥).

(४) वारा. २।७३।३१ ; वाराकु. २।६७।३८ (स
 नः समीक्ष्य द्विजवर्यं वृत्तं नृपं विना राज्यमरण्यभूतम् ।
 कुमारमिध्वाकुलुतं वदान्यं त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्च ॥).

(५) वारा. ३।४३।१२ यन्त्यमितौजसः (यन्ति
 महौजसः) वरुणस्य यमस्य (यमस्य वरुणस्य) ; वाराकु.
 ३।४०।१२.

(६) वारा. ३।४३।१३ मान्याः पूज्याश्च (पूज्य-
 मास्तत्र) उत्तीवार्थमात्रम् ; वाराकु. ३।४०।१३.

धर्मजीवनसुखशान्तेन प्रजारक्षणकर्ता राजा

राज्ञो हि प्रतिकूले यो न जातु सुखमेधते ॥
 दुर्लभस्य हि धर्मस्य जीवितस्य सुखस्य च ।
 राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥
 तान्न हिंस्यान्न चाऽऽक्रोशेन्नाऽऽक्षि-
 पेन्नाप्रियं वदेत् ।

देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥
 राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
 राजा सुमेषु जागर्ति राजा पालयते प्रजाः ॥
 राजा नीत्यां सुनीतायां धर्मं रक्षति रक्षिता ।
 यदा न पालयेद्वाजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ॥
 राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ।
 राजा कालो युगश्चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥

धर्मविग्रही सर्वभूतहिते रतः षाड्गुण्यवेत्ता नीतिकर्ता

रामो राजा सोमशृत्युयमकुवेरवद्वीन्द्रस्यै-

वरुणरूपः समबुद्धिः दुर्बलस्य बलम्

देवागारे नृपागारे द्विजवेदमसु वै तथा ।
 वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ।
 नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् ॥

(१) वारा. ३।४३।२२ ; वाराकु. ३।४०।२६ कूले
 यो (कूलस्यो).

(२) वारा. ४।१४।२० ; वाराकु. ४।१८।४३ हि
 (च) सुखस्य (शुभस्य).

(३) वारा. ४।१४।२१ ; वाराकु. ४।१८।४४ मानुषं
 (मनुष्य).

(४) वारा. ७।६२।३ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः २) ।
 ४ राजैव च (राजा चैव) पालयते (पालयति).

(५) वारा. ७।६२।४ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः २) ।
 ६ राजा नीत्यां सुनीतायां (नीत्या सुनीतया राजा).

(६) वारा. ७।६२।५ ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः २) ।
 ५ युगश्चैव (युगं चै).

(७) वारा. ७।६१।२० योग्यास्तु (योग्योऽस्ति) वयम्
 (वियम्) द्वितीयार्धं नास्ति ; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः १) ।
 २०-२१.

‘प्रवेष्टुं नात्र शक्यामो धर्मो विप्रहवानृपः ।
 सत्यवादी रणपटुः सर्वभूतहिते रतः ॥
 ‘षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ता नीतिकर्ता च राघवः ।
 धर्मज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतां वरः ॥
 ‘स सोमश्च स मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा ।
 वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वरुण एव च ॥
 ‘सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा ॥
 जायते वै नृपो राम किञ्चिद्भवति मानुषः ।
 त्वं तु सर्वमयो देवो नारायण इवापरः ॥
 ‘या च ते सौम्यता राजन्सम्यक्प्रणिहिता विभो ।
 सम्यक् च करुणाविष्टेन सोमाङ्गजो भवान् ॥
 ‘कोशे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः ।
 दाता भोक्ता प्रहर्ता च तेनेन्द्र इव नो भवान् ॥
 ‘अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः ।
 अभीक्ष्णं तपसे पापांस्तेन भास्करसंनिभः ॥

(१) वारा. ७।६१।२१ शक्यामो (शक्यामि) भूत
 (सत्त्व); वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः १) । २१-२२.

(२) वारा. ७।६१।२२; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः
 १) । २२-२३ वेत्ता (वेत्ति) कर्ता च (कर्ता स) धर्मज्ञः
 (सर्वज्ञः).

(३) वारा. ७।६१।२३; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः
 १) । २४ सोमश्च स (सोमः स च) वरुण एव च
 (वै वरुणस्तथा).

(४) वारा. ७।६३।१२-१३; वाराकु. ७।५९
 (प्रक्षिप्तः ३) । १४.

(५) वारा. ७।६३।१४; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः
 ३) । १५ उत्तरार्धे (समं चरति चान्विष्य तेन सोमांशको
 भवान् ॥).

(६) वारा. ७।६३।१५; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः
 ३) । १६ कोशे (कोषे) भोक्ता प्रहर्ता च (हर्ताऽसि
 गोप्ताऽसि).

(७) वारा. ७।६३।१६; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः
 ३) । १७ पापांस्तेन (लोकांस्तेन).

‘साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि ह्यथवा धनदाधिकः ।
 वित्ते-यत्ता सपद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥

‘धनदस्य च कोपेन धनदस्तेन नो भवान् ।

समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥

‘शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समतां याति राघव ।

धर्मेण शासनं दिव्यं व्यवहारविधिक्रमात् ॥

‘यस्य रुष्यसि वै राम मृत्युस्तस्याभिधावति ।

गीयसे तेन वै राजन् यम इत्युरुविक्रमः ॥

‘यश्चैव मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम ।

आनृशंस्यपरो राजा सर्वेषु कृपयाऽन्वितः ॥

‘दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ।

अचक्षुषो भवेच्चक्षुरगतेश्च गतिर्भवेत् ॥

राजा प्रजारक्षणकर्ता धर्मरूपश्च

‘त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ।

राजमूलः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ॥

(१) वारा. ७।६३।१७; वाराकु. ७।५९
 प्रक्षिप्तः ३) । १८ ह्यथवा (अथवा) वित्ते यत्ता सपद्मा
 (वित्तेशस्यैव पद्मा).

(२) वारा. ७।६३।१८; वाराकु. ७।५९
 प्रक्षिप्तः ३) । १९ स्य च (स्य तु).

(३) वारा. ७।६३।१९; वाराकु. ७।५९
 (प्रक्षिप्तः ३) । २० दिव्यं (नित्यं) हारविधि (हारे विधि).

(४) वारा. ७।६३।२०; वाराकु. ७।५९
 (प्रक्षिप्तः ३) । २१ रुष्यसि (रुष्यसि) मृत्युस्तस्याभि (तस्य
 मृत्युर्वि) राजन् (राम) इत्युरु (इत्यति).

(५) वारा. ७।६३।२१; वाराकु. ७।५९
 (प्रक्षिप्तः ३) । २२ सर्वेषु कृपयाऽ (सत्त्वेषु क्षमयाऽ).

(६) वारा. ७।६३।२२; वाराकु. ७।५९
 (प्रक्षिप्तः ३) । २३ उत्तरार्धे (अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः स
 गतिर्भवान् ॥).

(७) वारा. ७।६३।२५; वाराकु. ७।५९
 (प्रक्षिप्तः ३) । ३९.

‘शास्ता राजा नृणां येषां न ते गच्छन्ति दुर्गतिम् ।
वैवस्वतेन मुक्तास्ते भवन्ति पुरुषोत्तम ॥

कृतयुगे अराजकप्रजाभिः राजा रक्षणार्थं वृत्तः, इन्द्रवरुण-
कुबेरयमानां तेजोभागान् समाहृत्य ब्रह्मणा राजा सृष्टः

‘आसन् कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरा युगे ।
अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥
‘ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् ॥

‘पप्रच्छुः सुरलोकेशं पार्थिवं सुरसत्तमम् ॥

‘सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ।
प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुंगवम् ॥

‘यस्मै पूजां प्रयुज्जाना धूतपापाश्चरेमहि ॥

‘न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ।
प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम् ॥

‘ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान् सवासवान् ।
समाहूयाब्रवीत्सर्वास्तेजोभागान्प्रयच्छत ॥

‘ततो ददुर्लोकपालाश्चतुर्भागान् स्वतेजसाम् ।
अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपोऽभवत् ॥

(१) वारा. ७।६३।३६; वाराकु. ७।५९ (प्रक्षिप्तः
३) । ४० राजा नृणां (नृणां नृपो) न ते (ते न)
मुक्तास्ते (मुक्तास्तु) षोत्तम (षोत्तमाः) .

(२) वारा. ७।७९।१६; वाराकु. ७।७६।३७.

(३) वाराकु. ७।७६।३८.

(४) वारा. ७।७९।१६.

(५) वाराकु. ७।७६।३९.

(६) वारा. ७।७९।१७; वाराकु. ७।७६।४०

यस्मै (तस्मै) .

(७) वाराकु. ७।७६।४०-४१.

(८) वारा. ७।७९।१८; वाराकु. ७।७६।४१.

(९) वारा. ७।७९।१९; वाराकु. ७।७६।४२
पूर्वार्धे (ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागान् स्वतेजसः ।)
ऽभवत् (नृपः) .

‘तं ब्रह्मा लोकपालानां समांशैः समयोजयत् ।
ततो ददौ नृपं तासां प्रजानां जयसंयुतम् ॥

‘तत्रैन्द्रेण तु भागेन महीमाज्ञापयन् नृपः ।

वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्पाति राघव ॥

‘कौबेरेण तु भागेन ह्यादत्तेऽर्थान्ददाति च ।

यस्तु याम्यो भवेद्भागस्तेन शासति स प्रजाः ॥

‘पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।

तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनन्दनः ॥

‘तं पुत्रं पूर्वजं राज्ये निक्षिप्य भुवि संमतम् ।

पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तृत्युवाच ह ॥

‘तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव ॥

धर्मतः राजा पिता प्रजानाम्

‘आदौ प्रभृतिगातव्यं न चावज्ञाय पार्थिवम् ।

पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

योगक्षेमार्थं मात्स्यन्यायाभिभूताभिः प्रजाभिः मनुः

राजा कृतः राजभूतिप्रकल्पनेन

‘मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं
राजानं चक्रिरे । धान्यषड्भागं पण्यदशभागं

(१) वारा. ७।७९।२०; वाराकु. ७।७६।४३
समांशैः (सदांशैः) नां जयसंयुतम् (नामीश्वरं क्षुपम्) .

(२) वारा. ७।७९।२१; वाराकु. ७।७६।४४ न्द्रेण
तु (न्द्रेण च) पुष्पाति (पुष्पति) .

(३) वारा. ७।७९।२२; वाराकु. ७।७६।४५
ह्यादत्तेऽर्थान् ददाति च (वित्तमासां ददौ तदा) भवेद्भा
(ऽभवद्भा) शासति (शास्ति स्म) .

(४) वारा. ७।८१।५; वाराकु. ७।७९।५.

(५) वारा. ७।८१।६; वाराकु. ७।७९।६ पूर्वजं
(पूर्वकं) संमतम् (दुर्जयम्) .

(६) वारा. ७।८१।७; वाराकु. ७।७९।७.

(७) वारा. ७।९५।१५; वाराकु. ७।९३।१५ आदौ
प्रभृति गातव्यं (आदिप्रभृति गेयं स्यात्) .

(८) कौ. १।१३.

हिरण्यं चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासुः । तेन
भृता राजानः प्रजानां योगक्षेमवहाः ॥

मनुं वैवस्वतं मनुनामानं विवस्वतः सूनुम् । धान्य-
षड्भागं धान्यस्य षष्ठमंशम् । पण्यदशभागं पण्यादीनां
वस्त्रादीनां त्रिकेयद्रव्याणां दशमंशम् । हिरण्यं यथादेश-
प्रसिद्धम् । भागधेयं अंशम् । तेन भृताः यथोक्तभागधेय-
रूपभृतिग्राहिणः सन्तः । प्रजानां योगक्षेमवहाः पौरजान-
पदानां योगक्षेमवहनरूपकर्मकराः । श्रीमूलां.

इन्द्रयमस्थानं राजा माननीयः

इन्द्रयमस्थानमेतद्राजानः प्रत्यक्षहेडप्रसादाः ।
तानवमन्यमानं दैवोऽपि दण्डः स्पृशति । तस्मा-
द्राजानो नावमन्तव्याः ॥

राजानः प्रत्यक्षहेडप्रसादाः प्रत्यक्षनिग्रहानुग्रहाः, अत
एव एतत् इन्द्रयमस्थानं इमे इन्द्रयमस्थानस्थिताः
इन्द्रयमतुल्या इत्यर्थः । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् ।
श्रीमूलां.

चाणक्यसूत्राणि

राजा नावमन्तव्यः

'दुर्बलोऽपि राजा नावमन्तव्यः ॥

नास्त्यप्रेदोर्बल्यम् ॥

राजा परं दैवतं पूज्यम्

राज्ञो भेतव्यं सार्वकालम् ॥

न राज्ञः परं दैवतम् ॥

सुदूरमपि दहति राजबन्धिः ॥

रिक्तहस्तो न राजानमभिगच्छेत् ॥

(१) चास. ८७-८८.

(२) चासू. ३७१-३७४.

मनुः

महाणा ईश्वरेण लोकरक्षणार्थं वर्णाश्रम-

धर्मरक्षणार्थं च राजा सृष्टः

* 'अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

(१) विद्रुते पीडिते अप्रतिष्ठिते वा । प्रभुः
प्रजापतिः । स्तुतिरियम् । † मेधा.

(२) यस्मात् पूर्वमविद्यमानराजके अस्मिन् जगति
भयेन संमन्तात् प्रचलति सति अस्य जगतो रक्षार्थं
हिरण्यगर्भो राजानं सृष्टवान् । तस्मात् तेन रक्षणं
कर्तव्यम् । ‡ गौरा.

(३) विद्रुते कल्पादौ ।

मवि.

(४) अराजके राजरहिते । सर्वतः, पञ्चम्यन्तात्तसिः ।
सर्वस्मात् बलवतः । अमिद्रुते पीडिते । अस्य लोकस्य ।
प्रभुः ब्रह्मा । विद्रुते इति क्वचित् पाठः । विद्रुते धर्मात्
प्रचलिते । सप्तम्यन्तात् तसिः । 'चक्षुर्धर्मस्य सर्वस्य'
इति मेधातिथौ पाठः § । तदा भयात् अधर्मभयात्
धर्मस्य चक्षुः द्रष्टारं प्रवर्तकमिति यावत्, 'राजा धर्मस्य
कारणम्' इति वचनात् । राप्र. १५-१६

(५) तत्र हेतुः तां (रक्षां) अधिकृत्य तस्य सृष्टत्व-
मित्याह-अराजके हीति । सर्वतो भयात् दैविका-
न्मानुषाच्च । प्रभुः प्रजापतिः । नन्द.

* रात्रव्याख्यानं 'राजशब्दार्थविचारः' इत्यस्मिन् प्रकरणे
'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इति मनुवचने (राका. पृ. ७८१
-७८२) द्रष्टव्यम् ।

† मच. मेधावत् ।

‡ ममु., भाच. गौरागतम् ।

§ नार्थं पाठो विद्यमानमुद्रितमेधातिथौ समुपलभ्यते ।

(१) मस्मू. ७।३; राक. २ तो वि (तोऽभि);
रा. २; पमा. ३९१; राप्र. १५ राकवत्, 'विद्रुते' इत्यपि
पाठः, सूतीयचरणे 'चक्षुर्धर्मस्य सर्वस्य- इति मेधातिथौ
पाठः' इत्युक्तम्.

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥

(१) स्वधर्माणां (? स्वधर्मेनिष्ठानां) च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता । स्वधर्मेनिष्ठानामपालने राज्ञः प्रत्यवायः । धर्मेच्युतास्तु यदि केनचिदुपहन्येरन् न तत्र राज्ञोऽतीव दोष इति 'स्वे स्वे धर्मे' इत्यनेन दर्शयति । अथवा 'न' विलिख्यते 'अनिविष्टानाम्' इति । ये तु शास्त्रात् मित्राद्युपदेशाद्वा स्वधर्मायत्ताः, न तेषां राजा द्वेषेन वर्तेत । वर्णग्रहणं स्त्रीबालवृद्धानां रक्षार्थम् । न हि ते आश्रमस्थाः । आश्रमग्रहणं तर्हि किमर्थम् ? प्राधान्यार्थं ब्राह्मणवसिष्ठवत् । प्रयोजननिर्देशो वाऽयम् । आश्रमसंध्योपासनादिधर्मात् चलितुमेषां न देयम् । न चैवं दण्डाद्युपघातः कर्तुमेतेषां देयः । इतरथा बाधापरिहारः । एवं रक्षा विज्ञेया । संध्योपासनाद्यकरणेषु नामान्यस्य कस्यचित् भवति (?) । द्विरूपा राज्ञः कर्तव्यतेति वर्णाश्रमग्रहणम् । एतदेवोक्तम्— 'वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत' (गौध. १.११९) इति । मेधा.

(२) क्रमेण स्वधर्मरतानां सर्वेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां ब्रह्मचर्यादीनां चाश्रमाणां, ब्रह्मणा राजा रक्षिता सृष्टः । उत्तरविवक्षाथमुक्तवान् । गौरा.

(३) स्वे स्वे इति प्रकारान्तरारम्भार्थः प्रागुक्तानुवादः । मवि.

(४) तस्मात्तेषां रक्षणमकुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः, स्वधर्मविरहिणां त्वरक्षणेऽपि न प्रत्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः । * ममु.

(५) उक्तविधं राजानं महीकरोति— स्व इति । रक्षितेति कृत्वा सृष्टः ब्रह्मणेति शेषः । मच.

(६) अर्थान्तरविवक्षार्थमुपसंहरति— स्व इति । वर्णानामित्यधर्माधिकारिणां निर्देशः । आश्रमाणामिति धर्माधिकारिणामिति । अभिरक्षिता सृष्टो रक्षितृत्वेन सृष्ट इत्यस्माभिरुक्तं हीति भावः । नन्द.

* शेषं गौरागतम् ।

(१) मसम्. ७।३५; मेधा. 'अनिविष्टानां' इत्यपि पाठः; राक. १५६ ऽभि (हि).

राजा इन्द्रवायुयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणामंशैर्निर्मितः

नावमन्तव्यः न च द्वेष्यः न च तस्य

धर्मनिर्णयोऽतिक्रमणीयः

'इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥

(१) अनिलो वायुः । वित्तेशः धनपतिर्वैश्रवणः । मात्राः अवयवाः । शाश्वतीः सारभूताः । निर्हृत्य निष्कृष्य । * मेधा.

(२) कथमसृजदित्याह— इन्द्रानिलेति । इन्द्रवायुयमादित्याग्निवरुणचन्द्रवैश्रवणानां संबन्धिनोऽंशान् सारभूतानिष्कृष्य राजानमसृजत् । § गौरा.

(३) सर्वनियन्तृत्वविधानार्थमुत्पत्तिस्वरूपकथनेन स्तौति— इन्द्रेति द्वाभ्याम् । वित्तेशः कुबेरः । मात्राः सारभूतांशाः दधिमण्डस्य नवनीतवत् । शाश्वतीः मन्वन्तरव्यापिनीः । निर्हृत्य निष्कृष्य । मच.

(४) शाश्वतीः सारभूताः स्थिरा वा । तथा बृहत्पराशरोऽपि— 'सुचामानलवायूनां यमस्येन्दोर्विवस्वतः । वारिवित्तेशयोर्ब्रह्मा मात्राभ्यो निर्मेमे नृपम् ॥' इति । तत्रैवैशानमात्राऽप्यधिकोक्ता— 'इन्द्राग्निमवित्तेशवारीशमातरिश्चनाम् । शीतांश्चीशानमात्राश्च ब्रह्माऽऽदायासृजन्तृपम् ॥' इति । राप्र. १६

(५) किमुपादायासृजदित्यपेक्षायामाह— इन्द्रेति । शाश्वतीर्मात्राः स्वाभाविकानंशान् इन्द्रस्यैश्वर्ये अनिलस्य बलं इत्यादिकाः शक्तीरित्यर्थः । निर्हृत्य असृजदित्यनुषङ्गः । नन्द.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥

* मवि. मेधागतम् ।

§ ममु. गौरावत् ।

(१) मसम्. ७।४; राक. २; रा. ४; पमा. ३९२; राप्र. १६; नीम. ३२.

(२) मसम्. ७।५; मेधा. 'मात्राभिः' इत्यपि पाठः; राक. २; पमा. ११।८ देषां (देष) पू. ; रा. ४;

(१) एषां इन्द्रादीनां सुरश्रेष्ठानां मात्राभिः तेजोऽशैः निर्मितः तस्माद्वेतोः अभिभवति दुर्निरीक्ष्यमुखो भवति । तेजसा हेतुना । निष्कृष्य निर्मितः उत्पादितः, यतः कृषिरुपादने (१ निर्मितः निष्कृष्य उत्पादितः, यतः निष्कृष्योत्पादने) धातुर्वर्तते । तेनापायविधित्वान्मात्राभ्य इति पञ्चमी । तृतीया वा पठितव्या । मेधा.

(२) तेषां इन्द्रादीनां देवेश्वराणां संबन्धिभ्यः अंशेभ्यो यस्मात् वृषतिः कृतः, तस्मादेष प्राणिनो वीर्येणाधरीकरोति । * गोरा.

(३) यस्मादेषां देवश्रेष्ठानामिन्द्रादीनां मात्राभ्यः अंशसमुदायेभ्यः अंशान् सारभूतानिर्हृत्य निर्मितः उत्पादितः इति तेजसा सर्वभूतान्यतिशेते, सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । अथवा 'इन्द्रानिल' इत्यस्य 'अराजके हि' इत्यनेन संबन्धः । मात्रा निर्हृत्य राजानमसृजत् इत्यन्वयः । यस्मादेषामित्यत्र मात्राभिरिति वा पाठः । राप्र. १६ 'तपत्यादित्यवचैष चक्षूंषि च मनांसि च ।

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥

(१) तपति तपतीव । संमुखोऽशक्यदर्शनत्वादेव मुच्यते । तदाह— न चैनं भुवि शक्नोति । ब्राह्मणा जात्युत्कृष्टा ब्रह्मवर्चस्विनोऽपि नैनमभिमुखं वीक्षितुं शक्नुवन्ति । तदुक्तम्— 'तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन्' (गौध. ११७) । मेधा.

(२) एष च राजा पश्यतां स्ववीर्येण चक्षूंषि मनांसि च आदित्यवत् संतापयति, न चैनं राजानं वीर्येणातिशययोगात् कश्चिदपि पृथिव्यामाभिमुख्येन वीक्षितुं शक्नोति । एवं चेन्द्रांशांशोद्भवत्वात् कथनार्थम् (१) । † गोरा.

* मवि., ममु., मच., भाच. गोरागतम् ।

† ममु., भाच. गोरागतम् ।

पमा. ३९२ ; मच. मात्राभ्यो नि (मात्राभिर्नि) ; राप्र. १६ दभिभ (दतिभ) ' मात्राभिः ' इत्यपि पाठः ; नीम. ३२ निर्मितो (निर्गते) .

(१) मस्मृ. ७।६ ; राक. २ चैनं (चैवं) ; रार. ४ औष (औव) ; पमा. ३९२ रारवत् ; राप्र. १६ रारवत् .

(३) तपत्यादित्यवदित्यादित्यांशोपपादनम् । इतरेष्वप्येवं स्वयमूहम् । मवि.

(४) कार्येणापि तदंशोऽनुमेय इत्याह— तपतीति द्वाभ्याम् । दुष्टानां चक्षुर्मनसोः संतापजननात्तदंशाना- (निष्ठा ?) क्षमत्वं सूचितम् । साधूनां न तपति विमलं प्रसाधयति । मच.

(५) अयं स्वतेजसा पश्यतां सूर्य इव चक्षूंषि मनांसि च तापयति । तपिरन्तर्भावितव्यर्थः । दुर्निरीक्ष्य- मुखत्वादेवमुच्यते । तदाह— न चैनमिति । एनं राजानं पृथिव्यां कश्चिदप्यभिमुख्येन वीक्षितुं न क्षमते । अत्र मेधातिथिः— " ब्राह्मणा जात्युत्कृष्टा ब्रह्मवर्चस्विनोऽपि नैनमभिमुखं वीक्षितुं शक्नुवन्ति । तदुक्तं गौतमेन— 'तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन्' " इति व्याचख्यौ । तद- युक्तम्, ' अन्ये ब्राह्मणेभ्यः ' इति वाक्यशेषविरोधात् । तथा च गौतमः— ' तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन्त्ये ब्राह्मणेभ्यः । तेऽप्येनं मयेरन् ' (गौध. ११७-८) इति । तं राजानं उपर्यासीनं सिंहासनस्थितं अधस्तात् भूमावेव उपासीरन् अन्ये ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणातिरिक्ताः । ब्राह्मणास्त्वाशीर्वादादिभिरभिपूजयेयुः । वस्तुतस्तु ' तमु- पर्यासीनम् ' इत्यस्य विधिरूपत्वात् भिन्नविषयत्वाच्च ' न चैनं भुवि शक्नोति ' इत्यस्य संमतिरूपत्वमेवायुक्तम्, अदृष्टेनापि दोषेण राज्ञोऽवशा न युज्यते इत्येतन्निषेधार्थ- वादत्वात् पूर्वोक्तश्लोकानाम् । राप्र. १६-१७

'सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् । स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

(१) अग्न्यादिदेवतानां मात्राश्रयत्वात् तच्छक्ति- योगितयैवमुच्यते । प्रभावः अलौकिकी या शक्तिः । मेधा.

(१) मस्मृ. ७।७, ख. ग. महेन्द्रः प्रभावतः (चेन्द्रः स्वप्रभावतः) ; राक. २ भवति (भवतु) ; रार. ६८ ; पमा. ३९२ ; राप्र. १७ ; नीम. ३२ उत्तरार्धे (स महेन्द्रः स ईशः स कुबेरश्च प्रभावतः) .

(३) 'प्रतापयुक्तस्तेजस्वी' (९।३।१०) इत्यादि-
वक्ष्यमाणात् आदित्यतुल्यव्यापारकरणात् असौ
अलौकिकशक्तियोगेन तामु क्रियासु राजाग्निवाय्वादित्य-
चन्द्रयमवैश्रवणवरुणेन्द्रतुल्यो भवति । गोरा.

(३) प्रभावतः प्रभाववानेवैवं भवतीत्यर्थः ।
मवि.

(४) एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तांशभवत्वात् तत्कर्म-
कारित्वाच्च 'प्रतापयुक्तस्तेजस्वी' इत्यादिना नवमाध्याये
वक्ष्यमाणात्वात् स राजा शक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो
भवति । ममु.

(५) स धर्मराट् यमः । प्रभावतः ऐश्वर्येण ।
मच.

(६) इन्द्रादिमात्रा निर्द्वैत्य कृतत्वात् तस्यापि
तद्रूपतामाह- सोऽग्निरिति । धर्मराट् यमः । अग्न्या-
द्यंशसंभवत्वात् तत्कार्यकारित्वाच्च ताद्रूप्यम् । प्रभावः
अलौकिकी शक्तिः । * राप्र. १७

'बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

(१) मनुष्योऽयमित्येवं बालोऽपि भूमिपः राजा
नावमन्तव्यः । किं तर्हि ? महती काचिदेषा देवता
एतेन मानुषेण रूपेण स्थितेति । अतोऽदृष्टेनापि दोषेण
राजन्यवशा न युज्यते । मेघा.

(२) भूपतिर्बालोऽपि मनुष्यबुद्ध्या नावचैयः,
यस्मात् देवांशोद्भवत्वात् महत्येषा देवता मनुष्य-
रूपेणाऽऽस्ते । गोरा.

(३) महती देवता ईश्वरः । मवि.

(४) एतेन देवतावशायामधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ।
† ममु.

* नन्द. राप्रगतम् ।

† शेषं गोरागतम् ।

(१) मस्मू. ७।८; राक. ५; रा. ८ प्रथमः पादः

३. ६६; पमा. ३९२; राप्र. १७.

ध. को. १०२

(५) एतेन देवतावमानने यो दोषः स राजाव-
शायमित्यदृष्टदोष उक्तः । राप्र. १७

(६) एवं देवांशप्रभवत्वात् राजा नावमन्तव्यं
इत्याह- बाल इति । महती देवता अग्निरित्यर्थः । हिशब्दो
हेतौ । नन्द.

'एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥

(१) अस्य विधेयवादल्लोका एते । राजधर्मोऽपि
सन् सर्वपुरुषार्थोऽयम् । योऽग्निं हस्तादिना स्पृशति,
समिद्धस्याप्यन्तिकवर्ती भवति, स दुरुपसर्पी नरः प्रमाद-
स्वलितो दहति । राजा तु क्रुद्धः सपुत्रधनदारान्धवं
दहति । कुलं ये केचित् ज्ञातयः स्वजनाश्च । तानप्य-
पराधसंबन्धात् पशुभिः धनसंचयैश्च सह नाशयति ।
मेघा.

(२) अग्निरनुपायसेविनं मनुष्यमेकमेव दहति ।
राजाग्निः पुनः पशुधनसमूहसहितं अपराधिसंबन्धबन्धु-
वर्गमपि नाशयति । तस्मादसौ नावमन्तव्यो राजा,
अग्निरिव विनाशकत्वात् । न च स्नेहातिशयातिदर्शनेन
तं प्रत्याश्वसनीयम् । गोरा.

(३) दुरुपसर्पिणं दुष्टेन प्रकारेणोपसर्पितं अभि-
भवार्थमेष्टः स्वयमेव तन्मध्ये प्रवेशादिकारिणम् । मवि.

(४) संप्रति दृष्टदोषमाह- एकमेवेति । योऽग्ने-
रतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति, तं दुरुपसर्पिणमेक-
मेवाग्निर्दहति, न तत्पुत्रादिकम् । क्रुद्धो राजाग्निः पुत्रदार-
भ्रात्रादिरूपं कुलमेव गवाश्वादिपशुसुवर्णादिधनसंचय-
सहितं सापराधं निहन्ति । ममु.

(५) महत्त्वमेवाऽऽह- एकमिति । दुरुपसर्पिणं
दुःखार्थं मरणाद्युद्यतं उपसर्पिणं समिपगामिनम् ।
राजा तु देशान्तस्थमपि कुलादिविशिष्टमपि हन्ति ।
अग्निदेवतातोऽप्यधिक इति भावः । मच.

(६) इदानीं दृष्टदोषमाह- एकमिति । योऽग्नेरति-
समीपमनवहितः सन्नुपसर्पति तमेकमेवाग्निर्दहति, न

(१) मस्मू. ७।९; राक. ६; रा. ४; पमा.
३९२; राप्र. १८.

तत्पुत्रादिकमिति, अत्रैस्तु दुःखेन मरणाद्युद्यतं अग्निस्मीप-
गामिनमिति व्याख्यातम् । एतद्व्याख्याद्वितयादपि दुःख-
सर्पिणं स्वापराधं ज्ञात्वाऽपि बलात्तप्तदिव्ये प्रवृत्तमग्निरेक-
मेव दहति, तं अन्यायपयगामितं ज्ञात्वा क्रुद्धो राजा तं
तदीयकुलं च पुत्रभ्रात्रादिरूपं पशुभिः धनसंचयैश्च सहितं
नाशयतीति व्याख्यानं युक्तम् । एवमेकविषयताऽपि
लभ्यते । राप्र. १८

(७) अग्नितोऽपि राजा दाहशक्तौ विशिष्टतर
इत्याह— एकमिति । दुरूपसर्पिणं उपसर्पणानिपुणम्,
प्रमादादग्नौ पतितमिति यावत् । कुलं दहति यस्मात्तस्मा-
न्नावमन्तव्यः । नन्द.

(८) दुरूपसर्पिणं दुष्टेन प्रकर्षेण उपसर्पन्तं विलङ्घ-
यन्तम् । * भाच.

‘कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥

(१) नैतन्मन्त्रं बन्धुर्मे राजा सुहृद्रेति । ‘कस्य
राजा भवेन्मित्रं कानि मित्राणि राजनि’ । प्रयोजना-
पेक्षया च शत्रौ मित्रवदाचरन्ति मित्रे शत्रुवत् । तथा-
ऽशक्ताः कंचिदपराधं क्षमन्ते, शक्तिं प्राप्योन्मूलयन्ति ।
एवं देशकालावपि । अतो धर्मसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थं
विश्वरूपं कुरुते । क्षणान्मित्रं क्षणेन शत्रुः, नैकरूप एव
राजा भवति । अतो न विश्वसितव्यं राजनि । मैत्र्यात्
बाल्भ्यात् सौजन्याद्वा तत्तुल्यवयोदृष्ट्या न वर्तितव्यम्,
अपि तु सर्वदा नयेन द्रष्टव्यः । † मेधा.

(२) स राजा प्रयोजनं पर्यालोच्य आत्मशक्तिं
देशकालौ च, स्नेहवैरकरणोचितैः सम्यगवेक्ष्य शास्त्र-
व्यवस्थानिर्दिष्टमित्रशत्रुमध्यस्थतया सुहृदुः नाना-
विधरूपं कुरुते । गोरा.

(३) कार्यं प्रयोजनम् । शक्तिं स्वस्य । देशकालौ
विग्रहादियोग्यौ । विश्वरूपं मित्रेऽपि शत्रुतां शत्रावपि

* शेषं ममुगतम् ।

† राप्र. मेधागतं मचगतं च ।

(१) मसू. ७।१०; राक. ६ सोऽवेक्ष्य (चावेक्ष्य);
पमा. ३९२; राप्र. १८ कार्यं सोऽवेक्ष्य (कार्याण्यवेक्ष्य);

मैत्रीम् । अतो मित्रमित्यत्र ता (१ न) विश्वसनीय-
मित्यर्थः । मवि.

(४) स राजा प्रयोजनापेक्षया स्वशक्तिं देशकालौ
चावेक्ष्य कार्यसिद्ध्यर्थं तत्त्वतो विश्वरूपं बहूनि रूपाणि
करोति । जातिविवक्षया बहुष्वेकवचनम् । अशक्तिदशायां
क्षमते, शक्तिं प्राप्योन्मूलयति । एवमेकस्मिन्नपि देशे
काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वा मित्रं वा उदासीनो वा
भवति । अतो राजबल्लभोऽहमिति बुद्ध्या नावज्ञेयः ।
मसू.

(५) कार्यं अनुग्रहनिग्रहौ । शक्तिं बाल्ययौवनाद्यनु-
रूपाम् । देशः दूरनिकटादिः । कालः सुमिश्रदुर्मिश्रादिः ।
अवेक्ष्य निश्चित्यैव । विश्वरूपं प्रयोजनानुरूपेण शत्रुमित्रो-
दासीनतया । मच.

(६) कार्यं सोऽवेक्ष्येति कचित्पाठः । कार्यं अनुग्रह-
निग्रहादियोग्यताम्, शक्तिं बलम्, देशं दूरनिकटा-
दिकम्, कालं सुमिश्रदुर्मिश्रादिमवेक्ष्य आत्मानं विश्व-
रूपं नानारूपं करोति । क्षणे तुष्टः क्षणे रुष्टः अशक्तौ
शान्तः शक्तौ उन्मूलकः स्वकार्यानुरोधेन शत्रुर्मित्रमुदासीनो
वा भवति । अत एव— ‘कस्य राजा भवेन्मित्रं कानि
मित्राणि राजनि’ ‘राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा’
इत्युक्तम् । तेन मैत्र्यादिनाऽपि नावमन्तव्यः ।

राप्र. १८

(७) विश्वरूपं नानादेवतारूपम् । नन्द.

(८) देशकालौ विग्रहादियोग्यौ ज्ञात्वा धर्मसिद्ध्यर्थं
पुनः पुनः विश्वरूपं नानारूपं इन्द्रियमादिरूपं मित्रे
शत्रुतां शत्रौ मित्रतां वा कुरुते । भाच.

‘यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतैजोमयो हि सः ॥

(१) प्रसन्नः आराधनया श्रियं ददाति । क्रुद्धो
मृत्युना योजयति । अतः श्रीकामेनाऽऽराधनीयः । न
केवलं श्रिया योजयति, यावदस्य शत्रवः सन्ति तानपि
पराक्रम्य परितोषितो हन्ति । अतः शत्रुवधकामेन यथावत्

(१) मसू. ७।११; राक. ६; पमा. ३९२ पद्मा
श्रीः (पद्माऽऽस्ते); राप्र. १८; नन्द. यस्य (तस्य).

परिचरणीयः । पद्मा, श्रीपर्यायोऽपि पद्माशब्दो महत्त्व-
प्रतिपादनार्थः प्रयुक्तः, महतीं श्रियं ददातीत्यर्थः ।
एते चार्याः राज्ञः प्राप्यन्ते, यतः सर्वतेजोमयोऽसौ
अग्न्यादित्यचन्द्रमसां तेजो विभर्ति । * मेधा.

(२) यस्मादसौ अग्न्याद्यंशोद्भवत्वात् अग्न्यादि-
सर्वतेजोयुक्तः तस्मात् तद्गतायां प्रसन्नतायां महती श्री-
र्वसति । एवं च श्रीकामेनासौ आराधनीयः । वीर्यं तदीये
शत्रुपराजय आस्ते । अतः शत्रुविनाशकामेनाप्यसावेव
परिचरणीयः । क्रोधे च तद्गते मृत्युस्तिष्ठति । तस्मान्न
कदाचिदसौ कोपनीयः । गोरा.

(३) यस्य प्रसाद इत्यादि त्रयं क्रमात् कुबेरशक्र-
यमानां व्यापारकथनम् । पद्मा पद्महस्ता । यतः पद्मादयः
तदुद्भवाः अतः सर्वतेजोमयः । एवमन्येष्वप्युक्तांशेषु
व्यापारो ज्ञेय इत्याशयः । मवि.

(४) विश्वरूपत्वं व्यनक्ति- यस्येति । प्रसादे अनुग्रह-
विषये । पद्मा श्रीरिति पर्यायत्वेऽपि महत्त्वानपायत्वख्याप-
नार्थं पद्मालयत्वसूचनेन वा सुखहेतुत्वं ख्यापितम्, श्रियः
सत्त्वेऽपि नृणामसंतुष्टे राजनि सुखादर्शनात् । पराक्रमे
शत्रुं प्रति गमने विजयः तत्संभावना । तदवमानात्
तत्क्रोधानन्तरं प्रजामृत्युदर्शनात् मृत्युः । तस्माच्छ्रीप्राप्ति-
शत्रुजयशत्रुवधादिकामैः नृपः सेव्य इति ध्वनिः ।

मच.

(५) श्रीकामेन श्रीप्राप्त्यै शत्रुमता शत्रुहननाय
जीवितार्थिना जीवस्थित्यै राजा सेव्यः । अत्र मेधातिथ्या-
दयः- ' पद्माशब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वप्रतिपादनाय,
अर्थात् वैयर्थ्यं पद्माशब्दस्य । वस्तुतस्तु पद्मा लक्ष्मीः,
श्रीः शरीरशोभा । तथा च ' श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ '
(शुसं. ३१।२२) इत्यत्र व्याख्यातम्- 'श्रीः शरीरशोभा,
लक्ष्मीः प्रसिद्धा' इति । यद्वा प्रसादे पद्मा, पराक्रमे
श्रीर्विजयश्च । राप्र. १८-१९

(६) अत्रोदाहरणमाह- तस्येति । तस्य प्रसादे
श्रीर्वसति, तस्य प्रसादे सति लक्ष्मीर्जायते इत्यर्थः । पद्मा

* मयुः मेधागतम् ।

पद्मवती । विजयः इन्द्रः । सर्वतेजोमयः सर्वदेवताशक्ति-
मयः । नन्दः

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुर्वते मनः ॥

(१) प्रत्यवायाद्यथा नश्यति जनो नैवमभिप्रेतार्थ-
लोभेन, अतः पुनः पुनराह । तं राजानं यो द्वेष्टि प्राति-
कूलेन वर्तते तस्मिन्, स त्वसंशयं नश्यति । तस्य ह्याशु
विनाशाय । अन्यः कश्चिदपराधं क्षमते अशक्यराज-
निवेदनेन । तत्र व्यवहारभागस्य धनपरिक्षयो भवति, भूतो-
ऽप्यर्थः साक्षिणां त्रिचतुर्विध्यादन्यथात्वमायाति, इत्युपेक्ष-
माणः कश्चित् क्षमेतापि । राजा तद्विनाशार्थमपराधेन
मनसि स्थितेन बाध्यत एवासौ । शक्तिमत्त्वाद्वाञ्छः प्रयत-
मानस्य स्वतन्त्रविरोधो जायते । मेधाः

(२) यो मनुष्यः तद्वीर्यातिशयानभिज्ञतया तस्य
प्रतिपक्षो भवति स निःसंशयं विनश्यति । यस्मात् तस्य
समनन्तरं विनाशार्थं राजा मनः संकल्पयति । * गोरा.

(३) तस्मात्तत्र द्वेषोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः ।
मवि.

(४) तं राजानं द्वेष्टि तदाज्ञाभङ्गं करोति स
विनश्यति राजकृतवधभागभवतीत्यर्थः । राप्र. २३

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्थेन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

(१) यतः सर्वतेजोमयो राजा तस्माद्धेतोः इष्टेषु
बलभेषु मन्त्रिपुरोहितादिषु कार्यगत्या धर्मं कार्यव्यवस्थां
(' यं धर्मं यां व्यवस्थां ' इति राप्रपाठः) शास्त्रा-

* मयुः गोरावत् । मच., नन्दः गोरागतम् ।

(१) मस्मू. ७।१२; राक. ६ तस्य ह्याशु (तस्मा-
त्त्वाशु); पमा. ३९२ तं यस्तु (यस्तु तं); राप्र. २३
पमावत्.

(२) मस्मू. ७।१३; गोरा. स व्यवस्थेन (वर्तयेत्
न); राक. ६ विचाल (विचार); राप्र. ६८ स व्यव
(संव्यव) तं धर्मं (तद्धर्मं); पमा. ३९२-३९३ पूर्वाधे
(तस्माद्धर्ममभिष्टेषु सत्त्वं पश्येन्नराधिपः ।) तं धर्मं (तद्धर्मं);

राप्र. २३ स व्यव (संव्यव); भाच. राकवत्.

चाराविरुद्धां व्यवस्येत् निश्चित्य स्थापयेत्, न (' तां न ' इति राप्रपाठः) विचालयेत् । सा तादृशी राजोऽनुज्ञा नातिक्रमणीया । अद्य पुरे सर्वैस्त्वः कर्तव्यः, मन्त्रिगोहे विवाहो वर्तते तत्र सर्वैः संनिधातव्यम्, तथा पशवो नाद्य सैनिकैः (' सैनिकैः ' इति राप्रपाठः) हन्तव्याः, न शकुनयो बन्धयितव्याः, नर्तिकाः धनिकै-
राराधनीयाः (' नर्तिका धनिकैरपरोधनीयाः ' इति राप्रपाठः) एतावन्त्यहानि । एवमनिष्टेष्वपि ' एतेन संसर्गो न कर्तव्यः, एतस्य गृहे प्रवेशो न देयः ' एवंविधोऽत्र धर्मः पटहघोषादिना (' स्पृहादोषादिना ' इति राप्रपाठः) राज्ञोऽदिष्टो नातिक्रमणीयः । न त्वमिहोत्रादिधर्मव्यव-
स्थायै वर्णाश्रमिणां राजा प्रभवति, स्मृत्यन्तरविरोध-
प्रसङ्गात्, अविरोधे चास्मिन् विषये वचनस्यार्थवत्त्वात् ।

• मेधाः

(२) यं धर्मव्यवहारं इष्टेषु क्षुद्रेषु अपि अक्षुद्र-
योग्यं नियमयेत्, एवं महत्त्वप्यनिष्टेषु क्षुद्रयोग्यम् ।
न तु दण्डादिनियमोऽपि राज्ञ इच्छया कार्यः, तस्य
शास्त्रीयस्यैव राज्ञोऽपि कार्यत्वात् ।

मवि.

(३) यतः सर्वतेजोमयो नृपतिः, तस्मात् अपे-
क्षितेषु यमिष्टं शास्त्रानुष्ठेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य व्यव-
स्थापयति, अनपेक्षितेषु चानिष्टं नियमं नातिक्रामेत् ।

† ममु.

(४) प्रकरणमुपसंहरति- तस्मादिति । इष्टेषु प्रियेषु
धर्मैः अयमेवमहंल्यमेवं नार्हतीति स्थापयेत्, स्थाप-
यितुस्तं प्रौढयादिना न चालयेत् । यतः क्रुद्धो हन्ति,
प्रसजोऽनुग्रहणीयात् ।

मच.

(५) तस्मात् कारणात् इष्टेषु क्षुद्रेषु यं धर्मं स
नराधिपः व्यवस्येत् निश्चिनोति, च पुनः अनिष्टं अयोग्यं
अनिष्टेषु अक्षुद्रेषु अनिष्टेषु, तं धर्मं न विचारयेत् ।

भाच.

* राप्र. मेधातिथिमनुल्लिख्य मेधातिथेरनुवादः ।

† गोरा. , राप्र. , नन्द. ममुगतम् ।

अष्टौ देवव्रतानि राज्ञः

' इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥

(१) तेजः शुक्तं कार्यं सामर्थ्यमित्यर्थः । मेधा.

(२) इन्द्रादीनां प्रत्येकं वृत्तानुवृत्तिं प्रागुक्तामपि
विवरीतुमनुवदति- इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तमिति । तेजो बलं
यथा वृत्तं चरितम् ।

मवि.

(३) इन्द्रादिसंवन्धिनां वीर्यस्यानुरूपं चरितं राजा
अनुतिष्ठेत् । तथा च राजा कण्टकोद्धारणे प्रतापानुरागाभ्यां
संयुक्तः स्यात् ।

ममु.

(४) न केवलमेवम्, किन्तु- इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तं
तत्तदीयां प्रागल्भ्येन चेष्टाम् ।

मच.

(५) दिक्पालरूपत्वात्तस्य तत्कार्यकारित्वमाह-
इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तं इन्द्राद्यंशसदृशमाचरणम् ।

राप्र. १९

(६) तेजः प्रभावः, तदर्थं वृत्तं तेजोवृत्तम् । नन्द.

' वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाऽभिप्रवर्षेत्त्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥

(१) नात्र प्रकरणे मासनियमोऽभिप्रेतः । केवलं
चतुर्षु मासेषु संततवर्षी पर्जन्यो भवति । अतः संततं
सर्वकालं स्वं राष्ट्रं कामैः पूरयेदित्युक्तं भवति । तथा
कर्तव्यं यथा स्वराष्ट्रिया अनुरक्ता भवन्ति ।

मेधा.

(२) कामैः अपेक्षितदानैः ।

मवि.

(३) कथं इन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह- वार्षिका-
निति । ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते । यथा श्रावणादी-
श्चतुरो मासान् इन्द्रः सस्यादिसिद्धये वर्षति, एवमिन्द्र-
चरितमनुतिष्ठन् राजा स्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः
पूरयेत् ।

* ममु.

* राप्र., नन्द. ममुगतम् ।

(१) मसम्. ९।३०३ ; राक. ३ वायोश्च (वातस्य)
चन्द्रस्याग्नेः (सोमस्याग्नेः) ; राप्र. १९ राकवत्.

(२) मसम्. ९।३०४ ; राक. ३ त्वं राष्ट्रं (तद्वाष्ट्रं) ;
राप्र. १९ राकवत्.

(४) तदेवाऽऽह— वार्षिकानित्यष्टभिः । कामैः
दानमानाद्यैः । मच.

अष्टौ मासान्यथाऽऽदित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत्करं राष्ट्राभित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥

(१) तोयं स्तोकमपि रसं ईषत्तापेनाऽऽदत्ते
यथाऽऽदित्यस्तथा करमादद्यादित्येष उपमार्थः ।

मेघा.

(२) तथा हरेत् करं क्रमेण । मवि.

(३) यथा सूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासान् रश्मिभिः
स्तोकं स्तोकं रसमीषत्तापेनाऽऽदत्ते, तथा राजा शास्त्रीय-
करानपीडया सदा राष्ट्रात् गृह्णीयात् । यस्मादेतदस्य
अर्कव्रतम् । * ममु.

(४) रश्मिस्थानीयैः कस्मादहकचराद्यैः । हरेत्
गृह्णीयात् । मच.

(५) अष्टौ मासाः कार्तिकादयः । नन्द.

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥

(१) चारैः चरद्वारा प्रवेष्टव्यं पराष्ट्रे । मवि.

(२) यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविश्य
विचरति, एवं चारद्वारेण स्वपरमण्डलजालेषु चिकीर्षि-
तार्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् । यस्मादेतन्मारुतं चरितम् ।
ममु.

(३) चारैः उक्तकापटिकादिपञ्चविधैः । प्रवेष्टव्यं
भद्राभद्रं ज्ञातव्यम् । मच.

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥

(१) अपराधे प्रियद्वेष्ययोर्निग्रहसमत्वेन वर्तितव्यम् ।
मेघा.

* राप्र. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ९।३०५; राक. ३ त्रिल्यमर्कं (तस्म्य-
मर्कं); राप्र. १९ राकवत्.

(२) मस्मू. ९।३०६; राक. ३; राप्र. १९.

(३) मस्मू. ९।३०७; राक. ४ न्तव्याः प्रजा (न्तव्यः
सर्वे); राप्र. १९ राकवत्; नन्द. प्रजास्त (सर्वे त).

(२) नियन्तव्याः प्राप्ते काले । मवि.

(३) यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे न स्तस्तथापि तन्निन्द-
कार्कश्योः शत्रुमित्रयोर्थेया यमः शत्रुमित्रमरणकाले तुल्य-
वन्नियमयति, एवं राज्ञाऽपराधकाले रागद्वेषपरिहारेण
प्रजाः प्रमापणीयाः । यस्मादेतदस्य याम्यं व्रतम् ।
ममु.

(४) यथा यमः प्रियद्वेष्यौ हित्वा प्रजाः कृतानु-
रूपेण नियच्छति दण्डादि करोति, एवमसौ । मच.

(५) सर्वे प्रियद्वेष्याः । नन्द.

(६) प्राप्ते काले मरणकाले । नियच्छति
नियमयति । भाच.

वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ।

तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥

(१) अविशङ्किता एव अकार्यकारिणो निग्रही-
तव्याः, यथा न पलायन्ते । मेघा.

(२) बद्ध एव दृश्यते, न तु बन्धनप्राप्तिकाले
ज्ञायते । मवि.

(३) यो वरुणस्य रज्जुभिर्बन्धयितुमिष्टः स यथा तेना-
विशङ्कितः पाशैर्बद्ध एव लक्ष्यते, तथा पापकारिणो-
ऽविशङ्कितानेव यावन्न पारं (पलायन्ते) तावच्छासयेत् ।
यस्मादेतदस्य वारुणं व्रतम् । ममु.

(४) यथा वारुणैः पाशैर्बद्धो नरकस्थः, एवं
साहसिकादिर्निगडैः बद्धो दृश्येतेति । मच.

(५) गृह्णीयात् निबध्नीयात् । नन्द.

(६) पापं पापकारिणम् । निगृह्णीत गृह्णीयात् ।

भाच.

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥

(१) मस्मू. ९।३०८; राक. ४ एवाभि (एव हि);
राप्र. १९ राकवत्; भाच. पापान्निगृह्णीयाद् (पापं निगृ-
ह्णीत व).

(२) मस्मू. ९।३०९; राक. ४ चान्द्र (चन्द्र);
राप्र. १९ राकवत्.

(१) अक्रोधनेन प्रसाधनालंकारवता प्रहृष्टवदनेन प्रजादर्शनकाले भवितव्यं (यथा) निर्वातपरितापा भवन्तीत्यर्थः । मेधा.

(२) प्रकृतयो यस्मिन् परिपूर्णं दृष्यन्तीत्यनुषङ्गः । मवि.

(३) यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्या हर्षमुत्पादयन्ति, एवममात्यादयो यस्मिन् दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति स चन्द्राचारचारी नरेन्द्रः । * ममु.

(४) परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा तथा सप्ताङ्गेन पूर्णं राजानं दृष्ट्वा प्रकृतयो दृष्यन्ति । भाच.

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।

दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदामेयं व्रतं स्मृतम् ॥

(१) भृशमुद्वेजनीयो दुष्ट इत्यामेयव्रतम् । सामन्ताः अमात्या एव बहुसाधनयुक्ताः । मेधा.

(२) प्रतापयुक्तः तापकारी । तेजस्वी अघृष्यः । यथा दुष्टदिव्येऽग्निः हिनस्ति तथा दुष्टानां सामन्तानां राज्यसमीपवर्तिनां हिंस्रः । मवि.

(३) पापकारिषु सदा दण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः † स्यात्, तथा प्रतिकूलाभात्यहिंसनशीलो भवेत् । तदस्य अग्निसंबन्धि व्रतं स्मृतम् । ममु.

(४) पापकर्मसु प्रतापयुक्तः स्यात् तेजस्वी च घृतकाञ्चनपरीक्षादौ दाहस्तद्वत्, दुष्टसामन्तेषु हिंस्रोऽपि । मच.

(५) दुष्टसामन्ताः संसक्तकास्तु सामन्ताः ।

भाच.

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।

तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥

(१) धरा पृथ्वी । तद्वहीनानाथाश्च वंशा (? इत्या)-श्च भरणीयाः । मेधा.

* मच., नन्द. ममुगतम् ।

† निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके तु 'अनलसः' इति पाठः ।

(१) मस्मृ. ९।३१० ; गोरा. ७।७ प्रथमपादः ; राक. ४ ; ममु. ७।७ प्रथमपादः ; राप्र. १९.

(२) मस्मृ. ९।३११ ; राक. ४ ; राप्र. १९.

(२) समं धारयेत्, न त्वेकं परित्यज्यैकमेव विभ्रतः पुष्णतः । मवि.

(३) यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमानि उत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते, तद्वत् विद्वद्वनिकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणधनादानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धि व्रतं भवति । * ममु.

(४) समं भूतानि प्रजाः बिभ्रतः पुष्णतः राज्ञः पार्थिवं व्रतं ज्ञेयम् । मच.

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।

स्तेनान् राजा निगृहीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥

(१) उपसंहारश्लोकः । एतैः देवव्रतैः । अन्यैः लोकतोऽवगम्यैः । मेधा.

(२) एतैः प्राग्व्यवधानेनोक्तैः । स्वराष्ट्रे स्वराष्ट्रस्थितान् । पर एव च परराष्ट्रादागतान् । मवि.

(३) एतैः उक्तोपायैः अन्यैश्च अनुक्तैरपि स्वदुद्धिप्रयुक्तः राजा अनलसः सन् स्वराष्ट्रे ये चौरा वसन्ति ये च परराष्ट्रे वसन्तः तद्देशमागत्य मुष्णन्ति तान् उभयप्रकारान् निगृहीयात् । 'सोऽग्निर्भवति वायुश्च' (मस्मृ. ७।७) इत्यादिना पूर्वं सिद्धवदुक्तमन्यादिरूपत्वम्, इह तु तद्गुणयोगेन स्फुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः । * ममु.

(४) परे परराष्ट्रे जयादिनाऽऽत्मसात्कृते तत्रत्यानपि स्तेनाजिगृहीयात् । † मच.

नारदः

प्रजानां मात्स्यन्यायेनाभिभवस्य परिहारार्थं राजा

राजानश्चेन्नाभिविष्यन् पृथिव्यां दण्डधारणे ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥

* राप्र. ममुवत् । भाच. ममुगतम् ।

* राप्र., भाच. ममुगतम् ।

† शेषं मेधागतम् ।

(१) मस्मृ. ९।३१२ ; राप्र. २०.

(२) नासं. १९।१६ ; नास्मृ. २०।१५-१६ पूर्वार्धे (राजानश्चेन्नाकरिष्यन् प्रजानां दण्डधारणम् ।) पक्ष्यन् इ. (श्रीयुद्धं).

लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यावदण्ड्यौ च प्रकीर्तितौ ।
ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं बिभृतो जगत् ॥

अत्र हेतुच्यते- लोक इति । यतो लोकेऽस्मिन्
द्वाववक्तव्यौ यथाऽब्रूतां तथा कर्तव्यम् । यच्च ताम्यां
कृतं तत्र विचार्य प्रमाणीकर्तव्यम् । अदण्ड्यौ च अन्यथा-
कृतेऽपि । तत् प्रमाणमेव ब्राह्मणश्च राजा च । यतस्तौ
जगत् बिभृतः । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेतरान् धर्मे स्थापयति
'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या-
न्नायते बृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' (मत्स्य. ३।७६)
इत्यादिना । राजा च पालनादिना । नाभा.

अशीन्द्रसोमयमकुबेरपञ्चदेवतात्मको राजा नावमन्तव्यः

नमस्यश्च, तस्याऽऽज्ञा च नातिकर्मणीया

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥

इयं नारदोक्तपञ्चरूपता तु कियन्माण्डलिकस्य
भूपस्य । अत एव बृहत्पराशरेण- 'हर्यश्चवह्वन्तकविश्व-
नाथशीतांशुरूपाणि हि बिभ्रतीह । सर्वेऽपि भूपस्त्वह
पञ्चरूपास्तत्कथ्यमानं शृणुत द्विजेन्द्राः ॥' (बृपसं.
१२।८८) इत्यत्र सामान्यवाचि सर्वपदमुपात्तम् ।

राप्र. २०

कारणान्निर्निमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः ।

प्रजा दहति भूपालस्तदाऽग्निरभिधीयते ॥

यदा तेजः समालम्ब्य विजिगीषुरुदायुधः ।

अभियाति परान् राजा तदेन्द्रः समुदाहृतः ॥

(१) नासं. १६, १७।१९; नास्म. १८।२० दण्ड्यौ
(वध्यौ).

(२) नासं. १९।२४; नास्म. २०।२६; राक. २;
राप्र. २०.

(३) नासं. १९।२५; नास्म. २०।२७, त्रिनिमित्तं
(त्रिनिमित्तं); राक. ३; राप्र. २०.

(४) नासं. १९।२६; नास्म. २०।२८, समुदा
(स उदा); राक. ३, लम्ब्य विजि (लम्बेद्विजि); राप्र.
२०-२१ राकवत्.

विगतक्रोधसंतापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।

प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥

धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।

समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतो यमः ॥

यदाऽतिथिगुरुप्राज्ञान् श्रुत्यादीन्वनीपतिः ।

अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥

(१) अग्न्यादिकार्यकारित्वेन तत्तद्रूपतां द्रढयति-
कारणादिति । राप्र. २०

(२) गतार्थाः श्लोकाः । पञ्चानां रूपाणि
धारयन्तीत्युक्त्या पञ्चापि स इत्युक्तम् । अतस्तद्भाव
इत्युक्ते तद्रूपकारणमुक्तमेव भवतीति तद्रूपकारणप्रकर्ष
उक्तो भेदेन । नाभा.

अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः ।

दीप्तिमत्त्वाच्छुचित्वाच्च यदि स्यान्न पथश्च्युतः ॥

(१) अग्न्यादिपञ्चरूपत्वमुक्त्वाऽनाद्यनन्तात्मक-
विष्णुरूपत्वमाह- अनादिरिति । पथश्च्युतो भ्रष्टाचारः ।
राप्र. २१-२२

(२) अविद्यमानाद्यन्तः । न चास्यादिरन्तो वा
विद्यते । तस्मादविद्यमानाद्यन्तकार्योऽयम् । स करोति
धर्मम् । न स इदानीन्तन इति न परिभवितव्यः ।
अनादिरेव सः । न च तस्यान्तोऽस्ति । कालान्तरेऽपि
प्रमाणं भवति धर्मः । अनाद्यन्तः द्विपदां मध्ये राजा ।

(१) नासं. १९।२७; नास्म. २०।२९; राक.
३; राप्र. २१.

(२) नासं. १९।२८; नास्म. २०।३० तो यमः
(तः स्मृतः); राक. ३; राप्र. २१.

(३) नासं. १९।२९; नास्म. २०।३१ पूर्वार्धे
(यदा त्वथिगुरुप्राज्ञान् श्रुत्यादीन् पृथिवीपतिः ।); राक. ३ पूर्वार्धे
(यदा त्वथिगुरुः प्राज्ञान् श्रुत्यादीन् पृथिवीपतिः ।) स
धनदः स्मृतः (धनद उच्यते); राप्र. २१ राकवत्.

(४) नासं. १९।३३; नास्म. २०।३२ पूर्वार्धे
(अनिर्देश्यावन्तिन्यौ च राजा ब्राह्मण एव च ।) स्यान्न (न
स्यात्); राक. ४ उत्तरार्धे (दीप्तत्वाच्च शुचित्वाच्च यवसौ
न पथश्च्युतः ॥); राप्र. २१-२२ राकवत्.

दीप्तिमत्त्वादीश्वरत्वाच्च तस्यानादित्वम् । शुचित्वात् सर्व-
कालं हितत्वात् ततश्चा(१) तस्या)नन्तत्वम् । यदि स्वधर्मान्
च्युतः । च्युतश्चेन्न कश्चिदपि, 'संभूय निहन्तव्यश्चेत-
सोन्माद आदुरः' इत्युक्तः । नामा.

'अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ।

शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥

अशुचिरित्यादिः 'तस्मात्तं नावजानीयात्' इत्यस्या-
श्रेतनस्य अर्थवादः । राप्र. २२

'तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेन्न विशेषयेत् ।

आज्ञायां तस्य तिष्ठेत्तु मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमात् ॥

बलालंकारादिभिस्तमपेक्ष्याऽऽत्मानं नाधिकं कुर्यात् ।

राप्र. २२

'आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।

ते यद्ब्रूयुरसत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥

तेजोनिमित्तत्वात् तेज आज्ञा राज्ञाम् । सा च वाचि
प्रतिष्ठिता वाङ्मात्रे प्रतिष्ठिता । तेज आज्ञारूपेण वाचि
स्थितं यस्मात्, तस्मात् ते यत् ब्रूयुरसाधु साधु वा,
स धर्मो मनुष्याणाम्, तेजसो माहात्म्यात् । नामा.

'राजा नाम चरत्येष भूमौ साक्षात्सहस्रदृक् ।

न तस्याऽऽज्ञां व्यतिक्रम्य संतिष्ठेरन्प्रजाः कश्चित् ॥

(१) नासं. १९।४९; नास्मू. २०।५२ पूरुषः

(मानवः) सद्यः (सम्यक्); राक. ४; राप्र. २२.

(२) नासं. १९।३० तस्य तिष्ठेत्तु (चास्य तिष्ठेत)

क्रमात् (क्रमे); नास्मू. २०।३२ शेष विशेषयेत् (शेच्च
विशेषतः) तस्य तिष्ठेत्तु (चास्य तिष्ठेत); राक. ४; राप्र.
२२ आज्ञायां (आज्ञया) क्रमात् (क्रमे).

(३) नासं. १९।१९; नास्मू. २०।१९ आज्ञा

(प्रज्ञा); राक. ५ ते यद्ब्रूयुर (स यद्ब्रूयाद);
राप्र. २२ राकवत् .

(४) नासं. १९।२०; नास्मू. २०।२० राजा नाम

(राजेति सं) ज्ञां व्यति (ज्ञामति); राक. ५ राजा नाम
(राजनामा) उत्तरार्धे (न तस्याऽऽज्ञामतिक्रम्य प्रतिष्ठेरन्निमाः
प्रजाः ॥); राप्र. २२ उत्तरार्धे राकवत् .

राजा नाम साक्षादिन्द्रः । तस्याऽऽज्ञामतिक्रम्यावस्थानं
प्रजानां नास्ति । तस्मादनुवर्त्यते । नामा.

'रक्षाधिकारादीशत्वाद्भूतानुग्रहदर्शनात् ।

यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

अहं रक्षिताऽस्मीति रक्षायामधिकृतो यः सोऽहितं
कथं करिष्यति ? न हि भोजनेऽधिकृतः कश्चित् तद्विपरीतं
करिष्यति । ऐश्वर्यात् बलादपि शक्तो व्यवस्थापयितुम् ।
ईष्टे च सर्वस्य । नान्यः कश्चित् बलात् प्रतिज्ञाविपरीतस्य
कारयिताऽस्ति । दृश्यते चानुग्रहं कुर्वन् । तस्मात्
तद्वचःप्रमाणेन स हितं प्रजानां करोति, यथैतैर्धर्मैर्युक्ता
माता पुत्रस्य । नामा.

'निर्गुणोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।

प्रजानां निर्गुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥

'राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मान्न च्यवेरन् पथः प्रजाः ।

व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥

'स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरित्रविषयाः कृताः ।

चरित्रेभ्योऽस्य तत्प्रादुर्गतीयो राजशासनम् ॥

चारित्रविषयः राजकृता भागादिव्यवस्थाप्रकाराः ।
राजशासनं राजाज्ञा । * राक. ५.

* राप्र. राकवत् ।

(१) नासं. १९।२१; नास्मू. २०।२१; राक. ५;
राप्र. २२.

(२) नासं. १९।२२ निर्गुणो (विगुणो); नास्मू.
२०।२२ निर्गुणोऽपि (निर्बलोऽपि) निर्गुणोऽप्ये (विगुणो-
ऽप्ये) नराधिपः (प्रजापतिः); राक. ५; राप्र. २२.

(३) नास्मू. २०।२३; राक. ५ च्यवेरन् (च्यवन्ते)
उत्तरार्धे (व्यवहारास्ततो ज्ञेयः शंसतो राज्यशासनम् ॥);
राप्र. २२ राज (राज्य) शेषं राकवत् .

(४) नास्मू. २०।२४; राक. ५ चरित्रविषयाः
(क्षारित्रविषयः) भ्योऽस्य तत्प्रा (भ्योऽप्यतः प्रा);
राप्र. २२ क्षारित्रविषयाः (क्षारित्रविषयः) चरित्रेभ्योऽस्य
तत्प्रा (चारित्रेभ्योऽप्यतः प्रा).

'तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासां ततो नृपः ।

तस्मात्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चाऽऽसां तदाश्रया ॥

(१) वार्ता कृषिपाशुपाल्यादिवृत्तिः । * राक. ५

(२) पूर्वकृतेन तपसा साधिता राज्ञा प्रजाः ।

तस्मात् प्रभुत्वात् तद्वचसि स्थेयं पितृवचसीव । वार्ता जीवनं च तदाश्रया पितरीव । अन्यथा मात्स्यन्यायात् विनाशः स्यात् । नामा.

'विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।

तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथंचन ॥

'लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

'एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च तान् ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते ॥

राजब्राह्मणयोरधीना जगत्स्थितिः

'वर्णाश्रमाणां संस्थानमानुपूर्व्याऽनुपूर्वशः ।

तेषां हेतुस्वस्थाने राजा सुप्रस्थितो यदि ॥

राजमूलमिदं राष्ट्रं ब्रह्मक्षत्रपुरोगमम् ।

स्थिते राजनि तद्धर्मे दुराचाराच्च कुर्वते ॥

बृहस्पतिः

राजा सोमाद्यष्टदेवताशैर्निर्मितः

'सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।

तेजोमात्रां समुद्धृत्य राज्ञो मूर्तिर्हि निर्मिता ॥

* राप्र. राकवत् ।

(१) नासं. १९।२३ रासां त (रासीत्) ; नास्मृ.

२०।२५ तस्मात् (ततस्त) ; राक. ५ राज्ञा (राजः)

ततो (तथा) चाऽऽसां (तासां) ; राप्र. २२ राज्ञा (राजः)

ततो नृपः (नराधिपः) चाऽऽसां (तासां).

(२) नासं. १९।५० र्य एव (र्यस्यैव) ते (हि)

कथंचन (कदाचन) ; नास्मृ. २०।५३.

(३) नासं. १९।५१ ; नास्मृ. २०।५४.

(४) नासं. १९।५२ ; नास्मृ. २०।५५ च तान्

(त्वचम्) तथा ह्यायुर्न हीयते (यथाऽस्याऽऽयुः प्रवर्तते).

(५) बिर. ६२४.

(६) वमा. (व्यव.) ४=५.

घ. को. १०३

राज्ञा वर्णाश्रमाणां नेता निर्मितः

तस्य सर्वाणि भूतानि चराणि स्थावराणि च ।

भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥

नाराजके कृषिवणिक्कुसीदपरिपालनम् ।

तस्माद्वर्णाश्रमाणां तु नेताऽसौ निर्मितः पुरा ॥

कात्यायनः

राजा इन्द्ररूपः

'सुराध्यक्षश्च्युतः स्वर्गान् नृपरूपेण तिष्ठति ।

कर्तव्यं तेन तन्नित्यं येन तत्त्वं समाप्नुयात् ॥

तत्त्वं सुरेशत्वम् ।

राक. २१

दुर्बलानां बलं राजा

'श्रोत्रिया विधवा बाला दुर्बलाश्च कुटुम्बिनः ।

एते राजबला राज्ञा रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥

अनाथस्य नृपो नाथस्त्वगृहस्य नृपो गृहम् ।

अपुत्रस्य नृपः पुत्रो ह्यपितुः पार्थिवः पिता ॥

व्यासः

राजा लोकानामाधारः

'पर्जन्य इव लोकानामाधारः पृथिवीपतिः ॥

अङ्गिराः

राजा गुरुः प्रजानाम्

'गुरुवद्येन भूपालः पापं दण्डेन भूयसा ।

संस्करोत्यवनाच्चैव तेनासौ गुरुश्च्यते ॥

(१) पापं पापकारिणम् । अवनात् रक्षणात् ।

राक. ७

(२) संस्करोति शुद्धं करोति । शुद्धं कृत्वाऽवति च ॥

* राप्र. २४

* शेषं राकवत्म् ।

(१) राक. २१ ; राप्र. १३९.

(२) राक. ८४ ; राप्र. ३०.

(३) राप्र. ४.

(४) राक. ७ ; राप्र. २४.

पराशरः

नित्यं राजदर्शनं कर्तव्यम्

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पदयेत्तु नित्यशः ॥

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते- अग्निचिदिति ।

दृष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला
कपिलवर्णा धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसंवत्सर-
पर्यन्तेषु सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठानात् । शास्त्रीयेण
मार्गेण प्रजानां पालको राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत्
पालको भिक्षुः । महोदधिः लवणसमुद्रादिः । एते दृष्टाः
सन्तो द्रष्टारं पुनन्ति । कुशहिरण्यादयो द्रष्टव्यविशेषाः
पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते, न तु दर्शनमात्रेण
पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्षण्याय दृष्टमात्राः इत्युक्तम् ।

पमा.

बृहत्पराशरः

ब्रह्मणा इन्द्राग्निवायुयमचन्द्रसूर्यवरुणकुबेराणामंशैः निर्मितः

राजा नावमन्तव्यः पूज्यश्च, जगतः स्थितिः राजाधीना

भूभृद्भूमौ परो देवः पूज्योऽसौ परदेववत् ।

स विधाताऽपि सर्वस्य रक्षिता शासिता च सः ॥

इन्द्राग्निमवित्तेश्वारीशमातरिदेवनाम् ।

शीतांश्वीशानमात्राश्च ब्रह्माऽऽदायासृजन्नृपम् ॥

सुत्रामानलवायूनां यमस्येन्दोर्विवस्वतः ।

वारिवित्तेशयोर्ब्रह्मा मात्राभ्यो निर्ममे नृपम् ॥

नृपो वेधा नृपः शम्भुर्नृपोऽर्को विष्टरश्वाः ।

दाता हर्ता नृपः कर्ता नृणां कर्मानुसारतः ॥

(१) पम्सू. १२।४४.

(२) बृपसं. १२।२.

(३) बृपसं. १२।३ (इन्द्राग्निमवित्तेशानलेशमातरिश्चनः ।

शीतांश्वीशानमात्राश्च ब्रह्मादयोऽसृजन्नृपम् ॥) .

(४) राम. १६.

(५) बृपसं. १२।४.

हर्यश्च वद्विषयमवित्तनाथ-

शीतांशुरुपाणि हि बिभ्रतीह ।

सर्वेऽपि भूपास्त्वह पञ्चरूपा-

स्तत्कथ्यमानं शृणुत द्विजेन्द्राः ॥

हर्यश्चः इन्द्रः ।

राम. २०

यदा जिगीषुर्धृतशस्त्रपाणि-

स्त्विषुं समालम्ब्य सचिह्नसैन्यः ।

सर्वान्सपत्नानिह जेतुकाम-

स्तदा स हर्यश्च इवेह भाति ॥

अकारणात्कारणतोऽपि चैव

प्रजां दहेत्कोपसमिद्धरोचिः ।

यदा तदेनं नृपनीतिविज्ञा-

स्तनूनपातं प्रवदन्ति भूपम् ॥

अकारणादिति दुष्टनृपविषयम् ।

राम. २०

धर्मासनस्थः श्रुतिशास्त्रदृष्ट्या

शुभाशुभाचारविचारकृत्स्यात् ।

धर्म्येषु दानं त्वघकृत्सु दण्डं

तदाऽवनीशस्त्वह धर्मराजः ॥

यदा त्वमात्यद्विजयाचकादीन्

प्रहृष्टचित्तस्तु यथोचितेन ।

धनप्रदानेन करोति हृष्टान्

भूभृत्तदाऽसौ द्रविणेशवत्स्यात् ॥

(१) बृपसं. १२।८८ रूपास्त (रूपास्त); राम. २०
वद्विषयमवित्तनाथ (वद्विषयमवित्तनाथ).

(२) बृपसं. १२।८९ सचिह्न (स विद्ध); राम. २१.

(३) बृपसं. १२।९०; राम. २० प्रजां (प्रजा).

(४) बृपसं. १२।९१; राम. २१ श्रुति (श्रुत) धर्म्येषु
(धर्म्येषु) त्वघकृत्सु (त्वघ कृत्सु).

(५) बृपसं. १२।९२; राम. २१ याच (पाव)
चित्तस्तु (चित्तश्च).

समस्तशीतांशुगुणप्रयुक्तो

यदा प्रजामेष शुभाय पश्येत् ।

प्रसन्नमूर्तिर्गतमत्सरः सन्

तदोच्यते सोम इति क्षितीशः ॥

आज्ञा नृपाणां परमं हि तेजो

यस्तां न मन्येत स शस्त्रवध्यः ।

भूयाच्च कुर्याच्च वदेच्च भूभु-

त्तदेव कार्यं भुवि सर्वलोकैः ॥

दुर्धर्षतिग्मांशुसमानदीप्ते-

र्न्यान्मनुष्यः परुषं नृपस्य ।

यस्तस्य तेजोऽप्यवमन्यमानः

सद्यः स पञ्चत्वमुपैति पापात् ॥

योऽह्नाय सर्वं विदधाति पश्येत्

शृणोति जानाति चकास्ति शास्ति ।

कस्तस्य चाऽऽज्ञां न विभर्ति राज्ञः

समस्तदेवांशभवः स यस्मात् ॥

नास्त्रक्ष्यद्यदि राजानं नापि दण्डं व्यधास्यत ।

नामस्यत यदा चैषा काऽभविष्यज्जगत्स्थितिः ॥

नाप्रहीष्यन् पुरोडाशान् मनुष्यपितृदेवताः ।

नाभविष्यच्छ्वकाकानां भागधेयं हुतं हविः ॥

निर्गुणोऽपि यथा स्त्रीणां सदा पूज्यः पतिर्भवेत् ।

तथा राजाऽपि लोकानां पूज्यः स्याद्विगुणोऽपि

सन् ॥

आश्वलायनः

धर्मपर एव राजा पृथिवीपालः

यत्राधर्मरुचिर्भूपो न तत्र सुखमृच्छति ।

लोकोऽयं निखिलं शश्वद्राष्ट्रं तस्य प्रणदयति ॥

(१) बृपसं. १२।९३ ; राप्र. २१.

(२) बृपसं. १२।९४ श्रूयाच्च (ब्रूयाच्च) तदेव कार्यं (कार्यं तदेव) ; राप्र. २३.

(३) बृपसं. १२।९५ ; राप्र. २३ तिग्मांशु (तीत्रांशु).

(४) बृपसं. १२।९६ भवः स (भवो हि) ; राप्र. २३.

(५) बृपसं. १२।५-७.

(६) आश्वलम्. ८।३-२२.

यत्र धर्मरुचिः शश्वद्राजा तत्राखिलो जनः ।

सुखं विन्दति राष्ट्रं च श्रीश्च तत्राधितिष्ठति ॥

तस्माद्धर्मपरो राजा पालयेद्भामिमां यतः ॥

राजा अष्टलोकपालांशसंघो नावमन्तव्यः अर्चनीयश्च

धाता मात्राः समादाय सर्वस्माज्जगतोऽसृजत् ॥

राजानं सर्वभूतानां पतिमीश्वरमुत्तमम् ।

राजा कृतयुगस्त्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ॥

स्वगुणेन कलेश्चापि कृतादिषु महीतले ।

राजा कार्यवशादेव लोकपालत्वमृच्छति ॥

अष्टानां लोकपालानामांशभूतो महीपतिः ।

महैश्वर्ये महाभोगे शत्रूणां च पराजये ॥

महाश्रयो महानाजा महेन्द्रत्वेन राजते ।

राजाऽधर्मप्रवृत्तेषु दहत्यग्निवदुल्बणः ॥

यमवद्वण्डयत्येतानपराधानुरूपतः ।

धनं हरति रक्षोवदसाधूनां महीपतिः ॥

न्याय्यवृत्तेषु धर्मात्मा प्रसीदति जलेशवत् ।

वायुवदध्वंसतेऽरीणां बलवान् भवतीपरः ॥

कोशसंवर्धने सोमो भवतीतस्ततो नृपः ॥

सर्वज्ञत्वेमधृष्यत्वे (?) शूली भवति भूपतिः ॥

धृष्णुत्वे हि पतिर्ब्रह्मा कामसृष्टौ सदा नृपः ।

बुद्ध्या संप्राप्य भाद्विष्णुः कामायान्बुधरा मही ॥

स्थैर्ये महीधरो वीर्ये त्रिपुरारिर्महीपतिः ।

बार्हस्पत्यं चोशनसो नये दधति वै वपुः ॥

सूर्यत्वं तेजसाऽम्बुत्वं प्रसादेन दधाति सः ।

गाम्भीर्ये सागरत्वं च समत्वे चाम्बरत्वताम् ॥

कालामित्वं महाक्रोधे रुद्रत्वं लोकसंहृतौ ।

एवं सर्वाभारत्वं च कालेकाले दधाति सः ॥

सर्वदेवमयो राजा तस्माद्भवति मानवः ।

यस्य दर्शनमात्रेण त्रसन्ति स्थावरा अपि ॥

असाधवो दुराचारा राज्ञो धर्मेण रक्षतः ।

यस्य दर्शनमात्रेण तुष्यन्ति ह सुसाधवः ॥

वसन्ति च सुखं राष्ट्रे स्वपन्ति विगतज्वराः ।

एवंविधं महात्मानं कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥

अवमत्य क्षणादेव विनशिष्यन्ति सान्वयाः ।

राजा भोजो विराट् सम्राट् भूपतिर्जगतीपतिः ॥

सर्वैरर्च्यतमः शम्भुजजिह्वैर्देवतैरपि ।
एवंभूतो भवेद्राजा जीवात्मानं परात्मनः (१) ॥

मार्कण्डेयपुराणम्

इन्द्रसूर्यमत्तोमवायुरूपो राजा

‘शकार्कग्रमसोमानां तद्द्रव्यायोर्महीपतिः ।
रूपाणि मञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि ॥
‘यथेन्द्रश्चतुरो मासान् वायौधेणैव भूतलम् ।
आप्याययेत्तथा लोकान् परिचरैर्महीपतिः ॥
परिहारैः दानैः । यप्र. ३१

‘मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिना नृपः ॥
‘यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा प्रियाप्रिये राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥
पूर्णेन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमाजायते नरः ।
एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृतास्तच्छशिन्नतम् ॥
‘मारुतः सर्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा ।
एवं चरेन्नृपश्चरैः पौरामात्यारिबन्धुषु ॥

मत्स्यपुराणम्

देवतांशसुष्टो राजा, अष्टौ देवव्रतानि राज्ञः

मत्स्य उवाच-

‘दण्डप्रणयनार्थाय राजा सुष्टः स्वयंभुवा ।
देवभागानुपादाय सर्वभूतादिगुप्तये ॥
तेजसा यदमुं कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम् ।
ततो भवति लोकैषु राजा भास्करवत्प्रभुः ॥

- (१) मार्क. २४।२३; राप्र. ३०.
(२) मार्क. २४।२४; राप्र. ३०-३१ चारैर्म (हारैर्म).
(३) मार्क. २४।२५; पमा. ४०४ दिना (दिक्);
राप्र. ३१ शुल्कादिना नृपः (शुल्कादि भूपतिः).
(४) मार्क. २४।२६-२७; राप्र. ३१.
(५) मार्क. २४।२८; राप्र. ३१ चरेन्नृपश्चा
(नृपश्चरेत्त्वा) त्वादि (त्वादि).
(६) मत्स्य. २२६।१-१२.

यदाऽस्य दर्शने लोकः प्रसादमुपगच्छति ।
नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमाः ॥
यथा यमः प्रियद्वेष्ये प्राप्ते काले प्रयच्छति ।
तथा राज्ञा विधातव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥
वरुणेन यथा पार्श्वैर्बद्ध एव प्रदृश्यते ।
तथा पापान्निगृहीयाद्ब्रतमेतद्धि वारुणम् ॥
परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृष्ट्यति मानवः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चन्द्रप्रतिमो नृपः ॥
प्रतापयुक्ततेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।
दुष्टसामन्तहिंसेषु राजाऽऽग्नेयव्रते स्थितः ॥
यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते स्वयम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥
इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोव्रतं नृपश्चरेत् ॥
वार्षिकान्श्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति ।
तथाऽभिवर्षत्स्वं राष्ट्रं काममिन्द्रव्रतं स्मृतम् ॥
अष्टौ मासान्यथाऽऽदित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥
प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥

विष्णुपुराणम्

सर्वदेवमयो नृपः, तदाज्ञा पालनीया सर्वैः

वेन उवाच-

‘मत्तः कोऽभ्यधिकोऽन्योऽस्ति कश्चाऽऽराध्यो
ममापरः ।
कोऽयं हरिरिति ख्यातो यो वो यज्ञेश्वरो मतः ॥
ब्रह्मा जनार्दनो रुद्र इन्द्रो वायुर्यमो रविः ।
हुतभुग्वरुणो धाता पूषा भूमिर्निशाकरः ॥
एते चान्ये च ये देवाः शांतानुग्रहकारिणः ।
नृपस्य ते शरीरस्थाः सर्वदेवमयो नृपः ॥
एतज्ज्ञात्वा यथाऽऽज्ञप्तं यथा कियतां तथा ॥

- (१) विष्णु. १।१३।२०-२३.

लोकपाला राजानो विष्णोर्विभूतिरूपाः

पराशर उवाच-

यदाऽभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः ।
सोमं राज्येऽददद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
आदित्यानां पतिं विष्णुं वसुनामथ पावकम् ॥
प्रजापतीनां दक्षं तु वासवं मरुतामपि ।
दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमधिपं ददौ ॥
पितॄणां धर्मराजं तु यमं राज्येऽभ्यषेचयत् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥
पतत्रिणां च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभं तु गवामपि ॥
शेषं तु नागराजानं मृगाणां सिंहमश्वरम् ।
वनस्पतीनां राजानं पृक्षमेवाभ्यषेचयत् ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सुव्रत ॥
पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
दिशः पालं सुधन्वानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥
तैरियं पृथिवी सर्वा समद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः प्रतिपाल्यते ॥
एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ॥
ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्वे भूतेश्वरा द्विज ।
ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशं द्विजोत्तम ॥
ये च देवाधिपतयो ये च दैत्याधिपास्तथा ।
दानवानां च ये नाथा ये नाथाः पिशिताशिनाम् ॥

(१) विष्णु. १।२२।१-२०.

पशूनां ये च पतयः पतयो ये च पक्षिणाम् ।
मनुष्याणां च सर्पाणां नागानां चाधिपाश्च ये ॥
वृक्षाणां पर्वतानां च ग्रहाणां चापि येऽधिपाः ।
अतीता वर्तमानाश्च ये भविष्यन्ति चापरे ॥
ते सर्वे तस्य देवस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः ।
न हि पालनसामर्थ्यमृते विश्वेश्वरं हरिम् ॥
स्थितौ स्थितं महाप्राज्ञं भवत्यन्यस्य कस्यचित् ॥

श्रीमद्भागवतम्

सर्वदेवमयो नृपः

नावध्येयः प्रजापालः प्रजाभिरघवानपि ।
यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा ॥
वेन उवाच-
विष्णुर्विरिञ्चो गिरिश इन्द्रो वायुर्यमो रविः ।
पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिर्गिरिपापतिः ॥
एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ।
देहे भवन्ति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः ॥
तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः ।
बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान् ॥

अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः

कलावतारस्य कथामृताहताः ।

यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः

श्लाघ्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ॥

अन्तर्वहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणैः ।
उदासीनं इवाध्यक्षो वायुरात्मैव देहिनाम् ॥
नादण्ड्यं दण्डयत्येष सुतमात्मद्विषामपि ।
दण्डयत्यात्मजमपि दण्ड्यं धर्मपथे स्थितः ॥
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेऽनुवर्तयन् ।
गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपन्थिनाम् ॥
एष वै लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनो तनूः ।
काले काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितम् ॥

(१) भाग. ४।१३।२३.

(२) भाग. ४।१४।२६-२८.

(३) भाग. ४।१६।३-१३.

वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुञ्चति ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन् सूर्यवद्विशुः ॥
तितिक्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि ।
भूतानां करुणः शश्वदातानां क्षितिवृत्तिमान् ॥

देवेऽवर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः ।
कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत् ॥

आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना ।
सानुरागावलोकनेन विशदस्मितचारुणा ॥

अव्यक्तवत्सैष निगूढकार्यो
गम्भीरवेधा उपगुप्तचित्तः ।
अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा
पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा ॥

दुरासदो दुर्विषह आसन्नोऽपि विद्वद्वत् ।
नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोऽनलः ॥

लिङ्गपुराणम्

अष्टलोकपालरूपो नृपः नावमन्तव्यः पूजनीयवच

शैलादिस्वाच -

'ब्रह्मपुत्रो महातेजा राजा क्षुप इति स्मृतः ।
अभून्मित्रो दधीचस्य मुनीन्द्रस्य जनेश्वरः ॥
चिरात्तयोः प्रसङ्गाद्वै वादः क्षुपदधीचयोः ।
अभवत्क्षत्रियः श्रेष्ठो विप्र एवेति विश्रुतः ॥

अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ।
तस्मादिन्द्रो ह्यहं वह्नियमश्रु निर्ऋतिस्तथा ॥

वरुणश्चैव वायुश्च सोमो धनद एव च ।
ईश्वरोऽहं न संदेहो नावमन्तव्य एव च ॥

महती देवता या सा महतश्चापि सुव्रत ।
तस्मात्त्वया महाभाग च्यावनेय सदा ह्यहम् ।
नावमन्तव्य एवेह पूजनीयश्च सर्वथा ॥

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

मात्स्यन्यायन्यानाशपरिहारार्थं धार्मिकराजस्थापना

राष्ट्रस्य कर्तव्यम्

मार्कण्डेय उवाच-

'सुखासीनो नरश्रेष्ठः पुष्करस्य निवेशने ।
पप्रच्छ पुष्करं रामो धर्मनित्यो जितेन्द्रियः ॥

राम उवाच-

राष्ट्रस्य किं कृत्यतमं तन्ममाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ॥
आदावेव महाभाग यादोगणनृपात्मज ॥

पुष्कर उवाच-

राष्ट्रस्य कृत्यं धर्मज्ञ राज्ञ एवाभिषेचनम् ।
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत ॥
अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मावस्था न विद्यते ।
वर्णानामाश्रमाणां च व्यवस्थानं च भार्गव ॥
अराजकेषु राष्ट्रेषु नैव कन्या प्रदीयते ।
विद्यते ममता नैव तथा वित्तेषु कस्यचित् ॥
मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते विश्वलोपस्तथैव च ।
लोके न कश्चिद्विद्येत गुरोर्वचनकारकः ॥
नाधीयीरंस्त्रयीं विद्यां त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
देवानां यजनं न स्यादनावृष्टिस्ततो भवेत् ॥
नृलोकसुरलोकौ च स्यातां संशयितावुभौ ।
जनमारी भवेद्घोरा यदि राजा न पालयेत् ॥
प्रजानां रक्षणार्थाय विष्णुतेजोपबृंहितः ।
मानुष्ये जायते राजा देवसत्त्ववपुर्धरः ॥
यस्मिन्प्रसन्ने देवस्य प्रसादस्तूपजायते ।
यस्मिन् कुद्धे जनस्यास्य क्रोधः समुपजायते ॥
महद्भिः पुण्यसंभारैः पार्थिवो राम जायते ।
यस्यैकस्य जगत्सर्वं वचने राम तिष्ठति ॥
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं तेषु देशेषु जायते ।
येषु देशेषु राजेन्द्र राजा भवति धार्मिकः ॥
मार्कं न च दुर्भिक्षं नाग्निचौरभयं तथा ।
न च व्यालभयं तेषां येषां धर्मवरो नृपः ॥

आदौ विन्देत नृपतिं ततो भार्यां ततो धनम् ।
 कुराजनि जनस्यास्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राष्ट्रमुख्ये नरेश्वरः ।
 परीक्ष्य पूर्वैः कर्तव्यो धार्मिकः सत्यसंगरः ॥

येषां हि राजा भुवि धर्मनित्य-
 तेषां न लोके भयमस्ति किञ्चित् ।
 तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यो
 राष्ट्रप्रधानैर्नृपतिर्विनीतः ॥

निकायेषु निकायेषु पुरा ब्रह्मा जरद्गुरुः ।
 असतामुपघाताय राजानः कृतवान् स्वयम् ॥

दण्डप्रणयनाय ब्रह्मणा सृष्टः सर्वदेवमयो राजा,
 तस्य तिस्रः शक्तयः वैष्णव्यः

राम उवाच-

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयंमुवा ।
 देवभागानुपादाय सर्वभूताभिगुप्तये ॥
 तेजसा यदयं कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम् ।
 तदा भवति लोकेषु राजा भास्करवत्प्रभुः ॥
 यदस्य दर्शने लोकः प्रसादमुपगच्छति ।
 नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमाः ॥
 चारैर्यदाऽयं व्याप्नोति सर्वलोकं यहच्छया ।
 तदा भवति लोकेषु राजा देवः समीरणः ॥
 यदाऽपराधिनां चैव विधत्ते निग्रहं नृपः ।
 तदा भवति लोकेषु राजा वैवस्वतः सदा ॥
 यदा भवति माहात्म्यात्कुड्बुद्धान्नरान् नृपः ।
 अनिच्छन्नपि लोकेषु तदा भवति पावकः ॥
 करोति च यदा दानं धनानां सर्वतो नृपः ।
 विसर्गार्थं सुरश्रेष्ठ तदा भवति चित्तदः ॥
 यदा च धनधारामिर्वर्षन् प्लावयते जगत् ।
 तदा स वरुणः प्रोक्तो राजा नयविशारदैः ॥
 क्षमाबलेन मनसा धारयन् सकलाः प्रजाः ।
 अविशेषेण धर्मज्ञ पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥

(१) विघ. २।३८।६.

(२) विघ. २।७१।१-१०.

यदाऽऽधिपत्येन जनान् समग्रान् परिरक्षति ।
 तदा भवति देवेन्द्रः सर्वभूतानुकम्पिता ॥
 उत्साहमन्त्रशक्तिर्या प्रभुशक्तिश्च दैविकी ।
 चतस्रः (१) शक्तयस्तत्र वैष्णव्यः परिकीर्तिताः ॥
 'कः समर्थः प्रजाः पातुं विना वैष्णवतेजसा ।
 तिस्रस्तु शक्तयस्तस्य वैष्णव्यः पृथिवीपते (१) ॥

राजब्राह्मणौ पूज्यौ

राजा च ब्राह्मणश्चैव लोके पूज्यतमौ मतौ ॥

गरुडपुराणम्

अबलानां बलं राजा

'धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥
 'कालविच्छ्रोत्रियो राजा नदी सांधुश्च पञ्चमः ।
 एते यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥
 'अबलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम् ।
 बलं मूर्खस्य मौनं हि तस्करस्यानृतं बलम् ॥
 'अनायके न वस्तव्यं न चैव बहुनायके ।
 स्त्रीनायके न वस्तव्यं तथा च शिशुनायके ॥

पद्मपुराणम्

सर्वदेवमयो रामो राजा, दुर्बलानां च बलं रामो राजा

उल्लूक उवाच -

'शृणु देव मम ज्ञाप्यमेकचित्तो नराधिप ।
 सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाच्च यमात्तथा ॥

(१) विघ. २।७१।११; राप्र. २९५ शक्तिर्या
 (शक्तिर्या) स्तत्र (स्तस्य) .

(२) विघ. २।७१।१२; राप्र. २९५ उत्तरार्धे
 (सर्वदेवमयत्वेन वारुणे पृथिवीपतेः) .

(३) विघ. ३।३३८।२९.

(४) गरुड. १।११०।२६; राप्र. २५.

(५) गरुड. १।११०।२८.

(६) गरुड. १।११५।४१; राप्र. ३० हि (हु).

(७) गरुड. १।११५।६२; राप्र. ३० न चैव (तथा
 च) तथा च शिशु (वस्तव्यं बाल).

(८) पद्म. ५।३४।७६-८६.

जायते वै नृपो राम किञ्चिद्भवति मानुषः ।
 त्वं तु सर्वमयो देव नारायण इवापरः ॥
 प्रोच्यते सोमता राजन् सम्यक्कार्ये विचारिते ।
 सम्यग्रक्षसि तापेभ्यस्तमोक्षो हि यतो भवान् ॥
 दोषे दण्डात्प्रजानां त्वं यतः पापभयापहः ।
 दाता प्रहर्ता गोप्ता च तेनेन्द्र इव नो भवान् ॥
 अधृष्यः सर्वयोषेषु तेजसा चानलो भवान् ।
 अभीक्ष्णं तपसे पापांस्तेन त्वं राम भास्करः ॥
 साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिकः ।
 चित्तायत्ता तु पत्नी श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥
 धनदस्य तु कोशेन धनदस्तेन वै भवान् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥
 शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समन्ताद्याति राघव ।
 धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारविधिक्रमात् ॥
 यस्य रुध्यसि वै राम मृत्युस्तस्यामिधीयते ।
 गीयसे तेन वै राजन् यम इत्यमिविश्रुतः ॥
 यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम ।
 आनुशंस्यपरो राजा सर्वेषु कृपयाऽन्वितः ॥
 दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ।
 अचक्षुषो भवेच्चक्षुरगतौ च गतिर्भवेत् ॥

राजा एव धर्मः प्रजापालकश्च

‘त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ।
 राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ॥
 शास्ता राजा नृणां येषां न ते गच्छन्ति दुर्गतिम् ।
 वैवस्वतेन मुक्ताश्च भवन्ति पुरुषोत्तमाः ॥

अग्निपुराणम्

राजा सूर्यादिदेवतारूपः

‘तेजसा दुर्निरीक्ष्यो हि राजा भास्करवत्ततः ।
 लोकप्रसादं गच्छेत् दर्शनाच्चन्द्रवत्ततः ॥
 जगद्वाप्नोति वै चारैरतो राजा समीरणः ।
 दोषनिग्रहकारित्वाद्वाजा वैवस्वतः प्रभुः ॥

(१) पद्म. ५।३४।१०२-१०३.

(२) अग्नि. २२६।१७-२०.

यदा दहति दुर्बुद्धिं तदा भवति पावकः ।
 यदा दानं द्विजातिभ्यो दद्यात्तस्माद्धनेश्वरः ॥
 धनधाराप्रवर्षित्वाद्देवादौ वरुणः स्मृतः ।
 क्षमया धारयल्लोकान् पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥
 उत्साहमन्त्रशक्त्यौ रक्षेद्यस्माद्धरिस्ततः ॥

कालिकापुराणम्

राजा मनुष्याणां मित्रम्, राजा सर्वदेवमयः

‘अपुत्रस्य नृपः पुत्रो निर्धनस्य धनं नृपः ।
 अमातुर्जननी राजा ह्यतातस्य पिता नृपः ॥
 अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभर्तुः पार्थिवः पतिः ॥
 अभृत्यस्य नृपो भृत्यो नृप एव नृणां सखा ॥
 सर्वदेवमयो राजा तस्मात्त्वामर्थये नृप ॥

कामन्दकीयनीतिसारः

राजा जगतो नेता

‘यस्य प्रभावादभुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ।
 देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ॥
 (१) अस्य श्लोकस्याऽऽदाबुपन्यासो विघ्नोपशम-
 नार्थः, शास्त्रमारभ्यमाणं हि पूज्यपूजनपूर्वकमविघ्नितप्रसरं
 भवतीति । तत्र प्रजापालनार्थमिदं शास्त्रम् । तत्पालने
 च साक्षादधिकृतः स्थितिकर्ता जगतो विष्णुः । पालन-
 शक्तिश्च तस्यैव । यथाऽऽहुः पौराणिकाः— ‘स्थिति-
 कर्ताऽस्य जगतो विष्णुरेव सनातनः । न हि पालन-
 सामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् ॥’ इति । तदनु तदंशभूता-
 स्तदनुप्रवेशाप्यायितशक्तयश्च शक्रादयो देवाः, स्वायं-
 भुवादयो मनवः, तद्वशाप्रसूताः स्वयं विष्णुनाऽनु-
 प्रविश्योपबृंहिता राजानश्च । यथोक्तम्— ‘शक्रादिरूपी
 परिपाति विश्वमकैन्दुरूपश्च तमो हिनस्ति । पाकाय
 योऽमित्वमुपैत्य लोकान् विभर्ति पृथ्वीवपुण्ययात्मा ॥
 सर्वे च देवा मनवः समस्ताः सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च ।
 इन्द्रश्च योऽयं त्रिदशेशभूतो विष्णोरशेषास्तु विभूतय-

(१) कालिका. ५।३।३१-३२ ; रात्र. ३०.

(२) कालिका. ५।३।३३.

(३) काम्नी. १।१.

स्ताः ॥' । तथा- 'अग्निवायुयमार्कणामिन्द्रस्य वरुणस्य च । चन्द्रवितेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादग्नि- भवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ बालेऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥' (मस्मृ. ७।४, ५, ८) । तथा- 'ततः स भगवान् विष्णुराविवेश च पार्थिवान् । देवन्नरदेवानां नमतीदं जगत्ततः ॥' इति । तस्माद्राजा लोकपालां- शत्वात् विष्ण्वनुप्रवेशाच्च देव इति पूजास्पदं भवितु- मर्हतीति शास्त्रकारः शास्त्रारम्भे दृष्टादृष्टविभोपशमनार्थं तस्यैव पूजां प्रयुक्तवान् । प्रभावादिति प्रभुशक्तेः । सा च दण्डधारणादाविर्भवति । भुवनं चतुर्वर्णाश्रमलक्षणो लोकः । शाश्वते पथि स्वस्मिन् स्वस्मिन् मार्गे । स्व- धर्मकर्माभिरतं तिष्ठति अभ्युदयनिःश्रेयसप्रापकं यथास्वं पन्थानं नातिक्रामतीत्यर्थः । देव इति सविशेषं भगव- द्विष्ण्वनुप्रवेशाल्लोकपालांशत्वाच्च पूज्यतां दर्शयति । श्री- मानिति विष्णुशक्त्यनुप्रवेशं दर्शयति । किंच त्रिवर्गसुखं श्रीमत्ता, तथा फलभूतया प्रजापालनवृत्तौ नियुज्यते, अतः स्वार्थसंपन्नः श्रीमानिति । दण्डधार इति कर्मण्यण् । अनेन पालनोपायमाचष्टे । दण्डो हि दमनम्, तं यथार्ह- प्रयोक्तृतया विभ्राणो लोकं स्वमार्गे व्यवस्थापयति । उक्तं च- 'चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः । स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु कर्मसु ॥' (कौ. १।४) । जम.

(२) शास्त्रकारः स्वशास्त्रादौ नमस्त्यनमस्कारं करोति । किमर्थमिति चेत्, नमस्त्यनमस्कारात् पुण्यमुत्पद्यते । तदुत्पद्यमानं विरोधादपुण्यं निवर्तयति । तन्निवृत्तौ तत्कार्याणां विघ्नादीनामभावं मन्यमानः सकलार्थशास्त्र- पारावारपारदृष्ट्वा कामन्दकिराह- यस्येति । स देवो महीपतिर्जयति । यस्य महीपतेः प्रभावात् प्रभुशक्तेः, कोशदण्डबलं हि प्रभुशक्तिः, भुवनं जगदिदं शाश्वते नित्ये पथि स्वर्गमोक्षगामिनि मार्गे तिष्ठति अवस्थानं करोति । देव इति । दीव्यतीति । 'दिबु क्रीडाविजिगीषा- व्यवहारवृत्तिस्तुतिमोदमदस्प्रकान्तिगतिषु' इति धातूक्त-

समस्तरुणसंपन्नत्वात् महीपतिरेव देवः । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः- 'अग्निवायुयमार्कणामिन्द्रस्य वरुणस्य च । चन्द्रवितेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादग्निभव- त्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ बालेऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति पार्थिवः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥' (मस्मृ. ७।४, ५, ८) । एवं देवाश्चैर्निर्मित- त्वान्महीपतिरेव देवः । कौटिल्याचार्येणाप्युक्तम्- 'इन्द्र- यमस्थानमेतत्, राजानः प्रत्यक्षदेहप्रसादाः, तानवमन्य- मानान् दैवो दण्डः स्पृशति । तस्माद्राजानो नावम- न्तव्याः । अपि च मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे । धान्यषड्भागं पण्यदशभागं हिरण्यं चाग्न्यं (? चास्य) भागधेयं कल्पयामासुः । तेन भूता राजानः प्रजानां योगक्षेमावहाः । तासां किल्बिषमदण्ड- करा हरन्ति । अयोगक्षेमावहाश्च प्रजानाम् । तस्मादुच्छ- षड्भागमारण्यका अपि निर्वपन्ति, तस्यैतद्भागधेयं योऽस्मान् गोपायतीति' (कौ. १।१३) । अतः सर्वस्मात् महीपतिरेव देवः । विशिष्टदेवसद्भावेऽपि महीपतिरेव देवः अधिकृतः । अधिकृतानधिकृतयोः अधिकृते प्रतिपत्तिर्गरीयसी । कौटिल्येन अत एव 'राजवृत्तिः' इत्युक्तम् । स जयति, बाह्याभ्यन्तरानरीन् जयतीत्यर्थः । श्रीमानिति । श्रीर्हि नृपस्याऽऽत्मसंपत्तिः । आत्मसंपत्तिं च स्वयमेव वक्ष्यति- 'शास्त्रं प्रज्ञा' इत्यादिना । दण्डधार इति । वधः परिक्षेपः अर्थग्रहणं च दण्डः । तं दण्डधेयुः प्रजापालनार्थं धारयतीति दण्डधारः । दण्डभयादेव भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठतीति श्लोकार्थः । उनि.

'राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धामिसंमतः ।

नयनानन्दजननः शशाङ्क इव तोयवेः ॥

(१) अथ किमर्थं राजानमधिकृत्येदं शास्त्रमुच्यते इति चेत्, लोकवृद्धिहेतुत्वाद्वाङ्मनः, तदभावे च लोक- विनाशात् । यद्दर्शयति- राजाऽस्येत्यादिना श्लोकद्वयेन । वृद्धिः लोकस्य त्रिवर्गप्राप्तिः, उदधेः उद्धतजलता ।

(१) कानी. १।९ ; राप्र. २० ; नीम. ३२.

बृद्धाभिसंमतः प्रजापालने । तथाहि अस्वामिकाः प्रजाः परस्परामिभूता व्यवस्थाकारिण राजानं चक्रुः । यथोक्तम् — 'मात्स्यन्यायामिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे । धान्यषड्भागं पण्यदशभागं हिरण्यं चास्य भागवेयं प्रकल्पयामासुः' (कौ. १।१३) इति । नयनानन्दजनन इति । नयनानामानन्दं जनयतीति, न्यायेनैव पालनात् । जम.

(२) भवति चात्र नीतिशास्त्रादौ भावसूत्रम् — 'राजवृत्तम्' इति । न ह्यसूत्रितमुपदेक्ष्यन्ति विष्णुगुप्त-शिष्याः । प्रजारज्जनात् राजा, तस्य वृत्तं अनुष्ठानम्, तदुपदिश्यते इति सूत्रार्थः । संबन्धात्तु यद्यपि यथायोग-मितरजनवृत्तमपि संभाव्यते तथापि प्राधान्यात् राजवृत्त-मभिधीयते इत्याह — राजाऽस्येति । राजा विजिगीषुः अस्य जगतः चतुर्वर्णाश्रमलक्षणस्य हेतुः कारणम् । बृद्धेः अभ्युदयस्य । बृद्धाभिसंमत इति । विद्याबृद्धानामभि-संमतः । विद्याग्रहणात् विद्योक्तानुष्ठानाच्च गुरुणां हृदयंगमो भवतीत्यर्थः । उनि.

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्ज्ञेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा बलवद्विप्लवेतेह नौरिव ॥

(१) यदि राजा न स्यात् सम्यङ्ज्ञेता सम्यक् पालयिता, बलवद्विप्लवेत अत्यर्थं विनश्येत् । इहेति भ्रूमण्डले । जम.

(२) अन्वयेन जगतो बृद्धेर्हेतुत्वमभिधाय नृपते-र्व्यतिरेकेणाप्यभिधातुमाह — यदीति । यदि नरपतिः न स्यात्तदा प्रजा विप्लवेतेति संबन्धः । सम्यङ्ज्ञेतेति । सम्यक् शास्त्रस्थित्या नेता नायकः प्रजायाः न्याय्येन मार्गेण प्रजां नयति कर्णधारी नावमिव । ततः प्रजेति । तदनन्तरमेव प्रजा चतुर्वर्णाश्रमलक्षणो लोकः । अकर्ण-धारेति । करिणोऽङ्कुशमिव नावां नियामकः काष्ठविशेषः कर्णः 'अरिण' इति लोके प्रसिद्धः । तं धारयतीति कर्णधारः । स न विद्यते यस्या नावः सा तथोक्ता ।

(१) कानी. १।१०; राप्र. ३० बलवद्वि (जलघो-
वि); नीम. ३२ राप्रवत्.

बलवदिति । प्रतीकारानुत्क्रमेत्यर्थः । विप्लवेतेति । नश्येत् । इह जगति । नौरिव यानपात्रवत् । उनि.

धार्मिकं पालनपरं सम्यक् परपुरंजयम् ।
राजानमभिमन्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥

(१) कीदृशं पुनस्तमिच्छन्तीत्याह — धार्मिकमित्यादि । धर्मासुरलोभविजयिनस्त्रयो राजानः । तेषां धार्मिकं धर्म-विजयिनम्, धर्माविरोधेन प्रवृत्तत्वात्, प्रजापतिमिवाभि-मन्यन्ते प्रजाः लोकाः । लोभासुरविजयिनौ तु सर्वलोकोद्देग-कारित्वादनभिमतौ । तस्य च व्यापारद्वयं सम्यक् स्वराष्ट्र-परिपालनम्, अपायादुद्धरणं च । यदाह — 'धार्मिकं पालनपरं सम्यक् परपुरंजयम्' इति । पुरं दुर्गं, तदवमर्द-नाच्छत्रुच्छिन्नो भवति, अन्यथा तदवष्टम्भादुपहन्त्यात् । तदनेन स्वपरमण्डलभेदात् द्विविधो राजव्यापार इत्या-ख्यातो भवति । तत्र धर्मविजयिनः पूर्वं प्रधानमितरदानु-षङ्गिकम्, शत्रूननवजित्य स्वराष्ट्रानुग्रहस्याशक्यत्वात् । जम.

(२) सम्यङ्ज्ञेतरि राजन्यपि प्रजाभिः कृतज्ञतया एवंभूताभिर्मवितव्यमित्याह — धार्मिकमिति । धर्मो हि राज्ञां नीतिशास्त्रोक्तः । तद्यथा — 'राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञः कार्यानुशासनम् । दक्षिणा वृत्तिसाम्यं तु वीक्षा तस्याभि-षेचनम् ॥' । गृहस्थसामान्यतस्तु सर्वेषामहिंसा, सत्यम्, शौचम्, अनसूया, आनृशंस्यम्, क्षमा च, देवतातिथि-पूजा, भृत्येषु त्यागः, शेषभोजनं चेत्यादिकम् । तेन चरतीति धार्मिकः, तम् । पालनपरमिति प्रजापालनपरम् । तथा चोक्तं गुरुणा — 'प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् । नाऽऽत्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां च प्रियं हितम् ॥' इति । सम्यक् परपुरंजयमिति । यथोक्त-नीत्यनुष्ठानात् परेषां दुर्गाणि पुराणि जयतीति परपुरंजयः महाविजिगीषुः, तम् । राजानमभिमन्यन्ते मनस्वधार-यन्ति । प्रजापतिमिव सृष्टिकर्तारं यथोत्पत्तिस्थितिकर्तारम् । प्रजाः चतुर्वर्णाश्रमलक्षणाः । उनि.

(१) कानी. १।११; नीम. ३२.

‘आयत्तं रक्षणं राज्ञि वार्ता रक्षणमाश्रिता ।

वार्ताच्छेदे हि लोकोऽयं श्वसन्नपि न जीवति ॥

(१) एवं च कृत्वा पूर्वमेव व्यापारमभिसंधाय वार्तिकभूतान् षट् श्लोकानाह । तत्र पालनमधिकृत्योच्यते— आयत्तमित्यादि । वार्ता कृष्यादिलक्षण रक्षणमाश्रिता, अन्यथा नीरक्षा परैरुपहन्यमाना कथं प्रवर्तते ? छेदः अप्रवृत्तिः । श्वसन्नपि चेष्टमानोऽपि कर्मान्तरेषु न जीवति, वार्ताप्रतिबद्धत्वाच्छरीरस्थितेः । जम.

(२) नरपतेरभावे प्रजाविप्रवस्य युक्तिमभिधातुमाह— आयत्तमिति । आयत्तं स्वायत्तम् । रक्षणं कण्टकादिभ्यः परित्राणम् । राज्ञः दण्डधारस्य विजिगीषोः । वार्तंति । वृत्तिरेव वार्ता प्रजानाम्, ‘कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं च वार्ता’ इति वचनात् । सा वार्ता रक्षणमाश्रिता चौरादिभ्यः परित्राणमाश्रिता । वार्ताच्छेदेन वार्तानाशेन लोकोऽयं जगदिदं श्वसन्नपि किञ्चित्कालमुच्छ्वसन्नपि न जीवति न प्राणिति । एतदुक्तं भवति— नृपाभावात् रक्षणाभावः, तदभावात् वार्ताभावः, वार्ताभावाद्धोकस्य प्राणाभावो भवतीति । जगद्रक्षणार्थं राज्ञा दण्डधारेण भवितव्यमित्यर्थः । उनि.

‘पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।

विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥

(१) तत्र पर्जन्यः सस्यहेतुना प्रवर्षणेनाऽऽश्रयः । राजा पालनेन । द्वयोराधारत्वेऽपि राजा त्वतिरिच्यते । यदाह— विकलेऽपीति । वृष्ट्या विकलेऽपि जीव्यते कन्दशाकमत्स्याद्यशनेन, न तु भूपतौ रक्षाविकले, परस्परमिभवात् । जम.

(२) असुमेवार्थं द्रढयितुमाह— पर्जन्य इति । पर्जन्यः प्रावृट्कालः, स यथा सस्यादेरुत्पादनात् भूतानां प्राणिनां जीवनहेतुत्वादाधारः, तथैव दण्डधार इति पृथिवीपतिः । स लोकानामाधारः । विकलेऽपि पर्जन्ये विनष्टेऽपि वर्षाकाले जीव्यते हि कन्दमूलफलाहारैः ।

(१) कानी. १।१२; उनि. राज्ञि (राज्ञः) च्छेदे हि (च्छेदेन).

(२) कानी. १।१३.

श्रूयते हि द्वादशवार्षिक्यामप्यवृष्टौ वन्याहारैः प्राणिभिः प्राणधारणं कृतमिति । भूपतौ तु विकले दण्डधारामावादहरेव मात्स्यन्यायात् केनापि न जीव्यते इति । उनि. ‘प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्धयति पार्थिवम् ।

वर्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तन्नाशेऽन्यत्सदप्यसत् ॥

(१) प्रजां संरक्षतीत्येतद्दर्शयति— पालनमस्य न निष्फलम्, परस्पररोपकारादिति । सा प्रजा वर्धयति धान्य-षड्भागादिना । तत्रापि वर्धनात् रक्षणं श्रेयः । कारणमाह— तन्नाश इति । रक्षणाभावे अन्यदिति वर्धनं सदप्यसदेव भवतीत्यर्थः । यदपि किञ्चित् कथञ्चित् प्रजयाऽस्य वर्धनं क्रियते, तदप्यसत् न परिशुद्धं प्रजाकिल्बिषसन्नीतमित्यर्थः । जम.

(२) प्रजापार्थिवयोः परस्पररोपकारित्वं दर्शयितुमाह— प्रजामिति । प्रजां चातुर्वर्ण्यं संरक्षति सम्यक् प्रतिपालयति नृपः पृथिवीपतिः दण्ड्यदण्डनात् । सा प्रजा वर्धयति वृद्धिं नयति धान्यहिरण्यपण्यादिभिः पार्थिवं पृथिवीश्वरम् । वर्धनात् उक्तलक्षणात् रक्षणं कण्टकेभ्यः पालनं श्रेयः श्रेयस्करम् । तन्नाशे रक्षणाभावे अन्यत् वर्धनं सदपि विद्यमानमपि असत् अशोभनम्, निरयहेतुत्वात् । उनि.

‘न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाम् ।

त्रिवर्गेणोपसंघत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥

(१) ‘सम्यक्’ (१) इत्येतदधिकृत्याऽऽह— न्यायप्रवृत्त इत्यादि । मन्वादिप्रणीतः पालनधर्मो न्यायः । तद्विपरीतस्त्वन्यायः । त्रिवर्गेण धर्मार्थिकायैः उपसंघत्ते योजयति वैजवनवत् । अन्यथेति । अन्यायप्रवृत्तः निहन्ति नहुषवत् । जम.

(२) ‘प्रजां संरक्षति नृपः’ इत्युक्तम्, स किमनुष्ठानस्तद्रक्षणक्षमः ? इत्येतद्दर्शयितुमाह— न्यायेति ।

(१) कानी. १।१४; रार. ५५ पार्थिवम् (तं नृपम्) अन्यत्सद (हि तद).

(२) कानी. १।१५; रार. ५५ प्रजाम् (प्रजाः) गोप (गाभिः); उनि. प्रजाम् (प्रजाः); नीम. ३२

अभिमतम्.

न्यायप्रवृत्त इति । नीतिशास्त्रोक्तमनुष्ठानं न्यायः, तस्मिन् प्रवृत्तः न्यायप्रवृत्तः नृपतिः महीपतिः आत्मानं त्रिवर्गेण धर्मार्थकामलक्षणेन उपसंघते संयोजयति प्रथमम् । अथ च अनन्तरं प्रजास्त्रिवर्गेणोपसंघते इति समुच्चयः । तथा चोक्तं कौटिल्येन- 'सुविज्ञाय प्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति, दुष्प्रणीतस्तु कामक्रोधाभ्यामज्ञानात् वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति, किं पुनर्गृहस्थान् ?' (कौ. १।४) इति । ततश्च सम्यक् दण्डप्रणयनमेव राज्ञां न्यायः । निहन्ति ध्रुवमन्ययेति । अन्यायप्रवृत्तो ध्रुवं निश्चयेन आत्मानं निहन्ति, अनन्तरं मात्स्यन्यायेन प्रजाश्च । तस्मान्न्यायप्रवृत्तेन राजा भवितव्यमिति भावः ।

* सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः संप्रवर्तकः ।
तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्छ्रुतिः ॥

शुक्रनीतिः

प्रजानां नेता आचारप्रेरको राजा

† वृष्टिशीतोष्णनक्षत्रगतिरूपस्वभावतः ।
इष्टानिष्टाधिकन्यूनाचारैः कालस्तु भिद्यते ॥
आचारप्रेरको राजा ह्येतत्कालस्य कारणम् ।
यदि कालः प्रमाणं हि कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तृषु ॥
राजदण्डभयालोकः स्वस्वधर्मपरो भवेत् ।
यो हि स्वधर्मनिरतः स तेजस्वी भवेदिह ॥
विना स्वधर्मान्न सुखं स्वधर्मो हि परं तपः ।
तपः स्वधर्मरूपं यद्वर्धितं येन वै सदा ॥
देवास्तु किंकरास्तस्य किं पुनर्मनुजा भुवि ।
सुदण्डैर्धर्मनिरताः प्रजाः कुर्यान्महाभयैः ॥

* व्याख्यासंग्रहः 'राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्र-विषयाश्च' इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृ. ७५६) द्रष्टव्यः ।

† 'वृष्टिशीतोष्ण' इत्यारभ्य पञ्च श्लोकानां व्याख्यानं 'राजनीतिः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च' इत्यस्मिन्प्रकरणे (पृ. ७६२) द्रष्टव्यम् ।

(१) कानी. २।३४; नीम. ३४.

(२) शुनी. १।२१-२५.

'राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धयै वृद्धाभिसंमतः ।
नयनानन्दजनकः शशाङ्क इव तोयधेः ॥

वृद्धाभिसंमतः सुविज्ञाप्राचीनजनमतानुवर्ती राजा तोयधेः समुद्रस्य शशाङ्कः चन्द्रः इव नयनानन्दजनकः, लोकानामिति शेषः, तथा अस्य जगतः वृद्धयै अम्यु-दयाय हेतुः । शुनीटी.

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विप्रवेतेह नौरिव ॥

यदि नरपतिः सम्यक् नेता नायकः कार्यदर्शीति यावत्, न स्यात् ततः तदा प्रजा जलधौ समुद्रे अकर्णधारा नाविकरहिता नौः अर्णवतरिरिव इह जगति विप्रवेत विपद्यते । शुनीटी.

न तिष्ठन्ति स्वस्वधर्मे विना पालेन वै प्रजाः ।

प्रजया तु विना स्वामी पृथिव्यां नैव शोभते ॥

प्रजाः पालेन रक्षकेण विना स्वस्वधर्मे न तिष्ठन्ति । वैशब्दोऽवधारणे । तथा स्वामी प्रजया विना पृथिव्यां न शोभते । राजप्रजयोः परस्परसापेक्षं प्रयोजनीयमिति भावः । शुनीटी.

न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाः ।

त्रिवर्गेणोपसंघते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥

नृपतिः न्यायप्रवृत्तः न्यायपरायणः सन् आत्मानं प्रजाश्च त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गैः उदसंघते योजयति, अन्यथा अन्यायप्रवृत्तश्चेत् आत्मानं प्रजाश्च ध्रुवं निश्चितं निहन्ति नाशयति । शुनीटी.

जगतः रक्षणार्थं इन्द्रादिदेवभ्यो राजा ब्रह्मणा सृष्टः

'अराजके हि सर्वस्मिन् सर्वतो विद्वरुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्ठे वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चापि मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥

सर्वस्मिन् जगति अराजके अत एव भयात् सर्वतः समन्ततः विद्वते पलायिते सति प्रभुः ब्रह्मा अस्य

(१) शुनी. १।६४-६७.

(२) शुनी. १।७१-७७.

सर्वस्य जगतः रक्षार्थं इन्द्रस्य अनिलस्य यमस्य अर्कस्य
अग्नेः वरुणस्य चन्द्रस्य कुबेरस्य च अष्टानामेतेषां
देवानां शाश्वतीः चिरंतनीः तेजस्विनीरित्यर्थः, मात्राः
अंशान् निर्हृत्य संगृह्य राजानमसृजत् सृष्टवान् ।

शुनीटी.

जङ्गमस्थावराणां च हीशः स्वतपसा भवेत् ।

भागभाप्रक्षणे दक्षो यथेन्द्रो नृपतिस्तथा ॥

यथा इन्द्रः स्वतपसा निजेन तपोबलेन जङ्गम-
स्थावराणां चराचराणां जगतां ईशः अधिपतिः सन्
भागभाक् तथा रक्षणे दक्षः रक्षाकुशलः नृपतिः भागभाक्
करग्राही भवेत् ।

शुनीटी.

वायुर्गन्धस्य सदसत्कर्मणः प्रेरको नृपः ।

धर्मप्रवर्तको धर्मनाशकस्तमसो रविः ॥

वायुः गन्धस्य प्रेरकः, नृपस्तु सदसत्कर्मणः प्रेरकः
धर्मप्रवर्तकः तथा तमसः रविरिव अधर्मस्य नाशकः ।

शुनीटी.

दुष्कर्मदण्डको राजा यमः स्यादण्डकृद्यमः ।

अग्निः शुचिस्तथा राजा रक्षार्थं सर्वभागभुक् ॥

दुष्कर्मणां पापिनां दण्डकः दण्डयिता राजा यमः
स्यात् यतः यमः दण्डकृत् । अग्निः शुचिः पवित्रः सन्
यथा सर्वेषां देवानां भागं अग्नौ हुतमिति भावः,
भुङ्क्ते इति सर्वभागभुक्, तथा शुचिः राजा रक्षार्थं
सर्वेषां जगतां प्रजानामित्यर्थः, भागभुक् स्वग्राह्यांश-
ग्राहीत्यर्थः ।

शुनीटी.

पुण्यत्पापं रसैः सर्वं वरुणः स्वधनैर्नृपः ।

करैश्चन्द्रो ह्लादयति राजा स्वगुणकर्मभिः ॥

वरुणः अपां रसैः सलिलरसैः सर्वं जगत् पुण्यति,
नृपः स्वधनैः सर्वं पुण्यति । चन्द्रः करैः किण्वैः सर्वं
ह्लादयति प्रीणयति, राजा स्वस्य गुणैः दयादाक्षिण्या-
दिभिः कर्मभिः रथ्यासंक्रमादिभिश्च सर्वं रञ्जयति ।

शुनीटी.

कोशानां रक्षणे दक्षः स्यान्निधीनां धनाधिपः ।

चन्द्रोऽंशेन विना सर्वैरंशैर्नो भाति भूपतिः ॥

कोशानां धनानां रक्षणे संचये दक्षः पटुः राजा
निधीनां धनाधिपः कुबेरः इव प्रभूतधनशाली स्यात् ।
कोशानां संचये आवश्यकतामाह—चन्द्रः अंशेन विना
न भाति, भूपतिस्तु सर्वैः अंशैः विपुलकोषैः विना नो
भाति न शोभते ।

शुनीटी.

प्रजानां दासः स्वामी देवश्च राजा धर्मेनीतिपरः

‘स्वभागभूत्यां दास्यत्वे प्रजानां च नृपः कृतः ।

ब्रह्मणा स्वामिरूपस्तु पालनार्थं हि सर्वदा ॥

ब्रह्मणा विधात्रा स्वभागः राजग्राह्यांशः एव भूतिः
वेतनं तथा प्रजानां दास्यत्वे किंकरत्वे स्थित इति शेषः,
नृपः सर्वदा पालनार्थं प्रजानामेव रक्षणार्थं हि स्वामि-
रूपः कृतः कल्पित इत्यर्थः । राज्ञः राजस्वरूपवेतन-
ग्रहणात् प्रजानां भृत्यत्वं रक्षणकारित्वात् स्वामित्वं चेति
भावः ।

शुनीटी.

‘कुबेरता शतगुणाधिका सर्वगुणान्ततः ।

ईशता चाधिकतरा सा नारुपतपसः फलम् ॥

कुबेरता धनपतित्वं शतगुणैर्गम्यः अधिका श्रेष्ठा, ईशता
स्वामित्वं तु ततः सर्वगुणात् अधिकतरा श्रेष्ठतरा । सा
कुबेरता ईशता च अल्पतपसः फलं न, बहुतपस्यायाः
फलमित्यर्थः ।

शुनीटी.

स दीव्यति पृथिव्यां तु नान्यो देवो यतः स्मृतः ॥

सः धनस्वामी प्रभुश्च पृथिव्यां दीव्यति क्रीडति
विराजते इत्यर्थः । यतः अन्यः जनः देवः न स्मृतः
न कथितः । धनवान् प्रभुरेव देवशब्देनाभिधीयते इति
भावः ।

शुनीटी.

यस्याऽऽश्रितो भवेल्लोकस्तद्वदाचरति प्रजा ।

भुङ्क्ते राष्ट्रफलं सम्यगतो राष्ट्रकृतं त्वधम् ॥

लोकः यस्य प्रभोः आश्रितः भवेत्, प्रजा तद्वत्
प्रभुवत् प्रभुमतानुसारेणेत्यर्थः, आचरति । अतः
कारणात् स्वामी राष्ट्रफलं सुखादिकं राष्ट्रकृतं अर्घं पापं च,
तुशब्दश्चार्थः, सम्यक् भुङ्क्ते ।

शुनीटी.

(१) शुनी. १।१८८.

(२) शुनी. ४।३।१-६.

स्वधर्मपरो लोको यस्य राष्ट्रे प्रवर्तते ।

धर्मनीतिपरो राजा चिरं कीर्तिं स चाश्नुते ॥

यस्य राष्ट्रे लोकः स्वधर्मपरः निजनिजानुष्ठान-
तत्परः प्रवर्तते चलति, सः राजा धर्मनीतिपरः
भवतीति शेषः, चिरं कीर्तिं च अश्नुते लभते ।

शुनीटी.

‘धर्माधर्मप्रवृत्तौ तु नृप एव हि कारणम् ।

स हि श्रेष्ठतमो लोके नृपत्वं यः समान्पुयात् ॥

नृप एव धर्मस्य अधर्मस्य च प्रवृत्तौ कारणं हि ।
यः नृपत्वं समान्पुयात् लोके जगति स हि स एव
श्रेष्ठतमः ।

शुनीटी.

नीतिवाक्यामृतम्

राजा परमं दैवतम्

‘राजा हि परमं दैवतम्, नासौ कस्मैचित् प्रणम-
त्यन्यत्र गुरुजनेभ्यः ॥

अथ राजा यादृशो भवति तदाह— राजेति । योऽसौ
राजा स किंविशिष्टः ? परमं दैवतं कर्तारमित्यर्थः । तेन
कस्यचिन्नम्रतां न गच्छति । अन्यत्र गुरुजनेभ्यः पूज्यान्
मुक्त्वा मातृपितृपूर्वकान् । तथा च भृगुः— ‘अग्ने-
रिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च । तेजसाऽस्य नृपस्तेन
कस्यचिन्न नतिं ब्रजेत् ॥’ ।

नीवाटी.

न्यायतः पालनं राजप्रयोजनम्

‘न्यायतः परिपालके राज्ञि प्रजानां कामदुघा
भवन्ति सर्वा दिशः ॥

अथ न्यायतः परिपालके राज्ञि प्रजानां यद्भवति
तदाह— न्यायत इति । यदि राजा न्यायेन परिपालनं
करोति तत् प्रजानां सर्वा दिशः कामदुघा भवन्ति । कार्यैः
कृषिवाणिज्यकुसीदकरणादिभिः सर्वलोकः सर्वासु दिक्षु
वाञ्छितं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च— ‘राज्ञि चिन्तापरे देशे
स्वार्थसिद्धिः प्रजायते । क्षेमेण कर्षकाः सस्यं प्राप्नुयु-
र्धनिनो धनम् ॥’ ।

नीवाटी.

(१) शुनी. ४।७।४२२.

(२) नीवा. ५।६७.

(३) नीवा. १७।४५-४७.

काले वर्धति मघवान् सर्वाश्चेतयः प्रशाम्यन्ति
राजानमनुवर्तन्ते सर्वेऽपि लोकपालाः ॥

अथान्यदपि यद्भवति तदाह— काल इति । ये लोक-
पालाः शक्रप्रभृतयस्ते राजानमनुवर्तन्ते । यदि राजा
परिपालको भवति तत् लोकपाला अपि तस्य राष्ट्रे वृष्ट्या-
दिभिः प्रजासौख्यं कुर्वन्ति । यदि पुनः राजा लज्जादिभिः
पीडयति । तथा च गुरुः— ‘इन्द्रादिलोकपाला
ये पार्थिवे परिपालके । पालयन्ति च तद्वाष्ट्रं वामे वामं
च कुर्वन्ति ॥’ ।

नीवाटी.

तेन मध्यममप्युत्तमं लोकपालं राजानमाहुः ॥

अथ राजा मध्यमोऽप्युत्तमो येन भवति तदाह—
तेनेति । तेन कारणेन आहुः कथयन्ति स्म । के ? जनाः
लोकाः । कम ? राजानम् । किंविशिष्टम् ? उत्तमम् ।
किंविशिष्टमपि ? मध्यममपि । कथंभूतम् ? लोकपालं
प्रजारक्षणतत्परम् । तथा च रैभ्यः— ‘लज्जादिभिरतो
राजा मध्यमोऽप्यथ मानवैः । श्लाघ्यते यस्तु लोकानां
सम्यक् स्यात्परिपालकः ॥’ ।

नीवाटी.

ब्रह्मविष्णुमहेशात्मको राजा प्रत्यक्षदैवतम्, स नावमन्तव्यः

‘त्रिपुरुषमूर्तित्वाच्च भूभुजः प्रत्यक्षं दैवमस्ति ॥

अथ राज्ञः स्वरूपमाह— त्रिपुरुषेति । नास्ति न
विद्यते । किं तत् ? दैवम् । किंविशिष्टम् ? प्रत्यक्षम् ।
कस्मात् ? भूभुजः राज्ञः सकाशात् । कुतः ? त्रिपुरुष-
मूर्तित्वात् हरिहरहिरण्यगर्भमूर्तित्वात् । एतदुक्तं भवति
— येऽन्ये देवास्ते परोक्षाः, न केनापि दृश्यन्ते, एष
पुना राजा प्रत्यक्षं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरमयः, तस्मादनेन समो
देवो नास्ति । तथा च मनुः— ‘सर्वदैवमयो राजा
सर्वेभ्योऽप्यधिकोऽथवा । शुभाशुभफलं सोऽत्र देयाद्देवो
भवान्तरे ॥’ ।

नीवाटी.

प्रतिपन्नप्रथमाश्रमः परे ब्रह्मणि निष्णातमति-
रुपासितगुरुकुलः सम्यग्विद्यायामधीती कौमार-
वयोऽलंकुर्वन् क्षत्रपुत्रो भवति ब्रह्मा ॥

अथ राजा येन प्रकारेण ब्रह्मा भवति तदाह— प्रति-
पन्नेति । ब्रह्मा भवति । कौऽसौ ? क्षत्रपुत्रः क्षत्रियः ॥

(१) नीवा. २५।१६-१९.

कथंभूतः ? प्रतिपन्नप्रथमाश्रमः, प्रतिपन्नः रचितः प्रथमाश्रमः ब्रह्मचारिलक्षणः येन सः । तथा क्षत्रियोऽपि द्वादशमे ब्रह्मचारिव्रतं धत्ते । तथा परे ब्रह्मणि विष्णुरूपे निष्णातः (१ तमतिः) संसक्त इति । क्षत्रियस्य यत् ब्रह्मचारिव्रतं तदेव ब्रह्म, तत्र निष्णातबुद्धिः । तथा ब्रह्मा उपासितगुरुकुलः, उपासितं सृष्टं गुरुकुलं बृहद्वंसमरीचिप्रमुखं येन सः । तथा ब्रह्मा विद्यायां वेदलक्षणायां अधीती पाठकः, क्षत्रियश्च पुनर्विद्यायाश्चतुर्विधाया आन्वीक्षिकीपूर्वाया अधीती पाठकः । तथा ब्रह्मा कौमारवयोऽलंकुर्वन् कुमारवयसः कुमारदयो ये षट् बुधास्तानलंकरोति, क्षत्रियस्तु कौमारं युवराजलक्षणं यद्वयस्तदलंकरोति ।

नीवाटी.

संजातराज्यलक्ष्मीदीक्षाभिषेकं स्वगुणैः प्रजास्वनुरागं जनयन्तं राजानं नारायणमाहुः ॥

अथ विष्णुस्वरूपो राजा यथा भवति तदाह—संजातेति । 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इति वाक्यात् योऽसौ विष्णुस्तस्य किल लक्ष्मीर्भवति, तथा सह दीक्षाभिषेको भवति, तथा च नारायणः । ब्रह्म सृजति हरिस्तद्वद्धरः संहरति (?) तथा राजाऽपि प्रजापालनेन रञ्जयमानो नारायणत्वमाप्नोति । तथा 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इति वचनात् । तथा च व्यासः— 'नामुनिः कुरुते काव्यं न आविष्णुः पृथिवीपतिः । नाबलिर्दानं (?) स्यान्नावीरः शौर्यभागभवेत् ॥' ।

नीवाटी.

प्रवृद्धप्रतापतृतीयलोचनानलः परमैश्वर्यमातिष्ठमानो राष्ट्रकण्टकान् द्विषद्दानवाञ्छेतुं यतते विजिगीषुभूपतिर्भवति पिनाकपाणिः ॥

अथ राजा पिनाकपाणिर्यथा भवति तथाऽऽह—प्रवृद्धेति । योऽसौ पिनाकपाणिः महेश्वरः तस्य तृतीयं नयनं तदाग्नेयम्, स तेन तृतीयनयनसंभवो लोचनानलः (?), राजा प्रवृद्धप्रतापानलः । तथा पिनाकपाणिः परमैश्वर्यमातिष्ठमानः असुरान् द्विषद्दानवान् उच्छेतुं यतते यत्नं करोति यथा, तथा राजाऽपि जिगीषू राष्ट्रकण्टकाने वासुरान् द्विषद्दानवान् दुष्टदायादान् उच्छेतुं यत्नपरः पिनाकपाणिर्भवतीति ।

नीवाटी.

'चित्रगतमपि राजानं नावमन्येत, क्षात्रं हि तेजो महतीसत्पुरुषदेवतास्वरूपेण तिष्ठति ॥

अथ भूपतेः यत्कर्तव्यं तदाह—चित्रेति । यदि चित्रगतोऽपि (राजा) दृश्यते तदपि नावमन्येत नावज्ञया द्रष्टव्यो हीनकोशोऽयं परिग्रहरहितः । यतः क्षात्रं तेजः पुरुषशरीरदेवतास्वरूपेण तिष्ठति । तथा च गर्गः— 'नावमन्येत. भूपालं हीनकोशं सुदुर्बलम् । क्षात्रं तेजो यतस्तस्य देवरूपं तनौ वसेत् ॥' ।

नीवाटी.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

धर्मो राजाधीनः

राजा धर्मस्य कारणम् ॥

(१) नीवा. ३२।६६.

(२) मच. ७।१ ; राम. १६.

*राजप्रकाराः

महाभारतम्

राज्ञो यस्याऽऽज्ञायामन्ये राजानस्तिष्ठन्ति स राजा राजा

सम्राट् यथा हरिश्चन्द्रः

नारद उवाच-

‘यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति प्रभो ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥’

‘यन्मां पृच्छसि’ इत्यादेः ‘दाशार्हणगरीं प्रति’ इत्यन्तस्य परमतात्पर्यं शकलोकप्रापको राजसूयः अतियत्नसाध्यः, सिद्धश्च तीव्रानर्थहेतुः, अतः ब्रह्मसभा-प्रापकमेव व्रतमनुष्ठेयमिति । अवान्तरतात्पर्यं तु भूभार-हरणार्थं ब्रह्मणा प्रेरितो नारदः सर्वसंहारहेतुं राजसूयं युधिष्ठिरद्वारा कारयितुं युधिष्ठिरं कृष्णं चोद्योजयतीति ।

नीटी.

स राजा बलवानासीत्सम्राट् सर्वमहीक्षिताम् ।
तस्य सर्वे महीपालाः शासनावनताः स्थिताः ॥

‘येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाऽऽज्ञया राज्ञः स सम्राडिति शन्यते ॥’ । नीटी.

‘तेनैकं रथमास्थाय जैत्रं हेमविभूषितम् ।

शङ्खप्रतापेन जिता द्वीपाः सप्त नरेश्वर ॥

‘जम्बूद्वीपः कुशद्वीपः शाकः कौश्वश्च शाल्मलिः । गोमेदः पुष्करश्चैव सप्त द्वीपाः प्रकीर्तिताः ॥’ ।

नीटी.

‘स विजित्य महीं सर्वां सशैलवनकाननाम् ।

आजहार महाराज राजसूयं महाक्रतुम् ॥

* ये न राजानः अपि तु राजसमा भूत्या अनुसामन्तादयः तेऽप्यत्र संगृहीताः ।

(१) भा. २।११।५२-५३; भाम्. २।१२।१०-११.

(२) भा. २।११।५४; भाम्. २।१२।१२ नरे (जेने).

(३) भा. २।११।५५; भाम्. २।१२।१३ विजित्य (निजित्य) सर्वा (कृत्स्नां).

‘तस्य सर्वे महीपाला धनान्याजहुराज्ञया ।

द्विजानां परिवेष्टारस्तस्मिन्ने च तेऽभवन् ॥’

‘प्रादाच्च द्रविणं प्रीत्या याजकानां नरेश्वरः ।

यथोक्तं तत्र तैस्तस्मिन्सतः पञ्चगुणाधिकम् ॥’

‘अतर्पयच्च विविधैर्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तथा ।

प्रासर्पकाले संप्राप्ते नानादिग्भ्यः समागतान् ॥’

‘प्रसर्पः अग्निविसर्जनम्’ इति निघण्टुः । नीटी.

‘भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधैर्यथाकामपुरस्कृतैः ।

रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ।

तेजस्वी च यशस्वी च नृपेभ्योऽभ्यधिको-

ऽभवत् (? को भव) ॥’

‘एतस्मात्कारणात्पार्थ हरिश्चन्द्रो विराजते ।

तेभ्यो राजसहस्रेभ्यस्तद्विद्वि भरतर्षभ ॥’

‘समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ।

अभिषिक्तः स शुशुभे साम्राज्येन नराधिप ॥’

राज्ञां राजा सम्राट् चक्रवर्ती च

‘एतस्मात्कारणाद्राजन् विश्रुतः स करंधमः ॥’

(१) भा. २।११।५६; भाम्. २।१२।१४.

(२) भा. २।११।५७; भाम्. २।१२।१५ याज (याच) यथोक्तं तत्र तैस्त (यथोक्तवन्तस्ते त).

(३) भा. २।११।५८; भाम्. २।१२।१६ स्तथा (स्तदा) प्रासर्प (प्रसर्प).

(४) भा. २।११।५९; भाम्. २।१२।१७ भक्ष्यैर्भोज्यैश्च (भक्ष्यभो).

(५) भा. २।११।६०; भाम्. २।१२।१८ त्पार्थ (द्राजन्).

(६) भा. २।११।६१; भाम्. २।१२।१९ विक्तः स (विक्तश्च).

(७) भा. १।४।१६; भाम्. १।४।१७.

‘तस्य कार्दमः पुत्रस्तेतायुगमुखेऽभवत् ।
इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः ॥
‘तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते स्म वशे तदा ।
स हि सम्राडभूतेषां वृत्तेन च बलेन च ॥
‘तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।
मरुतो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशः ॥
‘पारावारमभिव्याप्य शासना यस्य नान्यथा ।
तस्याधीनास्तु विज्ञेया राजानश्च अधीश्वराः ॥

नारदः

राजा त्रिविधः— (१) सम्राट् चक्रवर्ती वा (२) सकरः
(३) अकरोऽधीश्वरो वा

‘राजानमविशेषेण निजगाद मनुः पुरा ।
विशेषेणैव वक्ष्यामि संशयो न यथा भवेत् ॥
राजा तु त्रिविधो ज्ञेयः सम्राट् च सकरोऽकरः ।
सर्वेभ्यः क्षितिपालेभ्यो नित्यं गृह्णाति वै करम् ॥
स सम्राडिति विज्ञेयश्चक्रवर्ती स एव हि ।
मासि मासि करं दद्यात्प्रत्यब्दं च तथैव च ॥
सकरः स तु विज्ञेयो राजलक्षणसंयुतः ।
करं संदेशव्याजेन यो ददाति हि स्वेच्छया ।
अधीश्वरं तमेवाहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

राजा त्रिविधः— सम्राट्, सकरः, अकरश्च । तद्वाह
नीतौ नारदः— राजानमित्यादि । महाभारते— ‘इन्द्राद-
नवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः । तस्य सर्वे महीपाला
वर्तन्ते स्म वशे तदा ॥ स हि सम्राडभूतेषां वित्तेन च
बलेन च । पारावारमभिव्याप्य शासना यस्य नान्यथा ।
तस्याधीनास्तु विज्ञेया राजानश्च अधीश्वराः ॥’
(भा. १४।४।१७-१८) । तथा च सकलराजेभ्यो यः
करग्राही स सम्राट् । सम्राजे करदो यः स सकरः ।

(१) भा. १४।४।१७ ; भा. ३ ; रार. ३ उच.

(२) भा. १४।४।१८ ; भा. ३ ; रार. ३ तदा

(सदा) वृत्तेन (वित्तेन).

(३) भा. १४।४।२३ ; भा. ३.

(४) रार. ४.

(५) रार. ३.

घ. को. १०५

स्वेच्छया करदोऽकरः । स्मृत्यादावमी राजत्वेन प्रख्याताः ।
लोके तु राजेति सकरः, चक्रवर्ती सम्राट्, अधीश्वरो
महाराज इति प्रसिद्धाः, विशेषप्रतिपत्त्यनुरोधात् ।
परंतु त्रयाणामपि धर्मे सममेव (आहुः), विशेषा-
नभिधानात् । तथा च मनुः— ‘इन्द्रानिलयमार्काणाम्
.....’ (७।४-६, ९) । व्यासः— ‘पर्जन्य इव लोक-
नामाधारः पृथिवीपतिः ।’ । राजनीतिकामधेनौ— ‘अधी-
श्वरो द्विविधः— शौर्यादकरः, सम्राडनुग्रहादकरः । आद्यः
स्वेच्छयैव दण्डादि ददाति, द्वितीयोऽप्यनुग्रहात्, ‘अकरस्तु
स्वयं सर्वं यदि सम्राडनुग्रहः । तदा न्यायपथेनैव कुरुते
रिपुसूदन ॥’ इति स्मृतेः । द्वितीयाभिप्रायेणेदम् । आद्यः
शमार्थं संदेशव्याजेन किञ्चित् करं ददाति । सकरोऽपि
द्विविधः— अधिकृतदण्डादिः, अनधिकृतदण्डादिः ।
आद्यस्य न्याये पुनर्न्यायः, तेन कृतो दण्डो न निवर्तते ।
द्वितीयस्य न्यायेऽधिकारः, दण्डे नाधिकारः । न्यायस्य
पुनर्न्यायोऽपि । यदि हठात्कारेण विरुद्धमाचरति तदा साहसे
यथासाहसं धनग्रहणदण्डः, असाहसे तत्समीपं गते प्रसाद-
करमनादाय दिनद्वयं दिनत्रयं वा स्वदर्शनं न कारयतीति
तिरस्कारः सम्राजा करणीयः । तत्प्रजासु तत्कृतं सम्राज्ञाऽनि-
वर्त्यम्, ‘अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः’
(नास्मृ. ४।३३) इति नारदीयात् । अस्याप्यत्रैव
तात्पर्यम्, सम्राडादौ तदसंभवात् । संप्रदायोऽपि तथैव
इति ।

रार. ३-५

आश्वलायनः

सार्वभौमलक्षणम्

‘सर्वभूमेः पतित्वाच्च सार्वभौमः स भूपतिः ॥

शुक्रनीतिः

राजानः सामन्तमाण्डलिकराजमहाराजस्वराट्सम्राड्विराट्-

सार्वभौमाः अष्टविधाः उत्तरोत्तरं वरीयांसः

‘लक्ष्मकर्षमितो भागो राजतो यस्य जायते ।

वत्सरे वत्सरे नित्यं प्रजानां त्वविपीडनैः ॥

(१) आश्वस्मृ. ८।६.

(२) शुनी. १।१८३-१८७.

सामन्तः स नृपः प्रोक्तो यावल्लक्षत्रयावधि ।

तदूर्ध्वं दशलक्षान्तो नृपो माण्डलिकः स्मृतः ॥

यस्य वत्सरे वत्सरे प्रतिवत्सरं प्रजानां अविपीडनैः
पीडनं विना नित्यं निश्चितं लक्षकर्षमितः लक्षकर्षपरिमितः
राजतः भागः रौप्यमुद्रारूपराजस्वं जायते सः सामन्तः
प्रोक्तः कथितः । लक्षत्रयावधि यावत् लक्षत्रितयपरिमित-
रौप्यमुद्रारूपराजस्वं यस्य प्रतिवत्सरं उत्पद्यते स नृपः ।
तदूर्ध्वं दशलक्षान्तः लक्षचतुष्टयावधिदशलक्षपर्यन्तराजस्वं
यस्य प्रतिवत्सरं उत्पद्यते स नृपः माण्डलिकः स्मृतः
कथितः । शुनीटी.

तदूर्ध्वं तु भवेद्राजा यावद्विशतिलक्षकः ।

पञ्चाशलक्षपर्यन्तो महाराजः प्रकीर्तितः ॥

तदूर्ध्वं यावद्विशतिलक्षकः एकादशलक्षावधिविशति-
लक्षपर्यन्ताधिपतिरित्यर्थः, राजा भवेत् । तदूर्ध्वं पञ्चाशलक्ष-
पर्यन्तः एकविंशत्यवधिपञ्चाशलक्षपर्यन्ताधिपतिः महाराजः
प्रकीर्तितः कथितः । शुनीटी.

ततस्तु कोटिपर्यन्तः स्वराट् सम्राट् ततः परम् ।
दशकोटिमितो यावद्विराट् तु तदनन्तरम् ॥

पञ्चाशत्कोटिपर्यन्तः सार्वभौमस्ततः परम् ।

सप्तद्वीपा च पृथिवी यस्य वयसा भवेत्सदा ॥

ततः तदूर्ध्वं कोटिपर्यन्तः एकपञ्चाशदवधिकोटिपर्यन्ता-
धिपतिः स्वराट्, ततः तदूर्ध्वं दशकोटिमितः कोटिद्वया-
वधिरदशकोटिपर्यन्ताधिपतिः सम्राट्, तदनन्तरं पञ्चाश-
त्कोटिपर्यन्तः एकादशकोट्यवधिपञ्चाशत्कोटिपर्यन्ताधिपतिः
विराट् भवति । ततः परं सप्तद्वीपा पृथिवी यस्य सदा
वयसा वयं गता भवेत् सः सार्वभौमः सर्वभूमीश्वरः
चक्रवर्तीत्यर्थः, भवेत् । शुनीटी.

सामन्तादिसमा ये तु भृत्या अधिकृता भुवि ।

तेऽनुसामन्तसंज्ञाः स्यू राजभागहराः क्रमात् ॥

ये तु भुवि पृथिव्यां भृत्या वेतनेन केनचित्
निर्दिष्टमूल्येनेत्यर्थः, अधिकृताः प्रजानां पालनकर्मणि

(१) शुनी. १।१८९-१९२.

नियुक्ता इत्यर्थः, ते सामन्तादिसमाः सामन्तादीनां
पूर्वोक्तानां समाः समानकार्यकारिण इत्यर्थः, ते तु क्रमात्
यथाक्रमं राजभागहराः राजग्राह्याहारिणः सामन्तसंज्ञाः
सामन्तादिनामधारिणो न भवन्तीति शेषः (?) ।
शुनीटी.

सामन्तादिपदभ्रष्टास्तत्तुल्यं भृतिपोषिताः ।

महाराजादिमिस्ते तु हीनसामन्तसंज्ञकाः ॥

ये तु सामन्तादिपदेभ्यो भ्रष्टाः विच्युताः अपि
महाराजादिभिः तत्तुल्यं यथा तथा भृत्या वेतनेन
पोषिताः पालिताः भवन्ति ते तु हीनसामन्तसंज्ञकाः हीन-
सामन्ता इति कथिताः । शुनीटी.

शतग्रामाधिपो यस्तु सोऽपि सामन्तसंज्ञकः ।

शतग्रामे चाधिकृतोऽनुसामन्तो नृपेण सः ॥

यस्तु शतग्रामाणां अधिपः सोऽपि सामन्तसंज्ञकः
सामन्त इति कथितः । यस्तु नृपेण शतग्रामे अधिकृतः
नियुक्तः सः अनुसामन्तः, उक्त इति शेषः । स्वायत्त-
परायत्ततया भेद इति भावः । शुनीटी.

अधिकृतो दशग्रामे नायकः स च कीर्तितः ।

आशापालोऽयुतग्रामभागभाक् च स्वराडपि ॥

यः दशग्रामे अधिकृतः दशानां ग्रामाणां रक्षणकर्मणि
नियुक्त इत्यर्थः, सः नायकः कीर्तितः । यस्तु अयुत-
ग्रामाणां दशसहस्रग्रामाणां भागभाक् राजस्वग्राही सः
आशापालः दिक्पालः तथा स्वराट् अपि, कीर्तित
इति शेषः । शुनीटी.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

अकरप्रकारो

● अकरस्तु स्वयं सर्वं यदि सम्राडनुग्रहः ।

तदा न्यायपथेनैव कुरुते रिपूसूदन ॥

* राख्याख्याने ' राजानमविशेषण ' इत्यादिनामद-
वचनेषु (पृ. ८३५) द्रष्टव्यम् ।

(१) रा. ४.

राज्याधिकारी

हारीतः

राज्येऽधिकृतो लक्षणसंपन्नो ज्येष्ठः पुत्रः

*यदा राजा जरायुक्तो रोगार्तो निःस्पृहोऽपि च ।
आसन्नमृत्युं विज्ञाय कुलधर्मं विचारयन् ॥
तदा पौरजनान् सर्वानाहूय मन्त्रयेच्च तैः ।
सप्ताङ्गानि च राज्यानि ज्येष्ठपुत्राय दापयेत् ॥
दापयेत् दद्यात् । रार. ६६

आपस्तम्बः

पुत्रो ज्येष्ठ एव राज्येऽधिकृतः

ज्येष्ठो दायाद इत्येके ॥

(१) एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः, इतरे तु तमुपजीवेयुः, सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति ।
तथा च गौतमः— 'सर्वे वा पूर्वजस्येतरान् विभूयात्पितृवत्'
(गौध. २८।३) । उ.

(२) इदं राज्ये विभागाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्
राज्यविषयमिति बहुभिर्व्याख्यातम् । राप्र. ३५

* राजनीतिरत्नाकरे 'यदा राजा ...' 'तदा पौर-
जनान् ...' 'विधाय वृत्तिं बहूनां राज्यं ज्येष्ठाय दापयेत्'
इति त्रीणि वचनानि अनुक्रम्य 'इति राजनीतौ हारीतनारद-
वचनेभ्यः' इत्युक्तम् । तत्र इमानि त्रीण्यपि वचनानि हारित-
नारदयोः प्रत्येकमित्येकः पक्षः, आद्ययोरेकवाक्यत्वात् ते
हारीतस्य, तृतीयं नारदस्येति द्वितीयो यथासंख्यपक्षश्च संभवति ।
तत्र अस्माभिः लाघवानुरोधेन द्वितीयपक्षमाश्रित्य वचनसंग्रहः
कृतः ।

(१) रार. ६६.

(२) आध. २।१.४६; राप्र. ३५ (अत्येको०).

महाभारतम्

ज्येष्ठः पुत्रो राज्याधिकृतः पितुर्वाऽभिमतः कनीयानपि

पुत्रः इति मतद्वयम्

वैशम्पायन उवाच—

'पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ।
राज्यं चैव गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ॥
'प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुषस्तदा ।
यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥
'अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥

कनीयसं कनीयांसम् ।

नीटी.

'कथं शुक्रस्य नसारं देवयान्याः सुतं प्रभो ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यसि ॥

नसारं दौहित्रम् ।

नीटी.

'यदुज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः ।
शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्यस्ततोऽनुः पूरुरेव च ॥

(१) भा. १।८०।१०; भासु. १।८५।१७ चैव
गृहाणेदं (चैव गृहाण त्वं).

(२) भा. १।८०।११; भासु. १।८५।१८; मत्स्य.
३४।१४ च (स).

(३) भा. १।८०।१२; भासु. १।८५।१९; मत्स्य.
३४।१५ नृपतिं (च नृपं); लिङ्गा. १।६६।८१ मत्स्यवत्.

(४) भा. १।८०।१३; भासु. १।८५।२०
प्रदास्यसि (प्रयच्छसि); मत्स्य. ३४।१६ नसारं (दौहित्रं);
लिङ्गा. १।६६।८२ राज्यं पूरोः प्रदास्यसि (कनीयान् राज्य-
मर्हति).

(५) भा. १।८०।१४; भासु. १।८५।२१; मत्स्य.
३४।१७ पूर्वाधे (ज्येष्ठो यदुस्तव सुतस्तुर्वसुस्तदनन्तरम् ।)

कनीयाऽनुः (स्तथाऽनुः).

*कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति ।

एतत्संबोधयामस्त्वां धर्मं त्वमनुपालय ॥

ज्येष्ठं तिरस्कृत्य कनीयसे राज्यदानमधर्मं इति वचना-
शयः । रार. ६७

ययातिरुवाच—

*ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः ।

ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन ॥

*मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ।

प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥

नियोगः आज्ञा ।

नीटी.

*मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ।

स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥

अनौरसोऽपि यः पुत्रवद्वर्तते स एव पुत्रः, न
स्वन्यः । नीटी.

*यदुनाऽहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनाऽपि च ।

द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥

(१) भा. १।८०।१५ ; भाम्. १।८५।२२ त्वमनु
(त्वं प्रति) ; मत्स्य. ३४।१८ ज्येष्ठान (ज्येष्ठम) धर्मं
स्वम (स्वधर्मम) ; लिङ्ग. १।६६।८२-८३ धर्मं त्वम
(धर्मं च ज) उक्त. ; रार. ६७ त्वमनु (त्वं परि).

(२) भा. १।८०।१६ ; भाम्. १।८५।२३ ; मत्स्य.
३४।१९ यथा (यतो) ; लिङ्ग. १।६७।१.

(३) भा. १।८०।१७ ; भाम्. १।८५।२४ ; मत्स्य.
३४।२० ; लिङ्ग. १।६७।२ कूलः पितुर्यश्च (कूलमति-
दैवैव).

(४) भा. १।८०।१८ ; भाम्. १।८५।२५ ; मत्स्य.
३४।२१ ; लिङ्ग. १।६७।३ दितः पथ्यश्च यः सुतः (तत्तद्भिः
पुत्रः प्रशस्यते) बधच (बधु) पितृमातृषु (मातृपितृषु).

(५) भा. १।८०।१९ ; भाम्. १।८५।२६ ; मत्स्य.
३४।२२ ऽपि च (ऽपि वा) मय्यवज्ञा (मय्यवज्ञा) ;
लिङ्ग. १।६७।४ द्रुह्युना (द्रुह्येन).

*पूरुणा मे कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।

कनीयान् मम दायादो जरा येन धृता मम ।

मम कामः स च कृतः पूरुणा पुत्ररूपिणा ॥

*शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।

पुत्रो यत्त्वाऽनुवर्तते स राजा पृथिवीपतिः ।

भवतोऽनुनयाम्येवं पूरु राज्येऽभिषिच्यताम् ॥

प्रकृतय ऊचुः—

*यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।

सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभो ॥

*अहं पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव ।

वरदानेन शुकस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥

वैशम्पायन उवाच—

*पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ।

अभ्यषिञ्चततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मजम् ॥

(१) भा. १।८०।२० ; भाम्. १।८५।२७-२८
मे (तु) मानितश्च (मानितं च) जरा येन धृता (धृता येन
जरा) पुत्र (भित्र) ; मत्स्य. ३४।२३-२४ मानितश्च
(मानितं च) ; लिङ्ग. १।६७।५ मे (व) एतच्छ्लोकान-
न्तरं *शुक्रेण मे समादिष्टा देवयान्याः कृते जरा । प्राथितेव
पुनस्तैन जरा संचारिणी कृता ॥ * अयं श्लोकः अधिकः ।

(२) भा. १।८०।२१ ; भाम्. १।८५।२८-२९ ;
मत्स्य. ३४।२४-२५ भवतोऽनुनयाम्येवं (भवन्तः प्रति-
जानन्तु) ; लिङ्ग. १।६७।७-८ राजा पृथिवीपतिः
(ते राज्यधरास्त्विति) तृतीयाधे (भवन्तोऽप्यनुजानन्तु पूरु
राज्येऽभिषिच्यते ।).

(३) भा. १।८०।२२ ; भाम्. १।८५।३० स प्रभो
(सत्तमः) ; मत्स्य. ३४।२६ सर्वम (सर्वं सोऽ) ; लिङ्ग.
१।६७।८-९ प्रभो (प्रभुः).

(४) भा. १।८०।२३ ; भाम्. १।८५।३१ ; मत्स्य.
३४।२७ अहं पूरुरिदं (अहं पूरुरिदं) सुतः (प्रियः) ;
लिङ्ग. १।६७।९-१० जिह्वा (वाक्) वक्तुमुत्तरम्
(कर्तुमन्यथा).

(५) भा. १।८०।२४ ; भाम्. १।८५।३२ मात्मजम्
(मात्मनः) ; मत्स्य. ३४।२८ अभ्यषिञ्चत (अभिषिच्य त)

पित्रा शंतनुना अनुमतः भीष्मात् कनीयान् सत्यवतीसुतः

भीष्मेण प्रतिज्ञया राज्येऽधिकृत इति स्वीकृतः

कन्यापितृत्वात् किंचित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।

बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥

यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।

न स जातु सुखं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥

एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।

एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥

एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।

शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥

इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।

नैव जातो न वाऽजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।

योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥

इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।

चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थं भरतर्षभ ॥

त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।

कन्यायाश्चैव धर्मात्मन् प्रमुर्दानाय चेश्वरः ॥

स्वे सुत (स्वसुत) ; लिङ्ग. १।६७।१०-११ पौरजान (एवं जान) उत्तरार्धे (अभिषिच्य ततो राज्ये पूर्वं स सुतमात्मनः ॥) .

(१) भा. १।९४।७४ ; भासु. १।१००।८२ भरतर्षभ (त्वो नराधिप) .

(२) भा. १।९४।७५ ; भासु. १।१००।८३ सुखं (विरं) .

(३) भा. १।९४।७६-७७ ; भासु. १।१००।८४ -८५ .

(४) भा. १।९४।७८ ; भासु. १।१००।८६ मत (व्रत) .

(५) भा. १।९४।७९ ; भासु. १।१००।८७ ; राप्र. ४१ .

(६) भा. १।९४।८० ; भासु. १।१००।८८ ; राप्र. ४१ तं दाशः (स दाशः) पू .

(७) भा. १।९४।८१ ; भासु. १।१००।८९ पर्याप्तः शंतनो (संप्राप्तः शांतनो) .

इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।

कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिदम् ॥

कौमारिकाणां कुमारीस्नेहवताम् । नीटी .

* यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।

राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥

* नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।

तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥

* तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।

प्रत्यजानात्तदा राजन् पितुः प्रियचिकीर्षया ॥

देवव्रत उवाच-

* दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।

शृण्वतां भूमिपालानां यद्ब्रवीमि पितुः कृते ॥

* राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।

अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥

* रामन्याख्यानं ' ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् ' इति मनु-
वचने द्रष्टव्यम् ।

(१) भा. १।९४।८२ ; भासु. १।१००।९० .

(२) भा. १।९४।८३ ; भासु. १।१००।९१ ;
राप्र. ४१ तवैव (तथैव) ; राकौ. २३६ रामवत् ;
बाल. १।३०९ पृ. ६१५ .

(३) भा. १।९४।८४ ; भासु. १।१००।९२ ;
राप्र. ४१ यत्तु (यत्तु) ; राकौ. २३६ या तन्म
(येतन्म) शेषं रामवत् ; बाल. १।३०९ पृ. ६१५ .

(४) भा. १।९४।८५ ; भासु. १।१००।९३ तस्य
तन्मत (तस्यैतन्मत) .

(५) भा. १।९४।८६ ; भासु. १।१००।९४ .

(६) भा. १।९४।८७ ; भासु. १।१००।९५ नराधिप
(नराधिपाः) करोम्येष (करिष्येऽव) ; राप्र. ४२ मया
(यथा) शेषं भासुवत् ; राकौ. २३६ करोम्येष
(करिष्येऽव) ; बाल. १।३०९ पृ. ६१६ राकौवत् .

अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥

अन्धस्य संकरजस्य च राज्येऽनधिकारः

#नान्धः कुरुणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥

धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥

पारशवत्वात् शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातत्वात् । करणत्वा-
च्चेत्यपपाठः । लक्षण्या वा तथा व्याख्येयम्, 'शूद्रायां
करणो वैश्यात्' इति तन्निर्वचनात् । नीटी.

ज्येष्ठः पुत्रो राज्ये यौवराज्ये चाधिकृतः यथा युधिष्ठिरः

ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

“गुणैः समुदितान् दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।
कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ॥

राप्रव्याख्यानं 'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्' इति मनु-
वचने द्रष्टव्यम् ।

(१) भा. १९४।८८ ; भासु. ११९००।९६ ;
राप्र. ४२ पू. ; राको. २३६ पू. ; बाल. १।३०९
पृ. ६१६ पू.

(२) भा. ११००१११ ; मामु. ११०६१११ ;
राप्र. ३९.

(३) आ. ११०२।२३; भासु. ११०९।२५
उत्तरार्धे (पारशवत्वाद्विदुरो राजा पाण्डुर्बभूव ह ॥) ;
राप्र. ४० द्वाज्यं न प्रत्यपद्यत (तद्वाज्यं न प्रपद्यत)
उत्तरार्धे (पारशवत्वाच्च विदुरो राजा पाण्डुर्बभूव ह ॥) ;
राकी. २३५ भामुवद ; बाल. १३०९ पृ. ६१५ द्वाज्यं
न प्रत्यपद्यत (तद्वाज्यं न प्रतिपद्यते) शेषं राप्रवत्.

(४) भामु. ११३९११; राप्र. ४१.

(५) भा. ११२९१४ ; भासु. ११४१२३-२४
 ' गुणैः समुदितान् ' इत्यर्थानन्तरम् ' कथयांचक्रिते तेषां गुणान्
 संसत्सु भारत । राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ॥ '
 हरियं श्लोकोऽधिकः ; रात्र. ४० सर्वं भासुवत् .

प्रज्ञाचक्षुरक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यमप्राप्तवान् पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥

प्रहाचक्षुः अन्धः, अत एव अनधिकाराद्राज्यं न
प्राप्तवान् । स इदानीमपि पुत्रद्वारा कथं नृपतिर्भवेत् ? न
कथमपि, द्वारलोपादित्यर्थः । नीटी-

तथा भीष्मः शान्तनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु प्रहीष्यति ॥

ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ॥

सत्यं कारुण्यं वेदश्च तद्वन्तम् । नीटी.

स हि भीष्मं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥

“पितृतः प्राप्तवान्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥

प्राप्तं ज्येष्ठत्वात्प्राप्तमपि । नीटी.

‘स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥

(१) भा. ११२९।५ ; आमु. ११४१।२५ ज्यमप्राप्त.
(ज्यं न प्राप्त) ; राप्र. ४० आमुवत् ; राकी. २३६
आमुवत् ; बाल. १।३०९ पृ. ६१६ आमुवत्.

(२) भा. ११२९।६ ; भासु. ११४१।२६ भीष्मः
शान्तनवः (शान्तनवो भीष्मः) नाथ (न स) ; राप्र.
४०-४१ भासुवत् ; राकौ. २३६ भासुवत् ; बाल.
१।३०९ पृ. ६१६ भासुवत्.

(३) मा. ११२९।७ ; मामु. ११४१।२७ पाण्डव-
ज्येष्ठं (पाण्डवज्येष्ठं) सत्यं करुण (सत्यकारुण्य) ; राम.
४१ साध्व्य (साध्वन्यं) करुण (कारुण्य) ; राकौ.
२३६ रामवत् ; बाल. १।३०९ पृ. ६१६ शालिनम्
(शालिनम्) साध्व्य (साध्वन्यं) शेषं मामुवत् .

(४) भा. ११२९।८ ; भासु. ११४१।३८.

(५) भा. १।१२९।१४; भाष्य. १।१४१।३४
'दुर्योधन उवाच' इत्यधिकम्, त्वमप्य (त्वमन्ध).

(६) भा. १।१२९।१५ ; भासु. १।१४१।३५.
तस्येति (तस्येति).

दायाद्यं दायादः पुत्रः तद्योग्यं राज्यम् । तस्य
पाण्डवस्य । नीटी.

ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥

निरयं दुःखम् । नीटी.

अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥
तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥
विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसाऽऽवृतः ।
धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनो श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।
कुत एव महाप्राज्ञो माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥
तद्वाज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽयमनुमन्यते ।
विवाह्यमानानस्थाने कौन्तेयान् भरतर्षभान् ॥

(१) भा. १।१२९।१६ ; भा. १।१४१।३६.

(२) भा. १।१२९।१७ ; भा. १।१४१।३७

शीघ्रं वि (नीतिवि).

(३) भा. १।१२९।१८ ; भा. १।१४१।३८
पूर्वार्धे (यदि त्वं हि पुरा राजविद् राज्यमवाप्तवान्).

(४) भा. १।१३३।६ ; भा. १।१४५।६ उत्तरार्धे
(दीनान् दृष्ट्वा पाण्डुसुतानतीव शृशङ्खिताः ॥).

(५) भा. १।१३३।७ ; भा. १।१४५।७ तमसा-
ऽऽवृतः (स सुमन्दधीः) धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न (कौन्तेयो धृत-
राष्ट्रस्तु न).

(६) भा. १।१३३।८ ; भा. १।१४५।८-९ महा-
प्राज्ञौ (महात्मानौ).

(७) भा. १।१३३।९ ; भा. १।१४५।९-१०
तद्वाज्यं (तान् राज्यं) प्राप्तं (प्राप्तान्) द्वितीयार्धे (अधर्म्य-

पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छान्ततवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥
स तस्मिन् पुरुषज्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान् बालान् धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥
वयमेतदमृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान् विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥
ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
राजा कुरुणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥
ज्येष्ठाय राज्यमददाद् धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसस्तथा क्षत्रुः कुरुवंशविवर्धनः ॥
ज्येष्ठः अन्धत्वादनर्हः, क्षत्रा वियोनित्वादनर्हः इति
सूचयन् यथा ज्येष्ठाय ददात् तथा क्षत्रे विदुरायपि
न्यासं भूतमददादिति भावः । नीटी.
ततः सिंहासने राजन् स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितो नृपः ॥
ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री
धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं
राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥

मिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते ।) कौन्तेयान् भरतर्षभान्
(नगरे योऽभिगम्यते) ; रात्र. ४१ (तान् राज्यं पितृतः
प्राप्तान् धृतराष्ट्रो न मृष्यति ।) प्रथमार्धमात्रम्.

(१) भा. १।१३३।१० ; भा. १।१४५।११.

(२) भा. १।१३३।११ ; भा. १।१४५।१२ दिष्ट
(देव) ; रात्र. ४१ मृष्यते (मृष्यति) उक्त.

(३) भा. १।१३३।१२ ; भा. १।१४५।१३
दमृष्यन्तः (दनिच्छन्तः) याति (गन्ता) ; रात्र. ४१ दमृ-
ष्यन्तः (दनिच्छामः) याति (गन्ता).

(४) भा. ५।१४६।३ ; भा. ५।१४८।३ ततः (तथा).

(५) भा. ५।१४६।४ ; भा. ५।१४८।४ वददधु
(ददधु) उक्तार्धे (यवीयसे तथा क्षत्रे कुरुणां वंशवर्धनः ॥).

(६) भा. ५।१४६।५ ; भा. ५।१४८।५.

(७) भा. ५।१४६।२७-२८ ; भा. ५।१४८।
२८-२९.

ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं
पापस्य साम्राज्यपरिच्छदस्य ॥

‘राज्यं कुरुणामनुपूर्वभोग्यं
क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
त्वं पापबुद्धेऽतिवृशंसकर्मन्
राज्यं कुरुणामनयाद्विहंसि ॥

‘राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं
दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥

‘राजा च क्षत्ता च महानुभावौ
भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥

‘राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं
तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां
पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥

‘यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा
देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।
सर्वं तदस्माभिरहस्य धर्मं
ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥

(१) भा. ५।१४६।२९; भाम. ५।१४८।३० भोग्यं
(भोज्यं).

(२) भा. ५।१४६।३०; भाम. ५।१४८।३१.

(३) भा. ५।१४६।३१; भाम. ५।१४८।३२
राज्यकामो (कामयेयो).

(४) भा. ५।१४६।३२; भाम. ५।१४८।३३.

(५) भा. ५।१४६।३३; भाम. ५।१४८।३४
धर्मं ग्राह्यं स्वधर्मं (कार्यं राज्यं स्वधर्मान्).

‘अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य
त्रयान्नृपो यद्विदुरस्तथैव ।
कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्य
धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥

‘न्यायागतं राज्यमिदं कुरुणां
युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥

पितृरनुमतः कर्तयानपि पुत्रो राज्येऽधिकृतः

वासुदेव उवाच-

‘एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥

‘दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वं वक्ष्यामि पुत्रक ।
तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥

‘सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरुणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्रभूव षष्ठो वै ययातिर्नहुषात्मजः ॥

‘तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥

‘पूरुयवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितुर्वृषपर्वणः ॥

(१) भा. ५।१४६।३४; भाम. ५।१४८।३५.
यद्वि (ज्यं वि) युज्य (योज्यं).

(२) भा. ५।१४६।३५; भाम. ५।१४८।३६.

(३) भा. ५।१४७।१; भाम. ५।१४९।१ नृप
(राज).

(४) भा. ५।१४७।२; भाम. ५।१४९।२.

(५) भा. ५।१४७।३; भाम. ५।१४९।३ षष्ठो वै
(षष्ठोऽयं).

(६) भा. ५।१४७।४; भाम. ५।१४९।४ दुश्च
(दुहि).

(७) भा. ५।१४७।५; भाम. ५।१४९।५.
शर्मिष्ठायाः (शर्मिष्ठया) दुहितुर्वृष (दुहिता वृष).

यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
 दौहित्रस्तात शुक्रस्य कार्यस्यामिततेजसः ॥
 यादवानां कुलकरो बलवान् वीर्यसंमतः ।
 अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥
 न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।
 अवमेने च पितरं भ्रातृश्चाप्यपराजितः ॥
 पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।
 वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाहये ॥
 तं पिता परमकुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।
 शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥
 ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
 शशाप तानपि कुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥
 यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
 राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥
 एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
 यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥
 अभिजायते प्राप्नोति । जायन्ते लभन्ते । नीटी.
 विरोगी अङ्गहीनो वा ज्येष्ठोऽपि पुत्रो राज्येऽपि कृतः,
 यवीयानपि अनामयः अव्यङ्गः पुत्रो राज्येऽपि कृतः
 तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।
 प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥

- (१) भा. ५।१४७।६-८; भासु. ५।१४९।६-८.
 (२) भा. ५।१४७।९; भासु. ५।१४९।९ तानव
 (तानियव).
 (३) भा. ५।१४७।१०; भासु. ५।१४९।१० व
 व्यपरो (क्वापि व्यरो).
 (४) भा. ५।१४७।११; भासु. ५।१४९।११
 दर्पितम् (दर्पिताः) तान्नि (तानिम्).
 (५) भा. ५।१४७।१२; भासु. ५।१४९।१२.
 (६) भा. ५।१४७।१३; भासु. ५।१४९।१३
 सौजमिना (सौऽपि जा).
 (७) भा. ५।१४७।१४-१५; भासु. ५।१४९।
 १४-१५.

तस्य प्रार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
 त्रयः प्रजहिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥
 देवापिरभवज्येष्ठो बाह्नीकस्तदनन्तरम् ।
 तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्ने पितामहः ॥
 देवापिस्तु महातेजास्त्वद्दोषी राजसत्तमः ।
 धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥
 त्वद्दोषी कुष्ठी । नीटी.
 पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
 सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः ॥
 ब्राह्मश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
 वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥
 बाह्नीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
 सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥
 अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
 संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
 मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥
 वृद्धः प्रतीपः । नीटी.
 तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
 सर्वे निवारयामासुर्देवापेरधिषेचनम् ॥

- (१) भा. ५।१४७।१६; भासु. ५।१४९।१६
 ज्येष्ठो (ज्येष्ठो) शंतनु (शंतनु).
 (२) भा. ५।१४७।१७-१८; भासु. ५।१४९।
 १७-१८.
 (३) भा. ५।१४७।१९; भासु. ५।१४९।१९
 प्राज्ञश्च (वदान्श्च).
 (४) भा. ५।१४७।२०; भासु. ५।१४९।२०
 शंतनोश्च (शंतनोश्च).
 (५) भा. ५।१४७।२१; भासु. ५।१४९।२१-२२
 सौभ्रात्रो (कारयामास सर्वाणि मङ्गलानि वै विभुः).
 (६) भा. ५।१४७।२२-२५; भासु. ५।१४९।
 २२-२५.

स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।
 अभ्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चाऽऽत्मजम् ॥
 आत्मजं देवापिम् । नीटी.
 एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
 प्रियः प्रजानामपि संस्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥
 हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
 इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्येषधन् द्विजर्षभाः ॥
 ततः प्रन्यथितात्माऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
 ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥
 बाह्लीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।
 पितृभ्रातृपरित्यज्य प्राप्तवान्पुरमृद्धिमत् ॥
 राज्यं त्यक्त्वा मातुलकुलं समाश्रित इति संवन्धः ।
 नीटी.

*बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शंतनुलोकविभुतः ।
 पितर्युपपत्ते राजन्नाजा राज्यमकारयत् ॥
 अकारयत् अकरोत् । नीटी.
 *तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
 ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्वीनाङ्ग इति भारत ॥
 पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।
 विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिदम् ।
 मय्यभाग्निनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥
 *अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि ॥

(१) भा. ५।१४७।२६ ; भासु. ५।१४९।२६
 तात्माऽसौ (ताङ्गोऽसौ) ममार तं मृतं (निवारितं नृपं).

(२) भा. ५।१४७।२७ ; भासु. ५।१४९।२७ कुले
 (कुलं) व्यवस्थितः (समाश्रितः) न्युरमृद्धिमत् (न्युरमृद्धि-
 मत्).

(३) भा. ५।१४७।२८ ; भासु. ५।१४९।२८
 शंतनु (शांतनु).

(४) भा. ५।१४७।२९-३० ; भासु. ५।१४९।
 २९-३१.

(५) भासु. ५।१४९।३१.

क्रमागतो गुणसंपन्नो राजपुत्र एव राज्येऽधिकृतः
 युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा
 न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
 स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता
 प्रशासिता चैव महानुभावः ॥
 स सत्यसंधः सतताग्रमत्तः
 शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
 प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी
 जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥
 आसमन्तात् अनुकम्पी दयावान् । नीटी.
 क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च
 सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
 भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च
 युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥
 *अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो
 लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
 क्रमागतं राज्यमिदं परेषां
 हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीतः ॥
 भ्राता पुत्रः पौत्रो वा पुत्राभावे कन्या वा अन्यगोत्रः प्रशस्तः
 कश्चिद्वै वा राज्येऽधिकृतः
 *सोऽयं त्वमिह संक्रान्तो विक्रमेण वसुंधराम् ।
 निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ ॥
 तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन् सुहृद्वृतः ।
 भ्रातृपुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥

(१) भा. ५।१४७।३१ ; भासु. ५।१४९।३२
 जनस्य (कुलस्य).

(२) भा. ५।१४७।३२ ; भासु. ५।१४९।३३
 सतताग्र (स तथाग्र).

(३) भा. ५।१४७।३३ ; भासु. ५।१४९।३४.

(४) भा. ५।१४७।३४ ; भासु. ५।१४९।३५ लुब्ध-
 स्तथा (लुब्धः सदा) दुर्विनीतः (दुर्विनीतः).

(५) भा. १२।३४।३० ; भासु. १२।३४।३२
 पूर्वार्धे (सेयं त्वामनुसंपाप्ता विक्रमेण वसुंधरा ।).

(६) भा. १२।३४।३१ ; भासु. १२।३४।३३.

हृतनाथानां स्त्रीणां शोकेन मम दोषोऽनन्त इत्युक्तं
तत्राऽऽह- तेषामिति । नीटी.

बालानपि च गर्भस्थान् सान्त्वानि समुदाचरन् ।
रञ्जयन् प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुंधराम् ॥
कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्रामिषेचय ॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियवर्षम् ॥

अरक्षितारं राजानमपास्य अन्यस्य राज्याभिषेके

राष्ट्रस्थाधिकारः

न्यास उवाच-

आसीत्कृतयुगे पूर्वं मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महेश्वासः प्रजातिरिति विश्रुतः ॥
प्रजातेरभवत्पुत्रः क्षुप इत्यभिषिष्टः ।
क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ॥
तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परमधार्मिकम् ।
तांस्तु सर्वान् महीपालानिक्ष्वाकुरकरोत्प्रभुः ॥
तेषां ज्येष्ठस्तु विशोऽभूत्प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
विशस्य पुत्रः कल्याणो विविशो नाम भारत ॥
विविशस्य सुता राजन् बभूवुर्दश पञ्च च ।
सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥
दानधर्मरताः सन्तः सततं प्रियवादिनः ।
तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान् सर्वानपीडयत् ॥

(१) भा. १२।३४।३२-३३ ; भासु. १२।३३।४४-४५ सान्त्वानि (सान्त्वेन).

(२) भा. १२।३३।१९ ; भासु.

(३) भा. १४।४।२ ; भासु. १४।४।२ पूर्वं (ततः)
महेश्वासः प्रजाति (महाबाहुः प्रसंघि).

(४) भा. १४।४।३ ; भासु. १४।४।३ प्रजाति
(प्रसंघे) पुत्रस्ति (पुत्र इ).

(५) भा. १४।४।४-६ ; भासु.

(६) भा. १४।४।७ ; भासु. १४।४।७ सन्तः

(सन्तः)

खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्यमकण्टकम् ।
नाशकरोद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥
तमपास्य च तद्राष्ट्रं तस्य पुत्रं सुवर्चसम् ।
अभ्यषिञ्चत राजेन्द्र मुदितं चाभवत्तदा ॥

वाल्मीकिरामायणम्

कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठो गुणसंपन्नः पुत्र एव अधिकृतः,

राज्यमविभाज्यं पुत्रेभु

तमेवं बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमं सुतम् ।
प्रेक्ष्य राजा दशरथश्चिन्तयामास तं प्रति ॥
तस्य बुद्धिरियं जाता वृद्धस्य चिरजीविनः ।
यौवराज्येऽभिषिञ्चामि सुतं राममिति स्थिरा ॥
सा तस्य परमा प्रीतिर्हृदये पर्यवर्तत ।
कदा रामं सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमिति प्रभोः ॥
वृद्धिकामो हि राष्ट्रस्य सर्वभूतानुकम्पकः ।
मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥
यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ ।
महीधरसमो धृत्यां गाम्भीर्ये सागरोपमः ॥

(१) भा. १४।४।८ ; भासु. १४।४।८ नाशकरो
(नाशक).

(२) भा. १४।४।९ ; भासु. १४।४।९ द्राष्टुं
(द्राष्ट्ये) विञ्चत (विञ्चन्त) मुदितं चाभवत् (मुदिता चाभवत्).

(३) वारा. २।३।२९ ; वाराकु. २।३।३४ तमेवं
(एतैस्तु) नुपमं (नुपमैः) उत्तरार्धे (दृष्ट्वा दशरथो राजा
चक्रे चिन्तां परंतपः ॥).

(४) वारा. २।३।३० ; वाराकु. २।३।३५ (अथ
राज्ञो बभूवुर्दश पञ्च वा) प्रीतिरेवा कथं रामो राजा
स्थानमपि जीवति ॥).

(५) वारा. २।३।३१ ; वाराकु. २।३।३६ (एषा
वास्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते । कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्य-
भिषिक्तमहं प्रियम् ॥).

(६) वारा. २।३।३२ ; वाराकु. २।३।३७ राष्ट्रस्य
(लोकस्य) कम्पकः (कम्पनः).

(७) वारा. २।३।३३ ; वाराकु. २।३।३८ गाम्भीर्ये
(सत्यम्) गुणवत्तरः).

महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् ।
अनेन चयसा दृष्ट्वा जीवन् स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥

कुलक्रमागतं राज्यं कम एव नियुज्य हि ।
तं समीक्ष्य महाराजः समुपेतं सुतं गुणैः ।
सह निश्चित्य सचिवैर्यौवराज्यममन्त्रयत् ॥

दिव्यं चैवान्तरिक्षे च भौमं चोत्पातजं भयम् ।
आचचक्षे स मेधावी शरीरे चाऽऽत्मनो जराम् ॥

ततस्ते मन्त्रयामासुर्यौवराज्यमभीप्सवः ।
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाहाय सर्वशः ॥

ब्राह्मणा मन्त्रिमुख्याश्च सर्वे वचनमब्रुवन् ।
पूर्णचन्द्राननस्यास्य सदृशस्याऽऽत्मनो गुणैः ॥

लोकप्रियत्वं रामस्य बुध्यते वै महात्मनः ।
आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसा च प्रियेण च ॥

काले काङ्क्षति संयोगं तेन त्वरति भूमिपः ।
अर्हत्येष हि धर्मात्मा यौवराज्यं महाबलः ॥

(१) वारा. २।३।३४ ; वाराकु. २।१।२९ जीवन्
(यथा).

(२) वारा. २।३।३५ ; वाराकु. २।१।४१ जः
समुपेतं सुतं गुणैः (जो युक्तं समुदितैः शुभैः) उत्तरार्धे
(निश्चित्य सचिवैः सार्धं युवराजममन्यत ॥) ' कुलक्रमागतं '
श्लेषं नास्ति.

(३) वारा. २।३।३६ ; वाराकु. २।१।४२ पूर्वार्धे
(दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ।) आचचक्षे स
(सचचक्षे च) .

(४) वारा. २।३।३७.

(५) वारा. २।३।३८ ; वाराकु. २।१।४३ (पूर्ण-
चन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः ।) उक्त.

(६) वारा. २।३।३९ ; वाराकु. २।१।४३-४४
पूर्वार्धे (लोके रामस्य बुबुधे सप्रियत्वं महात्मनः ।) श्रेयसा
(श्रेयसे).

(७) वारा. २।३।४० ; वाराकु. २।१।४४ (प्राप्त-
कालेन धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्भूपः ।) पू.

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवद्भिः प्रियवादिभिः ।
अन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं युवराजमिहेच्छथ ॥

आदिष्टो ह्यसि मे ज्येष्ठः प्रसूतः सदृशो गुणैः ॥

ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ।
उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥

त्वया यतः प्रजाश्रेष्ठाः स्वगुणैरनुरजिताः ।
तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥

* राप्रव्याख्यानं ' ज्येष्ठ एव तु गुणीवाद ' इति मनुवचने
असिधेव प्रकारे द्रष्टव्यम् ।

(१) वारा. २।५।२ ; वाराकु. २।३।२ पूर्वार्धे
(अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।) युवराजमिहे-
च्छथ (यौवराज्यमिच्छथ) ; राप्र. ३७ (जन्मज्येष्ठं
प्रियं पुत्रं यौवराज्ये यदीप्सथ ।) उक्त. ; राको. २३५
राप्रव, उक्त. ; बाल. १।३०९ पृ. ६१५ राप्रव, उक्त.

(२) राक. १७ ; राप्र. ३६ ; राको. २३४ ;
बाल. १।३०९ पृ. ६१४.

(३) वारा. २।५।२५ उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो (उत्पन्नः
सद्गुणैः पूज्यो) ; वाराकु. २।३।२९ ; राक. १७
यामसि (यामपि) उत्तरार्धे (उत्पन्नः त्वैगुणैर्ज्येष्ठो रामो
नामाऽऽत्मजः प्रियः ॥) ; राप्र. ३६ यामसि (यामपि)
उत्तरार्धे (तन्मत्तस्त्वं गुणज्येष्ठो रामनामात्मजः प्रियः ॥) ;
राको. २३४ यामसि (यामपि) उत्तरार्धे (तन्मतस्त्वं गुणज्येष्ठो
रामनामात्मजः प्रियः ॥) ; बाल. १।३०९ पृ. ६१४ यामसि
(यामपि) उत्तरार्धे (उत्पन्नस्त्वं गुणज्येष्ठो रामनामात्मजः
प्रियः ॥).

(४) वारा. २।५।२६ ; वाराकु. २।३।४० त्वया
अतः (यतस्त्वया) ; राक. १७ यतः प्रजाश्रेष्ठाः (तात
प्रजा श्रेष्ठाः) मवाप्नुहि (मवाप्स्यसि) ; राप्र. ३६ राक-
व, राको. २३४ यतः प्रजाश्रेष्ठाः (तात प्रजा श्रेष्ठाः)
गैरतु (गैरति) मवाप्नुहि (मवाप्स्यसि) ; बाल. १।३०९
पृ. ६१४ राकव.

१ धर्मात्मा गुरुवर्ती च कृतज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।
 रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥
 २ भ्रातृन् सर्वान् स द्वीर्षायुः पितृवत्पालयिष्यति ।
 मातृणां चैव सर्वासां प्रियाण्युपहरिष्यति ॥
 ३ विशेषतः पूजयति कौसल्यामप्यतीत्य माम् ।
 रामो राजीवताम्राक्षः सर्वत्र समदर्शनः ॥

४ अकल्याणं नास्ति रामे प्रद्वेषश्च महात्मनि ।
 संतापं मा कृथास्तस्माच्छ्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥

५ भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ।
 पितृपैतामहं राज्यं क्रमप्राप्तमवाप्स्यति ॥

६ सा त्वमभ्युदये प्राप्ते ममाऽऽनन्दे च मन्यरे ।
 भविष्यति च कल्याणे कथं नु परितप्यसे ॥
 ७ यथा मे भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
 कौसल्यातौऽतिरिक्तं च सौऽनुशुभ्रषते हि माम् ॥

राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तथा ।
 मन्यते हि यथाऽऽत्मानं तथा भ्रातृस्तु राघवः ॥

(१) वारा. २।१०।८ यौवराज्यमतोऽर्हति (युवराजत्व-
 मर्हति); वाराकु. २।८।१४ धर्मात्मा गुरुवर्ती च (धर्मज्ञो
 गुरुभिर्दान्तः); राम. ३६ धर्मात्मा गुरुवर्ती च (धर्मज्ञो
 गुणवान् दान्तः) राज्ञः सुतो (राजसुतो).

(२) वारा. २।१०।९; वाराकु. २।८।१५ सर्वान्
 स (श्रुत्यांश्च) पू.

(३) वारा. २।१०।१०.

(४) वारा. २।१०।११; वाराकु. २।८।१५
 संतापं मा कृथास्तस्माच्छ्रुत्वा (संतप्यसे कथं कुञ्जे श्रु) उक्तं.

(५) वारा. २।१०।१२; वाराकु. २।८।१६ ज्यं
 क्रमप्राप्तमवाप्स्यति (ज्यमवाप्ता पुरुषर्षभः).

(६) वारा. २।१०।१३; वाराकु. २।८।१७ ममा-
 ऽऽनन्दे (वतमाने) कथं नु (किमर्थं).

(७) वाराकु. २।८।१८-१९.

१ इत्येद्वचनं श्रुत्वा मन्यरा भृशदुःखिता ।
 २ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य कैकेयी पुनरब्रवीत् ॥

३ अनर्थदर्शिन्यप्रज्ञे नाऽऽत्मानमवबुध्यसे ।
 अगाधे दुःखपाताले मज्जन्ती त्वमनन्तके ॥

४ भविता राघवो राजा रामस्य च सुतस्ततः ।
 तस्यान्यस्तस्य चाप्यन्यो वंश्यो राजा भविष्यति ॥

५ राजवंशात्तु कैकेयि भरतः परिहास्यते ।
 न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ॥

६ बहूनामपि पुत्राणामेको राज्येऽभिषिच्यते ।
 स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥

स्थाप्यमानेष्वित्यादियुक्त्या एक एव राजा, तत्रापि
 ज्येष्ठ एवेति दर्शितम् । रार. ६७

७ तस्माज्ज्येष्ठेषु पुत्रेषु राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ।
 आसज्जन्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेषु वा ॥

(१) वारा. २।१०।१४; वाराकु. २।८।२० इत्ये-
 तद् (कैकेय्या व) च निः (विनिः) यौ पुनरब्र-
 (यौमिदमब्र).

(२) वारा. २।१०।१५; वाराकु. २।८।२१ दर्शिन्यप्रज्ञे
 (दर्शिनी मौख्यीव) उत्तरार्धे (शोकन्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती
 दुःखसागरे ॥).

(३) वारा. २।१०।१६; वाराकु. २।८।२२ रामस्य
 च सुतस्ततः (राघवस्यानु यः सुतः) पू.

(४) वारा. २।१०।१७ राज (राज्य) कैकेयि
 (कैकेयी) राज्ञः (राज्ञां) सुताः (सुतः); वाराकु. २।८।
 २२-२३; रार. ६७ उक्तः; राम. ३९ उक्तः.

(५) वारा. २।१०।१८; वाराकु. २।८।२३ उक्तः;
 रार. ६७; ७१ उत्तरार्धस्य निर्देशमात्रम्.

(६) वारा. २।१०।१९; वाराकु. २।८।२४
 ज्येष्ठेषु पुत्रेषु (ज्येष्ठे हि कैकेयि आसज्जन्य (स्थापयन्त्य)
 रेषु वा (रेष्वापि); रार. ६७ ज्येष्ठेषु पुत्रेषु (ज्येष्ठे
 हि कैकेयि आसज्जन्य (आसज्जन्य) रेषु वा (रेष्वापि);
 राम. ३९ वा (च).

आसज्जन्ति निःक्षिपन्ति । तन्त्राणि कार्याणि ।

रार. ६७

ते च ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव न संशयः ।

आसज्जन्यखिलं राज्यं न भ्रातृषु कथंचन ॥

अतोऽत्यन्तमपूजार्हस्तव पुत्रो भविष्यति ।

अनाथवत्सुखाद्वीनो राजवंशाच्च शाश्वतात् ॥

(कैकेयी प्रति दशरथवाक्यम् -)

बालोऽप्यसौ कथं राज्यं भरतः कारयिष्यति ।

ज्येष्ठे तिष्ठति राज्याहं रामे राजीवलोचने ॥

(कैकेयी प्रति भरतवाक्यम् -)

अस्मिन्कुले हि पूर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ।

अपरे भ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तन्ते समाहिताः ॥

न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्ष्यसे ।

गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥

सततं राजवृत्ते हि ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ।

राज्ञामेतत्समं तत्स्यादिदवाकूणां विशेषतः ॥

(सभां प्रति भरतवाक्यम् -)

ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ।

नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥

रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ॥

(१) वारा. २।१०।२० ; रार. ६७ स्वपुत्रेषु (सुपुत्रेषु) आसज्जन्य (आसज्जन्य) ; रार. ३९ ते च ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु (तेषु ज्येष्ठेषु पुत्रेषु).

(२) वारा. २।१०।२१ ; वाराकु. २।८।२५ अतोऽत्यन्तमपूजार्हस्त (असावत्यन्तनिर्भस्त) सुखाद्वीनो (सुखे-यश्च) शाश्वतात् (वस्तले).

(३) वारा. २।३७।७.

(४) वाराकु. २।७।२१-२३.

(५) वारा. २।९०।१०-११ (ज्येष्ठो भ्राता सदा राज्ये मामतोऽनुचितं कुले । भवन्तो वक्तुमर्हन्ति नैवं मां कुशला इव ॥ भ्राता मे गुणवान् ज्येष्ठो राजा भवितु-मर्हति ॥) ; वाराकु. २।७९।७-८.

ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ।

लघुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥

अयोध्यायामहं वस्तुं नोत्सहे भ्रातरं विना ।

सर्वश्रेष्ठगुणं ज्येष्ठं रामं राजीवलोचनम् ॥

पित्रा भुक्ता नृपश्रीर्मे दायार्थं तस्य धीमतः ।

नाधिगन्तुं मया शक्या सावित्री वृषलैरिव ॥

पितर्युपरते तस्मिंल्लोकनाथे महात्मनि ।

शरणं च गतिर्ज्येष्ठो भ्राता चैव पिता च मे ॥

(रामं प्रति भरतवाक्यम् -)

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्माकं नरर्षभ ।

ज्येष्ठे त्वयि स्थिते राजन्न कनीयान्भवेन्नृपः ॥

अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥

तस्य ज्येष्ठोऽसि दायार्थो राम इत्यभिविश्रुतः ।

तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्ष्य जनं नृप ॥

इदवाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।

पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥

(१) वारा. २।९२।१२ ; वाराकु. २।८२।१३.

(२) वारा. २।९२।१७-१९.

(३) वारा. २।११।१२ ; वाराकु. २।१०।१२-१३ स्माकं (स्मासु) उत्तरार्धे (ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजन्न कनीया-नृपो भवेत् ॥) ; रार. ६६ (शाश्वतोऽयं स्मृतो धर्मः पार्थिवानां नरर्षभ । न यवीयान् स्थिते ज्येष्ठे राजा भवितु-मर्हति ॥) व्यासः.

(४) वारा. २।१२।३० स्य चैव (स्यापि हि) ; वाराकु. २।११।३२.

(५) वारा. २।१२।३१ (तस्य पुत्रोऽसि वै ज्येष्ठो राम इत्यभिसंज्ञितः । प्रतिगृह्णीन् राज्यं स्वमवेक्ष्य जगन्नृपः ॥) ; वाराकु. २।११।३३.

(६) वारा. २।१२।३२ हि (तु) उत्तरार्धे (पूर्वजाभावरः पुत्रो राज्ये समभिषिच्यते ॥) ; वाराकु. २।११।३४ ; रार. ६७ हि (च) ज्येष्ठो राज्येऽभि- (राज्ये समभिषिच्यते) .

स. राघवाणां कुलधर्ममात्मनः

सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ।

प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनी

प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥

भ्राताऽपि राज्येऽधिकृतः

युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ।

अयुक्तं यद्धर्मेण त्वयाऽहं निहतो रणे ॥

कुलकर्मणो राज्ये ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः पुत्रोऽधिकृतः

इममप्यङ्गदं वीर यौवराज्येऽभिषेचय ।

ज्येष्ठस्य स सुतो ज्येष्ठः सहशो विक्रमेण ते ।

अङ्गदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

आत्मसंपन्नो विनीतः पुत्रः राज्येऽधिकृतः, तदभावे

पौत्रः पुत्रिकापुत्रो वा, तदभावे क्षेत्रजः, बहुषु

पुत्रेषु ज्येष्ठोऽधिकृतोऽनापदि

आत्मसंपन्नं सैन्यापत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत् ॥

स यद्येकपुत्रः पुत्रोत्पत्तावस्य वियतेत ।

पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्वा । वृद्धस्तु व्याधितो वा राजा

मातृबन्धुकुल्यगुणवत्सामन्तानामन्यतमेन क्षेत्रे

बीजमुत्पादयेत् । न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये

स्थापयेत् ॥

सः दुर्बुद्धिः एकपुत्रो यदि एक एव राज्ञः पुत्रश्चेत्

अस्य दुर्बुद्धेः पुत्रोत्पत्तौ पुत्रस्य राज्याहस्योत्पत्तौ वियतेत

विशेषेण यत्नं कुर्यात् । अथवा पुत्रिकापुत्रान् पुत्रिकायाः

“अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति” इति

(१) वारा. २।१२३।३३ प्रथमचरणे (स राघवेर्मे वत

वर्शमात्मनः) विहन्तु (विहातु) चतुर्थचरणे (समृद्धराज्यां

पितृवन्महायशः) .

(२) वारा. ४।१३।२६ रणे (वृथा) ; वाराकु.

४।१७।५२.

(३) वारा. ४।१९।१२ वीर (राजन्) प्रथमाध-

मात्रम् ; वाराकु. ४।२६।१२.

(४) कौ. १।१७.

परिभाषापूर्वं वराय दत्तायाः सुतायाः पुत्रान् उत्पादयेत्

राज्यार्थम् । अदुहितको वृद्धभावात् व्याचेर्वा गर्भाधाना-

क्षमश्चेत् राजा तदा मातृबन्धोः स्वकुलजातस्य गुणव-

त्सामन्तस्य वा नियोगेन स्वमहिष्यां बीजमुत्पादयेदित्याह-

वृद्धस्त्वित्यादि । सर्वथा तु अशिक्षितमेकं पुत्रं राज्ये न

निवेशयेदित्याह- न चेत्यादि । श्रीमूला.

बहूनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत् ।

अन्यत्राऽऽपद ऐश्वर्यं ज्येष्ठभाणि तु पूज्यते ॥

बहूनां पुत्राणां मध्ये एकसंरोधः एकस्य दुर्बुद्धेः संरोधः

प्रत्यन्तादिष्ववरोधः कर्तव्य इति शेषः । पिता आपदो-

ऽन्यत्र अनापदि पुत्रहितः पुत्रानुकूलवृत्तिः भवेत् । पुत्रेषु

बहुषु पितृप्रियेषु विद्यमानेषु कस्य राज्यभाक्त्वमित्यत्रा-

ऽऽह- ऐश्वर्यं राजत्वं ज्येष्ठभाणि तु ज्येष्ठपुत्राश्रयमेव

पूज्यते प्रशस्यते । श्रीमूला.

‘कुलं राज्येऽधिकृतम्, नैकः कोऽपि’ इति पक्षान्तरम्

कुलस्य वा भवेद्वाज्यं कुलसंघो हि दुर्जयः ।

अराजव्यसनाबाधः शम्भदावसति क्षितिम् ॥

पक्षान्तरमाह- कुलस्येति । अथवा राज्यं कुलस्य

बहुपुत्रसंघस्य भवेत्, बहुपुत्रसंघनेतृकं कार्यमित्यर्थः । तथा

करणे गुणमाह- कुलसंघः कुलात्मको राज्यनेता संघः

दुर्जयः जेतुमशक्यः शत्रुणा भवति । गुणान्तरमाह-

अराजव्यसनाबाधः राजव्यसनदोषनिमित्त आबाधः जन-

पीडा राज्यव्यसनाबाधः, तस्याभावाः, शश्वत् सर्वदा

क्षितिं आवसति भूमिमधितिष्ठति राज्येऽनुवर्तते इत्यर्थः,

नेतृसंघस्यावयव एकस्मिन् व्यसनविनष्टेऽप्यन्यैः सम्यक्

प्रजापरिपालननिर्वर्तनादिति भावः । श्रीमूला.

आत्मसंपन्नो राजपुत्रः, तदभावे अन्यसन्तो राजपुत्रः,

राजकन्या, गर्भिणी राज्ञी वा राज्येऽधिकृताः

राजपुत्रमात्मसंपन्नं राज्ये स्थापयेत् । संपन्ना-

भावे ... (अन्यसन्निन) कुमारं राजकन्यां

गर्भिणीं देवीं वाऽधिकुर्वीत ॥

(१) कौ. ५।६.

मनुः

कुलक्रमागते राज्ये अदोषो गुणवान् ज्येष्ठ औरसः

पुत्रोऽपि कृतः दीकानुसारेण, ज्येष्ठयनिर्णयः

‘ज्येष्ठ एव तु गृहीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

(१) एतज्ज्येष्ठस्य गुणवत्त्वे अन्येषां च हीनत्वे ।

मवि.

(२) यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा— ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठ एव पितृसंबन्धि धनं गृहीयात् । कनिष्ठाः पुनः ज्येष्ठं भक्ताच्छादनाद्यर्थं पितरमिवोपजीवेयुः । एवं सर्वेषां सहैवावस्थानम् । * ममु.

(३) अथ राज्याधिकारिनिर्णयः । तत्रौरसो ज्येष्ठ एवाधिकारी । तदुक्तं कालिकापुराणे राजत्युपक्रम्य— ‘औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे ॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च षड्विधे पुत्र-पांसनाः ॥ ’ । दासः स्वोत्पन्नो दासीपुत्रः, रागादिना द्विजातीनामपि दास्यामुत्पन्नस्य पुत्रस्य संभवात् । ‘अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत्’ इति । मनुः— ‘ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् पितृयं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥’ इति । आप-स्तम्बोऽपि— ‘ज्येष्ठो दायादः’ (आध. २।१४।६) इति । इदं राज्ये विभागाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् राज्य-विषयमिति बहुमिथ्याख्यातम् । मनुरपि— ‘ज्येष्ठेन जात-मात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥’ (१।१०६) इति । कालिकापुराणे तु ज्येष्ठौरसस्य राज्यं स्पष्टमेवाभिहितम्— ‘अथोपरिचरं राजा यौवराज्येऽभ्यषेकयेत् । ज्यायांसमौरसं पुत्रं सर्वराज-गुणैर्युतम् ॥’ इति । रामायणेऽपि मन्थरा प्रति कैकयी-वाक्यम्— ‘धर्मज्ञो गुणवान् दान्तः कृतज्ञः सत्यवाक् शुचिः । रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥’

* मव. ममुगतम् ।

(१) मस्सू. १।१०५ ; राप्र. ३५

(२।८।१४) । राजसुत इत्यौरसत्वंज्ञापनार्थम् । तथा रामं प्रति दशरथवाक्यम्— ‘आदिष्टो ह्यसि मे ज्येष्ठः प्रसूतः सदृशो गुणैः । ज्येष्ठायामपि मे पत्न्यां सदृश्याः सदृशः सुतः ॥ तन्मत्तस्त्वं गुणज्येष्ठो रामनामाऽऽत्मजः प्रियः । त्वया तात प्रजा हेताः स्वगुणैरनुरजिताः ॥ तस्मात् त्वं पुण्ययोगेन यौवराज्यमवाप्स्यसि ॥’ इति । प्रसूतः औरसः । अस्मादपि ज्येष्ठस्यौरसस्यैव राज्यमिति गम्यते । ज्येष्ठायामिति यदा एकदोत्पन्नयोः ज्येष्ठ्यं न निर्णेतुं शक्यते, तदा ज्येष्ठापुत्रस्य प्राप्त्यर्थम्, न तु महिष्या अन्यस्या वा ज्येष्ठायाः पुत्रस्य कनीयसोऽपि प्राप्त्यर्थम्, यदा ज्येष्ठया अनभिषिक्ताया वा पुत्रो ज्येष्ठस्तदा तस्यैव राज्यमित्याचारदर्शनात्, ‘सदृश-स्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो ज्येष्ठयमस्ति जन्मतो ज्येष्ठ्यमुच्यते ॥’ इति (१।१२५) मनुना स्पष्टमभिधानाच्च, रामायणेऽपि— ‘जन्मज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्ये यदीप्सथ’ इति ज्येष्ठ्यस्य जन्मनैवोक्तत्वाच्च । एवं यमयोरपि जन्मनैव ज्येष्ठ्यं, न निषेकेण । निषेक-ज्येष्ठ्ये तु अनेकपत्नीकस्य एकस्यां (१ यस्यां) पूर्वं निषेकः पश्चात् पुत्रजन्म, यस्यां पश्चात् निषेकः पूर्वं पुत्र-जन्म, तत्पुत्रयोर्मध्ये पूर्वापुत्रस्यैव राज्यं स्यात् । न चेष्टा-पत्तिः, आचारविरोधात् उक्तवचनविरोधाच्च । मनुरपि जन्मनैव ज्येष्ठ्यमाह— ‘जन्मज्येष्ठ्येन चाऽऽह्वानं सुब्रह्म-ण्यायामपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मना ज्येष्ठ्य-मुच्यते ॥’ (१।१२६) । सुब्रह्मण्याख्यो मन्त्रो ज्योतिष्टोमे इन्द्रस्य आह्वानार्थं प्रयुज्यते । तत्र प्रथमं प्रथमपुत्रेण पितरमुद्दिश्याऽऽह्वानं क्रियते— ‘अमुकस्य पिता यजते’ इति । तत्र जन्मज्येष्ठतामाहृत्यैवाऽऽह्वानम्, यस्य च यजमानस्य यमजौ पुत्रौ तत्र गर्भे एककालनिषिक्तयोरपि यमयोः जन्मना ज्येष्ठ्यमुच्यते, जन्मज्येष्ठ्येन पुत्रस्य ज्येष्ठ-तामाहृत्याऽऽह्वानं क्रियते इति वाक्यार्थः । गर्भेष्विति बहु-वचनं तु लोके स्त्रीबहुत्वमपेक्ष्योक्तं द्रष्टव्यम् । तथा च स्मृत्यर्थतत्त्वे देवलः— ‘यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् । संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥’ इति । संतानः वंशः । मनु—पूर्वं निषिक्तस्य पश्चादुत्पन्नस्य

हिरण्यकशिपोः कथं पूर्वं नामकरणम् ? तथा च श्रीभागवते - ' प्रजापतिर्नाम तयोः कार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयो-
रजायत । तं वै हिरण्यकशिपुं विदुर्बुधा यं तं हिरण्याक्षम-
सूत साऽग्रतः ॥ ' स्वदेहात् पितृदेहात् । प्राक् गर्भनिषेक-
काले । सा अदितिः । गर्भाधानकाले यथा प्राक्पश्चा-
द्भावस्तथोक्तः पिण्डसिद्धौ - ' यदा विशोत् द्विषाभूतं बीजं
पुष्पं परिश्रृत् । द्वौ तदा भवतो गर्भौ सृतिर्वैशविपर्य-
यात् ॥ ' । सृतिः प्रसवः । वैशविपर्ययात् वैशो बीज-
प्रवेशः, तद्विपर्ययात् तद्विपरीत्येन । यस्य पूर्वं निषेकः
तस्य पश्चादुत्पत्तिः, यस्य च पश्चान्निषेकः तस्य पूर्व-
मुत्पत्तिः - इति चेत्, उच्यते - ' जन्मना ज्यैष्ठ्यमुच्यते '
(मस्यू. १।१२६) इति, ' तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् '
इति मनुदेवलवचनाभ्यां विरोधे ' प्रजापतिर्नाम तयो-
रकार्षीत् ' इति भागवतवचनस्य सिद्ध्यर्थमात्रबोधकस्य
ज्यैष्ठ्यविधायकत्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ' सृतिर्वैशविप-
र्ययात् ' इत्यस्यापि एकदा निषिक्तयोस्परिभागनिषि-
क्तस्य पश्चान्निर्गम इति दैक्षिक एव विपर्ययोऽर्थः, न तु
गर्भे पूर्वमुत्पन्नस्येत्येतावत्पर्यन्तमर्थः, एकस्यापि संकीर्ण-
वीथीस्थितस्य गजादेः पराङ्मुखतयैव परावृत्तौ ' विपरीतो
निर्गतः ' इति प्रयोगात् । न च मनुवाक्ये गर्भेषु
जन्मेत्येवमवयवो युक्तः, गर्भसंभूतौ ' अपत्यजन्माभूत् '
इत्यप्रयोगात् निर्गमे च तादृशप्रयोगात् देवलवाक्यैक-
वाक्यत्वाच्च पूर्वोक्तमेधातिथ्यादिकृतव्याख्यानस्यैवोचित-
त्वात् । इतरथा निषेकक्रमेण ज्येष्ठत्वे अनेकपत्नीकस्य
एकस्यां पूर्वं निषिक्तो गर्भः शल्यीभूतः अन्यस्यां च
अनन्तरनिषिक्तः स्वकाले उत्पन्नः तदपेक्षया शल्यवृद्ध्या
विंशतिवर्षानन्तरोत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वव्यवहारप्रसङ्गः । यदि
चैकगर्भ एव निषेकक्रमेण ज्यैष्ठ्यम्, न पृथग्गर्भे,
भागवतवचनानुरोधादित्युच्यते, तत्रोक्त एव मनुदेवल-
वचनविरोधः । अस्तु वा तथा, तथापि को हि अयोगी
तद्वेद यदुपर्यधो वा पूर्वं निषेक एकदैवोभयत्र वेति,
त्रितयस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्, योगी हि प्रजापतिः
क्रमं विदित्वा नाम चकारेत्यस्यापि सुवचत्वात् । अत
एव ' यः प्राक् स्वदेहात् ' इत्येवोक्तम्, न तूपरि-

स्थितत्वादेराद्यसंभूतौ हेतुत्वेनोक्तिः । तस्मान्जन्मनैव
ज्यैष्ठ्यमिति दिक् ।

अथौरसे कनीयस्यपि सति क्षेत्रजादीनां राज्यदाननिषेधः
कालीपुराणे दर्शितः - ' न क्षेत्रजादीस्तनयान् राजा राज्ये-
ऽभिषेचयेत् । पितृणां शोधयन्त्रितयमौरसे तनये सति ॥ ' ।
शोधयन् ऋणमिति शेषः । औरसे तनये सतीति तत्संत-
तेरप्युपलक्षणम् । पुत्रेभ्यो राज्यं विभज्य न देयम् । तथा
च रामायणे कैकयी प्रति वाक्यम् - ' न हि राज्ञः सुताः
सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि । स्थाप्यमानेषु सर्वेषु महान-
विनयो भवेत् ॥ तस्माज्ज्येष्ठेषु पुत्रेषु राज्यतन्त्राणि
पार्थिवाः । आसन्नन्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेषु च ॥
तेषु ज्येष्ठेषु पुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव न संशयः । आसन्नन्यखिलं
राज्यं न भ्रातृषु कथंचन ॥ ' इति । गुणवत्स्वितरेष्विति
ज्यायसि दोषसद्भावे कनीयसां मध्ये एकस्य कस्यचित्
राज्यदाने गुणवत्त्वं हेतुत्वेनोपन्यस्तम् । ज्येष्ठस्यान्धत्वादि-
दोषसद्भावे न राज्यभाक्त्वम् । तदुक्तं महाभारते -
' नान्धः कुरुणां नृपतिस्तरुपस्तपोधन ' , तथा ' धृत्-
राष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वात्तद्राज्यं न प्रपद्यत । पारशवत्वाच्च
विदुरो राजा पाण्डुर्बभूव ह ॥ ' । अत्राऽऽन्ध्यमुपलक्षणं
बधिरमूकषण्डादीनाम्, तेषां ग्रासाच्छादनमात्राशित्वेन
राज्यप्राप्तिप्रसङ्गस्याप्यभावात् । यथोक्तं मनुना -
' अनशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजड-
मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ सर्वेषामपि तु
न्याय्यं दातुं शक्या मनीषिणा । ग्रासाच्छादन-
मत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ ' (मस्यू. १।२०१-
२०२) । निरिन्द्रियः व्याध्यादिनोपहृतेन्द्रियः । अत्यन्तं
यावज्जीवम् । अन्धत्वादित्येव कुतश्चित् कारणाद्वा
त्यक्तराज्यानां ज्येष्ठानां राज्याभावेऽपि तत्पुत्राणां
राज्यं भवत्येव, यथा असमञ्जःपुत्रस्यांशुमतः । इदं तु
राज्याभिषेकात् पूर्वमुत्पन्नस्यान्धादिपुत्रस्य । यदा तु
कनीयसोऽभिषेकानन्तरं ज्यायसोऽन्धादेः औरसस्तदा कनी-
यसोऽभिषिक्तस्यैव पुत्रादेः । यथा पाण्डुपुत्रस्य युधि-
ष्ठिरस्य, नान्धपुत्रस्य दुर्मौघनादेः । तथा च महाभारते -
' युधिष्ठिरः सख्यदिवान् इष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा । कथं

चक्रिरे तेषां गुणान् संतस्तु भारते ॥ राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं
ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा । कथयन्ति स्म संभूय चत्वारो सभासु
च ॥ प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्वात् धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । राज्यं न
प्राप्तवान् पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ तथा शान्तनवो
भीष्मः सत्यसंधो महाव्रतः । प्रत्याख्याय पुरा राज्यं न स
जातु ग्रहीष्यति ॥ ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलि-
नम् । अभिषिञ्चाम साध्वग्न्यं सत्यं कारुण्यवेदिनम् ॥'
(भा. १।१४।२३-२७) । तथा अन्यदपि पौर-
वाक्यम्- 'तान् राज्यं पितृतः प्राप्तान् धृतराष्ट्रो न
मृष्यति' (भा. १।१३।१९), तथा 'राजपुत्रानिमान्
बालान् धृतराष्ट्रो न मृष्यति । वयमेतदनिच्छामः
सर्व एव पुरोत्तमात् । गृहान् विहाय गच्छामो यत्र गन्ता
युधिष्ठिरः ॥' (भा. १।१३।११-१२), तथा 'ततः
संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव । स्थापितो धृतराष्ट्रेण
पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥' (भा. १।१३।९।१) । ज्येष्ठपुत्र-
सुतस्य कनिष्ठपुत्रसमवायेऽपि पौत्रस्यैव राज्यम् । तथा च
महाभारते लिङ्गं शतनोः सत्यवतीप्राप्त्यै त्यक्तराज्यस्य
भीष्मस्य दाशं प्रत्युक्तिः- 'योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स
नो राजा भविष्यति । इत्युक्तः पुनरेवाथ स दाशः
प्रत्यभाषत ॥ यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण । राज-
मध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तथैव तत् ॥ नान्यथा तन्महाबाहो
संशयोऽत्र न कश्चन । तवापत्यं भवेद्यस्तु तत्र नः संशयो
महान् ॥' (भा. १।१००।८७-८८, ९१-९२) ।
महौहित्रत्वपुत्रसमवाये त्वत्पुत्रस्यैव राज्यमतः संशय
इत्यर्थः । भीष्म उवाच- 'राज्यं तावत् पूर्वमेव यथा
त्यक्तं नराधिपाः । अपत्यहेतोरपि च करिष्येऽद्य विनि-
श्चयम् ॥ अद्यप्रभृति मे दाशं ब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥'
(भा. १।१००।९५-९६) इति । सति पुत्रे स
राज्याधिकारी स्यादतो ब्रह्मचर्यमङ्गीकृतं भीष्मेण ।
असत्यौरसे पुत्रे तत्संततौ च क्षेत्रजादीनां क्षत्रियाजाताना-
मुदाहृतकालीपुराणवचनेनोक्त एवाभिषेकः, तेषामपि
प्रातृसमानजातीयत्वेन व्यासोत्पन्नपाण्डोरिव 'राजानमभि-
षेचयेत्' इति विधिप्राप्तेः । तेनपि केषांचिन्नाधिकार
इत्युक्तं तत्रैव- 'पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न

योजयेत्' इति । गौणस्यापि पुत्रस्याभावे भ्रात्रादीनाम-
धिकारस्य दायक्रमलभ्यत्वात् तत्क्रमविचारो नेह विवि-
च्यते । इति राज्याधिकारिनिर्णयः । राप्र. ३५-४३

(४) पक्षान्तरमाह- ज्येष्ठ एवेति । नन्द.

'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

(१) पितृणामनृणः, तेनैव तद्व्यापगमात् । अयं
पूर्वस्थार्थवादः । मवि.

(२) उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि
मनुष्यः पुत्रवान् भवति । ततश्च 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति'
(ऐ.ब्रा. ३।३।२) इति श्रुतेः (? श्रुत-) पुण्यलोकाभाव-
परिहारो भवति । तथा 'प्रजया पितृभ्यः' (तैसं.
६।३।१०।५) इति श्रुतेः पुत्रेण जातमात्रेण पितृणा-
मनृणश्च सः इति (? भवति) । अतो ज्येष्ठ एव
सर्वधनमर्हति पूर्वस्य । अनुजाः तेन साम्ना वर्तेरन् ।
ममु.

(३) ज्येष्ठस्य सर्वधनमुक्ती हेतुमाह- ज्येष्ठेनेति ।
अनृणः निस्तीर्णः, 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋणवा जायते' (तैसं. ६।३।१०।५) इति श्रुतेः
पितुर्ऋणवतः श्रवणात् । मच.

(४) कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठस्य विशेषमाह- ज्येष्ठेनेति ।
नन्द.

'यस्मिन्पुत्रं संनयति येन चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥

(१) इतरानित्यर्थवादोऽयम् । यथाश्रुततात्पर्य-
ग्रहणाद्धि कनीयसां अभागाहंतैव स्यात् । ततश्च वक्ष्य-
माणविरोधः । मेधा.

(२) आनन्त्यं अमृतत्वम्, उत्पादितपुत्रस्यैव
मोक्षाश्रमाधिकारात् । धर्मजः धर्मार्थमुत्पादितः ।
कामजान्, एकैनैव धर्मस्य सिद्धेः । मवि.

(१) मस्मू. ९।१०६; राप्र. ३५-३६; राको.
२३४ पू.; बाल. १।३।०९ पृ. ६१५ पू.

(२) मस्मू. ९।१०७; रा. ६६.

(३) यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति । येन जातेना-
मृतत्वं प्राप्नोति । तथा च श्रुतिः— 'ऋणमस्मिन् समुज्ज-
त्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चे-
ज्जीवतो मुखम् ॥' (ऐजा. ३.३.१) इति । स एव
पितृधर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति, तेनैकेनैव ऋणाप-
नयनाद्युपकारस्य कृतत्वात् । इतरास्तु कामजान् मुनयो
जानन्ति । ततश्च सर्वे धनं गृह्णीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ।

● ममु.

(४) क्वचित् कुले ज्येष्ठो गुणहीनः कनिष्ठो गुणवान्श्च
दृश्यते, तत्र किं प्रवर्तितव्यमित्यपेक्षायामाह— यस्मिन्गृ-
णमिति । ऋणं पितृभ्यः प्रदेयं पिण्डादिकं संनयति
निक्षिपति, येन यशस्विना संतानकरेणाऽऽनन्त्यं मरण-
सहित्यमवमुते, स एव पुत्रो धर्मजः धर्मार्थं जातः
ज्येष्ठ इत्यर्थः । इतरान् निर्गुणान् । नन्द.

(५) यस्मिन् पुत्रे ऋणं त्रिविधं देवर्षिपितृयं संनयति
समाप्तिं नयति । धर्मतः (१ जः) धर्मार्थं जातः ।
भाच.

ज्येष्ठनिर्णयः

'सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।

न मातृतो ज्येष्ठयमस्ति जन्मतो ज्येष्ठयमुच्यते ॥

(१) सिद्धान्तस्त्वयमुच्यते— सदृशेति । सदृशः
(१ शाः) समानजातीयः (१ याः) । मेधा.

(२) अभिवादनादिक्रियां प्रति विशेषमाह—
सदृशेति । वयोज्येष्ठ एव अभिवादनादिविषय इत्यर्थः ।
मवि.

(३) समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगत-
विशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्येष्ठयमृषिभिर्दृश्यते ।
जन्मज्येष्ठानां तु पूर्वोक्त एव विंशतिभागादिरुद्धारो
बोद्धव्यः । एवं च मातृज्येष्ठयस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात्
षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । स च गुणवन्निर्गुणतया
भ्रातृणां गुरुलघुत्वावगमात् व्यवस्थितः । अत एव

● मच. ममुगतम् ।

(१) मसू. १।१.२५; राप्र. ३६.

'जन्मविद्यागुणज्येष्ठस्यं दाम्नादवाप्नुयात्' इति बृह-
स्पत्यादिभिः जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्ष उक्तः ।
निर्गुणस्य 'एकं वृषभम्' इति, मन्दगुणस्य 'वृषभ-
षोडशाः' इति मातृज्येष्ठयाश्रयणेनोद्धारो बोद्धव्यः ।
मातृज्येष्ठयविधिं त्वनुवादं मेधातिथिरवदत् । गोविन्द-
राजस्त्वन्यमतं जगौ । ममु.

(४) 'पुत्रः कनिष्ठः' इत्यादिश्लोकत्रयेणैकदेशिमते
विभागमुक्त्वा स्वमते तत्कविभागान् वक्तुं पुत्राणां
जन्मत एव ज्येष्ठयमाह— सदृशस्त्रीष्विति । लघवात्
सदृशस्त्रीषु जन्मोत्कर्ष उद्धारप्रयोजकः, न तद्वाहस्य
यौगपद्यं क्रमिकत्वं चेति । मातृज्येष्ठस्त्वविधिनिषेधयोः
पुत्रगतगुणवदगुणवत्त्वव्यवस्थितविकल्पेन समाधिः इति
कुल्लूकः । मेधातिथिस्त्वर्थवादमाह । वस्तुतस्तु जन्म-
ज्येष्ठयमेव प्रयोजकम् । मच.

(५) इदं मातृतो ज्येष्ठयं विभागविधावेव, नान्य-
त्रेति श्लोकाभ्यामाह— सदृशस्त्रीष्विति । सदृशस्त्रीषु
स्वर्णस्त्रीषु । नन्द.

'जन्मज्येष्ठेन चाऽऽह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥

(१) अर्थवादोऽयं जन्मज्येष्ठतामभ्युपगमयति ।
सुब्रह्मण्या नाम मन्त्रो ज्योतिष्टोमे छन्दोगैः प्रयुज्यते
इन्द्राह्वानाय 'सुब्रह्मण्योमिन्द्राऽऽगच्छ' इत्यादिः । प्रयोग-
बहुत्वात् बहुवचनम् । तत्रेदमुच्यते— प्रथमपुत्रेण पितरं
व्यपदिश्य हूयते 'देवदत्तस्य पिता यजते' । जन्मतो
ज्येष्ठयं मुख्यम् । अन्यतु मातृविवाहसंबन्धात् गौणम् ।
यमयोगर्भं एककालनिषिक्तयोरपि जन्मतो ज्येष्ठयम् ।
मेधा.

(२) जन्मतो ज्येष्ठतेति युक्तिप्राप्तस्यैवानुवादः ।

● मवि.

● शेषं मेधागतम् ।

(१) मसू. १।१.२६; राप्र. ३७ ज्येष्ठेन
(ज्येष्ठेन) ण्यास्वपि (ण्यायामपि) जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता
(जन्मतो ज्येष्ठयमस्ति) नन्द. शेषं गर्भेषु (वैकर्म्येऽपि)

(३) गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ।

• ममु.

(४) अत एव यमयोरपि प्रथमसेकजस्यैव ज्येष्ठ-
तामाह- यमेति । 'गर्भेषु जन्मतः' इति वचनात्
निषेककाले प्रथमनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठत्वं योनिनिःसरणा-
पेक्षया तु कनिष्ठत्वेऽपि । अन्यथा गर्भेष्विति व्यर्थम् ।
बहुवचनं स्त्रीषु व्यक्त्यपेक्षया । तेन मातृद्वयं गर्भद्वयं
यदा धत्ते तत्रापि पूर्वनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठता, न तु दैवात्
अष्टमासादिजातस्येति भावः ।

• मच.

(५) एकगर्भेऽप्येककालनिषिक्तयोरपि सतोः । नन्द.

(६) सुब्रह्मण्यासु क्रियासु सोमयागादौ को यजति ?
अमुकशर्मणः प्रपौत्रो यजति । च पुनः कः ? अमुक-
शर्मणः पौत्रो यजति । च पुनः अमुक शर्मणः पुत्रो
यजति । च पुनः अमुकशर्मा यजति । च पुनः (?)
एवंविधक्रियासु जन्मज्येष्ठेन आह्वानं स्मृतम् । यतः
सुब्रह्मण्यवेदाध्यायिनां घोषा एवं भवन्ति । यमयोः
निषिक्तयोः गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता । माच.
† 'अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

(१) अचिकित्स्यः क्लीबः । पतितः महापातकी
प्रायश्चित्तात् पूर्वम् । बधिरौऽपि जात्या । उन्मत्तादयो-
ऽचिकित्स्याः । जडः अस्ववशकर्मेन्द्रियः । निरिन्द्रियाः
स्पर्शग्रहणादिरहिताः कुणिप्रभृतयश्च । मवि.

(२) नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलोन्मत्तजडमूकाश्च
ये च कुणिपङ्गवादयो विकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहृण न
भवन्ति, किंतु ग्रासाच्छादनभागिनः । ममु.

(३) ननु 'दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्' (मस्मृ.
९।१३६) इत्यादिषु पिण्डदातृत्वेन धनहारित्वस्य
सामानाधिकरण्यश्रवणात् अन्धादेः का गतिरिति चेत्-

* शेषं मेधागतम् । राम. मेधावत् ममुवच्च ।

† रामव्याख्यानं आस्मिन्नेव प्रकारेण 'ज्येष्ठ एव तु गृहीयात्'
इति मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ९।२०१; राम. ४०; राकौ. २३५;
बाल. १।३०९ घ. ६१५.

त्राऽऽह- अनंशाविति द्वाभ्याम् । जडः धर्मापेक्षो
निरुत्साहः । निरिन्द्रियाः हस्तादिरहिताः । मच.

(४) ज्येष्ठस्याप्यन्धत्वादिदोषे कनिष्ठस्यैवाधिकारः,
'अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजड-
मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ सर्वेषामपि तु न्याय्यं
दातुं शक्त्वा मनीषिणा । ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतिताः
स्युरदित्सवः ॥' इति मनुना ग्रासदानार्हत्वेनोक्तस्य
राज्यार्हत्वासंभवात्, 'धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्वाज्यं न प्रत्य-
पद्यत । पारशवत्वादिदुरो राजा पाण्डुर्वभूव ह ॥' इति
महाभारतोक्तेश्च ।

• राकौ. २३५

(५) निरिन्द्रियाः कर्मेन्द्रियरहिताः पङ्गवादयो
निर्वीर्याश्च । नन्द.

(६) अनंशाविति अभाज्यानाह । अनंशौ अंशा-
नामनहौ । जात्यन्धबधिरौ, उन्मत्तः वातपित्तश्लेष्मसनि-
पातकैः ग्रहवेशलक्षणैः कर्माद्यैरभिभूतः, जडः विकला-
न्तःकरणो हितावधारणाक्षमः, च पुनः ये केचिन्नि-
रिन्द्रियाः व्याध्यादिना निर्गतं इन्द्रियं येषां ते ।

माच.

† 'दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥

रणमुपलक्षणम्, मोक्षसाधनोपाय इत्यर्थः । अयमर्थः-
राजा राज्याग्निःसृष्टहत्वे ज्येष्ठपुत्राय राज्यं दत्त्वा मोक्ष-
साधनोपायं कुर्यात् । ननु पुत्रमात्रोपादाने कथं ज्येष्ठायैवेति
चेत्, न, 'यदा राजा जरायुक्तो रोगातो निःसृष्टोऽपि
च । आसन्नमृत्युं विज्ञाय कुलधर्मं विचारयन् ॥ तदा पौर-
जनान् सर्वानाहूय मन्त्रयेच्च तैः । सत्पाङ्गानि च राज्यानि
ज्येष्ठपुत्राय दापयेत् ॥' दापयेत् दद्यात्, 'विधाय
वृत्तिं बहूनां राज्यं ज्येष्ठाय दापयेत्' इति राजनीतौ
हारीतनारदवचनेभ्यः, पुत्र इत्येकवचनेन अनेकस्या-

• बाल. राकौवत् ।

† श्लोकस्यास्य इतराणि व्याख्यानानि 'राजकर्तव्यप्रकरणे
द्रष्टव्यानि ।

(१) मस्मृ. ९।३२३; राम. ६६ धनं (दानं)
समुत्थितम् (समुच्छ्रितम्) समासृज्य (समासृज्य).

संभवात्, प्राधान्याज्येष्ठस्य न्याय्यत्वाच्च । अत्रायै-
मनुः- 'यस्मिन्नुणं संनयति येन चाऽऽनन्त्यमस्तुते । स
एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥' (मस्मू.
९।१०७) । अत्रैवैतदर्थे व्यासः- 'शाश्वतोऽयं स्मृतो
धर्मः पार्थिवानां नरर्षभ । न यवीयान् स्थिते ज्येष्ठे राजा
भवितुमर्हति ॥' । यवीयान् कनिष्ठः । शाश्वतोऽयमिति
सनातनोऽनादिपरंपरागतधर्मोऽयं पार्थिवानामित्यन्वयः ।
भारते- 'कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति ।
एतत् संबोधयामस्त्वां धर्मं त्वं परिपालय ॥' (भा. १।
८०।१५) । ज्येष्ठं तिरस्कृत्य कनीयसे राज्यदानमधर्म
इति वचनाशयः । रामायणे- 'न हि राज्ञः सुताः सर्वे
राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि । बहूनामपि पुत्राणामेको राज्ये-
ऽभिषिच्यते ॥ स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ।
तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ॥ आसङ्ग-
न्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि । ते च ज्येष्ठाः सुपुत्रेषु
ज्येष्ठेष्वेव न संशयः ॥ आसङ्गान्त्यखिलं राज्यं न भ्रातृषु
कथंचन ॥' (वारा. २।१०।१७-२०) । स्थाप्य-
मानेष्वित्यादियुक्त्या एक एव राजा, तत्रापि ज्येष्ठ एवेति
दर्शितम् । आसङ्गान्ति निःक्षिपन्ति तन्त्राणि कार्याणि ।
अत्रैव वसिष्ठवाक्यम्- 'इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां राजा भवति
पूर्वजः । पूर्वजे नावरः पुत्रो राज्ये समभिषिच्यते ॥'
(वाराकु. २।११०।३४) । इक्ष्वाकूणामित्युपलक्षणम्,
चशब्दात्, 'शस्त्रामेतत् समं तस्मादिक्ष्वाकूणां विशेषतः'
इति पुनस्तत्रैव तेनोक्तत्वाच्च । ननु राज्यदानमेकस्मै
इति (?), 'अर्थशास्त्रात् नृपवद्वर्माशास्त्रमिति स्थितिः'
इति वचनात् धर्मशास्त्रस्य प्राबल्ये 'पैतामहं च
पिब्यं च' इत्यादिवाक्येन तस्यापि विभाज्यतेति चेत्, न,
राज्यमविभाज्यमिति वक्ष्यमाणत्वात्, तदुभयान्यथासिद्धौ
तद्वचनाप्रसक्तेः राज्ञा दत्तस्यानिर्वर्त्यत्वेनापि राज्यस्या-
विभज्यत्वाच्च । अत्र मनुः- 'तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु
संव्यवस्थेन्नराधिपः । अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तद्धर्मं न
विचालयेत् ॥' । न विचालयेत् नोल्लङ्घयेत् । नारदः-
'अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः'
(नास्मू. ४।३३) । 'स्वातन्त्र्यमप्रतिहतेच्छत्वम् । राजा

महीपतिः' इति कामधेनौ स्पष्टम् । न च 'भूर्या'
(यास्मू. २।१२२) इत्यादिवचनेन क्रमागते राज्ये
स्वाम्यसाम्यात् स्वार्जितं राज्यं देयमिति वाच्यम्, तेषां
मुनिभिरविशेषणोपादेयत्वात्, क्रमागतराज्यदान एव
वसिष्ठानुक्तेः, 'लोकवृत्तात् राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः'
इति वचनात् तेषां राज्यातिरिक्तपरत्वाच्च ।

रार. ६६-६८

'वृक्षं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

(१) वृक्षपत्रालंकारकृतान्नोदकानामेकत्वं विवक्षितम् ।
पत्रं वाहनं गन्वीशकटादि । अलंकारः अङ्गुलीयकादि ।
वृक्षं सममूल्यम्, न तु महार्घम् । उदकं कूपवाप्यादि ।
स्त्रियः दास्यः । योगक्षेमं यतो योगे क्षेमो भवति,
मन्त्रिपुरोहितामात्यबृद्धाः वास्तु च । चौरादिभ्यस्ततो
रक्षा भवति । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते- 'वास्तुनि विभागो
न विद्यते' । प्रचारं यत्र गावश्चरन्ति । प्रवेत्ते (?)
त्याह । तेन यत्नैतुकेनोक्तम्- 'न ह्यत्र धर्मातिक्रमः
कश्चिदस्ति' इति, तदनुपपन्नं दर्शयति । अदृष्टासु हि ते
प्रतिषेधाः । तदतिक्रमादधर्मो न स्यात् । मेधा.

(२) वृक्षं तेन तेन परिहितमधिकत्वेनापि दृश्य-
मानम् । पत्रं वाहनं अश्वादि तेन तेन परिगृहीतम् ।
एवमलंकारः अङ्गुलीयादिः । कृतान्नं तत्तदुद्देशेन
यत्तिद्धमन्नं विषममपि । उदकं कूपादि । स्त्रियः भार्याः
एकस्यैका अन्यस्य द्वे एवं वैषम्येऽपि । योगक्षेमं योगः
राजादिलभ्यो निबन्धादिः स्वयमुपात्तः, क्षेमः रक्षोपायः
प्राकारेष्टकादिः । प्रचारः वर्म । यत्तु 'कृतान्नं चाकृतान्नं
परिवर्त्य विभज्यते' इत्याद्युक्तं बृहस्पतिना, तदतिप्रचुर-
कृतान्नादेरपि तन्मात्रधर्मेर्भिभागः कार्य इत्येतत् ।
मवि.

(३) वृक्षं वाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोप-
भुक्तं तत्तस्यैव, न विभाज्यम् । एतच्च नातिन्यूनाधिक-
मूल्यविषयम् । यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव ।

(१) मस्मू. ९।२१९; रार. ७१; मच. क्षेमं प्र
(क्षेमप्र); नन्द. पत्र (पात्र).

तद्विषयमेव 'विक्रीय वस्त्राभरणम्' इति बृहस्पतेर्विभाग-
वचनम् । कृतान्न ओदनसक्त्वादि । तन्न विभजनीयम् ।
तत्र अतिप्रचुरतरमूल्यं सक्त्वादि तावन्मात्रमूल्यधनेन
'कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते' इति बृहस्पति-
वचनाद्विभजनीयमेव । उदकं कृपादिगतं सर्वैरुपभोग्य-
मविभजनीयम् । स्त्रियः दास्याद्याः यास्तुत्यभागा न
भवन्ति ता न विभाज्याः, किंतु तुल्यं कर्म कारयि-
तव्याः । योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि, योगक्षेमहेतुत्वात् ।
प्रचारः गवादीनां प्रचारमार्गः । एतत्सर्वं मन्वादयो-
ऽविभाज्यमाहुः । मधु.

(४) राज्यमविभाज्यमाह मनुः- वस्त्रेति । योगक्षेमं
मन्त्रिपुरोहितादि । केचित्तु नौकादि, तन्न, 'योगक्षेमं
स्मृतं राज्यम्' इति कोषात् । रार. ७१

(५) न्यूनाधिकमूल्याभावे तु पित्रादिधनं यथेन
भुज्यते तत्तस्यैवेति दृष्टार्थतयाऽऽह- वस्त्रमिति । पत्रं
अश्वादि । कृतान्नं अविभागकाले यथेन भुक्तम् । योगः
अलब्धलाभः, लब्धस्य परिरक्षणं क्षेमः, तयोः प्रचारं
प्रचर्यते निर्वाह्यते येनेति तद्वेतुमन्त्रिपुरोहितादिः । एता-
न्यपि दत्तानि न विभजनीयानि, अत्यन्तमूल्ये विभजनी-
यानि, 'विक्रीय वस्त्राभरणम्' इति बृहस्पत्युक्तेः ।
दासदास्यस्तु समं कर्म कार्या इति भावः । * मच.

(६) पात्रं उदपात्रम् । स्त्रियः भार्यात्वेन परिगृहीता
दास्यादयः, तासां स्वत्वेन विभागप्रसक्तावप्यविभाज्यत्व-
मुच्यते । ऋणं वा धनं वा विभागात् पश्चात् कुत्रचित्
दृश्येतोभयमपि सर्वे विभक्ताः संविभजेरन्त्रित्यर्थः । योग-
क्षेम इति । अप्राप्तप्रापणं योगः, प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।
अत्र योगक्षेमशब्देन योगक्षेमहेतवो विवक्षिताः । योगहेतवो
याज्याः शिष्यादयः, क्षेमहेतवो द्वारग्रामपालादयः, उभय-
हेतवो ग्रामपत्तनाधिपादयः । तेऽपि पूर्ववदेव स्थापनीयाः,
न विभाज्याः । प्रचारः क्षेत्रारामादिप्रवेशयोग्यो मार्गः,
सोऽपि सर्वैः प्रचरितव्यः अनुभावयितव्यः, न विभाज्यः ।

* नन्द.

नारदः

कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठ औरसः पुत्रोऽधिकृतः

'ज्येष्ठो नरकनिस्तारो लोके पूज्यतमः स्मृतः ।

ज्येष्ठो रत्नाकरः प्रोक्तो राज्याहो ज्येष्ठ एव हि ॥'

राज्यमदत्तैव राज्ञि मृते राजपुत्राय पुरोहितमन्त्रि-
भिरपि राज्यं दातव्यम्, वैदिकलौकिककर्मसु राजप्राति-
निध्यात् । बहुषु ज्येष्ठायेति संप्रदायः । ननु राजपरोक्षे
राजपुत्रस्यैव राज्यं कथं तैर्दातव्यमिति चेत्, न, तैरेव
न ग्राह्यमधर्मश्रवणादित्यभिप्रायात् । 'अत्र विवादपरि-
हारार्थम्' इति लक्ष्मीधरः । 'राज्यभङ्गमिया' इति
पल्लवकारः । राजनीतौ नारदः- 'ज्येष्ठो नरकनिस्तारो
लोके पूज्यतमः स्मृतः । ज्येष्ठो रत्नाकरः प्रोक्तो राज्याहो
ज्येष्ठ एव हि ॥' । राजनीतौ शुक्रः- 'राज्यं पुरो विवाहं
च सपिण्डीकरणं पितुः । गुणवत्सु कनिष्ठेषु ज्येष्ठ एव
समर्हति ॥' । इदं बार्हस्पत्यपञ्चयोरपि । भागवते-
'शतनुब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ताऽयमग्रभुक् । राज्यं देह्यग्रजा-
याऽऽशु पुरराष्ट्रविष्टद्वये ॥' (भाग. ९।२२।१५) ।
तथा च राज्ययोग्ये ज्येष्ठे सति स एव राजा, तदभावे
कनिष्ठः, तदभावे राजवंश्यः । अत्र ज्येष्ठः पिता यस्य
प्रथमं मुखं पश्यति स एव । तेन वैमात्रेयस्यापि संग्रहः,
न विवाहसाहचर्यात्सोदरपरनियमः, पितुः सपिण्डीकरण-
साहचर्यात् । अन्यथा रामायणे रामादीनुपलक्ष्य वसिष्ठादि-
वाक्यस्थालग्रतापत्तिः स्यात् । किंच, 'स्थाप्यमानेषु'
इत्यादियुक्तिः समैव चेति तत्त्वम् । अत एव राज्य-
मविभाज्यमाह मनुः- 'वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं'
स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥'
(मस्मृ. ९।२१९) । योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि ।
केचित्तु नौकादि, तन्न, 'योगक्षेमं स्मृतं राज्यम्' इति
कोषात् । नारदः- 'स्त्रीधनं च नरेन्द्राणां न कदापि च
जीर्यति' (नास्मृ. ४।८३) । स्त्रीधनं सौदायिकम् ।
नरेन्द्रधनं राज्यम् । कात्यायनः- 'निबन्धो यः क्रमा-
गतः' । तथा च धर्मशास्त्रेऽपि राज्यमविभाज्यमित्येवम् ।

(१) रार. ७०.

* शेषं ममुगतम् ।

अर्थशास्त्रे ज्येष्ठ एव राजा भवेदित्युभयोरविरोधः । तर्हि लोकवृत्ताद्राजवृत्तस्य को भेद इति, नैतत्, 'विकारं याति पुत्रोऽपि राज्यलोभाद्यथा पिता । तल्लोकवृत्तान्-पतेरन्यद्वृत्तं प्रचक्षते ॥' इति शुक्रवचनेन भेदप्रतीतिः । राजधने दीनानाथादिसकलप्राणिनामंशित्वं बहुनायक-त्वाद्वाज्यविनाशश्चेति युक्तिरिति गोपाललक्ष्मीधरश्रीकरा-दयः । अर्थप्रदीपे व्यासः - 'पूर्वजन्मार्जितं पापमुप-भोक्तुमिह व्रजेत् । राज्ञो द्वितीयकः पुत्रस्तृतीयो यदजा-सुतः ॥ उत्पत्तिकालादारभ्य सदा तौ दुःखभागिनौ ॥' । एतन्मूलक एव लोके तदुद्घोष इति । तथा च ज्येष्ठ-गामित्वमविभाज्यत्वं राज्यस्येति बुद्ध्या पुरोहितादिनाऽपि राज्यदानं कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । रार. ७०-७२

अनधिकारेण भुज्यमानेऽपि राज्ये नाधिकारोत्पत्तिः

'स्त्रीधनं च नरेन्द्राणां न कथंचन जीर्यति ।

अनागमं भुज्यमानं वत्सराणां शतैरपि ॥

(१) स्त्रीधनं सौदायिकम् । नरेन्द्रधनं राज्यम् ।

रार. ७१

(२) स्त्री परकीया धनं च राज्ञां न केनचित् प्रकारेण जीर्यति । अनागमं अप्रमाणकं भुज्यमानं वर्ष-शतैरपि, किं पुनर्द्विदशैरिति । 'स्त्रीनरेन्द्रधनात्' इत्यत्र द्विदशैर्न जीर्यतीत्युक्तम् । कियता कालेन जीर्यति न वा जीर्यतीत्यविशेषितत्वात् अनेन विशेषितम् । नाभा.

ज्येष्ठस्यैव राज्याधिकारः, इतरेषां वृत्तिमात्राधिकारः

* विधाय वृत्तिं बहूनां राज्यं ज्येष्ठाय दापयेत् ॥

बृहस्पतिः

ज्येष्ठ एव राज्याधिकारी

'राज्यं पुरो विवाहं च सपिण्डीकरणं पितुः ।

गुणवत्सु कनिष्ठेषु ज्येष्ठ एव समर्हति ॥

* 'यदा राजा जरायुक्तो' इति हारीतवचने (पृ. ८३७) टिप्पणी द्रष्टव्या ।

(१) नासं. २।७५ स्त्रीधनं (स्त्रीधनं) ; नास्मू. ४।८३ जीर्यति (जीर्यते) ; रार. ७१ कथंचन (कदाऽपि च) पू.

(२) रार. ६६.

(३) रार. ७० शुक्रनीतिवार्हस्पत्यपञ्चपुराणेषु.

व्यासः

ज्येष्ठ एव राज्याधिकारी

'शाश्वतोऽयं स्मृतो धर्मः पार्थिवानां नरर्षभ ।

न यवीयान् स्थिते ज्येष्ठे राजा भवितुमर्हति ॥

यवीयान् कनिष्ठः । शाश्वतोऽयमिति सनातनोऽनादि-परंपरागतधर्मोऽयं पार्थिवानामित्यन्वयः । रार. ६७

'पूर्वजन्मार्जितं पापमुपभोक्तुमिह व्रजेत् ।

राज्ञो द्वितीयकः पुत्रस्तृतीयो यदजासुतः ।

उत्पत्तिकालादारभ्य सदा तौ दुःखभागिनौ ॥

मार्कण्डेयपुराणम्

ज्येष्ठस्यैव राज्ये सार्वभौमाधिकारः, कनिष्ठभ्रातृणां

अवान्तरराज्याधिकारः

'प्रजातेस्तनयाः पञ्च खनित्रप्रमुखा मुने ।

तेषां खनित्रो राजाऽभूत्प्रख्यातो निजविक्रमैः ॥

तेन ते भ्रातरः प्रीत्या पृथग्गज्येषु योजिताः ।

स्वयं च पृथिवीमेतां बुभुजे सागराम्बराम् ।

प्राच्यां तेन कृतः शौरिर्दक्षिणस्यामुदावसुः ॥

दिशि प्रतीच्यां सुनय उत्तरस्यां महारथः ।

तेषां तस्य च भूपत्य पृथग्गोत्राः पुरोहिताः ॥

बभूवुर्मुनयश्चैव मन्त्रिवंशकमागताः ।

शौरैरत्रिकुलोद्भूतः सुहोत्रो नाम वै द्विजः ॥

उदावसोः कुशावर्तो गौतमान्वयजोऽभवत् ।

काश्यपः प्रमतिर्नाम सुनयस्य पुरोहितः ॥

महारथस्य वासिष्ठः पुरोधाऽभून्महीभूतः ।

बुभुजुस्ते स्वराज्यानि चत्वारोऽपि नराधिपाः ॥

खनित्रभ्राधिपस्तेषामशेषवसुधाधिपः ।

तेषु भ्रातृष्वशेषेषु खनित्रः स महीपतिः ॥

प्रजासु च समस्तासु पुत्रेष्विव सदा हितः ।

एकदा मन्त्रिणा शौरिः स प्रोक्तो विश्ववेदिना ॥

(१) रार. ६६.

(२) रार. ७२.

(३) मार्क. ११४।९-१०, २१-५१.

विविक्ते पृथिवीपाल किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति नः ।
 यस्येयं पृथिवी कृत्स्ना यस्य भूपा वशानुगाः ॥
 स राजा तस्य पुत्रश्च तत्पौत्राश्चान्वयस्ततः ।
 इतरे भ्रातरस्तस्य प्राक्स्वल्पविषयाधिपाः ॥
 तत्पुत्राश्चाल्पकास्तस्मात्तत्पौत्राश्चाल्पकाल्पकाः ।
 कालेन हासमासाद्य पुरुषात्पुरुषान्तरम् ॥
 कृष्योपजीविनो भूप भवन्तीति तदन्वयाः ।
 नोद्धारं कुरुते भ्राता भ्रातृस्नेहबलार्पणः ॥
 स्नेहः कः पृथिवीपाल परयोभ्रातृपुत्रयोः ।
 तत्पुत्रयोः परतरा मतिर्भवति पार्थिव ॥
 तत्पुत्रः केन कार्येण प्रीतियुक्तो भविष्यति ।
 अथवा येन तेनैव संतोषं कुरुते नृपः ॥
 क्रियते तत्किमर्थं तु भूपैर्मन्त्रिपरिग्रहः ।
 भुज्यते सकलं राज्यं मया ते मन्त्रिणा सता ॥
 तत्किं मुधा धारयसे संतोषं कुरुते यदि ।
 कार्यनिष्पादकं राज्यं करणं कर्तुरिष्यते ॥
 राज्यलब्धुश्च ते कार्यं त्वं कर्ता करणं वयम् ।
 सोऽस्माभिः करणै राज्यं पितृपैतामहं कुरु ।
 फलप्रदा भविष्यामः परलोके न ते वयम् ॥

राजोवाच-

ज्येष्ठो भ्राता महीपालो वयं तस्यानुजा यतः ।
 ततः स भुङ्क्ते पृथिवीं वयं चाल्पवसुंधराम् ॥
 वयं तु भ्रातरः पञ्च पृथ्वी चैका महामते ।
 अतोऽस्याः पृथगैश्वर्यं कथं कृत्स्नं भविष्यति ॥

विश्ववेद्युवाच-

एवमेतद्भवत्वत्र यद्येका वसुधा नृप ।
 तां त्वमेवाभिपद्यस्व ज्येष्ठः शास्तु यथा भवान् ॥
 सर्वाधिपत्यः सर्वेभ्यो भव त्वमखिलेश्वरः ।
 यतन्ते च यथाऽहं ते तेषामपि हि मन्त्रिणः ॥

राजोवाच-

ज्येष्ठो राजा यथा प्रीत्या भजतेऽस्मान् सुतानिव ।
 कथं तस्य करिष्यामि ममत्वं जगतीगतम् ॥

विश्ववेद्युवाच-

राज्ये स्थितः पूजयेथा ज्येष्ठं भूपार्हणैर्धनैः ।
 कनिष्ठज्येष्ठता केयं राज्यं प्रार्थयतां नृणाम् ॥

मार्कण्डेय उवाच-

तथेति च प्रतिज्ञाते भूभुजा तेन सत्तम ।
 विश्ववेदी ततो मन्त्री तद्भातृनयद्वयम् ॥
 तेषां पुरोहितांश्चैव आत्मनः शान्तिकादिषु ।
 नियोजयामास ततः खनित्रस्याऽऽभिचारके ॥
 बिभेद तस्य निभृतान्सायनादिभिस्तथा ।
 चक्रे च परमोद्योगं निजदण्डप्रभावने ॥
 आभिचारिकमत्युग्रमहन्ग्रहनि कुर्वताम् ।
 पुरोधसां चतुर्णां च जज्ञे कृत्याचतुष्टयम् ॥
 विकरालं महावक्त्रमतिभीषणदर्शनम् ।
 समुद्यतमहाशूलं प्रभूतमतिदारुणम् ॥
 ततस्तदागतं तत्र खनित्रो यत्र पार्थिवः ।
 निरस्तं चाप्यदुष्टस्य तस्य पुण्यचयेन तत् ॥
 कृत्याचतुष्टयं तेषु निपपात दुरात्मसु ।
 पुरोहितेषु भूपानां तथा वै विश्ववेदिनि ॥
 ततो निहन्त्या निर्दग्धाः कृत्यया ते पुरोहिताः ।
 विश्ववेदी तथा मन्त्री स शौरैर्दुष्टमन्त्रतः ॥

हरिवंशः

कुलक्रमगते राज्ये औरतो ज्येष्ठः पुत्रोऽधिकृतः

वैशम्पायन उवाच-

स* तासु नागकन्यासु कालेन महता नृपः ।
 जनयामास विक्रान्तान् पञ्च पुत्रान् कुलोद्बहान् ॥
 मुचुकुन्दं महाबाहुं पद्मवर्णं तथैव च ।
 माधवं सारसं चैव हरितं चैव पार्थिवम् ॥
 एतान् पञ्च सुतान् राजा पञ्चभूतोपमान् भुवि ।
 ईक्षमाणो नृपः प्रीतिं जगामातुलविक्रमः ॥
 ते प्राप्तवयसः सर्वे स्थिताः पञ्च यथाऽद्रयः ।
 तेजिता बलदर्पाभ्यामुचुः पितरमग्रतः ॥

* सः यदुः ।

(१) हरि. सं. ३८।१-१५९.

तात युक्ताः स्म वयसा बले महति संस्थिताः ।
क्षिप्रमाह्वन्तुमिच्छामः किं कुर्मस्तव शासनात् ॥
स तान् नृपतिशार्दूलः शार्दूलानिव वेगितान् ।
ग्रीत्या परमया प्राह सुतान् वीर्यकुतूहलात् ॥
विन्ध्यर्क्षवन्तावभितो द्वे पुयौ पर्वताश्रये ।
निवेशयतु यत्नेन मुचुकुन्दः सुतो मम ॥
सहस्य चोपरिष्ठात्तु दक्षिणां दिशमाश्रितः ।
पद्मवर्णोऽपि मे पुत्रो निवेशयतु मा चिरम् ॥
तत्रैव परतः कान्ते देशे चम्पकभूषिते ।
सारसो मे पुरं रम्यं निवेशयतु पुत्रकः ॥
हरितोऽयं महाबाहुः सागरे हरितोदके ।
द्वीपं पन्नगराजस्य सुतो मे पालयिष्यति ॥
माधवो मे महाबाहुर्ज्येष्ठपुत्रश्च धर्मवित् ।
यौवराज्येन संयुक्तः स्वपुरं पालयिष्यति ॥

श्रीमद्भागवतम्

कुलक्रमागते राज्ये ज्येष्ठपुत्र एवाधिकृतः

'देवापिः शंतनुस्तस्य० बाल्मीकि इति चाऽऽत्मजाः ।
पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः ॥
अभवच्छंतनू राजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः ।
यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ॥
शान्तिमाप्नोति चैवाग्न्यां कर्मणा तेन शंतनुः ।
समा द्वादश तद्राज्ये न वर्षं यदा विभुः ॥
शंतनुर्बाह्यैरुक्तः परिवेत्ताऽयमग्रमुक् ।
राज्यं देह्यमजायाऽऽशु पुरराष्ट्रविवृद्धये ॥
'एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्द्यामास सोऽब्रवीत् ।
तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा ॥
वेदवादातिवादान् वै तदा देवो वर्षं ह ॥

• प्रतीपस्य ।

- (१) भाग. ९।२२।१२-१४.
(२) भाग. ९।२२।१५ ; शर. ७० शंतनु (शुमन्तु)
चाऽयम (चा त्वम).
(३) भाग. ९।२२।१६-१७.

घ. को. १०८

पद्मपुराणम्

ज्येष्ठस्यैव राज्याधिकारः

'राज्यं पुरो विवाहं च सपिण्डीकरणं पितुः ।
गुणवत्सु कनिष्ठेषु ज्येष्ठ एव समर्हति ॥

कालिकापुराणम्

औरसादिद्वादशपुत्रेषु औरसस्य राज्येऽधिकारः प्रथमः ,

तदभावेऽन्येषां क्रमेण पौनर्भवस्वयंदत्त-

दासान् वर्जयित्वा

'अथोपरिचरं राजा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ।
ज्यायांसमौरसं पुत्रं सर्वराजगुणैर्युतम् ॥
'न क्षेत्रजादींस्तनयान् राज्ये राजाऽभिषेचयेत् ।
पितृणां शुद्धये नित्यमौरसे तनये सति ॥
'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे ॥
'कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च दासश्च षडेते पुत्रपांसुलाः ॥
'अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् ।
पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत् ॥
'दत्ताद्याश्चापि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।
आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवाः ॥

(१) शर. ७० शुक्नीतिर्बाह्यैरुक्तपद्मपुराणेषु.

(२) कालिका. ५३।१०-११ ; शर. ३६.

(३) कालिका. ९१।३४ ; शर. ३९ राज्ये राजा
(राजा राज्ये) शुद्धये (शोधयन्) ; शर. २३५ शरवत् ;
बाल. १।३०९ पृ. ६१५ यात्राज्ये राजा (यानात्मराज्ये)
शुद्धये नि (शोधयेति).

(४) कालिका. ९१।३५ ; शर. ३५ ; शर. २३४ पू. ; बाल. १।३०९ पृ. ६१४ पू.

(५) कालिका. ९१।३६ ; शर. ३५ षडेते पुत्र-
पांसुलाः (षडिमे पुत्रपांसनाः).

(६) कालिका. ९१।३७ ; शर. ३५ पू. ; ४२
उत्त. ; शर. २३४ पू.

(७) कालिका. १३।३६-४६.

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपतेः ।
 आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
 चूडान्ता यदि संस्कारा निजगोत्रेण संस्थिताः ।
 दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
 ऊर्ध्वं तु पञ्चमादृषादत्ताद्यांश्च सुतान् नृप ।
 गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टि प्रथमं चरेत् ॥
 पौनर्भवं तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
 कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै ॥
 सर्वास्तु कुर्यात्संस्कारान् जातकर्मादिकान्नरः ।
 कृते पौनर्भवष्टोमे सुतः पौनर्भवः स्मृतः ॥
 एकोदिष्टं पितुः कुर्यान्न श्राद्धं पार्वणादिकम् ।
 क्रीता या वनिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते ॥
 तस्यां यो जायते पुत्रो दासः पुत्रस्तु स स्मृतः ।
 न राज्ञो राज्यभाक्स स्याद्विप्राणां नापि श्राद्धकृत् ॥
 अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात्परिवर्जयेत् ॥

शुक्रनीतिः

औरतो ज्येष्ठः पुत्रोऽदोषः राज्येऽधिकृतः, तदभावे कनिष्ठो
 भ्राता, तत्पुत्रोऽग्रजः, तदभावे कनिष्ठोऽपि, न राज्य-
 विभागः पुत्रेषु, दत्तादयोऽपि औरसाभावे राज्ये-
 ऽधिकृताः, मित्रमपि राज्येऽधिकरोति

सदैकनायकं राज्यं कुर्यान्न बहुनायकम् ॥

किंच, राज्यं सदा एकनायकं एकस्वामिकं कुर्यात्,
 बहुस्वामिकं न, तथात्वे राज्यस्यास्थायित्वप्रसङ्गादिति
 भावः । शुनीटी.

नानायकं क्वचिदपि कर्तुमीहेतुं भूमिपः ।
 राजकुले तु बहवः पुरुषा यदि सन्ति हि ॥
 तेषु ज्येष्ठो भवेद्राजा शेषास्तत्कार्यसाधकाः ।
 गरीयांसो वराः सर्वसहायेभ्योऽमिवृद्धये ॥

भूमिपः राजा क्वचिदपि अनायकं अस्वामिकं
 राज्यमिति शेषः, कर्तुं न ईहेतुं चेष्टेत । यदि राजकुले
 बहवः पुरुषाः सन्ति विद्यन्ते, हिशब्दः अवधारणे,
 तेषु बहुषु ज्येष्ठः वयसा गुणेन चेति भावः, राजा

भवेत् । शेषाः अवशिष्टाः तस्य ज्येष्ठस्य कार्यसाधकाः
 सर्वसहायेभ्यः सर्वेभ्यः सहकारिभ्यः गरीयांसः वराः
 श्रेष्ठाश्च, अतः अमिवृद्धये अभ्युदयाय भवन्ति ।

शुनीटी.

ज्येष्ठोऽपि बधिरः कुष्ठी मूकोऽन्धः षण्ड एव यः ।
 स राज्याहो भवेन्नैव भ्राता तत्पुत्र एव हि ॥

ज्येष्ठोऽपि, अपिकारात् मध्यमादयो दण्डापूपन्याय-
 सिद्धा वेदितव्याः । यः बधिरः श्रवणेन्द्रियहीनः, कुष्ठी
 महाग्याधिग्रस्तः, मूकः वर्णानुच्चारकः, अन्धः चक्षु-
 र्द्वयहीनः, तथा षण्डः क्लीबः, सः, तथा भ्राता राज्ञ
 इति शेषः, तत्पुत्रः तस्य भ्रातुः पुत्रो वा बधिरादि-
 श्वेत् नैव राज्याहोः राज्याधिकारी नैव भवेदित्यन्वयः ।
 शुनीटी.

स्वकनिष्ठोऽपि ज्येष्ठस्य भ्रातुः पुत्रस्तु राज्यभाक् ।
 यथाऽग्रजस्य चाभावे कनिष्ठा राज्यभागिनः ।
 दायादानामैकमत्यं राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥

स्वस्य राज्ञः कनिष्ठोऽपि तथा ज्येष्ठस्य भ्रातुः पुत्रस्तु
 पुत्रो वा, तुशब्दो विकल्पवाची, उक्तदोषरहितश्चेत्
 राज्यभाक् । यथाहि अग्रजस्य ज्येष्ठस्य च अभावे कनिष्ठाः
 राज्यभागिनः । किंच, दायादानां भ्रातृप्रभृतीनां एकमत्यं
 एकमतावलम्बनं राज्ञः परं अत्यन्तं श्रेयस्करं शुभावहम्,
 अन्यथा राज्यहानिप्रसङ्गादिति भावः । शुनीटी.

पृथग्भावो विनाशाय राज्यस्य च कुलस्य च ।
 अतः स्वभोगसदृशान् दायादान् कारयेन्नृपः ।
 अन्याहताज्ञः सन्तुज्येच्छत्रसिंहासनैरपि ॥

पृथग्भावः दायादानामनैक्यं राज्यस्य कुलस्य वंशस्य
 च विनाशाय भवति, अतः अस्मात् कारणात् नृपः
 अन्याहताज्ञः अप्रतिहतादेशः सन् छत्रसिंहासनैरपि
 राज्यशासनाधिकारैरेव संतुज्येत्, दायादान् भ्रात्रादीन्
 स्वभोगसदृशान् समानभोगिनः कारयेत् । तथात्वे सर्व
 एव संतुष्टास्तित्येयुरिति भावः । शुनीटी.

राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां भवेत्खलु ।
 अल्पीकृतं विभागेन राज्यं शत्रुर्जिघृक्षति ॥

राज्यविभागे दोषमाह—राज्येति । राज्यस्य विभज्ज्ञात् विभागकरणात् भूपानां राज्ञां श्रेयः शुभं न खलु नैव भवेत् । खलुशब्दोऽवधारणे । यतः विभागेन अल्पीकृतं खण्डीकृतं क्षुद्रमित्यर्थः, राज्यं शत्रुः जिघृक्षति ग्रीहीतुमिच्छति, अल्पस्य अनायासेनैव जेतुं शक्यत्वादिति भावः । शुनीटी.

'मुद्रां विनाऽखिलं राजकृत्यं कर्तुं क्षमं सदा ।

कल्पयेद्युवराजार्थमौरसं धर्मपत्नीजम् ॥

मुद्रां आलस्यं विना, परित्यज्य इत्यर्थः, सदा अखिलं समग्रं राजकृत्यं कर्तुं क्षमं धर्मपत्नीजं औरसं पुत्रं युवराजार्थं युवराजशब्दाभिषेयं कल्पयेत् । शुनीटी.

स्वकनिष्ठं पितृव्यं वाऽनुजं वाऽमजसंभवम् ।

पुत्रं पुत्रीकृतं दत्तं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥

वा अथवा स्वकनिष्ठं भ्रातरं अनुजं वयःकनिष्ठं पितृव्यं अमजसंभवं पुत्रं ज्येष्ठभ्रातृपुत्रं वा पुत्रीकृतं पुत्रप्रतिनिधित्वेन परिगृहीतं दत्तं दत्तकपुत्रं यौवराज्ये अभिषेचयेत् । शुनीटी.

क्रमादभावे दौहित्रं *स्वप्रियं वा नियोजयेत् ।

स्वहितायापि मनसा नैतान् संकर्षयेत्कचित् ॥

अभावे पूर्वोक्तानामिति शेषः, क्रमात् दौहित्रं वा स्वप्रियं आत्मनः प्रियं जनं यं कंचन जनं नियोजयेत् । कचित् कदाचित् स्वहिताय स्वस्य आत्मनः हिताय यदि हितमिच्छेत् तदेत्यर्थः, एतान् यथोक्तान् युवराजान् मनसाऽपि न संकर्षयेत् न पीडयेत् । शुनीटी.

'स्वसापिण्ड्यविहीना ये ह्यन्योत्पन्ना नराः खलु ॥

मनसाऽपि न मन्तव्या दत्ताद्याः स्वसुता इति ।

ते दत्तकत्वमिच्छन्ति दृष्ट्वा यद्वनिकं नरम् ॥

ये नराः स्वस्य राज्ञः सापिण्ड्यविहीनाः असपिण्डजाः अन्योत्पन्नाः अपरवंशजाः खलु निश्चितम्, ते दत्ताद्याः

दत्तकप्रभृतयः स्वसुता इति मनसा नैव मन्तव्याः, यत् यस्मात् ते धनिकं धनवन्तं नरं दृष्ट्वा दत्तकत्वं इच्छन्ति दत्तकसुता भवितुमिच्छन्तीत्यर्थः । शुनीटी.

स्वकुलोत्पन्नकन्यायाः पुत्रस्तेभ्यो वरो ह्यतः ।

अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् ॥

हि यतः दुहिता पुत्रवत् नृणां अङ्गात् अङ्गात् संभवति, अतः अस्मात्कारणात् स्वकुलोत्पन्नकन्यायाः पुत्रः दौहित्र इत्यर्थः, तेभ्यः दत्तकेभ्यः वरः श्रेष्ठः । शुनीटी.

पिण्डदाने विशेषो न पुत्रदौहित्रयोस्त्वतः ।

भूप्रजापालनार्थं हि भूपो दत्तं तु पालयेत् ॥

अतस्तु अत एव पुत्रदौहित्रयोः पिण्डदाने विशेषः (न) अस्तीति शेषः । भूपः भूप्रजापालनार्थं भूमेः प्रजानां च रक्षणार्थं दत्तं दत्तकपुत्रं दौहित्राभावे इति शेषः, पालयेत् । हिशब्दः अवधारणे । शुनीटी.

नृपः प्रजापालनार्थं सधनश्चेन्न चान्यथा ।

परोत्पन्ने स्वपुत्रत्वं मत्वा सर्वं ददाति तम् ॥

नृपः सधनश्चेत् समधिकधनशाली यदि तदा प्रजापालनार्थं परोत्पन्ने पुत्रे स्वपुत्रत्वं मत्वा परपुत्रं दत्तकत्वेन परिगृह्येत्यर्थः, तं दत्तकं सर्वं ददाति । तमिति आर्ष-प्रयोगः, संप्रदाने चतुर्थविधानात् । अन्यथा निर्धनत्वे न दत्तकपुत्रग्रहणमिति भावः । शुनीटी.

किमाश्चर्यमतो लोके न ददाति यजत्यपि ।

प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ॥

लोके जगति दत्तकाय सर्वं रक्षेत् तथापि न ददाति कस्मैचित् किमपीति शेषः, नापि यजति देवान् अर्चयति, किमाश्चर्यम् ? किंच युवराजत्वं प्राप्यापि विकृतिं न च प्राप्नुयात् न विकारं गच्छेत् । शुनीटी.

जीवता राज्ञा पुत्राय अखिलराज्याधिकारो न देयः

'जीवन् सन् स्वामिता पुत्रे

न देयाऽप्यखिला कचित् ॥

* 'स्वलीयं' इति अन्यत्र पाठः ।

(१) शुनी. २।१४-१६.

(२) शुनी. २।२०-३५.

(१) शुनी. ५।१७-१९.

स्वभावसद्गुणे यस्मान्महानर्थमदावहा ।

विष्णवाद्यैरपि नो दत्ता स्वपुत्रे स्वाधिकारता ॥

जीवन् शक्त इत्यर्थः, सन्

स्वभावसद्गुणेऽपि पुत्रे क्वचित् कदाचित् अखिला संपूर्णा स्वामिता प्रभुता न देया, यस्मात् सा महानर्थ-मदावहा महान्तं अनर्थं मदं च आवहतीति तथोक्ता महानर्थकारिणी मदवर्धनी च । तस्मात् विष्णवाद्यैः विष्णुप्रभृतिभिरपि स्वपुत्रे स्वाधिकारता स्वस्य अधिकारः तस्य भावः स्वस्वाम्यं नो दत्ता । शुनीटी.

स्वायुषः स्वल्पशेषे तु सत्पुत्रे स्वाम्यमादिशेत् ।

नाराजकं क्षणमपि राष्ट्रं धर्तुं क्षमाः किल ।

युवराजादयः स्वाम्यलोभचापलगौरवात् ॥

स्वस्य आत्मनः आयुषः जीवनकालस्य स्वल्पशेषे अत्यल्पावशेषे सति सत्पुत्रे सुपुत्रे स्वाम्यं आदिशेत् अप्रयेत् । युवराजादयः स्वाम्यलोभेन यद्यत् चापलं चाश्रित्य तस्य गौरवात् आतिशयात् अराजकं राजरहितं राष्ट्रं क्षणमपि धर्तुं ब्रहीतुं शासितुमित्यर्थः, न किल नैव क्षमाः शक्ताः भवन्ति । शुनीटी.

ज्येष्ठे सति गुणवतोऽपि कनिष्ठस्थानधिकारः

‘राज्यं पुरो विवाहं च सपिण्डीकरणं पितुः ।

गुणवत्सु कनिष्ठेषु ज्येष्ठ एव समर्हति ॥

नीतिवाक्यामृतम्

संस्कारहीनानां न राज्येऽधिकारः

‘स्वजातियोग्यसंस्कारहीनानां राज्ये प्रव्रज्यायां च नास्त्यधिकारः ॥

अथ यादृशानां पुरुषाणां राज्याधिकारो भवति प्र-व्रज्याधिकारश्च तानाह—स्वजातीति । नास्ति न विद्यते । कोऽसौ ? अधिकारः । क्व ? राज्ये । केषाम् ? स्वजाति-योग्यसंस्कारहीनानाम् । स्वकीया जातिः स्वजातिः, तस्या योग्यो योऽसौ संस्कारोऽनुष्ठानलक्षणः, तेन हीना ये

तेषामधिकारो नास्ति राज्ये प्रव्रज्यायां च । तथा च शुकः— ‘स्वजातियोग्यसंस्कारैर्वै नराः परिवर्जिताः । अधिकारो न राज्येषु न च तेषां व्रतेषु च ॥’ ।

नीवाटी.

भङ्गविहीनानां पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तं राज्याधिकारः

असति योग्येऽन्यस्मिन्नङ्गविहीनोऽपि पितृपद-मर्हत्या पुत्रोत्पत्तेः ॥

अथ व्यङ्गानां यथा राज्याधिकारोऽस्ति तदाह—असतीति । असति अविद्यमानेऽन्यस्मिन् पुत्रे योग्ये व्यङ्गोऽपि पुत्रः काणः कुब्जोऽन्वो वा पितृपदमर्हति राजावसाने स्थितः । कियत्कालं यावत् ? आ पुत्रोत्पत्तेः यावत्तद्व्यङ्गस्य पुत्रो भवति । पुत्रे जाते सति स जात-मात्रोऽपि राज्यपदे कर्तव्यः, न व्यङ्गः । तथा च शुकः— ‘राजाभावे तु संजाते योग्यः पुत्रो न चेद्भवेत् । तदा व्यङ्गोऽपि संस्थाप्यो यावत्पुत्रसमुद्भवः ॥’ । नीवाटी.

राज्येऽधिकारक्रमः पुत्रादीनाम्

सुतसोदरसपत्नपितृव्यकुल्यदौहित्रागन्तुकेषु पूर्वपूर्वाभावे भवत्युत्तरस्य राज्यपदावाप्तिः ॥

अथ ये राजन्युपरते राज्यार्हा भवन्ति तानाह—सुतेति । राजन्युपरते एतेषां सप्तसंख्यानां उत्तरोत्तरन्यायेन (तयोर्यस्य कुर्वतस्तस्य ?) तद्वाज्यपदस्याधिकारः । पुत्रस्य तावत् प्रथमाधिकारः । तदभावे सोदरस्य भ्रातुः । तदभावे सपत्नस्य वैमात्रिकस्य । तदभावे पितृभ्रातुः । तदभावे कुल्यस्य गोत्रिणः । तदभावे दौहित्रस्य सुता-सुतस्य । तदभावे आगन्तुकस्य राज्यार्हस्य पदं योग्यम् । तथा च शुकः— ‘सुतः सोदरसापत्नपितृव्या गोत्रिण-स्तथा । दौहित्रागन्तुका योग्या पदे राज्ञो यथा-क्रमम् ॥’ ।

नीवाटी.

‘औरसः क्षेत्रजो दत्तः कृत्रिमो गूढोत्पन्नोऽप-विद्ध एते षट् पुत्रा दायादाः पिण्डदाश्च ॥

अथ पुत्राणां विशेषमाह—औरस इति । अथ तेषां स्वरूपमाह— ‘औरसो धर्मपत्नीतः संजातः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातः (स्यात्) स्वगोत्रेणेतरेण वा ॥ दद्या-

(१) रार. ७० शुकनीतिवार्हस्पत्यपञ्चपुराणेषु.

(२) नीवा. २४।६९-७०, ८६.

(१) नीवा. ३२।४१-४२.

न्माता पिता बन्धुः स पुत्रो दत्तसंज्ञितः । कृत्रिमो मोक्षितो
बन्धात् क्षत्रयुद्धेन वा जितः ॥ ग्रहप्रच्छन्नकोत्पन्नो गूढ-
जस्तु सुतः स्मृतः । गते मृतेऽथवोत्पन्नः सोऽपविद्धसुतः
पतौ ॥ ’ । अथ ‘कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भव-
स्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षट् पुत्रा अधमाः स्मृताः ॥
एते नैव तु दायादा नैव पिण्डप्रदाः स्मृताः । कानीनः
कन्यकापुत्रो मातामहसुतो मतः ॥ सहोपनीतः सुतया
सहोदः संवकीस्तथा । मात्रा पित्रा च विक्रीत आत्मना
क्रीत एव वा ॥ अकृतायां कृतायां वा जातः पौनर्भवः
सुतः । आत्मानं यः स्वयं दद्यात्स्वयंदत्तसुतो मतः ॥
उत्कृष्टो गृह्यते यस्तु स शौद्रः परिकीर्तितः ॥ ’ । तथा च
मनुः— ‘दायादाः पिण्डदाश्चाऽऽद्याश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।
कथिताश्चापरे ये च न दायादा न पिण्डदाः ॥ ’ ।

नीवाटी.

राज्यं आविभाज्यम्

देशकालकुलापत्यस्त्रीसमापेक्षो दायादविभागो-
ऽन्यत्र यतिराजकुलाभ्याम् ॥

अथ तेषां यो विशेषो भवति तमाह— देशेति ।
यतिकुले तपस्विकुले तथा राजकुले एतेषां दायादार्हः स
एकः पुत्रः स्थाने नियोजनीयः । तथा च गुरुः— ‘देशा-
चाराज्याचारौ स्त्रियापेक्षासमन्वितौ (१) । देयो दायाद-
भागस्तु तेषां चैवानुरूपतः ॥ एकस्मै दीयते सर्वं विभवं
रूपसंभवम् । यः स्यादद्भुतस्तु सर्वेषां तथा च स्या-
त्समुद्भवः ॥ ’ ।

नीवाटी.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

राज्येऽधिकृतो लक्षणसंपन्नो ज्येष्ठः पुत्रः, तदभावे

ज्येष्ठपौत्रादयः क्रमेण

‘यौवराज्येऽथवा राज्ये यदि राजा विमत्सरः ।
अभिषिञ्चेद्विधानेन धर्मजं वीक्ष्य लक्षणम् ॥

तत्सुतं तत्कनिष्ठादिक्रमात्कामजमात्मजम् ।

संनिकृष्टान्वयं चान्यं प्रजाविप्रानुमोदितम् ॥

युवराजेति वृद्धराजसापेक्षं, वृद्धराजपरतन्त्र इत्यर्थः ।
विमत्सरः विगतराज्यमात्सर्यः । धर्मजं ज्येष्ठम् । कामजं
कनिष्ठम् । तथा च यदि राजलक्षणं ज्येष्ठे तदा ज्येष्ठ-
मेव । तदभावे ज्येष्ठपुत्रस्य ज्येष्ठमेव पुत्रम्, ‘तेऽपि
ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव न संशयः’ इति
वचनात् । तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठं (तदभावे ?)
संनिकृष्टसंतानम् । संनिकृष्टान्वयमिति । संनिहितसंबन्धिमाम्ना-
मिति पल्लवः । तद्व्ययमेवेति लक्ष्मीधरः । तदभावेऽन्य-
मप्यभिषिञ्चेत् । न च पिण्डदातरि पुत्रे सति पौत्रा-
भिषेकस्यान्याय्यत्वम्, अतो नात्र क्रमादरः, पुत्र-
पौत्रादौ पिण्डदातृत्वेनाविशेषात् । अत एव पौत्रे
समांशिताविधानमिति । किंच ‘आत्मा वै जायते पुत्रः’
इति तत्त्वरूपत्वात् । वस्तुतस्तु ‘राजवृत्तमन्यत्’ इति
युक्तिरेव बलवतीति ।

रा. ७३-७४

‘तेऽपि ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव न संशयः ॥

(१) रा. ७३ राजनीतौ इत्युक्तम्.

(२) रा. ७३.

राजशिक्षा

गौतमः

धर्मशास्त्रांवीक्षिक्योः शिक्षा राज्ञः

* त्रय्यामान्वीक्षिक्यां चाभिविनीतः ॥

हारीतः

विद्यावृद्धोपासना राज्ञः सिद्धिदा

अविद्वानपि भूपालो विद्यावृद्धोपसेवया ।
परां सिद्धिमवाप्नोति जलासन्नतरुर्यथा ॥

विष्णुः

वृद्धसेवा कर्तव्या

* वृद्धसेवी भवेत् ॥

महाभारतम्

वेदवेदाङ्गधनुर्वेदनीतिशास्त्रेतिहासपुराणेषु राजपुत्रशिक्षा

* धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।

जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥

* संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।

श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥

* धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।

तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥

* व्याख्यासंग्रहः 'प्रकृतयः— स्वामी' इत्यस्मिन् प्रकरणे

द्रष्टव्यः ।

(१) गौघ. १११३. शेषः स्थलादिनिर्देशः 'प्रकृतयः—
स्वामी' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(२) रार. ९.

(३) विष्णु. ३।७७.

(४) भा. १।१०२।१५ ; भा. १।१०९।१७.

(५) भा. १।१०२।१६ ; भा. १।१०९।१८.

(६) भा. १।१०२।१७ ; भा. १।१०९।१९
ऽश्वपृष्ठे (च वेदे) शास्त्रे च (शास्त्रेषु) .

* इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्रमाः ॥

श्रमः शास्त्राभ्यासः । व्यायामः बाहुयुद्धाद्यभ्यासः ।

नीटी-

धर्मविद्यार्जनं विद्यावृद्धोपासना च राज्ञा कर्तव्या,

त्रयीवार्तादण्डनीतिसाध्या लोकयात्रा

येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।

तान्सेवेतैः समास्था हि शास्त्रेभ्योऽपि
गरीयसी ॥

(१) अवदातानि शुद्धानि । विद्या वैदिकी, न तु
लौकिक्यादिः । कर्म वेदार्थानुष्ठानम् । योनिः पूर्वप्रज्ञा ।
इयेनयागादेर्हिंसासाधनस्य वेदार्थत्वेऽपि नावदातत्वमस्ति ।
अतो जन्मान्तरीयसंस्कारोऽपि शुद्ध एवापेक्षितः । ' तं
विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च ' इति श्रुतेः अत्र
योनिशब्देन मुख्यं प्रवृत्तिकारणं पूर्वप्रज्ञैव ग्राह्यम् । अन्ये
तु योनिशब्देन पितृमातृशुद्धिमाहुः । समास्था संगतिः ।
संपूर्वस्य ' आस गतौ ' इत्यस्य रूपम् । अपिशब्दाच्छास्त्र-
मपि सम्यक् ज्ञानहेतुतया गुह्यं । सत्सङ्गस्तु ततोऽपि
गरीयान् । ' न गाथा गाथिनं शास्ति ' इति केवल-
शास्त्रस्य प्रागेव अकिंचित्करत्वेऽपि । नीटी-

(२) समास्था सम्यक्प्रकरणे आस्था उपवेशनम् ।

रा. १३२

* सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।

नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे कचित् ॥

(१) भा. १।१०२।१८ ; भा. १।१०९।२०
चाभिभो (बोधिताः) निश्रमाः (निश्चयाः) .

(२) भा. ३।१२५ ; भा. ३।१२७ योनिर्विद्या
च (विद्या योनिश्च) ; रा. १४९ समास्था (सहास्था) ;
रा. १३२.

(३) भा. ३।७०।८ ; भा. ३।७२।८ ; रा. १४९ ; भा. १।३१-१.३२.

सर्वस्य ज्ञानस्य एकत्र पुरुषे परिनिष्ठा अवस्थितिः
नास्तीत्यर्थः । राम. १३२

न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥

त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्त्रिस्तो विद्या विजानताम् ।
तामिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिश्च विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥

न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्माथो वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥

सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥

शत्रुनन्दनः शत्रूणामानन्दजनकः । राम. १३२

त्रयी आन्वीक्षिकी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः

त्रयी चाऽऽन्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥

त्रयी कर्मकाण्डः । आन्वीक्षिकी ज्ञानकाण्डः । वार्ता
कृषिवाणिज्यादि जीविकाकाण्डः । दण्डनीतिः पालन-
विद्या । नीटी.

(१) भा. ३।१४९।२६ ; भा. ३।१५०।२६ धर्मो
वै (धर्माथो) शक्यो (शक्यौ).

(२) भा. ३।१४९।३१ ; भा. ३।१५०।३१.

(३) भा. ३।१९८।२३ ; भा. ३।२०७।२४
लोका भवन्त्युत (लोको भवत्युत).

(४) भा. ५।३९।४०-४१ च (वा) ; रा. १४९ वेदितुं (विदितुं) ; राम. १३२.

(५) भा. ५।१२७।३८ ; भा. ५।१२९।३९ ;
रा. १५० पूर्वार्धे (सदैव हितकामानां सुहृदां न शृणोति
यः ।) ; राम. १३२ राकव. .

(६) भा. १२।५९।३३ ; भा. .

वेदधनुर्वेदशुक्तिशास्त्रशब्दशास्त्रगन्धर्वशास्त्रपुराणेतिहास-

कलाः अध्येयाः राज्ञा

धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्यो नराधिप ।

हस्तिपृष्ठेऽथपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह ।

यत्नवान् भव राजेन्द्र यत्नवान् सुखमैधते ॥

अप्रश्रुष्यश्च शत्रूणां श्रुत्यानां स्वजनस्य च ।

प्रजतपालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् ॥

युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।

गन्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥

पुराणमितिहासाश्च तथाऽऽख्यानानि यानि च ।

महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥

विद्याबुद्धोपासना राज्ञा कर्तव्या

विद्यावृद्धान् सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर ।

शृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः कुर्याच्चैवाविचारयन् ॥

प्रातरुत्थाय तान् राजन् पूजयित्वा यथाविधि ।

कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥

ते तु संमानिता राजस्त्वया राज्यहितार्थिना ।

प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वं कौरवनन्दन ॥

(१) भा. १३।१०७।१३८ ; भा. १३।१०४।१४६
-१४७ ; रा. १४९ दे च वेदे (देतिहासे) नराधिप
(विजानता) ह (हि) वृत्तीयोर्धे नास्ति ; राम. १३२ सर्व
राकव. .

(२) भा. १३।१०७।१३९ ; भा. १३।१०४।
१४७-१४८.

(३) भा. १३।१०७।१४० ; भा. १३।१०४।
१४८-१४९ गन्धर्व (गान्धर्व).

(४) भा. १३।१०७।१४१ ; भा. १३।१०४।
१४९-१५०.

(५) भा. १५।९।१० ; भा. १५।५।१० ; रा. १४९
युधिष्ठिर (नराधिप) शृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः (शृणुया
यच्च ते ब्रूयुः) ; राम. १३२ राकव. .

(६) भा. १५।९।११ ; भा. १५।५।११.

(७) भा. १५।९।१२ ; भा. १५।५।१२ राज्य
(कार्य) सर्वं कौरवनन्दन (सर्वथा तव भारत).

चतस्रसु तर्कत्रयीवार्तादण्डनीतिविद्यासु विनयः

राज्ञऽधिगन्तव्यः

‘सदाऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मा हि पार्थिवः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न कचित्परिभूयते ॥
‘ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
विद्यानां ग्रहणं कार्यं यथान्यायं नराधिपः (१ प) ॥
‘त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं प्रयोक्तृतः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥
‘द्वौ भागावितिहासार्थं भागस्त्रय्यां विधीयते ।
इष्वस्त्रादिषु भागोऽन्यस्त्रयुधैर्वमहः स्मृतम् ॥
बुद्धोपासना विद्याश्रवणं च राज्ञः श्रेयस्करम्
‘गुरुपूजां च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
श्रवणं चैव विद्यानां कुर्वन् श्रेयोऽधिगच्छति ॥
‘सहस्रमपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ।
अथवाऽप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥

बाल्मीकिरामायणम्

वेदशास्त्रधनुर्विद्याशस्त्रविद्यागन्धर्वविद्यासु विविधेषु

शिल्पेषु च प्रावीण्यं राजपुत्रेण अधिगन्तव्यम्

‘आर्यकस्य च ते नित्यं काले कालेऽभिवादनम् ।
व्रतचर्यां च ते पुत्र कर्तव्या नियतात्मना ॥
ब्राह्मणैः सह धर्मात्मन् वासः सद्भिरुदाहृतः ।
काले काले यथोक्तं च ब्राह्मणानभिवादय ॥
ब्राह्मणा हि श्रियो मूलं पुरुषस्य शुभार्थिनः ।
सहायार्थे च कर्तव्याः प्रणम्य नियतात्मना ॥

(१) राक. १४८.

(२) राक. १४८-१४९.

(३) राक. १४९.

(४) राक. १४९ ; राप्र. १३२ ख्यां (ख्या).

(५) राक. १४९ ; राप्र. १३२.

(६) राक. १४९-१५० सहायता (सहायिता) ;

राप्र. १३२.

(७) वारा. २।१।१९-२५.

सर्वविद्यान्तगा धन्या ब्राह्मणा मङ्गलावहाः ।
देवाः पुत्रभवार्थं वै प्रजानां सुरसत्तमैः ॥
प्रेषिता मानुषं लोकं भूमिदेवा इति श्रुतिः ।
तेभ्यः सर्वाणि शास्त्राणि वेदांश्च वदतां वर ॥
अस्त्रं शस्त्रं महास्त्रं च विधिवत्पुत्र धारय ।
अश्वपृष्ठे रथे चैव व्यायामं कुरु नित्यशः ॥
गन्धर्वविद्यासु तथा पारगो भव पुत्रक ।
अन्येष्वपि च शिल्पेषु यत्नः कार्यः सुत त्वया ॥
वेदाचार्यान् लेख्यसंस्थानशब्दज्ञान् नीतिशास्त्रार्थपारगान्
हस्त्यश्वरथयानविद्याकुशलान् गन्धर्वविद्यानानाशिल्प-
विदश्च वृद्धान् उपास्य भरतः वेदधनुर्वेदनीति-
शास्त्रार्थशास्त्रहस्तिशिक्षारथशिक्षाऽऽलेख्य-
ज्यौतिषादिविद्यानिष्ठातो जातः

‘कदाचिद्भरतः श्रीमान् वृद्धं मातामहं नृपम् ।
अभिवाद्य महात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ॥
आचार्याननुगच्छेयं भवतोऽनुमते प्रभो ।
लेख्यसंस्थानशब्दज्ञान्नीतिशास्त्रार्थपारगान् ॥
विविधासु च विद्यासु सुनिष्ठान् ब्राह्मणानपि ।
हस्त्यश्वरथयानेषु तथैव परिनिष्ठितान् ॥
गन्धर्वविद्याकुशलान्नानाशिल्पविदस्तथा ।
नरान् विनीतान् वृद्धान्वै वेत्तुमिच्छामि
तत्त्वतः ॥

ब्राह्मणान्वेदविदुषो वृद्धान् परमपूजितान् ।
व्यादिष्टान् पुरुषांस्तत्र सर्वविद्याविशारदान् ॥
उपसेवितुमिच्छामि श्रेयोर्थी हृढमात्मनः ।
भवतोऽनुमते राजन् प्रदेष्टुं तान्ममार्हसि ॥
श्रुत्वैवं नृपतिर्वाक्यं कैकेयो भरतस्य सः ।
व्यादिदेश प्रहृष्टात्मा तस्याऽऽचार्यान्विपश्चितः ॥
तानुपास्य प्रयत्नेन भरतः कैकेयीसुतः ।
वेदवेदाङ्गशास्त्राणां पठने तत्परोऽभवत् ॥
सर्वविद्यासु कुशलान् परं हर्षमवाप ह ।
प्रदाय शिष्यमात्मानं तेभ्यः स रघुनन्दनः ॥

(१) वारा. २।२।१-३०.

आचार्येभ्यस्ततो विद्यां धर्मेणाधिजग्माम ह ।
जग्राह वैदेवेदाङ्गशास्त्राणि गुणवृद्धये ॥
सोऽनूपूर्वेण तान्सर्वान् परिजग्राह सुव्रतः ।
सह भ्रात्रा महातेजाः शत्रुघ्नेन यशस्विना ॥
एवमाचार्यहस्तेषु वर्तमानो नरोत्तमः ।
रममाणो नरव्याघ्रः परं हर्षमवाप ह ॥
शुश्रूषते यथान्याय्यमाचार्यं नियतेन्द्रियः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां यथाकालमतन्द्रितः ॥
ज्ञानाभ्यासे प्रवृत्तस्य विज्ञानेऽभिरतस्य च ।
एवं कालो व्यतिक्रामत्सुमहान् भरतस्य च ॥
यदा ज्ञानेषु निष्ठां वै प्राप्तवान् रघुनन्दनः ।
ततोऽस्य बुद्धिः संजाता धर्मं श्रोतुं सनातनम् ॥
ब्राह्मणेभ्योऽथ वृद्धेभ्यो भिक्षुकेभ्यश्च धार्मिकः ।
ये चान्ये च महाभागा धर्मेषु कुशला द्विजाः ॥
तान् सर्वान् स महातेजाः सेवते धर्मकारणात् ।
अन्तरात्मनि धर्मेभ्यः सततं पर्यवर्तत ॥
कथायां धर्मयुक्तायां रमते रघुनन्दनः ।
तपोऽहिंसारतां नित्यं ये च धर्मपरायणाः ॥
तान् सर्वान् स महातेजा उपास्ते

निभृतः शुचिः ।

शास्त्राणि च महाप्राज्ञो नित्यशो गुणवन्त्यपि ॥
वेदविद्यासु चान्यासु कुशलः सर्वशास्त्रवित् ।
कृतकृत्यमिवाऽऽत्मानं मन्यते धर्मसेवनात् ॥
तस्य बुद्धिः समभवत्पितुः संप्रेक्षणं प्रति ।
संदिदेश तदा दूतं ब्राह्मणं शुभलक्षणम् ॥
अयोध्यां गच्छ भद्रं ते दूतं शीघ्रं नृपोत्तमम् ।
पितरं कुशलं ब्रूहि मातृश्च भ्रातरौ तथा ॥
पृष्ट्वा च कुशलं तेभ्यो वाच्यो दशरथः प्रभुः ।
मातामहगृहे तात वर्तते त्वदनुग्रहात् ॥
यथाज्ञानं कृतं तात महत्तव शुभं प्रियम् ।
स तु तेनाभ्यनुज्ञातो भरतेन यशस्विना ॥
दूतः परमसंहृष्टः प्रयातो येन सा पुरी ।
अयोध्यां नगरीं रम्यां प्रविवेश महातपाः ॥

घ. को. १०९

यां स राजीवताम्राक्षो राजा दशरथोऽवसत् ।
प्राप्तवानथ तां दूतो भरतस्यानुशासनात् ॥
न्यवेदयत तद्ब्राह्मे मातृभ्योऽथ द्विजस्तथा ।
कृतकृत्यो हि राजेन्द्र भरतः संत्यक्किमः ॥
धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगः ।
अर्थशास्त्रे च कुशलो व्यायामे च तथैव हि ।
हस्तिशिक्षासु निष्णातो रथशिक्षासु निष्ठितः ॥
आलेख्ये चैव लक्ष्ये च लङ्घने प्लवने तथा ।
ज्योतिर्गतिषु निष्णातस्त्वं वाक्येन नोदितः ॥
एवंविधानि कर्माणि कृत्वा च सुबहून्त्यपि ।
कृतार्थो भरतो राजस्त्वत्सकाशमुपैष्यति ॥

विद्याविनीतो राजा शास्ता

विद्यास्त्रभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः ।
स शास्ति चिरमैश्वर्यमरीश्र कुरुते वशे ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

विद्यापरिगणनम्, विद्यालक्षणम्

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः ॥

विद्यासमुद्देश इति हि प्रथमं सूत्रम् । कास्ता विद्या
इत्याकाङ्क्षायामाह— आन्वीक्षिकीत्यादि । अर्थतत्त्वस्य
हेतुभिः परीक्षणमन्वीक्षा, सा प्रयोजनमस्या इति आन्वी-
क्षिकी हेतुविद्या । ऋग्यजुःसामानि त्रयी । तेषां अभिचार-
कर्मज्ञानादिफलादथर्ववेदात् भिन्नप्रस्थानतया पृथक्पङ्क्ति-
निवेद्यानां संभूयैकक्रतुकार्यसाधकत्वात् तत्समुदायस्य
त्रयीति संज्ञा । कृषिः पाशुपत्यं वणिज्या च वार्ता ।
दण्डनीतिस्तु राजनीतिः । इति एवं प्रसिद्धा इति शेषः ।
श्रीमूला.

त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः, त्रीयीविशेषो
ह्यान्वीक्षिकीति ॥

तत्र मनुशिष्याणां पक्षमाह— त्रयीत्यादि । आन्वी-
क्षिकी त्रयीविशेषो हि त्रय्यनुगामितया त्रय्यर्थविचाररूप-

(१) वारा. ६।११।९ विद्यास्त्रभिवि (विद्याऽविद्यावि)

स शास्ति (प्रशास्ति) ; वाराक. ६।३।५७.

(२) कौ. १।२.

तथा च त्रय्याः प्रकार एव, न विद्यान्तरमित्यर्थः । तत्र त्रय्यनुगामिनी आन्वीक्षिकी सांख्ययोगतर्कशास्त्राणि, अन्या तु पूर्वोत्तरमीमांसे । आह च कामन्दकः— 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥' (कानी. २।१३) इति । श्रीमूल.

वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः, संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयात्राविद इति ॥

बृहस्पतिशिष्याणां मतमाह— वार्ता दण्डेत्यादि । त्रय्याः विद्यान्तरत्वाभावे हेतुमाह— संवरणमात्रं हीति । त्रयी लोकयात्राविदः वार्तादण्डनीत्यनुष्ठानलक्षणलोकतन्त्रविदुषः संवरणमात्रं हि नास्तिकोऽयमिति लोकनिन्दाद्वारसंघृति-साधनमेव केवलम् । लोकतन्त्रसम्यङ्निर्वहणसमर्थमपि त्रय्यपरिग्राहिणं सन्तं नास्तिक इति लोको निन्देदिति त्रयीपरिग्रहस्य यथोक्तनिन्दाद्वारोपनमात्रफलत्वेनात्य-प्रयोजनत्वाच्च सा विद्यान्तरमित्यभिप्रायः । त्रयीनिरासेन तदन्तर्गताया आन्वीक्षिक्या अपि निरासः सिद्धः ।

श्रीमूल.

दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः, तस्यां हि सर्वविद्यारम्भाः प्रतिबद्धा इति ॥

मतान्तरमाह— दण्डनीतिरेकेत्यादि । दण्डनीतिः एका एकैव विद्या प्राधान्येन विद्याव्यपदेशमर्हतीत्यर्थः । इति औशनसाः शुक्रशिष्याः । कुतः ? सर्वासां विद्यानामारम्भाः योगक्षेमाः तस्यां हि प्रतिबद्धाः दण्डनीतावेव प्रतिष्ठिताः इति कृत्वा । यद् वक्ष्यति— 'आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः' (कौ. १।४) इति । श्रीमूल.

चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः । तामिधर्ममौर्ध्वं यद्विद्यात्, तद्विद्यानां विद्यात्वम् ॥

स्वमतमाह— चतस्र एवेत्यादि । विद्याः चतस्र एव । एवकारेण त्रित्वादिपक्षव्यवच्छेदः । आसां विद्यात्वविद्यान्तरत्वयोर्विद्यात्वमादौ निर्वचनभङ्ग्या स्थापयति— तामि-रित्यादि । विद्यात्वं नाम धर्मार्थवेदनकरणत्वम् । तच्चा-न्वीक्षिक्यादिषु चतसृषु अवशिष्टमित्यर्थः । विद्यान्तरत्वं तु परस्परविसदृशस्वरूपफलनिरूपणेन यथाक्रमं स्थाप-यिष्यते ।

श्रीमूल.

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतीनां लक्षणानि प्रयोजनानि च सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी । धर्मा-धर्मौ त्रय्याम् । अर्थानर्थौ वार्तायाम् । नयापनयौ दण्डनीत्याम् । बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्ष-माणाऽऽन्वीक्षिकी लोकस्योपकरोति, व्यसने-ऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति, प्रज्ञावाक्यक्रिया-वैशारद्यं च करोति ॥

तत्राऽऽन्वीक्षिक्याः स्वरूपमाह— सांख्यमित्यादि । सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेचकं शास्त्रं कपिलप्रोक्तम्, योगः प्रत्याहारध्यानधारणादिप्रतिपादकं महेश्वरप्रोक्तम्, लोकायतं न्यायशास्त्रं ब्रह्मगार्ग्योक्तम् । एतन्निर्तयारम्भिका आन्वी-क्षिकी । धर्माधर्मौ त्रय्यामित्यादिना त्रय्यादीनां फलसूच-नम्, तच्चाऽऽन्वीक्षिकीफलस्य तद्विसदृशत्वव्युत्पादनार्थम् । धर्माधर्माविति, प्राधान्येन प्रतिपाद्याविति शेषः । तेन त्रय्यां अर्थानर्थनयापनयानामानुषङ्गिकतया क्वचित् क्वचित् प्रतिपादनेऽप्यविरोधः । एवं वार्तादण्डनीत्योरपि ज्ञेयम् । तत्र धर्मः अध्ययनयजनादिः, अधर्मः श्मशांसभक्षण्यादिः । अर्थः कालबीजवापादिजन्यं फलम्, अनर्थः अकालबीज-वापादिजन्यम् । नयः ज्यायसा संध्यादिः येन योगक्षेमो निष्पाद्यते, अपनयस्तु ज्यायसा विग्रहादिः येन योगक्षेमो विहन्यते । एतासां त्रय्यादीनाम् । हेतुभिरन्वीक्षमाणा न्यायैः संप्रधारयन्ती । व्यसने इत्यादिनोपकारस्वरूपोक्तिः । बुद्धिमवस्थापयति अविकृतां करोति, बुद्धिर्दुःखे यथा नोद्विजेत सुखे च न प्रहृष्येत् तथा तां नियच्छतीत्यर्थः । यदाहुः— 'न प्रहृष्येत् सुखं प्राप्य नोद्विजेतासुखादपि' इति । प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं विचारवचनकर्मसु पाटवम् ।

श्रीमूल.

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥

आन्वीक्षिकी सर्वविद्यानां प्रदीपः, परीक्षणसाधन-त्वात्, सर्वकर्मणां उपायः आरम्भादिफलाधिगमपर्यन्ता-नुष्ठानवैचित्र्यप्रतिभोत्पादकत्वात्, सर्वधर्माणां शश्वत् आश्रयः वैदिकलौकिकानां सर्वेषां धर्माणामन्वीक्षावधार्य-त्वात् सर्वदा आश्रयभूता । एवं च त्रय्यादिविसदृश-

स्वरूपफलत्वात् आन्वीक्षिक्या विद्यान्तरत्वं सिद्धमित्य-
भिप्रायः । श्रीमूला.

इतिहासपञ्चमा वेदाः षडङ्गानि च

'सामग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयथर्ववेदेतिहासवेदौ च
वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो-
विचितिर्ज्योतिषमिति चाङ्गानि ॥

त्रयीस्थापनार्थं तत्स्वरूपमाह- सामवेदः
ऋग्वेदो यजुर्वेद इति त्रयः त्रयीपदवाच्याः, अथर्ववेदः,
इतिहासवेदो महाभारतादिश्च वेदपदार्थाः । शिक्षा
वर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रम् । कल्पः कृत्वनुष्ठानोपदेशपरं
आश्वलायनादिप्रणीतं सूत्रम् । व्याकरणं शब्दानुशासनं
पाणिनीयादि । निरुक्तं निर्वचनशास्त्रं यास्कप्रणीतम् ।
छन्दोविचितिः छन्दःशास्त्रं पैङ्गलादि । ज्योतिषं सूर्यादि-
गत्यादिप्रतिपादकं शास्त्रम् । श्रीमूला.

त्रयीधर्मप्रयोजनम्

एष त्रयीधर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च
स्वधर्मस्थापनादौपकारिकः ॥

त्रय्याः फलं वक्तुमाह- एष इति । एष त्रयीधर्मः
त्रय्युपदिष्टो धर्मः चतुर्णां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचर्याद्या-
श्रमाणां च औपकारिकः उपकारफलः । कस्मात् ? स्वधर्म-
स्थापनात् स्वधर्मेषु स्थापनात् स्वधर्मानुपदिश्य तेषु
नियन्त्रणात्, अर्थात् वर्णाश्रमाणां । श्रीमूला.

चातुर्वर्ण्यधर्मः

स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं
दानं प्रतिग्रहश्चेति । क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं
शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च । वैश्यस्याध्ययनं यजनं
दानं कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च । शूद्रस्य
द्विजातिशुश्रूषा वार्ता कारुकुशीलवकर्म च ॥

वर्णधर्मं विवृणोति- स्वधर्मं इत्यादि । शस्त्राजीवः
शस्त्रेण आजीवः वृत्तिः । भूतरक्षणं प्राणिपालनम् ।
कृषिपाशुपाल्ये कृषिः कैदारेषु बीजवापपरिकर्मादि-
विधानम्, पाशुपाल्यं पशुपालनकर्म गवाश्वादीनां पोषण-

चिकित्सादि । वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः । द्विजातिः
शुश्रूषा द्विजातयो ब्रह्मक्षत्रियवैश्याः, तेषां परिचरणम् ।
वार्ता कृषिपाशुपाल्यवणिज्याः । कारुकुशीलवकर्म शिल्पि-
कर्म चारणकर्म च । श्रीमूला.

आश्रमचतुष्टयधर्मः

गृहस्थस्य स्वकर्माजीवस्तुल्यैरसमानर्षिभिर्वैवाह्य-
मृतुगामित्वं देवपित्रतिथिभृत्येषु त्यागः शेषभोजनं
च ॥

आश्रमधर्ममाह- गृहस्थस्येत्यादि । गृहिणः स्वकर्मा-
जीवः स्ववर्णोक्तकर्मणा वृत्तिः । तुल्यैः कुलादिना
समानैः असमानर्षिभिः भिक्षार्थोत्तैः वैवाह्यं विवाहः ।
स्वार्थे ष्यञ् । ऋतुगामित्वं ऋतुः पुष्पस्नानदिनादूर्ध्वं
द्वादशनिशाः, तस्मिन् स्त्रीगमनशीलत्वम् । शेषभोजनं
देवादित्तावशिष्टाशनम् । श्रीमूला.

ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्ष-
व्रतत्वमाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिस्तदभावे गुरुपुत्रे
सब्रह्मचारिणि वा ॥

ब्रह्मशब्दो वेदवाची तद्ग्रहणार्थे दण्डाजिनधारणादि-
लक्षणे व्रते वर्तते, तत् चरितुं शीलमस्येति ब्रह्मचारी, तस्य
ब्रह्मचारिणः । स्वाध्यायः स्ववेदाध्ययनम् । अग्निकार्याभि-
षेकौ अग्निशुश्रूषात्रिषवणस्नाने । भैक्षव्रतत्वं भैक्षं भिक्षा-
वृत्तिः, व्रतत्वं व्रतित्वं गोदानान्तं कर्म, तदुभयम् । एवं
तावदुपकुर्वाणस्य वेदब्रह्मचारिण आसमावर्तनादनुष्ठानम् ।
नैष्ठिकस्य विशेषमाह- आचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिरित्यादि ।
गुरुकुले आप्राणोत्क्रमणकालमाविनी स्थितिः । गुरुपुत्रे
आचार्यपुत्रसमीपे । सब्रह्मचारिणि वा समानशास्त्रा-
ध्यायिनि वा वृद्धे । कार्येति शेषः । श्रीमूला.

वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाजिन-
धारणमग्निहोत्राभिषेकौ देवतापित्रतिथिपूजा वन्य-
आहारः ॥

वानप्रस्थस्य वने प्रकर्षेण तिष्ठतीति वनप्रस्थः, वन-
प्रस्थ एव वानप्रस्थः, स्वार्थेऽण्, तस्य । ब्रह्मचर्यं
ऊर्ध्वैरितस्त्वम् । भूमौ शय्या स्थण्डिले शयनम् । अग्निहोत्रं
स्वयंश्चातरनुष्ठेयमग्निकार्यम् । अग्नये होत्रं हविराज्यादि

यस्मिन्स्तदिति न्युत्पत्तिः । तच्च अभिषेकस्त्रिकालस्नानं च
अग्निहोत्राभिषेकोऽप्यन्यः आहारः कन्दमूलफलादिः ।
श्रीमूला.

परिव्राजकस्य संयतेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्कि-
चनत्वं सङ्गत्यागो भैक्षमनेकत्रारण्यवासो बाह्या-
भ्यन्तरं च शौचम् ॥

परिव्राजकस्य परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राजकः
संन्यासी, तस्य । संयतेन्द्रियत्वं जितेन्द्रियता । अनारम्भः
नैष्कर्म्यम् । निष्किचनत्वं निःस्वत्वम् । सङ्गत्यागः
प्रव्रजितान्तेरेणापि संसर्गपरिहारः । अनेकत्र भैक्षं
प्राणयात्रापर्याप्तस्यान्नस्य बहुषु गृहेषु भिक्षित्वा ग्रहणम् ।
बाह्याभ्यन्तरशौचं कायवाङ्मानसनेर्मैत्यम् । श्रीमूला.

साधारणधर्माः

सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनसूयाऽऽनुशंस्यं
क्षमा च ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणान् धर्मानाह- सर्वेषामिति ।
अनसूया गुणपक्षपातः । आनुशंस्यं अनिष्टुरत्वम् ।
श्रीमूला.

स्वधर्मपालनफलं स्वधर्मोच्छ्रान्तफलं च

स्वधर्मः स्वर्गायाऽऽनन्त्याय च । तस्यातिक्रमे
लोकः संकरादुच्छिद्येत ॥

स्वधर्मः किमर्थमादत्तव्यस्तत्राऽऽह- स्वधर्म इति ।
स्वर्गाय परलोकसुखाय आनन्त्याय च इहाविनाशाय
भोक्षाय वा । अतिक्रमे उल्लङ्घने । संकरादुच्छिद्येत अनु-
ष्ठातृव्यवस्थाविरहेण कर्मसंकराद्वर्णसंकराच्च उत्सादं प्राप्नु-
यात् । अयमाशयः- वर्णाश्रमधर्मा हि यथोक्ता अविवाद-
सिद्धलोकयोगक्षेमहेतुभावाः तदुपासकबीजक्षेत्रसंक्रान्ततद-
नुष्ठानवासनासनाथैः तत्तद्वर्णाश्रमिभिरेव स्वकुलधर्मत्व-
बुद्ध्या भक्तिश्रद्धापुरःसरमनुष्ठीयमानाः सन्तः सौष्टव-
विशेषं प्रतिपत्तुं लोकोपकारे च कमपि कमप्यति-
शयमाधातुं क्षमन्ते । ते चेदव्यवस्थमन्यैः कथंचिदनुष्ठी-
येन् ध्रुवं तर्हि सौष्टवादीयेन्, लोकोपकारे च नाति-

शयमादधीरन्, अनुष्ठानबाह्यतां च क्रमेणाऽऽसादयेयुरिति
धर्मव्याकुलीभावाल्लोकविनाशः स्यादिति । श्रीमूला.

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत् ।
स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति ॥

अतः किं कर्तव्यं तत्राऽऽह- तस्मादित्यादि । भूतानां
मनुष्याणाम् । न व्यभिचारयेत् व्यभिचरन्तं नानुमन्येत ।
स्वधर्मं संदधानः सम्यगनुष्ठापयन् । प्रेत्य परलोके । त्यप्-
प्रतिरूपो निपातः । श्रीमूला.

व्यवस्थितार्थमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः ।
त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ॥

वर्णाश्रमधर्मविधानद्वारेण त्रय्याः महाफलत्वं वदन्न-
ध्यायमुपसंहरति- व्यवस्थितेत्यादि । व्यवस्थिता वर्णाश्रम-
प्रतिबद्धा आर्यमर्यादा सदाचारनियमः यस्य सः व्यव-
स्थितार्थमर्यादः । प्रसीदति मोदते । न सीदति न नश्यति ।
श्रीमूला.

वार्तादण्डनीलोः स्वरूपं प्रयोजनं च

'कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता धान्यपशु-
हिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौपकारिकी । तया स्वपक्षं
परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम् ॥

अथ वार्ताया विद्यात्वं स्थापयितुं स्वरूपादिकमाह
-कृषिपाशुपाल्ये इत्यादि । कृषिः क्षेत्रबीजवापपरिकर्मादि-
प्रतिपादकं शास्त्रं पराशरप्रोक्तम् । पाशुपाल्यं गवाश्वादि-
पालनप्रकारोपदेशकं शास्त्रं गौतमशालिहोत्रादिप्रणीतम् ।
वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारतन्त्रं विदेहराजप्रणीतम् ।
धान्येत्यादि । तत्र हिरण्यं अकुप्यं सुवर्णादि । कुप्यं
स्वर्णरजतातिरिक्तं ताम्रादि तैजसं सारदारुवेणुवल्लीवल्का-
दिकमतैजसं च । विष्टिः कर्मकरः । तया कोशदण्डाभ्यां
वार्ताया जनिताभ्यां कोशदण्डाभ्यां कोशः धननिचयः,
दण्डः सेना, ताभ्याम् । स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति
स्वायत्तीकरोति, अर्थात् राजा । श्रीमूला.

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः ।
तस्य नीतिर्दण्डनीतिरलङ्घलाभार्था लब्धपरि-
रक्षणी रक्षितविवर्धनी वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी

च । तस्मात्मायत्ता लोकयात्रा । तस्माल्लोकयात्रार्थी
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् ॥

दण्डनीतेः स्वरूपादिकमाह— आन्वीक्षिकीत्यादि ।
योगक्षेमौ साधयतीति योगक्षेमसाधनः । दण्डः दमः
सामादिषु प्रधानभूत उपायविशेषः । अथवा दण्डस्थ-
त्वाद् राजा दण्डः । सति दण्डभये लोकः आन्वीक्षिक्या-
दिषु सम्यक् प्रवर्तते, न त्वितरयेति दण्डस्याऽऽन्वीक्षिक्या-
दियोगक्षेमसाधनत्वं विज्ञेयम् । अत एवाऽऽहुः— ‘सर्वो
दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिः क्वचित् । दण्डस्य
हि भयात् कृत्स्नं जगद्भोगाय कल्पते ॥’ इति । तस्य
नीतिः नयनं अनुष्ठानं अर्थात् तदुपदेशशास्त्रम् । अलब्ध-
लाभार्थेत्यादि दण्डनीतेः फलकथनम् । दण्डेन ह्यलब्धं
लभ्यते, लब्धं परिरक्ष्यते, परिरक्षितं वर्धते, वर्धितं च
तीर्थेषु पुण्यक्षेत्राध्वरादिषु विनियुज्यते । तस्मादिति ।
तस्मात् लोकवृत्तेर्दण्डनीत्यधीनत्वात् नित्यमुद्यतदण्डः
सर्वदा दण्डप्रणयनोद्युक्तः स्यात्, अर्थात् राजा ।

श्रीमूला.

शिक्षा (विनय) प्रयोजनं शिक्षास्वरूपं च

‘तस्माद्दण्डमूलस्तिस्रो विद्याः । विनयमूलो
दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः ॥

तस्मात् चतुर्वर्णाश्रमस्य लोकस्य राज्ञा सुविज्ञातप्रयुक्त-
दण्डमुखेन पाल्यमानस्यैव स्वधर्मकर्मानुष्ठानप्रवणतोत्पादात्
तिस्रो विद्याः आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तालक्षणाः दण्डमूलाः
दण्डाधीनस्थितिकाः । दण्डश्च विनयलक्षणेन शास्त्र-
विज्ञानेन दत्तहस्तः प्राणिनां योगक्षेमसंपत्तिहेतुरित्याह—
विनयेत्यादि ।

श्रीमूला.

कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः । क्रिया हि द्रव्यं
विनयति नाद्रव्यम् । शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारण-
विज्ञानोद्वापोद्दत्तत्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या विनयति
नेतरम् ॥

तत्र विनयः क्रियया अभियोगलक्षणया निर्वृत्तः
कृतक इत्येकः, विनाऽपि क्रियां वासनावशात् सिद्धः

स्वाभाविक इत्यपरः । यथा हि संस्करणाभियोगः शाण-
धर्षणादिः द्रव्यं वत्यादिप्रभवं पाषाणादिविशेषं संस्करति,
न पुनर्द्रव्यं यं कमपि शिलादिखण्डम्, तथा विद्याभि-
योगः स्वतःसिद्धशुश्रूषादिबुद्धिगुणसंपन्नमेव जनं सं-
स्करति, न तु तद्रहितम् । बुद्धिगुणाश्च तेऽष्टौ भवन्ति—
शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोद्वापोद्दत्तत्वाभिनिवेशाख्याः ।
तत्र शुश्रूषा श्रवणाहेषु श्रोतुमिच्छा । तस्यां सत्यां श्रवणं
आसेवा । ग्रहणं श्रुतार्थज्ञानम् । धारणं गृहीताविस्मरणम् ।
विज्ञानं धारितेभ्यश्चैषु साध्यसाधनादिस्वरूपविवेकज्ञानम् ।
ऊहः शब्दानुक्तस्य लिङ्गेनावगतिः । अपोहः युक्त्यपेतस्य
हानम् । तत्त्वाभिनिवेशः वस्तुयाथात्म्यज्ञानम् ।

श्रीमूला.

विद्यानां तु यथास्वमाचार्यप्रामाण्याद्विनयो
नियमश्च ॥

एवं विद्याधिकारिणं तदनधिकारिणं चोक्त्वा विद्या-
ग्रहणकाले शिष्येणाऽऽचरणीयमाह— विद्यानां त्विति ।
विद्यानां आचार्यप्रामाण्यात् यस्या विद्याया यो य आचार्यः
उपदेष्टा, तस्य प्रामाण्यात् तदध्ययनकाले तं तं शिष्यं
प्रति धर्मानुशासनप्रभविष्णुत्वात् यथास्वं तत्तदाचार्यानु-
शासनानतिक्रमेण विनयः शिक्षणं ‘आहूतश्चाप्यधीयीत’
इत्युक्तप्रकारं समुदाचरो वा गुर्वगमनोपवेशादौ प्रत्यु-
त्थानानुपवेशादिः नियमश्च गुरुपरिचरणादिव्रतं च
अर्थाच्छिष्यस्य भवति ।

श्रीमूला.

राजपुत्रशिक्षापद्धतिः, राजपुत्रशिक्षाप्रयोजनम्, ब्रह्मचर्य-

कालः, ब्रह्मचर्योत्तरमपि शिक्षासमयः

वृत्तचौलकर्मा लिपि संख्यानां चोपयुज्यते ।
वृत्तोपनयनस्त्रयीमान्वीक्षिकीं च शिष्टेभ्यः, वार्ता-
मध्यक्षेभ्यः, दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः ॥

वृत्तचौलकर्मा कृतचौलः त्रिवर्षः पञ्चवर्षो वेत्यर्थः,
लिपिं अक्षरं संख्यानां गणितं च उपयुज्यते नियमपूर्वम्-
धीयीत । त्रयीमित्यादिनाऽप्येतत् संबध्यते । वृत्तोपनयनः
लब्धगायत्र्युपदेशः त्रयीं आन्वीक्षिकीं च शिष्टेभ्यः
सम्यगधिगततद्विद्येभ्यः उपयुज्यते । वार्तां अर्थक्षेभ्यः

सीताप्यक्षादिभ्यः उपयुञ्जीत । दण्डनीतिं वक्तु-
प्रयौक्तुभ्यः प्रवचनप्रयोगकुशलेभ्यः उपयुञ्जीत ।

श्रीमूला.

ब्रह्मचर्यं चाऽऽ षोडशाद्वर्षात् । अतो गोदानं
दारकर्म च । अस्य नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो
विनयवृद्धयर्थं तन्मूलत्वाद्विनयस्य ॥

आ षोडशात् वर्षात् षोडशं वयोऽभिध्याप्य ब्रह्म-
चर्यम्, रक्ष्यमित्यर्थम् । अतः पश्चात् गोदानं केशान्त-
कर्म दारकर्म च विवाहश्च । अस्य कृतदारस्य विद्यावृद्ध-
संयोगः विद्यावृद्धैः सह परिचयः नित्यः दारकर्मोत्तर-
कालेऽप्यनुवर्त्यः । किमर्थम् ? विनयवृद्धयर्थं विनयस्य
शालासंस्कारस्य वृद्धये । कस्मात् ? विनयस्य तन्मूलत्वात्
विद्यावृद्धसंयोगप्रभवत्वात् ।

श्रीमूला.

पूर्वमहभागं हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं
गच्छेत्, पश्चिममितिहासश्रवणे । पुराणमिति-
वृत्तमाख्यायिकादोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेती-
तिहासः । शेषमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं गृहीतपरि-
चयं च कुर्यादगृहीतानामाभीक्ष्ण्यश्रवणं च ॥

भूयः कलाभ्यासं राज्ञ उपदेष्टुमाह— पूर्वमिति । पूर्वं
अहभागम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । हस्त्यश्वरथप्रहरण-
विद्यासु हस्तिचर्यायामश्वचर्यायां रथचर्यायां आयुधविद्यायां
च विनयं शिक्षां गच्छेत् । पश्चिमं तृतीयमह-
भागं इतिहासश्रवणे विनयं गच्छेत् । इतिहासपदार्थ-
विवरणम्— पुराणमित्यादि । पुराणं ब्राह्मादि । इतिवृत्तं
श्रीरामायणमहाभारतादि । आख्यायिका दिव्यमानुषादि-
चरितम् । उदाहरणं न्यायोपन्यासशास्त्रं मीमांसादि ।
धर्मशास्त्रं मानवादि । अर्थशास्त्रं औशनसबार्हस्पत्यादि ।
शेषं मध्यमं अहभागम् । अहोरात्रभागमिति मूलग्रन्थेषु
पठ्यते । तदा शिष्टं मध्यममहभागं रात्रौ कार्यान्तर-
निद्रादिविनिर्मुक्तावशिष्टतया लभ्यमानं रात्रिभागं चेति
व्याख्येयम् । अपूर्वग्रहणं प्रतिनवप्रमेयश्रवणं गृहीत-
परिचयं गृहीतधारणार्थं चिन्तनं च कुर्यात् । अगृहीतानां
आभीक्ष्ण्यश्रवणं ईषद्गृहीतानां सम्बद्धमनःप्रवेशार्थं
पुनः पुनः श्रवणं च ।

श्रीमूला.

श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते प्रज्ञाया योगो योगा-
दात्मवत्तेति विद्यासामर्थ्यम् ॥

श्रुतात् श्रवणात् प्रज्ञा त्रैकालिकी बुद्धिः उप-
जायते । प्रज्ञाया योगः शास्त्रोक्तानुष्ठानश्रद्धा, योगात्
आत्मवत्ता मनस्विता सत्त्ववत्ता उपजायते । इति विद्या-
सामर्थ्यं इत्येतत् विद्याशक्तिजन्यं फलमित्यर्थः ।

श्रीमूला.

विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः ।

अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः ॥

विनये शिक्षणे । अनन्यां नाथान्तरशून्यां एकनाथा-
मित्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

श्रीमूला.

चाणक्यसूत्राणि

विनयवृद्धतेवाविज्ञानात्मसंपत्तीनां कार्यकारणभावः

विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा ॥

वृद्धसेवाया विज्ञानम् ॥

विज्ञानेनाऽऽत्मानं संपादयेत् ॥

चाणक्यनीतिदर्पणः

मनुष्येतरे प्राणिनः मानवशिक्षकाः

सिंहादेकं बकादेकं शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ।

वायसात्पञ्च शिक्षेच्च षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात् ॥

प्रभूतं कार्यमल्पं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।

सर्वारम्भेण तत्कुर्यात्सिंहादेकं प्रचक्षते ॥

(१) चासू. ६-८.

(२) चाव. ६।१४; वृचा. ५।३; चानी. ६४
शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् (षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात्) षट् शुन-
स्त्रीणि गर्दभात् (चत्वारि कुक्कुटादपि) ; चासा. २।२१.

(३) चाव. ६।१५; वृचा. ५।४ प्रचक्षते (प्रकीर्ति-
तम्) ; चानी. ६५ वृचावत् ; चासा. २।२२ रम्भेण
(रम्भेषु) प्रचक्षते (विधीयते).

इन्द्रियाणि च संयम्य वक्त्वपण्डितो नरः ।
देशकालबलं ज्ञात्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥
प्रत्युत्थानं च युद्धं च संविभागं च बन्धुषु ।
स्वयमाक्रम्य भुञ्जीत शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ॥
गृहमेथुनं धाष्टर्यं च काले काले च संग्रहम् ।
अप्रमत्तमविश्वासं पञ्च शिक्षेच्च वायसात् ॥
ब्रह्माशी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रो लघुचेतनः ।
स्वामिभक्तश्च शूरश्च षडेते श्रान्तो गुणाः ॥
सुश्रान्तोऽपि वहेद्भारं शीतोष्णं न च पश्यति ।
संतुष्टश्चरते नित्यं त्रीणि शिक्षेच्च गर्दभात् ॥

(१) चाव. ६।१६ ; वृचा. ५।५ ; जानी. ६६
इन्द्रियाणि च (सर्वेन्द्रियाणि) नरः (जनः) देशकालबलं
ज्ञात्वा (कालदेशोपपन्नानि) ; चासा. २।२३ च (तु)
देशकालबलं ज्ञात्वा (कार्यकालोपपन्नानि).

(२) चाव. ६।१७ ; वृचा. ५।६ ; जानी. ७०
(युद्धं च प्रातरुत्थानं भोजनं सह बन्धुभिः । क्षियमापदरातां
रक्षेच्चतुः शिक्षेत कुक्कुटात् ॥) ; चासा. २।२४ प्रत्यु
(प्रायु) स्वयमा (क्षियमा).

(३) चाव. ६।१८ ; वृचा. ५।७ मैथुनं धा (मैथुन-
धा) काले च सं (चाऽऽल्यसं) अप्रमत्त (अप्रमाद) ;
जानी. ६९ मैथुनं धाष्टर्यं (मैथुनधर्म) उत्तरार्धे (अप्रमाद-
मनालस्यं पञ्च शिक्षेत वायसात् ॥) ; चासा. २।२५ (गृह-
मैथुनघुष्टत्वं काले च बलिसंग्रहः । अप्रमादी सुपूतं च पञ्च
शिक्षेच्च वायसात् ॥).

(४) चाव. ६।१९ ; वृचा. ५।८ स्वल्प (चालप) ;
जानी. ६७ द्रो लघु (द्रः शीघ्र) स्वामि (प्रभु) षडेते
श्रान्तो (ज्ञातव्याः षट् शुनो) ; चासा. २।२६ स्वल्प
(चालप) द्रो लघु (द्रः शीघ्र).

(५) चाव. ६।२० ; वृचा. ५।९ सुश्रान्तोऽपि
(अविश्रामं) पश्यति (विन्दति) संतुष्टश्चरते (सुसंतुष्टः
सदा) ; जानी. ६८ सुश्रान्तोऽपि (अविश्रामं) न च
पश्यति (च न विन्दति) संतुष्टश्चरते (संततोषस्तथा) शिक्षेच्च
(शिक्षेत) ; चासा. २।२७ (अविश्रान्तं वहेद् भारं शीतोष्णं
च न विन्दति । सुसंतुष्टो भवेन्नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात् ॥).

य एतान् विंशतिगुणानाचरिष्यति मानवः ।
कार्यावस्थासु सर्वासु अजेयः स भविष्यति ॥

मनुः

त्रैविद्यवृद्धोपासनया शिक्षाप्राप्तिः राज्ञः

* तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

(१) वक्ष्यमाणावबोधार्थः श्लोकः । तेन राज्ञा
सभृत्येन तदीयैः सहायैः (सह) यत् कर्तव्यं प्रजारक्षणार्थं
तदिदानीमुच्यते । मेघा.

(२) तेन राज्ञा प्रजाः पालयतां अमात्यसहितेन
यत् कर्तव्यं तत् कृत्स्नं क्रमेण युष्माकमहं कथयिष्यामि ।

§ गीरा.

(३) यथावत् यस्य यदहम् । अनुपूर्वशः प्रात-
रारभ्य कार्यम् । मवि.

(४) अर्थान्तरमेव प्रसीति-तेनेति । रक्षता
कर्तव्यं रक्षार्थं कर्तव्यमिति यावत् । नन्द.

ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।

त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥

(१) प्रातरुत्थाय शयनं त्यक्त्वा यथाविधानं कृत-
संध्योपासनः प्रथमं ब्राह्मणानां दर्शनं दद्यात् । उपासनं
अन्तिकोपवेशनकुशलप्रश्नादिकरणम् । परिः पादपूरणः ।
तिष्ठेत्तेषां च शासने । आज्ञाकरणं तेषां शासनम् । यदि

* राज्ञः अन्यानि कर्तव्यानि श्रुत्यकर्तव्यानि च यथाप्रकरणं
संगृहीतानि संग्रहीष्यन्ते च ।

§ मयु. , मच. , भाव. गीरागतम् ।

(१) चाव. ६।२१ ; वृचा. ५।१० (एतानि
विंशतिपदान्याचरिष्यति यो नरः । स जेष्यति रिपून् सर्वान्
कल्याणश्च भविष्यति ॥) ; चासा. २।२८ (विंशत्येते गुणाः
प्रोक्ता यस्तु कुर्याद् विचक्षणः । स जेष्यति रिपून् सर्वान् जेष्यश्च
न भविष्यति ॥).

(२) मम्म. ७।३६ ; राक. १५६.

(३) मम्म. ७।३७ ; राक. १५६ ; राद. ५ वृद्धान्
(विद्वान्).

कस्यचिदुपकारायाऽऽवि(दि)रोधुः तद्विरुद्धं न शङ्क्यम्, नाप्यनर्थकमनुतिष्ठेत् । त्रैविद्यबुद्धान् । तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रैविद्यम्, तदधीतिनः त्रैविद्याः, रूढ्या ऋग्वेदादिवेदत्रयाध्यायिन उच्यन्ते । विदुषः तदर्थैवेदि-
नश्च । एवंविधा ये ब्राह्मणाः तानुपासीत तदीयामाज्ञां कुर्यात् । वृद्धाः त्रैविद्यानां श्रेष्ठाः प्रकर्षवन्तोऽध्ययन-
विज्ञानयोः । मेधा.

(२) अहरहः प्रातरुत्थाय ब्राह्मणान् ऋग्यजुःसामा-
ख्यविद्यात्रयग्रन्थाध्यापनान् विदुषः वक्ष्यमाणान्वीक्षिकी-
दण्डनीत्यभिज्ञानं सेवेत तदाज्ञां चानुतिष्ठेत् ।

● गोरा.

(३) त्रैविद्येन वेदविद्यया बृद्धान् श्रेष्ठान् । तथा
विदुषः शास्त्रसंस्कृतमतीन् । मवि.

(४) त्रयी दण्डनीतिः आत्मविद्या चेति तिष्ठो
विद्याः त्रिविद्या, तामधीयते इति त्रैविद्याः । विद्वांसः
तत्तत्त्ववेदिनः । उपासीत तदहःकृत्यसाधनार्थमिति भावः ।
नन्द.

(५) त्रैविद्यबुद्धान् वेदव्यस्तपःसंपन्नान् । भाच.
बृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
बृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥

(१) ॥ बृद्धान् वयस्यब्राह्मणान् । एतदपूर्वम्,
अन्यत् पूर्वसिद्धं विप्रानित्यादि । शुचीन् निरुपाधीन् ।
एतदप्यपूर्वम् । यथैवाध्ययनविज्ञाने उपास्यत्वकारणमेवं
शुचित्वमपि । द्वितीयश्लोकार्था (१) र्धोऽर्थवादः । रक्षोभिः,
रक्षांसि निर्दयानि महाबलानि सर्वधर्मशून्यानि, तान्यपि
बृद्धसेविनं पूजयन्ति । मेधा.

(२) तांश्च विप्रान् वयोवृद्धान् वेदज्ञानार्थादि-
बुद्धान् विश्वसनीयत्वोत्पादनार्थमपि नित्यं सेवेत ।

● ममु. मच. गोरगतम् ।

† शेषं गोरगतम् ।

॥ राप्रव्याख्यानमश्वानुसंधेयम् ।

(१) मसू. ७।३८ ; राक. १५६ हि (व) ; राह. ५
रपि पू (रभिपू) ; राप्र. ११९ राकवत्.

यस्मात् बृद्धसेवी यः सोऽत्यन्ताविश्वासिभी राक्षसैरपि
पूज्यते । तेषामपि विश्वसनीयो भवति, किं पुनर्मनु-
ष्याणाम् ? गोरा.

(३) बृद्धान् वयोवृद्धान्, तेषां पुरावृत्तज्ञतयोहा-
पोहशक्तत्वात् । तानपि वेदार्थज्ञानं शुचीन् शौचयुक्ता-
नेव, नान्यानित्येतदर्थं विशेषणद्वयम् । मवि.

(४) तांश्च ब्राह्मणान् वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतो
ग्रन्थतश्च वेदज्ञानं बहिरन्तश्चार्थदानादिना शुचीन्नित्यं
सेवेत । यस्मात् बृद्धसेवी सततं हिंस्रैः राक्षसैरपि पूज्यते ।
तैरपि तस्य हितं क्रियते, सुतरां मनुष्यैः । ‡ ममु.

(५) बृद्धसेविनां गुणमाह— बृद्धांश्चेति । बृद्धान्
पित्रादीन् । वेदविदः वेदाध्ययनमात्रशालिनः । तावन्मात्र-
त्वेऽपि न तपस्वित्वं महत्त्वे कारणमित्याह— शुचीनिति ।
बृद्धसेवीति कृत्वा रक्षोभिः राक्षसाद्यैः । मच.

(६) ' बृद्धान् वयस्तः, ब्राह्मणानब्राह्मणान् वा ।
विप्रानित्यादि व्याख्यातप्रायम् । शुचीन् निरुपाधीन् । एत-
दप्यपूर्वम् ' इति मेधातिथिः । कुल्लूकभट्टस्तु विप्रानित्यस्य
सर्वाणि विशेषणानीत्याह । रक्षांसि निर्दयानि महाबलानि
सर्वधर्मशून्यानि, तैरपि पूज्यते, किमुत मनुष्यैः ? इति
कैमुतिकन्यायद्योतनार्थमिदम् । राप्र. ११९.

(७) उक्तमेवार्थमादरार्थमाह— बृद्धानिति । बृद्धान्
शीलेन वयसा च । रक्षोभिरपि दुर्जनैरपि । नन्द.

' तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥

(१) बृद्धसेवायाः प्रयोजनमाह— तेभ्य इति । तेभ्यः
विद्वद्ब्राह्मणेभ्यो वृद्धेभ्यः विनयं राजवृत्तं अधिगच्छेत्
शिक्षेत । विनीतात्मा यद्यपि स्वयंबुद्धयाऽपि विनीतोऽर्थ-
शास्त्रैर्वा, तथापि वृद्धोपदेशो यत्नवान् स्यात् । दृष्टकर्मणः
शास्त्रज्ञेभ्यो निपुणतराः । अथवा पाटवातिशयजननार्थं
विनीतेनापि स्वभावतो वृद्धेभ्य आर्येभ्य आत्मा विनयः ।

‡ भाच. ममुगतम् ।

(१) मसू. ७।३९ ; राक. १५६ ; राह. ५ ;
राप्र. ११९.

स्वभावशुद्धस्य सुवर्णस्य तेजःसंयोगादिनाऽऽधीयमान-
संस्कारो विशुद्धतररूपवानसौ दृश्यते । अस्य विनया-
धानस्य फलं न विनश्यतीति । मेघा.

(२) यद्यपि अशक्य(? अर्थ)शास्त्राभिज्ञतया
सहजप्रज्ञया वा अतिविनीतो भवति, तथाप्यतिशयार्थं
तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नीतिमार्गे नित्यं शिक्षेत । यस्मात्नीति-
प्रधानो राजा न कदाचिदपि नश्येत् । गोरा.

(३) विनयं इन्द्रियजयोपायम् । विनीतात्मा-
ऽप्यविनया(?)दधिकं शिक्षेदित्यर्थः । ' बहवोऽविनयात् '
(४०) ' वेनो विनष्टः ' (४१) ' पृथुस्तु विनयात् '
(४२) इति श्लोकत्रयमस्यैव प्रपञ्चः । * मवि.

(४) सहजप्रज्ञया अर्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतो-
ऽप्यतिशयार्थं तेभ्यो विनयमभ्यसेत् । यस्मात् विनीतात्मा
राजा न कदाचित् नश्यति । ममु.

(५) विनयः सुनीतिः । सुशीलमिति केचित् ।

रार. ६

(६) वृद्धसेवाप्रयोजनमाह- तेभ्य इति । विनीता-
त्माऽपि, स्वयमिति शेषः । कर्हिचित् शत्रुतः पराजय-
दशायामपि विनयेन ततोऽपि राज्यमाप्नुयात् । मच.

(७) वृद्धसेवायाः फलमाह- तेभ्य इति । विनीता-
त्माऽपि पाटवातिशयजननार्थं विनयमधिगच्छेत् ।

राप्र. ११९

शिक्षां विना राज्ञो नाशः

' बहवोऽविनयाज्ञा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥

(१) पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकत्रयेण दृढीक्रियते ।
अविनीताः सपरिग्रहाः नष्टाः । पुत्रदारहस्त्यश्वादि संपत्
परिग्रहः । ये तु विनयिनः, न तै राष्ट्रं प्राप्य हारयन्ति ।

* भाव. विनयशब्दार्थः मविवत् ।

(१) मसू. ७।४० ; मेघा. सपरिच्छदाः (सपरिग्रहाः) ;

राक. १५६-१५७ स्था अपि (स्थाश्चैव) श्लोकार्थं व्याख्यानं
पाठितौ ; रार. ५ राकवत् ; राप्र. ११९ याज्ञा (यादृष्टा)
शेषं राकवत् .

व. को. ११०

यावत्ते दूरस्था वनस्था अपि क्रोशहीना अपि राज्यं
प्रतिपेदिरे लब्धवन्तः । मेघा.

(२) बहवो राजानो हस्त्यश्वादिपरिच्छदयुक्ता
अपि अविनीततया नष्टाः । अन्ये पुनर्वनवासिनो-
ऽपरिच्छदा अपि विनय(? विनयि)त्वेन राज्यानि प्राप्त-
वन्तः । * गोरा.

(३) अत्राविनयः कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपा-
रिषड्वर्गापारवश्यम्, विनयः तदपारवश्यम् ।

† मवि.

(४) अत्रैव गुणदोषावाचष्टे- बहव इति । अवि-
नयादिति छेदः । परिच्छदः चतुरङ्गसेनाः । अहो विनयस्य
माहात्म्यं यत्तावन्मात्रेणापरिच्छदा अपि राज्यान्या-
पुरित्याह- वनस्थाश्चेति । मच.

(५) विनयस्यावश्याधिगम्यतां व्यतिरेकान्वयाभ्या-
माह- बहव इति । नन्द.

' वेनो विनष्टोऽविनयाज्ञहुषश्चैव पार्थिवः ।

सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥

(१) उभयत्राप्युदाहरणानि लोकसिद्धानि वर्णयन्ति ।
एतानि महाभारतादावाख्यानानि ज्ञेयानि । * मेघा.

(२) वेनो नहुषश्चापि पिजवनस्य च पुत्रः सुदा
नाम सुमुखो निमिश्चाविनयाज्ञाः । † गोरा.

(३) वेनः पृथोः पिता मानमदाम्याम् । नहुषो
मदक्रोधाभ्याम् । सुदानामा पिजवनापत्यं मदात् क्रोधाच्च ।
सुमुखो लोभात् । निमिः हर्षात् । हर्षः आत्मन्यकस्मात्
प्रीत्युद्रेकः । मवि.

* ममु. गोरागतम् ।

† भावव्याख्यानं गोरागमिवगतम् ।

* ममु. अवतरणं मेधागतम्, व्याख्यानं गोरागतम् ।

‡ नन्द. गोरागतम् ।

(१) मसू. ७।४१ ; राक. १५७ ; रार. ५ : ९
निर्देशमात्रम् ; राप्र. ११९ सुदाः पैजवनश्चैव (सुदासः
पैजवनश्च) .

(४) अत्रेतिहासमाह- वेन इति । सुदाः पैजवनः
पैजवनस्य पुत्रः सुदानामा । एते षड् (१ पञ्च)
अविनयाजघ्नाः । मच.

(५) सुदासनामा पैजवनस्य पुत्रः । तथा च
ब्राह्मणम् - 'तस्मादु सुदासः पैजवनः' इति ।

राप्र. ११९-१२०

शिक्षया राज्यप्राप्तिः

'पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।

कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥

(१) ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः । ननु च राज्याधिकारे
को ब्राह्मण्यप्राप्त्युपन्यासावसरः ? राष्ट्रप्राप्तिरेव यथापूर्वं
वर्णयितव्या । उच्यते । धनैश्वर्यादपि जात्युत्कर्षो
दुष्प्रापः, सर्वाधिकारहेतुत्वात् । ननु च कथं तस्य
विनयो हेतुः ? षाड्गुण्यप्रयोगः, अप्रमादः, अति-
व्ययवर्जनम्, अलोभः, व्यसनासेवनम्, एवमादीनि
विनयः । तदेतद्ब्राह्मण्यस्यैकमपि न कारणम् । तपो हि
तत्र कारणत्वेन श्रुतम् - 'विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषेः
पुत्रः स्यात्' इत्येवमादि । उच्यते । नार्थशास्त्रोक्तैव
नीतिर्नयः । किं तर्हि ? शास्त्रीयो विधिर्लोकाचारश्च ।
शास्त्रे च तपसा जात्युत्कर्षो जन्मान्तरे प्राप्यते इति
विहितमेव । विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तु तस्मिन्नेव जन्मनि
क्षत्रियस्य सत इत्याख्यातमेव । मेघा.

(२) पृथुमन् विनीततया राज्यं प्राप्तवन्तौ ।
वैश्रवणश्च विनये सति धनैश्वर्यं प्राप्तवान् । गाधिपुत्रश्च
विश्वामित्रः क्षत्रियः सन् तेनैव शरीरेणाल्यन्तदुष्प्रापं
ब्राह्मण्यं विनययोगात् प्राप्तवान् । तस्मात् वृद्धेभ्यो
विनयमधिगच्छेत् । * गोरा.

(३) राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यप्राप्तिरप्रस्तुताऽपि विनयो-
त्कर्षार्थमुक्ता । ईदृशोऽयं शास्त्रानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपो

* मवि. गोरगतम् ।

(१) मस्मू. ७।४२; राक. १५७ पृथुस्तु (पृथुश्च);
रार. ५ प्राप्तवा (प्राप्त्या) रश्च (रस्तु); मच. 'पृथुस्तु'
इत्यत्र 'एभिस्तु' इत्यपि पाठः; राप्र. १२० राकवत्.

विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेभे ।

* मसु.

(४) विनयात् प्राप्ताराज्यानाह- पृथुरिति । गाधिजो
विश्वामित्रः विनयात् ब्राह्मण्यं प्राप, किमुतान्यत् ?
एभिस्त्विति कचित्पाठः । तदा इत्यादिमी राज्यं प्राप्त-
मित्यध्याहार्यम् । मच.

(५) मनुः वैवस्वतः ।

† नन्द.

विद्याचतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम्

'त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीं चाऽऽत्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥

(१) 'विद्याम्' इति द्वितीयान्तपाठेऽधिगच्छेदि-
त्यनुपज्ञनीयम् । समाप्तब्रह्मचर्यस्य राज्योपदेशात् त्रय्यर्था-
धिगमेन तन्निष्पत्तेरभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । व्यवयवा विद्या
त्रिविद्या, तामधीयते त्रैविद्याः, तेभ्यः त्रयीं ऋग्वेदादि-
वेदत्रयं विद्यात् । संदिग्धेषु पदार्थेषु वेदेभ्यो निर्णयं
कुर्यात् । तैः सह वेदार्थं चिन्तयेदिति यावत् । न राज-
त्वाभिमानात् मदावलेपेन सर्वज्ञोऽहमिति बुद्ध्या संदिह्य-
मानानर्थानुपेक्षेत । दण्डनीतिं च । दण्डविषया
नीतिः । दण्डो दमनमित्याहुः, येन शत्रवः स्वपङ्क्तयो
विषयवासिनश्चान्यायकारिणो दम्यन्ते, स दण्डोऽमात्यादि-
संपत् । नीतिः तस्य प्रयोजनं तत्र विधिः, तं शिक्षेत
तद्विद्भ्यश्चाणक्यादिग्रन्थविद्भ्यः । शाश्वतीमिति स्तुतिः ।
यद्यपि दण्डनीत्याऽप्यस्य सर्वलोकः शक्यते ज्ञातुम् (१),
अन्वयव्यतिरेकमूलत्वादस्यार्थस्य, तथाप्यबुधबोधनार्थानि

* शेषं गोरगतम् ।

† शेषं मचगतम् ।

(१) मस्मू. ७।४३; मेघा. विद्यां (विद्याद्) 'विद्यां'
इत्यपि पाठः; मिता. १।३११ चाऽऽत्मविद्यां (चाऽऽत्म-
विद्भ्यो); राक. १५७ लोकतः (सर्वतः); मभा. ११।३
शाश्वतीम् (तद्विदः) रम्भांश्च (रम्भं च); गौमि. ११।३
रम्भांश्च (रम्भं च); रार. ६ विद्यां (विद्याद्) वीमि.
१।३११ शाश्वतीम् (तद्विदः) शेषं मितावत्; राप्र.
११८ विद्यां (विद्याद्) शाश्वतीम् (तद्विदः) चाऽऽत्मविद्यां
(चाऽऽत्मविद्भ्यो).

तानि शास्त्राणि बुधानां च संवादायानीति युक्तो दण्ड-
नीतिशास्त्राधिगमः । एवं आन्वीक्षिक्यपि तर्कविचार्य-
शास्त्रादिका । आत्मविद्या अध्यात्मविद्या । विशेषण-
विशेष्ये वा पदे । आत्मने या हिताऽऽन्वीक्षिकी सा
तर्काश्रया । तां शिक्षेत । सा ह्यपयुज्यते व्यसनाभ्युदयो-
परमचित्तसंक्षोभोपशमाय । या तु बौद्धचार्वाकादितर्क-
विद्या सा नातीव कृत्वा कचिदुपयुज्यते, प्रत्युताऽऽ-
स्तिक्यमुपहन्ति यो नातिनिपुणमतिः (तस्य) । यदा तु
स्वतन्त्रामान्वीक्षिकीं वेद, तदा तस्य दूतसंवादादिषु वाक्य-
वैशयानामुपयोगो नोपहास्यो भवति । वार्तारम्भाश्च ।
पण्यानामर्थपरिज्ञानं वाणिज्यकौशलं समयेन बार्हस्पत्येन
तत्र परिज्ञानं वार्ता, तन्निमित्ता आरम्भाः वार्तारम्भाः ।
वार्तास्वरूपं ज्ञात्वा तद्विषयकार्याय प्रवृत्तिः आरम्भः ।
एतत् लोकतो विद्यात् । वणिज्याजीवनोऽत्र लोकोऽभिप्रेतः ।
ते हि तत्र कुशला भवन्ति । लोकत इति च पूर्वयोरनुषङ्गः
कर्तव्यः । तेन सर्वत्र तद्विद्म्य इति लभ्यते ।

• मेधा.

(२) त्रैविद्येभ्य एव दण्डनीतिमभ्यसेत्, आन्वी-
क्षिकीं चाऽऽत्मविद्यां न्यायसांख्यादिकामपवर्गोपयोगिनीं
वार्तारम्भास्तु कृष्यादीन् धनाजनोपायान् लोकत
एवान्वयव्यतिरेकाभ्याम् ।

मवि.

(३) त्रिवेदीरूपविद्याविद्म्यस्त्रिवेदीमर्थतो ग्रन्थत-
श्चाभ्यसेत् । ब्रह्मचर्यदशायामेव वेदग्रहणात् समावृत्तस्य च
राज्याधिकारात् अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । दण्डनीतिं
चार्यशास्त्ररूपां अर्थयोगक्षेमोपदेशिनीं पारम्पर्यागतत्वेन
नित्यां तद्विद्म्योऽधिगच्छेत् । तथा आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां
भूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनीम्, ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसन-
योर्हर्षविषादप्रशमनहेतुं शिक्षेत । कृषिवाणिज्यपशुपालनादि
वार्ता, तदारम्भान् धनोपायार्थान् तदभिज्ञकर्षकादिभ्यः
शिक्षेत ।

† ममु.

(४) किंच, यस्य वेदाक्षरकलापग्रहणोत्तरकालमेवा-
भिषेकस्तदवसरेऽविचारितं वेदार्थं विचारतो जानीयादि-

* राम. मेधागतम् ।

† राम. भाव. ममुवत् ।

त्याह- त्रैविद्येभ्य इति । धर्मार्थं त्रयीम्, द्रव्यार्थं दण्ड-
नीतिं अर्थोपायशास्त्रं शाश्वतीं कुलपरम्परागताम्, आन्वी-
क्षिकीं तर्कविद्यां लुहापोहार्यम्, आत्मविद्याम् ' आत्मा
नित्यः, न जायते ' इत्यादिरूपां शोकापनोदायम् ।
वार्तारम्भान्, कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादि वार्ता, तदा-
रम्भान् धनोपायान् । लोकतः कृषीवलेभ्यः कृषीः
पराशरादिस्मृतिभ्यो वा । मच.

(५) एवं त्रिविद्यवृद्धेभ्यो विनयस्याधिगम उक्तः ।
इदानीं तेभ्य एव विद्यास्तिलोऽधिगन्तव्या इत्याह-
त्रैविद्येभ्य इति । वार्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यादीनि, तस्या
आरम्भान् क्रियाः । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

विद्याचतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम्

* 'स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥

(१) स्यादिति शेषः । आन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां
विविधवार्तायां त्रय्यां च विनीतः । आन्वीक्षिकी समस्त-
सान्दष्टिकनिरूपणक्षमा हेतुविद्या । निजान्यप्रतापोन्नति-
हानिहेतुर्निजदण्डोद्योगात्मिका यथाहं दण्डनीतिः, दण्डयेषु
वा यथाहं दण्डपातनेन योज्या । अन्ये तु तर्कविशेषं
दण्डनीतिमाहुः । त्रयी ऋग्यजुःसामलक्षणा । विश्व.

(२) आन्वीक्षिक्यां आत्मविद्यायाम्, दण्डनीत्यां
अर्थयोगक्षेमोपयोगिन्याम्, वार्तायां कृषिवाणिज्यपशुपालन-
रूपायां धनोपचयहेतुभूतायाम्, त्रय्यां ऋग्यजुःसामा-
ख्यायां च विनीतस्तत्तदभिज्ञैः प्रावीण्यं नीतः । यथाऽऽह
मनुः- ' त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चाऽऽत्मविद्म्यो वार्तारम्भाश्च लोकतः ॥ '

* 'स्वरन्ध्रगोप्ता' इति पदस्य व्याख्यानं ' प्रकृतयः -
स्वामी ' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्म. १।३।११; विश्व. १।३।०६; मित्ता. ;
अप. १।३।०९-२।१०; राक. १९; राद. ७ तत्त्वथ
(तत्त्वर्थ) ; पमा. ४०५ ; बीमि. ; राम. ११८ ; नीम.
३५ सरस्वती. राको. २४६ (=).

(मत्स्य. ७।४३) इति । नराधिपः राज्याभिषिक्तः ।
स्यादिति सर्वत्र संबन्धः । * मिता.

(३) आन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां वार्तायां त्रय्यां च
विनीतः शिक्षितः । आन्वीक्षिकी वेदाद्यविरुद्धन्यायविद्या ।
दण्डनीतिः अर्थशास्त्रम् । वार्ता कृष्यादिविद्या । ऋग्यजुः-
सामानि त्रयी । त्रयीग्रहणात्तत्परिकरभूतानि व्याकरणा-
द्यङ्गानि मीमांसापुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते ।

‡ अप.

नारदः

विद्याप्रयानुवर्तनम्

‘वार्ता त्रयीमप्यथ दण्डनीति राजाऽनुवर्तेत
सदाऽप्रमत्तः ॥

बार्हस्पत्यसूत्रम्

दण्डनीतिशिक्षा राज्ञः श्रेयस्करी

‘दण्डनीतिरेव विद्या ॥

‘विद्यामार्जयेत् ॥

विद्यामूलं जगत् ॥

विद्यां पुनः सर्वामित्याह गुरुः ॥

मत्स्यपुराणम्

वेदविद्यावृद्धोपासनया विद्याचतुष्टयाध्ययनं राज्ञः कर्तव्यम्

‘ब्राह्मणान् पर्युपासीत त्रयीशास्त्रमुनिश्चितान् ।

नासच्छास्त्रवतो मूढास्ते हि लोकस्य कण्टकाः ॥

* वीमि. मितगतं अपगतं च । राक्षो. मितानुवादः ।

‡ दीक. अपगतम् ।

† नामान्याख्यानां ‘राजकर्तव्यानि’ इत्यादिन् प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १९।११९; नास्मू. २१।६१ त्रयीमप्यथ
(तु यां चाप्यथ) वर्तेत सदाऽप्र (वर्तेन्मतताम्).

(२) बासू. १।३.

(३) बासू. ६।१३-१५.

(४) मत्स्य. २१।५१; विष्णु. २।६५।४२-४३

त्रयीशास्त्रमुनिश्चितान् (त्रय्यां राम मुनीन् च तान्) खवतो
(खरतान्); राप्र. १२३ विषवत्, मत्स्यपुराणविष्णुधर्मो-
त्तरयोः : ३०८.

‘वृद्धान् हि नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः
शुचीन् ।

तेभ्यः शिक्षेत विनयं विनीतात्मा च नित्यशः ।

समग्रां वशगां कुर्यात्पृथिवीं नात्र संशयः ॥

‘बहवोऽविनयाद्भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥

‘त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीं त्वात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥

विष्णुपुराणम्

औशनसं नीतिशास्त्रमध्येयं राजपुत्रेण

‘अहन्यहन्यथाऽऽचार्यो नीतिं राज्यफलप्रदाम् ।

ग्राहयामास तं बालं राज्ञामुशनसा कृताम् ॥

गृहीतनीतिशास्त्रं तं विनीतं स यदा गुरुः ।

मेने तदैवं तत्पित्रे कथयामास शिक्षितम् ॥

श्रीमद्भागवतम्

श्रीकृष्णवलरामयोर्विद्याकलाध्ययनम्

‘अथो गुरुकुले वासमिच्छन्तावुपजग्मतुः ।

काश्यं सांदीपनिं नाम ह्यवन्तीपुरवासिनम् ॥

यथोपसाद्य तौ दान्तौ गुरौ वृत्तिमनिन्दिताम् ।

ग्राहयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवाऽऽहूतौ ॥

तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः ।

प्रोवाच वेदानखिलान्साङ्गोपनिषदो गुरुः ॥

(१) मत्स्य. २१।५२; विष्णु. २।६५।४३-४४
वृद्धान् हि (वृद्धांश्च) तेभ्यः शिक्षेत (तेभ्यो हि शिक्षेत्)
च (हि).

(२) मत्स्य. २१।५३; विष्णु. २।६५।४५ द्भ्रष्टा
(भ्रष्टा).

(३) मत्स्य. २१।५४; विष्णु. २।६५।४६ विद्यां
(विद्याद्) रम्भांश्च (रम्भे च).

(४) विष्णु. १।१९।२६-२७.

(५) भाग. १।०।४५।३१-३६.

सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्यायपथांस्तथा ।
तथा चाऽऽन्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च
षड्विधाम् ॥

सर्वं नरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ ।
सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप ॥
अहोरात्रैश्चतुःषष्टया संयत्तौ तावतीः कलाः ।
गुरुदक्षिण्याऽऽचार्यं छन्दयामासतुर्नृप ॥

गरुडपुराणम्

राज्ञः शिक्षा आवश्यिकी

अन्धो हि राजा भवति यस्तु शास्त्रविवर्जितः ।
अन्धः पश्यति चारेण शास्त्रहीनो न पश्यति ॥

अग्निपुराणम्

त्रैविध्येभ्यः विद्याचतुष्टयं राज्ञा अध्येयम्

अद्वयेद्विनयाद्वा राज्ञ्यं च विनयाल्लभेत् ॥
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चार्थविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥
आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः ।
तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥
आन्वीक्षिक्याऽर्थविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।
अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥

कालिकापुराणम्

बुद्धोपासना वेदशास्त्रश्रवणं च राज्ञा कर्तव्यम्

ज्ञानविद्यातपोवृद्धान् वयोवृद्धान् सुदक्षिणान् ।
सेवेत प्रथमं विप्रानसूयापरिवर्जितान् ॥
तेभ्यश्च शृणुयान्निव्यं वेदशास्त्रविनिश्चयम् ।
यदुच्यते च तत्कार्यं प्राज्ञश्चैव नृपश्चरेत् ॥

(१) गरुड. १११।१९.

(२) अग्नि. २२५।२१।२२.

(३) अग्नि. २३।८-९.

(४) कालिका. ८७।१६-१७.

कामन्दकीयनीतिसारः

जितेन्द्रियता विद्यावृद्धोपासना विद्याचतुष्टयाध्ययनं च

राज्ञः कर्तव्यम्

वर्धयन्निह धर्मार्थौ सेवितौ सद्भिरादरात् ।
निगृहीतेन्द्रियः साधु कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥

(१) विजितेन्द्रियस्य शास्त्राधिगमयोग्यत्वात् तदधि-
गमाय विद्यावृद्धसंयोग उच्यते । यदाह- वर्धयन्नित्यादि ।
धर्मार्थौ सेवितौ सद्भिरादरात्, तयोः प्राधान्यात् । कुर्वीत
गुरुसेवनं शास्त्राधिगत्यर्थमवग्रहार्थं च । जम.

(२) इन्द्रियजयस्य कारणं विद्यावृद्धसंयोगमभि-
धातुमाह- वर्धयन्निति । पुरुषेण पुरुषार्थद्वयोपार्जनय
प्रयतितव्यमिति । सदाचारप्राधान्यात् पुरुषार्थद्वयमुच्यते,
अन्यथा चतुष्टयं धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्ष इति ।
धर्मेपरिणामो मोक्ष इति मोक्षो धर्मः, अर्थसाध्यत्वाच्च
कामस्य कामोऽप्यर्थः, अतो धर्मार्थविव प्रधानभूतौ
वर्धयन् अर्थादुपार्जनं कृत्वा वृद्धिं नयन् । नानुपार्जितस्य
वृद्धिरस्ति । तौ चोपादेयत्वात् सेवितौ सद्भिरादरात् ।
अतस्तौ वर्धयन् गुरुसेवनं विद्यावृद्धाराधनं कुर्वीत । कथ-
मिति ? निगृहीतेन्द्रियः सुतरां दण्डितेन्द्रियः, 'ब्रह्मचर्यमेव
तु आ विद्याप्रहणात्' इति वचनात् । साधु यथा भवति
प्रत्युत्थानाभिवादनदिप्रश्रयेण, 'विद्यानां तु यथा-
स्वमाचार्यप्रामाण्याद्विनयो नियमश्च' इति वचनादिति ।
उनि.

'शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये ।

विद्याविनीतो नृपतिर्न कुच्छ्रेण्ववसीदति ॥

(१) तद्वर्धयति श्लोकद्वयेन- शास्त्रायेत्यादि ।
शास्त्रं विनयवृद्धये, सम्यक्करणीयवर्जनीयविधानात् ।
ततश्च विद्याविनीतो नापत्स्ववसीदति, स्थैर्यप्रतिपत्त्य-
संमोहादियोगात् । जम.

(२) किमर्थं गुरुसेवनं कुर्वीत ? इत्याह- शास्त्रो-
येति । शास्त्राय शास्त्रप्राप्त्यर्थं गुरुसंयोगः गुरुसेवनं
कार्यम् । शास्त्रमिति । शास्त्रं आन्वीक्षिक्यादिविद्या-

(१) कानी. १।६१ ; नीम. ३३ चः साधु (यस्मात्).

(२) कानी. १।६२ ; नीम. ३३ छद्वये (बृत्तये).

चतुष्टयं शासनात् त्राणहेतुत्वात् शास्त्रम् । किमर्थम् ? विनयवृद्धये इन्द्रियजयवृद्धयर्थं भवति । वृद्धिर्हि सतोऽर्थस्य, नासतः । यदि स्वाभाविकं विनयबीजमस्ति, तदा शास्त्रं तस्य विनयवृद्धये भवति । तच्च जन्मान्तराभ्यासवासनायातमेवोपबृंहितमुपशान्तत्वम् । दृश्यन्ते च स्वभावत एवोपशान्ता मेधाविनश्च । तथा चोक्तं कौटिल्याचार्येण— 'कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः । क्रिया हि द्रव्यं विनयति, नाद्रव्यम्' (कौ. १।५) इति । एवं च शास्त्रं स्वाभाविकविनयस्य वृद्धयर्थं भवति । स एव शास्त्रेणोपबृंहितः कृतक इति व्यपदिश्यते । विद्याविनीत इति । विद्योपबृंहितेन्द्रियजयः कृतकविनयसंपन्नः नृपतिः राजा न कुच्छ्रेषु आपन्ननित-क्लेशेषु अवसीदति विषण्णो भवति । विषादाच्च प्राणापाय इति ।

उनि.

'वृद्धोपसेवी नृपतिः सतां भवति संमतः ।

प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नार्क्येषु प्रवर्तते ॥

(१) संमतः अभिगमनीयः । असद्वृत्तैः अनर्थजननैः । नार्क्येषु प्रवर्तते वृद्धोपसेवी, विद्यावृद्धैस्ततो निवर्त्यमानत्वात् ।

जम.

(२) उपकारं च वृद्धसंयोगे दर्शयन्नाह— वृद्धेति । वृद्धोपसेवी विद्यावृद्धसेवाशीलः नृपतिः सतां सत्पुरुषाणां संमतः सेव्यः भवति । तथा प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैः दासहस्तिपकादिभिः अर्क्येषु परदारदूषणादिषु न प्रवर्तते, सततं वृद्धैरुपासितत्वात् ।

उनि.

'आददानः प्रतिदिनं कलाः सम्यङ्महीपतिः ।

शुक्लपक्षे प्रविचरन् शशाङ्क इव वर्धते ॥

(१) शिष्याचार्यसंबन्धलक्षणं विद्यावृद्धसंयोगं दर्शयन्नाह— आददान इत्यादि । गुरुभ्य आददान इत्यर्थः । प्रतिदिनमिति नित्याभियोगं दर्शयति । कलाः ज्योत्स्नाः ज्ञानविद्याः कर्मविद्याश्च । शुक्लपक्षे प्रविचरन् धर्मविजयीत्यर्थः । वर्धते शशाङ्क इव । शशाङ्को वपुषा, राजा लक्ष्म्या कीर्त्या च ।

जम.

(१) कानी. १।६३ ; नीम. ३३-३४.

(२) कानी. १।६४ ; नीम. ३४ पू.

(२) विद्याग्रहणोत्तरकालमप्यवशिष्टविद्यांशा ग्राह्या एवेति दर्शयन्नाह— आददान इति । विजिगीषुवृत्तस्योऽपि प्रतिदिनमाददानः यत्नः कलाः चतुःषष्टिरूपाः शास्त्रास्त्रगीतोप ... दयः । सम्यगिति तत्त्वतः महीपतिः राजा शुक्लपक्षे प्रविचरन् शशाङ्क इव वर्धते सकलकलापरिपूर्णो भवतीत्यर्थः ।

उनि.

'जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिमार्गानुसारिणः ।

भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयश्च नभस्पृशः ॥

(१) यदाह— जितेन्द्रियस्येत्यादि । अजितेन्द्रियस्य हि विद्यावृद्धसंयोगेन विद्यानुसरणासंभवात् जितेन्द्रियग्रहणम् । विद्येति वक्तव्ये नीतिग्रहणं राजविद्याप्राधान्यार्थम् । नीतिश्चाग्रयुज्यमाना न फलदेति मार्गग्रहणम् । नीतिप्रयोगानुसारिण इत्यर्थः । ज्वलिताः स्फीताः । नभस्पृशः गगनोदरव्यापिन्यः ।

जम.

(२) कृतकेन्द्रियजयलक्षणविनयस्य च फलं दर्शयन्नाह— जितेन्द्रियस्येति । जितेन्द्रियस्य विनयसंपन्नस्य नृपतेः विजिगीषोः नीतिमार्गानुसारिणः, नीतिः इदमेव शास्त्रम्, तन्मार्गानुसारिणो नयसंपन्नस्य भवन्ति ज्वलिताः भास्वराः लक्ष्म्यः विभूतयः कीर्तयश्च यशांसि च नभस्पृशः दिगन्तव्यापिन्यः । श्रीणां बहुवचनं विभवश्रीः, वीरश्रीः, रूपश्रीः इत्यादिव्यवहारदर्शनात् । कीर्तीनामपि कारणबहुत्वात्, शौर्यत्यागकवित्वादिकारणानामान-न्यात्, एवं कीर्तयोऽपि बह्वच इति ।

उनि.

'इति स्म राजा विनयं नयान्वितो

निषेवमाणो नरदेवसेवितम् ।

पदं समाक्रामति भास्वरं श्रियः

शिरो महारत्नगिरेरिवोन्नतम् ॥

(१) इदानीं सर्गान्ते प्रकरणद्वयोक्तमेवार्थमुपसंहरति । तत्रेन्द्रियजयमधिकृत्याऽऽह— इतीत्यादि । एवमुक्तेन विधिना विनयं निषेवमाण इति संबन्धः । स्मशब्दो निपातः पादपूरणार्थः । नयान्वितः नीतिमनुस्मरन् । नरदेव-

(१) कानी. १।६५ ; नीम. ३४ मार्गा (शाखा) भवन्ति ज्वलिता (भवन्त्युज्ज्वलिता) ।

(२) कानी. १।६६.

सेवितं पूर्वैः राजभिरध्यासितम् । इतरत् शक्रादिभिः ।
पदं श्रियः । राज्यमित्यर्थः । भास्वरं भासनशीलम् ।
रत्नगिरिः सुमेरुः । तच्छिरसा चोपमानं स्वर्गतुल्यं राज्य-
मिति दर्शनार्थम् । जम.

(२) इन्द्रियजयवृद्धसंयोगावुपसंहरन्नाह- इतीति ।
इति उक्तप्रकारेण स्म स्फुटं राजा प्रजारञ्जनात्
विनयं इन्द्रियजयं नयान्वितः वृद्धसंयोगादवाप्तनीत्य-
न्वितः निषेवमाणः अनुतिष्ठन् नरदेवसेवितं षोडश-
महाराजाध्यासितं श्रियः राज्यलक्ष्म्याः (पदं) महाचक्र-
वर्तिस्थानं समाक्रामति अध्यास्ते । भास्वरं दीप्ततरं
शिरः महारत्नगिरेः सुमेरोः शिखरमिव । इन्द्रत्वमित्यर्थः ।
उनि.

‘इयं हि लोकव्यतिरेकवर्तिनी

स्वभावतः पार्थिवता समुद्धता ।

बलात्तदेनां विनयेन योजये-

त्रयस्य सिद्धौ विनयः पुरःसरः ॥

(१) विनयपूर्वकेण नयेन राजा राज्यमाप्नोतीति
कुत एतदिति चेत्, स्वभावतः नृपस्य समुद्धतत्वाज्जाय-
सिद्धेः । यदाह- इयं हीत्यादि । लोकव्यतिरेकवर्तिनी
लोकत्राह्या । सा ह्यसाधारणभोगसंस्पर्शात् स्वभावत एव
समुद्धता भवति । तदेनां तस्मात् पार्थिवताम् । विनयः
पुरःसरः । विनीतो हि शास्त्रमृच्छति, तन्निष्ठस्य हि
शास्त्रार्थाः प्रसीदन्ति । जम.

(२) विनयः राजकुमारे दुराधेय इति दर्शयन्नाह-
इयमिति । इयं पार्थिवता राजत्वं हि लोकव्यतिरेक-
वर्तिनी लोकोऽन्यथा वर्तते अन्यथा पार्थिवः । यतः
स्वभावत एव समुद्धता विनयाभावाच्चमत्वरहिता । बला-
दित्याक्रम्य तत् तस्मात् गुरुः एनां पार्थिवतां विनयेन
योजयेत् । यतो नयस्य शास्त्रानुष्ठानस्य विनयः इन्द्रिय-
जयः पुरःसरः साधक इत्यर्थः । उनि.

(१) कानी. १।६७ ; नीम. ३४ लोक (लोके)
विनयेन यो (विनये नियो).

‘परां विनीतः समुपैति सेव्यतां

महीपतीनां विनयो विभूषणम् ।

प्रवृत्तदानो मृदुसंचरत्करः

करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥

(१) विनयस्य प्रयोजनान्तरमाह- परामित्यादि ।
विभूषणं अकृत्रिमम् । कथं तेन भूष्यते इत्यत्राऽऽह-
प्रवृत्तदान इति । धान्यपशुहिरण्यैर्यथाकालं प्रजानुग्रह-
कारणात् प्रवृत्तदानः । यदुचितमादीयते प्रजाभ्यः तदस्य
मात्रया प्रजामु संचरतीति मृदुसंचरत्करः । तदुभयं
विनयाद्भवतीति । भद्रोऽपि हि हस्ती मृदुसंचरत्करः, स
हि न दुष्टहस्तिवत् क्षुद्रोपद्रवाय करं व्यापारयतीति ।
जम.

(२) बलादपि कस्मात् विनयेन योजयेत् ? तत्र
गुणं दर्शयन्नाह- परामिति । विनीतो राजा परां उत्कृष्टां
सेव्यतामुपैति, बहुभिः सत्पुरुषैः सेवित एव राजा भवति ।
अन्यच्च, महीपतीनां हि निश्चितं विनयो भूषणं दुर्लभत्वा-
द्विनय एवालंकारः । करीव भद्रो राजा विनयेन शोभते ।
यथा हस्तिपकाहितविनयेन भद्रः करी शोभते, तथा
विद्यावृद्धाहितविनयेन राजा । प्रवृत्तदानः प्रवृत्तत्यागः,
इतरः प्रवृत्तमदः । मृदुसंचरत्करः मन्थरत्वाभ्यन्मदसंचरत्करः
करी, राजा मृदुसुकुमारोपक्रमेण कोशसंग्रहं प्रति संचरन्
करः प्रजादेयोऽर्थे यत्येति । उनि.

‘गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते

श्रुता च विद्या मतये महात्मनाम् ।

श्रुतानुवर्तीनि मतानि वेधसा-

मसंशयं साधु भवन्ति भूतये ॥

(१) वृद्धसंयोगमधिकृत्याऽऽह- गुरुस्त्विति । श्रुता
च विद्या परिज्ञानायेत्यर्थः । अन्यतः श्रुतमविनाशि
वर्धते, अर्थावगमस्य तदधीनसिद्धित्वात् । श्रुतानुवर्तीनि
शास्त्राहितपरिज्ञानपूर्वकारीणि । वेधसां विदुषां असंशयं
भूतये भवन्ति । अनधीतशास्त्राणां तु कार्यसिद्धये

(१) कानी. १।६८.

(२) कानी १।६९ ; नीम. ३४ श्रुतानुवर्तीनि (श्रुतानि
पुण्यानि).

यानि मतान्युत्पद्यन्ते तानि घुणाक्षरकल्पत्वाच्चावश्यं-
भावीनि । जम.

(२) किमर्थं विद्यावृद्धसंयोगः क्रियते इति दर्शयन्नाह-
गुरुमिति । गुरुः विद्यावृद्धः विद्याधिगमाय अभिहितविद्या-
परिणतये सेव्यते । सा च श्रुता विद्या मतये प्रशस्यै
भवति, 'श्रुताद्धि प्रसा उपजायते' इति वचनात् ।
महात्मनां महाबुद्धीनां वेषसां शास्त्रकारणां मतानि
दर्शितानि श्रुतानुवर्तानि श्रुतमनुवर्तन्ते तानि चानुष्ठीय-
मानानि भूतये श्रिये साधु सम्यक् असंशयं संशयं विना
भवन्तीति । उनि.

'सुनिपुणमुपसेव्य सद्गुरुं

शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ।

भवति हि विनयोपसंहितो

नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥

(१) कीदृशं कथं च गुरुं सेवेतेत्याह- सुनिपुण-
मिति । विद्याप्रवीणम् । सद्गुरुं उपधाशुद्धम् । शुचिः
विनीतात्मा । अनुवृत्तिः परिचर्या । विभूतये उपसेव्येति
संबन्धः । विनयोपसंहितः गुरुसेवनात् विनयान्वितः
नृपतिपदाय प्रकृष्टैहिकराज्यफलाय शमाय च परलोक-
हर्तवे क्षमो भवति । जम.

(२) भूयोऽपि वृद्धसंयोगजनितविनयस्य प्रयोजनं
दर्शयन्नाह- सुनिपुणमिति । शास्त्रोक्तविनयनियमादिना
उपसेव्य सम्यगाराध्य । सद्गुरुमिति वक्तृत्वयुक्तम् ।
शुचिरिति बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । अनुवृत्तिपरः शुश्रूषा-
तत्परः । विभूतये श्रिये । गुरुमुपगम्य विनयोपबृंहितः
स्वाभाविकविनययुक्तः । नृपतिपदाय चक्रवर्तिस्थानाय
क्षमः समर्थः । तथा शमाय । शमः उपशमः इन्द्रियाणा-
मिति भावः । स च शमो गुरुसेवाजातशास्त्रनिश्चयजनितः
इन्द्रियजयः । तत्प्राप्तये च भवति । उनि.

(१) कानी. १।७० ; उनि. संहितो (बृंहितो).

'अविनयरतमादराहते

वशमवशं हि नयन्ति विद्विषः ।

श्रुतविनयनिधिं समाश्रित-

स्तनुरपि नैति परामवं क्वचित् ॥

(१) वृद्धसंयोगेऽप्यविनयासक्तं, तस्याद्रव्यत्वात् ।
तथा चोक्तम्- 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्'
(कौ. १।५) इति । आदराहते विना प्रयासं वशं
नयन्ति । श्रुतविनयनिधिं श्रुतविनयावात्मन्याधाय तावेव
निधिं समाश्रितः इति द्रव्यत्वं दर्शयति । तनुरपि अल्प-
परिवारोऽपीति । जम.

(२) इन्द्रियजयविद्यावृद्धसंयोगयोरननुष्ठाने दोषं
अनुष्ठाने च गुणं दर्शयन्नाह- अविनयरतमिति । विनयः
इन्द्रियजयः शास्त्रनिश्चयश्च इष्यते, तस्य अन्यथात्वं
अविनयः, तद्वत् व्यसनासक्तं नृपमादराहते अवशं
असाध्यमपि वशं साध्यत्वं नयन्ति विद्विषः रिपवः ।
श्रुतविनयनिधिं समाश्रितः विनीतः तनुरपि कुशोऽपि न-
याति परामवं क्वचित्, विनययुक्तत्वादिति । उनि.
'आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः ।
तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥

(१) एवं विनीतो राजा स्वपरमण्डलगतकार्याण्य-
नुतिष्ठेत् । तत्राप्रतिष्ठितराज्यस्य परराज्यात्मसात्करणसंभ-
वात् स्वराज्यप्रतिष्ठापनार्थं षड्भिः सगैरुपायः प्रदर्श्यते ।
तत्र अस्मिन् सगै प्रकरणत्रयम्- विद्याविभागः, वर्णाश्रम-
व्यवस्था, दण्डमाहात्म्यं च । तत्रायं प्रथम उपायः
यत् विद्यावृद्धैः सार्धं विद्याचिन्ता, विद्याप्रतिबद्धत्वा-
ल्लोकस्थितेः । तस्माद्विद्यावृद्धसंयोगानन्तरं विद्याविभाग-
उच्यते इति प्रकरणक्रमः । तमेवाऽऽद्यश्लोकेन दर्शयति-
आन्वीक्षिकीमित्यादि । तद्विद्यैः तत्क्रियोपेतैः वक्तृभिः
प्रयोक्तृभिश्च चिन्तयेत्, यथैता लोके सम्यक् प्रवर्तन्ते ।

जम.

(२) विनयनययोरनुष्ठानं चक्रवर्तिपदप्राप्तये भवतीति
मन्यमानेन नीतिसारकृतेन्द्रियजयप्रकरणमादावभिहितम् -

(१) कानी. १।७१.

(२) कानी. १।१.

‘विनयो हीन्द्रियजयः’ इति । नेयः दण्डनीतिः, उपलक्षणपरत्वाद्विद्याचतुष्टयमपि । तत् कुतो भवतीति तदनन्तरं विद्यावृद्धसंयोग उक्तः । इदानीं क्रमायातो विद्यासमुद्देशः प्रतिपाद्यते इति प्रकरणसंबन्धः । उक्तं चानुष्ठानपूर्वकं विद्यानामुद्देशमभिधातुमाह— आन्वीक्षिकी-मिति । आन्वीक्षिक्याद्या विद्याश्चतस्रोऽपि वक्ष्यमाण-लक्षणाः प्रत्येकं पार्थिवः विजिगीषुः ग्रहणादुत्तरकालं च चिन्तयेत् पर्यालोचयेत् । कैः सहेति ? तद्विद्यैः ता एव विद्या निर्मला येषां तैः । तत्क्रियोपेतैः तदनुष्ठान-युक्तैः । वक्तृत्वप्रयोक्तृत्वयुक्तैरित्यर्थः । विनयान्वितः इति इन्द्रियजययुक्तः ।

उनि.

विद्यापरिगणनं विद्यानां लक्षणं प्रयोजनं च

‘आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ॥

(१) विभागश्च विद्यानां संख्याफलप्रधानगुणभाव-स्वरूपनिर्वचनैः । तत्र संख्या विभज्यते— विद्याश्चतस्र एवैता इति । पुनरासामुपादानं क्रमव्यापनार्थम् । तत्र सर्वविद्या-विचारहेतुत्वात् प्रधानतया आन्वीक्षिकी । ततो धर्मस्य प्रधानत्वात् तद्व्यवस्थापनार्थं त्रयी । व्यवस्थापितधर्मस्य लोकस्य जीवनहेतुवार्ता । तामु प्रवर्तमानासु तद्विप्रनिवार-णार्थं दण्डनीतिः । सा च शाश्वती नित्यस्थितिका, तस्याः प्रवर्तमानाया विघ्नेनानुच्छेदात् । इतरा अशाश्वत्य इत्य-र्थोक्तम् । लोकसंस्थितये योगक्षेमाय हेतवः स्वेन स्वेन व्यापारेण । तत्र धर्मार्थयोर्द्वयोः कर्मणां प्रवर्तनाय त्रयी-वार्ते, प्रवृत्तानां निष्पन्नानां च रक्षणाय दण्डनीतिः । आन्वीक्षिकी पुनः सर्वविद्यातत्त्वप्रकाशेन व्याप्रियमाणा-ऽत्यन्तोपयोगिनी । यथोक्तम्— ‘प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥’ (कौ. १।१) इति । तस्मान्चतस्रो विद्या यथाक्रमं व्यवस्थिताः ।

जम.

(२) आदरात् विद्याचतुष्टयचिन्तने प्रयोजनमाह— आन्वीक्षिकीति । आन्वीक्षिक्याद्याश्चतस्रो विद्याः प्रत्येक-

मविनाशिन्यः । एताः स्थित्यर्थे प्रजानां सृष्टाः सदैवानु-च्छेद्याः कृताः । अतः शाश्वत्यो विद्याश्चतस्र एवैताः, नान्याः काश्चन लोकस्थितिहेतवः । तद्यथा आन्वी-क्षिकी लोकस्थितिहेतुरित्ययमेव वक्ष्यति— ‘ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति’ इति । हर्षशोकौ हि नाशहेतुः, तदभावाल्लोकस्थितिरिति । तथा त्रय्यपि लोकस्थितिहेतुः, ‘उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन् यथाविधि’ इति वचनात् । तथा वार्ताऽपि लोकस्थितिहेतुः, ‘संपन्नो वार्तया साधु नावृत्तेर्मयमृच्छति’ इति वचनात् । संपन्नो वार्तया कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यस्वरूपया, सर्वधान्य-हिरण्यरत्नवस्त्रवाहनादिसंपादनात् । ततश्च लोकसंस्थिति-रिति । दण्डनीतिस्तु सुतरामेव लोकस्थितिहेतुः । वक्ष्यति च— ‘तयाऽऽत्मानं च शेषाश्च विद्याः पायान्महीपतिः’ इति । अतश्चिन्तयेत् विनयान्वित इति ।

उनि.

‘त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या हि मानवाः ।
त्रय्या एव विभागोऽयं येयमान्वीक्षिकी मता ॥

(१) मानवाः मनोः शिष्याः । त्रय्या एव विभागोऽयमिति । यथावस्थितपदार्थतत्त्वान्वीक्षणरूपत्वा-दान्वीक्षिकी हेतुविद्या । सा च द्विविधा— त्रय्यनुगामिनी त्रय्यन्तर्भूता च । तत्र पूर्वा सांख्यादिशास्त्रम्, द्वितीया मीमांसादिशास्त्रम् । तदुभयमपि पूर्वोत्तरपक्षक्रमेण तत्त्व-व्यवस्थापकत्रयीविशेषत्वात् विद्यान्तरम् ।

जम.

(२) विद्यासंख्याविषये विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह— त्रयीति । एता एव त्रय्यादयस्तिस्त्रो विद्याः मानवाः मनु-शिष्याः मन्यन्ते । कुत इत्याह— हि यस्मात् त्रय्या एव विशेषोऽयम् । येयमान्वीक्षिकी सा त्रय्या एव विशेषः इति मता । वक्ष्यति च— ‘अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः’ इति । न्यायविस्तरः न्यायदर्शनवैशेषिके तत्पूर्वपक्षत्वेन लोकायतं चेति विस्तरोऽयम् । एवंस्वरूपा आन्वीक्षिकी या सा त्रय्या एव विशेषः, या तु त्रयी-विरुद्धाऽऽहंतबुद्धादिप्रतिबद्धा सा आन्वीक्षिकी एव न भवति, आत्मविज्ञानाभावादिति मानवा मन्यन्ते । उनि.

‘वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विधे इत्यवस्थिताः ।

लोकस्यार्थप्रधानत्वाच्छिष्याः सुरपुरोधसः ॥

(१) लोकस्यार्थप्रधानत्वादिति । लोको हिः धर्म-
कामलिप्सुरर्थे प्रयतते, तन्मूलत्वाच्चोः । तत्र चार्थे द्वे
एव विधे व्याप्रियेते । सुरपुरोधसः बृहस्पतेः । जम.

(२) बार्हस्पत्यास्तु विद्याद्वयमेव मन्यन्ते इति
दर्शयन्नाह- वार्तेति । ‘वार्ता च दण्डनीतिश्च’ इति
वक्ष्यमाणलक्षणे द्वे एव विधे इत्यवस्थिताः कृतनिश्चयाः ।

कुत इत्याह- लोकस्यार्थप्रधानत्वादिति । चातुर्वर्ण्यस्य
लोकस्यार्थो भूम्यादिलक्षणः प्रधानः, वृत्तिहेतुत्वात् । स
चार्थो वार्तायां लभ्यते, दण्डनीत्या पात्यते इति भूम्या-
द्देर्लभपालनयोरिष्टत्वात् । या आन्वीक्षिकी सा त्रयी-
विशेषः । साऽपि त्रयी संवरणमात्रप्रयोजना, ‘धर्म-
रुचिरुपांशुदण्डं प्रयुज्जीत’ इति वचनात् । तेषां मते

धर्माधर्मौ न स्तः, परलोकाभावात् । तत्र त्रयी निष्प्र-
योजना । केवलं यदा उपांशुदण्डं प्रयोक्तुमिच्छेत् तदा त्रयीं
संवरणार्थं प्रयुज्जीत, तदा त्रय्यनुष्ठानसंबुद्धः परेषा-
मशङ्कनीयो भवतीति । एतदेव प्रयोजनम्, नान्य-
दिति न पृथग्विद्यात्वेन त्रयी गण्यते इति भावः । इत्येवं
सुरपुरोधसः शिष्याः अन्तेवासिनः मन्यन्ते । उनि.

‘एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसाः स्थिताः ।

तस्यां हि सर्वविद्यानामारम्भाः संप्रतिष्ठिताः ॥

(१) औशनसाः शुक्रशिष्याः । तस्यामिति दण्ड-
नीत्याम् । सर्वविद्यानामारम्भाः व्यापाराः रथनाभिवत्
प्रतिष्ठिताः । जम.

(२) शुक्रशिष्या एकामेव विद्यां मन्यन्ते इति
दर्शयन्नाह- एकैति । एकैव, नान्या विद्या, दण्डनीतिः
इदमेव शास्त्रं विद्येति औशनसैः शुक्रशिष्यैः मता,
यस्मात् तस्मादेव दण्डनीत्यां सर्वविद्यानामारम्भाः
संप्रतिष्ठिताः । दण्डनीतेरभावान्मात्स्यन्याये च सर्वविद्या-
रम्भा एव न संभवन्ति । अथवा, आरम्भशब्देन

(१) कानी. २१४.

(२) कानी. २१५ ; उनि. त्वौशनसाः स्थिताः
(त्वौशनसैर्मता).

समुद्देशाः प्रतिष्ठिताः । तद्यथा- ‘आन्वीक्षिक्यात्मविद्या
स्यात्’ इति, ‘ऋग्यजुःसामनामानुस्त्रयो वेदास्त्रयी स्मृता’
इति, ‘पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्ता’ इति, ‘दमो
दण्ड इति प्रोक्तस्तात्पर्यादण्डो महीपतिः । तस्य नीतिर्दण्ड-
नीतिः’ इत्येवं च दण्डनीत्यामेव समुद्दिष्टत्वात् दण्डनीत्य-
वयरूपेण शेषा विद्या इति भावः । तथा चोक्तम्-
‘नीतिसागरनिष्क्रान्ता कुप्रज्ञामारुतेरिताः । पृथक्त्वेनेव
दृश्यन्ते नानाशास्त्रमहोर्मयः ॥’ इति । उनि.

‘विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम् ।

पृथक्पृथक्प्रसिद्धयर्थं यासु लोको व्यवस्थितः ॥

(१) गुरुदर्शनमिति । शास्त्रकारस्य कौटिल्यो गुरुः ।
पृथक्पृथक् प्रसिद्धयर्थमिति । यथोपवर्णितपूर्वाचार्यमत-
संभवेऽपि परस्परविसदृशफलसिद्धयर्थं चतसृष्वेव लोको
व्यवस्थितः । जम.

(२) पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमभिधातुमाह- विद्या
इति । नः अस्माकं गुरोः कौटिल्यस्य दर्शनं एता एव
चतस्रो विद्याः, न न्यूना नाधिका वा । यतः पृथक् पृथक्
प्रकृष्टा सिद्धिस्तत्तदर्थेषु । आन्वीक्षिक्याऽऽत्मविज्ञानस्य या
सिद्धिः सा नेतरासु, त्रयां धर्माधर्मज्ञानसिद्धिर्नेतरासु,
वार्तायामप्यर्थानर्थसिद्धिः, दण्डनीत्यां नयानयसिद्धिः,
इत्येवं पृथग् भिन्नार्थानां सिद्धयर्थं यासु लोको व्यवस्थित
इति, ताः कथं परस्परस्यान्तर्भावं गच्छन्ति ? इति ।

उनि.

‘आन्वीक्षिक्याऽऽत्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।
अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयेतरौ ॥

(१) तदेव फलवैसादृश्यं दर्शयति- आन्वीक्षिक्या-
ऽऽत्मविज्ञानमित्यादिना । यथावस्थितभावस्वभावावेदन-
मात्मविज्ञानम् । तदाप्नीक्षिक्यां स्थितं फलम् । धर्माधर्मौ
त्रयीस्थितौ । तत्रेज्याध्ययनादिधर्मः, श्रमासम्पन्नतादि-
रधर्मः । अर्थानर्थौ वार्तायां स्थितौ । काले बीजावाप-
नादिनिष्पन्नोऽर्थः, अकालबीजावापादिनिष्पन्नोऽनर्थः ।

(१) कानी. २१६ ; नीम. ३४ पू.

(२) कानी. २१७ ; उनि. नयेतरौ (नयानर्थौ) ; नीम.
३४ नीत्यां नयेतरौ (नीतौ नयानर्थौ).

दण्डनीत्यां नयेतरौ तत्र नयानयौ स्थितौ । ज्यायसा संधि-
योगक्षेमनिष्पादकत्वान्नयः , विग्रहस्त्वनिष्पादकत्वादितरः
अपनय इत्यर्थः । जम.

(२) विद्यानां स्वरूपभेदं दर्शयन्नाह— आन्वीक्षि-
कीति । प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्यार्थस्य अनु पश्चात्
ईक्षणमन्वीक्षा । सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी
अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका । सा चाऽऽत्म-
विज्ञानं आत्माऽनया विशेषेण ज्ञायते इति । आत्म-
विज्ञानाच्चोभयलोकसिद्धिः । धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ इति ।
ततस्तौ ज्ञायते । तथाऽर्थानर्थौ तु वार्तायाम् , दण्डनीत्यां
नयानयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ ज्ञायते इत्यर्थः । उनि.

‘आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ताः सतीर्विद्याः प्रचक्षते ।

सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विप्रवे ॥

(१) परस्परविसदृशफलत्वेऽप्यासां प्रवृत्तिः प्रधान-
गुणभावेन । तत्र दण्डनीतेः प्रधानभावेन, शेषाणां गुण-
भावेन, तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तदेव दर्शयति—
आन्वीक्षिकीत्यादिना श्लोकत्रयेण । सतीरिति विद्यमानाः ,
साक्षाद्भोकोपकारित्वात् । सत्योऽपि हि न सत्य इति ।
सदप्यसदिविशेषादिति मन्यते । विप्रवे इति दण्ड-
नीतेरयथावत्प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वेत्यर्थः । जम.

(२) दण्डनीतेर्माहात्म्यं दर्शयन्नाह— आन्वीक्षि-
कीति । आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तास्तिस्रोऽपि विद्याः सतीः
सद्विद्याः धर्मार्थसाधिकाः प्रचक्षते । हि यस्मात् सत्यो-
ऽपि न सत्यः अविद्यमाना भवन्ति ताः दण्डनीतेस्तु
विभ्रमे नीतिशास्त्रस्य विनाशे सति, मात्स्यन्यायसंभवा-
दिति भावः । उनि.

‘दण्डनीतिर्यदा सम्यङ्ज्ञेनारमधितिष्ठति ।

तदा विद्याविदः शेषा विद्याः सम्यगुपासते ॥

(१) सम्यङ्ज्ञेनारमिति सम्यकप्रयोक्तारम् । सम्य-
गुपासते तासु तद्विहितेषु चार्थेषु सम्यगनुष्ठानात् । जम.

(२) एतदेव दर्शयन्नाह—दण्डनीतिरिति । दण्ड-
नीतिर्यदा सम्यङ्ज्ञेनारं यथोक्तलक्षणं नायकं विजिगीषु-

- (१) कानी. २।८ ; उनि. विप्रवे (विभ्रमे).

(२) कानी. २।९.

मधितिष्ठति, विजिगीषुणा यदा सम्यग्दण्डनीतिरनुष्ठीयते
इत्यर्थः । तदा विद्याविदः शेषाः आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ता-
विदः स्वां स्वां विद्यामुपासते उपद्रवाभावादभ्यस्यन्ति ।

उनि.

‘वर्णाश्चैवाऽऽश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः ।

रक्षेत्ता रक्षणात्तासां तद्धर्मस्यांशभाङ्मृपः ॥

(१) विद्यास्वासु प्रतिष्ठिता इति तिसृणां सतीत्वं
प्रतिपादयति । प्रतिष्ठिताः आस्विति संक्रन्धः । रक्षेत्
ता इति दण्डनीतेर्व्यापारं दर्शयति । अंशभाक् षष्ठांश-
भाक् । अरक्षणे चाधर्मः स्यादित्यर्थोक्तम् । जम.

(२) विद्यारक्षणास्त्राभं दर्शयन्नाह— वर्णा इति । वर्णाः
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः सर्वाश्रमाः ब्रह्मचारिगृहस्थवान-
प्रस्थयतयश्च इति अनेन प्रकारेण आसु विद्यासु आन्वी-
क्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिषु प्रतिष्ठिताः यथासंभवं प्रतिष्ठां
गताः । तद्यथा— त्रयां ब्राह्मणाः , दण्डनीत्यां राजानः ,
वार्तायां वैश्याः शूद्राश्च, आन्वीक्षिक्यां ब्रह्मचार्यादय
इति । एवं च रक्षेत्ता विद्याः । तासां रक्षणात् तद्धर्मस्य
वर्णाश्रमोपार्जितस्य अंशभाक् षष्ठांशभाक् नृपो भवति ।

उनि.

‘आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः ।

ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥

(१) विद्यानां स्वरूपं भेदं च षड्भिः श्लोकैराह—
आन्वीक्षिकीत्यादि । आत्मविद्या पदार्थस्वभावविद्या,
हेतुविद्येति यावत् । तया हि ‘ इदं सुखसाधनम् , इदं
दुःखसाधनम् ’ इति पदार्थतत्त्वान्वीक्षणम् । ततश्च तथा
तत्त्वमीक्षमाणो हर्षशोकौ व्युदस्यति । तद्यथा— प्राप्ताऽपि
क्षणभङ्गुरा वृद्धिरित्यभ्युदये हर्षमपनयति, दृष्टा च
जीवतामात्मवतां पुनरावृत्तिर्नलादीनामिवेति व्यसने
शोकम् । जम.

(२) विद्याजनितानि उपकारान्तराणि दर्शयन्नाह—
आन्वीक्षिकीति । आन्वीक्षिकी उक्तलक्षणा आत्मविद्या

(१) कानी. २।१० ; उनि. वर्णाश्चैवा (वर्णाः सर्वा) ;
नीम. ३४ रक्षेत्ता रक्ष (ईक्षणाद्रक्ष) शेषं उचितम् .

(२) कानी. २।११ ; नीम. ३४ णस्तया (णस्तथा).

स्वात् आत्माऽनया ज्ञायत इति, स चाऽऽत्मलिङ्गैः । उक्तं च- 'धर्माधर्मौ सुखं दुःखमित्याद्यात्मलिङ्गमुदाहृतम्' इति । एभिर्लिङ्गैरात्मा ज्ञायते । ईक्षणात् निरीक्षणात् सुखदुःखयोः कार्यकारणभावेन 'सुखस्य दुःखस्य च' किं कारणम् ? इति । ईक्षमाणस्तथाऽऽन्वीक्षक्या तत्त्वं परमार्थम्, हर्षशोकौ व्युदस्यति परित्यजति । तद्यथा- धर्मः कारणम्, सुखं कार्यम्, अधर्मः कारणम्, दुःखं कार्यम् । उभयमप्युपभोगात्क्षयं याति, नान्यथेति । एवमनुमानादिप्रमाणैस्तत्त्वमीक्षमाणो विजिगीर्षुर्हर्षशोकौ व्युदस्यति, सुखे संपन्ने सत्युपभोगात्क्षीणे धर्मे भूयोऽपि दुःखं भवतीति भावयन् हर्षं त्यजति, तथैव दुःखेऽप्युपभुक्ते सुखं भावीति शोकं परित्यजति । एवं चातिहर्षादतिशोकाच्च प्राणाययो रक्षितो भवतीत्यान्वीक्षिकीजनितोऽयमुपकारः ।

उनि,

'ऋग्यजुःसामनामानस्त्रयो वेदास्त्रयी स्मृता ।

उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन् यथाविधि ॥

(१) त्रयो वेदा इति । धर्माधर्मवेदेनाद्वेदाः । ते त्रैककार्यापेक्षया समुदितास्त्रयीसंज्ञिताः । यथाविधि यथास्वं प्रवर्तितधर्मकर्मा तत्र तिष्ठस्त्रिवर्गप्राप्त्या लोकद्वयमाप्नोति ।

जम.

(२) त्रय्याः स्वरूपमुपकारादिकं चाभिधातुमाह- ऋगिति । ऋग्यजुःसामेत्येवंनामानस्त्रयो वेदाः त्रयी स्मृता मता । उभौ लोकौ इहलोकपरलोकौ अवाप्नोति त्रय्यां त्रयीप्रतिपादितधर्मे तिष्ठन् यथाविधि विध्यनतिक्रमेण ।

उनि.

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥

(१) परिशिष्टव्यापारविधानार्थं साकल्येन त्रयीस्वरूपं दर्शयति- अङ्गानीत्यादिना । तत्राङ्गानि षट्- शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दोविचितिर्निरुक्तं ज्योतिषं चेति । वेदाश्चत्वारोऽथर्ववेदेन सह । स चाभिचारकर्मज्ञानादिफलः । मीमांसा वेदार्थव्याख्या । न्यायविस्तरः न्याय-

शास्त्रं सांख्यादि । धर्मशास्त्रं मानवादि । पुराणं अशेषलोकोत्पत्तिसंहारादिज्ञानफलम् ।

जम.

(२) न केवलं वेदत्रयं त्रयीति, अपरमपि त्रयी-स्वरूपं दर्शयन्नाह- अङ्गानीति । अङ्गानि शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दोविचितिः, ज्योतिषं चेति षडपि वेदाङ्गानि । वेदाः अथर्ववेदेन सह चत्वारः । मीमांसा वेदप्रतिबद्धं प्रमाणशास्त्रम् । न्यायविस्तर इति न्यायदर्शनवैशेषिकादि । धर्मशास्त्रं मन्वाद्यष्टादशविधम् । पुराणमिति तदप्यष्टादशविधमेव । भारतरामायणादीनामपि पुराणेऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः, कथास्वरूपत्वात् । इदं एतत्सर्वं चतुर्दशविद्यास्थानरूपं त्रयीत्युच्यते एतत् त्रय्याः स्वरूपमिति ।

उनि.

(#शिक्षा व्याकरणं कल्पो ज्योतिषामयनं तथा ।

छन्दः सह निरुक्तेन वेदाङ्गानि वदन्ति षट् ॥)

'पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्ता वार्ता तु जीवनम् ।

संपन्नो वार्तया साधु नावृत्तेर्भयमृच्छति ॥

(१) पाशुपाल्यं पशुपालनकर्म गवाश्वादीनां पोषण-चिकित्सादि । तच्च तन्त्रं गौतमशालिहोत्रादिप्रणीतम् । कृषिः पराशरप्रोक्ता बीजवापपरिकर्मादिविधानार्था । पण्यं व्यवहृतव्यं क्रयविक्रयस्वरूपम्, वाणिज्यमिति यावत् । तच्च विदेहराजप्रोक्तम् । वार्ता वर्तते जीवति लोकोऽनयेति कृत्वा । यदाह- 'वार्ता तु जीवनम्' इति । साधु संपन्न इति संबन्धः ।

जम.

(२) वार्तायाः स्वरूपोपकारादिकमभिधातुमाह- पाशुपाल्यमिति । पशवः हस्त्यश्वगोमहिष्यादयः । तान् पालयन्तीति पशुपालाः, हस्तिशिक्षाशालिहोत्रादिविदः । तेषां शास्त्रमनुष्ठानं च पाशुपाल्यम् । कृषिरिति कर्षणं तत्प्रतिपादकं पराशरादिप्रोक्तं शास्त्रमनुष्ठानं च । पण्यमिति । पणं व्यवहारं क्रयविक्रयलक्षणमर्हतीति पण्यम् । पण्यशब्देन वाणिज्यमुच्यते । एतत्त्रयमेव जगद्बृत्ति-

* 'श्लोकोऽयमत्र मूलकारिकासु दृष्टोऽपि व्याख्यातुर्भिर्न व्याख्यातः' इत्युक्तमादर्शपुस्तकटिप्पण्याम् ।

(१) कानी. २।१४; नीम. ३४ तु जीवनम् (तु-जीव्यपि) साधु नावृत्ते (साधुर्न वृत्ते).

(१) कानी. २।१२; नीम. ३४ स्मृता. (मता).

(२) कानी. २।१३; नीम. ३४.

हेतुत्वादिह जगति वर्तनात् वार्ता इत्यभिधीयते । तस्मात्संपन्नो वार्तया विजिगीषुः साधु यथा भवति तथा अवृत्तेः अवर्तनाद्भयं न कञ्छति न प्राप्नोति । उनि.

‘दमो दण्ड इति प्रोक्तस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनानीतिरुच्यते ॥

(१) दण्डशब्दो दण्डप्रकृतानुपायविशेषे च दण्डे वर्तते । तत्र सर्वप्रकृतिविषयत्वं नयस्येति दण्डप्रकृति-मपास्य निग्रहस्वरूपमुपायमाश्रित्याऽऽह- दमो दण्ड इति । सामदानभेदसंभवेऽपि प्रायोऽनेनैव नीतिर्व्यपदेशः ; लोकस्य दोषबाहुल्यात् । यदाहुः- ‘ सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिः क्वचित् । दण्डस्य हि भयात् कृत्स्नं जगद्भोगाय कल्पते ॥ ’ इति । अथवा दण्डशब्दोऽत्र दमनमात्रवृत्तिः स्वपरपक्षदमनोपायशेषसामान्युपग्राही द्रष्टव्यः । स चोभयथाऽपि राजाश्रित इति तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः ; तस्य नयनात् प्रवर्तनात् नीतिः दण्डनीतिः ; राजविद्येत्यर्थः । जम.

(२) दण्डनीतिः स्वरूपमुपकारं च दर्शयन्नाह- दम इति । दमः वधपरिक्षेपार्थहरणादिना दमनक्रिया दण्ड इति प्रोक्तः अभिधीयते । तात्स्थ्यात् प्रयोक्तारि तिष्ठतीत्युपचारात् महीपतिर्दण्डः । तस्य नीतिः इदमेव शास्त्रं दण्डनीत्यभिधाना विद्या । नयनं दण्ड्यं प्रति दण्डस्य प्रणयनं नीतिरिहोच्यते । उनि.

‘तयाऽऽत्मानं च शेषाश्च विद्याः पायान्महीपतिः । विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥

(१) तस्य व्यापारमाह- तयेत्यादि । आत्मानं पायात्, अन्यथा स्वपरभ्यो न रक्षितः कथमन्यद्रक्षेत् ? शेषा विद्याः आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ताः । लोकोपकारिण्य इति सतीत्वं दर्शयति । तत्पाता हि महीपतिरिति । लोकवती मही, तस्याः कथं पतिः ? यदि तदुपकारिणीर्विद्या न पायात् । जम.

(१) कानी. २।१५ ; नीम. ३४ प्रोक्तस्तात्स्थ्याद्दण्डो म (ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डेनम) .

(२) कानी. २।१६ ; नीम. ३४.

(२) दण्डनीतिः फलं दर्शयन्नाह- तयेति । तया दण्डनीत्या महीपतिरात्मानं शेषाश्च आन्वीक्षिक्याद्या-स्तिस्रोऽपि विद्याः पायात् रक्षेत् । यतो विद्या लोकोपकारिण्यः ; तत्पाता तत्संरक्षको महीपतिरिति । उनि.

‘विद्याभिरभिनिर्गुणं चतुर्वर्गमुदारधीः ।

विद्यात्तदासां विद्यात्वं ‘ विद ज्ञाने ’ निगद्यते ॥

(१) कथमेता विद्या इत्युच्यन्ते इति निर्वचनं दर्शयति- विद्याभिरित्यादिना । आभिश्चतुर्वर्गो वेद्यते इति विद्याः । अयं संक्षेपार्थः । निपुणं यथावत् । चतुर्वर्गो मोक्षेण सह । तस्य चाधिगमाय योगशास्त्र-मान्वीक्षिकीविशेषः । तथा चोक्तम्- ‘ सांख्यं योगो लोकायतं चाऽऽन्वीक्षिकी ’ (कौ. १।१) इति । उदारधीरिति निर्मलप्रज्ञः । अचक्षुषो विद्याप्रदीपः किं कुर्यादिति ज्ञापयति । ‘ विद ज्ञाने ’ इत्यनेन व्यापार्यधातु-व्यवच्छेदादानीक्षिक्याद्या ज्ञानविद्ये(? या इ)ति दर्शयति । एवं च ज्ञानविद्याधिकारात् सत्योऽप्यन्याः कर्मविद्या व्यापारव्यायामप्रयोजना नोक्ताः । जम.

(२) विद्यानां स्वरूपोपकारादिभिर्भेदं दर्शयित्वा अभिधानतोऽपि दर्शयितुमाह- विद्यादिति । विद्यात् विचारयेत् यत् आभिर्विद्याभिः निपुणं यथासंभवं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षान् उदारधीः उत्कृष्टबुद्धिः ; तदासां विद्यानां मध्ये आन्वीक्षिक्या विद्यात्वम्, यस्मात् ‘ विद् विचारणे ’ धातोरिदं रूपम्, तथा चतुर्वर्गं यज्जानीयात् तत् त्रय्या विद्यात्वम्, ‘ विद् ज्ञाने ’ इति धातोरिदं रूपम्, तथा चतुर्वर्गं यत्कृते तद्वातायां विद्यात्वम्, ‘ विद् लभे ’ इति धातोरिदं रूपम्, तथा चतुर्वर्गसत्तापादनाद्दण्डनीतेर्विद्यात्वम्, ‘ विद् सत्ता-याम् ’ इति धातोरिदं रूपम्, इत्यभिधानान्यपि यासां पृथग्धातुभ्यो व्युत्पादितानि ताः कथमन्तर्भावं नीयन्त इत्यभिप्रायः । उनि.

(१) कानी. २।१७ ; उनि. विद्याभिराभि (विद्याभ-दाऽऽभि) .

* शुक्रनीतिः

विद्यावृद्धोपासना राज्ञा कर्तव्या, जितेन्द्रियता

विद्याचतुष्टयाध्ययनं च राज्ञः कर्तव्यम्

‘सर्वोपजीवकं लोकस्थितिकृत्रीतिशास्त्रकम् ।

धर्मार्थकाममूलं हि स्मृतं मोक्षप्रदं यतः ॥

अतः सदा नीतिशास्त्रमभ्यसेद्यत्नतो नृपः ।

यद्विज्ञानान्त्पाद्याश्च शत्रुजिह्वोकरञ्जकाः ॥

वर्धयन्निह धर्मार्थौ सेवितौ सद्गिरादरात् ।

निगृहीतेन्द्रियग्रामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥

इह जगति सद्भिः साधुभिः सेवितौ अनुष्ठितौ

धर्मार्थौ आदरात् यत्नात् निगृहीतेन्द्रियग्रामः जितेन्द्रियः

सन् वर्धयन् सेवमानः गुरुणां वृद्धानां सेवनं कुर्वीत ।

शुनीटी.

शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये ।

विद्याविनीतो नृपतिः सतां भवति संमतः ॥

शास्त्राय शास्त्रज्ञानाय गुरुसंयोगः वृद्धसेवनम् ।

विनयवृद्धये शास्त्रं शास्त्रानुशीलनं, प्रभवतीति शेषः ।

विद्याविनीतः शास्त्रवित् विनीतश्च नृपतिः सतां साधूनां

संमतः प्रियः भवति । शुनीटी.

प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नार्कार्येषु प्रवर्तते ।

श्रुत्या स्मृत्या लोकतश्च मनसा साधुनिश्चितम् ॥

यत्कर्म धर्मसंज्ञं तद्व्यवस्थति च पण्डितः ।

आददानप्रतिदानकलासम्यङ्महीपतिः ॥

यः महीपतिः असद्वृत्तैः दुष्टैः पुरुषैः प्रेर्यमाणोऽपि

अकार्येषु असत्सु कार्येषु न प्रवर्तते, तथा श्रुत्या

वेदेन स्मृत्या धर्मसंहितया लोकतः आचारेण मनसा च

साधुनिश्चितं सुनिश्चितं यत् धर्मसंज्ञं कर्म धर्मकार्यं तत्

* अत्रत्याः केचित् श्लोकाः कामन्दकीयनीतिसारे समानानु-

पूर्व्यां क्वचित्पाठभेदेन वा समुपलभ्यन्ते ।

† श्लोकद्वयस्य व्याख्यानं ‘राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः

शास्त्रविषयाश्च’ इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृ. ७६०) द्रष्टव्यम् ।

(१) शुनी. १।५-६.

(२) शुनी. १।१४७-१५८.

व्यवस्थति सेवते च, यश्च आददानप्रतिदानयोः ग्रहण-

प्रत्यर्पणयोः, आङ्पूर्वकात् दाधातोः भावे शानच्प्रत्ययः,

कलासु विभागेषु कुत्र किं दानं कर्तव्यं कुतो वा किं-

ग्रहीतव्यमित्येवंरूपासु सम्यक् सुविचक्षणः सः पण्डितः ।

शुनीटी.

जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः ।

भवन्त्युच्चलिता लक्ष्म्यः कीर्तयश्च नभस्पृशः ॥

जितेन्द्रियस्य नीतिशास्त्रानुसारिणः नृपतेः लक्ष्म्यः

श्रियः संपद इत्यर्थः, उच्चलिताः उन्नताः, तथा कीर्तयश्च

नभस्पृशः आकाशदर्शिन्यः सुदूरगामिन्य इत्यर्थः,

भवन्ति । शुनीटी.

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।

विद्याश्चतस्र एवैता अभ्यसेन्नृपतिः सदा ॥

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च एषा चतु-

र्विधा शाश्वती चिरन्तनी, विद्या इति शेषः । राजा

सदा एताश्चतस्र एव विद्याः अभ्यसेत् शिक्षेत ।

शुनीटी.

- विद्याचतुष्टयस्य लक्षणं प्रयोजनं च

आन्वीक्षिक्यां तर्कशास्त्रं वेदान्ताद्यं प्रतिष्ठितम् ।

त्रय्यां धर्मो ह्यधर्मश्च कामोऽकामः प्रतिष्ठितः ॥

आन्वीक्षिक्यां विद्यायां वेदान्ताद्यं वेदान्तप्रभृति तर्क-

शास्त्रं न्यायशास्त्रं प्रतिष्ठितं प्रपञ्चितम्, त्रय्यां ऋग्यजुः-

सामरूपायां श्रुतौ इत्यर्थः, धर्मः अधर्मश्च कामः अका-

मश्च प्रतिष्ठितः प्रपञ्चितः । शुनीटी.

अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ।

वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः ॥

वार्तायां अर्थानर्थौ अर्थश्च अनर्थश्च अर्थोपार्जनानर्थ-

निवारणोपायावित्यर्थः, दण्डनीत्यां अनयश्च नयश्च

नयमार्गेण व्यवहर्तव्यं अनये दण्डनमित्येवंरूपौ इत्यर्थः,

प्रतिष्ठिताविति शेषः । वर्णाः ब्राह्मणादयः सर्वाश्रमाः सर्वे

आश्रमाः ब्रह्मचारिप्रभृतयश्च आसु उक्तासु विद्यासु

प्रतिष्ठिताः नियतं स्थिता इत्यर्थः । शुनीटी.

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रपुराणानि त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥

अङ्गानि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि,
चत्वारः वेदाः ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः, मीमांसा, न्याय-
विस्तरः तर्कप्रपञ्चः, धर्मशास्त्राणि मन्वादिप्रणीतानि,
पुराणानि ब्राह्मादीनि, इदं सर्वं त्रयी उच्यते त्रयीशब्देन
उक्तानि शास्त्राणि बोद्धव्यानीत्यर्थः । शुनीटी.

कुसीदकृषिवाणिज्यं गोरक्षा वार्तयोच्यते ।

संपन्नो वार्तया साधुर्न वृत्तेर्भयमृच्छति ॥

वार्तया पूर्वोक्तया अर्थानर्थसाधन्या कुसीदं वृद्धि-
व्यवहारः कृषिः वाणिज्यं तथा गोरक्षा, गवां रक्षा,
उपलक्षणमेतत्, पशुपालनमित्यर्थः, उच्यते । साधुर्जनः
वार्तया विद्यया संपन्नः युक्तः वृत्तेः जीविकायाः भयं न
ऋच्छति न प्राप्नोति, सुखेन जीवनं यापयतीति भावः ।
शुनीटी.

दमो दण्ड इति ख्यातस्तस्मादण्डो महीपतिः ।

तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनाम्नीतिरुच्यते ॥

दण्डः दमः दुष्टदमनमित्यर्थः, इति ख्यातः प्रसिद्धः ।
तस्मात् महीपतिः दण्डः दमनकारित्वादण्ड एवेति
कार्यकारणयोरभेदेनोपचारः । तस्य महीपतेः नीतिः दण्ड-
नीतिः, नयनात् दुष्टादुष्टनिर्णयात् नीतिः उच्यते कथ्यते ।
शुनीटी.

आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानाद्वर्षशोकौ व्युदस्यति ।

उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन् यथाविधि ॥

आन्वीक्षिक्या विद्यया आत्मविज्ञानात् आत्माव-
बोधोऽतः वर्षशोकौ व्युदस्यति त्यजति, जन इति शेषः ।
आत्मज्ञानेऽसति शुभाशुभवर्षशोकौ भवत इति भावः ।
तथा त्रय्यां विद्यायां यथाविधि तिष्ठन् यथाविधि
त्रयीमनुसरन्नित्यर्थः, उभौ लोकौ ऐहिकमायुषिकं च
प्राप्नोति । शुनीटी.

विद्यानां कलानां च परिगणनम्

विद्या ह्यनन्ताश्च कलाः संख्यातुं नैव शक्यते ।

विद्या मुख्याश्च द्वात्रिंशच्चतुःषष्टिः कलाः स्मृताः ॥

विद्याः कलाश्च अनन्ता हि । ताः संख्यातुं इत्युक्त्या
परिच्छेत्तुं नैव शक्यते शक्यते । आर्षोऽयं प्रयोगः ।
तत्र मुख्याः विद्याः द्वात्रिंशत्, तथा कलाश्च चतुःषष्टिः
स्मृताः । शुनीटी.

यद्यत्स्याद्वाचिकं सम्यक् कर्म विद्याभिसंज्ञकम् ।

शक्तो मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम् ॥

यद्यत् कर्म सम्यक् संपूर्णरूपेण वाचिकं वाचा
निष्पाद्यम्, तत्तत् विद्याभिसंज्ञकं विद्येति नाम्ना
कथितम् । यत्तु मूकोऽपि वर्णोच्चारणसमर्थोऽपि कर्तुं
शक्तः, यथा नृत्यादिकमिति भावः, तत्तु कलासंज्ञं कलेति
नाम्ना कथितम् । शुनीटी.

उक्तं संक्षेपतो लक्ष्म विशिष्टं पृथगुच्यते ।

विद्यानां च कलानां च नामानि तु पृथक्पृथक् ॥

विद्यानां च कलानां च लक्ष्म लक्षणं संक्षेपतः उक्तं,
विशिष्टं तु पृथगुच्यते कथ्यते । आसां नामानि तु
पृथक्पृथक्, सन्तीति शेषः । शुनीटी.

ऋग्यजुः साम चाथर्वा वेदा आयुर्धनुः क्रमात् ।

गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥

ऋक्, यजुः, साम तथा अथर्वा एते चत्वारः वेदाः ।
आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्वः, तन्त्राणि च एते उपवेदाः
प्रकीर्तिताः । शुनीटी.

शिक्षा व्याकरणं कल्पो निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।

छन्दः षडङ्गानीमानि वेदानां कीर्तितानि हि ॥

शिक्षा व्याकरणं कल्पः निरुक्तं ज्योतिषं तथा छन्दः
इमानि षट् वेदानां अङ्गानि कीर्तितानि । हिशब्दो-
ऽवधारणार्थः । शुनीटी.

मीमांसातर्कसांख्यानि वेदान्तो योग एव च ।

इतिहासाः पुराणानि स्मृतयो नास्तिकं मतम् ॥

अर्थशास्त्रं कामशास्त्रं तथा शिल्पमलंकृतिः ।

काव्यानि देशभाषावसरोक्तिर्यावनं मतम् ।

देशादिधर्मा द्वात्रिंशदेता विद्याभिसंज्ञिताः ॥

मीमांसा, तर्कः, सांख्यम्, वेदान्तः, योगः,
इतिहासाः, पुराणानि, स्मृतयः, नास्तिकमतम्,
अर्थशास्त्रम्, कामशास्त्रम्, शिल्पम्, अलंकृतिः,

काव्यानि, देशभाषा, अवसरोक्तिः, यावनं मतम्,
तथा देशादिप्रचलितधर्माः, एताः द्वाविंशत् विद्याभि-
संज्ञिताः विद्यानाम्ना ख्याता इत्यर्थः । शुनीटी.

द्वाविंशद्विद्यानां स्वरूपम्

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम प्रोक्तमृगादिषु ॥

ऋगादिषु ऋग्यजुःसामाथर्वसु मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनाम
वेद इति नाम प्रोक्तं कथितम् । तथा च वेदः द्विविधः—
मन्त्रात्मकः ब्राह्मणश्चेति भावः । शुनीटी.

जपहोमार्चनं यस्य देवताप्रीतिदं भवेत् ।

उच्चारणमन्त्रसंज्ञं तद्विनियोगि च ब्राह्मणम् ॥

यस्य वेदभागस्य उच्चारत् उच्चारणात् जपः होमः
अर्चनं देवपूजनं देवतानां प्रीतिदं भवेत् तत् मन्त्रसंज्ञं
मन्त्रनाम्ना ख्यातम् । तद्विनियोगि तद्व्यतिरिक्तं वा
तत्प्रमाणस्वरूपं ब्राह्मणं स्मृतमिति शेषः । शुनीटी.

ऋग्नूपा यत्र ये मन्त्राः पादशोऽर्धचर्चशोऽपि वा ।

येषां हौत्रं स ऋग्भागः समाख्यानं च यत्र वा ॥

यत्र ऋग्नूपाः ये मन्त्राः पादशः अर्धचर्चः वा, पठिता
इति शेषः, येषां मन्त्राणां हौत्रं होमसंपादकत्वम्, यत्र वा
समाख्यानं सम्यक् आख्यानं कथनम्, स ऋग्भागः
ऋग्वेदः । शुनीटी.

प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा वृत्तगीतिविवर्जिताः ।

आध्वर्यवं यत्र कर्म त्रिगुणं यत्र पाठनम् ।

मन्त्रब्राह्मणयोरेव यजुर्वेदः स उच्यते ॥

यत्र मन्त्राः प्रश्लिष्टं यथा तथा पठिताः, तथा
वृत्तन छन्दसा गीत्या च विवर्जिताः विरहिताः, यत्र च
आध्वर्यवं अध्वर्युर्विहितं कर्म, प्रोक्तमिति शेषः, यत्र च
मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव त्रिगुणं त्रिरावृत्तं पठितम्, स
यजुर्वेदः उच्यते । शुनीटी.

उद्गीथं यस्य शस्त्रादेर्यज्ञे तत्सामसंज्ञकम् ॥

शस्त्रादेः यज्ञे यस्य उद्गीथं उच्चैर्गातम्, विहितमिति
शेषः, तत् सामसंज्ञकं सामनाम्ना कथितम् ।

शुनीटी.

अथर्वाङ्गिरसो नाम ह्युपास्योपासनात्मकः ।

इति वेदचतुष्कं तु ह्युद्दिष्टं च समासतः ॥

उपास्यानां आराध्यानां देवानां उपासनात्मकः वेद-
भागः अथर्वाङ्गिरसः नाम । इति उक्तप्रकारं वेदचतुष्कं
समासतः संक्षेपेण उद्दिष्टं कथितं हि । हिशब्दोऽव-
धारणार्थः । शुनीटी.

विन्दत्यायुर्वेत्ति सम्यगाकृत्यौषधिहेतुतः ।

यस्मिन्मृगवेदोपवेदः स चाऽऽयुर्वेदसंज्ञकः ॥

यस्मिन् विदिते इति भावः, आयुः विन्दति लभते,
जन इति शेषः । तद्विहितस्य अनुष्ठानात् दीर्घायुर्लभ इति
भावः । यस्मिंश्च आकृत्या रोगाणामाकारज्ञानेन औषधि-
हेतुतः औषधिविज्ञानेन च हेतुना इत्यर्थः, आयुः वेत्ति
जानाति, रोगिणामिति शेषः, स ऋग्वेदस्य उपवेदः
आयुर्वेदसंज्ञकः आयुर्वेद इति नाम्ना प्रसिद्धः ।
शुनीटी.

युद्धशस्त्रास्त्रव्यूहादिरचनाकुशलो भवेत् ।

यजुर्वेदोपवेदोऽयं धनुर्वेदस्तु येन सः ॥

येन ज्ञातेन इत्यर्थः, युद्धेषु शस्त्रेषु अस्त्रेषु व्यूहादि-
रचनासु च कुशलः निपुणः भवेत्, यजुर्वेदस्य उपवेदः
स च धनुर्वेद इति ख्यातः । शुनीटी.

स्वरैरुदात्तादिधर्मैस्तन्त्रीकण्ठोत्थितैः सदा ।

सतालैर्गानविज्ञानं गान्धर्वो वेद एव सः ॥

येन उदात्तादिधर्मैः उदात्तानुदात्तस्वरितैः तथा
तन्त्रीकण्ठोत्थितैः निषादादिभिः सप्तभिः स्वरैः सतालैः
तालसहितैः गानविज्ञानं भवति स गान्धर्वो वेदः, स तु
सामवेदस्य उपवेद इति बोद्धव्यः । शुनीटी.

विविधोपास्यमन्त्राणां प्रयोगाः सुविभेदतः ।

कथिताः सोपसंहारास्तद्धर्मनियमैश्च षट् ।

अथर्वणां चोपवेदस्तन्त्ररूपः स एव हि ॥

यत्र विविधानां उपास्यानां मन्त्राणां सोपसंहाराः
उपसंहारसहिताः षट् प्रयोगाः तेषां धर्मनियमैश्च सह
सुविभेदतः विशिष्टप्रभेदानुसारेण कथिताः सः अथर्वणां
उपवेदः तन्त्ररूपः हि तन्त्रस्वरूप एव ।

शुनीटी.

स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ।

सवनाद्यैश्च सा शिक्षा वर्णानां पाठशिक्षणात् ॥

यच्च स्वरतः उदात्तादिभेदेन कालतः कालक्रमेण स्थानात् कण्ठतात्वादिप्रदेशात् प्रयत्नानुप्रदानतः प्रयत्न-सहकारेण सवनाद्यैः उत्पत्त्यादिभिः उच्चारणादिभिरित्यर्थः, पाठस्य शिक्षणं सा शिक्षा, तादृशशिक्षासमन्वितः संदर्भः शिक्षाग्रन्थ इति भावः । शुनीटी.

प्रयोगो यत्र यज्ञानामुक्तो ब्राह्मणशेषतः ।

श्रौतकल्पः स विज्ञेयः स्मार्तकल्पस्तथेतरः ॥

यत्र ब्राह्मणशेषतः ब्राह्मणस्य मन्त्रेतरवेदभागस्य शेषतः शेषांशात् यज्ञानां प्रयोगः उक्तः सः श्रौतकल्पः विज्ञेयः, तथा इतरः अन्यः स्मार्तकल्पः । शुनीटी.

व्याकृताः प्रत्ययाद्यैश्च धातुसंधिसमासतः ।

शब्दा यत्र व्याकरणमेतद्धि बहुलिङ्गतः ॥

यत्र शब्दाः प्रत्ययाद्यैः धातुभिः संधिभिः समासैः बहुभिः पुंस्त्रील्लिङ्गभेदैः लिङ्गैश्च व्याकृताः साधिताः, एतद्धि एतदेव व्याकरणम् । शुनीटी.

शब्दनिर्वचनं यत्र वाक्यार्थैर्कार्यसंग्रहः ।

निरुक्तं तत्समाख्यानाद्वेदाङ्गं श्रोत्रसंज्ञकम् ॥

यत्र शब्दानां निर्वचनं निष्कर्षेण कथनं तथा वाक्यार्थानां एकार्थसंग्रहः तत् निरुक्तं नाम वेदाङ्गम्, तच्च समाख्यानात् सम्यक् शब्दार्थकथनात् श्रोत्रसंज्ञकं श्रोत्राख्यया कथितम् । शुनीटी.

नक्षत्रग्रहगमनैः कालो येन विधीयते ।

संहिताभिश्च होराभिर्गणितैर्योतिषं हि तत् ॥

येन नक्षत्राणां ग्रहाणां च गमनैः संहिताभिः होराभिः गणितैश्च कालः विधीयते पृथक् पृथक् निर्दिश्यते, तद्धि तदेव ज्योतिषम् । शुनीटी.

म्यरस्तजभनगैर्लान्तैः पद्यं यत्र प्रमाणतः ।

कल्प्यते छन्दःशास्त्रं तद्वेदानां पादरूपधृक् ॥

मल्लिगुरुः, यः आदिगुरुः, रः लघुमध्यः, सः अन्त-गुरुः, तः अन्तलघुः, जः गुरुमध्यः, भः आदिगुरुः, नः त्रिलघुः, गः गुरुः, लः लघुः, एभिः प्रमाणतः परि-माणैः यत्र पद्यं कल्प्यते तत् छन्दःशास्त्रम्, तच्च

वेदानां पादरूपधृक् चरणव्यवस्थापकमित्यर्थः ।

शुनीटी.

यत्र व्यवस्थिता चार्थकल्पना विधिभेदतः ।

मीमांसा वेदवाक्यानां सैव न्यायश्च कीर्तितः ॥

भावाभावपदार्थानां प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।

सविवेको यत्र तर्कः कणादादिमतं च यत् ॥

यत्र वेदवाक्यानां विधिभेदतः अनुष्ठानमेदात् अर्थ-कल्पना व्यवस्थिता सा एव मीमांसा । यत्र च भावानां अभावानां च पदार्थानां प्रत्यक्षादिप्रमाणतः प्रत्यक्षानु-मानादिभिः प्रमाणैः सविवेकः सविचारः तर्कः भवति, यच्च कणादादीनां वैशेषिकदार्शनिकानां मतम्, सः न्यायः कीर्तितः । एतेन न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनं च प्रायशः समरूपत्वात् एकमेवेति अभिहितमिति बोध्यम् ।

शुनीटी.

पुरुषोऽष्टौ प्रकृतयो विकाराः षोडशेति च ।

तत्त्वादिसंख्यावैशिष्ट्यात्सांख्यमित्यभिधीयते ॥

पुरुषः एकः, अष्टौ प्रकृतयः, विकाराः षोडश । तथाहि एकः कूटस्थः पुरुषः, प्रकृतिः, महान्, अहंकारः, पञ्च तन्मात्राणि इति नव, ततः महा-भूतानि पञ्चीकृतानि पञ्च पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि हस्तपदादीनि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, मनश्च इति षोडश । इत्येवं पञ्चविंशतितत्त्वादीनां संख्यायाः गणनायाः वैशिष्ट्यात् सांख्यं इत्यभिधीयते । शुनीटी.

ब्रह्मैकमद्वितीयं स्यान्नाना नेहास्ति किञ्चन ।

मायिकं सर्वमज्ञानाद्भाति वेदान्तिनां मतम् ॥

एकं अद्वितीयं किञ्चन किमपि वस्तु ब्रह्म स्यात्, इह जगति नाना विविधं ब्रह्म न अस्ति, अन्यत् सर्वं मायिकं मायामयं मिथ्यास्वरूपं अज्ञानात् भाति सत्यवत् विराजते, इति वेदान्तिनां मतम् । शुनीटी.

चित्तवृत्तिनिरोधस्तु प्राणसंयमनादिभिः ।

तद्योगशास्त्रं विज्ञेयं यस्मिन् ध्यानसमाधितः ॥

यस्मिन् ध्यानसमाधितः एकाग्र्येण चित्तनेन प्राणानां अन्तश्चराणां मरुतां संयमनादिभिः कुम्भकादिभिरिति भावः, चित्तवृत्तेः निरोधः विषयान्तरेभ्यः

व्यावृत्तिः, कथित इति शेषः, तत् योगशास्त्रं विवेचयम् ।

शुनीटी.

प्राग्वृत्तकथनं चैकराजकृत्यमिषादितः ।

यस्मिन्स इतिहासः स्यात्पुरावृत्तः स एव हि ॥

यस्मिन् एकराजस्य एकस्य नृपस्य कृत्यस्य चरितस्य मिषादितः वर्णनाच्छलादिभिः यत् प्राग्वृत्तस्य पुरावृत्तस्य कथनम्, सः इतिहासः स्यात् स एव पुरावृत्तः ।
हिशब्दः पादपूरणार्थः ।

शुनीटी.

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं यस्मिन् पुराणं तद्विकीर्तितम् ॥

यस्मिन् सर्गः सृष्टिः प्रतिसर्गः प्रलयः वंशः महा-
पुरुषाणां कुलं मन्वन्तराणि तथा वंशानुचरितम्,
कथितमिति शेषः, तत् पुराणं विकीर्तितम् ।

शुनीटी.

वर्णाधिधर्मस्मरणं यत्र वेदाविरोधकम् ।

कीर्तनं चार्थशास्त्राणां स्मृतिः सा च प्रकीर्तिता ॥

यत्र वेदाविरोधकं श्रुत्यविरुद्धं वर्णादीनां ब्राह्मणादीनां
आदिपदेन आश्रमादीनां च धर्मस्य स्मरणं तथा अर्थ-
शास्त्राणां कीर्तनं च, सा स्मृतिः प्रकीर्तिता ।

शुनीटी.

युक्तिर्बलीयसी यत्र सर्वं स्वाभाविकं मतम् ।

कस्यापि नेश्वरः कर्ता न वेदो नास्तिकं हि तत् ॥

यत्र युक्तिः तर्कः बलीयसी अतिप्रबला, सर्वं वस्तु
स्वाभाविकं स्वाभावसिद्धं मतं कथितम्, कस्यापि कर्ता
कारकः ईश्वरः न, अस्तीति शेषः, तथा वेदश्च न
अकिञ्चित्कर इत्यर्थः, इत्येवं व्यवस्था इति शेषः, तद्धि
नास्तिकं नास्तिकग्रन्थ इत्यर्थः ।

शुनीटी.

श्रुतिस्मृत्यविरोधेन राजवृत्तादिशासनम् ।

सुयुक्त्याऽर्थार्जनं यत्र हर्षशास्त्रं तदुच्यते ॥

यत्र श्रुतीनां स्मृतीनां च अविरोधेन राज्ञः वृत्तादीनां
आचरितादीनां शासनं उपदेशः तथा सुयुक्त्या सुकौशलेन
अर्थानां धनानां अर्जनं उपार्जनम्, वर्णितमिति शेषः, तत्
अर्थशास्त्रं उच्यते ।

शुनीटी.

शशादिभेदतः पुंसामनुकूलादिभेदतः ।

पद्मिन्यादिप्रभेदेन स्त्रीणां स्वीयादिभेदतः ।

तत्कामशास्त्रं सत्त्वादेर्लक्ष्म यत्रास्ति चोभयोः ॥

यत्रेत्यध्याहार्यम् । यत्र पुंसां शशादिभेदतः शशक-
मृगाश्चस्तिजातिभेदात् तथा अनुकूलादिभेदतः अनुकूल-
धृष्टशठादिविशेषात्, किञ्च स्त्रीणां पद्मिन्यादिभेदेन
पद्मिनीशङ्खिनीचित्रिणीहस्तिनीरूपजातिभेदेन तथा
स्वीयादिभेदतः स्वीयापरकीयासाधारणीरूपविशेषेण उभयोः
स्त्रीपुंसयोः सत्त्वादेः अनुरागादेः लक्ष्म लक्षणं अस्ति,
तत् कामशास्त्रम् ।

शुनीटी.

प्रासादप्रतिमामरामगृहवाप्यादिसत्कृतिः ।

कथिता यत्र तच्छिल्पशास्त्रमुक्तं महर्षिभिः ॥

यत्र प्रासादानां राजभवनानां देवालयानां वा प्रतिमानां
आरामगृहाणां उद्यानगृहाणां वाप्यादीनां सरोवरादीनां
च सत्कृतिः सुनिर्माणं संस्कारश्च कथिता महर्षिभिः, तत्
शिल्पशास्त्रं उक्तम् ।

शुनीटी.

समन्यूनानाधिकत्वेन सारूप्यादिप्रभेदतः ।

अन्योन्यगुणभूषा तु वर्ण्यतेऽलङ्कृतिश्च सा ॥

समत्वेन न्यूनत्वेन आधिक्येन वा सारूप्यादिप्रभेदतः
सादृश्यादिभेदेन अन्योन्यस्य परस्परस्य गुणानां भूषा
वैचित्र्यमित्यर्थः, यत्र वर्ण्यते सा अलङ्कृतिः, तद्ग्रन्थश्च
अलङ्कार इति व्यपदिश्यते ।

शुनीटी.

सरसालङ्कृतादुष्टशब्दार्थं काव्यमेव तत् ।

विलक्षणचमत्कारबीजं पद्यादिभेदतः ॥

सरसौ रसयुक्तौ अलङ्कृतौ अलङ्कारयुक्तौ अदुष्टौ
दोषरहितौ शब्दार्थौ यत्र तत् काव्यमेव । तच्च पद्यादीनां
भेदतः वैशिष्ट्यात् विलक्षणस्य अलौकिकस्य चमत्कारस्य
साश्चर्यानन्दस्य बीजं कारणम् ।

शुनीटी.

लोकसंकेततोऽर्थानां सुग्रहा वाक् तु दैशिकी ॥

लोकानां संकेततः संकेतेन अर्थानां सुग्रहा सुव्याख्यायां
इत्यर्थः, वाक् तु दैशिकी देशभाषारूपा ।

शुनीटी.

विना कौशिकशास्त्रीयसंकेतैः कार्यसाधिका ।

यथाकालोचिता वाग्वाऽवसरोक्तिश्च सा स्मृता ॥

कौशिकैः वृत्तिभेदैः शास्त्रीयसंकेतैश्च विना कार्य-
साधिका अर्थबोधिका यथाकालोचिता कालानुसारिणी
या वाक्, सा अवसरोक्तिः स्मृता । शुनीटी.

ईश्वरः कारणं यत्रादयोऽस्ति जगतः सदा ।

श्रुतिस्मृती विना धर्माधर्मौ स्तस्तच्च यावनम् ।

श्रुत्यादिभिन्नधर्मोऽस्ति यत्र तद्यावनं मतम् ॥

यत्र सदा अदृश्यः ईश्वरः जगतः कारणं अस्ति तथा
श्रुतिस्मृती विना धर्माधर्मौ स्तः विद्येते, तत् यावनं
यवनग्रन्थ इत्यर्थः, यत्र च श्रुत्यादिभिन्नः वेदादिविद्वद्वः
धर्मः अस्ति, तत् यावनं मतम् । शुनीटी.

कल्पितश्रुतिमूलो वाऽमूलो लोकैर्धृतः सदा ।

देशादिधर्मः स ज्ञेयो देशेदेशे कुलेकुले ॥

यः देशेदेशे प्रतिदेशं कुलेकुले प्रतिकुलं लोकैः
कल्पिता रचिता श्रुतिः मूलं यस्य तथाभूतः वा अमूलः
मूलरहितः, आचार इति शेषः, सदा धृतः, सः
देशादिधर्मः विज्ञेयः । शुनीटी.

पृथक्पृथक् तु विद्यानां लक्षणं संप्रकाशितम् ।

कलानां न पृथङ्नाम लक्ष्म चास्तीह केवलम् ॥

विद्यानां उक्तानां पृथक्पृथक् लक्षणं संप्रकाशितम्,
केवलं कलानां पृथक् नाम लक्ष्म लक्षणं च इह न
अस्ति । शुनीटी.

चतुःषष्टिकलानां स्वरूपम्

पृथक्पृथक् क्रियाभिर्हि कलाभेदस्तु जायते ।

यां यां कलां समाश्रित्य तन्नाम्ना जातिरुच्यते ॥

पृथक्पृथक् विभिन्नाभिरित्यर्थः, क्रियाभिः अनुष्ठानैः
कलाभेदस्तु जायते, यां यां क्रियां समाश्रित्य तन्नाम्ना
तत्तदाख्येत्यर्थः, जातिः, कलानामिति शेषः, उच्यते ।
शुनीटी.

हावभावादिसंयुक्तं नर्तनं तु कला स्मृता ।

अनेकवाद्यविकृतौ ज्ञानं तद्वादाने कला ॥

हावभावादिभिः संयुक्तं नर्तनं नृत्यं कला स्मृता ।
तथा अनेकेषां वाद्यानां विकृतौ वैपरित्ये, तेषां वाद्यानां
वादाने च ज्ञानं कला, स्मृतेति शेषः । शुनीटी.

वस्त्रालंकारसंधानं स्त्रीपुंसोश्च कला स्मृता ।

अनेकरूपाविर्भावकृतिज्ञानं कला स्मृता ॥

स्त्रीपुंसोः स्त्रीपुरुषयोः वस्त्राणां अलंकाराणां च संधानं
सम्यक् सुचारुस्तयेत्यर्थः, धानं परिधानं कला स्मृता ।
तथा अनेकरूपाणां विविधानां आविर्भावाणां प्रकाशानां
कृतौ अनुष्ठाने ज्ञानं कला स्मृता । शुनीटी.

शय्यास्तरणसंयोगपुष्पादिप्रथनं कला ।

द्युताद्यनेकक्रीडाभी रञ्जनं तु कला स्मृता ॥

शय्यानां आस्तरणानां च संयोगः सम्यक् योगः
अनुष्ठानं पुष्पादीनां च प्रथनं कला स्मृता । तथा
द्युतादिभिः अनेकाभिः क्रीडाभिः रञ्जनम्, लोकानामिति
शेषः, कला स्मृता । शुनीटी.

अनेकासनसंधानै रतेर्ज्ञानं कला स्मृता ।

कलासप्तकमेतद्वि गान्धर्वं समुदाहृतम् ॥

अनेकैः विविधैः आसनैः संधानैश्च रतेः सुरतस्य ज्ञानं
कला स्मृता । एतत् उक्तरूपं कलानां सप्तकं गान्धर्वं
गान्धर्ववेदे समुदाहृतं हि । हिशब्दोऽवधारणार्थः ।
शुनीटी.

मकरन्दासवादीनां मद्यादीनां कृतिः कला ।

शल्यगूढाहतौ ज्ञानं शिराव्रणव्यधे कला ॥

मकरन्दः पुष्परसः तेन आसवादीनां मादकद्रव्याणां
तथा मद्यादीनां सुराप्रभृतीनां कृतिः अनुष्ठानं कला ।
तथा शल्यस्य पादादिविद्वस्य गूढं मन्दं अक्लेशकर-
मित्यर्थः, यथा तथा आहतौ बहिष्करणे शिरासु व्रणानां
स्फोटकादीनां व्यधे विद्वकरणे च ज्ञानं कला ।
शुनीटी.

हीनादिरससंयोगान्नादिसंपाचनं कला ।

वृक्षादिप्रसवारोपपालनादिकृतिः कला ॥

हीनादीनां द्रव्यविशेषाणां रससंयोगेन अन्नादीनां सम्य-
क्पाचनं पाककरणं कला, तथा वृक्षादीनां प्रसवस्य फलस्य
य आरोपः रोपणं तत्पालनादिश्च तत्कृतिः तदनुष्ठानं
शुनीटी.

पाषाणधात्वादिदृतिस्तद्भस्मकरणं कला ।

यावदिक्षुविकाराणां कृतिज्ञानं कला स्मृता ॥

पाषाणानां प्रस्तराणां धात्वादीनां स्वर्णादीनां च दृतिः विदारणम्, तेषां भस्मकरणं च कला, तथा यावत् यथायथं इक्षुविकाराणां गुडानां च कृतौ अनुष्ठाने ज्ञानं कला स्मृता । शुनीटी.

धात्वौषधीनां संयोगक्रियाज्ञानं कला स्मृता ।

धातुसांकर्यपार्थक्यकरणं तु कला स्मृता ॥

धातूनां स्वर्णरजतादीनां औषधीनां च संयोगस्य क्रियायाः अनुष्ठानस्य च ज्ञानं कला स्मृता । तथा धातूनां सांकर्यात् मिश्रणात् पार्थक्यकरणं पृथक्करणं कला स्मृता । शुनीटी.

संयोगापूर्वविज्ञानं धात्वादीनां कला स्मृता ।

क्षारनिष्कासनज्ञानं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम् ।

कलादशकमेतद्वि ह्यायुर्वेदागमेषु च ॥

धात्वादीनां धातुप्रभृतीनां संयोगस्य मिश्रीभावस्य अपूर्वं प्रथमं विज्ञानं कला स्मृता । तथा क्षाराणां लवणादीनां निष्कासने आविष्करणे वा द्रव्यान्तराद्विष्करणे यत् ज्ञानं तत् कलासंज्ञं कलेति नाम्ना स्मृतम् । एतत् कलानां दशकं आयुर्वेदागमे आयुर्वेदशास्त्रे, अन्तर्भूतमिति शेषः । हिशब्दोऽवधारणार्थः । शुनीटी.

शस्त्रसंधानविक्षेपः पदादिन्यासतः कला ।

संध्याघाताकृष्टिभेदैर्मल्लयुद्धं कला स्मृता ॥

पदादीनां न्यासतः विन्यासक्रमेण शस्त्राणां संधानं सम्यक् लक्ष्यीकरणं विक्षेपश्च कला । तथा संधिषु स्थान-विशेषेषु ये आघाताः प्रहाराः आकृष्टयः आकर्षणानि च तेषां भेदैः यत् मल्लयुद्धं मल्लयोः वीरयोः युद्धं परस्परसंग्रामः तत् कला स्मृता । शुनीटी.

बाहुयुद्धं तु मल्लानामशस्त्रं मुष्टिभिः स्मृतम् ।

मृतस्य तस्य न स्वर्गो यशो नेहापि विद्यते ॥

मल्लानां वीराणां अशस्त्रं शस्त्राघातरहितं यत् बाहुयुद्धं तत् मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः स्मृतं कथितम् । यत्र मृतस्य तस्य वीरस्य स्वर्गः तथा यशश्च इह न विद्यते । शुनीटी.

बलदर्पविनाशान्तं नियुद्धं यशसे रिपोः ।

न कस्याऽऽसीत् कुर्याद्वा प्राणान्तं बाहुयुद्धकम् ॥

रिपोः शत्रोः बलदर्पयोः विनाशान्तं विनाशावधिकं नियुद्धं कस्य यशसे न आसीत् ? अपि तु सर्वस्यैव यशसे इत्यर्थः, अतः प्राणान्तं बाहुयुद्धकं कुर्यात् वा कुर्यादेव । वाशब्दोऽवधारणार्थः । शुनीटी.

कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसंकटैः ।

संनिपातावघातैश्च प्रमादोन्मथनैस्तथा ।

कृतं निपीडनं ज्ञेयं तन्मुक्तिस्तु प्रतिक्रिया ॥

कलाभिलक्षिते देशे यन्त्राद्यस्त्रनिपातनम् ।

वाद्यसंकेततो व्यूहरचनादि कला स्मृता ॥

कृतैः प्रतिकृतैः चित्रैः विविधैः सुसंकटैः अतिभीषणैः बाहुभिः बाहुप्रहारैरित्यर्थः, संनिपातैः सम्यक् पतनैः, शत्रोरुपरीति शेषः, अवघातैः आघातैः तथा प्रमादे अनवधानतायाम्, शत्रोरिति शेषः, उन्मथनैः मर्दनैः यत् कृतं तत् निपीडनं निःशेषेण पीडनं ज्ञेयम्, तस्मात् मुक्तिस्तु अतिक्रमस्तु प्रतिक्रिया प्रतिकारः सा कला । किंच अभिलक्षिते लक्ष्यीकृते देशे यन्त्रादीनां युद्धयन्त्रादीनां अस्त्राणां च निपातनं तथा वाद्यानां रणवाद्यानां संकेततः इङ्गितेन व्यूहरचनादि सैन्यरचनादि कला स्मृता । शुनीटी.

गजाश्वरथगत्या तु युद्धसंयोजनं कला ।

कलापञ्चकमेतद्वि धनुर्वेदागमे स्थितम् ॥

गजानां अश्वानां रथानां च गत्या गमनवैशिष्ट्येन युद्धसंयोजनं संग्रामायोजनं कला । एतत् कलापञ्चकं धनुर्वेदागमे धनुर्वेदशास्त्रे स्थितं हि । हिशब्दोऽवधारणार्थः । शुनीटी.

विविधासनमुद्राभिर्देवतातोषणं कला ।

सारथ्यं च गजाश्वार्देर्गतिशिक्षा कला स्मृता ॥

विविधेन आसनेन उपवेशनेन मुद्राभिः हस्तादीनां रचनाविशेषैश्च देवतानां संतोषणं प्रीणनं कला । तथा सारथ्यं सूतकार्यं गजानां अश्वानां च गतिशिक्षा च कला स्मृता । शुनीटी.

मृत्तिकाकाष्ठपाषाणधातुभाण्डादिसत्क्रिया ।

पृथक् कलाचतुष्कं तु चित्राद्यालेखनं कला ॥

मृत्तिकानां काष्ठानां पाषाणानां धातूनां च ये भाण्डा-
दयः तेषां सत्क्रिया सुनिर्माणं कला । तथा चित्रादीनां
आलेखनं सम्यक् लेखनं कला । एतत्कलाचतुष्कं
पृथक् उक्तमिति शेषः । शुनीटी.

तडागवापीप्रासादसमभूमिक्रिया कला ।

घटयाद्यनेकयन्त्राणां वाद्यानां तु कृतिः कला ॥

तडागानां सरसां वापीनां दीर्घिकाणां प्रासादानां
हर्म्याणां समभूमीनां च क्रिया करणं कला । तथा
घटयादीनां समयनिरूपकादीनां अनेकेषां विविधानां
यन्त्राणां वाद्यानां च कृतिः निर्माणं कला । शुनीटी.

हीनमध्यादिसंयोगवर्णाद्यै रञ्जनं कला ।

जलवाय्वग्निप्रसंयोगनिरोधैश्च क्रिया कला ॥

हीनमध्यादयः अत्यमध्योत्तमाः संयोगाः येषां तैः
वर्णाद्यैः रञ्जनम्, वस्त्रादीनामिति शेषः, कला । तथा
जलानां वायूनां अग्नीनां च संयोगैः निरोधैश्च यत्
रञ्जनम्, लोकानामिति शेषः, तच्च कला ।

शुनीटी.

नौकारथादियानानां कृतिज्ञानं कला स्मृता ।

सूत्रादिरज्जुकरणविज्ञानं तु कला स्मृता ॥

नौकानां रथानां यानादीनां शकटादीनां च कृतौ
निर्माणे ज्ञानं कला स्मृता । तथा सूत्रादीनां रज्जूनां च
करणे विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं कला स्मृता । शुनीटी.

अनेकतन्तुसंयोगैः पटबन्धः कला स्मृता ।

वेधादिसदसज्ज्ञानं रत्नानां च कला स्मृता ॥

अनेकेषां तन्तूनां सूत्राणां संयोगैः पटबन्धः वस्त्र-
वयनं कला स्मृता । तथा रत्नानां वेधादिषु छिद्रादिषु
सदसज्ज्ञानं उत्कर्षापकर्षज्ञानं कला स्मृता । शुनीटी.

स्वर्णादीनां तु याथात्म्यविज्ञानं च कला स्मृता ।

कृत्रिमस्वर्णरत्नादिक्रियाज्ञानं कला स्मृता ॥

स्वर्णादीनां याथात्म्यस्य यथास्वरूपस्य विज्ञानं
विशेषेण ज्ञानं कला स्मृता । तथा कृत्रिमाणानां स्वर्णरत्ना-
दीनां क्रियाज्ञानं करणविज्ञानं कला स्मृता । शुनीटी.

स्वर्णाद्यलंकारकृतिः कला लेपादिसत्कृतिः ।

मार्दवादिक्रियाज्ञानं चर्मणां तु कला स्मृता ॥

स्वर्णादीनां अलंकारकृतिः अलंकारनिर्माणं लेपादि-
सत्कृतिः प्रलेपाद्यनुष्ठानं च कला, चर्मणां मार्दवादीनां
क्रियायां ज्ञानं कला स्मृता । शुनीटी.

पशुचर्मार्ङ्गनिर्हारक्रियाज्ञानं कला स्मृता ।

दुग्धदोहादिविज्ञानं घृतान्तं तु कला स्मृता ॥

पशुचर्मणां अङ्गैर्मयः, पशूनामिति भावः, निर्हारस्य
निष्कासनस्य क्रियायां ज्ञानं कला स्मृता । दुग्धदोहादीनां
पशुदोहनादीनां घृतान्तं घृतसंपादनपर्यन्तं विज्ञानं कला
स्मृता । शुनीटी.

सीवने कञ्चुकादीनां विज्ञानं तु कलात्मकम् ।

बाह्वादिभिश्च तरणं कलासंज्ञं जले स्मृतम् ॥

कञ्चुकादीनां गात्राच्छादनीभूतानां सीवने स्यूतीकरणे
विज्ञानं कलात्मकं कलेति प्रसिद्धम् । बाह्वादिभिरिति ।
जले बाहुप्रभृतिभिः तरणं संतरणं कलासंज्ञं स्मृतम् ।
शुनीटी.

मार्जने गृहभाण्डादेर्विज्ञानं तु कला स्मृता ।

वस्त्रसंमार्जनं चैव क्षुरकर्म कले ब्रुमे ॥

गृहभाण्डादेः गृहतैजसपात्रादेः मार्जने शोधने विज्ञानं
कला स्मृता । वस्त्राणां संमार्जनं सम्यक् शोधनं तथा
क्षुरकर्म एते उभे कले । शुनीटी.

तिलमांसादिस्नेहानां कला निष्कासने कृतिः ।

सीराद्याकर्षणे ज्ञानं वृक्षाद्यारोहणे कला ॥

तिलानां मांसादीनां च ये स्नेहाः तैलानि, तेषां
निष्कासने बहिष्करणे कृतिः कला । किंच सीरादीनां
लाङ्गलादीनां आकर्षणे तथा वृक्षादीनां आरोहणे ज्ञानं
कला । शुनीटी.

मनोऽनुकूलसेवायाः कृतिज्ञानं कला स्मृता ।

वेणुतृणादिपात्राणां कृतिज्ञानं कला स्मृता ॥

मनोऽनुकूलायाः चिन्तानुसारिण्याः सेवायाः परिचर्यायाः
कृतौ अनुष्ठाने ज्ञानं कला स्मृता । तथा वेणूनां वंशानां
तृणादीनां च यानि पात्राणि तेषां कृतौ करणे ज्ञानं कला
स्मृता । शुनीटी.

काचपात्रादिकरणविज्ञानं तु कला स्मृता ।
संसेचनं संहरणं जलानां तु कला स्मृता ॥

काचपात्रादीनां करणे विज्ञानं कला स्मृता । तथा
जलानां संसेचनं सम्यक् सेचनं संहरणं च कला स्मृता ।
शुनीटी.

लोहाभिसारशस्त्राखकृतिज्ञानं कला स्मृता ।
गजान्धवृषभोष्ठ्राणां पल्याणादिक्रिया कला ॥

लोहाः अभिसाराः उपादानानि येषां तादृशानां
शस्त्राणां अस्त्राणां च कृतौ ज्ञानं कला स्मृता । तथा
गजानां अश्वानां वृषभानां उष्ठ्राणां च पल्याणादीनां
पृष्ठास्तरणविशेषाणां क्रिया अनुष्ठानं कला ।
शुनीटी.

शिशोः संरक्षणे ज्ञानं धारणे क्रीडने कला ।
सुयुक्ताडनज्ञानमपराधिजने कला ॥

शिशोः बालकस्य संरक्षणे क्रीडने च ज्ञानं कला ।
तथा अपराधिजने सुयुक्तं यथोपयुक्तं यत् ताडनं
दण्डनम्, तस्य ज्ञानं कला ।
शुनीटी.

नानादेशीयवर्णानां सुसम्यग्लेखने कला ।
ताम्बूलरक्षादिकृतिविज्ञानं तु कला स्मृता ॥

नानादेशीयानां वर्णानां अक्षराणां सुसम्यग्लेखनं कला ।
तथा ताम्बूलानां रक्षादौ या कृतिः तस्या विज्ञानं कला
स्मृता ।
शुनीटी.

आदानमाशुकारित्वं प्रतिदानं चिरक्रिया ।
कलासु द्वौ गुणौ ज्ञेयौ द्वे कले परिकीर्तिते ॥

कलासु आशुकारित्वं आदानम्, चिरक्रिया प्रति-
दानम् । कलासु एतौ द्वौ गुणौ ज्ञेयौ । तस्मात् द्वे कले
परिकीर्तिते ।
शुनीटी.

चतुःषष्टिकला ह्येताः संक्षेपेण निदर्शिताः ।
यां यां कलां समाश्रित्य तां तां कुर्यात्स एव हि ॥

एताः चतुःषष्टिः कलाः संक्षेपेण निदर्शिताः । यः
यां यां कलां समाश्रित्य, तिष्ठतीति शेषः, सः तां तां
कुर्वीत एव । हिशब्दः पादपूरणार्थः ।
शुनीटी.

नीतिवाक्यामृतम्

राजा राजधर्मः राज्यं च

‘योऽनुकूलप्रतिकूलयोरिन्द्रियमस्थानं स राजा ॥

अथ राजा यादृशो भवति तदाह- योऽनुकूलेति ।
अनुकूले मित्रस्वरूपः, प्रतिकूले शत्रुस्वरूपः । तयोर्द्वयोः
शक्रधर्मराजस्थानं यथासंख्येन भवति । स राजा नान्यः ।
तथा च भार्गवः- ‘वर्तते योऽरिमित्राभ्यां यमेन्द्राभः
(स) भूपतिः । अभिषेको व्रणस्यापि व्यञ्जनं पट्टमेव
वा ॥’ ।
नीवाटी.

राज्ञो हि दुष्टनिग्रहः शिष्टपरिपालनं च धर्मः ॥

अथ राज्ञो यथा धर्मो भवति तदाह- राज्ञो हीति ।
राज्ञः भूपतेः योऽसौ दुष्टानां पापानां निग्रहः दण्डः, तथा
शिष्टपरिपालनं च साधुजनरक्षणं च स धर्मः, नान्यो
दानादिकः । तथा च वर्गः- ‘विज्ञेयः पार्थिवो धर्मः
शिष्टानां परिपालनम् । दण्डश्च पापवृत्तीनां गौणोऽन्यः
परिकीर्तितः ॥’ ।
नीवाटी.

न पुनः शिरोमुण्डनं जटाधारणादिकम् ॥

अथ व्रतचर्यादिभिरनुष्ठितैर्भूपतीनां न धर्मो यथा
भवति तथाऽऽह- न पुनरिति । यत्पुनः शिरोमुण्डनं
जटाधारणादिकं धर्मः, अन्यदपि व्रतचर्यादिलक्षणं, तद्भू-
पतीनामधर्माय भवति । तथा च भागुरिः- ‘व्रतचर्यादिको
धर्मो न भूपानां सुखावहः । तेषां धर्मः प्रदानेन प्रजा-
संरक्षणेन च ॥’ ।
नीवाटी.

राज्ञः पृथ्वीपालनोचितं कर्म राज्यम् ॥

अथ राज्ञो यथा योग्यं कर्म राज्यं भवति तदाह-
राज्ञ इति । राज्ञः भूपतेः यत्पृथ्वीपालनोचितं योग्यं कर्म
षाड्गुण्यलक्षणं तद्राज्यमुच्यते, न विलासाद्यम् । तस्माद्भू-
पतिना षाड्गुण्यनिरतेन सदैव भाव्यम्, न केवलं विलास-
स्तेन । तथा च वर्गः- षाड्गुण्यचिन्तनं कर्म राज्यं
यत्संप्रकथ्यते । न केवलं विलासाद्यं तेन बाह्यं कथंचन ॥
यो राजा चिन्तयेन्नैव विलासैकमनाः सदा । षाड्गुण्यं
तस्य तद्राज्यं स चिरेण प्रणश्यति ॥’ ।
नीवाटी.

वर्णाश्रमवती धान्यहिरण्यपशुकुप्यवृष्टिप्रदान-
फला च पृथ्वी ॥

अथ भूयोऽपि भूपतेर्यादृश्राज्यं तदाह— वर्णाश्रम-
वतीति । न केवलं भूपतेः प्रजापालनं राज्यमुच्यते,
चकाराद्वर्णाश्रमवती धान्यहिरण्यपशुकुप्यवृष्टिप्रदानफला
च पृथिवी राज्यमुच्यते । वर्णाः ब्राह्मणादयः, आश्रमाः
ब्रह्मचारिभृतयः, ते विद्यन्ते यस्यां सा वर्णाश्रमवती ।
पुनरपि किंविशिष्टा पृथ्वी ? धान्यहिरण्यपशुकुप्यवृष्टि-
प्रदानफला । धान्यं सस्यम्, हिरण्यं द्रव्यम्, पशवः
चतुष्पदाद्याः, कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत् । एतेषां
पदार्थानां वर्षणं वृष्टिः, तस्याः प्रदानं या करोति सा
पृथिवी उच्यते । एतदुक्तं भवति— एतैः (एतेषां)
पदार्थैः (पदार्थानां) या वर्षणं करोति, एते पदार्था
यस्या भूमेः सकाशाजित्यं यस्य राज्ञः समुत्पद्यन्ते, तद्राज्य-
मिति । तथा च भृगुः— ‘ वर्णाश्रमसमोपेता सर्वकामान्
प्रयच्छति । या भूमिर्भूपते राज्यं प्रोक्ता साऽन्या
विडम्बना ॥ ’ ।

वर्णाः आश्रमाश्च

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्च वर्णाः ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिरित्याश्रमाः ॥

अथाऽऽश्रमलक्षणमाह— ब्रह्मचारीति । गतार्थमेतत् ।
नीवाटी.

स उपकुर्वाणको ब्रह्मचारी यो वेदमधीत्य
स्नायात् ॥

अथोपकुर्वाणकस्य ब्रह्मचारिणो लक्षणमाह— स उप-
कुर्वाणक इति । स्नानं कुर्यात् । अत्र स्नानशब्देन
यज्ञावभृथस्नानमुच्यते । एतदुक्तं भवति— वेदानपि
पठित्वा तत्रस्थोऽपि विवाहं न करोति, पश्चात् गुरोः
शुश्रूषां करोति, नान्यैर्ब्रह्मचारिभिरिव गृहं याति, यज्ञाव-
भृथमुच्यते । तत्कृत्येनोपकुर्वाणसंज्ञां प्राप्नोति । उपकुर्वा-
णकशब्देन यज्ञावभृथस्नानम् । तथा च वर्गः— ‘ वेदा-
नधीत्य यः कुर्याद्विवाहं यज्ञमेव वा । उपकुर्वाणकीं संज्ञां
ब्रह्मचारी लभेत सः ॥ ’ ।

नीवाटी.

स्नानं विवाहदीक्षाभिषेकः ॥

अथ ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणसंज्ञा यथा भवति तदाह—
स्नानमिति । गतार्थमेतत् । नीवाटी.

स नैष्ठिको ब्रह्मचारी यस्य प्राणान्तिकमदार-
कर्म ॥

अथ नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणो लक्षणमाह— स नैष्ठिक
इति । यस्य ब्रह्मचारिणः प्राणान्तिकं मृत्युपर्यन्तं कलत्र-
रहितं क्रियाकाण्डं भवति, स नैष्ठिकः प्रोच्यते । निष्ठा-
शब्देन कष्टमभिधीयते, तथा दीन्यति नैष्ठिकः । तथा च
भारद्वाजः— ‘ कलत्ररहितस्यात्र यस्य कालोऽतिवर्तते ।
कष्टेन मृत्युपर्यन्तो ब्रह्मचारी स नैष्ठिकः ॥ ’ ।
नीवाटी.

य उत्पन्नः पुनीते वंशं स पुत्रः ॥

अथ पुत्रस्य लक्षणमाह— य उत्पन्न इति । यः पुत्रः
उत्पन्नः जातः कुलं पुनीते पवित्रतां नयति स्नानदान-
व्रतादिभिः, स पुत्रः प्रोच्यते । तथा च भागुरिः— ‘ कुलं
पाति समुत्थो यः स्वधर्मे प्रतिपालयेत् । पुनीते स्वकुलं
पुत्रः पितृमातृपरायणः ॥ ’ । नीवाटी.

कृतोद्वाहः कृतुप्रदाता कृतुप्रदः (?) ॥

अथ कृतुपदस्य (?) ब्रह्मचारिणो लक्षणमाह— कृतोद्वाह
इति । यो ब्रह्मचारी कृतोद्वाहः सन् ऋतुकालाभिगामी
केवलं संतानाय भवति, स कृतुपदसंज्ञो भवति । तथा
च वर्गः— ‘ संतानाय न कामाय यः स्त्रियं काम-
येहतौ । कृतुपदः स सर्वेषामुत्तमोत्तमसर्ववित् ॥ ’ ।

नीवाटी.

अपुत्रो ब्रह्मचारी पितृणामृणभाजनम् ॥

अथापुत्रस्य ब्रह्मचारिणो यद्भवति तदाह— अपुत्र
इति । यो ब्रह्मचारी पुत्ररहितो भवति स पितृणामृण-
भाजनं भवति, ततश्च पुनर्नरकं प्राप्नोति । तथा च ऋषि-
पुत्रकः— ‘ पिता पुत्रमुखं दृष्ट्वा मुच्यते पैतृकाहणात् ।
अपुत्रश्च पुनर्याति पुसंज्ञं नरकं नरः ॥ ’ । नीवाटी.

अनध्ययनो ब्रह्मणः ॥

अथाध्ययनरहितस्य ब्रह्मचारिणो यद्भवति तदाह—
अनध्ययन इति । अनध्ययनः वेदरहितः । सः ब्रह्मणः

पितामहस्य ऋणभाजनं भवति । तथा च ऋषिपुत्रकः—
'ब्रह्मचारी न वेदं यः पठते मौढ्यमास्थितः । स्वायं-
भुवमृणं तस्य वृद्धिं याति कुसीदकम् ॥' ।

नीवाटी.

अयजनो देवानाम् ॥

अथायजनब्रह्मचारिणो यद्भवति तदाह— अयजन
इति । यो ब्रह्मचारी अयजनो भवति यजनं न करोति
स देवानां ऋणभाजनं भवति । तथा च ऋषिपुत्रः—
'नात्रेः परिग्रहो यस्य विद्यते ब्रह्मचारिणः । ऋणभागी
स देवानां जायते नात्र संशयः ॥' ।

नीवाटी.

आत्मा वै पुत्रो नैष्ठिकस्य ॥

अथ नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणोऽपुत्रस्यापि यद्भवति
तदाह— आत्मेति । वैशब्दः समुच्चये । नैष्ठिकस्य
पूर्वोक्तलक्षणस्य ब्रह्मचारिणः आत्मा एव पुत्रः । एतदुक्तं
भवति— यथाऽपुत्रः पुत्रार्थं चिन्तयति पुत्रं प्राप्नोति,
तथा नैष्ठिकोऽपि चाऽऽत्मावलोकनपरोऽपुत्रदोषं न
प्राप्नोति, पुनर्नरकं न पश्यतीत्यर्थः । तथाऽन्यथय-
नायजनदोषमपि न प्राप्नोति । तथा च ऋषिपुत्रकः—
'तेनाधीतं च यष्टं च पुत्रस्यालोकितं मुखम् । नैष्ठिको
वीक्ष्यते यस्तु परमात्मानमात्मनि ॥' ।

नीवाटी.

अयमात्माऽऽत्मानमात्मनि संदधानः परां पूततां
संपद्यते ॥

अथ नैष्ठिकस्याऽऽत्मावलोकनेन सपुत्र(त्व)वेदाध्ययन-
यजनानि येन कारणेन तदाह— अयमात्माऽऽत्मानमिति ।
अयं आत्मा सर्वव्यापी ब्रह्ममयो यस्तस्मिन्नात्मनि
आत्मना आत्मानं चित्स्वरूपं संदधानः धारयमाणः
संपद्यते गच्छति । काम् ? परां उत्कृष्टां पूतताम् ।
एतदुक्तं भवति— चतुर्विधब्रह्मचर्यफलमाप्नोति । तथा
च नारदः— 'आत्मावलोकनं यस्य जायते नैष्ठिकस्य च ।
ब्रह्मचर्याणि सर्वाणि यानि तेषां फलं भवेत् ॥' । इति
चतुर्विधब्रह्मचारिसमुद्देशः ।

नीवाटी.

नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्यो गृहस्थः ॥

अथ गृहस्थो यादृशो भवति तदाह— नित्येति । यो
नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं करोति स गृहस्थः, नान्यो नित्य-

नैमित्तिकवर्जितः । अत्र नित्यानि स्वाध्यायपितृतर्पण-
वासुदेवपूजनस्नानदानपूर्वाणि, नमित्तिकानि संक्रान्ति-
वैधृतित्व्यतीपातचन्द्रक्षयपूर्वाणि । तथा च भागुरिः—
'नैत्यनैमित्तिकपरः श्रद्धया परया युतः । गृहस्थः प्रोच्यते
सद्भिरशृङ्गः पशुरन्यथा ॥' ।

नीवाटी.

ब्रह्मदेवपित्रतिथिभूतयज्ञा हि नित्यमनुष्ठानम् ॥

अथ नित्यानुष्ठानस्य लक्षणमाह— ब्रह्मेति । यत्स्व-
शक्त्या ब्रह्मणः पूजा क्रियते, तथाऽभीष्टदेवतार्चनम्, तथा
पितृतर्पणम्, तथा कालप्रातर्ब्राह्मणतर्पणम्, तथा भूतयज्ञः ।
भूतयज्ञशब्देन वैश्वदेवबलिप्रदानमुच्यते । एतानि कुर्वाणो
गृहस्थो नित्यानुष्ठानी भवति । तथा च वर्गः— 'पितृदेव-
मनुष्याणां पूजनं ब्राह्मणैः सह । बलिप्रदानसंयुक्तं
नित्यानुष्ठानमुच्यते ॥' ।

नीवाटी.

दर्शपौर्णमास्याद्याश्रयं नैमित्तिकम् ॥

अथ नैमित्तिकानुष्ठानस्य लक्षणमाह— दर्शेति । दर्श-
शब्देन अमावास्या प्रोच्यते । पौर्णमासी प्रसिद्धा । एते
द्वे अपि आद्ये प्रथमे यासां तिथीनां ता दर्शपौर्ण-
मास्याद्याः, तासु तिथिषु देवतासमुद्देशेन यत् क्रियते
धर्मफलं तन्नैमित्तिकम् । तथा च भागुरिः— 'हुतवह-
कमलजगिरिजागजवदनभुजङ्गगुहदिनेशशिवाः । दुर्गायम-
विश्राच्युतमदनेश्वरचण्डिका (? चन्द्रका) स्तिथिपतयः ॥
पितरोऽमावस्यां यान्ति तिथिपूजाऽत्र या कृता । तेषां
तन्नैमित्तिकं प्राह यच्चानित्यं च पर्वभवनम् ॥' ।

नीवाटी.

वैवाहिकः शालीनो यायावरोऽघोरो गृहस्थाः ॥

अथान्यदपि चतुर्विधगृहस्थलक्षणमाह— वैवाहिकः
इति । 'एकाग्रिमाहरेयस्तु श्रद्धया परया युतः ।
वैवाहिकः स विज्ञेयो वर्तमानगृहे स्थितः ॥ अग्निहोत्रपरो
यस्तु केवलं यजनं विना । शालीनः स च विज्ञेयः
पञ्चवैश्वानराचरणात् ॥ एकवह्निपरो वाऽथ पञ्चवह्निपरो-
ऽपि वा । यः शृद्धार्थं न गृह्णाति शुद्धो यायावरो हि
सः ॥ अग्निष्टोमादिभिर्नैमित्तिकैः यः सदक्षिणैः । अघोरः
स च विज्ञेयः सौम्यरूपवपुर्धरः ॥' । इति चतुर्विधगृहस्थ-
समुद्देशः ।

नीवाटी.

यः खलु यथाविधि जानपदमाहारं संसार-
व्यवहारं च परित्यज्य सकलत्रोऽकलत्रो वा वने
प्रतिष्ठते स वानप्रस्थः ॥

अथ वानप्रस्थलक्षणमाह— यः खल्विति । यः गृहस्थः
सन् खलु निश्चयेन विधिं अनुष्ठानं जानपदं लोकसंभवं
ग्राम्यभोजनाच्छादनादिकं तथाऽन्यदपि सांसारिकं चतु-
ष्पदादिपुत्रपौत्रादिकं सर्वं परित्यज्य सकलत्रः सपत्नीकः
विकलत्रो वा वनं गच्छति, (सः) वानप्रस्थः । तथा च
देवलः— ‘सकलत्रोऽथवाऽप्येको गृहस्थो यो वनं व्रजेत् ।
त्यक्तग्राम्यविधिः सर्वो वानप्रस्थः स उच्यते ॥ जटित्व-
मग्निहोतृत्वं भूशय्याऽजिनधारणम् । वने वासः पयोमूल-
नीवारफलवृत्तिता ॥ प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिःस्नानं ब्रह्म-
चारिता । देवतातिथिपूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः ॥’ ।
नीवाटी.

वालिलिख्य औदुम्बरो वैश्वानरः सद्यःप्रक्षाल-
कश्चेति वानप्रस्थाः ॥

अथ चतुर्विधस्य वानप्रस्थस्य लक्षणमाह— वालिलिख्य
इति । ‘अरणीं केवलां गृह्य विभार्यो यो वनं व्रजेत् ।
जुहुयान्नूतनं वह्निं वालिलिख्यो वनेचरः ॥ सभार्यो
यो वनं गच्छेद् गृहीत्वा वह्निपञ्चकम् । औदुम्बरः स
विज्ञेयो वानप्रस्थो मनीषिभिः । कन्दमूलफलाशीर्य-
ल्लिकालं स्नानमाचरेत् । सामिकस्तिथिपूजाढ्यः स च
वैश्वानरः स्मृतः ॥ यावन्मात्रं भवेद्भोज्यं तावन्मात्रमुपार्ज-
येत् । नीवाराद्यं च सामीकः सद्यःप्रक्षालको भवेत् ॥’ ।
इति चतुर्विधवानप्रस्थसमुद्देशः । नीवाटी.

यो देहमात्रारामः सम्यग्विद्यानौलाभेन तृष्णा-
सरित्तरणाय योगाय यतते यतिः ॥

अथ यतिलक्षणमाह— य इति । यो देहमात्रारामः
शरीरमात्रेणाऽऽत्मनि रमते, नान्यत्किंचिदानन्दार्थं विलोक-
यति । सम्यग्विद्याशब्देन ज्ञानमभिधीयते । सा एव नौः
यानपात्रम्, तामभ्यस्यन् संसारनदीपारगमनाय यो योग-
स्तदर्थं यतते यत्नं करोति स यतिः । तथा च हारीतः—
‘आत्मारामो भवेद्यस्तु विद्यासेवनतत्परः । संसारतर-
णार्थाय योगभाग्यतिरुच्यते ॥’ । नीवाटी.

कुटीरकबहोदकहंसपरमहंसा यतयः ॥

अथ चतुर्विधयतिलक्षणम्— कुटीरकेति । ‘त्रिदण्डी
सशिलो यस्तु ब्रह्मसूत्री गृहच्युतः । सकृत् पुनर्गृहे स्नाति
यो यतिः स कुटीचरः ॥ कुटीचरस्य रूपेण ब्रह्म-
भिक्षाकृताशनः । बहोदकः स विज्ञेयो विष्णुजापपरा-
यणः ॥ एकरात्रं वसेद्ग्रामे स्थाने चैव त्रिरात्रकम् ।
दण्डभिक्षां चरेत्तत्र पुटिकां वा समाचरेत् ॥ विप्राणा-
मावसथेषु विधूमेषु गताग्निषु । हंसस्य जायते ज्ञानं यदा
स्यात्परमो हि सः ॥ चतुर्वर्णप्रभोक्ता स्यात्स्वेच्छया
दण्डधृत्ता । सर्वारम्भपरित्यागो भैक्षार्थं वृक्षमूलः ॥
निष्परिग्रहिताऽद्रोहः समता सर्वजन्तुषु । प्रियाप्रियापरि-
ष्वङ्गः सुखदुःखाविकारिता ॥ सबाह्याभ्यन्तरं शौचं
वाङ्मनोव्रतचारिता । सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्यान-
नित्यता ॥ भावसंशुद्धिरित्येष परित्राड्धर्म उच्यते ॥’ ।
इति चतुर्विधयतिसमुद्देशः । नीवाटी.

कुलक्रमेण विक्रमेण वा राज्यलाभः

राज्यस्य मूलं क्रमो विक्रमश्च ॥

अथ राज्यस्य मूलं यद्भवति तदाह— राज्यस्येति ।
क्रमशब्देन पितृपैतामहिकं राज्यमुच्यते । विक्रमः शौर्यम् ।
एतत् वृक्षस्येव राज्यमूलम् । यथा वृक्षस्य मूलेन सहितस्य
सर्वशाखादिपुष्पफलं भवति तथा च राज्यस्य क्रम-
विक्रमाभ्यां सहितस्य सर्वे हस्त्यश्वधनधान्यादिकं भवति ।
तथा च शुक्रः— ‘क्रमविक्रममूलस्य राज्यस्य तु यथा
तरोः । समूलस्य भवेद्बृद्धिस्ताभ्यां हीनस्य संक्षयः ॥’ ।

नीवाटी.

आचारसंपत्तिः क्रमसंपत्तिं करोति ॥

अथ यथा क्रमसंपत्तिर्भवति तथाऽऽह— आचार-
संपत्तिरिति । आचारः लोकव्यवहारः, तेन वर्तमानस्य
नयवृद्ध्या राज्यवृद्धिर्भवति । तथा च शुक्रः— ‘लौकिकं
व्यवहारं यः कुरुते नयवृद्धितः । तद्वृद्ध्या वृद्धिमायाति
राज्यं तत्र क्रमागतम् ॥’ । नीवाटी.

अनुत्सेकः खलु विक्रमस्थालंकारः ॥

अथ यथा विक्रमस्थालंकारो भवति तदाह— अनुत्सेक
इति । अनुत्सेकशब्देनागवोऽभिधीयते । सः विक्रमस्य

शोभां जनयति, न कनकादिभूषणम् । तथा च गुरुः—
‘भूषणैरपि संत्यक्तः स विरेजे विगर्वकः । सगर्वो
भूषणाढ्योऽपि लोकेऽस्मिन् हास्यतां ब्रजेत् ॥ योऽमा-
त्यान्मन्यते गर्वान्न गुरुर्न च बान्धवान् । शूरोऽहमिति
विज्ञेयो भ्रियते रावणो यथा ॥’ । नीवाटी.

क्रमविक्रमयोरन्यतरपरिग्रहेण राज्यस्य दुष्करः
परिणामः ॥

अथ भूपस्य राज्यलाभो यथा भवति तदाह—
क्रमेति । क्रमविक्रमयोरन्यतरपरिग्रहेण एकतरस्वीकारेण
राज्यस्य दुष्करः न शक्यते परिणामः परिणतिः । एत-
दुक्तं भवति— पराक्रमरहितं क्रमागतं पितृपैतामहिकमपि
राज्यं विनश्यति । यदि बलेन परराज्यं गृहीतं परिणामं
न याति भूयोऽपि तथा कार्यम्, क्रमेण यथा गच्छति ।
तथा च शुक्रः— ‘राज्यं हि सलिलं यद्वद्यद्वलेन समा-
हृतम् । भूयोऽपि तत्ततोऽभ्येति लब्धाकालस्य संक्षयम्
(?) ॥’ । अथवा पितृपैतामहिकेऽपि राज्ये प्राप्ते पराक्रमं
त्यक्त्वा भीरुत्वं प्रतिगृह्णाति, तस्यापि राज्यस्य परिणामः
परिणतिः दुष्करा भवति । कोऽर्थः ? राज्यभ्रंशो
भवतीति । तथा च नारदः— ‘पराक्रमच्युतो यस्तु राजा
संग्रामकातरः । अपि क्रमागतं तस्य नाशं राज्यं
प्रगच्छति ॥’ । नीवाटी.

राजा विद्याविनीतः स्यात्

क्रमविक्रमयोरधिष्ठानं बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्वा ॥

अथ क्रमविक्रमयोरधिष्ठानं राजा यथा भवति तथा-
ऽऽह— क्रमविक्रमयोरिति । यो बुद्धिमान् राजा भवति स
क्रमविक्रमयोरधिष्ठानं स्थानं भवति । आहार्यबुद्धिर्वा तथा
आहार्यबुद्धिर्यो भवति सोऽपि क्रमविक्रमयोरधिष्ठानं
भवति । आहार्या बुद्धिर्यस्यासौ आहार्यबुद्धिः, अमात्य-
दत्तोपदेश इत्यर्थः । तथा च शुक्रः— ‘स बुद्धिसहितो
राजा नीतिशौर्यगृहं भवेत् । अथवाऽमात्यबुद्धिस्तु
बुद्धिहीनो विनश्यति ॥’ । नीवाटी.

यो विद्याविनीतमतिः स बुद्धिमान् ॥

अथ बुद्धिमान् यथा राजोच्यते तदाह— य इति ।
यः शास्त्रानुगतबुद्धिर्भवति स बुद्धिमान्, न शिल्पादि-

भिर्यथा प्राकृतो जनः । तथा गुरुः— ‘शास्त्रानुगा
भवेद्बुद्धिर्यस्य राज्ञः स बुद्धिमान् । शास्त्रबुद्ध्या
विहीनस्तु शौर्ययुक्तो विनश्यति ॥’ । नीवाटी.
सिंहस्येव केवलं पौरुषावलम्बिनो न चिरं
कुशलम् ॥

अथ शास्त्ररहितबुद्धेः शूरस्यापि नृपस्य यद्भवति
तदाह— सिंहस्येवेति । शास्त्ररहितस्य केवलं पौरुषयुक्तस्य
चिरं प्रभूतकालं कुशलं न भवति, केनापि वध्यते दुष्टो-
ऽयमिति । तथा च शुक्रः— ‘पौरुषान्मृगनाथस्तु हरिः
स प्रोच्यते जनैः । शास्त्रबुद्धिविहीनस्तु यतो नाशं स
गच्छति ॥’ । नीवाटी.

अशस्त्रः शूर इवाशस्त्रः प्रज्ञावानपि भवति
विद्विषां वशः ॥

अथ शास्त्ररहितस्य नृपतेर्यद्भवति तदाह— अशस्त्र
इति । यथा शस्त्ररहितः आयुधवर्जितः पुमान् शूरोऽपि
चौरादीनां गम्यो भवति, तथा शास्त्ररहितः शूरोऽपि
पुमान् प्रज्ञावानपि सर्वेषां चौरादीनां गोचरो गम्यो
भवति । तथा च गुरुः— ‘नीतिशास्त्रविहीनो यः
प्रज्ञावानपि हन्वते । परैः शास्त्रविहीनस्तु चौराचैरपि
वीर्यवान् ॥’ । नीवाटी.

अलोचनगोचरे ह्यर्थे शास्त्रं तृतीयं लोचनं
पुरुषाणाम् ॥

अथ शास्त्रं पुरुषस्य यथा भवति तदाह— अलोच-
नेति । अर्थशब्देन प्रयोजनमभिधीयते । यत् प्रयोजनं
लोचनाभ्यां न दृश्यते तस्य दर्शनार्थं तृतीयं लोचनं शास्त्रं
भवति । एतदुक्तं भवति— तत् प्रयोजनं शास्त्रदृष्ट्या
ज्ञेयम्, युक्तमयुक्तं भवति न वेति निश्चयः कार्यः ।
तथा च गुरुः— ‘अदृश्यो(?) ज्ञेयः) निजचक्षुर्भ्यां कार्यं
(?) यै) संदेहमागते । शास्त्रेण निश्चयः कार्यस्तदर्थं च
क्रिया ततः ॥’ । नीवाटी.

अनधीतशास्त्रश्चक्षुष्मानपि पुमानन्ध एव ॥

अथ शास्त्रहीनः पुमान् यथा भवति तदाह—
अनधीतेति । येन पुरुषेण शास्त्रं पठितं न भवति स
लोचनसहितोऽप्यन्ध एव ज्ञेयः । तथा च भागुरिः—

‘शुभाशुभं न पश्येच्च यथाऽन्धः पुरतः स्थितम् ।
शास्त्रहीनस्तथा मर्त्यो धर्माधर्मौ न विन्दति ॥’ ।

नीवाटी.

न ह्यज्ञानादपरः पशुरस्ति ॥

अथ मूर्खः पुमान् यथा भवति तदाह— नेति ।
अस्मिन् जगति अज्ञानात् मूर्खादन्यः द्वितीयः पशुर्नास्ति ।
यतः पशुस्तृणानि भक्षयति, ततो मूत्रपुरीषक्रियां करोति,
तथा मूर्खोऽपि खानपानाद्यं मूत्रपुरीषे च केवलं करोति,
धर्माधर्मौ न जानाति । तथा च वसिष्ठः— ‘मर्त्या
मूर्खतमा लोकाः पशवः शृङ्गवर्जिताः । धर्माधर्मौ न
जानन्ति यतः शास्त्रपराङ्मुखाः ॥’ ।

नीवाटी.

वरमराजकं भुवनं न तु मूर्खो राजा ॥

अथ भुवनं यादृशेन राज्ञा वृद्धिं न याति तथाऽऽह—
वरमिति । वरं अराजकं भूपतिहीनं भुवनम्, न तु
मूर्खभूपालाधिष्ठितम् । तथा च गुरुः— ‘अराजकानि
राष्ट्राणि रक्षन्तीह परस्परम् । मूर्खो राजा भवेद्येषां तानि
गच्छन्ति संक्षयम् ॥’ ।

नीवाटी.

असंस्कारं रत्नमिव सुजातमपि राजपुत्रं न
नायकपदायाऽऽमनन्ति साधवः ॥

अथ कुमारो यथा पदवीमाप्नोति तदाह— असंस्कार-
मिति । यस्य राजपुत्रस्य सुजातस्यापि कुलीनस्यापि
संस्कारः कौशल्यं न भवति तं नायकत्वे यौवराज्यपदे
नाऽऽमनन्ति न वाञ्छन्ति सर्वाः प्रकृतयः यत् ‘युव-
राजोऽयं भवतु’ । कथम् ? रत्नमिव परं संस्काररहितं
यावच्छाणोष्ठीढं (न) क्रियते सुजातमपि समुद्रोत्पन्नमपि
नायकत्वे न मन्यते ।

नीवाटी.

न दुर्विनीताद्राज्ञः प्रजानां विनाशादपरोऽस्त्यु-
त्पातः ॥

अथ दुर्विनीताद्राज्ञः सकाशात् प्रजानां यद्भवति तदाह
— नेति । प्रजानां लोकानां दुर्विनीताद्राज्ञः सकाशात्
अन्य उत्पातः विनाशलक्षणः नास्ति न विद्यते । उत्पातै-
र्भूमिकम्पादिभिः किल प्रजाक्षयो भवति, तेषां सकाशादपि
अधिक उत्पातो दुश्चेष्टितस्य भूपतेः सकाशाद्भवति ।
तथा च ह्यारीतः— ‘उत्पातो भूमिकम्पाद्यः शान्तिकैर्याति

सौम्यताम् । नृपदुर्वृत्तमुत्पातो न कथंचित्प्रशाम्यति ॥’ ।

नीवाटी.

यो युक्तायुक्तयोरविवेकी विपर्यस्तमतिर्वा स
दुर्विनीतः ॥

अथ दुर्विनीतस्य नृपतेर्लक्षणमाह— य इति । यः
राजा युक्तायुक्तयोः योग्यायोग्ययोः पदार्थयोः विषये
अविवेकी विवेकहीनः बुद्ध्या न जानाति, अयोग्यानां
प्रसादं करोति, योग्यानामपमानं करोति, स दुर्विनीतः ।
तथा यो विपर्यस्तमतिः विपरीतबुद्धिर्वा यः शिष्टाना-
माचारं न मन्यते, पापानां करोति, स विपर्यस्तमतिः ।
तथा च नारदः— ‘युक्तायुक्तविवेकं यो न जानाति मही-
पतिः । दुर्वृत्तः स परिज्ञेयो यो वा वाममतिर्भवेत् ॥’ ।

नीवाटी.

शिक्षास्वरूपं शिक्षाप्रयोजनं च

यत्र सद्भिः राधीयमाना गुणाः संक्रामन्ति
तद्द्रव्यम् ॥

अथ द्रव्यस्य लक्षणमाह— यत्रेति । यत्र यस्मिन्
पुरुषद्रव्ये सद्भिः शिष्टैः आधीयमानाः नियोज्यमानाः
गुणाः संक्रामन्ति स्थिराः स्युः तत् द्रव्यं राजार्हं
स्यात् । तथा च भागुरिः— ‘योज्यमाना उपाध्यायैर्यत्र
पुंसि स्थिराश्च ते । भवन्ति नरि द्रव्यं तत्प्रोच्यते
पार्थिवोक्तिम् ॥’ ।

नीवाटी.

यतो द्रव्यप्रकृतेरप्यस्ति पुरुषः संकीर्णगजवत् ॥

अथ द्रव्यप्रकृतेर्यदि तद्द्रव्यप्रकृतिर्भवति तस्य राज्ञ-
कुलस्य यादृग्भवति तदाह— यत इति । यतः कारणात्
द्रव्यप्रकृतेः उत्तमपुरुषस्य सर्वगुणयुक्तस्य सकाशात् कचित्
पुरुषः संकीर्णगजसदृशो भवति मिश्रगुणः । यथा
भद्रमन्दरमृगजात्यो मिश्रगुणो गजः स राजार्हो न
भवति तथा सोऽपि द्रव्यप्रकृतिः पुरुषो द्रव्यप्रकृतिना
ज्ञातोऽपि । तथा च वल्लभदेवः— ‘शिष्टात्मजो विदग्धो-
ऽपि द्रव्याद्रव्यस्वभावकः । न स्याद्राज्यपदाहोऽसौ गजो
मिश्रगुणो यथा ॥’ । तथा च गुरुः— ‘यः स्यात् सर्व-
गुणोपेतो राजद्रव्यं तदुच्यते । सर्वकृत्येषु भूपानां तदहं
कृत्यस्वधनम् ॥’ ।

नीवाटी.

द्रव्यं हि क्रियां विनयति नाद्रव्यम् ॥

अथ द्रव्यभूतस्य पुरुषस्य यद्भवति तदाह— द्रव्यमिति ।
हि यस्मात्कारणात् यत् पुरुषद्रव्यं भवति तत् क्रियां राज-
लक्षणां विनयति भोग्यतां नयति, नाद्रव्यं गुणच्युतम् ।
तथा च भागुरिः— ‘गुणादयैः पुरुषैः कृत्यं भूपतीनां
प्रसिध्यति । महत्तरमपि प्रायो निर्गुणैरपि नो लघु ॥’ ।
नीवाटी.

शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणाविज्ञानोहापोहतत्त्वाभि-
निवेशा बुद्धिगुणाः ॥

अथ बुद्धिगुणानां लक्षणमाह— शुश्रूषेति । एते अष्टा-
वपि बुद्धिगुणाः । नीवाटी.

श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा ॥

श्रवणमाकर्णनम् ॥

ग्रहणं शास्त्रार्थोपादानम् ॥

धारणमविस्मरणम् ॥

मोहसंदेहविपर्यासच्युदासेन ज्ञानं विज्ञानम् ॥

विज्ञातमर्थमवलम्ब्यान्येषु व्याप्त्या तधाविध-
वितर्कणमूहः ॥

उक्तियुक्तभ्यां विरुद्धादर्थान् प्रत्यभावसंभाव-
नयां व्यावर्तनमपोहः ॥

अथवा ज्ञानसामान्यमूहो ज्ञानविशेषोऽपोहः ॥

विज्ञानोहापोहानुगमविशुद्धमिदमित्थमेवेति नि-
श्चयस्तत्त्वाभिनिवेशः ॥

एतेषां व्याख्यानं स्वयमाचार्येण कृतम् । तद्यथा—
श्रोतुमिति । नीवाटी.

विद्यालक्षणम्

याः समधिगम्याऽऽत्मनो हितमवैत्यहितं चा-
पोहति ता विद्याः ॥

अथ विद्यानां स्वरूपमाह— याः समधिगम्येति ।
याः समधिगम्य ज्ञात्वा आत्मनो हितमवैति उपार्जयति,
अहितं चापोहति नाशं नयति, ता विद्याः कथ्यन्ते,
शेषाश्चाविद्याः । तथा च भागुरिः— ‘यस्तु विद्यामधी-
त्याथ हितमात्मनि संचयेत् । अहितं नाशयेद्विद्यास्ता-
श्चान्याः क्लेशदा मताः ॥’ ।
नीवाटी.

राज्ञा कर्तव्यं विद्याचतुष्टयाध्ययनम्, विद्याचतुष्टय-
प्रयोजनम्, विद्यावृद्धोपासना राज्ञा कर्तव्या

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिति चतस्रो
राजविद्याः ॥

अथ राजविद्यानां संज्ञाः संख्याश्चाऽऽह— आन्वी-
क्षिकीति । नीवाटी.

अधीयानो ह्यान्वीक्षिकीं कार्याणां बलाबलं
हेतुभिर्विचारयति, व्यसनेषु न विषीदति, नाभ्यु-
दयेन विकार्यते, समाधिगच्छति प्रज्ञावाक्य-
वैशारद्यम् ॥

आन्वीक्षिकीमभ्यस्यतो राज्ञो यद्भवति तदाह—
अधीयान इति । गतार्थमेतत् । नीवाटी.

त्रयीं पठन् वर्णाचारेष्वतीव प्रगल्भते, जानाति
च समस्तामपि धर्माधर्मस्थितिम् ॥

गतार्थमेतत् । नीवाटी.

युक्तितः प्रवर्तयन् वार्तां सर्वमपि जीवलोका-
मभिनन्दयति लभते च स्वयं सर्वानपि कामान् ॥

गतार्थमेतत् । नीवाटी.

यम इवापराधिषु दण्डप्रणयनेन विद्यमाने राज्ञि
न प्रजाः स्वमर्यादामतिक्रामन्ति प्रसीदन्ति च
त्रिवर्गफला विभूतयः ॥

गतार्थमेतत् । नीवाटी.

आन्वीक्षिक्यध्यात्मविषये, त्रयी वेदयज्ञादिषु,
वार्ता कृषिकर्मादिका, दण्डनीतिः साधुपालनदुष्ट-
निग्रहः ॥

अथ चतसृणामपि विद्यानां प्रयोजनमाह— आन्वी-
क्षिकीति । गतार्थमेतत् । तथा च गुरुः— ‘आन्वी-
क्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थाधर्मौ तु
वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥’ । नीवाटी.

चेतयते च विद्यावृद्धसेवायाम् ॥

अथ राजा यथा विद्यां जानाति तथाऽऽह— चेतयते
चेति । वृद्धशब्देन धर्मशास्त्राणि प्रोच्यन्ते, न वलि-
पलितभाजः । तथा च नारदः— ‘न तेन वृद्धो भवति

येनास्य पलितं शिरः । यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः
स्थविरं विदुः ॥ ’ । नीवाटी.

अजातविद्यावृद्धसंयोगो हि राजा निरङ्कुशो
गज इव सद्यो विनश्यति ॥

अथ राजाऽजातविद्यावृद्धसंयोगो यथा भवति तथाऽऽह
- अजातेति । यो राजा अजातवृद्धसेवो भवति स
निरङ्कुशः उन्मार्गगामी भवति, ततोऽङ्कुशरहितो गज
इव सद्यः शीघ्रं विनश्यति । तस्माद्राज्ञा विद्या ज्ञातव्या
वृद्धाश्च सेवनीयाः । तथा च ऋषिपुत्रः- ‘ यो विद्यां
वेत्ति नो राजा वृद्धानैवोपसेवते । स शीघ्रं नाशमायाति
निरङ्कुश इव द्विपः ॥ ’ । नीवाटी.

अनधीयानोऽपि विशिष्टजनसंसर्गात्परं व्युत्प-
त्तिमवाप्नोति ॥

अथ राज्ञो विशिष्टसङ्गेन यद्भवति तदाह- अनधी-
यानोऽपीति । अनधीयानोऽपि अपठन्नपि विद्याः शिष्ट-
जनसेवनात्परं व्युत्पत्तिमवानोति उत्तमं विवेकं लभते
जानातीत्यर्थः । तथा च व्यासः- ‘ विवेकी साधुसङ्गेन
जडोऽपि हि प्रजायते । चन्द्रांशुसेवनान्नूनं यद्वच्च
कुमुदाकरः ॥ ’ । नीवाटी.

अन्यैव काचित्खलु छायोपजलतरूणाम् ॥

अथ भूपस्य साधुसङ्गाद्यद्भवति तदाह- अन्यैवेति ।
उप समीपे जलस्य स्थितानां तरूणां काचिदपूर्वा छाया
कान्तिः भवति । तथा च वल्लभदेवः- ‘ अन्याऽपि
जायते शोभा भूपस्यापि जडात्मनः । साधुसङ्गाद्धि वृक्षस्य
सलिलादूर्ववर्तिनः ॥ ’ । नीवाटी.

वंशवृत्तविद्याभिजनविशुद्धा हि राज्ञामुपा-
ध्यायाः ॥

अथ राज्ञां यादृशा उपाध्याया भवन्ति तानाह-
वंशेति । राज्ञां भूपतीनां उपाध्यायाः गुरवः कीदृशा
भवन्ति योग्याः ? वंशवृत्तविद्याभिजनशुद्धाः । वंशोद्भवाः
स्ववंशे पूर्वेषां ये पाठकाः, क्रमागता इत्यर्थः । तथा
वृत्तशब्देन चारित्रमभिधीयते । तथा विद्याधिकाः । तथा
अभिजनशब्देन कुलीनता प्रोच्यते, स्ववंशोऽपि ये जार-
चौराद्या न भवन्ति ते भूपतीनां विद्याधिगमे योग्याः ।

तथा नारदः- ‘ पूर्वेषां पाठका येषां पूर्वजा वृत्तसंयुताः ।
विद्याकुलीनतायुक्ता नृपाणां गुरवश्च ते ॥ ’ ।

नीवाटी.

शिष्टानां नीचैराचरन्नरपतिरिहलोके स्वर्गे च
महीयते ॥

अथ शिष्टानां प्रणतस्य नृपतेर्यद्भवति तदाह- शिष्टा-
नामिति । माहात्म्यमवाप्नोति स्वर्गेऽपि देवैः पूज्यते ।
तथा च हारीतः- ‘ साधुपूजापरो राजा माहात्म्यं प्राप्य
भूतले । स्वर्गतस्ततो देवैरिन्द्राद्यैरपि पूज्यते ॥ ’ ।

नीवाटी.

राजा हि परमं दैवतं नासौ कस्मैचित्प्रणमत्यन्यत्र
गुरुजनेभ्यः ॥

अथ राजा यादृशो भवति तदाह- राजेति । योऽसौ
राजा स किंविशिष्टः ? परमं दैवतम् (कर्तारमित्यर्थः ?) ।
तेन कस्यचिन्नम्रतां न गच्छति अन्यत्र गुरुजनेभ्यः
पूज्यान् मुक्त्वा मातृपितृपूर्वकान् । तथा च भृगुः-
‘ अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च । तेजसास्य (?)
नृपस्तेन कस्यचिन्न नतिं व्रजेत् ॥ ’ । नीवाटी.

वरमज्ञानं नाशिष्टजनसेवया विद्या ॥

अथाशिष्टसकाशाद्धिद्याया यद्भवति तदाह- वरमिति ।
वरं प्रधानं अज्ञानं मूर्खत्वम्, नाशिष्टजनसेवया दुर्जन-
शुश्रूषया विद्याया आसिः । तथा च हारीतः- ‘ वरं
जनस्य मूर्खत्वं नाशिष्टजनसेवया । पाण्डित्यं यस्य संस-
र्गात् पापात्मा जायते नृपः ॥ ’ । नीवाटी.

अलं तेनामृतेन यत्रास्ति विषसंसर्गः ॥

अथाशिष्टसङ्गाद्दोषमाह- अलमिति । अलं पर्याप्तं
तिष्ठतु तदमृतम्, यत्रास्ति विषसंसर्गः, कालकूटमध्य-
गतम् । एतदुक्तं भवति- अमृतमपि कालकूटमिश्रं मार-
यति, विद्या याऽमृतमपि कालकूटलक्षणात्पापजनादासं
तत् किञ्चित् पापं करोति, येन मृत्युमवाप्नोति । तथा च
नारदः- ‘ नास्तिकानां मतं शिष्यः पीयूषमिव मन्यते ।
दुःखावहं परे लोके नो चेद्विषमिव स्मृता (?) ॥ ’ ।

नीवाटी.

गुरुजनशीलमनुसरन्ति प्रायेण शिष्याः ॥

अथ गुरुणां शिष्या यादृशा भवन्ति तानाह—गुरु-
जनेति । ये शिष्याः छात्राः भवन्ति ते प्रायेण
ब्राह्मणेन गुरुणां शीलमनुसरन्ति तेन व्यवहरन्ति । तस्मात्
सुशीला गुरवः कार्याः । तथा च वर्गः—‘यादृशान्
सेवते मर्त्यस्तादृक्चेष्टा प्रजायते । यादृशं स्पृशते देशं
वायुस्तद्रन्ध्रमावहेत् ॥’ । नीवाटी.

नवेषु मृद्भाजनेषु लग्नः संस्कारो ब्रह्मणाऽप्यन्यथा
कर्तुं न शक्यते ॥

अथ सुकुलशीलगुरुसेवनाद्यद्भवति तदाह—नवेष्विति ।
शुभो वा यदि वा निकृष्टः । तस्मात्सुमतिरुपाध्यायः
कार्यः । तथा च वर्गः—‘कुविद्यां वा सुविद्यां वा प्रथमं
यः पठेन्नरः । तथा कृत्यानि कुर्वाणो न कथंचिन्नि-
वर्तते ॥’ । नीवाटी.

अन्ध इव वरं परप्रणेयो राजा न ज्ञानलव-
दुर्विदग्धः ॥

अथ राजा स्वल्पज्ञानो यथा भवति तदाह—अन्ध
इवेति । वरं श्रेष्ठं ज्ञानलवो राजा अन्येन नीयमानः
कुर्माग्रेण न गच्छति, परप्रणेयो यतः । यः पुनः ज्ञानलवः
स्तोकं जानाति, न प्रभूतम्, स दुर्विदग्धो भवति
विदग्धतां न वेत्ति, नित्यं षाड्गुण्यविषये विपर्यस्तमा-
चरन्नुन्माग्रेण गच्छति, अन्यायी भवतीत्यर्थः । तथा च
गुरुः—‘मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरन्धः संचार्यते नृपः । कु-
माग्रेण न स याति स्वल्पज्ञानस्तु गच्छति ॥’ ।

नीवाटी.

नीलीरक्ते वस्त्र इव को नाम दुर्विदग्धे राज्ञि
रागान्तरमाधत्ते ॥

अथ दुर्विदग्धस्य राज्ञो यद्भवति तदाह—नीलीरक्त
इति । अहो ! को नाम जनो दुर्विदग्धे दुःश्रेष्ठिते भूपाले
ज्ञानलवाश्रये रागान्तरं अन्यभावं तस्य कर्तुं समर्थः ?
अपि तु न कश्चित् । कस्मिन्निव ? नीलीरक्ते वस्त्रे इव ।
यथा नीलीरक्ते वस्त्रे नान्यो लभते (रागः), न तु
उत्सर्गवित्तं शक्यते, तथा भूपस्यापि । तथा च नारदः—

‘दुर्विदग्धस्य भूपस्य भावः शक्येत नान्यथा । कर्तुं
वर्णोऽत्र यद्वच्च नीलीरक्तस्य वाससः ॥’ । नीवाटी.

यथार्थवादो विदुषां श्रेयस्करो यदि न राजा
गुणप्रद्वेषी ॥

अथ यथार्थवादिनां विदुषां यद्भवति तदाह—
यथार्थवाद इति । यदि न राजा गुणान् द्वेष्टि निन्दति
तदा यथार्थवादः स्फुटवचनानि परुषाण्यपि सुखावहानि
तद्विदुषां पण्डितानां श्रेयस्कराणि तस्य राज्ञो भवन्ति ।
किं यदि न स्यात् ? यदि राजा गुणहन्ता न भवति
गुणशीलो भवति । तथा च हारीतः—‘श्रेयस्कराणि
वाक्यानि स्युरक्तानि यथार्थतः । विद्वद्भिर्यदि भूपालो
गुणद्वेषी न चेद्भवेत् ॥’ । नीवाटी.

वरमात्मनो मरणं नाहितोपदेशः स्वामिषु ॥

अथ विद्वद्भिः स्वामिनो यथा भाव्यं तथाऽऽह—
वरमिति । साधुजनस्य वरमात्ममृत्युः, (किंतु) गुण-
प्रद्वेषिणोऽपि नृपतेः (अहितोपदेशो न वरम्) । तथा
च व्यासः—‘अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवी-
पतिः । यथाऽऽत्मदोषनाशाय विदुरेणाभिकासुतः ॥’ ।

नीवाटी.

आन्वीक्षिक्याः स्वरूपं प्रयोजनं च

‘आत्ममनोमरुत्तत्त्वसमतायोगलक्षणो ह्यध्यात्म-
योगः ॥

अथाध्यात्मयोगलक्षणमाह—आत्मेति । आत्मा चिद्रूपः,
मनः प्रसिद्धम्, मरुतः शरीरस्था वायवः, तत्त्वं पृथि-
व्यादि, तेषां समं एकहेलया समतालक्षणः स हि स्फुटः
अध्यात्मयोगः कथ्यते । तथा च ऋषिपुत्रकः—‘आत्मा
मनो मरुत्तत्त्वं सर्वेषां समता यदा । तदा त्वध्यात्मयोगः
स्यान्नराणां ज्ञानदः स्मृतः ॥’ । तथा च व्यासः—
‘न पद्मासनतो योगो न च नासाग्रवीक्षणात् । मनस-
श्चेन्द्रियाणां च संयोगो योग उच्यते ॥’ ।

नीवाटी.

अध्यात्मज्ञो हि राजा सहजशारीरमानसा-
गन्तुमिदोर्षेन बाध्यते ॥

अथ अध्यात्मज्ञस्य राज्ञो यद्ववति तदाह- अध्यात्मज्ञ
इति । यो राजा अध्यात्मज्ञो भवति । तस्य किं स्यात् ?
पूतेन दोषचतुष्टयेन स राजा न बाध्यते नाऽऽश्लिष्यते ।
केन केन तावत् ? सहजेन सर्वं मुक्त्वा रजसा तमसा च ।
कश्चित् प्रकृत्या राजसो भवति, कश्चित्तामसः, कश्चि-
दुभाभ्यां सहितः स्यात्, स ताभ्यां न बाध्यते । तथा
शारीराश्च ये दोषाः रोगसंभवगलगण्डादयः, तथा मान-
साश्च ये दोषाः परकलत्रादयः तैरपि न बाध्यते । तथा
आगन्तुकैर्भाविभिरपि न बाध्यते । तथा च नारदः-
'अध्यात्मज्ञो महीगलो न दोषैः परिभूयते । सहजागन्तु-
कैश्चापि शारीरैर्मानसैस्तथा ॥' । नीवाटी.

इन्द्रियाणि मनो विषया ज्ञानं भोगायतन-
मित्यात्मारामः ॥

अथाऽऽत्मनः क्रीडास्थानान्याह- इन्द्रियाणीति ।
भोगायतनं विलासस्थानम् । एतैः सर्वैरसमन्तात् रमते
इत्यारामः, क्रीडां करोतीत्यर्थः । तथा च विभिटीकः-
'इन्द्रियाणि मनो ज्ञानं विषया भोग एव च ।
विश्वरूपस्य चैतानि क्रीडास्थानानि कृत्स्नशः ॥' ।

नीवाटी.

यत्राहमित्यनुपचरितप्रत्ययः स आत्मा ॥

अथाऽऽत्मनः स्वरूपमाह- यत्रेति । यस्य स्वरूपं न
निश्चीयते, यद्येवं तर्हि आत्मना स प्रत्ययो न ज्ञायते 'किं
वा शुक्लः, किं वा नीलः ?' इति, स आत्मा । तथा च
श्रुतिः- 'यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डूवाकिं
यथेन्द्रगोषो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सङ्कद्विद्यु-
त्तम् । सङ्कद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति ॥' ।

नीवाटी.

असत्यात्मनः प्रेत्यभावे विदुषां विफलं खलु
सर्वमनुष्ठानम् ॥

अथाऽऽत्मनः प्रतिष्ठार्थमाह- असत्यात्मन इति । अत्र
नास्तिका अप्येवं वदन्ति 'आत्मा नास्ति' इति ।
तद्यथा आत्मनः प्रेत्यभावो न भवति, प्रेत्यभावशब्देनाह-

प्रत्ययोऽभिधीयते, स यदि न भवति तदेतेषां दीक्षितानां
खलु निश्चयेन विफलं व्यर्थं सर्वमनुष्ठानं स्नानदानजपहोमा-
दिकम्, तदेवं न भवति, आत्माऽस्त्येव । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः- 'आत्मा सर्वस्य लोकस्य सर्वं भुङ्क्ते शुभा-
शुभम् । मृतस्यान्यत्समासाद्य स्वकर्माहं कलेवरम् ॥' ।

नीवाटी.

यतः स्मृतिः प्रत्यवमर्षणमूहापोहनं शिक्षा-
लापक्रियाग्रहणं च भवति तन्मनः ॥

अथ मनःस्वरूपमाह- यत इति । यतः यस्मात्
स्मृतिर्भवति 'मयैतत्कृत्यं कृतं करिष्यते वा', तथा प्रत्यव-
मर्षणं चिन्ता, तथा ऊहापोहनम्, ऊहा संदिग्धस्य पर्या-
लोचनम्, अपोहः तस्य निश्चयः, शिक्षालापग्रहणं यदि
कश्चिच्छिक्षां ददाति अथवा आत्मालापं करोति तस्य यत्
ग्रहणं अवधारणं तन्मनो भवति । तथा च गुरुः- 'ऊहा-
पोहौ तथा चिन्ता परालापावधारणम् । यतः संजायते
पुंसां तन्मनः परिकीर्तितम् ॥' । नीवाटी.

आत्मनो विषयानुभवनद्वाराणीन्द्रियाणि ॥

अथेन्द्रियाणां स्वरूपमाह- आत्मन इति । विषयाणां-
मनुभवनं विषयानुभवनं विषयसेवनम्, तदिन्द्रियद्वारेण
साहाय्येनाऽऽत्मनो भवति । तथा च रैम्यः- 'इन्द्रियाणि
निजान् ग्राह्यविषयांश्च पृथक्पृथक् । आत्मनः संप्रय-
च्छन्ति सुभृत्याः सुप्रभोर्वथा ॥' । नीवाटी.

शब्दस्पर्शरसरूपगन्धा हि विषयाः ॥

अथ विषयाणां संज्ञामाह- शब्देति । गतार्थमेतत् ।

नीवाटी.

समाधीन्द्रियद्वारेण विप्रकृष्टसंनिकृष्टावबोधो
ज्ञानम् ॥

अथ ज्ञानस्य स्वरूपमाह- समाधीति । यज्ज्ञानं
तत्किंविशिष्टम् ? विप्रकृष्टसंनिकृष्टावबोधः । विप्रकृष्टशब्देन
परोक्षमभिधीयते, संनिकृष्टः प्रत्यक्षः, ताभ्यां अवबोधः
प्रकाशः, तत् ज्ञानम् । केन तौ द्वावपि ज्ञेयौ ?
ध्यानेन्द्रियद्वारेण । योऽसौ परोक्षः स ध्यानद्वारेण
समाधिना ज्ञेयः एतत्पृच्छकस्य भवति एतैरहोभिः ।
यः पुनः प्रत्यक्षः स इन्द्रियद्वारेण । यथा श्रोत्रेण ज्ञायते

एतद्वीतम् । संप्रत्यये तत्तथा विषयी (?) । एतेषां चतुर्णामपि स्वरूपमागामिकसूत्रैर्विदित्याचार्यः ।

नीवाटी.

* सुखं प्रीतिः ॥

अथ सुखस्य लक्षणमाह— सुखमिति । यत्र मनसः इन्द्रियाणां प्रीतिः आनन्दः भवति तत्सुखम् । तथा च हारीतः— ‘मनसश्चेन्द्रियाणां च यत्राऽऽनन्दः प्रजायते । दृष्टे वा भक्षिते वाऽपि तत्सुखं संप्रकीर्तितम् ॥’ ।

नीवाटी.

तत्सुखमप्यसुखं यत्र नास्ति मनोनिर्वृतिः ॥

अथासुखस्यापि स्वरूपमाह— तत्सुखमिति । नास्ति सुखं लोकानां पुत्रकलत्रधनधान्यसमुत्थं भवति तत्, यस्मिन् पुत्रे मनसा वैराग्यं भवति कलत्रे वा धने वा धान्ये वा । तत्सुखमपि दुःखं भवति । तथा च वर्गः— ‘समृद्धस्यापि मर्त्यस्य मनो यदि विरागकृत् । दुःखी स तु परिज्ञेयो मनस्तुष्ट्या सुखं यतः ॥’ ।

नीवाटी.

अभ्यासाभिमानसंप्रत्ययविषयाः सुखस्य कारणानि ॥

अथ सुखस्य कारणान्याह— अभ्यासाभिमानेति । एतानि चत्वारि नरस्य सुखकारणानि । एकं तावदभ्यासः यः स्वकर्मणः । तथाऽभिमानं अभि समन्तात् मानं सन्मानं तद्राजादीनां सकाशात् । तथा संप्रत्ययः । संप्रत्ययशब्देनाऽऽत्मनः प्रतिष्ठाकारणमुच्यते अयोग्यमपि । विषयाः प्रसिद्धाः, तेषां सेवनम् । तत्र तावदभ्यासस्य सुखकारणत्वमुच्यते— ‘अभ्यासाच्च भवेद्विद्या तथा च निजकर्मणः । तथा पूजामवाप्नोति तस्याः स्यात्सर्वदा सुखी ॥’ । अथ मानस्य— ‘सन्मानपूर्वको लाभः स स्तोकोऽपि सुखावहः । मानहीनः प्रभूतोऽपि साधुभिर्न प्रशंस्यते ॥’ । अथ विषयस्य— ‘सेवं विषयाणां

* ‘सुखं प्रीतिः’ इत्यारभ्य ‘अतद्गुणे वस्तुनि’ इत्यन्तानां सूत्राणां आदर्शपुस्तकस्य क्रमो विषयातुरोधेन न सम्यक्, अतोऽस्माभिर्विषयातुरोधेन अन्यलिखितपुस्तकमनुसृत्य परिवर्तनं कृतम् ।

यत्तन्मितं सुखकारणम् । अमितं च पुनस्तेषां दारिद्र्यकारणं परम् ॥’ । (अथ संप्रत्ययस्य ।) तथा च हारीतः— ‘अविद्योऽपि गुणान्मर्त्यैः स्वशक्त्या यः प्रतिष्ठयेत् । तत्सुखं जायते तस्य स्वप्रतिष्ठासमुद्भवम् ॥’ ।

नीवाटी.

क्रियातिशयो विपाकहेतुरभ्यासः ॥

अथाभ्यासस्य स्वरूपमाह— क्रियेति । क्रियायाः अतिशयः पुनः पुनरावर्तनम्, येन परिपाकः परिणतिर्भवति । साऽभ्यासेन भवति । अभ्यसनमभ्यासः । एतदुक्तं भवति— विद्यामभ्यस्य यः परिणतिं श्रयति शिल्पं तावत्कदाचित्पूजति (?) , तत्पूज्यो भवति, ततः सुखी स्यात् । एतस्मात् कारणादभ्यासः सुखहेतुः । तथा च हारीतः— ‘अभ्यासाद्वार्यते विद्या विद्यया लभ्यते धनम् । धनलाभात्सुखी मर्त्यो जायते नात्र संशयः ॥’ ।

नीवाटी.

प्रश्रयसत्कारादिलाभेनाऽऽत्मनो यदुत्कृष्टत्व-संभावनमभिमानः ॥

अथाभिमानस्य लक्षणमाह— प्रश्रयेति । प्रश्रयः विनयः, सत्कारः पूजा, इत्यादिभिरन्यैश्च स्पष्टवाक्यप्रसादनस्तुत्यादिभिर्वचनैर्लाभः, तेनाऽऽत्मनो य उत्कर्षः आनन्दः तेन या संभावना साधुमध्ये भवति तदभिमानमुच्यते द्वितीयं सुखकारणम् । तथा च नारदः— ‘सत्कारपूर्वो यो लाभः स स्तोकोऽपि सुखावहः । अभिमानं ततो धत्ते साधुलोक्तस्य मध्यतः ॥’ ।

नीवाटी.

अतद्गुणे वस्तुनि तद्गुणत्वेनाभिनिवेशः संप्रत्ययः ॥

अथ संप्रत्ययलक्षणमाह— अतद्गुण इति । अतद्गुणे वस्तुनि निर्गुणे पदार्थे तद्गुणत्वेनाभिनिवेशः स्वशक्त्या गुणप्रतिष्ठया संप्रत्यय उच्यते तृतीयं सुखकारणम् । एतदुक्तं भवति— श्रोत्रेण एतद्वाद्यं सुन्दरमेतदसुन्दरम्, तथा त्वचा एतन्मृदुरेतत्कठोरम्, तथा दृष्ट्या एतद्भव्यमेतदभयम्, तथा जिह्वयैतन्मधुरमेतत्कुकम्, तथा घ्राणेनैतत्सुगन्धमेतद्दुर्गन्धमिति । तथा च नारदः—

‘परोक्षो भो भवेदर्थः । स ज्ञेयोऽत्र समाधिना । प्रत्यक्ष-
श्रेन्द्रियैः सर्वैर्निजगोचरमागतः ॥’ । नीवाटी.

इन्द्रियमनस्तर्पणो भावो विषयः ॥

अथ विषयस्वरूपमाह— इन्द्रियेति । येन भावेन
कृतेनेन्द्रियाणां तर्पणं भवति मनसश्च तृप्तिर्भवति स भावो
विषय उच्यते । तच्चतुर्थं सुखकारणम् । तथा च
शुक्रः— ‘मनसश्चेन्द्रियाणां च संतोषो येन जायते । स
भावो विषयः प्रोक्तः प्राणिनां सौख्यदायकः ॥’ ।
नीवाटी.

दुःखमप्रीतिः ॥

अथ दुःखस्य लक्षणमाह— दुःखमिति । यस्मिन्
वस्तुनि दृष्टे आच्छादिते वा अप्रीतिः वैराग्यं भवति तत्
दुःखमभिधीयते श्रेष्ठेऽपि च वस्तुनि । तथा च शुक्रः—
‘यत्र नो जायते प्रीतिर्दृष्टे वाऽऽच्छादितेऽपि वा ।
तच्छ्रेष्ठमपि दुःखाय प्राणिनां संप्रजायते ॥’ ।
नीवाटी.

तद्दुःखमपि न दुःखं यत्र न संकिलश्यते मनः ॥

अथ सुखस्य लक्षणमाह— तद्दुःखमिति । यत्र
यस्मिन् पदार्थे दृष्टे वा स्मृते वा मनसः क्लेशः न भवति
तत् दुःखमपि अदुःखमेव । ‘.....’ ।
कथं कारयेद्वाधिः स नश्यति विनौषधम् ॥’ ।
नीवाटी.

दुःखं चतुर्विधं सहजं दोषजमागन्तुकमन्तरङ्गजं
चेति ॥

अथ चतुर्विधस्य दुःखस्य स्वरूपमाह— दुःखमिति ।
एतस्य चतुर्विधस्य दुःखस्याऽऽचार्येणापि व्याख्या कृता ।
नीवाटी.

सहजं क्षुत्तृषामनोभूभवं चेति ॥

दोषजं वातपित्तकफवैषम्यसंभूतम् ॥

आगन्तुकं वर्षातपादिजनितम् ॥

गतार्थमेतत् । नीवाटी.

न्यकारावज्ञेच्छाविघातादिसमुत्थमन्तरङ्गजम् ॥

गतार्थमेतत् । नीवाटी.

घ. को. ११४

न तस्यैहिकामुष्मिकं च फलमस्ति यः क्लेशा-
यासाभ्यां भवति विप्लवप्रकृतिः ॥

अथ पुरुषस्य यथा लोकद्वयनाशो भवति तदाह— न
तस्येति । क्लेशः कष्टम्, आयासः खेदः, ताभ्यां यः
पुरुषः विप्लवप्रकृतिः नष्टमतिर्भवति । तत्र क्वापि नास्ति
न विद्यते । किं तत् ? फलम् । किंविशिष्टम् ? ऐहिकं
इहजन्मभवं तथा आमुत्रिकं वा पारलौकिकम् । तथा च
व्यासः— ‘जीयते क्लेशखेदाभ्यां सदा कापुरुषोऽत्र यः ।
न तस्य मर्त्ये यो लाभः कुतः स्वर्गसमुद्भवः ॥’ ।
नीवाटी.

स किंपुरुषो यस्य महाभियोगे सुवंशधनुष
इव नाधिकं जायते बलम् ॥

सुवंशस्य पुरुषस्य माहात्म्यमाह— स इति । यस्य
पुरुषस्य महाभियोगे आपत्काले अधिकं बलं पौरुषं न
जायते स पुरुषः स्त्रीति मन्तव्यः । कस्येव ? सुवंशधनुष
इव । एतदुक्तं भवति— यत्सुवंशधनुर्भवति तस्य शरा-
क्षेपकाले दृढता भवति, कुवंशजस्य पुनः शिथिलता ।
तथा च गुरुः— ‘युद्धकाले सुवंश्यानां वीर्योत्कर्षः
प्रजायते । येषां च वीर्यहानिः स्यात्तेऽत्र ज्ञेया
नपुंसकाः ॥’ ।
नीवाटी.

आगामिक्रियाहेतुरभिलाषो वेच्छा ॥

अथाभिलाषस्य स्वरूपमाह— आगामिक्रियेति ।
आगामिक्रिया भविष्यत्कृत्यम्, तस्य हेतुः कारणं
अभिलाषः कथ्यते, वा विकल्पेन इच्छा वेति । तथा च
गुरुः— ‘भाविक्तृत्यस्व यो हेतुरभिलाषः स उच्यते ।
इच्छा वा तस्य संधा या (सा) भवेत्प्राणिनां सदा ॥’ ।
नीवाटी.

आत्मनः प्रत्यवायेभ्यः प्रत्यावर्तनहेतुर्द्वेषोऽन-
भिलाषो वा ॥

अथाऽऽत्मनः प्रत्यवायेषु यत्पुरुषेण कर्तव्यं तदाह—
आत्मन इति । आत्मनः सकाशात् ये प्रत्यवायाः दोषाः
भवन्ति, तेषां प्रत्यावर्तनं व्याघोदनम्, तस्य हेतुः कारणं
द्वेषः जुगुप्सा अनभिलाषो वा अवाञ्छा वा । तथा च
गुरुः— ‘आत्मनो यदि दोषाः स्युस्ते निन्द्या विबुधै-

जनेः । अथवा नैव कर्तव्या वाञ्छा तेषां कदाचन ॥ ' । नीवाटी.

हिताहितप्राप्तिपरिहारहेतुरुत्साहः ॥

अयोत्साहस्य स्वरूपमाह— हिताहितेति । यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे हितस्य अभीष्टस्य प्राप्तिर्भवति, तथा अहितस्य अनिष्टस्य परिहारः त्यागः भवति, स उत्साहः हृदयानन्दः कथ्यते । तथा च वर्गः— 'शुभातिर्यत्र कर्तव्या जायते पापवर्जनम् । हृदयस्य परा तुष्टिः स उत्साहः प्रकीर्तितः ॥ ' । नीवाटी.

प्रयत्नः परनिमित्तको भावः ॥

अथ प्रयत्नस्य स्वरूपमाह— प्रयत्न इति । परार्थे अन्यकृते यो भावः चित्तं 'मयाऽस्यैतदवश्यं कर्तव्यम्' इति, स प्रयत्नः । तथा च वर्गः— 'परस्य करणीये यश्चित्तं निश्चित्य धार्यते । प्रयत्नः स च विज्ञेयो गर्गस्य वचनं यथा ॥ ' । नीवाटी.

सातिशयलाभः संस्कारः ॥

अथ संस्कारस्य स्वरूपमाह— सातिशयलाभ इति । यः सातिशयः सातिरेकः लाभः भवति जनात् नृपतेर्वा, स संस्कारः प्रतिष्ठासंज्ञः । अत्रापि वर्गः— 'सन्मानाद्भूमिपालस्य यो लाभः संप्रजायते । महाजनाच्च सद्भक्तेः प्रतिष्ठा तस्य सा भवेत् ॥ ' । नीवाटी.

भोगायतनं शरीरम् ॥

अथ शरीरस्य स्वरूपमाह— भोगायतनमिति । भुज्यन्ते इति भोगाः शुभाशुभाः, तेषां आयतनं गृहं एतच्छरीरम् । तथा च हारीतः— 'सुखदुःखानि यान्यत्र कीर्त्यन्ते धरणीतले । तेषां गृहं शरीरं तु यतः कर्माणि सेवते ॥ ' । नीवाटी.

ऐहिकव्यवहारप्रसाधनपरं लोकायतिकम् ॥

अथ लोकायतिकस्य स्वरूपमाह— ऐहिकेति । यत् लोकायतं नास्तिकदर्शनं तदनुष्ठानं च । तत्किंविशिष्टम् ? ऐहिकव्यवहारप्रसाधनं केवलं मद्यमांसस्त्रीसेवानिमित्तम्, न परार्थम् । तथा च गुरुः— 'अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः प्रव्रज्या नममुण्डता । बुद्धिपौरुषहीनानां जीवितेऽदो

मतं गुरुः (? जीविकेति मतं गुरोः) ॥ ' । नीवाटी.

लोकायतज्ञो हि राजा राष्ट्रकण्टकानुच्छेदयति ॥

अथ भूपतेर्लोकायतिकशास्त्रज्ञस्य यद्भवति तदाह— लोकायतज्ञ इति । किल लोकायतं निषिद्धं साधूनाम्, यतस्तेन ज्ञातेन निर्दयता भवति । तथापि राज्ञा बोद्धव्यम्, यतस्तेन ज्ञातेन जारज्वीरमर्यादाभेदकानामुपरि निर्दयत्वं करोति राष्ट्रक्षेमाय । तथा च शुकः— 'दयां करोति शो राजा राष्ट्रसंतापकारिणाम् । स राज्यभ्रंशमामोति राष्ट्रोच्छेदादसंशयम् ॥ ' । नीवाटी.

न खल्वेकान्ततो यतीनामप्यन्तवद्याऽस्ति क्रिया ॥

अथैकान्तत्वदूषणमाह— न खल्विति । यतीनामपि संन्यस्तानामपि एकान्ततः नैरन्तर्येण क्रियमाणा क्रिया नानवद्या, अपि तु साध्वपवादाय तेषामपि क्रियावसानमस्ति । तथा च वर्गः— 'अनवद्या सदा तावन्न खल्वेकान्ततः क्रिया । यतीनामपि विद्येत तेषामपि यतश्च्युतिः ॥ ' । नीवाटी.

एकान्तेन कारुण्यपरः करतलगतमप्यर्थं रक्षितुं न क्षमः ॥

अथैकान्तेन कारुण्यपरस्य यद्भवति तदाह— एकान्तेनेति । एकान्तेन नैरन्तर्येण यो राजा कारुण्यपरः दयापरः भवति स हस्तगतमपि वित्तं रक्षितुं न क्षमः । तथा च शुकः— 'दया साधुषु कर्तव्या सीदमानेषु जन्तुषु । असाधुषु दया शुकः (? यायुक्तः) स्वचित्तादपि भ्रश्यति ॥ ' । नीवाटी.

प्रशमैकचित्तं को नाम न परिभवति ॥

अथ प्रशमैकचित्तस्य भूपतेर्यद्भवति तदाह— प्रशमैकचित्तमिति । केवलमक्रोधी यस्य चित्ते वसति तं तथाभूतं को नामाहो न परिभवति ? अपि तु सर्वेऽप्यवज्ञया पश्यन्ति । तथा च भृगुः— 'सदा तु शान्तचित्तो यः पुरुषः संप्रजायते । तस्य भार्याऽपि नो पादौ प्रक्षालयति कर्हिचित् ॥ ' । नीवाटी.

अपराधकारिषु प्रशमो यतीनां भूषणं न मही-
पतीनाम् ॥

अथ भूपैर्यादौर्भाव्यं तदाह— अपराधकारिष्विति ।
अपराधकारिषु अनिष्टकारिविषये क्षमा शान्तता भूषणं
यतीनां संन्यस्तानाम्, न महीपतीनाम् । तस्मात्पार्थिवेन
दुष्टनिग्रहः कार्यः । तथा च— ‘यो राजा निग्रहं कुर्यात्
दुष्टेषु स विराजते । प्रसादे च यतस्तेषां तस्य तद्भूषणं
धरम् ॥’ ।

नीवाटी.

धिकतं पुरुषं यस्याऽऽत्मशक्त्या न स्तः कोप-
प्रसादौ ॥

अथ यथा निन्द्यः पुरुषो भवति तदाह— चित्तमिति ।
(यस्य पुरुषस्याऽऽत्मशक्त्या कोपप्रसादौ न) भवतः स
धिक् निन्द्यः, स पुरुषो न भवति, षण्ड एव । तथा च
व्यासः— ‘प्रसादो निष्फलो यस्य कोपश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति प्रजाः षण्डमिव स्त्रियः ॥’ ।

नीवाटी.

स जीवन्नपि मृत एव यो न विक्रामति प्रति-
कूलेषु ॥

अथ विक्रमरहितस्य भूपतेर्यद्भवति तदाह— स इति ।
एवशब्दो निश्चये । स राजा जीवन्नपि मृत एव । यः
किं न कुर्यात् ? न विक्रामति न पराक्रमं करोति ।
केषु ? प्रतिकूलेषु अहितेषु । तथा च शुक्रः— ‘परि-
पन्थिषु यो राजा न करोति पराक्रमम् । स लोहकारमलेख
श्चसन्नपि न जीवति ॥’ ।

नीवाटी.

भस्मनीव निस्तेजसि को नाम निःशङ्कः पदं
(न) कुर्यात् ॥

अथ भूयोऽपि पराक्रमरहितस्य भूपस्य यद्भवति
तदाह— भस्मनीवेति । निस्तेजसि भूपतो शौर्यरहिते राशि
नाम अहो को न कुर्यात् पदं परिभवं निःशङ्कः सन् ?
अपि तु सर्वोऽपि हीनोऽपि । कस्मिन्निव ? भस्मनीव ।
तस्माद्भूपेन पराक्रमवता भाव्यम् । तथा च शुक्रः—
‘शौर्येण रहितो राजा हीनैरप्यभिभूयते । भस्मराशिर्यथा-
ऽन्नमिर्निःशङ्कैः स्पृश्यतेऽरिभिः ॥’ ।

नीवाटी.

तत्पापमपि न पापं यत्र महान् धर्मानुबन्धः ॥

अथ धर्मप्रतिष्ठामहं— तत्पापमिति । यत्र यस्मिन् पापे
कृते परिणामे महान् धर्मानुबन्धो भवति धर्मप्रतिर्भवति
तत्र पापम्, पापमपि स धर्मः किल । वधवन्धादिभिः
पापं भवति परं तेषां निग्रहे कृते यथोक्ते स एव धर्मः ।
तथा च बादरायणः— ‘त्यजेद्देहं कुलस्थाय ग्रामस्थायै
कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं
त्यजेत् ॥ पापानां निग्रहे राजा परं धर्ममवाप्नुयात् । न
तेषां वधवन्धाद्यैस्तस्य पापं प्रजायते ॥’ ।

नीवाटी.

अन्यथा पुनर्नरकाय राज्यम् ॥

अथ राज्ञो दुष्टनिग्रहमकुर्वाणस्य यद्भवति तदाह—
अन्यथेति । अन्यथा पुनः वर्तमानस्य दुष्टानां निग्रहम-
कुर्वाणस्य तदेव राज्यद्वारेण नरकम् । तथा च हारीतः—
‘चौरादिभिर्जनो यस्य शैथिल्येन प्रपीड्यते । स्वयं तु
नरकं याति स राजा नात्र संशयः ॥’ ।

नीवाटी.

बन्धनान्तो नियोगः ॥

अथ नियोगिनो यद्भवति तदाह— बन्धनान्त इति ।
योऽसौ नियोगः राजाधिकारः स बन्धनान्तः बन्धनादात्मी-
(? नदायी) भवति । तथा च गुरुः— ‘न जन्म,
मृत्युना बाह्यं नोच्चैस्तु पतनं विना । न नियोगेभ्युतो
योगो नाधिकारोऽस्त्यबन्धनः ॥’ ।

नीवाटी.

विपदन्ता खलमैत्री ॥

अथ खलमैत्र्याद्यद्भवति तदाह— विपदन्तेति । याऽसौ
खलमैत्री दुर्जनसंगतिः सा विपदन्ता व्यसनदायिनी
भवति । तथा च वल्लभदेवः— ‘असत्सङ्गात्पराभूति
याति पूज्योऽपि मानवः । लोहसङ्गाद्यतो वह्निस्ताड्यते
सुघनैर्धनैः ॥’ ।

नीवाटी.

मरणान्तः स्त्रीषु विश्वासः ॥

अथ स्त्रीषु विश्वासे कृते यद्भवति तदाह— मरणान्त
इति । स्त्रीषु विषये योऽसौ विश्वासः स मृत्युपर्यन्तो
भवति । तथा च विष्णुधर्म— ‘नीयमानः खगेन्द्रेण
नागः पौण्डरिकोऽब्रवीत् । स्त्रीणां (यो) गुह्यमाख्याति
तदन्तं तस्य जीवितम् ॥’ ।

नीवाटी.

त्रयीस्वरूपं त्रयीप्रयोजनं च

‘चत्वारो वेदाः, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिरिति षडङ्गानीतिहासपुराणमीमांसा-
न्यायधर्मशास्त्रमिति चतुर्दशविद्यास्थानानि त्रयी ॥

अथ त्रयाः स्वरूपमाह- चत्वार इति । गतार्थ-
मेतत् । नीवाटी.

त्रयीतः खलु वर्णाश्रमाणां धर्माधर्मव्यवस्था ॥

अथ त्रयीतो यज्जायते तदाह- त्रयीत इति । त्रयीतः
सकाशात् वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्राः, आश्रमाः
ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतयः, तेषां ये आचाराः
व्यवहाराः धर्माधर्मलक्षणास्तेषां या व्यवस्थितिः सा
ज्ञायते इति । तथा च शुकः- ‘मन्वाद्याः स्मृतयो याश्च
त्रय्यङ्गं ताः प्रकीर्तिताः । वर्णाश्रमाणामाचारस्तासु धर्माश्च
केवलम् ॥’ । नीवाटी.

स्वपक्षानुरागप्रवृत्त्या सर्वे समवायिनो लोक-
व्यवहारेष्वधिक्रियन्ते ॥

अन्यदपि त्रयीतो यद्भवति तदाह- स्वपक्षेति । यस्या-
स्त्रयीतः सकाशात् सर्वे समवायिनः लिङ्गिनः शैवबौद्ध-
कौलनास्तिकाः स्वपक्षानुरागप्रवृत्त्या निजदर्शनभक्तिसेवना-
लोकव्यवहारेष्वधिक्रियन्ते संबन्धानामागममनुभवन्ति (?),
नान्यं दर्शनधर्मे कुर्वन्ति । तथा च गुरुः- ‘पर-
दर्शनलिङ्गं च यत्र लिङ्गी समाश्रयेत् । देशे तत्र
हि रोगाः स्युः स च संयाति रौरवम् ॥’ ।

नीवाटी.

धर्मशास्त्राणि स्मृतयो वेदार्थसंग्रहाद्वेदा एव ॥

अथ स्मृतिवेदानां लक्षणमाह- धर्मशास्त्राणीति ।
यानि धर्मशास्त्राणि स्मृतयः प्रोच्यन्ते ताभिर्वेदार्थसंग्रहः
कार्यः । तस्मात्ता वेदा एव ज्ञातव्याः एवं निश्चयः । तथा
च गुरुः- ‘दुर्वैधांश्चरणान् ज्ञात्वा मन्दबुद्धि(भिः)रेव
यत् । तेषामर्थं समादाय मुनिभिः स्मृतयः कृताः ॥’ ।

नीवाटी.

(१) नीवा. ७।१-४१.

चातुर्वर्ण्यधर्माः

अध्ययनं यजनं दानं च विप्रक्षत्रियवैश्यानां
समानो धर्मः ॥

अथ विप्रक्षत्रियवैश्यानां धर्मः प्रोच्यते- अध्ययन-
मिति । विप्रादीनां त्रयाणां वर्णानां अध्ययनं वेदानाम्,
यजनं अग्निष्टोत्रादिकम्, स्वशक्त्या दानं सामान्यं तुल्यं
त्रिभिरपि कर्तव्यम् । तथा च हारीतः- ‘वेदाभ्यासस्तथा
यज्ञाः स्वशक्त्या दानमेव च । विप्रक्षत्रियवैश्यानां धर्मः
साधारणः स्मृतः ॥’ । नीवाटी.

त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

अथ क्षत्रियवैश्यानामपि ब्राह्मण्यं यद्भवति तदाह-
त्रय इति । यत् क्षत्रियवैश्ययोरपि ब्राह्मण्यमुक्तं तत्
पूर्वसूत्रापेक्षया, न तु जात्या । यदि पुनः क्षत्रियो वैश्यो
वा ब्राह्मणो भवति तदा श्रुतिस्मृतीनामप्रमाणता भवति,
तत्कथमुक्तमाचार्येण ? यतस्तेनैतदुक्तम्- अध्ययनं यजनं
दानं ब्राह्मणक्षत्रियविशां समानो धर्मः । एतदर्थमुक्तम् -
‘स्याध्यायो यजनं दानं विप्रवैश्यनराधिपैः । ब्राह्मणेन
तु कर्तव्यं याजनाध्यापनार्जनम् ॥’ । नीवाटी.

अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहो ब्राह्मणानामेव ॥

अथ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यब्राह्मणं केवलं ब्राह्मणानां यत्
भवति तदाह- अध्यापनमिति । ब्राह्मणानामयं विशेषो
यदध्यापनं कुर्वन्ति, तथा याजनं यजमानानाम्, तथा च
प्रतिग्रहमपि । एतत् कर्मत्रयं न क्षत्रियवैश्यानाम् ।
ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि । तथा च हारीतः- ‘यजनं
याजनं चैव पठनं पाठनं तथा । दानं प्रतिग्रहोपेतं षट्
कर्माणि द्विजन्मनाम् ॥’ । नीवाटी.

भूतसंरक्षणं शस्त्राजीवनं सत्पुरुषोपकारो दीनो-
द्धरणं रणेऽपलायनं चेति क्षत्रियाणाम् ॥

अथ क्षत्रियाणां यत्कर्म भवति तदाह- भूतेति ।
(भूतानां प्राणिनां संरक्षणम्, शस्त्रेण आजीवनम्,
सत्पुरुषाणां सज्जनानां उपकारः,) दीनाः अन्धपङ्गुरोगि-
पूर्वकाः, तेषामुद्धरणं निर्वाहणं यथा भवति तथा कार्यमिति
क्षत्रियाणां धर्मः । तथा च पाराशरः- ‘क्षत्रियेण मृगाः

पाल्याः शस्त्रहस्तेन नित्यशः । अनाथोद्धरणं कार्यं
साधूनां च प्रपूजनम् ॥ ’ । नीवाटी.

वार्ताजीवनमावेशिकपूजनं सत्रप्रपापुण्याराम-
दयादानादिनिर्माणं च विशाम् ॥

अथ वैश्यधर्मेमाह— वार्ताजीवनमिति । वैश्यानां
तावद्वाताजीवनम् । वार्ताशब्देन कृषिकर्मपशुपालनपूर्वकं
कर्म प्रोच्यते । तथा आवेशिकपूजनं अकपटं यज्ञाद्यम् ।
तथा सत्रप्रपापुण्यारामदयादानादिकर्माणि । सत्रं नित्यान्न-
दानं स्वशक्त्या, तथा प्रपा जलदानम्, पुण्यं धर्मक्रिया,
आरामः पुण्यादिसंजनना, एतेषां धर्माणां करणम् । तथा
च शुक्रः— ‘कृषिकर्म गवीरक्षा यज्ञाद्यं दम्भवर्जितम् ।
पुण्यानि सत्रपूर्वाणि वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥ ’ ।

नीवाटी.

त्रिवर्णोपजीवनं कारुकुशीलवकर्म पुण्यपुट-
वाहनं च शूद्राणाम् ॥

अथ शूद्रकर्माण्याह— त्रिवर्णं । ब्राह्मण-
क्षत्रियविशः, तेषामुपजीवनं शुश्रूषा । कारुशब्देन
नीचतमाः प्रजाः कथ्यन्ते, तेषां कर्म । कुशीलवाः
नर्तकादयश्चारणाः, तेषां कर्म कार्यम् । तथा पुण्यपुट-
वाहनं पुण्यपुटकाः भिक्षुकाः, तेषामुपसेवनं शूद्रैः
कार्यम् । तथा च पाराशरः— ‘वर्णत्रयस्य शुश्रूषा
नीचचारणकर्म च । भिक्षूणां सेवनं पुण्यं शूद्राणां न
विरुध्यते ॥ ’ ।

नीवाटी.

सकृत्परिणयनव्यवहाराः सच्छूद्राः ॥

अथ शूद्रा यादृशा भवन्ति तदाह— सकृदिति ।
ये सच्छूद्राः शोभनशूद्राः भवन्ति ते सकृत्परिणयनाः
एकवारं कृतविवाहाः, द्वितीयं न कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा
च हारीतः— ‘द्विभार्यो योऽत्र शूद्रः स्याद्वृषलः स हि
विश्रुतः । महत्त्वं तस्य नो भावि शूद्रजातिसमुद्भवः ॥ ’ ।

नीवाटी.

आचारानवद्यत्वं शुचिरुपस्करः शारीरी च
विशुद्धिः करोति शूद्रमपि देवद्विजतपस्विपरिकर्मसु
योग्यम् ॥

अथ शूद्रोऽपि देवद्विजादीनां शुश्रूषाया योग्यो यथा
भवति तथाऽऽह— आचरेति । यः शूद्रोऽपि स देवद्विज-

तपस्विशुश्रूषायोग्यः । यस्य किं शूद्रस्य ? आचारानवद्यत्वं
व्यवहारनिर्वच्यता, तथा उपस्करः गृहपात्रसमुदायः,
स शुचिः निर्मलः, तथा शरीरशुद्धिर्यस्य प्रायश्चित्तेन
कृता आसीत् । एषाऽपि शूद्रं करोति । किञ्चि-
शिष्टम् ? देवद्विजतपस्विभक्तियोग्यम् । तथा च
चारायणः— ‘गृहपात्राणि शुद्धानि व्यवहारः सुनिर्मलः ।
कायशुद्धिः करोत्येव योग्यं देवादिपूजने ॥ ’ ।

नीवाटी.

सर्ववर्णसाधारणा धर्माः

आनृशंस्यममृषाभाषित्वं परस्वनिवृत्तिरिच्छा-
नियमः प्रतिलोमाविवाहो निषिद्धासु च स्त्रीषु
ब्रह्मचर्यमिति सर्वेषां समानो धर्मः ॥

अथ सर्वेषां वर्णानां यः समानो धर्मस्तमाह—
आनृशंस्यमिति । आनृशंस्यं अक्रूरत्वम्, अमृषाभाषित्वं
सत्यवादिता, परस्वनिवृत्तिः अन्यायेन परार्थाग्रहणम्,
इच्छानियमः स्वेच्छाप्रवृत्तिव्रतम्, प्रतिलोमाविवाहः
स्वजातिसंबन्धः, निषिद्धासु च स्त्रीषु असतीषु विषये
ब्रह्मचर्यम्, इति समानः तुल्यः धर्मः सर्वेषां वर्णानाम् ।
तथा च भागुरिः— ‘दया सत्यमचर्यं च नियमः
स्वविवाहकम् । असतीवर्जनं कार्यं वर्णैः सर्वैरिती-
रितम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

आदित्यावलोकनवद्धर्मः खलु सर्वसाधारणो
विशेषानुष्ठाने तु नियमः ॥

अथ भूयोऽपि तुल्यधर्मे कृते विशेषमाह— आदित्ये-
ति । य एव पूर्वोक्तः सर्वेषां वर्णानां तुल्यो धर्मः (सः)
सर्वसाधारणः तुल्यः निश्चयेन । कथम् ? आदित्यावलोक-
नवत् । यथा आदित्यः सर्वैर्विप्रान्त्यजैरपि दृश्यते तथैव
धर्मः सर्वैरपि कार्यः । तथा विशेषानुष्ठाने तु नियमः परं
विशेषानुष्ठानं यद्वर्णानां तत्र नियमः । तत्र कार्यं
पूर्वैरात्मीयमनुष्ठानं यदुक्तं तत्कार्यमन्यत् । तथा च
नारदः— ‘यस्य वर्णस्य यत्प्रोक्तमनुष्ठानं महर्षिभिः ।
तत्कर्तव्यं विशेषोऽयं तुल्यधर्मो न केवलम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

यतिधर्मः

निजागमोक्तमनुष्ठानं यतीनां स्वी धर्मः ॥

अथ यतीनां यः स्वो धर्मस्तमाह— निजागमोक्तमिति । यतीनां लिङ्गिनां निजागमोक्तमनुष्ठानं कृत्यं यत् स धर्मः आत्मीय इति । तथा च चारायणः— 'स्वागमोक्तमनुष्ठानं यत्स धर्मो निजः स्मृतः । लिङ्गिनामेव सर्वेषां योऽन्यः सोऽधर्मलक्षणः ॥' ।

नीवाटी.

स्वधर्मव्यतिक्रमेण यतीनां स्वागमोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥

अथ यतीनां परागमानुष्ठानेन यद्भवति तदाह— स्वधर्मेति । निजदर्शनव्यतिक्रमेण धर्मविलोमतया सर्वेषां लिङ्गिनामात्मीयागमे यदुक्तं प्रायश्चित्तं (तत्) भवति । तथा च वर्गः— 'स्वदर्शनविरोधेन यो धर्माधर्ममाचरेत् । स्वागमोक्तं भवेत्तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥' ।

नीवाटी.

देवप्रतिष्ठा श्रद्धानुरोधेन

यो यस्य देवस्य भवेच्छ्रद्धावान् स तं देवं प्रतिष्ठापयेत् ॥

अथाभीष्टदेवप्रतिष्ठापनमाह— यो यस्येति । यः पुरुषः यस्य देवस्य श्रद्धावान् स तं देवं प्रतिष्ठापयेत् । तथा च भागुरिः— 'यस्योपरि भवेद्व्यक्तिर्विबुधस्य नृणामिह । स देवस्तैः प्रतिष्ठाप्यो नान्यः स्याच्छ्रेयसे यतः ॥' ।

नीवाटी.

अभक्त्या पूजोपचारः सद्यः शापाय ॥

अथाभक्त्या पूजितो देवो यत्करोति तदाह— अभक्त्येति । भक्तिं विना कृतोपचारः कृतपूजितविधानो देवः सद्यः तत्क्षणात् शापाय अनिष्टप्रदः भवति । तथा च बादरायणः— 'अभक्त्या पूजितो देवस्तत्क्षणे विघ्नमाचरेत् । तस्माच्छ्रद्धासमोपेतैः पूज्यो भक्त्या.....' ॥' ।

नीवाटी.

वर्णाश्रमाणां शुद्धिः

वर्णाश्रमाणां स्वाचारप्रच्यवने त्रयीतो विशुद्धिः ॥

अथ सर्वाश्रमवर्णानां यद्भवति प्रायश्चित्तं विशुद्धिर्भवति तदाह— वर्णाश्रमाणामिति । वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्राः,

आश्रमाः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतयः, तेषामेक-
तमस्यापि प्रच्यवने जात्यादिकविनाशे जाते त्रयीतः
वेदत्रयोक्तवचनात् विशुद्धिर्भवति वेदोक्तप्रायश्चित्ते कृते ।
तथा च चारायणः— 'वर्णाश्रमाणां नाशे तु जाते
जातिपूर्वके (?) । वेदत्रयोक्तवाक्येन तेषां शुद्धिः
प्रजायते ॥' ।

नीवाटी.

व्यनुसारेण राज्ञो धर्माः

स्वधर्मासंकरः प्रजानां राजानं त्रिवर्गेणोपसंघत्ते ॥

अथ प्रजानां भूपतेश्च त्रिवर्गप्रतिर्यथा भवति तथा-
ऽऽह— स्वधर्मेति । असंकरः अविश्रवः । केषाम् ?
स्वधर्माणाम् । कासाम् ? प्रजानाम् । उपसंघत्ते नियो-
जयति । कम् ? राजानम् । केन ? त्रिवर्गेण धर्मार्थि-
कामशब्देन । तथा च नारदः— 'न भूयाद्यत्र देशे
तु प्रजानां वर्णसंकरः । तत्र धर्मार्थिकामं च भूपतेः
संप्रजायते ॥' ।

नीवाटी.

स किराजा यो न रक्षति प्रजाः ॥

अथ राज्ञो राजत्वं यथा न भवति तदाह— स इति ।
स किराजा कुत्सितो राजा । स किंविशिष्टः स्यात् ?
यो न रक्षति पालयति । काः ? प्रजाः लोकान् । तथा च
व्यासः— 'यो न राजा प्रजाः सम्यग्भोगासक्तः प्ररक्षति ।
स राजा नैव राजा स्यात् स च कापुरुषः स्मृतः ॥' ।

नीवाटी.

स्वधर्ममतिक्रामतां सर्वेषां पार्थिवो गुरुः ॥

अथ स्वधर्ममतिक्रामतां पार्थिवो गुरुरित्याह— स्वधर्म-
मिति । स्वधर्ममतिक्रामतां परित्यजतां सर्वेषां वर्णाश्रमाणां
पार्थिवो गुरुः राजा निषेधयिता यथोचितधर्मेण । तथा
च भृगुः— 'उन्मत्तं (तु) यथा नाम महामन्तो निवार-
येत् । उन्मार्गेण प्रगच्छन्तं तद्वच्चैव जनं नृपः ॥' ।

नीवाटी.

परिपालको हि राजा सर्वेषां धर्मषष्ठान्शमवाप्नोति ॥

अथ पार्थिवस्य धर्मं परिपालयतो यद्भवति तदाह—
परिपालक इति । यो राजा धर्मविश्रवः रक्षति स सर्वेषां
वर्णाश्रमाणां धर्मस्य षष्ठान्शं प्राप्नोति । तथा च मनुः—
'वर्णाश्रमाणां यो धर्मं नश्यन्तं च प्ररक्षति । षष्ठान्शं

तस्य धर्मस्य स प्राप्नोति न संशयः ॥ ।

नीवाटी.

उच्छिषड्भागप्रदानेन तपस्विनोऽपि राजानं संभावयन्ति ॥

अथ भूयोऽपि राज्ञः परिपालनविषयं प्राह— उच्छेति । ये तपस्विनः वनवासिनः भवन्ति शिलोच्छिष्टा जीवन्ति, तेऽपि षड्भागं भूपतेः प्रयच्छन्ति । कस्मात् ? यतस्तेऽपि शिलोच्छिष्टं कुर्वाणाः सूक्ष्मजीवानां स्वेदजानां वधं कुर्वन्ति, ततः षड्भागं स्वधर्मस्य भूपतेः प्रयच्छन्ति, तेन च तेषां स दोषो न भवति । एवं तेषां षड्भाग-प्रदानम् । तेन भूपतेः रक्षा भवति । तथा च पाराशरः— ‘षड्भागं योऽत्र गृह्णाति कर्षुकीणां तपस्विनाम् । तान्न पालयते यश्च स तेषां पापभागभवेत् ॥’ ।

नीवाटी.

तस्यैतद्भूयाद्योऽस्मान् रक्षति ॥

अथ भूपतेस्तपस्विधर्मषड्भागेन गृहीतेन यद्भवति तदाह— तस्येति । तस्य भूपतेः श्रेयसः षड्भागो भूयात् योऽस्मान् रक्षति । यतस्ते मुनयः क्रियावसाने एवं वदन्ति— तस्य एतत् अस्य मदीयस्य षड्भागः स्यात् धर्मस्य योऽस्मान् रक्षति । एवं तस्मिन् तैः शिलोच्छिष्टिषड्भागः प्रदत्तो भवति । तथा च हारीतः— ‘मुनीनां वनसंस्थानां फलमूलशिनामपि । षड्भागं तपसस्तेषां राजा प्राप्नोति रक्षणात् ॥’ ।

नीवाटी.

तदमङ्गलमपि नामङ्गलं यत्रास्याऽऽत्मनो भक्तिः ॥

अथ मङ्गलामङ्गलविषये निश्चयमाह— तदमङ्गल-मपीति । तत् अमङ्गलमपि अनिष्टमपि मङ्गलं शुभप्रद-मिति । यतः श्रावकाणां क्षपणकदर्शनं श्वेतपटावलोकेन च कार्यारम्भेषु शुभावहं अन्येषाममङ्गलम् । एवं अन्येऽपि पदार्थाः काण्वज्जादयो ज्ञेयाः । तथा यदि प्रियतमा भवन्ति तद्दोषाय न भवन्ति । तथा च भागुरिः— ‘यद्यस्य वल्लभं वस्तु तच्चेदग्रे प्रयास्यति । कृत्यारम्भेषु तत्तस्य मुनिन्यमपि सिद्धिदम् ॥’ ।

नीवाटी.

संन्यस्ताग्निपरिग्रहानुपासीत ॥

अथ यत्पुरुषेण कर्तव्यं तदाह— संन्यस्तेति । संन्यस्ताः यतयः, अग्निपरिग्रहाः याज्ञिकाः, तानुपासीत सेवेत । कस्मात् ? यतस्ते परिणतबुद्धयो भवन्ति, पारत्रि-कोपदेशं प्रयच्छन्ति । अन्ये तु पुनः सेविताः स्वचेष्टिता-भिप्रायान् वदन्ति । तथा च वल्लभदेवः— ‘यादृक्षाणां शृणोत्यत्र यादृक्षांश्चावसेवते । तादृक्चेष्टो भवेन्मर्त्य-स्तस्मात् साधून् समाश्रयेत् ॥’ ।

नीवाटी.

स्नात्वा प्राग्देवोपासनान्न कंचन स्पृशेत् ॥

अथ स्नातेन यत्कर्तव्यं तदाह— स्नात्वेति । स्नानं कृत्वा गृहस्थेनामीष्टं मुक्त्वा नान्यत्किञ्चित्स्पृश्यम्, यतोऽनिष्टस्पर्शनात् श्रेयो नश्यति । तथा वर्गः— ‘स्नात्वा त्वभ्यर्चयेद्देवान् वैश्वानरमतः परम् । ततो दानं यथा-शक्त्या दत्त्वा भोजनमाचरेत् ॥’ ।

नीवाटी.

देवागारे गतः सर्वान् यतीनात्मसंबन्धिनीर्जरीः पश्येत् ॥

अथ देवाश्रयगतेन गृहस्थेन यत्कर्तव्यं तदाह— देवागार इति । देवागारं देवायतनम्, तत्र गतो गृहस्थस्तत्रस्थान् सर्वान् यतीन् तापसान् पश्येत् प्रणमे-दित्यर्थः । आत्मसंबन्धिनीर्या जरतीः वृद्धाः स्त्रियस्ताः प्रणमेत् । तथा च हारीतः— ‘देवतायतने गत्वा सर्वान् पश्येत् स्वभक्तितः । तत्राऽऽश्रितान् यतीन् पश्चात्ततो वृद्धाः कुलस्त्रियः ॥’ ।

नीवाटी.

देवाकारोपेतः पाषाणोऽपि नावमन्येत तत्किं पुनर्मनुष्यः ? राजशासनस्य मृत्तिकायामिव लिङ्गिषु को नाम विचारो यतः स्वयं मलिनो खलः प्रवर्ध-यत्येव क्षीरं घेनूनाम् । न खलु परेषामाचारः स्वस्य पुण्यमारभते किंतु मनोविशुद्धिः ॥

गतार्थमेतत् ।

नीवाटी.

दीना प्रकृतिः प्रायेण ब्राह्मणानाम् ॥

बलात्कारस्वभावः क्षत्रियाणाम् ॥

निसर्गतः शाठ्यं किरातानाम् ॥

ऋजुवक्रशीलता सहजा कृषीवलानाम् ॥

अथ विप्रादीनां स्वभावमाह— दीनेति । गतार्थमेतत् ।

नीवाटी.

दानावसानः कोपो ब्राह्मणानाम् ॥

प्रणामावसानः कोपो गुरुणाम् ॥

प्राणावसानः कोपो क्षत्रियाणाम् ॥

प्रियवचनावसानः कोपो वणिग्जनानाम् ॥

विश्वस्तैः सह व्यवहारो वणिजां निधिः ॥

अथ विप्रादीनां यथा कोपोपशमो भवति तथाऽऽह—
दानावसान इति । ब्राह्मणानां यः कोपः स दानावसानः ।
प्रकुपितस्यापि विप्रस्य यदि भोजनाद्यं (कोपाहं ?) किंचि-
त्प्रदीयते तत्सद्यः कोपो विनश्यति । तथा च गर्गः—
'सूर्योदये यथा नाशं तमः सद्यः प्रयात्यलम् । तथा
दानेन लब्धस्य कोपो विप्रस्य गच्छति ॥ दुर्जने
सुकृतं यद्वत्कृतं याति च संक्षयम् । तद्वत्कोपो गुरुणां स
प्रणामेन प्रणश्यति ॥ उदुम्बरफलानां च यद्वद्वीजं
प्रणश्यति । फलेन सहितं तद्वत्कोपो भूपस्य तत्समः ॥
यथा प्रियेण दृष्टेन नश्यति व्याधिवियोगजः । प्रियालपेन
तद्वद्वणिजां नश्यति ध्रुवम् ॥ विश्वस्तैर्मित्रवर्गैश्च
व्यवहारस्तु यो भवेत् । वणिजां स निधिः प्रोक्तः
शुद्धहेममयो ग्रहः ॥' । तथा च वल्लभदेवः— 'द्वे
मानेऽभीष्टवाणिज्यं गान्धिकं पण्यगोष्ठिकम् । निक्षेपः
ऋयमिथ्या च वणिजां निधयोऽत्र षट् ॥ पूर्णापूर्णे
माने परिचितजनक्रयो मिथ्या । वणिग्जनो विकोटीशः
कुर्वते नात्र संदेहः ॥ निक्षेपे गृहपतिते श्रेष्ठी
स्तौतीष्टदेवतां नित्यम् । निक्षेपोऽसौ प्रियते तुभ्यं
दास्यामि चाभीष्टम् ॥ गोष्ठिककर्मणि युक्तः श्रेष्ठी
चिन्तयति चेतसा दृष्टः । वसुधा वसुसंपूर्णा मयाऽद्य
लब्धा किमन्येन ॥ पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः
काञ्चनादिभिः । श्रेष्ठी प्रोवाच पुत्राणां यत्रैकेन शते
भवेत् ॥' ।

नीवाटी.

वैश्यानां समुद्धारकप्रदानेन कोपोपशमः ॥

अथ वैश्यानां यथा कोपोपशमो भवति तथाऽऽह—
वैश्यानामिति । वैश्यानां कर्षकाणां उद्धारकदानं कोपोप-
शमाय । तथा च भृगुः— 'अपि चेतैवत्रिको वैरो विशां
कोपं प्रजायते । उद्धारकप्रलाभेन निःशेषो विलयं
ब्रजेत् ॥' ।

नीवाटी.

दण्डभयोपधिभिर्वशीकरणं नीचजात्यानाम् ॥

अथ नीचजात्यानां यथा कोपोपशमो भवति तदाह—
दण्डेति । नीचजात्यानां चातुर्वर्ण्याधःस्थितानां रजकादीनां
कोपोपशमाय । किम् ? वशीकरणं दण्डभयं रौद्रभयम् ।
तथा च गर्गः— 'सर्वेषां नीचजात्यानां यावन्नो दर्शये-
द्भयम् । तावन्नो वशमायान्ति दर्शनीयं ततो भयम् ॥' ।

नीवाटी.

वार्तालक्षणम्

'कृषिः पशुपालनं वणिज्या च वार्ता वैश्यानाम् ॥

अथ वार्तासमुद्देशो लिख्यते । तत्रादावेव वार्तास्वरूप-
माह— कृषिरिति । यत् कृषिकर्म तथा पशुपालनं च
वणिज्या च वणिक्क्रिया सा वार्ता कथ्यते ।

नीवाटी.

वार्तासमृद्धौ उचिता राजधर्माः

वार्तासमृद्धौ सर्वाः समृद्धयो राज्ञः ॥

अथ वार्तायां वृद्धिं गतायां राज्ञो देशे यद्भवति
तदाह— वार्तेति । यत्र राष्ट्रे कृषिकर्म प्रवर्तते शारद-
ग्रेष्मिकम्, तथा पशवः चतुष्पादाद्याः पुष्टिं यान्ति, न-
चौरादिभिः हियन्ते, तथा वणिजां व्यवहारो विघ्नरहितः
प्रवर्तते, तत्र भूपतेर्हस्त्यश्वहिरण्यादिकमसंख्यं भवति ।
तत्प्रभावात्सर्वाः समृद्धयो धर्मार्थकामलक्षणा भवन्ति ।
तथा च शुक्रः— 'कृषिद्वयं वणिज्याश्च यस्य राष्ट्रे
भवन्त्यमी । धर्मार्थकामा भूपस्य तस्य स्युः संख्यया
विना ॥' ।

नीवाटी.

तस्य खलु संसारसुखं यस्य कृषिर्धेनवः शाक-
वाटः सद्गन्धुदपानं च ॥

अथ गृहस्थस्य संसारसुखं यथा भवति तथाऽऽह—
तस्येति । तस्य गृहस्थस्य खलु निश्चयेन सुखं भवति ।
यस्य किम् ? यस्य गृहे सदैव कृषिकर्म क्रियते, तथा
धेनवः महिष्यः भवन्ति, शाकवाटो व्यञ्जनार्थं भवति,
तथा उदपानं कृषिका स्यात् । तथा च शुक्रः— 'कृषिगो-
शाकवाटाश्च जलाश्रयसमन्विताः । गृहे यस्य भवन्त्येते
स्वर्गलोकेन तस्य किम् ॥' ।

नीवाटी.

विसाध्यराज्ञस्तन्त्रपोषणे नियोगिनामुत्सवो
महान् कोशक्षयः ॥

अथ विसाध्यराज्ञो यद्भवति तदाह- विसाध्येति ।
यो राजा तन्त्रपोषणे नित्यं विसाधनं करोति, तस्य
नियोगिनां कर्माधिष्ठितानां महानुत्सवः वृद्धापनकं (?)
भवति, यतः ते वित्तं भक्षयन्ति । तस्य राज्ञः पुनः
कोशक्षयो भवति । तथा च नारदः- ' श्रीभ्यो शरदि यो
नाभं संयुहति महीपतिः । नित्यं मूत्येन युहति तस्य
कोशक्षयो भवेत् ॥ ' । नीवाटी.

नित्यं हिरण्यव्ययेन मेरुरपि क्षीयते ॥

अथ तस्य भूपतेर्नित्यं व्ययेनाऽऽगतिं विना यथा
कोशक्षयो भवति तदाह- नित्यमिति । यो नित्यं व्ययं
करोति, न किञ्चिदुपार्जयति, तस्य सुमहानपि कोशः शनैः
शनैः क्षयं याति । आस्तां तावत्कोशः, मेरुरपि नित्यं
हिरण्यव्ययेन स्वल्पेनापि क्षयं याति । तस्मादायानुरूपो
व्ययः कार्यः । तथा च शुक्रः- ' आगमे यस्य चत्वारि
निर्गमे सार्धपञ्चमः । स दरिद्रत्वमाप्नोति वित्तेशोऽपि
स्वयं यदि ॥ ' । नीवाटी.

तत्र सदैव दुर्भिक्षं यत्र राजा विसाधयति ॥

अथ राज्ञो विसाधनव्ययस्य यद्भवति तदाह- तत्रेति ।
यत्र राजा नित्यमेवाभ्रं विसाधयति तत्र सदैव दुर्भिक्षम्,
यतः प्रभूतेनान्नेन तत्र पोषणं भवति ततो दुर्भिक्षं जायते ।
तस्माद्भूमजा प्रभूतो धान्यसंग्रहः कार्यः । तथा च
नारदः- ' दुर्भिक्षेऽपि समुत्पन्ने यत्र राजा प्रयच्छति ।
निजार्थेण निजं सस्यं तदा लोको न पीड्यते ॥ ' ।
नीवाटी.

समुद्रस्य पिपासायां कुतो जगति जलानि ॥

अथ राज्ञोऽर्थतृष्टेर्यद्भवति तदाह- समुद्रस्येति । एत-
त्किल श्रूयते- समुद्रे नवनदीशतैः सह गङ्गा प्रविशति
तथा सिन्धुश्च । एवं सोऽष्टादशभिः शतैर्नदीनां
गतपिपासो न भवति । यदा तु तस्याभ्यधिका तृड्
भवति, तदा कुतोऽन्यानि जलानि विद्यन्ते तदर्थम् ?
एवं राज्ञोऽपि यदा तु षड्भागान्भ्यधिकस्तुष्टिं करोति
तदा कुतो राष्ट्रे वित्तानि ? तद्वेषेण राष्ट्रं प्रणश्यति, ततो

राज्यं च । तथा च शुक्रः- ' षड्भागान्भ्यधिको दण्डो
यस्य राज्ञः प्रतुष्ट्ये । तस्य राष्ट्रं क्षयं याति राज्यं च
तदनन्तरम् ॥ ' । नीवाटी.

स्वयं जीवधनमपश्यतो महती हानिर्मन-
स्तापश्च क्षुत्पिपासाप्रतीकारात्पापं च ॥

अथ राज्ञः स्वयं जीवधनमपश्यतो यद्भवति तदाह-
स्वयमिति । जीवधनशब्देन गोमहिष्यादिकं कथ्यते ।
तत्स्वयमपश्यतः स्वामिनो महती हानिर्भवति, तथा
मृतैर्मनस्तापो भवति, तेषां बुभुक्षापिपासाप्रतीकारात्
तस्य पापं भवति । ततः स्वामिना जीवधनं स्वयं निरी-
क्षणीयम् । तथा च शुक्रः- ' चतुष्टयादिकं सर्वं स स्वयं
यो न पश्यति । तस्य तन्नाशमभ्येति ततः पापमवाप्नु-
यात् ॥ ' । नीवाटी.

वृद्धबालव्याधितक्षीणान् पशून् बान्धवानिव
पोषयेत् ॥

अथ स्वामिना यत्कर्तव्यं तदाह- वृद्धेति । वृद्धान्
अनाथान् बालान् मातृपितृविहीनान् व्याधिग्रस्तान्
अशरणान् तथा क्षीणान् दुर्बलान् पशून् दृष्ट्वा
सुबान्धवानिव पोषयेत् स्वार्थम् । तथा च व्यासः-
' अनाथान् विकलान् दीनान् क्षुत्परीतान् पशूनपि ।
दयावान् पोषयेद्यस्तु स स्वर्गं मोदते चिरम् ॥ ' ।
नीवाटी.

अतिभारो महान् मार्गश्च पशूनामकाले मरण-
कारणम् ॥

अथ पशूनामकालमरणं यथा भवति तदाह-
अतिभार इति । पशूनां वृषाश्वगजानां योऽसौ प्रभूतो
भारः प्रभूतमार्गगमनं च अकाले अप्रस्तावे अवेलायां
तेषां मृत्युकारणं मृत्युसमयः । तथा च हारीतः-
' अतिभारो महान् मार्गः पशूनां मृत्युकारणम् । तस्मा-
दर्हभावेन (?) दह्रेण भारेण) मार्गेणापि प्रयोजयेत् ॥ ' ।
नीवाटी.

शुल्कवृद्धिर्वलात्पण्यग्रहणं च देशान्तरभाण्डा-
नामप्रवेशे हेतुः ॥

अथ देशान्तराभाण्डानि यथा नाऽऽगच्छन्ति तदाह-
शुल्कवृद्धिरिति । यत्र स्थाने शुल्कवृद्धिः प्रभूतधनग्रहणं

तथा च बलात्कारेणाप्यमूल्यं दत्त्वा भाण्डं गृह्यते, तत्र भाण्डं देशान्तरात् प्रविशति । तथा च शुक्रः— 'यत्र गृह्णन्ति शुल्कानि पुरुषा भूपयोजिताः । अर्थहानिं च कुर्वन्ति तत्र नायाति विक्रयाम् (? कयी) ॥ ' ।

नीवाटी.

काष्ठपात्र्यामेकदैव पदार्थो रच्यते ॥

भूयोऽपि भाण्डं नाऽऽगच्छति तन्निर्देशनमाह— काष्ठेति । काष्ठपात्री काष्ठदण्डिका या भवति तस्यामेकः पदार्थो रच्यते, न द्वितीयः । एवं यत्र स्थानेऽधिकं शुल्कं गृह्यते, तथा बलात्कारेणार्थहानिः क्रियते राजपुरुषैः, तत्र भाण्डविक्रेता भूयो न स आगच्छति । तथा च शुक्रः— 'शुल्कवृद्धिर्भवेद्यत्र बलान्मूल्यं निपात्यते । स्वप्नेऽपि तत्र न स्थाने प्रविशेद्भाण्डविक्रीयी ॥ ' ।

नीवाटी.

तुलामानयोरव्यवस्था व्यवहारं दूषयति ॥

अथ स्थाने व्यवहारदूषणं यथा भवति तदाह—तुलेति । तुला प्रसिद्धा, मानं कुडवादि, तयोरव्यवस्था अयथोचितकरणम्, गुरुलघुत्वेन यत्र वाणिज्यं करोति, तत्र व्यवहारः साधूनां नश्यति । तथा च वर्गः— 'गुरुत्वं च लघुत्वं च तुलामानसमुद्भवम् । द्विप्रकारं भवेद्यत्र वाणिज्यं तत्र नो भवेत् ॥ ' ।

नीवाटी.

वाणिगजनकृतोऽर्थः स्थितानागन्तुकांश्च पीडयति ॥

अथ वाणिगजनकृतस्यार्थस्य यद्भवति तदाह—वाणिगजनेति । स्थितान् तत्स्थाननिवासिनः, आगन्तुकान् अन्यतोऽभ्यागतान् सर्वान् पीडयति निर्धनान् करोति । कोऽसौ ? अर्थः । किंविशिष्टः ? वाणिगजनकृतः । यद्येवं तर्हि किं क्रियते ? देशकालभाण्डापेक्षया नृपपञ्चकुलकृतोऽत्रस्थानामागन्तुकानां निरपवादो भवति । तथा च हारीतः— 'वाणिगजनकृतो योऽर्थोऽनुज्ञातश्च नियोगिभिः । भूपस्य पीडयेत्सोऽत्र तत्स्थानागन्तुकानपि ॥ ' ।

नीवाटी.

देशकालभाण्डापेक्षया यो वार्थो भवेत् ॥

अथ अर्थविषये नियममाह— देशकालेति । देशापेक्षया तत्र देशे तस्य भाण्डस्योत्पत्तिर्जाता न वेति । कालशब्देनात्र समयः कथ्यते, स होयः । अत्र समये

चास्य भाण्डस्य प्रवेशो देशान्तराज्जातो न वेति । एषा देशकालापेक्षया अनया वार्थसास्यता । नीवाटी.

पण्यतुलामानवृद्धौ राजा स्वयं जागृयात् ॥

अथ पण्यतुलामानविषये वाणिगजनस्य भूभुजा यत् कृत्यं तदाह— पण्यतुलेति । पण्यशब्देन भाण्डविषयेन कथ्यते (?) । तत्र वाणिजो विकृतिं कुर्वन्ति, स्वल्पमूल्यं तत्सदृशं भाण्डं मिश्रतां नयन्ति । तथा तुलाद्वयं कुर्वन्ति मानद्वयं च । तत्सर्वं राजा तेषां बोद्धव्यम् । तथा च शुक्रः— 'भाण्डसङ्गात्तुलामानाद्वीनाधिक्याद्वणिगजनाः । वञ्चयन्ति जनं मुग्धं तद्विज्ञेयं महीभुजा ॥ ' ।

नीवाटी.

न वाणिगभ्यः सन्ति परे पश्यतोहराः ॥

अथ भूभुजा वाणिगजनस्य यतः सावधानेन भवितव्यं तदर्थमाह— नेति । वाणिगभ्यः किराटेभ्यः परे अन्ये न सन्ति न विद्यन्ते । के ते ? पश्यतोहराः चौराः । ये सत्यचौरा भवन्ति ते परोक्षं हरन्ति, एते पुनः किराटा-श्चौराः प्रत्यक्षं प्रेक्षमाणस्य कूटमानतुलामिथ्याक्रियादिभिर्हरन्ति । तथा च वल्लभो देवः— 'मानेन किञ्चिन्मूल्येन किञ्चित्तुल्याऽपि किञ्चित्कल्याऽपि किञ्चित् । किञ्चित् किञ्चित् ग्रहीतुकामाः प्रत्यक्षचौरा वाणिजो नराणाम् ॥ ' ।

नीवाटी.

स्पर्धया मूल्यवृद्धिर्भाण्डेषु राज्ञो यथोचितं मूल्यं विक्रेतुः ॥

अथ स्पर्धया परस्परं यत्र किराटा मूल्यवृद्धिं कुर्वन्ति तदाह— स्पर्धयेति । यत्र भाण्डे विक्रयार्थमागता वाणिगजनाः स्पर्धयाऽधिकं मूल्यं कुर्वन्ति, तत्र प्रसिद्धमूल्यादप्यधिकं भवति, तत् भूपतेः प्रसिद्धमूल्यं च विक्रेतुः । तथा च हारीतः— स्पर्धया विहितो मूल्यो भाण्डस्याप्यधिकं च यत् । मूल्यं भवति तद्राज्ञो विक्रेतुर्वर्धमानकम् ॥ ' ।

नीवाटी.

अल्पद्रव्येण महाभाण्डं गृह्यतो मूल्याविनाशेन तद्भाण्डं राज्ञः ॥

अथाल्पमूल्येन भाण्डं गृह्यतो यद्भवति तदाह— अल्पद्रव्येणेति । महाभाण्डं उत्तमं वस्तु चौराद्यैर्मुग्धैर्वा स्वल्पमूल्येन यद्दत्तं तद्भाण्डं भूपस्य भवति । परं यन्मूल्यं केन-

चिद्वत्तं तस्याविनाशः । कोऽर्थः ? तत्तस्य देयमित्यर्थः ।
तथा नारदः- ‘भाण्डं चौरादिभिर्दत्तं मुग्धैर्वाऽल्पघनेन
यत् । तद्भाण्डं भूपतेः कृत्स्नं ग्रहीतुर्मूल्यमेव च ॥ ’ ।

नीवाटी.

अन्यायोपेक्षा सर्वं विनाशयति ॥

अथान्यायमुपेक्षमाणस्य नृपतेर्यद्भवति तदाह- अन्या-
योपेक्षेति । यो राजा अन्यायान् वर्तमानान् उपेक्षते
अन्यायकारिणां निग्रहं न करोति, तस्य सर्वं राज्यं
विनश्यति । तथा च शुक्रः- ‘अन्यायान् भूमिपो यत्र
न निषेधयति क्षमी । तस्य राज्यं क्षयं याति यद्यपि
स्यात् क्रमागतम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

**चौरचरदमनपधमनराजवल्लभाटविकतलाराक्ष-
शालिकनियोगिग्रामकूटवार्द्धुषिका हि राष्ट्रस्य
कण्टकाः ॥**

अथ राष्ट्रस्य ये शत्रवो भवन्ति तानाह- चौरैति ।
चौराः प्रसिद्धाः, चरटाः ये भूभुजा निःसारिताः,
मनपाः मापकारकाः, धमनाः ग्राहकभाण्डपतेर्मूल्यनिर्णय-
कारकाः, राजवल्लभाः प्रसिद्धाः, आटविकाः अरण्य-
निवासिनः, तलाराः स्थानरक्षायां नियोजिताः, अक्ष-
शालिकाः कटकशालिकाः, नियोगिकाः राजाधिकारिकाः,
ग्रामकूटाः बलाधिकाः, वार्द्धुषिकाः येऽन्नसंग्रहं कृत्वा
दुर्भिक्षं वाञ्छन्ति, एते सर्वे राष्ट्रस्य कण्टकाः देशस्य
शत्रुभूताः सामादिभिरुपायैः राष्ट्रमुपद्रवन्ति, तस्मात्
भूभुजा नोपेक्षितव्याः । तथा च गुरुः- ‘चौरादिकेभ्यो
दृष्टेभ्यो यो न राष्ट्रं प्ररक्षति । तस्य तन्नाशमायाति यदि
स्यात्पितृपैतृकम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

**प्रतापवति राज्ञि निष्ठुरे सति न भवन्ति
राष्ट्रकण्टकाः ॥**

अथ यादृशे राज्ञि राष्ट्रकण्टका न भवन्ति तदाह-
प्रतापवतीति । यत्र राष्ट्रे राजा प्रतापी बहुपुण्यो भवति
तथा आज्ञया निष्ठुरो नीतिकर्ता च, तत्रैते राष्ट्रकण्टका
न भवन्ति । तथा च व्यासः- ‘यथोक्तनीतिनिपुणो
यत्र देशे भवेन्नृपः । सप्रतापो विशेषेण चौराद्यैर्न स
पीड्यते ॥ ’ ।

नीवाटी.

**अन्यायवृद्धितो वार्द्धुषिकास्तन्त्रं देशं च
नाशयन्ति ॥**

अथान्यायवृद्ध्या वार्द्धुषिका (भवन्ति ?) देशस्य
यत्कुर्वन्ति तदाह- अन्यायेति । वार्द्धुषिकाः पूर्वोक्ताः
श्रानीतिवृद्धितः श्रिताः सन्तः तन्त्रं राष्ट्रश्चतुष्पदादिकं
तथा देशं नाशयन्ति । तेषामन्यायवृद्धिः पार्थिवेन
रक्षणीया । तथा च भृगुः- ‘यत्र वार्द्धुषिका देशं
अनीत्या वृद्धिमाययुः । सर्वलोकक्षयस्तत्र तिरश्चां च
विशेषतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

कार्याकार्ययोर्नास्ति दाक्षिण्यं वार्द्धुषिकानाम् ॥

अथ तेषां दाक्षिण्यरहितानां यद्भवति तदाह-
कार्येति । नास्ति न विद्यते । किं तत् ? दाक्षिण्यं लज्जा-
स्पदम् । कयोर्विषये ? कृत्याकृत्ययोः । यदि तदर्थं कृत्यं
वस्तु क्रियते उपकारलक्षणं तदपि दाक्षिण्यं न कुर्वन्ति ।
अथवा तदर्थमकृत्यं क्रियते तदपि दाक्षिण्यं न कुर्वन्ति ।
तथा च हारीतः- ‘वार्द्धुषिकस्य दाक्षिण्यं विद्यते न
कथंचन । कृत्याकृत्यं तदर्थं च कृतैः संख्यविवर्जितैः ॥ ’ ।

नीवाटी.

अप्रियमप्यौषधं पीयते ॥

अथ पुरुषेण स्वशरीररक्षार्थं यत्कृत्यं तदाह- अप्रिय-
मिति । किल औषधं क्वाथादिकं यद्यप्रियं भवति कटुकं
तथापि पीयते येनारोगं शरीरं भवति, तथाऽन्यैरपि
पदार्थैर्धर्मार्थकामादिभिर्यथा शरीरस्वारोगता भवति
तथा कार्यम् । तथा च वर्गः- ‘धर्मार्थकामपूर्वैश्च
भेषजैर्विविधैरपि । यथा सौख्यादिकं पश्येत्तथा कार्यं
विपश्चिता ॥ ’ ।

नीवाटी.

अहिदृष्टा स्वाङ्गुलिरपि च्छिद्यते ॥

अथ तस्यैव पूर्वसूत्रस्य प्रतिष्ठामाह- अहिदृष्टेति ।
यतो निर्मूल्यौषधैर्महावैः (?) गृह्णति अर्थक्षयो भवति,
जिह्वाया असंतोषो भवति, तथा धर्मार्थकामैरनुगतैरपि
वित्तक्षयो भवति, तथा मनसोऽसंतोषो भवति । तत्
कस्मादेतत्कृतं तदत्र विषये दृष्टान्तमाह- यथाऽहिदृष्टा
अङ्गुलिः शरीररक्षार्थं व्यथामप्यधिकां करोति तथापि
छिद्यते- त्यज्यते, एवं शरीररक्षार्थेऽर्थस्य तृष्णा न

कार्यं । शरीरेण विद्यमानेन भूयोऽप्यर्थसंपत्तिर्भवति ।
 तथा अहिदष्टाङ्गुलित्यागाच्छरीरं भवति । उक्तं च—
 'शरीरायै न तृष्णा च प्रकर्तव्या विचक्षणैः । शरीरेण
 सता वित्तं लभ्यते न तु तद्धनैः ॥' ।

नीवाटी.

* 'चिकित्सागम इव दोषविशुद्धिहेतुर्दण्डः ॥
 यथादोषं दण्डप्रणयनं दण्डनीतिः ॥

* व्याख्यानं 'राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च'
 इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृ. ७७८) द्रष्टव्यम् ।
 (१) नीवा. ९।१-२.

इन्द्रियजयः

गौतमः

शुद्धः संयतेन्द्रियश्च राजा

शुचिर्जितेन्द्रियः ॥

जितेन्द्रियः मृगयादिव्यसनरहितः ।

मभा.

महाभारतम्

कारणं राज्यस्यैयस्य जितेन्द्रियता

न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमभीयादीर्घमन्तरम् ।

विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥

दीर्घमन्तरं चिरकालम् ।

नीटी.

इन्द्रियजयः महीजयस्य राज्यरक्षणस्य च कारणम्

कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।

तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥

लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतदुत्तमभिः ।

राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥

इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।

इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥

महत् राज्यम् । 'महद्राज्यविशालयोः' इति विश्वः ।

नीटी.

अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।

अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥

अविधेयानि अवशीकृतानि । व्यापादयितुं हन्तुम् ।

नीटी.

अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।

अजितात्माऽजितात्मायः सोऽवशः परिहीयते ॥

(१) गौध. ११४.

(२) भा. ५।१२७।२२ ; भाम. ५।१२९।२३.

(३) भा. ५।१२७।२३-२६ ; भाम. ५।१२९।२४

-२७.

(४) भा. ५।१२७।२७ ; भाम. ५।१२९।२८

अजितात्मा (अभिज्ञान् वा).

आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।

ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥

वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।

परीक्ष्यकारिणं धीरमेत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥

क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।

कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥

क्षुद्राक्षेण सूक्ष्मच्छिद्रेण ।

नीटी.

याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।

विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥

अनुपरागस्य अनासक्तस्यापि कामक्रोधौ स्वर्गनिरोधका-

वित्यर्थः ।

नीटी.

कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।

सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीममिजायते ॥

अभिजायते शास्तीत्यर्थः ।

नीटी.

सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्मृषः ।

ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥

कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।

स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥

यः कामेन अभिभूतः क्रोधाद्वा अभिभूतः मिथ्या

कपटेन वाऽभिभूतः प्रतिपद्यते ईप्सितार्थादीन्, तस्य

सहाया न भवन्तीत्यर्थः ।

नीटी.

(१) भा. ५।१२७।२८ ; भाम. ५।१२९।२९ देश-
रूपेण यो जयेत् (द्वेष्ट्यरूपेण योजयेत्).

(२) भा. ५।१२७।२९-३० ; भाम. ५।१२९।३०
-३१.

(३) भा. ५।१२७।३१ ; भाम. ५।१२९।३२
स्यापिदधु (स्य पिदधु).

(४) भा. ५।१२७।३२-३४ ; भाम. ५।१२९।३३
-३५.

आत्मजयः शत्रुजयकारणम्

'आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥

आत्मा चित्तम् ।

नीटी.

'एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।
जितेन्द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥

पञ्चवर्गः श्रोत्रादिः ।

नीटी.

'आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् ।
विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥

राज्ञा स्वचित्तं जिवैव प्रजाः शास्याः । अन्यथा ता
एवैनमुपहसन्तीत्याह- आत्मानमिति ।

नीटी.

'आत्मैवाऽऽदौ नियन्तव्यो दुष्कृतं

संनियच्छता ॥

'इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत् परिपालय ।
हिताय वै भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा ॥

'संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
स श्रियो भाजनं राजन् यश्चाऽऽपस्तु न मुह्यति ॥

'अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणाममीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥

(१) भा. १२।६९।४; भाम्.

(२) भा. १२।६९।५; भाम्.

(३) भा. १२।२५९।२७; भाम्. १२।२६७।२७.

(४) भा. १२।२५९।२९; भाम्. १२।२६७।२९.

(५) भा. १५।९।१३; भाम्. १५।५।१३ हिताय
वै (हितायैव); रा. ९ च (तु) पालय (पालयेत्)
शेषं भामवत्.

(६) भा. ५।३७।४७; भाम्. ५।३७।५१; राक.

१५० क्रोध (काम) यश्चाऽऽपस्तु (पश्चाद्यस्तु); रा. १३३

१३३ यो वेगमु (योगेन उ) शेषं राकवत्.

(७) भा. ५।३४।६१; भाम्. ५।३४।६३; राक.

१५० श्यते हि (श्यतीह); रा. १३३ राकवत्.

वाल्मीकिरामायणम्

इन्द्रियजयः श्रेयान्

'कामतस्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ।

गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥

भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

विद्याप्राप्तेः कारणं शास्त्रानुष्ठानकार्यं च इन्द्रिय-

जयः राज्ञो रक्षणाय राज्यरक्षणाय च

'विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः कामक्रोधलोभ-
मानमदहर्षत्यागात् कार्यः । कर्णत्वगक्षिजिह्वा-
घ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्ति-
रिन्द्रियजयः शास्त्रार्थानुष्ठानं वा । कृत्स्नं हि
शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः ॥

विद्याविनयहेतुः विद्यासंस्कारकारणम् । कामेति ।
परस्त्रीविषयोऽभिलाषः कामः, हिंसाप्रवर्तकश्चित्तविकारः
क्रोधः, परद्रव्येच्छा लोभः, बालिश्यादात्मन्यनुपमत्व-
बुद्धिः मानः, धनविद्यादिप्रभवो गर्वो मदः, इष्टार्थ-
प्राप्त्युपभोगजन्या प्रीतिर्हर्षः । षडेते शत्रव इत्युच्यन्ते ।
एषां त्यागात् वर्जनात् । अविप्रतिपत्तिः स्वत एवा-
विरुद्धा प्रवृत्तिः । शास्त्रार्थानुष्ठानं शास्त्रार्थेषु उपादेयत्वेन
शास्त्रतोऽवगतेषु शब्दस्पर्शादिषु अनुष्ठानं प्रवृत्तिनियमः ।
कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजय इति अनुष्ठेयतया शास्त्रेण
प्रतिपाद्यमानः सर्वोऽर्थः इन्द्रियजयस्य कारणमित्यर्थः ।
कारणे कार्योपचारः ।

श्रीमूल.

तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियश्चातुरन्तोऽपि राजा
सद्यो विनश्यति । यथा दाण्डक्यो नाम भोजः
कामाद्ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानः सबन्धुराष्ट्रो
विननाश करालश्च वैदेहः, कोपाज्जनमेजयो
ब्राह्मणेषु विक्रान्तस्तालजङ्घश्च भृगुषु, लोभादैल-

(१) वारा. २।५।२७-२८ कामतस्त्वं (कामं च त्वं)
गुणवत्यपि तु स्नेहात् (गुणवत्त्वात्पितुस्नेहात्); वाराकु-
२।३।४१-४२.

(२) कौ. १।६.

आतुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः सौवीरश्चाजबिन्दुः, मानाद्रावणः परदारानप्रयच्छन्दुर्योधनो राज्यादंशं च, मदाङ्गुभोद्भवो भूतावमानी हैहयश्चाजुनः, हर्षाद्वातापिरागस्त्यमत्यासादयन् वृष्णिषंघश्च द्वैपायनमिति ॥

तद्विरुद्धवृत्तिः शास्त्रविरुद्धानुष्ठानः । चातुरन्तोऽपि, चातुरन्ता चतुःसमुद्रपर्यन्ता भूमिः, तस्या इश्वरोऽपि । तत्र कामादिषु एकैकेन विनष्टेषु द्वौ द्वौ निदर्शयति-यथेत्यादिना । भोजवंश्यो दाण्डक्यः कामात् ब्राह्मण-कन्यामपहृत्य तत्पित्रा शप्तः बन्धुराष्टसहितो नष्टः, तथा विदेहाधिपः करालो ब्राह्मणीमभिलषन् ब्राह्मणेन शप्तो नष्टः । कोपात् जनमेजयो नाम राजा अश्वमेधे वर्तमाने ब्राह्मणे सह कलहायितस्तच्छापाजघ्नः, तथा तालजङ्घो भृगुषु विक्रम्य तच्छापाजघ्नः । लोभात् ऐलः पुरुरवा नाम राजा चातुर्वर्ण्यमतिमात्रधन-हरणेन पीडयंश्चातुर्वर्ण्यकोपाजघ्नः, तथा सौवीरपति-रजबिन्दुः । लोभात् ऐलो नैमिशीयब्राह्मणयज्ञशालां प्रविश्य ततोऽपरिमितं धनं हर्तुमुद्युक्तो ब्राह्मणशापा-जघ्नः इत्यैतिह्यं कैश्चिद्वर्ण्यते । मानात् रावणः सीतां रामायाप्रयच्छन् नष्टः, तथा दुर्योधनो राज्यांशं पाण्डवे-भ्योऽप्रयच्छन् नष्टः । मदात् राजा ङ्गभोद्भवो नाम कृतसर्वप्रजावज्ञानो नरनारायणाभ्यां सह युद्धमासाद्य हतः, तथा हैहयाधिपः कार्तवीर्यो मदात् परशुरामपितरि प्रयुक्तापराधः परशुरामेण युद्धे हतः । हर्षात् वातापि-रसुरोऽगस्त्यं महर्षिं वञ्चयन् यादवसंघश्च व्यासमति-संधित्सुस्ताभ्यां शप्तौ विनेशतुः । इत्यैतिह्यानि । श्रीमूला.

एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ।
सबन्धुराष्टा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः ॥

उक्ता राजानः उपलक्षणम्, अन्येऽपि बहव आस-
न्नित्याह- एत इत्यादि । श्रीमूला.

शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।
अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥

अरिषड्वर्गस्यान्वयेऽनर्थे निदर्श्य व्यतिरेके निःश्रेयस-
प्राप्तिं निदर्शयति- शत्रुषड्वर्गमित्यादि । जामदग्न्यः
परशुरामः । नाभागः नभागसूनुः । श्रीमूला.

इन्द्रियजयपूर्वकं राजवृत्तम्

तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत, वृद्ध-
संयोगेन प्रज्ञाम्, चारेण चक्षुः, उत्थानेन योग-
क्षेमसाधनम्, कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनम्,
विनयं विद्योपदेशेन, लोकप्रियत्वमर्थसंयोगेन,
हितेन वृत्तिम् ॥

तस्मात् अरिषड्वर्गत्यागस्य श्रेयःसाधनत्वात् ।
वृद्धसंयोगेन प्रज्ञां कुर्वीत उत्पादयेत् विकासयेच्च ।
चारेण चक्षुः कुर्वीत गूढपुरुषं चक्षुःस्थाने कुर्यात्
स्वपरराष्ट्रवृत्तप्रत्यक्षीकरणार्थम् । उत्थानेन उद्योगेन,
उत्थानमुद्योगः अनुष्ठानमिति पर्यायाः, योगक्षेमसाधनं
योगक्षेमसंपादनम् । कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनं
इदमीदृशमित्थं कर्तव्यमित्याज्ञापनेन स्वधर्मे लोकस्य
नियन्त्रणम् । अर्थसंयोगेन लोकप्रियत्वं अर्थस्य धनस्य
स्वीकरणेन समुचितेषु पात्रेष्वर्पणेन च जनप्रियत्वम् ।
हितेन वृत्तिं तदात्वायत्योर्यत् पथं तेन लोकयात्राम् ।
कुर्वीतेति सर्वत्रानुषङ्गः । श्रीमूला.

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत्
स्वप्नं लौल्यमनृतमुद्धतवेषत्वमनर्थसंयोगं च,
अधर्मसंयुक्तमनर्थसंयुक्तं च व्यवहारम् ॥

परस्त्रीद्रव्यहिंसाः परस्त्रियं परद्रव्यं परहिंसां च ।
स्वप्नं अयथोचितां निद्राम् । लौल्यं चापलम् । अनृतं
मिथ्यावादम् । उद्धतवेषत्वं अविनीतवेषताम् । अनर्थ-
संयोगं उक्तस्यार्थसंयोगस्य प्रत्यनीकम् । श्रीमूला.

* धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत न निःसुखः
स्यात् । समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबन्धम् । एको
ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ च

* व्याख्यानं 'राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ताः शास्त्रविषयाश्च'
इत्यादि प्रकरणे (पृ. ६८०) द्रष्टव्यम् ।

(१) कौ. १।७.

पीडयति । अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्यः,
अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति ॥

चाणक्यसत्राणि

राज्यविनयौ इन्द्रियजयस्य कार्यकारणे

‘राज्यमूलमिन्द्रियजयः ॥

इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः ॥

मनुः

राजा जितेन्द्रिय एव प्रजावशीकारसमर्थः

‘इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥

(१) इन्द्रियजयस्य ब्रह्मचारिधर्मेण सर्वपुरुषार्थतयो-
पदिष्टस्य पुनरिहोपदेशो राजधर्मेण मुख्योऽयं विनय इति
ज्ञापयितुम् । तदिदमाह— जितेन्द्रिय इत्यादि । सर्वस्यैतत्
प्रसिद्धम्— अजितेन्द्रियस्य न प्रजा वशे तिष्ठन्ति । योगः
तात्पर्यम् । दिवानिशं अहोरात्रम् । मेधा.

(२) चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयशक्तिपरिहारे
नित्यकालमभियोगं कुर्यात् । स जितेन्द्रियः प्रजा वशीकर्तुं
शक्नोति । गोरा.

(३) इन्द्रियाणां जये आयत्तत्वे । मवि.

(४) चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्व-
कालं यत्नं कुर्यात् । यस्माजितेन्द्रियः प्रजा नियन्तुं
शक्नोति, न तु विषयोपभोगव्यग्रः । ब्रह्मचारिधर्मेण
सर्वपुरुषोपादेयतयाऽभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेण
मुख्यत्वज्ञानार्थं अनन्तरवक्ष्यमाणव्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच्च
पुनरुक्तः । * मनु.

आश्वलायनः

जितात्मा राजा एव जगज्जयसमर्थः

‘आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च षण्मार्गविदुपायवित् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जित्वाऽऽदौ मनःषण्मायुपायतः ॥

* रार., मच., नन्द., भाच. ममुगतम् ।

(१) चासू. ४-५.

(२) मरुम्. ७।४४ ; राक. १४३ यो हि (यश्च) ;

रार. ६ जये योगं (जयेयोगं) ; राप्र. ११८.

(३) आश्ववस्मृ. ८।२३-२९.

षड् जित्वाऽऽभ्यन्तरांश्चारीन् बाह्यारीन्

जयेत्ततः ।

जयति भुवनं राजा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥

अजितात्माऽजिताक्षस्तु प्रकृतैरपि जीयते ।

जितेन्द्रियेण जीयन्ते बाह्याश्चाऽऽभ्यन्तरारयः ॥

बाह्यभ्योऽतिबलीयांसो रागाद्याभ्यन्तरारयः ।

अजितो योऽन्तरामित्रैर्जयत्येवाखिलं जगत् ॥

स जितस्तैस्तु शीघ्रेण विद्वानपि विनश्यति ।

राजा वा राजमात्रो वा यो वा को वा विचक्षणः ॥

इन्द्रियाणि जयेत्तस्मादादावेवाभ्युपायवित् ।

आत्मानं रथमारुह्य बुद्धियन्तारमाशुगम् ॥

इन्द्रियाश्च जयेद्वैरीन् षड्रागादीन् पुरा बुधः ॥

मार्कण्डेयपुराणम्

जितकामक्रोधादिषट्को राजा एव शत्रुजेता

‘स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यविदितात्मना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥

प्रागात्ममन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।

ज्ञेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥

यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।

सोऽजितात्माऽजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥

तस्मात्कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्र महीभृता ।

तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।

हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥

कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं निपातितम् ॥

निवर्तयेत्तथा क्रोधादनुहादं हतात्मजम् ॥

हतमैलं तथा लोभान्मदाद्वेनं द्विर्जैर्हतम् ।

मानादनायुषः पुत्रं हतं हर्षोत्पुर्जयम् ॥

एभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुत्तेन महात्मना ।

स्मृत्वा विवर्जयेदेतान् षड्दोषांश्च महीपतिः ॥

(१) मार्क. २४।१०-१७.

मत्स्यपुराणम्

जितेन्द्रियो राजा प्रजावशीकारसमर्थः

‘इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
‘कामः क्रोधो मदो मानो लोभो हर्षस्तथैव च ।
एते वर्ज्याः प्रयत्नेन सादरं पृथिवीक्षिता ॥

कामादीनामाभ्यन्तराणां स्वविषयवासित्वेन आभ्य-
न्तराणां भृत्यादीनां च जय उक्तः— काम इति । स्वस्व-
विषये व्यवस्थापनं जयः । राप्र. १२२

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

जितेन्द्रियो राजा प्रजावशीकारसमर्थः

‘इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
‘इन्द्रियाणां जये यत्नः सदा स्याद्विजपुंगवाः ।
ततो भृत्यजयः कार्यः समस्तविजयस्ततः ॥
कामः क्रोधो मदो लोभो मानो हर्षस्तथैव च ।
आभ्यन्तरा विजेतव्या रिपवः षण्महीभुजा ॥

अग्निपुराणम्

जितेन्द्रिय एव राजा महीपालनसमर्थः

‘नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयात् ।
विनयो हीन्द्रियजयस्तैर्युक्तः पालयेन्महीम् ॥
प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।
ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥
कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ।
षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन्त्यक्ते सुखी नृपः ॥

(१) मत्स्य. २१५।५५.

(२) मत्स्य. २२०।१४; राक. १४७ उत्तरार्धे (जितव्यो
रिपुषड्वर्ग आन्तरः पृथिवीक्षिता ॥); राप्र. १२२ राकवत्.

(३) विघ्न. २।६५।४७.

(४) विघ्न. ३।३२३।७-९.

(५) अग्नि. २३८।३, ६-७.

ध. को. ११६

कालिकापुराणम्

इन्द्रियजयविधिः

‘पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाश्वाः शरीरं रथ उच्यते ।
आत्मा रथी कशा ज्ञानं सारथिर्मन उच्यते ॥
अश्वान् सुदान्तान् कुर्वीत सारथि
चाऽऽत्मनो वशम् ।
कशा दृढा सदा कार्या शरीरस्थिरता तथा ॥
अदान्तांस्तु समारूढा सैन्धवान् स्यन्दनी यथा ।
अश्वानामिच्छया गच्छन्नुत्पथं प्रतिपद्यते ॥
तत्रावशः सारथिस्तु स्वेच्छया प्रेरयन् हयान् ।
नयेत्परवशं सम्यग्रथिनं वीरमप्युत ॥
तथेन्द्रियाणि नृपतिर्विषयाणां परिग्रहे ।
स्ववश्यानि प्रकुर्वीत मनो ज्ञानं दृढं तथा ॥
ज्ञाने दृढे कशायां च दृढायां नृपसत्तम ।
सारथिः स्ववशो दान्तानीशः प्रेरयितुं हयान् ॥
अतो नृपः स्वेन्द्रियाणि वशे कृत्वा मनस्तथा ।
ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्वीताऽऽत्मनो हितम् ॥
भोक्तव्यं स्वेच्छया भूयो न कुर्याल्लोभमासवे ।
द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्यं न द्रष्टव्यं च स्वेच्छया ॥
श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नाधिकं श्रवणे चरेत् ।
शास्त्रतत्त्वमृते धीरः श्रुतिवश्यो भवेन्न हि ॥
एवं घ्राणान् त्वचं चापि वशीकृत्येच्छया नृपः ।
स्वेच्छया नोपभुञ्जीत नोद्दामं विषयं व्रजेत् ॥
एवं यदि भवेद्राजा तदा स स्याज्जितेन्द्रियः ।
जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम् ॥
अवृद्धसेव्यशास्त्रज्ञो नृपः शत्रुवशो भवेत् ।
तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रियः ॥
‘कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानो मदस्तथा ।
एतानतिशयान् राजा शत्रूनिव विशातयेत् ॥
सेव्याः काले सुयुक्तौ ते लोभगर्वौ विवर्जयेत् ।
तेज एव नृपाणां तु तीव्रं सूर्यस्य वै यथा ॥
तत्र गर्वं रोगयुक्तं कायवांस्तं तु संत्यजेत् ॥

(१) कालिका. ८७।१८-२९.

(२) कालिका. ८७।३८-४०.

कामन्दकीयनीतिसारः

नयस्य विनयः शास्त्रनिश्चयो मूलं तस्य चेन्द्रियजयः,
शास्त्राधीना च श्रीः

नयविक्रमसंपन्नः सूत्थानश्चिन्तयेच्छ्रियम् ।
नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ॥

(१) एवं लाभपालनोपायं शास्त्रशरीरमुपक्षिप्य विनय-
मुपदिदिक्षुराह— नयविक्रमसंपन्न इत्यादि । दैवं मानुषं
च कर्म लोकं यापयति । तत्र दैवस्याचिन्त्यत्वात् मानुष-
मेव नयशौर्यादिकमास्थाय स्वमण्डले परमण्डले च श्रियं
चिन्तयेत् । तदप्यनुत्थानशीलस्य नोपपद्यते इति सूत्थानः ।
तत्र विक्रमात् नयः प्रधानम्, तत्पूर्वकस्य विक्रमस्यै-
कान्ततया फलसाधनत्वात् । नयस्य च विनयो मूलम्,
तस्य शास्त्रनिश्चयहेतुकत्वात् । यदाह— विनयः शास्त्र-
निश्चय इति । विनीतो हि शास्त्रं निश्चित्य नयं प्रयुङ्क्ते,
नयश्च शास्त्रेणोपदिश्यते इति विनयो नयस्य मूलं
भवति । जम.

(२) चतुर्विधेऽपि राजवृत्ते आद्यमर्थार्जनाख्यं
चानुष्ठानमभिधातुमाह— नयेति । नयः नीतिशास्त्रपरि-
ज्ञानम्, विक्रमः शौर्यम्, ताभ्यां संपन्नः । विक्रमे
सत्यपि नयहीनोऽतिसंधीयते । तथा च कौटिल्यः—
'हस्तिनमिव लुब्धकः प्राज्ञः शूरमतिरसंधेत्' । नये
सत्यपि विक्रमहीनः परैरभिभूयते । ततश्च नयविक्रमाभ्यां
संपन्नेन भवितव्यमिति । सूत्थान इति । शोभनं उत्थानं
उद्योगः यस्य स तथोक्तः । शोभनत्वं चोत्थानस्य
आरम्भोपायपुरुषद्रव्यसंपदापत्प्रतीकारानुकूलदेशकालकार्या-
दिनिर्णयं कृत्वोत्थानम् । (तथा) कार्यमिति भावः ।
चिन्तयेच्छ्रियमिति । श्रीर्हि श्रीहेतुत्वात् धर्माङ्गं राज्यम् ।
तदुपार्जनार्थं चिन्तां कुर्यादित्यर्थः । नयस्य विनयो
मूलमिति । नयस्य नीतिशास्त्रपरिज्ञानस्य विनयः
स्वाभाविकेन्द्रियजयः मूलं कारणम् । न हि स्वाभावि-
केन्द्रियजयरहितेन शास्त्रं ज्ञातुं शक्यते, विषयाक्षितचित्त-
त्वात् । विनयः शास्त्रनिश्चय इति । द्वितीयोऽपि विनयः

शास्त्रनिर्णयः । तदेवं नयस्य कारणभूत एको विनयः,
यो हीन्द्रियजयः । तद्युक्तः शास्त्रमृच्छतीति द्वितीयः
(कायभूतः) । तथा च कौटिल्यः— 'कृतकः स्वाभा-
विकश्च विनयः, क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्'
(कौ. १।५) इति । स्वाभाविकविनयेन शास्त्रं संपद्यते,
शास्त्रनिश्चयश्च कृतको विनयो भवतीति । उनि.

विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति ।

तन्निष्ठस्य हि शास्त्रार्थाः प्रसीदन्ति ततः श्रियः ॥

(१) तदेव योजयति— विनयो हीत्यादिना । श्रोत्रादीनां
स्वेषु स्वेषु विषयेष्वविप्रतिपत्तिः इन्द्रियजयः । स च विनय
उच्यते । तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति । विनययुक्तस्याध्ययनेन
शास्त्रनिश्चय इति । संयोग इति यावत् । तन्निष्ठस्य हि
शास्त्रप्रवणस्य शास्त्रार्थाः प्रसीदन्ति चिन्ताभावनाक्रमेण
निर्मलीभवन्ति । ततः श्रिय इति । ततः उत्तरकालं
निश्चितशास्त्रतत्त्वस्य नयप्रयोगस्य स्वातन्त्र्यात् स्वपर-
मण्डलाधाराः श्रियः प्रसीदन्ति निष्कण्टका भवन्ति ।

जम.

(२) विनयशब्दः प्रश्रयप्रावीण्यानौद्वत्येन्द्रियजयेषु
वर्तते, तदत्र कस्मिन्नर्थे वर्तते इति संदेहे सति तदप-
नोदार्थमाह— विनय इति । हि यस्मात् अत्र विनय-
शब्देन इन्द्रियजय एव गृह्यते, इन्द्रियजयप्रकरणत्वात्,
इन्द्रियजयप्रकरणमेव व्याख्यातुं प्रस्तुतमिति । तद्युक्त
इति । इन्द्रियजययुक्तः । शास्त्रमिति प्रकृतत्वाच्चीति-
शास्त्रम् । ऋच्छति अवाप्नोति । तन्निष्ठस्य हीति ।
इन्द्रियजयतत्परस्य शास्त्रार्थाः दुरवबोधशास्त्रप्रदेशाः
प्रसीदन्ति सुगमत्वेन निर्मलीभवन्ति । ततः श्रिय इति ।
तदनन्तरं संपदोऽपि प्रसन्ना भवन्तीति । उनि.

श्रियः कारणं गुणसंघातः

शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।

उत्साहो वागिमता दाढर्थमापत्क्लेशसहिष्णुता ॥

(१) यथा शास्त्रं श्रियो हेतुः, तथाऽन्येऽपि गुणा
इत्याह— शास्त्रमित्यादि । तत्र शास्त्रज्ञोऽप्यप्रज्ञो दृष्ट इति

(१) कानी. १।२२; नीम. ३२ पृ.

(२) कानी. १।२३; नीम. ३२.

(१) कानी. १।२१; नीम. ३२ उक्त.

प्रज्ञाग्रहणम् । सा चाष्टाङ्गा । यथा वक्ष्यति— ‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥’ इति । धृतिः अनुदिग्मता, तथा कार्येष्वनवसादः । दाक्ष्यं अनालस्यम् । तच्चोत्साहगुणान्तर्भावाल्लभमेव । यथा वक्ष्यति— ‘दाक्ष्यं शौच्यं तथाऽमर्षः शौर्यं चोत्साहलक्षणम्’ (कानी. ४।२२) इति । तस्य पुनरुपादानं प्राधान्यार्थम् । तथाहि— ‘दक्षः श्रियमधिगच्छति’ इति वृद्धाः । प्रागल्भ्यं च वचनानुष्ठानयोः परिषद्यसाध्वसत्वम् । धारयिष्णुता अवधारितस्यार्थस्याविस्मरणशीलता । तस्याश्च प्रज्ञागुणान्तर्भावेऽपि पुनर्वचनं प्राधान्यार्थम् । उत्साहः शौर्यादिगुणात्मकः । वाग्मिता संक्षेपविस्तराभ्यां स्पष्टललितपदाभिधायिता । दाढर्यं यत्कार्यं प्रस्तुतं तत्र दृढता । आपत्क्षेशसहिष्णुता आपत्काले शीतोष्णवातवर्षादिक्षमता ।

जम.

(२) सप्ताङ्गस्यास्य लाभाय यतेत्युक्तम्, तत्राऽऽद्य-मङ्गमात्मसंपत्, ययाऽऽत्मा स्वामिनः संपद्यते । तथा विना तु स्वाम्याभासो निरात्मकशरीरसमानः । तेनाऽऽत्मसंपदं श्लोकद्वयेन प्रदर्शयितुमाह— शास्त्रमिति । शास्त्रं इदमेव नीतिप्रतिपादकम् । प्रज्ञेयष्टगुणा बुद्धिः । धृतिरिति विषादाभावात् संतुष्टचित्तता, तथा कदाचिदपि विषण्णचित्तौ न भवति । दाक्ष्यमिति दक्षस्य भावः कुशलता । प्रागल्भ्यमिति । प्रगल्भः अपरिषद्भीरुः, तस्य भावः । धारयिष्णुतेति अवधारित-स्यार्थस्याविस्मरणशीलता । उत्साह इति । उत्साहो गुणत्रययुक्तः पठ्यते । तथा च कौटिल्यः— ‘शौर्यममर्षो दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः’ (कौ. ६।१) इति । तत्र दाक्ष्यं यत् पृथगुपात्तं तत्र कौशलमेव गृह्यते, अत्र तूत्साहग्रहणात् शीघ्रकारितेत्युपनिरुक्तम् । वाग्मितेति । प्रशस्ता वाक् यस्य स वाग्मीत्युच्यते । प्रशस्त्यं च वाचां ललितमधुरैरल्पैरेवाक्षरैः बहुर्थप्रतिपादनम् । दाढर्यमिति प्रतिज्ञातस्यार्थस्यापरित्यागः । आपत्क्षेशसहिष्णुतेति । आपदां दैवात् समुत्पन्नानां क्लेशानां च शीतोष्णक्षुत्तृष्णादीनां च सहनत्वम् ।

उनि.

‘प्रभावः शुचिता मन्त्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ॥’

(१) प्रभावः प्रशुक्तिः । शुचिता उपधापरिशुद्धता । मैत्री मित्रावर्जनात्मिका वृत्तिः । त्यागः पात्रेषु दानशीलता । सत्यं प्रतिज्ञातकारिता । कृतज्ञता उपकाराविस्मरणम् । कुलं आभिजात्यम् । शीलं सुस्वभावता । दमः क्लेशक्षमिता । एते गुणाः जनानुरागमादधानाः संपत्तिहेतवः । अत्र स्वामिसंपत् संपत्तिहेतुरिति वक्तव्ये परिसंख्यातगुणादानं प्राधान्यादत्राऽऽदरार्थम् । यथा शास्त्रनिश्चयहेतुत्वात् विनयमूलो नयः, तथा प्रज्ञादिगुणा अपि प्रकृष्यमाणत्वात् तन्मूलः । यथाऽऽहुः— ‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य लक्षणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते । गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥’ इति । यस्मात् विनयमूलमेतत्, तस्मादात्मात्मीययोर्विनये यतेत ।

जम.

(२) पुण्यपरमाणुघटितशरीरत्वादकोशदण्डोऽपि तद्वा-निव दृश्यते, समीहितैश्च घटितैर्द्विषद्भिर्नाभिभूयते येन गुणेनासौ प्रभावः । शुचितेति । परस्त्रीद्रव्यहिसारहितः शुचिः, तस्य भावः । मैत्रीति सर्वसत्त्वेषु मित्रभावना । त्याग इति अर्थानां सत्पान्नप्रतिपादनम् । सत्यमिति अमृषावादः । कृतज्ञतेति । कृतमुपकारं प्रत्युपकारबुद्ध्या योऽभिजानाति स कृतज्ञः, तस्य भावः । कुलमिति शुद्धोभयपक्षता । शीलं सुस्वभावता । दमश्चेत्युपशमः । चकारोऽनुक्तानामभिगामिकगुणानां समुच्चयार्थः । गुणाः संपत्तिहेतव इति । एते गुणाः संपत्तेः आत्मसंपदः हेतवः कारणं भवन्तीति ।

उनि.

राज्ञा आत्मनो विनयः प्रथमं ततः भगालानां भृत्यानां पुत्राणां प्रजानां च क्रमेण संपाद्यः

‘आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।

ततोऽमात्यास्ततो भृत्यास्ततः पुत्रास्ततः प्रजाः ॥’

(१) कानी. १।२४; नीम. ३२.

(२) कानी. १।२५; नीम. ३३.

(१) तत्र स्वयमविनीतो नाऽऽत्मीयान् विनेतुमीश इत्याह— आत्मानं प्रथममित्यादि । ततोऽमात्यान् अनन्तप्रकृतीः, ततो भृत्यान् दण्डप्रकृतीः, तदुपबृंहितस्ततः पुत्रान् स्वामिप्रकृतिविशेषान् कर्कटकसधर्मणः, ततः प्रजाः बाह्याः । जम,

(२) एभिर्गुणैः संपन्नो राजा आत्मवानुच्यते, स च राज्यस्याऽऽद्यमङ्गं भवति । यद्यपि स्वाभाविकविनयोपयोगाच्छास्त्रनिश्चयस्वरूपविनयं संपाद्य तदुपयोगाद्वाज्यं प्राप्तम्, (तथापि) तत्रस्थेनापि विनयेऽभ्यास एव कार्यः, चिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम्, विषयाणां चातिमनोहरत्वात् । तमेवाभ्यासं दर्शयितुमाह— आत्मानमिति । राजा महीपतिः आत्मानं प्रथमं विनयेन इन्द्रियजयेन उपपादयेत्, इन्द्रियजयसंपन्नं कुर्यादित्यर्थः । राज्ञि जितेन्द्रिये प्रकृतयो जितेन्द्रिया भवन्तीति । ‘ राजा यच्छीलस्तच्छीलः प्रकृतयो भवन्ति ’ (कौ. ८।१) इति कौटिल्यः । ततोऽमात्यान् मन्त्र्यादीन् दण्डधारो भूत्वा, ततो भृत्यास्ततः पुत्रानिति । भृत्यानामादौ विनये प्राप्ते अमात्यभृत्यरक्षिता हि पुत्रा विनयेन युज्यन्ते इति भावः । ततः प्रजाः विनयेन इन्द्रियजयेनोपपादयेत्, जितेन्द्रियाः कुर्यादिति भावः । उनि.

‘सदाऽनुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।

विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥

(१) एवं च सर्वपुरुषप्रकृतिविनयेऽस्य प्रभूततरा वृद्धिर्भवति । यदाह— सदानुरक्तप्रकृतिरित्यादि । इदमुक्तं भवति— स्वयं विनीतोऽमात्यदण्डपुत्रप्रकृतीरान्तरीः प्रजाश्च बाह्या विनीयानुरज्यं संरक्ष्य चाधिकां श्रियमवाप्नोति । जम.

(२) विनयोपपादनस्य फलं दर्शयितुमाह— सदेति । विनीतात्मा हि नृपतिः सदा भूयसीं श्रियमश्नुते इति संबन्धः । अनुरक्तप्रकृतिरिति । आभिगामिकगुणैरनुरक्ताः प्रकृतयः अमात्यादिकाः यस्य तथोक्तः । प्रजापालनतत्पर इति । प्रजापालने एव तत्परः परमतात्पर्यं यस्य स तथोक्तः । भूयसीं श्रियमिति । भूयस्त्वं श्रियः पृथिवीभूय-

स्त्वेन । विनीतात्मा नृपतिः सार्वभौमो भवतीत्यर्थः । उनि.

इन्द्रियजयरूपस्य विनयस्य विधिः तत्त्वविवरणसहितः

साङ्गः सविस्तरः

‘प्रकीर्णे विषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।

ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥

(१) विनय इन्द्रियजय इत्युक्तम् । तत्कथं कुर्यादित्याह— प्रकीर्ण इत्यादि । व्यक्तिभेदेनातिबहुलत्वात् विस्तीर्णं विषयारण्यम्, तत्र धावन्तमिन्द्रियदन्तिनमिति संबन्धः । विप्रमाथिनं निरङ्कुशत्वादुपघातकम् । ज्ञानाङ्कुशेनेति । आत्मा मनश्च द्रव्यपदार्थौ । तथाहि— ‘पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशः कालो दिगात्मा मनश्चेति नव द्रव्याणि’ इति । तत्राऽऽत्मसमवायिनौ ज्ञानप्रयत्नौ गुणपदार्थौ । तत्र ज्ञानं द्विविधम्— आत्मात्मज्ञानं बाह्यात्मज्ञानं च । तत्राऽऽद्यस्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्यामः । द्वितीयं द्विविधम्— प्रतिबुद्धमप्रतिबुद्धं चेति । तत्र कार्याकार्यविवेकादुत्पद्यमानं मनोनियमनसमर्थं प्रतिबुद्धम्, अन्यदप्रतिबुद्धम् । तदुभयमात्ममनःसंयोगे सति भवति । संयोगश्च प्रयत्नगुणात् । प्रयत्नश्च समारम्भः । इदमुक्तं भवति— आत्मनो यदा प्रयत्नगुण उत्पद्यते, तदाऽऽत्मा मनसा युज्यते । तत्र यदा मन आत्मसंप्रयुक्तमप्रतिबुद्धज्ञानवशात् प्रवर्तते, तदा विषयेषु इन्द्रियविप्रतिपत्तिमापादयदात्मन उपघाताय भवति । तस्मात् प्रतिबुद्धज्ञानेनाङ्कुशस्थानीयेन मनोनियमनपूर्वकमिन्द्रियदन्तिनं अस्वतन्त्रं कुर्यात्, यथा विषयेषु न विप्रतिपद्यते इति । अस्य श्लोकस्य भाष्यमात्रेत्यादिग्रन्थः । जम.

(२) इन्द्रियजयोपदेशं दित्सुरिन्द्रियाणां दुर्जयत्वं दर्शयितुमाह— प्रकीर्णेति । विषयशब्देन शब्दस्पर्शरूपसङ्गन्धाः, तेषां प्रकीर्णत्वं प्रत्येकं बहुभेदेत्वान्मनोरमत्वाच्च । विषया एवारण्यम्, तत्र धावन्तं रिरंसया । विप्रमाथिनमिति । विशेषेण प्रमथ्नातीत्येवंशीलम् । ज्ञानाङ्कुशेन

वक्ष्यमाणेन कुर्वीत विदध्यात् वक्ष्यं विषयं इन्द्रियमेव दन्तिनं द्विपम् ।

उनि.

‘आत्मा प्रयत्नेनार्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति ।

संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरूपजायते ॥

(१) मनः समधितिष्ठतीति । प्रयत्नेन हेतुना मनसा संयुज्यते इत्यर्थः । अर्थेभ्य इति । विषयार्थम् । प्रवृत्तिरूपजायत इति । आत्ममनःसंयोगे सति इन्द्रियसंयोगार्थं मनसो गतिर्भवतीत्यर्थः ।

जम.

(२) यदुक्तम् ‘ज्ञानाङ्कुशेन इन्द्रियदन्तिनं वक्ष्यं कुर्वीत’ इति, तदेव दर्शयितुमाह— आत्मेति । आत्मा यन्त्रवाहकः प्रयत्नेन आत्मगुणेन प्रेरितः अर्थेभ्यः इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दस्पर्शादिभ्यो भोगार्थम् । तादर्थ्यं चतुर्थीयम् । मन इति वक्ष्यमाणलक्षणं समधितिष्ठति समधिरोहति । तदारूढ आत्मा प्रवर्तन—निवर्तने करोतीति वक्ष्यति । संयोगादात्ममनसोरिति । प्रयत्नप्रेरितयोः आत्ममनसोः प्रवृत्तिः गतिः विषयं प्रत्युपजायते इति ।

उनि.

‘विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियम् ।

तन्निरुन्ध्यात्प्रयत्नेन जिते तस्मिजितेन्द्रियः ॥

(१) यं विषयमुपलब्धुमिच्छत्यात्मा, तदिच्छानुविधानेन विषयसंयोगार्थं मनः प्रेरयतीन्द्रियम् । तत आत्मा विषयमुपभुङ्क्ते । तत्रेन्द्रियाविप्रतिपत्त्या विषयोपभोग इष्यत एव । विप्रतिपत्तौ तु तन्मनो निरुन्ध्यात् नियमयेत् प्रतिबुद्धज्ञानेनेत्यर्थः । प्रयत्नेनेति । यत्नमास्थाय निरुन्ध्यादित्यर्थः, तस्यातिचञ्चलत्वात् । तस्मिन्मनसि जिते जितेन्द्रियः, तदधीनत्वादिन्द्रियविप्रतिपत्तेः ।

जम.

(२) प्रवृत्तेः कारणमभिधातुमाह— विषयेति । विषय एवाऽऽमिषं अभिलषणीयं भक्ष्यम्, तल्लोभेन तदभिलषेण मनः कर्तुं प्रेरयतीन्द्रियं विषयामिषं प्रति । तन्निरुन्ध्यात् प्रयत्नेन । जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः, भवतीति शेषः । यद्यपि प्रयत्नवदात्ममनःसंयोगात् प्रवृत्तिस्तथापि मन एव प्रधानम् ।

उनि.

(१) कानी. १।२८ यत्नेना (यत्नाद) .

(२) कानी. १।२९; नीम. ३३.

‘विज्ञानं हृदयं चित्तं मनो बुद्धिश्च तत्समम् ।

अनेनाऽऽत्मा करोतीह प्रवर्तननिवर्तने ॥

(१) ननु चाऽऽत्ममनःसंयोगात् प्रतिबुद्धाप्रतिबुद्धत्वेन मनोबुद्धिरुपपद्यते । सा च ज्ञानमेव । विज्ञानं तु पुनरिन्द्रियार्थसंनिकर्षजमिति । नैतदस्ति, मनोबुद्धेरपि विज्ञानत्वात् । यदाह— विज्ञानमित्यादि । तत्समं ज्ञानादनर्थान्तरम् । विशेषस्त्वयम्— द्वयसंयोगाच्चतुष्टयसंयोगाद्वा तद्भवति । अनेनेति । मनोबुद्ध्यात्मकेन संकल्परूपेण ज्ञानेन । इहेति विषयेषु । प्रवर्तननिवर्तने मनस इति शेषः । यदाऽऽत्मनोऽप्रतिबुद्धज्ञानमुत्पद्यते तदाऽयं सापायेष्वपि विषयेषु मनः प्रवर्तयति, प्रतिबुद्धं चैतेभ्यो निवर्तयति ।

जम.

(२) व्यवहारार्थं वृत्त्यर्थास्तत्पर्यायांश्च दर्शयितुमाह— विज्ञानमिति । विविधानि ज्ञानानि उत्पाद्यन्ते इति मनो विज्ञानमित्युपचर्यते । हृदयमिति गोप्यत्वादान्तर्हितत्वाच्च । चेतनाधारत्वाच्चित्तमिति । मन इति पदार्थानां मननात् । बुद्धिरिति बोधाधारत्वात् । तत्सममिति । तदेतत्संज्ञापञ्चकं समं समानार्थं बोद्धव्यम् । अनेनेति मनसा । आत्मेति अधिष्ठाता । करोति विदधाति । इह शरीरे । प्रवर्तननिवर्तने कर्तव्याकर्तव्यकरणाकणे । ज्ञात्वैवमात्मना शास्त्रविहितानुष्ठानेष्वेव मनसः प्रवृत्तिरनुमन्तव्या, निषिद्धेषु निरोद्धव्येति भावः ।

उनि.

धर्माधर्मौ सुखं दुःखमिच्छाद्वेषौ तथैव च ।

प्रयत्नज्ञानसंस्कारा आत्मलिङ्गमुदाहृतम् ॥

(१) आत्मनोऽस्तित्वे लिङ्गमाह— धर्माधर्मावित्यादि । तत्र धर्माधर्मयोः सुखदुःखे लक्षणे । सुखोत्पादनाद्धर्मो लक्ष्यते, दुःखोत्पादनाच्च अधर्मः । सुखदुःखे अनुग्रहोपघातलक्षणे । इच्छा रागः अभिलाषस्तृष्णेत्यनर्थान्तरम् । द्वेषः क्रोधः, यस्मिन्नुत्पन्ने ज्वलितमिवाऽऽत्मानमभिमन्यते । प्रयत्नः समारम्भः । स चेच्छापूर्वको द्वेषपूर्वकश्च । ज्ञानं येनाऽऽत्मा बुध्यते । तत् द्वयसंनिकर्षाच्चतुष्टयसंनिकर्षाच्च भवति ।

(१) कानी. १।३०—३१; जम. मनो बुद्धिश्च (मनो-बुद्धिश्च) .

संस्कारः ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च । अनुभवज्ञानेन ह्यात्मनि संस्कार उत्पद्यते, तस्मात् कालान्तरेण स्मार्तं ज्ञानमुत्पद्यते इति ज्ञानजो ज्ञानस्य च हेतुः । एते च धर्मादयो गुणत्वाद्रूपादिवदाश्रिताः । योऽसावाश्रयः स आत्मेत्यात्मनो लिङ्गम् । यथा शेषाणि द्रव्याणि नाश्रयः तथा शास्त्रान्तरे प्रतिपादितम् । ग्रन्थगौरवभयात् नोक्तमस्माभिः । जम.

(२) आत्मास्तित्वे किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्य ज्येष्ठप्रमाणमनुमानमेव दर्शयितुमाह— धर्मेति । धर्मः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः स्वर्गापवागफलः । अधर्मः तद्विपरीतो निरयहेतुः । सुखमिति । खशब्देन बुद्धीन्द्रियाण्यभिधीयन्ते । शोभनानि येन भवन्ति खानि तत् सुखम् । तद्विपरीतं दुःखम् । इच्छेति कामः । तद्विपरीतो द्वेषः । तथैवेति तेनैव प्रकारेण । प्रयत्न इति येन धृतं शरीरमवतिष्ठते । ज्ञानमिति पदार्थस्वरूपबोधः । संस्कार इति अनेकजन्मकर्मभ्यासवासनावशात् सद्योजातादीनां स्तन्यपिपासादिकं येन क्रियते । आत्मलिङ्गमुदाहृतमिति । एते गुणा आत्मनोऽस्तित्वे लिङ्गं भवन्ति । उदाहृतमिति आचार्यैरुपदिष्टम् । धूमेनाग्निवदेभिर्लिङ्गैरात्मास्तित्वं प्रतीयते इति । उनि.

ज्ञानस्यायुगपद्भावो मनसो लिङ्गमुच्यते ।

नानार्थेषु च संकल्पः कर्म चास्य प्रकीर्त्यते ॥

(१) यथात्मव्यतिरिक्तं मनो न स्यात् तदा आत्मेन्द्रियसंनिर्गते ज्ञानमुत्पद्येत, न चोत्पद्यते । तस्मादस्ति तदन्यत् । अयुगपद्ग्रहणं एकत्वाणुत्वसाधनार्थम् । यद्यनेकमेकरिप्यशरीरे मनः स्यात् तदाऽनेकसंनिधानायुगपत् सर्वज्ञानानि स्युः, व्यापित्वे च सर्वेन्द्रियैर्युगपन्मनःसंयोगे सर्वाणीन्द्रियज्ञानानि भवेयुः, न च भवन्ति । तस्मात् तदेकमणु च प्रत्येतव्यम् । नानार्थेषु च संकल्प इति । इदमेवं करिष्यामीति नानार्थेष्व्वात्मनो मनसा संकल्पो मनःकर्मैर्युच्यते । जम.

(२) मनसोऽस्तित्वे लिङ्गमाह— ज्ञानस्येति । जातावेकवचनम् । पञ्चानामपि श्रोत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणां

शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु सर्वव्यापित्वादात्मनो युगपत् समकालमेव ज्ञानोत्पत्तौ प्राप्तायां भिन्नकालेषु या ज्ञानोत्पत्तिः सा मनसोऽस्तित्वे लिङ्गं भवति इत्युच्यते । अस्ति मनःसंज्ञकं षष्ठं किञ्चिद्बुद्धीन्द्रियम्, येनाऽऽत्मनि समवेतेन सकल्पपदार्थानां ज्ञानानि क्रमादनुभूयन्ते । तदभावे युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः प्राप्नोति, न च दृश्यते, तस्मादस्ति मन इति । नानार्थेषु च संकल्प इति । नानाभूताः पृथग्भूताः सुखदुःखोत्पादका ये पदार्थास्तेषु संकल्प इति सम्यग्भूता कल्पना । अयं पदार्थः सुखहेतुः तस्मादुपादेयः, तथाऽयं दुःखोत्पादकस्तस्माद्वेद्यः, इत्यादिका सर्वदा कल्पना, तदेवास्य कर्म प्रकीर्तितम् । आचार्यैरिति शेषः । प्रयत्नस्य चास्तित्वे संचारकाख्यो गुणो लिङ्गम्, येन धृतं शरीरं तिष्ठति, करे यथा शास्त्रादिकम् । एतच्चानुक्तमपि प्रसङ्गादात्ममिति । उनि.

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चेतीन्द्रियसंग्रहः ॥

(१) कतिविधमिन्द्रियं ज्ञेयमित्याह— श्रोत्रमित्यादि । श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । पाय्वादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । जम.

(२) आत्ममनसोः स्वरूपमभिधायेन्द्रियाणामिन्द्रियार्थानां चाभिधातुमाह— श्रोत्रमिति । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । त्वगित्याद्यः शरीरधातुः । चक्षुषी दृग्मिन्द्रियम् । जिह्वा रसनेन्द्रियम् । नासिका घ्राणेन्द्रियम् । उक्तसमुच्चये चशब्दः । इतिशब्दो बुद्धीन्द्रियपरिसमाप्तौ । पञ्चमीति पञ्चैव पृथग्विषयोपभोगीनि बुद्धीन्द्रियाणि । मनस्तु सर्वगामीति तद्व्यतिरिक्तम् । कर्मेन्द्रियाण्यभिधीयन्ते— पायूपस्थमिति । पायुः मलनिर्गमनरन्ध्रम् । उपस्थमिति तस्यैव उप समीपे तिष्ठतीत्यानन्देन्द्रियम् । हस्तपादमिति । हस्तः आदानशक्तिः, पादः गमनशक्तिः । वाक् चेति वागिन्द्रियं यदालापक्रियया अनुमीयते । इन्द्रियसंग्रह इति । एतावन्त्येव सर्वाण्यपीन्द्रियाणि संगृहीतानि भवन्तीति । उनि.

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः ॥

(१) तत्र पूर्वेषां शब्दादयः पञ्च विषयाः । शेषाणा-
मुत्सर्गादयः कर्माणि । उत्सर्गः उपयुक्तस्याऽऽहारस्य ।
आनन्दनं शुक्लविसृष्टिप्रभावितम् । आदानं ग्रहणम् । गतिः
विहरणम् । आलापः भाषणम् । तत्क्रियाः पाट्यादीनां
कर्माणीत्यर्थः । जम.

(२) शब्द इति वीणावेण्वादिध्वनिः । स्पर्श इति
त्वग्निन्द्रियस्य त्वग्निन्द्रियेण संबन्धः । रूपमिति रमणी-
यावयवसंनिवेशः । रस इति स्वादुवस्तूनामास्वादः । गन्धः
घ्राणेन्द्रियानन्दनः सुरभिः । पञ्चम इति पञ्चानां पूरणः ।
एते पञ्चापि बुद्धीन्द्रियाणां यथासंख्यमुपभोग्या विषया
इन्द्रियार्थाश्चाभिधीयन्ते । तथैव कर्मेन्द्रियाणां कर्माण्य-
भिधीयन्ते- उत्सर्गेति । तेषां पाट्यादीनां पञ्चानामपि
कर्मेन्द्रियाणामुत्सर्गादिकाः पञ्चैव क्रियाः । तद्यथा पायोः
गुदस्य मलप्रेरणं क्रिया, उपस्थस्य उभयरूपस्य मिथुन-
संबन्धिन्यानन्दनक्रिया, हस्तयोरादानम्, पादयोरगतिः,
वाग्निन्द्रियस्याऽऽलाप इति । जम.

'आत्मा मनश्च तद्विद्यैरन्तःकरणमुच्यते ।

ताभ्यां तु सप्रयत्नाभ्यां संकल्प उपजायते ॥

(१) सांख्यवहारिकमिन्द्रियजयमुक्त्वा पारमार्थिकं
दर्शयितुमाह- आत्मा मनश्चेत्यादि । आत्मा कर्ता ।
मनः साधकतमम् । तदुभयं कर्तृकरणभावेन विषयोप-
लब्धिं करोतीति करणमिति, ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' (पा. ३।३।११३) इति प्रत्ययविधानात् । तदन्तर्ग्याप्रिय-
माणत्वादन्तःकरणम् । सप्रयत्नाभ्यामिति । यदा आत्मनः
प्रयत्नगुण उत्पद्यते तदाऽयं मनसा संप्रयुक्तः संकल्पते ।
ततस्तदिच्छानुविधानान्मनः प्रेरयतीन्द्रियम् । जम.

(२) आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय
बहिरन्तःपरिकल्पनया करणविभागमभिधातुमाह-आत्मेति ।
आत्मा मनश्चाभिहितेन लक्षणेन प्रतिपाद्यते यथा विद्यया
सा आन्वीक्षिकी विद्या येषां ते तद्विद्याः कणादाक्षपादा-
दयः, तैरन्तःकरणमुच्यते । आभ्यामिति । आत्ममनोभ्यां

प्रयत्नसहिताभ्यां प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्तनं संकल्प उपजायते
प्रवृत्तेः प्रयत्नो हेतुरिति । एतद्द्वयमन्तःकरणमिति ।

उनि.

'आत्मा बुद्धीन्द्रियाण्यर्था बहिष्करणमुच्यते ।

संकल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ॥

(१) आत्मा द्विविधः- अन्तरात्मा बहिरात्मा चेति ।
तत्राऽऽद्यो धर्मादिगुणाश्रयो नित्यः । स च प्राङ्निर्दिष्टः ।
इतरो देह एव महाभूतात्मको विनाशी । तस्याप्यन्त-
रात्माश्रयत्वात् कर्तृत्वम् । बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि ।
तेषां साधकतमत्वं तैरात्मनो विषयोपलब्धेः । अर्थाः
शब्दादयः । एतन्नित्यं कर्तृकरणकर्मेभावेन विषयोपलब्धिं
करोतीति करणं पूर्ववत् । बहिर्व्याप्रियमाणत्वात् बहि-
ष्करणम् । सिद्धिरस्येति । आन्तरस्य बाह्यस्य च करणस्य ।
तत्राऽऽद्यस्य संकल्पात् सव्यापारत्वमनुमीयते, द्वितीयस्या-
ध्यवसायात् विषयोपलब्धेरित्यर्थः । जम.

(२) आत्मा उक्तलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि
उभयरूपाणि । अर्थाः शब्दादयः बुद्धीन्द्रियाणाम्,
कर्मेन्द्रियाणां चोत्सर्गादिकाः । तेऽपि कर्मेन्द्रियाणामर्थः
प्रयोजनम् । एतत्सर्वं बहिःकरणमुच्यते । संकल्पाध्यवसाया-
भ्यामिति । संकल्पः सम्यग्भूतकल्पनम्, अध्यवसायोऽपि
प्रयत्न एव, ताभ्यां सिद्धिरस्योपभोक्तुरात्मनः प्रकीर्तिता
अभिहिता । तद्यथा- आत्मा प्रयत्नप्रेरितो मनसा
संयुज्यते, मनः इन्द्रियेण, इन्द्रियमात्ममनोधिष्ठितं यदा-
ऽभिलषितं न प्राप्नोति तदा मनसि संकल्प एवंविध उप-
जायते- अभिलषितोऽयं सुखसाधनो विषय एभिरुपायैः
संपद्येतेति । संकल्पोत्पत्तेरनन्तरं बहिःकरणे कर्मेन्द्रिय-
वर्गे अध्यवसायः प्रयत्नविशेष उत्पद्यते, तेन गत्या-
लापादिभिर्विषयप्राप्तिः, ततः सुखानुभवलक्षणा सिद्धिरस्या-
ऽऽत्मनः प्रकीर्तिता । तदेवमन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नात्,
बहिःकरणप्रवृत्तिरप्यध्यवसायलक्षणात् प्रयत्नादेव इति
दर्शितं भवति ।

उनि.

उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्यके स्मृते ।
तस्मात्प्रयत्नसंरोधाद्भावयेन्निर्मनस्कताम् ॥

(१) यत्नानन्तर्यके इति यत्नानन्तरभवे । दिगादि-
त्वात् यत् । यदा आत्मनः प्रयत्नगुण उत्पद्यते तदा-
ऽनयोः सव्यापारत्वम् । तथाहि— आत्मा प्रयत्नेन मनसा
संयुज्य संकल्पेन मनः प्रेरयति, मनश्चेन्द्रियम्,
तच्चार्येण युज्यते इति । तस्मात्प्रयत्नसंरोधाद्भावयेन्नि-
र्मनस्कताम् । यथा मनसो बाह्याभ्यन्तरप्रवृत्तिर्न भवति ।
प्रयत्नसंरोधश्चाऽऽत्मात्मनश्चानात् । तद्धि योगाभ्यासात्
प्रयत्नान् संरुणद्धि । जम.

(२) एतदेव समर्थयन्नाह— उभे इति । उभे एते
अनन्तरोक्ते । हि स्फुटम् । करणे अन्तःकरणबहिःकरण-
संज्ञके । यत्नानन्तर्यके इति । यत्नानन्तरं वर्तते, प्रयत्न-
प्रेरणादेवेत्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात्
प्रयत्नसंरोधादुभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैवं संरोधं कृत्वा
भावयेत् अभ्यस्येत् निर्मनस्कताम् । यावत् प्रयत्न
एवं निरुद्धो भवति तावदात्मा मनसा न संयुज्यते,
ततश्च विद्यमानमपि मनो नास्त्येव, मनःकार्याकरणादन्तः-
करणविश्लेषात्प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावा-
द्बहिःकरणप्रवृत्तेरप्यभावः, तदभावादिन्द्रियाणां विषयैः
सह संबन्ध एव न स्यात्, कुतो वा आदानादिसंभव इति
जितेन्द्रियो भवति । कथमपि बहिःकरणं यावत् प्राप्ते-
ऽप्यन्तःकरणे अध्यवसायाख्यप्रयत्ननिरोधात् गत्यालापाद्य-
भावाद्भूयोऽपीन्द्रियाणां विषयैः संबन्धो न घटते
एवेति निर्मनस्कतैवं भवितैवेति । उनि.

‘एवं करणसामर्थ्यात्संयम्याऽऽत्मानमात्मना ।

नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥

(१) सांख्यवहारिकेण तात्त्विकेन चेन्द्रियजयेन
संयम्येति संबन्धः । करणसामर्थ्यात् मनस इन्द्रियस्य
च सामर्थ्यात् । आत्मानं आन्तरम् । प्रवर्तमानमिति
शेषः । आत्मना स्वयम् । नयापनयविद्राजेति विनयफलं
दर्शयति । दण्डनीतिविदित्यर्थः, दण्डनीत्यां हि नयापनय-

(१) कानी. १।३८ ; उनि. सामर्थ्या (संरोधा) ;

नीम. ३३.

योर्मानुषकर्मणोर्विचार्यमाणत्वात् । तत्र योगक्षेमयोर्यत्र
निष्पत्तिः स नयः, विपत्तिः अपनयः । हितं यल्लोक-
द्वयाविरुद्धम् । जम.

(२) तदेतज्जिगमयति— एवमिति । उक्तन्यायेन
करणयोरुभयोरपि संनिरोधात् संयम्य निरुद्धचेष्टमात्मान-
मात्मनैव च, नान्येन कृत्वा । नयापनयविद्राजेति ।
नयः नीतिशास्त्रपरिज्ञानम्, अपनयः तद्विपरीतः, तौ
जानातीति राजा महीपतिः । कुर्वीत हितमात्मन इति ।
नयानुष्ठानमेव आत्मनो हितमिति कुर्वीत अनुतिष्ठेदिति ।
उनि.

‘एकस्यापि न यः शक्तो मनसः संनिबर्हणे ।

महीं सागरपर्यन्तां कथं नु स विजेष्यते ॥

(१) इन्द्रियजयस्यानुष्ठानार्थं स्वरूपमुक्तम् । इदानीं
तदनुष्ठानदाढ्यार्थमजये दोषाख्यानमेकस्येत्यादिग्रन्थेन ।
संनिबर्हणे नियमने । सागरपर्यन्तामिति चक्रवर्तिक्षेत्रं
दर्शयति । यथोक्तम्— ‘तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरमुदीचीनं
नवयोजनसहस्रेप्रमाणं तिर्यक् चक्रवर्तिक्षेत्रम्’ इति । कथं
विजेष्यते ? जम.

(२) करणसंरोधः कर्तुं न शक्यते चेदभिमतफलमपि
न प्राप्यते इत्येतद्दर्शयितुमाह— एकस्येति । एकस्याप्य-
सहायस्य शक्तः समर्थः यो न भवति मनसः चित्तस्य
संनिबर्हणे निग्रहणे, महीं सागरपर्यन्तां पृथ्वीं समुद्र-
मेखलां सः राजा कथं केन प्रकारेण हि स्फुटं
अवजेष्यति वश्यां करिष्यति ? बहुभिर्जेतव्यैरधिष्ठितत्वा-
दिति । उनि.

‘क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिभिः ।

गच्छत्याक्षिप्रहृदयः करीव नृपतिर्ग्रहम् ॥

(१) अनियमिते हि मनसि विषयेष्वासङ्गात्
केवलं न जयति प्रत्युत शत्रूणामेव वशं गच्छति स्वयं

(१) कानी. १।३९ ; उनि. कथं नु स विजेष्यते (स
कथं ह्यवजेष्यति) ; नीम. ३३ स्यापि न यः शक्तो (स्वैव हि
योऽशक्तो) शेषं उनिवत् .

(२) कानी. १।४० ; नीम. ३३.

वाऽऽपदमात्मनो जनयति । यदाह श्लोकद्वयेन- क्रिये-
त्यादि । क्रियावसानविरसैः भुक्तविरसैरित्यर्थः । अप-
हारिभिः आपाते । ग्रहं वशम् । जम.

(२) अनिग्रहीतमनसः परिणामं दर्शयितुमाह-
क्रियेति । क्रिया विषयेऽनुष्ठानलक्षणा, तस्या अवसानं
प्राप्तिः, तत्र विरसाः विगततरसाः निःस्वादा इत्यर्थः । तथा
चोक्तम्- ' आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः '
इति । एवंभूतैर्विषयैः स्पर्शादिभिः अपहारिभिः मनो-
हारिभिः गच्छत्याक्षितहृदयः ग्रहीतहृदयः करीव
करिण्याः स्पर्शेन, कलकूजितशब्देन, भद्रजातिसुरभि-
गन्धेन, मनोहररूपेण, अर्घजगन्धेन च प्रेम्णा समर्पितेन
सल्लकीपल्लवकवलेनेति । विषयैरिति बहुवचनमेवं करिणि
घटते । नृपतिः राजा ग्रहं बन्धनं करीव गजराज इव
प्राप्नोति । उनि.

'सज्जमानो ह्यकार्येषु विषयान्धीकृतेक्षणः ।

आवहत्युग्रभयदां स्वयमेवाऽऽपदं नृपः ॥

(१) सज्जमानः सक्तिं गच्छन्, विषयान्धीकृत-
त्वात् । अकार्येषु अगम्यागमनादिषु । उग्रभयदां उच्छेद-
कारिणीम् । जम.

(२) न केवलं विषयैराक्षितचित्तः पार्थिवो ग्रहं
गच्छति, उग्रभयदामापदमपि प्राप्नोति इत्येतद्दर्शयितु-
माह- सज्जेति । सज्जमानः आसक्तिं गच्छन् हि
स्फुटं अकार्येषु परस्त्रीगमनादिषु विषयान्धीकृतेक्षणः
विषयैः स्पर्शादिभिः अन्धीकृते ईक्षणे शास्त्रमये चर्ममये
च यस्य स तथोक्तः । आवहत्युग्रभयदामिति । आवहति
संपादयति उग्रभयदां भीषणभयदायिनीं स्वयमेव
आत्मनैव आपदं विपदं नृपः पार्थिवः । उनि.

'शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

एकैकमेषां भवति विनाशप्रतिपत्तये ॥

(१) कानी. १।४१

(१) यथा विषयाः प्रत्येकमन्वीकुर्वन्तो विनाशाय
तथा दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमाह- शब्द इत्यादि ।
विनाशप्रतिपत्तये विनाशकरणाय । जम.

(२) भूयोऽपि विषयाणां वैषम्यं दर्शयितुमाह-
शब्द इति । शब्दादयः पञ्चाप्युक्तलक्षणाः । एकैकमिति
प्रत्येकम् । द्वन्द्वत्वादेकवद्भावे विभाषापक्षे नपुंसकता ।
अलं समर्थं एतेषां मध्ये विनाशप्रतिपत्तये ध्वंसप्राप्तये
एकैकमिति । उनि.

'शुचिशष्पाङ्कुराहारो विदूरक्रमणक्षमः ।

लुब्धकाद्रीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥

(१) लुब्धकात् व्याधात् । शष्पं कोमलतृणम् ।
मृगयते प्रार्थयते । जम.

(२) एतदेव दर्शयितुमाह- शुचीति । शष्पाणि
बालतृणानि, तेषामङ्कुराः अग्राणि, त एव आहारः
यस्य । शौचं चास्याऽऽहारस्यान्यापरिग्रहीतत्वम् । परस्वा-
दानं स्तेयं भवेदित्येवं सदोषता परिहृता भवति । विदूर-
क्रमणक्षम इति । विशेषेण दूरं अतिव्यवधानम्, तत्र
क्रमणं लङ्घनम्, तत्र क्षम इति । अनेन वेगबला-
दसाध्यता प्रतिपादिता भवति । लुब्धकाद्रीतलोभेनेति ।
व्याधाद्रीतलोलुपतया मृगः हरिणः मृगयते अन्वेषयते
वधं मृत्युम् । उनि.

'गिरीन्द्रसदृशकारो लीलियोन्मूलितद्रुमः ।

करिणीस्पर्शसंलोभादालानं याति वारणः ॥

(१) लीलया अप्रयासेन । आलानं बन्धनम् ।
जम.

(२) शब्दात् केवलादेव विनाशं दर्शयित्वा स्पर्शे
(दोषे) दर्शयन्नाह- गिरीन्द्रेति । गिरीन्द्रः सुरगिरिः, तेन
सदृशः तुल्यः आकारः यस्य । अनेन महाकायता प्रति-
पादिता । लीलियोन्मूलितद्रुम इति । अनायासेनोत्खात-

(१) कानी. १।४३ शुचि (शुचिः) ; नीम. ३३

काशी / नर्मदा / मन्मथ / अमर

मभिगच्छेत्, नातिवाक्पारुष्यादिभिरुद्वेजयेत्, न विमानितामभिगच्छेत्, न संभोगेन पीडयेत्, न तद्धनं सपत्नीभिः सह मुञ्जीत । शत्रौ च प्रयोजयेत् अतिसंधार्यम् । जम.

(२) बलादानयनकोपात् वेण्यां शस्त्रमाधाय विदूरथाख्यं नृपं निद्रावशं गतं जधानेति । इत्येवं वृत्तं परिहरोद्विजिगीषुः । शत्रौ चापि प्रयोजयेत्, यथा स्वभार्याभिरेव गृहगतः शत्रुर्विनाश्यते एवम् । उनि.

यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पुरुषैराप्तकारिभिः ।

सर्वभोगान्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितम् ॥

दारगुप्तेः फलं दर्शयितुमाह— यस्येति । यस्य पुंशो राज्ञो वा दाराः स्त्रियः सुगुप्ताः स्युः, पुरुषैराप्तकारिभिः आप्तं हितं ये कुर्वन्ति तैः सर्वभोगान्वितं सर्वकामावाप्तियुक्तं लोकद्वयं तस्य हस्ते स्थितम् । परलोकेऽपि कुलकलङ्काभावात् स्वर्ग इति । उनि.

धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वदाराननुक्रमात् ।

गच्छेदनुदिनं नित्यं वाजीकरणबृंहितः ॥

धर्मार्थं दाररक्षणार्थं चाभिधातुमाह— धर्ममिति । धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वदारान् अनुक्रमात् शास्त्रोक्तेन मार्गेण गच्छेत् धर्माभिसंधिना प्रतिनिशं नित्यं सम्यग्वाजीकरणैः शास्त्रोक्तैः बृंहितः कृतशुक्रवृद्धिः । उनि.

विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये

विसृज्य लोकं प्रमदाकृतक्रियः ।

अशस्त्रबन्धेन हि साधु पाणिना

स्वपेदसक्तं परमाप्तरक्षितः ॥

(१) कानी. ७।५५ ; नीम. ४७ पुरुषै (पौरुषै) भोगान्वितं (लोकान्वितं).

(२) कानी. ७।५६ ; उनि. दनुदिनं (क्षतिनिशं) ; नीम. ४७ सर्वदाराननुक्रमात् (सर्वान् दाराननुक्रमम्) दिनं (निशं).

(३) कानी. ७।५७ ; उनि. अशस्त्र (सशस्त्र) ; नीम. ४७ अशस्त्र (सशस्त्र) स्वपेदसक्तं (स्वपित्तसक्तः).

घ. को. १२५

(१) इदानीमहोरात्रापेक्षायामाह— विचार्येत्यादिना । कार्यावयवानिति तद्दिनमष्टधा विभज्य कार्यभेदान् विस्मयेदित्यर्थः । दिनक्षये विसृज्य लोकम्, आपराह्निकास्थानगतमिति शेषः । प्रमदाकृतक्रिय इति । रात्रौ प्रमदासुरक्षापूर्वकं कृताभिगमनादिक्रियः । अशस्त्रबन्धेन पाणिना, संनिहितनखशिरोरक्षाशस्त्रत्वात् । असक्तमिति क्रियाविशेषणम्, निद्रासक्तिं त्यक्त्वेत्यर्थः । परमाप्तरक्षितः अन्तर्वैशिकसैन्येन परिरक्षितः । जम.

(२) शयनविधिमभिधातुमाह— विचार्येति । विचार्य निर्णाय कार्यावयवान् अहोरात्रं षोडशधा विभज्य तत्र ये कार्यावयवाः तान् निर्वर्त्य दिनक्षये विसृज्य लोकं प्रमदाभिरेव कृताः सकला अपि क्रिया यस्य, पुरुषेणान्तःपुरप्रवेशाभावात् । सशस्त्रबन्धेन हि पाणिना करेण शस्त्रं विधाय । सर्वदा कर्त्तव्यं नित्यं शस्त्रं विधेयमिति । स्वपेत् निद्रां गच्छेत् । तत्राप्यसक्तं निद्रायामप्यासक्तिर्न कर्त्तव्येति । परमाप्ता येऽन्तर्वैशिकपुरुषाः तैः रक्षितः इति । उनि.

नयेन जाग्रत्यनिशं नरेश्वरे

मुखं स्वपन्तीह निराधयः प्रजाः ।

प्रमत्तचित्ते स्वपति त्रसद्भ्यात्

प्रजागरेणास्य जगत्प्रबाध्यते ॥

(१) प्रकरणार्थानुष्ठानफलमाह— नयेनेत्यादि । यथोक्त-रक्षापूर्वकेण नयचक्षुषा कार्याकार्यं पश्यति सति सुखं स्वपन्ति विस्मयं तिष्ठन्ति । प्रमत्तचित्ते स्वपति प्रमत्तचित्त्वात् कार्याकार्यं न पश्यति, प्रजागरेण चिन्तया बाध्यते कुतोऽस्माकं परित्राणं भवितेति । जम.

(२) निद्रासक्तिनिरासार्थमाह— नयेनेति । नयेन नीत्यनुष्ठानेन अहरष्टधा रात्रिं च विभज्य राज्यनियुक्तानुष्ठानेन जाग्रति अप्रमत्ते सर्वं करणीयं पश्यति नरेश्वरे सुखं स्वपन्तीह निराधयः निर्गतमनःपीडाः प्रजाः, उपद्रवकारिणां निग्रहात् । प्रमत्तचित्ते नरेश्वरे प्रमत्तं विषयासक्तं चित्तं यस्मिन् । प्रमादोऽत्र विषयासक्तिः

(१) कानी. ७।५८ ; उनि. बाध्यते (बुध्यते) ; नीम. ४७ स्वपति त्रसद्भ्यात् (सति जाग्रति प्रजाः) बाध्यते (बाधते).

कौटिल्योक्ता । तथा च शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु प्रसक्ते प्रमादेन स्वपति स्वामिनि भयादुपद्रवकारिभ्यः प्रजागरेण अस्य राज्ञः संकलं जगत् प्रजारूपं प्रकर्षेण बुध्यते । तस्मात् सततोत्थेन राजा भवितव्यमिति । उनि.

‘इति स्म पूर्वे मुनयो बभाषिरे

नृपस्य राज्यस्य च साधु रक्षणम् ।

तदेतदेवं परिपालयन्नयात्

नरेश्वरः पालनकल्पतां व्रजेत् ॥

(१) इदानीं स्वमण्डलागतव्यापारमुपसंहरति— इतीत्यादिना । राज्यस्य अमात्यादेः । तदेतदेवमिति । तस्मात् एतत् स्वराज्यं सर्गषट्कोक्तेन नयेन परिपालयन् । पालनकल्पतामिति । पालने निर्दोषतां व्रजेत् । अन्यथा पालयन् गृहिततामित्यर्थादापन्नम् । जम.

(२) नृपराज्ययोः साधुरक्षणे पूर्वाचार्यसंमतिमाह— इतीति । इति एवं पूर्वं बृहस्पतिशुक्रादयः । नृपस्य राज्यस्य च साधु रक्षणम् । एतत् उक्तप्रकारेण नृपः साधु पालयन् पालनकल्पतां पालनसामर्थ्यं ‘स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च’ इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारं यथास्थितं पर्यालोच्य शासति सति विशिष्टविधानवत्तां व्रजेत् प्राप्नुयादिति । उनि.

शुक्रनीतिः

भोज्यपरीक्षा

‘विषदोषभयादन्नं विमृश्य कपिकुक्कुटैः ।

हंसाः स्खलन्ति कूजन्ति भृङ्गा नृत्यन्ति मायूराः ॥

विरोति कुक्कुटो माद्येत्क्रौञ्चो वै रेचते कपिः ।

हृष्टरोमा भवेद्बभ्रुः शारिका वमते तथा ॥

हृष्ट्वैवं सविषं चान्नं तस्माद्भोज्यं परीक्षयेत् ॥

विषदोषभयात् षड्सं षट् तित्ककटुकषायाम्ललवण-मधुराः रसाः आस्वादाः यस्य तादृशं अन्नं कपिकुक्कुटैः, बहुवचनात् कपिकुक्कुटप्रभृतिभिरित्यर्थः, विमृश्य परीक्ष्य नित्यं भुङ्गीतेति उत्तरेणान्वयः । यतः सविषं अन्नं हृष्ट्वैव हंसाः स्खलन्ति पतन्ति, भृङ्गाः भ्रमराः

कूजन्ति, कूजनं अस्पष्टनिनादं कुर्वन्ति, मायूराः मयूरा एव मायूराः, स्वाथे अण्प्रत्ययः, नृत्यन्ति, कुक्कुटः विरोति चीत्कारं करोति, क्रौञ्चः बकः माद्येत् मत्ततरं गच्छति, कपिः वानरः रेचते पुरीषमुत्सृजति, बभ्रुः भारद्वाजाख्यपक्षिविशेषः हृष्टरोमा रोमाञ्चितदेहः भवेत्, तथा शारिका वमते वमनं करोति । वैशब्दोऽवधारणे । तस्मात् भोज्यं खाद्यं वस्तु परीक्षयेत् एतैरिति भावः ।

शुनीटी.

रक्षकनियोजनम्

‘पृष्ठाग्रगान् क्रूरवेशान्नतिनीतिविशारदान् ।

सिद्धास्त्रनम्रशस्त्रांश्च भटानारात्रियोजयेत् ॥

क्रूरवेशान् भीषणवेशधारिणः नतिनीतिविशारदान् नतीं प्रणती नीती च विशारदान् विचक्षणान् सिद्धास्त्रान् नम्रशस्त्रान् शस्त्रधारिणः भटान् वीरान् आरात् समीपे पृष्ठाग्रगान् पश्चात् संमुखवर्तिनः नियोजयेत् रक्षेत् । शुनीटी.

अन्यनृपोऽविश्वसनीयः

‘विश्वस्तान्यनृपस्यापि न विश्वासं समाप्नुयात् ।

नैकान्ते न गृहे तस्य गच्छेदल्पसहायवान् ॥

विश्वस्तस्यापि अन्यनृपस्य प्रतिकूलनृपतेः विश्वासं न समाप्नुयात्, शत्रौ नृपे नैव विश्वसेदित्यर्थः । तस्य प्रतिनृपस्य गृहे वा एकान्ते निर्जने देशे अल्पसहायवान् न गच्छेत् । शुनीटी.

स्ववेशारूपसदृशान् निकटे रक्षयेत्सदा ।

विशिष्टचिह्नगुप्तः स्यात्समयेऽन्यादृशो भवेत् ॥

सदा निकटे स्वस्य आत्मनः वेशेन परिच्छदेन रूपेण च सदृशान् जनान् रक्षेत्, तथात्वे व्यक्तिग्रहो न स्यादिति भावः । स्वयं विशिष्टं अन्यविलक्षणं चिह्नं राजचिह्नमित्यर्थः, गुप्तं यस्य तथाभूतः स्यात् । तथा समये समयविशेषे इत्यर्थः, अन्यादृशः सामान्यजनसदृशः भवेत् । शुनीटी.

(१) कानी. ७।५९; उनि. कल्पतां (कल्पतां).

(२) शुनी. १।३२६-३२८.

(१) शुनी. १।३६९-३७०.

(२) शुनी. ५।१३-१४.

नासावधानः स्यात्

‘क्षपं नासावधानः स्याद्भृत्यस्त्रीपुत्रशत्रुषु ॥

क्षमपि भृत्यस्त्रीपुत्रशत्रुषु भृत्येषु स्त्रीषु पुत्रेषु
शत्रुषु च असावधानः न स्यात् । शुनीटी.

नीतिवाक्यामृतम्

वीरपुरुषपरिवारितेन परदूतदर्शनम्

‘वीरपुरुषपरिवारितः शूरपुरुषान्तरितान् दूतान्
पश्येत् ॥.

अथ राजा यथा परदूता द्रष्टव्यास्तदाह—वीरिति ।
दूतान् परदेशोपगतान् पश्येत् अवलोकयेत् । किंविशिष्टान्
दूतान् ? शूरपुरुषान्तरितान् शूरपुरुषान्तरे धृत्वा ।
किंविशिष्टः सन् ? वीरपुरुषपरिवारितः सन् । तथा
च नारदः—‘परदूतान् नृपः पश्येद्दीर्घैर्बहुभिरावृतः ।
शूरैरन्तर्गतस्तेषां चिरं जीवितुमिच्छया ॥’ ।

नीवाटी.

श्रूयते हि किल चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगेणैकं
नन्दं जघान ॥

एतत् किल श्रूयते योऽसौ चाणक्यः स तीक्ष्णदूत-
प्रयोगेण तीक्ष्णविषदूता भृत्यास्तेषां प्रयोगेण नन्दमेक-
मद्वितीयमपि जघान । नीवाटी.

परीक्षं शत्रुप्रहितम्

शत्रुप्रहितं शासनमुपायनं च स्वैरपरीक्षितं
नोपाददीत ॥

अथान्यदपि भूभुजा यत्कृत्यं तदाह—शत्रुप्रहितमिति ।
नोपाददीत न गृहीयात् । कोऽसौ ? राजा । किं तत् ?
शासनं लिखितम् । किंविशिष्टम् ? शत्रुप्रहितं वैरि-
प्रेषितम् । न केवलं शासनमुपायनं च, ढौकनीयं च ।
कथं न गृहीयात् ? यावन्न परीक्षितम् । कैः ? स्वैः
आत्मीयपुरुषैः । तथा च शुकः—‘यावत्परीक्षितं न
स्वैर्लिखितं प्राभूतं तथा । शत्रोरभ्यागतं राजा तावद्ग्राह्यं
न तद्वचेत् ॥’ । नीवाटी.

(१) शुनी. ५।१७.

(२) नीवा. १३।१३-१७.

श्रूयते हि किल स्पर्शविषवासिताद्भुतवस्त्रो-
पायनेन करहाटपतिः कैटभो वसुनामानं राजानं
जघान ॥

आशीविषविषधरोपेतरत्नकरण्डकप्राभृतेन च
करपालः करालं जघान ॥

एतस्मात्कारणाच्छत्रुपायनं स्वैरपरीक्षितं नाऽऽददीत ।
तथा—आशीविषेति । सूत्रद्वयमपि गतार्थम् । नीवाटी.

स्वेभ्यः परेभ्यश्च राजरक्षा

‘राज्ञि रक्षिते सर्वं रक्षितं भवत्यतः स्वेभ्यः
परेभ्यश्च नित्यं राजा रक्षितव्यः ॥

अथ राजरक्षासमुद्देशो व्याख्यायते । तत्राऽऽदावेव
राजरक्षाकारणमाह—राज्ञीति । रक्षितव्यः रक्षणीयः ।
कोऽसौ ? राजा । केभ्यः ? स्वेभ्यः आत्मीयेभ्यः
सकाशात्, तथा परेभ्यः । कथम् ? नित्यमेव
(तस्मिन् रक्षिते सर्वं रक्षितं भवति यतः) । तथा च
रैभ्यः—‘रक्षिते भूमिनाथे तु आत्मीयेभ्यः सदैव
हि । परेभ्यश्च यतस्तस्य रक्षा देशस्य जायते ॥’ ।

नीवाटी.

आसन्नकरणीयजनलक्षणानि

अत एवोक्तं नयविद्भिः—पितृपैतामहं महा-
संबन्धानुबद्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं च
जनमासन्नं कुर्वीत ॥

अथ राज्ञो रक्षा यथा भवति तथाऽऽह—अत इति ।
अत एवोक्तं अस्माद्भणितम् । कैः ? नयविद्भिः नीति-
विद्भिः । किं तदुक्तमित्याह—एतद्गुणविशिष्टं जनं लोकं
समासन्नं कुर्वीत कुर्यात् रक्षार्थम् । किंविशिष्टं जनम् ?
महासंबन्धानुबद्धं महान् योऽसौ परिणयलक्षणस्तेनानु-
बद्धं यन्त्रितम् । तथा शिक्षितं विचक्षणम् । तथाऽनुरक्तं
कृतकर्माणं येन राजकर्माणि कृतानि । तथा पितृपैतामहं
अन्वयागतम् । समासन्नं कुर्यात् । तथा च गुरुः—‘वंशजं
च सुसंबन्धं शिक्षितं राजसंयुतम् । कृतकर्मजनं पात्रं
रक्षार्थं धारयेन्नृपः ॥’ । नीवाटी.

(१) नीवा. २४।१-६८, ८७.

अन्यदेशीयमकृतार्थमानं स्वदेशीयं चापकृत्यो-
पगृहीतमासन्नं न कुर्वीत ॥

अथ यादृशं जनं समीपगं न कुर्वीत तादृशमाह—
अन्येति । अन्यदेशीयं अकृतार्थमानं स्वदेशीयं चाप-
कृत्योपगृहीतं जनं समीपे न धारयेत् न स्थापयेत् ।
कम् ? जनम् । कथंभूतम् ? अन्यदेशीयम्, तथा
अपकृत्योपगृहीतं अपकृत्य दण्डयित्वा उपगृहीतं स्वस्थाने
स्थापितम्, यतस्तस्य वित्तशक्तिः स्यात् । तथा च
शुक्रः— ‘नियोगिनं समीपस्थं दण्डयित्वा न धारयेत् ।
दण्डको यो न वित्तस्य बाधा वित्तस्य जायते ॥ अन्य-
देशोद्भवं लोकं समीपस्थं न धारयेत् । अपूजितं स्वदेशीयं
वा विरुध्य प्रपूजितम् ॥ ’ । नीवाटी.

चित्तविकृतेर्नास्त्यविषयः किं न भवति माता-
ऽपि राक्षसी ॥

अथ दण्डयित्वा यः स्थाप्यते तत्स्वरूपमाह—
चित्तेति । चित्ते विकृतिः विकारः यस्य स तथा, तस्य चित्त-
विकृतेः पुरुषस्य नास्ति । कोऽसौ ? अविषयः गोचरम् ।
पापं कुर्वाणस्य यतः किं न भवति ? काऽसौ ? माता ।
किंविशिष्टा ? राक्षसी । यदा माता शाकिनीधर्ममनुतिष्ठति
तदा पुत्रमपि व्यापादयतीति । तथा च शुक्रः— ‘यस्य
चित्ते विकारः स्यात्सर्वं पापं करोति सः । जातं हन्ति
सुखं माता शाकिनीमार्गमाश्रिता ॥ ’ । नीवाटी.

अस्वामिकाः प्रकृतयः समृद्धा अपि निस्तरीतुं
न शक्नुवन्ति ॥

अथ स्वामिरहिताः प्रकृतयो यथा भवन्ति तथाऽऽह—
अस्वामिका इति । न समर्था भवन्ति । काः ? प्रकृतयः
अमात्याद्याः । किं कर्तुम् ? निस्तरीतुं निर्वाहं गन्तुम् ।
किंविशिष्टाः प्रकृतयः ? अस्वामिकाः न विद्यते स्वामी
यासां अस्वामिकाः । पुनरपि कथंभूतास्ताः ? समृद्धा अपि
सर्वकामान्विता अपि । तथा च वसिष्ठः— ‘राजप्रकृतयो
नैव स्वामिना रहिताः सदा । गन्तुं निर्वाहणं यद्वस्त्रियः
कान्तविवर्जिताः ॥ ’ । नीवाटी.

देहिनि गतायुषि सकलाङ्गे किं करोति
धन्वन्तरिरपि वैद्यः ॥

अथ गतायुषि पुरुषे यद्भवति तदाह— देहिनीति ।
किं करोति ? अपि तु न करोति । कोऽसौ ? धन्व-
न्तरिरपि वैद्यः । यस्य किं विशिष्टस्य देहिनः ? सकलाङ्ग-
स्यापि, सकलाः कला द्विसप्ततिप्रमाणाः यस्य शरीरे अङ्गे
तिष्ठन्ति । तथा च व्यासः— ‘न मन्त्रा न तपो दानं न
वैद्यो न च भेषजम् । शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन
पीडितम् ॥ ’ । नीवाटी.

स्यादिभ्य आसन्नैभ्योऽपि राजा रक्षणीयः

राज्ञस्तावदासन्नाः स्त्रिय आसन्नतरा दायादा
आसन्नतमाश्च पुत्रास्ततो राज्ञः प्रथमं स्त्रीभ्यो
रक्षणं ततो दायादेभ्यस्ततः पुत्रेभ्यः ॥

अथ येषां सकाशाद्राज्ञो रक्षणं कार्यं तानाह— राज्ञ
इति । गतार्थमेतत् । नीवाटी.

आ वण्टादा चक्रवर्तिनः सर्वोऽपि स्त्रीसुखाय
क्षिद्यति ॥

अथ स्त्रीसुखकृते यद्भवति तदाह— आ वण्टादिति ।
वण्टशब्देन निकृष्टः पुमानुच्यते । चक्रवर्ती समस्तद्वीपा-
धिपतिः । आङ् मर्यादायाम् । वण्टचक्रवर्तिनां मध्ये यो
जनः स सर्वोऽपि स्त्रीसुखकृते क्लिद्यति स्त्रीसुखार्थं
क्लेशं करोति, येन स्त्रीसुखादयो भवति । तथा च
गर्गः— ‘कृषिं सेवां विदेशं च युद्धं वाणिज्यमेव च ।
सर्वे स्त्रीणां सुखार्थाय स सर्वः कुरुते जनः ॥ ’ ।

नीवाटी.

निवृत्तस्त्रीसङ्गस्य धनपरिग्रहो मृतमण्डनमिव ॥

अथ स्त्रीसङ्गरहितस्य पुरुषस्य यद्भवति तदाह—
निवृत्तेति । स्त्रीसङ्गरहितस्य यः संप्लक्ष्णो विभवः स
किंविशिष्टः ? मृतमण्डनमिव । यथा मृतमण्डनं वृथा न
किञ्चित्सुखमुत्पादयति तथा प्रभूतोऽप्यर्थो व्यर्थः वनिता-
सङ्गरहितस्य । तथा च वल्लभदेवः— ‘प्रभूतमपि चेद्विच-
पुरुषस्य स्त्रियं विना । मृतस्य मण्डनं यद्वत्तत्तस्य
व्यर्थमेव हि ॥ ’ । नीवाटी.

सर्वाः स्त्रियः क्षीरोदवेला इव विषामृतस्थानम् ॥

अथ स्त्रीणां स्वरूपमाह— सर्वा इति । या एताः स्त्रियः ताः सर्वा विषामृतस्थानम् । किंविशिष्टा इव ? क्षीरोदवेला इव दुग्धसमुद्रलहर्य इव । तथा च वल्लभ-देवः— ‘ नामृतं न विषं किंचिदेकां मुक्त्वा नित-म्बिनीम् । विरक्ता मास्येद्यस्मात्सुखायत्यनुरागिणी ॥ ’ ।

नीवाटी.

मकरदंष्ट्रा इव स्त्रियः स्वभावादेव वक्रशीलाः ॥

भूयोऽपि स्त्रीस्वरूपमाह— मकरदंष्ट्रा इति । एताः स्त्रियो यास्ताः सर्वा वक्रशीलाः, वक्रं शीलं यासां ताः वक्रशीलाः । कस्मात् ? स्वभावादेव नियमेन । का इव वक्रशीलाः ? मकरदंष्ट्रा इव । तथा च वल्लभदेवः— ‘ स्त्रियोऽतिवक्रतायुक्ता यथा दंष्ट्रा झषोद्धवाः । ऋजुत्वं नाधिगच्छन्ति तीक्ष्णत्वादतिभीषणाः ॥ ’ ।

नीवाटी.

स्त्रीणां वशोपायो देवानामपि दुर्लभः ॥

अथ भूयोऽपि स्त्रीस्वरूपमाह— स्त्रीणामिति । स्त्रीणां विरुद्धानां योऽसौ वशोपायः वशं कर्तुमुपायः साम-भेदोपप्रदानदण्डलक्षणः स देवानामपि दुर्लभः । तमुपायं देवा अपि न जानन्तीत्यर्थः । तथा च वल्लभदेवः— ‘ चतुरः सृजता पूर्वमुपायांस्तेन वेधसा । न सृष्टः पञ्चमः कोऽपि गृह्यन्ते येन योषितः ॥ ’ ।

नीवाटी.

कलत्रं रूपवत् सुभगमनवद्याचारमपत्यवदिति महतः पुण्यस्य फलम् ॥

अथ सुकलत्रस्य स्वरूपमाह— कलत्रमिति । एतदुक्तं भवति— तस्येदृशं वक्ष्यमाणं स्यात् येनान्यस्मिन् देहान्तरे महत्पुण्यं कृतं तस्य फलम् । एतत्किंविशिष्टं कलत्रम् ? सूरूपं रूपाढयं तावत् । तथा सुभगम् । तथाऽनवद्या-चारं अनवद्यः अकुत्सितः आचारः व्यवहारः यस्य । तथा अपत्यवत् पुत्रयुतम् । तथा च चारायणः— ‘ सूरूपं सुभगं यद्वा सुचरित्रं सुतान्वितम् । यस्येदृशं कलत्रं स्यात् पूर्वपुण्यफलं हि तत् ॥ ’ ।

नीवाटी.

कामदेवोत्सङ्गस्थाऽपि स्त्री पुरुषान्तरमभिलषति च ॥

अथ भूयोऽपि स्त्रीस्वरूपमाह— कामेति । अभिलषति वाञ्छति । काऽसौ ? स्त्री । किमभिलषति ? पुरुषान्तरं

पुरुषविशेषम् । किंविशिष्टा स्त्री ? कामदेवोत्सङ्गस्थाऽपि । एतदुक्तं भवति— कामादपरो रूपवान् कश्चिन्न भवति तथापि तं परित्यज्य स्त्री अन्यमभिलषति, चापल्यात् । तथा च नारदः— ‘ कामदेवोपमं त्यक्त्वा मुखप्रेक्षं निजं पतिम् । चापल्याद्वाञ्छते नारी विरूपाङ्गमपीतरम् ॥ ’ ।

न मोहो लज्जा भयं स्त्रीणां रक्षणं किंतु पर-पुरुषादर्शनं संभोगः सर्वसाधारणता च ॥

अथ भूयोऽपि स्त्रीणां स्वरूपमाह— न मोह इति । स्त्रीणां तावत् कुटुम्बमोहो रक्षणं न करोति, भयं न करोति, लज्जा न करोति । तर्हि कथं रक्षणं भवतीत्याह— तासां परपुरुषादर्शनं तावत् अन्यपुरुषदर्शनं यदि न स्यात् । तथा संभोगः कामसेवनम् । तथा सर्वसाधारणत्वं च पत्युः सकाशात्सर्वं वाञ्छितं लभन्ते । सर्व-साधारणत्वं ईर्ष्याधर्मं यदि भर्ता न करोति । एतत्त्रयं स्त्रीणां रक्षणम्, नान्यत् । तथा च जैमिनिः— ‘ अन्यस्या-दर्शनं कोपात्प्रसादः कामसंभवः । सर्वासामेव नारीणामेत-द्रक्षणत्रयं मतम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

दानदर्शनाभ्यां समवृत्तौ हि पुंसि नापराध्यन्ते स्त्रियः ॥

अथ यथा न विरुध्यन्ते भर्तुः स्त्रियः तथाऽऽह— दानेति । नापराध्यन्ते न विरोधं कुर्वन्ति । काः ? स्त्रियः । कस्मिन् ? पुंसि भर्तरे । किंविशिष्टे ? समवृत्तौ समप्रसादे । काम्याम् ? दानदर्शनाभ्याम् । एतदुक्तं भवति— यस्य पुरुषस्य बह्व्यः स्त्रियो भवन्ति स यदा तुल्यवृत्तः तुल्यचेष्टितः भवति । दानमानाभ्यां विशेषं न करोति तदा ताः सानुरागा भवन्ति । तथा च नारदः— ‘ दानदर्शनसंभोगं समं स्त्रीषु करोति यः । प्रसादेन विशेषं च न विरुध्यन्ति तस्य ताः ॥ ’ ।

नीवाटी.

परिगृहीतासु स्त्रीषु प्रियाप्रियत्वं न मन्येत ॥

अथ परिगृहीतासु स्त्रीषु पुरुषेण यत्कर्तव्यं तदाह— परिगृहीतास्त्विति । न मन्येत । किं तत् ? प्रियाप्रिय-त्वम् । कासु ? स्त्रीषु । किंविशिष्टासु स्त्रीषु ? परिगृही-तासु विवाहितासु । याः स्त्रियो भवन्ति विवाहिताः तासु समत्वेन वर्तितव्यं प्रियाप्रियत्वे विषये । तथा च भागुरिः— ‘ समत्वेनैव द्रष्टव्या याः स्त्रियोऽत्र

विवाहिताः । विशेषो नैव कर्तव्यो नरेण श्रियमि-
च्छता ॥ ’ । नीवाटी.

कारणवशाज्जिम्बोऽप्यनुभूयत एव ॥

अथ दुर्भंगास्वपि स्त्रीषु यथा वर्तितव्यं तदाह—
कारणवशादिति । यस्मादेतदुक्तमाचार्येण— स्त्रीषु प्रिया-
प्रियत्वं न कुर्यात् । यतश्च अनुभूयते सेव्यते । कोऽसौ ?
निम्बोऽपि । कस्मात् ? कारणवशात् प्रयोजनवशातः ।
यथा निम्बोऽपि भक्ष्यते औषधार्थं तथा दुर्भंगाऽपि स्त्री
विरूपाऽपि सेवनीया, नो चेदपमानिता सती सा वधादिकं
चिन्तयति भर्तुः । तथा च भारद्वाजः— ‘दुर्भंगाऽपि
विरूपाऽपि सेव्या कान्तेन कामिनी । यथौषधकृते निम्बः
कटुकोऽपि प्रदीयते ॥ ’ । नीवाटी.

चतुर्थदिवसे स्नाता स्त्री तीर्थ तीर्थोपरोधे महा-
नधर्मानुबन्धः ॥

अथ यस्मिन् काले स्त्री अवश्यमेव सेव्यते
तथाऽऽह— चतुर्थेति । ऋतुकाले संजाते त्रीणि दिनानि
यावदपवित्रा स्त्री भवति, चतुर्थे दिवसे पुनस्तीर्थं भवति
पवित्रा भवति । किंविशिष्टा सती ? स्नाता सती ।
एतस्मात्कारणात्तीर्थोपरोधे कृते परित्यागे कृते महान्
अधर्मानुबन्धः धर्मक्षतिः भवति । तथा यश्चतुर्थदिवसे
स्त्रियं न भजते तस्य महती क्षतिर्भवति । तथा च
वादरायणः— ‘ऋतुस्नातां न यो नारीं भजते पापकृत्तमः ।
न तस्य हव्यं गृह्णन्ति देवाः कव्यं च पूर्वजाः ॥ ’ ।

नीवाटी.

ऋतावपि स्त्रियमुपेक्षमाणः पितृणामृण-
भाजनम् ॥

अथ ऋतुस्नातां स्त्रियं न भजति तस्य यद्भवति
तदाह— ऋताविति । ऋणभाजनं भवति । केषाम् ?
पितृणां पूर्वजानाम् । कोऽसौ ऋणभाजनं भवति ? उपे-
क्षमाणः अगच्छन् पुरुषः । काम् ? ऋतुस्नातां स्त्रियम् ।
तथा च गर्गः— ‘ऋतुं यच्छति नो योऽत्र भार्यायाः
स्नानजे दिने । तस्य देवा न गृह्णन्ति हव्यं कव्यं च
पूर्वजाः ॥ ’ । नीवाटी.

अवरुद्धाः स्त्रियः स्वयं नश्यन्ति स्वामिनं वा
नाशयन्ति ॥

अथ स्त्रीणामृतुमप्रदातुः पुरुषस्य यद्भवति तदाह—
अवरुद्धा इति । याः स्त्रियः अवरुद्धाः उद्धाहिताः
भवन्ति ऋतुमात्रेणापि न संभाव्यन्ते, ताः द्वाभ्यामेकतमं
कुर्वन्ति । किं वा ? स्वयं नश्यन्ति अथवा पतिं नाशयन्ति ।
तस्मात्पुरुषेणापि अवश्यं स्त्रीणां ऋतुर्देयः । तथा च
गर्गः— ‘ऋतुकाले च संप्राप्ते न भजेद्यस्तु कामिनीम् ।
तद्दुःखात्सा प्रणश्येत स्वयं वा नाशयेत्पतिम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

न स्त्रीणामकर्तव्ये मर्यादाऽस्ति वरमविवाहो
नोदोपेक्षणम् ॥

अथर्तुकाले स्त्रियो वर्जिता यत्कुर्वन्ति तदाह— नेति ।
नास्ति न विद्यते । काऽसौ ? मर्यादा । कासाम् ?
स्त्रीणाम् । कस्मिन् ? अकर्तव्ये । तस्माद्द्वरं वध्वान्(?)
अविवाहः, न ऊढानां विवाहितानां उपेक्षणं ऋतोरप्र-
दानम् । तथा च भार्गवः— ‘नाकृत्यं विद्यते स्त्रीणामप-
माने कृते सति । अविवाहो वरस्तस्मान्न तूढानां
विवर्जनम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

अकृतरक्षस्य किं कलत्रेणाकृषतः किं क्षेत्रेण ॥

गतार्थमेतत् ।

नीवाटी.

सपत्नीविधानं पत्युरसमञ्जसं च विमाननमप-
त्याभावश्च चिरविरहश्च स्त्रीणां विरक्तिकारणानि ॥

अथ स्त्रीणां यानि विरक्तिकारणानि तान्याह—
सपत्नीति । एतानि पञ्च स्त्रीणां विरक्तिकारणानि । तस्मान्न
कार्याणि । एकं सपत्नीविधानं तावत् यदन्या भार्या, न
विशेषः कार्यः । पत्युरसमञ्जसं पत्युर्मनोमलिनता ।
विमाननं अपमानम् (कार्यम् ?) । अपत्याभावः वन्ध्यता ।
तथा चिरविरहश्च चिरकाले देशान्तरगमनं पत्युः । तथा
च जैमिनिः— ‘सपत्नी वाऽसमानत्वमपमानोऽनपत्यता ।
देशान्तरगतिः पत्युः स्त्रीणां रागं हरन्त्यमी ॥ ’ ।

नीवाटी.

न स्त्रीणां सहजो गुणो दोषो वाऽस्ति किंतु नद्यः समुद्रमिव यादृशं पतिमाप्नुवन्ति तादृश्यो भवन्ति स्त्रियः ॥

अथ स्त्रीणां भूयोऽपि स्वरूपमाह— नेति । आसां स्त्रीणां सहजो गुणो दोषो वा नास्ति, भर्तृगुणेन गुणा भवन्ति, दोषेण दोषाः । केन दृष्टान्तेन ? यादृशं पतिमाप्नुवन्ति तादृश्यो भवन्ति । का इव ? नद्य इव । यथा नद्यः समुद्रं पतिं प्राप्य तादृग्रूपा भवन्ति । तथा च शुक्रः— ‘गुणो वा यदि वा दोषो न स्त्रीणां सहजो भवेत् । भर्तुः सदृशतां यान्ति समुद्रस्याऽऽपगा यथा ॥’ ।

नीवाटी.

स्त्रीणां दौत्यं स्त्रिय एव कुर्युस्तैश्चोऽपि पुंयोगः स्त्रियं दूषयति किं पुनर्मानुष्यः ॥

अथ भूयोऽपि स्त्रीस्वरूपमाह— स्त्रीणामिति । स्त्रीणां विषये यदौत्यं तत्स्त्रीसकाशात् कारणीयम्, न पुनः पुरुषाणां सकाशात् । यतः पुंयोगस्तैश्चोऽपि तिर्यक्संभवोऽपि गर्दभाश्चसमुत्थोऽपि दृष्टोऽपि दूषयति सदोषं करोति स्त्रियम्, किं पुनर्मनुष्यसंभवः संयोगः ? तथा च गुरुः— ‘स्त्रीणां दौत्ये नरेन्द्रेण प्रेष्ट्या नार्यो नरो न वा । तिरश्चोऽपि च पुंयोगो दृष्टो दूषयति स्त्रियम् ॥’ । अनुच— ‘पतिव्रताऽपि या नारी दृष्ट्वाऽश्वत्थसंनिभम् । सुतरां कुरुते वाञ्छां तं मैथुनसमुद्भवम् ॥’ ।

नीवाटी.

वंशविशुद्धयर्थमनर्थपरिहारार्थं स्त्रियो रक्ष्यन्ते न भोगार्थम् ॥

अथ स्त्रियो यदर्थं रक्ष्यन्ते तदाह— वंशेति । एताः स्त्रियः कस्माद्रक्ष्यन्ते ? वंशविशुद्धयर्थम्, येन वंशस्य अन्वयस्य विशुद्धिर्भवति । अनर्थपरिहारार्थं च रक्ष्यन्ते, न भोगार्थम् । गतार्थं च । तथा च गुरुः— ‘वंशस्य च विशुद्धयर्थं तथाऽनर्थक्षयाय च । रक्षितव्याः स्त्रियो विज्ञेर्न भोगाय च केवलम् ॥’ ।

नीवाटी.

भोजनवत्सर्वसमानाः पण्याङ्गनाः कस्तासु हर्षार्पणयोरवसरः ॥

अथ पण्याङ्गनानां स्वरूपमाह— भोजनवदिति । पण्याङ्गनाः वेद्याः समानाः सर्वसाधारणाः । कथम् ? भोजन-

वत् । यथा भोजनकाले कमपि पुरुषं दृष्ट्वा प्रोच्यते भोजनं क्रियतां शोभार्थं तथा वेद्याऽपि सेवनीया शोभार्थं कौतुकार्थं च । कस्तासामर्थे हर्षोऽमर्षो वा ? प्राप्तायामानन्दः क्रियते न, नाप्राप्तायां कोपः कार्य इति । तथा च गुरुः— ‘सर्वसाधारणा वेद्या यथा भोजनकर्मणि । न प्राप्या कार्येत्तुष्टिं तासां कोपो न बाह्यतः ॥’ ।

नीवाटी.

यथाकामं कामिनीनां संग्रहः परमनीर्ष्यावान् कल्याणावहः प्रक्रमोऽदौवारिके द्वारे को नाम न प्रविशति ॥

अथ वेद्यासंग्रहणस्वरूपमाह— यथाकाममिति । यथाकामं यथासौख्यं कामिनीनां वेद्यानां संग्रहः कार्यः । परमनीर्ष्यावान् केवलं ईर्ष्यारहितः संग्रहः कल्याणाय कल्याणप्रदो भवति, ईर्ष्यारहितः स तस्याः प्रक्रमः अनुष्ठानं यतः । तासां गृहे सर्वोऽपि जनः प्रविशति, न कश्चिन्निवार्यते । येन कारणेनादौवारिके द्वारे को न प्रविशति ? यत्र द्वारे द्वारपालो न भवति । तथा च जैमिनिः— ‘वेद्याः कामं प्रसेव्याश्च परमीर्ष्याविवर्जितैः । सर्वगम्यं भवेद्द्वारं यतस्तासामहर्निशम् ॥’ ।

नीवाटी.

मातृव्यजनविशुद्धा राजवसत्युपरिस्थायिन्यः स्त्रियः संभक्तव्याः ॥

अथ पुरुषेण स्त्रीणां विषये यत्कर्तव्यं तदाह— मातृव्यज्जनेति । याः स्त्रियः मातृव्यजनविशुद्धा भवन्ति मातृचिह्नं यत्नेन या विशुद्धा भवन्ति, राजवसत्युपरिस्थायिन्यो भवन्ति वेद्याः स्त्रियः ताः संभक्तव्याः सेवनीया इत्यर्थः । तथा च भागुरिः— ‘मातृचिह्नविशुद्धा या राजहर्म्ये वसन्ति च । ता वेद्याः सेवनीयाश्च नान्याः सेव्या विचक्षणैः ॥’ ।

नीवाटी.

दुर्दुरस्य सर्पगृहप्रवेश इव स्त्रीगृहप्रवेशो राज्ञः ॥

अथ राज्ञः स्त्रीगृहप्रवेशनिरतस्य यद्भवति तदाह— दुर्दुरस्येति । राज्ञः योऽसौ स्त्रीगृहप्रवेशः स किंविशिष्टः ? सर्पगृहप्रवेश इव । कस्य ? दुर्दुरस्य । यथा मण्डूकः सर्पगृहे प्रविष्टो न जीवति तथा राज्ञोऽपि स्त्रीगृहप्रवेशः स्यात् । तथा च गौतमः— ‘प्रविष्टो हि यथा भेको बिलं

सर्वस्य मृत्युभाक् । तथा संजायते राजा प्रविष्टो वेदमनि
स्त्रियः ॥' । नीवाटी.

न हि स्त्रीगृहादायातं किञ्चित्स्वयमनुभवनीयम् ॥

अथ राजा स्त्रीणां विषये यत्कर्तव्यं तदाह— नेति ।
मानुभवनीयं न भक्षणीयमित्यर्थः । किञ्चिदपि स्वल्पमपि
वस्तु । किञ्चिदष्टं वस्तु ? आयातं प्राप्तम् । कस्मात् ?
स्त्रीगृहात् । कथं न भक्षणीयम् ? स्वयं आत्मना
अर्थाद्राज्ञा । तथा च बादरायणः— 'स्त्रीणां गृहात्समा-
यातं भक्षणीयं न भूभुजा । किञ्चित्स्वल्पमपि प्राणा-
त्रक्षितुं योऽभिवाञ्छति ॥' । नीवाटी.

नापि स्वयमनुभवनीयेषु स्त्रियो नियोक्तव्याः ॥

स्वयमनुभवनीयेषु स्वयं सेव्येषु भोजनाद्येषु स्त्रियो न
नियोक्तव्याः न प्रेरणीयाः, यतो विषादिदोषैर्दूषयन्ति ।
तथा च भृगुः— 'भोजनादिषु सर्वेषु नाऽऽत्मीयेषु
नियोजयेत् । स्त्रियो भूमिपतिः कापि मारयन्ति यतश्च
ताः ॥' । नीवाटी.

संवननं स्वातन्त्र्यं चाभिलषन्त्यः स्त्रियः किं
नाम न कुर्वन्ति ॥

अथ स्त्रियो यत्कुर्वन्ति तदाह— संवननमिति । एताः
स्त्रियः किमनिष्टं न कुर्वन्ति ? अपि तु सर्वे कुर्वन्ति ।
संवननं कर्मणं अभिचारकं तावदभिलषन्ति, तथा स्वा-
तन्त्र्यं स्वेच्छया वर्तनं वाञ्छन्ति । तथा च भारद्वाजः—
'कर्मणं स्वेच्छयाऽऽचारं सदा वाञ्छन्ति योषितः । तस्मा-
त्तासु न विश्वासः प्रकर्तव्यः कथंचन ॥' । नीवाटी.

श्रूयते हि किल— आत्मनः स्वच्छन्दवृत्ति-
मिच्छन्ती विषविदूषितगण्डूषेण मणिकुण्डला
महादेवी यवनेषु निजतनुजराज्यार्थं जघान
राजानमङ्गराजम् ॥

अथ स्त्रियो विरक्ताः स्वातन्त्र्यमिच्छन्त्यो यत्कुर्वन्ति
दृष्टान्तेन तदाह— श्रूयत इति । गतार्थमेतत् । एत-
त्संविधानकं बृहत्कथायाम् । नीवाटी.

विषालक्तकदिग्धेनाधरेण वसन्तमतिः शूर-
सेनेषु सुखस्त्रियासम्, विषोपलिप्तेन मणिना

वृक्रौदरी दशार्शेषु मदनार्णवम्, निशितनेमिना
मुकुरेण मदिराक्षी मगधेषु, मन्मथविनोदम्,
कवरीनिगूढेनासिपत्रेण चन्द्रसा पाण्डयेषु
पुण्डरीकमिति ॥

अथान्यासामपि दुष्टस्त्रीणां संविधानानि लिख्यन्ते—
विषालक्तकेति । एतानि पञ्च संविधानकानि गतार्थानि
बृहत्कथायां ज्ञेयानि । नीवाटी.

अमृतसरवाप्य इव श्रीजसुलोपकरणं स्त्रियः ॥

अथ स्त्रीणां माहात्म्यमाह— अमृतेति । एताः याः
स्त्रियः ताः किञ्चिदष्टाः ? श्रीजसुलोपकरणं श्रीः लक्ष्मीः
तस्याः जातं श्रीजम्, श्रीजं च तत्सुलोपकरणं च
श्रीसंभवसुखद्वयं च । काः ? स्त्रियः । का इव ? अमृत-
सरवाप्य इव । आनन्दकारिण्य इत्यर्थः । तथा च शुक्रः—
'लक्ष्मीसंभवलौक्यस्य कथिता वामलोचनाः । यथा
पीयूषवाप्यश्च मनआह्लाददाः सदा ॥' । नीवाटी.

कस्तासां कार्याकार्यविलोकेऽधिकारः ॥

अथ तासामेव माहात्म्यमाह— क इति । या एता
अमृतवाप्युपमाः स्त्रियस्तासां कार्याकार्यविलोके कोऽधि-
कारः किं प्रयोजनम् ? अपि तु न किञ्चित् । किंतु
अनुवर्तनीयाः सर्वदेव ताः । तथा च वसिष्ठः— 'स्त्रीणां
दुश्चरितं किञ्चिन्न विचार्य विचक्षणैः । नाभिबाह्यं न
जीवोऽतो यतस्ता अमृतोपमाः ॥' । नीवाटी.

अपत्यपोषणे गृहकर्मणि शरीरसंस्कारे शयना-
वसरे स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं नान्यत्र ॥

अथ स्त्रीणां येषु येषु कृत्येषु स्वातन्त्र्यं दीयते तान्याह—
अपत्यपोषण इति । आसां स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं स्वच्छ-
न्दता, एतेषु चतुर्षु स्थानेषु दीयते, नान्यत्र । अपत्य-
पोषणे तावत् बालपुष्टिकरणे, तथा गृहकर्मणि गृहकृत्ये,
तथा शरीरसंस्कारे निजकायमण्डने, तथा शयनावसरे
शयनप्रस्तावे । तथा च भागुरिः— 'स्वातन्त्र्यं नास्ति
नारीणां मुक्त्वा कर्मचतुष्टयम् । बालानां पोषणं कृत्यं
शयनं चाङ्गभूषणम् ॥' । नीवाटी.

अतिप्रसक्तेः स्त्रीषु स्वातन्त्र्यं करपत्रमिव पत्यु-
र्नोविदार्य हृदयं विश्राम्यति ॥

अथातिसक्तस्य स्त्रीणां पुरुषस्य यद्भवति तदाह—
अतिप्रसक्तेरिति । अतिप्रसक्तेर्हि सकाशात् स्त्रीषु यत्
स्वातन्त्र्यम्, तत्किं करोति ? न विश्राम्यति न विश्रामं
गच्छति । किं कृत्वा ? अविदार्थ । किं तत् ? हृदयम् ।
कस्य ? पत्युः कान्तस्य । किमिव ? करपत्रमिव । तथा
च गर्गः— ‘स्वातन्त्र्यं यद्भवत्स्त्रीणां सुरतेषु यथेच्छया ।
मर्मण्यसकृतस्त्वेन(?) हृदयं पुरुषस्य च ॥’ ।

नीवाटी.

स्त्रीवशपुरुषो नदीप्रवाहपतितपादप इव न
चिरं नन्दति ॥

अथ स्त्रीवशगतस्य पुरुषस्य यद्भवति तदाह— स्त्री-
वशेति । न दीर्घकालं वृद्धिं याति । कोऽसौ ? पुरुषः ।
किंविशिष्टः ? स्त्रीवशगतः । क इव ? पादप इव । किं-
विशिष्टः पादपः ? नदीप्रवाहपतितः । यथा नदीप्रवाहे
पतितो वृक्षश्चिरं कालं न वृद्धिं याति तथा पुरुषः
स्त्रीवशगतः । तथा च शुक्रः— ‘न चिरं वृद्धिमाप्नोति
यः स्त्रीणां वशगो भवेत् । नदीप्रवाहपतितो यथा भूमि-
समुद्भवः ॥’ ।

नीवाटी.

पुरुषमुष्टिस्था स्त्री खड्गयष्टिरिव कमुत्सवं न
जनयति ॥

अथ स्त्रीमाहात्म्यमाह— पुरुषेति । कमुत्सवं न जन-
यति ? अपि सर्वमपि करोति । का सा ? स्त्री । केव ?
खड्गयष्टिरिव करवालवल्लीव । या स्त्री पुरुषमुष्टिस्था
भवति पतिव्रतत्वसहिता भवति सा भर्तुः कं न कुर्या-
न्मनोरथमिति । ‘या नारी वशगा पत्युः पतिव्रतपरायणा ।
सा स्वपत्युः करोत्येव मनोराज्यं हृदि स्थितम् ॥’ ।

नीवाटी.

नातीव स्त्रियो व्युत्पादनीयाः स्वभावसुभगो-
ऽपि शास्त्रोपदेशः स्त्रीषु शस्त्रीषु पयोऽलव इव
विषमतां प्रतिपद्यते ॥

अथ स्त्रीणां पुरुषेण यत्कर्तव्यं तदाह— नातीवेति ।
स्त्रियः पत्या पुरुषेण नातीव व्युत्पादनीयाः नातिशयेन
कामशास्त्रपण्डिताः कर्तव्याः, यतः स्वभावसुभगोऽपि
कामशास्त्रोपदेशो विषमतां प्रतिपद्यते विरूपतां प्रतिपद्यते

करोति । कासु ? स्त्रीषु । कास्विव ? शस्त्रीष्विव छुरि-
कास्विव । यथा पयोविन्दुः छुरिकायां निर्मलायां विषम-
तामुत्पादयति विरूपतां नयति, एवं कुलस्त्रीणां स्वभाव-
सुभगोऽपि कामशास्त्रोपदेशः कुलस्त्रीणां धर्मं दूषयति ।
तथा च भारद्वाजः— ‘न कामशास्त्रतत्त्वज्ञाः स्त्रियः
कार्याः कुलोद्भवैः । यतो वैरूप्यमायान्ति यथा शस्य-
म्बुसंगमात् ॥’ ।

नीवाटी.

अध्रुवेण साधिकेनाप्यर्थेन वेद्यामनुभवति ॥

अथ वेद्याश्चिरं यथा पुरुषमनुभवन्ति तदाह— अध्रु-
वेणेति । यः पुरुषः अध्रुवेण चलेन अर्थेन साधिकेनापि
वेद्यामनुभवति स चिरं प्रभूतं कालं तां सेवते । यः
पुनर्नित्यदानेन स्वल्पेनापि सेवते तस्य त्रुटिर्भवति । तस्मा-
द्वेद्याया नित्यमर्थो न देयः । स्वल्पोऽपि प्रभूतोऽपि
कालान्तरेण देयः । येन साऽविद्यमानेऽप्यर्थे कृताशया
न त्यजति । तथा च शुक्रः— ‘वेद्यानां नित्यदानं
यत्तद्धि दानं शुभं न हि । अपि स्तोत्रं प्रभूतं च चिरदत्तं
सुसिद्धये ॥’ ।

नीवाटी.

विसर्जनाकारणाभ्यां तदनुभवे महाननर्थः ॥

अथ वेद्यानां नित्यमेवाकारणविसर्जनाद्यैरनर्थो भवतः ।
तावाह— विसर्जनेति । एता वेद्याः सर्वसामान्या भवन्ति
तद्गच्छन्त्यो वा गृहादागच्छन्त्यो वा यदि कश्चिद्विद्वांस्त-
दनुभवं करोति ता अभिलषति । तद्धनलोभेन तं भजते
ततश्च तेन सह प्राणान्तिकं युद्धं भवति स महाननर्थः ।
तस्माद्वेद्यानामकारणविसर्जनं न कार्यं किं वा गृहेषु
कर्तव्यम्, अथ कौतुकमात्रं संसेव्य मोचनीयाः । तथा
च गुरुः— ‘किं वा गुप्ताः प्रकर्तव्याः किं वा कौतुक-
मात्रकम् । आनीय ताः प्रमोक्तव्या वेद्याः पुंभि-
र्विचक्षणैः ॥’ ।

नीवाटी.

वेद्यासक्तिः प्राणार्थहानिं कस्य न करोति ॥

अथ वेद्यानां स्वरूपमाह— वेद्यासक्तिरिति । वेद्यानां
विषये याऽसौ पुरुषस्य आसक्तिः अतीव व्यसनं तत्कस्य
प्राणहानिं न करोति ? अपि तु सर्वस्य । तस्माद्वेद्या
त्याज्या । तथा च नारदः— ‘प्राणार्थहानिरेव स्याद्वेद्यायां

सुनित्तो नृणाम् । यस्मात्तस्मात्परित्याज्याः वेद्याः पुंभि-
र्जनार्थिभिः ॥ ’ । नीवाटी.

धनमनुभवन्ति वेद्या न पुरुषम् ॥

अथ भूयोऽपि वेद्यास्वरूपमाह— धनमिति । या
यता वेद्या उच्यन्ते ता धनमनुभवन्ति, न पुरुषम् ।
मूर्खः पुनरेवं जानाति ममैषा सानुरागा । यदि पुनर्धनं
न प्रयच्छति तत्तत्संमुखमपि नावलोकयन्ति । तथा च
भारद्वाजः— ‘ न सेवन्ते नरं वेद्याः सेवन्ते केवलं धनम् ।
धनहीनं यतो मर्त्यं संत्यजन्ति च तत्क्षणात् ॥ ’ ।

नीवाटी.

धनहीने कामदेवेऽपि न प्रीतिं बध्नन्ति वेद्याः ॥

अथ भूयोऽपि वेद्यानां स्वरूपमाह— धनहीन इति ।
न बध्नन्ति कुर्वन्ति । काम ? प्रीतिं स्नेहम् । काः ?
वेद्याः । क्व ? धनहीने । किंविशिष्टे ? कामदेवेऽपि ।
तथा च भागुरिः— ‘ न सेव्यते धनहीनः कामदेवोऽपि
चेत्स्वयम् । वेद्याभिर्धनलुब्धाभिः कुष्टी चापि निषे-
व्यते ॥ ’ ।

नीवाटी.

स पुमानायतिमुखी यस्य सानुशयं वेद्यासु
दानम् ॥

अथ भूयोऽपि वेद्यास्वरूपमाह— स इति । स
पुमान् पुरुषः सुखी स्यात् सुखाढ्यो भवति । कस्याम् ?
आयत्यां परिणामे भविष्यत्काले । यस्य किम् ? दानम् ।
किंविशिष्टम् ? सानुशयं सखेदम् । कासु ? वेद्यासु ।
यस्य पुरुषस्य वेद्यासु विषये सानुशयं दानं भवति स
आयत्यां परिणामे सुखी भवति । तथा च नारदः—
‘ प्रदानं यस्य वेद्यायां भवेत्सानुशयं सदा । परिणामे
सुखाढ्योऽयं जायते नात्र संशयः ॥ ’ ।

नीवाटी.

स पशोरपि पशुः यः स्वधनेन परेषामर्थवर्ती
करोति वेद्याम् ॥

अथ वेद्यादानप्रसक्तस्य पुरुषस्य यद्भवति तदाह—
स इति । सः पुरुषः सर्वेषां पशूनां मध्ये प्रधानः पशुः ।
यः किं करोति ? योऽर्थवर्ती महार्थाम् । काम ? वेद्याम् ।
केन ? स्वधनेन निजार्थेन । केषाम् ? परेषामन्येषाम् ।
आत्मनोऽपि तावद्वित्तक्षयं करोति, अन्येषामपि । तथा

च बल्लभदेवः— ‘ आत्मवित्तेन यो वेद्यां महार्थो कुरुते
कुधीः । अन्येषां वित्तनाशाय पशूनां पशुः सर्वतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

आचित्तविश्रान्तेः वेद्यापरिग्रहः श्रेयान् ॥

अथ पुरुषस्य वेद्यासंग्रहो यथा श्रेयःप्रदो भवति
तदाह— आचित्तेति । आङ्गशब्दो मर्यादायाम् । आचित्त-
विश्रान्तेः चित्तविश्रान्तिं यावत् पुरुषेण वेद्यासंग्रहः
कार्यः, न सदैव । एतदुक्तं भवति— वेद्यां दृष्ट्वा यदि
चित्तं चलति तत्सेवनीया ततो मोचनीया । एवं कुर्वतः
श्रेयः सौख्यं सदैव भवति । तथा च राजपुत्रः—
‘ वेद्यादर्शनतश्चित्तं यदि वाञ्छा करोति च । तत्र सेव्याः
प्रमोक्तव्या नैव नित्यं कदाचन ॥ ’ ।

नीवाटी.

सुरक्षिताऽपि वेद्या स्वां प्रकृतिं न मुञ्चति ॥

अथ पुरुषस्य वेद्यासंग्रहात् यद्भवति तदाह—
सुरक्षिताऽपीति । न मुञ्चति । काऽसौ ? वेद्या । काम ?
प्रकृतिम् । किंविशिष्टां स्वाम् ? पुरुषान्तरसेवनलक्षणां ।
लोभोपहता सती पुरुषविशेषान् भजति । तस्मात्तस्याः
संग्रहो न कार्यः । अथवा नास्ति तस्या दोषः, सर्वेऽपि
प्राणिनः स्वां प्रकृतिं भजन्ते । तथा च गुरुः— ‘ यद्वेद्या
लोभसंयुक्ता स्वीकृताऽपि नरोत्तमैः । सेवयेत्पुरुषानन्यान्
स्वभावो दुस्त्यजो यतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

या यस्य प्रकृतिः सा तस्य दैवेनापि नापनेतुं
शक्यते ॥

अथ वेद्यादृष्टान्तेन जन्तूनां प्रकृतेः स्वरूपमाह—
येति । न शक्यते । काऽसौ ? प्रकृतिः स्वभावलक्षणा ।
किं कर्तुम् ? अपनेतुं नाशयितुम् । या यस्य संभवा
सहसा । केन ? दैवेनापि विधानाऽपि । आस्तां तावन्मनु-
ष्येण । तथा च नारदः— ‘ व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं
सिंहो गुहां सेवते, हंसः सेवति पद्मिनीं कुसुमितां गृध्रः
स्मशानस्थलीम् । साधुः सेवति साधुमेव सततं नीचोऽपि
नीचं जनम्, या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता दुःखेन
सा त्यज्यते ॥ ’ ।

नीवाटी.

सुभोजितोऽपि इवा किमशुचीन्यस्थीनि परि-
हरति ॥

अथ भूयोऽपि स्वप्रकृतिदृष्टान्तेनाऽऽत्मप्रकृतिस्वरूप-
माह— सुभोजितोऽपीति । आ सारमेयः सुभोजितोऽपि
तृप्तिं नीतोऽपि किमशुचीनि अमेध्यानि अस्त्रीनि परि-
हरति ? अपि न परिहरति । तथा च भृगुः— ‘ स्वभावो
नान्यथा कर्तुं शक्यः केनापि कुत्रचित् । श्वेव सर्वरसान्
भुक्त्वा विनाऽमेध्यान्न तृप्यति ॥ ’ । नीवाटी.

न खलु कपिः शिक्षाशतेनापि चापल्यं परि-
हरति ॥

भूयोऽपि स्वप्रकृतिस्वरूपमाह— न खल्विति । कपिः
वानरः न परिहरति न त्यजति । किं तत् ? चापल्यं
चपलत्वम् । केन कृत्वा ? शिक्षाशतेनापि । तथा
चात्रिः— ‘ प्रोक्तः शिक्षाशतेनापि न चापल्यं त्यजेत्कपिः ।
स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ॥ ’ ।

नीवाटी.

इक्षुरसेनापि सिक्तो निम्बः कटुरेव ॥

अथ भूयोऽपि स्वप्रकृतिस्वरूपमाह— इक्षुरसेनापीति ।
निम्बः वृक्षविशेषः, स कटुरेव । किंविशिष्टः ? सिक्तः ।
केन ? इक्षुरसेनापि । तथा च गर्गः— ‘ पिशुनं दान-
माधुर्यं संप्रयायि कथंचन । सिक्तश्चेक्षुरसेनापि दुस्त्यजा
प्रकृतिर्निजा ॥ ’ ।

नीवाटी.

दायादपोषणं न कार्यम्

सन्मानदिवसादायुः कुल्यानामपरिग्रहेतुः ॥

अथ कुल्यानां पोषणे यद्भवति तदाह— सन्मानेति ।
कुल्यानां सजातीयानां दायादानां सन्मानदिवसादारभ्य यः
आयुः तत्प्रदानं ताप्रग्रहः (?) हेतुः विनाशकारणम् ।
तथा च शुक्रः— ‘ कुल्यानां पोषणं यच्च क्रियते
मूढपार्थिवैः । आत्मनाशाय तज्ज्ञेयं तस्मात्त्याज्यं
शुद्धतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

तन्त्रकोशवर्धिनी वृत्तिर्दायादान् विकारयति ॥

अथ दायादानां कोशतन्त्रवृद्ध्या यद्भवति तदाह—
तन्त्रेति । विकारयति विकारं नयति । काऽसौ ? वृत्तिः
वर्तनलक्षणा । कान् ? दायादान् । किंविशिष्टा ? तन्त्र-
कोशवर्धिनी । तन्त्रं हस्त्यश्वादिबलम् । कोशः भाण्डा-
गारम् । या वृत्तिर्वर्धयति सा कृता सती दायादान्

सविकारान् करोति । तथा च गुरुः— ‘ वृत्तिः कार्या न
कुल्यानां यथा सैन्यं विवर्धते । सैन्यवृद्ध्या तु ते भ्रन्ति
स्वामिनं राज्यलोभतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

दायादपोषणविधिः

भक्तिविश्रम्भादव्यभिचारिणं कुल्यं पुत्रं वा
संवर्धयेत् ॥

अथ कुल्यानामपि यथा तन्त्रकोशवृद्धिः कार्या
तथाऽऽह— भक्तीति । संवर्धयेत् वृद्धिं नयेत् । कम् ?
कुल्यं दायादम् । कथंभूतम् ? अव्यभिचारिणम् । कदा-
चिद्योऽव्यभिचारिणं विकारं न करोति । कस्मात् ?
भक्तिविश्रम्भात् भक्तिव्याजात् । तथा च नारदः—
‘ वर्धनीयोऽपि दायादः पुत्रो वा भक्तिभाष्यदि । न
विकारं करोति स्म ज्ञात्वा साधुस्ततः परम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

विनियुज्जीत उचितेषु कर्मसु ॥

अथ दायादस्य पुत्रस्य साधुवृत्तस्य यत्कर्तव्यं तदाह—
विनियुज्जीतेति । ततोऽविकारं ज्ञात्वोचितेषु कर्मसु विनि-
युज्जीत योजयेत् । केषु ? कर्मसु अधिकारेषु । किंवि-
शिष्टेषु ? उचितेषु योग्येषु । तथा च वल्लभदेवः— ‘ स्थानेष्वेव
नियोज्यन्ते भृत्या आभरणानि च । न हि चूडामणिः
पादे प्रभवामीति ब्रूयते ॥ ’ ।

नीवाटी.

भर्तुरादेशपालनं मृत्युकर्तव्यम्

भर्तुरादेशं न विकल्पयेत् ॥

अथ भृत्येन भर्तुः यत्कर्तव्यं तदाह— भर्तुरिति ।
भर्तुः स्वामिनः योऽसावादेशस्तं यः सद्भृत्यो भवति स
न विकल्पयति । तथा च गुरुः— ‘ स्वाम्यादिष्टस्तु यो
भृत्यो न विकल्पपरो भवेत् । समुद्रतरणार्थाय प्रविशेद्वा
हुताशनम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

अन्यत्र प्राणबाधाबहुजनविरोधपातकेभ्यः ॥

अथ भृत्येन स्वाम्यादेशो न कार्यस्तदाह— अन्यत्रेति ।
प्राणबाधा प्राणविनाशः न (?) तमादेशं बहुजनानां
विरोधः पातकं च एतान् मुक्त्वा, नान्यादेशं विकल्पयेत् ।
नीवाटी.

बलवहायादवशीकरणम्

बलवत्पक्षपरिग्रहेषु दायिष्वाप्तपुरुषपुरःसरो
विश्वासो वशीकरणं गूढपुरुषनिक्षेपः प्रणिधिर्वा ॥

अथ बलवान् यस्य दायादस्य पक्षो भवति तस्य
वशीकरणं यथा भवति तदाह— बलवत्पक्षेति । आत्माः
निजाः ये पुरुषास्तैरेसैः प्रजल्पमानैर्यो विश्वासः समु-
त्पद्यते तद्वशीकरणं तेषु, अन्यच्च गूढचरगुप्तप्रणिधिस्तेषु
वशीकरणं यस्तेषां सर्वं चेष्टितं निवेदयतीति । तथा च
शुक्रः— ‘बलवत्पक्षदायादा आतद्द्वारेण वश्यगाः । भवन्ति
चातिगुप्तैश्च चरैः सम्यग्विशोधिताः ॥’ । नीवाटी.

दुर्बोधे सुते दायादे वा सम्यग्युक्तिमिदुरभि-
निवेशमवतारयेत् ॥

अथ दुर्बोधे सुते दायादे वा यत्कर्तव्यं तदाह— दुर्बोध
इति । अवतारयेत् स्फोटयेत् । किम् ? दुरभिनिवेशं
मूर्खाग्रहम् । कस्मिन् सति ? दुर्बोधे सति मूर्खत्वयुक्ते
सति । कस्मिन् ? सुते पुत्रे दायादे वा दुरभिनिवेशमव-
तारयेत् । काभिः कृत्वा ? युक्तिभिः प्रपञ्चैः । एतदुक्तं
भवति— यदा तु पुत्रो बान्धवो वा विरुद्धो भवति तदा
युक्तिभिः संतोषः कार्यः । तथा च रैभ्यः— ‘पुत्रो वा
बान्धवो वाऽपि विरुद्धो जायते यदा । तदा संतोषयुक्तस्तु
सत्कार्यो भूतिमिच्छता ॥’ । नीवाटी.

साधुषूपचर्यमाणेषु विकृतिभजनं स्वहस्ताङ्गारा-
कर्षणमिव ॥

अथ साधूनां सुचाराणां यो विकृतिं करोति तस्य
यद्भवति तदाह— साधुष्विति । साधुषु लोकेषु उपचर्य-
माणेषु उपकारं क्रियमाणेषु यद्विकृतिभजनं विरुद्धं क्रियते
तत् किंविशिष्टमिव ? स्वहस्ताङ्गाराकर्षणमिव स्वहस्तेन
तावदङ्गाराणां कर्षणं क्रियते । तथा च भागुरिः—
साधूनां विनयाढ्यानां विरुद्धानि करोति यः । स करोति
न संदेहः स्वहस्तेनाग्निकर्षणम् ॥’ । नीवाटी.

शुद्धाशुद्धापत्यकारणानि

क्षेत्रबीजयोर्वैकृत्यमपत्यानि विकारयति ॥

अथ मातृपितृभ्यामशुद्धाभ्यामपत्यानि यादृक्षाणि
भवन्ति तदाह— क्षेत्रेति । तथा च— ‘यथा पुनः

समाचष्टे मातुः शीलं स्वकैर्गुणैः । तथा स्वादु जलं लोके
तुः (?) ख्यातिं शुभाशुभम् ॥’ । क्षेत्रं माता, बीजं पिता,
ताभ्यां यदैकृत्यं अकुलीनता स्यात् अपत्यानि तद्विकारयति
विकृतिं नयति । अपत्यानां चेष्टितेन मातृपितृभ्याम-
कुलीनता ज्ञायते । तथा च गर्गः— ‘परभूतान्यपत्यानि
तानि स्थुर्यौवने स्थिते । तानि बुद्धिं वदन्ति स्म पितृ-
मातृसमुद्भवाम् ॥’ । नीवाटी.

कुलविशुद्धिरभयतः प्रीतिर्मनःप्रसादोऽनुपहत-
कालसमयश्च श्रीसरस्वत्यावाहनमन्त्रपूतपरमान्नोप-
योगश्च पुरुषोत्तममवतारयन्ति ॥

अथ पुरुषोत्तमस्य यथोत्पत्तिर्भवति तदाह— कुल-
विशुद्धिरिति । एते ये पदाङ्काः प्रोक्तास्तैर्यथोदितं तेना-
नुष्ठितेन गर्भाधानेन गर्भग्रहणसमये पुरुषोत्तमं पुरुषप्रधानं
अवतारयन्ति जनयन्ति । कथम् ? तावत् कुलविशुद्धिः
मातृपितृसमुद्भवा । ततश्च ताभ्यामुभयतः प्रीतिः परस्परं
स्नेहः । ततश्च मनःप्रसादः एकचित्तता । ततश्चानुपहत-
कालसमयश्च निरुपहतवेला धूलिकादिभिर्दोषैः । तथा
श्रीसरस्वत्यावाहनमन्त्रपूतपरमान्नोपयोगश्च श्रीः लक्ष्मीः,
सरस्वती भारती, द्वाभ्यामपि ये मन्त्रास्तैरभिमन्त्र्य पूतं
पवित्रीकृतं परमं उत्कृष्टं अन्नं तस्योपयोगः भक्षणम् ।
तेन यत् समयसुरसेन (?) यो गर्भो भवति स
पुरुषोत्तमो भवतीति । तथा च शुक्रः— ‘बीजे योनौ
तथाऽऽहारे यस्य नो विकृतिर्भवेत् । तथा मैथुनसंपर्के
श्रेष्ठः संजायते पुमान् ॥’ । नीवाटी.

गर्भशर्मजन्मकर्मापत्येषु देहलाभात्मलाभयोः
कारणं परमम् ॥

अथापत्येषु लाभालाभद्वयमाह— गर्भेति । अपत्येषु
कर्मरूपेषु एतद्यथासंभावेन देहलाभात्मलाभयोः कारण-
मस्ति । कस्य कस्य किम् ? देहस्य तावद्गर्भशर्म । यदि
माताऽपत्येन शर्मवती तदाऽपत्यस्यापि देहं शरीरं पुष्ट-
मारोग्यं भवति । यदि जन्मकर्म जन्मविद्यानन्दशुभं भवति
शुभग्रहनिरीक्षितो भवति तदाऽऽत्मलाभः जीवितलाभ
इत्यर्थः । तदपत्यमुत्तममुत्कृष्टं कारणमिति । तथा च गुरुः—

‘गर्भस्थानामपत्यानां यदि सौख्यं प्रजायते । तद्भवेद्धि-
शुभो देहो जीवितव्यं च जन्मनि ॥’ । नीवाटी.

दुष्कृतलक्षणानि

शुष्कद्रयाममुखता वाक्स्तम्भः स्वेदो विजृम्भण-
मतिमात्रं वेपथुः प्रस्खलनमास्यप्रेक्षणमावेगः
कर्मणि भूमौ वाऽनवस्थानमिति दुष्कृतं कृतवतः
करिष्यतो वा लिङ्गानि ॥

अथ पापाचारस्य सभायां गतस्य लक्षणमाह—
शुष्केति । दुष्कृतं पापं कृतवतः पुरुषस्य करिष्यतो वा
सभां नीतस्यैतानि पूर्वोक्तानि लिङ्गानि चिह्नानि भवन्ति ।
तैस्वलक्षयेत्पापाचारोऽयम् । कानि कानि लिङ्गानि ?
शुष्कस्तावद्भूत्वा कृष्णमुखो भवति । तथा वाक्स्तम्भः
वक्तुं न शक्नोति । तथा प्रस्वेदः प्रस्विद्यति । तथा
विजृम्भणं मुखप्रसरणं मुहुर्मुहुः करोति । तथाऽतिमात्रं
वेपथुः अतिशयेन कम्पनम् । तथा प्रस्खलनं प्रस्खलन-
युक्तैः पदैः समागच्छति । तथाऽऽस्यप्रेक्षणं अन्यथा
वाऽन्यथा वर्तते । तथा आवेगः कर्मणि कृत्ये
यामाह (?) । तथा भूमौ अनवस्थानं एकस्मिन् स्थाने
न तिष्ठतीति । तथा च शुक्रः— ‘आयाति स्खलितैः
पदैः सभायां पापकर्मकृत् । प्रस्वेदनेन संयुक्तो अधोदृष्टिः
सुर्मनाः (?) ॥’ । नीवाटी.

अपरीक्षितानि स्थानवाहनतीर्थमार्गभोग्यादीनि

भजनीयानि स्वीकार्याणि वा

‘आत्मरक्षायां कदाचिदपि न प्रमाद्येत ॥
नाऽऽप्ताशोधितपरस्थानमुपेयात् ॥
नाऽऽप्तजनैरनारूढं वाहनमध्यासीत ॥

(१) नीवा. २५।७२, ८१-८७, १०९-१११.

न स्वैरपरीक्षितं तीर्थं सार्थं तपस्विनं वाऽभि-
गच्छेत् ॥

न याष्टिकैरविविक्तं मार्गं भजेत् ॥

न विषापहारौषधमणीन् क्षणमप्यपासीत ॥

मन्त्रिभिषग्नैमित्तिकरहितः कदाचिदपि न
प्रतिष्ठेत् ॥

वह्नावन्यचक्षुषि च भोग्यमुपभोग्यं च परीक्षेत ॥

अपरीक्षितमशोधितं च राजकुले न किञ्चि-
त्प्रवेशयेन्निष्कासयेद्वा ॥

भ्रूयते हि स्त्रीवेषधारी कुन्तलनरेन्द्रप्रयुक्तो
गूढपुरुषः कर्णनिहितेनासिपत्रेण पल्लवनरेन्द्रं हय-
पतिश्च मेषविषाणनिहितेन विषेण कुशस्थलेश्वरं
जघानेति ॥

सर्वत्राविश्वासे नास्ति काचित् क्रिया ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

पत्नीतो राजरक्षा

‘शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन

विदूरथं वै महिषी जघान ।

विषप्रदिग्धेन च नुपुरेण

देवी विरक्ता किल काशिराजम् ॥

चारभेदे शस्त्रग्रहणम्

‘तत्र शस्त्राणि धार्याणि चाराणां भेदशङ्कया ॥

तत्र सर्वदा ।

नीम. ४२

(१) ममु. ७।१५३.

(२) नीम. ४२.

राजपुत्ररक्षणम्

महाभारतम्

रक्षणं राजपुत्रस्य विविधोपायैः

नैव खैरिभिर्वाऽपि प्रस्यते पुत्रवान्पुत्रः ।
तस्माद्राजा सदा पुत्रं संरक्षेच्छिक्षयेत् च ॥
अमात्यैरात्मसदृशै राजपुत्रस्य रक्षणम् ।
चारैश्च विविधोपायैः प्रविधेयं पृथग्विधैः ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

गर्भप्रश्रुति पुत्रसंस्काराः

काष्ठमिव हि घुणजग्धं राजकुलमविनीतपुत्र-
मभियुक्तमात्रं भव्येत । तस्मादतुमत्यां महिष्या-
मृत्विजश्चरुमेन्द्राबार्हस्पत्यं निर्वपेयुः । आपन्न-
सत्त्वायां कौमारभृत्यो गर्भभर्मणि प्रजने च
वियतेत । प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः
कुर्यात् । समर्थं तद्विदो विनयेयुः ॥

यथा वस्त्रिचर्वितं दारु स्पृष्टमात्रमकृतभञ्जनयत्नमपि
भग्नं भवति, तथा शास्त्रसदाचारशिक्षितकुमारं राजकुलं
परेण जिगीषितमात्रं अप्रयुक्तविक्रममपि परिध्वस्तं
भवतीत्याह— काष्ठमिवेत्यादि । पुत्रगुणवत्त्वाय दृष्टा-
दृष्टार्थाः प्रयत्ना गर्भाधानप्राक्कालात् प्रभृति आस्थेया
इत्याह— तस्मादित्यादि । ऋतुमत्यां ऋतुः आर्तवदर्शना-
दिषोडशनिशात्मकः कालो गर्भाधानयोग्यः, तद्वत्याम् ।
मेन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेयुः इन्द्राबृहस्पतिद्वन्द्वदेवताकं
हविः साधयेयुः हविर्द्रव्यकमिष्टिविशेषं कुर्युरित्यर्थः ।
तत्रेन्द्रप्रीणनमैश्वर्यप्रतापाद्यर्थं बृहस्पतिप्रीणनं बुद्धिविद्या-
द्यर्थं बोद्धव्यम् । आपन्नसत्त्वायां जातगर्भायां कौमारभृत्यः
शिशुवैद्यः गर्भभर्मणि गर्भपोषणे प्रजने प्रसवे वियतेत
विशिष्य यत्नं कुर्यात् । प्रजातायाः प्रसूतायाः । समर्थं

(१) राक. १००; राप्र. ३१६ येत (यत).

(२) कौ. १।१७.

विनयेयुः ग्रहणधारणपटुं विद्यासु शिक्षयेयुः । के ? तद्विदः
शिक्षणज्ञाः । श्रीमूला-

पितृद्रोहनिवृत्त्युपायः

सन्निगामेकश्चैनं मृगयाद्युतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभ-
येत्— पितरि विक्रम्य राज्यं गृहाणेति । तदन्यः
सत्री प्रतिषेधयेदित्याम्भीयाः ॥

विनीतस्य कुमारस्य पितृद्रोहनिवृत्त्युपायं आम्भाचार्या-
नुयायिमतेनाऽऽह— सन्निगामित्यादि । मृगयाद्युतमद्य-
स्त्रीभिः प्रलोभनसाधनैः प्रलोभयेत् प्रलोभ्योपदिशेत् ।
अन्यः प्रलोभकादपरः । श्रीमूला-

महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटल्यः । नवं हि
द्रव्यं येन येनार्थजातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति,
एवमयं नवबुद्धिर्यद्युच्येत तत्तच्छास्त्रोपदेश-
मिवाभिजानाति । तस्माद्धर्ममर्थं चास्योपदिशे-
न्नाधर्ममनर्थं च ॥

तत् दूषयति— महेति । अबुद्धबोधनं महादोषं
अज्ञातस्य पितृद्रोहरूपस्य पापकर्मण उपदेशः परमानर्थः ।
नवमिति । हिशब्दो दृष्टान्ते । यथा नवं द्रव्यं मृद्भाण्डा-
दिकं येन येन अर्थजातेन जलवृतादिना उपदिह्यते लिप्यते
तत्तत् आचूषति आपिब्रति अन्तर्गृह्णाति, एवं अनेन
प्रकारेण नवबुद्धिः सदसद्व्यवहाराप्रविष्टबुद्धिः अयं राजपुत्रः
यद्यत् उच्येत तत्तत् सर्वं शास्त्रोपदेशमिव अभिजा-
नाति हृदये निवेशयति । तस्मादिति । तस्मात् यथोक्तात्
कारणात् अस्य धर्मं अर्थं च उपदिशेत्, अधर्मं पितृ-
द्रोहादिं अनर्थं मृगयाद्युतपानादिकं च नोपदिशेत् ।

श्रीमूला-

सन्निगत्स्त्वेनं तव स्म इति वदन्तः पालयेयुः ।
यौवनोत्सेकात् परस्त्रीषु मनः कुर्वाणमायाव्यञ्ज-
नाभिः स्त्रीभिरमेध्याभिः शून्यागारेषु रात्राबुद्धे-
जयेयुः । मद्यकामं योगपानेनोद्वेजयेयुः । द्यूतकामं
कापटिकैः पुरुषैरुद्वेजयेयुः । मृगयाकामं प्रतिरोध-
कव्यञ्जनैस्त्रासेयुः । पितरि विक्रमबुद्धिं तथेत्य-

सुप्रविश्य भेदयेयुः- अप्रार्थनीयो राजा, विपन्ने घातः, संपन्ने नरकपातः, संक्रोशः प्रजाभिरेकलोष्टवधश्चेति ॥

यदि स्वत एव राजपुत्रः परस्त्रीमद्यादिषु कामनां कुर्यात् तदा तन्निवारणार्थं सन्निगस्तमुपासीरन्नित्याह- सन्निग इत्यादि । तव स्म इति वदन्तः त्वत्सेवका वयमिति विश्वासयन्तः पालयेयुः परस्त्रीमद्यादिप्रवृत्तेर्वारयेयुरित्यर्थः । पालनप्रकारानाह- यौवनेत्यादि । यौवनेत्सेकात् यौवनमदात् । आर्याग्यञ्जनाभिः अंभिजातस्त्रीवेषधारिणीभिः अमेध्याभिः स्वभावादशुचिभिः स्त्रीभिः करणैः उद्वेजयेयुः जुगुप्सयेयुः, परस्त्रीरतादित्यर्थम् । योगपानेन विरसद्रव्ययुक्तेन मयेन । कापटिकैः छलदेवनदक्षैः । प्रतिरोधक्यञ्जनैः चौरवैः । विक्रमबुद्धि विक्रमे विक्रम्य हनने बुद्धिर्यस्य तं तथेत्यनुप्रविश्य भेदयेयुः तथा कुर्म इति वाङ्मात्रेण तच्छन्दानुवृत्त्या ततो निवर्तयेयुः । अप्रार्थनीय इत्यादिनिवर्तनार्थमुपदेशः । राजा अप्रार्थनीयः, अर्थयितुं एषितुं योग्यः अर्थनीयः एष्टव्यः, तद्विपरीतः प्रार्थनीयः अनेष्टव्यः, द्वेष्य इति यावत् । प्रशब्दस्येह प्रसरतीत्यादाविव धात्वर्थविपरीतद्योतकत्वात् प्रार्थनीयो न भवतीत्यप्रार्थनीयः अद्वेष्य इत्यर्थः । विपन्ने घातः पितृवधसमुद्यमे विफलिते सति तव वधो भवेत्, संपन्ने नरकपातः फलिते सति पितृवधपातकिनस्ते नरके पतनम्, संक्रोशः लोकनिन्दा, प्रजाभिः एकलोष्टवधश्च प्रजाभिः समुदिताभिः कर्त्रीभिः एकैकमूलखण्डप्रक्षेपेण घातश्च तव भवेत् । श्रीमूला.

विरागं प्रियमेकपुत्रं वा बध्नीयात् । बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं वा प्रेषयेद्यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा न भवेत् । आत्मसंपन्नं सैनापत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत् ॥

एवं कृतेऽपि यः पितरि निःस्नेह एव पितुः प्रिय एकश्च पुत्रो भवेत्, तदा तं बध्नीयादित्याह- विरागमित्यादि । बहुपुत्रश्चेत् राजा यथोक्तं पुत्रं कर्शयेदित्यभिप्रायेणाऽऽह- बहुपुत्र इत्यादि । प्रत्यन्तं म्लेच्छदेशम् । अन्यविषयं वा अन्यदेशं वा । यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा

न भवेत् यस्मिन् देशे गर्भः अन्नं राजपुत्रोचितं पण्यं तादृशं वसनादिकमापणलभ्यं योग्यवस्तु डिम्बः राजपुत्रनिमित्तः प्रकृतीनां विप्रन्नश्च न स्यात् । गर्भ इत्यस्य स्थाने गर्व इत्यपि पाठः । तदा त्वर्थः स्फुट एव । गुणसंपन्नपुत्रविषये त्वाह- आत्मसंपन्नमित्यादि । श्रीमूला. पुत्रविशेषाः

बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । शिष्यमाणो धर्मार्थानुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् । उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहार्यबुद्धिः । अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः ॥

पुत्रं विभजते- बुद्धिमानित्यादि । पुत्रविशेषाः पुत्रभेदाः । उपदिश्यमानधर्मार्थज्ञानानुष्ठाननिष्ठो बुद्धिमान्, तज्ज्ञानमात्रवांस्तदनुष्ठानविमुख आहार्यबुद्धिः, नित्यप्रमादी धर्मार्थद्वेषणशीलश्च दुर्बुद्धिरिति त्रयाणां लक्षणमाह- शिष्यमाण इत्यादि । श्रीमूला.

अवरुद्धराजपुत्रवृत्तम्

राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिरसदृशे कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत, अन्यत्र प्राणाबाधकप्रकृतिकोपपातकेभ्यः । पुण्यकर्मणि नियुक्तः पुरुषमधिष्ठातारं याचेत । पुरुषाधिष्ठितश्च सविशेषमादेशमनुतिष्ठेत् । अभिरूपं च कर्मफलमौपायनिकं च लाभं पितुरुपनाययेत् ॥

आत्मसंपन्नः राजपुत्रः सैनापत्यादौ स्थाप्य इत्युक्तं प्राक् । तत्राऽऽत्मसंपन्नेष्वनेकेष्वेकश्चेत् सेनापतिर्युवराजो वा क्रियेत तदाऽन्यो राजपुत्रो विजिगीषुः संपन्न इति तस्य वृत्तमभिधानीयमिति संबन्धः । अवरुद्धो राजपुत्रः क्लेशनिर्वर्त्यदेहयात्रः स्वानुरूपे कर्मणि पित्रा चोदितो यथापितृनियोगं कर्मानुतिष्ठेत्, तच्चेत् कर्म स्वप्राणसंशयकरं प्रकृतिकोपनं पातकजनकं वा न भवेदित्याह- राजपुत्र इत्यादि । अनुष्ठानप्रकारमाह- पुण्येत्यादि । अधिष्ठातारं पुरुषं याचेत कर्मनेतारं कमपि स्वाधश्चरपुरुषं पितृसकाशात् याचित्वा लभेत । आदेशं पितृनियोगम् । सविशेषमनुतिष्ठेत् विशेषो गुणवत्ता तद्युक्तं यथा भवति

तथा चरेत् । अभिरूपं द्रव्यं प्रशस्तं कर्मफलं स्वकर्मो-
त्पादितं धान्यादिकं औपायनिकं लाभं च कर्षकादिभ्यः
उपायनात्मना लब्धं द्रव्यं च पितृरूपनाययेत् पितुः
सकाशं प्रापयेत् तत्परितोषार्थम्, न तु स्वयमुपयुञ्जीत ।
श्रीमूला.

तथाप्यतुल्यन्तमन्यस्मिन् पुत्रे दारेषु वा
स्निह्यन्तमरण्यायाऽऽपृच्छेत । बन्धवधभयाद्वा
यः सामन्तो न्यायवृत्तिधार्मिकः सत्यवागविसंवा-
दकः प्रतिग्रहीता मानयिता चाभिपन्नानां तमा-
श्रयेत् । तत्रस्थः कोशदण्डसंपन्नः प्रवीरपुरुषकन्या-
संबन्धमतवीसंबन्धं कृत्यपक्षोपग्रहं वा कुर्यात् ॥

तथापि अतुल्यन्तं कर्मफलमोपनायनेनाप्यात्मनि
तुष्टिमकुर्वन्तं पितरम् । दारेषु स्वमातृव्यतिरिक्तायां
पत्न्याम् । अरण्याय आपृच्छेत 'तपसे वनं गन्तुं
मेऽनुज्ञां देहि' इत्यर्थयेत् । यथोक्तापृच्छादैन्यप्रकाशने-
ऽप्यार्जवमप्रतिपद्यमाने पितरि आत्मबन्धनहननशङ्कायां
वा जातायां तं गत्यन्तराभावादभिद्रोषधुं गुणवत्सामन्त-
साहाय्यसंपादने वियतेतेत्याह- बन्धवधभयादित्यादि ।
अविसंवादकः अविप्रलम्भकः । अभिपन्नानां प्रतिग्रहीता
मानयिता च शरणागतानां स्वीकर्ता सत्कर्ता च । तं
सामन्तमाश्रित्य तिष्ठन् कोशदण्डाभ्यां स्वाजिताभ्यां युक्तो
भूत्वा प्रकृष्टवीरपुरुषकन्यकायाः परिणयं स्वपितृजनपदा-
टविकसख्यं स्वपितृकृत्यवर्गस्वीकरणं च सहायोपचयार्थं
कुर्यादित्याह- तत्रस्थ इत्यादि । अटवीसंबन्धमित्यटवी-
शब्दस्तात्स्थ्यादाटविके वर्तते । श्रीमूला.

एकचरः सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकर-
कर्मान्तानाजीवेत् । पाषण्डसंधद्रव्यमश्रोत्रिय-
भोग्यं देशद्रव्यमाढ्यविधवाद्रव्यं वा गूढमनुप्र-
विश्य सार्थयानपात्राणि च मदनरसयोगेनाति-
संधायावहरेत् । पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् ।
मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत । कारुशिल्पि-
कुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपाषण्डच्छद्मभिर्वा
नष्टरूपस्तब्धजनसखश्छिद्रे प्रविश्य राज्ञः शस्त्र-
रसाभ्यां प्रहृत्य ब्रूयात्- अहमसौ कुमारः, सह-

भोग्यमिदं राज्यमेको नार्हति भोक्तुम्, तत्र ये
कामयन्ते भर्तुं तानहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोप-
स्थास्य इति । इत्यवरुद्धवृत्तम् ॥

असहायविषय आह- एकचर इति । एकचरः
एकाकी अलब्धकोशदण्डादिसहायः सुवर्णपाकमणिरागहेम-
रूप्यपण्याकरकर्मान्तान् सुवर्णपाकं पुष्टपाकेन लोहादेः
सुवर्णत्वापादनकर्म, रसतन्त्रप्रयोगमिति यावत्, मणिराग-
हेमरूप्यपण्यानि वज्रवैदूर्यमौक्तिकादिर्मणिः लाक्षादिरञ्जन-
द्रव्यं रागः हेम स्वर्णं रूप्यं रजतं इत्येतद्रूपाणि पण्यानि
विक्रेयपदार्थान्, आकरकर्मान्तं रत्नादिखनिव्यापारं च
आजीवेत् उपजीवेत् । एष कोशार्जनेऽभ्युपायः । उपाया-
न्तरमाह- पाषण्डेति । पाषण्डसंधद्रव्यं पाषण्डैः स्वसंधार्थं
संगृह्य स्थापितं धनम्, अश्रोत्रियभोग्यं देशद्रव्यं छान्दस-
ब्राह्मणभोग्यातिरिक्तं देश्यजनसमुदायद्रव्यम् । देवद्रव्य-
मित्यपि पाठः । आढ्यविधवाद्रव्यं वा आढ्याः समृद्धधनाः
या विधवास्तासां द्रव्यं वा गूढं द्रव्यापजिहीर्षागुप्तिपूर्वं
अनुप्रविश्य अनुकूलाचरणेन वशयित्वा, अर्थात् पाषण्डा-
दीन्, अवहरेत् । किंच, सार्थयानपात्राणि सार्थस्य वणिक्-
संधस्य यानपात्राणि पोतान् पण्ययुक्तान् मदनरसयोगेन
मदकररसदानोपायेन अतिसंधाय वञ्चयित्वा, अर्थात् वणि-
क्संधम्, अवहरेत् । पारग्रामिकमिति । अथवा पारग्रामिकं
योगं 'विजिगीषुः परग्राममवाप्तुकामः' इत्यादिना दुर्ग-
लम्भोपायाधिकरणे वक्ष्यमाणं उपायं आतिष्ठेत् आद्रियेत ।
अथवा मातुः परिजनोपग्रहेण सेवकजनानुकूलनेन चेष्टेत
वियतेत स्ववृद्धयर्थम् । अथवा कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्स-
कवाग्जीवनपाषण्डच्छद्मभिः कारवः तक्षायस्काराः शिल्पिनः
चित्रकारादयः कुशीलवाः गायनाः चिकित्सकाः वैद्याः
वाग्जीवनाः पुरावृत्तकथनोपजीविनः पाषण्डाः क्षपणक-
बौद्धभिक्षुप्रभृतयो वेदवाद्याः तद्वैः सह नष्टरूपः लज्जस्व-
रूपः तद्गञ्जनसखः कार्वादिवेषपुरुषतुल्यः राज्ञः पितुः छिद्रे
अपकारस्थाने प्रविश्य शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य राजानं हत्वा
ब्रूयात्, अर्थात् सचिवादीन् । अहमित्यादिवचन-
प्रकारः । कुमारः राजपुत्रः । सहभोग्यं सहसायनिर्वैश्यं
सहसायशासनीयं वा । भर्तुं अमात्यादिपदेऽधिकर्तुम् ॥

तान् भर्तुकामान् । द्विगुणेन मत्पितृदत्तात् द्विरावृत्तेन ।
उपस्थास्ये पूजयिष्यामि । इत्यवरुद्धवृत्तं वर्णितमिति
शेषः । श्रीमूला.

अवरुद्धं पुत्रादिं प्रति वृत्तिः

अवरुद्धं तु मुख्यपुत्रापसर्पाः प्रतिपाद्याऽऽन-
येयुः, माता वा प्रतिगृहीता । त्यक्तं गूढपुरुषाः
शस्त्रसाभ्यां हन्युः । अत्यक्तं तुल्यशीलाभिः
स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसज्य राजपुत्र-
गृहाऽऽनयेयुः ॥

मुख्यपुत्रापसर्पाः मुख्यानाममात्यादीनां ये पुत्राः
तद्रूपा अपसर्पाः चाराः प्रतिगृहीता माता वा राजपूजिता
स्वमाता वा अवरुद्धं राजपुत्रं प्रतिपाद्य 'पिता ते यौवराज्यं
दद्यात् त्वं चेत् तदनुकूलवृत्तिः' इति भाषया पितृहित-
वृत्तिमभ्युपगमय आनयेयुः पितुरन्तिकम् । कथंचिदपि
विधेयतानासादनात् पित्रा परित्यक्तं राजपुत्रं आयुध-
विषप्रयोगाभ्यां गूढपुरुषा हन्युः, अविधेयत्वेऽप्येकपुत्रत्वा-
दपत्यस्नेहात् वा अपरित्यक्तं तं समानस्वभावाभिः
स्त्रीभिः मद्येन खेटनेन वा प्रसक्तिं कारयित्वा बद्ध्वा
रात्रौ राजान्तिकं प्रापयेयुरित्याह- त्यक्तमित्यादि ।

श्रीमूला.

उपस्थितं च राज्येन मदूर्ध्वमिति सान्त्वयेत् ।

एकस्थमथ संरुन्ध्यात्पुत्रवान् वा प्रवासयेत् ॥

उपस्थितं तथा प्राप्तं अवरुद्धं अर्थात् धार्मिकं
राज्येन मदूर्ध्वमिति सान्त्वयेत् 'राज्यमिदं मनुत्तरकाले
त्वदीयं भविष्यति' इति राज्येन निमित्तेनानुनयेत् । अथ
एकस्थं अश्रातृकं पुत्रं अर्थादधार्मिकं सन्तं संरुन्ध्यात्
कारागृहे निवेशयेत् । पुत्रवान् वा प्रवासयेत् बहुपुत्र-
सन्नावपक्षे अधार्मिकं पुत्रं हन्यादित्यर्थः । श्रीमूला.

मनुः

राजपुत्ररक्षणचिन्ता कर्तव्या

'कुमाराणां च रक्षणम् (चिन्तयेत्) ॥

(१) मत्स्य. ७।१५२; राक. १०६; रा. ८ (=);
पमा. ४१०; राप्र. १५९, ३१७; नीम. २८.

ध. को. १२७

(१) कुमारानां राजपुत्राणां रक्षणम् । तव वय-
मित्येवमादिभिर्धर्ममर्थं च ते ग्राहयितव्याः । नवं हि द्रव्यं
येनार्थेजातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति । एवमसंस्कृतबुद्धयो
यद्यदुच्यते तत्तत्प्रथमं गृह्णन्ति । यद्यसद्भिः संसृज्यन्ते
तदा तत्स्वभावस्तेषां प्राप्नोति । ते च दुःसंस्कारोप-
दिग्धा न शक्यन्ते व्यसनेभ्यो निवर्तयितुम् । उक्तं
च- 'नीलीरक्ते वाससिं कुङ्कुमाङ्गरागो दुराधेयः' ।
तस्मात्ते नित्यमनुशासनीयाः । तत्रापि ये गुणवन्तस्तान्
वर्धयेत् । इतरानीषत् संविभजेत् । ज्येष्ठं महागुणममत्सरं
यौवराज्येऽभिषिञ्चेत् । एवं राजपुत्ररक्षणे नित्यं यत्नवता
भवितव्यम् । मेधा.

(२) कुमारानां च पुत्राणां अविनयनिवर्तनं नीचोप-
संग्रहफलं चिन्तयेत् । गोरा.

(३) कुमारानां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं
रक्षणं चिन्तयेत् । ममु.

(४) रक्षणं यौवराज्ये स्थापयितुं विनयाधानरीति-
शिक्षाद्यम् । मच.

बृहत्पराशरः

कुमाररक्षणे यत्नः कर्तव्यः

'महायत्नः कुमारानामन्तःपुरस्य रक्षणे ॥

मत्स्यपुराणम्

राजपुत्ररक्षणस्य शास्त्रशिक्षा व्यायामः इन्द्रियदमनविनयः

अधिकारनियोजनं चाङ्गानि, अविनीतस्य बन्धनम्

'राजन् पुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।

आचार्यश्चात्र कर्तव्यो नित्ययुक्तश्च रक्षिभिः ॥

(१) वृषसं. १२।१३.

(२) मत्स्य. २२०।१; विघ. २।६।१२-३ राजन्
पु (राजपु) उत्तरार्धे (आचार्यश्चास्य कर्तव्यं नित्यं युक्त्यैव
रक्षणम् ॥); अग्नि. २२५।१ राजन् पु (राजपु) पू. ;
राक. ९९ राजन् पु (राजपु) क्षात्र (इत्यापि) युक्त्यैव
(युक्त्यैव); राप्र. ३१५ उत्तरार्धे राकवत्.

‘धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत् ।
 रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ॥
 शिल्पानि शिक्षयेच्चैनं नाऽऽप्तैर्मिथ्याप्रियं वदेत् ।
 शरीररक्षाय्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ॥
 ‘न चास्य सङ्गो दातव्यः कुट्टलुब्धभावमानितैः ।
 तथा च विनयेदेनं यथा यौवनगोचरे ॥
 यौवनगः यौवनप्राप्तः । मुखे आदौ । राक. १००
 ‘इन्द्रियैर्नापकृष्येत सतां मार्गात्सुदुर्गमात् ।
 गुणाधानमशक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ॥
 ‘बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्तदेशे सुखान्वितम् ।
 अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥

गुप्तदेशो इत्यनेन दुष्टप्रवेशनिषेधः । शुभान्वितमित्यनेन
 शारीरदुःखनिषेधः । अवश्यापेक्षितस्नानभोजनवस्त्र-
 ताम्बूलादिदानं बोध्यते । सुखान्वित इति पाठे देश-
 विशेषणं तत् । राप्र. ३१५-३१६

(१) मत्स्य. २२०।२; विद्य. २।६५।३-४ धर्म-
 कामार्थशास्त्राणि (धर्मार्थकाममोक्षाणां) रथे च (रथेऽथे);
 अग्नि. २२५।१ पू.; राक. ९९ शास्त्राणि (घज्ञाणि);
 राप्र. ३१५.

(२) मत्स्य. २२०।३; विद्य. २।६५।४-५ चैनं ना
 (चैवमा) वदेत् (वदैः); अग्नि. २२५।२ चैनं ना
 (चैवमा) वदेत् (वदैः); राक. ९९ चैनं ना (चैवमा);
 राप्र. ३१५.

(३) मत्स्य. २२०।४; विद्य. २।६५।५-६ लुब्धवा
 (लुब्धवि) यौवनगोचरे (यौवनगं मुखे); अग्नि. २२५।३
 विषवत्, पू.; राक. ९९ कुट्ट (कुट्ट) गोचरे (गो मुखे);
 राप्र. ३१५ गोचरे (गो मुखे).

(४) मत्स्य. २२०।५; विद्य. २।६५।६-७ इन्द्रियै-
 र्नाप (विषयैर्वैनं) धानम (धानं न); अग्नि. २२५।३
 (अशक्यं तु गुणाधानं कर्तुं तं बन्धयेत्सुखेः ॥) उक्त.; राक.
 ९९ कर्तुं (कर्तुः); राप्र. ३१५.

(५) मत्स्य. २२०।६; विद्य. २।६५।७-८; राक.
 ९९-१००; राप्र. ३१५-३१६ सुखा (शुभा)
 ‘सुखान्विते’ इत्यपि पाठः.

‘अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।
 आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणाथ महत्स्वपि ॥

कालिकापुराणम्

राजपुत्रे गुणाधानं राजपुत्रस्य महिम्नाश्च संशोधनं च कर्तव्यम्
 ‘यैर्गुणैर्योजितश्चाऽऽत्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ।
 नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ॥
 ‘स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चितम् ।
 निर्विकाराय सततं वृद्धाश्च परियोजयेत् ॥
 तस्मात्कुमारं महिषीमुपधाभिर्मनोहरैः ।
 शोधयित्वा नियुज्जीत यौवराज्यावरोधयोः ॥
 अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ।
 भूपुत्रस्य भार्याया बहिःसारे तथैव च ॥
 अयं विशेषः संक्षेपान्त्रपधर्मो मयोदितः ।
 पुत्राणां गुणविन्यासे भार्याणामपि भूपते ॥

कामन्दकीयनीतिसारः

राज्ञः आत्मरक्षणं कर्तव्यम्

‘प्रजात्मश्रेयसे राजा कुर्वीताऽऽत्मजरक्षणम् ।
 लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥

(१) इदानीमाम्बन्तरराज्योपघातप्रतिविधानमस्मिन्
 सर्गे प्रकरणद्वयेनोच्यते । तत्र स्वशरीरोपघातः स्वभ्यः
 पुत्रदारमन्यादिभ्यः परेभ्यश्च सामन्तादविकेभ्यः । तत्र
 ‘कर्कटकसधर्माणो राजपुत्रा जनकभक्षाः’ (कौ. १।१७)
 इति तेषामेव तावत् रक्षणमुच्यतेऽष्टभिः श्लोकैः — प्रजे-
 त्यादि । लोलुभ्यमानाः अत्यर्थं गर्ध(?) गृध्य)मानाः ।

(१) मत्स्य. २२०।७; विद्य. २।६५।८-९; अग्नि.
 २२५।४ पू.; राक. १०० मेणाथ (मेण च); राप्र. ३१६
 राकवत्.

(२) कालिका. ८७।१२३-१२४.

(३) कालिका. ८७।१२७-१२९.

(४) कानी. ७।१; राप्र. ७६ लोलुभ्य (लोलुभ्य)
 रक्षिताः (लक्षिताः) नीतौ इत्युक्तम्; नीमः ४८ प्रजात्म
 (प्रजार्थं).

अरक्षिताः इति असंरक्षिताः । दूरक्षिताश्च हन्युरिति सामर्थ्यसिद्धम् । जम.

(२) कण्टकशोधनशेषमेवाऽऽत्मजरक्षणमभिधीयते । अरक्षिताः पुत्राः कण्टकीभवन्ति पितुः प्रजानां चेति दर्शयन्नाह— प्रजेति । प्रजात्मश्रेयसे प्रजानामात्मनश्च श्रेयसे रक्षार्थं राजा विजिगीषुः कुर्वीत आत्मजानां पुत्राणां रक्षणम् । कुतस्तद्रक्षणमिति लोलुभ्यमानाः लोभं गच्छन्तः अयेषु तदर्थं हन्युरेन विजिगीषुं अरक्षिता इति । उनि.

अविनीतराजपुत्रेषु राज्यनाशः

राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ।

भ्रातरं वाऽपि निघ्नन्ति पितरं वाऽभिमानिनः ॥

(१) तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयन्नाह— राजपुत्रा इत्यादि । निरङ्कुशाः अनियमिताः । जम.

(२) यौवनादिमदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः भ्रातरं राज्ययोग्यं निघ्नन्ति पितरं वा अहमेव राज्याहं इति अभिमानसंभावनया युक्ता इति । उनि.

राजपुत्रैर्मदोन्मत्तैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ।

दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रात-

मिवाऽऽमिषम् ॥

(१) प्रार्थ्यमानमितस्ततः सर्वोपायैः प्रार्थ्यमानम् । जम.

(२) मदोन्मत्तैः अभितो जातोन्मादैः प्रार्थ्यमानं अभिलष्यमाणं इतस्ततः सर्वतः अभियोगात् दुःखेन क्लेशेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमामिषमिव । उनि.

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथंचित्प्राप्नुवन्ति ते ।

सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयम् ॥

(१) नारक्षिताः । राजा सुष्ठु रक्षणीयाः, अन्यथा स्ववधाय कृत्योत्थापनया यतन्ते इति । जम.

(१) कानी. ७।२ ; नीम. ४८ मदोन्मत्ता (मदोद्धृता) वाऽपि (चाभि) वाऽभि (चाभि).

(२) कानी. ७।३ ; नीम. ४८ दोन्मत्तैः (दोद्धृतैः).

(३) कानी. ७।४ ; नीम. ४८.

(२) सिंहशावा इव घ्नन्ति विनाशयन्ति रक्षितारं पितरं असंशयम् । उनि.

विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् ।

अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥

(१) तद्रक्षणोपायमाह— विनयोपग्रहानित्यादि । विनयेनोपग्रहो येषामिति विग्रहः । आदावेव विनयेनोप-गृह्णीयादित्यर्थः । अन्यथा अविनीतकुमारं राजकुलं अस्वामिप्रकृतिसंपन्नं पराभियोगकाले निराश्रयत्वात् विशीर्यते । जम.

(२) रक्षाप्रकारं राजपुत्राणां सुखिष्टमभिधातुमाह— विनयेति । विनयो द्विविधः— कृतकः सहजश्च । स्वाभाविकः जन्मान्तरवासनावशायातः । कृतकः विद्यावृद्ध-संयोगजनितः । द्विविधविनये उपग्रहः बन्धनं येषां ते, तान् विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् । तथा च कौटिल्यः— ‘काष्ठमिव घृणजगन्धं राजकुलमविनीतपुत्रमभि-युक्तमात्रं भज्यते । तस्माद्वतुमत्यामृत्विजश्चरुमैन्द्राबाह-स्पत्यं निर्वपेयुः । आपन्नसत्त्वायां कौमारभृत्या गर्भभर्मेणि प्रसवे च विधीयमाने प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात् । समग्रं तद्विदो विनयेयुः ’ (कौ. १।१७) इति । एवंविधेन विनयोपग्रहेण रक्षेदिति भावः । अविनीत-कुमारं राजकुलं आशु विशीर्यते इति । उनि.

अविनीतराजपुत्रस्य सुखबन्धनं शासनं च

विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।

दुष्टं गजमिवोद्धृतं कुर्वीत सुखबन्धनम् ॥

(१) विनीतं आत्मसंपन्नम् । औरसं कृतक्रियायां स्वयं जातम् । उद्धृतं अविनीतम् । कुर्वीत सुखबन्धनम्, न परित्यजेत् । सुखसंवर्धनेन हयुपायेन बद्धो नितरां नाभिद्रुह्यति, पित्रा कल्पितवृत्तित्वात् । जम.

(२) विनीतपुत्रविषये आह— विनीतमिति । विनीत-मिति द्विविधविनययुक्तं औरसम्, न क्षेत्रजं पुत्रम्,

(१) कानी. ७।५ ; उनि. भृत्यै (भृत्यैः) ; नीम. ४८ भृत्यै (भृत्यैः) विशीर्यते (विनश्यति).

(२) कानी. ७।६ ; रार. ७६ बन्धनम् (सेवनम्) उक्त. ; नीम. ४८.

यौवराज्येऽभिषेचयेत् । उद्वृत्तं तु दुःशीलं दुष्टं गजमिव कुर्वीत सुखबन्धनम् । तथा च कौटिल्यः— 'ग्राम्य-सुलोपरुद्धा हि राजपुत्राः पितरं नाभिद्रुहन्ति' (कौ. १।१७) इति । एवंविधं सुखबन्धनं कुर्वीति ।
उनि.

'राजपुत्रः परित्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि नार्हति ।

क्षिद्यमानः स पितरं परमाश्रित्य हन्ति हि ॥

(१) अन्यथा परित्यक्तः क्लिद्यमानः परान् सामन्तादविकादीनाश्रित्य पितरमेव हन्यादिति । यदाह— राजपुत्र इत्यादि । जम.

(२) दुर्वृत्तस्यापि राजपुत्रस्यापरित्यागमाह— राजपुत्र इति । सुदुर्वृत्तोऽपि परित्यागं राजपुत्रो नार्हति त्याज्यो न भवतीति ।
उनि.

'व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैः ।

तथा च क्लेशयेदेनं यथा स्यात्पितृगोचरः ॥

(१) व्यसने सज्जमानमिति । अतिसुलोपरुद्धत्वा-द्व्यसने यदा सज्जते । व्यसनाश्रयैरिति । मृगयादिप्रतिबद्धै-रुपायैरित्यर्थः । तद्यथा— मृगयाकामं प्रतिरोधकव्यञ्जनैः कदर्थयेत्, द्यूतकामं द्यूतकारव्यञ्जनैः संरोधेन वाक्पा-रुष्यादिलीकारेण, मद्यकामं मदनीययोगापानेन, परस्त्रीषु मनः कुर्वाणमार्याव्यञ्जनाभिरमेध्याभिः स्त्रीभिः शूल्यागारे रात्रौ क्लेशयेत्, यदनुभवान् पुनः प्रवर्तेत । पितृगोचर इति । पितुर्विधेयश्च स्यादित्यर्थः । जम.

(२) उक्तप्रकारस्य राजपुत्रस्यापरित्यक्तस्य शासन-प्रकारमभिधातुमाह— व्यसन इति । पितृगोचर इति पितृवश्यः । तथा च कौटिल्यः— 'परस्त्रीषु मनः कुर्वाण-मार्याव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिरमेध्याभिः शूल्यागारेषु रात्रा-दुद्वेजयेयुः । मद्यकामं योगापानेन, द्यूतकामं कापटिकैः पुरुषैः' (कौ. १।१८) इति ।
उनि.

(१) कानी. ७।७ ; जम. परमा (पराना) ; रा. ७६ स पितरं परमा (स्वपितरं पराना) ; नीम. ४८ परि-त्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि (सुदुर्वृत्तः परित्यागं हि) परमा (पराना).

(२) कानी. ७।८ ; नीम. ४८ पू.

शुक्रनीतिः

औरसस्य युवराजता प्रशस्ता

'युवराजोऽमात्यगणो भुजावेतौ महीभुजः ।
तावेव नयने कर्णौ दक्षसव्यौ क्रमात्स्मृतौ ॥

युवराजः राजकर्मणि अभिषिक्तः पुत्रादिः अमात्य-गणः सचिववर्गश्च एतौ महीभुजः राज्ञः भुजौ बाहु-स्वरूपौ । तौ एव क्रमात् दक्षसव्यौ दक्षिणवामौ नयने कर्णौ च स्मृतौ कथितौ, राज्ञ इति शेषः । शुनीटी.

'बाहुकर्णाक्षिहीनः स्याद्विना ताभ्यामतो नृपः ।

योजयेच्चिन्तयित्वा तौ महानाशाय चान्यथा ॥

ताभ्यां युवराजामात्याभ्यां विना नृपः बाहुकर्णा-क्षिहीनः भुजश्रोत्रनेत्ररहितः स्यात्, अतः अस्मात्कारणात् चिन्तयित्वा विविच्य तौ युवराजामात्यौ योजयेत्, अन्यथा महानाशाय भवतीति शेषः ।
शुनीटी.

'मुद्रां विनाऽखिलं राजकृत्यं कर्तुं क्षमं सदा ।

कल्पयेद्युवराजार्थमौरसं धर्मपत्निजम् ॥

मुद्रां आलस्यं विना, परित्यज्य इत्यर्थः, सदा अखिलं समग्रं राजकृत्यं कर्तुं क्षमं धर्मपत्नीजं औरसं पुत्रं युवराजार्थं युवराजशब्दाभिधेयं कल्पयेत् ।
शुनीटी.

राजपुत्ररक्षणं यौवराज्याहता च विनयाधानेन

'स्वधर्मनिरताच् शूरान् भक्तान् नीतिमतः सदा ।

संरक्षयेद्वाजपुत्रान् बालानपि सुयत्नतः ॥

स्वधर्मनिरतान् आत्मधर्मस्थितान् शूरान् विक्रान्तान् भक्तान् अनुरक्तान् नीतिमतः नयसंपन्नान् राजपुत्रान् राजवंश्यान् बालान् अप्राप्तवयस्कानपि सुयत्नतः अति-यत्नेन सदा संरक्षयेत् ।
शुनीटी.

लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ।

रक्ष्यमाणा यदि चिह्नं कथंचित्प्राप्नुवन्ति ते ॥

(१) शुनी. २।१२ ; नीम. ४८ (अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः ।) पू., नीतिसौ.

(२) शुनी. २।१३.

(३) शुनी. २।१४.

(४) शुनी. २।१७-२०.

ते राजपुत्राः अर्थेषु तदीयेषु धनेषु लोलुभ्यमानाः ,
राजा इति शेषः । तेषामर्थलोभादिति भावः । अरक्षिताः
सन्तः एनं नृपं हन्युः नाशयेयुः । किंच, रक्ष्यमाणा
अपि ते यदि कथंचित् छिद्रं दोषं कथंचित् प्राप्नुवन्ति
तदाऽपि एनं हन्युरित्यनेनान्वयः । शुनीटी.

सिंहशावा इव घनन्ति रक्षितारं द्विपं द्रुतम् ।

राजपुत्रा मदोद्धूता गजा इव निरङ्कुशाः ॥

सिंहशावाः द्विपं हस्तिनमिव मदोद्धूताः मदमत्ताः
निरङ्कुशाः गजा इव राजपुत्राः रक्षितारम्, अत्यन्त
इति भावः, नृपं घ्नन्ति नाशयन्ति । शुनीटी.

पितरं चापि निघ्नन्ति भ्रातरं त्वितरं न किम् ।

मूर्खो बालोऽपीच्छति स्म स्वाम्यं किं नु पुनर्युवा ॥

ते पितरं भ्रातरं चापि निघ्नन्ति, इतरं अपरं किं
नु वक्तव्यमित्यर्थः । नु वितर्के । मूर्खः बालः शिशुरपि
स्वस्य आत्मनः स्वाम्यं स्वेच्छाचारित्वं इच्छति, युवा किं
पुनः ? शुनीटी.

विकारं याति पुत्रोऽपि राज्यलोभाद्यथा पिता ।

तल्लोकवृत्तान्तपतेरन्यद्वृत्तं प्रचक्षते ॥

स्वात्यन्तसंनिकर्षेण राजपुत्रांस्तु रक्षयेत् ।

सद्भृत्यैश्चापि तत्स्वान्तं छलैर्ज्ञात्वा सदा स्वयम् ॥

सदा स्वयं सद्भृत्यैश्च तत्स्वान्तं तेषां राजपुत्राणां
स्वान्तं मनः छलैः कौशलैः ज्ञात्वा स्वात्यन्तसंनिकर्षेण
स्वस्य आत्मनः अत्यन्तः यः संनिकर्षः सङ्गः तेन रक्षयेत्
पालयेत् । शुनीटी.

सुनीतिशास्त्रकुशलान् धनुर्वेदविशारदान् ।

क्लेशसहान्श्च वाग्दण्डपारुष्यानुभवान् सदा ॥

शौर्ययुद्धरतान् सर्वकलाविद्याविदोऽञ्जसः ।

सुविनीतान् प्रकुर्वीत ह्यमात्याद्यैर्नृपः सुतान् ॥

नृपः अमात्याद्यैः सुतान् सुनीतिशास्त्रकुशलान्
धनुर्वेदविशारदान् संग्रामनिपुणान् सदा क्लेशसहान्
वाग्दण्डपारुष्यानुभवान् वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याभिज्ञान्

(१) रा. ७२.

(२) शुनी. २।२१-२७.

शौर्ययुद्धरतान् विक्रमशालिनः सर्वकलाविद्याविदः सर्वासु
कलाविद्यासु चतुःषष्टिप्रकारासु विद्यासु विज्ञानं अञ्जसः
क्षिप्रकारिणः तथा सुविनीतान् शोभनविनयसंपन्नान्
प्रकुर्वीत । शुनीटी.

सुवस्त्राद्यैर्भूषयित्वा ललयित्वा सुक्रीडनैः ।

अर्हयित्वाऽऽसनाद्यैश्च पालयित्वा सुभोजनैः ॥

कृत्वा तु यौवराज्यार्हान् यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।

अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥

सुवस्त्राद्यैः शोभनवसनादिभिः भूषयित्वा सुक्रीडनैः
शोभनक्रीडनद्रव्यैः ललयित्वा आनन्दितान् कृत्वा
आसनाद्यैः उपवेशनादिना अर्हयित्वा समान्य सुभोजनैः
पालयित्वा क्रमेण यौवराज्यार्हान् कृत्वा, पुत्रानिति शेषः,
यौवराज्ये अभिषेचयेत् । हि यतः अविनीतः अशिक्षितः
कुमारो यस्य तादृशं कुलं आशु शीघ्रं विनश्यति विनाशं
प्राप्नोति । शुनीटी.

दुर्वृत्तराजपुत्रस्य सुखबन्धनम्

राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति ।

छिद्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥

राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः अतिदुर्वृत्तः अपि परित्यागं न
अर्हति न परित्याग्यो भवतीत्यर्थः । स क्लिश्यमानः
परानाश्रित्य पितरं हन्ति हि हन्येव । शुनीटी.

व्यसने सज्जमानं तं क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैः ।

दुष्टं गजमिवोद्वृत्तं कुर्वीत सुखबन्धनम् ॥

व्यसने स्त्रीमद्यादौ सज्जमानं तं पुत्रं व्यसनाश्रयैः
तत्सङ्गिभिः क्लेशयेत् तत्सङ्गिनां समाननेन यथा पुत्रस्त-
दासक्तो न भवेत् तथा यत्नं कुर्यादित्यर्थः । दुष्टं गजमिव
उद्वृत्तं उच्छृङ्खलं पुत्रं सुखबन्धनं सुखेन आयत्तं कुर्वीत ।
शुनीटी.

पितुराज्ञा प्रमाणम्

किमाश्चर्यमतो लोके न ददाति यजत्यपि ।

प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ॥

(१) शुनी. २।३५ ; नीम. ४८ उक्तं, नीतिसारे.

लोके जगति दत्तकाय सर्वं रक्षेत् तथापि न ददाति
कस्मैचित् किमपीति शेषः, नापि यजति देवान् अर्च-
यति, किमाश्चर्यम् ? किंच, युवराजत्वं प्राप्यापि विकृतिं
न च प्राप्नुयात् न विकारं गच्छेत् । शुनीटी.

‘स्वसंपत्तिमदान्नैव मातरं पितरं गुरुम् ।

भ्रातरं भगिनीं वाऽपि ह्यन्यान्वा राजवल्लभान् ॥

मातरं पितरं गुरुं भ्रातरं भगिनीं वा अन्यान्
राजवल्लभान् राजानुरक्तान् स्वसंपत्तिं नैव अदात् नैव
दद्यादित्यर्थः । संप्रदानेषु कर्मविभक्तिरापैवेति बोध्यम् ।
दाने धनक्षयात् प्रभुत्वहानिः स्यादिति भावः ।

शुनीटी.

‘महाजनांस्तथा राष्ट्रे नावमन्येत पीडयेत् ।

प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्तेत पितुराज्ञया ॥

राष्ट्रे राज्ये महाजनान् भद्रवंशीयान् न अवमन्येत
तथा न पीडयेत् । किंच, महतीं वृद्धिं ऐश्वर्यं प्राप्यापि
पितुराज्ञया वर्तेत तिष्ठेत् । शुनीटी.

‘पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतम् ।

भार्गवेण हता माता राघवस्तु वनं गतः ॥

पितुराज्ञा हि पुत्रस्य परमं भूषणं स्मृतं कथितम् ।
तथाहि— भार्गवेण परशुरामेण माता हता नाशिता,
राघवस्तु रामश्च वनं गतः, पितुराज्ञयेति शेषः ।

शुनीटी.

‘पितुस्तपोबलात्तौ तु मातरं राज्यमापतुः ।

शापानुग्रहयोः शक्तो यस्तस्याऽऽज्ञा गरीयसी ॥

तौ भार्गवराघवौ तु पितुस्तपोबलात् मातरं राज्यं
आपतुः प्रापतुः । भार्गवस्य माता पुनर्जीविता, रामस्य
च पुनः राज्यप्राप्तिरासीदित्यर्थः । अतः यः शापानु-

(१) शुनी. २।३६ ; नीम. ४८ गुरुम् (तथा)
वाऽपि ह्यन्यान्वा (चापि अन्यान्वा) नीतिसारे.

(२) शुनी. २।३७ ; नीम. ४८ मन्येत (मन्येन्न)
नीतिसारे.

(३) शुनी. २।३८ ; नीम. ४८ पू., नीतिसारे.

(४) शुनी. २।३९.

ग्रहयोः अभिसंपातप्रसादयोः शक्तः समर्थः तस्य आज्ञा
गरीयसी अतिशुर्वीत्यर्थः । शुनीटी.

‘सोदरेषु च सर्वेषु स्वस्याऽऽधिक्यं न दर्शयेत् ।

भागार्हभातृणां नष्टो ह्यवमानात्सुयोधनः ॥

सर्वेषु सोदरेषु भ्रातृषु स्वस्य आधिक्यं आत्मनः
ऐश्वर्यं आधिपत्यं वा न दर्शयेत् । हि यतः भागार्हानां
दायादानां भ्रातृणां अवमानात् सुयोधनः नष्टः विनाशं
गत इत्यर्थः । शुनीटी.

‘पितुराज्ञोल्लङ्घनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ।

तस्माद्भ्रष्टा भवन्तीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥

‘ययातेश्च यथा पुत्रा विश्वामित्रसुता यथा ।

पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाङ्मानसैः सदा ॥

इह जगति राजपुत्रकाः उत्तमं पदं प्राप्यापि पितुः
आज्ञोल्लङ्घनेन तस्मात् उत्तमात् पदात् भ्रष्टाः दासवत्
भवन्ति । यथा ययातेः पुत्राः यदुप्रभृतयः, यथा वा
विश्वामित्रस्य मुनेः सुताः पुत्राः । तस्मात् काय-
वाङ्मानसैः सदा पितृसेवापरः पितृशुश्रूषानिरतः तिष्ठेत् ।

शुनीटी.

‘तत्कर्म नियतं कुर्याद्येन तुष्टो भवेत्पिता ।

तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि विषीदति ॥

येन कर्मणा पिता तुष्टो भवेत् नियतं तत् कर्म
कुर्यात्, येन कर्मणा पिता मनागपि अल्पमपि विषीदति
क्षोभमायाति तत् न कुर्यात् । शुनीटी.

‘यस्मिन् पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन् प्रियं चरेत् ।

यस्मिन् द्वेषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥

(१) शुनी. २।४० ; नीम. ४८ स्वस्याऽऽधिक्यं न
(नाऽऽधिक्यं संप्र) उत्तरार्धे (भ्रातृणामवमानेन बहवो हि
विनाशिताः ॥) नीतिसारे.

(२) शुनी. २।४१ ; नीम. ४८ नीतिसारे.

(३) शुनी. २।४२ ; नीम. ४८ उक्त., नीतिसारे.

(४) शुनी. २।४३ ; नीम. ४८ नियतं कुर्याद्ये (कुर्यान्नि-
यतं ये) नीतिसारे.

(५) शुनी. २।४४ ; नीम. ४८ नीतिसारे.

यस्मिन् जने पितुः प्रीतिः भवेत् तस्मिन् स्वयं प्रियं चरेत् कुर्यात् । पिता यस्मिन् द्वेषं कुर्यात् स स्वस्यापि आत्मनोऽपि द्वेष्य एव । शुनीटी.

असंमतं विरुद्धं वा पितुर्नैव समाचरेत् ।

चारसूचकदोषेण यदि स्यादन्यथा पिता ॥

प्रकृत्यनुमतं कृत्वा तमेकान्ते प्रबोधयेत् ।

अन्यथा सूचकान्नित्यं महद्दण्डेन दण्डयेत् ॥

पितुः असंमतं अनभिमतं विरुद्धं अप्रियं कार्यं वा नैव समाचरेत् । चाराणां गृहपुरुषाणां सूचकानां खलानां धूर्तानामित्यर्थः, दोषेण यदि पिता अन्यथा स्यात् विपरीतमतिः भवेत् तदा प्रकृतीनां प्रधानपुरुषाणां अनुमतं कृत्वा परामर्शेनेत्यर्थः, एकान्ते रहसि तं पितरं प्रबोधयेत्, यथा पिता संतुष्येत् तथा प्रबोधनं कार्यमिति भावः । अन्यथा पितुरसंतोषे इत्यर्थः, सूचकान् धूर्तान् अपराधिन इत्यर्थः, महद्दण्डेन महता दण्डेन नित्यं दण्डयेत् । शुनीटी.

प्रकृतीनां च कपटस्वान्तं विद्यात्सदैव हि ।

प्रातर्नत्वा प्रतिदिनं पितरं मातरं गुरुम् ॥

राजानं स्वकृतं यद्यन्निवेद्यानुदिनं ततः ।

एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसेद्गृहे ॥

सदैव प्रकृतीनां राज्यस्थानां प्रधानपुरुषाणां कपटस्वान्तं कपटं मनः विद्यात् । हिशब्दोऽवधारणे । प्रकृतयः कापट्येन व्यवहरन्ति न वेति अवधारयेदित्यर्थः । किंच, राजपुत्रः युवराज इत्यर्थः, प्रतिदिनं प्रातः पितरं मातरं तथा गुरुं आचार्यं नत्वा ततः अनन्तरं यद्यत्कार्यं स्वकृतं आत्मना निष्पन्नं तत्तत् अनुदिनं राजानं निवेद्य ज्ञापयित्वा एवंप्रकारेण गृहस्य अविरोधेन सामञ्जस्येन गृहे वसेत् । शुनीटी.

(१) शुनी. २।४५; नीम. ४८ वा (च) पू., नीतिसारे.

(२) शुनी. २।४६.

(३) शुनी. २।४७.

(४) शुनी. २।४८; नीम. ४८ वसेद्गृ (वसन् गृ) नीतिसारे.

राजपुत्रवृत्तम्

विद्यया कर्मणा शीलैः प्रजाः संरञ्जयन्मुदा ।

त्यागी च सत्त्वसंपन्नः सर्वान् कुर्याद्द्वारे स्वके ॥

त्यागी दानशीलः तथा सत्त्वसंपन्नः उत्साहवान् राजपुत्रः विद्यया कर्मणा शीलैः दयादाक्षिण्यादि-मिश्ररितैः प्रजाः संरञ्जयन् मुदा आनन्देन अनायासेनेत्यर्थः सर्वान् जनान् स्वके वशे आत्मनः वशे कुर्यात् । शुनीटी.

शनैः शनैः प्रवर्धेत शुक्लपक्षमृगाङ्कवत् ।

एवंवृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकण्टकम् ॥

सहायवान् सहामात्यश्चिरं भुङ्क्ते वसुन्धराम् ।

समासतः कार्यमुक्तं युवराजस्य यद्वित्तम् ॥

किंच, शुक्लपक्षमृगाङ्कवत् वर्धमानचन्द्र इव शनैः शनैः क्रमेण प्रवर्धेत प्रकर्षेण वृद्धिं गच्छेत्, राजपुत्र इति शेषः । अकण्टकं राज्यं प्राप्यापि एवंवृत्तः एवंसदाचारसंपन्नः राजपुत्रः सहायवान् सहायसंपन्नः सहामात्यः अमात्यवर्ग-सहितः चिरं वसुन्धरां पृथिवीं भुङ्क्ते । युवराजस्य यत् हितं हितजनकं कार्यं तत् समासतः संक्षेपतः उक्तम्, मयेति शेषः । शुनीटी.

राजपदं प्राप्तस्य वृत्तम्

प्राप्योत्तमं पदं पुत्रः सुनीत्या पालयन् प्रजाः ।

पूर्वामात्येषु पितृवद्गौरवं संप्रधारयेत् ॥

पुत्रः उत्तमं पदं राजपदं प्राप्य सुनीत्या प्रजाः पालयन् पूर्वामात्येषु पुरातनेषु अमात्येषु पितृवत् गौरवं गुरुभावं भक्तिमित्यर्थः, संप्रधारयेत् सम्यक् कुर्यादित्यर्थः । शुनीटी.

तस्यापि शासनं तैस्तु प्रधार्य पूर्वतोऽधिकम् ।

युक्तं चेदन्यथा कार्यं निषेध्यं काललम्बनैः ॥

(१) शुनी. २।४९; नीम. ४८ उक्तं, नीतिसारे.

(२) शुनी. २।५०; नीम. ४८ नीतिसारे.

(३) शुनी. २।५१; नीम. ४८ सहामात्य (महा-मात्य) पू., नीतिसारे.

(४) शुनी. ५।२०-२३.

तैः पूर्वैः अमात्यैः तस्य राजपुत्रस्यापि शासनं चेत् यदि युक्तं तदा पूर्वतः पूर्वस्मात् अधिकं यथा तथा प्रचार्यं प्रतिपालनीयम् । अन्यथा अयुक्तत्वे इत्यर्थः, काललम्बनैः कालाश्रयिभिः सद्भिः समयान्तरे एतत्प्रतिपालनीयमितिवादिभिरित्यर्थः, कार्यं राजशासनीयं कर्म निषेध्यं निवारणीयम् । शुनीटी.

तदनीत्या न वर्तयुस्तेन साकं धनाशया ।

वर्तन्ति यदनीत्या ते तेन साकं पतन्त्यरात् ॥

धनाशया अर्थलोभेन तेन नवेन राज्ञा साकं सह तस्य अनीत्या दुर्नयेन न वर्तयुः न तिष्ठयुः, ते इति शेषः । यत् यदि ते अनीत्या वर्तन्ति तदा तेन राज्ञा साकं सह अरात् शीघ्रं पतन्ति । शुनीटी.

कुलभक्तान्श्च यो द्वेष्टि नवीनं भजते जनम् ।

स गच्छेच्छत्रुसाद्राजा धनप्राणैर्वियुज्यते ॥

यः कुलभक्तान् कुलकमेण अनुरक्तान् भृत्यान् द्वेष्टि, नवीनं जनं भजते च, स राजा शत्रुसाद्रच्छेत् शत्रोरधीनो भवेत् धनप्राणैः वियुज्यते च । शुनीटी.

नीतिवाक्यामृतम्

राजपुत्रस्य विनयनम्

'शिक्षालापक्रियाक्षमो राजपुत्रः सर्वासु लिपिषु प्रसंख्याने पदप्रमाणप्रयोगकर्मणि नीत्यागमेषु रत्नपरीक्षायां संभोगप्रहरणोपवाह्यविद्यासु च साधु विनेतव्यः ॥

अथ कुमारो राज्ञा यथा कार्यस्तथाऽऽह— शिक्षेति । सम्यक् शिक्षापणीयः । शिक्षालापक्रियासु जनसभाकर्मसु क्षमः समर्थः पूर्वं कृत्वा ततो राजपुत्रः पश्चात् सर्वासु लिपिषु शिक्षापणीयः, तथा प्रसंख्याने गणितविषये, तथा पदप्रमाणप्रयोगकर्मणि । पदकर्म साहित्यम्, प्रमाणकर्म तर्कः प्रोच्यते, प्रयोगकर्म शब्दव्युत्पत्तिः कथ्यते । तथा नीत्यागमेषु नीतिशास्त्रेषु, तथा संभोगे वात्स्यायनादिषु, प्रहरणे शस्त्रविद्यायाम्, उपवाह्ये हस्त्यश्ववाहनविद्यासु शिक्षापणीय इति । तथा च राजपुत्रः — 'कुमारो यस्य मूर्खः

स्थानं विद्यासु विचक्षणः । तस्य राज्यं विनश्येत्तदप्राप्त्या नात्र संशयः ॥' । नीवाटी.

'साधुसंपादितो हि राजपुत्राणां विनयोऽन्वय-
मभ्युदयं न च दूषयति ॥

अथ राजपुत्राणां यथाऽभ्युदयो न दोषवान् भवति तदाह— साध्विति । न दोषयुक्तं करोति । कोऽसौ ? विनयः । कम् ? अन्वयं वंशं अभ्युदयं च राजवृद्धिं च । केषाम् ? राजपुत्राणाम् । किंविशिष्टो विनयः ? साधुसंपादितः साधुभिः संपादितः शिष्टनियोजितः । तथा च बादरायणः— 'विनयः साधुभिर्दत्तो राजशानां भवेद्धि यः । न दूषयति वंशं तु न राज्यं न च संपदम् ॥' । नीवाटी.

घुणजग्धं काष्ठमिवाविनीतं राजपुत्रं राजकुल-
मभियुक्तमात्रं भज्येत् ॥

अथाविनीतस्य राजपुत्रस्य चेष्टितं राज्यं यादृग्भवति तदाह— घुणजग्धमिति । भज्येत् विनाशं याति । किं तत् ? राज्यं राजवंशः । यदि किम् ? यदि अभियुक्तं यदि राज्ये स्थापितम् । कम् ? राजपुत्रम् । किंविशिष्टम् ? अविनीतं दुराचारम् । किमिव भज्येत् ? काष्ठमिव । किंविशिष्टं काष्ठम् ? घुणजग्धं कृमिविशेषभक्षितम् । तस्मादविनीतो राजपुत्रो राज्ये न नियोक्तव्यः । तथा च भागुरिः— 'राजपुत्रो दुराचारो यदि राज्येऽभिषेचितः । तद्राज्यं नाशमायाति घुणजग्धं च दास्यते ॥' । नीवाटी.

आप्तविद्यावृद्धोपरुद्धाः सुखोपरुद्धाश्च राजपुत्राः
पितरं नाभिद्रुहन्ति ॥

अथ यादृक्षा राजपुत्राः पितरं न द्रुहन्ति तेषां स्वरूपमाह— आतेति । ये राजपुत्राः आप्तविद्यावृद्धोपरुद्धा भवन्ति । आप्ताः निजाः ये विद्यावृद्धाः विद्वांसः विद्यया कृत्वा ये वृद्धाः, न जरसा, तैर्ये उपरुद्धाः वृद्धिं नीताः । तथा सुखोपरुद्धाः सुखेन ये वृद्धिं नीतास्ते कदाचिदेव पितरं न द्रुहन्ति न व्यापादयन्ति । तथा च गौतमः— 'आप्तैर्विद्याधिकैर्येऽत्र राजपुत्राः सुरक्षिताः । वृद्धिं गताश्च सौख्येन जनकं न द्रुहन्ति ते ॥' । नीवाटी.

मातृपितरौ राजपुत्राणां परमं दैवम् ॥

अथ राजपुत्राणां मातापितरौ यादृग्भूतौ तदाह—
मात्रिति । माता च पिता च मातृपितरौ राजपुत्राणाम् ।
किंविशिष्टौ भवतः ? परमं उत्कृष्टं दैवं प्राक्तनं कर्मेत्यर्थः ।
यदि तैरन्यजन्मनि सुकृतं कृतं भवति तन्मातृपितृभ्यां
सकाशात् राज्यप्राप्तिर्भवति । अथवा दुष्कृतं कृतं भवति
तत्ताभ्यां पार्श्वद्विनाशो भवति । तथा च गर्गः—
'जननीजनकावेतौ प्राक्तनं कर्म विश्रुतौ । सर्वेषां

राज्ये भवति तद्राज्यं वृथैव । तथा च शुक्रः— 'जनाप-
वादसहितं यद्राज्यमिह कीर्त्यते । प्रभूतमपि तन्मिथ्या
तत्पापायं राजसंस्थिते ॥' । नीवाटी.

क्वचिदपि कर्मणि पितुराज्ञां नो लङ्घयेत् ॥

अथ राजपुत्रेण यत्कर्तव्यं तदाह— क्वचिदपीति । नो
लङ्घयेत् नातिक्रमेत् । कोऽसौ ? राजपुत्रः । काम् ? आज्ञां
आदेशम् । कस्य ? पितुः । क्व विषये ? क्वचिदपि
कर्मणि । तथा च शुक्रः— 'राजपुत्रः स्यान्नित्यं

(१) प्रासङ्गिकं श्राद्धप्रसङ्गेन ब्राह्मणपूजनम् ।

॥ राक. १६९

(२) यस्य राज्ञो राज्यं स्वयं प्राप्तं तत्प्रेतकृत्यं
राजा कुर्यात् । तन्मातापित्रादींश्चावश्यं विभूयात् । तदाह

विष्णुः

राजधर्माः— प्रजाया बालानाथादीनां च पालनं वर्णाश्रम-

धर्मव्यवस्था यजनं ब्राह्मणाय दानं शस्त्रनित्यता च

॥ राजधर्माः ॥

शान्तिस्वस्त्ययनैर्देवोपघातान् प्रशमयेत् ॥

प्रत्युत्पन्नारिष्टशमनाय क्रियमाणं कर्म शान्तिः

तस्य छेदः अपहारः । यद्वा दानस्य भूम्यादेः, छेदः

अवच्छेदः, पूर्वतोऽमुकनद्याः पश्चिमतोऽमुकस्थानस्येदम् ।

त्रीणि कर्माणि कर्त्तव्यं राजन्यस्तु प्रयत्नतः । । दहत्यग्निस्तेजसा च मार्गो तद्वति रमिताम् । ।

राज्ञः परुषोक्तिनिषेधः प्रत्याक्रोशनिषेधश्च, मधुरभाषणं च
चयातिरुवाच—

‘गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।

मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥

अन्त्याधिपाः प्रान्त्यदेशाधिपाः । नीटी.

‘अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-

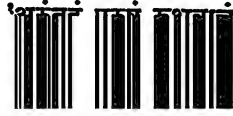
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।

अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना

कोपेन न नृशंसवादीति वाचा परपीडां न कुर्यादि-
त्युक्तम् । न हीनतः परमभ्याददीतेति हीनेन अभिचारादि-
कर्मणा परं शत्रुं न वशे कर्तुमिच्छेदिति न मनसाऽपि
परपीडां कुर्यादित्युक्तम् । अरुः क्षतं तद्वदत्यन्तं तुदति
व्यथयतीति कण्टकवन्न स्यादिति पदार्थः । न नृशंस-
वादी स्यादित्येतत् सार्धेन प्रपञ्चयति— यथाऽस्येति ।
उषतीं दहन्तीम् । ‘रुषतीम्’ इति पाठे हिंसाम् ।

नीटी.

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

दयादिचतुष्कं संवननं संभजनं परमेश्वरस्याऽऽरा-
धनम् ।

नीटी.

तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं

परुषं क्वचित् ।

पूज्यान् संपूजयेद्दद्यान्न च याचेत्कदाचन ॥

कार्यविभागेन नियोज्यविवेकः

धार्मिकान् धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।

स्त्रीषु क्लीबान्निजयुजीत क्रूरान् क्रूरेषु कर्मसु ॥

स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।

बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥

स्वेभ्यश्चारेभ्यः परेभ्यः उत्कोचादिना लोभितेभ्यः ।

नीटी-

निबोध च शुभां वार्णीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥

वैशम्पायन उवाच-

भार्कश्येव च भ्रात्रा कृत्वा भ्रातरो ज्ञाता ।

उत्तङ्क उवाच-

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्धिन्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥

त्वया हि पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना ।
भक्तिमानि विक्रान्ता ज्ञातां तावतां हि ॥

स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।

दण्डयं दण्डे निक्षिपति तथा न

ग्लति धार्मिकम् ॥

न ग्लति न ग्लति न ग्लति ।

गीती

एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो

नियोजयन् सर्ववर्णान् स्वधर्मे ।

अकामात्मा समष्टिः प्रजासु

नाधार्मिकानतन्मध्ये कामान् ॥

यः काममन्यु प्रजहति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।

न संरम्भेणाऽऽरभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।

'न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
 नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
 दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
 न कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥

'देशाचारान् समयान् जातिधर्मान्
 बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।

'समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
 समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
 गुणैर्विशिष्टांश्च पुरो दधाति
 विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥
 'मितं भुङ्क्ते संविभज्याऽऽश्रितेभ्यो
 मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।

विदुरोक्ता सामान्यनीतिः राजनीतिश्च

धृतराष्ट्र उवाच—

‘जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥

दह्यमानस्य चिन्ताग्निनेति शेषः । धर्मार्थयोः कुशलः ।
मोक्षेऽस्य वक्तुमनधिकारात् द्वयोरेव ग्रहः । नीटी.

‘त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि
प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व
श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरुणाम् ॥

अजातशत्रोः पथ्यं कुरुणां च श्रेयस्करम् । नीटी.

पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन्
पृच्छामि त्वां व्याकुलेनाऽऽत्मनाऽहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावत्
मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥

पापाशङ्की भाविदुःखादुद्विजन् । पापं स्वकृतं
पूर्वापराधं पश्यन् । कवे हे सर्वज्ञ । नीटी.

विदुर उवाच—

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्ट्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥

‘तस्माद्ब्रूयामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरुन्प्रति ।
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥

‘मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥

मिथ्योपेतानि कपटश्रुतादीनि । अनुपायैः असदुपायैः
प्रयुक्तानि, दुःखफलनीत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. ५।३४।१; आमु. ५।३४।१ शुचिः (छासि).

(२) भा. ५।३४।२-४; आमु.

(३) भा. ५।३४।५; आमु. ५।३४।५ भवमिच्छन्
(हितं यत्स्यात्).

(४) भा. ५।३४।६; आमु.

‘तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।

उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्नमनः ॥

‘अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।

संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥

अनुबन्धान् प्रयोजनानि । संप्रधार्य निश्चित्य ।

नीटी.

‘अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।

उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥

विपाकः फलसिद्धावपि परिपाकः । उत्थानं उद्यमम् ।
वा न वेति सिद्धिपक्षे कुर्वीत, नान्यथेत्यर्थः । नीटी.

‘यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।

कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥

प्रमाणं निश्चयद्वारम् । स्थानादीनि सर्वदा विचार्या-
णीत्यर्थः । स्थाने दुर्गादौ । दण्डे सेनायाम् । नीटी.

यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।

युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥

एतानि स्थानादिज्ञापकानि प्रमाणानि लेख्यादीनि ।

नीटी.

‘न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।

श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥

असांप्रतं अयुक्तं यथा स्यात्तथा न वर्तितव्यम् ।

नीटी.

‘भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।

रूपाभिपाती प्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥

(१) भा. ५।३४।७; आमु. ५।३४।७ न सिध्येत्कर्म
यन्नृप (यत्तु कर्म न सिध्यति).

(२) भा. ५।३४।८; आमु. ५।३४।८ नवेक्षेत
(नपेक्षेत).

(३) भा. ५।३४।९; आमु. ५।३४।९ विपाकांश्चैव
(विपाकं चैव).

(४) भा. ५।३४।१०-११; आमु.

(५) भा. ५।३४।१२; आमु.; राक. १४८; राप्र. १२०.

(६) भा. ५।३४।१३; आमु. ५।३४।१३ रूपा (लोभा).

मुखे मिष्टमन्ते मृत्युदं कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः । अनु-
बन्धं पश्चाद्वधनम् । नीटी.

‘यच्छक्यं प्रसितुं प्रस्यं प्रस्तं परिणमेच्च यत् ।

हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥

आद्यं भक्षणीयम् । नीटी.

‘चैनस्पतेरपकानि फलानि प्रचिनोति यः ।

स नाऽऽप्नोति रसं तेभ्यो बीजं

चास्य विनश्यति ॥

यस्तु पक्कमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।

‘फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥

यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।

तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवाऽऽरामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥

अङ्गारकारको हि मूलत उत्कृत्य काष्ठं दहति ।
अङ्गारः इज्जालः । नीटी.

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।

इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥

‘अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथाऽगताः ।

कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥

अनारभ्याः प्रबलैः सह वैरादयः । अगताः कदा-
चिदप्यप्राप्ताः । नीटी.

‘प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।

न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥

‘कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।

क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥

(१) भा. ५।३४।१४; भाम. ५।३४।१४ तदर्थं
(तदार्थं).

(२) भा. ५।३४।१५-१९; भाम.

(३) भा. ५।३४।२०; भाम. ५।३४।२० कारोऽपि
(कारो हि).

(४) भाम. ५।३४।२१.

(५) भा. ५।३४।२१-२२; भाम. ५।३४।२२-२३.

लघुमूलान् अल्पोपायान् ।

नीटी.

ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषाऽनुपिबन्निव ।

आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥

चक्षुषा प्रीतिमयेन ।

नीटी.

‘सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याददुरारुहः ।

अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ॥

सुपुष्पितः वाचा चक्षुषा चानुग्रहं दर्शयन्नपि अफलः
स्यात् भृत्यं न धनेन वर्धयेत् । सफलोऽपि सन् दुरारुहः
भृत्यवश्यो न भवेत् । अपक्व इति । अन्तर्बलहीनोऽपि
बलवत्तां बहिः प्रकाशयेदेवेत्यर्थः । नीटी.

‘चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।

प्रसादयति लोकं यस्तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥

(१) तमुद्दिश्य लोको न प्रसीदति नावसन्नो
भवति । राम. १३३

(२) कर्मणा दानेन । लोकं भृत्यवर्गम् । नीटी.

‘यस्मात्प्रत्यस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।

सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥

‘पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्खेन तेजसा ।

वायुरभ्रमिवाऽऽसाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥

अनये स्थितः अनीतिमान् ।

नीटी.

‘धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।

वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥

अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।

प्रतिसंवेष्टते भूमिरमौ चर्मोऽऽहितं यथा ॥

(१) भाम. ५।३४।२४.

(२) भा. ५।३४।२३; भाम. ५।३४।२५ लोकं यः
(यो लोकं); राक्ष. १५० चक्षुषा (कर्मणा) कर्मणा
(चक्षुषा) लोकं यः (यो लोकं) ऽनुप्र (न प्र); राम.
१३३ राक्षवत्.

(३) भा. ५।३४।२४; भाम. ५।३४।२६.

(४) भा. ५।३४।२५; भाम. ५।३४।२७ तेजसा
(कर्मणा).

(५) भा. ५।३४।२६-२७; भाम. ५।३४।२८-२९.

प्रतिसवेष्टते संकुचति, बहुफलं न प्रयच्छतीत्यर्थः ।

नीटी.

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।

स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥

धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।

धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥

न जहाति श्रियम् ।

नीटी.

अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।

सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥

सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।

संचिन्वन्धीर आसीत् शिलाहारी शिलं यथा ॥

सुव्याहृतानि पाण्डित्यवचनानि । सूक्तानि शोभनतया उक्तानि मातृपितृगुर्वादीनि । सुकृतानि तदुपदिष्टकर्माणि । शिलं कणिशायर्जनम् । 'उच्छः कणश आदानं कणि-शायर्जनं शिलम्' इति यादवः । त्वमपि अरुमदादि-वाक्यात् सारं गृह्णीष्वेति भावः ।

नीटी.

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥

पाण्डवबलं ज्ञातुं चारान् नियुङ्क्ष्वेति भावः ।

नीटी.

भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।

अथ या सुदुहा राजन्नेव तां विनयन्त्यपि ॥

(१) भा. ५।३४।२८ ; भासु. ५।३४।३० राष्ट्रान् (राष्ट्रवि).

(२) भा. ५।३४।२९ ; भासु. ५।३४।३१.

(३) भा. ५।३४।३० ; भासु. ५।३४।३२ सर्पतः (जल्पतः) ; राक. १४९ अयुन्मत्तात् (अयुन्मत्तान् प्र)

शेषं भासुवदः ; रास. १३२ भासुवदः.

(४) भा. ५।३४।३१ ; भासु. ५।३४।३३ सुधियां (सूक्तानि).

(५) भा. ५।३४।३२ ; भासु. ५।३४।३४.

(६) भा. ५।३४।३३ ; भासु. ५।३४।३५ विनय (विबुध).

यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।

यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संतामयन्त्यपि ॥

एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।

इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥

भूयांसमिति श्लोकत्रयतात्पर्यम्— पाण्डवान् प्रति त्वया नम्रीभवितव्यं तेन बलाधिष्ठात्री देवता इन्द्रश्च त्वामनु-ग्रहीष्यतीति ।

नीटी.

पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।

पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।

मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥

मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान् रक्षत्यनुक्रमः ।

अभीक्ष्णदर्शनाद्भावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥

एतच्च मन्त्रिभिः सहाऽऽलोचनीयं सत्यं च संरक्ष्य-मित्याह— पर्जन्येति त्रिभिः । योगेन अभ्यासेन । मृजया उद्धर्तनेन । अनुक्रमः व्यायामशिक्षादिः ।

नीटी.

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।

अन्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥

य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्यं कुलान्वये ।

सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥

(१) भा. ५।३४।३४ ; भासु. ५।३४।३६ त्संताप (त्संताप).

(२) भा. ५।३४।३५ ; भासु. ५।३४।३७.

(३) भा. ५।३४।३६ ; भासु. ५।३४।३८ मित्र (मन्त्रि).

(४) भा. ५।३४।३७ ; भासु. ५।३४।३९.

(५) भा. ५।३४।३८ ; भासु. ५।३४।४० ताद्वारः (न गाश्च).

(६) भा. ५।३४।३९ ; भासु. ५।३४।४१ अन्ये (अन्ते).

(७) भा. ५।३४।४० ; भासु. ५।३४।४२ ईर्ष्युः (ईर्षुः) सुखे (सुख).

प्रमाणं धर्मस्य कारणम्, न कुलमिति द्वयोर्वृत्तमाश्रय,
ईर्ष्या त्यजेति भावः । नीटी.

अकार्यकरणाद्धीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।

अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माघेन तत्पिबेत् ॥

अकाले इष्टसिद्धेः प्राक् भीतः स्यात् । येन माघेत्
लोभादिना तन्न पिबेत् नाऽऽश्रयेत् । नीटी.

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।

एते मदावल्लिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥

अभिजनः सहायः । तव तु भयं दमश्च नास्तीत्यर्थः ।
नीटी.

असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किञ्चित्कार्यं कदाचन ।

तावन्न तस्य सुकृतं किञ्चित्कार्यं कदाचन ।

मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥

असन्त इति सार्धश्लोकः वाक्यम् । सद्भिरार्थिता
असन्तस्तत्कार्यमल्पमप्यकृत्वा असन्तमिति ख्यातमप्यात्मानं
सन्तं मन्यन्ते इति तदर्थः । किञ्चिदपि तस्य कार्यं यावत्
सुष्ठु न कृतं तावदेव मन्यन्त इति योजना । नीटी.

गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।

असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥

पाण्डवा एव त्वामुपकरिष्यन्ति, न तु त्वं तानिति
भावः । नीटी.

जिता सभा वञ्चवता समाशा गोमता जिता ।

अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।

न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥

(१) भा. ५।३४।४१; भासु. ५।३४।४३.

(२) भा. ५।३४।४२; भासु. ५।३४।४४ एते मदा
(मदा एते).

(३) भा. ५।३४।४३ द्वितीयार्थं नास्ति; भासु.
५।३४।४५ सद्भिः किञ्चित्कार्यं (सद्भिः क्वचित्कार्यं).

(४) भा. ५।३४।४४; भासु. ५।३४।४६.

(५) भा. ५।३४।४५; भासु. ५।३४।४७ समाशा
(मिष्टाशा).

(६) भा. ५।३४।४६; भासु. ५।३४।४८.

शीलं संरक्ष्यं त्वयेति द्वयोर्भावः ।

नीटी.

आढयानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।

लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥

संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।

क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाऽऽढयेषु सुदुर्लभा ॥

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।

दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥

आढ्यानामिति त्रयस्य शीलवतस्ते दारिद्र्यप्राप्तिरपि
श्रेय इति भावः । संपन्नं मिष्टम् । नीटी.

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।

उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥

(१) अत्यानां अधमानां मर्त्यानां अवृत्तेः जीविका-
नाशात् भयम् । रात्र. १३३.

(२) शीलभावे सत्सु अवमानः महान् क्लेशः
इत्याह— अवृत्तिरिति । नीटी.

ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।

ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥

ऐश्वर्यमदः पापिष्ठः निन्दिततमः येभ्यस्ते पानमदा-
दयो मदाः । नीटी.

इन्द्रियैरिन्द्रियाण्येषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।

तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥

इन्द्रियाण्येषु शब्दादिषु । ग्रहैः सूर्यादिभिः । आक्रमो-
ऽत्र तापनम् । नीटी.

(१) भा. ५।३४।४७; भासु. ५।३४।४९ लवणोत्तरं
(तेलोत्तरं).

(२) भा. ५।३४।४८; भासु. ५।३४।५०.

(३) भा. ५।३४।४९; भासु. ५।३४।५१ उत्तरार्थे
(जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥).

(४) भा. ५।३४।५०; भासु. ५।३४।५२; रात्र.
१५० अवृत्ति (अवृत्ते); रात्र. १३३ राक्वत्.

(५) भा. ५।३४।५१-५२; भासु. ५।३४।५३-५४.

यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनाऽऽत्मकर्शिना ।

आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोद्धराद् ॥

पञ्चवर्गः श्रोत्रादिगणः । त्वमैश्वर्यमत्तोऽजितेन्द्रिय-
श्चावश्यमापदं प्राप्स्यसीति त्रयस्य भावः । नीटी.

अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते ।

अमित्रान्वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥

आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।

ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥

वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।

परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥

आत्मानं मनः । अमात्यान् पुत्रादीन् । द्वेष्यरूपेण
शत्रुवत् । मन एव प्रथमं जेतव्यम्, ततोऽमात्यादीन्
विजिगीषते, तत् न मोघं न निष्फलं भवति ।
त्वं त्वजितमनस्कतया पुत्रादिवशः न लक्ष्मीयोग्यः इति
त्रयाणां भावः । नीटी.

रथः शरीरं पुरुषस्य राज-

आत्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।

तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वै-

र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥

एतदेव रथिरथादिरूपककल्पनया आह- रथ इति ।
नीटी.

एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।

अविषेया इवादान्ता ह्याः पथि कुसारथिम् ॥

(१) भा. ५।३४।५३ ; भासु. ५।३४।५५ कर्शिना
(कर्षिणा).

(२) भा. ५।३४।५४ ; भासु. ५।३४।५६ य
आत्मानं (यथाऽऽत्मानं).

(३) भा. ५।३४।५५ ; भासु. ५।३४।५७ देश
(द्वेष्य) यो जयेत् (योजयेत्).

(४) भा. ५।३४।५६ ; भासु. ५।३४।५८ जितामात्यं
(जितात्मानं).

(५) भा. ५।३४।५७ ; भासु. ५।३४।५९ कुशलः
(कुशली).

(६) भा. ५।३४।५८ ; भासु. ५।३४।६०.

घ. को. १३१

व्यापादयितुं नाशयितुम् । अविषेयाः अवशाः ।
नीटी.

अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।

इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥

अर्थतः अर्थहेतोः । अनर्थतः अन्यायतः । नीटी.

धर्माथैः यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।

श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥

इन्द्रियाणां वशः इच्छा, तदनुसारी इन्द्रियवशानुगः ।
नीटी.

अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।

इन्द्रियाणामनेश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥

आत्मनाऽऽत्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

कृत्स्नस्योपदेशस्य फलमाह- आत्मनेत्यर्धेन ।
आत्मना बुद्ध्या आत्मानं प्रत्यक्चैतन्यरूपं अन्विच्छेत् ।
तत्रोपायमाह- मनसः संकल्पात्मकस्य, बुद्धेश्च तन्मूल-
भूतायाः, इन्द्रियाणां च निग्रहेणेत्यर्थः । अत्र न तव
सहायान्तरापेक्षेत्याह- आत्मेति । धीजय एव पुरुषार्थ
इत्यर्थः । नीटी.

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनैवाऽऽत्मा-

ऽऽत्मना जितः ।

स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥

सः एव धीः एव जीवस्य बन्धुः रिपुश्च । नीटी.

(१) भा. ५।३४।५९ ; भासु. ५।३४।६१ यैः
प्रसृतो वा (यैरजितैर्वा).

(२) भा. ५।३४।६० ; भासु. ५।३४।६२.

(३) भा. ५।३४।६१ ; भासु. ५।३४।६३ ; राक.
१५० जयते हि (जयतीह) ; राप्र. १३३ राकवत्.

(४) भा. ५।३४।६२ ; भासु. ५।३४।६४ आत्मैव
या (आत्मा येषा).

(५) भासु. ५।३४।६५.

क्षुद्राक्षेणेव जालेन ज्ञावपिहिताबुधौ ।

कामश्च राजन् क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥

द्वावपि मोहजालपिहितौ क्षणौ मीनौ उरू महान्तौ ।
तत्र द्वितीयोऽन्यस्य जातिस्वभावाच्छत्रुरपि जालच्छेदार्थं
मित्रत्वमापन्नो बन्धुरपि भवति । एवं धीश्चिदात्मनः
संसारप्रदत्वाच्छत्रुरपि मोहच्छेदार्थं तस्य मित्रमपि भव-
तीति भावः । क्षुद्राक्षेण सूक्ष्मच्छिद्रेण । यद्वा उत्तरान्व-
येवायमर्थः । कामक्रोधयोरावरकं प्रज्ञानं तौ नाशयतः,
जालमिव महामीनावित्यर्थः । नीटी.

समवेक्ष्येह धर्मार्यौ संभारान्योऽधिगच्छति ।

स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥

समवेक्ष्य अनुरुध्य । संभारान् जयसाधनानि ।

नीटी.

यः पञ्चाऽऽभ्यन्तराञ्छत्रूनविजित्य मतिक्षयान् ।

जिगीषति रिपूनन्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥

आभ्यन्तरान् श्रोत्रादीन् । मनोमयान् मनसो विकार-
भूतान् । तथा च श्रुतिः— 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा
शृणोति' इति । नीटी.

दृश्यन्ते हि दुरात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ।

इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥

राजानः रावणादयः । राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविलासैः ।
स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः । नीटी.

असंत्यागात्पापकृतामपापां-

स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावान् ।

शुष्केणाऽऽर्द्रं दहते मिश्रभावा-

त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥

(१) भा. ५।३४।६३ ; भा. ५।३४।६६ ताडुभौ
(ताडुरु).

(२) भा. ५।३४।६४ ; भा. ५।३४।६७.

(३) भा. ५।३४।६५ ; भा. ५।३४।६८ मति-
क्षयान् (मनोमयान्).

(४) भा. ५।३४।६६ ; भा. ५।३४।६९ दुरात्मानो
बध्य (महात्मानो बध्य).

(५) भा. ५।३४।६७-७३ ; भा. ५।३४।७०-७६.

निजानुत्पेततः शत्रून् पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।

यो मोहान्न निर्गृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥

पञ्च इन्द्रियाणि । पञ्च प्रयोजनानि शब्दश्रवणादीनि
येषां तान् । उत्पेततः उत्पयेन गच्छतः । त्वं तु अजित-
चित्तत्वाददुःसङ्गाच्चाऽऽपद्ग्रस्तोऽसीति भावः । नीटी.

अनसूयाऽऽर्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।

दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥

अनायासः अचाञ्चल्यम् ।

नीटी.

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्येषु भारत ॥

तितिक्षा द्रव्यसहनशीलता । वाक् गुप्ता असंबद्धप्रलापा-
द्रक्षिता । अन्येषु नीचेषु । त्वत्पुत्रेष्वार्जवादिकं गुप्त-
वाक्त्वं च नास्तीति तेऽन्याः । नीटी.

आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।

वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥

आक्रोशः रुक्षभाषणम् । परिवादः निन्दा । तयोर्वक्ता
त्वत्पुत्रः हिंस्रश्च । अतो नासौ जयभाक् । नीटी.

हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।

शुभ्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥

वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।

अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥

वाक्संयमः नियतं वचनम् । विचित्रं चमत्कार-
युक्तम् । नीटी.

अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।

सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थार्योपपद्यते ॥

संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।

वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥

बीभत्सं निन्दितं यतो न संरोहति । नीटी.

(१) भा. ५।३४।७४ ; भा. ५।३४।७७ विविधा
(विविधं).

(२) भा. ५।३४।७५ ; भा. ५।३४।७८ संरोहति
शरैः (रोहते सायकैः) ; मेघा. ७।५२ भामुवत्.

कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हेतुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥
कर्णी कर्णाकृतिफलको बाणः । नालीकः नलीकया
प्रक्षेप्यो बाणः । निर्हरन्ति निःसारयन्ति । नीटी.

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति राज्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥

नामर्मसु किंतु मर्मस्वेव । सभायां द्रौपदीं प्रति
दुर्वचनं वदतां त्वत्पुत्राणामपराधः क्षन्तुमयोग्योऽस्तीति
भावः । नीटी.

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥
अवाचीनानि नीचकर्माणि । नीटी.

बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयात्प्रापसर्पति ॥
सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनानमबुध्यसे ॥

राजा लक्षणसंपन्नश्चैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥
शिष्यस्ते त्वदाज्ञाकारी । शासिता पृथिव्याः । नीटी.
अतीव सर्वान् पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥

(१) भा. ५।३४।७६ ; भा. ५।३४।७९ नाराचा
(नाराचा).

(२) भा. ५।३४।७७ ; भा. ५।३४।८० त्वरेषु
(त्वरेषु).

(३) भा. ५।३४।७८ ; भा. ५।३४।८१ सोऽपा
(सोऽपा).

(४) भा. ५।३४।७९ ; भा. ५।३४।८२.

(५) भा. ५।३४।८० ; भा. ५।३४।८३ तव
भारत (भरतवर्ष) नामव (नानव).

(६) भा. ५।३४।८१-८२ ; भा. ५।३४।८४-८५.

भागधेये राज्यंशे पुरस्कृतः । मूर्धाभिषिक्तस्य पाण्डोः
पुत्रास्ते राज्यार्हाः, अतथाभूतस्यान्धस्य तव पुत्रास्ते न
राज्यार्हा इत्यर्थः । नीटी.

आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्हेमांस्तितिक्षति ॥
अनुक्रोशात् दयालुत्वात् । आनृशंस्यात् अक्रौर्यात् ।
नीटी.

यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मांयया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥

साधुषु पाण्डवेषु त्वयाऽपि साधुना भवितव्यमि-
त्याशयः । नीटी.

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुधरा ॥
नेवेक्षिण इति पाठे नवमिवाऽऽदरेण ईक्षितुं शील-
मस्य । आत्मनैव प्रत्ययः ज्ञानं यस्य स्वयमेव ज्ञात-
कोशस्य । नीटी.

नाममात्रेण तुष्येत च्छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥
नाममात्रेणैव राजा भवेत् । भोगास्तु भृत्यैः समाना-
नेव भुज्जीत । नीटी.

अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य चाग्नी-
निष्ठा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा
हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥

(१) भा. ५।३४।८३ ; भा. ५।३४।८६ आनृश-
स्यादनुक्रोशा (अनुक्रोशादानृशंस्या).

(२) भा. ५।३७।७ ; भा. ५।३७।७ प्रत्युदेयः
(प्रत्युदेयः).

(३) भा. ५।३८।२३ ; भा. ५।३८।२६ कृत्वा
(कृत्वा) वसुधेयं (वसुधैव).

(४) भा. ५।३८।२४ ; भा. ५।३८।२७.

(५) भा. ५।४०।२४ ; भा. ५।४०।२६ पार्थ
(पार्थ).

परिसंस्तीर्याग्नीन् परिस्ररुणैः । एतेनाग्निहोत्रमुपलक्ष-
यतीति नारायणः । परिसंस्तीर्य वितत्य स्वे स्वे स्थाने
आधायेत्यर्थः । ततो यैरिष्ट्वा शस्त्रपूतः अन्तरात्मा
चित्तं यस्य, गोब्राह्मणार्थं मृत इत्यर्थः । संग्रामे हतो वा
क्षत्रियः । नीटी.

न कश्चिदवमन्तन्यः

नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोक्तुष्टमध्यमाः ।

न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः कश्चित् ॥

दण्डधारणं क्षत्रधर्मः, न वनगमनं संन्यासो वा

भीम उवाच-

श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः ।

अनुवाहकता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

श्रोत्रियस्य वेदपाठकस्य । मन्दत्वादेवाविपश्चितः अर्थ-
ज्ञानशून्यस्य । अनुवाकेन नित्यपाठेन हता नष्टा । नीटी.

आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः ।

विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥

आलस्ये एव, न तु परमार्थे, कृतचित्तस्य तव ।
नीटी.

क्षमाऽनुकम्पा कारुण्यमानुशंस्यं न विद्यते ।

क्षेत्रमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥

त्वदन्तरे त्वत्तोऽन्यत्र ।

नीटी.

यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।

शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न बधिष्याम कंचन ॥

भैक्ष्यमेवाऽऽचरिष्याम शरीरस्या विमोक्षणात् ।

न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।

स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥

प्राणस्य प्राणवतो बलिष्ठस्य इदं सर्वमन्नमिवान्नं
भोग्यम्, 'वीरभोग्या वसुंधरा' इति स्मृतेः । अतः

(१) भा. ५।१२१।१६; आमु. ५।१२३।१७ त्रवरो
(त्रयमो) समः (शमः); राक. १५० स्त्वया राजन्न
(बुद्धिमद्भिर्ना) समः (मदः); राप्र. १३३ स्त्वया राजन्न
(बुद्धिमद्भिः) समः (मदः).

(२) भा. १२।१०।१-१०; आमु.

एव तस्यैव भोजनं भुज्यते पात्यते इति व्युत्पत्त्या
पालनीयमिदम् । यद्यप्येतत् प्राणोपासनाप्रकरणे श्रुतं
तथापि सर्वस्याऽऽत्मार्यत्वमित्यंशेन साम्यादुदाहृतम् ।
नीटी.

आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः ।

हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥

ते सदोषा हतास्त्वामी राज्यस्य परिपन्थिनः ।

तान् हत्वा भुङ्क्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥

'हतात्माभिः' इति संघिरार्थः । तान् धर्मेण हत्वा
निधनं त्वं राज्यं भुङ्क्ष्व । हन्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'
(पा. ३।२।७५) इति कनिष्, अनुनासिकलोपः,
'हस्वस्य ०' (पा. ६।१।७१) इति तुक् । नीटी.

यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् ।

पङ्कदिग्धो निवर्तते कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥

तथा तेन प्रकारेण उपमीयते इति तथोपमम् ।
नीटी.

यथाऽऽरुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।

अप्राप्य निधनं गच्छेत्कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥

यथा महान्तमध्वानमाशया पुरुषः पतन् ।

स निराशो निवर्तते कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥

पतन् गच्छन् ।

नीटी.

यथा शत्रून् घातयित्वा पुरुषः कुरुसत्तम ।

आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥

यथाऽन्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीत यदृच्छया ।

कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥

(१) भा. १२।१०।११; आमु. १२।१०।११ कर्मेदं
न (कर्मेतन्न).

(२) भा. १२।१०।१२; आमु. १२।१०।१२ सत्तम
(नन्दन) थाविधम् (थोपमम्).

(३) भा. १२।१०।१३; आमु. १२।१०।१३ भुञ्जीत
(भुजीयाद्) कामी च (कामिव) थाविधम् (थोपमम्).

‘वयमेवात्र गृह्या हि ये वयं मन्दचेतसः ।

त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥

‘वयं हि बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।

कलीबल्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ॥

अशक्तयः शक्तिहीनाः ।

नीटी.

‘अगतीन् कागतीन्स्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।

कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यन्ति यादृशम् ॥

अगतीकगतीन् अनाथरक्षकान् । दैर्घ्यमार्षम् । ईदृशा-
नपि नष्टार्थान् दृष्ट्वा जना इतरेऽपि अर्थसिद्धये कथं
नानुपश्येयुः ? अपि तु आलोचयेयुरेव । एतत् यादृशं
मम वचनं तादृशं पश्यत, युक्तमयुक्तं वेति परीक्षया
इत्यर्थः । समर्थैः स्वार्थसिद्धयर्थं यतितव्यमेवेति भावः ।

नीटी.

‘आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।

जरयाऽभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन च ॥

ननु संन्यास एव नः श्रेयानित्युक्तं तत आह—
आपदिति । व्यसितेन दुर्गतिं प्रापितेन ।

नीटी.

‘तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते ।

धर्मव्यतिक्रमं चेदं मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥

इह क्षत्रयोनौ त्यागं ‘चरन् भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः’
इत्युक्तविधं संन्यासं न परिचक्षते न प्रशंसन्ति । तत्र
हेतुः— धर्मेति । ‘मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधार-
णम् । बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते ॥’ इति
स्मृतेः क्षत्रियस्य मौण्ड्यादिकं निषिद्धम् । तस्याऽऽचरणे
धर्मव्यतिक्रमोऽस्त्येवेति भावः ।

नीटी.

(१) भा. १२।१०।१४ ; भा. १२।१०।१४ ये वयं
(यदर्थं) चेतसः (चेतसम्).

(२) भा. १२।१०।१५ ; भा.

(३) भा. १२।१०।१६ ; भा. १२।१०।१६ अगतीन्
का (अगतीक) पश्यन्ति (पश्यतं).

(४) भा. १२।१०।१७ ; भा. १२।१०।१७ च
(वा).

(५) भा. १२।१०।१८ ; भा. १२।१०।१८ चेदं
(चैव).

‘कथं तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठस्तदुपाश्रयः ।

तदेव निन्दन्नासीत श्रद्धा वाऽन्यत्र गृह्यते ॥

ननु हिंसोऽयं क्षात्रधर्मो निन्द्य एवेत्याशङ्क्याऽऽह—
कथमिति । हिंसार्थमुत्पन्नाः हिंसयोनौ जाताः हिंसैक-
जीवनाः तदेव तस्यैव हिंसधर्मस्य निन्दां कथं भाषेयुः ?
कथं वा तत्र धाता तस्य धर्मस्य स्मृता न गृह्यन्ते न
निन्द्यते ? धातुविहितत्वात् सहजत्वाच्च नाऽसौ धर्मो
निन्द्य इत्यर्थः । यदाह भगवान्— ‘सदोषमपि कौन्तेय
सहजं कर्म न त्यजेत्’ ।

नीटी.

‘श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।

वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥

कथं तर्हि जाबालोपनिषदि ‘अथ परिव्राट् मुण्डो
विवर्णवासाः’ इत्युपक्रम्य ‘भरतरैवतकप्रभृतयोऽनुमत्ता
उन्मत्तवदाचरन्ते’ इति भरतादीनां क्षत्रियाणां मौण्ड्य-
मुन्मत्तचर्यां च श्रूयते इत्याशङ्क्याऽऽह— श्रियेति । ‘ऋचः
सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्’ इति
श्रुतेः श्रिया त्रय्या विद्यया विहीनैः अधनैः लक्ष्म्या च
हीनैः इदमनृतं संप्रवर्तितम् । वेदयतीति वेदो विधिः, तस्य
वादः अर्थवादः, तत्संबन्धि विज्ञानं संन्यासविधिस्तुत्यर्थम् ।
भरतादिकीर्तनं प्रजापतिवपोत्वननवदर्थवादः, न तु
तावता मौण्ड्ये क्षत्रियस्याधिकारः सिध्यतीति भावः ।

नीटी.

‘शक्यं तु मौण्ड्यमास्थाय बिभ्रता-

ऽऽत्मानमात्मना ।

धर्मच्छद्वा समास्थाय आसितुं न तु जीवितुम् ॥

यत्तु ‘ऋजुः प्रणिहितो गच्छन्’ इति अत्याश्रम
उक्तस्तं दूषयति— शक्यं त्विति । आत्मानं देहं
आत्मना स्वेनैव बिभ्रता निश्चलं स्थापयता धर्मच्छद्वा

(१) भा. १२।१०।१९ ; भा. १२।१०।१९ (कथं
तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठस्तदुपाश्रयाः । तदेव निन्दां भाषेयु-
र्धाता तत्र न गृह्यते ॥).

(२) भा. १२।१०।२० ; भा.

(३) भा. १२।१०।२१ ; भा. १२।१०।२१ मौण्ड्य
(मौन) आसितुं (च्यवितुं).

कपटयोगं आस्थाय च्यवितुं मर्तुमेव शक्यम्, न जीवितुम् । केवलं प्रणिधानेन शरीरनाशो भवेदित्यर्थः । नीटी.

शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।

अविभ्रता पुत्रपौत्रान् देवर्षीनतिथीन् पितृन् ॥

नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः ।

अथतेन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ताञ्जनाः ॥

यत्तु 'स्वभावस्तु व्रजत्यग्रे' इति सुप्तबालकस्तन-पानवदेहयात्रासिद्धिरुक्ता, तां दूषयति द्वाभ्याम्— शक्यं पुनरिति । पुत्राद्यभरणेन पशुसाम्येन च तत्रापि दोषोऽस्तीत्यर्थः । 'अथ' इति अतःशब्दार्थे । तं एकचरं अन्येन प्रकारेण एकचर्यां विना न पुण्यं श्रेयांसं आहुः । सा च मृगेऽप्यस्तीति न तयोर्विशेष इति भावः । नीटी.

यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन् कश्चिदवाप्नुयात् ।

पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥

एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।

अपरिग्रहवन्तश्च सततं चाऽऽत्मचारिणः ॥

संन्यासयुक्तमेकाकित्वमपि निरस्यति द्वाभ्याम्— यदीति । नीटी.

अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ।

तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥

ननु पश्वादयः कर्मयोनयो न भवन्ति, किंतु पूर्वकृत-मेव ते भुञ्जते, अहं तु कर्माधिकृतः स्वप्रयत्नेन ध्रुवं पदं प्राप्स्यामि इति चेत् तत्राऽऽह— अथ चेदिति । आत्म-भाग्येषु स्वसंपत्सु अन्येषां सिद्धिं परकर्माजितं फलं

नाऽऽप्नुते, किंतु स्वकर्माजितमेवाऽऽप्नुते । तर्हि कर्मैव कुर्वित्यर्थः । सिद्धिः मोक्षः । नीटी.

औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ।

येषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥

ननु मुमुक्षूणां देहभरणव्यतिरिक्तं कर्म नापेक्षित-मित्यत आह— औदका इति । उदके भवाः मीनादयः, सृष्टयः स्थावराः, तेषामपि आत्मैव देह एव भर्तव्यः, नान्यः इति तेऽपि मुच्येरन् । नीटी.

अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् ।

तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥

लोकदृष्ट्याऽपि कर्मैव कर्तव्यमित्याह— अवेक्षस्वेति । नीटी.

स रत्नानि विचित्राणि संभृतानि ततस्ततः ।

मखेष्वनभिसंलय्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ।

कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ॥

राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ।

ये चान्ये कृतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।

तैर्यजस्व महाराज शक्रो देवपतिर्यथा ॥

त्रिष्वपि यशेष्वाद्योऽतीतकालः, उपस्थितं मध्यम-मुल्लङ्घ्यान्यस्य वार्ता कुर्वतस्ते नास्तिक्यं स्पष्टमित्याह— स इति । पूर्वं वेदसंन्यासेऽपि तवाधिकारो नास्तीत्युक्तम् । इदानीं वेदसंन्यास एव न संभवतीत्यर्थेनाऽऽह— कुटुम्ब-मिति । कुन तर्हि त्यागं पश्यसीत्यत आह— राजसूयेति । फलितमाह— ये चेति । नीटी.

(१) भा. १२।१०।२२; भाम्.

(२) भा. १२।१०।२३; भाम्. १२।१०।२३ अथतेन (अथान्येन) ताञ्ज (तं ज).

(३) भा. १२।१०।२४; भाम्. १२।१०।२४ राजन् (राजा).

(४) भा. १२।१०।२५; भाम्. १२।१०।२५ चाऽऽत्म (व्रक्ष).

(५) भा. १२।१०।२६; भाम्.

(१) भा. १२।१०।२७; भाम्. १२।१०।२७ येषा (तेषा).

(२) भा. १२।१०।२८; भाम्.

(३) भा. १२।१२।२५; भाम्. १२।१२।२६-२७ भृतानि (भृतानि).

(४) भा. १२।१२।२६; भाम्. १२।१२।२७-२८ महाराज (महीपाल).

राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम् ।

अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥

प्रमादः राज्याकरणम् । परिमुष्यतां लुप्यमानानाम् ।

नीटी.

अश्वान् गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलंकृताः ।

ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥

अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।

वयं ते राजकलयो भविष्यामो विशां पते ॥

मात्सर्यं बन्धुद्रोहः । दानाभावेन कलिस्वरूपा एव
वयं जाता इत्यर्थः ।

नीटी.

अदातारोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।

दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥

अनिष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ।

तीर्थेष्वनभिसंलय्य ब्रजजिष्यसि चेदथ ॥

छिन्नाभ्रमिव गन्ताऽसि विलयं मारुतेरितम् ।

लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥

अन्तराले पिशाचयोनी ।

नीटी.

अन्तर्बहिश्च यत्किञ्चिन्मनोव्यासङ्गकारकम् ।

परित्यज्य भवेत्त्यागी न यो हित्वा प्रतिष्ठते ॥

अन्तर्व्यासङ्गः अहं ज्ञाता दाता कर्ता हर्ता इत्यादि-
रात्मपूजा, बहिर्व्यासङ्गः पुत्रपत्न्यादिपूजा, तयोः कारकं
मूलं अहंकारममकारौ त्यक्तैव त्यागी भवेत्, न तु
यो गृहं हित्वा प्रतितिष्ठति स इत्यर्थः ।

नीटी.

(१) भा. १२।१२।२७-२८ ; आमु. १२।१२।

२९-३०.

(२) भा. १२।१२।२९ ; आमु. १२।१२।३१ व्यामो

(व्याम).

(३) भा. १२।१२।३० आमु. १२।१२।३२ दुःखाना

(दोषाणा).

(४) भा. १२।१२।३१ ; आमु. १२।१२।३३ संलय्य

(संशुल्य) चेदथ (चेदथो).

(५) भा. १२।१२।३२ ; आमु. १२।१२।३४.

(६) भा. १२।१२।३३ ; आमु. १२।१२।३५ यो

हित्वा प्रतिष्ठते (हित्वा प्रतितिष्ठति).

एतस्मिन् वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेधिते ।

ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते कचित् ॥

निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धान्

शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये ।

कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे

पूर्वैः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥

क्षेत्रेण धर्मेण पराक्रमेण

जित्वा महीं मन्त्रविद्भयः प्रदाय ।

नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता

न शोचितव्यं भवताऽद्य पार्थ ॥

सहदेव उवाच-

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।

शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥

अहंकारममकारौ त्यक्तव्यावित्युक्तम् । तत्राऽऽद्यत्यागे
सर्वव्यवहारोच्छेदः स्यादिति ममकार एव त्याज्यः इत्येत-
दर्थमध्याय आरभ्यते । तत्र द्रव्यं ममकारास्पदं
द्विविधम्- बाह्यं व्यावहारिकम्, शारीरं शरीरे भवं
मनःकल्पितं च । यथोक्तम्- 'घटौ मृन्मयधीमयौ'
इति । तथा च श्रुतिः विदुषो विदेहकैवल्यकाले बाह्य-
द्रव्यस्य स्वकारणे लयं दर्शयति- 'गताः कलाः पञ्चदश
प्रतिष्ठाः' इति । कलाः प्राणमनःप्रभृतयः प्रतिष्ठाः
उपादानकारणानि प्रति गताः । तथा 'इमाः षोडश कलाः
पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्ति' इति मनःकल्पितानां
कलानां पुरुषे लयं दर्शयति । अतः शारीरमेव द्रव्यं ब्रह्म-
नमूलम्, न बाह्यमिति बाह्यत्यागो व्यर्थः । शारीरद्रव्य-
त्यागेऽपि मनश्चाञ्चल्यात् पुनरुपादाने सिद्धिर्न भवतीति
न वा इत्यनेनोक्तम् । तेन दृढत्याग एव सिद्धिकृदित्यु-
क्तम् । अक्षरयोजना स्पष्टा ।

नीटी.

(१) भा. १२।१२।३४ ; आमु. १२।१२।३६ धौ

विप्रनिषेधिते (धावप्रतिषेधिते).

(२) भा. १२।१२।३५-३६ ; आमु. १२।१२।

३७-३८.

(३) भा. १२।१२।३९ ; आमु.

नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूतिमश्नुते ।

नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥

मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।

ब्राह्मणस्यैष धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥

असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनम् ।

एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥

प्रतिषेधः दण्डः राज्याभिर्वासनं त्रा । नीटी.

यस्मिन् क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये ।

निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥

दानमादानं च ते । नीटी.

त्वं तु सर्वा महीं लब्ध्वा कुरुष्व स्वयमापदम् ॥

यथाऽऽस्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।

मान्धाता चाम्बरीषश्च तथा राजन् विराजसे ॥

प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।

सपर्वतवनद्वीपां मा राजन् विमना भव ॥

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्जुह्वन्नग्नीन् प्रयच्छ च ।

पुराणि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥

अन्ये शमं प्रशंसन्ति व्यायाममपरे तथा ।

नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथाऽपरे ॥

साम प्रीतिम् । व्यायामं यत्नम् । अपरे एकं ध्यानं

न प्रशंसन्ति इति न, अपि तु प्रशंसन्त्येव । उभयं साम-

व्यायामौ एकस्यैवावस्थामेदेन प्रशंसन्ति । अपरे तथैव

प्रशंसन्ति, प्रागुपात्तमेकं ज्ञेयम् । नीटी.

यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः ।

दानमेके प्रशंसन्ति केचिदेव प्रतिग्रहम् ।

केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥

राज्यमेके प्रशंसन्ति सर्वेषां परिपालनम् ।

हत्वा भित्त्वा च चित्त्वा च केचि-

देकान्तशीलिनः ॥

एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ।

अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥

पञ्चाप्येतान् पक्षान् विवृणोति— यज्ञेति त्रिभिः ।

यज्ञसंन्यासदानैर्देवसर्वभूतविप्राणां प्रीतिर्भवति । प्रतिग्रहं

प्रजाभ्यो यजमानेभ्यो वा द्रव्यादानं व्यायामरूपं मन्दाः

प्रशंसन्ति । सर्वपरित्यागेन त्वेकं केचित् । राज्यमेक्रे

इत्यादिपादत्रयेण सामव्यायामौ एकस्यैवाऽऽह । अन्त्यं

पक्षमाह— केचिदेकान्तशीलिन इति । सिद्धान्तमाह—

अद्रोहेणेति । नीटी.

अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो धृतिः क्षमा ।

प्रजनः स्वेषु दारेषु मार्दवं हीरचापलम् ॥

धनं धर्मप्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

तस्मादेवं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥

प्रजनं पुनोत्पादनम् । प्रधानं चासौ इष्टश्चेति समासः,

तम् । नीटी.

(१) भा. १२।२१।८ ; भासु. १२।२१।८-९

यज्ञमेके (यज्ञमेव) देव (चैव) .

(२) भा. १२।२१।९ ; भासु. १२।२१।९-१० सर्वेषां

(प्रजानां) भित्त्वा च चित्त्वा (छित्त्वा च भित्त्वा) .

(३) भा. १२।२१।१० ; भासु. १२।२१।१०-११.

(४) भा. १२।२१।११ ; भासु. १२।२१।११-१२ धृतिः

क्षमा (दया दमः) प्रजनः (प्रजनं) .

(५) भा. १२।२१।१२ ; भासु. १२।२१।१२-१३ धनं धर्मं

(धर्मं धर्मः) देवं (देतव्यं) .

(१) भा. १२।१४।१४ ; भासु. १२।१४।१४ भूति (भूमि) सुखमेधन्ति (सुखं विन्दन्ति) .

(२) भा. १२।१४।१५ ; भासु. १२।१४।१५ स्यैव (स्यैव) .

(३) भा. १२।१४।१६-१७ ; भासु.

(४) भा. १२।१४।३६ ; भासु. १२।१४।३७ लब्ध्वा (लब्ध्वा) .

(५) भा. १२।१४।३७ ; भासु. १२।१४।३७-३८ सत्तमौ (सत्तम) .

(६) भा. १२।१४।३८ ; भासु. १२।१४।३८-३९.

(७) भा. १२।१४।३९ ; भासु. १२।१४।३९ जुह्वन्नग्नीन् (जुह्वन्वाग्नीन्) पुराणि (धनानि) .

(८) भा. १२।२१।७ ; भासु. १२।२१।७ शमं (साम) रे तथा (रे जनाः) चापरं (चापरे) .

‘थो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः ।

क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥

‘असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः ।

धर्मे वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ॥

‘पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बने वन्येन वर्तयन् ।

विधिना श्रामणेनैव कुर्यात्कालमतन्द्रितः ॥

प्रग्रहे संग्रहे । श्रावणेन शास्त्रश्रवणाद्विहितेन ।

नीटी.

‘य एवं वर्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।

तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलो नृप ।

निर्वाणं तु सुदुष्पारं बहुविघ्नं च मे मतम् ॥

‘एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः ।

आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥

‘प्रजानां पालने युक्ता दममुत्तममास्थिताः ।

गोब्राह्मणार्थं युद्धेन संप्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥

‘एवं रुद्राः सवसवस्तथाऽऽदित्याः परंतप ।

साध्या राजर्षिसंधाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ।

अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥

‘क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं स्मृतम् ।

विशिष्टं बहुमिर्यज्ञैः क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥

(१) भा. १२।२।१३; भासु. १२।२।१३-१४ राजशा (राजा शा).

(२) भा. १२।२।१४; भासु. १२।२।१४-१५ धर्मे व (धर्मव) धर्मवित् (धर्मतः).

(३) भा. १२।२।१५; भासु. १२।२।१५-१६ श्रीस्तु (श्रीश्च) श्रामणे (श्रावणे) त्कालम् (त्कर्माण्य).

(४) भा. १२।२।१६; भासु. १२।२।१६-१७ राजा राजधर्मवि (राजन् स राजा धर्म) त्सफलो नृप (त्सफलोदयः) तु सुदुष्पारं (हि सुदुष्पार्यं).

(५) भा. १२।२।१७; भासु. १२।२।१८.

(६) भा. १२।२।१८; भासु. १२।२।१९ दम (धर्म) उत्तरार्धे (गोब्राह्मणार्थं युध्यन्तः प्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥).

(७) भा. १२।२।१९; भासु. १२।२।२०.

(८) भा. १२।२।२३; भासु. १२।२।२३ स्मृतम् (मतम्).

‘ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्यधर्मविधिः स्मृतः ।

क्षत्रियाणां च विहितं संग्रामे निधनं विभो ॥

त्यागः संन्यासः ।

नीटी.

‘क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः ।

वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥

‘ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण तिष्ठतः ।

प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंस्थितम् ॥

‘न त्यागो न पुनर्याच्या न तपो मनुजेश्वर ।

क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥

यज्ञः आत्मयज्ञः, समाधिरिति यावत् ।

नीटी.

‘स भवान् सर्वधर्मज्ञः सर्वात्मा भरतर्षभ ।

राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥

‘त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ।

क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंहतम् ॥

दंशितः संनद्धः । ‘विजयं धर्मसंहितम्’ इति पाठे

प्रशंसन्ति इत्यध्याहारः ।

नीटी.

‘जित्वाऽरीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।

विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥

‘इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः कर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।

ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥

ब्रह्मणः कश्यपस्य । नवतीर्नव दशाधिकं शताष्टकम् ।

नीटी.

(१) भा. १२।२।४; भासु. १२।२।४ उत्तरार्धे (क्षत्रियाणां च निधनं संग्रामे विहितं प्रभो ॥).

(२) भा. १२।२।५; भासु. १२।२।५ क्षत्र (क्षात्र).

(३) भा. १२।२।६; भासु. १२।२।६ तिष्ठतः (वर्ततः) संस्थितम् (संभवम्).

(४) भा. १२।२।७; भासु. १२।२।७ याच्या (यज्ञो).

(५) भा. १२।२।८; भासु. १२।२।८ सर्वात्मा (धर्मात्मा).

(६) भा. १२।२।९; भासु. १२।२।९ संहतम् (संनिभम्).

(७) भा. १२।२।१०; भासु.

(८) भा. १२।२।११; भासु. १२।२।११ कर्मणा क्षत्रियो (क्षत्रियः कर्मणा).

तत्तास्य कर्म पूज्यं हि प्रशस्तं च विशां पते ।
तेन चेन्द्रत्वमापेदे देवानामिति नः श्रुतम् ॥
इन्द्रत्वं ऐश्वर्यम् । नीटी.
स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ।
यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ॥
मा त्वमेवंगते किञ्चित्क्षत्रियर्षभ शोचिथाः ।
गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् ॥
क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥
यज्ञो विद्यासमुत्थानमसतोषः श्रियं प्रति ।
दण्डधारणमत्युग्रं प्रजानां परिपालनम् ॥
वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ।
द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥
एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशां पते ।
इमं लोकममुं लोकं साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥
तेषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।
बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥
एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन् संसिद्धिकारिकाः ।
अपि गाथामिमां चापि बृहस्पतिरभाषत ॥
भूमिरेतौ निगिरति सपो बिल्शयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥

(१) भा. १२।२।१२; भासु. १२।२।१२ हि (च) तेन चेन्द्रत्वं (तेनेन्द्रत्वं स).

(२) भा. १२।२।१३; भासु.

(३) भा. १२।२।१४; भासु. १२।२।१४ क्षत्रियर्षभ शोचिथाः (च्छोचिथाः क्षत्रियर्षभ).

(४) भा. १२।२।१५; भासु. १२।२।१५ च (तु).

(५) भा. १२।२।१०; भासु. १२।२।१० मत्युग्रं (मुग्रत्वं).

(६) भा. १२।२।११; भासु. १२।२।११ पात्रेषु (पात्रे च).

(७) भा. १२।२।१२; भासु. १२।२।१२ लोकं सा (चैव सा).

(८) भा. १२।२।१३; भासु. १२।२।१३ तेषां (एषां).

(९) भा. १२।२।१४; भासु. १२।२।१४ ताश्चेष्टाः (ता विद्याः) रभाषत (रगायत).

(१०) भा. १२।२।१५-१६; भासु.

बिल्शयान् मूषिकात् । अप्रवासिनं गृहादिसङ्गिनम् ।
नीटी.

सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
प्राप्तवान् परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥

युधिष्ठिर उवाच-

भगवन् कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।
संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम् ॥

व्यास उवाच -

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चाऽऽस्तां भ्रातरौ संयतव्रतौ ॥

तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥

बाहुदां नदीं अनु तत्समीपे ।

नीटी.

ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याऽऽश्रममागमत् ।

यदृच्छयाऽपि शङ्खोऽथ निष्कान्तो-

ऽभवदाश्रमात् ॥

सोऽभिगम्याऽऽश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य

लिखितस्तदा ।

फलानि शातयामास संभ्यक् परिणतान्युत ॥

तान्युपादाय विस्त्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।

तस्मिन् भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागमत् ॥

विस्त्रब्धः ममैवैतानीति निश्चयवान् ।

नीटी.

भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।

कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥

(१) भा. १२।२।११; भासु. १२।२।१७.

(२) भा. १२।२।१२; भासु. १२।२।१८ संयत (संशित).

(३) भा. १२।२।१३; भासु. १२।२।१९.

(४) भा. १२।२।१४; भासु. १२।२।२० मागमत् (मागतः) याऽपि शङ्खोऽथ (याऽथ शङ्खोऽपि).

(५) भा. १२।२।१५; भासु. १२।२।२१ शात (पात).

(६) भा. १२।२।१६; भासु. १२।२।२२ मागमत् (मागतः).

(७) भा. १२।२।१७; भासु. १२।२।२३.

‘सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्य च ।

इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥

‘तमब्रवीत्तदा शङ्खस्तीव्रकोपसमन्वितः ।

स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ।

गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म प्रथयस्व वै ॥

‘अदत्तादानमेवेदं कृतं पार्थिवसत्तम ।

स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ।

शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥

इदं भक्षणं कृतम् । हे पार्थिवसत्तम, मया अदत्तादानं कृतमिति अस्मै रात्रे कथयस्वेति संबन्धः । नीटी.

‘इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं वसुधाधिपम् ।

अभ्यगच्छन् महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥

‘सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।

अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्मधामेव नरेश्वरः ॥

‘तमब्रवीत्समागत्य स राजा ब्रह्मवित्तमम् ।

किमागमनमाचक्ष्व भगवन् कृतमेव तत् ॥

‘एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।

प्रतिश्रीषि करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥

‘अन्तपालेभ्यः द्वारपालेभ्यः । करिष्येति । संघिरार्षः ।

नीटी.

(१) भा. १२।२४।८; भासु. १२।२३।२४ स्पृश्या (स्त्या).

(२) भा. १२।२४।९; भासु. १२।२३।२५-२६ तदा (तथा) कोष (रोष) प्रथयस्व (कथयस्व).

(३) भा. १२।२४।१०; भासु. १२।२३।२६-२७ मेवेदं (मेवं हि).

(४) भा. १२।२४।११; भासु. १२।२३।२८ वसुधाधिपम् (स नराधिपम्).

(५) भा. १२।२४।१२; भासु. १२।२३।२९ नरेश्वरः (जनेश्वरः).

(६) भा. १२।२४।१३; भासु. १२।२३।३० मागल्य (मागम्य).

(७) भा. १२।२४।१४; भासु. १२।२३।३१ औषि (शुल).

‘अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि पुरुषर्षभ ।

भक्षितानि मया राजंस्तत्र मां शाधि माचिरम् ॥

अनिसृष्टानि अदत्तानि । गुरुणा ज्येष्ठभ्रात्रा । नीटी.

सुद्युम्न उवाच-

‘प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।

अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥

स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।

ब्रूहि कामानतोऽन्यास्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ॥

यथा दण्डधारणे राजा प्रमाणं तथाऽनुज्ञायां हेतुः प्रमाणम् । शुचिकर्मा मदनुज्ञयैव शोधितदोषः ।

‘श्रुतकर्मा’ इति पाठे श्रावितकर्मा । कीर्तनेनापि दोषो नश्यतीत्यर्थः । नीटी.

व्यास उवाच-

‘छन्द्यमानोऽपि ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।

नान्यं वै वरयामास तस्माद्दण्डादहते वरम् ॥

‘ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।

करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥

‘स गत्वा भ्रातरं शङ्खस्त्वामार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।

धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भगवन् क्षन्तुमर्हसि ॥

शङ्ख उवाच-

‘न कुप्ये तव धर्मज्ञ न च दूषयसे मम ।

धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥

(१) भा. १२।२४।१५; भासु. १२।२३।३२ पुरुष (मनुज)/मया राजंस्त (महाराज त).

(२) भा. १२।२४।१६-१७; भासु. १२।२३।३३-३४.

(३) भा. १२।२४।१८; भासु. १२।२३।३५ छन्द्यमानोऽपि (संछायमानो) वै (स).

(४) भा. १२।२४।१९; भासु. १२।२३।३६.

(५) भा. १२।२४।२०; भासु. १२।२३।३७ भगवन् (भवांस्तत्) मर्हसि (मर्हति).

(६) भा. १२।२४।२१; भासु. १२।२३।३८ न च (न त्वं).

मम मां मया वा न दूषयसे । ते त्वया । निष्कृतिः
प्रायश्चित्तम् । नीदी.

‘स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवान् पितृनुषींश्चैव मा चाधर्मं मनः कृथाः ॥

व्यास उवाच—

‘तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्याऽऽपगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥

उदकस्य अर्थे प्रयोजनं आचमनादि । कर्तुमिति
शेषः । नीदी.

प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसंनिभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥
‘ततस्तमब्रवीच्छङ्खस्तपसेदं कृतं मया ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्वैवमेव विधीयते ॥

लिखित उवाच—

‘किं नु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।
यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥

शङ्ख उवाच—

‘एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह ॥

व्यास उवाच—

‘स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठो वै तेन कर्मणा ।
प्राप्तवान् परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥

(१) भा. १२।२४।२२ ; भा. १२।२३।३९ स
(त्वं) तृतीयचरणे (देवानुषींश्चित्तुंश्चैवं).

(२) भा. १२।२४।२३-२४ ; भा. १२।२३।
४०-४१ (व्यास उवाच०).

(३) भा. १२।२४।२५ ; भा. १२।२३।४२ मेव
(सत्र).

(४) भा. १२।२४।२६ ; भा. १२।२३।४३
‘किं नु (किंतु).

(५) भा. १२।२४।२७ ; भा. १२।२३।४४.

(६) भा. १२।२४।२८ ; भा. १२।२३।४५ श्रेष्ठो
(श्रेष्ठान्).

‘एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।
उत्पथेऽस्मिन् महाराज मा च शोके मनः कृथाः ॥

‘भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥

आख्यायिकातात्पर्यमाह— दण्ड इति । नीदी.

‘शृणु मच्च यथा कुर्वन् धर्मान्न च्यवते नृपः ॥

‘आददानस्य च धनं निग्रहं च युधिष्ठिर ।
समानं धर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥

आददानस्य परस्वापहर्तुः । समानधर्मः अविषमो
धर्मः, तत्र कुशलाः । स्थापयन्ति अवश्यकर्तव्यतया व्यव-
स्थापयन्ति । हे नरेश्वर । ‘नरेश्वरम्’ इति पाठान्तरे
विजयादिकं कर्तुमिति शेषः । नीदी.

‘देशकालप्रतीक्षे यो दस्योर्दर्शयते नृपः ।

शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय नैनसा स हि युज्यते ॥

मर्षयते दस्यूनपि न हन्ति । एनसा तन्नेन पापेन ।
नीदी.

‘आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थांशेन पार्थिवः ॥

(१) भा. १२।२४।२९ ; भा. १२।२३।४६
उत्पथेऽस्मिन् (उत्पथोऽन्यौ) मा च (मा स्म).

(२) भा. १२।२४।३० ; भा. १२।२३।४७.

(३) भा. १२।२५।९ ; भा. १२।२४।९ (शृणु-
वैवं यथा कुर्वन् धर्मान्च्यवसे नृप ॥).

(४) भा. १२।२५।१० ; भा. १२।२४।१० च
धनं निग्रहं (विजयं विग्रहं) समानं (समान).

(५) भा. १२।२५।११ ; भा. १२।२४।११
प्रतीक्षे (प्रतीक्षी) दस्योर्दर्शं (दस्यूनं मर्षं) नैनसा स हि
युज्यते (युज्यते नैनसा हि सः).

(६) भा. १२।२५।१२ ; भा. १२।२४।१२
पार्थिवः (भूमिपः).

निबोध च यथाऽऽतिष्ठन् धर्मान्न च्यवते नृपः ।
निम्नहाडर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ।
कामक्रोधावन्नाहत्य पितेव समदर्शनः ॥

आतिष्ठन्निति छेदः । धर्मशास्त्राणां निम्नहात् अति-
लङ्घनात् जातादधर्मादितोच्यवते । तानि अनुरुध्य-
न्नपेतभीश्च भवति । नीटी.

शास्त्रां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ॥
दैवेनोहते राजा कर्मकाले महाद्युते ।
प्रमादयति तत्कर्म न तत्राऽऽहुरतिक्रमम् ॥
तस्माद् बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः ।

पापैः सह न संदध्याद्राष्ट्रं पण्यं न कारयेत् ॥
शूराश्चाऽऽर्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ।
गोमतो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥

गां वाचं मिमते विचारयन्ति ते गोमिनः ब्रह्मकर्म-
काण्डार्थविदो ब्राह्मणाः, गोमन्तो वा । धनिनः वैश्याः ।
नीटी.

व्यवहारेषु धर्म्येषु नियोज्याश्च बहुश्रुताः ।
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन् विद्वत्स्याच्च विचक्षणः ।
अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः ।
एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ॥

(१) भा. १२।२५।१३ ; भासु. १२।२४।१३-१४.

(२) भासु. १२।२४।१४.

(३) भा. १२।२५।१४ ; भासु. १२।२४।१५
नोपहते (नाभ्याहते) प्रमादयति तत्कर्म (न साधयति
यत्कर्म) .

(४) भा. १२।२५।१५ ; भासु. १२।२४।१६
द्राष्टं पण्यं न (द्राज्यं पुण्यं च) .

(५) भा. १२।२५।१६ ; भासु. १२।२४।१७
गोमतो (गोमिनो) .

(६) भा. १२।२५।१७ ; भासु. १२।२४।१८
धर्म्येषु नियोज्याश्च (धर्मेषु योक्तव्याश्च) त्याच्च (सेत) .

(७) भा. १२।२५।१८ ; भासु. १२।२४।१९.

येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनोपहते नृपे ।
तस्मैश्चापि हन्यन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिषम् ॥

स्तब्धः मान्यान्मानयन् । अभ्यसूयकः गुणेषु दोष-
दृष्टिः । ये जनाः । दैवेन अवर्षणादिना । नीटी.

सुमन्त्रिते सुनीते च विधिवच्चोपपादिते ।

पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥

मन्त्रनीतिसहायाद्युपेते पुरुषकारे कृतेऽपि यदि जना
हीयन्ते म्रियन्ते वा तर्हि राज्ञोऽधर्मो नास्तीत्यर्थः ।
नीटी.

विपद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्त्यपि च दैवतः ।

कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥

अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् ।

यद्बृत्तं पूर्वराजर्षैर्हयग्रीवस्य पार्थिव ॥

शत्रून् हत्वा हतस्याऽऽजौ शूरस्याङ्घ्रिष्टकर्मणः ।

असहायस्य धीरस्य निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥

शत्रून् हत्वा प्राप्य ततः शत्रोः सकाशादाजौ हतस्य
वधं प्राप्तस्य । तत्र हेतुः— असहायस्येति । नीटी.

यत्कर्म वै निग्रहे शत्रवाणां

योगश्चाग्न्यः पालने मानवानाम् ।

कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं सुयुद्धे

वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥

(१) भा. १२।२५।१९ ; भासु. १२।२४।२० येऽरक्ष्य-
(ये रक्ष्य) नोपहते नृपे (नाभ्याहते नृपे) हन्यन्ते (हीयन्ते) .

(२) भा. १२।२५।२० ; भासु. १२।२४।२१
विधिवच्चो (सर्वतश्चो) .

(३) भा. १२।२५।२१ ; भासु. १२।२४।२२
पूर्वाधे (विच्छिद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते चापि दैवतः) .

(४) भा. १२।२५।२२ ; भासु. १२।२४।२३
पार्थिव (प्राण्डव) .

(५) भा. १२।२५।२३ ; भासु. १२।२४।२४
धीरस्य (क्षत्राग्रे) .

(६) भा. १२।२५।२४ ; भासु. १२।२४।२५
सुयुद्धे (सयुद्धम्) , देवः (स्वर्गात्) .

यत् कर्म कर्तव्यं तर्हि कर्म कृतेति संबन्धः ।

नीटी.

संत्यक्तात्मा समरेष्वाततायी
शस्त्रैर्दिल्लो दस्युभिरर्द्यमानः ।

अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा
संसिद्धात्मा मोदते देवल्लोके ॥

धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्तुक
सुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाऽऽज्यम् ।

रथो वेदी कामगो युद्धमग्नि-
श्रातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥

कामजः क्रोधः युद्धमूलभूतः अग्निः । चातुर्होत्रं
अज्ञायाः ऋत्विजः । चतुरः चत्वारः । नीटी.

हुत्वा तस्मिन् यज्ञवह्नावथारीन्
पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी ।

प्राणान् हुत्वा चावभृथे रणे स
वाजिग्रीवो मोदते देवल्लोके ॥

राष्ट्रं रक्षन् बुद्धिपूर्वं नयेन
संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।

सर्वाल्लोकान् व्याप्य कीर्त्या मनस्वी
वाजिग्रीवो मोदते देवल्लोके ॥

संत्यक्तात्मा त्यक्ताहंकारः । नीटी.

दैवी सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं
योगन्यायैः पालयित्वा महीं च ।

तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा
हयग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥

योगः क्रियायामुत्साहः, न्यासाः अभिमानत्यागाः,
तैर्युक्तां दैवीं सिद्धिं यज्ञादिक्रियां अन्यदीयां मानुषीं च
सिद्धिं दण्डनीतिं महीं च पालयित्वेति योजना । स्वयं
च यज्ञशीलः । नीटी.

विद्वांसत्यागी श्रद्धाधानः कृतज्ञ-
स्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा ।

मेधाविनां त्रिदुषां समतानां
तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥

मानुषं लोकमिति संबन्धः । तनुत्यजां प्रयागादौ ।
नीटी.

सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्प्राष्ट्रं पालयित्वा महात्मा ।

चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
वाजिग्रीवो मोदते देवल्लोके ॥

जित्वा संग्रामान् पालयित्वा प्रजाश्च
सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्न्यान् ।

युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवल्लोके ॥

वृतं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः
सन्तो विद्वांसश्चाहंयन्त्यर्हणीयाः ।

स्वर्गं जित्वा वीरलोकांश्च गत्वा
सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥

(१) भा. १२।२५।३० ; आमु. १२।२४।३१.

(२) भा. १२।२५।३१ ; आमु. १२।२४।३२
प्राष्ट्रं (प्राज्यं).

(३) भा. १२।२५।३२ ; आमु. १२।२४।३३
क्षीणो (क्षीणे).

(४) भा. १२।२५।३३ ; आमु. १२।२४।३४
सश्वाहंयन्त्यर्हणीयाः (सोऽहंयन्त्यर्हणीयम्) कांश्च यत्ना
(कानवाप्य).

(१) भा. १२।२५।२५ ; आमु. १२।२४।२६ संत्यक्ता
(संयुक्ता) भिरर्धं (भिर्वध्य) द्वात्मा (द्वाधौ) देव (स्वर्ग).

(२) भा. १२।२५।२६ ; आमु. १२।२४।२७
कामगो (कामजो).

(३) भा. १२।२५।२७-२८ ; आमु. १२।२४।
२८-२९.

(४) भा. १२।२५।२९ ; आमु. १२।२४।३०
न्यायैः (न्यासैः) हय (वाजि) स्वर्ग (देव).

'दीक्षां यज्ञे पालनं युद्धमाहु-

योगं राष्ट्रे दण्डनीत्या च सम्यक् ।

वित्तत्यागं दक्षिणानां च यज्ञे

सम्यग् ज्ञानं पावनानीति विद्यात् ॥

राज्ञो यागयोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धं पालनं क्रतौ

वित्तत्यागश्चेति, तान्येवास्य पावनानीत्यर्थः ।

नीटी.

'रक्षन् राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेन

संत्यक्तात्मा यत्नशीलो महात्मा ।

सर्वाल्लोकान् धर्ममूर्त्या चरंश्चा-

प्यूर्ध्वं देहान्मोदते देवलोके ॥

संत्यक्तात्मा निरहंकारः ।

नीटी.

'जित्वा संग्रामान् पालयित्वा च राष्ट्रं

सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ।

युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां

युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥

'सम्यग् वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य

सम्यग् राष्ट्रं पालयित्वा च राजा ।

चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे

पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥

'यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।

प्रौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥

(१) भा. १२।२६।३२ ; भासु. १२।२५।३२ यज्ञे पालनं (राज्ञः संयुगे) राष्ट्रे दण्डनीत्या (राज्ये दण्डनीत्यां) त्यागे (त्यागो) ज्ञानं (दानं) .

(२) भा. १२।२६।३३ ; भासु. १२।२५।३३ राष्ट्रं (राज्यं) मूर्त्या (दृष्ट्या) .

(३) भा. १२।२६।३४ ; भासु. १२।२५।३४ .

(४) भा. १२।२६।३५ ; भासु. १२।२५।३५ राष्ट्रं (राज्यं) .

(५) भा. १२।२६।३६ ; भासु. १२।२५।३६ .

'सम्यग्धि धर्मं चरतो नृपस्य

द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत् ।

प्रवृत्तचक्रस्य यशोऽभिवर्धते

सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥

समं रागद्वेषवर्जं यथा स्वात्तथा धर्मं चरतः । नीटी.

राज्ञः देवद्विजाचर्नम्, पौरुषमुत्थानं दैवात् परम्,

तीक्ष्णत्वश्रुत्वसमुचितस्वीकारः

भीष्म उवाच-

'नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।

ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

शाश्वतान् वेदपरंपरागतान् । नीटी.

'शृणु कात्स्न्येन मत्तत्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।

निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदभिवाञ्छसि ॥

'आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।

देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥

यः कश्चिदक्षत्रियोऽपि प्रजापालनाधिकृतस्तस्य राज्ञोऽयं धर्मः यत् देवद्विजादिषु यथाविधि अनुग्रहबुद्ध्या वर्तितव्यमिति । नीटी.

'दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरुद्वह ।

आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च स मान्यते ॥

यदर्मलोपाद्राक्तः कृणं भवति तदेवताधर्चनेन नश्यतीत्याह- दैवतानीति । लोके च तत एव पूज्यो भवतीति संयोगान्तरम् । नीटी.

'उत्थाने च सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।

न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थप्रसिद्धये ॥

(१) भा. १२।२८।५६ ; भासु. १२।२८।५७ सम्यग्धि (समं हि) चाप्या (चाप्या) चक्रस्य (धर्मस्य) .

(२) भा. १२।५६।१० ; भासु.

(३) भा. १२।५६।११ ; भासु. १२।५६।११ दमि (दपि) .

(४) भा. १२।५६।१२ ; भासु.

(५) भा. १२।५६।१३ ; भासु. १२।५६।१३ स मान्यते (समन्व्यते) .

(६) भा. १२।५६।१४ ; भासु. १२।५६।१४ उत्थाने च (उत्थानेन) मर्षप्रसिद्धये (मर्षं प्रसाधयेत्) .

उत्थानेन पुरुषकारेण प्रयतेथाः जयाद्यर्थे यतस्व ।
दैवं प्राग्भवीयं कर्म देवताराधनादिकं वा केवलं उत्थानं
विना न राजामिष्टमर्थं साधयेत् । नीटी.

साधारणं द्वयं ह्येतद्वैवमुत्थानमेव च ।

पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥

साधारणं रथचक्रवत्समानम् । तत्रापि पौरुषं परं
श्रेष्ठम् ; दृष्टद्वारत्वात् । दैवं तु फलद्वारा निश्चित्य मुच्यते
अकरणदोषात्फलसिद्धौ । फलसिद्धौ तु दुःखान्मुच्यते ।
नीटी.

विपन्ने च समारम्भे संतापं मा स्म वै कृथाः ।

घटते विनयस्तात राज्ञामेष नयः परः ॥

घटस्व घटयस्व । कर्षकवत्सकृद्यत्नवैफल्येऽपि यतस्वै-
वेत्यर्थः । नीटी.

न हि सत्यादृते किञ्चिद्वाञ्छां वै सिद्धिकारणम् ।

सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह हि नन्दति ॥

सत्यात्सामन्ता अपि वशे भवन्ति । अन्यथा
विश्वासाभावात्स्वीया अप्युद्विजन्ते । क्षीणा अपि परे
प्राणपणेनापि जिगीषन्ते एव इति श्लोकद्वयार्थः ।
नीटी.

ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।

तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम् ॥

गुणवाञ्छीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ।

सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥

गुणाः शौर्यौदार्यगाम्भीर्यादयः, तद्वान् । शीलं
सदाचारः, तद्वान् । दान्तः अचपलः । मृदुः दयावान् ।

(१) भा. १२।५६।१५ ; भासु.

(२) भा. १२।५६।१६ ; भासु. १२।५६।१६
उत्तरार्धे (घटस्वैव सदाऽऽत्मानं राज्ञामेष परो नयः ॥).

(३) भा. १२।५६।१७ ; भासु. १२।५६।१७
कारणम् (कारकम्) चेह हि (चेह च).

(४) भा. १२।५६।१८ ; भासु. १२।५६।१८
राज्ञः (राज्ञां).

(५) भा. १२।५६।१९-२० ; भासु.

ध. को. १३३

धर्म्यः धर्मादनपेतः । जितेन्द्रियः जितचित्तः । सुदर्शः
प्रसन्नवक्त्रः । स्थूललक्ष्यः बहुप्रदः । नीटी.

आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।

पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥

आर्जवं अवकृताम् । नयः नीतिः स्वरन्ध्रगोपनं पर-
रन्धान्वेषणस्य स्वेन क्रियमाणस्य परेभ्यो गोपनं मन्त्रगोपनं
चेत्यादि, तद्युक्तेन विचारेण ऊहापोहेन साधकब्राधकोप-
न्यासेन क्रियमाणेन । त्रयीसंवरणे उक्तविधनीतिरूपे
आर्जवं यथार्थमाषित्वं च न श्रयेथाः । नीटी.

मृदुर्हि राजा सततं लब्धयो भवति सर्वशः ।

तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥

उभयं मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च समुचितमाश्रय । नीटी.

अदण्डयाश्चैव ते नित्यं विप्राः स्युर्ददातां वर ।

भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम भारत ॥

तत्रापि तैक्ष्ण्यापवादमाह— अदण्डया इति । नीटी.

शमान्वितब्राह्मणा नमस्त्याः

मनुना चापि राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना ।

धर्मेण स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥

अदभ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमदमनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शान्यति ॥

अयो हन्ति यदाऽऽत्मानमग्निश्चाऽऽपोऽभिपद्यते ।

ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥

(१) भा. १२।५६।२१ ; भासु. १२।५६।२१
माचर (माश्रय).

(२) भा. १२।५६।२२ ; भासु. १२।५६।२२ निर्ले
विप्राः स्त्रुर् (पुत्र विप्राश्च द) ब्राह्मणा (ब्राह्मणो) भारत
(पाण्डव).

(३) भा. १२।५६।२३ ; भासु. १२।५६।२३
चापि (चैव).

(४) भा. १२।५६।२४ ; भासु.

(५) भा. १२।५६।२५ ; भासु. १२।५६।२५
मक्षिन्नाऽऽङ्गोऽभिपद्यते (मक्षिना वारि इत्येते).

एतज्ज्ञात्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः ।

भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति शमान्विताः ॥

भौमं ब्रह्म वेदान् यज्ञांश्च ।

नीटी.

आततायिब्राह्मणो निग्रहणीयः

एवं चैव नरव्याघ्र लोकतन्त्रविघातकाः ।

निम्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ॥

मार्दवापवादमाह— एवमिति ।

नीटी.

श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा ।

तौ निबोध महाप्राज्ञ त्वमेकाग्रमना नृप ।

उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तं रणे ।

निगृहीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नरेश्वरः ॥

स्वधर्मेण शस्त्रोद्यमनेन निगृहीयादेव, न तु हन्यात् ।

नीटी.

विनश्यमानं धर्मं हि यो रक्षति स धर्मवित् ।

न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

विनश्यमानं आततायिदोषात् । तेन आततायि-
निग्रहेण । अनिग्रहे तु धर्महा स्यादेव । जीवतोऽस्य निग्रहो
दुःशकश्चेत्तत्राऽऽह— मन्युस्तन्मन्युमृच्छति । यथा सूर्यो-
द्युतसः स्फटिकस्तुलपिण्डमुदीप्य तदूष्मणा स्वयं नश्यति,
एवमाततायिकोघोऽन्यमुदीप्य तद्द्वारा आततायिनमेवा-
ऽऽश्रयदाहेन दहति । नात्र हन्तुर्दोष इत्यर्थः । नीटी.

(१) आ. १२।५६।२६; आमु. १२।५६।२६
एतज्ज्ञात्वा (एवं कृत्वा) शमान्विताः (समर्चिताः).

(२) आ. १२।५६।२७; आमु. १२।५६।२७ तन्त्र
(त्रय).

(३) आ. १२।५६।२८; आमु. १२।५६।२८ प्राज्ञ
(राज).

(४) आ. १२।५६।२९; आमु. १२।५६।२९ नरे-
श्वरः (नराधिपः).

(५) आ. १२।५६।३०; आमु. १२।५६।३० यो
रक्षति (योऽभिरक्षेत्) भ्रूणहा (धर्महा) स्तं मन्यु
(स्तन्मन्यु).

एवं चैव नरश्रेष्ठ रक्षया एव द्विजातयः ।

स्वपराद्वानपि हि तान्विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥

यद्यप्येवं तथापि द्विजातयः ब्राह्मणाः रक्षया एव ।

नीटी.

अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशां पते ।

ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥

अभिशस्तं सताऽसता वा दोषेण युक्तं तथा ख्यापितम् ।

नीटी.

राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनम् ।

विधीयते न शरीरं भयमेषां कदाचन ॥

शरीरं कशाघातादि दण्डम् । क्लीबत्वमार्षम् ।

नीटी.

दयिताश्च नरास्ते स्युर्नित्यं पुरुषसत्तम ।

न कोशः परमो ह्यन्यो राज्ञां पुरुषसंचयात् ॥

पुरुषसंचयात् ब्राह्मणभक्तादिति पूर्वार्थः(?) ।

नीटी.

चातुर्वर्ण्यं दया क्षमातीक्ष्णते समुचिते व्यसनत्यागः

स्वप्रियत्यागश्च राजधर्माः

दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः ।

सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥

षट्सु मरुजलपृथिवीवनपर्वतनरमयेषु । नीटी.

तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ।

धर्मात्मा सत्यवाक्चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥

(१) आ. १२।५६।३१; आमु. १२।५६।३१
स्वपराद्धा (सापराधा).

(२) आ. १२।५६।३२; आमु.

(३) आ. १२।५६।३३; आमु. १२।५६।३३ मय
(दण्ड).

(४) आ. १२।५६।३४; आमु. १२।५६।३४ नित्यं
पुरुषसत्तम (भक्तिमन्तो हि जेषु च) ह्यन्यो (अन्योऽस्ति).

(५) आ. १२।५६।३५; आमु. १२।५६।३५ सर्वेषु
तेषु (सर्वदुर्गेषु).

(६) आ. १२।५६।३६; आमु.

‘न च क्षान्तेन ते भार्ग्यं नित्यं पुरुषसत्तम ।

अधर्म्यो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥

पुनर्दयापवादमाह— न चेति । समन्ततः सर्वजाती-
येषु । अधर्मः धर्मविरोधी । नीटी.

‘बार्हस्पत्ये च शास्त्रे वै श्लोका विनियताः पुरा ।

अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥

‘क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः ।

हस्तियन्ता गजस्येव शिर एवाऽऽरुरुक्षति ॥

गजस्य क्षममाणस्य ।

नीटी.

‘तस्मान्नैव मृदुनित्यं तीक्ष्णो वाऽपि भवेन्नृपः ॥

वसन्तेऽर्कं इव श्रीमान्न शीतो न च धर्मदः ॥

‘प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्योपदेशतः ।

परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव सर्वदा ॥

प्रत्यक्षेण उपकारापकारादिना, अनुमानेन नेत्रवक्त्र-
विकारादिना, यथोक्तम्— ‘नेत्रवक्त्रविकारेण ज्ञायते-
ऽन्तर्गतं मनः’ इति, औपम्यं उपमानम्, अन्यत्र कार्य-
दर्शनेन, आगमैः शब्दादिना सामुद्रिकलक्षणेन ते पुरुषाः
परीक्ष्याः । नीटी.

‘व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण ।

न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥

व्यसनानि अष्टादश । यथाऽऽह मनुः— ‘मृगयाऽक्षा
दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथापानं

(१) भा. १२।५६।३७ ; बामु. १२।५६।३७
पूर्वार्धे (न च क्षान्तेन ते नित्यं भाव्यं पुत्र समन्ततः ।)
अधर्म्यो (अधर्मो).

(२) भा. १२।५६।३८ ; बामु. १२।५६।३८ वै
श्लोका विनियताः (च श्लोको निगदितः).

(३) भा. १२।५६।३९ ; बामु.

(४) भा. १२।५६।४० ; बामु. १२।५६।४०
वाऽपि (न च) वसन्तेऽर्कं (वास्तार्कं).

(५) भा. १२।५६।४१ ; बामु. १२।५६।४१
म्योपदेशतः (म्यागमैरपि) सर्वदा (निवशः).

(६) भा. १२।५६।४२ ; बामु. १२।५६।४२ सङ्गं
तु (संकीर्णं).

कामजो दशको गणः ॥’ (मस्मृ. ७।४७) । तौर्यत्रिकं

वीर्यगीतवृत्त्यानि । ‘पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽस्याऽर्थः

दूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥’

(मस्मृ. ७।४८) इति । तत्र च सप्त कष्टतमानिः ।

यथाऽऽह— ‘पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथा-

क्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ॥ दण्डस्य

पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्या-

त्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥’ (मस्मृ. ७।५०—५१)

इति । न प्रयुञ्जीतेति न, अपि तु सर्वदा शूरान् जयाय

प्रयोजयेदेव । संकीर्णं प्रयुक्त्यप्रयुक्त्योः संकरम्, साक्षा

उपगते प्रयोगो नास्ति । अन्यत्र कुर्यादेवेत्यर्थः ।

नीटी.

‘नित्यं हि व्यसनी लोके परिभूतो भवत्युत ।

उद्वेजयति लोकं चाप्यतिद्वेषी महीपतिः ॥

व्यसनी मृगयाऽक्षाः स्त्रियः पानं च तद्वान् ।

अतिद्वेषी प्रजाद्रोहपरः ।

नीटी.

‘भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ।

कारणं च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ॥

यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।

गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाऽप्यसंशयम् ॥

‘वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ नित्यं धर्मानुवर्तिना ।

स्वं प्रियं समभित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥

प्रियं इष्टम् ।

नीटी.

‘न संत्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।

धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न ह्याज्ञा प्रतिहन्यते ॥

(१) भा. १२।५६।४३ ; बामु. १२।५६।४३

नित्यं हि व्यसनी लोके (लोकस्य व्यसनी नित्यं) चाप्यति
(च योऽति).

(२) भा. १२।५६।४४—४५ ; बामु.

(३) भा. १२।५६।४६ ; बामु. १२।५६।४६

नित्यं (सदा) समभि (तु परि).

(४) भा. १२।५६।४७ ; बामु. १२।५६।४७

अज्ञा प्रतिहन्यते (भवं विधत्ते कचिच्).

ते त्वया स्पष्टः प्रख्यातः दण्डः अश्वरथहस्तिपुरुषादि-
समूहः यस्य तस्य स्पष्टदण्डस्य । नीटी.

श्रुत्या मर्यादायां स्थाप्याः

परिहासश्च श्रुत्येते न नित्यं वदतां वर ।
कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥
अवमन्यन्ति भर्तारं संहर्षादुपजीविनः ।
स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति हि तद्वचः ॥
संघर्षात् अतिसंश्लेषात् । नीटी.

प्रेक्ष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।
अयाच्यं चैव याचन्तेऽभोज्यान्याहारयन्ति च ॥
विकल्पन्ते कार्ये संशयं दर्शयन्ति । गुह्यं गोप्यमपि
छिद्रं अनुयुञ्जते प्रकटयन्ति । भोज्यानि रात्र आहारयन्ति
भक्षयन्ति । नीटी.

कुक्षयन्ति परिदीप्यन्ति भूमिमध्यासतेऽस्य च ।
उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ॥

उत्कोचैः लज्जामिः । वञ्चना अलीकगुणदोषादि-
प्रदर्शनम् । अनुविहन्ति विनिघ्नन्ति । नीटी.

जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ।
खीरक्षिमिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च ॥

प्रतिरूपकैः कृत्रिमैः शासनपत्रैः । विषयं देशम् ।
जर्जरं निःसारम् । खीरक्षिमिः सज्जन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति
अन्तःपुरे प्रवेशमिच्छन्तः । नीटी.

(१) भा. १२।५६।४८ ; आमु. १२।५६।४८ न
नित्यं (नात्यर्थं).

(२) भा. १२।५६।४९ ; आमु. १२।५६।४९
संहर्षा (संघर्षा) हि (च).

(३) भा. १२।५६।५० ; आमु. १२।५६।५०
ऽभोज्या (भोज्या).

(४) भा. १२।५६।५१ ; आमु. १२।५६।५१
पूर्वोक्ते (कुक्षयन्ति परिदीप्यन्ति भूमिपायाधितिष्ठते ।).

(५) भा. १२।५६।५२ ; आमु.

वातं च धीवनं चैव कुर्वन्ते चास्य संनिधौ ।
निर्लज्जा नरशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ॥

वान्तं जुम्भादिना । निष्ठीवनं शूकारम् । तद्वचः
राजवाक्यं गुह्यमपि लोके व्याहरन्ति । नीटी.

हयं वा दन्तिनं वाऽपि रथं नृपतिसंमतम् ।
अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥

हर्षुले परिहासशीले । नीटी.

इदं ते दुष्करं राजन्निदं ते दुर्विचेष्टितम् ।
इत्येवं सुहृदो नाम ब्रुवन्ति परिषद्गताः ॥

क्रुद्धे चास्मिन्हसन्त्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः ।
संघर्षशीलाश्च सदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ॥

विसंसयन्ति मन्त्रं च विवृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।
लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ।

अलंकरणभोज्यं च तथा स्नानानुलेपनम् ॥

विसंसयन्ति भेदयन्ति । नीटी.

हेलमाना नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वते ।

निन्दन्ति स्वानधीकारान्संत्यजन्ति च भारत ॥

हेलनानि कुर्वन्तीति शेषः । उपशृण्वतः शृण्वन्त-
मनादृत्य । स्वस्थाः निर्भयाः । नीटी.

(१) भा. १२।५६।५३ ; आमु. १२।५६।५३ वातं
च धी (वान्तं निष्ठी) नर (राज).

(२) भा. १२।५६।५४ ; आमु. १२।५६।५४
नृपतिसंमतम् (वा नृपसत्तम) अधि (अभि).

(३) भा. १२।५६।५५ ; आमु. १२।५६।५५ दुर्वि
(दुष्ट) नाम ब्रुवन्ति (वाचं वदन्ते).

(४) भा. १२।५६।५६ ; आमु. १२।५६।५६
संघर्ष (संहर्ष) सदा (तदा).

(५) भा. १२।५६।५७ ; आमु. १२।५६।५७-५८
करणभोज्यं (कोरे च भोज्ये) लेपनम् (लेपने).

(६) भा. १२।५६।५८ ; आमु. १२।५६।५८-५९
हेलमाना (हेलनानि) शृण्वते (शृण्वतः) निन्दन्ति
(निन्दन्ते) त्यजन्ति (त्यजन्ते).

न वृत्त्याः परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।

क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणैव पक्षिणा ।

अस्मत्प्रणेतो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥

राजदेयं राजभागम् । क्रीडितुं राज्ञा सह मृगयादि-
क्रीडां कर्तुम् । ससूत्रेण बद्धेन पक्षिणा ज्येनेन । राज्ञो
निरोधका इत्यर्थः । प्रणेतः शास्यः । नीटी.

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।

नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥

अपरे दारापहारादयः । नीटी.

राजगुणाः— दुराधर्षत्वं मृदुत्वं संविभागित्वं च

गुप्तात्मा स्याद्दुराधर्षः रिमतपूर्वाभिभाषिता ।

आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥

कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।

ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्जु च वल्गु च ॥

संविभागी विभज्य भोक्ता । वल्गु शोभनम् । नीटी.

राज्ञः स्वर्ग्याणि कर्माणि

नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनी

दमेन सत्येन च सौहृदेन ।

महद्भिरिष्ट्वा क्रतुमिर्महायशा-

स्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति सत्कृतम् ॥

(१) भा. १२।५६।५९; भाम. १२।५६।५९-६०
लोके चैव (लोकाश्चैव).

(२) भा. १२।५६।६०; भाम. १२।५६।६१.

(३) भा. १२।६७।३७; भाम. १२।६७।३८

गुप्तात्मा स्या (गोप्ता तस्या) प्रति (प्रत्या).

(४) भा. १२।६७।३८; भाम. १२।६७।३९

चर्जु च वल्गु (वल्गु च सुष्ठु).

(५) भा. १२।६८।६०; भाम. १२।६८।६०

सत्कृतम् (शान्तम्).

भीष्ममते इह परत्र राज्ञः श्रेयस्करो गुणगणः

युधिष्ठिर उवाच—

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।

सुखेनार्थान् सुखोदकानिह च प्रेत्य

चाऽऽप्नुयात् ॥

दण्डनीतिं सम्यक्प्रयोज्य केन वृत्तेन वर्तेत इति
प्रश्नः । नीटी.

भीष्म उवाच—

इयं गुणानां षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुता ।

यान् गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥

षट्त्रिंशत् एतत्संख्याकः धर्मचर्यादिगुणगणः, स
च प्रत्येकं एकैकगुणयोगात्षट्त्रिंशद्गुणैरकटुकतादिभिः
संयुतः, अत एव गुणोपेतः यान् गुणान् धर्मादीन्
कुर्वन् गुणं कल्याणं अवाप्नुयात्सोऽयं षट्त्रिंशत्को गण-
स्त्वया श्रोतव्य इत्यर्थः । नीटी.

चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्तेहं न नास्तिकः ।

अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥

अकटुकः रागद्वेषहीनः धर्मान् सर्वोश्चरेत् । आस्तिकः
परलोककामुकः सन् स्नेहं कुर्यात्, न तु लोभादिना ।
अनृशंसः अनिष्टुरः सन्नर्थमर्जयेत् । अनुद्धतः धर्मार्था-
वनाशयन् कामं इन्द्रियप्रीतिं चरेत् । नीटी.

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।

दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥

अकृपणः अदीनः । अविकत्थनः श्लाघाहीनः ।
अनिष्टुरः सदयः । नीटी.

(१) भा. १२।७१।१; भाम. १२।७०।१.

(२) भा. १२।७१।२; भाम. १२।७०।२ इयं

(अर्थ) संयुता (संयुतः).

(३) भा. १२।७१।३; भाम. १२।७०।३ नास्तिकः

(चाऽऽस्तिकः); रात्र. १२५ मानक (माणि क) अनृशंस
(आनृशंस).

(४) भा. १२।७१।४; भाम. १२।७०।४; रात्र.

१४६; रात्र. १२५.

'संदधीत न जानार्यैर्विगृहीयान्न बन्धुभिः ।
नानाप्तैः कारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥

आर्यत्वं जानन् संधि कुर्यात्, बन्धुत्वं जानन् विग्रहं न कुर्यात्, इति सर्वत्र गुणोपेतः गुणो द्रष्टव्यः । अभक्तं अत्यान्नम् । पुष्कलान्नदश्चरान् कुर्यात् । अपीडयन् भक्तं दद्यात् ।

नीटी.

'अर्थान् ब्रूयान्न चासत्सु गुणान्

ब्रूयान्न चाऽऽत्मनः ।

आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥

साधुत्वेन परीक्ष्य अर्थं प्रयोजनं ब्रूयात् । श्रोतार उपहसिष्यन्तीति ज्ञात्वा आत्मनो गुणान्न ब्रूयात् ।

नीटी.

'नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेनापकारिषु ॥

'अनीषुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियं सेवेत नात्यर्थं सृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥

चोक्षः शुद्धः ।

नीटी.

अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान्गुरुन्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवान्नदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥

(१) भा. १२।७।५; भाम्. १२।७०।५ नानाप्तैः कारये (नामक्तं चारये) ; राप्र. १२५ भामुवत्.

(२) भा. १२।७।१६; भाम्. १२।७०।६ अर्थान् (अर्थ) ; राप्र. १२५ भामुवत्.

(३) भा. १२।७।१७; भाम्. १२।७०।७; राप्र. १२५.

(४) भा. १२।७।१८; भाम्. १२।७०।८ स्त्रियं (स्त्रियः) ; राप्र. १२६ स्याच्चोक्षः (स्याद्भुजः) स्त्रियं (स्त्रियः).

(५) भा. १२।७।१९; भाम्. १२।७०।९ नदम्भेन (नदम्भेन) ; राप्र. १२६ भामुवत्.

'सेवेत प्रणयं हित्वा द्रक्षः स्यान्न त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च भोगार्थमनुगृह्णन्न चाऽऽक्षिपेत् ॥

प्रणयं नम्रतां हित्वा धारयित्वा । हित्वेति धाजो रूपम् । न च मोक्षाय फलं दित्सन्नेव सान्त्वयेदित्यर्थः ।

नीटी.

'प्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून् शेषयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥

अविज्ञाय, शत्रुं दोषं चेति शेषः । न शोचयेत् शत्रुबन्धूनां शोकमपनुदेत् । अकस्मात् कारणं विना ।

नीटी.

'एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥

अनुत्तमं महत्तरम् ।

नीटी.

इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान् योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

गुणवद्द्विजसंमहः पुरोहितादिद्वारा धर्मकार्यनिर्वर्तनं च राजकर्तव्यम्

युधिष्ठिर उवाच—

'कथं राजा प्रजा रक्षन्नाऽऽधिवन्धेन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

बहूनां प्रजानां परिपालनं कथं स्यादिति चिन्ता आधिः, स एव बन्धः, तेन न युज्यते । नापराध्नोति नान्यथा करोति धर्मे व्यवहारनिर्णयादौ । एतद्द्वयं कथं स्यादिति प्रश्नः ।

नीटी.

(१) भा. १२।७।१०; भाम्. १२।७०।१० भोगार्थमनु (माक्षाय अनु) ; राप्र. १२६ न च भोगार्थं (सत्र मोक्षांश) चाऽऽक्षिपेत् (च क्षिपेत्).

(२) भा. १२।७।११; भाम्. १२।७०।११ शेष (शोच) ; राप्र. १२६ भामुवत्.

(३) भा. १२।७।१२-१३; भाम्. १२।७०।१२-१३.

(४) भा. १२।७।११; भाम्. १२।७।११.

भीष्म उवाच-

समासेनैव ते तात धर्मान्वक्ष्यामि निश्चितान् ।
विस्तरेण हि धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥

उत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते- समासेनैवेति । नीटी.

धर्मनिष्ठाऽभुतवतो वेदव्रतसमाहितान् ।

अर्चितान्वासयेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥

रागद्वेषहीनः ब्राह्मणान् पुरस्कृत्य व्यवहारनिर्णयं
कुर्वन् धर्मेऽपि नापराधोतीति द्वितीयस्रोत्तरमाह-
धर्मनिष्ठानिति चतुर्भिः । नीटी.

प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ।

अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ॥

धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च ।

ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥

कामक्रोधौ वर्जयित्वा अर्थपरिग्रहः अलुब्धबुद्धिमतां

सर्वकर्मसु योजनं च कर्तव्यं राज्ञः

आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।

अर्थार्थं परिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥

कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजाऽनुतिष्ठति ।

न स धर्मं न चाप्यर्थं परिगृह्णाति बालिशः ॥

विपक्षे दोषमाह- कामेति । नीटी.

मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामे चार्थेषु यूयुजः ।

अलुब्धान् बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥

(१) भा. १२।७२।२ ; आमु. १२।७१।२ तात

(राजन्) निश्चितान् (शाश्वतान्) रेण हि (रेणैव).

(२) भा. १२।७२।३ ; आमु. १२।७१।३ वेद

(देव) अर्चितान्वासयेथा (अर्चयित्वा यजेथा).

(३) भा. १२।७२।४-५ ; आमु. १२।७१।४-५.

(४) भा. १२।७२।६ ; आमु. १२।७१।६ अर्थार्थं

(यथार्थं).

(५) भा. १२।७२।७ ; आमु. १२।७१।७ परि

(प्रति).

(६) भा. १२।७२।८ ; आमु. १२।७१।८ कामे

चार्थेषु (कामार्थे च प्र).

आद्यस्योत्तरमाह- मा स्मेत्यादिना । साधून् सर्वत्र
कार्येषु नियोज्य स्वयं न आधिबन्वेन युज्यते इत्यर्थः ।
नीटी.

मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ।

प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामद्वेषसमन्वितः ॥

अयोगेन, योगः इष्टप्राप्तिः, तदभावेन । नीटी.

ब्राह्मणेभ्यो दानम्, धर्मेण प्रजापालनं राज्ञः आधिबन्धा-
भावकारणम्, प्रजापालनं राज्ञः स्वार्थम्

मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ।

अन्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥

धनानि तेभ्यो दद्यात्स्वं यथाशक्ति यथार्हतः ।

सान्त्वयन् परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥

एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालयन् ।

स्वन्तं पुण्यं यशोवन्तं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥

धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ।

युधिष्ठिर तथा युक्तो नाऽऽधिबन्वेन योक्ष्यसे ॥

यथा युक्तः उक्तेन प्रकारेण अवहितः । नीटी.

एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षते प्रजाः ।

भूतानां हि यथा धर्मे रक्षणं च परा दया ॥

तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः ।

यद्राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥

(१) भा. १२।७२।९ ; आमु. १२।७१।९ द्वेष्ट
(क्रोध).

(२) भा. १२।७२।२२-२३ ; आमु. १२।७१।
२२-२३.

(३) भा. १२।७२।२४ ; आमु. १२।७१।२४
पालयन् (पालय) यशोवन्तं (यशो नित्यं).

(४) भा. १२।७२।२५ ; आमु. १२।७१।२५ तथा
(यथा).

(५) भा. १२।७२।२६ ; आमु. १२।७१।२६ रक्षते.
(रक्षति) यथा धर्मे (यदा धर्मो) च परा (परमा).

(६) भा. १२।७२।२७ ; आमु. १२।७१।२७
यद्राजा (यो राजा).

यो दयां कुरुते तं धर्मं मन्यन्ते इति योजना ।
नीटी.

यदह्ना कुरुते पापमरक्षन् भयतः प्रजाः ।
राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥

अन्तं यातनाभोगनिष्कृतिम् । नीटी.

यदह्ना कुरुते पुण्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥

स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावतः ।
क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपाः इति क्रमेण गृहस्थब्रह्मचारि-
वानप्रस्थधर्मान् सम्यगनुतिष्ठन् । नीटी.

एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालयन् ।
इह पुण्यफलं लब्ध्वा नाऽऽधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥

स्वर्गलोके च महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ।
असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ।
तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो महत्फल-

माप्नुयात् ॥

स राज्यमृद्धिमत्प्राप्य धर्मेण परिपालयन् ।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥

चौरहृतप्रत्यर्पणं राज्ञः कर्तव्यं विशेषतः ब्रह्मत्वरक्षणं च

प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चौरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तत्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवता ॥

(१) भा. १२।७२।२८ ; भा. १२।७१।२८.

(२) भा. १२।७२।२९ ; भा. १२।७१।२९ पुण्यं

(धर्म).

(३) भा. १२।७२।३० ; भा. १२।७१।३०.

(४) भा. १२।७२।३१ ; भा. १२।७१।३१

पालयन् (पालय) इह (ततः).

(५) भा. १२।७२।३२ ; भा. १२।७१।३२-३३

च म (सुम) महत्फ (धर्मफ).

(६) भा. १२।७२।३३ ; भा. १२।७१।३३

ज्यमृद्धिमत्प्रा (ज्यं धृतिमान्प्रा) पालयन् (पालय).

(७) भा. १२।७६।१० ; भा. १२।७५।१०

स्वकोशात् (तत्स्वकोशा) जीवता (जीवतः).

अशक्तेन राज्ञा । उपजीवतः धनोपजीविनो
वणिजादेः । नीटी.

सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणास्तथा ।
न स्थेयं विषये तेषु योऽपकुर्याद्द्विजातिषु ॥

ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे हि सर्वं भवति रक्षितम् ।
तेषां प्रसादे निर्वृत्ते कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥

पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।
नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥

न हि कामात्मना राज्ञा सततं शठबुद्धिना ।
नृशंसेनातिलुब्धेन शक्याः पालयितुं प्रजाः ॥

प्रजापालनं राज्ञः कर्तव्यम्, नारण्याश्रमः

युधिष्ठिर उवाच-

नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ॥
धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥

अत्र राज्ये पुण्यस्य चतुर्थोद्यः पापस्य त्वर्धं कृत्स्नं
वा लभ्यते इति पापाधिकाद्धर्मो नास्तीत्यर्थः । नीटी.

तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।
वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥

तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।
धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ॥

(१) भा. १२।७६।११ ; भा. १२।७५।११
णास्तथा (णा यथा) तेषु (तेन).

(२) भा. १२।७६।१२ ; भा. १२।७५।१२ हि
(तु) तेषां प्रसादे निर्वृत्ते (तस्मात्तेषां प्रसादेन).

(३) भा. १२।७६।१३ ; भा. १२।७५।१३.

(४) भा. १२।७६।१४ भा. १२।७५।१४ शठ
(काम) शक्याः (शक्यं).

(५) भा. १२।७६।१५-१७ ; भा. १२।७५।
१५-१७.

मभिगच्छेत्, नातिवाक्पारुष्यादिभिरुद्वेजयेत्, न विमानितामभिगच्छेत्, न संभोगेन पीडयेत्, न तद्धनं सपत्नीभिः सह मुञ्जीत । शत्रौ च प्रयोजयेत् अतिसंधार्यम् । जम.

(२) बलादानयनकोपात् वेण्यां शस्त्रमाधाय विदूरथाख्यं नृपं निद्रावशं गतं जघानेति । इत्येवं वृत्तं परिहरोद्विजिगीषुः । शत्रौ चापि प्रयोजयेत्, यथा स्वभार्याभिरेव गृहगतः शत्रुर्विनाश्यते एवम् । उनि.

यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पुरुषैराप्तकारिभिः ।

सर्वभोगान्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितम् ॥

दारगुप्तेः फलं दर्शयितुमाह— यस्येति । यस्य पुंशो राज्ञो वा दाराः स्त्रियः सुगुप्ताः स्युः, पुरुषैराप्तकारिभिः आप्तं हितं ये कुर्वन्ति तैः सर्वभोगान्वितं सर्वकामावाप्तियुक्तं लोकद्वयं तस्य हस्ते स्थितम् । परलोकेऽपि कुलकलङ्काभावात् स्वर्ग इति । उनि.

धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वदाराननुक्रमात् ।

गच्छेदनुदिनं नित्यं वाजीकरणबृंहितः ॥

धर्मार्थं दाररक्षणार्थं चाभिधातुमाह— धर्ममिति । धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वदारान् अनुक्रमात् शास्त्रोक्तेन मार्गेण गच्छेत् धर्माभिसंधिना प्रतिनिशं नित्यं सम्यग्वाजीकरणैः शास्त्रोक्तैः बृंहितः कृतशुक्रवृद्धिः । उनि.

विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये

विसृज्य लोकं प्रमदाकृतक्रियः ।

अशस्त्रबन्धेन हि साधु पाणिना

स्वपेदसक्तं परमाप्तरक्षितः ॥

(१) कानी. ७।५५ ; नीम. ४७ पुरुषै (पौरुषै) भोगान्वितं (लोकान्वितं).

(२) कानी. ७।५६ ; उनि. दनुदिनं (क्षतिनिशं) ; नीम. ४७ सर्वदाराननुक्रमात् (सर्वां दाराननुक्रमम्) दिनं (निशं).

(३) कानी. ७।५७ ; उनि. अशस्त्र (सशस्त्र) ; नीम. ४७ अशस्त्र (सशस्त्र) स्वपेदसक्तं (स्वपित्तसक्तः).

घ. को. १२५

(१) इदानीमहोरात्रापेक्षायामाह— विचार्येत्यादिना । कार्यावयवानिति तद्दिनमष्टधा विभज्य कार्यभेदान् विस्मयेदित्यर्थः । दिनक्षये विसृज्य लोकम्, आपराह्निकास्थानगतमिति शेषः । प्रमदाकृतक्रिय इति । रात्रौ प्रमदासुरक्षापूर्वकं कृताभिगमनादिक्रियः । अशस्त्रबन्धेन पाणिना, संनिहितनखशिरोरक्षाशस्त्रत्वात् । असक्तमिति क्रियाविशेषणम्, निद्रासक्तिं त्यक्त्वेत्यर्थः । परमाप्तरक्षितः अन्तर्वैशिकसैन्येन परिरक्षितः । जम.

(२) शयनविधिमभिधातुमाह— विचार्येति । विचार्य निर्णाय कार्यावयवान् अहोरात्रं षोडशधा विभज्य तत्र ये कार्यावयवाः तान् निर्वर्त्य दिनक्षये विसृज्य लोकं प्रमदाभिरेव कृताः सकला अपि क्रिया यस्य, पुरुषेणान्तःपुरप्रवेशाभावात् । सशस्त्रबन्धेन हि पाणिना करेण शस्त्रं विधाय । सर्वदा कर्त्तव्यं नित्यं शस्त्रं विधेयमिति । स्वपेत् निद्रां गच्छेत् । तत्राप्यसक्तं निद्रायामप्यासक्तिर्न कर्त्तव्येति । परमाप्ता येऽन्तर्वैशिकपुरुषाः तैः रक्षितः इति । उनि.

नयेन जाग्रत्यनिशं नरेश्वरे

मुखं स्वपन्तीह निराधयः प्रजाः ।

प्रमत्तचित्ते स्वपति त्रसद्भ्यात्

प्रजागरेणास्य जगत्प्रबाध्यते ॥

(१) प्रकरणार्थानुष्ठानफलमाह— नयेनेत्यादि । यथोक्त-रक्षापूर्वकेण नयचक्षुषा कार्याकार्यं पश्यति सति मुखं स्वपन्ति विस्मयं तिष्ठन्ति । प्रमत्तचित्ते स्वपति प्रमत्तचित्त्वात् कार्याकार्यं न पश्यति, प्रजागरेण चिन्तया बाध्यते कुतोऽस्माकं परित्राणं भवितेति । जम.

(२) निद्रासक्तिनिरासार्थमाह— नयेनेति । नयेन नीत्यनुष्ठानेन अहरष्टधा रात्रिं च विभज्य राज्यनियुक्तानुष्ठानेन जाग्रति अप्रमत्ते सर्वं करणीयं पश्यति नरेश्वरे मुखं स्वपन्तीह निराधयः निर्गतमनःपीडाः प्रजाः, उपद्रवकारिणां निग्रहात् । प्रमत्तचित्ते नरेश्वरे प्रमत्तं विषयासक्तं चित्तं यस्मिन् । प्रमादोऽत्र विषयासक्तिः

(१) कानी. ७।५८ ; उनि. बाध्यते (बुध्यते) ; नीम. ४७ स्वपति त्रसद्भ्यात् (सति जाग्रति प्रजाः) बाध्यते (बाधते).

कौटिल्योक्ता । तथा च शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु प्रसक्ते प्रमादेन स्वपति स्वामिनि भयादुपद्रवकारिभ्यः प्रजागरेण अस्य राज्ञः संकलं जगत् प्रजारूपं प्रकर्षेण बुध्यते । तस्मात् सततोत्थेन राजा भवितव्यमिति । उनि.

‘इति स्म पूर्वे मुनयो बभाषिरे

नृपस्य राज्यस्य च साधु रक्षणम् ।

तदेतदेवं परिपालयन्नयात्

नरेश्वरः पालनकल्पतां व्रजेत् ॥

(१) इदानीं स्वमण्डलागतव्यापारमुपसंहरति— इतीत्यादिना । राज्यस्य अमात्यादेः । तदेतदेवमिति । तस्मात् एतत् स्वराज्यं सर्गषट्कोक्तेन नयेन परिपालयन् । पालनकल्पतामिति । पालने निर्दोषतां व्रजेत् । अन्यथा पालयन् गृहिततामित्यर्थादापन्नम् । जम.

(२) नृपराज्ययोः साधुरक्षणे पूर्वाचार्यसंमतिमाह— इतीति । इति एवं पूर्वं बृहस्पतिशुक्रादयः । नृपस्य राज्यस्य च साधु रक्षणम् । एतत् उक्तप्रकारेण नृपः साधु पालयन् पालनकल्पतां पालनसामर्थ्यं ‘स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च’ इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारं यथास्थितं पर्यालोच्य शासति सति विशिष्टविधानवत्तां व्रजेत् प्राप्नुयादिति । उनि.

शुक्रनीतिः

भोज्यपरीक्षा

‘विषदोषभयादन्नं विमृश्य कपिकुक्कुटैः ।

हंसाः स्खलन्ति कूजन्ति भृङ्गा नृत्यन्ति मायूराः ॥

विरोति कुक्कुटो माद्येत्क्रौञ्चो वै रेचते कपिः ।

हृष्टरोमा भवेद्बभ्रुः शारिका वमते तथा ॥

हृष्ट्वैवं सविषं चान्नं तस्माद्भोज्यं परीक्षयेत् ॥

विषदोषभयात् षड्सं षट् तित्ककटुकषायाम्ललवण-मधुराः रसाः आस्वादाः यस्य तादृशं अन्नं कपिकुक्कुटैः, बहुवचनात् कपिकुक्कुटप्रभृतिभिरित्यर्थः, विमृश्य परीक्ष्य नित्यं भुङ्गीतेति उत्तरेणान्वयः । यतः सविषं अन्नं हृष्ट्वैव हंसाः स्खलन्ति पतन्ति, भृङ्गाः भ्रमराः

कूजन्ति, कूजनं अस्पष्टनिनादं कुर्वन्ति, मायूराः मयूरा एव मायूराः, स्वाथे अण्प्रत्ययः, नृत्यन्ति, कुक्कुटः विरोति चीत्कारं करोति, क्रौञ्चः बकः माद्येत् मत्ततरं गच्छति, कपिः वानरः रेचते पुरीषमुत्सृजति, बभ्रुः भारद्वाजाख्यपक्षिविशेषः हृष्टरोमा रोमाञ्चितदेहः भवेत्, तथा शारिका वमते वमनं करोति । वैशब्दोऽवधारणे । तस्मात् भोज्यं खाद्यं वस्तु परीक्षयेत् एतैरिति भावः ।

शुनीटी.

रक्षकनियोजनम्

‘पृष्ठाग्रगान् क्रूरवेशान्नतिनीतिविशारदान् ।

सिद्धास्त्रनम्रशस्त्रांश्च भटानारात्रियोजयेत् ॥

क्रूरवेशान् भीषणवेशधारिणः नतिनीतिविशारदान् नतीं प्रणती नीतीं च विशारदान् विचक्षणान् सिद्धास्त्रान् नम्रशस्त्रान् शस्त्रधारिणः भटान् वीरान् आरात् समीपे पृष्ठाग्रगान् पश्चात् संमुखवर्तिनः नियोजयेत् रक्षेत् । शुनीटी.

अन्यनृपोऽविश्वसनीयः

‘विश्वस्तान्यनृपस्यापि न विश्वासं समाप्नुयात् ।

नैकान्ते न गृहे तस्य गच्छेदल्पसहायवान् ॥

विश्वस्तस्यापि अन्यनृपस्य प्रतिकूलनृपतेः विश्वासं न समाप्नुयात्, शत्रौ नृपे नैव विश्वसेदित्यर्थः । तस्य प्रतिनृपस्य गृहे वा एकान्ते निर्जने देशे अल्पसहायवान् न गच्छेत् । शुनीटी.

स्ववेशारूपसदृशान् निकटे रक्षयेत्सदा ।

विशिष्टचिह्नगुप्तः स्यात्समयेऽन्यादृशो भवेत् ॥

सदा निकटे स्वस्य आत्मनः वेशेन परिच्छदेन रूपेण च सदृशान् जनान् रक्षेत्, तथात्वे व्यक्तिग्रहो न स्यादिति भावः । स्वयं विशिष्टं अन्यविलक्षणं चिह्नं राजचिह्नमित्यर्थः, गुप्तं यस्य तथाभूतः स्यात् । तथा समये समयविशेषे इत्यर्थः, अन्यादृशः सामान्यजनसदृशः भवेत् । शुनीटी.

(१) कानी. ७।५९; उनि. कल्पतां (कल्पतां).

(२) शुनी. १।३२६-३२८.

(१) शुनी. १।३६९-३७०.

(२) शुनी. ५।१३-१४.

नासावधानः स्यात्

‘क्षपं नासावधानः स्याद्भृत्यस्त्रीपुत्रशत्रुषु ॥

क्षणमपि भृत्यस्त्रीपुत्रशत्रुषु भृत्येषु स्त्रीषु पुत्रेषु
शत्रुषु च असावधानः न स्यात् । शुनीटी.

नीतिवाक्यामृतम्

वीरपुरुषपरिवारितेन परद्रुतदर्शनम्

‘वीरपुरुषपरिवारितः शूरपुरुषान्तरितान् दूतान्
पश्येत् ॥.

अथ राजा यथा परद्रुता द्रष्टव्यास्तदाह—वीरिति ।
दूतान् परदेशोपगतान् पश्येत् अवलोकयेत् । किंविशिष्टान्
दूतान् ? शूरपुरुषान्तरितान् शूरपुरुषान्तरे धृत्वा ।
किंविशिष्टः सन् ? वीरपुरुषपरिवारितः सन् । तथा
च नारदः—‘परद्रुतान् नृपः पश्येद्दीर्घैर्बहुभिरावृतः ।
शूरैरन्तर्गतस्तेषां चिरं जीवितुमिच्छया ॥’ ।

नीवाटी.

श्रूयते हि किल चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगेणैकं
नन्दं जघान ॥

एतत् किल श्रूयते योऽसौ चाणक्यः स तीक्ष्णदूत-
प्रयोगेण तीक्ष्णविषदूता भृत्यास्तेषां प्रयोगेण नन्दमेक-
मद्वितीयमपि जघान । नीवाटी.

परीक्षं शत्रुप्रहितम्

शत्रुप्रहितं शासनमुपायनं च स्वैरपरीक्षितं
नोपाददीत ॥

अथान्यदपि भूभुजा यत्कृत्यं तदाह—शत्रुप्रहितमिति ।
नोपाददीत न गृहीयात् । कोऽसौ ? राजा । किं तत् ?
शासनं लिखितम् । किंविशिष्टम् ? शत्रुप्रहितं वैरि-
प्रेषितम् । न केवलं शासनमुपायनं च, ढौकनीयं च ।
कथं न गृहीयात् ? यावन्न परीक्षितम् । कैः ? स्वैः
आत्मीयपुरुषैः । तथा च शुकः—‘यावत्परीक्षितं न
स्वैर्लिखितं प्राभूतं तथा । शत्रोरभ्यागतं राजा तावद्ग्राह्यं
न तद्वचेत् ॥’ । नीवाटी.

(१) शुनी. ५।१७.

(२) नीवा. १३।१३-१७.

श्रूयते हि किल स्पर्शविषवासिताद्भुतवस्त्रो-
पायनेन करहाटपतिः कैटभो वसुनामानं राजानं
जघान ॥

आशीविषविषधरोपेतरत्नकरण्डकप्राभृतेन च
करपालः करालं जघान ॥

एतस्मात्कारणाच्छत्रुपायनं स्वैरपरीक्षितं नाऽऽददीत ।
तथा—आशीविषेति । सूत्रद्वयमपि गतार्थम् । नीवाटी.

स्वेभ्यः परेभ्यश्च राजरक्षा

‘राज्ञि रक्षिते सर्वं रक्षितं भवत्यतः स्वेभ्यः
परेभ्यश्च नित्यं राजा रक्षितव्यः ॥

अथ राजरक्षासमुद्देशो व्याख्यायते । तत्राऽऽदावेव
राजरक्षाकारणमाह—राज्ञीति । रक्षितव्यः रक्षणीयः ।
कोऽसौ ? राजा । केभ्यः ? स्वेभ्यः आत्मीयेभ्यः
सकाशात्, तथा परेभ्यः । कथम् ? नित्यमेव
(तस्मिन् रक्षिते सर्वं रक्षितं भवति यतः) । तथा च
रैभ्यः—‘रक्षिते भूमिनाथे तु आत्मीयेभ्यः सदैव
हि । परेभ्यश्च यतस्तस्य रक्षा देशस्य जायते ॥’ ।

नीवाटी.

आसन्नकरणीयजनलक्षणानि

अत एवोक्तं नयविद्भिः—पितृपैतामहं महा-
संबन्धानुबद्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं च
जनमासन्नं कुर्वीत ॥

अथ राज्ञो रक्षा यथा भवति तथाऽऽह—अत इति ।
अत एवोक्तं अस्माद्भणितम् । कैः ? नयविद्भिः नीति-
विद्भिः । किं तदुक्तमित्याह—एतद्गुणविशिष्टं जनं लोकं
समासन्नं कुर्वीत कुर्यात् रक्षार्थम् । किंविशिष्टं जनम् ?
महासंबन्धानुबद्धं महान् योऽसौ परिणयलक्षणस्तेनानु-
बद्धं यन्त्रितम् । तथा शिक्षितं विचक्षणम् । तथाऽनुरक्तं
कृतकर्माणं येन राजकर्माणि कृतानि । तथा पितृपैतामहं
अन्वयागतम् । समासन्नं कुर्यात् । तथा च गुरुः—‘वंशजं
च सुसंबन्धं शिक्षितं राजसंयुतम् । कृतकर्मजनं पात्रं
रक्षार्थं धारयेन्नृपः ॥’ । नीवाटी.

(१) नीवा. २४।१-६८, ८७.

अन्यदेशीयमकृतार्थमानं स्वदेशीयं चापकृत्यो-
पगृहीतमासन्नं न कुर्वीत ॥

अथ यादृशं जनं समीपगं न कुर्वीत तादृशमाह—
अन्येति । अन्यदेशीयं अकृतार्थमानं स्वदेशीयं चाप-
कृत्योपगृहीतं जनं समीपे न धारयेत् न स्थापयेत् ।
कम् ? जनम् । कथंभूतम् ? अन्यदेशीयम्, तथा
अपकृत्योपगृहीतं अपकृत्य दण्डयित्वा उपगृहीतं स्वस्थाने
स्थापितम्, यतस्तस्य वित्तशक्तिः स्यात् । तथा च
शुक्रः— ‘नियोगिनं समीपस्थं दण्डयित्वा न धारयेत् ।
दण्डको यो न वित्तस्य बाधा वित्तस्य जायते ॥ अन्य-
देशोद्भवं लोकं समीपस्थं न धारयेत् । अपूजितं स्वदेशीयं
वा विरुध्य प्रपूजितम् ॥ ’ । नीवाटी.

चित्तविकृतेर्नास्त्यविषयः किं न भवति माता-
ऽपि राक्षसी ॥

अथ दण्डयित्वा यः स्थाप्यते तत्स्वरूपमाह—
चित्तेति । चित्ते विकृतिः विकारः यस्य स तथा, तस्य चित्त-
विकृतेः पुरुषस्य नास्ति । कोऽसौ ? अविषयः गोचरम् ।
पापं कुर्वाणस्य यतः किं न भवति ? काऽसौ ? माता ।
किंविशिष्टा ? राक्षसी । यदा माता शाकिनीधर्ममनुतिष्ठति
तदा पुत्रमपि व्यापादयतीति । तथा च शुक्रः— ‘यस्य
चित्ते विकारः स्यात्सर्वं पापं करोति सः । जातं हन्ति
सुखं माता शाकिनीमार्गमाश्रिता ॥ ’ । नीवाटी.

अस्वामिकाः प्रकृतयः समृद्धा अपि निस्तरीतुं
न शक्नुवन्ति ॥

अथ स्वामिरहिताः प्रकृतयो यथा भवन्ति तथाऽऽह—
अस्वामिका इति । न समर्था भवन्ति । काः ? प्रकृतयः
अमात्याद्याः । किं कर्तुम् ? निस्तरीतुं निर्वाहं गन्तुम् ।
किंविशिष्टाः प्रकृतयः ? अस्वामिकाः न विद्यते स्वामी
यासां अस्वामिकाः । पुनरपि कथंभूतास्ताः ? समृद्धा अपि
सर्वकामान्विता अपि । तथा च वसिष्ठः— ‘राजप्रकृतयो
नैव स्वामिना रहिताः सदा । गन्तुं निर्वाहणं यद्वस्त्रियः
कान्तविवर्जिताः ॥ ’ । नीवाटी.

देहिनि गतायुषि सकलाङ्गे किं करोति
धन्वन्तरिरपि वैद्यः ॥

अथ गतायुषि पुरुषे यद्भवति तदाह— देहिनीति ।
किं करोति ? अपि तु न करोति । कोऽसौ ? धन्व-
न्तरिरपि वैद्यः । यस्य किं विशिष्टस्य देहिनः ? सकलाङ्ग-
स्यापि, सकलाः कला द्विसप्ततिप्रमाणाः यस्य शरीरे अङ्गे
तिष्ठन्ति । तथा च व्यासः— ‘न मन्त्रा न तपो दानं न
वैद्यो न च भेषजम् । शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन
पीडितम् ॥ ’ । नीवाटी.

स्यादिभ्य आसन्नैभ्योऽपि राजा रक्षणीयः

राज्ञस्तावदासन्नाः स्त्रिय आसन्नतरा दायादा
आसन्नतमाश्च पुत्रास्ततो राज्ञः प्रथमं स्त्रीभ्यो
रक्षणं ततो दायादेभ्यस्ततः पुत्रेभ्यः ॥

अथ येषां सकाशाद्राज्ञो रक्षणं कार्यं तानाह— राज्ञ
इति । गतार्थमेतत् । नीवाटी.

आ वण्टादा चक्रवर्तिनः सर्वोऽपि स्त्रीसुखाय
क्षिद्यति ॥

अथ स्त्रीसुखकृते यद्भवति तदाह— आ वण्टादिति ।
वण्टशब्देन निकृष्टः पुमानुच्यते । चक्रवर्ती समस्तद्वीपा-
धिपतिः । आङ् मर्यादायाम् । वण्टचक्रवर्तिनां मध्ये यो
जनः स सर्वोऽपि स्त्रीसुखकृते क्लिद्यति स्त्रीसुखार्थं
क्लेशं करोति, येन स्त्रीसुखादयो भवति । तथा च
गर्गः— ‘कृषिं सेवां विदेशं च युद्धं वाणिज्यमेव च ।
सर्वे स्त्रीणां सुखार्थाय स सर्वः कुरुते जनः ॥ ’ ।

नीवाटी.

निवृत्तस्त्रीसङ्गस्य धनपरिग्रहो मृतमण्डनमिव ॥

अथ स्त्रीसङ्गरहितस्य पुरुषस्य यद्भवति तदाह—
निवृत्तेति । स्त्रीसङ्गरहितस्य यः संप्लक्ष्णो विभवः स
किंविशिष्टः ? मृतमण्डनमिव । यथा मृतमण्डनं वृथा न
किञ्चित्सुखमुत्पादयति तथा प्रभूतोऽप्यर्थो व्यर्थः वनिता-
सङ्गरहितस्य । तथा च वल्लभदेवः— ‘प्रभूतमपि चेद्विच-
पुरुषस्य स्त्रियं विना । मृतस्य मण्डनं यद्वत्तत्तस्य
व्यर्थमेव हि ॥ ’ । नीवाटी.

सर्वाः स्त्रियः क्षीरोदवेला इव विषामृतस्थानम् ॥

अथ स्त्रीणां स्वरूपमाह— सर्वा इति । या एताः स्त्रियः ताः सर्वा विषामृतस्थानम् । किंविशिष्टा इव ? क्षीरोदवेला इव दुग्धसमुद्रलहर्य इव । तथा च वल्लभ-देवः— ‘ नामृतं न विषं किंचिदेकां मुक्त्वा नित-म्बिनीम् । विरक्ता मास्येद्यस्मात्सुखायत्यनुरागिणी ॥ ’ । नीवाटी.

मकरदंष्ट्रा इव स्त्रियः स्वभावादेव वक्रशीलाः ॥

भूयोऽपि स्त्रीस्वरूपमाह— मकरदंष्ट्रा इति । एताः स्त्रियो यास्ताः सर्वा वक्रशीलाः, वक्रं शीलं यासां ताः वक्रशीलाः । कस्मात् ? स्वभावादेव नियमेन । का इव वक्रशीलाः ? मकरदंष्ट्रा इव । तथा च वल्लभदेवः— ‘ स्त्रियोऽतिवक्रतायुक्ता यथा दंष्ट्रा झषोद्भवाः । ऋजुत्वं नाधिगच्छन्ति तीक्ष्णत्वादतिभीषणाः ॥ ’ । नीवाटी.

स्त्रीणां वशोपायो देवानामपि दुर्लभः ॥

अथ भूयोऽपि स्त्रीस्वरूपमाह— स्त्रीणामिति । स्त्रीणां विरुद्धानां योऽसौ वशोपायः वशं कर्तुमुपायः साम-भेदोपप्रदानदण्डलक्षणः स देवानामपि दुर्लभः । तमुपायं देवा अपि न जानन्तीत्यर्थः । तथा च वल्लभदेवः— ‘ चतुरः सृजता पूर्वमुपायांस्तेन वेधसा । न सृष्टः पञ्चमः कोऽपि गृह्यन्ते येन योषितः ॥ ’ । नीवाटी.

कलत्रं रूपवत् सुभगमनवद्याचारमपत्यवदिति महतः पुण्यस्य फलम् ॥

अथ सुकलत्रस्य स्वरूपमाह— कलत्रमिति । एतदुक्तं भवति— तस्येदृशं वक्ष्यमाणं स्यात् येनान्यस्मिन् देहान्तरे महत्पुण्यं कृतं तस्य फलम् । एतत्किंविशिष्टं कलत्रम् ? सूरूपं रूपाढयं तावत् । तथा सुभगम् । तथाऽनवद्या-चारं अनवद्यः अकुत्सितः आचारः व्यवहारः यस्य । तथा अपत्यवत् पुत्रयुतम् । तथा च चारायणः— ‘ सूरूपं सुभगं यद्वा सुचरित्रं सुतान्वितम् । यस्येदृशं कलत्रं स्यात् पूर्वपुण्यफलं हि तत् ॥ ’ । नीवाटी.

कामदेवोत्सङ्गस्थाऽपि स्त्री पुरुषान्तरमभिलषति च ॥

अथ भूयोऽपि स्त्रीस्वरूपमाह— कामेति । अभिलषति वाञ्छति । काऽसौ ? स्त्री । किमभिलषति ? पुरुषान्तरं

पुरुषविशेषम् । किंविशिष्टा स्त्री ? कामदेवोत्सङ्गस्थाऽपि । एतदुक्तं भवति— कामादपरो रूपवान् कश्चिन्न भवति तथापि तं परित्यज्य स्त्री अन्यमभिलषति, चापल्यात् । तथा च नारदः— ‘ कामदेवोपमं त्यक्त्वा मुखप्रेक्षं निजं पतिम् । चापल्याद्वाञ्छते नारी विरूपाङ्गमपीतरम् ॥ ’ । नीवाटी.

न मोहो लज्जा भयं स्त्रीणां रक्षणं किंतु पर-पुरुषादर्शनं संभोगः सर्वसाधारणता च ॥

अथ भूयोऽपि स्त्रीणां स्वरूपमाह— न मोह इति । स्त्रीणां तावत् कुटुम्बमोहो रक्षणं न करोति, भयं न करोति, लज्जा न करोति । तर्हि कथं रक्षणं भवतीत्याह— तासां परपुरुषादर्शनं तावत् अन्यपुरुषदर्शनं यदि न स्यात् । तथा संभोगः कामसेवनम् । तथा सर्वसाधारणत्वं च पत्युः सकाशात्सर्वं वाञ्छितं लभन्ते । सर्व-साधारणत्वं ईर्ष्याधर्मं यदि भर्ता न करोति । एतत्त्रयं स्त्रीणां रक्षणम्, नान्यत् । तथा च जैमिनिः— ‘ अन्यस्या-दर्शनं कोपात्प्रसादः कामसंभवः । सर्वासामेव नारीणामेत-द्रक्षत्रयं मतम् ॥ ’ । नीवाटी.

दानदर्शनाभ्यां समवृत्तौ हि पुंसि नापराध्यन्ते स्त्रियः ॥

अथ यथा न विरुध्यन्ते भर्तुः स्त्रियः तथाऽऽह— दानेति । नापराध्यन्ते न विरोधं कुर्वन्ति । काः ? स्त्रियः । कस्मिन् ? पुंसि भर्तरे । किंविशिष्टे ? समवृत्तौ समप्रसादे । काम्याम् ? दानदर्शनाभ्याम् । एतदुक्तं भवति— यस्य पुरुषस्य बह्व्यः स्त्रियो भवन्ति स यदा तुल्यवृत्तः तुल्यचेष्टितः भवति । दानमानाभ्यां विशेषं न करोति तदा ताः सानुरागा भवन्ति । तथा च नारदः— ‘ दानदर्शनसंभोगं समं स्त्रीषु करोति यः । प्रसादेन विशेषं च न विरुध्यन्ति तस्य ताः ॥ ’ । नीवाटी.

परिगृहीतासु स्त्रीषु प्रियाप्रियत्वं न मन्येत ॥

अथ परिगृहीतासु स्त्रीषु पुरुषेण यत्कर्तव्यं तदाह— परिगृहीतास्त्विति । न मन्येत । किं तत् ? प्रियाप्रिय-त्वम् । कासु ? स्त्रीषु । किंविशिष्टासु स्त्रीषु ? परिगृही-तासु विवाहितासु । याः स्त्रियो भवन्ति विवाहिताः तासु समत्वेन वर्तितव्यं प्रियाप्रियत्वे विषये । तथा च भागुरिः— ‘ समत्वेनैव द्रष्टव्या याः स्त्रियोऽत्र

विवाहिताः । विशेषो नैव कर्तव्यो नरेण श्रियमि-
च्छता ॥ ’ । नीवाटी.

कारणवशाज्जिम्बोऽप्यनुभूयत एव ॥

अथ दुर्भंगास्वपि स्त्रीषु यथा वर्तितव्यं तदाह—
कारणवशादिति । यस्मादेतदुक्तमाचार्येण— स्त्रीषु प्रिया-
प्रियत्वं न कुर्यात् । यतश्च अनुभूयते सेव्यते । कोऽसौ ?
निम्बोऽपि । कस्मात् ? कारणवशात् प्रयोजनवशातः ।
यथा निम्बोऽपि भक्ष्यते औषधार्थं तथा दुर्भंगाऽपि स्त्री
विरूपाऽपि सेवनीया, नो चेदपमानिता सती सा वधादिकं
चिन्तयति भर्तुः । तथा च भारद्वाजः— ‘दुर्भंगाऽपि
विरूपाऽपि सेव्या कान्तेन कामिनी । यथौषधकृते निम्बः
कटुकोऽपि प्रदीयते ॥ ’ । नीवाटी.

चतुर्थदिवसे स्नाता स्त्री तीर्थ तीर्थोपरोधे महा-
नधर्मानुबन्धः ॥

अथ यस्मिन् काले स्त्री अवश्यमेव सेव्यते
तथाऽऽह— चतुर्थेति । ऋतुकाले संजाते त्रीणि दिनानि
यावदपवित्रा स्त्री भवति, चतुर्थे दिवसे पुनस्तीर्थं भवति
पवित्रा भवति । किंविशिष्टा सती ? स्नाता सती ।
एतस्मात्कारणात्तीर्थोपरोधे कृते परित्यागे कृते महान्
अधर्मानुबन्धः धर्मक्षतिः भवति । तथा यश्चतुर्थदिवसे
स्त्रियं न भजते तस्य महती क्षतिर्भवति । तथा च
वादरायणः— ‘ऋतुस्नातां न यो नारीं भजते पापकृत्तमः ।
न तस्य हव्यं गृह्णन्ति देवाः कव्यं च पूर्वजाः ॥ ’ ।

नीवाटी.

ऋतावपि स्त्रियमुपेक्षमाणः पितृणामृण-
भाजनम् ॥

अथ ऋतुस्नातां स्त्रियं न भजति तस्य यद्भवति
तदाह— ऋताविति । ऋणभाजनं भवति । केषाम् ?
पितृणां पूर्वजानाम् । कोऽसौ ऋणभाजनं भवति ? उपे-
क्षमाणः अगच्छन् पुरुषः । काम् ? ऋतुस्नातां स्त्रियम् ।
तथा च गर्गः— ‘ऋतुं यच्छति नो योऽत्र भार्यायाः
स्नानजे दिने । तस्य देवा न गृह्णन्ति हव्यं कव्यं च
पूर्वजाः ॥ ’ । नीवाटी.

अवरुद्धाः स्त्रियः स्वयं नश्यन्ति स्वामिनं वा
नाशयन्ति ॥

अथ स्त्रीणामृतुमप्रदातुः पुरुषस्य यद्भवति तदाह—
अवरुद्धा इति । याः स्त्रियः अवरुद्धाः उद्धाहिताः
भवन्ति ऋतुमात्रेणापि न संभाव्यन्ते, ताः द्वाभ्यामेकतमं
कुर्वन्ति । किं वा ? स्वयं नश्यन्ति अथवा पतिं नाशयन्ति ।
तस्मात्पुरुषेणापि अवश्यं स्त्रीणां ऋतुर्देयः । तथा च
गर्गः— ‘ऋतुकाले च संप्राप्ते न भजेद्यस्तु कामिनीम् ।
तद्दुःखात्सा प्रणश्येत स्वयं वा नाशयेत्पतिम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

न स्त्रीणामकर्तव्ये मर्यादाऽस्ति वरमविवाहो
नोदोपेक्षणम् ॥

अथर्तुकाले स्त्रियो वर्जिता यत्कुर्वन्ति तदाह— नेति ।
नास्ति न विद्यते । काऽसौ ? मर्यादा । कासाम् ?
स्त्रीणाम् । कस्मिन् ? अकर्तव्ये । तस्माद्द्वरं वध्वान्(?)
अविवाहः, न ऊढानां विवाहितानां उपेक्षणं ऋतोरप्र-
दानम् । तथा च भार्गवः— ‘नाकृत्यं विद्यते स्त्रीणामप-
माने कृते सति । अविवाहो वरस्तस्मान्न तूढानां
विवर्जनम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

अकृतरक्षस्य किं कलत्रेणाकृषतः किं क्षेत्रेण ॥

गतार्थमेतत् ।

नीवाटी.

सपत्नीविधानं पत्युरसमञ्जसं च विमाननमप-
त्याभावश्च चिरविरहश्च स्त्रीणां विरक्तिकारणानि ॥

अथ स्त्रीणां यानि विरक्तिकारणानि तान्याह—
सपत्नीति । एतानि पञ्च स्त्रीणां विरक्तिकारणानि । तस्मान्न
कार्याणि । एकं सपत्नीविधानं तावत् यदन्या भार्या, न
विशेषः कार्यः । पत्युरसमञ्जसं पत्युर्मनोमलिनता ।
विमाननं अपमानम् (कार्यम् ?) । अपत्याभावः वन्ध्यता ।
तथा चिरविरहश्च चिरकाले देशान्तरगमनं पत्युः । तथा
च जैमिनिः— ‘सपत्नी वाऽसमानत्वमपमानोऽनपत्यता ।
देशान्तरगतिः पत्युः स्त्रीणां रागं हरन्त्यमी ॥ ’ ।

नीवाटी.

न स्त्रीणां सहजो गुणो दोषो वाऽस्ति किंतु नद्यः समुद्रमिव यादृशं पतिमाप्नुवन्ति तादृश्यो भवन्ति स्त्रियः ॥

अथ स्त्रीणां भूयोऽपि स्वरूपमाह— नेति । आसां स्त्रीणां सहजो गुणो दोषो वा नास्ति, भर्तृगुणेन गुणा भवन्ति, दोषेण दोषाः । केन दृष्टान्तेन ? यादृशं पतिमाप्नुवन्ति तादृश्यो भवन्ति । का इव ? नद्य इव । यथा नद्यः समुद्रं पतिं प्राप्य तादृग्रूपा भवन्ति । तथा च शुक्रः— ‘गुणो वा यदि वा दोषो न स्त्रीणां सहजो भवेत् । भर्तुः सदृशतां यान्ति समुद्रस्याऽऽपगा यथा ॥’ ।

नीवाटी.

स्त्रीणां दौत्यं स्त्रिय एव कुर्युस्तैश्चोऽपि पुंयोगः स्त्रियं दूषयति किं पुनर्मानुष्यः ॥

अथ भूयोऽपि स्त्रीस्वरूपमाह— स्त्रीणामिति । स्त्रीणां विषये यदौत्यं तत्स्त्रीसकाशात् कारणीयम्, न पुनः पुरुषाणां सकाशात् । यतः पुंयोगस्तैश्चोऽपि तिर्यक्संभवोऽपि गर्दभाश्चसमुत्थोऽपि दृष्टोऽपि दूषयति सदोषं करोति स्त्रियम्, किं पुनर्मनुष्यसंभवः संयोगः ? तथा च गुरुः— ‘स्त्रीणां दौत्ये नरेन्द्रेण प्रेष्ट्या नार्यो नरो न वा । तिरश्चोऽपि च पुंयोगो दृष्टो दूषयति स्त्रियम् ॥’ । अनुच— ‘पतिव्रताऽपि या नारी दृष्ट्वाऽश्वत्थसंनिभम् । सुतरां कुरुते वाञ्छां तं मैथुनसमुद्भवम् ॥’ ।

नीवाटी.

वंशविशुद्धयर्थमनर्थपरिहारार्थं स्त्रियो रक्ष्यन्ते न भोगार्थम् ॥

अथ स्त्रियो यदर्थं रक्ष्यन्ते तदाह— वंशेति । एताः स्त्रियः कस्माद्रक्ष्यन्ते ? वंशविशुद्धयर्थम्, येन वंशस्य अन्वयस्य विशुद्धिर्भवति । अनर्थपरिहारार्थं च रक्ष्यन्ते, न भोगार्थम् । गतार्थं च । तथा च गुरुः— ‘वंशस्य च विशुद्धयर्थं तथाऽनर्थक्षयाय च । रक्षितव्याः स्त्रियो विज्ञेर्न भोगाय च केवलम् ॥’ ।

नीवाटी.

भोजनवत्सर्वसमानाः पण्याङ्गनाः कस्तासु हर्षार्पणयोरवसरः ॥

अथ पण्याङ्गनानां स्वरूपमाह— भोजनवदिति । पण्याङ्गनाः वेद्याः समानाः सर्वसाधारणाः । कथम् ? भोजन-

वत् । यथा भोजनकाले कमपि पुरुषं दृष्ट्वा प्रोच्यते भोजनं क्रियतां शोभार्थं तथा वेद्याऽपि सेवनीया शोभार्थं कौतुकार्थं च । कस्तासामर्थे हर्षोऽमर्षो वा ? प्राप्तायामानन्दः क्रियते न, नाप्राप्तायां कोपः कार्य इति । तथा च गुरुः— ‘सर्वसाधारणा वेद्या यथा भोजनकर्मणि । न प्राप्या कार्येत्तुष्टिं तासां कोपो न बाह्यतः ॥’ ।

नीवाटी.

यथाकामं कामिनीनां संग्रहः परमनीर्ष्यावान् कल्याणावहः प्रक्रमोऽदौवारिके द्वारे को नाम न प्रविशति ॥

अथ वेद्यासंग्रहणस्वरूपमाह— यथाकाममिति । यथाकामं यथासौख्यं कामिनीनां वेद्यानां संग्रहः कार्यः । परमनीर्ष्यावान् केवलं ईर्ष्यारहितः संग्रहः कल्याणाय कल्याणप्रदो भवति, ईर्ष्यारहितः स तस्याः प्रक्रमः अनुष्ठानं यतः । तासां गृहे सर्वोऽपि जनः प्रविशति, न कश्चिन्निवार्यते । येन कारणेनादौवारिके द्वारे को न प्रविशति ? यत्र द्वारे द्वारपालो न भवति । तथा च जैमिनिः— ‘वेद्याः कामं प्रसेव्याश्च परमीर्ष्याविवर्जितैः । सर्वगम्यं भवेद्द्वारं यतस्तासामहर्निशम् ॥’ ।

नीवाटी.

मातृव्यजनविशुद्धा राजवसत्युपरिस्थायिन्यः स्त्रियः संभक्तव्याः ॥

अथ पुरुषेण स्त्रीणां विषये यत्कर्तव्यं तदाह— मातृव्यज्जनेति । याः स्त्रियः मातृव्यजनविशुद्धा भवन्ति मातृचिह्नं यत्नेन या विशुद्धा भवन्ति, राजवसत्युपरिस्थायिन्यो भवन्ति वेद्याः स्त्रियः ताः संभक्तव्याः सेवनीया इत्यर्थः । तथा च भागुरिः— ‘मातृचिह्नविशुद्धा या राजहर्म्ये वसन्ति च । ता वेद्याः सेवनीयाश्च नान्याः सेव्या विचक्षणैः ॥’ ।

नीवाटी.

दुर्दुरस्य सर्पगृहप्रवेश इव स्त्रीगृहप्रवेशो राज्ञः ॥

अथ राज्ञः स्त्रीगृहप्रवेशनिरतस्य यद्भवति तदाह— दुर्दुरस्येति । राज्ञः योऽसौ स्त्रीगृहप्रवेशः स किंविशिष्टः ? सर्पगृहप्रवेश इव । कस्य ? दुर्दुरस्य । यथा मण्डूकः सर्पगृहे प्रविष्टो न जीवति तथा राज्ञोऽपि स्त्रीगृहप्रवेशः स्यात् । तथा च गौतमः— ‘प्रविष्टो हि यथा भेको बिलं

सर्वस्य मृत्युभाक् । तथा संजायते राजा प्रविष्टो वेदमनि
स्त्रियः ॥' । नीवाटी.

न हि स्त्रीगृहादायातं किञ्चित्स्वयमनुभवनीयम् ॥

अथ राजा स्त्रीणां विषये यत्कर्तव्यं तदाह— नेति ।
मानुभवनीयं न भक्षणीयमित्यर्थः । किञ्चिदपि स्वल्पमपि
वस्तु । किञ्चिद्विष्टं वस्तु ? आयातं प्राप्तम् । कस्मात् ?
स्त्रीगृहात् । कथं न भक्षणीयम् ? स्वयं आत्मना
अर्थीद्राज्ञा । तथा च बादरायणः— 'स्त्रीणां गृहात्समा-
यातं भक्षणीयं न भूभुजा । किञ्चित्स्वल्पमपि प्राणा-
त्रक्षितुं योऽभिवाञ्छति ॥' । नीवाटी.

नापि स्वयमनुभवनीयेषु स्त्रियो नियोक्तव्याः ॥

स्वयमनुभवनीयेषु स्वयं सेव्येषु भोजनाद्येषु स्त्रियो न
नियोक्तव्याः न प्रेरणीयाः, यतो विषादिदोषैर्दूषयन्ति ।
तथा च भृगुः— 'भोजनादिषु सर्वेषु नाऽऽत्मीयेषु
नियोजयेत् । स्त्रियो भूमिपतिः कापि मारयन्ति यतश्च
ताः ॥' । नीवाटी.

संवननं स्वातन्त्र्यं चाभिलषन्त्यः स्त्रियः किं
नाम न कुर्वन्ति ॥

अथ स्त्रियो यत्कुर्वन्ति तदाह— संवननमिति । एताः
स्त्रियः किमनिष्टं न कुर्वन्ति ? अपि तु सर्वे कुर्वन्ति ।
संवननं कर्मणं अभिचारकं तावदभिलषन्ति, तथा स्वा-
तन्त्र्यं स्वेच्छया वर्तनं वाञ्छन्ति । तथा च भारद्वाजः—
'कर्मणं स्वेच्छयाऽऽचारं सदा वाञ्छन्ति योषितः । तस्मा-
त्तासु न विश्वासः प्रकर्तव्यः कथंचन ॥' । नीवाटी.

श्रूयते हि किल— आत्मनः स्वच्छन्दवृत्ति-
मिच्छन्ती विषविदूषितगण्डूषेण मणिकुण्डला
महादेवी यवनेषु निजतनुजराज्यार्थं जघान
राजानमङ्गराजम् ॥

अथ स्त्रियो विरक्ताः स्वातन्त्र्यमिच्छन्त्यो यत्कुर्वन्ति
दृष्टान्तेन तदाह— श्रूयत इति । गतार्थमेतत् । एत-
त्संविधानकं बृहत्कथायाम् । नीवाटी.

विषालक्तकदिग्धेनाधरेण वसन्तमतिः शूर-
सेनेषु सुखस्त्रियासम्, विषोपलिप्तेन मणिना

वृक्रौदरी दशार्णेषु मदनार्णवम्, निशितनेमिना
मुकुरेण मदिराक्षी मगधेषु, मन्मथविनोदम्,
कवरीनिगूढेनासिपत्रेण चन्द्रसा पाण्डयेषु
पुण्डरीकमिति ॥

अथान्यासामपि दुष्टस्त्रीणां संविधानानि लिख्यन्ते—
विषालक्तकेति । एतानि पञ्च संविधानकानि गतार्थानि
बृहत्कथायां ज्ञेयानि । नीवाटी.

अमृतसरवाप्य इव श्रीजसुलोपकरणं स्त्रियः ॥

अथ स्त्रीणां माहात्म्यमाह— अमृतेति । एताः याः
स्त्रियः ताः किञ्चिद्विष्टाः ? श्रीजसुलोपकरणं श्रीः लक्ष्मीः
तस्याः जातं श्रीजम्, श्रीजं च तत्सुलोपकरणं च
श्रीसंभवसुखद्वयं च । काः ? स्त्रियः । का इव ? अमृत-
सरवाप्य इव । आनन्दकारिण्य इत्यर्थः । तथा च शुक्रः—
'लक्ष्मीसंभवलौक्यस्य कथिता वामलोचनाः । यथा
पीयूषवाप्यश्च मनआह्लाददाः सदा ॥' । नीवाटी.

कस्तासां कार्याकार्यविलोकेऽधिकारः ॥

अथ तासामेव माहात्म्यमाह— क इति । या एता
अमृतवाप्युपमाः स्त्रियस्तासां कार्याकार्यविलोके कोऽधि-
कारः किं प्रयोजनम् ? अपि तु न किञ्चित् । किंतु
अनुवर्तनीयाः सर्वदैव ताः । तथा च वसिष्ठः— 'स्त्रीणां
दुश्चरितं किञ्चिन्न विचार्य विचक्षणैः । नाभिबाह्यं न
जीवोऽतो यतस्ता अमृतोपमाः ॥' । नीवाटी.

अपत्यपोषणे गृहकर्मणि शरीरसंस्कारे शयना-
वसरे स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं नान्यत्र ॥

अथ स्त्रीणां येषु येषु कृत्येषु स्वातन्त्र्यं दीयते तान्याह—
अपत्यपोषण इति । आसां स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं स्वच्छ-
न्दता, एतेषु चतुर्षु स्थानेषु दीयते, नान्यत्र । अपत्य-
पोषणे तावत् बालपुष्टिकरणे, तथा गृहकर्मणि गृहकृत्ये,
तथा शरीरसंस्कारे निजकायमण्डने, तथा शयनावसरे
शयनप्रस्तावे । तथा च भागुरिः— 'स्वातन्त्र्यं नास्ति
नारीणां मुक्त्वा कर्मचतुष्टयम् । बालानां पोषणं कृत्यं
शयनं चाङ्गभूषणम् ॥' । नीवाटी.

अतिप्रसक्तेः स्त्रीषु स्वातन्त्र्यं करपत्रमिव पत्यु-
र्नोविदार्य हृदयं विश्राम्यति ॥

अथातिसक्तस्य स्त्रीणां पुरुषस्य यद्भवति तदाह—
अतिप्रसक्तेरिति । अतिप्रसक्तेर्हि सकाशात् स्त्रीषु यत्
स्वातन्त्र्यम्, तत्किं करोति ? न विश्राम्यति न विश्रामं
गच्छति । किं कृत्वा ? अविदार्थ । किं तत् ? हृदयम् ।
कस्य ? पत्युः कान्तस्य । किमिव ? करपत्रमिव । तथा
च गर्गः— 'स्वातन्त्र्यं यद्भवत्स्त्रीणां सुरतेषु यथेच्छया ।
मर्मण्यसकृतस्त्वेन(?) हृदयं पुरुषस्य च ॥' ।

नीवाटी.

स्त्रीवशपुरुषो नदीप्रवाहपतितपादप इव न
चिरं नन्दति ॥

अथ स्त्रीवशगतस्य पुरुषस्य यद्भवति तदाह— स्त्री-
वशेति । न दीर्घकालं वृद्धिं याति । कोऽसौ ? पुरुषः ।
किंविशिष्टः ? स्त्रीवशगतः । क इव ? पादप इव । किं-
विशिष्टः पादपः ? नदीप्रवाहपतितः । यथा नदीप्रवाहे
पतितो वृक्षश्चिरं कालं न वृद्धिं याति तथा पुरुषः
स्त्रीवशगतः । तथा च शुक्रः— 'न चिरं वृद्धिमाप्नोति
यः स्त्रीणां वशगो भवेत् । नदीप्रवाहपतितो यथा भूमि-
समुद्भवः ॥' ।

नीवाटी.

पुरुषमुष्टिस्था स्त्री खड्गयष्टिरिव कमुत्सवं न
जनयति ॥

अथ स्त्रीमाहात्म्यमाह— पुरुषेति । कमुत्सवं न जन-
यति ? अपि सर्वमपि करोति । का सा ? स्त्री । केव ?
खड्गयष्टिरिव करवालवल्लीव । या स्त्री पुरुषमुष्टिस्था
भवति पतिव्रतत्वसहिता भवति सा भर्तुः कं न कुर्या-
न्मनोरथमिति । 'या नारी वशगा पत्युः पतिव्रतपरायणा ।
सा स्वपत्युः करोत्येव मनोराज्यं हृदि स्थितम् ॥' ।

नीवाटी.

नातीव स्त्रियो व्युत्पादनीयाः स्वभावसुभगो-
ऽपि शास्त्रोपदेशः स्त्रीषु शस्त्रीषु पयोलव इव
विषमतां प्रतिपद्यते ॥

अथ स्त्रीणां पुरुषेण यत्कर्तव्यं तदाह— नातीवेति ।
स्त्रियः पत्या पुरुषेण नातीव व्युत्पादनीयाः नातिशयेन
कामशास्त्रपण्डिताः कर्तव्याः, यतः स्वभावसुभगोऽपि
कामशास्त्रोपदेशो विषमतां प्रतिपद्यते विरूपतां प्रतिपद्यते

करोति । कासु ? स्त्रीषु । कास्विव ? शस्त्रीष्विव छुरि-
कास्विव । यथा पयोबिन्दुः छुरिकायां निर्मलायां विषम-
तामुत्पादयति विरूपतां नयति, एवं कुलस्त्रीणां स्वभाव-
सुभगोऽपि कामशास्त्रोपदेशः कुलस्त्रीणां धर्मं दूषयति ।
तथा च भारद्वाजः— 'न कामशास्त्रतत्त्वज्ञाः स्त्रियः
कार्याः कुलोद्भवैः । यतो वैरूप्यमायान्ति यथा शस्य-
म्बुसंगमात् ॥' ।

नीवाटी.

अध्रुवेण साधिकेनाप्यर्थेन वेद्यामनुभवति ॥

अथ वेद्याश्चिरं यथा पुरुषमनुभवन्ति तदाह— अध्रु-
वेणेति । यः पुरुषः अध्रुवेण चलेन अर्थेन साधिकेनापि
वेद्यामनुभवति स चिरं प्रभूतं कालं तां सेवते । यः
पुनर्नित्यदानेन स्वल्पेनापि सेवते तस्य त्रुटिर्भवति । तस्मा-
द्वेद्याया नित्यमर्थो न देयः । स्वल्पोऽपि प्रभूतोऽपि
कालान्तरेण देयः । येन साऽविद्यमानेऽप्यर्थे कृताशया
न त्यजति । तथा च शुक्रः— 'वेद्यानां नित्यदानं
यत्तद्धि दानं शुभं न हि । अपि स्तोत्रं प्रभूतं च चिरदत्तं
सुसिद्धये ॥' ।

नीवाटी.

विसर्जनाकारणाभ्यां तदनुभवे महाननर्थः ॥

अथ वेद्यानां नित्यमेवाकारणविसर्जनाद्यैरनर्थो भवतः ।
तावाह— विसर्जनेति । एता वेद्याः सर्वसामान्या भवन्ति
तद्गच्छन्त्यो वा गृहादागच्छन्त्यो वा यदि कश्चिद्विद्वांस्त-
दनुभवं करोति ता अभिलषति । तद्धनलोभेन तं भजते
ततश्च तेन सह प्राणान्तिकं युद्धं भवति स महाननर्थः ।
तस्माद्वेद्यानामकारणविसर्जनं न कार्यं किं वा गृहेषु
कर्तव्यम्, अथ कौतुकमात्रं संसेव्य मोचनीयाः । तथा
च गुरुः— 'किं वा गुप्ताः प्रकर्तव्याः किं वा कौतुक-
मात्रकम् । आनीय ताः प्रमोक्तव्या वेद्याः पुंभि-
र्विचक्षणैः ॥' ।

नीवाटी.

वेद्यासक्तिः प्राणार्थहानिं कस्य न करोति ॥

अथ वेद्यानां स्वरूपमाह— वेद्यासक्तिरिति । वेद्यानां
विषये याऽसौ पुरुषस्य आसक्तिः अतीव व्यसनं तत्कस्य
प्राणहानिं न करोति ? अपि तु सर्वस्य । तस्माद्वेद्या
त्याज्या । तथा च नारदः— 'प्राणार्थहानिरेव स्याद्वेद्यायां

सुनित्तो नृणाम् । यस्मात्तस्मात्परित्याज्याः वेद्याः पुंभि-
र्जनार्थिभिः ॥ ’ । नीवाटी.

धनमनुभवन्ति वेद्या न पुरुषम् ॥

अथ भूयोऽपि वेद्यास्वरूपमाह— धनमिति । या
यता वेद्या उच्यन्ते ता धनमनुभवन्ति, न पुरुषम् ।
मूर्खः पुनरेवं जानाति ममैषा सानुरागा । यदि पुनर्धनं
न प्रयच्छति तत्तत्संमुखमपि नावलोकयन्ति । तथा च
भारद्वाजः— ‘न सेवन्ते नरं वेद्याः सेवन्ते केवलं धनम् ।
धनहीनं यतो मर्त्यं संत्यजन्ति च तत्क्षणात् ॥ ’ ।

नीवाटी.

धनहीने कामदेवेऽपि न प्रीतिं बध्नन्ति वेद्याः ॥

अथ भूयोऽपि वेद्यानां स्वरूपमाह— धनहीन इति ।
न बध्नन्ति कुर्वन्ति । काम ? प्रीतिं स्नेहम् । काः ?
वेद्याः । क्व ? धनहीने । किंविशिष्टे ? कामदेवेऽपि ।
तथा च भागुरिः— ‘न सेव्यते धनहीनः कामदेवोऽपि
चेत्स्वयम् । वेद्याभिर्धनलुब्धाभिः कुष्टी चापि निषे-
व्यते ॥ ’ ।

नीवाटी.

स पुमानायतिसुखी यस्य सानुशयं वेद्यासु
दानम् ॥

अथ भूयोऽपि वेद्यास्वरूपमाह— स इति । स
पुमान् पुरुषः सुखी स्यात् सुखाढ्यो भवति । कस्याम् ?
आयत्यां परिणामे भविष्यत्काले । यस्य किम् ? दानम् ।
किंविशिष्टम् ? सानुशयं सखेदम् । कासु ? वेद्यासु ।
यस्य पुरुषस्य वेद्यासु विषये सानुशयं दानं भवति स
आयत्यां परिणामे सुखी भवति । तथा च नारदः—
‘प्रदानं यस्य वेद्यायां भवेत्सानुशयं सदा । परिणामे
सुखाढ्योऽयं जायते नात्र संशयः ॥ ’ ।

नीवाटी.

स पशोरपि पशुः यः स्वधनेन परेषामर्थवर्ती
करोति वेद्याम् ॥

अथ वेद्यादानप्रसक्तस्य पुरुषस्य यद्भवति तदाह—
स इति । सः पुरुषः सर्वेषां पशूनां मध्ये प्रधानः पशुः ।
यः किं करोति ? योऽर्थवर्ती महार्थाम् । काम ? वेद्याम् ।
केन ? स्वधनेन निजार्थेन । केषाम् ? परेषामन्येषाम् ।
आत्मनोऽपि तावद्वित्तक्षयं करोति, अन्येषामपि । तथा

च बल्लभदेवः— ‘आत्मवित्तेन यो वेद्यां महार्थो कुरुते
कुधीः । अन्येषां वित्तनाशाय पशूनां पशुः सर्वतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

आचित्तविश्रान्तेः वेद्यापरिग्रहः श्रेयान् ॥

अथ पुरुषस्य वेद्यासंग्रहो यथा श्रेयःप्रदो भवति
तदाह— आचित्तेति । आङ्गशब्दो मर्यादायाम् । आचित्त-
विश्रान्तेः चित्तविश्रान्तिं यावत् पुरुषेण वेद्यासंग्रहः
कार्यः, न सदैव । एतदुक्तं भवति— वेद्यां दृष्ट्वा यदि
चित्तं चलति तत्सेवनीया ततो मोचनीया । एवं कुर्वतः
श्रेयः सौख्यं सदैव भवति । तथा च राजपुत्रः—
‘वेद्यादर्शनतश्चित्तं यदि वाञ्छा करोति च । तत्र सेव्याः
प्रमोक्तव्या नैव नित्यं कदाचन ॥ ’ ।

नीवाटी.

सुरक्षिताऽपि वेद्या स्वां प्रकृतिं न मुञ्चति ॥

अथ पुरुषस्य वेद्यासंग्रहात् यद्भवति तदाह—
सुरक्षिताऽपीति । न मुञ्चति । काऽसौ ? वेद्या । काम ?
प्रकृतिम् । किंविशिष्टां स्वाम् ? पुरुषान्तरसेवनलक्षणां ।
लोभोपहता सती पुरुषविशेषान् भजति । तस्मात्तस्याः
संग्रहो न कार्यः । अथवा नास्ति तस्या दोषः, सर्वेऽपि
प्राणिनः स्वां प्रकृतिं भजन्ते । तथा च गुरुः— ‘यद्वेद्या
लोभसंयुक्ता स्वीकृताऽपि नरोत्तमैः । सेवयेत्पुरुषानन्यान्
स्वभावो दुस्त्यजो यतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

या यस्य प्रकृतिः सा तस्य दैवेनापि नापनेतुं
शक्यते ॥

अथ वेद्यादृष्टान्तेन जन्तूनां प्रकृतेः स्वरूपमाह—
येति । न शक्यते । काऽसौ ? प्रकृतिः स्वभावलक्षणा ।
किं कर्तुम् ? अपनेतुं नाशयितुम् । या यस्य संभवा
सहसा । केन ? दैवेनापि विधानाऽपि । आस्तां तावन्मनु-
ष्येण । तथा च नारदः— ‘व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं
सिंहो गुहां सेवते, हंसः सेवति पद्मिनीं कुसुमितां गृध्रः
स्मशानस्थलीम् । साधुः सेवति साधुमेव सततं नीचोऽपि
नीचं जनम्, या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता दुःखेन
सा त्यज्यते ॥ ’ ।

नीवाटी.

सुभोजितोऽपि इवा किमशुचीन्यस्थीनि परि-
हरति ॥

अथ भूयोऽपि स्वप्रकृतिदृष्टान्तेनाऽऽत्मप्रकृतिस्वरूप-
माह— सुभोजितोऽपीति । आ सारमेयः सुभोजितोऽपि
तृप्तिं नीतोऽपि किमशुचीनि अमेध्यानि अस्त्रीनि परि-
हरति ? अपि न परिहरति । तथा च भृगुः— ‘ स्वभावो
नान्यथा कर्तुं शक्यः केनापि कुत्रचित् । श्वेव सर्वरसान्
भुक्त्वा विनाऽमेध्यान् तृप्यति ॥ ’ । नीवाटी.

न खलु कपिः शिक्षाशतेनापि चापल्यं परि-
हरति ॥

भूयोऽपि स्वप्रकृतिस्वरूपमाह— न खल्विति । कपिः
वानरः न परिहरति न त्यजति । किं तत् ? चापल्यं
चपलत्वम् । केन कृत्वा ? शिक्षाशतेनापि । तथा
चात्रिः— ‘ प्रोक्तः शिक्षाशतेनापि न चापल्यं त्यजेत्कपिः ।
स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ॥ ’ ।

नीवाटी.

इक्षुरसेनापि सिक्तो निम्बः कटुरेव ॥

अथ भूयोऽपि स्वप्रकृतिस्वरूपमाह— इक्षुरसेनापीति ।
निम्बः वृक्षविशेषः, स कटुरेव । किंविशिष्टः ? सिक्तः ।
केन ? इक्षुरसेनापि । तथा च गर्गः— ‘ पिशुनं दान-
माधुर्यं संप्रयायि कथंचन । सिक्तश्चेक्षुरसेनापि दुस्त्यजा
प्रकृतिर्निजा ॥ ’ ।

नीवाटी.

दायादपोषणं न कार्यम्

सन्मानदिवसादायुः कुल्यानामपरिग्रहेतुः ॥

अथ कुल्यानां पोषणे यद्भवति तदाह— सन्मानेति ।
कुल्यानां सजातीयानां दायादानां सन्मानदिवसादारभ्य यः
आयुः तत्प्रदानं ताप्रग्रहः (?) हेतुः विनाशकारणम् ।
तथा च शुक्रः— ‘ कुल्यानां पोषणं यच्च क्रियते
मूढपार्थिवैः । आत्मनाशाय तज्ज्ञेयं तस्मात्त्याज्यं
शुद्धतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

तन्त्रकोशवर्धिनी वृत्तिर्दायादान् विकारयति ॥

अथ दायादानां कोशतन्त्रवृद्ध्या यद्भवति तदाह—
तन्त्रेति । विकारयति विकारं नयति । काऽसौ ? वृत्तिः
वर्तनलक्षणा । कान् ? दायादान् । किंविशिष्टा ? तन्त्र-
कोशवर्धिनी । तन्त्रं हस्त्यश्वादिबलम् । कोशः भाण्डा-
गारम् । या वृत्तिर्वर्धयति सा कृता सती दायादान्

सविकारान् करोति । तथा च गुरुः— ‘ वृत्तिः कार्या न
कुल्यानां यथा सैन्यं विवर्धते । सैन्यवृद्ध्या तु ते भ्रन्ति
स्वामिनं राज्यलोभतः ॥ ’ ।

नीवाटी.

दायादपोषणविधिः

भक्तिविश्रम्भादव्यभिचारिणं कुल्यं पुत्रं वा
संवर्धयेत् ॥

अथ कुल्यानामपि यथा तन्त्रकोशवृद्धिः कार्या
तथाऽऽह— भक्तीति । संवर्धयेत् वृद्धिं नयेत् । कम् ?
कुल्यं दायादम् । कथंभूतम् ? अव्यभिचारिणम् । कदा-
चिद्योऽव्यभिचारिणं विकारं न करोति । कस्मात् ?
भक्तिविश्रम्भात् भक्तिव्याजात् । तथा च नारदः—
‘ वर्धनीयोऽपि दायादः पुत्रो वा भक्तिभाष्यदि । न
विकारं करोति स्म ज्ञात्वा साधुस्ततः परम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

विनियुज्जीत उचितेषु कर्मसु ॥

अथ दायादस्य पुत्रस्य साधुवृत्तस्य यत्कर्तव्यं तदाह—
विनियुज्जीतेति । ततोऽविकारं ज्ञात्वोचितेषु कर्मसु विनि-
युज्जीत योजयेत् । केषु ? कर्मसु अधिकारेषु । किंवि-
शिष्टेषु ? उचितेषु योग्येषु । तथा च वल्लभदेवः— ‘ स्थानेष्वेव
नियोज्यन्ते भृत्या आभरणानि च । न हि चूडामणिः
पादे प्रभवामीति ब्रूयते ॥ ’ ।

नीवाटी.

भर्तुरादेशपालनं मृत्युकर्तव्यम्

भर्तुरादेशं न विकल्पयेत् ॥

अथ भृत्येन भर्तुः यत्कर्तव्यं तदाह— भर्तुरिति ।
भर्तुः स्वामिनः योऽसावादेशस्तं यः सद्भृत्यो भवति स
न विकल्पयति । तथा च गुरुः— ‘ स्वाम्यादिष्टस्तु यो
भृत्यो न विकल्पपरो भवेत् । समुद्रतरणार्थाय प्रविशेद्वा
हुताशनम् ॥ ’ ।

नीवाटी.

अन्यत्र प्राणबाधाबहुजनविरोधपातकेभ्यः ॥

अथ भृत्येन स्वाम्यादेशो न कार्यस्तदाह— अन्यत्रेति ।
प्राणबाधा प्राणविनाशः न (?) तमादेशं बहुजनानां
विरोधः पातकं च एतान् मुक्त्वा, नान्यादेशं विकल्पयेत् ।

नीवाटी.

बलवहायादवशीकरणम्

बलवत्पक्षपरिग्रहेषु दायिष्वाप्तपुरुषपुरःसरो
विश्वासो वशीकरणं गूढपुरुषनिक्षेपः प्रणिधिर्वा ॥

अथ बलवान् यस्य दायादस्य पक्षो भवति तस्य
वशीकरणं यथा भवति तदाह— बलवत्पक्षेति । आत्माः
निजाः ये पुरुषास्तैरेसैरैः प्रजल्पमानैर्यो विश्वासः समु-
त्पद्यते तद्वशीकरणं तेषु, अन्यच्च गूढचरगुप्तप्रणिधिस्तेषु
वशीकरणं यस्तेषां सर्वं चेष्टितं निवेदयतीति । तथा च
शुक्रः— ‘ बलवत्पक्षदायादा आतद्दारेण वश्यगाः । भवन्ति
चातिगुप्तैश्च चरैः सम्यग्विशोधिताः ॥ ’ । नीवाटी.

दुर्बोधे सुते दायादे वा सम्यग्युक्तिमिर्दुरभि-
निवेशमवतारयेत् ॥

अथ दुर्बोधे सुते दायादे वा यत्कर्तव्यं तदाह— दुर्बोध
इति । अवतारयेत् स्फोटयेत् । किम् ? दुरभिनिवेशं
मूर्खाग्रहम् । कस्मिन् सति ? दुर्बोधे सति मूर्खत्वयुक्ते
सति । कस्मिन् ? सुते पुत्रे दायादे वा दुरभिनिवेशमव-
तारयेत् । काभिः कृत्वा ? युक्तिभिः प्रपञ्चैः । एतदुक्तं
भवति— यदा तु पुत्रो बान्धवो वा विरुद्धो भवति तदा
युक्तिभिः संतोषः कार्यः । तथा च रैभ्यः— ‘ पुत्रो वा
बान्धवो वाऽपि विरुद्धो जायते यदा । तदा संतोषयुक्तस्तु
सत्कार्यो भूतिमिच्छता ॥ ’ । नीवाटी.

साधुषूपचर्यमाणेषु विकृतिभजनं स्वहस्ताङ्गारा-
कर्षणमिव ॥

अथ साधूनां सुचाराणां यो विकृतिं करोति तस्य
यद्भवति तदाह— साधुष्विति । साधुषु लोकेषु उपचर्य-
माणेषु उपकारं क्रियमाणेषु यद्विकृतिभजनं विरुद्धं क्रियते
तत् किंविशिष्टमिव ? स्वहस्ताङ्गाराकर्षणमिव स्वहस्तेन
तावदङ्गाराणां कर्षणं क्रियते । तथा च भागुरिः—
साधूनां विनयाढ्यानां विरुद्धानि करोति यः । स करोति
न संदेहः स्वहस्तेनाग्निकर्षणम् ॥ ’ । नीवाटी.

शुद्धाशुद्धापत्यकारणानि

क्षेत्रबीजयोर्वैकृत्यमपत्यानि विकारयति ॥

अथ मातृपितृभ्यामशुद्धाभ्यामपत्यानि यादृक्षाणि
भवन्ति तदाह— क्षेत्रेति । तथा च— ‘ यथा पुनः

समाचष्टे मातुः शीलं स्वकैर्गुणैः । तथा स्वादु जलं लोके
तुः (?) ख्यातिं शुभाशुभम् ॥ ’ । क्षेत्रं माता, बीजं पिता,
ताभ्यां यदैकृत्यं अकुलीनता स्यात् अपत्यानि तद्विकारयति
विकृतिं नयति । अपत्यानां चेष्टितेन मातृपितृभ्याम-
कुलीनता ज्ञायते । तथा च गर्गः— ‘ परभूतान्यपत्यानि
तानि स्थुर्यौवने स्थिते । तानि बुद्धिं वदन्ति स्म पितृ-
मातृसमुद्भवाम् ॥ ’ । नीवाटी.

कुलविशुद्धिरभयतः प्रीतिर्मनःप्रसादोऽनुपहत-
कालसमयश्च श्रीसरस्वत्यावाहनमन्त्रपूतपरमान्नोप-
योगश्च पुरुषोत्तममवतारयन्ति ॥

अथ पुरुषोत्तमस्य यथोत्पत्तिर्भवति तदाह— कुल-
विशुद्धिरिति । एते ये पदाङ्काः प्रोक्तास्तैर्यथोदितं तेना-
नुष्ठितेन गर्भाधानेन गर्भग्रहणसमये पुरुषोत्तमं पुरुषप्रधानं
अवतारयन्ति जनयन्ति । कथम् ? तावत् कुलविशुद्धिः
मातृपितृसमुद्भवा । ततश्च ताभ्यामुभयतः प्रीतिः परस्परं
स्नेहः । ततश्च मनःप्रसादः एकचित्तता । ततश्चानुपहत-
कालसमयश्च निरुपहतवेला धूलिकादिभिर्दोषैः । तथा
श्रीसरस्वत्यावाहनमन्त्रपूतपरमान्नोपयोगश्च श्रीः लक्ष्मीः,
सरस्वती भारती, द्वाभ्यामपि ये मन्त्रास्तैरभिमन्त्र्य पूतं
पवित्रीकृतं परमं उत्कृष्टं अन्नं तस्योपयोगः भक्षणम् ।
तेन यत् समयसुरसेन (?) यो गर्भो भवति स
पुरुषोत्तमो भवतीति । तथा च शुक्रः— ‘ बीजे योनौ
तथाऽऽहारे यस्य नो विकृतिर्भवेत् । तथा मैथुनसंपर्के
श्रेष्ठः संजायते पुमान् ॥ ’ । नीवाटी.

गर्भशर्मजन्मकर्मापत्येषु देहलाभात्मलाभयोः
कारणं परमम् ॥

अथापत्येषु लाभालाभद्वयमाह— गर्भेति । अपत्येषु
कर्मरूपेषु एतद्यथासंभावेन देहलाभात्मलाभयोः कारण-
मस्ति । कस्य कस्य किम् ? देहस्य तावद्गर्भशर्म । यदि
माताऽपत्येन शर्मवती तदाऽपत्यस्यापि देहं शरीरं पुष्ट-
मारोग्यं भवति । यदि जन्मकर्म जन्मविद्यानन्दशुभं भवति
शुभग्रहनिरीक्षितो भवति तदाऽऽत्मलाभः जीवितलाभ
इत्यर्थः । तदपत्यमुत्तममुत्कृष्टं कारणमिति । तथा च गुरुः—

‘गर्भस्थानामपत्यानां यदि सौख्यं प्रजायते । तद्भवेद्धि-
शुभो देहो जीवितव्यं च जन्मनि ॥’ । नीवाटी.

दुष्कृतलक्षणानि

शुष्कद्रयाममुखता वाक्स्तम्भः स्वेदो विजृम्भण-
मतिमात्रं वेपथुः प्रस्वलनमास्यप्रेक्षणमावेगः
कर्मणि भूमौ वाऽनवस्थानमिति दुष्कृतं कृतवतः
करिष्यतो वा लिङ्गानि ॥

अथ पापाचारस्य सभायां गतस्य लक्षणमाह—
शुष्केति । दुष्कृतं पापं कृतवतः पुरुषस्य करिष्यतो वा
सभां नीतस्यैतानि पूर्वोक्तानि लिङ्गानि चिह्नानि भवन्ति ।
तैस्वलक्षयेत्पापाचारोऽयम् । कानि कानि लिङ्गानि ?
शुष्कस्तावद्भूत्वा कृष्णमुखो भवति । तथा वाक्स्तम्भः
वक्तुं न शक्नोति । तथा प्रस्वेदः प्रस्विद्यति । तथा
विजृम्भणं मुखप्रसरणं मुहुर्मुहुः करोति । तथाऽतिमात्रं
वेपथुः अतिशयेन कम्पनम् । तथा प्रस्वलनं प्रस्वलन-
युक्तैः पदैः समागच्छति । तथाऽऽस्यप्रेक्षणं अन्यथा
वाऽन्यथा वर्तते । तथा आवेगः कर्मणि कृत्ये
यामाह (?) । तथा भूमौ अनवस्थानं एकस्मिन् स्थाने
न तिष्ठतीति । तथा च शुक्रः— ‘आयाति स्खलितैः
पदैः सभायां पापकर्मकृत् । प्रस्वेदनेन संयुक्तो अधोदृष्टिः
सुर्मनाः (?) ॥’ । नीवाटी.

अपरीक्षितानि स्थानवाहनतीर्थमार्गभोग्यादीनि

भजनीयानि स्वीकार्याणि वा

‘आत्मरक्षायां कदाचिदपि न प्रमाद्येत ॥
नाऽऽप्ताशोधितपरस्थानमुपेयात् ॥
नाऽऽप्तजनैरनारूढं वाहनमध्यासीत् ॥

(१) नीवा. २५।७२, ८१-८७, १०९-१११.

न स्वैरपरीक्षितं तीर्थं सार्थं तपस्विनं वाऽभि-
गच्छेत् ॥

न याष्टिकैरविविक्तं मार्गं भजेत् ॥

न विषापहारौषधमणीन् क्षणमप्यपासीत् ॥

मन्त्रिभिषग्नैमित्तिकरहितः कदाचिदपि न
प्रतिष्ठेत् ॥

वह्नावन्यचक्षुषि च भोग्यमुपभोग्यं च परीक्षेत ॥

अपरीक्षितमशोधितं च राजकुले न किञ्चि-
त्प्रवेशयेन्निष्कासयेद्वा ॥

भ्रूयते हि स्त्रीवेषधारी कुन्तलनरेन्द्रप्रयुक्तो
गूढपुरुषः कर्णनिहितेनासिपत्रेण पल्लवनरेन्द्रं हय-
पतिश्च मेषविषाणनिहितेन विषेण कुशस्थलेश्वरं
जघानेति ॥

सर्वत्राविश्वासे नास्ति काचित् क्रिया ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

पत्नीतो राजरक्षा

‘शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन

विदूरथं वै महिषी जघान ।

विषप्रदिग्धेन च नुपुरेण

देवी विरक्ता किल काशिराजम् ॥

चारभेदे शस्त्रग्रहणम्

‘तत्र शस्त्राणि धार्याणि चाराणां भेदशङ्कया ॥

तत्र सर्वदा ।

नीम. ४२

(१) ममु. ७।१५३.

(२) नीम. ४२.

राजपुत्ररक्षणम्

महाभारतम्

रक्षणं राजपुत्रस्य विविधोपायैः

नैव खैरिभिर्वाऽपि प्रस्यते पुत्रवान्पुत्रः ।
तस्माद्राजा सदा पुत्रं संरक्षेच्छिक्षयेत् च ॥
अमात्यैरात्मसदृशै राजपुत्रस्य रक्षणम् ।
चारैश्च विविधोपायैः प्रविधेयं पृथग्विधैः ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

गर्भप्रश्रुति पुत्रसंस्काराः

काष्ठमिव हि घुणजग्धं राजकुलमविनीतपुत्र-
मभियुक्तमात्रं भव्येत । तस्मादतुमत्यां महिष्या-
मृत्विजश्चरुमेन्द्राबार्हस्पत्यं निर्वपेयुः । आपन्न-
सत्त्वायां कौमारभृत्यो गर्भभर्मणि प्रजने च
वियतेत । प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः
कुर्यात् । समर्थं तद्विदो विनयेयुः ॥

यथा वस्त्रिचर्वितं दारु स्पृष्टमात्रमकृतभञ्जनयत्नमपि
भग्नं भवति, तथा शास्त्रसदाचारशिक्षितकुमारं राजकुलं
परेण जिगीषितमात्रं अप्रयुक्तविक्रममपि परिध्वस्तं
भवतीत्याह— काष्ठमिवेत्यादि । पुत्रगुणवत्त्वाय दृष्टा-
दृष्टार्थाः प्रयत्ना गर्भाधानप्राक्कालात् प्रभृति आस्थेया
इत्याह— तस्मादित्यादि । ऋतुमत्यां ऋतुः आर्तवदर्शना-
दिषोडशनिशात्मकः कालो गर्भाधानयोग्यः, तद्वत्याम् ।
मेन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेयुः इन्द्राबृहस्पतिद्वन्द्वदेवताकं
हविः साधयेयुः हविर्द्रव्यकमिष्टिविशेषं कुर्युरित्यर्थः ।
तत्रेन्द्रप्रीणनमैश्वर्यप्रतापाद्यर्थं बृहस्पतिप्रीणनं बुद्धिविद्या-
द्यर्थं बोद्धव्यम् । आपन्नसत्त्वायां जातगर्भायां कौमारभृत्यः
शिशुवैद्यः गर्भभर्मणि गर्भपोषणे प्रजने प्रसवे वियतेत
विशिष्य यत्नं कुर्यात् । प्रजातायाः प्रसूतायाः । समर्थं

(१) राक. १००; राप्र. ३१६ येत (यत).

(२) कौ. १।१७.

विनयेयुः ग्रहणधारणपटुं विद्यासु शिक्षयेयुः । के ? तद्विदः
शिक्षणज्ञाः । श्रीमूला-

पितृद्रोहनिवृत्त्युपायः

सन्निणामेकश्चैनं मृगयाद्युतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभ-
येत्— पितरि विक्रम्य राज्यं गृहाणेति । तदन्यः
सत्री प्रतिषेधयेदित्याम्भीयाः ॥

विनीतस्य कुमारस्य पितृद्रोहनिवृत्त्युपायं आम्भाचार्या-
नुयायिमतेनाऽऽह— सन्निणामित्यादि । मृगयाद्युतमद्य-
स्त्रीभिः प्रलोभनसाधनैः प्रलोभयेत् प्रलोभ्योपदिशेत् ।
अन्यः प्रलोभकादपरः । श्रीमूला-

महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटल्यः । नवं हि
द्रव्यं येन येनार्थजातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति,
एवमयं नवबुद्धिर्यद्युच्येत तत्तच्छास्त्रोपदेश-
मिवाभिजानाति । तस्माद्धर्ममर्थं चास्योपदिशे-
न्नाधर्ममनर्थं च ॥

तत् दूषयति— महेति । अबुद्धबोधनं महादोषं
अज्ञातस्य पितृद्रोहरूपस्य पापकर्मण उपदेशः परमानर्थः ।
नवमिति । हिशब्दो दृष्टान्ते । यथा नवं द्रव्यं मृद्भाण्डा-
दिकं येन येन अर्थजातेन जलवृतादिना उपदिह्यते लिप्यते
तत्तत् आचूषति आपिब्रति अन्तर्गृह्णाति, एवं अनेन
प्रकारेण नवबुद्धिः सदसद्व्यवहाराप्रविष्टबुद्धिः अयं राजपुत्रः
यद्यत् उच्येत तत्तत् सर्वं शास्त्रोपदेशमिव अभिजा-
नाति हृदये निवेशयति । तस्मादिति । तस्मात् यथोक्तात्
कारणात् अस्य धर्मं अर्थं च उपदिशेत्, अधर्मं पितृ-
द्रोहादिं अनर्थं मृगयाद्युतपानादिकं च नोपदिशेत् ।

श्रीमूला-

सन्निणस्त्वेनं तव स्म इति वदन्तः पालयेयुः ।
यौवनोत्सेकात् परस्त्रीषु मनः कुर्वाणमायाव्यञ्ज-
नाभिः स्त्रीभिरमेध्याभिः शून्यागारेषु रात्राबुद्धे-
जयेयुः । मद्यकामं योगपानेनोद्वेजयेयुः । द्यूतकामं
कापटिकैः पुरुषैरुद्वेजयेयुः । मृगयाकामं प्रतिरोध-
कव्यञ्जनैस्त्रासेयुः । पितरि विक्रमबुद्धिं तथेत्य-

सुप्रविश्य भेदयेयुः- अप्रार्थनीयो राजा, विपन्ने घातः, संपन्ने नरकपातः, संक्रोशः प्रजाभिरेकलोष्टवधश्चेति ॥

यदि स्वत एव राजपुत्रः परस्त्रीमद्यादिषु कामनां कुर्यात् तदा तन्निवारणार्थं सन्निगस्तमुपासीरन्नित्याह- सन्निग इत्यादि । तव स्म इति वदन्तः त्वत्सेवका वयमिति विश्वासयन्तः पालयेयुः परस्त्रीमद्यादिप्रवृत्तेर्वारयेयुरित्यर्थः । पालनप्रकारानाह- यौवनेत्यादि । यौवनेत्सेकात् यौवनमदात् । आर्याग्यञ्जनाभिः अंभिजातस्त्रीवेषधारिणीभिः अमेध्याभिः स्वभावादशुचिभिः स्त्रीभिः करणैः उद्वेजयेयुः जुगुप्सयेयुः, परस्त्रीरतादित्यर्थम् । योगपानेन विरसद्रव्ययुक्तेन मयेन । कापटिकैः छलदेवनदक्षैः । प्रतिरोधक्यञ्जनैः चौरवैः । विक्रमबुद्धि विक्रमे विक्रम्य हनने बुद्धिर्यस्य तं तथेत्यनुप्रविश्य भेदयेयुः तथा कुर्म इति बाहुमात्रेण तच्छन्दानुवृत्त्या ततो निवर्तयेयुः । अप्रार्थनीय इत्यादिनिवर्तनार्थमुपदेशः । राजा अप्रार्थनीयः, अर्थयितुं एषितुं योग्यः अर्थनीयः एष्टव्यः, तद्विपरीतः प्रार्थनीयः अनेष्टव्यः, द्वेष्य इति यावत् । प्रशब्दस्येह प्रसरतीत्यादाविव धात्वर्थविपरीतद्योतकत्वात् प्रार्थनीयो न भवतीत्यप्रार्थनीयः अद्वेष्य इत्यर्थः । विपन्ने घातः पितृवधसमुद्यमे विफलिते सति तव वधो भवेत्, संपन्ने नरकपातः फलिते सति पितृवधपातकिनस्ते नरके पतनम्, संक्रोशः लोकनिन्दा, प्रजाभिः एकलोष्टवधश्च प्रजाभिः समुदिताभिः कर्त्रीभिः एकैकमूलखण्डप्रक्षेपेण घातश्च तव भवेत् । श्रीमूला.

विरागं प्रियमेकपुत्रं वा बध्नीयात् । बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं वा प्रेषयेद्यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा न भवेत् । आत्मसंपन्नं सैनापत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत् ॥

एवं कृतेऽपि यः पितरि निःस्नेह एव पितुः प्रिय एकश्च पुत्रो भवेत्, तदा तं बध्नीयादित्याह- विरागमित्यादि । बहुपुत्रश्चेत् राजा यथोक्तं पुत्रं कर्शयेदित्यभिप्रायेणाऽऽह- बहुपुत्र इत्यादि । प्रत्यन्तं म्लेच्छदेशम् । अन्यविषयं वा अन्यदेशं वा । यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा

न भवेत् यस्मिन् देशे गर्भः अन्नं राजपुत्रोचितं पण्यं तादृशं वसनादिकमापणलभ्यं योग्यवस्तु डिम्बः राजपुत्रनिमित्तः प्रकृतीनां विप्रवश्च न स्यात् । गर्भ इत्यस्य स्थाने गर्व इत्यपि पाठः । तदा त्वर्थः स्फुट एव । गुणसंपन्नपुत्रविषये त्वाह- आत्मसंपन्नमित्यादि । श्रीमूला. पुत्रविशेषाः

बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । शिष्यमाणो धर्मार्थानुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् । उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहार्यबुद्धिः । अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः ॥

पुत्रं विभजते- बुद्धिमानित्यादि । पुत्रविशेषाः पुत्रभेदाः । उपदिश्यमानधर्मार्थज्ञानानुष्ठाननिष्ठो बुद्धिमान्, तज्ज्ञानमात्रवांस्तदनुष्ठानविमुख आहार्यबुद्धिः, नित्यप्रमादी धर्मार्थद्वेषणशीलश्च दुर्बुद्धिरिति त्रयाणां लक्षणमाह- शिष्यमाण इत्यादि । श्रीमूला.

अवरुद्धराजपुत्रवृत्तम्

राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिरसदृशे कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत, अन्यत्र प्राणाबाधकप्रकृतिकोपपातकेभ्यः । पुण्यकर्मणि नियुक्तः पुरुषमधिष्ठातारं याचेत । पुरुषाधिष्ठितश्च सविशेषमादेशमनुतिष्ठेत् । अभिरूपं च कर्मफलमौपायनिकं च लाभं पितुरुपनाययेत् ॥

आत्मसंपन्नः राजपुत्रः सैनापत्यादौ स्थाप्य इत्युक्तं प्राक् । तत्राऽऽत्मसंपन्नेष्वनेकेष्वेकश्चेत् सैनापतिर्युवराजो वा क्रियेत तदाऽन्यो राजपुत्रो विजिगीषुः संपन्न इति तस्य वृत्तमभिधानीयमिति संबन्धः । अवरुद्धो राजपुत्रः क्लेशनिर्वर्त्यदेहयात्रः स्वानुरूपे कर्मणि पित्रा चोदितो यथापितृनियोगं कर्मानुतिष्ठेत्, तच्चेत् कर्म स्वप्राणसंशयकरं प्रकृतिकोपनं पातकजनकं वा न भवेदित्याह- राजपुत्र इत्यादि । अनुष्ठानप्रकारमाह- पुण्येत्यादि । अधिष्ठातारं पुरुषं याचेत कर्मनेतारं कमपि स्वाधश्चरपुरुषं पितृसकाशात् याचित्वा लभेत । आदेशं पितृनियोगम् । सविशेषमनुतिष्ठेत् विशेषो गुणवत्ता तनुक्तं यथा भवति

तथा चरेत् । अभिरूपं द्रव्यं प्रशस्तं कर्मफलं स्वकर्मो-
त्पादितं धान्यादिकं औपायनिकं लाभं च कर्षकादिभ्य
उपायनात्मना लब्धं द्रव्यं च पितृरूपनाययेत् पितुः
सकाशं प्रापयेत् तत्परितोषार्थम्, न तु स्वयमुपयुञ्जीत ।
श्रीमूला.

तथाप्यतुल्यन्तमन्यस्मिन् पुत्रे दारेषु वा
स्निह्यन्तमरण्यायाऽऽपृच्छेत । बन्धवधभयाद्वा
यः सामन्तो न्यायवृत्तिधार्मिकः सत्यवागविसंवा-
दकः प्रतिग्रहीता मानयिता चाभिपन्नानां तमा-
श्रयेत् । तत्रस्थः कोशदण्डसंपन्नः प्रवीरपुरुषकन्या-
संबन्धमतवीसंबन्धं कृत्यपक्षोपग्रहं वा कुर्यात् ॥

तथापि अतुल्यन्तं कर्मफलमोपनायनेनाप्यात्मनि
तुष्टिमकुर्वन्तं पितरम् । दारेषु स्वमातृव्यतिरिक्तायां
पत्न्याम् । अरण्याय आपृच्छेत 'तपसे वनं गन्तुं
मेऽनुज्ञां देहि' इत्यर्थयेत् । यथोक्तापृच्छादैर्यप्रकाशने-
ऽप्यार्जवमप्रतिपद्यमाने पितरि आत्मबन्धनहननशङ्कायां
वा जातायां तं गत्यन्तराभावादभिद्रोषेण गुणवत्सामन्त-
साहाय्यसंपादने वियतेतेत्याह- बन्धवधभयादित्यादि ।
अविसंवादकः अविप्रलम्भकः । अभिपन्नानां प्रतिग्रहीता
मानयिता च शरणागतानां स्वीकर्ता सत्कर्ता च । तं
सामन्तमाश्रित्य तिष्ठन् कोशदण्डाभ्यां स्वाजिताभ्यां युक्तो
भूत्वा प्रकृष्टवीरपुरुषकन्यकायाः परिणयं स्वपितृजनपदा-
टविकसख्यं स्वपितृकृत्यवर्गस्वीकरणं च सहायोपचयार्थं
कुर्यादित्याह- तत्रस्थ इत्यादि । अटवीसंबन्धमित्यटवी-
शब्दस्तात्स्थ्यादाटविके वर्तते । श्रीमूला.

एकचरः सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकर-
कर्मान्तानाजीवेत् । पाषण्डसंधद्रव्यमश्रोत्रिय-
भोग्यं देशद्रव्यमाढ्यविधवाद्रव्यं वा गूढमनुप्र-
विश्य सार्थयानपात्राणि च मदनरसयोगेनाति-
संधायावहरेत् । पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् ।
मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत । कारुशिल्पि-
कुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपाषण्डच्छद्मभिर्वा
नष्टरूपस्तब्धजनसखश्छिद्रे प्रविश्य राज्ञः शस्त्र-
रसाभ्यां प्रहृत्य ब्रूयात्- अहमसौ कुमारः, सह-

भोग्यमिदं राज्यमेको नार्हति भोक्तुम्, तत्र ये
कामयन्ते भर्तुं तानहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोप-
स्थास्य इति । इत्यवरुद्धवृत्तम् ॥

असहायविषय आह- एकचर इति । एकचरः
एकाकी अलब्धकोशदण्डादिसहायः सुवर्णपाकमणिरागहेम-
रूप्यपण्याकरकर्मान्तान् सुवर्णपाकं पुटपाकेन लोहादेः
सुवर्णत्वापादनकर्म, रसतन्त्रप्रयोगमिति यावत्, मणिराग-
हेमरूप्यपण्यानि वज्रवैदूर्यमौक्तिकादिर्मणिः लाक्षादिरञ्जन-
द्रव्यं रागः हेम स्वर्णं रूप्यं रजतं इत्येतद्रूपाणि पण्यानि
विक्रेयपदार्थान्, आकरकर्मान्तं रत्नादिखनिव्यापारं च
आजीवेत् उपजीवेत् । एष कोशार्जनेऽभ्युपायः । उपाया-
न्तरमाह- पाषण्डेति । पाषण्डसंधद्रव्यं पाषण्डैः स्वसंधार्थं
संगृह्य स्थापितं धनम्, अश्रोत्रियभोग्यं देशद्रव्यं छान्दस-
ब्राह्मणभोग्यातिरिक्तं देश्यजनसमुदायद्रव्यम् । देवद्रव्य-
मित्यपि पाठः । आढ्यविधवाद्रव्यं वा आढ्याः समृद्धधनाः
या विधवास्तासां द्रव्यं वा गूढं द्रव्यापजिहीर्षागुप्तिपूर्वं
अनुप्रविश्य अनुकूलाचरणेन वशयित्वा, अर्थात् पाषण्डा-
दीन्, अवहरेत् । किंच, सार्थयानपात्राणि सार्थस्य वणिक्-
संधस्य यानपात्राणि पोतान् पण्ययुक्तान् मदनरसयोगेन
मदकररसदानोपायेन अतिसंधाय वञ्चयित्वा, अर्थात् वणि-
क्संधम्, अवहरेत् । पारग्रामिकमिति । अथवा पारग्रामिकं
योगं 'विजिगीषुः परग्राममवाप्तुकामः' इत्यादिना दुर्ग-
लम्भोपायाधिकरणे वक्ष्यमाणं उपायं आतिष्ठेत् आद्रियेत् ।
अथवा मातुः परिजनोपग्रहेण सेवकजनानुकूलनेन चेष्टेत
वियतेत स्ववृद्धयर्थम् । अथवा कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्स-
कवाग्जीवनपाषण्डच्छद्मभिः कारवः तक्षायस्काराः शिल्पिनः
चित्रकारादयः कुशीलवाः गायनाः चिकित्सकाः वैद्याः
वाग्जीवनाः पुरावृत्तकथनोपजीविनः पाषण्डाः क्षपणक-
बौद्धभिक्षुप्रभृतयो वेदवाद्याः तद्वैः सह नष्टरूपः लज्जस्व-
रूपः तद्गञ्जनसखः कार्वादिवेषपुरुषतुल्यः राज्ञः पितुः छिद्रे
अपकारस्थाने प्रविश्य शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य राजानं हत्वा
ब्रूयात्, अर्थात् सचिवादीन् । अहमित्यादिवचन-
प्रकारः । कुमारः राजपुत्रः । सहभोग्यं सहसायनिर्वैश्यं
सहसायशासनीयं वा । भर्तुं अमात्यादिपदेऽप्यधिकर्तुम् ॥

तान् भर्तुकामान् । द्विगुणेन मत्पितृदत्तात् द्विरावृत्तेन ।
उपस्थास्ये पूजयिष्यामि । इत्यवरुद्धवृत्तं वर्णितमिति
शेषः । श्रीमूला.

अवरुद्धं पुत्रादिं प्रति वृत्तिः

अवरुद्धं तु मुख्यपुत्रापसर्पाः प्रतिपाद्याऽऽन-
येयुः, माता वा प्रतिगृहीता । त्यक्तं गूढपुरुषाः
शस्त्रसाभ्यां हन्युः । अत्यक्तं तुल्यशीलाभिः
स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसज्य राजपुत्र-
गृहाऽऽनयेयुः ॥

मुख्यपुत्रापसर्पाः मुख्यानाममात्यादीनां ये पुत्राः
तद्रूपा अपसर्पाः चाराः प्रतिगृहीता माता वा राजपूजिता
स्वमाता वा अवरुद्धं राजपुत्रं प्रतिपाद्य 'पिता ते यौवराज्यं
दद्यात् त्वं चेत् तदनुकूलवृत्तिः' इति भाषया पितृहित-
वृत्तिमभ्युपगमय आनयेयुः पितुरन्तिकम् । कथंचिदपि
विधेयतानासादनात् पित्रा परित्यक्तं राजपुत्रं आयुध-
विषप्रयोगाभ्यां गूढपुरुषा हन्युः, अविधेयत्वेऽप्येकपुत्रत्वा-
दपत्यस्नेहात् वा अपरित्यक्तं तं समानस्वभावाभिः
स्त्रीभिः मद्येन खेटनेन वा प्रसक्तिं कारयित्वा बद्ध्वा
रात्रौ राजान्तिकं प्रापयेयुरित्याह- त्यक्तमित्यादि ।

श्रीमूला.

उपस्थितं च राज्येन मदूर्ध्वमिति सान्त्वयेत् ।

एकस्थमथ संरुन्ध्यात्पुत्रवान् वा प्रवासयेत् ॥

उपस्थितं तथा प्राप्तं अवरुद्धं अर्थात् धार्मिकं
राज्येन मदूर्ध्वमिति सान्त्वयेत् 'राज्यमिदं मनुत्तरकाले
त्वदीयं भविष्यति' इति राज्येन निमित्तेनानुनयेत् । अथ
एकस्थं अश्रातृकं पुत्रं अर्थादधार्मिकं सन्तं संरुन्ध्यात्
कारागृहे निवेशयेत् । पुत्रवान् वा प्रवासयेत् बहुपुत्र-
सन्नावपक्षे अधार्मिकं पुत्रं हन्यादित्यर्थः । श्रीमूला.

मनुः

राजपुत्ररक्षणचिन्ता कर्तव्या

'कुमाराणां च रक्षणम् (चिन्तयेत्) ॥

(१) मस्म. ७।१५२; राक. १०६; रा. ८ (=);
यमा. ४१०; राप्र. १५९, ३१७; नीम. २८.

ध. को. १२७

(१) कुमारानां राजपुत्राणां रक्षणम् । तव वय-
मित्येवमादिभिर्धर्ममर्थं च ते ग्राहयितव्याः । नवं हि द्रव्यं
येनार्थंजातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति । एवमसंस्कृतबुद्धयो
यद्यदुच्यते तत्तत्प्रथमं गृह्णन्ति । यद्यसद्भिः संसृज्यन्ते
तदा तत्त्वभावस्तेषां प्राप्नोति । ते च दुःसंस्कारोप-
दिग्धा न शक्यन्ते व्यसनेभ्यो निवर्तयितुम् । उक्तं
च- 'नीलीरक्ते वाससिं कुङ्कुमाङ्गरागो दुराधेयः' ।
तस्मात्ते नित्यमनुशासनीयाः । तत्रापि ये गुणवन्तस्तान्
वर्धयेत् । इतरानीषत् संविभजेत् । ज्येष्ठं महागुणममत्सरं
यौवराज्येऽभिषिञ्चेत् । एवं राजपुत्ररक्षणे नित्यं यत्नवता
भवितव्यम् । मेधा.

(२) कुमारानां च पुत्राणां अविनयनिवर्तनं नीचोप-
संग्रहफलं चिन्तयेत् । गोरा.

(३) कुमारानां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं
रक्षणं चिन्तयेत् । ममु.

(४) रक्षणं यौवराज्ये स्थापयितुं विनयाधानरीति-
शिक्षाद्यम् । मच.

बृहत्पराशरः

कुमाररक्षणे यत्नः कर्तव्यः

'महायत्नः कुमारानामन्तःपुरस्य रक्षणे ॥

मत्स्यपुराणम्

राजपुत्ररक्षणस्य शास्त्रशिक्षा व्यायामः इन्द्रियदमनविनयः

अधिकारनियोजनं चाङ्गानि, अविनीतस्य बन्धनम्

'राजन् पुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।

आचार्यश्चात्र कर्तव्यो नित्ययुक्तश्च रक्षिभिः ॥

(१) वृषसं. १२।१३.

(२) मत्स्य. २२०।१; विघ. २।६।१२-३ राजन्
पु (राजपु) उत्तरार्धे (आचार्यश्चास्य कर्तव्यं नित्यं युक्त्यैव
रक्षणम् ॥); अग्नि. २२५।१ राजन् पु (राजपु) पू. ;
राक. ९९ राजन् पु (राजपु) क्षात्र (इत्थापि) युक्त्यैव
(युक्त्यैव); राप्र. ३१५ उत्तरार्धे राकवत्.

‘धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत् ।
 रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ॥
 शिल्पानि शिक्षयेच्चैनं नाऽऽप्तैर्मिथ्याप्रियं वदेत् ।
 शरीररक्षाय्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ॥
 ‘न चास्य सङ्गो दातव्यः कुट्टलुब्धभावमानितैः ।
 तथा च विनयेदेनं यथा यौवनगोचरे ॥
 यौवनगः यौवनप्राप्तः । मुखे आदौ । राक. १००
 ‘इन्द्रियैर्नापकृष्येत सतां मार्गात्सुदुर्गमात् ।
 गुणाधानमशक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ॥
 ‘बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्तदेशे सुखान्वितम् ।
 अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥

गुप्तदेशो इत्यनेन दुष्टप्रवेशनिषेधः । शुभान्वितमित्यनेन
 शारीरदुःखनिषेधः । अवश्यापेक्षितस्नानभोजनवस्त्र-
 ताम्बूलादिदानं बोध्यते । सुखान्वित इति पाठे देश-
 विशेषणं तत् । राप्र. ३१५-३१६

(१) मत्स्य. २२०।२; विद्य. २।६५।३-४ धर्म-
 कामार्थशास्त्राणि (धर्मार्थकाममोक्षाणां) रथे च (रथेऽथे);
 अग्नि. २२५।१ पू.; राक. ९९ शास्त्राणि (घज्ञाणि);
 राप्र. ३१५.

(२) मत्स्य. २२०।३; विद्य. २।६५।४-५ चैनं ना
 (चैवमा) वदेत् (वदैः); अग्नि. २२५।२ चैनं ना
 (चैवमा) वदेत् (वदैः); राक. ९९ चैनं ना (चैवमा);
 राप्र. ३१५.

(३) मत्स्य. २२०।४; विद्य. २।६५।५-६ लुब्धवा
 (लुब्धवि) यौवनगोचरे (यौवनगं मुखे); अग्नि. २२५।३
 विषवत्, पू.; राक. ९९ कुट्ट (कुट्ट) गोचरे (गो मुखे);
 राप्र. ३१५ गोचरे (गो मुखे).

(४) मत्स्य. २२०।५; विद्य. २।६५।६-७ इन्द्रियै-
 र्नाप (विषयैर्वैनं) धानम (धानं न); अग्नि. २२५।३
 (अशक्यं तु गुणाधानं कर्तुं तं बन्धयेत्सुखेः ॥) उक्त.; राक.
 ९९ कर्तुं (कर्तुः); राप्र. ३१५.

(५) मत्स्य. २२०।६; विद्य. २।६५।७-८; राक.
 ९९-१००; राप्र. ३१५-३१६ सुखा (शुभा)
 ‘सुखान्विते’ इत्यपि पाठः.

‘अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।
 आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणाथ महत्स्वपि ॥

कालिकापुराणम्

राजपुत्रे गुणाधानं राजपुत्रस्य महिम्नाश्च संशोधनं च कर्तव्यम्
 ‘यैर्गुणैर्योजितश्चाऽऽत्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ।
 नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ॥
 ‘स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चितम् ।
 निर्विकाराय सततं वृद्धाश्च परियोजयेत् ॥
 तस्मात्कुमारं महिषीमुपधाभिर्मनोहरैः ।
 शोधयित्वा नियुज्जीत यौवराज्यावरोधयोः ॥
 अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ।
 भूपुत्रस्य भार्याया बहिःसारे तथैव च ॥
 अयं विशेषः संक्षेपान्त्रपधर्मो मयोदितः ।
 पुत्राणां गुणविन्यासे भार्याणामपि भूपते ॥

कामन्दकीयनीतिसारः

राज्ञः आत्मरक्षणं कर्तव्यम्

‘प्रजात्मश्रेयसे राजा कुर्वीताऽऽत्मजरक्षणम् ।
 लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥

(१) इदानीमाम्बन्तरराज्योपघातप्रतिविधानमस्मिन्
 सग्रे प्रकरणद्वयेनोच्यते । तत्र स्वशरीरोपघातः स्वभ्यः
 पुत्रदारमन्यादिभ्यः परेभ्यश्च सामन्तादविकेभ्यः । तत्र
 ‘कर्कटकसधर्माणो राजपुत्रा जनकभक्षाः’ (कौ. १।१७)
 इति तेषामेव तावत् रक्षणमुच्यतेऽष्टभिः श्लोकैः — प्रजे-
 त्यादि । लोलुभ्यमानाः अत्यर्थं गर्ध(?) गृध्य)मानाः ।

(१) मत्स्य. २२०।७; विद्य. २।६५।८-९; अग्नि.
 २२५।४ पू.; राक. १०० मेणाथ (मेण च); राप्र. ३१६
 राकवत्.

(२) कालिका. ८७।१२३-१२४.

(३) कालिका. ८७।१२७-१२९.

(४) कानी. ७।१; राप्र. ७६ लोलुभ्य (लोलुभ्य)
 रक्षिताः (लक्षिताः) नीतौ इत्युक्तम्; नीमः ४८ प्रजात्म
 (प्रजार्थं).

अरक्षिताः इति असंरक्षिताः । दूरक्षिताश्च हन्युरिति सामर्थ्यसिद्धम् । जम.

(२) कण्टकशोधनशेषमेवाऽऽत्मजरक्षणमभिधीयते । अरक्षिताः पुत्राः कण्टकीभवन्ति पितुः प्रजानां चेति दर्शयन्नाह— प्रजेति । प्रजात्मश्रेयसे प्रजानामात्मनश्च श्रेयसे रक्षार्थं राजा विजिगीषुः कुर्वीत आत्मजानां पुत्राणां रक्षणम् । कुतस्तद्रक्षणमिति लोलुभ्यमानाः लोभं गच्छन्तः अयेषु तदर्थं हन्युरेन विजिगीषुं अरक्षिता इति । उनि.

अविनीतराजपुत्रेषु राज्यनाशः

राजपुत्रा मदीन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ।

भ्रातरं वाऽपि निघ्नन्ति पितरं वाऽभिमानिनः ॥

(१) तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयन्नाह— राजपुत्रा इत्यादि । निरङ्कुशाः अनियमिताः । जम.

(२) यौवनादिमदीन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः भ्रातरं राज्ययोग्यं निघ्नन्ति पितरं वा अहमेव राज्याहं इति अभिमानसंभावनया युक्ता इति । उनि.

राजपुत्रैर्मदीन्मत्तैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ।

दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रात-

मिवाऽऽमिषम् ॥

(१) प्रार्थ्यमानमितस्ततः सर्वोपायैः प्रार्थ्यमानम् । जम.

(२) मदीन्मत्तैः अभितो जातोन्मादैः प्रार्थ्यमानं अभिलष्यमाणं इतस्ततः सर्वतः अभियोगात् दुःखेन क्लेशेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमामिषमिव । उनि.

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथंचित्प्राप्नुवन्ति ते ।

सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयम् ॥

(१) नारक्षिताः । राजा सुष्ठु रक्षणीयाः, अन्यथा स्ववधाय कृत्योत्थापनया यतन्ते इति । जम.

(१) कानी. ७।२ ; नीम. ४८ मदीन्मत्ता (मदीद्धूता) वाऽपि (चाभि) वाऽभि (चाभि).

(२) कानी. ७।३ ; नीम. ४८ दीन्मत्तैः (दीद्धूतैः).

(३) कानी. ७।४ ; नीम. ४८.

(२) सिंहशावा इव घ्नन्ति विनाशयन्ति रक्षितारं पितरं असंशयम् । उनि.

विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥

(१) तद्रक्षणोपायमाह— विनयोपग्रहानित्यादि । विनयेनोपग्रहो येषामिति विग्रहः । आदावेव विनयेनोप-गृह्णीयादित्यर्थः । अन्यथा अविनीतकुमारं राजकुलं अस्वामिप्रकृतिसंपन्नं पराभियोगकाले निराश्रयत्वात् विशीर्यते । जम.

(२) रक्षाप्रकारं राजपुत्राणां सुखिष्ठमभिधातुमाह— विनयेति । विनयो द्विविधः— कृतकः सहजश्च । स्वाभाविकः जन्मान्तरवासनावशायातः । कृतकः विद्यावृद्ध-संयोगजनितः । द्विविधविनये उपग्रहः बन्धनं येषां ते, तान् विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् । तथा च कौटिल्यः— ‘काष्ठमिव घृणजगंधं राजकुलमविनीतपुत्रमभि-युक्तमात्रं भज्यते । तस्मादतुमत्यामृत्विजश्चरुमैन्द्राबाह-स्पत्यं निर्वपेयुः । आपन्नसत्त्वायां कौमारभृत्या गर्भभर्मेणि प्रसवे च विधीयमाने प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात् । समग्रं तद्विदो विनयेयुः ’ (कौ. १।१७) इति । एवंविधेन विनयोपग्रहेण रक्षेदिति भावः । अविनीत-कुमारं राजकुलं आशु विशीर्यते इति । उनि.

अविनीतराजपुत्रस्य सुखबन्धनं शासनं च

विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।

दुष्टं गजमिवोद्धृत्तं कुर्वीत सुखबन्धनम् ॥

(१) विनीतं आत्मसंपन्नम् । औरसं कृतक्रियायां स्वयं जातम् । उद्धृत्तं अविनीतम् । कुर्वीत सुखबन्धनम्, न परित्यजेत् । सुखसंवर्धनेन हयुपायेन बद्धो नितरां नाभिद्रुह्यति, पित्रा कल्पितवृत्तित्वात् । जम.

(२) विनीतपुत्रविषये आह— विनीतमिति । विनीत-मिति द्विविधविनययुक्तं औरसम्, न क्षेत्रजं पुत्रम्,

(१) कानी. ७।५ ; उनि. भृत्यै (भृत्यैः) ; नीम. ४८ भृत्यै (भृत्यैः) विशीर्यते (विनश्यति).

(२) कानी. ७।६ ; रार. ७६ बन्धनम् (सेवनम्) उक्त. ; नीम. ४८.

यौवराज्येऽभिषेचयेत् । उद्वृत्तं तु दुःशीलं दुष्टं गजमिव कुर्वीत सुखबन्धनम् । तथा च कौटिल्यः— 'ग्राम्य-सुलोपरुद्धा हि राजपुत्राः पितरं नाभिद्रुहन्ति' (कौ. १।१७) इति । एवंविधं सुखबन्धनं कुर्वीति ।
उनि.

'राजपुत्रः परित्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि नार्हति ।

क्लिश्यमानः स पितरं परमाश्रित्य हन्ति हि ॥

(१) अन्यथा परित्यक्तः क्लिश्यमानः परान् सामन्तादविकादीनाश्रित्य पितरमेव हन्यादिति । यदाह— राजपुत्र इत्यादि । जम.

(२) दुर्वृत्तस्यापि राजपुत्रस्यापरित्यागमाह— राजपुत्र इति । सुदुर्वृत्तोऽपि परित्यागं राजपुत्रो नार्हति त्याज्यो न भवतीति ।
उनि.

'व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैः ।

तथा च क्लेशयेदेनं यथा स्यात्पितृगोचरः ॥

(१) व्यसने सज्जमानमिति । अतिसुलोपरुद्धत्वा-द्व्यसने यदा सज्जते । व्यसनाश्रयैरिति । मृगयादिप्रतिबद्धै-रुपायैरित्यर्थः । तद्यथा— मृगयाकामं प्रतिरोधकव्यञ्जनैः कदर्थयेत्, द्यूतकामं द्यूतकारव्यञ्जनैः संरोधेन वाक्पा-रुष्यादिललीकारेण, मद्यकामं मदनीययोगापानेन, परस्त्रीषु मनः कुर्वाणमार्याव्यञ्जनाभिरमेध्याभिः स्त्रीभिः शूल्यागारे रात्रौ क्लेशयेत्, यदनुभवान् पुनः प्रवर्तेत । पितृगोचर इति । पितुर्विधेयश्च स्यादित्यर्थः । जम.

(२) उक्तप्रकारस्य राजपुत्रस्यापरित्यक्तस्य शासन-प्रकारमभिधातुमाह— व्यसन इति । पितृगोचर इति पितृवश्यः । तथा च कौटिल्यः— 'परस्त्रीषु मनः कुर्वाण-मार्याव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिरमेध्याभिः शूल्यागारेषु रात्रा-दुद्वेजयेयुः । मद्यकामं योगापानेन, द्यूतकामं कापटिकैः पुरुषैः' (कौ. १।१८) इति ।
उनि.

(१) कानी. ७।७ ; जम. परमा (पराना) ; रा. ७६ स पितरं परमा (स्वपितरं पराना) ; नीम. ४८ परि-त्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि (सुदुर्वृत्तः परित्यागं हि) परमा (पराना).

(२) कानी. ७।८ ; नीम. ४८ पू.

शुक्रनीतिः

औरसस्य युवराजता प्रशस्ता

'युवराजोऽमात्यगणो भुजावेतौ महीभुजः ।
तावेव नयने कर्णौ दक्षसव्यौ क्रमात्स्मृतौ ॥

युवराजः राजकर्मणि अभिषिक्तः पुत्रादिः अमात्य-गणः सचिववर्गश्च एतौ महीभुजः राज्ञः भुजौ बाहु-स्वरूपौ । तौ एव क्रमात् दक्षसव्यौ दक्षिणवामौ नयने कर्णौ च स्मृतौ कथितौ, राज्ञ इति शेषः । शुनीटी.

'बाहुकर्णाक्षिहीनः स्याद्विना ताभ्यामतो नृपः ।

योजयेच्चिन्तयित्वा तौ महानाशाय चान्यथा ॥

ताभ्यां युवराजामात्याभ्यां विना नृपः बाहुकर्णा-क्षिहीनः भुजश्रोत्रनेत्ररहितः स्यात्, अतः अस्मात्कारणात् चिन्तयित्वा विविच्य तौ युवराजामात्यौ योजयेत्, अन्यथा महानाशाय भवतीति शेषः ।
शुनीटी.

'मुद्रां विनाऽखिलं राजकृत्यं कर्तुं क्षमं सदा ।

कल्पयेद्युवराजार्थमौरसं धर्मपत्निजम् ॥

मुद्रां आलस्यं विना, परित्यज्य इत्यर्थः, सदा अखिलं समग्रं राजकृत्यं कर्तुं क्षमं धर्मपत्नीजं औरसं पुत्रं युवराजार्थं युवराजशब्दाभिधेयं कल्पयेत् ।
शुनीटी.

राजपुत्ररक्षणं यौवराज्याहता च विनयाधानेन

'स्वधर्मनिरताच् शूरान् भक्तान् नीतिमतः सदा ।

संरक्षयेद्वाजपुत्रान् बालानपि सुयत्नतः ॥

स्वधर्मनिरतान् आत्मधर्मस्थितान् शूरान् विक्रान्तान् भक्तान् अनुरक्तान् नीतिमतः नयसंपन्नान् राजपुत्रान् राजवंश्यान् बालान् अप्राप्तवयस्कानपि सुयत्नतः अति-यत्नेन सदा संरक्षयेत् ।
शुनीटी.

लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ।

रक्ष्यमाणा यदि चिह्नं कथंचित्प्राप्नुवन्ति ते ॥

(१) शुनी. २।१२ ; नीम. ४८ (अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः ।) पू., नीतिसौ.

(२) शुनी. २।१३.

(३) शुनी. २।१४.

(४) शुनी. २।१७-२०.

ते राजपुत्राः अर्थेषु तदीयेषु धनेषु लोलुभ्यमानाः ,
राजा इति शेषः । तेषामर्थलोभादिति भावः । अरक्षिताः
सन्तः एनं नृपं हन्युः नाशयेयुः । किंच, रक्ष्यमाणा
अपि ते यदि कथंचित् छिद्रं दोषं कथंचित् प्राप्नुवन्ति
तदाऽपि एनं हन्युरित्यनेनान्वयः । शुनीटी.

सिंहशावा इव घनन्ति रक्षितारं द्विपं द्रुतम् ।

राजपुत्रा मदोद्धूता गजा इव निरङ्कुशाः ॥

सिंहशावाः द्विपं हस्तिनमिव मदोद्धूताः मदमत्ताः
निरङ्कुशाः गजा इव राजपुत्राः रक्षितारम्, अत्यन्त
इति भावः, नृपं घ्नन्ति नाशयन्ति । शुनीटी.

पितरं चापि निघ्नन्ति भ्रातरं त्वितरं न किम् ।

मूर्खो बालोऽपीच्छति स्म स्वाम्यं किं नु पुनर्युवा ॥

ते पितरं भ्रातरं चापि निघ्नन्ति, इतरं अपरं किं
नु वक्तव्यमित्यर्थः । नु वितर्के । मूर्खः बालः शिशुरपि
स्वस्य आत्मनः स्वाम्यं स्वेच्छाचारित्वं इच्छति, युवा किं
पुनः ? शुनीटी.

विकारं याति पुत्रोऽपि राज्यलोभाद्यथा पिता ।

तल्लोकवृत्तान्तपतेरन्यद्वृत्तं प्रचक्षते ॥

स्वात्यन्तसंनिकर्षेण राजपुत्रांस्तु रक्षयेत् ।

सद्भृत्यैश्चापि तत्स्वान्तं छलैर्ज्ञात्वा सदा स्वयम् ॥

सदा स्वयं सद्भृत्यैश्च तत्स्वान्तं तेषां राजपुत्राणां
स्वान्तं मनः छलैः कौशलैः ज्ञात्वा स्वात्यन्तसंनिकर्षेण
स्वस्य आत्मनः अत्यन्तः यः संनिकर्षः सङ्गः तेन रक्षयेत्
पालयेत् । शुनीटी.

सुनीतिशास्त्रकुशलान् धनुर्वेदविशारदान् ।

क्लेशसहान्श्च वाग्दण्डपारुष्यानुभवान् सदा ॥

शौर्ययुद्धरतान् सर्वकलाविद्याविदोऽञ्जसः ।

सुविनीतान् प्रकुर्वीत ह्यमात्याद्यैर्नृपः सुतान् ॥

नृपः अमात्याद्यैः सुतान् सुनीतिशास्त्रकुशलान्
धनुर्वेदविशारदान् संग्रामनिपुणान् सदा क्लेशसहान्
वाग्दण्डपारुष्यानुभवान् वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याभिज्ञान्

(१) रा. ७२.

(२) शुनी. २।२१-२७.

शौर्ययुद्धरतान् विक्रमशालिनः सर्वकलाविद्याविदः सर्वासु
कलाविद्यासु चतुःषष्टिप्रकारासु विद्यासु विज्ञानं अञ्जसः
क्षिप्रकारिणः तथा सुविनीतान् शोभनविनयसंपन्नान्
प्रकुर्वीत । शुनीटी.

सुवस्त्राद्यैर्भूषयित्वा लालयित्वा सुक्रीडनैः ।

अर्हयित्वाऽऽसनाद्यैश्च पालयित्वा सुभोजनैः ॥

कृत्वा तु यौवराज्याहान् यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।

अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥

सुवस्त्राद्यैः शोभनवसनादिभिः भूषयित्वा सुक्रीडनैः
शोभनक्रीडनद्रव्यैः लालयित्वा आनन्दितान् कृत्वा
आसनाद्यैः उपवेशनादिना अर्हयित्वा संमान्य सुभोजनैः
पालयित्वा क्रमेण यौवराज्याहान् कृत्वा, पुत्रानिति शेषः,
यौवराज्ये अभिषेचयेत् । हि यतः अविनीतः अशिक्षितः
कुमारो यस्य तादृशं कुलं आशु शीघ्रं विनश्यति विनाशं
प्राप्नोति । शुनीटी.

दुर्वृत्तराजपुत्रस्य सुखबन्धनम्

राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति ।

छिद्रयमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥

राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः अतिदुर्वृत्तः अपि परित्यागं न
अर्हति न परित्याग्यो भवतीत्यर्थः । स क्लिश्यमानः
परानाश्रित्य पितरं हन्ति हि हन्येव । शुनीटी.

व्यसने सज्जमानं तं क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैः ।

दुष्टं गजमिवोद्वृत्तं कुर्वीत सुखबन्धनम् ॥

व्यसने स्त्रीमद्यादौ सज्जमानं तं पुत्रं व्यसनाश्रयैः
तत्सङ्गिभिः क्लेशयेत् तत्सङ्गिनां संमाननेन यथा पुत्रस्त-
दासक्तो न भवेत् तथा यत्नं कुर्यादित्यर्थः । दुष्टं गजमिव
उद्वृत्तं उच्छृङ्खलं पुत्रं सुखबन्धनं सुखेन आयत्तं कुर्वीत ।
शुनीटी.

पितुराज्ञा प्रमाणम्

किमाश्चर्यमतो लोके न ददाति यजत्यपि ।

प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ॥

(१) शुनी. २।३५ ; नीम. ४८ उक्तं, नीतिसारे.

लोके जगति दत्तकाय सर्वं रक्षेत् तथापि न ददाति
कस्मैचित् किमपीति शेषः, नापि यजति देवान् अर्च-
यति, किमाश्चर्यम् ? किंच, युवराजत्वं प्राप्यापि विकृतिं
न च प्राप्नुयात् न विकारं गच्छेत् । शुनीटी.

‘स्वसंपत्तिमदानैव मातरं पितरं गुरुम् ।

भ्रातरं भगिनीं वाऽपि ह्यन्यान्वा राजवल्लभान् ॥

मातरं पितरं गुरुं भ्रातरं भगिनीं वा अन्यान्
राजवल्लभान् राजानुरक्तान् स्वसंपत्तिं नैव अदात् नैव
दद्यादित्यर्थः । संप्रदानेषु कर्मविभक्तिरापैवेति बोध्यम् ।
दाने घनक्षयात् प्रभुत्वहानिः स्यादिति भावः ।

शुनीटी.

‘महाजनांस्तथा राष्ट्रे नावमन्येत पीडयेत् ।

प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्तेत पितुराज्ञया ॥

राष्ट्रे राज्ये महाजनान् भद्रवंशीयान् न अवमन्येत
तथा न पीडयेत् । किंच, महतीं वृद्धिं ऐश्वर्यं प्राप्यापि
पितुराज्ञया वर्तेत तिष्ठेत् । शुनीटी.

‘पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतम् ।

भार्गवेण हता माता राघवस्तु वनं गतः ॥

पितुराज्ञा हि पुत्रस्य परमं भूषणं स्मृतं कथितम् ।
तथाहि— भार्गवेण परशुरामेण माता हता नाशिता,
राघवस्तु रामश्च वनं गतः, पितुराज्ञयेति शेषः ।

शुनीटी.

‘पितुस्तपोबलात्तौ तु मातरं राज्यमापतुः ।

शापानुग्रहयोः शक्तो यस्तस्याऽऽज्ञा गरीयसी ॥

तौ भार्गवराघवौ तु पितुस्तपोबलात् मातरं राज्यं
आपतुः प्रापतुः । भार्गवस्य माता पुनर्जीविता, रामस्य
च पुनः राज्यप्राप्तिरासीदित्यर्थः । अतः यः शापानु-

(१) शुनी. २।३६ ; नीम. ४८ गुरुम् (तथा)
वाऽपि ह्यन्यान्वा (चापि अन्यान्वा) नीतिसारे.

(२) शुनी. २।३७ ; नीम. ४८ मन्येत (मन्येन्न)
नीतिसारे.

(३) शुनी. २।३८ ; नीम. ४८ पू., नीतिसारे.

(४) शुनी. २।३९.

ग्रहयोः अभिसंपातप्रसादयोः शक्तः समर्थः तस्य आज्ञा
गरीयसी अतिशुर्वीत्यर्थः । शुनीटी.

‘सोदरेषु च सर्वेषु स्वस्याऽऽधिक्यं न दर्शयेत् ।

भागार्हभातृणां नष्टो ह्यवमानात्सुयोधनः ॥

सर्वेषु सोदरेषु भ्रातृषु स्वस्य आधिक्यं आत्मनः
ऐश्वर्यं आधिपत्यं वा न दर्शयेत् । हि यतः भागार्हार्हणां
दायादानां भ्रातृणां अवमानात् सुयोधनः नष्टः विनाशं
गत इत्यर्थः । शुनीटी.

‘पितुराज्ञोल्लङ्घनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ।

तस्माद्भ्रष्टा भवन्तीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥

‘ययातेश्च यथा पुत्रा विश्वामित्रसुता यथा ।

पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाङ्मानसैः सदा ॥

इह जगति राजपुत्रकाः उत्तमं पदं प्राप्यापि पितुः
आज्ञोल्लङ्घनेन तस्मात् उत्तमात् पदात् भ्रष्टाः दासवत्
भवन्ति । यथा ययातेः पुत्राः यदुप्रभृतयः, यथा वा
विश्वामित्रस्य मुनेः सुताः पुत्राः । तस्मात् काय-
वाङ्मानसैः सदा पितृसेवापरः पितृशुश्रूषानिरतः तिष्ठेत् ।

शुनीटी.

‘तत्कर्म नियतं कुर्याद्येन तुष्टो भवेत्पिता ।

तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि विषीदति ॥

येन कर्मणा पिता तुष्टो भवेत् नियतं तत् कर्म
कुर्यात्, येन कर्मणा पिता मनागपि अल्पमपि विषीदति
क्षोभमायाति तत् न कुर्यात् । शुनीटी.

‘यस्मिन् पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन् प्रियं चरेत् ।

यस्मिन् द्वेषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥

(१) शुनी. २।४० ; नीम. ४८ स्वस्याऽऽधिक्यं न
(नाऽऽधिक्यं संप्र) उत्तरार्धे (भ्रातृणामवमानेन बहवो हि
विनाशिताः ॥) नीतिसारे.

(२) शुनी. २।४१ ; नीम. ४८ नीतिसारे.

(३) शुनी. २।४२ ; नीम. ४८ उक्त., नीतिसारे.

(४) शुनी. २।४३ ; नीम. ४८ नियतं कुर्याद्ये (कुर्यान्नि-
यतं ये) नीतिसारे.

(५) शुनी. २।४४ ; नीम. ४८ नीतिसारे.

यस्मिन् जने पितुः प्रीतिः भवेत् तस्मिन् स्वयं प्रियं चरेत् कुर्यात् । पिता यस्मिन् द्वेषं कुर्यात् स स्वस्यापि आत्मनोऽपि द्वेष्य एव । शुनीटी.

असंमतं विरुद्धं वा पितुर्नैव समाचरेत् ।

चारसूचकदोषेण यदि स्यादन्यथा पिता ॥

प्रकृत्यनुमतं कृत्वा तमेकान्ते प्रबोधयेत् ।

अन्यथा सूचकान्नित्यं महद्दण्डेन दण्डयेत् ॥

पितुः असंमतं अनभिमतं विरुद्धं अप्रियं कार्यं वा नैव समाचरेत् । चाराणां गृहपुरुषाणां सूचकानां खलानां धूर्तानामित्यर्थः, दोषेण यदि पिता अन्यथा स्यात् विपरीतमतिः भवेत् तदा प्रकृतीनां प्रधानपुरुषाणां अनुमतं कृत्वा परामर्शेनेत्यर्थः, एकान्ते रहसि तं पितरं प्रबोधयेत्, यथा पिता संतुष्येत् तथा प्रबोधनं कार्यमिति भावः । अन्यथा पितुरसंतोषे इत्यर्थः, सूचकान् धूर्तान् अपराधिन इत्यर्थः, महद्दण्डेन महता दण्डेन नित्यं दण्डयेत् । शुनीटी.

प्रकृतीनां च कपटस्वान्तं विद्यात्सदैव हि ।

प्रातर्नत्वा प्रतिदिनं पितरं मातरं गुरुम् ॥

राजानं स्वकृतं यद्यन्निवेद्यानुदिनं ततः ।

एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसेद्गृहे ॥

सदैव प्रकृतीनां राज्यस्थानां प्रधानपुरुषाणां कपटस्वान्तं कपटं मनः विद्यात् । हिशब्दोऽवधारणे । प्रकृतयः कापट्येन व्यवहरन्ति न वेति अवधारयेदित्यर्थः । किंच, राजपुत्रः युवराज इत्यर्थः, प्रतिदिनं प्रातः पितरं मातरं तथा गुरुं आचार्यं नत्वा ततः अनन्तरं यद्यत्कार्यं स्वकृतं आत्मना निष्पन्नं तत्तत् अनुदिनं राजानं निवेद्य ज्ञापयित्वा एवंप्रकारेण गृहस्य अविरोधेन सामञ्जस्येन गृहे वसेत् । शुनीटी.

(१) शुनी. २।४५; नीम. ४८ वा (च) पू., नीतिसारे.

(२) शुनी. २।४६.

(३) शुनी. २।४७.

(४) शुनी. २।४८; नीम. ४८ वसेद्गृ (वसन् गृ) नीतिसारे.

राजपुत्रवृत्तम्

विद्यया कर्मणा शीलैः प्रजाः संरञ्जयन्मुदा ।

त्यागी च सत्त्वसंपन्नः सर्वान् कुर्याद्द्वारे स्वके ॥

त्यागी दानशीलः तथा सत्त्वसंपन्नः उत्साहवान् राजपुत्रः विद्यया कर्मणा शीलैः दयादाक्षिण्यादि-मिश्ररितैः प्रजाः संरञ्जयन् मुदा आनन्देन अनायासेनेत्यर्थः सर्वान् जनान् स्वके वशे आत्मनः वशे कुर्यात् । शुनीटी.

शनैः शनैः प्रवर्धेत शुक्लपक्षमृगाङ्कवत् ।

एवंवृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकण्टकम् ॥

सहायवान् सहामात्यश्चिरं भुङ्क्ते वसुन्धराम् ।

समासतः कार्यमुक्तं युवराजस्य यद्वित्तम् ॥

किंच, शुक्लपक्षमृगाङ्कवत् वर्धमानचन्द्र इव शनैः शनैः क्रमेण प्रवर्धेत प्रकर्षेण वृद्धिं गच्छेत्, राजपुत्र इति शेषः । अकण्टकं राज्यं प्राप्यापि एवंवृत्तः एवंसदाचारसंपन्नः राजपुत्रः सहायवान् सहायसंपन्नः सहामात्यः अमात्यवर्ग-सहितः चिरं वसुन्धरां पृथिवीं भुङ्क्ते । युवराजस्य यत् हितं हितजनकं कार्यं तत् समासतः संक्षेपतः उक्तम्, मयेति शेषः । शुनीटी.

राजपदं प्राप्तस्य वृत्तम्

प्राप्योत्तमं पदं पुत्रः सुनीत्या पालयन् प्रजाः ।

पूर्वामात्येषु पितृवद्गौरवं संप्रधारयेत् ॥

पुत्रः उत्तमं पदं राजपदं प्राप्य सुनीत्या प्रजाः पालयन् पूर्वामात्येषु पुरातनेषु अमात्येषु पितृवत् गौरवं गुरुभावं भक्तिमित्यर्थः, संप्रधारयेत् सम्यक् कुर्यादित्यर्थः । शुनीटी.

तस्यापि शासनं तैस्तु प्रधार्य पूर्वतोऽधिकम् ।

युक्तं चेदन्यथा कार्यं निषेध्यं काललम्बनैः ॥

(१) शुनी. २।४९; नीम. ४८ उक्तं, नीतिसारे.

(२) शुनी. २।५०; नीम. ४८ नीतिसारे.

(३) शुनी. २।५१; नीम. ४८ सहामात्य (महा-मात्य) पू., नीतिसारे.

(४) शुनी. ५।२०-२३.

तैः पूर्वैः अमात्यैः तस्य राजपुत्रस्यापि शासनं चेत् यदि युक्तं तदा पूर्वतः पूर्वस्मात् अधिकं यथा तथा प्रचार्यं प्रतिपालनीयम् । अन्यथा अयुक्तत्वे इत्यर्थः, काललम्बनैः कालाश्रयिभिः सद्भिः समयान्तरे एतत्प्रतिपालनीयमितिवादिभिरित्यर्थः, कार्यं राजशासनीयं कर्म निषेध्यं निवारणीयम् । शुनीटी.

तदनीत्या न वर्तयुस्तेन साकं धनाशया ।

वर्तन्ति यदनीत्या ते तेन साकं पतन्त्यरात् ॥

धनाशया अर्थलोभेन तेन नवेन राज्ञा साकं सह तस्य अनीत्या दुर्नयेन न वर्तयुः न तिष्ठयुः, ते इति शेषः । यत् यदि ते अनीत्या वर्तन्ति तदा तेन राज्ञा साकं सह अरात् शीघ्रं पतन्ति । शुनीटी.

कुलभक्तान्श्च यो द्वेष्टि नवीनं भजते जनम् ।

स गच्छेच्छत्रुसाद्राजा धनप्राणैर्वियुज्यते ॥

यः कुलभक्तान् कुलकमेण अनुरक्तान् भृत्यान् द्वेष्टि, नवीनं जनं भजते च, स राजा शत्रुसाद्रच्छेत् शत्रोरधीनो भवेत् धनप्राणैः वियुज्यते च । शुनीटी.

नीतिवाक्यामृतम्

राजपुत्रस्य विनयनम्

'शिक्षालापक्रियाक्षमो राजपुत्रः सर्वासु लिपिषु प्रसंख्याने पदप्रमाणप्रयोगकर्मणि नीत्यागमेषु रत्नपरीक्षायां संभोगप्रहरणोपवाह्यविद्यासु च साधु विनेतव्यः ॥

अथ कुमारो राज्ञा यथा कार्यस्तथाऽऽह— शिक्षेति । सम्यक् शिक्षापणीयः । शिक्षालापक्रियासु जनसभाकर्मसु क्षमः समर्थः पूर्वं कृत्वा ततो राजपुत्रः पश्चात् सर्वासु लिपिषु शिक्षापणीयः, तथा प्रसंख्याने गणितविषये, तथा पदप्रमाणप्रयोगकर्मणि । पदकर्म साहित्यम्, प्रमाणकर्म तर्कः प्रोच्यते, प्रयोगकर्म शब्दव्युत्पत्तिः कथ्यते । तथा नीत्यागमेषु नीतिशास्त्रेषु, तथा संभोगे वात्स्यायनादिषु, प्रहरणे शस्त्रविद्यायाम्, उपवाह्ये हस्त्यश्ववाहनविद्यासु शिक्षापणीय इति । तथा च राजपुत्रः — 'कुमारो यस्य मूर्खः

स्थानं विद्यासु विचक्षणः । तस्य राज्यं विनश्येत्तदप्राप्त्या नात्र संशयः ॥' । नीवाटी.

'साधुसंपादितो हि राजपुत्राणां विनयोऽन्वय-
मभ्युदयं न च दूषयति ॥

अथ राजपुत्राणां यथाऽभ्युदयो न दोषवान् भवति तदाह— साध्विति । न दोषयुक्तं करोति । कोऽसौ ? विनयः । कम् ? अन्वयं वंशं अभ्युदयं च राजवृद्धिं च । केषाम् ? राजपुत्राणाम् । किंविशिष्टो विनयः ? साधुसंपादितः साधुभिः संपादितः शिष्टनियोजितः । तथा च बादरायणः— 'विनयः साधुभिर्दत्तो राजशानां भवेद्धि यः । न दूषयति वंशं तु न राज्यं न च संपदम् ॥' । नीवाटी.

घुणजग्धं काष्ठमिवाविनीतं राजपुत्रं राजकुल-
मभियुक्तमात्रं भज्येत् ॥

अथाविनीतस्य राजपुत्रस्य चेष्टितं राज्यं यादृग्भवति तदाह— घुणजग्धमिति । भज्येत् विनाशं याति । किं तत् ? राज्यं राजवंशः । यदि किम् ? यदि अभियुक्तं यदि राज्ये स्थापितम् । कम् ? राजपुत्रम् । किंविशिष्टम् ? अविनीतं दुराचारम् । किमिव भज्येत् ? काष्ठमिव । किंविशिष्टं काष्ठम् ? घुणजग्धं कृमिविशेषभक्षितम् । तस्मादविनीतो राजपुत्रो राज्ये न नियोक्तव्यः । तथा च भागुरिः— 'राजपुत्रो दुराचारो यदि राज्येऽभिषेचितः । तद्राज्यं नाशमायाति घुणजग्धं च दासवत् ॥' । नीवाटी.

आप्तविद्यावृद्धोपरुद्धाः सुखोपरुद्धाश्च राजपुत्राः
पितरं नाभिद्रुहन्ति ॥

अथ यादृक्षा राजपुत्राः पितरं न द्रुहन्ति तेषां स्वरूपमाह— आप्तेति । ये राजपुत्राः आप्तविद्यावृद्धोपरुद्धा भवन्ति । आप्ताः निजाः ये विद्यावृद्धाः विद्वांसः विद्यया कृत्वा ये वृद्धाः, न जरसा, तैर्ये उपरुद्धाः वृद्धिं नीताः । तथा सुखोपरुद्धाः सुखेन ये वृद्धिं नीतास्ते कदाचिदेव पितरं न द्रुहन्ति न व्यापादयन्ति । तथा च गौतमः— 'आप्तैर्विद्याधिकैर्येऽत्र राजपुत्राः सुरक्षिताः । वृद्धिं गताश्च सौख्येन जनकं न द्रुहन्ति ते ॥' । नीवाटी.

मातृपितरौ राजपुत्राणां परमं दैवम् ॥

अथ राजपुत्राणां मातापितरौ यादृग्भूतौ तदाह—
मात्रिति । माता च पिता च मातृपितरौ राजपुत्राणाम् ।
किंविशिष्टौ भवतः ? परमं उत्कृष्टं दैवं प्राक्तनं कर्मेत्यर्थः ।
यदि तैरन्यजन्मनि सुकृतं कृतं भवति तन्मातृपितृभ्यां
सकाशात् राज्यप्राप्तिर्भवति । अथवा दुष्कृतं कृतं भवति
तत्ताभ्यां पार्श्वद्विनाशो भवति । तथा च गर्गः—
'जननीजनकावेतौ प्राक्तनं कर्म विश्रुतौ । सर्वेषां

राज्ये भवति तद्राज्यं वृथैव । तथा च शुक्रः— 'जनाप-
वादसहितं यद्राज्यमिह कीर्त्यते । प्रभूतमपि तन्मिथ्या
तत्पापायं राजसंस्थिते ॥' । नीवाटी.

क्वचिदपि कर्मणि पितुराज्ञां नो लङ्घयेत् ॥

अथ राजपुत्रेण यत्कर्तव्यं तदाह— क्वचिदपीति । नो
लङ्घयेत् नातिक्रमेत् । कोऽसौ ? राजपुत्रः । काम् ? आज्ञां
आदेशम् । कस्य ? पितुः । क्व विषये ? क्वचिदपि
कर्मणि । तथा च शुक्रः— 'राजपुत्रः स्यान्नित्यं

ततः स्वर्गगतः पक्षी भार्यया सह संगतः ।
कर्मणा पूजितस्तेन रेमे तत्र स भार्यया ॥

मीष्म उवाच-

विमानस्थौ तु तौ राजन् लुब्धको वै ददर्श ह ।
दृष्ट्वा तौ दंपती दुःखादचिन्तयत सद्गतिम् ॥

कीदृशेनेह तपसा गच्छेयं परमां गतिम् ।
इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥

महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवनः ।
निश्चेष्टो मारुताहारो निर्ममः स्वर्गाङ्क्षया ॥

ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्मविभूषितम् ।
नानाद्विजगणाकीर्णं सरः शीतजलं शुभम् ।
पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र संशयः ॥

उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव लुब्धकः ।
उपसर्पत संहृष्टः श्वापदाभ्युषितं वनम् ॥

महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ।
प्रविशन्नेव च वनं निगृहीतः स कण्टकैः ॥

(१) भा. १२।१४४।१२ ; आमु. १२।१४८।१२
पूर्वाधे (ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः ।) स्तेन
(स्तत्र) तत्र स (स सह) .

(२) भा. १२।१४५।१ ; आमु. १२।१४९।१
को वै (कः खे) उत्तरार्धे (दृष्ट्वा तौ दम्पती राजन् व्यचिन्त-
यत तां गतिम् ॥) .

(३) भा. १२।१४५।२ ; आमु. १२।१४९।२
कीदृशेनेह (ईदृशेनेव) .

(४) भा. १२।१४५।३ ; आमु. १२।१४९।३
जीवनः (जीवकः) मारुता (मरुदा) .

(५) भा. १२।१४५।४ ; आमु. १२।१४९।४-५
पद्मवि (पद्माभि) द्विज (पक्षि) शुभम् (शिवम्) .

(६) भा. १२।१४५।५ ; आमु. १२।१४९।५-६
उपसर्पत (अनवेक्ष्यैव) .

(७) भा. १२।१४५।६ ; आमु. १२।१४९।६-७
च वनं (स वनं) .

स कण्टकविभूषाङ्गो लोहिताद्रीकृतच्छविः ।
बभ्राम तस्मिन् विजने नानामृगसमाकुले ॥

ततो दुमाणां महतां पवनेन वने तदा ।
उदतिष्ठत संघर्षात्सुमहान् हव्यवाहनः ॥

तद्वनं वृक्षसंकीर्णं लताविटपसंकुलम् ।
ददाह पावकः क्रुद्धो युगान्ताभिसमप्रभः ॥

सज्जालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिङ्गैः समन्वितः ।
ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥

ततः स देहमोक्षार्थं संप्रहृष्टेन चेतसा ।
अभ्यधावत संवृद्धं पावकं लुब्धकस्तदा ॥

ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकिल्बिषः ।
जगाम परमां सिद्धिं तदा भरतसत्तम ॥

ततः स्वर्गस्थमात्मानं सोऽपश्यद्विगतज्वरः ।
यक्षगन्धर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत् ॥

एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ।
लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा ॥

(१) भा. १२।१४५।७ ; आमु. १२।१४९।७-८
कण्टकविभूषाङ्गो (कण्टकैर्विभूषाङ्गो) .

(२) भा. १२।१४५।८ ; आमु. १२।१४९।८-९
महतां (महता) .

(३) भा. १२।१४५।९ ; आमु. १२।१४९।९-१०
संकीर्णं (संपूर्णं) .

(४) भा. १२।१४५।१० ; आमु. १२।१४९।
१०-११ पूर्वाधे (स ज्वालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिङ्गैः सम-
न्वितः ।) .

(५) भा. १२।१४५।११ ; आमु. १२।१४९।
११-१२ संवृद्धं (वर्धन्तं) .

(६) भा. १२।१४५।१२ ; आमु. १२।१४९।१२
किल्बिषः (कल्मषः) तदा (ततो) .

(७) भा. १२।१४५।१३ ; आमु. १२।१४९।१३
त्मानं सोऽ (त्मानम्) .

(८) भा. १२।१४५।१४-१६ ; आमु. १२।१४९।
१४-१६ रा वृत्तं (रावृत्तं) .

याऽपि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्तते ।
विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिवि स्थिता ॥
एवमेतत्पुरा वृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।
कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा ॥
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं विद्यते तस्य मनसाऽपि प्रमाद्यतः ॥
युधिष्ठिर महानेष धर्मो धर्मभूतां वर ।
गोप्तेष्वपि भवेदस्मिन्निष्कृतिः पापकर्मणः ।
निष्कृतिर्न भवेत्तस्मिन् यो हन्याच्छरणागतम् ॥
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥

राज्ञः षट् पवित्राणि

यज्ञो दानं दया वेदाः सत्यं च पृथिवीपते ।
पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं तपः ॥
तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय ।
तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयांसं धर्ममाप्स्यसि ॥
यत्स्वेव राज्ञो ज्यायो वै कार्याणां तद्वदामि ते ।
बलेन संविभागैश्च जय स्वर्गं पुनीष्व च ॥
यस्यैवं बलमोजश्च स धर्मस्य प्रभुर्नरः ।
ब्राह्मणानां सुखार्थं त्वं पर्येहि पृथिवीमिमाम् ॥

(१) भा. १२।१४५।१७; भा. १२।१४९।१७
प्रमाद्यतः (प्रसादतः).

(२) भा. १२।१४५।१८; भा. १२।१४९।
१८-१९ निष्कृतिर्न भवेत्तस्मिन् (न निष्कृतिर्भवेत्तस्य).

(३) भा. १२।१४९।१९.

(४) भा. १२।१४८।६-७; भा. १२।१५२।
७-८.

(५) भा. १२।१४८।१६; भा. १२।१५२।
१७-१८ ज्यायो वै (ज्यायिष्ठं) वदामि (ब्रवीमि) पुनीष्व
च (जनैश्च).

(६) भा. १२।१४८।१७; भा. १२।१५२।
१८-१९ यस्यैवं (बलैव) उत्तरार्धे (ब्राह्मणार्थं) सुखार्थं
दि त्वं पाहि वसुधां नृप ॥).

बलेन धैर्येण । संविभागैः दानैः । ओजः इन्द्रिय-
पाटवम् । नीटी.

यथैवैतान् पुराऽक्षेप्सीस्तथैवैतान् प्रसादय ॥

शिवः सत्यदानव्रततपःपराक्रमधर्मेषु वसतिः

शक्र उवाच-

कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डनि ।
कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥

श्रीरुवाच-

सत्ये स्थिताऽस्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि ।
पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥

ब्रह्मण्योऽयं सदा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
अभ्यसूयद्ब्राह्मणान् वै उच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतम् ॥

यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् ।
प्रोवाच लोकान् मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥

अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव ।
अप्रमत्तेन धार्याऽस्मि तपसा विक्रमेण च ॥

ब्राह्मणाः पूज्याः

युधिष्ठिर उवाच-

के पूज्याः के नमस्कार्याः कान्नमस्यसि भारत ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येषां स्पृहयसे नृप ॥

‘ के पूज्याः ’ इत्यादिना पूर्वोक्तधर्मान् विवृणोति ।
तत्रापि ‘ चक्षुर्दद्यात् ’ (भा. १३।७।६) इत्यादिना
आतिथ्यं कर्तव्यमुक्तं तद्विवृणोत्यध्यायेन । नीटी.

(१) भा. १२।१४८।१८; भा. १२।१५२।१९
(यथैवैतान् पुराऽक्षेप्सीस्तथैवैतान् प्रसादय ॥).

(२) भा. १२।२१८।११-१२; भा. १२।२२५।
११-१२.

(३) भा. १२।२१८।१३; भा. १२।२२५।१३
सदा (पुरा) गान् वै उ (गानाम्).

(४) भा. १२।२१८।१४; भा. १२।२२५।१४
पुरा (सदा) तेत्ययम् (ते स्वयम्).

(५) भा. १२।२१८।१५; भा. १२।२२५।१५.

(६) भा. १३।८।१; भा. १३।८।१ येषां (येभ्यः).

‘उत्तमापद्रुतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।
मनुष्यलोके सर्वस्मिन् यदमुत्रेह चाप्युत ॥
यदमुत्रेह च हितं तद्वदेति शेषः ।

नीटी.

भीष्म उवाच-

‘स्पृह्यामि द्विजातीनां येषां ब्रह्म परं धनम् ।
येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनः ॥

ब्रह्म आनन्दात्मा । स्वर्गः सत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिः ।
तपःस्वाध्यायौ साधनं यस्य स्वर्गस्य । ‘यस्तमात्मानमनु-
विद्य विजानाति सर्वोश्च लोकानाप्नोति सर्वोश्च कामान्’
इति श्रुतेः सः स्वप्रत्ययः ।

नीटी.

‘येषां वृद्धाश्च बालाश्च पितृपैतामही धुरम् ।
उद्वहन्ति न सीदन्ति तेषां वै स्पृह्याम्यहम् ॥
‘विद्यास्वभिविनीतानां दान्तानां मृदुभाषिणाम् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाऽक्षरविदां सताम् ॥

अक्षरं ब्रह्म, तद्विदाम् ।

नीटी.

‘संसत्सु वदतां येषां हंसानामिव संघशः ।
मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥
हंससादृश्यं क्षीरनीरयोरिवाऽऽत्मानात्मनोर्विवेचनात् ।

नीटी.

‘सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।
शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥

नृपतौ नृपतेः समीपे उच्चरिताः ।

नीटी.

‘ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ।
विज्ञानगुणसंपन्नास्तेषां च स्पृह्याम्यहम् ॥

(१) भा. १३।८।२ ; भासु.

(२) भा. १३।८।३ ; भासु. १३।८।३ जातीनां (जातिभ्यो)
साधनः (साधनम्).(३) भा. १३।८।४ ; भासु. १३।८।४ वृद्धाश्च बालाश्च
(बालाश्च वृद्धाश्च) तेषां (तेभ्यो).

(४) भा. १३।८।५ ; भासु.

(५) भा. १३।८।६ ; भासु. १३।८।६ येषां (तात).

(६) भा. १३।८।७ ; भासु. १३।८।७ चारिता (चरिता).

(७) भा. १३।८।८ ; भासु. १३।८।८ स्तेषां च (स्तेभ्यश्च).

‘सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
ये चापि सततं राजंस्तेषां च स्पृह्याम्यहम् ॥
‘शक्यं होवाऽऽहवे योद्धुं न दातुमनसूयितम् ।
शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।
तेषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥

अनसूयितं असूयावर्ज्यं यथा स्यात्तथा । नीटी.

‘धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा ।
कुले जातो धर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥

ब्राह्मणकः कुत्सितब्राह्मणोऽपि यद्यहं स्यां तर्हि धन्यः ;
किमुत कुले जातः ? नीटी.

‘न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन् पाण्डुनन्दन ।
त्वत्तश्च मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥

‘यथा मम प्रियतरास्त्वत्तो विप्राः कुरुद्रह ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान् यत्र स शंतनुः ॥

‘न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽभवत् ।
न मे पितुः पिता वाऽपि ये चान्येऽपि

सुहृजनाः ॥

‘न हि मे वृजिनं किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विव ।
अणु वा यदि वा स्थूलं विदितं साधुकर्मभिः ॥

वृजिनं संकटम्, फलाशेति यावत् । पूज्यत्वादेव तान्
पूजयामि, न तु फलायेत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १३।८।९ ; भासु. १३।८।९-१० स्तेषां
च (स्तेभ्यश्च).

(२) भा. १३।८।१० ; भासु. १३।८।१०-११ तेषां (येषां).

(३) भा. १३।८।११ ; भासु. १३।८।१२.

(४) भा. १३।८।१२ ; भासु. १३।८।१३ च मे (श्चापि).

(५) भा. १३।८।१३ ; भासु. १३।८।१४ तरा (तमा)
कुरुद्रह (कुरुत्तम) शंतनुः (शान्तनुः).

(६) भा. १३।८।१४ ; भासु. १३।८।१५.

(७) भा. १३।८।१५ ; भासु. १३।८।१६ विदितं साधु-
कर्मभिः (विद्यते साधु कर्मसु).

कर्मणा मनसा वाऽपि वाचा वाऽपि परंतप ।

यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥

तेन ब्राह्मणाराधनेन अद्य शरपञ्जरस्थोऽपि न तपामि
न व्यथां प्राप्नोमि इति स्वानुभवं दर्शयति । नीटी.

ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचाऽस्मि तोषितः ।

एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥

ब्रह्मण्यः ब्रह्मजातौ आसक्तः । नीटी.

प्रश्यामि लोकानमलाञ्जुचीन् ब्राह्मणयायिनः ।

तेषु मे तात गन्तव्यमहाय च चिराय च ॥

यायिनः अनुचरस्य मे । नीटी.

ब्राह्मणा रक्षणीयाः

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।

स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥

क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी च ब्राह्मणः ।

पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणः पिता ॥

नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम् ।

पृथिवी ब्राह्मणाभावे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥

पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ।

अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥

ऋजून् सतः सत्यशीलान् सर्वभूतहिते रतान् ।

आशीर्षिषानिव क्रुद्धान् द्विजानुपचरेत्सदा ॥

तेजस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्येद्युधिष्ठिर ।

उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥

ब्राह्मणाद्विभ्येत्, न तु तत्र तेजस्तपसी स्वीये
प्रकाशयेदित्यर्थः । तेजः क्रोधबलम् । तपः योगबलम् ।

नीटी.

व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ।

हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥

तयोः तपस्तेजसोः ब्राह्मणक्षत्रियस्थयोः व्यवसायः फलं
अभिर्भवरूपं शीघ्रं तीव्रं तथापि तपस्विन एवेतरान्
हन्युः, न तेजस्विनः इत्यर्थः । नीटी.

भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ।

कुर्यादुभयतः शेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥

त्यग्लोपे पञ्चमी । अकोपनं ब्राह्मणं प्राप्य यद् भूयः
बहुतरं उभयं तपस्तेजआख्यं स्यात् तदत्तं खण्डितं
भवतीति शेषः । क्षमावस्तु प्रयुक्तं तच्चेजो बह्वपि तूल-
राशिवत् सद्यो नश्यतीत्यर्थः । उभयतः उभयं चेत् शेषं
कुर्यात्, न तदत्तशेषं शेषयेत् इत्यन्वयः । द्वाभ्यामन्यो-
न्यस्मिन् प्रयुक्तं तेजआदिद्वयं न निःशेषं नश्यति,
किंतु शेषं क्षमावता खण्डितस्य तस्यावशिष्टं तु न
शेषयेत् न शिष्यते, अपि तु निःशेषमेव नश्यतीत्यर्थः ।
नीटी.

दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं स्थिरो भवेत् ।

ब्राह्मणान् ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥

पितेव पुत्रान् रक्षेथा ब्राह्मणान् ब्रह्मतेजसः ।

गृहे चैवामवेक्षेथाः कश्चिदस्तीह जीवनम् ॥

अस्तीति । अभावे तद्देयमित्यर्थः । नीटी.

न हर्तव्यं विप्रधनं क्षन्तव्यं तेषु नित्यशः ।

बालाश्च नावमन्तव्या दरिद्राः कृपणा अपि ॥

एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः संदिशन्ति वै ।

प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाऽऽशा कार्या हि ब्राह्मणैः ॥

आशा वन्ध्याशा ।

नीटी.

(१) भा. १३।८।२६ ; भासु. १३।८।२७ तः शेषं (तः शेषं).

(२) भा. १३।८।२७ ; भासु. १३।८।२८ स्थिरो
भवेत् (हि रक्षयेत्) ब्राह्मणान् (ब्राह्मणा).

(३) भा. १३।८।२८ ; भासु. १३।८।२९ ब्रह्मतेजसः
(धर्मवत्तेजसः) कश्चिदस्तीह (किंस्विदस्तीति).

(४) भासु. १३।९।१८.

(५) भा. १३।९।१५ ; भासु. १३।९।१९ हि ब्राह्मणैः

(द्विजोत्तमे).

(१) भा. १३।८।१६ ; भासु. १३।८।१७ तेषु ते (तेभ्यस्ते).

(२) भा. १३।८।१७-१८ ; भासु. १३।८।१८-१९.

(३) भा. १३।८।१९ ; भासु. १३।८।२० पत्या (भर्ता).

(४) भा. १३।८।२० ; भासु. १३।८।२१ च ब्राह्मणः

(द्विजोत्तमः) णः पिता (णो गुरुः).

(५) भा. १३।८।२१-२२ ; भासु. १३।८।२२-२३.

(६) भा. १३।८।२३ ; भासु. १३।८।२४ जानुप (जान्परि).

(७) भा. १३।८।२४-२५ ; भासु. १३।८।२५-२६.

‘ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।
सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥
यं निरीक्षेत संकुद्ध आशया पूर्वजातया ।
प्रदहेत हि तं राजन् कक्षमक्षय्यभुग्यथा ॥

अक्षय्यं पित्रर्थमुद्दिष्टं दानं भुङ्क्ते इति अक्षय्यभुक्
अग्निः । नीटी.

‘स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।
भवत्यगदसंकाशो विषये तस्य भारत ॥

अगदसंकाशः चिकित्सकतुल्यः । नीटी.

‘पुत्रान् पौत्रान् पशूंश्चैव बान्धवान् सचिवांस्तथा ।
पुरं जनपदं चैव शान्तिरिष्टेन पुष्यति ॥

शान्तिरिष्टेन शान्त्या हितेन क्षेमेण । ‘रिष्टं क्षेमे’
इति मेदिनी । नीटी.

‘एतद्वि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।

सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥

तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।

यदीच्छेच्छोभतां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥

‘ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।

शक्यं प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥

‘इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।

तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥

इतः अस्मिन्लोके । ब्राह्मण एव दानपात्रमिति
प्रवृत्त्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १३।९।१६; भाम. १३।९।२०.

(२) भा. १३।९।१७; भाम. १३।९।२१ दहेत
(दहेच्च).

(३) भा. १३।९।१८; भाम. १३।९।२२.

(४) भा. १३।९।१९; भाम. १३।९।२३ पुष्यति
(पोषयेत्).

(५) भा. १३।९।२०-२१; भाम. १३।९।
२४-२५.

(६) भा. १३।९।२२; भाम. १३।९।२६ शक्यं
(शक्यः).

(७) भा. १३।९।२३-२४; भाम. १३।९।२७-२८.

महद्वि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।

वेलायां न तु कस्यांचिद्गच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः ॥

तीर्थमपि ब्राह्मण एवेत्याह- महदिति । नीटी.

शरणागतरक्षणम्

युधिष्ठिर उवाच-

‘पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ॥

‘पितामह’ इत्यादेरध्यायस्य पश्चिमात्रस्यापि स्व-
शरीरदानेन रक्षणं कार्यम्, किमुत पूर्वोक्तानां पूज्याना-
मर्थादिना इति तात्पर्यम् । नीटी.

शरणागतं ये रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

किं तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः ॥

भीष्म उवाच-

इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायशः ।

इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलम् ॥

प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः ।

वृषदर्भं महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः ॥

प्रपात्यमानः आकाशादिति शेषः । वृषदर्भं औशीनरं
शिबिम् । नीटी.

स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादङ्कमुपागतम् ।

आश्वास्याऽऽश्वसिहीत्याह न तेऽस्ति

भयमण्डज ॥

भयं ते सुमहत्कस्मात्कुत्र किं वा कृतं त्वया ।

येन त्वमिह संप्राप्तो विसंज्ञो भ्रान्तचेतनः ॥

नवनीलोत्पलापीड चारुवर्णं सुदर्शनं ।

दाडिमाशोकपुष्पाक्ष मा त्रसस्वाभयं तव ॥

नवं नीलं च यदुत्पलं तस्य आपीडः इव अलंकार-
भूतः चारुवर्णो यस्य । नीटी.

मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित्समुत्सहेत् ।

मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ॥

काशिराज्यं तदद्यैव त्वदर्थं जीवितं तथा ।

त्यजेयं भव विस्रब्धः कपोत न भयं तव ॥

(१) भा. १३।३।१-३९.

श्येन उवाच-

ममैतद्विहितं भक्ष्यं न राजन्नातुमर्हसि ।
अतिक्रान्तं च प्राप्तं च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ॥
अतिक्रान्तं गतप्रायजीवितम् । नीटी.
मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम् ।
परितोषकरो ह्येष मम माऽस्याग्रतो भव ॥
अस्य मदन्नस्य अग्रतः अन्तरायभूतः मा भव ।
नीटी.

तृष्णा मे बाधतेऽत्युग्रं क्षुधा निर्दहतीव माम् ।
मुञ्चैनं न हि शक्यामि राजन् मन्दयितुं क्षुधाम् ॥
तृष्णा एतद्रुधिरपिपासा । नीटी.

मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षतः ।
किञ्चिदुच्छ्वासनिश्वासं न राजन् गोप्तुमर्हसि ॥
यदि स्वविषये राजन् प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणाम् ।
खेचरस्य तृषार्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तम ॥
यदि वैरिषु शत्रुषु स्वजनव्यवहारयोः ।
विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशे मा पराक्रम ॥
यदि वैर्यादिषु पराक्रमसे तद्युक्तम्, न तु आकाशे
आकाशचारिषु । नीटी.

प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते ।
यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ॥
पक्षहरेषु आज्ञाभङ्गिषु शत्रुषु । मामशत्रुमपि जीवन-
हरणेन बाधमानस्य तव धर्मार्थिनोऽप्यधर्मो भविष्यतीति
भावः । नीटी.

भीष्म उवाच-

श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः ।
संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ॥
एनं श्येनं तद्वाक्यं च संभाव्य स्तुत्वा । तदर्थी
कपोतार्थी । नीटी.

राजोवाच-

गोवृषो वा बराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ॥
शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
न मुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ॥

श्येन उवाच-

न बराहं च चोक्षाणं न चान्यान्
विविधान्द्विजान् ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥
यस्तु मे विहितो भक्ष्यः स्वयं देवैः सनातनः ।
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ॥
उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तवानघ ।
ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया धृतम् ॥

राजोवाच-

महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहाऽऽस्थ माम् ।
बाढमेवं करिष्यामीत्युक्त्वाऽसौ राजसत्तमः ॥
उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् ।
अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ॥
हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परमदुःखिताः ।
तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ॥
बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिःस्वनः ।
निरुद्धं गगनं सर्वं शुभ्रं मेघैः समन्ततः ॥
मही प्रचलिता चाऽऽसीत्तस्य सत्येन कर्मणा ।
स राजा प्रार्थयतश्चैव बाहुभ्यामूरुतश्च यत् ॥
तानि मांसानि संचिच्छद्य तुलं पूरयतेऽशनैः ।
तथाऽपि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ॥

अशनैः शीघ्रम् । नीटी.

अस्थिभूतो यदा राजा निर्मासो रुधिरस्रवः ।
तुलं ततः समारूढः स्वं मांसक्षयमुत्सृजन् ॥

मांसक्षयं मांसालयं शरीरम् । नीटी.

ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः ।
भेर्यश्चाऽऽकाशगैस्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ॥
अमृतेनावसिक्तश्च वृषदधर्मो नरेश्वरः ।
दिव्यैश्च सुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ॥
देवगन्धर्वसंघातैरप्सरोभिश्च सर्वतः ।
नृत्तश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ॥

नृत्तः नृत्येन तोषितः । एवमुपगीतः । नीटी.

हेमप्रासादसंवाधं मणिकाञ्चनतोरणम् ।
स वैदूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ॥

स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्मणा तेन शाश्वतम् ।
शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं युधिष्ठिर ॥
भक्तानामनुक्तानामाश्रितानां च रक्षिता ।
दयावान् सर्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ॥
साधुवृत्तो हि यो राजा सद्बृत्तमनुतिष्ठति ।
किं न प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा ॥

साधुवृत्तः सुशीलः । सद्बृत्तं शिष्टाचारम् । स्वव्याजेन
सुतरां निष्कपटेन । नीटी.

स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः ।
काशीनामीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ॥
योऽप्यन्यः कारयेद्देवं शरणागतरक्षणम् ।
सोऽपि गच्छेत्तामेव गतिं भरतसत्तम ॥

अस्यां कथायां विषेयमाह— योऽपीति । नीटी.

इदं वृत्तं हि राजर्षे वृषदर्भस्य कीर्तयन् ।
पूतात्मा वै भवेत्लोके शृणुयाद्यश्च नित्यशः ॥

ब्राह्मणरक्षणं कर्तव्यम्

युधिष्ठिर उवाच—

‘किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह ।
किं कुर्वन् कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥

भीष्म उवाच—

‘एतद्वाङ्मयः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।
ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥

अनुष्ठानं आराधनम् । नीटी.

‘कर्तव्यं पार्थिवेन्द्रेण तथैव भरतर्षभ ।
श्रोत्रियान् ब्राह्मणान् वृद्धानित्यमेवाभिपूजयेत् ॥

(१) भा. १३।३३।१ ; भा. १३।३३।१ किं
कुर्वन् (कुर्वन् किं).

(२) भा. १३।३३।२ ; भा. ; राक. १७५ धान
(ज्ञान) मिच्छता (मिच्छतः) ; रा. १४४ धान (ज्ञात).

(३) भा. १३।३३।२ उक्त. ; भा. १३।३३।३ ;
राक. १७५ वेन्द्रेण तथैव (वेनेह तद्विदि) ब्राह्मणान्
(स्नातकान्) ; रा. १४४ राकवत्.

‘पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथाऽर्चयेत् ॥
‘एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवेति लक्षयेत् ।
यथाऽऽत्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान् परिपालयेत् ॥
‘ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान् दृढं प्रतिपूजयेत् ।
तेषु शान्तेषु तद्वाङ्मयं सर्वमेव विराजते ॥

एषां ब्राह्मणानां मध्ये । नीटी.

‘ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्ते रक्ष्याः पितरो यथा ।
तेष्वेव यात्रा लोकस्य भूतानामिव वासवे ॥

‘अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा ।

निःशेषं कुपिताः कुर्युर्मुखाः सत्यपराक्रमाः ॥

वासवे पर्जन्ये । अभिचारैः द्येनादिभिः उपायैः

कौलिकशास्त्रप्रसिद्धैः । चेतसा संकल्पमात्रेण । नीटी.

‘नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः ।

कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वग्निशिखा इव ॥

अन्तं नाशकरम् । दिशश्चैषां न अपावृताः सर्वत्रा-
कुण्ठिता गतिरेतेषामित्यर्थः । अग्निशिखा इव दहन्तः ।

नीटी.

‘विद्यन्तेषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।

कूपा इव वृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥

(१) भा. १३।३३।३ ; भा. १३।३३।४ ; राक.
१७५—१७६ थाऽर्चयेत् (येज्यया) ; रा. १४४ राकवत्.

(२) भा. १३।३३।४ ; भा. १३।३३।५ वेति ल
(बोपल) परि (प्रति) ; राक. १७६ राज्ञो (राज्ञां) वेति
ल (वाभिल) ; रा. १४४ राकवत्.

(३) भा. १३।३३।५ ; भा. १३।३३।६ प्रतिपू
(प्रति पू) ; राक. १७६ दृढं (नृपः) ; रा. १४४ राकवत्.

(४) भा. १३।३३।६ ; भा. १३।३३।७ यांस्ते
रक्ष्याः (यां मान्यास्ते) लोकस्य (लोकानां).

(५) भा. १३।३३।७ ; भा. १३।३३।८ तेजसा
(चेतसा).

(६) भा. १३।३३।८ ; भा. १३।३३।९.

(७) भा. १३।३३।९ ; भा. १३।३३।१०
विद्यन्तेषां (विन्यलेषां).

एषां एभ्यः साहसिकाः अकार्यकारिणोऽपि बिभ्यति,
किमुत विवेकिनः ? छन्नाः केचिज्जभरतादयः । अपरे
वसिष्ठादयः । नीटी.

प्रसह्यकारिणः केचित्कार्पासमृदवोऽपरे ।

सन्ति चैषामतिशठास्तथाऽन्येऽतितपस्विनः ॥

प्रसह्यकारिणः दुर्वासःप्रभृतयः । मृदवः गौतमादयः,
ये पादचारेऽपि हिंसाभयात् पादयोरेवाक्षि चक्रुः इत्येक्ष-
पादत्वं गताः । अतिशठाः अगस्त्यादयः वातापि
जरयितुं मांसं लोलुपतां दर्शयन्तः । नीटी.

कृषिगोरक्ष्यमप्यन्ये भैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः ।

चौराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथाऽन्ये नटनर्तकाः ॥

कृषिं कुर्वन्तः उद्दालकगुर्वादयः । गोरक्ष्यं गुरोरेव,
उपमन्युप्रभृतयः । भैक्ष्यं दत्तात्रेयादयः । चौराः वाल्मिकि-
विश्वामित्रादयः । अनृताः कल्हप्रियाः नारदादयः ।
नटनर्तकाः भरतादयः । नीटी.

सर्वकर्मसु दृश्यन्ते प्रशान्तेष्वितरेषु च ।

विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥

सर्वकर्मसहाः समुद्रशोषणादावपि समर्थाः ।

नीटी.

नानाकर्मसु युक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम् ।

धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥

स्वरूपप्रच्छादनार्थं लोकरक्षार्थं वा निषिद्धेनापि कर्मणा
वर्तमानाः, वस्तुतस्तु धर्मज्ञाः, तेषां तान् नित्यमेवा-
नुकीर्तयेत् । नीटी.

(१) भा. १३।३३।१० ; भा. १३।३३।११
थाऽन्येऽति (यैवान्ये).

(२) भा. १३।३३।११ ; भा. १३।३३।१२ प्यन्ये
भैक्ष (व्येके भैक्ष्य) चौरा (चौरा).

(३) भा. १३।३३।१२ ; भा. १३।३३।१३
सु दृश्यन्ते प्रशान्ते (सहाश्चान्ये पार्थिवे) चार (कार).

(४) भा. १३।३३।१३ ; भा. १३।३३।१४
युक्तानां (रक्तानां).

घ. को. १३८

पितृणां देवतानां च मनुष्योरगरक्षसाम् ।

पुरोहिता महाभागा ब्राह्मणा वै नराधिप ॥

एते पूज्याः इति शेषः । यतो महाभागाः ।

नीटी.

नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।

नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥

अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।

यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यं द्विष्युः स पराभवेत् ॥

परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।

सत्यं ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः ॥

निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरावराः ।

परिकुप्यन्ति ते राजन् सततं द्विषतां द्विजाः ॥

परायणाः हेतवः ।

नीटी.

ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।

ब्राह्मणैर्यः पराकुष्टः पराभूयात्क्षणाद्वि सः ॥

शका यवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥

अदर्शनात् अननुग्रहात् ।

नीटी.

द्रमिळाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।

कौलाः सर्पा माहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥

(१) भा. १३।३३।१४ ; भा. १३।३३।१५
पुरोहिता (पुराऽन्येते) नरा (जना).

(२) भा. १३।३३।१५ ; भा. १३।३३।१६.

(३) भा. १३।३३।१६ ; भा. १३।३३।१७ छं
द्विष्युः (द्यो नेष्टः).

(४) भा. १३।३३।१७ पू. ; भा. १३।३३।१८.

(५) भा. १३।३३।१७ ; भा. १३।३३।१९ वराः
(यणाः).

(६) भा. १३।३३।१८ ; भा. १३।३३।२०
कुष्टः (कुष्टः).

(७) भा. १३।३३।१९ ; भा. १३।३३।२१.

(८) भा. १३।३३।२० ; भा. १३।३३।२२
द्रमिळा (द्राविडा) कौलाः सर्पा माहि (कौलिसर्पा माहि).

‘वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
 श्रेयान् पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर ॥
 यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं च न तत्समम् ।
 ब्रह्मवध्या महान् दोष इत्याहुः परमर्षयः ॥
 ‘परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ।
 आसीताधोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय व्रजेत वा ॥
 ‘न स जातोऽजनिष्यो वा पृथिव्यामिह कश्चन ।
 यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥
 ‘दुर्ग्रहो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
 दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥

भीष्म उवाच—

‘ब्राह्मणानेव सततं भृशं संप्रतिपूजयेत् ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥
 ‘ब्राह्मणान्’ इत्याद्यध्यायत्रयेण दानपात्रत्वं ब्राह्मणाना-
 मुच्यते । सोमो राजा येषां ते सोमराजानः । नीटी.
 ‘एते भोगैरलंकारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ।
 सदा पूज्या नमस्कार्या रक्ष्याश्च पितृवन्तृपैः ।
 अतो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥

किमिच्छतीति प्रश्नपूर्वकं यत्तदिष्टं दीयते तत् किमि-
 च्छकम् । नीटी.

(१) भा. १३।३३।२१-२२; आमु. १३।३३।
 २३-२४.

(२) भा. १३।३३।२३; आमु. १३।३३।२५
 व्रजेत (व्रजेच्च).

(३) भा. १३।३३।२४; आमु. १३।३३।२६
 निष्यो वा (निष्यद्वा).

(४) भा. १३।३३।२५; आमु. १३।३३।२७ दुर्ग्रहो
 (दुर्ग्रहो) मूर्ध्ना (राजन्).

(५) भा. १३।३४।१; आमु. १३।३४।१ संप्रति
 (संपरि).

(६) भा. १३।३४।२; आमु. १३।३४।२-३
 स्कार्या (स्कारे) अतो (ततो).

‘जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ।
 महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥
 ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ।
 वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥
 ‘न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शस्तुं वसुंधरा ।
 ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥
 तान् पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ।
 यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥
 ‘प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।
 प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयाऽनघ ॥
 तेभ्यो रक्ष्यं स्वकुलमिति शेषः । नीटी.

‘श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
 विहितं दृश्यते राजन् सागरान्ता च मेदिनी ॥
 ‘क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ।
 राजा दण्डधरो राजन् रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ॥
 ‘ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
 तेषु राजा प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥
 ‘प्रणीतमृषिमिर्ज्ञात्वा धर्मं शान्धतमन्ययम् ।
 लुप्यमानाः स्वधर्मेण क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥
 ‘दस्युभिर्हियमाणं च धनं दारांश्च सर्वशः ।
 सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः ॥

(१) भा. १३।३४।३-४; आमु. १३।३४।३-५.

(२) भा. १३।३५।२१-२२; आमु.

(३) भा. १३।३५।२३; आमु. १३।३५।२३
 स्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयाऽनघ (स्तेभ्यो रक्ष्यं त्वया नृप).

(४) भा. १३।४७।४०; आमु. १३।४७।४०-४१
 न्ता च मेदिनी (न्तां च मेदिनीम्).

(५) भा. १३।४७।४१; आमु.

(६) भा. १३।४७।४२; आमु. १३।४७।४२
 राजा (राजन्).

(७) भा. १३।४७।४३; आमु. १३।४७।४३
 मानाः (मानं) रक्षति प्रजाः (खेप रक्षति).

(८) भा. १३।४७।४४; आमु.

(१) प्रासङ्गिकं श्राद्धप्रसङ्गेन ब्राह्मणपूजनम् ।

॥ राक. १६९

(२) यस्य राज्ञो राज्यं स्वयं प्राप्तं तत्प्रेतकृत्यं
राजा कुर्यात् । तन्मातापित्रादींश्चावश्यं विभूयात् । तदाह

विष्णुः

राजधर्माः— प्रजाया बालानाथादीनां च पालनं वर्णाश्रम-

धर्मव्यवस्था यजनं ब्राह्मणाय दानं शस्त्रनित्यता च

॥ राजधर्माः ॥

शान्तिस्वस्त्ययनैर्देवोपघातान् प्रशमयेत् ॥

प्रत्युत्पन्नारिष्टशमनाय क्रियमाणं कर्म शान्तिः

तस्य छेदः अपहारः । यद्वा दानस्य भूम्यादेः, छेदः

अवच्छेदः, पूर्वतोऽमुकनद्याः पश्चिमतोऽमुकस्थानस्येदम् ।

त्रीणि कर्माणि कवीत राजन्यस्त प्रयत्नतः । । दहत्यमित्येजसा च मर्रो तदति रमिताया । ।

राज्ञः परुषोक्तिनिषेधः प्रत्याक्रोशनिषेधश्च, मधुरभाषणं च
चयातिरुवाच—

‘गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।

मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥

अन्त्याधिपाः प्रान्त्यदेशाधिपाः । नीटी.

‘अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-

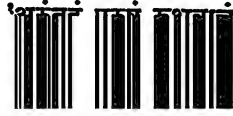
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।

अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना

कोपेन न नृशंसवादीति वाचा परपीडां न कुर्यादि-
त्युक्तम् । न हीनतः परमभ्याददीतेति हीनेन अभिचारादि-
कर्मणा परं शत्रुं न वशे कर्तुमिच्छेदिति न मनसाऽपि
परपीडां कुर्यादित्युक्तम् । अरुः क्षतं तद्वदत्यन्तं तुदति
व्यथयतीति कण्टकवन्न स्यादिति पदार्थः । न नृशंस-
वादी स्यादित्येतत् सार्धेन प्रपञ्चयति— यथाऽस्येति ।
उषतीं दहन्तीम् । ‘रुषतीम्’ इति पाठे हिंसाम् ।

नीटी.

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

दयादिचतुष्कं संवननं संभजनं परमेश्वरस्याऽऽरा-
धनम् ।

नीटी.

तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं

परुषं क्वचित् ।

पूज्यान् संपूजयेद्दद्यान्न च याचेत्कदाचन ॥

कार्यविभागेन नियोज्यविवेकः

धार्मिकान् धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।

स्त्रीषु ह्रीवान्नियुज्जीत क्रूरान् क्रूरेषु कर्मसु ॥

स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।

बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥

स्वेभ्यश्चारेभ्यः परेभ्यः उत्कोचादिना लोभितेभ्यः ।

नीटी-

निबोध च शुभां वार्णीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥

वैशम्पायन उवाच-

भार्कश्येव च भ्रात्रा कृत्वा भ्रातरो ज्ञान ।

उत्तङ्क उवाच-

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्धिन्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥

त्वया हि पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना ।

भक्तिमानि विक्रान्ता ज्ञानां तावन्मही ॥

स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्युतम् ।

दण्डयं दण्डे निक्षिपति तथा न

ग्लति धार्मिकम् ॥

न ग्लति न ग्लति न ग्लति ।

गीती

एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो

नियोजयन् सर्ववर्णान् स्वधर्मे ।

अकामात्मा समष्टिः प्रजासु

नाधार्मिकानतन्ध्येत कामान् ॥

यः काममन्यु प्रजहति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।

न संरम्भेणाऽऽरभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।

न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
 नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
 दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
 न कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥

देशाचारान् समयान् जातिधर्मान्
 बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।

समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
 समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
 गुणैर्विशिष्टांश्च पुरो दधाति
 विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥
 मितं भुङ्क्ते संविभज्याऽऽश्रितेभ्यो
 मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।

विदुरोक्ता सामान्यनीतिः राजनीतिश्च

धृतराष्ट्र उवाच—

‘जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥

दह्यमानस्य चिन्ताग्निनेति शेषः । धर्मार्थयोः कुशलः ।
मोक्षेऽस्य वक्तुमनधिकारात् द्वयोरेव ग्रहः । नीटी.

‘त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि
प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व
श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरुणाम् ॥

अजातशत्रोः पथ्यं कुरुणां च श्रेयस्करम् । नीटी.

पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन्
पृच्छामि त्वां व्याकुलेनाऽऽत्मनाऽहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावत्
मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥

पापाशङ्की भाविदुःखादुद्विजन् । पापं स्वकृतं
पूर्वापराधं पश्यन् । कवे हे सर्वज्ञ । नीटी.

विदुर उवाच—

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्ट्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥

‘तस्माद्ब्रूयामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरुन्प्रति ।
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥

‘मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥

मिथ्योपेतानि कपटश्रुतादीनि । अनुपायैः असदुपायैः
प्रयुक्तानि, दुःखफलनीत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. ५।३४।१; आमु. ५।३४।१ शुचिः (छासि).

(२) भा. ५।३४।२-४; आमु.

(३) भा. ५।३४।५; आमु. ५।३४।५ भवमिच्छन्
(हितं यत्स्यात्).

(४) भा. ५।३४।६; आमु.

‘तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।

उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्नमनः ॥

‘अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।

संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥

अनुबन्धान् प्रयोजनानि । संप्रधार्य निश्चित्य ।

नीटी.

‘अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।

उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥

विपाकः फलसिद्धावपि परिपाकः । उत्थानं उद्यमम् ।
वा न वेति सिद्धिपक्षे कुर्वीत, नान्यथेत्यर्थः । नीटी.

‘यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।

कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥

प्रमाणं निश्चयद्वारम् । स्थानादीनि सर्वदा विचार्या-
णीत्यर्थः । स्थाने दुर्गादौ । दण्डे सेनायाम् । नीटी.

यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।

युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥

एतानि स्थानादिज्ञापकानि प्रमाणानि लेख्यादीनि ।

नीटी.

‘न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।

श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥

असांप्रतं अयुक्तं यथा स्यात्तथा न वर्तितव्यम् ।

नीटी.

‘भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।

रूपाभिपाती प्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥

(१) भा. ५।३४।७; आमु. ५।३४।७ न सिध्येत्कर्म
यन्नृप (यत्तु कर्म न सिध्यति).

(२) भा. ५।३४।८; आमु. ५।३४।८ नवेक्षेत
(नपेक्षेत).

(३) भा. ५।३४।९; आमु. ५।३४।९ विपाकांश्चैव
(विपाकं चैव).

(४) भा. ५।३४।१०-११; आमु.

(५) भा. ५।३४।१२; आमु.; राक. १४८; राप्र. १२०.

(६) भा. ५।३४।१३; आमु. ५।३४।१३ रूपा (लोभा).

मुखे मिष्टमन्ते मृत्युदं कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः । अनु-
बन्धं पश्चाद्वधनम् । नीटी.

‘यच्छक्यं प्रसितुं प्रस्यं प्रस्तं परिणमेच्च यत् ।’

हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥

आद्यं भक्षणीयम् । नीटी.

‘चैनस्पतेरपकानि फलानि प्रचिनोति यः ।’

स नाऽऽप्नोति रसं तेभ्यो बीजं

चास्य विनश्यति ॥

यस्तु पक्कमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।

‘फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥’

यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।

तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवाऽऽरामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥

अङ्गारकारको हि मूलत उत्कृत्य काष्ठं दहति ।
अङ्गारः इज्जालः । नीटी.

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।

इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥

‘अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथाऽगताः ।’

कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥

अनारभ्याः प्रबलैः सह वैरादयः । अगताः कदा-
चिदप्यप्राप्ताः । नीटी.

‘प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।’

न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥

‘कांश्चिदर्थान्निरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।’

क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥

(१) भा. ५।३४।१४; भाम. ५।३४।१४ तदर्थं
(तदार्थं).

(२) भा. ५।३४।१५-१९; भाम.

(३) भा. ५।३४।२०; भाम. ५।३४।२० कारोऽपि
(कारो हि).

(४) भाम. ५।३४।२१.

(५) भा. ५।३४।२१-२२; भाम. ५।३४।२२-२३.

लघुमूलान् अल्पोपायान् ।

नीटी.

ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषाऽनुपिबन्निव ।

आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥

चक्षुषा प्रीतिमयेन ।

नीटी.

‘सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याददुरारुहः ।’

अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ॥

सुपुष्पितः वाचा चक्षुषा चानुग्रहं दर्शयन्नपि अफलः
स्यात् भृत्यं न धनेन वर्धयेत् । सफलोऽपि सन् दुरारुहः
भृत्यवश्यो न भवेत् । अपक्व इति । अन्तर्बलहीनोऽपि
बलवत्तां बहिः प्रकाशयेदेवेत्यर्थः । नीटी.

‘चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।’

प्रसादयति लोकं यस्तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥

(१) तमुद्दिश्य लोको न प्रसीदति नावसन्नो
भवति । राम. १३३

(२) कर्मणा दानेन । लोकं भृत्यवर्गम् । नीटी.

‘यस्मात्प्रत्यस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।’

सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥

‘पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्खेन तेजसा ।’

वायुरभ्रमिवाऽऽसाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥

अनये स्थितः अनीतिमान् ।

नीटी.

‘धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।’

वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥

अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।

प्रतिसंवेष्टते भूमिरमौ चर्मोऽऽहितं यथा ॥

(१) भाम. ५।३४।२४.

(२) भा. ५।३४।२३; भाम. ५।३४।२५ लोकं यः
(यो लोकं); राक्ष. १५० चक्षुषा (कर्मणा) कर्मणा
(चक्षुषा) लोकं यः (यो लोकं) ऽनुप्र (न प्र); राम.
१३३ राक्षवत्.

(३) भा. ५।३४।२४; भाम. ५।३४।२६.

(४) भा. ५।३४।२५; भाम. ५।३४।२७ तेजसा
(कर्मणा).

(५) भा. ५।३४।२६-२७; भाम. ५।३४।२८-२९.

प्रतिसवेष्टते संकुचति, बहुफलं न प्रयच्छतीत्यर्थः ।

नीटी.

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।

स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥

धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।

धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥

न जहाति श्रियम् ।

नीटी.

अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।

सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥

सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।

संचिन्वन्धीर आसीत् शिलाहारी शिलं यथा ॥

सुव्याहृतानि पाण्डित्यवचनानि । सूक्तानि शोभनतया उक्तानि मातृपितृगुर्वादीनि । सुकृतानि तदुपदिष्टकर्माणि । शिलं कणिशायर्जनम् । 'उच्छः कणश आदानं कणि-शायर्जनं शिलम्' इति यादवः । त्वमपि अरुमदादि-वाक्यात् सारं गृह्णीष्वेति भावः ।

नीटी.

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥

पाण्डवबलं ज्ञातुं चारान् नियुङ्क्ष्वेति भावः ।

नीटी.

भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।

अथ या सुदुहा राजन्नेव तां विनयन्त्यपि ॥

(१) भा. ५।३४।२८ ; भासु. ५।३४।३० राष्ट्रान् (राष्ट्रवि).

(२) भा. ५।३४।२९ ; भासु. ५।३४।३१.

(३) भा. ५।३४।३० ; भासु. ५।३४।३२ सर्पतः (जल्पतः) ; राक. १४९ अयुन्मत्तात् (अयुन्मत्तान् प्र)

शेषं भासुवदः ; रास. १३२ भासुवदः.

(४) भा. ५।३४।३१ ; भासु. ५।३४।३३ सुधियां (सूक्तानि).

(५) भा. ५।३४।३२ ; भासु. ५।३४।३४.

(६) भा. ५।३४।३३ ; भासु. ५।३४।३५ विनय (विषुदः).

यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।

यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संतामयन्त्यपि ॥

एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।

इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥

भूयांसमिति श्लोकत्रयतात्पर्यम्— पाण्डवान् प्रति त्वया नम्रीभवितव्यं तेन बलाधिष्ठात्री देवता इन्द्रश्च त्वामनु-ग्रहीष्यतीति ।

नीटी.

पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।

पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।

मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥

मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान् रक्षत्यनुक्रमः ।

अभीक्ष्णदर्शनाद्भावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेत्ततः ॥

एतच्च मन्त्रिभिः सहाऽऽलोचनीयं सत्यं च संरक्ष्य-मित्याह— पर्जन्येति त्रिभिः । योगेन अभ्यासेन । मृजया उद्धर्तनेन । अनुक्रमः व्यायामशिक्षादिः ।

नीटी.

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।

अन्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥

य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्यं कुलान्वये ।

सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥

(१) भा. ५।३४।३४ ; भासु. ५।३४।३६ त्संताप (त्संताप).

(२) भा. ५।३४।३५ ; भासु. ५।३४।३७.

(३) भा. ५।३४।३६ ; भासु. ५।३४।३८ मित्र (मन्त्रि).

(४) भा. ५।३४।३७ ; भासु. ५।३४।३९.

(५) भा. ५।३४।३८ ; भासु. ५।३४।४० ताद्वारः (न गाश्च).

(६) भा. ५।३४।३९ ; भासु. ५।३४।४१ अन्ये (अन्ते).

(७) भा. ५।३४।४० ; भासु. ५।३४।४२ ईर्ष्युः (ईर्षुः) सुखे (सुख).

प्रमाणं धर्मस्य कारणम्, न कुलमिति द्वयोर्वृत्तमाश्रय,
ईर्ष्या त्यजेति भावः । नीटी.

अकार्यकरणाद्धीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।

अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माघेन तत्पिबेत् ॥

अकाले इष्टसिद्धेः प्राक् भीतः स्यात् । येन माघेत्
लोभादिना तन्न पिबेत् नाऽऽश्रयेत् । नीटी.

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।

एते मदावल्लिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥

अभिजनः सहायः । तव तु भयं दमश्च नास्तीत्यर्थः ।
नीटी.

असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किञ्चित्कार्यं कदाचन ।

तावन्न तस्य सुकृतं किञ्चित्कार्यं कदाचन ।

मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥

असन्त इति सार्धश्लोकः वाक्यम् । सद्भिरार्थिता
असन्तस्तत्कार्यमल्पमप्यकृत्वा असन्तमिति ख्यातमप्यात्मानं
सन्तं मन्यन्ते इति तदर्थः । किञ्चिदपि तस्य कार्यं यावत्
सुष्ठु न कृतं तावदेव मन्यन्त इति योजना । नीटी.

गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।

असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥

पाण्डवा एव त्वामुपकरिष्यन्ति, न तु त्वं तानिति
भावः । नीटी.

जिता सभा वञ्चवता समाशा गोमता जिता ।

अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।

न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥

(१) भा. ५।३४।४१; भासु. ५।३४।४३.

(२) भा. ५।३४।४२; भासु. ५।३४।४४ एते मदा
(मदा एते).

(३) भा. ५।३४।४३ द्वितीयार्थं नास्ति; भासु.
५।३४।४५ सद्भिः किञ्चित्कार्यं (सद्भिः क्वचित्कार्यं).

(४) भा. ५।३४।४४; भासु. ५।३४।४६.

(५) भा. ५।३४।४५; भासु. ५।३४।४७ समाशा
(मिष्टाशा).

(६) भा. ५।३४।४६; भासु. ५।३४।४८.

शीलं संरक्ष्यं त्वयेति द्वयोर्भावः ।

नीटी.

आढयानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।

लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥

संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।

क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाऽऽढयेषु सुदुर्लभा ॥

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।

दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥

आढ्यानामिति त्रयस्य शीलवतस्ते दारिद्र्यप्राप्तिरपि
श्रेय इति भावः । संपन्नं मिष्टम् । नीटी.

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।

उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥

(१) अत्यानां अधमानां मर्त्यानां अवृत्तेः जीविका-
नाशात् भयम् । रात्र. १३३.

(२) शीलभावे सत्सु अवमानः महान् क्लेशः
इत्याह— अवृत्तिरिति । नीटी.

ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।

ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥

ऐश्वर्यमदः पापिष्ठः निन्दिततमः येस्यस्ते पानमदा-
दयो मदाः । नीटी.

इन्द्रियैरिन्द्रियाणेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।

तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥

इन्द्रियाणेषु शब्दादिषु । ग्रहैः सूर्यादिभिः । आक्रमो-
ऽत्र तापनम् । नीटी.

(१) भा. ५।३४।४७; भासु. ५।३४।४९ लवणोत्तरं
(तेलोत्तरं).

(२) भा. ५।३४।४८; भासु. ५।३४।५०.

(३) भा. ५।३४।४९; भासु. ५।३४।५१ उत्तरार्थे
(जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥).

(४) भा. ५।३४।५०; भासु. ५।३४।५२; रात्र.
१५० अवृत्ति (अवृत्ते); रात्र. १३३ राकवत्.

(५) भा. ५।३४।५१-५२; भासु. ५।३४।५३-५४.

यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनाऽऽत्मकर्शिना ।

आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोद्वराद् ॥

पञ्चवर्गः श्रोत्रादिगणः । त्वमैश्वर्यमत्तोऽजितेन्द्रिय-
श्चावश्यमापदं प्राप्स्यसीति त्रयस्य भावः । नीटी.

अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते ।

अमित्रान्वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥

आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।

ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥

वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।

परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥

आत्मानं मनः । अमात्यान् पुत्रादीन् । द्वेष्यरूपेण
शत्रुवत् । मन एव प्रथमं जेतव्यम्, ततोऽमात्यादीन्
विजिगीषते, तत् न मोघं न निष्फलं भवति ।
त्वं त्वजितमनस्कतया पुत्रादिवशः न लक्ष्मीयोग्यः इति
त्रयाणां भावः । नीटी.

रथः शरीरं पुरुषस्य राज-

आत्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।

तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वै-

र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥

एतदेव रथिरथादिरूपककल्पनया आह- रथ इति ।
नीटी.

एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।

अविषेया इवादान्ता ह्याः पथि कुसारथिम् ॥

(१) भा. ५।३४।५३ ; भासु. ५।३४।५५ कर्शिना
(कर्षिणा).

(२) भा. ५।३४।५४ ; भासु. ५।३४।५६ य
आत्मानं (यथाऽऽत्मानं).

(३) भा. ५।३४।५५ ; भासु. ५।३४।५७ देश
(द्वेष्य) यो जयेत् (योजयेत्).

(४) भा. ५।३४।५६ ; भासु. ५।३४।५८ जितामात्यं
(जितात्मानं).

(५) भा. ५।३४।५७ ; भासु. ५।३४।५९ कुशलः
(कुशली).

(६) भा. ५।३४।५८ ; भासु. ५।३४।६०.

घ. को. १३१

व्यापादयितुं नाशयितुम् । अविषेयाः अवशाः ।
नीटी.

अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।

इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥

अर्थतः अर्थहेतोः । अनर्थतः अन्यायतः । नीटी.

धर्माथैः यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।

श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥

इन्द्रियाणां वशः इच्छा, तदनुसारी इन्द्रियवशानुगः ।
नीटी.

अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।

इन्द्रियाणामनेश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥

आत्मनाऽऽत्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

कृत्स्नस्योपदेशस्य फलमाह- आत्मनेत्यर्धेन ।
आत्मना बुद्ध्या आत्मानं प्रत्यक्चैतन्यरूपं अन्विच्छेत् ।
तत्रोपायमाह- मनसः संकल्पात्मकस्य, बुद्धेश्च तन्मूल-
भूतायाः, इन्द्रियाणां च निग्रहेणेत्यर्थः । अत्र न तव
सहायान्तरापेक्षेत्याह- आत्मेति । धीजय एव पुरुषार्थ
इत्यर्थः । नीटी.

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनैवाऽऽत्मा-

ऽऽत्मना जितः ।

स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥

सः एव धीः एव जीवस्य बन्धुः रिपुश्च । नीटी.

(१) भा. ५।३४।५९ ; भासु. ५।३४।६१ यैः
प्रसृतो वा (यैरजितैर्वा).

(२) भा. ५।३४।६० ; भासु. ५।३४।६२.

(३) भा. ५।३४।६१ ; भासु. ५।३४।६३ ; राक.
१५० जयते हि (जयतीह) ; राप्र. १३३ राकवत्.

(४) भा. ५।३४।६२ ; भासु. ५।३४।६४ आत्मैव
या (आत्मा येषा).

(५) भासु. ५।३४।६५.

क्षुद्राक्षेणेव जालेन श्वापिहिताबुधौ ।

कामश्च राजन् क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥

द्वावपि मोहजालपिहितौ क्षणौ मीनौ उरू महान्तौ ।
तत्र द्वितीयोऽन्यस्य जातिस्वभावाच्छत्रुरपि जालच्छेदार्थं
मित्रत्वमापन्नो बन्धुरपि भवति । एवं धीश्चिदात्मनः
संसारप्रदत्वाच्छत्रुरपि मोहच्छेदार्थं तस्य मित्रमपि भव-
तीति भावः । क्षुद्राक्षेण सूक्ष्मच्छिद्रेण । यद्वा उत्तरान्व-
येवायमर्थः । कामक्रोधयोरावरकं प्रज्ञानं तौ नाशयतः,
जालमिव महामीनावित्यर्थः । नीटी.

समवेक्ष्येह धर्मार्यौ संभारान्योऽधिगच्छति ।

स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥

समवेक्ष्य अनुरुध्य । संभारान् जयसाधनानि ।

नीटी.

यः पञ्चाऽऽभ्यन्तराञ्छत्रूनविजित्य मतिक्षयान् ।

जिगीषति रिपूनन्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥

आभ्यन्तरान् श्रोत्रादीन् । मनोमयान् मनसो विकार-
भूतान् । तथा च श्रुतिः— 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा
शृणोति' इति । नीटी.

दृश्यन्ते हि दुरात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ।

इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥

राजानः रावणादयः । राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविलासैः ।
स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः । नीटी.

असंत्यागात्पापकृतामपापां-

स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावान् ।

शुष्केणाऽऽर्द्रं दहते मिश्रभावा-

त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥

(१) भा. ५।३४।६३ ; आमु. ५।३४।६६ ताडुभौ
(ताडुरु).

(२) भा. ५।३४।६४ ; आमु. ५।३४।६७.

(३) भा. ५।३४।६५ ; आमु. ५।३४।६८ मति-
क्षयान् (मनोमयान्).

(४) भा. ५।३४।६६ ; आमु. ५।३४।६९ दुरात्मानो
बध्य (महात्मानो बध्य).

(५) भा. ५।३४।६७-७३ ; आमु. ५।३४।७०-७६.

निजानुत्पेततः शत्रून् पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।

यो मोहान्न निर्गृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥

पञ्च इन्द्रियाणि । पञ्च प्रयोजनानि शब्दश्रवणादीनि
येषां तान् । उत्पेततः उत्पयेन गच्छतः । त्वं तु अजित-
चित्तत्वाददुःसङ्गाच्चाऽऽपद्ग्रस्तोऽसीति भावः । नीटी.

अनसूयाऽऽर्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।

दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥

अनायासः अचाञ्चल्यम् ।

नीटी.

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्येषु भारत ॥

तितिक्षा द्रव्यसहनशीलता । वाक् गुप्ता असंबद्धप्रलापा-
द्रक्षिता । अन्येषु नीचेषु । त्वत्पुत्रेष्वार्जवादिकं गुप्त-
वाक्त्वं च नास्तीति तेऽन्याः । नीटी.

आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।

वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥

आक्रोशः रुक्षभाषणम् । परिवादः निन्दा । तयोर्वक्ता
त्वत्पुत्रः हिंस्रश्च । अतो नासौ जयभाक् । नीटी.

हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।

शुभ्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥

वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।

अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥

वाक्संयमः नियतं वचनम् । विचित्रं चमत्कार-
युक्तम् । नीटी.

अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।

सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थार्योपपद्यते ॥

संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।

वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥

बीभत्सं निन्दितं यतो न संरोहति । नीटी.

(१) भा. ५।३४।७४ ; आमु. ५।३४।७७ विविधा
(विविधं).

(२) भा. ५।३४।७५ ; आमु. ५।३४।७८ संरोहति
शरैः (रोहते सायकैः) ; मेघा. ७।५२ आमुवत्.

कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हेतुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥
कर्णी कर्णाकृतिफलको बाणः । नालीकः नलीकया
प्रक्षेप्यो बाणः । निर्हरन्ति निःसारयन्ति । नीटी.

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति राज्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥

नामर्मसु किंतु मर्मस्वेव । सभायां द्रौपदीं प्रति
दुर्वचनं वदतां त्वत्पुत्राणामपराधः क्षन्तुमयोग्योऽस्तीति
भावः । नीटी.

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥
अवाचीनानि नीचकर्माणि । नीटी.

बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयात्प्रापसर्पति ॥
सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनानमबुध्यसे ॥

राजा लक्षणसंपन्नश्चैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥
शिष्यस्ते त्वदाज्ञाकारी । शासिता पृथिव्याः । नीटी.
अतीव सर्वान् पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥

(१) भा. ५।३४।७६ ; भा. ५।३४।७९ नाराचा
(नाराचा).

(२) भा. ५।३४।७७ ; भा. ५।३४।८० त्वरेषु
(त्वरेषु).

(३) भा. ५।३४।७८ ; भा. ५।३४।८१ सोऽपा
(सोऽपा).

(४) भा. ५।३४।७९ ; भा. ५।३४।८२.

(५) भा. ५।३४।८० ; भा. ५।३४।८३ तव
भारत (भरतवर्ष) नामव (नानव).

(६) भा. ५।३४।८१-८२ ; भा. ५।३४।८४-८५.

भागधेये राज्यंशे पुरस्कृतः । मूर्धाभिषिक्तस्य पाण्डोः
पुत्रास्ते राज्यार्हाः, अतथाभूतस्यान्धस्य तव पुत्रास्ते न
राज्यार्हा इत्यर्थः । नीटी.

आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्हेमांस्तितिक्षति ॥
अनुक्रोशात् दयालुत्वात् । आनृशंस्यात् अक्रौर्यात् ।
नीटी.

यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥

साधुषु पाण्डवेषु त्वयाऽपि साधुना भवितव्यमि-
त्याशयः । नीटी.

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुधरा ॥
नेवेक्षिण इति पाठे नवमिवाऽऽदरेण ईक्षितुं शील-
मस्य । आत्मनैव प्रत्ययः ज्ञानं यस्य स्वयमेव ज्ञात-
कोशस्य । नीटी.

नाममात्रेण तुष्येत च्छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥
नाममात्रेणैव राजा भवेत् । भोगास्तु भृत्यैः समाना-
नेव भुज्जीत । नीटी.

अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य चाग्नी-
निष्ठां यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा
हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥

(१) भा. ५।३४।८३ ; भा. ५।३४।८६ आनृश-
स्यादनुक्रोशा (अनुक्रोशादानृशंस्या).

(२) भा. ५।३७।७ ; भा. ५।३७।७ प्रत्युदेयः
(प्रत्युदेयः).

(३) भा. ५।३८।२३ ; भा. ५।३८।२६ कृत्वा
(कृत्वा) वसुधेयं (वसुधैव).

(४) भा. ५।३८।२४ ; भा. ५।३८।२७.

(५) भा. ५।४०।२४ ; भा. ५।४०।२६ पार्थ
(पार्थ).

परिसंस्तीर्याग्नीन् परिस्ररुणैः । एतेनाग्निहोत्रमुपलक्ष-
यतीति नारायणः । परिसंस्तीर्य वितत्य स्वे स्वे स्थाने
आधायेत्यर्थः । ततो यज्ञैरिष्ट्वा शस्त्रपूतः अन्तरात्मा
चित्तं यस्य, गोब्राह्मणार्थं मृत इत्यर्थः । संग्रामे हतो वा
क्षत्रियः । नीटी.

न कश्चिदवमन्तन्यः

नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोक्तृष्टमध्यमाः ।

न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः कश्चित् ॥

दण्डधारणं क्षत्रधर्मः, न वनगमनं संन्यासो वा

भीम उवाच-

श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः ।

अनुवाहकता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

श्रोत्रियस्य वेदपाठकस्य । मन्दत्वादेवाविपश्चितः अर्थ-
ज्ञानशून्यस्य । अनुवाकेन नित्यपाठेन हता नष्टा । नीटी.

आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः ।

विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥

आलस्ये एव, न तु परमार्थे, कृतचित्तस्य तव ।
नीटी.

क्षमाऽनुकम्पा कारुण्यमानुशंस्यं न विद्यते ।

क्षेत्रमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥

त्वदन्तरे त्वत्तोऽन्यत्र ।

नीटी.

यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।

शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न बधिष्याम कंचन ॥

भैक्ष्यमेवाऽऽचरिष्याम शरीरस्या विमोक्षणात् ।

न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।

स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥

प्राणस्य प्राणवतो बलिष्ठस्य इदं सर्वमन्नमिवान्नं
भोग्यम्, 'वीरभोग्या वसुंधरा' इति स्मृतेः । अतः

(१) भा. ५।१२।१६; भाषु. ५।१२३।१७ त्रवरो
(त्रयमो) समः (शमः); राक. १५० स्त्वया राजन्न
(बुद्धिमद्भिर्ना) समः (मदः); राप्र. १३३ स्त्वया राजन्न
(बुद्धिमद्भिः) समः (मदः).

(२) भा. १२।१०।१-१०; भाषु.

एव तस्यैव भोजनं भुज्यते पात्यते इति व्युत्पत्त्या
पालनीयमिदम् । यद्यप्येतत् प्राणोपासनाप्रकरणे श्रुतं
तथापि सर्वस्याऽऽत्मार्यत्वमित्यंशेन साम्यादुदाहृतम् ।
नीटी.

आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः ।

हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥

ते सदोषा हतास्त्वामी राज्यस्य परिपन्थिनः ।

तान् हत्वा भुङ्क्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥

'हतात्माभिः' इति संघिरार्थः । तान् धर्मेण हत्वा
निधनं त्वं राज्यं भुङ्क्ष्व । हन्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'
(पा. ३।२।७५) इति कनिष्, अनुनासिकलोपः,
'हस्वस्य ०' (पा. ६।१।७१) इति तुक् । नीटी.

यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् ।

पङ्कदिग्धो निवर्तते कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥

तथा तेन प्रकारेण उपमीयते इति तथोपमम् ।
नीटी.

यथाऽऽरुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।

अप्राप्य निधनं गच्छेत्कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥

यथा महान्तमध्वानमाशया पुरुषः पतन् ।

स निराशो निवर्तते कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥

पतन् गच्छन् ।

नीटी.

यथा शत्रून् घातयित्वा पुरुषः कुरुसत्तम ।

आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥

यथाऽन्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुङ्जीत यदृच्छया ।

कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥

(१) भा. १२।१०।११; भाषु. १२।१०।११ कर्मेदं
न (कर्मेतन्न).

(२) भा. १२।१०।१२; भाषु. १२।१०।१२ सत्तम
(नन्दन) थाविधम् (थोपमम्).

(३) भा. १२।१०।१३; भाषु. १२।१०।१३ भुङ्जीत
(भुजीयाद्) कामी च (कामिव) थाविधम् (थोपमम्).

‘वयमेवात्र गृह्या हि ये वयं मन्दचेतसः ।

त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥

‘वयं हि बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।

कलीबल्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ॥

अशक्तयः शक्तिहीनाः ।

नीटी.

‘अगतीन् कागतीन्स्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।

कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यन्ति यादृशम् ॥

अगतीकगतीन् अनाथरक्षकान् । दैर्घ्यमार्षम् । ईदृशा-
नपि नष्टार्थान् दृष्ट्वा जना इतरेऽपि अर्थसिद्धये कथं
नानुपश्येयुः ? अपि तु आलोचयेयुरेव । एतत् यादृशं
मम वचनं तादृशं पश्यत, युक्तमयुक्तं वेति परीक्षया
इत्यर्थः । समर्थैः स्वार्थसिद्धयर्थं यतितव्यमेवेति भावः ।

नीटी.

‘आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।

जरयाऽभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन च ॥

ननु संन्यास एव नः श्रेयानित्युक्तं तत आह—
आपदिति । व्यसितेन दुर्गतिं प्रापितेन ।

नीटी.

‘तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते ।

धर्मव्यतिक्रमं चेदं मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥

इह क्षत्रयोनौ त्यागं ‘चरन् भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः’
इत्युक्तविधं संन्यासं न परिचक्षते न प्रशंसन्ति । तत्र
हेतुः— धर्मेति । ‘मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधार-
णम् । बाहुजातो रजजातानां नायं धर्मो विधीयते ॥’ इति
स्मृतेः क्षत्रियस्य मौण्ड्यादिकं निषिद्धम् । तस्याऽऽचरणे
धर्मव्यतिक्रमोऽस्त्येवेति भावः ।

नीटी.

(१) भा. १२।१०।१४ ; भा. १२।१०।१४ ये वयं
(यदर्थं) चेतसः (चेतसम्).

(२) भा. १२।१०।१५ ; भा. १२।१०।१५

(३) भा. १२।१०।१६ ; भा. १२।१०।१६ अगतीन्
का (अगतीक) पश्यन्ति (पश्यतं).

(४) भा. १२।१०।१७ ; भा. १२।१०।१७ च
(वा).

(५) भा. १२।१०।१८ ; भा. १२।१०।१८ चेदं
(चैव).

‘कथं तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठस्तदुपाश्रयः ।

तदेव निन्दन्नासीत श्रद्धा वाऽन्यत्र गृह्यते ॥

ननु हिंसोऽयं क्षात्रधर्मो निन्द्य एवेत्याशङ्क्याऽऽह—
कथमिति । हिंसार्थमुत्पन्नाः हिंसयोनौ जाताः हिंसैक-
जीवनाः तदेव तस्यैव हिंसधर्मस्य निन्दां कथं भाषेयुः ?
कथं वा तत्र धाता तस्य धर्मस्य स्तथा न गृह्यते न
निन्द्यते ? धातुविहितत्वात् सहजत्वाच्च नाऽसौ धर्मो
निन्द्य इत्यर्थः । यदाह भगवान्— ‘सदोषमपि कौन्तेय
सहजं कर्म न त्यजेत्’ ।

नीटी.

‘श्रिया विहीनैरधनैर्नारितिकैः संप्रवर्तितम् ।

वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥

कथं तर्हि जाबालोपनिषदि ‘अथ परिव्राट् मुण्डो
विवर्णवासाः’ इत्युपक्रम्य ‘भरतरैवतकप्रभृतयोऽनुमत्ता
उन्मत्तवदाचरन्ते’ इति भरतादीनां क्षत्रियाणां मौण्ड्य-
मुन्मत्तचर्यां च श्रूयते इत्याशङ्क्याऽऽह— श्रियेति । ‘ऋचः
सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्’ इति
श्रुतेः श्रिया त्रय्या विद्यया विहीनैः अधनैः लक्ष्म्या च
हीनैः इदमनृतं संप्रवर्तितम् । वेदयतीति वेदो विधिः, तस्य
वादः अर्थवादः, तत्संबन्धि विज्ञानं संन्यासविधिस्तुत्यर्थम् ।
भरतादिकीर्तनं प्रजापतिवपोत्वननवदर्थवादः, न तु
तावता मौण्ड्ये क्षत्रियस्याधिकारः सिध्यतीति भावः ।

नीटी.

‘शक्यं तु मौण्ड्यमास्थाय बिभ्रता-

ऽऽत्मानमात्मना ।

धर्मच्छद्वा समास्थाय आसितुं न तु जीवितुम् ॥

यत्तु ‘ऋजुः प्रणिहितो गच्छन्’ इति अत्याश्रम
उक्तस्तं दूषयति— शक्यं त्विति । आत्मानं देहं
आत्मना स्वेनैव बिभ्रता निश्चलं स्थापयता धर्मच्छद्वा

(१) भा. १२।१०।१९ ; भा. १२।१०।१९ (कथं
तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठस्तदुपाश्रयाः । तदेव निन्दां भाषेयु-
र्धाता तत्र न गृह्यते ॥).

(२) भा. १२।१०।२० ; भा. १२।१०।२०

(३) भा. १२।१०।२१ ; भा. १२।१०।२१ मौण्ड्य
(मौन) आसितुं (च्यवितुं).

कपटयोगं आस्थाय च्यवितुं मर्तुमेव शक्यम्, न जीवितुम् । केवलं प्रणिधानेन शरीरनाशो भवेदित्यर्थः । नीटी.

शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।

अविभ्रता पुत्रपौत्रान् देवर्षीनतिथीन् पितृन् ॥

नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः ।

अथतेन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ताञ्जनाः ॥

यत्तु 'स्वभावस्तु व्रजत्यग्रे' इति सुप्तबालकस्तन-
पानवदेहयात्रासिद्धिरुक्ता, तां दूषयति द्वाभ्याम्— शक्यं
पुनरिति । पुत्राद्यभरणेन पशुसाम्येन च तत्रापि दोषो-
ऽस्तीत्यर्थः । 'अथ' इति अतःशब्दार्थे । तं एकचरं
अन्येन प्रकारेण एकचर्यां विना न पुण्यं श्रेयांसं आहुः ।
सा च मृगेऽप्यस्तीति न तयोर्विशेष इति भावः । नीटी.

यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन् कश्चिदवाप्नुयात् ।

पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥

एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।

अपरिग्रहवन्तश्च सततं चाऽऽत्मचारिणः ॥

संन्यासयुक्तमेकाकित्वमपि निरस्यति द्वाभ्याम्—
यदीति । नीटी.

अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ।

तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥

ननु पश्वादयः कर्मयोनयो न भवन्ति, किंतु पूर्वकृत-
मेव ते भुञ्जते, अहं तु कर्माधिकृतः स्वप्रयत्नेन ध्रुवं पदं
प्राप्स्यामि इति चेत् तत्राऽऽह— अथ चेदिति । आत्म-
भाग्येषु स्वसंपत्तु अन्येषां सिद्धिं परकर्माजितं फलं

(१) भा. १२।१०।२२; भाम्.

(२) भा. १२।१०।२३; भाम्. १२।१०।२३ अथतेन
(अथान्येन) ताञ्ज (तं ज).

(३) भा. १२।१०।२४; भाम्. १२।१०।२४ राजन्
(राजा).

(४) भा. १२।१०।२५; भाम्. १२।१०।२५ चाऽऽत्म
(व्रक्ष).

(५) भा. १२।१०।२६; भाम्.

नाऽऽप्नुते, किंतु स्वकर्माजितमेवाऽऽप्नुते । तर्हि कर्मैव
कुर्वित्यर्थः । सिद्धिः मोक्षः । नीटी.

औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ।

येषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥

ननु मुमुक्षूणां देहभरणव्यतिरिक्तं कर्म नापेक्षित-
मित्यत आह— औदका इति । उदके भवाः मीनादयः,
सृष्टयः स्थावराः, तेषामपि आत्मैव देह एव भर्तव्यः,
नान्यः इति तेऽपि मुच्येरन् । नीटी.

अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् ।

तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥

लोकदृष्ट्याऽपि कर्मैव कर्तव्यमित्याह— अवेक्षस्वेति ।
नीटी.

स रत्नानि विचित्राणि संभृतानि ततस्ततः ।

मखेष्वनभिसंलय्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ।

कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ॥

राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ।

ये चान्ये कृतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।

तैर्यजस्व महाराज शक्रो देवपतिर्यथा ॥

त्रिष्वपि यशेष्वाद्योऽतीतकालः, उपस्थितं मध्यम-
मुल्लङ्घ्यान्यस्य वार्ता कुर्वतस्ते नास्तिक्यं स्पष्टमित्याह—
स इति । पूर्वं वेदसंन्यासेऽपि तवाधिकारो नास्तीत्युक्तम् ।
इदानीं वेदसंन्यास एव न संभवतीत्यर्थेनाऽऽह— कुटुम्ब-
मिति । कुन तर्हि त्यागं पश्यसीत्यत आह— राजसूयेति ।
फलितमाह— ये चेति । नीटी.

(१) भा. १२।१०।२७; भाम्. १२।१०।२७ येषा
(तेषा).

(२) भा. १२।१०।२८; भाम्.

(३) भा. १२।१२।२५; भाम्. १२।१२।२६-२७
भृतानि (भृतानि).

(४) भा. १२।१२।२६; भाम्. १२।१२।२७-२८
महाराज (महीपाल).

राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम् ।
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥
प्रमादः राज्याकरणम् । परिमुष्यतां लुप्यमानानाम् ।
नीटी.

अश्वान् गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलंकृताः ।
ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥
अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
वयं ते राजकलयो भविष्यामो विशां पते ॥
मात्सर्यं बन्धुद्रोहः । दानाभावेन कलिस्वरूपा एव
वयं जाता इत्यर्थः । नीटी.

अदातारोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥
अनिष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ।
तीर्थेष्वनभिसंलय्य ब्रजजिष्यसि चेदथ ॥
छिन्नाभ्रमिव गन्ताऽसि विलयं मारुतेरितम् ।
लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥
अन्तराले पिशाचयोनी । नीटी.

अन्तर्बहिश्च यत्किञ्चिन्मनोव्यासङ्गकारकम् ।
परित्यज्य भवेत्त्यागी न यो हित्वा प्रतिष्ठते ॥
अन्तर्व्यासङ्गः अहं ज्ञाता दाता कर्ता हर्ता इत्यादि-
रात्मपूजा, बहिर्व्यासङ्गः पुत्रपत्न्यादिपूजा, तयोः कारकं
मूलं अहंकारममकारौ त्यक्तैव त्यागी भवेत्, न तु
यो गृहं हित्वा प्रतितिष्ठति स इत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १२।१२।२७-२८ ; आमु. १२।१२।
२९-३०.

(२) भा. १२।१२।२९ ; आमु. १२।१२।३१ व्यामो
(व्याम).

(३) भा. १२।१२।३० आमु. १२।१२।३२ दुःखाना
(दोषाणा).

(४) भा. १२।१२।३१ ; आमु. १२।१२।३३ संलय्य
(संशुल्य) चेदथ (चेदथो).

(५) भा. १२।१२।३२ ; आमु. १२।१२।३४.

(६) भा. १२।१२।३३ ; आमु. १२।१२।३५ यो
हित्वा प्रतिष्ठते (हित्वा प्रतितिष्ठति).

एतस्मिन् वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेधिते ।
ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते कचित् ॥

निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धान्
शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये ।
कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे
पूर्वैः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥

क्षेत्रेण धर्मेण पराक्रमेण
जित्वा महीं मन्त्रविद्भयः प्रदाय ।
नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता
न शोचितव्यं भवताऽद्य पार्थ ॥

सहदेव उवाच-

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥

अहंकारममकारौ त्यक्तव्यावित्युक्तम् । तत्राऽऽद्यत्यागे
सर्वव्यवहारोच्छेदः स्यादिति ममकार एव त्याज्यः इत्येत-
दर्थमध्याय आरभ्यते । तत्र द्रव्यं ममकारास्पदं
द्विविधम्- बाह्यं व्यावहारिकम्, शारीरं शरीरे भवं
मनःकल्पितं च । यथोक्तम्- 'घटौ मृन्मयधीमयौ'
इति । तथा च श्रुतिः विदुषो विदेहकैवल्यकाले बाह्य-
द्रव्यस्य स्वकारणे लयं दर्शयति- 'गताः कलाः पञ्चदश
प्रतिष्ठाः' इति । कलाः प्राणमनःप्रभृतयः प्रतिष्ठाः
उपादानकारणानि प्रति गताः । तथा 'इमाः षोडश कलाः
पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्ति' इति मनःकल्पितानां
कलानां पुरुषे लयं दर्शयति । अतः शारीरमेव द्रव्यं ब्रह्म-
नमूलम्, न बाह्यमिति बाह्यत्यागो व्यर्थः । शारीरद्रव्य-
त्यागेऽपि मनश्चाञ्चल्यात् पुनरुपादाने सिद्धिर्न भवतीति
न वा इत्यनेनोक्तम् । तेन दृढत्याग एव सिद्धिकृदित्यु-
क्तम् । अक्षरयोजना स्पष्टा । नीटी.

(१) भा. १२।१२।३४ ; आमु. १२।१२।३६ धौ
विप्रनिषेधिते (धावप्रतिषेधिते).

(२) भा. १२।१२।३५-३६ ; आमु. १२।१२।
३७-३८.

(३) भा. १२।१३।१ ; आमु.

नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूतिमश्नुते ।

नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥

मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।

ब्राह्मणस्यैष धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥

असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनम् ।

एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥

प्रतिषेधः दण्डः राज्याभिर्वासनं त्रा । नीटी.

यस्मिन् क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये ।

निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥

दानमादानं च ते । नीटी.

त्वं तु सर्वा महीं लब्ध्वा कुरुषे स्वयमापदम् ॥

यथाऽऽस्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।

मान्धाता चाम्बरीषश्च तथा राजन् विराजसे ॥

प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।

सपर्वतवनद्वीपां मा राजन् विमना भव ॥

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्जुह्वन्नग्नीन् प्रयच्छ च ।

पुराणि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥

अन्ये शमं प्रशंसन्ति व्यायाममपरे तथा ।

नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथाऽपरे ॥

साम प्रीतिम् । व्यायामं यत्नम् । अपरे एकं ध्यानं

न प्रशंसन्ति इति न, अपि तु प्रशंसन्त्येव । उभयं साम-

व्यायामौ एकस्यैवावस्थामेदेन प्रशंसन्ति । अपरे तथैव

प्रशंसन्ति, प्रागुपात्तमेकं ज्ञेयम् । नीटी.

यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः ।

दानमेके प्रशंसन्ति केचिदेव प्रतिग्रहम् ।

केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥

राज्यमेके प्रशंसन्ति सर्वेषां परिपालनम् ।

हत्वा भित्त्वा च छित्त्वा च केचि-

देकान्तशीलिनः ॥

एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ।

अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥

पञ्चाप्येतान् पक्षान् विवृणोति- यज्ञेति त्रिभिः ।

यज्ञसंन्यासदानैर्देवसर्वभूतविप्राणां प्रीतिर्भवति । प्रतिग्रहं

प्रजाभ्यो यजमानेभ्यो वा द्रव्यादानं व्यायामरूपं मन्दाः

प्रशंसन्ति । सर्वपरित्यागेन त्वेकं केचित् । राज्यमेक्रे

इत्यादिपादत्रयेण सामन्यायामौ एकस्यैवाऽऽह । अन्त्यं

पक्षमाह- केचिदेकान्तशीलिन इति । सिद्धान्तमाह-

अद्रोहेणेति । नीटी.

अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो धृतिः क्षमा ।

प्रजनः स्वेषु दारेषु मार्दवं हीरचापलम् ॥

धनं धर्मप्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

तस्मादेवं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥

प्रजनं पुनोत्पादनम् । प्रधानं चासौ इष्टश्चेति समासः,

तम् । नीटी.

(१) भा. १२।२१।८ ; भासु. १२।२१।८-९

यज्ञमेके (यज्ञमेव) देव (चैव) .

(२) भा. १२।२१।९ ; भासु. १२।२१।९-१० सर्वेषां

(प्रजानां) भित्त्वा च छित्त्वा (छित्त्वा च भित्त्वा) .

(३) भा. १२।२१।१० ; भासु. १२।२१।१०-११.

(४) भा. १२।२१।११ ; भासु. १२।२१।११-१२ धृतिः

क्षमा (दया दमः) प्रजनः (प्रजनं) .

(५) भा. १२।२१।१२ ; भासु. १२।२१।१२-१३ धनं धर्मं

(धर्मं धर्मः) देवं (देतव्यं) .

(१) भा. १२।१४।१४ ; भासु. १२।१४।१४ भूति

(भूमि) सुखमेधन्ति (सुखं विन्दन्ति) .

(२) भा. १२।१४।१५ ; भासु. १२।१४।१५ स्यैष

(स्यैव) .

(३) भा. १२।१४।१६-१७ ; भासु.

(४) भा. १२।१४।३६ ; भासु. १२।१४।३७ लब्ध्वा

(लयत्वा) .

(५) भा. १२।१४।३७ ; भासु. १२।१४।३७-३८

सत्तमौ (सत्तम) .

(६) भा. १२।१४।३८ ; भासु. १२।१४।३८-३९.

(७) भा. १२।१४।३९ ; भासु. १२।१४।३९ जुह्व-

न्नग्नीन् (जुह्यस्वारीन्) पुराणि (धनानि) .

(८) भा. १२।२१।७ ; भासु. १२।२१।७ शमं

(साम) रे तथा (रे जनाः) चापरं (चापरे) .

‘थो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः ।

क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥

‘असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः ।

धर्मे वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ॥

‘पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बने वन्येन वर्तयन् ।

विधिना श्रामणेनैव कुर्यात्कालमतन्द्रितः ॥

प्रग्रहे संग्रहे । श्रावणेन शास्त्रश्रवणाद्विहितेन ।

नीटी.

‘य एवं वर्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।

तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलो नृप ।

निर्वाणं तु सुदुष्पारं बहुविघ्नं च मे मतम् ॥

‘एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः ।

आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥

‘प्रजानां पालने युक्ता दममुत्तममास्थिताः ।

गोब्राह्मणार्थं युद्धेन संप्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥

‘एवं रुद्राः सवसवस्तथाऽऽदित्याः परंतप ।

साध्या राजर्षिसंधाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ।

अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥

‘क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं स्मृतम् ।

विशिष्टं बहुमिर्यज्ञैः क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥

(१) भा. १२।२।१३; भासु. १२।२।१३-१४ राजशा (राजा शा).

(२) भा. १२।२।१४; भासु. १२।२।१४-१५ धर्मे व (धर्मव) धर्मवित् (धर्मतः).

(३) भा. १२।२।१५; भासु. १२।२।१५-१६ श्रीस्तु (श्रीश्च) श्रामणे (श्रावणे) त्कालम् (त्कर्माण्य).

(४) भा. १२।२।१६; भासु. १२।२।१६-१७ राजा राजधर्मवि (राजन् स राजा धर्म) त्सफलो नृप (त्सफलोदयः) तु सुदुष्पारं (हि सुदुष्पार्यं).

(५) भा. १२।२।१७; भासु. १२।२।१८.

(६) भा. १२।२।१८; भासु. १२।२।१९ दम (धर्म) उत्तरार्धे (गोब्राह्मणार्थं युध्यन्तः प्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥).

(७) भा. १२।२।१९; भासु. १२।२।२०.

(८) भा. १२।२।२३; भासु. १२।२।२३ स्मृतम् (मतम्).

‘ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्यधर्मविधिः स्मृतः ।

क्षत्रियाणां च विहितं संग्रामे निधनं विभो ॥

त्यागः संन्यासः ।

नीटी.

‘क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः ।

वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥

‘ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण तिष्ठतः ।

प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंस्थितम् ॥

‘न त्यागो न पुनर्याच्या न तपो मनुजेश्वर ।

क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥

यज्ञः आत्मयज्ञः, समाधिरिति यावत् ।

नीटी.

‘स भवान् सर्वधर्मज्ञः सर्वात्मा भरतर्षभ ।

राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥

‘त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ।

क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंहतम् ॥

दंशितः संनद्धः । ‘विजयं धर्मसंहितम्’ इति पाठे

प्रशंसन्ति इत्यध्याहारः ।

नीटी.

‘जित्वाऽरीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।

विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥

‘इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः कर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।

ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥

ब्रह्मणः कश्यपस्य । नवतीर्नव दशाधिकं शताष्टकम् ।

नीटी.

(१) भा. १२।२।४; भासु. १२।२।४ उत्तरार्धे (क्षत्रियाणां च निधनं संग्रामे विहितं प्रभो ॥).

(२) भा. १२।२।५; भासु. १२।२।५ क्षत्र (क्षात्र).

(३) भा. १२।२।६; भासु. १२।२।६ तिष्ठतः (वर्ततः) संस्थितम् (संभवम्).

(४) भा. १२।२।७; भासु. १२।२।७ याच्या (यज्ञो).

(५) भा. १२।२।८; भासु. १२।२।८ सर्वात्मा (धर्मात्मा).

(६) भा. १२।२।९; भासु. १२।२।९ संहतम् (संनिभम्).

(७) भा. १२।२।१०; भासु.

(८) भा. १२।२।११; भासु. १२।२।११ कर्मणा क्षत्रियो (क्षत्रियः कर्मणा).

तत्तास्य कर्म पूज्यं हि प्रशस्तं च विशां पते ।
तेन चेन्द्रत्वमापेदे देवानामिति नः श्रुतम् ॥
इन्द्रत्वं ऐश्वर्यम् । नीटी.
स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ।
यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ॥
मा त्वमेवंगते किञ्चित्क्षत्रियर्षभ शोचिथाः ।
गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् ॥
क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥
यज्ञो विद्यासमुत्थानमसतोषः श्रियं प्रति ।
दण्डधारणमत्युग्रं प्रजानां परिपालनम् ॥
वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ।
द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥
एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशां पते ।
इमं लोकममुं लोकं साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥
तेषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।
बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥
एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन् संसिद्धिकारिकाः ।
अपि गाथामिमां चापि बृहस्पतिरभाषत ॥
भूमिरेतौ निगिरति सपो बिल्शयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥

(१) भा. १२।२।१२; भासु. १२।२।१२ हि (च) तेन चेन्द्रत्वं (तेनेन्द्रत्वं स).

(२) भा. १२।२।१३; भासु.

(३) भा. १२।२।१४; भासु. १२।२।१४ क्षत्रियर्षभ शोचिथाः (च्छोचिथाः क्षत्रियर्षभ).

(४) भा. १२।२।१५; भासु. १२।२।१५ च (तु).

(५) भा. १२।२।१०; भासु. १२।२।१० मत्युग्रं (मुग्रत्वं).

(६) भा. १२।२।११; भासु. १२।२।११ पात्रेषु (पात्रे च).

(७) भा. १२।२।१२; भासु. १२।२।१२ लोकं सा (चैव सा).

(८) भा. १२।२।१३; भासु. १२।२।१३ तेषां (एषां).

(९) भा. १२।२।१४; भासु. १२।२।१४ ताश्चेष्टाः

(ता विद्याः) रभाषत (रगायत).

(१०) भा. १२।२।१५-१६; भासु.

बिल्शयान् मूषिकात् । अप्रवासिनं गृहादिसङ्गिनम् । नीटी.

सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
प्राप्तवान् परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥

युधिष्ठिर उवाच-

भगवन् कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।
संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम् ॥

व्यास उवाच -

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चाऽऽस्तां भ्रातरौ संयतव्रतौ ॥

तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥

बाहुदो नदी अनु तत्समीपे ।

नीटी.

ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याऽऽश्रममागमत् ।

यदृच्छयाऽपि शङ्खोऽथ निष्कान्तो-

ऽभवदाश्रमात् ॥

सोऽभिगम्याऽऽश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य

लिखितस्तदा ।

फलानि शातयामास संभ्यक् परिणतान्युत ॥

तान्युपादाय विस्त्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।

तस्मिन् भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागमत् ॥

विस्त्रब्धः ममैवैतानीति निश्चयवान् ।

नीटी.

भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।

कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥

(१) भा. १२।२।११; भासु. १२।२।१७.

(२) भा. १२।२।१२; भासु. १२।२।१८ संयत (संशित).

(३) भा. १२।२।१३; भासु. १२।२।१९.

(४) भा. १२।२।१४; भासु. १२।२।२० मागमत् (मागतः) याऽपि शङ्खोऽथ (याऽथ शङ्खोऽपि).

(५) भा. १२।२।१५; भासु. १२।२।२१ शात (पात).

(६) भा. १२।२।१६; भासु. १२।२।२२ मागमत् (मागतः).

(७) भा. १२।२।१७; भासु. १२।२।२३.

‘सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्य च ।

इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥

‘तमब्रवीत्तदा शङ्खस्तीव्रकोपसमन्वितः ।

स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ।

गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म प्रथयस्व वै ॥

‘अदत्तादानमेवेदं कृतं पार्थिवसत्तम ।

स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ।

शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥

इदं भक्षणं कृतम् । हे पार्थिवसत्तम, मया अदत्तादानं कृतमिति अस्मै रात्रे कथयस्वेति संबन्धः । नीटी.

‘इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं वसुधाधिपम् ।

अभ्यगच्छन् महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥

‘सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।

अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्मधामेव नरेश्वरः ॥

‘तमब्रवीत्समागत्य स राजा ब्रह्मवित्तमम् ।

किमागमनमाचक्ष्व भगवन् कृतमेव तत् ॥

‘एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।

प्रतिश्रीषि करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥

‘अन्तपालेभ्यः द्वारपालेभ्यः । करिष्येति । संघिरार्षः ।

नीटी.

(१) भा. १२।२४।८; आमु. १२।२३।२४ स्पृश्या (स्त्या).

(२) भा. १२।२४।९; आमु. १२।२३।२५-२६ तदा (तथा) कोष (रोष) प्रथयस्व (कथयस्व).

(३) भा. १२।२४।१०; आमु. १२।२३।२६-२७ मेवेदं (मेवं हि).

(४) भा. १२।२४।११; आमु. १२।२३।२८ वसुधाधिपम् (स नराधिपम्).

(५) भा. १२।२४।१२; आमु. १२।२३।२९ नरेश्वरः (जनेश्वरः).

(६) भा. १२।२४।१३; आमु. १२।२३।३० मागल्य (मागय).

(७) भा. १२।२४।१४; आमु. १२।२३।३१ औषि (शुल).

‘अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि पुरुषर्षभ ।

भक्षितानि मया राजंस्तत्र मां शाधि माचिरम् ॥

अनिसृष्टानि अदत्तानि । गुरुणा ज्येष्ठभ्रात्रा । नीटी.

सुद्युम्न उवाच-

‘प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।

अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥

स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।

ब्रूहि कामानतोऽन्यास्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ॥

यथा दण्डधारणे राजा प्रमाणं तथाऽनुज्ञायां हेतुः प्रमाणम् । शुचिकर्मा मदनुज्ञयैव शोधितदोषः ।

‘श्रुतकर्मा’ इति पाठे श्रावितकर्मा । कीर्तनेनापि दोषो नश्यतीत्यर्थः । नीटी.

व्यास उवाच-

‘छन्द्यमानोऽपि ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।

नान्यं वै वरयामास तस्माद्दण्डादहते वरम् ॥

‘ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।

करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥

‘स गत्वा भ्रातरं शङ्खस्वमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।

धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भगवन् क्षन्तुमर्हसि ॥

शङ्ख उवाच-

‘न कुप्ये तव धर्मज्ञ न च दूषयसे मम ।

धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥

(१) भा. १२।२४।१५; आमु. १२।२३।३२ पुरुष (मनुज)/मया राजंस्त (महाराज त).

(२) भा. १२।२४।१६-१७; आमु. १२।२३।३३-३४.

(३) भा. १२।२४।१८; आमु. १२।२३।३५ छन्द्यमानोऽपि (संछायमानो) वै (स).

(४) भा. १२।२४।१९; आमु. १२।२३।३६.

(५) भा. १२।२४।२०; आमु. १२।२३।३७ भगवन् (भवांस्तत्) मर्हसि (मर्हति).

(६) भा. १२।२४।२१; आमु. १२।२३।३८ न च (न त्वं).

मम मां मया वा न दूषयसे । ते त्वया । निष्कृतिः
प्रायश्चित्तम् । नीदी.

‘स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवान् पितृनुषींश्चैव मा चाधर्मं मनः कृथाः ॥

व्यास उवाच—

‘तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्याऽऽपगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥

उदकस्य अर्थे प्रयोजनं आचमनादि । कर्तुमिति
शेषः । नीदी.

प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसंनिभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥
‘ततस्तमब्रवीच्छङ्खस्तपसेदं कृतं मया ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्वैवमेव विधीयते ॥

लिखित उवाच—

‘किं नु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।
यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥

शङ्ख उवाच—

‘एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह ॥

व्यास उवाच—

‘स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठो वै तेन कर्मणा ।
प्राप्तवान् परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥

(१) भा. १२।२४।२२ ; भा. १२।२३।३९ स
(त्वं) तृतीयचरणे (देवानुषींश्चित्तुंश्चैवं).

(२) भा. १२।२४।२३-२४ ; भा. १२।२३।
४०-४१ (व्यास उवाच०).

(३) भा. १२।२४।२५ ; भा. १२।२३।४२ मेव
(सत्र).

(४) भा. १२।२४।२६ ; भा. १२।२३।४३
‘किं नु (किंतु).

(५) भा. १२।२४।२७ ; भा. १२।२३।४४.

(६) भा. १२।२४।२८ ; भा. १२।२३।४५ श्रेष्ठो
(श्रेष्ठान्).

‘एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।
उत्पथेऽस्मिन् महाराज मा च शोके मनः कृथाः ॥

‘भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥

आख्यायिकातात्पर्यमाह— दण्ड इति । नीदी.

‘शृणु मच्च यथा कुर्वन् धर्मान्न च्यवते नृपः ॥

‘आददानस्य च धनं निग्रहं च युधिष्ठिर ।
समानं धर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥

आददानस्य परस्वापहर्तुः । समानधर्मः अविषमो
धर्मः, तत्र कुशलाः । स्थापयन्ति अवश्यकर्तव्यतया व्यव-
स्थापयन्ति । हे नरेश्वर । ‘नरेश्वरम्’ इति पाठान्तरे
विजयादिकं कर्तुमिति शेषः । नीदी.

‘देशकालप्रतीक्षे यो दस्योर्दर्शयते नृपः ।

शास्त्रज्ञां बुद्धिमास्थाय नैनसा स हि युज्यते ॥

मर्षयते दस्यूनपि न हन्ति । एनसा तन्नेन पापेन ।
नीदी.

‘आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थांशेन पार्थिवः ॥

(१) भा. १२।२४।२९ ; भा. १२।२३।४६
उत्पथेऽस्मिन् (उत्पथोऽन्यौ) मा च (मा स्म).

(२) भा. १२।२४।३० ; भा. १२।२३।४७.

(३) भा. १२।२५।९ ; भा. १२।२४।९ (शृणु-
वैवं यथा कुर्वन् धर्मान्च्यवसे नृप ॥).

(४) भा. १२।२५।१० ; भा. १२।२४।१० च
धनं निग्रहं (विजयं विग्रहं) समानं (समान).

(५) भा. १२।२५।११ ; भा. १२।२४।११
प्रतीक्षे (प्रतीक्षी) दस्योर्दर्शं (दस्यूनं मर्षं) नैनसा स हि
युज्यते (युज्यते नैनसा हि सः).

(६) भा. १२।२५।१२ ; भा. १२।२४।१२
पार्थिवः (भूमिपः).

निबोध च यथाऽऽतिष्ठन् धर्मान्न च्यवते नृपः ।
निम्नहाद्वर्गशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ।
कामक्रोधावन्नाहत्य पितेव समदर्शनः ॥

आतिष्ठन्निति छेदः । धर्मशास्त्राणां निम्नहात् अति-
लङ्घनात् जातादधर्मादितोच्यवते । तानि अनुरुध्य-
न्नपेतभीश्च भवति । नीटी.

शास्त्राणां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ॥
दैवेनोहते राजा कर्मकाले महाद्युते ।
प्रमादयति तत्कर्म न तत्राऽऽहुरतिक्रमम् ॥

तस्मात् बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः ।
पापैः सह न संदध्याद्राष्ट्रं पण्यं न कारयेत् ॥
शूराश्चाऽऽर्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ।
गोमतो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥

गां वाचं मिमते विचारयन्ति ते गोमिनः ब्रह्मकर्म-
काण्डार्थविदो ब्राह्मणाः, गोमन्तो वा । धनिनः वैश्याः ।
नीटी.

व्यवहारेषु धर्म्येषु नियोज्याश्च बहुश्रुताः ।
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन् विद्वत्स्याच्च विचक्षणः ।
अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः ।
एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ॥

(१) भा. १२।२५।१३ ; आमु. १२।२४।१३-१४.

(२) आमु. १२।२४।१४.

(३) भा. १२।२५।१४ ; आमु. १२।२४।१५
नोपहते (नाभ्याहते) प्रमादयति तत्कर्म (न साधयति
यत्कर्म) .

(४) भा. १२।२५।१५ ; आमु. १२।२४।१६
द्राष्टं पण्यं न (द्राज्यं पुण्यं च) .

(५) भा. १२।२५।१६ ; आमु. १२।२४।१७
गोमतो (गोमिनो) .

(६) भा. १२।२५।१७ ; आमु. १२।२४।१८
धर्म्येषु नियोज्याश्च (धर्मेषु योक्तव्याश्च) त्याच्च (सेत) .

(७) भा. १२।२५।१८ ; आमु. १२।२४।१९.

येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनोपहते नृपे ।
तस्मैश्चापि हन्यन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिषम् ॥

स्तब्धः मान्यान्मानयन् । अभ्यसूयकः गुणेषु दोष-
दृष्टिः । ये जनाः । दैवेन अवर्षणादिना । नीटी.

सुमन्त्रिते सुनीते च विधिवच्चोपपादिते ।

पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥

मन्त्रनीतिसहायाद्युपेते पुरुषकारे कृतेऽपि यदि जना
हीयन्ते म्रियन्ते वा तर्हि राज्ञोऽधर्मो नास्तीत्यर्थः ।
नीटी.

विपद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्त्यपि च दैवतः ।

कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥

अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् ।

यद्बृत्तं पूर्वराजर्षैर्हयग्रीवस्य पार्थिव ॥

शत्रून् हत्वा हतस्याऽऽजौ शूरस्याङ्घ्रिष्टकर्मणः ।

असहायस्य धीरस्य निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥

शत्रून् हत्वा प्राप्य ततः शत्रोः सकाशादाजौ हतस्य
वधं प्राप्तस्य । तत्र हेतुः— असहायस्येति । नीटी.

यत्कर्म वै निग्रहे शत्रवाणां

योगश्चाग्न्यः पालने मानवानाम् ।

कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं सुयुद्धे

वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥

(१) भा. १२।२५।१९ ; आमु. १२।२४।२० येऽरक्ष्य-
(ये रक्ष्य) नोपहते नृपे (नाभ्याहता नृप) हन्यन्ते (हीयन्ते) .

(२) भा. १२।२५।२० ; आमु. १२।२४।२१
विधिवच्चो (सर्वतश्चो) .

(३) भा. १२।२५।२१ ; आमु. १२।२४।२२
पूर्वाधे (विच्छिद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते चापि दैवतः) .

(४) भा. १२।२५।२२ ; आमु. १२।२४।२३
पार्थिव (प्राण्डव) .

(५) भा. १२।२५।२३ ; आमु. १२।२४।२४
धीरस्य (क्षत्राग्रे) .

(६) भा. १२।२५।२४ ; आमु. १२।२४।२५
सुयुद्धे (सयुद्धम्) , देवः (स्वर्गात्) .

यत् कर्म कर्तव्यं तर्हि कर्म कृतेति संबन्धः ।

नीटी.

संत्यक्तात्मा समरेष्वाततायी
शस्त्रैर्दिल्लो दस्युभिरर्द्यमानः ।

अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा
संसिद्धात्मा मोदते देवल्लोके ॥

धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्तुक्
सुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाऽऽज्यम् ।

रथो वेदी कामगो युद्धमग्नि-
श्रातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥

कामजः क्रोधः युद्धमूलभूतः अग्निः । चातुर्होत्रं
अज्ञायाः ऋत्विजः । चतुरः चत्वारः । नीटी.

हुत्वा तस्मिन् यज्ञवह्नावथारीन्
पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी ।

प्राणान् हुत्वा चावभृथे रणे स
वाजिग्रीवो मोदते देवल्लोके ॥

राष्ट्रं रक्षन् बुद्धिपूर्वं नयेन्
संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।

सर्वाल्लोकान् व्याप्य कीर्त्या मनस्वी
वाजिग्रीवो मोदते देवल्लोके ॥

संत्यक्तात्मा त्यक्ताहंकारः । नीटी.

दैवी सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं
योगन्यायैः पालयित्वा महीं च ।

तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा
हयग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥

योगः क्रियायामुत्साहः, न्यासाः अभिमानत्यागाः,
तैर्युक्तां दैवीं सिद्धिं यज्ञादिक्रियां अन्यदीयां मानुषीं च
सिद्धिं दण्डनीतिं महीं च पालयित्वेति योजना । स्वयं
च यज्ञशीलः । नीटी.

विद्वांसत्यागी श्रद्धाधानः कृतज्ञ-
स्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा ।

मेधाविनां त्रिदुषां समतानां
तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥

मानुषं लोकमिति संबन्धः । तनुत्यजां प्रयागादौ ।
नीटी.

सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्प्राष्ट्रं पालयित्वा महात्मा ।

चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
वाजिग्रीवो मोदते देवल्लोके ॥

जित्वा संग्रामान् पालयित्वा प्रजाश्च
सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्न्यान् ।

युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवल्लोके ॥

वृतं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः
सन्तो विद्वांसश्चाहंयन्त्यर्हणीयाः ।

स्वर्गं जित्वा वीरलोकांश्च गत्वा
सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥

(१) भा. १२।२५।३० ; आमु. १२।२४।३१.

(२) भा. १२।२५।३१ ; आमु. १२।२४।३२
प्राष्ट्रं (प्राज्यं).

(३) भा. १२।२५।३२ ; आमु. १२।२४।३३
क्षीणो (क्षीणे).

(४) भा. १२।२५।३३ ; आमु. १२।२४।३४
सश्वाहंयन्त्यर्हणीयाः (सोऽहंयन्त्यर्हणीयम्) कांश्च यत्ना
(कानवाप्य).

(१) भा. १२।२५।२५ ; आमु. १२।२४।२६ संत्यक्ता
(संयुक्ता) भिरर्धं (भिवध्य) द्वात्मा (द्वार्धो) देव (स्वर्ग).

(२) भा. १२।२५।२६ ; आमु. १२।२४।२७
कामगो (कामजो).

(३) भा. १२।२५।२७-२८ ; आमु. १२।२४।
२८-२९.

(४) भा. १२।२५।२९ ; आमु. १२।२४।३०
न्यायैः (न्यासैः) हय (वाजि) स्वर्ग (देव).

दीक्षां यज्ञे पालनं युद्धमाहु-

योगं राष्ट्रे दण्डनीत्या च सम्यक् ।

वित्तत्यागं दक्षिणानां च यज्ञे

सम्यग् ज्ञानं पावनानीति विद्यात् ॥

राज्ञो यागयोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धं पालनं क्रतौ

वित्तत्यागश्चेति, तान्येवास्य पावनानीत्यर्थः ।

नीटी.

रक्षन् राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेन

संत्यक्तात्मा यत्नशीलो महात्मा ।

सर्वाल्लोकान् धर्ममूर्त्या चरंश्चा-

प्यूर्ध्वं देहान्मोदते देवलोके ॥

संत्यक्तात्मा निरहंकारः ।

नीटी.

जित्वा संग्रामान् पालयित्वा च राष्ट्रं

सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ।

युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां

युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥

सम्यग् वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य

सम्यग् राष्ट्रं पालयित्वा च राजा ।

चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे

पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥

यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।

प्रौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥

(१) भा. १२।२६।३२ ; भासु. १२।२५।३२ यज्ञे पालनं (राज्ञः संयुगे) राष्ट्रे दण्डनीत्या (राज्ये दण्डनीत्यां) त्यागे (त्यागो) ज्ञानं (दानं) .

(२) भा. १२।२६।३३ ; भासु. १२।२५।३३ राष्ट्रं (राज्यं) मूर्त्या (दृष्ट्या) .

(३) भा. १२।२६।३४ ; भासु. १२।२५।३४ .

(४) भा. १२।२६।३५ ; भासु. १२।२५।३५ राष्ट्रं (राज्यं) .

(५) भा. १२।२६।३६ ; भासु. १२।२५।३६ .

सम्यग्धि धर्मं चरतो नृपस्य

द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत् ।

प्रवृत्तचक्रस्य यशोऽभिवर्धते

सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥

समं रागद्वेषवर्जं यथा स्वात्तथा धर्मं चरतः । नीटी.

राज्ञः देवद्विजाचर्नम्, पौरुषमुत्थानं दैवात् परम्,

तीक्ष्णत्वश्रुत्वसमुचितस्वीकारः

भीष्म उवाच-

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।

ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

शाश्वतान् वेदपरंपरागतान् । नीटी.

शृणु कात्स्न्येन मत्तत्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।

निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदभिवाञ्छसि ॥

आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।

देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥

यः कश्चिदक्षत्रियोऽपि प्रजापालनाधिकृतस्तस्य राज्ञोऽयं धर्मः यत् देवद्विजादिषु यथाविधि अनुग्रहबुद्ध्या वर्तितव्यमिति । नीटी.

दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरुद्वह ।

आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च स मान्यते ॥

यदर्मलोपाद्राक्तः कृणं भवति तदेवताधर्चनेन नश्यतीत्याह- दैवतानीति । लोके च तत् एव पूज्यो भवतीति संयोगान्तरम् । नीटी.

उत्थाने च सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।

न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थप्रसिद्धये ॥

(१) भा. १२।२८।५६ ; भासु. १२।२८।५७ सम्यग्धि (समं हि) चाप्या (चाप्या) चक्रस्य (धर्मस्य) .

(२) भा. १२।५६।१० ; भासु.

(३) भा. १२।५६।११ ; भासु. १२।५६।११ दमि (दपि) .

(४) भा. १२।५६।१२ ; भासु.

(५) भा. १२।५६।१३ ; भासु. १२।५६।१३ स मान्यते (समन्व्यते) .

(६) भा. १२।५६।१४ ; भासु. १२।५६।१४ उत्थाने च (उत्थानेन) मर्षप्रसिद्धये (मर्षं प्रसाधयेत्) .

उत्थानेन पुरुषकारेण प्रयतेथाः जयाद्यर्थे यतस्व ।
दैवं प्राग्भवीयं कर्म देवताराधनादिकं वा केवलं उत्थानं
विना न राजामिष्टमर्थं साधयेत् । नीटी.

साधारणं द्वयं ह्येतद्वैवमुत्थानमेव च ।

पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥

साधारणं रथचक्रवत्समानम् । तत्रापि पौरुषं परं
श्रेष्ठम् ; दृष्टद्वारात्वात् । दैवं तु फलद्वारा निश्चित्य मुच्यते
अकरणदोषात्फलसिद्धौ । फलसिद्धौ तु दुःखान्मुच्यते ।
नीटी.

विपन्ने च समारम्भे संतापं मा स्म वै कृथाः ।

घटते विनयस्तात राज्ञामेष नयः परः ॥

घटस्व घटयस्व । कर्षकवत्सकृद्यत्नवैफल्येऽपि यतस्वै-
वेत्यर्थः । नीटी.

न हि सत्यादृते किञ्चिद्वाञ्छां वै सिद्धिकारणम् ।

सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह हि नन्दति ॥

सत्यात्सामन्ता अपि वशे भवन्ति । अन्यथा
विश्वासाभावात्स्वीया अप्युद्विजन्ते । क्षीणा अपि परे
प्राणपणेनापि जिगीषन्ते एव इति श्लोकद्वयार्थः ।
नीटी.

ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।

तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम् ॥

गुणवाञ्छीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ।

सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥

गुणाः शौर्यौदार्यगाम्भीर्यादयः, तद्वान् । शीलं
सदाचारः, तद्वान् । दान्तः अचपलः । मृदुः दयावान् ।

(१) भा. १२।५६।१५ ; भासु.

(२) भा. १२।५६।१६ ; भासु. १२।५६।१६
उत्तरार्धे (घटस्वैव सदाऽऽत्मानं राज्ञामेष परो नयः ॥).

(३) भा. १२।५६।१७ ; भासु. १२।५६।१७
कारणम् (कारकम्) चेह हि (चेह च).

(४) भा. १२।५६।१८ ; भासु. १२।५६।१८
राज्ञः (राज्ञां).

(५) भा. १२।५६।१९-२० ; भासु.

ध. को. १३३

धर्म्यः धर्मादनपेतः । जितेन्द्रियः जितचित्तः । सुदर्शः
प्रसन्नवक्त्रः । स्थूललक्ष्यः बहुप्रदः । नीटी.

आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।

पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥

आर्जवं अवकृताम् । नयः नीतिः स्वरन्ध्रगोपनं पर-
रन्धान्वेषणस्य स्वेन क्रियमाणस्य परेभ्यो गोपनं मन्त्रगोपनं
चेत्यादि, तद्युक्तेन विचारेण ऊहापोहेन साधकब्राधकोप-
न्यासेन क्रियमाणेन । त्रयीसंवरणे उक्तविधनीतिरूपे
आर्जवं यथार्थमाषित्वं च न श्रयेथाः । नीटी.

मृदुर्हि राजा सततं लब्धयो भवति सर्वशः ।

तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥

उभयं मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च समुचितमाश्रय । नीटी.

अदण्डयाश्चैव ते नित्यं विप्राः स्युर्ददातां वर ।

भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम भारत ॥

तत्रापि तैक्ष्ण्यापवादमाह— अदण्डया इति । नीटी.

शमान्वितब्राह्मणा नमस्त्याः

मनुना चापि राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना ।

धर्मेण स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥

अदभ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमदमनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शान्यति ॥

अयो हन्ति यदाऽऽत्मानमग्निश्चाऽऽपोऽभिपद्यते ।

ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥

(१) भा. १२।५६।२१ ; भासु. १२।५६।२१
माचर (माश्रय).

(२) भा. १२।५६।२२ ; भासु. १२।५६।२२ निर्ले
विप्राः स्त्रुर् (पुत्र विप्राश्च द) ब्राह्मणा (ब्राह्मणो) भारत
(पाण्डव).

(३) भा. १२।५६।२३ ; भासु. १२।५६।२३
चापि (चैव).

(४) भा. १२।५६।२४ ; भासु.

(५) भा. १२।५६।२५ ; भासु. १२।५६।२५
मक्षिन्नाऽऽङ्गोऽभिपद्यते (मक्षिना वारि इत्येते).

एतज्ज्ञात्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः ।

भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति शमान्विताः ॥

भौमं ब्रह्म वेदान् यज्ञांश्च ।

नीटी.

आततायिब्राह्मणो निग्रहणीयः

एवं चैव नरव्याघ्र लोकतन्त्रविघातकाः ।

निम्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ॥

मार्दवापवादमाह— एवमिति ।

नीटी.

श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा ।

तौ निबोध महाप्राज्ञ त्वमेकाग्रमना नृप ।

उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तं रणे ।

निगृहीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नरेश्वरः ॥

स्वधर्मेण शस्त्रोद्यमनेन निगृहीयादेव, न तु हन्यात् ।

नीटी.

विनश्यमानं धर्मं हि यो रक्षति स धर्मवित् ।

न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

विनश्यमानं आततायिदोषात् । तेन आततायि-
निग्रहेण । अनिग्रहे तु धर्महा स्यादेव । जीवतोऽस्य निग्रहो
दुःशकश्चेत्तत्राऽऽह— मन्युस्तन्मन्युमृच्छति । यथा सूर्यो-
द्युतसः स्फटिकस्तुलपिण्डमुदीप्य तदूष्मणा स्वयं नश्यति,
एवमाततायिकोघोऽन्यमुदीप्य तद्द्वारा आततायिनमेवा-
ऽऽश्रयदाहेन दहति । नात्र हन्तुर्दोष इत्यर्थः । नीटी.

(१) आ. १२।५६।२६ ; आमु. १२।५६।२६
एतज्ज्ञात्वा (एवं कृत्वा) शमान्विताः (समर्चिताः).

(२) आ. १२।५६।२७ ; आमु. १२।५६।२७ तन्त्र
(त्रय).

(३) आ. १२।५६।२८ ; आमु. १२।५६।२८ प्राज्ञ
(राज).

(४) आ. १२।५६।२९ ; आमु. १२।५६।२९ नरे-
श्वरः (नराधिपः).

(५) आ. १२।५६।३० ; आमु. १२।५६।३० यो
रक्षति (योऽभिरक्षेत्) भ्रूणहा (धर्महा) स्तं मन्यु
(स्तन्मन्यु).

एवं चैव नरश्रेष्ठ रक्षया एव द्विजातयः ।

स्वपराद्वानपि हि तान्विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥

यद्यप्येवं तथापि द्विजातयः ब्राह्मणाः रक्षया एव ।

नीटी.

अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशां पते ।

ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥

अभिशस्तं सताऽसता वा दोषेण युक्तं तथा ख्यापितम् ।

नीटी.

राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनम् ।

विधीयते न शरीरं भयमेषां कदाचन ॥

शरीरं कशाघातादि दण्डम् । क्लीबत्वमार्षम् ।

नीटी.

दयिताश्च नरास्ते स्युर्नित्यं पुरुषसत्तम ।

न कोशः परमो ह्यन्यो राज्ञां पुरुषसंचयात् ॥

पुरुषसंचयात् ब्राह्मणभक्तादिति पूर्वार्थः(?) ।

नीटी.

चातुर्वर्ण्यं दया क्षमातीक्ष्णते समुचिते व्यसनत्यागः

स्वप्रियत्यागश्च राजधर्माः

दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः ।

सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥

षट्सु मरुजलपृथिवीवनपर्वतनरमयेषु । नीटी.

तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ।

धर्मात्मा सत्यवाक्चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥

(१) आ. १२।५६।३१ ; आमु. १२।५६।३१
स्वपराद्धा (सापराधा).

(२) आ. १२।५६।३२ ; आमु.

(३) आ. १२।५६।३३ ; आमु. १२।५६।३३ मय
(दण्ड).

(४) आ. १२।५६।३४ ; आमु. १२।५६।३४ नित्यं
पुरुषसत्तम (भक्तिमन्तो हि जेषु च) ह्यन्यो (अन्योऽस्ति).

(५) आ. १२।५६।३५ ; आमु. १२।५६।३५ सर्वेषु
तेषु (सर्वदुर्गेषु).

(६) आ. १२।५६।३६ ; आमु.

‘न च क्षान्तेन ते भार्गव्यं नित्यं पुरुषसत्तम ।

अधर्म्यो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥

पुनर्दयापवादमाह— न चेति । समन्ततः सर्वजाती-
येषु । अधर्मः धर्मविरोधी । नीटी.

‘बार्हस्पत्ये च शास्त्रे वै श्लोका विनियताः पुरा ।

अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥

‘क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः ।

हस्तियन्ता गजस्येव शिर एवाऽऽरुरुक्षति ॥

गजस्य क्षममाणस्य ।

नीटी.

‘तस्मान्नैव मृदुनित्यं तीक्ष्णो वाऽपि भवेन्नृपः ॥

वसन्तेऽर्क इव श्रीमान्न शीतो न च धर्मदः ॥

‘प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्योपदेशतः ।

परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव सर्वदा ॥

प्रत्यक्षेण उपकारापकारादिना, अनुमानेन नेत्रवक्त्र-
विकारादिना, यथोक्तम्— ‘नेत्रवक्त्रविकारेण ज्ञायते-
ऽन्तर्गतं मनः’ इति, औपम्यं उपमानम्, अन्यत्र कार्य-
दर्शनेन, आगमैः शब्दादिना सामुद्रिकलक्षणेन ते पुरुषाः
परीक्ष्याः । नीटी.

‘व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण ।

न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥

व्यसनानि अष्टादश । यथाऽऽह मनुः— ‘मृगयाऽक्षा
दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथापानं

(१) भा. १२।५६।३७ ; जामु. १२।५६।३७
पूर्वार्धे (न च क्षान्तेन ते नित्यं मान्यं पुत्र समन्ततः ।)
अधर्म्यो (अधर्मो).

(२) भा. १२।५६।३८ ; जामु. १२।५६।३८ वै
श्लोका विनियताः (च श्लोको निगदितः).

(३) भा. १२।५६।३९ ; जामु.

(४) भा. १२।५६।४० ; जामु. १२।५६।४०
वाऽपि (न च) वसन्तेऽर्कं (वास्तार्कं).

(५) भा. १२।५६।४१ ; जामु. १२।५६।४१
म्योपदेशतः (म्यागमैरपि) सर्वदा (निवृत्तः).

(६) भा. १२।५६।४२ ; जामु. १२।५६।४२ सङ्गं
तु (संकीर्णं).

कामजो दशको गणः ॥’ (मस्मृ. ७।४७) । तौर्यत्रिकं
वीर्यगीतवृत्त्यानि । ‘पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽस्याऽर्थ-
दूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥’

(मस्मृ. ७।४८) इति । तत्र च सप्त कष्टतमानिः ।

यथाऽऽह— ‘पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथा-
क्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ॥ दण्डस्य

पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्या-
त्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥’ (मस्मृ. ७।५०—५१)

इति । न प्रयुञ्जीतेति न, अपि तु सर्वदा शूरान् जयाय
प्रयोजयेदेव । संकीर्णं प्रयुक्त्यप्रयुक्त्योः संकरम्, साक्षा
उपगते प्रयोगो नास्ति । अन्यत्र कुर्यादेवेत्यर्थः ।

नीटी.

‘नित्यं हि व्यसनी लोके परिभूतो भवत्युत ।

उद्वेजयति लोकं चाप्यतिद्वेषी महीपतिः ॥

व्यसनी मृगयाऽक्षाः स्त्रियः पानं च तद्वान् ।
अतिद्वेषी प्रजाद्रोहपरः । नीटी.

‘भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ।

कारणं च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ॥

यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।

गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाऽप्यसंशयम् ॥

‘वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ नित्यं धर्मानुवर्तिना ।

स्वं प्रियं समभित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥

प्रियं इष्टम् ।

नीटी.

‘न संत्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।

धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न ह्याज्ञा प्रतिहन्यते ॥

(१) भा. १२।५६।४३ ; जामु. १२।५६।४३
नित्यं हि व्यसनी लोके (लोकस्य व्यसनी नित्यं) चाप्यति
(च योऽति).

(२) भा. १२।५६।४४—४५ ; जामु.

(३) भा. १२।५६।४६ ; जामु. १२।५६।४६

नित्यं (सदा) समभि (तु परि).

(४) भा. १२।५६।४७ ; जामु. १२।५६।४७

अज्ञा प्रतिहन्यते (भवं विधत्ते कचिद्).

ते त्वया स्पष्टः प्रख्यातः दण्डः अश्वरथहस्तिपुरुषादि-
समूहः यस्य तस्य स्पष्टदण्डस्य । नीटी.

श्रुत्या मर्यादायां स्थाप्याः

परिहासश्च श्रुत्येते न नित्यं वदतां वर ।

कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥

अवमन्यन्ति भर्तारं संहर्षादुपजीविनः ।

स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति हि तद्वचः ॥

संघर्षात् अतिसंश्लेषात् ।

नीटी.

प्रेक्ष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।

अयाच्यं चैव याचन्तेऽभोज्यान्याहारयन्ति च ॥

विकल्पन्ते कार्ये संशयं दर्शयन्ति । गुह्यं गोप्यमपि
छिद्रं अनुयुञ्जते प्रकटयन्ति । भोज्यानि रात्र आहारयन्ति
भक्षयन्ति ।

नीटी.

कुक्षयन्ति परिदीप्यन्ति भूमिमध्यासतेऽस्य च ।

उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ॥

उत्कोचैः लज्जामिः । वञ्चना अलीकगुणदोषादि-
प्रदर्शनम् । अनुविहन्ति विनिघ्नन्ति ।

नीटी.

जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ।

खीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च ॥

प्रतिरूपकैः कृत्रिमैः शासनपत्रैः । विषयं देशम् ।
जर्जरं निःसारम् । खीरक्षिभिः सज्जन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति
अन्तःपुरे प्रवेशमिच्छन्तः ।

नीटी.

(१) भा. १२।५६।४८ ; आमु. १२।५६।४८ न
नित्यं (नात्यर्थं).

(२) भा. १२।५६।४९ ; आमु. १२।५६।४९
संहर्षा (संघर्षा) हि (च).

(३) भा. १२।५६।५० ; आमु. १२।५६।५०
ऽभोज्या (भोज्या).

(४) भा. १२।५६।५१ ; आमु. १२।५६।५१
पूर्वोक्ते (कुक्षयन्ति परिदीप्यन्ति भूमिपायाधितिष्ठते ।).

(५) भा. १२।५६।५२ ; आमु.

वातं च धीवनं चैव कुर्वन्ते चास्य संनिधौ ।

निर्लज्जा नरशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ॥

वान्तं जुम्भादिना । निधीवनं शूकारम् । तद्वचः
राजवाक्यं गुह्यमपि लोके व्याहरन्ति ।

नीटी.

हयं वा दन्तिनं वाऽपि रथं नृपतिसंमतम् ।

अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥

हर्षुले परिहासशीले ।

नीटी.

इदं ते दुष्करं राजन्निदं ते दुर्विचेष्टितम् ।

इत्येवं सुहृदो नाम ब्रुवन्ति परिषद्गताः ॥

क्रुद्धे चास्मिन्हसन्त्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः ।
संघर्षशीलाश्च सदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ॥

विस्रंसयन्ति मन्त्रं च विवृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।

लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ।

अलंकरणभोज्यं च तथा स्नानानुलेपनम् ॥

विस्रंसयन्ति भेदयन्ति ।

नीटी.

हेलमाना नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वते ।

निन्दन्ति स्वानधीकारान्संत्यजन्ति च भारत ॥

हेलनानि कुर्वन्तीति शेषः । उपशृण्वतः शृण्वन्त-
मनादृत्य । स्वस्थाः निर्भयाः ।

नीटी.

(१) भा. १२।५६।५३ ; आमु. १२।५६।५३ वातं
च धी (वान्तं निधी) नर (राज).

(२) भा. १२।५६।५४ ; आमु. १२।५६।५४
नृपतिसंमतम् (वा नृपसत्तम) अधि (अभि).

(३) भा. १२।५६।५५ ; आमु. १२।५६।५५ दुर्वि
(दुष्ट) नाम ब्रुवन्ति (वाचं वदन्ते).

(४) भा. १२।५६।५६ ; आमु. १२।५६।५६
संघर्ष (संहर्ष) सदा (तदा).

(५) भा. १२।५६।५७ ; आमु. १२।५६।५७-५८
करणभोज्यं (कोरे च भोज्ये) लेपनम् (लेपने).

(६) भा. १२।५६।५८ ; आमु. १२।५६।५८-५९
हेलमाना (हेलनानि) शृण्वते (शृण्वतः) निन्दन्ति
(निन्दन्ते) त्यजन्ति (त्यजन्ते).

न वृत्त्याः परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।

क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणैव पक्षिणा ।

अस्मत्प्रणेतो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥

राजदेयं राजभागम् । क्रीडितुं राज्ञा सह मृगयादि-
क्रीडां कर्तुम् । ससूत्रेण बद्धेन पक्षिणा ज्येनेन । राज्ञो
निरोधका इत्यर्थः । प्रणेतः शास्यः । नीटी.

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।

नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥

अपरे दारापहारादयः । नीटी.

राजगुणाः— दुराधर्षत्वं मृदुत्वं संविभागित्वं च

गुप्तात्मा स्याद्दुराधर्षः रिमतपूर्वाभिभाषिता ।

आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥

कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।

ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्जु च वल्गु च ॥

संविभागी विभज्य भोक्ता । वल्गु शोभनम् । नीटी.

राज्ञः स्वर्ग्याणि कर्माणि

नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनी

दमेन सत्येन च सौहृदेन ।

महद्भिरिष्ट्वा क्रतुमिर्महायशा-

स्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति सत्कृतम् ॥

(१) भा. १२।५६।५९; भाम. १२।५६।५९-६०
लोके चैव (लोकाश्चैव).

(२) भा. १२।५६।६०; भाम. १२।५६।६१.

(३) भा. १२।६७।३७; भाम. १२।६७।३८

गुप्तात्मा स्या (गोप्ता तस्या) प्रति (प्रत्या).

(४) भा. १२।६७।३८; भाम. १२।६७।३९

चर्जु च वल्गु (वल्गु च सुष्ठु).

(५) भा. १२।६८।६०; भाम. १२।६८।६०

सत्कृतम् (शान्तम्).

भीष्ममते इह परत्र राज्ञः श्रेयस्करो गुणगणः

युधिष्ठिर उवाच—

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।

सुखेनार्थान् सुखोदकानिह च प्रेत्य

चाऽऽप्नुयात् ॥

दण्डनीतिं सम्यक्प्रयोज्य केन वृत्तेन वर्तेत इति
प्रश्नः । नीटी.

भीष्म उवाच—

इयं गुणानां षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुता ।

यान् गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥

षट्त्रिंशत् एतत्संख्याकः धर्मचर्यादिगुणगणः, स
च प्रत्येकं एकैकगुणयोगात्षट्त्रिंशद्गुणैरकटुकतादिभिः
संयुतः, अत एव गुणोपेतः यान् गुणान् धर्मादीन्
कुर्वन् गुणं कल्याणं अवाप्नुयात्सोऽयं षट्त्रिंशत्को गुण-
स्त्वया श्रोतव्य इत्यर्थः । नीटी.

चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्तेहं न नास्तिकः ।

अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥

अकटुकः रागद्वेषहीनः धर्मान् सर्वोश्चरेत् । आस्तिकः
परलोककामुकः सन् स्नेहं कुर्यात्, न तु लोभादिना ।
अनृशंसः अनिष्टुरः सन्नर्थमर्जयेत् । अनुद्धतः धर्मार्था-
वनाशयन् कामं इन्द्रियप्रीतिं चरेत् । नीटी.

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।

दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥

अकृपणः अदीनः । अविकत्थनः श्लाघाहीनः ।
अनिष्टुरः सदयः । नीटी.

(१) भा. १२।७१।१; भाम. १२।७०।१.

(२) भा. १२।७१।२; भाम. १२।७०।२ इयं

(अर्थ) संयुता (संयुतः).

(३) भा. १२।७१।३; भाम. १२।७०।३ नास्तिकः

(चाऽऽस्तिकः); रात्र. १२५ मानक (माणि क) अनृशंस
(आनृशंस).

(४) भा. १२।७१।४; भाम. १२।७०।४; रात्र.

१४६; रात्र. १२५.

'संदधीत न जानार्यैर्विगृहीयान्न बन्धुभिः ।
नानाप्तैः कारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥

आर्यत्वं जानन् संधिं कुर्यात्, बन्धुत्वं जानन् विग्रहं न कुर्यात्, इति सर्वत्र गुणोपेतः गुणो द्रष्टव्यः । अभक्तं अत्यान्नम् । पुष्कलान्नदश्चरान् कुर्यात् । अपीडयन् भक्तं दद्यात् ।

नीटी.

'अर्थान् ब्रूयान्न चासत्सु गुणान्

ब्रूयान्न चाऽऽत्मनः ।

आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥

साधुत्वेन परीक्ष्य अर्थं प्रयोजनं ब्रूयात् । श्रोतार उपहसिष्यन्तीति ज्ञात्वा आत्मनो गुणान्न ब्रूयात् ।

नीटी.

'नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेनापकारिषु ॥

'अनीषुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियं सेवेत नात्यर्थं सृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥

चोक्षः शुद्धः ।

नीटी.

अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान्गुरुन्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवान्नदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥

(१) भा. १२।७।५; भाम्. १२।७०।५ नानाप्तैः कारये (नामक्तं चारये) ; राप्र. १२५ भामुवत्.

(२) भा. १२।७।१६; भाम्. १२।७०।६ अर्थान् (अर्थ) ; राप्र. १२५ भामुवत्.

(३) भा. १२।७।१७; भाम्. १२।७०।७; राप्र. १२५.

(४) भा. १२।७।१८; भाम्. १२।७०।८ स्त्रियं (स्त्रियः) ; राप्र. १२६ स्याच्चोक्षः (स्याद्भुजः) स्त्रियं (स्त्रियः).

(५) भा. १२।७।१९; भाम्. १२।७०।९ नदम्भेन (नदम्भेन) ; राप्र. १२६ भामुवत्.

'सेवेत प्रणयं हित्वा द्रक्षः स्यान्न त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च भोगार्थमनुगृह्णन्न चाऽऽक्षिपेत् ॥

प्रणयं नम्रतां हित्वा धारयित्वा । हित्वेति धाजो रूपम् । न च मोक्षाय फलं दित्सन्नेव सान्त्वयेदित्यर्थः ।

नीटी.

'प्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून् शेषयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥

अविज्ञाय, शत्रुं दोषं चेति शेषः । न शोचयेत् शत्रुबन्धूनां शोकमपनुदेत् । अकस्मात् कारणं विना ।

नीटी.

'एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥

अनुत्तमं महत्तरम् ।

नीटी.

इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान् योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

गुणवद्द्विजसंमहः पुरोहितादिद्वारा धर्मकार्यनिर्वर्तनं च राजकर्तव्यम्

युधिष्ठिर उवाच—

'कथं राजा प्रजा रक्षन्नाऽऽधिवन्धेन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

बहूनां प्रजानां परिपालनं कथं स्यादिति चिन्ता आधिः, स एव बन्धः, तेन न युज्यते । नापराध्नोति नान्यथा करोति धर्मे व्यवहारनिर्णयादौ । एतद्द्वयं कथं स्यादिति प्रश्नः ।

नीटी.

(१) भा. १२।७।१०; भाम्. १२।७०।१० भोगार्थमनु (माक्षाय अनु) ; राप्र. १२६ न च भोगार्थं (सत्र मोक्षांश) चाऽऽक्षिपेत् (च क्षिपेत्).

(२) भा. १२।७।११; भाम्. १२।७०।११ शेषः (शोच) ; राप्र. १२६ भामुवत्.

(३) भा. १२।७।१२-१३; भाम्. १२।७०।१२-१३.

(४) भा. १२।७।११; भाम्. १२।७।११.

भीष्म उवाच-

समासेनैव ते तात धर्मान्वक्ष्यामि निश्चितान् ।
विस्तरेण हि धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥

उत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते- समासेनैवेति । नीटी.

धर्मनिष्ठाऽभुतवतो वेदव्रतसमाहितान् ।

अर्चितान्वासयेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥

रागद्वेषहीनः ब्राह्मणान् पुरस्कृत्य व्यवहारनिर्णयं
कुर्वन् धर्मेऽपि नापराधोतीति द्वितीयस्रोत्तरमाह-
धर्मनिष्ठानिति चतुर्भिः । नीटी.

प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ।

अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ॥

धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च ।

ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥

कामक्रोधौ वर्जयित्वा अर्थपरिग्रहः अलुब्धबुद्धिमतां

सर्वकर्मसु योजनं च कर्तव्यं राज्ञः

आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।

अर्थार्थं परिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥

कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजाऽनुतिष्ठति ।

न स धर्मं न चाप्यर्थं परिगृह्णाति बालिशः ॥

विपक्षे दोषमाह- कामेति । नीटी.

मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामे चार्थेषु यूयुजः ।

अलुब्धान् बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥

(१) भा. १२।७२।२ ; आमु. १२।७१।२ तात

(राजन्) निश्चितान् (शाश्वतान्) रेण हि (रेणैव).

(२) भा. १२।७२।३ ; आमु. १२।७१।३ वेद

(देव) अर्चितान्वासयेथा (अर्चयित्वा यजेथा).

(३) भा. १२।७२।४-५ ; आमु. १२।७१।४-५.

(४) भा. १२।७२।६ ; आमु. १२।७१।६ अर्थार्थं

(यथार्थं).

(५) भा. १२।७२।७ ; आमु. १२।७१।७ परि

(प्रति).

(६) भा. १२।७२।८ ; आमु. १२।७१।८ कामे

चार्थेषु (कामार्थे च प्र).

आद्यस्योत्तरमाह- मा स्मेत्यादिना । साधून् सर्वत्र
कार्येषु नियोज्य स्वयं न आधिबन्वेन युज्यते इत्यर्थः ।
नीटी.

मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ।

प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामद्वेषसमन्वितः ॥

अयोगेन, योगः इष्टप्राप्तिः, तदभावेन । नीटी.

ब्राह्मणेभ्यो दानम्, धर्मेण प्रजापालनं राज्ञः आधिबन्धा-
भावकारणम्, प्रजापालनं राज्ञः स्वार्थम्

मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ।

अन्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥

धनानि तेभ्यो दद्यात्स्वं यथाशक्ति यथार्हतः ।

सान्त्वयन् परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥

एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालयन् ।

स्वन्तं पुण्यं यशोवन्तं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥

धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ।

युधिष्ठिर तथा युक्तो नाऽऽधिबन्वेन योक्ष्यसे ॥

यथा युक्तः उक्तेन प्रकारेण अवहितः । नीटी.

एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षते प्रजाः ।

भूतानां हि यथा धर्मे रक्षणं च परा दया ॥

तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः ।

यद्राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥

(१) भा. १२।७२।९ ; आमु. १२।७१।९ देव
(कोष).

(२) भा. १२।७२।२२-२३ ; आमु. १२।७१।
२२-२३.

(३) भा. १२।७२।२४ ; आमु. १२।७१।२४
पालयन् (पालय) यशोवन्तं (यशो नित्यं).

(४) भा. १२।७२।२५ ; आमु. १२।७१।२५ तथा
(यथा).

(५) भा. १२।७२।२६ ; आमु. १२।७१।२६ रक्षते.
(रक्षति) यथा धर्मे (यदा धर्मो) च परा (परमा).

(६) भा. १२।७२।२७ ; आमु. १२।७१।२७
यद्राजा (यो राजा).

यो दयां कुरुते तं धर्मं मन्यन्ते इति योजना ।
नीटी.

यदह्ना कुरुते पापमरक्षन् भयतः प्रजाः ।
राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥

अन्तं यातनाभोगनिष्कृतिम् । नीटी.

यदह्ना कुरुते पुण्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥

स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावतः ।
क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपाः इति क्रमेण गृहस्थब्रह्मचारि-
वानप्रस्थधर्मान् सम्यगनुतिष्ठन् । नीटी.

एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालयन् ।
इह पुण्यफलं लब्ध्वा नाऽऽधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥

स्वर्गलोके च महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ।
असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ।
तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो महत्फल-

माप्नुयात् ॥

स राज्यमृद्धिमत्प्राप्य धर्मेण परिपालयन् ।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥

चौरहृतप्रत्यर्पणं राज्ञः कर्तव्यं विशेषतः ब्रह्मत्वरक्षणं च

प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चौरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तत्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवता ॥

(१) भा. १२।७२।२८ ; भा. १२।७१।२८.

(२) भा. १२।७२।२९ ; भा. १२।७१।२९ पुण्यं

(धर्म).

(३) भा. १२।७२।३० ; भा. १२।७१।३०.

(४) भा. १२।७२।३१ ; भा. १२।७१।३१

पालयन् (पालय) इह (ततः).

(५) भा. १२।७२।३२ ; भा. १२।७१।३२-३३

च म (सुम) महत्फ (धर्मफ).

(६) भा. १२।७२।३३ ; भा. १२।७१।३३

ज्यमृद्धिमत्प्रा (ज्यं धृतिमान्प्रा) पालयन् (पालय).

(७) भा. १२।७६।१० ; भा. १२।७५।१०

स्वकोशात् (तत्स्वकोशा) जीवता (जीवतः).

अशक्तेन राज्ञा । उपजीवतः धनोपजीविनो
वणिजादेः । नीटी.

सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणास्तथा ।
न स्थेयं विषये तेषु योऽपकुर्याद्द्विजातिषु ॥

ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे हि सर्वं भवति रक्षितम् ।
तेषां प्रसादे निर्वृत्ते कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥

पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।
नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥

न हि कामात्मना राज्ञा सततं शठबुद्धिना ।
नृशंसेनातिलुब्धेन शक्याः पालयितुं प्रजाः ॥

प्रजापालनं राज्ञः कर्तव्यम्, नारण्याश्रमः

युधिष्ठिर उवाच-

नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ॥
धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥

अत्र राज्ये पुण्यस्य चतुर्थोद्यः पापस्य त्वर्धं कृत्स्नं
वा लभ्यते इति पापाधिकाद्धर्मो नास्तीत्यर्थः । नीटी.

तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।
वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥

तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।
धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ॥

(१) भा. १२।७६।११ ; भा. १२।७५।११
णास्तथा (णा यथा) तेषु (तेन).

(२) भा. १२।७६।१२ ; भा. १२।७५।१२ हि
(तु) तेषां प्रसादे निर्वृत्ते (तस्मात्तेषां प्रसादेन).

(३) भा. १२।७६।१३ ; भा. १२।७५।१३.

(४) भा. १२।७६।१४ भा. १२।७५।१४ शठ
(काम) शक्याः (शक्यं).

(५) भा. १२।७६।१५-१७ ; भा. १२।७५।
१५-१७.

भीष्म उवाच-

‘वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्यगुणैव सा ।
न च शुद्धानृशंस्येन शक्यं महदुपासितुम् ॥

आनृशंस्या परदुःखापहा, सा चात्र राजधर्मेषु दस्यु-
वधप्रधानेषु अगुणैव । नीटी.

‘अपि तु त्वा मृदुं दान्तमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
ह्रीं धर्मघृणायुक्तं न लोको बहु मन्यते ॥

वृणा कृपा । नीटी.

‘राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राज्ञामथो वृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि ॥

‘न हि वैकुण्ठसंसृष्टमानृशंस्यमिहाऽऽस्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं प्राप्ता धर्मफलं ह्यसि ॥

आप्तासि प्राप्त्यसि । नीटी.

‘न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्त्यन्वयाचत ।
न चैतां प्राज्ञतां तात यथा चरसि मेधया ॥
‘शौर्यं बलं च सत्त्वं च पिता तव सदाऽब्रवीत् ।
माहात्म्यं बलमौदार्यं तव कुन्त्यन्वयाचत ॥

(१) भा. १२।७६।१८ ; भा. १२।७५।१८
शंस्यगु (शंस्यागु) महदु (राजगु) .

(२) भा. १२।७६।१९ ; भा. १२।७५।१९ त्वा
मृदुं दान्त (त्वां मृदुप्रज्ञ) .

(३) भा. १२।७६।२० ; भा. १२।७५।२०
पूर्वार्धे (वृत्तं तु स्वमेपेक्षस्व पितृपैतामहोचितम् ।) नैतद्राज्ञा-
मथो (नैव राज्ञां तथा) .

(४) भा. १२।७६।२१ ; भा. १२।७५।२१ तं
प्राप्ता (तमाप्ता) .

(५) भा. १२।७६।२२ ; भा. १२।७५।२२
कुन्त्यन्वया (कुन्ती त्वया) न चैतां प्राज्ञतां (तथैतत्प्रज्ञया)
यथा (यथा) .

(६) भा. १२।७६।२३ ; भा. १२।७५।२३
सत्त्वं (सत्यं) उत्तरार्धे (माहात्म्यं च महौदार्यं भवतः
कुन्त्यन्वयाचत ॥) .

घ. को. १३४

‘नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यमुभे मानुषदैवते ।

पुत्रेष्ववाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ॥

‘दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ।

धर्ममेतमधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायिथाः ॥

एतद्दानादिकं धर्मं अधर्मं वा धर्ममधर्म्यं वाऽस्तु,
तथापि तत्कर्तुं जन्मनैव त्वं जातोऽसि । तथा च ‘ श्रेयान्
स्वधर्मो विगुणः ’ इति न्यायेन तव तं विना गति-
र्नास्तीत्यर्थः । नीटी.

‘काले धुरि नियुक्तानां बहतां भार आहिते ।

सीदतामपि कौन्तेय न कीर्तिरवसीदति ॥

‘समन्ततो विनियतो बहत्यस्वलितो हि यः ।

निर्दोषकर्मवचनात्सिद्धिः कर्मण एव सा ॥

शिक्षितोऽश्वोऽपि सम्यग्वहति, किमुत त्वं मानुष
इत्यर्थः । नीटी.

‘नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन ।

धर्मी गृही वा राजा वा ब्रह्मचार्यथ वा पुनः ॥

धर्मी धर्मवान् । एकान्तविनिपातेन अत्यन्ताभि-
निवेशेन धर्मं कश्चिदपि न विचचार । सूक्ष्मस्याधर्मस्या-
परिहार्यत्वात् इति भावः । नीटी.

‘अल्पं तु साधुभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत् ।

कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्यकर्मणः ॥

(१) भा. १२।७६।२४ ; भा. १२।७५।२४
त्यमुभे (त्वं चोभे) .

(२) भा. १२।७६।२५ ; भा. १२।७५।२५
यज्ञः (यज्ञं) मेतम (मेतद्) जायिथाः (जायथाः) .

(३) भा. १२।७६।२६ ; भा. १२।७५।२६
नियु (च यु) भार आहिते (भारमाहितम्) .

(४) भा. १२।७६।२७ ; भा. १२।७५।२७ हि
यः (हयः) निर्दोष (निर्दोषः) .

(५) भा. १२।७६।२८ ; भा. १२।७५।२८
यैव वा (री यथा) .

(६) भा. १२।७६।२९ ; भा. १२।७५।२९ तु
साधु (हि सार) .

अस्य दुष्टं हिंसामयत्वात्तुच्छमपि बहुजनसुखहेतुत्वा-
त्सारभूयिष्ठम् । नीटी.

यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमम् ।
योगक्षेमस्तदा राजन् कुशलैव कल्पते ॥

ऐश्वर्यं साचिव्याद्यधिकारम् । नीटी.

दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनुतया गिरा ।
सर्वतः परिगृहीयाद्रान्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥

प्रतिगृहीयात् वशीकुर्यात् । नीटी.

यं हि वैद्याः कुले जाता अवृत्तिभयपीडिताः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥

युधिष्ठिर उवाच-

किं न्वतः परमं स्वर्ग्यं का न्वतः प्रीतिरुत्तमा ।
किं न्वतः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि मन्यसे ॥

भीष्म उवाच-

यस्मिन्प्रतिष्ठिताः सम्यक्क्षेमं विन्दन्ति तत्क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥

दरिद्रवैद्यतर्पणात् भयादित्वाणं महान् धर्म इत्याह-
यस्मिन्निति । नीटी.

त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरुणां कुरुसत्तम ।
भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि ॥

(१) आ. १२।७६।३० ; आमु. १२।७५।३०
राजन् (राज्ञः) कल्पते (कल्पते).

(२) आ. १२।७६।३१ ; आमु. १२।७५।३१ परि
(प्रति).

(३) आ. १२।७६।३२ ; आमु. १२।७५।३२
अवृत्ति (ह्यवृत्ति).

(४) आ. १२।७६।३३ ; आमु. १२।७५।३३
(किं तात परमं स्वर्ग्यं का ततः प्रीतिरुत्तमा । किं ततः
परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि मन्यसे ॥).

(५) आ. १२।७६।३४ ; आमु. १२।७५।३४
प्रतिष्ठिताः (भयादितः) विन्दन्ति तत् (विन्दत्यपि).

(६) आ. १२।७६।३५ ; आमु. १२।७५।३५.

अनु त्वा तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह ।
पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिवाण्डजाः ॥

वृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेन्द्रियम् ।
वत्सलं संविभक्तारमनु जीवन्तु त्वां जनाः ॥

स्तेनो द्विजः निर्वासनीयो राष्ट्र

यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।

राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥

अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्त्नातकस्तथा ।

राजन् स राज्ञा भर्तव्य इति धर्मविदो विदुः ॥

स चेन्नो परिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ।

ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशासबान्धवः ॥

राज्ञा ज्ञातिभिः सह कथं वर्तितव्यम्

ज्ञातिभ्यश्चैव बिभ्येथा मृत्योरिव यतः सदा ।

उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥

उपराजा समीपवर्ती सामन्तः । नीटी.

ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।

नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥

अज्ञातिता नातिसुखा नावज्ञेयास्तवतः परम् ।

अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे परिभवन्त्युत ॥

(१) आ. १२।७६।३६ ; आमु. १२।७५।३६ त्वा
(त्वां) वाण्डजाः (व द्विजाः).

(२) आ. १२।७६।३७ ; आमु. १२।७५।३७ मनु
जीवन्तु त्वां जनाः (मुपजीवन्ति तं नराः).

(३) आ. १२।७७।१२ ; आमु. १२।७६।१२ राज्ञः
(राजन्).

(४) आ. १२।७७।१३ ; आमु. १२।७६।१३ धर्म
(वेद).

(५) आ. १२।७७।१४ ; आमु. १२।७६।१४.

(६) आ. १२।८।३२ ; आमु. १२।८।३२
बिभ्येथा (बुभ्येथा) यतः (भयं).

(७) आ. १२।८।३३ ; आमु. १२।८।३३.

(८) आ. १२।८।३४ ; आमु. १२।८।३४
पूर्वार्धे (अज्ञातिनोऽपि न सुखा नावज्ञेयास्ततः परम् ।) परि
(चाभि).

निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।

नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातेर्ज्ञातिः कदाचन ॥

निकृतस्य लङ्घितस्य नान्यः परायणम् । कथं च
कथमपि न सहते इत्यन्वयः । नीटी.

आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि ।

तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं तेषु लक्ष्यते ॥

बान्धवैः संबन्धिभिः निकृते कस्मिंश्चित् पुरुषे
तज्ज्ञातिः कृत्स्ना आत्मानमेव निकृतं जानाति । तेषु
ज्ञातिषु । यथोक्तम्— 'परस्परविरोधे हि वयं पञ्च च
ते शतम् । अन्यैः सह विरोधे तु वयं पञ्चोत्तरं
शतम् ॥' इति । नीटी.

नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिर्दिग्धमस्यति ।

उभयं ज्ञातिलोकेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥

तान् मानयेत्पूजयेच्च नित्यं वाचा च कर्मणा ।

कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥

विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ।

न हि दोषो गुणो वेति निस्पृक्तस्तेषु दृश्यते ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः ।

अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥

(१) भा. १२।८।१।३५ ; आमु. १२।८०।३५ नान्यैर्नि
(नान्यो नि) ज्ञातेर्ज्ञातिः कदा (ज्ञातिर्ज्ञातेः कथं) .

(२) भा. १२।८।१।३६ ; आमु. १२।८०।३६
तेषु ल (चैव ल) .

(३) भा. १२।८।१।३७ ; आमु. १२।८०।३७
नाज्ञातिर्दिग्धमस्यति (न चाज्ञातिर्नमस्यति) लोकेषु (वगेषु) .

(४) भा. १२।८।१।३८ ; आमु. १२।८०।३८ तान्
(सं) नित्यं वाचा (वाचा नित्यं) .

(५) भा. १२।८।१।३९ ; आमु. १२।८०।३९ निस्पृक्त
(नित्यम्) .

(६) भा. १२।८।१।४० ; आमु. १२।८०।४० तस्यैवं
(तस्यैव) .

य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।

मित्रेष्वमित्रेष्वैश्वर्ये चिरं यशसि तिष्ठति ॥

परविश्वास्तोत्पादनं सर्वत्र पुत्रादिष्वप्यविश्वासश्च
प्रशस्तो राज्ञः

विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेन्न तु कस्यचित् ।

पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥

एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु तवाऽऽख्यातं मयाऽनघ ।

अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥

आचार्यस्थपतिशूरधामकादयो राज्ञा सत्कार्याः अधार्मिका
निद्राद्याः वर्णाः स्वकर्मसु योज्याश्च

सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यत्विक्पुरोहिताः ।

महेश्वासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः ॥

प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः ।

कुलीनाः सत्त्वसंपन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ॥

प्रज्ञा ग्रन्थार्थग्रहणसामर्थ्यम् । मेधा ऊहापोह-
कौशलम् । नीटी.

पूजयेद्धार्मिकान् राजा निगृहीयादधार्मिकान् ।

नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु ॥

चारनियोजनम्

बाह्यमाभ्यन्तरं चैव पौरजानपदं जनम् ।

चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ॥

(१) भा. १२।८।१।४१ ; आमु. १२।८०।४१ चैश्वर्ये
(मध्यस्थे) .

(२) भा. १२।८।१।४२ ; आमु. १२।८५।३३ न तु
(च न) .

(३) भा. १२।८।१।४३ ; आमु. १२।८५।३४
तवाऽऽख्यातं मयाऽ (मयाऽऽख्यातं तवा) .

(४) भा. १२।८।१।४६-४८ ; आमु. १२।८।४६
४६-४८ .

(५) भा. १२।८।१।४९ ; आमु. १२।८।१।४९ जनम्
(तथा) .

‘चारान् मन्त्रं च कोशं च मन्त्रं चैव विशेषतः ।

अनुतिष्ठेत्स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥

अनुतिष्ठेत् आलोचयेत् ।

नीटी.

‘उदासीनारिभिन्नाणां सर्वमेव चिकीर्षितम् ।

पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ॥

‘ततस्तथा विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः ।

भक्तान् पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्यता ॥

विधातव्यं प्रतिकर्तव्यम् ।

नीटी.

राजकर्तव्यानि— यज्ञदानानि प्रजारक्षणं कृपाहानाथवृद्ध-

विधवानां त्यागिनां आश्रमिणां च योगक्षेमवृत्तिप्रकल्पनं

आत्मनः राज्यस्य च तापसाय निवेदनं तापसात्

प्रज्ञादानं च

‘यष्टव्यं ऋतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ।

प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ॥

‘कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।

योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥

‘आश्रमेषु यथाकालं चेलभाजनभोजनम् ।

सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्यानवमन्य च ॥

‘आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ।

निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रहृष्टश्च सर्वदा ॥

(१) भा. १२।८७।२० ; भासु. १२।८६।२० चारान्

(चरान्) मन्त्रं चैव (दण्डं चैव).

(२) भा. १२।८७।२१ ; भासु. १२।८६।२१.

(३) भा. १२।८७।२२ ; भासु. १२।८६।२२ स्तथा
(स्तेषां).

(४) भा. १२।८७।२३ ; भासु. १२।८६।२३ कर्म
गर्हितम् (धर्मबाधकम्) ; पमा. ४०९.

(५) भा. १२।८७।२४ ; भासु. १२।८६।२४.

(६) भा. १२।८७।२५ ; भासु. १२।८६।२५ चेल
(चैल) नवमन्य (भ्यर्च्य मान्य) ; पमा. ४०९ चेल-
भाजनभोजनम् (चैलं भोजनभाजनम्) उत्तरार्धे (स्वयं तूपहरे-
द्राजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥).

(७) भा. १२।८७।२६ ; भासु. १२।८६।२६ राज्य
(राष्ट्र) ; पमा. ४०९ सर्वदा (नित्यशः).

तापसे तपस्विजने ।

नीटी.

‘सर्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं बहुश्रुतम् ।

पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ॥

‘तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं राजा कस्यांचिदापदि ॥

तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः ॥

तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञां पर्याददीत च ।

न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ॥

निधीन् धनभाण्डानि अभीक्ष्णं न सेवेत, दस्यूनां
तत्सूचने तपस्विनाद्यापत्तेः । न प्रतिपूजयेत् । नीटी.

स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु तापसनिर्गोजनम्

‘अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः ।

अटवीष्वपरः कार्यः सामन्तनगरेषु च ॥

‘तेषु सत्कारसंस्कारान् संविभागांश्च कारयेत् ।

परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा ॥

अन्यस्तापसः कार्यः सखित्वेन संपादनीयः । तेषु
तत्तत्स्थानस्थेषु तापसेषु । नीटी.

‘ते कस्यांचिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ।

राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥

स्वराज्यस्वामिकानि वनस्पतिफलपुष्पाणि ब्राह्मणानाम्,

ब्राह्मणाय वृत्तिप्रकल्पनं राजकर्तव्यम्

भीष्म उवाच-

‘वनस्पतीन् भक्ष्यफलान्न च्छिन्युर्विषये तव ।

ब्राह्मणानां मूलफलं धर्म्यमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) भा. १२।८७।२७ ; भासु. १२।८६।२७
नासन (नाशन).

(२) भा. १२।८७।२८-२९ ; भासु. १२।८६।
२८-२९.

(३) भा. १२।८७।३० ; भासु. १२।८६।३०
चापरः (पु परः) रेषु च (रेष्वापि).

(४) भा. १२।८७।३१ ; भासु. १२।८६।३१
संस्कारान् (मानाभ्यां).

(५) भा. १२।८७।३२. भासु. १२।८६।३२.

(६) भा. १२।९०।१ ; भासु. १२।८९।१ धर्म्य
(धर्म).

मूलफलं ब्राह्मणानां स्वं इति धर्ममाहुः । अतोऽप्येतन्न
छिन्दुः । नीटी.

‘ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तं च भुञ्जीरन्नितरे जनाः ।
न ब्राह्मणोपरोधेन हरेदन्यः कथंचन ॥

‘विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठेदाख्यायावृत्तिकर्षितः ।
परिकल्प्याऽस्य वृत्तिः स्यात्सदारस्य नराधिप ॥

ब्राह्मणापराधेन तैरपालनेन । त्यागं राष्ट्रस्य । नीटी.

‘स चेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसदि ।
कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः करिष्यति ॥

अवृत्त्या राष्ट्रं त्यजतो राज्ञा वृत्तिः कल्प्येति मर्यादा,
न तु राजरथाद्यलाभात् त्यजतस्तदपि देयमित्यस्तीति
कस्मिन्निदि काका सूचयति । नीटी.

‘असंशयं निवर्तेत न चेद्भक्ष्यत्यतः परम् ।
पूर्वं परोक्षं कर्तव्यमेतत्कौन्तेय शासनम् ॥

अतः परं त्वं वृत्तिं कल्पयसि, न तु पूर्वमित्युपा-
लम्भे पूर्वं परोक्षं विस्मर्तव्यं कर्तव्यं क्षन्तव्यमिति तं
प्रार्थयेदित्यर्थः । नीटी.

‘आहुरेतज्जना ब्रह्मन्न चैतच्छूद्धान्यहम् ।
निमन्त्र्यश्च भवेद्भोगैरवृत्त्या चेत्तदाचरेत् ॥

वृत्तिमान्नं कल्पयेदिति परमतम् । भोगार्थी चेद्राष्ट्रं
त्यजति तदा भोगैरपि निमन्त्र्यः, अवृत्त्या चेत्तदा
वृत्त्याऽपि निमन्त्र्यः इत्याह— आहुरिति । नीटी.

(१) भा. १२।९०।२ ; भासु. १२।८९।२ गोपरो
(नापरा).

(२) भा. १२।९०।३ ; भासु. १२।८९।३ दाख्याया
(दात्माथे).

(३) भा. १२।९०।४ ; भासु. १२।८९।४.

(४) भा. १२।९०।५ ; भासु. १२।८९।५ शासनम्
(शाश्वतम्).

(५) भा. १२।९०।६ ; भासु. १२।८९।६ चेत्तदा
(च तदा).

त्रयीवैश्यकर्मविरोधिनां दस्यूनां वंशाय ब्रह्मणा क्षत्रं सृष्टम्,
अतः युद्धं राज्ञः कर्तव्यं प्रजारक्षणाय

‘कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीवनम् ।

ऊर्ध्वं चैव त्रयी विद्या सा भूतान् भावयत्युत ॥

ऊर्ध्वं स्वर्गम् । नीटी.

‘तस्यां प्रयतमानायां ये स्युस्तत्परिपन्थिनः ।

दस्यवस्तद्वधायेह ब्रह्मा क्षत्रमथासृजत् ॥

‘शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप ।

युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवनन्दन ॥

‘संरक्ष्यान् पालयेद्वाजा यः स राजाऽऽर्यकृत्तमः ।

ये केचित्ताज्ञ रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन ॥

‘सदैव राज्ञा बोद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर ।

तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मनुष्यानेव मानवः ॥

लोकात् लोकहितार्थं योद्धव्यम् । ‘बोद्धव्यम्’ इति
पाठे स्वपरचरित्रमिति शेषः । उत्तरार्धे तु भुञ्जीतेत्यत्र
‘युञ्जीत’ इति पाठः । मनुष्यांश्चरानिति चार्थः ।
नीटी.

‘अन्तरेभ्यः परान् रक्षन् परेभ्यः पुनरन्तरान् ।

परान्परेभ्यः स्वान्त्वेभ्यः सर्वान्पालय नित्यदा ॥

स्वीयाः आन्तरा बाह्याश्च परस्माद्रक्ष्याः । स्वीया
बाह्यास्तु शत्रुभ्यो रक्ष्या इत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १२।९०।७ ; भासु. १२।८९।७.

(२) भा. १२।९०।८ ; भासु. १२।८९।८ प्रयत
(प्रपत).

(३) भा. १२।९०।९ ; भासु. १२।८९।९ जहि
(जय).

(४) भा. १२।९०।१० ; भासु. १२।८९।१० यः
स राजाऽऽर्यकृत्तमः (स राजा राजसत्तमः).

(५) भा. १२।९०।११ ; भासु. १२।८९।११
बोद्धव्यं (योद्धव्यं).

(६) भा. १२।९०।१२ ; भासु. १२।८९।१२ अन्तरे
(आन्तरे) रन्तरान् (रान्तरान्).

आत्मरक्षणं प्रजारक्षणाय

‘आत्मानं सर्वतो रक्षन् राजा रक्षेत मेदिनीम् ।

आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्हि विदुषो जनाः ॥

विदुषः विद्वांसः ।

नीटी.

‘किं छिद्रं कोऽनुषङ्गो मे किं वाऽस्त्यवि-
निपातितम् ।

कुतो मामास्त्रवेदोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥

सङ्गः व्यसनस्येति शेषः ।

नीटी.

गुप्तचारप्रचारः शत्रुमित्रमध्यानां सर्वेषां सत्कारश्च कर्तव्यः

‘अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ॥

‘गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुचारयेत् ।

मुनीतं यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।

कचिद्रोचेज्जनपदे कचिद्राष्ट्रे च मे यशः ॥

‘धर्मज्ञानां धृतिमतं संग्रामेष्वपलायिनाम् ।

‘राष्ट्रं च येऽनुजीवन्ति ये च राज्ञोऽनुजीविनः ॥

‘अमात्यानां च सर्वेषां मध्यस्थानां च सर्वशः ।

ये च त्वाऽभिप्रशंसयुर्निन्देयुरथ वा पुनः ।

सर्वान् सुपरिणीतांस्तान् कारयेत् युधिष्ठिर ॥

सुपरिणीतान् सत्कृतान् ।

नीटी.

‘एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुम् ।

मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥

(१) भा. १२।९०।१३ ; आमु. १२।८९।१३ राजा
रक्षेत (राजन् रक्षस्व) माहुर्हि (माहुर्वै).(२) भा. १२।९०।१४ ; आमु. १२।८९।१४
कोऽनुषङ्गो (को नु सङ्गो) मास्त्रवे (माश्रवे).

(३) आमु. १२।८९।१५.

(४) भा. १२।९०।१५ ; आमु. १२।८९।१५-१६
चार (सार) मुनीतं य (जानीयुर्वै).(५) भा. १२।९०।१६ ; आमु. १२।८९।१७ राष्ट्रं
च (राष्ट्रे तु) ये च (ये तु).(६) भा. १२।९०।१७ ; आमु. १२।८९।१८-१९
कारयेत् (कारयेथा).

(७) भा. १२।९०।१८ ; आमु. १२।८९।१९.

इतरमानवसङ्घशोऽपि राष्ट्ररक्षणात् राजा

विशिष्टः इतरेभ्यः

‘तुल्यबाहुबलानां च गुणैरपि निषेविनाम् ।

‘कथं स्यादधिकः कश्चित्स तु भुञ्जीत मानवान् ॥

‘ये चरा ह्यचरानद्युरदंष्ट्रान् दंष्ट्रिणस्तथा ।

आशीविषा इव कुद्धा भुजगा भुजगानिव ॥

‘एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात्सदा यत्तो युधिष्ठिर ।

भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥

तुल्येषु कथमितर इतरं भुञ्जीतेति प्रश्नः, बलवानेव
दुर्बलं भुञ्जीत, तुल्यात् आत्मानं रक्षेत् छलेन च तं
भुञ्जीत इत्युत्तरमाह- तुल्येति त्रिभिः । भारुण्डः गृध्रः ।

नीटी.

‘कश्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ते करार्दिताः ।

कीणन्तो बहु वाऽल्पेन कान्तारकृतनिश्रमाः ॥

‘कच्चिचकृषिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः ।

ये वहन्ति धुरं राज्ञां संभरन्तीतरानपि ॥

‘इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा ।

मनुष्योऽरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥

(१) भा. १२।९०।१९ ; आमु. १२।८९।२०
‘युधिष्ठिर उवाच’ इत्यधिकम्, गुणैरपि निषेविनाम् (तुल्यानां
च गुणैरपि) तु (च).(२) भा. १२।९०।२० ; आमु. १२।८९।२१
‘मीष्म उवाच’ इत्यधिकम्, ये चरा (यच्चरा) भुजगा
भुजगानिव (भुजङ्गान् भुजगा इव).(३) भा. १२।९०।२१ ; आमु. १२।८९।२२ यत्तो ह्यु-
(शत्रोर्यु) माद्यतः (मादतः).(४) भा. १२।९०।२२ ; आमु. १२।८९।२३ जन्ते
(जन्ति) बहु वा (बहुना) निश्रमाः (विश्रमाः).(५) भा. १२।९०।२३ ; आमु. १२।८९।२४ संभर-
(ते भर).(६) भा. १२।९०।२४ ; आमु. १२।८९।२५
मनुष्यो (मानुषो).

एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राष्ट्रगुप्तिश्च भारत ।
एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ॥

मत्तादिभ्यः परावृत्तिः इष्टा

मत्तात्प्रमत्तात्पोगण्डाडुन्मत्ताच्च विशेषतः ।
तदभ्यासादुपावर्तादहितानां च सेवनात् ॥

पौगण्डात् बालकात्, अज्ञादित्यर्थः । पाषण्डादिति
मुख्यः पाठः । मत्तादिभ्य उपावर्त परावृत्तिं भज, तद-
भ्यासात् तैः सह परिचयात् संहितानां मिलितानां च
तेषां सेवनाच्च सुतरामुपावर्तत्यर्थः । नीटी.

निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ।
पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्वस्तिनोऽश्वात्सरीसृपात् ॥
एतेभ्यो नित्ययुक्तः स्यान्नक्तचर्या च वर्जयेत् ।
अत्यायं चातिमानं च दम्भं क्रोधं च वर्जयेत् ॥
अत्यायं बद्धमुष्टिताम् । नीटी.

राज्ञा अभोग्याः स्त्रियः

अविज्ञातासु च स्त्रीषु स्त्रीबासु स्वैरिणीषु च ।
परभार्यासु कन्यासु नाऽऽचरेन्मैथुनं नृपः ॥
कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्णसंकरात् ।
अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः ॥
अपुमांसः क्लीबाः । स्थूलजिह्वाः मूकाः । नीटी.
एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ॥

(१) भा. १२।९०।२५; भाम. १२।८९।२६
राष्ट्रगुप्ति (राज्ञां गुप्ति).

(२) भा. १२।९१।२७; भाम. १२।९०।२९
पोगण्डा (पौगण्डा) वर्तादिति (वर्तं संहि).

(३) भा. १२।९१।२८; भाम. १२।९०।३०,
१२।९३।३१.

(४) भा. १२।९१।२९; भाम. १२।९०।३१ यत्तः
(युक्तः) अत्यायं चाति (अत्यायं चाभि) : १२।९३।३१
(एतेभ्यो नित्ययुक्तः सन् रक्षेदात्मानमेव तु ।) पू.

(५) भा. १२।९१।३०-३२; भाम. १२।९०।
३२-३४.

प्रमादो वर्ज्यः आत्मा च रक्षणीयः

क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः संजायते महान् ।
अधर्माः संप्रवर्तन्ते प्रजासंकरकारकाः ॥
अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते ।
अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाऽऽविशति प्रजाः ॥
नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथाऽपरे ।
उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥
नक्षत्राणि धूमकेत्वादयः । नीटी.
अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ।
प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ताश्च सोऽनु विनश्यति ॥
द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोश्च बहवोऽपरे ।
कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥
एकस्य वनं द्वौ आददाते आच्छिद्य गृहीतः ।
नीटी.

अमैतदिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठते ।
त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥

प्रियाप्रिययोर्वर्तनविवेकः

द्विषन्तं कृतकर्माणं गृहीत्वा नृपती रणे ।
यो न मानयते द्वेषात्क्षत्रधर्मादपैति सः ॥

(१) भा. १२।९१।३३; भाम. १२।९०।३५
वर्तन्ते (वर्धन्ते).

(२) भा. १२।९१।३४; भाम. १२।९०।३६
श्चाऽऽविशति (श्वाप्याविशेत्).

(३) भा. १२।९१।३५; भाम. १२।९०।३७
थाऽपरे (थागते).

(४) भा. १२।९१।३६; भाम. १२।९०।३८ ताश्च
(ततः).

(५) भा. १२।९१।३७; भाम. १२।९०।३९
द्वयोश्च (द्वयोः सु).

(६) भा. १२।९१।३८; भाम. १२।९०।४०
अमैतदिति (ममेदमिति) तिष्ठते (तिष्ठति).

(७) भा. १२।९४।६; भाम. १२।९३।६ कर्माणं
(कल्याणं) नृपती (नृपति).

कृतकल्याणं प्रागुपकारं कृतवन्तम् ।

नीटी.

‘शक्तः स्यात्सुमुखो राजा कुर्यात्कारुण्यमापदि ।

प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते श्रियः ॥

शक्तौ सुखमनुभवेत् । आपदि तु करणं आपन्नि-
वारणं कर्म कुर्यात् । ‘करणं हेतुकर्मणोः’ इति मेदिनी ।

नीटी.

‘अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ।

नचिरेण प्रियः स स्याद्योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ॥

उपकृतः शत्रुघ्नेऽप्युपकरिष्यत्येवेत्यर्थः ।

नीटी.

‘शृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।

न च कामात्रं संरम्भात् द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥

‘नापत्रपेत प्रभेषु नाभिभव्यां गिरं सृजेत् ।

न त्वरेत न चासूयेत्तथा संगृह्यते परः ॥

नापत्रपेत न्यायनिष्ठुरं उत्तरं दद्यात् । ‘अविभाव्यां
अगम्भीरम् । ‘अभि’ इति पाठे दूषणाहम् ।

नीटी.

‘प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।

न मुखेदर्थकृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुस्मरन् ॥

कर्मणि नियोज्या अनियोज्याश्च

‘यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः ।

तस्य कर्माणि सिध्यन्ति न च संत्यज्यते श्रिया ॥

प्रियं भृत्यादीनाम् ।

नीटी.

(१) भा. १२।९४।७ ; भा. १२।९३।७ सुमुखो

(सुमुखो) कारुण्य (करण) .

(२) भा. १२।९४।८ ; भा. १२।९३।८.

(३) भा. १२।९४।९ ; भा. १२।९३।९ च कामात्रं
(कामात्रं च) .

(४) भा. १२।९४।१० ; भा. १२।९३।१०
नाभिभव्यां (नाविभाव्यां) .

(५) भा. १२।९४।११ ; भा. १२।९३।११ मुखे
(त्वये) .

(६) भा. १२।९४।१२ ; भा. १२।९३।१२.

‘निवृत्तं प्रतिकूलेभ्यो वर्तमानमनुप्रिये ।

भक्तं भजेत नृपतिस्तद्वै वृत्तं सतामिह ॥

‘अप्रकीर्णेन्द्रियं प्राज्ञमत्यन्तानुगतं शुचिम् ।

शक्तं चैवानुरक्तं च युञ्ज्यान्महति कर्मणि ॥

‘एवमेव गुणैर्युक्तो यो न रज्यति भूमिपम् ।

भर्तुरर्थेष्वसूयन्तं न तं युञ्जीत कर्मणि ॥

एतैः निवृत्तमिति श्लोकद्वयोक्तैः योऽनुरज्यति अनु-
रज्यति तं नियुञ्ज्यात् भूमिपः ।

नीटी.

‘मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्यचरितं शठम् ।

अनतीतोपधं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुभुतम् ॥

‘त्यक्तोपात्तं मद्यरतं द्युतस्त्रीमृगयापरम् ।

कार्ये महति यो युञ्ज्याद्धीयते स नृपः श्रियः ॥

त्यक्तोदात्तं उदारकर्मत्यागिनम् ।

नीटी.

आत्मरक्षणं प्रजारक्षणं च कर्तव्यम्

‘रक्षितात्मा तु यो राजा रक्ष्यान् यश्चानुरक्षति ।

प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते ध्रुवं च महदनुते ॥

महत् पदम् ।

नीटी.

(१) भा. १२।९४।१३ ; भा. १२।९३।१३
कूलेभ्यो (कूलेषु) तद्वै वृत्तं सतामिह (सदैव सुसमाहितः) .

(२) भा. १२।९४।१४ ; भा. १२।९३।१४
न्द्रियं प्राज्ञ (द्ब्रियग्राम) .

(३) भा. १२।९४।१५ ; भा. १२।९३।१५ मेव
गु (मेतैर्गुं) यो न (योऽनु) उत्तरार्धे (भर्तुरर्थेष्वप्रमत्तं
नियुञ्ज्यादर्थकर्मणि) .

(४) भा. १२।९४।१६ ; भा. १२।९३।१६.

(५) भा. १२।९४।१७ ; भा. १२।९३।१७ पात्तं
(दात्तं) यो युञ्ज्याद्धी (युञ्जानो ह्यी) स नृपः श्रियः
(नृपतिः श्रिया) .

(६) भा. १२।९४।१८ भा. १२।९३।१८ तु यो
(च यो) .

चारप्रचारः

ये केचिद्भूमिपतयस्तान् सर्वानन्ववेक्षयेत् ।
मुहुरिन्द्रिनभिख्यातैस्तेन राजा न रिष्यते ॥

मुहुरिन्द्रिः चारैः । अनभिख्यातैः स्वेषां परेषां
चाविदितैः । नीटी.

युद्धं राज्ञः कर्तव्यम्

अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाऽऽश्वसेत् ।
श्येनानुचरितैर्ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥

दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
अबलानभियुज्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥

विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ।
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥

भरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयम् ।
तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥

भरणान्तमपि इदं पालनं अनामयं कुशलमेव, स्वर्ग-
हेतुत्वात् इत्यर्थः । नीटी.

दुर्गमन्त्रादीनि पञ्च भासैर्गोपनीयानि

रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
मन्त्रचिन्त्यं सुखं काले पञ्चभिर्वर्धते मही ॥

रक्षाधिकरणं दुर्गादि । सुखं सुखप्रदानम् ।
नीटी.

(१) भा. १२।९४।१९ ; भासु. १२।९३।१९
यस्तान् सर्वा (यः सर्वास्ता) न रिष्यते (ऽतिरिच्यते).

(२) भा. १२।९४।२० ; भासु. १२।९३।२०
नुचरितैर्ह्येते (भिपतनैरेते).

(३) भा. १२।९४।२१ ; भासु. १२।९३।२१.

(४) भा. १२।९४।२२ ; भासु. १२।९३।२२
पालयन् (पालयेत्) ; पमा. ४०९.

(५) भा. १२।९४।२३ ; भासु. १२।९३।२३.

(६) भा. १२।९४।२४ ; भासु. १२।९३।२४
चिन्त्यं (चिन्ता).

ध. को. १३५

एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तमः ।
सततं वर्तमानोऽत्र राजा मुङ्क्ते महीमिमाम् ॥
गुप्तानि सुरक्षितानि । नीटी.

नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववेक्षितुम् ।
एतेष्वाप्तान्प्रतिष्ठाप्य राजा मुङ्क्ते महीं चिरम् ॥
एकेन राज्ञा । तेषु दुर्गाद्यधिष्ठातृषु पञ्चसु । नीटी.

दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिम् ।
असंत्यक्तमनुष्यं च तं जनाः कुर्वन्ते प्रियम् ॥
स्वमतमुपेक्ष्य श्रेयस्करं ज्ञानं स्वीकार्यम्

यस्तु निःश्रेयसं ज्ञात्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥
ज्ञानं इदं मम निःश्रेयसमिति यज्ज्ञानं तत् ।
नीटी.

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान् मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि विमना नचिरादिव ॥

अर्थकामस्य सख्युः । प्रातिकूल्यात् द्वेषात् । शृणोति
तच्छत्रुभ्यः सकाशात् । नीटी.

अग्राम्यचरितां बुद्धिमत्यन्तं यो न बुध्यते ।
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥

(१) भा. १२।९४।२५ ; भासु. १२।९३।२५
मुङ्क्ते (धत्ते).

(२) भा. १२।९४।२६ ; भासु. १२।९३।२६
न्वेक्षि (नुवीक्षि) एतेष्वाप्तान् (तेषु सर्वे) महीं चिरम्
(चिरं महीम्).

(३) भा. १२।९४।२७ ; भासु. १२।९३।२७
प्रियम् (नृपम्).

(४) भा. १२।९४।२८ ; भासु. १२।९३।२८
ज्ञात्वा (श्रुत्वा).

(५) भा. १२।९४।२९ ; भासु. १२।९३।२९
विमना नचिरादिव (सर्वदा विमना इव).

(६) भा. १२।९४।३० ; भासु. १२।९३।३०
पूर्वोर्ध्वे (अग्राम्यचरितां वृत्तिं यो न सेवेत नित्यदा), एत-
च्छत्रुलोकांमन्तरम् ' निगृहीतात् ' इत्यादिसार्धश्लोकः अधिकः ।

अग्राम्यैः बुद्धिमद्भिः । वृत्तिं लाभोपायम् । नीटी.

प्रियाप्रियादिविवेकः

मुख्यानमात्यान्यो हित्वा निहीनान्कुरुते प्रियान् ।
स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्तो न विन्दति ॥

गाधं कार्यस्यान्तम् । नीटी.

यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्द्वेषान्नैवाभिमन्यते ।
अट्टात्मा दृढक्रोधो नास्यार्थो रमतेऽन्तिके ॥

अथ यो गुणसंपन्नान् हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥

नाकाले प्रणयेदर्शनाप्रिये जातु संज्वरेत् ।
प्रिये नातिभृशं हृष्येद्युज्येताऽऽरोग्यकर्मणि ॥

के माऽनुरक्ता राजानः के भयात्समुपाश्रिताः ।
मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥

न जातु बलवान्भूत्वा दुर्बले विश्वसेत्कचित् ।
भारुण्डस्रदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥

अपि सर्वैर्गुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम् ।
अभिदुह्यति पापात्मा तस्माद्धि विभिषेज्जनात् ॥

स च पूर्व भा. १२।९।१२८-२९ इत्यत्र गतः । अतः पाठ-
भेदादि तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(१) भा. १२।९।३१ ; भाम. १२।९।३२.

(२) भा. १२।९।३२ ; भाम. १२।९।३३ द्वेषा-
न्नैवाभिमन्यते (प्रद्वेषान्नो बुभूषति) नास्यार्थो रमते (स मृत्यो-
र्वसते).

(३) भा. १२।९।३३ ; भाम. १२।९।३४
स्याप्रिया (स्य प्रिया).

(४) भा. १२।९।३४ ; भाम. १२।९।३५
हृष्येद्युज्येता (तुष्येद्युज्जीता).

(५) भा. १२।९।३५ ; भाम. १२।९।३६
के मा (के वा).

(६) भा. १२।९।३६ ; भाम. १२।९।३७.

(७) भा. १२।९।३७ ; भाम. १२।९।३८ सर्वैर्गु
(सर्वगु) तस्माद्धि विभिषे (न तस्माद्विश्वसे).

एतां राजोपनिषदं ययातिः स्माऽऽह नाहुषः ।

मनुष्यविजये युक्तो हन्ति शत्रून्नुत्तमान् ॥

राजोपनिषदं राज्ञां रहस्यविद्याम् । नीटी.

भोगेष्वदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।

वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥

तक्षत्यात्मानमेवैष वनं परशुना यथा ।

यः सम्यग्वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥

न वै द्विषन्तः क्षीयन्ते राज्ञो नित्यमपि घ्नतः ।

क्रोधं नियन्तुं यो वेद तस्य द्वेषा न विद्यते ॥

यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाऽऽचरेद्बुधः ।

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तन्नाऽऽत्मानं नियोजयेत् ॥

नैनमन्येऽवजानन्ति नाऽऽत्मना परितप्यते ।

कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥

कृत्यशेषेण परकृत्यं काल्प्येन न समापयेत् । समापिते
तु परोऽवमन्यते स्वस्य च तापो भवतीत्यर्थः ।

नीटी.

इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।

उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठते ॥

(१) भा. १२।९।३८ ; भाम. १२।९।३९ एतां
(एवं) विजये (विषये).

(२) भा. १२।९।३७ ; भाम. १२।९।३७ अवदय
(वृदय).

(३) भा. १२।९।३८ ; भाम. १२।९।३८ तक्षत्या
(तक्षेदा) मेवैष (मेवं स).

(४) भा. १२।९।३९ ; भाम. १२।९।३९ न वै
(नैव) क्षीयन्ते (क्षीयन्ते) अपि घ्नतः (मनिघ्नतः) नियन्तुं
(निहन्तुं).

(५) भा. १२।९।३९ ; भाम. १२।९।३९.

(६) भा. १२।९।३९ ; भाम. १२।९।३९ नैन
(नैव).

(७) भा. १२।९।३९-४० ; भाम. १२।९।३९
१२-१३.

भीष्म उवाच—

इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नुपः ।

तथा कुर्वस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥

रूपः वसुमनाः । नीटी.

'यः कश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतोऽधर्ममास्थितः ॥

'दण्डेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थानं समाश्रितः ।

च्युतः सदैव धर्मेभ्योऽमानवं धर्ममास्थितः ॥

अमानवं आसुरम् । नीटी.

'शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ।

सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निवृत्तिजीवनः ॥

शठः वञ्चकः । तं अमानवम् । नीटी.

'यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्य-

स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।

मायाचारो मायया वर्तितव्यः

साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥

'ये न लोभान्नयन्यर्थान् राजानो रजसाऽऽवृताः ।

विषयान् परिरक्षन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥

रजसाऽन्विताः सन्तोऽर्थान् न नयन्ति न हरन्ति ।

नीटी.

लाज्यः आलस्यदोषः

युधिष्ठिर उवाच—

'किं पार्थिवेन कर्तव्यं किं च कृत्वा

सुखी भवेत् ।

तन्ममाऽऽचक्ष्व तत्त्वेन सर्वं धर्मभृतां वर ॥

(१) भा. १२।११०।१९ ; भा. १२।१०९।२१

मास्थितः (साधनः) .

(२) भा. १२।१०९।२२.

(३) भा. १२।११०।२० ; भा. १२।१०९।२३.

(४) भा. १२।११०।२६ ; भा. १२।१०९।३०

वर्तितव्यः (बाधितव्यः) प्रत्युदेयः (प्रत्युपेयः) .

(५) भा. १२।१११।७ ; भा. १२।११०।८

साऽऽवृताः (साऽन्विताः) रक्षन्तो (रक्षन्ति) .

(६) भा. १२।११३।१ ; भा. १२।११२।१

तन्ममाऽऽ (एतदा) सर्वं च (सर्वं) .

किं पार्थिवेनेत्युच्यते: नीचो महत्पदं प्राप्यापि
मौख्यादात्स्याच्च नश्यतीति दर्शयति । नीटी.

भीष्म उवाच—

'हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयम् ।

यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥

'न त्वेवं वर्तितव्यं स्म यथेदमनुशुश्रुमः ।

उष्ट्रस्य सुमहद्वृत्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥

'जातिस्मरो महानुष्टः प्राजापत्ययुगोद्भवः ।

तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥

'तपसस्तस्य चान्ते वै प्रीतिमानभवत्प्रभुः ।

वरेण च्छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥

उष्ट्र उवाच—

'भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियम् ।

योजनानां शतं साग्रं या गच्छेच्चरितुं विभो ॥

भीष्म उवाच—

'एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना ।

प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययानुष्टः स्वकं वनम् ॥

'स चकार तदाऽऽलस्यं वरदानात्स दुर्मतिः ।

न चैच्छच्चरितुं गन्तुं दुरात्मा काल्मोहितः ॥

(१) भा. १२।११३।२ ; भा. १२।११२।२.

(२) भा. १२।११३।३ ; भा. १२।११२।३ त्वेवं
(चैवं) शुश्रुमः (शुश्रुम) सुमह (तु मह) .

(३) भा. १२।११३।४ ; भा. १२।११२।४ पत्य-
युगोद्भवः (पत्ये युगेऽभवत्) .

(४) भा. १२।११३।५ ; भा. १२।११२।५ चान्ते
वै (चान्तेऽथ) त्वभुः (द्विभुः) .

(५) भा. १२।११३।६ ; भा. १२।११२।६ या
गच्छेच्च (गच्छामि च) .

(६) भा. १२।११३।७ ; भा. १२।११२।७
(भीष्म उवाच०) .

(७) भा. १२।११३।८ ; भा. १२।११२।८ त्व
इ. (त्वुद्) .

‘स कदाचित्प्रसार्यैवं तां ग्रीवां शतयोजनाम् ।
 चचाराश्रान्तहृदयो वातश्चाऽऽगात्ततो महान् ॥
 ‘स गुहायां शिरोग्रीवं निधाय पशुरात्मनः ।
 आस्ताथ वर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयज्जगत् ॥
 ‘अथ शीतपरीताङ्गो जम्बुकः क्षुच्छमान्वितः ।
 सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ॥
 स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छमान्वितः ।
 अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्टस्य भरतर्षभ ॥
 यदा त्वबुध्यताऽऽत्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः ।
 तदा संकोचने यत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥
 यावदूर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां संक्षिपते पशुः ।
 तावत्तेन सदारणेन जम्बुकेन स भक्षितः ॥
 ‘स हत्वा भक्षयित्वा च जम्बुकोष्ठं ततस्तदा ।
 विगते वातवर्षे च निश्चक्राम गुहामुखात् ॥
 ‘एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा ।
 आलस्यस्य क्रमात्पश्य महद्दोषमुपागतम् ॥
 ‘त्वमप्येतं विधिं त्यक्त्वा योगेन नियतेन्द्रियः ।
 वर्तस्व बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत् ॥
 योगेन उपायेन । एवंविधं आलस्यम् । नीटी.

(१) भा. १२।११३।९ ; भा. १२।११२।९ वैवं
 (वैवं) राश्रान्त (र श्रान्त) .

(२) भा. १२।११३।१० ; भा. १२।११२।१०
 शीवं (ग्रीवां) आस्ताथ (आस्ते तु) .

(३) भा. १२।११३।११-१४ ; भा. १२।११२।
 ११-१४ .

(४) भा. १२।११३।१५ ; भा. १२।११२।१५
 जम्बुकोष्ठं तत (तमुष्टं जम्बुक) वर्षे च (वर्षे तु) .

(५) भा. १२।११३।१६ ; भा. १२।११२।१६
 महद्दोषमुपा (महान्तं दोषमा) .

(६) भा. १२।११३।१७ ; भा. १२।११२।१७
 तं विधिं त्यक्त्वा (वंविधं हित्वा) हि (तु) .

‘बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
 तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥
 बाह्विति बाहूपलक्षितं शौर्यम् । जङ्घोपलक्षितं
 पादविहरणम् । भारः भारवहनम् । नीटी.

‘राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संगृहीतेन्द्रियस्य च ।
 आर्तस्य बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत् ।
 गुप्तमन्त्रश्रुतवतः सुसहायस्य चानघ ॥
 आर्तस्य अतिलिप्सावतः । नीटी.

‘परिद्व्यकारिणोऽर्थाश्च तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।
 सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुम् ॥

‘इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः
 पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव ।
 मयाऽपि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या
 त्वमत्र युक्तः प्रचरस्व राजन् ॥

राजा मयूरसदृशाचरणशीलः स्यात्

युधिष्ठिर उवाच-

‘राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत ।
 पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥

राजवृत्तानीत्यध्यायः पूर्वोक्तानां राजधर्माणां सर्वेषा-
 मुपसंहारार्थः । नीटी.

‘तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वैर्दृष्टं सतां मतम् ।
 प्रणयं राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥

(१) भा. १२।११३।१८ ; भा. १२।११२।१८ .

(२) भा. १२।११३।१९ ; भा. १२।११२।१९
 गुप्तमन्त्र (गुह्यं मन्त्रं) .

(३) भा. १२।११३।२० ; भा. १२।११२।२०
 ‘अर्थाश्च ति (क्षयांस्ति) .

(४) भा. १२।११३।२१ ; भा. १२।११२।२१
 त्वमत्र युक्तः (यथैव बुद्ध्या) .

(५) भा. १२।१२०।१ ; भा. १२।१२०।१

(६) भा. १२।१२०।२ ; भा. १२।१२०।२ पूर्वै-
 र्दृष्टं (पूर्वैर्दृष्टं) प्रणयं (प्रणयं) .

राजधर्माणां राजधर्मविदां मतं यत् विस्तरेणोक्तं तदेव प्रणयं प्रकर्षेण नेतुं वोढुं शक्यम्, संक्षिप्तमित्यर्थः, प्रब्रूहि । नीटी.

भीष्म उवाच—

रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षत्रे परं मतम् ।

तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महीपते ॥

सर्वभूतरक्षणे कृत्स्नो राजधर्मः परिसमाप्त इत्याह—
रक्षणमिति । नीटी.

यथा बर्हाणि चित्राणि विभर्ति भुजगाशनः ।

तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥

एतदेव मयूरदृष्टान्तेनोपपादयति— यथेति । बर्हाणि पशून् । भुजगाशनः मयूरः । नीटी.

तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादान्त्यं सत्यमार्जवमेव च ।

मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठन्तथा वै सुखमृच्छति ॥

तैक्ष्ण्यं क्रूरत्वम् । जिह्मत्वं कौटिल्यम् । आदाल्भ्यं दल्भः भयं तदभावः अदल्भः अभयं तस्य भावः आदाल्भ्यम् । अभयप्रदत्वमित्यर्थः । रलयोः सावर्ण्यात् 'दृमी भये' इत्यस्य रूपम् । आदानमिति पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः । नीटी.

यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्वर्णं रूपमाविशेत् ।

बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ॥

यस्मिन्नर्थे दण्डेऽनुग्रहे वा हितं क्रूरं शान्तं वा रूपमादिशेत् दर्शयेत् । नीटी.

नित्यं रक्षितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी ।

ऋक्षणाक्षरतनुः श्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः ॥

(१) भा. १२।१२०।३ ; भासु. १२।१२०।३ क्षत्रे (क्षात्रे).

(२) भा. १२।१२०।४ ; भासु.

(३) भा. १२।१२०।५ ; भासु. १२।१२०।५ दान्त्यं (दाल्भ्यं).

(४) भा. १२।१२०।६ ; भासु. १२।१२०।६ विशेत् (दिशेत्).

(५) भा. १२।१२०।७ ; भासु.

आपदद्वारेषु यत्तः स्याज्जलप्रस्रवणेष्विव ।

शैलवर्षोदकानीव द्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत् ॥

आपदां द्वारेषु मन्त्रभेदादिषु युक्तः अवहितः स्यात् । शैलवर्षोदकानि पर्वतप्रदेशे वृष्ट्या जनितानि महानदी-जलानि । नीटी.

अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद्धर्मध्वजोपमाम् ।

नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेच्चाप्रमादतः ।

लोके चाऽऽयव्ययौ दृष्ट्वा वृक्षाद्वृक्ष-

मिवाऽऽप्लवन् ॥

शिखां योग्यलिङ्गं क्रूरत्वादिकं कुर्यात् प्रकाशयेत् । आचरेत् यथायोग्यं दण्डम् । तत्र दृष्टान्तः — बृहदिति । बृहन्तो वृक्षा यत्र तत् बृहद्वृक्षं तालवनम् । आस्रवत् रसं प्रस्रवत् । यथा रसग्राही प्रदेशविशेषे एव प्रहृत्य रसं गृह्णाति, न तु कृत्स्नवृक्षच्छेदेन इक्षुकाण्डादिवत्ततो रसं जिघृक्षति, एवं प्रजानामायव्ययौ ज्ञात्वा ता जीवयन्ताभ्यो धनरसमादद्यादित्यर्थः । नीटी.

मृजावान् स्यात्स्वयूध्येषु भावानि चरणैः क्षिपेत् ।

जातपक्षः परिस्पन्देद्रक्षेद्वैकल्यमात्मनः ॥

मृजा शुद्धिः, तद्वान् । भौमानि परेषां सस्यानि चरणैः अश्वादिगमनैः क्षिपेत् नाशयेत् । नीटी.

दोषान् विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान् विधूनयेत् ।

काननेष्विव पुष्पाणि बर्हीवार्थान् समाचरेत् ॥

अर्थात् मृगयादिव्याजात् परराष्ट्रं समाचरन् पर-पक्षान् विधूनयेत् । नीटी.

(१) भा. १२।१२०।८ ; भासु. १२।१२०।८ यत्तः (युक्तः).

(२) भा. १२।१२०।९ ; भासु. १२।१२०।८-९ चरेच्चा (चरेद) वृक्षाद्वृक्षमिवाऽऽप्लवन् (बृहद्वृक्षमिवा-ऽऽस्रवत्).

(३) भा. १२।१२०।१० ; भासु. १२।१२०।१० भावानि (भौमानि) द्रक्षे (त्रेक्षे).

(४) भा. १२।१२०।११ ; भासु. १२।१२०।११ बर्हीवार्थान् समाचरेत् (बहिरार्थात्समाचरन्).

‘उच्छ्रितानाश्रयेत्स्फीतान्नरेन्द्रानचलोपमान् ।

श्रयेच्छायामचिह्नातां गुप्तं शरणमाश्रयेत् ॥

छायां परदुर्गाधिपतिना संधिं कृत्वा देवतादर्शनादि-
व्याजेनाकस्मात्परदुर्गे गत्वा प्रविश्य तन्नाशयेदित्याह—
उच्छ्रितानिति । नीटी.

‘प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने ।

मायूरेण गुणेनैव स्त्रीमिश्रालक्षितश्चरेत् ।

न जह्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना ॥

‘चारभूमिष्वभिगमान् पाशांश्च परिवर्जयेत् ।

पीडयेच्चापि तां भूमिं प्रणश्येद्गहने पुनः ॥

असितग्रीवः मयूरः निशीव प्रावृषि मज्जेत अदृश्यः
अन्तःपुरश्च एव स्यात् । तत्रापि चारैर्दर्शितासु भूमिषु
घात्रीसौविदलसूपकारादिषु परैर्भेदितेषु अभिगतान् विषा-
दीन् पाशान् परिवर्जयेदात्मानं रक्षेच्चेत्याह— नेति ।
ननु कुतस्तत्रापि पाशप्रसक्तिरत आह— प्रणयेदिति ।
गहने दुर्बोधि पाशज्ञाने सति तां कपटभूमिं प्रतिपद्या-
ऽऽत्मानं प्रणयेत् प्रापयेत् तदा नश्येदेव । वाशब्द
एवार्थः । नीटी.

‘हन्यात्कुट्टानतिविषान्ये जिह्वागतयोऽहितान् ।

नाऽऽश्रयेद्बालबर्हाणि संनिवासानि वासयेत् ॥

‘सदा बर्हिनिभः कामं प्रसक्तिकृतमाचरेत् ।

सर्वतश्चाऽऽददेत्प्रज्ञां पतङ्गान् गहनेष्विव ।

एयं मयूरवद्राजा स्वराष्ट्रं परिपालयेत् ॥

(१) भा. १२।१२०।१२; भासु. १२।१२०।१२
नाश्रये (नाशये) शरणमा (रणमुपा).

(२) भा. १२।१२०।१३; भासु. १२।१२०।
१३-१४ लक्षित (वेक्षित).

(३) भा. १२।१२०।१४; भासु. १२।१२०।१४
-१५ गमान् (गतान्) पीडयेच्चा (प्रणयेद्वाऽ).

(४) भा. १२।१२०।१५; भासु. १२।१२०।१५
-१६ षान्ये (षांस्तान्) उत्तरार्धे (नाशयेद्बालबर्हाणि
संनिवासानिवासयेत् ॥).

(५) भा. १२।१२०।१६; भासु. १२।१२०।१६
-१७ प्रसक्ति (प्रशस्तं) पतङ्गान् (पतङ्गं) राष्ट्रं (राज्यं).

प्रयोजयन्ति हि राजानः ‘विषमयीं कन्यां कृत्वा
द्वीपान्तरप्राप्तयेयं पद्मिनीजातीया कन्या, अस्याः स्पर्श-
मात्रादशीतिवार्षिकोऽपि षोडशवर्षो भवतीति सेयमति-
श्रेष्ठरत्नतया श्रीमतामर्थे कल्पिताऽनुग्राह्या चेयं वयं च’

इति ब्रुवाणाः । तत्र चारमुखात्कपटं श्रुत्वा तां न
प्रणयेत् । ऊहितान् केनचिन्निमित्तेन तर्कितान् तान्
अतिविषान् कन्यादीन् स्पर्शमात्रेणोच्छ्वासमात्रेण वा
संगतमक्षिकामशकादिमरणलिङ्गेन ज्ञातान् हन्यादेव ।
नाशयेदिति सार्धः । बलबर्हाणि स्थूलान् पक्षान् सैन्यस्य
पक्षस्थानीयान् महाशिबिरवारवनितानटनर्तकादींश्च नाश-
येत् मयूर इव दूरीकुर्यात् । ‘बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि
स्थौल्यसैन्ययोः’ इति मेदिनी । संनिवासान् दृढमूलान्
पक्षानमात्यादीन् शूरांश्च वासयेत् स्थापयेत् । बर्हिनिभः
मयूरतुल्यः कामं यथेष्टं प्रशस्तं कृतं प्रशस्तां क्रियां पक्षाणां
विस्फारणमाचरेत् । अनेनैव क्रमेण सर्वतश्च जातिमात्रा-
त्प्रज्ञामाददीत । यथोक्तम्— ‘बकवच्चिन्तयेदर्शान्
सिंहवच्च पराक्रमेत्’ (मस्मृ. ७।१०६) इत्यादि ।
पतङ्गं शलभसमूहः यथा गहनेषु पतति, गहनं च निष्पन्नं
करोति, एवं संभूय शत्रुराष्ट्रे पतितव्यमित्यर्थः । ‘पन्नगं
गहनेष्विव’ इति पाठे पन्नगग्राही पन्नगमिव अकस्माच्छत्रुं
गृह्णीयादित्यर्थः । नीटी.

‘आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ।

आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्याऽवतारणम् ।

बुद्ध्या चाऽऽत्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनम् ॥

बुद्ध्या आत्मनः संयमनं इत्यमेव कर्तुं युक्तं (इति)-
नियमं कुर्यात् । परबुद्ध्या च तत्रैवार्थे संवादितया
तत्पार्थस्यावधारणं दृढतरो निश्चयः कार्यः । बुद्ध्या
शास्त्रोक्त्यधिया आत्मगुणस्य पूर्वोक्तनिश्चयहेतोः प्राप्ति-
र्भवति । एतदेव शास्त्रस्य निदर्शनं प्रयोजनं यत्कार्यक्षोद-
क्षमता बुद्धेरित्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १२।१२०।१७; भासु. १२।१२०।१७-१८ वृद्धि
(बुद्धि) तारणम् (धारणम्).

परं चाऽऽश्वासयेत्साम्ना स्वशक्तिं चोपलक्षयेत् ।
आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ।
सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्याकार्यविचारकः ॥
निगूढबुद्धिर्धीरः स्याद्वक्तव्ये वक्ष्यते तथा ।
संनिवृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः ।
स्वभावमेव्यते तप्तं कृष्णायसमिवोदके ॥

आत्मनः स्वस्य परिमर्शेन सर्वतोऽतीतानागत-
विचारेण बुद्धिं कार्यनिश्चयं बुद्ध्या ऊहापोहकौशल-
रूपया मेधया विचारयेत् साधकबाधकभूमौ संचारयेत् ।
तमेवाऽऽह- सान्त्वेति । उपदेशे कर्तव्ये कृतं अलम् ।
तस्योपदेशापेक्षा नास्तीत्यर्थः । सः अनन्तरश्चोक्तः
प्राज्ञः बुद्ध्या बृहस्पतिसमोऽपि सन् यदि निवृष्टां कथां
निर्बुद्धिर्ववादं प्रानुयाचार्हि सद्य एव युक्त्या स्वभावं
स्वास्थ्यं एष्यते उदके प्रक्षिप्तं तप्तायसं शैलमिव ।
नीटी.

स्वस्य परस्य च अनुरूपकृत्यानुयोगः कर्तव्यः

अनुयुज्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ।
आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥
क्षुद्रं क्रूरं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविशारदम् ।
स्वकर्मणि नियुज्जीत ये चान्ये वचनाधिकाः ॥
अप्यदृष्ट्वा नियुक्तानि अनुरूपेषु कर्मसु ।
सर्वास्ताननुवर्तेत स्वरास्तन्त्रीरिवाऽऽयता ॥
धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ।
ममायमिति राजा यः स पर्वत इवाचलः ॥

(१) भा. १२।१२०।१८ ; भासु. १२।१२०।१९-२०
चाऽऽश्वा (विश्वा) विचारकः (प्रयोजकः).

(२) भा. १२।१२०।१९ ; भासु. १२।१२०।२०-२१ बुद्धि-
धीरः स्याद् (बुद्धेर्धीरस्य व) वक्ष्यते (वा कृतं) संनिवृष्टां (स
निवृष्टां).

(३) भा. १२।१२०।२० ; भासु. १२।१२०।२२.

(४) भा. १२।१२०।२१ ; भासु. १२।१२०।२३ क्षुद्रं क्रूरं
(क्षुद्रशीलं) विशारदम् (विधानवित्) वचना (च वला).

(५) भा. १२।१२०।२२ ; भासु. १२।१२०।२४ अप्यदृष्ट्वा
(अथ दृष्ट्वा) अनुरूपेषु (स्वातुरूपेषु).

(६) भा. १२।१२०।२३ ; भासु. १२।१२०।२५.

व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मिमिवाऽऽयताम् ।
धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥
कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञानं मृदुभाषिणः ।
मध्ये वयसि निर्दोषान् हिते युक्ताजितेन्द्रियान् ॥
अलुब्धाञ्छिक्षितान्दान्तान्धर्मेषु परिनिष्ठितान् ।
स्थापयेत्सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरक्षिणः ॥
एतेनैव प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिम् ।
युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चरैरुपस्कृतः ॥
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधैव वसुंधरा ॥
व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ।
गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित् ॥
नित्यं राष्ट्रमवेक्षेत गोभिः सूर्य इवोत्पतन् ।
चारांश्च नचरान्विद्यात्तथा बुद्ध्या न संज्वरेत् ॥
गोभिः रश्मिभिः । चरान् चारान् । खनुचरान्
समाचारान् ।
नीटी.

बुद्धनुसरणम् , व्यवसायकर्तव्यता, लुब्धस्यासंग्रहः

बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति
बलं बुद्ध्या वर्धते पाल्यमानम् ।
शत्रुर्बुद्ध्या सीदते वर्धमानो
बुद्धेः पश्चात्कर्म यत्तत्प्रशस्तम् ॥

(१) भा. १२।१२०।२४ ; भासु. १२।१२०।२६ रश्मिमिवा-
ऽऽयताम् (रश्मिनिवाऽऽयतान्).

(२) भा. १२।१२०।२५ ; भासु. १२।१२०।२७ जिते-
न्द्रियान् (नविकलवान्).

(३) भा. १२।१२०।२६ ; भासु. १२।१२०।२८.

(४) भा. १२।१२०।२७ ; भासु. १२।१२०।२९ नैव
(न च).

(५) भा. १२।१२०।२८ ; भासु. १२।१२०।३० वेक्षिणः
(वेक्षितुः) वसुधैव (वसुदैव).

(६) भा. १२।१२०।२९ ; भासु. १२।१२०।३१.

(७) भा. १२।१२०।३० ; भासु. १२।१२०।३२ इवोत्पतन्
(इवोदितः) चारांश्च न (चरान् खनु) न संज्वरेत् (स्वयं
चरेत्).

(८) भा. १२।१२०।४० ; भासु. १२।१२०।४२ वर्धते
पाल्यमानम् (पाल्यते वर्धमानम्).

वर्धमानं क्षीयमाणम् । बुद्धेः पश्चात् बुद्ध्यनुसारि ।
नीटी.

‘सर्वान् कामान्कामयानो हि धीरः
सत्त्वेनाल्पेनाऽऽप्नुते हीनदेहः ।
यथाऽऽत्मानं प्रार्थयतेऽर्थमानैः
श्रेयःपात्रं पूरयते ह्यनल्पम् ॥

अल्पेनापि सत्त्वेन बलेन अर्थमानैर्युक्तं आत्मानं
प्रार्थयते । लुब्धः ह्यस्य भवतीत्यर्थः । श्रेयः पात्रं न
पूरयते । ततः श्रेयोऽपसर्पतीत्यर्थः । नीटी.

‘तस्माद्राजा प्रगृहीतः परेषु
मूलं लक्ष्म्याः सर्वतोऽभ्याददीत ।

दीर्घं कालमपि संपीड्यमानो
विद्युत्संपातमिव मानोजर्जितः स्यात् ॥

प्रगृहीतः स्निग्धः । लक्ष्म्याः मूलं अर्थम् । सर्वशः
सर्वाभ्यः । संपीड्यमानः संपीडयन् प्रजासु विद्युद्वत्संपातं
सम्यक्पतित्वाऽपि ऊर्जितः स्यात् । अत्र बृहद्बृक्षदृष्टान्तः
प्रागेवोक्तः । नीटी.

‘विद्या तपो वा विपुलं धनं वा
सर्वमेतद्व्यवसायेन शक्यम् ।
ब्रह्म यत्तं निवसति देहवत्सु
तस्माद्विद्याव्यवसायं प्रभूतम् ॥

व्यवसायेन उद्योगेन विद्यात् लभेत । नीटी.

‘यत्राऽऽसते मतिमन्तो मनस्विनः
शक्रो विष्णुर्यत्र सरस्वती च ।
वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं
तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहम् ॥

(१) भा. १२।१२०।४१; भासु. १२।१२०।४३ नाऽऽप्नुते
(नाऽऽप्नुते) देहः (दोषः) यथा (यश्चा) धर्मानैः (धर्ममानैः)
ह्यनल्पम् (च नाल्पम्).

(२) भा. १२।१२०।४२; भासु. १२।१२०।४४ परेषु
(प्रजासु) सर्वतोऽभ्या (सर्वशो ह्य) कालमपि (कालं ह्यपि)
मिव मानो (मपि वा नो).

(३) भा. १२।१२०।४३; भासु. १२।१२०।४५ सर्वमे
(सर्वं ह्य) ब्रह्म यत्तं निवसति (बुद्ध्ययत्तं तन्निवसेद्).

(४) भा. १२।१२०।४४-४५; भासु. १२।१२०।४६-४७.

अनुद्योगेन जन्म न नाशयेदित्याह- यत्रेति ।
नीटी.

लुब्धं हन्यात्संप्रदानेन नित्यं
लुब्धस्तृप्तिं परवित्तस्य नैति ।
सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे
योऽर्थैर्हीनो धर्मकामौ जहाति ॥

कर्म यज्ञादि गुणः अङ्गं यस्य तत् फलं सुखम्,
तदुपभोगे सर्वोऽपि लुब्धः । स चेदर्थैर्हीनस्तर्हि सुख-
लोभाद्धर्मं कामं द्रव्यादिविषयं च जहाति । नीटी.

‘धनं भोज्यं पुत्रदारं समृद्धिं
सर्वो लुब्धः प्रार्थयते परेषाम् ।

लुब्धे दोषाः संभवन्तीह सर्वे
तस्माद्राजा न प्रगृहीत लुब्धान् ॥

समृद्धिं च प्राप्यापीति शेषः । धनं उत्कोचरूपम् ।
न प्रगृहीत न संगृहीत । नीटी.

‘संदर्शने सत्पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् ।
आरम्भान् द्विषतां प्राज्ञः सर्वानर्थान्स्तु सूदयेत् ॥

‘धर्मान्वितेषु विज्ञातो मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव ।
आप्तो राजन् कुलीनश्च पर्याप्तो राज्यसंग्रहे ॥

धर्मान्वितेषु ब्राह्मणमण्डलेषु विज्ञाता ज्ञाततत्त्वः ।
राजसंग्रहे सामन्तवशीकरणे । नीटी.

‘विधिप्रवृत्तान्नरदेवधर्मा-
नुक्तान्समासेन निबोध बुद्धया ।
इमान् विदध्याव्यनुसृत्य यो वै
राजा महीं पालयितुं स शक्तः ॥

(१) भा. १२।१२०।४६; भासु. १२।१२०।४८ भोज्यं
(भोगं) सर्वो (सर्वं) लुब्धान् (लुब्धम्).

(२) भा. १२।१२०।४७; भासु. १२।१२०।४९ ने सत्पु
(नेन पु) नर्थास्तु (र्थाश्च प्र).

(३) भा. १२।१२०।४८; भासु. १२।१२०।५० विज्ञातो
(विज्ञाता) राजन् (राजा) राज्य (राज).

(४) भा. १२।१२०।४९; भासु. १२।१२०।५१ प्रवृत्ता
(प्रवृत्ता) ब्रुतु (ब्रुति).

निबोध बुद्धयस्व । व्यतिसृत्य गुरुमनुसृत्य विदध्यात्
हृदि कुर्यात् । नीटी.

‘अनीतिजं यद्यविधानजं सुखं
हठप्रणीतं विविधं प्रदृश्यते ।
न विद्यते तस्य गतिर्महीपते-
र्न विद्यते राष्ट्रजमुत्तमं सुखम् ॥

विधानजं दैवप्राप्तम् । राजधर्माज्ञाने प्राप्तोऽप्यर्थः
सद्यो नश्यतीत्यर्थः । नीटी.

‘धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजितान्
गुणोपपन्नान्युधि दृष्टविक्रमान् ।
गुणेषु दृष्टानचिरादिहात्मवान्
सतोऽभिसंधाय निहन्ति शात्रवान् ॥

गुणोपपन्नान् शौर्यादियुक्तान् । गुणेषु संधिविग्रहादिषु ।
आत्मवान् अप्रमत्तः । यतः उत्थानं कुर्वाणान् शात्रवान्
अभिसंधाय लक्ष्मीकृत्य निहन्ति । नीटी.

‘प्रश्येदुपायान् विविधैः क्रियापथै-
र्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् ।
श्रियं विशिष्टां विपुलं यशो धनं
न दोषदर्शी पुरुषः समश्नुते ॥

दोषदर्शी निर्दोषेष्वपीति शेषः । नीटी.

‘प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्तने तथा
सुहृत्सु विज्ञाय निवृत्य चोभयोः ।
यदेव मित्रं गुरुभारमावहेत्
तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः ॥

सुहृत्सु विज्ञाय ज्ञानपूर्वकं प्रीतेः प्रवृत्तौ सत्यां यौ
सुहृदौ निवृत्य नितरां वृत्त्वा एकस्मिन्कार्ये विनिवर्तितौ

अभिसुखीकृतौ, तयोरुभयोर्मध्ये यदेव गुरुभारमावहेत्तदेव
उदाहरेत् प्रशंसेत् । नीटी.

‘एतान्मयोक्तांस्तव राजधर्मान्
नृणां च गुप्तौ मतिमादधत्स्व ।
अवाप्स्यसे पुण्यफलं सुखेन
सर्वो हि लोकोत्तमधर्ममूलः ॥

चर अनुतिष्ठ । आदधत्स्व आधत्स्व । ‘दध धारणे’
इत्यस्य रूपम् । नीटी.

ब्राह्मणस्य आपदवृत्तिः

युधिष्ठिर उवाच-

‘हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलङ्घिनि ।
सर्वस्मिन् दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ॥
हीने धर्मे, राज्ञामिति शेषः । परमके सर्वोपायेन
ब्राह्मणा रक्ष्याः इत्यस्मिन् । नीटी.

‘केनास्मिन्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ।
असत्यजन्पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥
जघन्ये आपदबहुले ब्राह्मणः केन जीवेदित्यस्य
ब्राह्मणं कथं रक्षेदित्यर्थः । नीटी.

भीष्म उवाच-

‘विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तथाऽऽगते ।
सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किञ्चन ॥
सर्वं धनादिकं साध्वर्थं सतामये । नीटी.
‘असाधुभ्यो निरादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ॥

एवं हेतुमुक्त्वा विधेयमाह- असाधुभ्य इति । संक्रमं
आगमनमार्गम् । नीटी.

(१) भा. १२।१२०।५४; भासु. १२।१२०।५६ क्तांस्तव
(क्तांश्चर) लोकोत्तमध (लोको नृपध).

(२) भा. १२।१३०।१; भासु. १२।१३२।१ तिलङ्घिनि
(भिसंहिते).

(३) भा. १२।१३०।२; भासु. १२।१३२।२ केनास्मिन्ब्रा
(केन स्विद्रा).

(४) भा. १२।१३०।३; भासु. १२।१३२।३.

(५) भा. १२।१३०।४; भासु. १२।१३२।४ निरादाय
(ऽधेमादाय) कृत्स्न (कृच्छ्र).

(१) भा. १२।१२०।५०; भासु. १२।१२०।५२ यद्यविधा
(यस्य विधा) विविधं (विविधत्) राष्ट्रजमुत्तमं सुखम् (राज्य-
सुखं ह्यनुत्तमम्).

(२) भा. १२।१२०।५१; भासु. १२।१२०।५३ दृष्टान-
चिरादिहा (दृष्ट्वा न चिरादिवा) सतो (यतो).

(३) भा. १२।१२०।५२; भासु. १२।१२०।५४.

(४) भा. १२।१२०।५३; भासु. १२।१२०।५५ वर्तने तथा
(वर्तितौ तथा).

‘सुरोषेणाऽऽत्मनो राजन्नाज्ये स्थितिमकोपयन् ।

अदत्तमप्याददीत दातुर्वित्तं ममेति वा ॥

स्थितिं पालनधर्मम् । दातुः पालयितुः । ‘देङ् पालने’ इत्यस्य रूपम् । स्थानभ्रष्टस्य राज्ञो ब्राह्मण-पालनार्थं सर्वस्वहरणेऽपि दोषो नास्तीत्यर्थः । नीटी,

‘विज्ञानबलपूतो यो वर्तते निन्दितेष्वपि ।

वृत्तविज्ञानवान् धीरः कस्तं किं वक्तुमर्हति ॥

वक्तुं निन्दितम् । नीटी,

‘येषां बलकृता वृत्तिर्नैषामन्याऽभिरोचते ।

तेजसाऽभिप्रवर्धन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ॥

‘यदेव प्रकृतं शास्त्रमविशेषेण विन्दति ।

तदेव मध्याः सेवन्ते मेधावी चाप्यथोत्तरम् ॥

प्राकृतं प्राकृतापद्धर्मोपयोगिं शास्त्रम् । ‘स्वराष्ट्रा-त्परराष्ट्राच्च कोशं संजनयेन्नृपः’ (भा. १.२।१३१।१) इति सामान्यशास्त्रमेवाऽऽपन्नो राजा उपजीवेत् । मेधावी तु तत्रापि ये राष्ट्रद्वयस्या धनिकाः कदर्यत्वेन दण्डार्हाः तादृशेभ्य एवाऽऽदद्रीत इति उत्तरं शास्त्रमभ्यसेत् ।

नीटी,

ब्राह्मणाः पूजनीयाः

‘ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् सत्कृतैरभिपूजितान् ।

न ब्राह्मणान्यातयेत् दोषान्प्राप्नोति यातयन् ॥

अत्यन्तापद्यपि ऋत्विगादीन् धनवतोऽपि न घातयीत । धनहरणेन न हिंस्यादित्यर्थः । नीटी,

(१) भा. १.२।१३०।५ ; भासु. १.२।१३२।५ सुरोषेणाऽऽ (आकाङ्क्षन्ना) राजन् (राज्यं) मप्याद (मेवाऽऽद) वा (च).

(२) भा. १.२।१३०।६ ; भासु. १.२।१३२।६ वृत्त (वृत्ति) किं (वा).

(३) भा. १.२।१३०।७ ; भासु. १.२।१३२।७ नैषामन्याऽभि (स्तेषामन्या न) वर्धन्ते (वर्तन्ते).

(४) भा. १.२।१३०।८ ; भासु. १.२।१३२।८ यदेव प्रकृतं (यदेव प्राकृतं) विन्दति (वर्तते) तदेव मध्याः सेवन्ते (तदेवमभ्यसेदेवं) चाप्य (वाऽप्य).

(५) भा. १.२।१३०।९ ; भासु. १.२।१३२।९ सत्कृतैरभिपूजितान् (सत्कृतानभिपूजितान्) यातयेत् (घातयीत) यातयन् (घातयन्).

‘एतत्प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत्सनातनम् ।

तत्प्रमाणोऽवगाहेत् तेन तत्साध्वसाधु वा ॥

बहूनि ग्रामवास्तव्या रोषाद्ब्रूयुः परस्परम् ।

न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद्यातयेत् वा ॥

ग्रामवास्तव्याः ग्रामवासिनः ।

नीटी,

‘न वाच्यः परिवादो वै न श्रोतव्यः कथंचन ।

कर्णावैव पिधातव्यौ प्रस्थेयं वा ततोऽन्यतः ॥

ऋत्विगादीनां निन्दाऽपि न श्रोतव्येत्याह— न वाच्य इति । नीटी,

‘न वै सतां वृत्तमेतत्परिवादो न पैशुनम् ।

गुणानामेव वक्तारः संन्तः सत्सु युधिष्ठिर ॥

‘यथा समधुरौ दम्यौ सुदान्तौ साधुवाहिनौ ।

धुरमुद्यम्य बहतस्तथा वर्तेत वै नृपः ।

यथा यथाऽस्य बहतः सहायाः स्युस्तथाऽपरे ॥

‘आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणम् ।

अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखितप्रियाः ।

मार्दवाद्य लोभाद्वा ते ब्रूयुर्वाक्यमीदृशम् ॥

एवं ऋत्विगादीनामदण्डनम् । शङ्खेन लिखितस्य भ्रातुरपि हस्तच्छेदः कृतः तादृशधर्मपराः । इदमपि वाक्यं मात्सर्यादिना न ब्रूयात्, धर्मेण तु ब्रूयादेवेत्यपरे इच्छन्ति । नीटी,

(१) भा. १.२।१३०।१० ; भासु. १.२।१३२।१०.

(२) भा. १.२।१३०।११ ; भासु. १.२।१३२।११ बहूनि (बहवो) घातयत (घातयीत).

(३) भा. १.२।१३०।१२ ; भासु. १.२।१३२।१२ वै (ऽयं) वैव पि (वथापि) वा ततोऽन्यतः (चान्यतो भवेत्).

(४) भा. १.२।१३०।१३ ; भासु. १.२।१३२।१३ न वै सतां वृत्तमेतत् (असतां शीलमेतद्) हो न (दोऽथ) युधिष्ठिर (नराधिप).

(५) भा. १.२।१३०।१४ ; भासु. १.२।१३२।१४-१५ बहतः स (बहवः स).

(६) भा. १.२।१३०।१५ ; भासु. १.२।१३२।१५-१६ मार्दवाद्य लोभाद्वा ते (मात्सर्यादिवत्वा लोभात्).

‘आर्षमप्यत्र पश्यन्ति विकर्मस्थस्य यापनम् ।
न चाऽऽर्षात्सदृशं किञ्चित्प्रमाणं विद्यते कचित् ॥

आर्षं ‘गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजोनतः । उत्पथं
प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥’ इति । तादृक्
‘विकर्मस्थं न पातयेत्’ इत्येवंरूपम् । नीटी.

‘देवा अपि विकर्मस्थं यातयन्ति नराधमम् ।
व्याजेन विन्दन् वित्तं हि धर्मात्तु परिहीयते ॥
स्वमतमाह— देवता इति । दैवमेव पापिष्ठं ऋत्वि-
गादि दण्डयति, राजा तु तत्रोदासीतैव इति भावः ।
नीटी.

शरणागतपालनं राजधर्मः

युधिष्ठिर उवाच—

‘पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं पालयानस्य यो धर्मस्तं वदस्व मे ॥

भीष्म उवाच—

‘महान् धर्मो महाराज शरणागतपालने ।
अहंः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥

‘नृगप्रभृतयो राजन् राजानः शरणागतान् ।
परिपाल्य महाराज संसिद्धिं परमां गताः ॥

‘श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥

(१) भा. १२।१३०।१६ ; आमु. १२।१३२।१७ यापनम्
(पातनम्) चाऽऽर्षात् (तादृक्) विद्यते (दृश्यते).

(२) भा. १२।१३०।१७ ; आमु. १२।१३२।१८ देवा अपि
(देवताश्च) यात (पात) धर्मात्तु (धर्मात्स).

(३) भा. १२।१४।११ ; आमु. १२।१४३।११
पालयानस्य (पाल्यमानस्य) वदस्व (ब्रवीहि).

(४) भा. १२।१४।१२ ; आमु. १२।१४३।१२.

(५) भा. १२।१४।१३ ; आमु. १२।१४३।१३ नृग
(शिवि) महाराज (महात्मानः).

(६) भा. १२।१४।१४ ; आमु. १२।१४३।१४
हि (च).

युधिष्ठिर उवाच—

‘कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।
स्वमांसैर्भोजितः कां च गतिं लेभे स भारत ॥

भीष्म उवाच—

‘शृणु राजन् कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण ह ॥

‘इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिपः ।
भार्गवं परिप्रच्छ प्रणतो भरतर्षभ ॥

‘तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम् ।
इयं यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥

‘धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।
शृणुष्वावहितो राजन् गदतो मे महाभुज ॥

‘कश्चित्क्षुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसंमतः ।
चचार पृथिवीं पापो घोरः शकुनिलुब्धकः ॥

‘काकोल इव कृष्णाङ्गो रूक्षः पापसमाहितः ।
यवमध्यः कुशग्रीवो ह्रस्वपादो महाहनुः ॥

काकोलः काकविशेषः ।

नीटी.

(१) भा. १२।१४।१५ ; आमु. १२।१४३।१५
मांसैर्भो (मांसं भो).

(२) भा. १२।१४।१६ ; आमु. १२।१४३।१६
ह (वै).

(३) भा. १२।१४।१७ ; आमु. १२।१४३।१७
भरत (पुरुष).

(४) भा. १२।१४।१८ ; आमु. १२।१४३।१८
इयं (इमां).

(५) भा. १२।१४।१९ ; आमु. १२।१४३।१९
‘मुनिस्त्वाच’ इत्यधिकम्.

(६) भा. १२।१४।१० ; आमु. १२।१४३।१०
संमतः (संमितः) चचार पृथिवीं पापो (विचचार महारण्ये).

(७) भा. १२।१४।११ ; आमु. १२।१४३।११
रूक्षः पापसमाहितः (रक्ताक्षः कालसंमितः) उत्तरार्धे (दीर्घ-
जङ्घो ह्रस्वपादो महावक्त्रो महाहनुः ॥).

नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबन्धी न बान्धवः ।
स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन घोरेण कर्मणा ॥

नरः पापसमाचारस्त्यक्तव्यो दूरतो बुधैः ।
आत्मानं योऽभिसंधत्ते सोऽन्यस्य

स्यात्कथं हितः ॥

अभिसंधत्ते विषोद्वन्धनादिना हन्तुमिति शेषः ।
नीटी.

ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्रीणहरा नराः ।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥
स वै क्षारकमादाय द्विजान् हत्वा वने सदा ।
चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां नराधिप ॥

क्षारकं जालम् । नीटी.

एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।
अगमत्सुमहान् कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥
तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शाश्वतम् ।
दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत ॥
ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समुद्गतः ।
पातयन्निव वृक्षांस्तान् सुमहान् वातसंभ्रमः ॥
भेघसंकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।
संछन्नं सुमुहूर्तेन नौस्थानेनेव सागरः ॥

(१) आ. १२।१४१।१२; आमु. १२।१४३।१२
बान्धवः (बान्धवाः) घोरेण (रौद्रेण).

(२) आमु. १२।१४३।१३-१४.

(३) आ. १२।१४१।१३; आमु. १२।१४३।१५
नराधिप (जनाधिप).

(४) आ. १२।१४१।१४-१५; आमु. १२।१४३।
१६-१७.

(५) आ. १२।१४१।१६; आमु. १२।१४३।१८
समुद्गतः (समन्ततः).

(६) आ. १२।१४१।१७; आमु. १२।१४३।१९
छन्नं सु (छन्नस्तु) स्थानेनेव (साधैरिव).

वारिधारासमूहैश्च संप्रहृष्टः शतक्रतुः ।

क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुंधराम् ॥

ततो धाराकुले लोके संभ्रमन्नष्टचेतनः ।

शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥

नैव निम्नं स्थलं वाऽपि सोऽविन्दत विहंगहा ।

पूरितो हि जलौघेन मार्गस्तस्य वनस्य वै ॥

पक्षिणो वातवेगेन हता लीनास्तदाऽभवन् ।

मृगाः सिंहा वराहाश्च स्थलान्याश्रित्य तस्थिरे ॥

महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः ।

भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बध्नमुः सहिता वने ॥

स तु शीतहतैर्गर्जैर्जगामैव न तस्थिवान् ।

ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविह्वलाम् ॥

दृष्ट्वाऽऽर्तोऽपि हि पापात्मा स तां

पञ्जरकेऽक्षिपत् ।

स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत्परे ॥

पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार सः ।

सोऽपश्यद्वनषण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिम् ॥

सेव्यमानं विहंगौघैश्छायावासफलार्थिभिः ।

धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः ॥

(१) आ. १२।१४१।१८; आमु. १२।१४३।२०
हैश्च (हेन) दृष्टः (विष्टः).

(२) आ. १२।१४१।१९; आमु. १२।१४३।२१
लोके (काले).

(३) आ. १२।१४१।२०; आमु. १२।१४३।२२
मार्गस्तस्य वनस्य वै (तस्य मार्गो वनस्य तु).

(४) आ. १२।१४१।२१; आमु. १२।१४३।२३ वात
(वर्ष) उत्तरार्धे (मृगसिंहवराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते ॥).

(५) आ. १२।१४१।२२; आमु. १२।१४३।२४.

(६) आ. १२।१४१।२३ (ददर्श पतितां
चकार सः ०); आमु. १२।१४३।२५-२७ त्रैजगामैव
(त्रैर्न जगाम) वन (तस्य) नीलं व (नीलव).

(७) आमु. १२।१४३।२८-२९.

अथाभवत्क्षणेनैव त्रियद्विमलतारकम् ।
महत्सर इवोत्फुल्लं कुमुदच्छुरितोदकम् ॥
ताराढ्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं च ह ।
मेघैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ॥
दिशोऽवलोकयामास वेलां चैव दुरात्मवान् ।
दूरे ग्रामनिवेशश्च तस्मादेशादिति प्रभो ।
कृतबुद्धिर्वने तस्मिन् वस्तुं तां रजनीं तदा ॥
सोऽजलिं प्रयतः कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् ।
शरणं यामि ग्रान्यस्मिन्दैवतानीह भारत ॥
स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
दुःखेन महताऽऽविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥
भीष्म उवाच—
अथ वृक्षस्य शाखायां विहंगः समुहजनः ।
दीर्घकालोषितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥
तस्य काल्यं गता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥

(१) आ. १२।१४।१२४; आमु. १२।१४।३०
च ह (बहु) मेघे (घने).

(२) आ. १२।१४।१२५; आमु. १२।१४।३१
३१-३२ शोऽव (शो वि) वेलां चैव दुरात्मवान्
(विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरीम्) दूरे ग्राम (दूरतो मे) तस्मा
(अस्मा) वने (वृन्ने) तदा (ततः) ।

(३) आ. १२।१४।१२६; आ. प. १२।१४।३१
३२-३३ सोऽजलिं प्रयतः (सान्जलिः प्रणतिं) नीह भारत
(नि वनस्पती) .

(४) आ. १२।१४।१२७; आमु. १२।१४।३१
३३-३४.

(५) आ. १२।१४।१२८; आमु. १२।१४।३१.

(६) आ. १२।१४।१२९; आमु. १२।१४।३२
काल्यं गता (कल्यगता) .

वातवर्षं महत्वासीन्न चाऽऽगच्छति मे प्रिया ।
किं नु तत्कारणं येन साऽद्यापि न निवर्तते ॥
अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने ।
तया विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥
पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।
भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥
न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥
यदि सा रक्तेनान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
अद्य नाभ्येति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥
न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्नाते स्नाति सुव्रता ।
नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ॥
हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता ।
प्रोषिते दीनवदना क्रुद्धे च प्रियवादिनी ॥
पतिधर्मरता साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
सा हि श्रान्तं क्षुधार्तं च जानीते मां तपस्विनी ॥
अनुरक्ता हिता चैव स्निग्धा चैव पतिव्रता ।
यस्य वै तादृशी भार्या धन्यः स मनुजो भुवि ॥
वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहम् ।
प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार
इति निश्चितम् ॥

(१) आ. १२।१४।३-४; आमु. १२।१४।३-४.

(२) आमु. १२।१४।५-६.

(३) आ. १२।१४।५; आमु. १२।१४।७
सा रक्त (साऽऽरक्त) नाभ्येति (नाऽऽयाति) .

(४) आमु. १२।१४।८-९.

(५) आ. १२।१४।६; आमु. १२।१४।१०, ११
पूर्वाधे (पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता) अस्य
अग्निमस्य च श्लोकस्य उत्तरार्धयोर्द्वयास्तः ।

(६) आ. १२।१४।७; आमु. १२।१४।११, १०
पूर्वाधे (अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ।)
वै (स्यात्) मनुजो (पुरुषो) .

(७) आमु. १२।१४।१२-१३.

धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
 विदेशगमने चास्य सैव विद्वासकारिका ॥
 भार्या हि परमो नाथः पुरुषस्येह पठ्यते ।
 असहायस्य लोकेऽस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥
 तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
 नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्याऽऽर्तस्य भेषजम् ॥
 नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
 नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसाधनः ॥
 यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहम् ॥
 एवं विलपतस्तस्य द्विजस्याऽऽर्तस्य तत्र वै ।
 गृहीता शकुनघनेन भार्या शुश्राव भारतीम् ॥

कपोत्युवाच—

अहोऽतीव सुभाग्याऽहं यस्या मे दयितः पतिः ।
 असतो वा सतो वाऽपि गुणानेवं प्रभाषते ॥
 न सा स्त्रीत्यभिभाषा स्याद्यस्या भर्ता न तुष्यति ।
 तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
 अग्निसाक्षिकमप्येतद्भर्ता हि शरणं स्त्रियः ॥
 दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तबका लता ।
 भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ॥

(१) भा. १२।१४२।८ ; भासु. १२।१४४।१४

नाथः (हर्षः).

(२) भा. १२।१४२।९ ; भासु. १२।१४४।१५.

(३) भा. १२।१४२।१० ; भासु. १२।१४४।१६

साधनः (संग्रहे).

(४) भासु. १२।१४४।१७.

(५) भा. १२।१४२।११ ; भासु. १२।१४५।१

‘भीष्म उवाच’ इत्यधिकम्, (एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु
 कर्णं वचः । गृहीता शकुनिघनेन कपोती वाक्यमब्रवीत् ॥).

(६) भासु. १२।१४५।२.

(७) भा. १२।१४२।१२ द्वितीयार्थं नास्ति ; भासु.
 १२।१४५।३ त्यभिभाषा स्याद्यस्या (ह्यभिमान्तव्या यस्यां)

मप्येतद् (मित्येव) हि शरणं स्त्रियः (वै दैवतं परम्).

(८) भासु. १२।१४५।४.

‘इति संचित्य दुःखार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ।
 कपोती लुब्धकैनाथ यत्ता वचनमब्रवीत् ॥
 हन्त वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा च कुरु तत्तथा ।
 शरणागतसंत्राता भव कान्त विशेषतः ॥
 एष शाकुनिकः शेते तव वासं समाश्रितः ।
 शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै प्रयोजय ॥
 यो हि कश्चिद्द्विजं हन्याद्वा वा लोकस्य मातरम् ।
 शरणागतं च यो हन्यात्तुल्यं तेषां च पातकम् ॥
 याऽस्माकं विहिता वृत्तिः कपोती जातिधर्मतः ।
 सा न्याय्याऽऽत्मवता नित्यं त्वद्विधेनाभि-
 वर्तितुम् ॥

यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ।
 स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम ॥
 स त्वं संतानवाननद्य पुत्रवानपि च द्विज ।
 तत्त्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य वै ।
 पूजामस्मै प्रयुङ्क्व त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा ॥
 शरीरे मा च संतापं कुर्वीथास्त्वं विहंगम ।
 शरीरयात्राकृत्यर्थमन्यान् दारानुपैष्यसि ॥
 इति सा शकुनी वाक्यं क्षारकस्था तपस्विनी ।
 अतिदुःखान्विता प्रोच्य भर्तारं समुदैक्षत ॥

(१) भा. १२।१४२।१३ ; भासु. १२।१४५।५ नाथ यत्ता
 वचन (नापि गृहीता वाक्य).

(२) भा. १२।१४२।१४ ; भासु. १२।१४५।६ च (तु).

(३) भा. १२।१४२।१५ ; भासु. १२।१४५।७ प्रयोजक
 (समाचर).

(४) भा. १२।१४२।१६ ; भासु. १२।१४५।८ गां वा
 (गां च).

(५) भा. १२।१४२।१७ ; भासु. १२।१४५।९ याऽस्माकं
 (अस्माकं) जाति (ज्ञाति) नामि (नानु).

(६) भा. १२।१४२।१८ ; भासु. १२।१४५।१०.

(७) भा. १२।१४२।१९ ; भासु. १२।१४५।११ नपि
 (नसि) गृह्य वै (गृह्य च).

(८) भासु. १२।१४५।१२.

(९) भा. १२।१४२।२० ; भासु. १२।१४५।१३ क्षारक
 (पञ्जर) प्रोच्य (प्रोक्त्वा).

‘स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचनः ॥
‘तं वै शकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
पूजयामास यत्नेन स पक्षी पक्षिजीविनम् ॥
‘उवाच च स्वागतं ते ब्रूहि किं करवाण्यहम् ।
संतापञ्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥
‘तद्व्रीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि ।
प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः ॥
‘अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
छेतुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥
‘शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यमिह यत्नतः ।
पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥
‘पञ्चयज्ञास्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥
‘तद्ब्रूहि त्वं सुविस्त्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि ।
तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥
‘तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् ।
बाधते खलु मा शीतं हिमत्राणं विधीयताम् ॥

- (१) भा. १२।१४२।२१; भासु. १२।१४६।१ ‘भीष्म उवाच’ इत्यधिकम्, बाष्प (वाक्यं).
(२) भा. १२।१४२।२२; भासु. १२।१४६।२ उत्तरार्धे (स पक्षी पूजयामास यत्नात् पक्षिजीविनम् ॥).
(३) भा. १२।१४२।२३; भासु. १२।१४६।३ च स्वागतं ते (स्वागतं तेऽद्य) वाण्यहम् (वाणि ते).
(४) भा. १२।१४२।२४; भासु. १२।१४६।४.
(५) भासु. १२।१४६।५.
(६) भा. १२।१४२।२५; भासु. १२।१४६।६ इत्यमिह (यत्त्वं हि प्र).
(७) भा. १२।१४२।२६; भासु. १२।१४६।७ श्रमी (श्रेमे).
(८) भा. १२।१४२।२७; भासु. १२।१४६।८ त्वं सुविस्त्रब्धो (मां सुविश्रब्धो).
(९) भा. १२।१४२।२८; भासु. १२।१४६।९ मा (मे) हिमत्राणं (संत्राणं हि).

‘एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
यथाशुष्काणि यत्नेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥
‘स गत्वाऽङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाऽग्निमथागमत् ।
ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽभ्यदीदिपत् ॥
अङ्गारकर्मान्तं कर्मारगृहसमीपम् । नीटी.
‘सुसंदीप्तं महत्कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
प्रतापय सुविस्त्रब्धं स्वगात्राण्यकुतोभयः ॥
‘स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहंगमम् ॥
‘हर्षेण महताऽऽविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः ।
तथेमं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
‘दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्राधते हि माम् ।
तद्वचः स प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहंगमः ॥
‘न मेऽस्ति विभवो येन नाशयामि तव क्षुधाम् ।
उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः ॥
‘संचयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव कानने ।
इत्युक्त्वा स तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् ॥
‘कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्तापरः सदा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन् वृत्तिमात्मनः ॥

- (१) भा. १२।१४२।२९; भासु. १२।१४६।१० शुष्काणि यत्नेन (शक्या हि पर्णेन).
(२) भा. १२।१४२।३०; भासु. १२।१४६।११ सोऽभ्यदीदिपत् (सोऽप्यदीपयत्).
(३) भा. १२।१४२।३१; भासु. १२।१४६।१२ सुसं (स सं) विस्त्रब्धं (विश्रब्धः).
(४) भा. १२।१४२।३२; भासु. १२।१४६।१३ अग्नि (अग्निः).
(५) भासु. १२।१४६।१४.
(६) भा. १२।१४२।३३; भासु. १२।१४६।१५ तद्वचः स (स तद्वचः).
(७) भा. १२।१४२।३४; भासु. १२।१४६।१६ नाशयामि तव क्षुधाम् (नाशयेयं क्षुधाम् तव).
(८) भा. १२।१४२।३५; भासु. १२।१४६।१७ कानने (भोजने) स तदा (तं तदा).
(९) भा. १२।१४२।३६; भासु. १२।१४६।१८ सदा (रस्तदा).

मुहूर्तालब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातकम् ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥

इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैः स संप्रज्वालय हुताशनम् ।
हर्षेण सहता युक्तः कपोतः पुनरब्रवीत् ॥

देवानां च मुनीनां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
श्रुतपूर्वो मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥

कुरुष्वानुग्रहं मेऽद्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥

ततः सत्यप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महीपते ॥

अग्निमध्यं प्रविष्टं तं लुब्धो दृष्ट्वाऽथ पक्षिणम् ।
चिन्तयामास मनसा किमिदं नु कृतं मया ॥

अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।
अधर्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न संशयः ॥

एव बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।
गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम् ॥

(१) भा. १२।१४२।३७ ; भासु. १२।१४६।१९ घातकम्
(घातिनम्).

(२) भा. १२।१४२।३८ ; भासु. १२।१४६।२० णैः स संप्र
(णैस्तु सप्तु) युक्तः कपोतः पुनर (ऽऽविष्टः स पक्षी वाक्यम्).

(३) भा. १२।१४२।३९ ; भासु. १२।१४६।२१
देवानां च मुनीनां (ऋषीणां देवतानां) श्रुतपूर्वो (श्रुतः पूर्व).

(४) भा. १२।१४२।४० ; भासु. १२।१४६।२२
मेऽद्य (सौम्य).

(५) भा. १२।१४२।४१ ; भासु. १२।१४६।२३
सत्य (कृत) महीपते (महामतिः).

(६) भा. १२।१४२।४२ ; भासु. १२।१४६।२४
मध्यं (मध्ये) तं (तु) ऽथ (तु) नु कृतं मया
(वै मया कृतम्).

(७) भा. १२।१४२।४३-४४ ; भासु. १२।१४६।
२५-२६.

भीष्म उवाच-

ततस्तं लुब्धकः पश्यन् कृपयाऽभिपरिप्लुतः ।
कपोतमग्नौ पतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ॥

किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।
भविष्यति हि मे नित्यं पातकं हृदि जीवतः ॥

स विनिन्दन्नथाऽऽत्मानं पुनः पुनरुवाच ह ।
धिक्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं सदा निकृतिनिश्चयम् ।
शुभं कर्म परित्यज्य योऽहं शकुनिलुब्धकः ॥

नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।
दत्तः स्वमांसं ददता कपोतेन महात्मना ॥

प्रत्यादेशः धिक्कारपूर्वक उपदेशः । नीटी.

सोऽहं त्यक्त्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रदारं विसृज्य च ।
उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेनातिधर्मिणा ॥

अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विबर्जितम् ।
यथा स्वल्पं जलं ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं तथा ॥

क्षुत्पिपासातपसहः कुशो धमनिसंततः ।
उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये पारलौकिकम् ॥

(१) भा. १२।१४३।१ ; भासु. १२।१४७।१
ततस्तं (ततः स) कृपयाऽभि (क्षुभयाऽपि) मग्नौ (मग्नि).

(२) भा. १२।१४३।२ ; भासु. १२।१४७।२ हृदि
जीवतः (कृतजीविनः).

(३) भा. १२।१४३।३ ; भासु. १२।१४७।२-३
नृशंसेन (नृशंसेन) द्वितीयाधे (अविश्रास्यः सुदुर्बुद्धिः सदा
निकृतिनिश्चयः) योऽहं (सोऽहं).

(४) भा. १२।१४३।४ ; भासु. १२।१४७।४
ददता (दहता).

(५) भा. १२।१४३।५ ; भासु. १२।१४७।५
पुत्रदारं विसृज्य (पुत्रान् दारांस्तथैव) नातिधर्मिणा (न
महात्मना).

(६) भा. १२।१४३।६ ; भासु. १२।१४७।६ जलं
(सरो).

(७) भा. १२।१४३।७ ; भासु. १२।१४७।७.

अहो देहप्रदानेन दर्शिताऽतिथिपूजना ।
तस्माद्धर्मं चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः ।
दृष्टो हि धर्मो धर्मिष्ठैर्यादृशो विहगोत्तमे ॥
एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः ।
महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रतः ॥

ततो यष्टिं शलाकाश्च क्षारकं पञ्जरं तथा ।
तांश्च बद्धान्कपोतान्सं प्रमुच्योत्ससर्ज ह ॥

यष्टिं दण्डम् । 'यष्टिशलाकम्' इति पाठे पक्षि-
संश्लेषार्थं चिकणद्रव्योपेतं दीर्घदण्डं यथेष्टं वर्धयितुं शक्यं
षष्ठ्या शलाकाभिः संधितम् । पञ्जरं स्पष्टम् । नीटी,
भीष्म उवाच-

ततो गते शाकुनिकं कपोती प्राह दुःखिता ।
संस्मृत्य भर्तारमथो रुदती शोकमूर्छिता ॥
'नाहं ते विप्रियं कान्त कदाचिदपि संस्मरे ।
सर्वा वै विधवा नारी बहुपुत्राऽपि खेचर ।
शोच्या भवति बन्धूनां पतिहीना मनस्विनी ॥'

ललिताऽहं त्वया नित्यं बहुमानाच्च सान्त्विता ।
वचनैर्मधुरैः स्निग्धैरसकृत्सुमनोहरैः ॥

(१) भा. १२।१४३।८ ; भा. १२।१४७।८-९
हि धर्मो धर्मिष्ठैर्या (धर्मो हि धर्मिष्ठे या) .

(२) भा. १२।१४३।९ ; भा. १२।१४७।९-१० .

(३) भा. १२।१४३।१० ; भा. १२।१४७।११
काश्च (कां च) उत्तरार्धे (तां च बद्धां कपोतीं स प्रमुच्य
विसर्ज ह ॥) .

(४) भा. १२।१४४।१ ; भा. १२।१४८।१
भर्तारमथो (सा चं भर्तारं) मूर्छिता (कर्शिता) .

(५) भा. १२।१४४।२ ; भा. १२।१४८।२-३
सर्वा वै (सर्वाऽपि) खेचर (शोचते) मनस्विनी (तप-
स्विनी) .

(६) भा. १२।१४४।३ ; भा. १२।१४८।३-४
सान्त्विता (पूजिता) रसकण्ठ (रसविलष्ट) .

घ. को. १३७

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताऽहं त्वया प्रिय ॥
आकाशंगमने चैव सुखिताऽहं त्वया सुखम् ।
विहृताऽस्मि त्वया कान्त तन्मे
नाद्यास्ति किञ्चन ॥

मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥
'नास्ति भर्तृसमो नाथो न च भर्तृसमं सुखम् ।
विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥
'न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ।
पतिहीनाऽपि का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् ॥
'एवं विलज्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ।
पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥
'ततश्चित्राम्बरधरं भर्तारं साऽन्वपश्यत् ।
विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥
'चित्रमाल्याम्बरधरं सर्वाभरणभूषितम् ।
विमानशतकोटीमिरावृतं पुण्यकीर्तिभिः ॥

(१) भा. १२।१४४।४ ; भा. १२।१४८।४-५
प्रिय (सह) .

(२) भा. १२।१४४।५ ; भा. १२।१४८।५-६
सुखिता (विहृता) विहृताऽस्मि त्वया (रमामि स्म पुरा)
नाद्यास्ति (नास्त्यथ) .

(३) भा. १२।१४४।६ ; भा. १२।१४८।६-७
माता (भ्राता) तु (हि) .

(४) भा. १२।१४४।७ ; भा. १२।१४८।७-८
न च (नास्ति) .

(५) भा. १२।१४४।८ ; भा. १२।१४८।८-९
ऽपि (तु) .

(६) भा. १२।१४४।९ ; भा. १२।१४८।९-१० .

(७) भा. १२।१४४।१० ; भा. १२।१४८।
१०-११ श्राम्बर (श्रावद) .

(८) भा. १२।१४४।११ ; भा. १२।१४८।
११-१२ कीर्तिभिः (कर्मभिः) .

ततः स्वर्गगतः पक्षी भार्यया सह संगतः ।
कर्मणा पूजितस्तेन रेमे तत्र स भार्यया ॥

मीष्म उवाच-

विमानस्थौ तु तौ राजन् लुब्धको वै ददर्श ह ।
दृष्ट्वा तौ दंपती दुःखादचिन्तयत सद्गतिम् ॥

कीदृशेनेह तपसा गच्छेयं परमां गतिम् ।
इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥

महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवनः ।
निश्चेष्टो मारुताहारो निर्ममः स्वर्गाङ्क्षया ॥

ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्मविभूषितम् ।
नानाद्विजगणाकीर्णं सरः शीतजलं शुभम् ।
पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र संशयः ॥

उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव लुब्धकः ।
उपसर्पत संहृष्टः श्वापदाभ्युषितं वनम् ॥

महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ।
प्रविशन्नेव च वनं निगृहीतः स कण्टकैः ॥

(१) भा. १२।१४४।१२ ; आमु. १२।१४८।१२
पूर्वाधे (ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः ।) स्तेन
(स्तत्र) तत्र स (स सह) .

(२) भा. १२।१४५।१ ; आमु. १२।१४९।१
को वै (कः खे) उत्तरार्धे (दृष्ट्वा तौ दम्पती राजन् व्यचिन्त-
यत तां गतिम् ॥) .

(३) भा. १२।१४५।२ ; आमु. १२।१४९।२
कीदृशेनेह (ईदृशेनेव) .

(४) भा. १२।१४५।३ ; आमु. १२।१४९।३
जीवनः (जीवकः) मारुता (मरुदा) .

(५) भा. १२।१४५।४ ; आमु. १२।१४९।४-५
पद्मवि (पद्माभि) द्विज (पक्षि) शुभम् (शिवम्) .

(६) भा. १२।१४५।५ ; आमु. १२।१४९।५-६
उपसर्पत (अनवेक्ष्यैव) .

(७) भा. १२।१४५।६ ; आमु. १२।१४९।६-७
च वनं (स वनं) .

स कण्टकविभूषाङ्गो लोहिताद्रीकृतच्छविः ।
बभ्राम तस्मिन् विजने नानामृगसमाकुले ॥

ततो दुमाणां महतां पवनेन वने तदा ।
उदतिष्ठत संघर्षात्सुमहान् हव्यवाहनः ॥

तद्वनं वृक्षसंकीर्णं लताविटपसंकुलम् ।
ददाह पावकः क्रुद्धो युगान्ताभिसमप्रभः ॥

सज्जालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिङ्गैः समन्वितः ।
ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥

ततः स देहमोक्षार्थं संप्रहृष्टेन चेतसा ।
अभ्यधावत संवृद्धं पावकं लुब्धकस्तदा ॥

ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकिल्बिषः ।
जगाम परमां सिद्धिं तदा भरतसत्तम ॥

ततः स्वर्गस्थमात्मानं सोऽपश्यद्विगतज्वरः ।
यक्षगन्धर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत् ॥

एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ।
लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा ॥

(१) भा. १२।१४५।७ ; आमु. १२।१४९।७-८
कण्टकविभूषाङ्गो (कण्टकैर्विभूषाङ्गो) .

(२) भा. १२।१४५।८ ; आमु. १२।१४९।८-९
महतां (महता) .

(३) भा. १२।१४५।९ ; आमु. १२।१४९।९-१०
संकीर्णं (संपूर्णं) .

(४) भा. १२।१४५।१० ; आमु. १२।१४९।
१०-११ पूर्वाधे (स ज्वालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिङ्गैः सम-
न्वितः ।) .

(५) भा. १२।१४५।११ ; आमु. १२।१४९।
११-१२ संवृद्धं (वर्धन्तं) .

(६) भा. १२।१४५।१२ ; आमु. १२।१४९।१२
किल्बिषः (कल्मषः) तदा (ततो) .

(७) भा. १२।१४५।१३ ; आमु. १२।१४९।१३
त्मानं सोऽ (त्मानम्) .

(८) भा. १२।१४५।१४-१६ ; आमु. १२।१४९।
१४-१६ रा वृत्तं (रावृत्तं) .

याऽपि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्तते ।
विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिवि स्थिता ॥
एवमेतत्पुरा वृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।
कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा ॥
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं विद्यते तस्य मनसाऽपि प्रमाद्यतः ॥
युधिष्ठिर महानेष धर्मो धर्मभूतां वर ।
गोप्तेष्वपि भवेदस्मिन्निष्कृतिः पापकर्मणः ।
निष्कृतिर्न भवेत्तस्मिन् यो हन्याच्छरणागतम् ॥
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥

राज्ञः षट् पवित्राणि

यज्ञो दानं दया वेदाः सत्यं च पृथिवीपते ।
पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं तपः ॥
तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय ।
तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयांसं धर्ममाप्स्यसि ॥
यत्स्वेव राज्ञो ज्यायो वै कार्याणां तद्वदामि ते ।
बलेन संविभागैश्च जय स्वर्गं पुनीष्व च ॥
यस्यैवं बलमोजश्च स धर्मस्य प्रभुरनरः ।
ब्राह्मणानां सुखार्थं त्वं पर्येहि पृथिवीमिमाम् ॥

(१) भा. १२।१४५।१७; भा. १२।१४९।१७
प्रमाद्यतः (प्रसादतः).

(२) भा. १२।१४५।१८; भा. १२।१४९।
१८-१९ निष्कृतिर्न भवेत्तस्मिन् (न निष्कृतिर्भवेत्तस्य).

(३) भा. १२।१४९।१९.

(४) भा. १२।१४८।६-७; भा. १२।१५२।
७-८.

(५) भा. १२।१४८।१६; भा. १२।१५२।
१७-१८ ज्यायो वै (ज्यायिष्ठं) वदामि (ब्रवीमि) पुनीष्व
च (जनैश्च).

(६) भा. १२।१४८।१७; भा. १२।१५२।
१८-१९ यस्यैवं (बलैव) उत्तरार्धे (ब्राह्मणार्थं) सुखार्थं
दि त्वं पाहि वसुधां नृप ॥).

बलेन धैर्येण । संविभागैः दानैः । ओजः इन्द्रिय-
पाटवम् । नीटी.

यथैवैतान् पुराऽक्षेप्सीस्तथैवैतान् प्रसादय ॥

शिवः सत्यदानव्रततपःपराक्रमधर्मेषु वसतिः

शक्र उवाच-

कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डनि ।
कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥

श्रीरुवाच-

सत्ये स्थिताऽस्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि ।
पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥

ब्रह्मण्योऽयं सदा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
अभ्यसूयद्ब्राह्मणान् वै उच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतम् ॥

यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् ।
प्रोवाच लोकान् मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥

अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव ।
अप्रमत्तेन धार्याऽस्मि तपसा विक्रमेण च ॥

ब्राह्मणाः पूज्याः

युधिष्ठिर उवाच-

के पूज्याः के नमस्कार्याः कान्नमस्यसि भारत ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येषां स्पृहयसे नृप ॥

‘ के पूज्याः ’ इत्यादिना पूर्वोक्तधर्मान् विवृणोति ।
तत्रापि ‘ चक्षुर्दद्यात् ’ (भा. १३।७।६) इत्यादिना
आतिथ्यं कर्तव्यमुक्तं तद्विवृणोत्यध्यायेन । नीटी.

(१) भा. १२।१४८।१८; भा. १२।१५२।१९
(यथैवैतान् पुराऽक्षेप्सीस्तथैवैतान् प्रसादय ॥).

(२) भा. १२।२१८।११-१२; भा. १२।२२५।
११-१२.

(३) भा. १२।२१८।१३; भा. १२।२२५।१३
सदा (पुरा) गान् वै उ (गानाम्).

(४) भा. १२।२१८।१४; भा. १२।२२५।१४
पुरा (सदा) तेत्ययम् (ते स्वयम्).

(५) भा. १२।२१८।१५; भा. १२।२२५।१५.

(६) भा. १३।८।१; भा. १३।८।१ येषां (येभ्यः).

‘उत्तमापद्रुतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।
मनुष्यलोके सर्वस्मिन् यदमुत्रेह चाप्युत ॥
यदमुत्रेह च हितं तद्वदेति शेषः ।

नीटी.

भीष्म उवाच-

‘स्पृह्यामि द्विजातीनां येषां ब्रह्म परं धनम् ।
येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनः ॥

ब्रह्म आनन्दात्मा । स्वर्गः सत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिः ।
तपःस्वाध्यायौ साधनं यस्य स्वर्गस्य । ‘यस्तमात्मानमनु-
विद्य विजानाति सर्वोश्च लोकानाप्नोति सर्वोश्च कामान्’
इति श्रुतेः सः स्वप्रत्ययः ।

नीटी.

‘येषां वृद्धाश्च बालाश्च पितृपैतामही धुरम् ।
उद्वहन्ति न सीदन्ति तेषां वै स्पृह्याम्यहम् ॥
‘विद्यास्वभिविनीतानां दान्तानां मृदुभाषिणाम् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाऽक्षरविदां सताम् ॥

अक्षरं ब्रह्म, तद्विदाम् ।

नीटी.

‘संसत्सु वदतां येषां हंसानामिव संघशः ।
मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥
हंससादृश्यं क्षीरनीरयोरिवाऽऽत्मानात्मनोर्विवेचनात् ।

नीटी.

‘सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।
शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥

नृपतौ नृपतेः समीपे उच्चरिताः ।

नीटी.

‘ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ।
विज्ञानगुणसंपन्नास्तेषां च स्पृह्याम्यहम् ॥

(१) भा. १३।८।२ ; भासु.

(२) भा. १३।८।३ ; भासु. १३।८।३ जातीनां (जातिभ्यो)
साधनः (साधनम्).(३) भा. १३।८।४ ; भासु. १३।८।४ वृद्धाश्च बालाश्च
(बालाश्च वृद्धाश्च) तेषां (तेभ्यो).

(४) भा. १३।८।५ ; भासु.

(५) भा. १३।८।६ ; भासु. १३।८।६ येषां (तात).

(६) भा. १३।८।७ ; भासु. १३।८।७ चारिता (चरिता).

(७) भा. १३।८।८ ; भासु. १३।८।८ स्तेषां च (स्तेभ्यश्च).

‘सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
ये चापि सततं राजंस्तेषां च स्पृह्याम्यहम् ॥
‘शक्यं होवाऽऽहवे योद्धुं न दातुमनसूयितम् ।
शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।
तेषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥

अनसूयितं असूयावर्ज्यं यथा स्यात्तथा । नीटी.

‘धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा ।
कुले जातो धर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥
ब्राह्मणकः कुत्सितब्राह्मणोऽपि यद्यहं स्यां तर्हि धन्यः,
किमुत कुले जातः ? नीटी.‘न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन् पाण्डुनन्दन ।
त्वत्तश्च मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥

‘यथा मम प्रियतरास्त्वत्तो विप्राः कुरुद्रह ।

तेन सत्येन गच्छेयं लोकान् यत्र स शंतनुः ॥

‘न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽभवत् ।

न मे पितुः पिता वाऽपि ये चान्येऽपि

सुहृजनाः ॥

‘न हि मे वृजिनं किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ।

अणु वा यदि वा स्थूलं विदितं साधुकर्मभिः ॥

वृजिनं संकटम्, फलाशेति यावत् । पूज्यत्वादेव तान्
पूजयामि, न तु फलायेत्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १३।८।९ ; भासु. १३।८।९-१० स्तेषां
च (स्तेभ्यश्च).

(२) भा. १३।८।१० ; भासु. १३।८।१०-११ तेषां (येषां).

(३) भा. १३।८।११ ; भासु. १३।८।१२.

(४) भा. १३।८।१२ ; भासु. १३।८।१३ च मे (श्चापि).

(५) भा. १३।८।१३ ; भासु. १३।८।१४ तरा (तमा)
कुरुद्रह (कुरुत्तम) शंतनुः (शान्तनुः).

(६) भा. १३।८।१४ ; भासु. १३।८।१५.

(७) भा. १३।८।१५ ; भासु. १३।८।१६ विदितं साधु-
कर्मभिः (विद्यते साधु कर्मसु).

कर्मणा मनसा वाऽपि वाचा वाऽपि परंतप ।

यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥

तेन ब्राह्मणाराधनेन अद्य शरपञ्जरस्थोऽपि न तपामि
न व्यथां प्राप्नोमि इति स्वानुभवं दर्शयति । नीटी.

ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचाऽस्मि तोषितः ।

एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥

ब्रह्मण्यः ब्रह्मजातौ आसक्तः । नीटी.

प्रश्यामि लोकानमलाञ्जुचीन् ब्राह्मणयायिनः ।

तेषु मे तात गन्तव्यमहाय च चिराय च ॥

यायिनः अनुचरस्य मे । नीटी.

ब्राह्मणा रक्षणीयाः

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।

स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥

क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी च ब्राह्मणः ।

पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणः पिता ॥

नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम् ।

पृथिवी ब्राह्मणाभावे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥

पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ।

अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥

ऋजून् सतः सत्यशीलान् सर्वभूतहिते रतान् ।

आशीर्षिषानिव क्रुद्धान् द्विजानुपचरेत्सदा ॥

तेजस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्येद्युधिष्ठिर ।

उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥

ब्राह्मणाद्विभ्येत्, न तु तत्र तेजस्तपसी स्वीये
प्रकाशयेदित्यर्थः । तेजः क्रोधबलम् । तपः योगबलम् ।

नीटी.

व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ।

हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥

तयोः तपस्तेजसोः ब्राह्मणक्षत्रियस्थयोः व्यवसायः फलं
अभिर्भवरूपं शीघ्रं तीव्रं तथापि तपस्विन एवेतरान्
हन्युः, न तेजस्विनः इत्यर्थः । नीटी.

भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ।

कुर्यादुभयतः शेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥

त्यग्लोपे पञ्चमी । अकोपनं ब्राह्मणं प्राप्य यद् भूयः
बहुतरं उभयं तपस्तेजआख्यं स्यात् तदत्तं खण्डितं
भवतीति शेषः । क्षमावस्तु प्रयुक्तं तच्चेजो बह्वपि तूल-
राशिवत् सद्यो नश्यतीत्यर्थः । उभयतः उभयं चेत् शेषं
कुर्यात्, न तदत्तशेषं शेषयेत् इत्यन्वयः । द्वाभ्यामन्यो-
न्यस्मिन् प्रयुक्तं तेजआदिद्वयं न निःशेषं नश्यति,
किंतु शेषं क्षमावता खण्डितस्य तस्यावशिष्टं तु न
शेषयेत् न शिष्यते, अपि तु निःशेषमेव नश्यतीत्यर्थः ।
नीटी.

दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं स्थिरो भवेत् ।

ब्राह्मणान् ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥

पितेव पुत्रान् रक्षेथा ब्राह्मणान् ब्रह्मतेजसः ।

गृहे चैवामवेक्षेथाः कश्चिदस्तीह जीवनम् ॥

अस्तीति । अभावे तद्देयमित्यर्थः । नीटी.

न हर्तव्यं विप्रधनं क्षन्तव्यं तेषु नित्यशः ।

बालाश्च नावमन्तव्या दरिद्राः कृपणा अपि ॥

एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः संदिशन्ति वै ।

प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाऽऽशा कार्या हि ब्राह्मणैः ॥

आशा वन्ध्याशा ।

नीटी.

(१) भा. १३।८।२६ ; भासु. १३।८।२७ तः शेषं (तः शेषं).

(२) भा. १३।८।२७ ; भासु. १३।८।२८ स्थिरो
भवेत् (हि रक्षयेत्) ब्राह्मणान् (ब्राह्मणा).

(३) भा. १३।८।२८ ; भासु. १३।८।२९ ब्रह्मतेजसः
(धर्मवत्तेजसः) कश्चिदस्तीह (किंस्विदस्तीति).

(४) भासु. १३।९।१८.

(५) भा. १३।९।१५ ; भासु. १३।९।१९ हि ब्राह्मणैः

(द्विजोत्तमे).

(१) भा. १३।८।१६ ; भासु. १३।८।१७ तेषु ते (तेभ्यस्ते).

(२) भा. १३।८।१७-१८ ; भासु. १३।८।१८-१९.

(३) भा. १३।८।१९ ; भासु. १३।८।२० पत्या (भर्ता).

(४) भा. १३।८।२० ; भासु. १३।८।२१ च ब्राह्मणः

(द्विजोत्तमः) णः पिता (णो गुरुः).

(५) भा. १३।८।२१-२२ ; भासु. १३।८।२२-२३.

(६) भा. १३।८।२३ ; भासु. १३।८।२४ जानुप (जान्परि).

(७) भा. १३।८।२४-२५ ; भासु. १३।८।२५-२६.

‘ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।
सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥
यं निरीक्षेत संकुद्ध आशया पूर्वजातया ।
प्रदहेत हि तं राजन् कक्षमक्षय्यभुग्यथा ॥

अक्षय्यं पित्रर्थमुद्दिष्टं दानं भुङ्क्ते इति अक्षय्यभुक्
अग्निः । नीटी.

‘स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।
भवत्यगदसंकाशो विषये तस्य भारत ॥

अगदसंकाशः चिकित्सकतुल्यः । नीटी.

‘पुत्रान् पौत्रान् पशूंश्चैव बान्धवान् सचिवांस्तथा ।
पुरं जनपदं चैव शान्तिरिष्टेन पुष्यति ॥

शान्तिरिष्टेन शान्त्या हितेन क्षेमेण । ‘रिष्टं क्षेमे’
इति मेदिनी । नीटी.

‘एतद्वि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।

सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥

तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।

यदीच्छेच्छोभतां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥

‘ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।

शक्यं प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥

‘इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।

तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥

इतः अस्मिन्लोके । ब्राह्मण एव दानपात्रमिति
प्रवृत्त्यर्थः । नीटी.

(१) भा. १३।९।१६; आमु. १३।९।२०.

(२) भा. १३।९।१७; आमु. १३।९।२१ दहेत
(दहेच्च).

(३) भा. १३।९।१८; आमु. १३।९।२२.

(४) भा. १३।९।१९; आमु. १३।९।२३ पुष्यति
(पोषयेत्).

(५) भा. १३।९।२०-२१; आमु. १३।९।
२४-२५.

(६) भा. १३।९।२२; आमु. १३।९।२६ शक्यं
(शक्यः).

(७) भा. १३।९।२३-२४; आमु. १३।९।२७-२८.

महद्वि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।

वेलायां न तु कस्यांचिद्गच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः ॥

तीर्थमपि ब्राह्मण एवेत्याह- महदिति । नीटी.

शरणागतरक्षणम्

युधिष्ठिर उवाच-

‘पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ॥

‘पितामह’ इत्यादेरध्यायस्य पश्चिमात्रस्यापि स्व-
शरीरदानेन रक्षणं कार्यम्, किमुत पूर्वोक्तानां पूज्याना-
मर्थादिना इति तात्पर्यम् । नीटी.

शरणागतं ये रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

किं तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः ॥

भीष्म उवाच-

इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायशः ।

इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलम् ॥

प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः ।

वृषदर्भं महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः ॥

प्रपात्यमानः आकाशादिति शेषः । वृषदर्भं औशीनरं
शिबिम् । नीटी.

स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादङ्कमुपागतम् ।

आश्वास्याऽऽश्वसिहीत्याह न तेऽस्ति

भयमण्डज ॥

भयं ते सुमहत्करमात्कुत्र किं वा कृतं त्वया ।

येन त्वमिह संप्राप्तो विसंज्ञो भ्रान्तचेतनः ॥

नवनीलोत्पलापीड चारुवर्णं सुदर्शनं ।

दाडिमाशोकपुष्पाक्ष मा त्रसस्वाभयं तव ॥

नवं नीलं च यदुत्पलं तस्य आपीडः इव अलंकार-
भूतः चारुवर्णो यस्य । नीटी.

मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित्समुत्सहेत् ।

मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ॥

काशिराज्यं तदद्यैव त्वदर्थं जीवितं तथा ।

त्यजेयं भव विस्रब्धः कपोत न भयं तव ॥

(१) आमु. १३।३।१-३९.

श्येन उवाच-

ममैतद्विहितं भक्ष्यं न राजन्नातुमर्हसि ।
अतिक्रान्तं च प्राप्तं च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ॥
अतिक्रान्तं गतप्रायजीवितम् । नीटी.
मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम् ।
परितोषकरो ह्येष मम माऽस्याग्रतो भव ॥
अस्य मदन्नस्य अग्रतः अन्तरायभूतः मा भव ।
नीटी.

तृष्णा मे बाधतेऽत्युग्रं क्षुधा निर्दहतीव माम् ।
मुञ्चैनं न हि शक्यामि राजन् मन्दयितुं क्षुधाम् ॥
तृष्णा एतद्रुधिरपिपासा । नीटी.

मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षतः ।
किञ्चिदुच्छ्वासनिश्वासं न राजन् गोप्तुमर्हसि ॥
यदि स्वविषये राजन् प्रभुत्वं रक्षणे नृणाम् ।
खेचरस्य तृषार्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तम ॥
यदि वैरिषु शत्रुषु स्वजनव्यवहारयोः ।
विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशे मा पराक्रम ॥
यदि वैर्यादिषु पराक्रमसे तद्युक्तम्, न तु आकाशे
आकाशचारिषु । नीटी.

प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते ।
यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ॥
पक्षहरेषु आज्ञाभङ्गिषु शत्रुषु । मामशत्रुमपि जीवन-
हरणेन बाधमानस्य तव धर्मार्थिनोऽप्यधर्मो भविष्यतीति
भावः । नीटी.

भीष्म उवाच-

श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः ।
संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ॥
एनं श्येनं तद्वाक्यं च संभाव्य स्तुत्वा । तदर्थी
कपोतार्थी । नीटी.

राजोवाच-

गोवृषो वा बराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ॥
शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
न मुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ॥

श्येन उवाच-

न बराहं च चोक्षाणं न चान्यान्
विविधान्द्विजान् ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥
यस्तु मे विहितो भक्ष्यः स्वयं देवैः सनातनः ।
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ॥
उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तवानघ ।
ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया धृतम् ॥

राजोवाच-

महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहाऽऽस्थ माम् ।
बाढमेवं करिष्यामीत्युक्त्वाऽसौ राजसत्तमः ॥
उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् ।
अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ॥
हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परमदुःखिताः ।
तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ॥
बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिःस्वनः ।
निरुद्धं गगनं सर्वं शुभ्रं मेघैः समन्ततः ॥
मही प्रचलिता चाऽऽसीत्तस्य सत्येन कर्मणा ।
स राजा प्रार्थयतश्चैव बाहुभ्यामूरुतश्च यत् ॥
तानि मांसानि संचिच्छद्य तुलं पूरयतेऽशनैः ।
तथाऽपि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ॥

अशनैः शीघ्रम् । नीटी.
अस्थिभूतो यदा राजा निर्मासो रुधिरस्रवः ।
तुलं ततः समारूढः स्वं मांसक्षयमुत्सृजन् ॥

मांसक्षयं मांसालयं शरीरम् । नीटी.
ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः ।
भेर्यश्चाऽऽकाशगैस्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ॥
अमृतेनावसिक्तश्च वृषदर्मो नरेश्वरः ।
दिव्यैश्च सुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ॥
देवगन्धर्वसंघातैरप्सरोभिश्च सर्वतः ।
नृत्तश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ॥
नृत्तः नृत्येन तोषितः । एवमुपगीतः । नीटी.
हेमप्रासादसंवाधं मणिकाञ्चनतोरणम् ।
स वैदूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ॥

स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्मणा तेन शाश्वतम् ।
शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं युधिष्ठिर ॥
भक्तानामनुत्तानामाश्रितानां च रक्षिता ।
दयावान् सर्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ॥
साधुवृत्तो हि यो राजा सद्बृत्तमनुतिष्ठति ।
किं न प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा ॥

साधुवृत्तः सुशीलः । सद्बृत्तं शिष्टाचारम् । स्वव्याजेन
सुतरां निष्कपटेन । नीटी.

स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः ।
काशीनामीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ॥
योऽप्यन्यः कारयेद्देवं शरणागतरक्षणम् ।
सोऽपि गच्छेत्तामेव गतिं भरतसत्तम ॥

अस्यां कथायां विषेयमाह— योऽपीति । नीटी.

इदं वृत्तं हि राजर्षे वृषदर्भस्य कीर्तयन् ।
पूतात्मा वै भवेत्लोके शृणुयाद्यश्च नित्यशः ॥

ब्राह्मणरक्षणं कर्तव्यम्

युधिष्ठिर उवाच—

‘किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह ।
किं कुर्वन् कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥

भीष्म उवाच—

‘एतद्वाङ्मयः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।
ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥

अनुष्ठानं आराधनम् । नीटी.

‘कर्तव्यं पार्थिवेन्द्रेण तथैव भरतर्षभ ।
श्रोत्रियान् ब्राह्मणान् वृद्धान्त्रित्यमेवाभिपूजयेत् ॥

(१) भा. १३।३३।१ ; भा. १३।३३।१ किं
कुर्वन् (कुर्वन् किं).

(२) भा. १३।३३।२ ; भा. ; राक. १७५ धान
(ज्ञान) मिच्छता (मिच्छतः) ; रा. १४४ धान (ज्ञात).

(३) भा. १३।३३।२ उक्त. ; भा. १३।३३।३ ;
राक. १७५ वेन्द्रेण तथैव (वेनेह तद्विधि) ब्राह्मणान्
(स्नातकान्) ; रा. १४४ राकवत्.

‘पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथाऽर्चयेत् ॥
‘एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवेति लक्षयेत् ।
यथाऽऽत्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान् परिपालयेत् ॥
‘ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान् दृढं प्रतिपूजयेत् ।
तेषु शान्तेषु तद्वाङ्मयं सर्वमेव विराजते ॥

एषां ब्राह्मणानां मध्ये । नीटी.

‘ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्ते रक्ष्याः पितरो यथा ।
तेष्वेव यात्रा लोकस्य भूतानामिव वासवे ॥

‘अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा ।

निःशेषं कुपिताः कुर्युर्मुखाः सत्यपराक्रमाः ॥

वासवे पर्जन्ये । अभिचारैः द्येनादिभिः उपायैः

कौलिकशास्त्रप्रसिद्धैः । चेतसा संकल्पमात्रेण । नीटी.

‘नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः ।

कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वग्निशिखा इव ॥

अन्तं नाशकरम् । दिशश्चेषां न अपावृताः सर्वत्रा-
कुण्ठिता गतिरेतेषामित्यर्थः । अग्निशिखा इव दहन्तः ।

नीटी.

‘विद्यन्तेषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।

कूपा इव वृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥

(१) भा. १३।३३।३ ; भा. १३।३३।४ ; राक.
१७५—१७६ थाऽर्चयेत् (येज्यया) ; रा. १४४ राकवत्.

(२) भा. १३।३३।४ ; भा. १३।३३।५ वेति ल
(बोपल) परि (प्रति) ; राक. १७६ राज्ञो (राज्ञां) वेति
ल (वाभिल) ; रा. १४४ राकवत्.

(३) भा. १३।३३।५ ; भा. १३।३३।६ प्रतिपू
(प्रति पू) ; राक. १७६ दृढं (नृपः) ; रा. १४४ राकवत्.

(४) भा. १३।३३।६ ; भा. १३।३३।७ यांस्ते
रक्ष्याः (यां मान्यास्ते) लोकस्य (लोकानां).

(५) भा. १३।३३।७ ; भा. १३।३३।८ तेजसा
(चेतसा).

(६) भा. १३।३३।८ ; भा. १३।३३।९.

(७) भा. १३।३३।९ ; भा. १३।३३।१०
विद्यन्तेषां (विन्यलेषां).

एषां एभ्यः साहसिकाः अकार्यकारिणोऽपि बिभ्यति,
किमुत विवेकिनः ? छन्नाः केचिज्जभरतादयः । अपरे
वसिष्ठादयः । नीटी.

प्रसह्यकारिणः केचित्कार्पासमृदवोऽपरे ।

सन्ति चैषामतिशठास्तथाऽन्येऽतितपस्विनः ॥

प्रसह्यकारिणः दुर्वासःप्रभृतयः । मृदवः गौतमादयः,
ये पादचारेऽपि हिंसाभयात् पादयोरेवाक्षि चक्रुः इत्येक्ष-
पादत्वं गताः । अतिशठाः अगस्त्यादयः वातापि
जरयितुं मांसं लोलुपतां दर्शयन्तः । नीटी.

कृषिगोरक्ष्यमप्यन्ये भैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः ।

चौराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथाऽन्ये नटनर्तकाः ॥

कृषिं कुर्वन्तः उद्दालकगुर्वादयः । गोरक्ष्यं गुरोरेव,
उपमन्युप्रभृतयः । भैक्ष्यं दत्तात्रेयादयः । चौराः वाल्मिकि-
विश्वामित्रादयः । अनृताः कलहप्रियाः नारदादयः ।
नटनर्तकाः भरतादयः । नीटी.

सर्वकर्मसु दृश्यन्ते प्रशान्तेष्वितरेषु च ।

विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥

सर्वकर्मसहाः समुद्रशोषणादावपि समर्थाः ।

नीटी.

नानाकर्मसु युक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम् ।

धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥

स्वरूपप्रच्छादनार्थं लोकरक्षार्थं वा निषिद्धेनापि कर्मणा
वर्तमानाः, वस्तुतस्तु धर्मज्ञाः, तेषां तान् नित्यमेवा-
नुकीर्तयेत् । नीटी.

(१) भा. १३।३३।१० ; भा. १३।३३।११
थाऽन्येऽति (यैवान्ये).

(२) भा. १३।३३।११ ; भा. १३।३३।१२ प्यन्ये
भैक्ष (व्येके भैक्ष्य) चौरा (चौरा).

(३) भा. १३।३३।१२ ; भा. १३।३३।१३
सु दृश्यन्ते प्रशान्ते (सहाश्चान्ये पार्थिवे) चार (कार).

(४) भा. १३।३३।१३ ; भा. १३।३३।१४
युक्तानां (रक्तानां).

घ. को. १३८

पितृणां देवतानां च मनुष्योरगरक्षसाम् ।

पुरोहिता महाभागा ब्राह्मणा वै नराधिप ॥

एते पूज्याः इति शेषः । यतो महाभागाः ।

नीटी.

नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।

नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥

अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।

यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यं द्विष्युः स पराभवेत् ॥

परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।

सत्यं ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः ॥

निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरावराः ।

परिकुप्यन्ति ते राजन् सततं द्विषतां द्विजाः ॥

परायणाः हेतवः ।

नीटी.

ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।

ब्राह्मणैर्यः पराकुष्टः पराभूयात्क्षणाद्वि सः ॥

शका यवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥

अदर्शनात् अननुग्रहात् ।

नीटी.

द्रमिळाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।

कौलाः सर्पा माहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥

(१) भा. १३।३३।१४ ; भा. १३।३३।१५
पुरोहिता (पुराऽन्येते) नरा (जना).

(२) भा. १३।३३।१५ ; भा. १३।३३।१६.

(३) भा. १३।३३।१६ ; भा. १३।३३।१७ छं
द्विष्युः (द्यो नेष्टः).

(४) भा. १३।३३।१७ पू. ; भा. १३।३३।१८.

(५) भा. १३।३३।१७ ; भा. १३।३३।१९ वराः
(यणाः).

(६) भा. १३।३३।१८ ; भा. १३।३३।२०
कुष्टः (कुष्टः).

(७) भा. १३।३३।१९ ; भा. १३।३३।२१.

(८) भा. १३।३३।२० ; भा. १३।३३।२२
द्रमिळा (द्राविडा) कौलाः सर्पा माहि (कौलिसर्पा माहि).

‘वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
 श्रेयान् पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर ॥
 यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं च न तत्समम् ।
 ब्रह्मवध्या महान् दोष इत्याहुः परमर्षयः ॥
 ‘परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ।
 आसीताधोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय व्रजेत वा ॥
 ‘न स जातोऽजनिष्यो वा पृथिव्यामिह कश्चन ।
 यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥
 ‘दुर्ग्रहो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
 दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥

भीष्म उवाच—

‘ब्राह्मणानेव सततं भृशं संप्रतिपूजयेत् ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥
 ‘ब्राह्मणान्’ इत्याद्यध्यायत्रयेण दानपात्रत्वं ब्राह्मणाना-
 मुच्यते । सोमो राजा येषां ते सोमराजानः । नीटी.
 ‘एते भोगैरलंकारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ।
 सदा पूज्या नमस्कार्या रक्ष्याश्च पितृवन्तृपैः ।
 अतो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥

किमिच्छतीति प्रश्नपूर्वकं यत्तदिष्टं दीयते तत् किमि-
 च्छकम् । नीटी.

(१) भा. १३।३३।२१-२२; आमु. १३।३३।
 २३-२४.

(२) भा. १३।३३।२३; आमु. १३।३३।२५
 व्रजेत (व्रजेच्च).

(३) भा. १३।३३।२४; आमु. १३।३३।२६
 निष्यो वा (निष्यद्वा).

(४) भा. १३।३३।२५; आमु. १३।३३।२७ दुर्ग्रहो
 (दुर्ग्रहो) मूर्ध्ना (राजन्).

(५) भा. १३।३४।१; आमु. १३।३४।१ संप्रति
 (संपरि).

(६) भा. १३।३४।२; आमु. १३।३४।२-३
 स्कार्या (स्कारे) अतो (ततो).

‘जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ।
 महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥
 ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ।
 वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥
 ‘न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शस्तुं वसुंधरा ।
 ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥
 तान् पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ।
 यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥
 ‘प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।
 प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयाऽनघ ॥
 तेभ्यो रक्ष्यं स्वकुलमिति शेषः । नीटी.

‘श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
 विहितं दृश्यते राजन् सागरान्ता च मेदिनी ॥
 ‘क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ।
 राजा दण्डधरो राजन् रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ॥
 ‘ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
 तेषु राजा प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥
 ‘प्रणीतमृषिमिर्ज्ञात्वा धर्मं शान्धतमन्ययम् ।
 लुप्यमानाः स्वधर्मेण क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥
 ‘दस्युभिर्हियमाणं च धनं दारांश्च सर्वशः ।
 सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः ॥

(१) भा. १३।३४।३-४; आमु. १३।३४।३-५.

(२) भा. १३।३५।२१-२२; आमु.

(३) भा. १३।३५।२३; आमु. १३।३५।२३
 स्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयाऽनघ (स्तेभ्यो रक्ष्यं त्वया नृप).

(४) भा. १३।४७।४०; आमु. १३।४७।४०-४१
 न्ता च मेदिनी (न्तां च मेदिनीम्).

(५) भा. १३।४७।४१; आमु.

(६) भा. १३।४७।४२; आमु. १३।४७।४२
 राजा (राजन्).

(७) भा. १३।४७।४३; आमु. १३।४७।४३
 मानाः (मानं) रक्षति प्रजाः (क्षेप रक्षति).

(८) भा. १३।४७।४४; आमु.

मीष्म उवाच-

रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥
न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाऽऽप्तदक्षिणैः ॥
अथ चेत्प्रतिगृहीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।
श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

यज्ञादानस्याऽऽधिक्यं वर्णयति- न त्विति द्वाभ्याम् ।
एतत् दानम् । नीटी.

ब्राह्मणांस्तर्पयेद्द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ।
मैत्रान् साधून् वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥
तपोर्जितान्, संधिरार्षः । नीटी.

यच्चे तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।
यज्ञान् साधय साधुभ्यः स्वाद्ब्रह्मानन्दक्षिणावतः ॥
यत् यदि ते ब्राह्मणाः ते तव न करिष्यन्ति, प्रतिग्रह-
मिति शेषः । तर्हि कृतं सुकृतं ते तव न भविष्यति । तदा
सुकृतोत्पत्त्यर्थं यज्ञान् साधय । नीटी.

इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।
पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥

दाने यज्ञादिकमन्तर्भवति । याज्ञिकेभ्यो दत्तं चेत्
तत्कृतस्य यज्ञस्य श्रेयोऽशस्तवापि भविष्यतीति न यज्ञार्थ-
मत्युत्सुको भूरित्यर्थः । नीटी.

प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान् बहुभारिणः ।
प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥
जनयिता प्रजापतिः । नीटी.

- (१) भा. १३।६०।४-६ ; भा. १३।६१।४-६.
(२) भा. १३।६०।७ ; भा. १३।६१।७ वेदद्रव्यै
(यन्द्रव्यै) वितान् (जितान्).
(३) भा. १३।६०।८ ; भा. १३।६१।८.
(४) भा. १३।६०।९ ; भा. १३।६१।९.
(५) भा. १३।६०।१० ; भा. १३।६१।१०
भारिणः (कारिणः).

यावतो वै साधुधर्मान् सन्तः संवर्तयन्त्युत ।
सर्वे ते चापि भर्तव्या नरा ये बहुभारिणः ॥

धर्मान् पञ्चातिथिभिः समेत एव मोक्षये इत्यादीन्
ये सन्तः संवर्धयन्ति ते सर्वस्वैर्भर्तव्या राज्ञा । तस्य राजस्ते
सन्तो बहुकारिणः अत्यन्तमुपकर्तारः भवन्ति । नीटी.

समृद्धः संप्रयच्छस्व ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
धेनूरनडुहोऽन्नानि च्छत्रं वासांस्युपानहौ ॥

आज्यानि यजमानेभ्यस्तथाऽन्नाद्यानि भारत ।
अश्ववन्ति च यानानि वैशमानि शयनानि च ॥

एते देया व्युष्टिमन्तो लघूपायाश्च भारत ।
अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ॥

देयाः दानानि । व्युष्टिः समृद्धिः । नीटी.

उपच्छत्रं प्रकाशं वा वृत्त्या तान् प्रतिपादय ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान् प्रति ॥

एवं पापैर्विमुक्तत्वं पूतः स्वर्गमवाप्स्यसि ।
स्वंसयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥

ततश्च ब्रह्मभूयस्त्वमवाप्स्यसि धनानि च ।
आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥

(१) भा. १३।६०।११ ; भा. १३।६१।११ तो
वै साधुधर्मान् (तः साधुधर्मान् वै) वर्त (वर्ध) सर्वे ते चापि
(सर्वस्वैश्चापि) भारिणः (कारिणः).

(२) भा. १३।६०।१२ ; भा. १३।६१।१२
यच्छस्व (यच्छ त्वं).

(३) भा. १३।६०।१३ ; भा. १३।६१।१३
ब्राह्मणानि (ब्राह्मणानि च).

(४) भा. १३।६०।१४ ; भा. १३।६१।१४.

(५) भा. १३।६०।१५ ; भा. १३।६१।१५ पादय
(पालयेत्).

(६) भा. १३।६०।१६ ; भा. १३।६१।१६ विमुक्त
(विनिर्मुक्त) मवाप्स्यसि (माप्स्यसि) स्वंस (संच).

(७) भा. १३।६०।१७ ; भा. १३।६१।१७ ततश्च
ब्रह्मभूयस्त्व (तेन त्वं ब्रह्मभूयस्त्व).

* ब्रह्मणो भूयं भावः अस्यास्ति स ब्राह्मणः ब्रह्मभूयः,
तस्य भावो ब्रह्मभूयत्वं ब्राह्मणत्वम् । नीटी.

‘पुत्रवच्चापि भृत्यान् स्वान् प्रजाश्च परिपालय ।
योगक्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥

‘तदर्थं जीवितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनम् ।

अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यद्वित्तनिचयो महान् ॥

श्रिया ह्यमीक्ष्णं संवासो दर्पयेत्संप्रमोहयेत् ।

ब्राह्मणेषु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणशेद् ध्रुवम् ।

धर्मप्रणशे भूतानामभावः स्यान्न संशयः ॥

यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुम्पति ।

यज्ञे राष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति ब्रुवन् ॥

यच्चाऽऽदाय तदाज्ञप्तं भीतं दत्तं सुदारुणम् ।

यजेद्राजा न तं यज्ञं प्रशंसन्त्यस्य साधवः ॥

युगम् । यो राजा रक्षिभ्यः संग्रहपरेभ्यः धनं दत्त्वा
यज्ञे यज्ञार्थं धनमानयध्वमिति ब्रुवन् राष्ट्रं विलुम्पति,
यच्चासौ तत् धनिभिः भीतं भययुक्तं यथा स्यात्तथा दत्तं
प्रजाभ्य आदाय सुदारुणं यथा स्यात्तथा यजेत्, तं यज्ञं न
प्रशंसन्ति । नीटी.

अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः ।

तादृशेनाप्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहृतैः ॥

उद्यमः प्रजापीडनात्मकोऽतियत्नः । नीटी.

यदा परिनिषिच्येत निहितो वै यथाविधि ।

तदा राजा महायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः ॥

निहितः प्रजानां नितरां हितः यदा राजा प्रजाभिः
पूर्णोद्विक्ताभिर्निषिच्येत धनैरभिषिच्येत । नीटी.

वृद्धबालधनं रक्ष्यमन्धस्य कृपणस्य च ।

न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तीधनं हरेत् ॥

* अत्र भूयैतिस्रपदेन विग्रहो न पाणिनीयः, ‘भुवो
भावे’ इति सूत्रेण सोपपदस्यैव भूयशब्दस्य व्युत्पादितत्वात् ।
अतो भावशब्देनैव विग्रहः साधुः । ‘अस्यास्ति’ इत्यनेन
मत्वर्थोऽर्शआद्यच् व्याख्यात इति ज्ञेयम् ।

(१) भा. १३।६०।१८ ; आमु. १३।६१।१८ योगक्षे
(योगः क्षे).

(२) आमु. १३।६१।१९-३०.

खातपूर्वं धनं न कुर्वीत । अनावृष्टौ कूपोदकनिष्पादितैः
धान्यैर्जीवतां धनं स्वाधीनं न कुर्वीतित्यर्थः । नीटी.

हृतं कृपणवित्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्रियम् ।

दद्याच्च महतो भोगान्क्षुद्रयं प्रणुदेत्सताम् ॥

येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यन्ति बालकाः ।

नाशनन्ति विधिवत्तानि किं नु पापतरं ततः ॥

समवेक्ष्यन्त्येव, न तु लभन्ते । नीटी.

यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान्सीदेत्क्षुधा द्विजः ।

भ्रूणहत्यां च गच्छेथाः कृत्वा पापमिवोत्तमम् ॥

धिक् तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।

द्विजोऽन्यो वा मनुष्योऽपि शिबिराह

वचो यथा ॥

यस्य स्म विषये राज्ञः स्नातकः सीदति क्षुधा ।

अवृद्धिमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सह राजकम् ॥

सह युगपत् राजकं राजसमूहं प्रतिपक्षभूतं विन्दते ।

नीटी.

राज्ञो धर्माः प्रजापालनादयः

‘क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

निर्दिष्टः षड्भागः ।

नीटी.

प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः ।

तस्य धर्माजिता लोकाः प्रजापालनसंचिताः ॥

‘तत्र राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च ।

अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥

‘यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा ।

भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥

सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदकतुक्रियाः ।

व्यवहारस्थितिर्धर्मः सत्यवाक्यरतित्थता ॥

(१) भा. १३।१२८।४७-४८ ; आमु. १३।१४१।
४७-४८.

(२) भा. १३।१२८।४९ ; आमु. १३।१४१।४९
तत्र (तस्य).

(३) भा. १३।१२८।५०-५१ ; आमु. १३।१४१।
५०-५१.

‘आर्तहस्तप्रदो राजा प्रेत्य चेह महीयते ।
गोब्राह्मणार्थे विक्रान्तः संप्राप्ते निधनं गतः ।
अन्धमेधजितौल्लोकान्प्राप्नोति त्रिदिवा लये ॥
आर्तहस्तेति आर्तप्रिय इत्यर्थः । आर्द्रेति पाठे
सजलेन हस्तेन ददाति । नीटी.

‘उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः ॥
शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ।
पमा. ३९८

‘शालाप्रपातडागानि देवतायतनानि च ।
ब्राह्मणावसथश्चैव कर्तव्यं नृपसत्तमेः ॥
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
कुलमुत्पाटयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
दुष्टानां शासनं धर्मः शिक्षानां परिपालनम् ।
कर्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चाऽऽर्जवम् ॥

समरमरणं वनाश्रमो वा राजधर्मः

‘एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ।
समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् ॥

व्यवहारिपौरजानपदद्वारा धार्मिक अष्टाङ्गं

राज्यं राज्ञा पालनीयम्

‘ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपहरे ।
निषण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पृशन्नम्बिकासुतः ॥
अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन ।
अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥
अष्टाङ्गे स्वाम्यमात्यादियुते । नीटी.
‘तत्तु शक्यं यथा तात रक्षितुं पाण्डुनन्दन ।
राज्यं धर्मं च कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ॥

(१) भा. १३।१२।८।५२ ; भासु. १३।१४।१।
५२-५३ कान्ना (काना).

(२) पमा. ३९७ ‘आनुशासनिके’ इत्युक्तम्.

(३) पमा. ४०८ ‘आनुशासनिके’ इत्युक्तम्.

(४) भा. १५।८।१२ ; भासु. १५।४।१२.

(५) भा. १५।९।७-८ ; भासु. १५।५।७-८.

(६) भा. १५।९।९ ; भासु. १५।५।९ यथा तात
(महाराज) धर्मं च (धर्मेण).

‘सर्वे जानपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव ।
पौरोगवाश्च सभ्याश्च कुर्युर्न व्यवहारिणः ॥

गवादिवत् आहारमात्रवेतनाः । विंष्टिगृहीतानामभ्या-
हारमात्रं देयमित्यर्थः । व्यवहारिणः कारुशिल्पिप्रभृतयः ।
नीटी.

‘स्वरन्ध्रं पररन्ध्रं च त्वेषु चैव परेषु च ।
उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥

‘देशान्तरस्थाश्च नरा विक्रान्ताः सर्वकर्मसु ।
मात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥

‘गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषां ते जनाधिप ।
अविचाल्याश्च ते ते स्युर्यथा मेरुर्महागिरिः ॥

‘सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह ।
प्रेत्येह चैव कर्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥

‘एवं कुर्वञ्शुभा वाचो लोकेऽस्मिञ्शृणुते नृपः ।
प्रेत्य स्वर्गं तथाऽऽप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

‘एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्तितव्यं प्रजाहितम् ।
उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव च ॥

(१) भा. १५।१०।१३ ; भासु. १५।५।४०-४१
जान. (जन) पौरोगवाश्च सभ्याश्च (गोवद्रासभवचैव).

(२) भा. १५।१०।१४ ; भासु. १५।५।४१-४२.

(३) भा. १५।१०।१५ ; भासु. १५।५।४२-४३
पूर्वार्धे (देशजाश्चैव पुरुषा विक्रान्ताः त्वेषु कर्मसु ।) मात्राभि
(यात्राभि).

(४) भा. १५।१०।१६ ; भासु. १५।५।४३ वां ते
(वा वै) उत्तरार्धे (अविचार्याश्च ते ते स्युरचला इव
निलयः ॥).

(५) भा. १५।१२।१८ ; भासु. १५।७।१८ प्रेत्येह
चैव (प्रेत्य चेह च).

(६) भा. १५।१२।१९ ; भासु. १५।७।१९ पूर्वार्धे
(एवमेतन्महाराज राजा सम्यक् समाचरन् ।) स्वर्गं तथा
(स्वर्गमवा).

(७) भा. १५।१२।२० ; भासु. १५।७।२० च (हि).

‘भीष्मेण पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च ।
मयाऽप्यवश्यं वक्तव्यं ग्रीत्या ते नृपसत्तम ॥
‘एतत्सर्वं यथाम्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण ।
प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गं सुखमवाप्स्यसि ॥
अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपतिः ।
पालयेद्वाऽपि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥

वाल्मीकिरामायणम्

राज्ञा प्रजातीक्ष्णता त्याज्या

‘राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ।
न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ॥
‘स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजातीक्ष्णेन रावण ।
रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मेषा गोमायुना यथा ॥

परदाररक्षणं राज्ञः कर्तव्यम्

‘कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत् ।
रक्षणीया विशेषेण परदारा महायशः ॥

राज्ञः सामान्यकर्तव्यानि प्रजापालनसंबन्धीनि

‘रक्षितव्या प्रजा राज्ञा रक्षितव्या द्विजातयः ।
दस्यवश्च निहन्तव्याः परिपाल्याश्च साधवः ॥
अन्यायेन न हर्तव्यं परस्वं राक्षसर्षभ ।
एवं यो वर्तते राजा चिरं पाति वसुंधराम् ॥

न्यायान्याय्यत्वं पौर्वापर्यं च राजकार्याणाम्

‘न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशनन ।
न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिनृपः ॥

(१) भा. १५।१२।२१; भा. १५।७।२१ पूर्व (सर्व).

(२) भा. १५।१२।२२-२३; भा. १५।७।
२२-२३.

(३) बारा. ३।४।११ राक्षस (रावण), श्लोका-
ध्वयोः क्रमः विपरीतः; बाराकु. ३।४।११.

(४) बारा. ३।४।१२ उक्त.; बाराकु. ३।४।१४.

(५) बारा. ३।५।५; बाराकु. ३।५।६ परदारा
महायशः (राजदारा महाबल).

(६) बारा. ५।१००।३३-३४.

(७) बाराकु. ६।१२।३१-३३.

अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च ।
क्रियमाणानि दुष्यन्ति हर्षीष्यप्रयतेष्विव ॥
यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ।
पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

राजा उत्थानशीलः स्यात्

‘राजानमुत्तिष्ठमानमनूत्तिष्ठन्ते भृत्याः । प्रमाद्यन्त-
मनुप्रमाद्यन्ति । कर्माणि चास्य भक्षयन्ति । द्विष-
द्भिश्चातिसंधीयन्ते । तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत ॥

राजा स्वकर्मणि व्याप्रियते चेत् अमात्यसमाहृतसंनि-
धातृप्रभृतयो भृत्याः स्वस्वकर्मसु व्याप्रियन्ते, स चेदाल-
स्यान्न व्याप्रियते तेऽपि न व्याप्रियन्ते, राज्ञः कार्याणि
च नाशयन्ति, तथाभूतोऽसौ राजा शत्रुभिर्वञ्च्यते च,
तस्मादात्मनो व्यापारं राजाऽनुतिष्ठेदित्याह— राजान-
मित्यादि । श्रीमूला.

‘राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञः कार्यानुशासनम् ।
दक्षिणा वृत्तिसाम्यं च दीक्षितस्याभिषेचनम् ॥

उत्थानं उद्योगः यज्ञः ऋत्वनुष्ठानं कार्यानुशासनं
व्यवहारनिर्णयः दक्षिणा दानं वृत्तिसाम्यं शत्रौ मित्रे
च गुणदोषापेक्षया तुल्यं व्यवहरणं दीक्षितस्य अभि-
षेचनं अवभृथनिर्वर्तनं च राज्ञो व्रतम् । श्रीमूला.

प्रजामुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नाऽऽत्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

प्रजामुखे सति राज्ञः सुखमस्ति । प्रजानां हिते च
सति राज्ञो हितमस्ति । राज्ञः आत्मप्रियं हितं न भवति,
किं तर्हि ? प्रजानां प्रियं तु हितं प्रजानां प्रियमेव हितं
भवति । श्रीमूला.

तस्मान्नित्योत्थितो राजा कुर्यादर्थानुशासनम् ।
अर्थस्य मूलमुत्थानमनर्थस्य विपर्ययः ॥

तस्मात् उक्तात् कारणात् राजा नित्योत्थितः नित्यो-
द्योगी सन् अर्थानुशासनं अर्थव्यवहारं कुर्यात् । उत्थानं

(१) कौ. १।१९.

(२) कौ. १।१९.

उद्यमः अर्थस्य मूलं सिद्ध्युपायः, विपर्ययः अनुत्थानं
अनर्थस्य मूलम् । श्रीमूला.

अनुत्थाने ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।

प्राप्यते फलमुत्थानालभते चार्थसंपदम् ॥

अनुत्थाने आलस्यादुद्योगाकरणे प्राप्तस्य पूर्वसिद्धस्य
अनागतस्य सेत्स्यतश्च अर्थस्य नाशः ध्रुवः निश्चितः ।
उत्थानात् फलं प्राप्यते अर्थात् सद्यः, अर्थसंपदं लभते
च अर्थस्य प्राप्तस्य रक्षणसिद्ध्या अप्राप्तस्य प्राप्तिरसिद्ध्या
च समृद्धिं प्राप्नोति च । उत्थानस्यैवं त्रैकाल्यहितत्वं
समर्थितम् । श्रीमूला.

बालवृद्धानाथादीनां भरणं राजकर्तव्यम्

बालवृद्धव्याधितव्यसन्धनाथांश्च राजा विभृ-
यात्, स्त्रियमप्रजाताम्, प्रजातायाश्च पुत्रान् ॥

बालवृद्धव्याधितव्यसन्धनाथांश्च अनाथा ये बालादयः
तांश्च विभृयात् पोषयेत् । अप्रजातां वन्ध्यां स्त्रियं
प्रजातायाः पुत्रांश्च विभृयात् । सा च ते च यद्यनाथा
इत्यर्थम् । श्रीमूला.

चाणक्यसूत्राणि ।

जितात्मा राजा भवेत्

सुखस्य मूलं धर्मः ॥

धर्मस्य मूलमर्थः ॥

अर्थस्य मूलं राज्यम् ॥

राज्यमूलमिन्द्रियजयः ॥

इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः ॥

विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा ॥

वृद्धसेवाया विज्ञानम् ॥

विज्ञानेनाऽऽत्मानं संपादयेत् ॥

संपादितात्मा जितात्मा भवति ॥

जितात्मा सर्वार्थैः संयुज्येत ॥

अर्थसंपत्प्रकृतिसंपदं करोति ॥

(१) कौ. २।१.

(२) चासू. १-१३.

प्रकृतिसंपदा ह्यनायकमपि राज्यं नीयते ॥

प्रकृतिकोपः सर्वकोपेभ्यो गरीयान् ॥

निरलसत्वं देशकालानुसंधानं विज्ञानेन दण्डधारणं

इत्यादीनि राजकर्तव्यानि

अलब्धलाभो नालसस्य ॥

अलसस्य लब्धमपि रक्षितुं न शक्यते ॥

न चालसस्य रक्षितं विवर्धते ॥

न भृत्यान् प्रेषयति ॥

अर्थतोषिणं श्रीः परित्यजति ॥

दण्डो हि विज्ञाने प्रणीयते ॥

दण्डे प्रतीयते वृत्तिः ॥

वृत्तिमूलमर्थलाभः ॥

असमाहितस्य वृत्तिर्न विद्यते ॥

पूर्वं निश्चित्य पश्चात्कार्यमारभेत् ॥

कार्यान्तरे दीर्घसूत्रता न कर्तव्या ॥

न चलचित्तस्य कार्यावाप्तिः ॥

हस्तगतावमाननात्कार्यव्यतिक्रमो भवति ॥

दोषवर्जितानि कार्याणि दुर्लभानि ॥

दुरुनुबन्धं कार्यं नाऽऽरभेत् ॥

कालवित्कार्यं साधयेत् ॥

कालातिक्रमात्काल एव फलं पिबति ॥

क्षणं प्रति कालविक्षेपं न कुर्यात्सर्वकृत्येषु ॥

देशफलविभागौ ज्ञात्वा कार्यमारभेत् ॥

नीतिज्ञो देशकालौ परीक्षेत् ॥

परीक्ष्यकारिणि श्रीश्चिरं तिष्ठति ॥

सर्वाश्च संपदः सर्वोपायेन परिग्रहेत् ॥

भाग्यवन्तमपरीक्ष्यकारिणं श्रीः परित्यजति ॥

ज्ञानानुमानैश्च परीक्षा कर्तव्या ॥

(१) चासू. ३८-४१.

(२) चासू. ७७.

(३) चासू. ८६.

(४) चासू. ८९-९०.

(५) चासू. १००-११०.

(६) चासू. ११२-११६.

'दुःसाधमपि सुसाधं करोत्युपायज्ञः ॥
 अज्ञानिना कृतमपि न बहु मन्तव्यम् ॥
 यादृच्छिकत्वात्कृमिरपि रूपान्तराणि करोति ॥
 सिद्धस्यैव कार्यस्य प्रकाशनं कर्तव्यम् ॥
 ज्ञानवतामपि दैवमानुषदोषात्कार्याणि दुष्यन्ति ॥
 दैवं शान्तिकर्मणा प्रतिषेद्धव्यम् ॥
 मानुषीं कार्यविपत्तिं कौशलेन विनिवारयेत् ॥
 कार्यविपत्तौ दोषान् वर्णयन्ति बालिशाः ॥
 कार्यार्थिना दाक्षिण्यं न कर्तव्यम् ॥
 क्षीरार्थी वत्सो मातुरुधः प्रतिहन्ति ॥
 अप्रयत्नात्कार्यविपत्तिर्भवेत् ॥
 न दैवप्रमाणानां कार्यसिद्धिः ॥
 कार्यबाह्यो न पोषयत्याश्रितान् ॥
 यः कार्यं न पश्यति सोऽन्धः ॥
 प्रत्यक्षपरोक्षानुमानैः कार्याणि परीक्षेत ॥
 अपरीक्ष्यकारिणं श्रीः परित्यजति ॥
 परीक्ष्य तार्या विपत्तिः ॥
 स्वशक्तिं ज्ञात्वा कार्यमारभेत ॥
 स्वजनं तर्पयित्वा यः शेषभोजी सोऽमृतभोजी ॥
 सर्वानुष्ठानादायमुखानि वर्धन्ते ॥
 नास्ति भीरोः कार्यचिन्ता ॥
 'क्षुद्रे' गुह्यप्रकाशनमात्मवान्न कुर्यात् ॥
 आश्रितैरप्यवमन्यते मृदुस्वभावः ॥
 तीक्ष्णदण्डः सर्वैरुद्वेजनीयो भवति ॥
 यथार्हदण्डकारी स्यात् ॥
 अल्पसारं श्रुतवन्तमपि न बहु मन्यते लोकः ॥
 'उत्साहवतां शत्रवोऽपि वशीभवन्ति ॥
 विक्रमधना राजानः ॥
 नास्त्यलसस्यैहिकामुष्मिकम् ॥
 निरुत्साहादैवं पतति ॥

(१) चासू. ११८-१३८.

(२) चासू. १४१-१४५.

(३) चासू. १८२-१९२.

मत्स्यार्थैव जलमुपयुज्यार्थं गृहीयात् ॥
 अविश्वस्तेषु विश्वासो न कर्तव्यः ॥
 विषं विषमेव सार्वकालम् ॥
 अर्थसमादाने वैरिणां सङ्ग एव न कर्तव्यः ॥
 अर्थसिद्धौ वैरिणं न विश्वसेत् ॥
 अर्थाधीन एव नियतसंबन्धः ॥
 शत्रोरपि सुतः सखा रक्षितव्यः ॥
 'स्वजनस्य दुर्वृत्तं निवारयेत् ॥
 'शत्रुं जयति सुवृत्तता ॥
 'कार्यबहुत्वे बहुफलमायतिकं कुर्यात् ॥
 स्वयमेवावस्कन्नं कार्यं निरीक्षेत ॥
 'दुर्दर्शना हि राजानः प्रजा नाशयन्ति ॥
 सुदर्शना हि राजानः प्रजा रञ्जयन्ति ॥
 न्याययुक्तं राजानं मातरं मन्यन्ते प्रजाः ॥
 तादृशः स राजा इह सुखं ततः स्वर्गमाप्नोति ॥

बृद्धचाणक्यः

शक्तिदेशकालाद्यनुसंधानेन धर्मार्थकामसाधनम्

'धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हारयेत् ।
 ब्राह्मणे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥
 'कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।
 कश्चाहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥

लघुचाणक्यः

राज्ञा ब्रह्मस्वं न हरणीयम्

'ब्रह्मस्वेन च पुष्टाङ्गा हस्त्यश्वरथपत्तयः ।
 सङ्ग्रामकाले सीदन्ति राज्ञो ब्रह्मस्वभक्षणात् ॥

(१) चासू. १९८.

(२) चासू. २०१.

(३) चासू. २२७-२२८.

(४) चासू. ५५७-५६०.

(५) वृत्ता. ४११.

(६) वृत्ता. ४१२ ; चाद. ४१८ ; चासा. २।२० ;

चाशा. १।१३ कश्चाहं (को वाऽहं),

(७) लृत्ता. ६।२.

मनुः

राजकर्तव्यानि भार्यावरणं पुरोहितवरणं यजनं दानं च
'तदध्यास्योद्ब्रह्मेन्द्रार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥
(१) तत् गृहं आश्रित्य भार्या तत्र सहायार्थं महतः
कुलदुद्रोढव्या । एतत्संबन्धेन संरक्षणार्थम् । सवर्णमित्या-
दावुच्यते, तत् प्राक् प्रदर्शितम् । हृद्यां मनोरमां कान्ति-
लावण्ययुक्ताम् । रूपं संस्थानम्, गुणाः वचनाचरणादयः,
तैरन्वितां युक्ताम् । मेधा.

(२) तत् गृहं अधिष्ठाय समानवर्णां प्रशस्तलेखा-
तिलकादिलक्षणोपेतां महाकुलीनां मनोरमां स्वाकृतिमा-
चारादिसंपन्नां भार्यामुपयच्छेत् । गोरा.

(३) हृद्यां मनस्यदुष्टाम् । मवि.

(४) सवर्णां संज्ञातीयां लक्षणान्वितां धर्मशास्त्रोक्त-
लक्षणान्वितां रूपगुणान्वितां सामुद्रिकलक्षणलक्षितां कन्या-
मुद्रहेत् । रार. ८

(५) 'अधिशौड्यातां कर्म' (पा. १।४।४६)
इति कर्मत्वमधिकरणस्य । तत् पुरं अध्यास्य अधिष्ठाय
भार्यामुद्रहेत् । तां विशिनष्टि- लक्षणान्वितां भ्रातृमत्त्वश्री-
सौख्यसूचकत्वश्यामाङ्गित्वादिदेहगुणयुक्ताम् । तदुक्तम् -
'कूपोदकं तरुच्छाया श्यामाङ्गी इष्टकागृहम् । शीतकाले
भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलम् ॥' इति । हृद्यां काम-
कलादिनिपुणतया हृदे मनसे अर्हति या ताम् । रूपगुणा-
न्वितां रूपं चम्पकगौरादि, गुणाः अङ्गसौष्टवपाति-
त्रयादयः, तैः युक्तां च । मच.

'पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चत्विजः ।
तेऽस्य गृहाणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥

* ममु., भाव. गौरागतम् ।

(१) मस्मू. ७।७७; रार. ८ तदध्यास्योद्ब्रह्मे
(अध्यास्योद्ब्रह्मे); पमा. ४०७ गुणान्वि (समन्वि).

(२) मस्मू. ७।७८; गोमि. ११।१८ कुर्वीत
(वृणुयात्); रार. १४ तेऽस्य (तस्य) वैतानिकानि
च (वै तानि कानिचित्); पमा. ४०७ चत्विजः (चत्वि-
जम्).

ध. को. १३९

(१) सत्यपि द्वितीयानिर्देशेन प्राधान्यावगमे
विवक्षितमेवैकत्वम्, अन्यत्राप्युपादानात्, 'यूपं छिनत्ति',
'भार्यां विन्देत्' इतिवत् । ऋत्विजो वृणुयात् । तेषां च
संख्या श्रुतित एवावगन्तव्या । गुणाश्च- 'नातिस्थूलः
नातिकृशः नातिदीर्घः नातिह्रस्वः नातिबृद्धः नातिबालः ।
-सप्तपुरुषान् विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिः समनुष्ठितो-
भयभावान् । तान् प्रति नाब्राह्मण्यमाशङ्क्यते- विद्वान्
याजयति' इत्यादि । गृहाणि कर्माणि शान्तिस्वस्थय-
नादीनि । वैतानिकानि वैहारिकाणि त्रेताग्निविषयाणि ।
मेधा.

(२) पुरोहितं चाऽऽथर्वणविधिज्ञं कुर्वीत । ऋत्वि-
जश्च सूत्रकारोक्तप्रक्रियया वृणुयात् । ते च अस्य राज्ञो
गृह्योक्तानि श्रौतानि कर्माणि कुर्युः । गोरा.

(३) गृहाणि स्मृत्याचारतो ग्राह्याणि । वैतानिकानि
श्रौतानि । मवि.

(४) गृहस्थस्य राज्ञः श्रौतस्मार्तकर्मस्वधिकृतानाह-
पुरोहितमिति । गृहाणि औपासनादीनि । वैतानिकानि
अग्निहोत्रादीनि । नन्द.

'यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥

(१) आप्तदक्षिणैः भूरिदक्षिणैः पौण्डरीकादिभिः ।
भोगान् धनानि च । वस्त्रगन्धविलेपनादयो भोजनविशे-
षाश्च भोगाः । धनानि सुवर्णादीनि । नित्यमेव तद्दान-
मिच्छन्ति । धर्मार्थं तस्योत्पत्त्यर्थमेव । मेधा.

(२) राजा अश्वमेधपुण्डरीकादीन् नानाप्रकारान्
पर्याप्तदक्षिणान् यज्ञान् कुर्यात् । ब्राह्मणेभ्यः स्वीयान्
गृहशय्यादीन् भोगान् धनानि च सुवर्णादीनि धर्मार्थं
दद्यात् । इतीदमधिकं राज्ञो यागदानमवश्यकर्तव्यमुच्यते ।
‡ गोरा.

* ममु., मच., भाव. गौरागतम् ।

‡ मवि., ममु. गौरागतम् ।

(१) मस्मू. ७।७९; पमा. १०।१ प्रथमः पादः ;
रार. १४; पमा. ४०७ धर्मार्थं (यज्ञार्थं).

(३) आसदक्षिणैः 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्यादिविधिना प्राक्प्रोक्ता या दक्षिणा तद्दक्षिणैः । भोगान् भोग्यान् स्त्रीगृहशय्यादीन् धनानि सुवर्णरजतादीनि च दद्यादित्यन्वयः । मच.

(४) याजकवरणप्रसङ्गात् यजमानमप्याह- यजे-तेति । आसदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः । भोगान् भोग्यान् गोमहिषादीन् । नन्द.

प्रजासु पितृवद्वृत्तिः

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ।

स्याच्चाऽऽम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥

(१) बलिं करं धान्यादीनां षष्ठाष्टमादिभागम् । आतैः अर्थादुपधा(?) व्युपधा(?) शुद्धैः । यथोक्तमाम्नाय-परश्च स्यात् आगमप्रधानतर्कशास्त्राण्याश्रयेत् । अथवा पारंपर्यागतमेव भागं गृह्णीयात्, नाधिकम् । वर्तेत पितृ-वन्नृषु करदेवन्वेषु च स्नेहबुद्ध्या वर्तेत । मेधा.

(२) आतैः हितकारिभिः उक्तगुणैः अमात्यैः वार्षिकं वक्ष्यमाणं धान्यादिकं राष्ट्रादानाययेत् । शास्त्र-प्रधानश्च लोके कश्चुल्कादिषु स्यात् । राष्ट्रीयेषु पितृवत् स्नेहादिना वर्तेत । * गौरा.

(३) सांवत्सरिकं वत्सरलभ्यं बलिं करं भूमिजल-शुष्का(?)दिनिमित्तम् । आम्नायपरः अभ्यासपरः । सर्वस्याकरादेः स्मरणे यत्नं कुर्यादित्यर्थः । मवि.

(४) आतैः युक्तकारिभिः । संवत्सरोत्तीर्णं बलिं करं धान्यादीन् धनं च गृह्णीयादिति तात्पर्यम् । आम्नायपरः करादिग्रहणशास्त्रनिविष्टः । पिता यथा पुत्रपालनान्वेषी तद्वन्नृपः स्यात् । नृषु स्वप्रजासु । मच.

(५) लोके लोकमध्ये दीनानाथादीनां आश्रयपरो वृत्तिकर्ता स्यात् । † राप्र. १८७

(६) कुतश्च राज्ञो धनागमः ? 'धनेन यजेत, दद्याच्च' इत्यपेक्षायामाह- सांवत्सरिकमिति । संवत्सरे भवं सांवत्स-

रिकम्, संवत्सरस्य संवत्सरस्य सकृदिति यावत् । बलिं करम् । पूर्वमर्पादानुरूपेण करादानमाम्नायः । नृषु हीना-दिषु अनुकम्पया वर्तनं पितृवद्वर्तनम् । नन्द.

(७) सांवत्सरिकं बलिं उपहारान् । च पुनः आम्नायपरः अभ्यासपरः स्यात्, सर्वस्य करादेः स्मरणे यत्नं कुर्यादित्यर्थः । भाच.

अमायया वर्तेत परमांसां च विद्यात्

'अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ।

बुध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं सुसंवृतः ॥

(१) माया छद्म, तेन न वर्तेत । अविश्वसनीय-स्तथा स्यात् । न च परप्रकृतीः अज्ञातरूपा उपजपेत् । अरिणा प्रयुक्तां च मायां यथावत् बुध्येत । बुद्ध्या शाल्वोपजापं कुर्यात् । तत्र कृत्यपक्षश्चतुर्विधः- क्रुद्ध-लुब्धभीतावमानितैः । तत्र येन कृतं शिल्पं किंचिदुप-कारो वा दर्शितः, तौ विप्रलभ्येते प्रसादेन नियोज्येते अवमन्येते वा । तदर्थोऽपि तत्समानः शिल्पोपकारी क्रुध्यति, 'नास्यास्मदीयं शिल्पमुपकारो वोपयुज्यते' तादृशा उपजापसहा भवन्ति । तथा बाल्लभ्येनोपगृहीतः पश्चान्मानाधिकाराभ्यां भ्रष्टः प्रवासितबन्धुतद्वल्लभः प्रसभ-मभिपूज्य स्वीकृतः सकुल्यैरन्तर्हितः सर्वस्वमाहारितः तत्समानकर्म्मविद्यः अन्यः पूज्यते सोऽवधीर्यते इत्येवमादिः क्रुद्धः । केनचित् कृतं पैशुन्यं तत्समानदोषेभ्यो दण्डितं अन्तर्भ्रमदण्डपाताः सर्वाधिकारस्थाः सहसोपचितार्था इत्यादिः लुब्धवर्गः । परिक्षीणः कदर्यो व्यसनी बहुक्रुण इत्यादिर्भीतवर्गः । आत्मसंभावितः शत्रुपूजामर्थितः नीचैरुपहतः तीक्ष्णः साहसिको भोगेनासंतुष्टः इत्येवमादिः अवमानितवर्गः । एतत्परस्योपजपेत् आत्मनः च रक्षेत् । मेधा.

(२) यावच्छत्रुणा प्रकृत्युपजापादि छद्म न कृतं तावदच्छद्मनैव व्यवहरेत्, न तु कदाचित् पूर्वं छद्मं

(१) मस्मू. ७।१०४; गौरा. मायां नित्यं (नित्यं मायां); राक. १५१-१५२; ममु. सुसं (स्वसं); पमा. ४१३ च (तु); राप्र. १३४.

* राक., ममु. गौरागतम् ।

† शेषं गौरागतम् ।

(१) मस्मू. ७।८०; राक. ३२ स्याच्चाऽऽम्नाय (स्यादाश्रय); पमा. ४०७; राप्र. १८७ राकवत्.

समाचरेत् । सुव्यक्तपक्षरक्षश्च भूत्वा शत्रुकृतं प्रकृति-
भेदादिं छत्र सर्वदा चारादिभिरवेक्षेत । गोरा.

(३) माया वञ्चनेच्छा । सुसंवृतः रक्षितस्वच्छिद्रः ।
मवि.

(४) मायया छत्रतया अमात्यादिषु न वर्तेत । तथा
सति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् । धर्मरक्षार्थं यथातत्त्वेनैव
व्यवहरेत् । यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतां प्रकृतिभेद-
रूपां मायां चारद्वारेण जानीयात् । ममु.

(५) किंच, स्वप्रजासु अमायां विधत्ते- अमाययै-
वेति । अरिप्रयुक्तां तत्कृतप्रकृतिभेदादिकाम् । सुसंवृतः
अप्रकटदूतद्वारेणेत्यर्थः । मच.

(६) अहितेषु तु कश्चित् छत्रापि विहितमेव ।

* राम. १३४

(७) कथंचन आपद्यपीत्यर्थः । सुसंवृतः प्रच्छन्नो
भूत्वा । † नन्द.

स्वच्छिद्रगोपनं परच्छिद्रबोधनं च

'नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत्कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥

(१) एष एवार्थः पुनरुच्यते । तथा यत्नातिशयं
कुर्यात् यथा परस्य छिद्रमन्विच्छेदात्मनश्च रक्षेत् । य
एवं क्रुद्धादिः कापटिकादिचारपुरुषैः ज्ञायते स एवा-
ऽऽत्मीयोऽनुनीयत इति । कूर्मवदङ्गं गूहेत्, रक्षेद्विवरमा-
त्मनः । परोपज्ञापात् स्वच्छिद्ररक्षणं महाप्रयोजनमित्येत-
दनेन आह । मेधा.

(२) तथा यतेत यथाऽस्य छिद्रं प्रकृतिभेदादि शत्रुर्न
जानीते, शत्रोः पुनरसौ प्रकृतिभेदादि यत्नतो जानीयात् ।
तथा कूर्मं इवावयवानुप्रवेशेन प्रकृत्यादीनि राज्याङ्गानि
संग्रामादिना रक्षेत् । कथंचिच्च प्रकृतिभेदादि यदात्मनः
छिद्रमुपजातं तत्र यत्नतः समाधानं कुर्यात् । † गोरा.

* शेषं ममुगतम् ।

† भाच. नन्दगतम् ।

† राम. गोरगतं ममुगतं च ।

(१) मस्मू. ७।१०५ तु (च) ; राक. १५२
विद्याद्विधा (विद्याच्छिन्ना) ; राम. ११७.

(३) कूर्मो यथाऽङ्गानि शिरआदीन्यन्तर्निवेश्य
रक्षति तथाऽङ्गानि सप्त स्वाभ्यादीनि गुप्तस्थापनेन रक्षेत् ।
विवरं प्रहारावकाशम् । मवि.

(४) राज्याङ्गानि अमात्यादीनि दानसंमानादिना-
ऽऽत्मसात् कुर्यात् । § ममु.

(५) परस्य अरेः । कूर्मं इवेति । अयमर्थः-
यथा कूर्मः करचरणादि परेभ्यो रक्षस्तद्विवरमपि
गोपायति, एवं राजा अमात्यादीन् दानमानाभ्यां रक्षन्
परेभ्यः स्वच्छिद्रं रक्षेत् । अमात्यादयो हि विक्रियमाणाः
स्वच्छिद्रं प्रकटयेयुः परच्छिद्रं च गोपयेयुरिति । मच.

(६) अङ्गानि- कर्मारम्भोपायः पुरुषद्वयसंपत्
विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिश्चेति ।
रक्षेत् गूहेत् । नन्द.

(७) आत्मनः छिद्रं हानिवृद्धिं परः शत्रुः न
विद्यात् । * भाच.

विश्वासाविश्वासविवेकः, वकसिहृष्टकशशवद्वर्तनम्

'न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति ॥

'विश्वासयेच्चापि परं तत्त्वभूतेन हेतुना ॥

'वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।

वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥

(१) यथा अप्सु दुर्गाश्रयमपि मत्स्यबलं स्वभावतः
तद्ग्रहणार्थं वकः पर्युदासनपरतया तद्ग्रहणोपायं ध्याना-
दियोगादासादयति, एवमर्थचिन्ताभियोगातिशयेन सुदुष्प्राप
अप्यर्था आसाद्यन्त इति मत्वा न निर्वेदं गच्छेत् । यथा

§ शेषं गोरगतम् ।

* शेषं मविगतम् ।

(१) मस्मू. ७।१०५ इत्यस्यानन्तरं प्रक्षितोऽयं
श्लोकः ; राम. १२४.

(२) राम. १२५.

(३) मस्मू. ७।१०६ ; मेधा. द्वितीयचतुर्थचरणयो-
र्व्यत्यासः ; गोरा. मेधावत् ; राक. १५२ च्चावलुम्पेत
(च्चानुलिम्पेत) ; रा. ५९ च्चाव (च्चानु) ; राम.
१२५.

च शशोऽल्पकायत्वाच्छक्नोति निष्पतितुमुपरि संघादपि, तथा एकोऽप्यसहायः सर्वतः समुत्थितसामन्तप्रकोपोऽशक्तोऽवस्थातुं दुर्गोऽरिं संपातं कृत्वा तस्मात् विनिष्पतेत् गुणवति संश्रयार्थम् । यथा च वृकः पशुग्रहणाभियोगात् बालः (१ पाल) प्रमादमासाद्यावलुम्पते, एवं स्वरक्षापर इति मत्वा तद्ग्रहणाभियोगो न मोक्तव्यः, भविष्यति स कालो यत्रायं वृकवदवलुम्पिष्यते । यथा सिंहो महाकायानपि हस्त्यादीन् हन्ति पराक्रमोत्साहशक्ति-योगात्, एवं महदरिबलमिति न भेतव्यम्, अल्प-प्राणेनापि कदाचिदुत्साहवता महाप्राणो निहन्यत इति ।

मेघा.

(२) यथा बको दुर्गाश्रयमतिचञ्चलस्वभावमपि मत्स्यं मांसग्रहणादनिर्विण्णैकाग्रान्तःकरणतया चिन्तयति, एव-मतिगुप्ते च रियो तद्राष्ट्रसंबन्धादीनर्थान् चिन्तयेत् । यथा शबरगोचरतामुपगतोऽपि शशोऽतिचलकुटिलगतितया देशा-न्तरमुपसरति, एवं सकलसामन्तप्रकोपोऽतिचलरिपुमध्यवर्ती वा कथंचिदरिसंमोहमाधाय ततः प्रदेशात् गुणवद्राजान्तर-संश्रयार्थमुपसर्पेत् । यथा च वृकः कृतरक्षानपि पशून् तद्ग्रहणाभियोगेन कथंचित् अनवधाने प्राप्ते हिनस्ति, एवं दुर्गाद्यवस्थितमपि परं कथंचिदपि तत्प्रमादमासाद्या-चलुम्पेत । यथा च गिरिवरशिखराकारमपि करिणमुत्साह-शक्तियोगात् सिंहो निहन्तुमाक्रामति, एवमल्पबलोऽपि बलवत्तराभिभूतः संश्रयाद्युपायान्तराभावे सकलबलाव-ष्टम्भेन परिहन्तुमाक्रमेत् ।

† गोरा.

(३) बकवत् गुप्तप्रचारः कर्तव्यं चिन्तयेत् । यथा संत्यक्तचेष्टो दुर्गस्थानामपि मत्स्यानामन्तरं पश्यति । सिंहवच्छौर्यमात्रेण, न मायया । तदसंभवे वृकवत् परस्यान्तरं दृष्ट्वा अवलुम्पेत गृहीयात् । व्याधवेष्टितो यथा शशः शैघ्र्यादलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रु-वेष्टितोऽप्यशक्तो निःसरेत् ।

‡ मवि.

(४) राज्ञो वृत्त्यन्तरमाह-बकवच्चेति । बकवदेकान्त-वासित्वम् । तेन स यथा जलान्तर्गतमतिचपलमपि मत्स्यं

गृह्णाति तद्वद्विविक्तः परराष्ट्रग्रहणं चिन्तयेत् । सिंहवत् शूरत्वप्रकटनम् । स यथाऽस्पदेहोऽपि करिणमादत्ते तद्व-दल्पसैन्योऽपि सामदानभेदेष्पूपायेषु क्षीणेषु विजयाय पराक्रमेत् । वृकवन्नित्यपशुग्रहणाभियोगात् परग्रहणोपायत्वं परतोऽप्रमादित्वं च । शशवत् व्याधमध्यतः कुटिल-गतितयाऽरिमध्यतः पलायनं च, शिशेदित्यनुषज्यते ।

मच.

(५) एकाग्रत्वे बकेन सादृश्यम् । निर्भयत्वे सिंहेन । क्रूरत्वे वृकेण । क्षिप्रकारित्वे शशेन । नन्द.

द्यूतसमाह्वयनिवारणम्.

‘द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राञ्जिवारयेत् ।

राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥

(१) अत्र च तुल्यविषयत्वात् समाह्वयमप्येकीकृत्य दर्शयति-द्यूतमिति ।

मवि.

(२) द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रा-न्जिवर्तयेत् । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां राज्यविनाश-कारिणौ ।

ममु.

(३) द्यूतमेव सप्रतियोगि सदोषमाह-द्यूतमिति द्वाभ्याम् ।

* मच.

(४) अत्र तावद्राजः कर्तव्यमाह-द्यूतमिति । समाह्वयः कुक्कुटमेषादिप्राणिद्यूतम् ।

‡ नन्द.

‘प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

(१) प्रत्यक्षं अनिहुतम् ।

मवि.

(२) प्रकटमेतच्चौर्यं यत् द्यूतसमाह्वयौ, तस्मात्तन्नि-वारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ।

† ममु.

* शेषं ममुगतम् ।

‡ भाव. नन्दगतम् ।

† भाव. ममुगतम् ।

(१) मसू. ९।२२१; मच. राजान्त (राज्यान्त);

राप्र. १५२ मचवत्.

(२) मसू. ९।२२२; मवि. प्रकाश (प्रत्यक्ष);

राप्र. १५२.

† ममु., रा., राप्र. गोरगतम् ।

‡ भाव. मविगतम् ।

(३) राज्ञाऽत्र प्रयत्नवता भाव्यमिति विवक्षन् दृष्टार्थवादमाह— प्रकाशमिति । प्रकाशं द्यूतसमाह्वयद्रष्टु- सर्वजनसमक्षम् । तात्पर्यं चौर्यम् । अतः तयोः तत्कर्मोः प्रतीपाते नाशे । मच.

(४) देवनसमाह्वयवित्यत्र देवं द्यूतं च पर्यायौ । राप्र. १५३

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

(१) द्यूतं अप्राणिभिः अक्षशलाकादिभिः यत्क्रियते पणनेन क्रीडनम् । प्राणिभिः मेषादिभिः युद्धकरणेन यत्नेन नियम्य क्रीडनं तत् समाह्वयः । मवि.

(२) अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतं कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिः मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वकं क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षण- कथनं परिहारार्थम् । * ममु.

(३) पणपूर्वं यत्क्रियते तदेव द्यूतं समाह्वयश्च । अपणपूर्वके तु न द्यूतसमाह्वयशब्दौ प्रवर्तते, तयोर्लोकैः क्रीडाशब्देनैव व्यवहारात् । अत एव तयोर्लोकैः विगाना- भावः । * राप्र. १५३

(४) द्यूतसमाह्वयोः करणत एव भेदः, न स्वरूपतः इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिः दान्त- शार्ङ्गदारवमार्त्तिकैः अक्षैः । प्राणिभिः कुक्कुटकुम्भमहिष- चर्यादिभिः । नन्द.

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तान्सर्वान्धातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

(१) धातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनः द्विजलिङ्गोप- चीतादिधरान् । मवि.

* मच., भाच. ममुगम् ।

* शेषं मविगतम् ।

(१) मस्म. ९।२२३ ; राप्र. १५२.

(२) मस्म. ९।२२४ ; राप्र. १५२ 'कारयेत' इत्यत्र 'कारयित' इति व्याख्ययि पाठः, तस्य साधुत्वं चिन्तनीयम्.

(२) द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा सभिकः कारयेत् तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् । यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यात् । * ममु.

(३) निमित्तमनुवदन्नैमित्तिकमाह— द्यूतमिति । ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रास्तान् प्रत्याह— द्विजलिङ्गिन इति । एतेऽवश्यमनपेक्ष्यतया देशान्निःसार- णीया इति भावः । † मच.

* कितवान्कुशीलवान्कूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् । विकर्मस्थान्छौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥

(१) कितवान् द्यूतसमाह्वयकर्तृन्, कुशीलवान् नटान्, केरान् अतिवक्रचेष्टितान्, पाषण्डान् बौद्धा- दीन्, विकर्मस्थान् अधर्महेतुकर्मकर्तृन् पतितान् अन्त्यजादीन्, शौण्डिकान् मद्यविक्रेतृन् न (? निर्) वासयेत् बहिरेव वासयेत् । मवि.

(२) द्यूतादिसेविनः नर्तकगायकान् वेदविद्विषः श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः अनापदि परकर्मजीविनः शौण्डिकान् मद्यकरान् मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्राभिर्वास- येदिति । कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् । ममु.

(३) कितवान् दृष्टान्तीकृत्य प्रसङ्गेनान्यानपि संकल- यति— कितवानिति । कुशीलवान् नृत्यजीविनः । केरान् गायकान् । पाषण्डान् पाषण्डं लिङ्गं तद्भूतान् वेद- विद्विषः । विकर्मस्थान् अनापद्यपि परधर्मरतान् । शौण्डिकान्, ते हि मद्यस्त्रीप्रदानेन धर्मप्रणाशात् सर्वानर्थ- कारिणः । मानवानिति तादृशानन्यानपि । यद्वा कुशील- वादिदोषो मनुष्येष्वेव, न गन्धर्वादिषु इति द्योतितम् । मच.

* राप्र., भाच. ममुगतम् ।

† शेषं ममुगतम् ।

(१) मस्म. ९।२२५ ; मवि. कूरान् (केरान्) ; मच. कूरान् (केरान्) ; राप्र. १५२ कूरान् पाषण्ड (चौरान् पाषण्ड) ; नन्द. कूरान् (कैलान्) ; भाच. कूरान् (चौरान् ?) अत्र विवरणतः 'केरान्' इति पाठः प्रतीयते.

(४) कितवान् द्यूतवृत्तीन् । कुशीलवान् गायन-
वृत्तीन् । कैलान् केलिशीलान् । शौण्डिकान् मद्यपान् ।
पुराकल्पो राष्ट्राप्युपलक्षणार्थः । कितवसधर्मत्वात्
कुशीलवादीनामुपन्यासः प्रासङ्गिकः । नन्द.

(५) कुशीलवान् विषयशीलान् । चौरान्
(१-केरान्) वक्रचेष्टान् । * भाच.

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥

(१) एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्कराः वेषा-
न्तरधराः चौराः विकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यूतादि-
क्रियाप्रवर्तनेन बाधन्ते बाधां कुर्वन्ति । भद्रिकाः
सद्बुद्धाः । अत्र कितवप्रसङ्गादप्युक्तम् । मवि.

(२) अत्र हेतुमाह— एत इति । एते कितवादयो
गूढचौरा राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वञ्चनात्मकक्रियया सज्जनान्
पीडयन्ति । † ममु.

(३) अतः एषां निरासे यत्नाधिक्यं सूचयति—
एत इति । वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा, विकर्मक्रियया
विकर्मणा चौर्यादिना या क्रिया देहधारणादि तथा बाधन्ते ।
साधुभिः संगमय्य स्वदोषैस्तान् दूषयन्तीति भावः ।
भद्रिकाः भद्रेण साधुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः ।
मच.

(४) भद्रिकाः सुशीलाः । बाधन्ते दुःशीलाः
कुर्वन्ति । नन्द.

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

(१) पुराकल्पे पुराणकथासु । मवि.

(२) नेदानीमेव परं किंतु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे
द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टम् । अतः प्राज्ञः परिहासार्थ-
मपि तन्न सेवेत । ममु.

* शेषं मविगतं मचगतं च ।

† भाच. ममुगतम् ।

(१) मस्मू. ९।२२६ ; राप्र. १५२-१५३ भद्रिकाः

(भद्रिकाः) .

(२) मस्मू. ९।२२७ ; राप्र. १५३.

(३) द्यूतस्थानार्थाविहृत्यमैतिह्येनाऽऽह— द्यूतमिति ।
पुराकल्पे संसारानादितया बलभद्रदन्तवक्त्रयुधिष्ठिरदुर्योधना-
दिकाले । हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि । द्यूतपदं समाह्वयोप-
लक्षकम् , धनकारित्ववैरकरत्वहेतोरुभयसाधारण्यात् ।
मच.

(४) द्यूतस्य दोषमाह, स्वयमपि राज्ञा द्यूतं न
कार्यमिति चाऽऽह— द्यूतमिति । पुराकल्पे पूर्वस्मिन् काले
वैरकरं दृष्टं नल्युधिष्ठिरादिषु । नन्द.

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥

(१) विविधः कल्पः विकल्पः । सम एव
राशोच्यते । ' द्यूतधर्मं निबोधत ' (९।२२०) इति तत्
आरभ्य द्वित्राः श्लोका विधायकाः । (शेषः) सर्वोऽप्यर्थ-
वादः । मेधा.

(२) प्रकाशं कर्तव्यद्यूतस्यादनेन । यथेष्टं यस्य
यथेच्छति नृपस्तस्य तथा कार्यो दण्डभेदः । न त्वत्र शास्त्रे
दण्डो नियम्यत इत्यर्थः । मवि.

(३) यो मनुष्यः तत् द्यूतं गूढं प्रकटं वा कृत्वा
सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो दण्डो
भवति । ममु.

(४) तस्मात्तत्कारी दण्डार्ह इत्याह— प्रच्छन्नमिति ।
तत् द्यूतसमाह्वयम् । प्रच्छन्नं यथा स्यात्, प्रकाशं यथा
स्यात् इति । नृपतेरिच्छया दण्डो वधो वेत्यन्वयः ।
यद्वा ' पणे सहस्रं नृपतेः ' इत्युक्तम् । मच.

(५) यथेष्टं अपराधमपेक्ष्य राज्ञो यथा इच्छा
भवति शारीरे दण्डे द्रव्यग्रहणरूपे वा दण्डे तथा स्यात्,
स धर्म इत्यर्थः । * राप्र. १५३

(६) तत् द्यूतं यः निषेवेत तस्य दण्डविकल्पः
शतदण्डः स्यात् यथेष्टं नृपतेः तथा वा दण्डः ।
भाच.

* नन्द. राप्रगतम् ।

(१) मस्मू. ९।२२८ ; राप्र. १५३.

याज्ञवल्क्यः

ग्रहाणां पूजनम्

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ।
भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥

(१) नरेन्द्राणां अभिषिक्तक्षत्रियाणां ग्रहाः पूज्य-
तमाः । अनेनान्येषामपि पूज्या इति गम्यते । उभयत्र
कारणमाह- प्राणिनामभ्युदयविनिपाता ग्रहाधीनाः यस्मा-
त्तस्मादधिकारिभिः पूज्याः । किंच, जगतः स्थावर-
जङ्गमात्मकस्य भावाभावौ उत्पत्तिनिरोधौ ग्रहाधीनौ ।
तत्र यद्येते पूजितास्तदा स्वकाल एवोत्पत्तिनिरोधौ
भवतः । अन्यथा उत्पत्तिसमये नोत्पादः अकाले
निरोधश्च । जगदीश्वरत्वाच्च नरेन्द्राणां तद्योगक्षेमकारिणां
पूज्यतमा ग्रहा इति तेषां विशेषेण शान्तिकादिष्वधिकारः ।
तथा च गौतमेन ' राजा सर्वेस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम् '
(गौध. ११।१) इति राजानमधिकृत्य ' वर्णानाश्रमांश्च
न्यायतोऽभिरक्षेत् , चलतश्चैतान्स्वधर्मे स्थापयेत् '
(गौध. ११।९-१०) इत्यादीन् कांश्चिद्धर्मानुक्त्वा
' यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रब्रूयुस्तान्याद्रियेत ।
तदधीनमपि हेके योगक्षेमं प्रतिजानते ' (गौध.
११।१७-१८) इति शान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठानहेतु-
मभिधाय ' शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्ता-
न्याभ्युदयिकानि विद्वेषणसंवननस्तम्भनाभिचारद्विषद्-
व्यूद्धियुक्तानि च शालाग्रौ कुर्यात् ' (गौध. ११।१९)
इति शान्तिकादीनि दर्शितानि । मिता.

(२) अनेकजन्मार्जितपुण्योपचयवतामपि नरेन्द्राणां
यतो ग्रहाधीना उच्छ्रायाः संपदतिशयाः पतनानि च
विपदतिशयरूपाणि, तथा जगतो भावाभावौ उदयप्रलयौ
ग्रहाधीनावेव, तस्मादन्येभ्यः पूज्यतरेभ्योऽतिशयेन ग्रहा
उक्तप्रकारेण पूज्याः । यद्यपि धर्माधर्मौ सुखदुःखानुभव-
हेतु तथापि कालविशेषमनपेक्ष्य न तद्वेत् भवतः । न

(१) यास्मृ. १।३०८ ; विश्व. १।३०३ मुच्छ्रायाः
(मुच्छ्रायाः) : १।३४५ पूर्ववत्, पू. ; मिता. ; अप.
१।३०६ ; दीक. ; वीमि.

च ग्रहाणां गतिविशेषमन्तरेण कालविशेषः शक्यो
निरूपयितुमिति भवति ग्रहाधीनत्वं नरेन्द्रोच्छ्रायादेः ।
अतो विषदं ग्रहस्थानं दृष्ट्वा तत्सूचितागामिदुःख-
संघातविघाताय ग्रहयज्ञः कार्यः । स हि शान्तिकामस्य
विहितः इति तात्पर्यार्थः । * अप.

(३) ग्रहपूजने शान्त्याद्यर्थे सर्वेषामधिकाराविशेषे-
ऽपि राजा राज्याभ्युदयार्थे विशेषतस्ते पूज्या इत्याह-
ग्रहाधीना इति । नरेन्द्राणां अभिषिक्तक्षत्रियाणां उच्छ्रायाः
ऐश्वर्यादयः पतनानि तद्ग्रंशादयश्च ग्रहाधीनाः । जगतः
तत्परिपालनीयस्य लोकसमूहस्य भावाभावौ जन्ममरणे
ग्रहाधीनौ । तस्माद्राज्ञा स्वीयसाधारणयोगक्षेमार्थं परि-
पालनीयलोकहितार्थं च ग्रहाः पूज्यतमाः । यथाऽन्येषां
पूज्याः ततोऽप्यतिशयेन पूज्या इत्यर्थः । वीमि.

यज्ञाः कर्तव्याः

† यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥

दानादिविषयकः राजशासनलेख्यविधिः

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा

लेख्यं तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥

(१) एवं तावद्विरण्यादिषु प्रदानान्ततैव † भूमि-
निबन्धदानयोस्त्वयं विशेषः- दत्तेति । कस्मात् ? -
आगामीति । निबन्धः अक्षयनिधिः । स्पष्टमन्यत् । विश्व.

(२) पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह- दत्तेति ।
यथोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा
निबन्धं वा एकस्य भाण्डभरस्येयन्तो रूपकाः, एकस्य

* दीक. अपगतम् ।

† व्याख्यानानि ' ऋत्विजः ' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यानि ।

(१) यास्मृ. १।३१४. शेषः स्थलादिनिर्देशः
' ऋत्विजः ' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(२) यास्मृ. १।३१८ ; विश्व. १।३१४. सद्र-
(क्षुद्र) ; मिता. ; अप. १।३१६-३१७ ; रात्र. ७६
भूमिं निबन्धं वा (निबन्धं भूमिं च) तु (च) नृपति
(नृपतेः) ; दीक. ; रात्र. १२९ ; नीम. ३७ तु (च).

पर्णभरकस्येयन्ति पर्णानीति वा निबन्धं कृत्वा लेख्यं कारयेत् । किमर्थम् ? आगामिनः एष्यन्तः ये भद्राः साधवः नृपतयः भूपाः तेषां ' अनेन दत्तम्, अनेन प्रतिगृहीतम् ' इति परिज्ञानाय । पार्थिवः भूपतिः । अनेन भूपतेरेव भूमिदाने निबन्धदाने वाऽधिकारः, न भोगपतेरिति दर्शितम् ।

* मिता.

(३) भूमिं क्षेत्रारामग्रामादिकां विप्राय दत्त्वा निबन्धनं वा कृत्वा भद्राणां शास्त्रार्थकारिणां आगामिनां नृपतीनां परिज्ञानाय परिनिश्चयाय पार्थिवः पृथिवीपतिः लिखितं लेख्यं वक्ष्यमाणप्रकारं कारयेत् । ' अस्मिन् ग्रामे प्रतिक्षेत्रं क्षेत्रस्वामिनैतद्धनमस्मै प्रत्यब्दं प्रतिमासं वा देयम् ' इत्येवमादिनियमो निबन्धः । अप.

(४) तत्र भूमिदाने तत्प्रसङ्गान्निबन्धप्रकरणे च विशेषमाह— दत्त्वेति । भूमिं ब्राह्मणादिभ्यो दत्त्वा, निबन्धं अस्यां भूमावियान् करो ग्राह्य इत्यादिव्यवस्थां च कृत्वा, आगामिनां भविष्यतां भद्राणां समीचीनानां नृपतीनां परिज्ञानाय लेख्यं दानादिप्रतिपादकलिपिरूपं कारयेत् ।

वीमि.

(५) निबन्धः वृत्तिः । भद्रः धार्मिकः ।

नीम. ३७

'पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्याऽऽत्मनो वंदयानात्मानं च महीपतिः॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥

(१) किं पुनर्वक्ष्यमाणलेख्यलक्षणवत् कार्यम् ? नेत्युच्यते । किं तर्हि ? — पट इति । पटवचनं भूर्जन-

* रार., दीक. मितागतम् ।

(१) यास्मृ. १।३१९; विश्व. १।३१५ मुद्रो (मुद्रा); मिता.; अप. १।३१७-३१८; रार. ७ वा ताम्रपट्टे वा (ताम्रपदे वाऽपि); दीक.; वीमि.; राप्र. १२९; नीम. ३८.

(२) यास्मृ. १।३२०; विश्व. १।३१६ दानच्छेदो (दानाच्छेदो); मिता.; अप. १।३१८-३१९; दीक.; राप्र. १२९ परी (परि); वीमि.; नीम. ३८.

वृत्त्यर्थम् । परिशब्दात् प्रज्ञादूतकस्वहस्तमुद्रास्कन्धावार-समावासनामदेशादिचिह्नितम् । आदावेवाभिलेखनीयाः पूर्वपुरुषास्त्रयः । वंश्यत्ववचनाच्च स्त्रियोऽपि । अनन्तरमात्मानम् । ततः प्रतिग्रहपरीमाणम् । अस्मिन् देशे, अमुकनामा, इयान् ग्रामः इत्यादि । ततो दानाच्छेदमुपवर्ण्य एतद्दानफलम्, एतदाच्छेदनफलम्, ' षष्टि वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः । आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥ ' इत्यादि । लेखकनामाङ्कितं स्वहस्तसंयुक्तमागामिक्षुद्रनूपत्यशोचनं स्थिरं भूमेदिच्छेद्रन्यासेनाऽऽचन्द्रात् स्थितिसंस्थानं कारयेत् । सर्वथा यथाऽऽगामिनोऽप्यस्मादेव शासनाच्च विकुर्युः तथा कार्यमिति ।

विश्व.

(२) लेख्यं कारयेदित्युक्तम्, कथं कारयेदित्याह— पट इति । कार्पासिके पटे ताम्रपट्टे फलके वा आत्मनो वंश्यान् प्रपितामहपितामहपितृन् बहुवचनस्यार्थवत्त्वाय, वंशवीर्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्य, आत्मानं च शब्दात् प्रतिग्रहीतारं प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चाभिलेख्य । प्रतिग्रह्यते इति प्रतिग्रहः निबन्धः, तस्य रूपकादिपरीमाणम् । दीयते इति दानं क्षेत्रादि, तस्य छेदः छिद्यतेऽनेनेति छेदः नद्यावाटौ निवर्तनं तत्परीमाणं च, तस्योपवर्णनं अमुकनद्याः दक्षिणतः अयं ग्रामः क्षेत्रं वा, पूर्वतोऽमुकग्रामस्यैतावन्निवर्तनमित्यादिनिवर्तनपरीमाणं च लेख्यम् । एवमावाटस्य नदीनगरवत्मादिः संचारित्वेन भूमेर्न्यूनाधिकभावसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थम् । स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन ' मतं मे अमुकनाम्नः अमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ' इत्यनेन संपन्नं युक्तम्, कालेन च द्विविधेन शकनृपातीतरूपेण संवत्सररूपेण च कालेन चन्द्रसूर्योपरागादिना संपन्नम्, स्वमुद्रया गरुडवाराहादिरूपया उपरि बहिः चिह्नितं अङ्कितम्, स्थिरं दृढं शासनं शिष्यन्ते भविष्यन्तो नृपतयोऽनेन ' दानाच्छेदोऽनुपालनम् ' इति शासनं कारयेत् महीपतिः, न भोगपतिः । संधिविग्रहादिकारिणा, न येन केनचित्, ' संधिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राजा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥ ' इति स्मरणात् । दानमात्रेणैव दानफले सिद्धे

शासनकरणं भोगाभिबुद्ध्या फलतिशयार्थम् ।

* मिता.

(३) स्वनामाङ्कितमुद्रया स्वपत्रमात्रमङ्कयेत् ।

रार. ७

(४) पटस्यास्थिरत्वात्ताम्रमये पट्टे । † दीक.

(५) स्वहस्तचिह्नेन दानकाललिखनेन च संपन्न-
मत एव स्थिरं अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दनीयं महिपतिः
कारयेत् । तुशब्देनान्यत्र दाने लेख्यावश्यकत्वं व्यव-
च्छिद्यते । आत्मानं चेति चकारेण प्रतिग्रहीतृसमुच्चयः ।
‡ वीमि.

‘नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ।
विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥

(१) एवं तावत् स्वराष्ट्र एवार्जननियम उक्तः ।
इदानीं परस्वानपहरणप्रसक्तावपवादमाह— नात इति ।
रणार्जितादित्यभिप्रायः । विश्व.

(२) ‘भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि
च’ इति सामान्येन स्वस्वदानमुक्तम्, इदानीं नृपाणां
विक्रमार्जितस्य दाने फलतिशयमाह— नात इति ।
अस्मादुत्कृष्टतमो धर्मो नृपाणां न विद्यते यद्रणार्जितं
द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते, यच्च प्रजाभ्योऽभयदानम् ।
§ मिता.

(३) यद्रणासधनप्रदानं विप्रेभ्यः, प्रजाभ्यश्च
यदभयप्रदानम्, नास्मादधिकोऽन्यो नृपाणां धर्मोऽस्ति ।
एतदुपायश्च शत्रुविजयः इति, तत्सिद्धये च रणं
कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अप.

* अप., नीम. मितागतम् ।

† शेषं विश्वगतं मितागतं च ।

§ शेषं मितागतम् ।

‡ दीक. मितागतम् ।

(१) यास्म. १।३२३; विश्व. १।३१९; मिता.;
अप. १।३२१-३२२; समु. ७।२०१; दीक.; वीमि.;
राप्र. ४१०.

घ. को. १४०

(४) दानान्तराद्रणार्जितधनदानस्य प्रजाभ्योऽभय-
दानस्य चातिशयमाह— नात इति । चकारेण रणार्जित-
शरणागतादिसमुच्चयः । § वीमि.

बृहस्पतिः

दानादिविषयकः राजशासनलेख्यविधिः

‘दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टेऽथवा पट्टे ।
शासनं कारयेद्धर्म्यं स्थानवंश्यादिसंयुतम् ॥
अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवर्जितम् ।
चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयागतम् ॥
दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि दानच्छेदकफलं लिखेत् ॥
स्वमुद्रावर्षमासार्धदिनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ॥

जातिदेशकुलधर्माः पालनीयाः

‘जातिदेशकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्तिताः ।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥

* बार्हस्पत्यसूत्रम्

विविधानि राज्ञः कर्तव्यानि

‘आत्मवान् राजा ॥

आत्मवन्तं मन्त्रिणमापादयेत् ॥

दण्डनीतिरेव विद्या ॥

धर्ममपि लोकविक्रुष्टं न कुर्यात् ॥

करोति चेदाशास्यैनं बुद्धिमद्भिः ॥

समानैः सेव्यः ॥

स्त्रीबालवृद्धैः सह न वदेद्धर्मनीतिकृत्यानि ॥

ऐन्द्रजालिकं न कुर्यात् ॥

मन्त्रवादोत्सवौ च ॥

आमयविषध्वंसनानि च ॥

§ शेषं मितागतम् ।

* अशुद्धिवहुलो ग्रन्थोऽयम् । विविधानि राजकर्तव्यानि विषय-
व्यवस्थां विना कथितानि अत्रैव संगृहीतानि ।

(१) अप. १।३१८-३१९.

(२) रार. ७५.

(३) बासू. १।१-५८.

न भस्मधारणम् ॥
 नाग्निहोत्रवेदपाठादीनि च ॥
 न तीर्थयात्रा ॥
 न राजसेवा च ॥
 न स्त्रीसेवा च ॥
 न मद्यं पिबेत् ॥
 ब्राह्मणं न हन्यात् ॥
 स्तेयं न कुर्यात् ॥
 बहु न च स्त्रगनुलेपौ ॥
 न विषीदेत् ॥
 न चातिकुप्येत् ॥
 अविषये लोभमदानसंज्ञम् ॥
 केदारे बीजानि वापयेत् ॥
 दानं कर्तव्यम् ॥
 तदसहिष्णुता लोभः ॥
 स्तेयं लोभश्च ॥
 स्वद्रव्यव्ययहेतुः कामः ॥
 गुरुदेवप्राज्ञनृपादिर्हिसाबुद्धिः क्रोधः ॥
 स्वशिरस्ताडनं च ॥
 बलादिषु च समं शत्रुं युद्धेन हन्यात् ॥
 अन्याभियोषी सामदानभेदमायोपेक्षादिभिः ॥
 मलवेषं न कुर्यात् ॥
 मृगयातिसङ्गं च नाऽऽचरेत् ॥
 स्त्रीष्वतिसङ्गादयशो वर्धते ॥
 आयुश्च क्षीयते ॥
 द्यूतपरतापपरापवादपातकिसमागमे समन्त्र-
 पदानि परच्छिद्राणि विद्याव्यसनपरिहास्येन ॥
 औषधोपयोगविण्मूत्रविसर्जनकस्नानदन्तधावन-
 मैथुनोपभोगदैवतपूजाऽपि रहस्येन ॥
 वृथा धर्मध्वजिनं न विश्वसेत् ॥
 निन्देन्न च ॥
 उन्मत्तजडादीन् दृष्ट्वा न हसेच्च ॥
 तुल्यशीलत्रयोभिः क्रीडितव्यं रहस्ये ॥
 गजाश्वक्रीडे व्यक्ते न द्विमूर्तम् ॥

दूषयेन्न च स्वजातिजीवत्सु ॥
 अर्थेनानुरागेणामिजन्मनौदार्येण पूर्वैर्भविष्यै-
 रधिकत्व इच्छा कर्तव्या ॥
 पूर्वाचरितं धर्ममनुजीविसख्यममात्यज्ञातिसुहृद्-
 बान्धवान् समं पश्येत् ॥
 बहिरन्तर्दण्डदानावनुजीविषु ॥
 सामभेददानानि मन्त्रिषु ॥
 सामभेददानार्थमायपिण्डानि ज्ञातिषु ॥
 अप्रियमपि वचनं शृणुयात् ॥
 दुर्दिनग्रहवैषम्यत्रिजन्मनक्षत्रे गुरुकार्यप्राप्तौ
 न च मङ्गलानि सेवेत ॥
 एकदेशैकरूपिणीमभिजातां स्त्रियं गमयेत् ॥
 अतिभेदयेन्नातिसामं नातिदानं न च स्त्रीषु दण्डो
 न च मायोपेक्षा कर्तव्या ॥
 तासु न बहु वदेत् ॥
 ग्रामयाचकस्तुतमागधवन्दिनटनर्तक्युपाध्याया-
 सत्यवादबटुविटवणिजगोपालवेश्याकुनृपेष्वनृताड-
 म्बरं वक्तव्यः ॥
 संन्यासं नृपवेश्यामन्त्रवादोपजीविनं चिरं न
 सेवेत ॥
 आत्मप्रभुं सेवेत ॥
 आयत्यादीनति न ॥
 स्त्रीद्यूतपानसक्तान्न सेवयेत् ॥
 स्वनियमं कुर्यादप्रमादेन ॥
 अश्वनियामक इव ॥
 शिरःकम्पनास्थानेन स्वागतेन शिष्टताम्बूलदानेन
 ब्राह्मणोत्तमान् ॥
 दुर्ब्राह्मणं शिरःकम्पेन न सोपायनमपि ॥
 समानप्रभुं विश्वेश्वरं वा स्वागतेनाऽऽसनेन
 शिरःकम्पेन ताम्बूलदानेन हास्यकथया च ॥
 स्मितेन स्वागतेनास्यास्त्रैवर्णिकान् ॥
 ईक्षणस्मितेन स्वागतेन शूद्रान् ॥
 अभीष्टद्रव्यदानेन बालवृद्धादीन् ॥

अन्यपाषण्डादीन् वाङ्मात्रेणापि न ॥
 कार्यगुस्तयाऽनुगच्छेत् ॥
 अल्पं वदेच्च योगं दद्यात् ॥
 वर्णिकापरिग्रहं न कुर्याद्रहस्ये ॥
 कर्मकारान्प्रति योगीनपि कार्यमविचारयेत् ॥
 स्निग्धैः सह समानं वरयेन्मन्त्रित्वे ॥
 अन्यजं त्वनन्यजातिनम् ॥
 अन्यजानां स्वार्थानिवेदकत्वमाज्ञाकरत्वं च ॥
 तन्नातिलालयेत् ॥
 न विश्वसेच्च ॥
 सर्वं ज्ञात्वा न कुर्यात् ॥
 धर्मगुप्तिः गृह्यात्रागुप्तिः कार्यगुप्तिः वैरगुप्तिः
 यशोभङ्गे सत्यमपि नेति वदेत् ॥
 चिकित्सकज्योतिषमन्त्रवादिनः संप्रदेद्वृत्तशील-
 संपन्नान् ॥
 सत्यमपि दुःखानर्थसाधनमपि न वदेत् ॥
 पञ्चविंशतिवर्षं यावत्क्रीडाविद्यां व्यसनात्कुर्यात् ॥
 अत उत्तरमर्थार्जनम् ॥
 आत्मानमनृणी कुर्यात् ॥
 ऋणवाञ्छायते त्रिभिः कामक्रोधलोभैः ॥
 शरीरं सर्वदा रक्षेच्च ॥
 नित्यकर्म न त्यजेत् ॥
 जनघोषे सति क्षुद्रकर्म न कुर्यात् ॥
 नष्टे न स्थातव्यम् ॥
 दूरपरिहरणीयं गुस्तरमपि तद्राज्यकार्यम् ॥
 कुसुमान्तान् दण्डनायकाजवान्न सेवेत ॥
 अल्पहानिः सोढव्या ॥
 यथा मातङ्गचोरव्यालसर्पव्याघ्रकुलं विपिने
 श्मशाने वसति तस्मात्परमनागसां ज्ञातिवैरं न
 कर्तव्यम् ॥
 एकामिषश्चानवत् राज्योपप्लवे तद्राज्यक्षेत्रम् ॥
 नीतिः किल नदीतीतरुष्वत् ॥
 तन्नेहितव्यम् ॥
 भूतद्रोहिणः कुसुमान्तादयः ॥

यशोवीर्यायुःश्रीरतिकसामन्तसेवा ॥
 कामक्रोधमदमात्सर्यपैशुन्यादीन्न कारयेत् ॥
 अरिः शुभशीलो मित्रम् ॥
 सुहृत्सु शुभशीलः शत्रुः ॥
 चन्द्रादित्योरेकरुचित्वाच्छत्रुत्वम् ॥
 यदि चेन्न स्थितिस्तयोः ॥
 ज्ञातिषु यत्र वैरं तत्कुलद्वयमामूलं नश्यति ॥
 यः शास्त्रं दण्डनीतिं परित्यजत्यनर्थकः शलभा
 इव वह्निं प्रविश्यज्ञानादित्याह भगवानाचार्यः
 सुरेन्द्रगुरुः ॥
 'गुणवतो राज्यम् ॥
 विद्यागुणोऽर्थगुणः सहायगुणाश्च ॥
 स्वकुलरञ्जनं च चारित्ररक्षणम् ॥
 कृषिगोरक्षवाणिज्यानि ॥
 सर्वथा लौकायतिकमेव शास्त्रमर्थसाधनकाले ॥
 कापालिकमेव कामसाधने ॥
 आर्हतं धर्मं ॥
 लौकायतिकमसेनार्थं क्षिप्रं नश्यति तत् ॥
 कापालिकार्हतबौद्धाश्च ॥
 एतेषु तिष्ठन् शलभवह्निवत् ॥
 फलानि श्रोत्रसलिलकल्पानि ॥
 अविद्यायुक्तः पुरुषार्थं साधयितुं धर्मयुक्ते यदि-
 च्छति तदा लौकायतिकाभिधानपाषण्डी ॥
 यदा चण्डाल उदारसुरामांसादिकामेच्छुस्तदा
 कापालिकाभिधानपाषण्डी ॥
 यदा संध्योपासनाद्यग्निहोत्रादि परित्यज्या-
 हिंसाधर्मेच्छुस्तदा क्षपणकपाषण्डी ॥
 यदा वेदोक्तकर्म ज्ञानं च सर्वेश्वरं शिवं विष्णुं
 श्रियमपि परित्यज्य सर्वं शून्यमिति वदति तदा
 बौद्धाभिधानपाषण्डी ॥
 वृथा धर्मं वदत्यर्थसाधनं लौकायतिकः पिण्डा-
 दयश्चोर इति च ॥
 सर्वमर्थार्थं करोत्यग्निहोत्रसंध्याजपादीन् ॥

स्वदोषं गूहितुं कामार्तं वेदं पठति ॥
 अग्निहोत्रादीन् करोति ॥
 सुरापानार्थमहिलामेहनार्थं करोति ॥
 विष्ण्वादयः सुरापानिन इति कापालिकाः ॥
 धर्मार्थं मलपिण्डधारणाद्धर्मं वदति क्षपणकः ॥
 शिवादय इति वदति क्षपणकः ॥
 परापवादार्थं वेदशास्त्रधर्मादीन् पठति ॥
 सर्वान्निन्दति ॥
 महेश्वरविष्ण्वादीनपि ॥
 सोऽप्यशनार्थं धर्मं वदति ॥
 वदनार्थं परान् स्तौति स बौद्धः ॥
 लौकायतिको मृतो भवत्यर्थकामधर्ममोक्षविहीनो
 नारकी च ॥
 कुले च तत्कुलं तत्पुत्रपौत्रान्तरे विनश्यति ॥
 कापाली स्वग्रामगृहस्वजनैः परित्यक्तः सर्वलोके-
 निन्दितो नारकी भवति ॥
 तस्मिन् काल एव कुलं विनश्यति ॥
 क्षपणकः स्वकुलग्रामवासिभिर्निन्दितो भवति
 त्रिकुलं विनश्यति ॥
 बौद्धसंचितं कुलं पुत्रपौत्रकाले वा विनश्यति
 सुदुष्टो नारकी ॥
 एवं पाषण्डिसंपर्कं मनसाऽपि न कुर्यात् ॥
 सुव्यवस्थितमन्त्रेण परच्छिद्रज्ञानिना धार्मिकेण
 राज्यं परिपालयितुं न (?) शक्यते ॥
 ऐश्वर्यमदमत्तेन सलोभमानिना संचितं
 विनश्यति ॥
 कार्यं निश्चित्य विषयाननुभवति यः स उत्तममर्थं
 साधयति ॥
 चेष्टया कार्यज्ञान्यर्थपर इति धर्मवानिति
 लोकैर्यथा न ज्ञायते तथा कर्तव्यम् ॥
 ईश्वर इव चन्द्रादित्याविव ॥
 नीतेः फलं धर्मार्थकामावाप्तिः ॥
 धर्मेण कामार्थौ परीक्ष्यौ ॥
 धर्मं धर्मेण ॥

अर्थमर्थेन ॥
 कामं कामेन ॥
 मोक्षं मोक्षेण ॥
 गुरुशासनं कार्यमेव विरुद्धं धर्मेणापि पाण्डव-
 विवाह इव, अर्जुनस्य संन्यास इव, व्यासविधवा-
 गमनमिव, कर्णोत्पादनमिव, राममातृवधमिवे-
 त्यादि ॥
 नीतिवियुक्तः पुत्र इव शत्रुः ॥
 बालं दुष्टं साहसिकमज्ञातशास्त्रं मन्त्रे न
 प्रवेशयेत् ॥
 मूढा दुराचारास्तीक्ष्णा आत्मबुद्धयः क्षिप्रक्रुद्धा
 बाला मन्त्रयोग्या न ॥
 सर्वरत्नान्यपि दीयन्तां स्वकार्यजीवयशोरक्षणे ॥
 मन्त्रकाले न कोपयेत् ॥
 धर्मप्रधानं पुरुषार्थं न ॥
 अधर्मेण भुज्यमानं सुखमसुहृत् ॥
 स्थितिवर्धनम् ॥
 अपथ्यभोजनो मृत्युप्रीतिकर इव सत्यव्रतः
 शास्त्रेषु निष्ठितः पुरुषः सागरमपि शोषयेत् ॥
 क्रुद्धो यदि हतपौरुषास्त्रस्ता भवन्ति ॥
 एक एव बहून् दुर्जनो नाशयति ॥
 पौरुषे निष्ठितो देवः ॥
 यस्य स्वदाररतिः यस्याऽऽत्मदमने शक्तिस्तेन
 सदृशो न ॥
 सज्जनो न भयाद् व्यतिवर्तते ॥
 तस्मिन् काले हितमवक्तव्यमवाक्यज्ञैः सुहृद्भिः ॥
 उत्सिक्तहृदयं धर्मे चलितगौरवमजितात्मानं
 शासितुं नोत्सहेत् ॥
 दारुणकर्मभिः श्रान्तमज्ञाननिद्रया सुप्तं धर्म-
 वाक्यानिर्लैः शीतैर्बालिशं प्रबोधयेत् ॥
 दुर्जनमध्ये सूर्यवत् प्रकाशते सुजनः ॥
 अधर्मव्यवस्थितान् न्यायवृत्तेन वारयेत् ॥
 अधर्मं नाजयेत् ॥

अकीर्तिं नार्जयेत् ॥
 न मारयेत् ॥
 बालो निवार्यतां धर्मपाठाङ्कुशेन गज इव ॥
 गुरुवचनमलङ्घनीयं नयानुगतं चेत् ॥
 गुरुमपि नीतिवियुक्तं निरासयेत् ॥
 गुरुराहेति ॥
 जितहेतुस्य पौरुषम् ॥
 देशान्तरवासेन जितहेतुः भवति ॥
 सर्वबलकालदेशसामप्रकृतिसहायामवयसां ज्ञानं
 कार्यम् ॥
 उपवासादिसहिष्णुत्वं च ॥
 सुगन्धवासान् कोशान् कुर्यात् ॥
 बहुवादं मधुरमेव कुर्यात् ॥
 शमबुद्धीन् मणीन् सर्वान् सदाऽऽराधयेत् ॥
 नवानि मन्त्राणि विद्यात् ॥
 त्रिविधानि शाक्ता वैष्णवा शैवानि तत्
 प्रभिन्नानि ॥
 मोक्षपुर्यां द्वारं त्रयम् ॥
 शाक्ता वैष्णवाः शैवाः ॥
 पोतयानमार्गवच्छाक्तम् ॥
 महापथवद्वैष्णवम् ॥
 केवलप्रधानिकमश्वरथयानवत् ॥
 लौकायतिकक्षपणकबौद्धादि बहुशार्दूलदुष्टमृगा-
 कीर्णशून्याटवीगुहामार्गवत् ॥
 एतन्निरूप्यैकमाश्रयेत् ॥
 ज्योतिर्नाथस्थितं सदा निरूपयेत् ॥
 चातुर्वर्ण्यं रक्षेच्च ॥
 औषधानि सेवेत च ॥
 बलवर्णतेजोमदबुद्धिशौर्यदयावर्धनानि दोषधातु-
 शमानि ॥
 दानमानालंकारविद्याभिः सिद्धिं लभेत् ॥
 अष्टादश तीर्थानि निरूपयेत् ॥
 षट् प्रकृतयस्तीर्थं शत्रुमित्रोदासीनाश्च ॥

अन्तःशत्रुन्तर्मित्रोऽन्तरुदासीन इति तेऽप्यनु-
 जीविसखिसुहृदश्च ॥
 भार्यापुत्रबान्धवाश्च ॥
 अन्येऽपि देवालयनृत्तयागभूमिसंध्यावापीचतु-
 ष्पथपाषण्डालयापणबालविद्यापाठदेशखलूरीशाली-
 चन्द्रदर्शनाद्युत्सववेश्यागृहसमुद्रतीरयतिसंनिधि-
 राज्यसंधिपुराविक्रयस्थानपान्थनिवासाश्च ॥
 शृङ्गारवेषं कुर्यात् ॥
 पुरद्वारे सर्वनिरोधनं कार्यम् ॥
 सर्वान्न निषेधयेच्च ॥
 इतिहासपुराणानि मानयेत् ॥
 तत्पाकांश्च ॥
 शाक्तागमांश्च ॥
 वैखानसागमांश्च ॥
 सांख्यांश्च ॥
 शैवांश्च ॥
 सर्वानपि स्वाध्यायं कुर्यात् कारयेच्च ॥
 ब्राह्मणं न हन्याद्दोषदुष्टमपि ॥
 निर्दयस्य दया कर्तव्या ॥
 ग्रामणीन् संभावयेत् ॥
 नगरेन्द्रांश्च ॥
 दुर्बलमपि साम कुर्यात् ॥
 दानेन बहु ॥
 न स्वल्पं च ॥
 नोत्तमेषु गुणबाहुल्यक्रमेण ॥
 अक्षैर्दीव्यात् ॥
 नैव दीव्याच्च ॥
 सर्पादीन् हन्यात् ॥
 उत्तमान् नानामन्त्रसिद्धान् विद्याबहुलान्
 द्विजान् मानयेत् ॥
 अन्यराष्ट्रजान् द्विजान् क्षत्रवन्धून् कुमार-
 सामन्तादीनात्मवत् संभावयेद् भोजनाच्छादना-
 दिभिः ॥

शरणागतं सर्वपातकयुक्तमपि रक्षेत् ॥
 दुष्टनिग्रहं कुर्यात् ॥
 शिष्टपरिपालनं च ॥
 ग्रामं न बाधेत् ॥
 नगरं च ॥
 देवालयानि च ॥
 आसवानि सेवयेत् ॥
 अति न ॥
 मांसानि च ॥
 घृणा कार्या ॥
 बौद्धादयो न ॥
 अग्राह्या न ॥
 मत्तकाशिन्यः सेव्याः ॥
 ज्ञातीनां ज्ञातयो व्यसने हृष्यन्ति ॥
 ज्ञातिं ज्ञातयः प्रच्छन्नहृदयाः क्रूरा उपद्रवन्ति ॥
 सर्वभयेषु ज्ञातिभयं घोरम् ॥
 गोषु पयः ब्राह्मणे कोपश्च ॥
 स्त्रीषु चापलं दूरत्वं ज्ञातिषु सौहृदं पत्रजल-
 बिन्दुवत् ॥
 हितं गुरुजनवाक्यं शास्त्रचोदितं च ये न
 शृण्वन्ति कालचोदितास्तस्मात् तान् सुपरिहृत्या-
 न्यत्र वसेत् ॥
 लोकविरुद्धं नाऽऽचरेत् ॥
 मन्त्रविद्यागुह्यपदमेषु ग्रहान् बान्धवान् कुशला-
 दन्वत्र न कार्यं व्यसनानि च ॥
 दुर्जनं परिहृत्य वक्तव्यं विद्यायुक्तोऽपि
 गृहाहिरिव ॥
 शत्रुपक्षादागतं न विश्वसेत् ॥
 गुणतः संगृहीयात् ॥
 भावैः परीक्षयेत् ॥
 वीरणसारैः सह साम ज्ञायते बुद्धिमविज्ञाते
 सहसा परीक्षयेत् ॥
 इङ्गितैर्ज्ञातुं शक्यते ॥

(१) बासू. ५।१०-३०.

प्रसन्नो न ॥
 अशङ्कितमतिः स्वस्थः ॥
 अकोपनश्च बालादयोऽपि विवृण्वन्ति हि तम् ॥
 स्वकुलस्य विनाशं ज्ञात्वा बुद्धिमांस्तत्र शत्रुपक्ष-
 मपि न युक्तमाश्रयेत् ॥
 हृदये यथावच्छुभाशुभं पूर्वमुदेति न दुष्टाचारः
 सर्वत्र कारयेत् ॥
 चपला न बहुमान्याः ॥
 इत्याहाऽऽचार्यो बृहस्पतिः ॥
 देशकालयोग्यं कर्म नयानयौ च वेदयेत् ॥
 विपरीतं न वेदवीर्यदर्पेण ॥
 हितानि निरूपयेत् ॥

व्यासः

दानादिविषयकः राजशासनलेख्यविधिः

राज्ञा तु स्वयमादिष्टः संधिविग्रहलेखकः ।
 ताम्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥
 स्थानं वंशानुपूर्वी च देशं ग्राममुपागतान् ।
 ब्राह्मणांस्तु तथा चान्यान् याज्यानधिकृतानपि ॥
 स्थानं राजधानी । उपागतान् आगन्तुकान् ।

राप्र. १२९.

कुटुम्बिनोऽथ कायस्थान् दूतवैद्यमहत्तरान् ।
 मेदचण्डालपर्यन्तान् सर्वान् संबोधयन्निति ॥
 महत्तरः ग्रामदाता । राप्र. १२९-१३०.
 भातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे ।
 दत्तं मयाऽमुकायाद्य दानं स ब्रह्मचारिणे ॥

(१) बासू. ६।१-३.

(२) अप. १।३१९.

(३) अप. १।३१९ गतान् (गतम्) उत्तरार्धे
 (ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यानाधिकृतांलिखेत् ॥) ; राप्र.
 १२९.

(४) अप. १।३१९ स्थान् दूत (स्थदूत) ;
 राप्र. १२९.

(५) अप. १।३१९ ; राप्र. १२९.

अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभोगविवर्जितम् ।
चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयागतम् ॥
दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदे फलं लिखेत् ॥
स्वमुद्रावर्षमासार्धदिनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ॥

अर्धे पक्षः । दिनाध्यक्षः वारः । राप्र. १३०

ज्ञातं मयेति लिखितं दात्रध्यक्षाक्षरैर्युतम् ।
अब्दमासतदर्धाहाराजमुद्राङ्कितं तथा ।
अनेन विधिना लेख्यं राजशासनकं लिखेत् ॥

बृहत्पराशरः

स्त्रीणां विवाहः

उद्गाहमुदितं स्त्रीणां यौनसंबन्धकारणात् ॥

हरिवंशः

अधार्मिकस्य वेनराजस्य निग्रहः धार्मिकवैन्यराजस्य

जननं च कश्चिद्वृत्तम्

वैशम्पायन उवाच—

आसीद्धर्मस्य गोप्ता वै पूर्वमत्रिसमः प्रभुः ।
अत्रिवंशसमुत्पन्नस्त्वङ्गो नाम प्रजापतिः ॥
तस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नालर्थं धर्मकोविदः ।
जातो मृतमुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः ॥
स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजात्मजः ।
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामालोभेष्ववर्तत ॥

कालात्मजायाः आत्मजः ।

नीटी.

(१) अप. १।३१९ यागतम् (यानुगम्) भोग
(भाव्य) श्लोकार्थो व्यलासेन पठितौ ; राप्र. १२९.

(२) अप. १।३१९ षष्टिवर्षं (षष्टि वर्षं) च्छेदे फलं
(च्छेदफलं) ; राप्र. १२९.

(३) राप्र. १२९.

(४) अप. १।३१९.

(५) बृपत्तं. १२।१४.

(६) हरि. १।५।१-५५.

मर्यादां स्थापयामास धर्मापेतां स पार्थिवः ।
वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ॥
निःस्वाध्यायवषट्कारास्तस्मिन् राजनि शासति ।
प्रवृत्तं न पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ॥
प्रवृत्तं देवतोद्देशेन त्यक्तं हुतं अग्नौ प्रक्षिप्तमपि
सोमं न पपुः, यतो निःस्वाध्यायवषट्काराः । नीटी.
न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ।
आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥
तत्र हेतुमाह— नेति । धर्मद्वेष्टरि राशि दत्तमपि
हविर्देवा न भजन्त इति भावः । नीटी.
अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति कुरुद्वह ।
मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥
मयि देवतारूपे भग्नमित्तम्, न त्वन्यदेवतार्थम् ।
मयि अग्निरूपे । नीटी.

तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
ऊर्चुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तदा ॥
वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः संवत्सरगणान् बहून् ।
अधर्मं कुरु मा वेन नैष धर्मः सनातनः ॥
निधनेऽत्र प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् ।
प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः कृतः ॥
निधने वंशे । ' निधनं कुलनाशयोः ' इति विश्वः ।
नीटी.

तांस्तदा ब्रुवतः सर्वान् महर्षीन्ब्रवीत्तदा ।
वेनः प्रहस्य दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवित् ॥
वेन उवाच—

सृष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ।
श्रुतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ॥
प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः ।
संमूढा न विदुर्नूनं भवन्तो मामचेतसः ॥
इच्छन् दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं तथा जलैः ।
स्वं भुवं चैव रुन्धेयं नात्र कार्या विचारणा ॥
यदा न शक्यते मोहादवलेपाच्च पार्थिवः ।
अनुनेतुं तदा वेनस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥
पाठान्तरे अपनेतुं अधर्मादिपक्वम् । नीटी.

निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम् ।
 ततोऽस्य सव्यमूरुं ते ममन्थुर्जातमन्यवः ॥
 निगृह्य जीवन्तमपि पातयित्वा । नीटी.
 तस्मिन्स्तु मथ्यमाने वै राज्ञ ऊरौ प्रजङ्गिवान् ।
 ह्रस्वोऽस्तिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चातिबभूव ह ॥
 स भीतः प्राञ्जलिर्भूत्वा स्थितवाञ्जनमेजय ।
 तमत्रिर्विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥
 निषादवंशकर्ताऽसौ बभूव वदतां वर ।
 धीवरानसृजन्नाथ वेनकल्मषसंभवान् ॥
 धीवरान् नाविकान् । नीटी.
 ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुषारास्तुम्बरास्तथा ।
 अधर्मरुचयो ये च विद्धि तान् वेनसंभवान् ॥
 तुषारास्तुम्बराश्च प्रान्तदेशीयाः भ्लेच्छविशेषाः ।
 विन्ध्यनिलयाः 'गोण्ड' इति 'कोल' इति च प्रसिद्धाः ।
 मध्यदेशीयाः । नीटी.
 ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् ।
 अरणीमिव संरन्धा ममन्थुस्ते महर्षयः ॥
 पृथुस्तस्मात्समुत्तस्यौ कराज्ज्वलनसंनिभः ।
 दीप्यमानः स्वपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
 स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महायशः ।
 आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महारवम् ।
 शरांश्च दिव्यान् रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥
 गृह्य गृहीत्वा । रक्षार्थं प्रजानां स्थित इति शेषः ।
 नीटी.
 तस्मिन्नातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ।
 समापेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं गतः ॥
 समुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना ।
 त्रातः स पुरुषव्याघ्र पुत्रान्नो नरकात्तदा ॥
 तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः ।
 तोयानि चाभिषेकार्थं सर्व एवोपतस्थिरे ॥
 पितामहश्च भगवान् देवैराङ्गिरसैः सह ।
 स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥
 समागम्य तदा वैन्यमभ्यपिञ्चनराधिपम् ।
 महता राजराज्येन प्रजापालं महाद्युतिम् ॥

सोऽभिषिक्तो महातेजाः विधिवद्धर्मकोविदैः ।
 आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥
 पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।
 अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥
 अपरञ्जिताः पीडिताः । अनुरागादिति । अनुरज्यन्ते
 अस्मिन् प्रजा इति राजपदनिर्वचनं दर्शितम् । नीटी.
 आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।
 पर्वताश्च ददुर्मागं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥
 तस्तम्भिरे स्थलवत् कठिना बभूवुः । अभि उपरि
 यास्यतः गन्तुमिच्छतः ध्वजभङ्गो वृक्षाणां शाखादिभिः
 गोपुरादिभिर्वा । नीटी-
 अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यत्यन्नानि चिन्तया ।
 सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥
 पुटके पुटके पत्रे पत्रे । नीटी-
 एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।
 सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥
 सूत्यां सोमाभिषवकाले । अभिषवः, सोमवल्याः
 कण्डनं रसनिष्कासनार्थम् । नीटी.
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।
 पृथोः स्तवार्थे तौ तत्र समाहूतौ सुरर्षिभिः ॥
 अन्यत्र तु वैन्यस्यैव यज्ञेऽग्निकुण्डात् सूतमागधौ जातौ
 इत्युक्तम् । तत् कल्पभेदात् समाधेयम् । नीटी.
 तावूचुर्ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ।
 कर्मैस्तदनु रूपं वां पात्रं चायं नराधिपः ॥
 तावूचतुस्तदा सर्वास्तानृषीन् सूतमागधौ ।
 आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥
 न चास्य विद्वो वै कर्म न तथा लक्षणं यशः ।
 स्त्रोत्रं येनास्य कुर्याव राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥
 विद्वः जानीवः इत्युत्तमस्य द्विवचनम् । नीटी.
 ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ च भविष्यैः स्तूयतामिति ।
 यानि कर्माणि कृतवान् पृथुः पश्चान्महाबलः ॥
 पश्चात् पूर्वस्मिन् कल्पे यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन्
 कल्पे भविष्यैः कर्मभिः स्तूयतामिति योजना । प्रतिकल्पं

समानानामरूपायाः एव सृष्टेः 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता
यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रवणात् । नीटी.

सत्यवाग् दानशीलोऽयं सत्यसंधो नरेश्वरः ।
श्रीमार्जुनैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः ॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान् प्रियभाषणः ।
मान्यो मानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥
शमः शान्तश्च निरतो व्यवहारस्थितो नृपः ।
ततः प्रभृति लोकेषु स्तवेषु जनमेजय ।
आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सूतमागधवन्दिमिः ॥
तयोः स्तवैस्तैः सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः ।
अनूपदेशं सूताय मगधान् मागधाय च ॥
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षवः ।
वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति जनेश्वरः ॥
ततो वैन्यं महाराज प्रजाः समभिदुर्दुरुः ।
त्वं नो वृत्तिं विधस्त्विति महर्षिवचनात्तदा ॥
सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ।
धनुर्गृह्य पृषत्कांश्च पृथिवीमादयद्बली ॥
ततो वैन्यभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ।
तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥
सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैन्यभयात्तदा ।
प्रददर्शाग्रतो वैन्यं प्रगृहीतशरासनम् ॥
ज्वलद्भिर्निशिवैर्बाणैर्दीप्ततेजसमच्युतम् ।
महायोगं महात्मानं दुर्धर्ममरैरपि ॥
अलभन्ती तु सा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत ।
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥
उवाच वैन्यं नाधर्म्यं स्त्रीवधं कर्तुमर्हसि ।
कथं धारयिता चासि प्रजा राजन् विना मया ॥
मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदं धार्यते जगत् ।
मद्विनाशे विनश्येयुः प्रजाः पार्थिव विद्धि तत् ॥
न त्वमर्हसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ।
प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप ॥

घ. को. १४१

हत्वाऽपि मां न शक्तेस्त्वं प्रजा धारयितुं नृप ।
अनुभूता भविष्यामि यच्छ कोपं महाद्युते ॥
अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
सत्त्वेषु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥

उत्तङ्क उवाच-

'भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोषि पार्थिव ॥
रक्षणम्, अस्माकमिति शेषः । नीटी.
त्वया हि पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना ।
भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥
पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद् बुद्धिरीदृशी ॥
ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते ।
प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥
रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥

देवीभागवतम्

राज्ञो नित्यकृत्यानि

राजोवाच-

'पुत्र धर्मे मतिः कार्या माननीया मुखोद्भवाः ॥
म्यायागतं धनं प्राह्यं रक्षणीयाः सदा प्रजाः ।
नासत्यं कापि वक्तव्यं नामार्गे गमनं कचित् ॥
शिष्टप्रोक्तं प्रकर्तव्यं पूजनीयास्तपस्विनः ।
हन्तव्या दस्यवः क्रूरा इन्द्रियाणां तथा जयः ॥
कर्तव्यः कार्यसिद्धयर्थं राज्ञा पुत्र सदैव हि ।
मन्त्रस्तु सर्वथा गोप्यः कर्तव्यः सचिवैः सह ॥
नोपेक्ष्योऽल्पोऽपि कृतिना रिपुः सर्वात्मना सुत ।
न विश्वसेत्परासक्तं सचिवं च तथा नतम् ॥
चाराः सर्वत्र योक्तव्याः शत्रुमित्रेषु सर्वथा ।
धर्मे मतिः सदा कार्या दानं दद्याच्च नित्यशः ॥
शुष्कवादो न कर्तव्यो दुष्टसङ्गं च वर्जयेत् ।
यष्टव्या विविधा यज्ञाः पूजनीया महर्षयः ॥

(१) हरि. १।११।२८-३१.

(२) देवीभाग. ७।११।३३-५३.

न विश्वसेत्त्रयं कापि स्त्रैर्न द्यूतरतं नरम् ।
 अत्यादरो न कर्तव्यो मृगयायां कदाचन ॥
 द्यूते मद्ये तथा गेये नूनं वारवधूषु च ।
 स्वयं तद्विमुखो भूयात्प्रजास्तेभ्यश्च रक्षयेत् ॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यमुत्थानं सर्वथा सदा ।
 स्नानादिकं सर्वविधिं विधाय विधिवद्यथा ॥
 पराशक्तेः परां पूजां भक्त्या कुर्यात्सुदीक्षितः ।
 पुत्रैतज्जन्माफल्यं पराशक्तेः पदार्चनम् ॥
 सकृत्कृत्वा महापूजां देवीपादजलं पिबन् ।
 न जातु जननीगर्भे गच्छेदिति विनिश्चयः ॥
 सर्वं दृश्यं महादेवी द्रष्टा साक्षी च सैव हि ।
 इति तद्भावभरितस्तिष्ठेन्निरभयचेतसा ॥
 कृत्वा नित्यविधिं सम्यग्गन्तव्यं सदसि द्विजान् ।
 समाहूय च प्रष्टव्यो धर्मशास्त्रविनिर्ययः ॥
 संपूज्य ब्राह्मणान् पूज्यान् वेदवेदान्तपारगान् ।
 गोभूहिरण्यादिकं च देयं पात्रेषु सर्वदा ॥
 अविद्वान् ब्राह्मणः कोऽपि नैव पूज्यः कदाचन ।
 आहारादधिकं नैव देयं मूर्खाय कर्हिचित् ॥
 न वा लोभान्त्वया पुत्र कर्तव्यं धर्मलङ्घनम् ।
 अतः परं न कर्तव्यं कचिद्विप्रावमाननम् ॥
 ब्राह्मणा भूमिदेवाश्च माननीयाः प्रयत्नतः ।
 कारणं क्षत्रियाणां च द्विजा एव न संशयः ॥
 अन्द्रयोऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शान्यति ॥
 तस्माद्राज्ञा विशेषेण माननीया मुखोद्भवाः ।
 दानेन विनयेनैव सर्वथा भूतिमिच्छता ॥
 दण्डनीतिः सदा कार्या धर्मशास्त्रानुसारतः ।
 कोशस्य संग्रहः कार्यो नूनं न्यायागतस्य ह ॥

कालिकापुराणम्

राज्ञो नित्यकृत्यानि

कार्याकार्यविभागं च धर्मार्थे काम एव च ।
 सततं प्रतिबुध्येत कुर्यादवसरेऽपि तत् ॥

(१) कालिका. ८७।३२-३३.

रक्षणीयं सदा सत्यं सत्यमेकं परायणम् ।
 क्षमां तेजस्वितां चैव प्रस्तावान्नृप आचरेत् ॥
 दण्ड्यास्तु दण्डयेद्दण्डैरदण्ड्यान् दण्डयेन्न हि ।
 अदण्डयन्नृपो दण्ड्यान्नदण्ड्यांश्चापि दण्डयन् ॥
 नृपतिर्वाच्यतां प्राप्य चौरकिल्बिषमाप्नुयात् ॥
 न ब्राह्मणान्सदा राजा केनाप्यवमनीकृतान् ।
 अवमन्य नृपो विप्रान् प्रेत्येह दुःखभागभवेत् ॥
 न विरोधस्तु तैः कार्यः स्वानि तेषां न चाऽऽदेत् ।
 कृत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ॥
 नैषां निन्दां प्रकुर्वीत नाभ्यसूयां तथा चरेत् ।
 एवं नृपो महाबुद्धिस्तत्तन्मेण्डलसंयुतः ॥
 अप्रमादी चारचक्षुर्गुणवान् सुप्रियंवदः ।
 प्रेत्येह महतीं सिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान् ॥
 यैर्गुणैर्योजितश्चाऽऽत्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ।
 नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ॥
 स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चितम् ।
 निर्विकाराय सततं वृद्धांश्च परियोजयेत् ॥
 भोजने शयने याने पुरुषाणां च वीक्षणे ।
 नियोजयेत्सदा दारान् भूपः कामविचेष्टने ॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः सततं पार्थिवेन तु ।
 ताः स्वतन्त्राः स्त्रियो नित्यं हानये संभवन्ति हि ॥
 तस्मात्कुमारं महिषीमुपधामिर्मनोहरैः ।
 शोधयित्वा नियुञ्जीत यौवराज्यावरोधयोः ॥
 अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ।
 भूपुत्रस्य भार्याया बहिःसारे तथैव च ॥
 अयं विशेषः संक्षेपान्नृपधर्मो मयोदितः ।
 पुत्राणां गुणविन्यासे भार्याणामपि भूपते ॥
 उशना राजनीतीनां तन्त्राणि तु बृहस्पतिः ।
 चकारान्यान् विशेषास्तु तयोस्तन्त्रेषु बोधयेत् ॥

(१) कालिका. ८७।४९.

(२) कालिका. ८७।१०७-१०८.

(३) कालिका. ८७।११९-१३१.

एवं राजा महाभागो राजनीतौ विशेषताम् ।
कुर्वन्न सीदति सदा भूयसीं श्रियमश्नुते ॥
और्व उवाच—

‘सदाचारेषु राजेन्द्र विशेषाञ्छृणु संप्रति ।
यानवश्यं नृपः कुर्यात्तान् मत्तः सकलाञ्छृणु ॥
साधवः क्षीणदोषाश्च सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तत्सदाचारः स उच्यते ॥
आगमेषु पुराणेषु संहितासु यथोदितान् ।
समुद्दिष्टसदाचारान् गृहीयात्तान् गृहस्थवत् ॥
ऋषीन् यजेद्वेदपाठैर्देवान् होमैः प्रपूजयेत् ।
श्राद्धैः पितृस्तर्पयेत्तु भूतानि बलिमिस्तथा ॥
मैत्रं प्रधावनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
सर्वं गृहस्थवत्कुर्यान्निषेकाद्यं विधिं तथा ॥
षट्कर्मसु नियुज्जीत राजा विप्रान् समन्ततः ।
तथैव क्षत्रियादींश्च स्वे स्वे कर्मणि योजयेत् ॥
यः स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं सभाचरेत् ।
तं शतेन नृपो दण्डं पुनस्तस्मिन्प्रियोजयेत् ॥
‘कृपणस्य धनं राजा न गृहीयात्कदाचन ।
न द्विजानां तथा दद्याद्वनानि विपुलान्यपि ॥
नाऽऽरोहेत्कामुकोन्मत्तगजं राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुकं तं तु परत्रेह विधीदति ॥
अमायुष्यं न कुर्यात्तु कर्म भूपः कदाचन ।
सततं चाऽऽयुषो वृद्धयै यतेत सकलैर्धनैः ॥
न क्रूस्वारे नाष्टम्यां न षष्ठ्यां नृपसत्तमः ।
अञ्जनाभ्यञ्जने कुर्यात्ताम्बूलस्यापि भोजनम् ॥
अतिसूक्ष्मं तथा पूर्णं ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
नाऽऽलोकयेत्स्वयं राजा रक्तं सूर्यं तथैव च ॥
उत्पातं जायते यत्तु दिव्यं भौमं च नाभसम् ।
नेक्षेत यत्नान्नुपतिर्दृष्ट्वा नाद्यात्त्र्यहं पुनः ॥
सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत्सह दूर्वया ।
अवस्त्राच्छादितं गात्रं न विप्रेभ्यः प्रदर्शयेत् ॥

(१) कालिका. ८८।१-७.

(२) कालिका. ९१।५३-६५.

न तोयेषु मुखं पश्येन्नाद्यान्मांसानि पर्वसु ।
नाऽऽरोहयेत्स्वरं चोष्ट्रं न वामामपि गुर्विणीम् ॥
एवं नरयुतो राजा चतुरङ्गं विवर्धयन् ।
आत्मानं सततं रक्षन् सदा वीर्यं विवर्धयेत् ॥
बीजक्षयकरं नित्यं भक्ष्यं भोज्यं च पानकम् ।
वर्जयेत्क्षारशकाद्यान् बहुम्लं बहुतिक्तकम् ॥
कांस्यराजतपात्रस्थं तोयं नद्याश्च वर्धनम् ।
मूत्रवृद्धिकरं वीर्यक्षयकारि विवर्जयेत् ॥
ताम्रायः स्वर्णशीसानां पात्रस्थं फलचर्मणोः ।
शुक्रवृद्धिकरं तोयं तदुपासीत यन्ततः ॥
सर्वमूलेषु कृत्येषु सदाचारेषु तिष्ठितः ।
भुक्त्वेह विविधान्भोगानैन्द्रं स्थानं ब्रजेत्परम् ॥

कामन्दकीयनीतिसारः

धर्मनिष्ठस्य महात्मनो राज्ञः विविधं वृत्तम्

‘धर्माद्वैजवनो राजा चिराय बुभुजे महीम् ।

अधर्माच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलम् ॥

(१) तदेव दर्शयति— धर्मादित्यादिना । इन्द्रसेनो
नाम राजा सगरवंशेऽभूत् । स किल देवीमृतुमती-
मेवापरिशुद्धामेवाभिगम्याऽऽचारभ्रंशगतो भ्रष्टाचारत्वात्
ब्रह्मराक्षसं ददर्श । तेन चोक्तम्— ‘अधुना भक्षणीयोऽसि
मे राजन्, नो चेदधर्मेण प्रजां योजयसि, येन भयं मत्तो
न भवेत्’ इति । स च तां भयादधर्मे प्रवर्तयन् नचिरा-
देवाधर्मेणाभिभूतो विननाश । तत्पुत्रपौत्रादयोऽपि तथैव
राक्षसचोदिता पूर्वा स्थितिमनुवर्तमानाश्चिरं जीवितं न
लेभिरे । क्रमेण च वैजवनः प्रजामधर्मप्रवृत्तां दृष्ट्वा
श्रुत्वा च मन्त्रिभ्यो यथावस्थितां तां धर्म एव प्रावर्त-
यत् । ततोऽसौ राक्षसचोदितोऽप्यनुपजातभयोऽत्यन्तं
धर्मपरो बभूव । तदुपबृंहितश्च तमवधूय चिरं पृथिवीं
बुभुजे । अधर्मान्नहुष इति । ब्रह्महत्याभयात् सरः प्रविश्य
विसतन्तौ स्थिते शक्रे देवलकोऽराजक इति देवद्विजैरनु-
मतो मर्त्यराजो नहुषः शाक्रं पदमासाद्य दर्पात् पत्नीत्वेन
शचीमर्थितवान् । तथा च बृहस्पत्युपदिष्टया विहस्येद-

(१) कानी. १।१६; नीम. ३२ वैजवनो (वै यवनो)

चिराय (विधाय) महीम् (भुवम्) .

मुक्तम्—‘यदि भवान् मय्यर्थी तदा यान्मपूर्वमाख्या-
ऽऽगच्छतु’ । इति संदिष्टः स विमुक्त्य ब्राह्मणयानेनाऽऽ-
गच्छन् ‘सर्पं सर्पं’ इत्यभिदधत् पथि महर्षिणाऽगस्त्येन
शप्तः ‘सर्पो भव’ इत्यजगरीभूतो रसातलमविशत् ।

जम.

(२) एतदेव दृष्टान्तभूताभ्यामितिहासकथाभ्यां
दर्शयन्नाह—धर्मादिति । धर्मात् शास्त्रोक्तात् हेतुभूतात्
वैजवनः चिराय चिरकालं महीं पृथिवीं बुभुजे ।
इत्यत्र कथा—सगरान्वये इन्द्रसेनो राजा रजस्वलाया
स्वदेव्या सह संगत इति राक्षसेनात्तुमारब्धः । उक्तश्चैवं
तेन—‘त्वं यदि सर्वाः प्रजा अधर्मे नियोजयसि तदा न
भक्षयामि’ । इत्युक्तः स प्राणभयात् तथैवानुष्ठितवान् ।
इत्यधर्मादचिरेणैव क्षयं गतः । तदनन्तरं तद्वंशजा अपि
राक्षसवचनादचिरेणैवाधर्मात् विनाशं प्राप्ताः । ततश्च
तत्संततौ एव वैजवनो बभूव । तेन राक्षसवचनमनादृत्य
भयं त्यक्त्वा सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजिताः । स्वयमपि च
स धर्मपरो बभूव । अतः शास्त्रविहितानुष्ठानाद्वैजवनो
राजा चिराय महीं बुभुजे । इत्यनेन न्यायप्रवृत्तेः फलं
दर्शितं भवति । अधर्माच्चैव नहुषाख्य ऐन्द्रपदस्थोऽपि
शचीमभिलषन् यानवाहिना अगस्त्येन शप्तः सर्पीभूतः
सशरीर एव रसातलं नरकं प्रतिपेदे ।

उनि.

‘तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय भूपतिः ।

धर्मेण वर्धते राज्यं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥

(१) मन्वादिप्रणीतं पालनं धर्मः । अथयिति
त्रिवर्गायां, स ह्यर्थ्यत इति कृत्वा । धर्मेण वर्धते राष्ट्रम् ।
अन्यथा तदार्जितमपि नहुषस्येव न भवेत् । तस्येति
प्रवृद्धस्य राष्ट्रस्य फलं श्रियः द्विविधाः— ऐहलौकिक्यः
पारलौकिक्यश्च । तत्र पूर्वां विशिष्टविषयोपभोगाः,
इतराश्चश्चमेधादिप्रापिताः । तदुभयमपि स्वादु, विशुद्ध-
त्वात् ।

जम.

(२) एवं चान्यायप्रवृत्तेः फलं प्रदर्श्य अनुष्ठेयपक्षं
प्रदर्शयितुमाह— तस्मादिति । तस्मात् धर्मं न्यायं
पुरस्कृत्य प्रधानं कृत्वा यतेत यत्नं कुर्यात् । अर्थाय

(१) कानी. १।१७ ; जम. राज्यं (राष्ट्रं) ; नीम.
३२ भूपतिः (पाथिवः) ; राज्यं (राष्ट्रं) .

भूम्यादिविभवाद्यर्थम् । भूपतिः विजिगीषुः । कुत
इत्याह— धर्मेण वर्धते राज्यमिति । यस्मात् धर्मेण
पुरःसरेणोपाजितं राज्यं वर्धते । राज्येनोपाजितेन किं
फलम् ? इति चेत्, तस्य राज्यस्य स्वादु फलं मिष्टं फलं
श्रियः विभूतयः, सत्पात्रप्रतिपादनात् । उनि.

‘स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।
एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयम् ॥

(१) किं तद्राज्यमित्याह— स्वामीत्यादि । एताव-
द्राज्यमिति । राज्यं राजत्वम्, यत् राजेत्यभिधानप्रत्यययोः
प्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च स्वस्वसंपदुपेतं प्रकृतिसप्तकमेव
भवितुमर्हति । सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयमिति । सत्त्वं व्यसने-
ऽभ्युदये च यदविकारकम् । बुद्धिः शुश्रूषादिलक्षणा ।
तदुभयमाश्रयो राज्यस्य, ताभ्यां प्राधान्येन लाभपालन-
योगात् ।

जम.

(२) ‘धर्मेण वर्धते राज्यम्’ इत्युक्तम्, तस्य राज्यस्य
स्वरूपमभिधातुमाह— स्वामीति । स्वामी शोषाङ्गाना-
ममात्यादीनामीश्वरः प्राणभूतः । अमात्य इति । अमाशब्दः
सहायै । अमा राजा सह अतन्ति चरन्ति सर्वेषु कार्येषु
इत्यमात्याः मन्यादयः । राष्ट्रं जनपदः । दुर्गं दुःखेन
गम्यते इति पर्वतादि । कोशः कुत्र्यते अर्थिभिराद्रियते
इति (हिरण्यादिः) । बलं हस्त्यश्वरथपत्तिस्वरूपं चतुर-
ङ्गम् । सुहृदिति मित्रम् । एतावदिति एतावत्संख्याकम् ।
उच्यते अभिधीयते । राज्यमिति राज्ञः भावः, सत्त्व-
मात्यादिष्वङ्गेषु राजा भवतीति । सत्त्वमिति व्यसनेऽभ्यु-
दये च यदविकारि । बुद्धिरिति शुश्रूषाद्यष्टगुणा प्रज्ञा ।
सत्त्वं च बुद्धिश्च सत्त्वबुद्धी, ते व्यपाश्रयः बलाधायकः
अवष्टम्भः यस्य राज्यस्य तत् तथोक्तम् । उनि.

‘आलम्ब्य बलवत्सत्त्वं बुद्ध्यालोचितनिर्गमः ।

सप्ताङ्गस्यास्य लाभाय यतेत सततोत्थितः ॥

(१) कथमाभ्यां लभत इत्याह— आलम्ब्येत्यादि ।
बलवत् अत्यर्थं महद्वा सत्त्वम् । बुद्ध्यालोचितनिर्गमः

(१) कानी. १।१८ ; नीम. ३२.

(२) कानी. १।१९ ; उनि. लोचित (लोकित) .

प्रज्ञया निरूपितनयमार्गः । सततोत्थितः नित्योद्युक्तः ,
अलसस्याकिञ्चित्करत्वात् । जम.

(२) धर्मं पुरस्कृत्यार्थाय यतेत्युक्तम्, तच्च
कथमित्यभिधातुमाह— आलम्ब्येति । आलम्ब्य अवष्टभ्य ।
चलवत् अदुर्बलम् । सत्त्वं व्यसनेऽभ्युदये च यदविकारि,
येनोत्तमबुद्धिरित्युच्यते । तथा च सुभाषितम्— ‘ प्रारभ्यते
न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति
मध्याः । विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहृत्यमानाः प्रारब्धमुत्तम-
गुणा न परित्यजन्ति ॥ ’ (नीतिशतकम् २७) इति ।
अतः प्रारब्धनिर्वहणार्थं सत्त्वं विवक्षितम् । तद्वलवत्सत्त्व-
मुच्यते । बुद्धयेति अष्टगुणया प्रज्ञया आलोकितः निर्णीतः
निर्गमः निर्वाहः येन राज्ञा स तथोक्तः । सप्ताङ्गस्यास्य
अनन्तरोक्तस्य राज्यस्य लाभाय प्राप्त्यै यतेत यत्नं
कुर्यात् । सततोत्थित इति सर्वदोषमयुक्तः । न हि राज्ञां
राज्यलाभादन्योऽर्थो विद्यत इति । ननु स्वामी चेष्टाभार्थं
यतेत तदा राज्यस्य सप्ताङ्गता हीयेत । (कर्तुश्च)
कार्येष्वन्तर्भावः कचिदपि न दृष्टः । न चात्र स्वामिनं
विहाय कर्तृत्वमपीष्यते । इति विरुद्धमेतत् । नैतद्विरुद्धम् ।
अत्र स्वामिप्रकृतेरवस्थाद्वयम् — कुमारत्वं आत्मसंपन्नता
च । क्षत्रियकुमारो यदा शास्त्रप्रशक्तिकयाऽऽत्मसंपदा
संपन्नो भवति तदा स्वामी इत्युच्यते । तथा चाऽऽत्म-
संपदवाप्त्या, तथा चाऽऽत्मा संपद्यते इति सप्तप्रकृतित्वं
न हीयेत । एतदुक्तं भवति— राजा प्रथममात्मलाभार्थं
यतेत, तदनन्तरममात्यादिषट्प्रकृतिलाभार्थमित्यनवद्यम् ।
उनि.

‘न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा ।

सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥

(१) लब्धराज्यस्य तु स्वराज्यं दण्डेन पालयत-
श्चतुर्विधं वृत्तमित्याह— न्यायेनेत्यादि । न्यायः धान्यषड्-
भागादिः । अर्जितस्य रक्षणं स्वस्य परेभ्यश्च । वर्धनं
वाणिज्यादिभिः स्फीतीकरणम् । सत्पात्रप्रतिपत्तिः अश्व-
मेधादौ गुणवति पुत्रे च विनियोजनम् । जम.

(२) राज्ञोऽनुष्ठानं लाभार्थमेव इत्येतन्न, किंतु
चतुर्विधमित्येतदर्थयितुमाह— न्यायेनेति । न्यायेन
शास्त्रोक्तेन अर्जनं अलब्धलाभादिकं अर्थस्य
भूम्यादेः । रक्षणमिति पालनम् । वर्धनमिति लब्धस्योप-
चयः । तथेति तेनैव प्रकारेण । सत्पात्रप्रतिपत्तिश्चेति ।
सत्पात्राण्यत्र त्रिविधानि— धर्मपात्राणि अर्थपात्राणि
कामपात्राणीति । सत्त्वं उत्तमत्वं च, तेषां यदुद्दिश्य प्रति-
पाद्यते तस्यार्थस्य बहुकरणात् । तत्र धर्मपात्राणि
सदनुष्ठाना ब्राह्मणास्तपस्विनश्च । अर्थपात्राणि मन्त्रिपुरो-
हितादयो वार्ताकर्तारश्च । कामपात्राणि कमनीयाः
स्त्रियः । तेषु प्रतिपादनार्थमेव राजवृत्तं विजिगीषोरनुष्ठानं
चतुर्विधं चतुष्प्रकारं भवति । उनि.

‘दण्डं दण्डीव भूतेषु धारयन् धरणीसमः ।

प्रजाः समनुगृहीयात्प्रजापतिरिव स्वयम् ॥

(१) एवं भूतेषु दण्डं धारयन् प्रजाः समनुगृही-
यात्, यथैताः प्रजापतिमिव राजानमभिमन्यन्ते । तस्मात्
तत्संग्रहार्थमाचारव्यवस्थापनमस्मिन् सर्गेऽभिधीयत इति
प्रकरणक्रमः । तमेवाऽऽद्यश्लोकेन दर्शयति— दण्डमित्यादि ।
धरणीसमः, शत्रौ मित्रे च तुल्यवृत्तित्वात् । जम.

(२) दण्डमाहात्म्यप्रदर्शनादण्डस्य तैक्ष्ण्यप्राप्तिर्मा
भवत्विति सदाचारस्थापनमभिधातुमन्तरसर्गेण संबन्धं
दर्शयन्नाह— दण्डमिति । दण्डं यथोक्तलक्षणं दण्डीव
धर्मराज इव भूतेषु वर्णाश्रमेषु धारयन् तुल्यया धृतमिव
न्यूनाधिकत्वाभावात्, धरणीसमः क्षान्त्या, प्रजाः वर्णा-
श्रमस्वरूपाः समनुगृहीयात् विनयापादनेन प्रजापतिरिव
सृष्टेव । तथा चोक्तम्— ‘ प्रजापतिर्हि प्रजाः सृष्ट्वा तासां
स्थितिनिबन्धनं त्रिवर्गस्य शासनमध्यायानां शतसहस्रेण ’
इत्यादिना । प्रजापतिः कारुणिकः सृष्टेरनन्तरं प्रजानां
स्थितिमकल्पयदिति । तद्वत् विजिगीषुरपि स्वयं प्रजाः
समनुगृहीयादिति । उनि.

वाक् सूनृता दया दांनं दीनोपगतरक्षणम् ।

इति सङ्गः सतां साधु हितं सत्पुरुषव्रतम् ॥

(१) आचारः सद्वृत्तम् । किं तदित्याह- वागित्यादि । सनृता मधुरा वाक् । दया करुणा दीनेषु । दानं देशकालापेक्षया सत्पात्रे । दीनोपगतरक्षणं दीनस्य आश्रितस्य च पालनम् । ननु तत् दयाकार्यत्वात् तथैव सिद्धम् । सत्यम् । दयाया द्वैविध्यज्ञापनार्थम् । दया ह्युत्कृष्टाऽनुत्कृष्टा च । तत्र या पूर्वा तथा दीनोद्धरणम्, इतरया दीनोपगतरक्षणम् । इति सङ्गः सतामिति । सुजन-संगम इत्यर्थः । इतिशब्दः पश्चात्संनन्धनीयः । एतच्चतुर्विधं पञ्चविधं वा सद्वृत्तं प्रजासंग्रहोपायः । तच्च साधु, तदात्वे लोकेन प्रशस्यमानत्वात्, हितम्, आयत्यामभ्युदयफलत्वात् ।

जम.

(२) सत्पुरुषव्रतं दर्शयन्नाह- वागिति । वाक् वाणी सनृता प्रिया सत्या च, 'प्रियं सत्यं च सनृतम्' इति वचनात् । दया अनुकम्पा । दानं प्रकृतत्वादापन्न-श्राणार्थम् । दीनाः अनुग्राह्याः, परैः पीडयमाना ये उपगताः शरणमागताः, तद्रक्षणमिति । तथा सङ्गः सतां सद्व्रतानां च संबन्धः । तदेतस्माधु शुभतरं सत्पुरुष-व्रतम् । एतच्च उभयलोकसाधकत्वात् हितमिति ।

उनि.

आविष्ट इव दुःखेन तद्गतेन गरीयसा ।

समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥

(१) इदानीमपि सद्वृत्तस्य कार्यानुष्ठानद्वारेण व्यवस्थापनमुच्यते । तत्र प्राधान्यात् दयामधिकृत्याऽऽह-आविष्ट इत्यादि । परवशः इव, तद्दुःखदुःखितत्वात् । परया प्रकृष्टया, यद्राशादीनं दुःखार्णवात् उद्धरेत् ।

जम.

(२) यथा दण्डेषु दण्डो धार्यते इत्येवमनुग्राह्येष्वनु-ग्रहो विधेय इति दर्शयन्नाह-आविष्ट इति । प्रजासु ये दुःखिता व्याधिक्षुधादिभिः, तद्गतेन गरीयसा दुःखेन आविष्टः इव जातावेगः इव तद्दुःखमात्मन ह्वेति मन्यमानः करुणया परया समन्वितः दीनमुद्धरेत् जीमूतवाहनः इवेति ।

उनि.

न तेभ्योऽभ्यधिकाः सन्ति सन्तः सत्पुरुषव्रताः ।
दुःखपङ्कार्णवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥

(१) तदेव प्राधान्यं कार्यद्वारेण दर्शयन्नाह- न तेभ्य इति । अनैः सद्वृत्तैर्युक्ता अपि न तेभ्योऽधिकाः, दीनोद्धरणाभावात् ।

जम.

(२) एतदेव ब्रह्मयितुमाह- नेति । तेभ्योऽभ्यधिका न सन्त्यन्ये, दुःखपङ्कार्णवे मग्नं दीनमुद्धरन्ति ये त एव सन्तः त एव सत्पुरुषव्रता इति ।

उनि.

दयामास्थाय परमां धर्मादविचलन्नूपः ।

पीडितानामनाथानां कुर्यादश्रुप्रमार्जनम् ॥

(१) तस्मादात्मानमधिकमिच्छन् उत्कृष्टां दया-मास्थाय दीनमुद्धरेदिति स्थिरीकुर्वन्नाह- दयामित्यादि । धर्मादिति । यस्मिन् वर्णे आश्रमे वा स्थितः तस्माद्धर्मादविचलन् । पीडितानां अश्रु दुःखम्, कार्यं कारणोप-चारात् । तस्य प्रमार्जनं अपनयनम् ।

जम.

(२) भूयोऽपि दीनोद्धरणप्रकारमाह- दयामिति । दया अनुकम्पा आस्थाय अङ्गीकृत्य । परमां निर्व्याजाम् । धर्मादविचलन्निति क्षत्रधर्मात् । यद्यपि परमदयया-ऽधिष्ठितस्तथापि शत्रुविषये दाहलोपादौ कर्तव्ये यदि दयया तन्न करोति तदा विजिगीषुधर्माच्चलितो भवति । एवं च दयालुता विषयविभागेन कर्तव्येति भावः । पीडितानां चौरादिभिः । अनाथानां त्राणसमर्थनाथरहिता-नाम् । कुर्यादश्रुप्रमार्जनम् । पीडापनयनादश्रुणि प्रमार्जितानि भवन्ति । वर्णाश्रमसाधारणोऽपि पुनरुच्यते आदरप्रदर्श-नार्थम् ।

उनि.

आनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणभृतां मतः ।

तस्माद्राजाऽऽनृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनम् ॥

(१) इतरां दयामधिकृत्य दीनोपगतरक्षणं सप्तभिः श्लोकैर्निर्दिशति-आनृशंस्यमित्यादि । आनृशंस्यं करुणा । सा चानुत्कृष्टाऽपि परो धर्मः, परहितप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । पालयेत्कृपणं जनम् । उपगतमिति शेषः ।

जम.

(२) नृन् शंसतीति 'शसु हिंसायाम्' इति पाठात् नृशंसः हिंस्रः । तद्विपरीतः अनृशंसः, तस्य भावः

(१) कान्ति. ३१६ ; नीम. ३४ मतः (यतः) .

आनृशंस्यं दयालुत्वमेव परः उत्कृष्टः धर्मः सर्व-
प्राणभूतां मतः अनुमतः । यत् एवं तस्माद्राजा
आनृशंस्येन पालयेत् कृपणं दीनम्, न तु शत्रुमित्यर्थः ।
उनि.

न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं नृपः ।

कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवम् ॥

(१) न तु स्वसुखलोभात् पीडयेत्, दोषवत्त्वा-
दित्याह— न हीत्यादि । मन्युना दुःखप्रभवेन क्रोधेन ।
जम.

(२) कृपणपीडने दोषं दर्शयन्नाह— न हीति । यथा
कश्चित् व्याध्याद्युपशमेन सुखमन्विच्छन् मनुष्योपहारं
देवताभ्यः प्रयच्छति, एवंप्रकारैरन्यैरपि कारणैः कृपणं
जनं हि स्फुटं न पीडयेत् । हि यस्मात्कारणात् कृपणः
पीड्यमानो जनः मन्युना पीडाजनिताक्रोशशोक-
रुदितेन हन्ति विनाशयति पार्थिवं नृपम् ।
उनि.

को हि नाम कुले जातः सुखलेशोपलोभितः ।

अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥

(१) अनभिजातस्यायं धर्मः यत् कृपणपीडनं इति
भावः । अल्पसाराणि कृपणानि । अविचारयन्निति ।
यद्यपराधं प्राप्नोति तदा यथापराधं पीडयेदेव, राज्ञो
व्यवस्थाकारित्वात् ।
जम.

(२) एतदेव दर्शयन्नाह— को हीति । को नाम
हि स्फुटं कुले विशुद्धे जातः सुखलेशोपलोभितः अल्प-
साराणि दुर्बलानि भूतानि प्राणिनः पीडयेत् क्लेशं प्रापयेत्
अविचारयन् दोषविचारमकृत्वैव । यस्तु पीडयेत्स कुलीनो
न भवतीति भावः ।
उनि.

आधिण्याधिपरीताय अद्य श्रो वा विनाशिने ।

को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥

(१) यस्य च शरीरस्य कृते कृपणपीडनं तत्
दोषब्रह्वादस्थिरमित्याह— आधीत्यादि । आधिः इष्ट-

(१) कानी. ३।७; उनि. नृपः (जनम्); नीम.

३४.

(२) कानी. ३।८; नीम. ३४ लोभितः (ब्रूहितः).

(३) कानी. ३।९-१२.

वियोगादिप्रभवा चिन्तपीडा । धर्मापेतं अविचार्य कृपण-
पीडनम् । जम.

(२) एतदेव द्रढयितुमाह— आधीति । आधयः
मनःपीडाः, व्याधयः ज्वरादयः, तैः परीताय आसमन्तात्
व्याप्ताय । एवं चाद्य श्रो वा विनाशिने विनाशराय को
हि नाम विवेकी शरीराय शरीरसुखसंपादनार्थं धर्मापेतं
अधर्मिष्ठं समाचरेत् अविवेकिवदाचरेदिति ।
उनि.

आहार्यैर्नीयमानं हि क्षणं दुःखेन हृद्यताम् ।

छायामात्रकमेवेदं पश्येदुदकविन्दुवत् ॥

(१) यदाऽपि संस्कारैर्हृद्यतां नीयते तदाऽपि
बहिःशोभामात्रमस्येत्याह— आहार्यैरिति । स्नानानुलेपना-
दिभिः क्षणमिति क्षणमात्रं हृद्यतां नीयमानं दुःखेन
प्रयासेन छायामात्रकमिदं शरीरं पश्येत् अतितुच्छ-
त्वात् जलबुद्बुदवत् । तस्मात् तदर्थं दुर्बलं न पीडयेदिति
भावः ।
जम.

(२) भूयोऽप्यकार्यनिषेधाय वैतन्यभावनामुपदिश-
न्नाह— आहार्यैरिति । आहार्यैः असहजैः सुगन्धालेपन-
वस्त्रालंकारादिभिः स्वभावादहृद्यं पूतिगन्धसुखस्वेदा-
द्युपेतं क्षणं दुःखेन हृद्यतां मनोहरतां नीयमानं हि
स्फुटं छायामात्रकमिव शङ्खादिच्छायामात्रावस्थिति,
न चिरस्थायि इत्यर्थः, इदं जगत् उदकविन्दुवत् नश्येत्
क्षणदेवाददर्शनं यातीति ।
उनि.

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः ।

कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥

(१) किंच, विषयैः प्रेर्यमाणा अल्पसत्त्वा एव कृपण
पीडयन्ति, नेतर इत्याह— महावातेत्यादि । महत् वातस्य
आहननेन भ्रान्ता या मेघमाला तद्वत् अतिपेलवैः
अचिरस्थायिभिः कथं ह्रियन्ते ? यद्धर्मापेतमाचरिष्यन्ति ।
जम.

(२) विषयाणामपि निःसारतां दर्शयितुमाह—महेति ।
महावाताहत्या भ्रान्ताया मेघमालायाः खण्डशः कृतांशा-
स्तद्वत् अतिपेलवैः निःसारैः शात्मलीवृक्षवदित्यर्थः । कथं
नाम इति आश्चर्यं । महात्मानः विवेकिनोऽपि ह्रियन्ते

वशीक्रियन्ते विषयारिभिः स्पर्शादिविषयशत्रुभिः ।
विषया एवारयः अहितकारकत्वात् शत्रवः इति ।
उनि.

जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।
तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥

(१) तस्मान्महात्मा राजा जीवितमनित्यं ज्ञात्वा
दीनमुपगतं रक्षेदित्याह— जलान्तरित्यादि । देहिनां
जीवितं जलान्तश्चन्द्रचपलमिति ज्ञात्वा इति संबन्धः ।
तथाविधं कल्याणमाचरेत् दीनोपगतं रक्षणं कुर्यादित्यर्थः ।
जम.

(२) भूयोऽप्यनित्यतां दर्शयन्नाह— जलेति । जलान्त-
श्चन्द्रः चन्द्रप्रतिबिम्बम्, तद्वत् चपलं अस्थिरं देहिनां
प्राणिनां खलु निश्चयेन जीवितम् । तत् तथाविधमिति
सम्यग्ज्ञात्वा शश्वत् अनवरतं कल्याणमिति तद्धेतुत्वा-
द्धर्ममाचरेदिति ।
उनि.

जगन्मृगतृषा तुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभङ्गुरम् ।
सुजनैः संगतिं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ॥

(१) सत्संगतं त्रिभिः श्लोकैर्निर्दिशति— जगदि-
त्यादि । मृगतृषा मृगतृष्ण्या तुल्यम्, क्षणभङ्गुरत्वात् ।
धर्माय च सुखाय चेति चशब्दादर्थाय च । जम.

(२) एतदेव द्रष्टव्यतुमाह— जगदिति । जगत्
विश्वं इदं दृश्यमानलक्षणं मृगतृषा मृगमरीचिकया
तुल्यं समानं वीक्ष्य ज्ञात्वा क्षणभङ्गुरं आशुविनाशि ।
तत्र सुजनैः सत्पुरुषैः विद्यावृद्धैः इत्यर्थः । संगतं कुर्यात्
सदा । संगतं धर्माय च धर्मार्थम्, सुखाय च सुखार्थम् ।
सुजनसंगतेन विनीतो भवति, विनीतस्य सुखम्, व्यसना-
भावादिति ।
उनि.

सेव्यमानस्तु सुजनैर्महानतिविराजते ।

सुधालिप्त इव श्रीमान्प्रासादश्चन्द्ररश्मिभिः ॥

(१) कानी. ३१३; जम. संगतिं (संगतं);
उनि. जमवत्; नीम. ३४ सुजनैः संगतिं (स्वजनैः सज्जनैः)
उत्त.

(२) कानी. ३१४; नीम. ३४ सुजनैः (स्वजनैः) पू.

(१) तदेव दर्शयन्नाह— सेव्यमानः इत्यादि ।
विराजत इति धर्मार्थोपचितः, सुजनैर्हि धर्मार्थोपदेशः
दायिभिः सेव्यमानस्य धर्मार्थोपचयोपपत्तेः । अन्यथा
तत्सेवामात्रेण कथं विविधप्रकारेण दीप्यते ? न हि चन्द्र-
रश्मिमिरनुपक्रियमाणः सौधः प्रासादः भाति । जम.

(२) सुजनसंगतस्य फलं दर्शयन्नाह— सेव्यमानः
इति । सुजनैः उक्तलक्षणेः सेव्यमानः महान् विजिगीषुः
अतिविराजते अत्यर्थं विराजते । यथा सुधालिप्तः
सुधाधवलः महान् प्रासादः चन्द्ररश्मिभिः । सदाचार-
त्वाच्छुद्ध एव राजत इति ।
उनि.

हिमांशुमाली न तथा नोत्फुल्लकमलं सरः ।

आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितम् ॥

(१) आनन्दयति सुखयति । जम.

(२) तदेव समर्थयन्नाह— हिमांशुमालीति । हिमांशु-
माली शरदिन्दुः न तथा, न चोत्फुल्लाम्बुजं सर आनन्द-
यति चेतांसि, यथा सज्जनचेष्टितं सदाचाररूपमिति ।
उनि.

ग्रीष्मसूर्याशुसंतप्तमुद्वेजनमनाश्रयम् ।

मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेदुर्जनसंगतम् ॥

(१) इदानीं सुजनसंगतदाढ्यार्थं दुर्जनसंगतदोषं
षड्भिः श्लोकैर्निर्दिशति— ग्रीष्मेत्यादि । उदग्रं महत् ।
मरुस्थलविशेषणमेतत् । जम.

(२) यथा सुजनैः संगतं कुर्यादेवं दुर्जनैः संगतं
त्यजेत् दोषदर्शनात् इति दर्शयन्नाह— ग्रीष्म इति ।
ग्रीष्मे सूर्याशवोऽतितीव्रा भवन्ति । तैः सम्यक्तप्तमत एव
उद्वेजनं अनाश्रयं मरुस्थलम्, वीरुलताद्यभावात् ।
दुर्जनसंगतेष्वाश्रयो नास्तीति, स्थितेरभावात् । तदिव
उदग्रं उच्चम्, तदतीवोष्मग्राहि भवतीति । त्यजेत् दुर्जनैः
संगतं संबन्धम् । कौटिल्येनाप्युक्तम्— 'अनार्यजन-
संसर्गं त्यजेत्' इति ।
उनि.

(१) कानी. ३१५; नीम. ३४ नोत्फुल्लकमलं
(न चोत्फुल्लोत्पलं) चेष्टितम् (वेष्टितः).

(२) कानी. ३१६; उनि. ग्रीष्म (ग्रीष्मे);
नीम. ३४.

श्रुतशीलोपसंपन्नमकस्मादेव दुर्जनः ।

अन्तः प्रविश्य दहति शुष्कवृक्षमिवानलः ॥

(१) अन्तः प्रविश्य दहति, मर्मावघटनात् ।
जम.

(२) दुर्जनस्वरूपमभिधातुमाह- श्रुतेति । श्रुतं आन्वीक्षिक्यादिशास्त्रम्, शीलं सुखभावता, तत्संपन्नान् सुजनान् अकस्मादेव कारणं विनाऽपि अन्तः प्रविश्य विश्वासप्रदर्शनादात्मभावं गत्वा हृदयं प्रविश्य दहति दाहं करोतीत्यर्थः, शुष्कं वृक्षमिवानल इति । उनि.

निःश्वासोद्गीर्णहुतभुग्धूमधूम्नीकृताननैः ।

वरमाशीविषैः सङ्गं कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥

(१) वरमाशीविषैः सङ्गमिति । ते हि तदानीमेव भस्मसात्कुर्वन्ति, दुर्जनास्तु प्रतिक्षणं दहन्ति । जम.

(२) आशीविषेभ्योऽतिदौष्ट्यं दर्शयन्नाह- निःश्वासेति । निःश्वासेन सह उद्गीर्णैः हुतभुग्धूमैः धूमीकृतानि आननानि येषां तैः वरं आशीविषैः सपैः संगतं कुर्यात्, न त्वेव दुर्जनैः । सर्पा अप्युपकारिणं न व्यभिचरन्ति, दुर्जनास्तु व्यभिचरन्तीति । उनि.

दीयते स्वच्छहृदयैः पिण्डो येनैव पाणिना ।

मार्जार इव दुर्वृत्तस्तमेव हि विलुम्पति ॥

(१) तमेव विलुम्पतीति कृतघ्नतां दर्शयति ।
जम.

(२) उपकारिष्वप्यपकारी दुर्जन इति दर्शयन्नाह- दीयत इति । स्वच्छहृदयैः अकलुषचित्तैः सुजनैः पिण्डः शुभाहारमयः येनैव पाणिना दीयते, मार्जार इव दुर्वृत्तो जनः तमेव पाणिं दौष्ट्यात् विलुम्पति । उनि.

असाध्यं साधुमन्त्राणां तीव्रं वाग्विषमुत्सृजत् ।

द्विजिह्वं वदनं धत्ते दुष्टो दुर्जनपन्नगः ॥

(१) कानी. ३।१७.

(२) कानी. ३।१८ ; नीम. ३५.

(३) कानी. ३।१९ दीयते (नीयते) ; उनि.

(४) कानी ३।२० ; उजि. त्सृजत् (त्सृजन्).

घ. को. १४२

(१) असाध्यं वाग्विषमुत्सृजत् वदनमिति संबन्धः । साधुमन्त्राणां सामोक्तीनाम् । द्विजिह्वं वदनं धत्त इति सूचकतामाह । जम.

(२) दुर्जन एव पन्नगः द्विजिह्वं वदनं धत्ते । अग्न्येका जिह्वा पृष्ठतश्चैकेति दुर्जनस्य द्विजिह्वं वदनम् । पन्नगस्य द्विजिह्वं वदनमिति प्रतीतम् । वाग्विष-मुत्सृजन्निति । वागेव तीव्रं विषम् । साधुमन्त्राणां गारुडोक्तानां साध्यं पन्नगविषम्, वाग्विषं तु साधूनां ये पञ्चाङ्गमन्त्रास्तेषामसाध्यमिति । दौष्ट्यादेवविधो दुर्जनपन्नगः सुदूरतः परित्याज्य इति भावः ।

उनि.

क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय सुजनाय यथाऽञ्जलिः ।

ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय शिवार्थिना ॥

(१) अभ्यर्हणीयाय पूजनीयाय । ततः साधुतरः कार्य इति साम्नेव साध्यो दुर्जन इति दर्शयति ।
जम.

(२) प्रसङ्गादागते दुर्जने विधेयमाह- क्रियत इति । क्रियते अभ्यर्हणीयाय पूज्याय सुजनाय यथाऽञ्जलिः प्रश्रयदर्शनार्थम्, ततोऽपि साधुतरः सविशेषप्रश्रययुक्तः दुर्जनाय कार्यः शिवार्थिना पुरुषेण । आराधना-दुपकारिबुद्धिरप्यस्य भवत्विति । उनि.

ह्लादिनीं सर्वसत्त्वानां सम्यग्जनजिहीर्षया ।

भावयेत्परमां मैत्रीं विसृजेल्लौकिकीं गिरम् ॥

(१) सूत्रतां वाचं सप्तभिः श्लोकैर्निर्दिशति- ह्लादिनीमित्यादि । जनजिहीर्षया लोकं हर्तुमिच्छया । भावयेत् मैत्रीमुत्पादयेत् । लौकिकीं व्यावहारिकीम् ।
जम.

(२) जनानुरागार्थं सदाचारविशेषमभिधातुमाह- ह्लादिनीमिति । आनन्दकारिकां मधुरामित्यर्थः । तथा च दण्डी- ' मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः । येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ' । एवंभूतां सर्वभूतानामानन्दकारिकां वाचं विसृजेत् दद्यादित्यर्थः ।

(१) कानी. ३।२१ ; नीम. ३५ शिवा (हिता).

(२) कानी. ३।२२.

सम्यगिति सूक्तत्वेन जनजिहीर्षया जनचित्तापहारार्थं परमां मैत्रीं सर्वत्र भावयन् विसृजेत् लौकिकीं गिरं लोके व्यावहारिकीं वाचमिति । उनि.

‘नित्यं मनोपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जनम् ।

उद्वेजनीयो भवति क्रूरवागर्थदोऽपि सन् ॥

(१) क्रूरवाक् पुरुषवाक् । जम.

(२) दुष्टवाक्ये दोषं दर्शयन्नाह- नित्यमिति । सदा मनोपहारिण्या चित्ताह्लादकारिण्या वाचा प्रह्लादयेत् आनन्दयेत् जगत् भुवनम् । क्रूरवाक् पुरुषवाक् उद्वेजनीयो भवति अर्थदोऽपि धनं प्रयच्छन्नपि । उनि.

‘हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया संतप्यते जनः ।

पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥

(१) पीडितोऽपि दुःखाभिभूतोऽपि न पुरुषवाक् स्यात् । जम.

(२) क्रूरवाङ्निषेधार्थमाह- हृदीति । हृदि विद्ध इव मर्मोद्घाटनप्रायया अत्यर्थं अतिशयेन यया वाचा संतप्यते जनः तां वाचं पीडितोऽपि हि मेधावी बुद्धिमान् नोदीरयेत् न ब्रूयादित्यर्थः । उनि.

‘तीव्राण्युद्वेगकारीणि विसृष्टान्यशमात्मकैः ।

कृन्तन्ति देहिनां मर्मं शस्त्राणीव वचांसि च ॥

(१) विसृष्टानि प्रयुक्तानि । अशमात्मकैः तीक्ष्णैः । जम.

(२) क्रूरवाचां स्वरूपमभिधातुमाह- तीव्राणीति । दुःसहानि उद्वेगकारीणि संतापजननानि विसृष्टानि उदीरितानि अशमात्मभिः उपशमरहितैः कृन्तन्ति छिन्दन्ति देहिनां मर्मं शस्त्राणि च तत्समानगुणानि वचांसि चेति । उनि.

(१) कानी. ३।२३ ; उनि. ज्जनम् (ज्जगत्) ; नीम. ३५ ज्जनम् (ज्जगत्) उत्तरार्धे (उद्वेजयति भूतानि क्रूरवागधनदोऽपि सन् ॥).

(२) कानी. ३।२४ ; नीम. ३५ यया (यथा).

(३) कानी. ३।२५ ; उनि. मात्मकैः (मात्मभिः).

‘प्रियमेवाभिधातव्यं सत्सु नित्यं द्विषत्सु च ।

शिखीव केकामधुरः प्रियवाक् कस्य न प्रियः ॥

(१) द्विषत्सु चेति । तेऽपि तथा विश्वासिताः सूच्छेदा भवन्ति नापकुर्वन्ति वा । केकामधुरः केकाशब्देन हृद्यः । जम.

(२) प्रियवचसां गुणं दर्शयन्नाह- प्रियमिति । प्रियमेव श्रुतिमुखमेव अभिधातव्यं सत्सु सुहृत्सु नित्यं द्विषत्सु द्विष्टेषु च । शिखीव मयूर इव केकाभिः कलरवैः मधुरः रमणीयः, प्रियवाक् कस्य न प्रियः ? अपि तु सर्वस्यापि प्रिय इत्यर्थः । उनि.

‘अलंक्रियन्ते शिखिनः केकया मदरक्तया ।

वाचा विपश्चितोऽत्यर्थं माधुर्यगुणयुक्तया ॥

(१) मदरक्तया मदकलयेत्यर्थः । विपश्चितः विद्वांसः । जम.

(२) शिखिनः मयूराः । केकया कलस्वरक्त्या । मदरक्तया मयूरस्य मदात् मधुरया । विपश्चितः विवेकिनः वाचा वाण्या अत्यर्थं अतिशयेन तथैवालंक्रियन्ते । माधुर्यगुणयुक्तया माधुर्यगुणप्रचुरया । विपश्चितां मधुरा वागेवालंकारो भवतीति भावः । उनि.

‘मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखण्डिनः ।

हरन्ति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चितः ॥

(१) यथा साध्विति । यथा शोभनं हरन्ति वाचः इति संबन्धः । जम.

(२) मदेन रक्तस्य रागबहुलध्वनेः हंसस्य तथैव कोकिलस्य शिखण्डिनश्च हरन्ति न वाचः कूजितगिरः । चित्तमिति वाक्यशेषः । तथा तेन प्रकारेण, यथा साधु शोभनप्रकारेण विपश्चितः । विवेकिनां सौम्यस्वरा ह्लादयन्ति चित्तम् । एवं च विपश्चिता मधुरवचनेन भवितव्यमित्युपदिष्टं भवति । उनि.

(१) कानी. ३।२६ ; नीम. ३५ (प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु वा । शिखीव केकां मधुरां वाचं ब्रूते जनप्रियः ॥).

(२) कानी. ३।२७.

(३) कानी. ३।२८ ; नीम. ३५ क्षितः (क्षिताम्).

‘गुणानुरागी स्थितिमात्रं श्रद्धधानो दयान्वितः ।
धनं धर्माय विसृजेत्प्रियां वाचमुदीरयन् ॥

(१) दानमधिकृत्याऽऽह— गुणानुरागीत्यादि ।
दानस्य वागप्यङ्गमिति तदनन्तरं दाननिर्देशः । अयं
श्रोत्रियो वेदपारगो वेत्ति गुणानुरागी । स्थितिमान्
स्वयमप्याचारवान् । अन्यथा स्वाचारभ्रष्टादस्मात् कः
प्रतिगृह्णीयात् ? श्रद्धाधानः । श्रद्धापूर्वकं हि दीयमान-
मुत्कृष्टफलं भवति । दयान्वित इति गुणरहितेष्वपि
दीनेषु विसृजेदिति दर्शयति । प्रियां वाचमुदीरयन्निति ।
तथा वाचा यया प्रतिग्रहीता तुष्यति । एवं चोभयानुग्रा-
हित्वालोके देववत् वन्द्यते । जम.

(२) दानक्रममभिधातुमाह— गुणेति । पात्रगुणेष्वनु-
रागवान् इत्यनेन गुणवद्भ्य एव धनं विसृजेत्,
नान्यथा । स्थितिमान् यस्य यावत्प्रतिज्ञातं तदनतिक्रमेण
निर्वहणं स्थितिः, तद्युक्तः । श्रद्धाधानः दानादनन्तं पुण्य-
मस्तीति श्रद्धान्वितः । दयान्वितः दीनानायेष्वपि
कारुण्यात् प्रवृत्तदानः । धनं धर्माय विसृजेत्प्रियां वाच-
मुदीरयन् । उक्तं च— ‘उद्वेजनीयो भवति क्रूरवागर्थदोऽपि
सन्’ (कानी. ३।२३) इति । दानं प्रियवाक्सहितमेव
कर्तव्यमिति भावः । उनि.

‘ये प्रियाणि च भाषन्ते प्रवच्छन्ति च सत्कृतम् ।
श्रीमन्तो वन्द्यचरणा देवास्ते नरविग्रहाः ॥

(१) यदाह— ये प्रियाणीत्यादि । सत्कृतं पूजा-
पूर्वकम् । जम.

(२) अस्यैवार्थस्य प्रशंसामभिधातुमाह— य इति ।
ये श्रीमन्तः प्रियाणि भाषन्ते, प्रवच्छन्ति च सत्कृतं
सत्कारसहितम्, ते वन्द्यचरिताः नरविग्रहाः पुरुषशरीराः
देवा एवेति । उनि.

‘शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा ।
देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥

(१) कानी. ३।२९.

(२) कानी. ३।३० ; नीम. ३५ पूर्वाधे (ये प्रियाणि
प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति तत्कृतम् ।) चरणा (चरिता).

(३) कानी. ३।३१ ; नीम. ३५.

(१) एवं पञ्चविधं सद्बुद्धं प्रजासंग्रहोपायं निर्दिश्ये-
दानीं विषयभेदेनान्यदाह— शुचिरित्यादिना श्लोकत्रयेण ।
शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचयोगात् । आस्तिक्यं भावितपर-
लोकता । पूजयेद्देवताः अभिमुखीकरणार्थम् । जम.

(२) गृहस्थाचारमभिधातुमाह— शुचिरिति । बाह्या-
भ्यन्तरशौचयुक्तः । बाह्यं मृज्जलादिभिः, आभ्यन्तरं सर्व-
सत्त्वानुग्रहबुद्ध्या । आस्तिक्यपूतात्मा । आस्तिक्यं अस्ति
वेदोक्तं समस्तं इति मन्यते यः स आस्तिकः, तस्य भावः
आस्तिक्यम्, तेन पूतः आत्मा यस्य सः । पूजयेद्देवताः
इष्टाः सदा नित्यम् । देवतावद्गुरुजनं मातृपितृपाथ्या-
यादिकम्, आत्मवच्च सुहृज्जनं बन्धुवर्गं आत्मसमं कृत्वा
पूजयेदिति । उनि.

‘प्रणिपातेन हि गुरुन् सतोऽनूचानचेष्टितैः ।

कुर्वीताभिमुखान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥

(१) तेषां वा यस्य पूजा तामाह— प्रणिपातेनेत्या-
दिना । गुरुन् पित्रादीन् । सतः विद्यावृद्धान् ।
अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती । सुकृतकर्मणा यागादि-
पुण्यकर्मणा गन्धपुष्पधूपोपहारादिना च । जम.

(२) प्रत्येकस्माराधनमभिधातुमाह— प्रणिपातेनेति ।
गुरुन् आचार्यान् प्रणिपातेन प्रणत्या अभिमुखान्
कुर्वीतेति सर्वत्र वर्तते । सतः सत्पुरुषान् अनूचान-
चेष्टितैः सप्रश्रयैरनुष्ठानैः । देवान् देवताविशेषान् सुकृत-
कर्मणा पुण्येनानुष्ठानेन अभिमुखान् भूत्यर्थं कुर्यात् ।
देवाः सुकृतकर्मणाऽभिमुखा भवन्ति, न प्रणाममात्रेणेति
भावः । उनि.

(३) अनूचानः श्रोत्रियः, तस्य चेष्टितानि तत्क्रिया
इत्यर्थः । नीम. ३५

‘सद्भावेन हरेन्मित्रं संभ्रमेण च बान्धवान् ।

स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतराञ्जनान् ॥

(१) कानी. ३।३२ ; नीम. ३५ मुखान् (मतान्).

(२) कानी. ३।३३ ; उनी. संभ्रमेण च (सद्भावेनैव)
राजानान् (रं जनम्) ; नीम. ३५ संभ्रमेण (सद्भा-
वेन) दानाभ्यां (मानाभ्यां) राजानान् (रं जनम्).

(१) सद्भावः विश्वासः । बान्धवान् उभयकुल-
संबद्धान् । स्त्रीभृत्यानि । स्त्रियः प्रेम्णा, न सद्भावेन ।
तथाऽऽहुः— 'स्त्रीष्वविश्वासः' इति । भृत्यान् दानेन,
तत्प्रतिबद्धत्वात् तेषाम् । दाक्षिण्यं आनुकूल्यम् । इत-
रान् जनान् बाह्यान् । जम.

(२) उक्तेतरजनाराधनमभिधातुमाह— सद्भावेनेति ।
परमार्थस्नेहेन हरेत् आराधयेत् मित्रं मित्रतामुपगतम् ।
सद्भावेनैव बान्धवान् हरेत् । स्त्रीभृत्यान् भार्यानुजीवि-
वर्गं प्रेमदानाभ्यां स्नेहेन दानेन च, न प्रेम दानरहितं
न दानं प्रेमवर्जितं स्त्रीभृत्यानाराधयेदिति । दाक्षिण्येन
स्निग्धभावेन इतरं उक्तव्यतिरिक्तं जनं हरेदिति ।
उनि.

'अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ।

कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ॥

(१) इदानीमुक्तमनुक्तं च सद्वृत्तं विषयभेदेन
दर्शयति— अनिन्देत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन । कृत्यं
परिणयनादिकर्म । स्वधर्मपरिपालनम् । यस्मिन् वर्णे
आश्रमे वा स्थितस्तद्धर्ममात्मनः पालयेदित्यर्थः । सर्वत्र
लोकव्यवहारेषु मधुरा गिरः उत्कृष्टेषु निष्ठेषु वा सर्वेषु ।
जम.

(२) एतदेव द्रढयितुमाह— अनिन्देति । परवृत्तेषु
भिन्नदर्शनाद्यनुष्ठानेषु निन्दा न कार्या । स्वधर्मपरिपालनं
शास्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानम् । कृपणेषु दीनानायादिषु
दयालुत्वं अनुकम्पापरत्वम् । सर्वत्र सर्वस्मिञ्जने मधुरा
एव गिरः, नियमात् वाच्या इति शेषः । उनि.

'प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे ।

गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥

(१) अव्यभिचारिणे इति मित्रभाविने । उक्तं
च— 'एकार्थानर्थसंबन्धमुपकार्यविकारि च । मित्रभावि
भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥' (कौ. ७।९) इति ।
गृहागते तस्मिन्नन्यस्मिन् वा सज्जने परिष्वङ्गः संभाषणा-

दिना, शक्त्या दानं तस्मिन्नन्यस्मिन् वा समागते,
सहिष्णुता लोकोपक्रोशादितितिक्षा । जम.

(२) प्राणैरप्युपकारित्वं स्वप्राणदानेनापि उपकारित्वं
मित्रायाव्यभिचारिणे, युक्तमिति शेषः । गृहागते
जने परिष्वङ्गः सर्वथा स्नेहः कार्यः, 'सर्वस्याभ्यागतो
गुरुः' इति वचनात् । शक्त्या सामर्थ्येन दानम् ।
सहिष्णुता यदि गृहागतो वाक्पारुष्यादिकमपि करोति
तत्रापि सहिष्णुतैव, कार्येति शेषः । उनि.

'स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सरः ।

नान्योपतापि वचनं मौनव्रतचरिष्णुता ॥

(१) अनुत्सेकः अविकारिता । भद्रं कल्याणम् ।
मौनव्रतचरिष्णुतेति वाचालताप्रतिषेधः । जम.

(२) स्वसमृद्धिषु अनुत्सेकः दर्परहितत्वम् । परवृद्धिषु
अमत्सरः असूयारहितत्वम् । परोपतापिवचने मौनव्रता-
चरणशीलता, कार्येति शेषः । उनि.

'बन्धुभिर्बद्धसंयोगः सुजने चतुरश्रता ।

तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् ॥

(१) बद्धसंयोग इति उपगमादिना बन्धुभिरविच्छिष्ट-
संबन्धः । सुजने चतुरश्रता अवक्रता । तच्चित्तानुविधा-
यित्वं तन्मतेन प्रवृत्तिः । इति वृत्तं महात्मनामिति ।
एतत्सर्वं शिष्टानुमतत्वात् विशिष्टफलयोगाच्च सद्वृत्त-
मित्युच्यते । जम.

(२) उपसंहरन्नाह— बन्धुभिरिति । भ्रात्रादिभिः
बद्धसंयोगः सुषट्ठितसंबन्धः सुजने सत्पुरुषजने चतुरश्रता
वाङ्मनःकायकर्मादिभिस्तदाराधनतत्परता, तच्चित्तानुविधा-
यित्वं सुजनचित्तस्य अनु तदनन्तरमेव अनुष्ठायित्वं इति
एवंप्रकारं वृत्तं अनुष्ठानं महात्मनां महापुरुषाणामिति ।
उनि.

(१) कानी. ३।३६ ; जम. वृद्धिष्व (भद्रेष्व) ;
उनि. नान्योपतापि वचनम् (परोपतापिवचने) ; नीम. ३५
वृद्धिष्व (भद्रेष्व) पृ.

(२) कानी. ३।३७ ; उनि. रश्च (रक्ष) ; नीम. ३५
बद्ध (बन्धु) सुजने चतुरश्रता (स्वजने चतुरश्रता).

(१) कानी. ३।३४ ; उनि. कृत्येषु (वृत्तेषु).

(२) कानी. ३।३५ ; नीम. ३५.

सनातने वर्त्मनि साधु तिष्ठता-

मयं हि पन्था गृहमेधिनां मतः ।

अनेन गच्छन्नियतं महात्मना-

मिमं च लोकं परमं च विन्दति ॥

(१) तदेव दर्शयति- सनातन इत्यादिना । स्वस्मिन् स्वस्मिन् मार्गे तिष्ठतामिति शिष्टतानुक्तयनम् । साध्विति तिष्ठतिक्रियाविशेषणम् । अयं पन्थाः यथोक्तं सद्बृत्तम् । आश्रमाणामिति वक्तव्ये गृहमेधिनामिति वचनं प्राधान्य-ख्यापनार्थम् । तथाहि- ' आश्रमाणां गृहस्थो योनि-रप्रजनत्वादितरेषाम् ' (गौध. ३।३) इति गौतमः । महात्मनां लोकम्, नान्येषां क्षुद्राणाम्, यस्मादिह लोकद्वयमपि संभवति । विन्दति लभते । जम.

(२) महात्मनां व्रतानुष्ठानान्महोच्छाभ इति दर्शयन् सगान्ते भिन्नवृत्तनाह- सनातन इति । शाश्वते वर्त्मनि मार्गे साधु यथा भवति तथा तिष्ठतां अवस्थितिं कुर्वतां गृहमेधिनां गृहस्थानां महात्मनां रामयुधि-ष्ठिरादीनां मतः उक्तलक्षणः पन्थाः अनुष्ठानमार्गः अभिमतः उपदिष्टो मन्वादिभिः । अनेन पन्था गच्छन्न-न्योऽपि नियतं निश्चयेन इहलोकं परमं च लोकं विन्दति लभते इत्यर्थः । उनि.

इति पथि विनिवेशितात्मनो

रिपुरपि गच्छति साधु मित्रताम् ।

तद्वनिपतिमत्सरादृते

विनयगुणेन जगद्वशं नयेत् ॥

(१) प्रकरणार्थानुष्ठानफलमाह- इतीत्यादिना । रिपुरपि, किमुत स्वजनः ? साधु मित्रताम् । तदिति तस्मात् । अवनिपतिमत्सरादृते इति । राज्ञः मात्सर्यं गर्वः किमनेन संगृहीतेनेति, तदपास्य विनयगुणेन सद्बृत्तेन वशं नयेत् स्वीकुर्यात् । जम.

(१) कानी. ३।३८ ; नीम. ३५ परमं (च परं) उक्त.

(२) कानी. ३।३९ ; उनि. पतिमत्सरादृते (पति-रस्तमत्सरो).

(२) सनातनवर्त्मनि तिष्ठतः स्वामिनः उपकारान्तरं दर्शयन्नाह- इतीति । इति एवंप्रकारे साधुसेविते पथि विनिवेशितात्मनः विजिगीषोः रिपुरपि गच्छति साधु मित्रताम् । तद्वनिपतिः अस्तमत्सरः विक्षिप्तदोषः विनयगुणेन जितेन्द्रियतया जगत् वशं नयेत् । न ह्येवं-विधमन्यत् वश्योपायनमस्ति यथा विनयगुण इति । उनि.

क च नरपतिवर्गः संग्रहः क प्रजानां

मधुरवचनयोगालोकमभ्याददीत ।

मधुरवचनपाशैरायतालानितः सन्

पदमपि हि न लोकः संस्थितेभेदमेति ॥

(१) मात्सर्ययोगात् प्रजासंग्रहोऽनुपपन्न इति दर्शय-
न्नाह- क चेत्यादि । मधुरवचनयोगात् सद्बृत्तादिति शेषः । सूरुतया वाचा युक्तादित्यर्थः । सद्बृत्तादिति वक्तव्ये मधुरवचनग्रहणं संग्रहोपायेषु सूरुता वाणी प्रधान-मिति दर्शनार्थम्, सर्वत्रोपयुज्यमानत्वादस्याः । पाशा इव पाशाः, मधुरवचनपाशैः सद्बृत्तैः आयताल-नितः अत्यर्थं संबद्धः पदं स्तोकं न संस्थितेभेद-मेति । राशि कृतावस्थानाः प्रजा न परैर्मिचन्त इत्यर्थः । जम.

(२) सदाचारस्थापनामध्ये मधुरवचनप्रशंसोक्ताऽपि पुनरुच्यते, गर्वमाधुर्ययोरेकत्रावस्थितेर्दुर्घटत्वात् । तथापि गर्वमपहाय वचसां माधुर्यमेव विधेयमिति दर्शयन्नाह-
केति । नरपतीनां अविनीतराजानां गर्वः अहंकार-दर्पः क ? संग्रहः प्रजानामर्जनं क ? दुर्घटमित्यर्थः । तथापि मधुरवचनयोगालोकमभ्याददीत । लोकादाने संग्रहे राज्ञो राजत्वम्, अन्यथा आभिगामिकगुणानां कुलक्षीळा-दीनामेकविंशतिसंख्यानामनर्थकत्वं स्यात् । मधुरवचनान्येव पाशः, तेन आयतः आलानितः संबद्धः सन् पदमपि न लोकः संस्थितेः न्यायमार्गावस्थितेः भेदं व्यभिचारं एति । न्याय्यदण्डः सामसहायः कार्यसाधको भवतीति भावः । उनि.

(१) कानी. ३।४० ; उनि. वर्गः (गर्वः) पाशै-
रायता (पाशेनाऽऽयता).

* 'कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्वात्तदायत्तं

हि जीवितम् ।

नात्यायं च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वहम् ॥

कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।

खन्याकरो वनादानं शून्यानां च निवेशनम् ॥

अष्टवर्गमिमं साधु स्वस्थवृत्तं विवर्धयेत् ।

जीवनार्थमिहाऽऽजीव्यैः कारयेत्करणान्वितैः ॥

बृहस्पतेरविश्वास इति शास्त्रार्थनिश्चयः ।

विश्वासी च तथा च स्याद्यथा संव्यवहारवान् ॥

विश्वासयेद्विश्वास्तं विश्वस्तं नातिविश्वासेत् ।

यस्मिन् विश्वासमायाति विभूतेः पात्रमेव सः ॥

प्रादुर्भवन्त्यर्थसमं यस्माच्चित्तान्यनुक्षणम् ।

तस्माद्योगीव सततं तानि पश्येत्समाहितः ॥

अन्वीक्षणं च विद्यानां सद्गुणश्रमरक्षणम् ।

ग्रहणं शस्त्रशास्त्राणां युद्धमार्गोपशिक्षणम् ॥

(१) स्वामिकर्माऽऽह- अन्वीक्षणं आलोचनम् ।

सद्गुणश्रमरक्षणमिति । स्वकर्मसु ये स्थिता वर्णाश्रमाः

ते सन्त उच्यन्ते । ग्रहणं शस्त्रशास्त्राणां अध्ययनं

धनुर्वेदानाम् । युद्धमार्गोपशिक्षणमिति शास्त्रज्ञानेऽपि

योद्धुं न जानातीति तद्विन्यासशिक्षणम् । जम.

(२) स्वामिप्रकृतेः कर्माऽऽह- अन्वीक्षणमिति ।

' इतिवृत्तं महीपतेः ' इति अष्टपञ्चाशत्तमश्लोकेनान्वयः ।

विद्यानां त्रयीवार्तादण्डनीतिप्रभृतीनां अन्वीक्षणं समा-

लोचनम् । स्ववर्णाश्रमरक्षणं ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचर्य-

* ' कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्वात् ' इत्यारभ्य ' तानि पश्ये-

त्समाहितः ' इत्यन्तरय श्लोकपट्करय व्याख्यानसंग्रहः

' स्वाम्यनुजीविष्यत् ' इत्यस्मिन् प्रकारेण द्रष्टव्यः ।

(१) कानी. ५।७६-७८, ८८-९०. शेषः स्थलादि-

निर्देशः ' स्वाम्यनुजीविष्यत् ' इत्यस्मिन् प्रकारेण द्रष्टव्यः ।

(२) कानी. १४।४१ ; उनिसा. सद्गुण (स्ववर्णां)

शस्त्रशास्त्राणां (युद्धशास्त्राणां) मार्गोप (मार्गेऽपि). सर्वत्र

उपाध्ययननिरेषणानुसारिणीकृताः पाठान्तरनिर्देशाः तस्यामेव

द्रष्टव्याः ।

प्रभृत्याश्रमाणां च रक्षणम् । युद्धशास्त्राणां विषयस्पर्शादि-

रहितशरादीनां ग्रहणम् । युद्धमार्गेऽपि शिक्षणं धर्मयुद्धस्य

कूटयुद्धादेरपि अभ्यासः । अन्वीक्षणमित्यत्र अन्वीक्षणे

इति, [स्ववर्णाश्रमरक्षणमित्यत्र सद्गुणश्रमरक्षणमिति

सद्गुणश्रमरक्षणमिति च पाठान्तरम् । उनिसा.

' व्यायामः शास्त्रविज्ञानं वर्मणां लक्षणानि च ।

गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत्संप्रवर्तनम् ॥

(१) व्यायामः प्रवनलङ्घनादिः । वर्मणां लक्षणानि

तद्द्रव्याणां परिज्ञानानि । गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत्

संप्रवर्तनं गजादिवाहिकाकौशलमित्यर्थः । जमः

(२) व्यायामः परिश्रमाभ्यासः । शास्त्रविज्ञानं

शास्त्राणां लक्षणादिकज्ञानम् । कर्मणां लोहाकरपरिज्ञानादि-

कर्मणां कवचावरणादीनां च लक्षणानि । गजाश्वरथपृष्ठेषु

यथावत् यथारीति संप्रवर्तनं उपवेशनमित्यर्थः ।

उनिसा.

' नियुद्धकौशलं माया परचित्तप्रवेदनम् ।

धूर्तता शाठ्ययुक्तेषु सत्सु सद्बृत्तदर्शनम् ॥

(१) नियुद्धकौशलं मल्लयुद्धशिक्षणम् । माया

तत्प्रवर्तनमिति । मायामुपायविकल्पे वक्ष्यति । परचित्त-

प्रवेदनं इङ्गिताकारैः । धूर्तता शाठ्यम् । सत्सु सज्जनेषु ।

जम.

(२) नियुद्धं मल्लयुद्धम्, तत्र कौशलं कुशलता ।

नियुद्धकुशलमिति मुद्रितपाठे स एवार्थः । मायया कौश-

लेन परेषां चित्ते हृदये प्रवेशनम्, सर्वेषां मनोविज्ञान-

मित्यर्थः । तथा चोक्तम्- ' यस्य यस्य हि यो भाव-

स्तेन तेन हि तं नरम् । अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्म-

वशं नयेत् ॥ ' इति । शाठ्ययुक्तेषु शठेषु धूर्तता ।

तथा चोक्तम्- ' शठे शाठ्यं समाचरेत् ' इति ।

सत्सु साधुषु सद्बृत्तदर्शनं साधुव्यवहारप्रकाशः । तथा-

(१) कानी. १४।४२ ; उनिसा. शास्त्र (शस्त्र)

वर्मणां (कर्मणां).

(२) कानी. १४।४३ ; उनिसा. प्रवेदनम् (प्रवे-

शनम्) सद्बृत्त (सद्बृत्त).

चोक्तम्- 'सारत्वं सरलं कुर्यात्' इति । सद्ब्रतदर्शन-
मित्यत्र सद्ब्रतदर्शनमिति समीचीनः पाठः ।

उनिषा.

'मन्त्रोद्योगोऽनुमन्त्रत्वं तद्रक्षा तात्स्थ्यमेव च ।

उपेक्षा साम दानं च भेदो दण्डश्च साधनम् ॥

(१) मन्त्रार्थे ज्ञानबुद्धिसंयोगः । मन्त्रिभिः सह
समन्वय पश्चात् स्वयमेकैकस्य मन्त्रणं अनुमन्त्रत्वम् ।
तद्रक्षा मन्त्ररक्षा । तात्स्थ्यं मन्त्रतात्पर्यम् । उपेक्षा
उपायविकल्पे वक्ष्यमाणा । साधनमिति उपेक्षादिपञ्चकस्य
कर्मण उपायसाधनत्वात् ।

जम.

(२) मन्त्रोद्योगः मन्त्रिभिः सह मन्त्रस्य आरम्भः ।
अनुमन्त्रत्वं मन्त्रिभिः सह कृते मन्त्रे पश्चादपि मन्त्रणम् ।
तस्य मन्त्रस्य रक्षा रक्षणम् । स्वास्थ्यं सुस्थचित्ता ।
सामदानस्य उपेक्षा तस्मिन् उपेक्षाप्रदर्शनमित्यर्थः । भेदः
शत्रूणां परस्परमनोभङ्गसाधनम् । दण्डस्य साधनं दण्ड्यानां
दण्डकरणमित्यर्थः ।

उनिषा.

'प्रशास्तृसूतसेनानीमन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् ।

सम्यक् प्रचारविज्ञानं दुष्टानां चावरोपणम् ॥

(१) प्रशास्ता बलाध्यक्षः । सूतः सारथ्यकर्म-
नियुक्तः । सेनानीः चतुरङ्गस्य नेता । मन्त्री बुद्धिसचिवः ।
अमात्यः संनिधातृसमाहर्त्रादिः । पुरोधाः पुरोहितः ।
प्रचारविज्ञानं स्वकर्म किं केनानुष्ठितमिति । दुष्टाना-
मवरोपणं तेषां कर्मसु विकुर्वाणानां पदात् प्रच्यावनम् ।

जम.

(२) प्रशास्ता सैन्यप्रसाधकः । अध्यक्षः उक्त-
व्यतिरिक्तसेनानीः । सेनानां च (१ सेनाश्च) । मन्त्री
मन्त्रसहायः । अमात्यः मन्त्रस्य तत्कार्यस्य च सहायः ।
पुरोधाः पुरोहितः । तेषां च सर्वेषां सम्यक् प्रचारविज्ञानं
तेषां मध्ये कः स्वामिहितकारी को वा तद्विपरीत इत्यस्य
सम्यक् विज्ञानम् । दुष्टानां अहितकारिणां अध्यक्षाणां

(१) कानी. १४।४४ ; उनिषा. तात्स्थ्य (स्वास्थ्य)
साम दानं च (सामदानस्य) दण्डश्च (दण्डस्य).

(२) कानी. १४।४५ ; उनिषा. प्रशास्तृसूत
(प्रशास्त्राध्यक्ष) चावरो (चापरो).

अपरोपणं स्वनियोगात् अपनयनम् । अपरोपणमित्यत्र
अवरोचनमिति मुद्रितपाठे कारागारे अवरोध इत्यर्थः ।

उनिषा.

'गतागतपरिज्ञानं दूतसंप्रेषणानि च ।

प्रकृतिव्यसनापोहः क्रुद्धप्रशमनानि च ॥

(१) गतागतपरिज्ञानमिति । किमयं कारणादकार-
णात् वा गत आगतश्चेति । क्रुद्धप्रशमनानि कारणाद-
कारणद्वा क्रुद्धानां सामादिभिः प्रशमनानि ।

जम.

(२) यः कारणात् अकारणात् वा गत आगतश्च
तस्य परिज्ञानम् । दूतसंप्रेषणानि च । प्रकृतीनां अमात्या-
दीनां यत् व्यसनं व्यस्यति श्रेयो यत् तत् व्यसनम्,
तस्य अपोहः निराकरणम् । क्रुद्धानां कुपितानां क्रोध-
प्रशमनानि च ।

उनिषा.

'गुरुणामनुवृत्तिश्च पूज्यानामनुपूजनम् ।

धर्मासनप्रतिष्ठानं राज्यकण्टकशोधनम् ॥

(१) गुरुणां सगन्धानामगन्धानां च । पूज्यानां
विद्याबुद्धानाम् । धर्मासनप्रतिष्ठानं धर्माधिकरणप्रवर्तनं
धर्मस्थैः । राज्यकण्टकशोधनं प्रदेष्टुभिः ।

जम.

(२) गुरुणां उपाध्यायादीनां अनुवृत्तिः
अनुकूलत्वप्रवर्तनम् । पूज्यानां इष्टदेवतादीनां अभि-
पूजनम् । धर्मासनप्रतिष्ठानं विवादपदविचारार्थं धर्मा-
सने प्रतिष्ठानं आस्थाने उपवेशनम् । राज्यस्य ये
कण्टकाः दुष्टात्मानः चौरपारदारिकादयः, तेषां शोधनं
अर्थदण्डेन वधदण्डेन वा दमनम् । 'पूज्यानां चाभि-
पूजनम्' इत्यत्र 'पूज्यानां चापि पूजनम्' इति
पाठान्तरम् ।

उनिषा.

'श्रुताभूतपरिज्ञानं कृताकृतपरीक्षणम् ।

तुष्टातुष्टविचारश्च सर्वेषामनुजीविनाम् ॥

(१) कानी. १४।४६.

(२) कानी. १४।४७ ; उनिषा. नामनु (नां
चाभि).

(३) कानी. १४।४८ ; उनिषा. श्रुताभूत (भूताभूत)
जीविनाम् (जीवनम्).

(१) भूताभूतपरिज्ञानं भूत्यभरणीयेन । कृताकृत-
परीक्षणं कर्मसु नियुक्तेन किं केन कृतमिति । (तुष्टातुष्ट-
विचारः) भूत्यस्य तुष्टिरतुष्टिर्वेति विचारः । जमः

(२) ' सर्वेषामनुजीवनम् ' इत्यत्र ' सर्वेषामनु-
जीविनाम् ' इति समीचीनः पाठः । अर्थस्तु सुगमः ।
उनिषा.

' मध्योदासीनचरितज्ञानं तत्सिद्धिपालनम् ।

प्रतिग्रहश्च मित्राणामभिप्रायानां च निग्रहः ॥

(१) तत्सिद्धिपालनमिति मध्योदासीनयोः साधनं
रक्षणं च । प्रतिग्रहः स्वीकरणम् । जम.

(२) मध्यानां मध्यवर्तिभूतानां उदासीनानां
निरपेक्षभूतानां चरितस्य व्यवहारस्य ज्ञानं परिज्ञानम् ।
तत्सिद्धिपालनं तेन मध्योदासीनचरितज्ञानेन या सिद्धिः
कार्यसिद्धिः, तस्याः पालनं साधनं दृढस्थापनं वा ।
तत्सिद्धिसाधनमिति पाठे मध्योदासीनभूपतिभिः संधि-
रक्षणमित्यर्थः । मित्राणां प्रतिग्रहः संग्रहः । उनिषा.

' पुत्रदारादिगुप्तिश्च बन्धुवर्गपरिग्रहः ।

खनिद्वीपवनादीनां स्ववृत्तीनां प्रवर्तनम् ॥

(१) पुत्रदारादिगुप्तिः, पुत्राणां कर्कटकसधर्मत्वात्
दाराणां चाऽऽसन्नवृत्तित्वात् । खनिद्वीपवनादीनामिति ।
आदिशब्दात् दुर्गसंतुवणिकपथशून्यनिवेशाद्रव्यवनपरिग्रहः ।
ता एव राज्ञो वृत्तयः । जम.

(२) पुत्रदारादिभिः सह गुप्तिः आत्मरक्षणम् ।
स्ववृद्धिरूपः आत्मोन्नतिरूपः पवनः आदौ मूले यासां
तासां स्ववृत्तीनां निजधनागमानां प्रवर्तनम् । ' स्ववृद्धि-
पवनादीनाम् ' इत्यत्र ' खनिद्वीपवनादीनाम् ' इति
पाठे खनिद्वीपवनादिषु अर्थान्तरस्य उपायनिर्धारणमिति
भावः । उनिषा.

' असतां च परिक्षेपः सतां च परिगूहनम् ।

अहिंसा सर्वभूतानामधर्माणां च वर्जनम् ॥

(१) कानी. १४।४९ ; उनिषा. प्रति (परि).

(२) कानी. १४।५० ; उनिषा. गुप्तिश्च व
(भिर्गुप्तिर्ब) खनिद्वी (स्ववृद्धि).

(३) कानी. १४।५१ ; उनिषा. क्षेपः (क्लेशः).

(१) प्रज्ञाशौचशौर्यादियुक्ताः सन्तः, तद्विपर्ययेणा-
सन्तः, तेषां परिक्षेपः दानमानव्यपरोपणम् । परिगूहनं
पूजया स्वीकरणम् । अभूतहिंसा अप्रवर्तितपूर्वा । शास्त्र-
विगर्हिता अधर्मा यज्ञादन्यत्र या हिंसा । जम.

(२) असतां दुर्वृत्तानां परिक्षेपः दण्डदानादिना
क्लेशप्रदानम् । ' परिक्षेपः ' इत्यत्र ' परिक्षेपः ' इति पाठे
परित्यागः इत्यर्थः । सतां साधूनां परिगूहनं परिरक्षणम् ।
' अहिंसा सर्वभूतानामधर्माणां च वर्जनम् ' इत्यत्र
' अभूतानां च हिंसानामधर्माणां च वर्जनम् ' इति पाठे
अभूतानां शास्त्रनिषिद्धानां हिंसानां च अधर्माणां च
परिहारः इत्यर्थः । उनिषा.

' अकार्यप्रतिषेधश्च कार्याणां च प्रवर्तनम् ।

प्रदानं च प्रदेयानामदेयानामसंग्रहः ॥

(१) कार्यं करणार्हं इन्द्रमहादि । प्रदेयाः दानार्हाः
क्षेत्रादयः । अदेयाः अदानार्हाः अश्रोत्रियादीनामर्थाः ।
तेषां असंग्रहः असाधनम् । जम.

(२) अदेयानां कुलधनादीनां राजचिह्नानां वा ।
उनिषा.

अदण्डनमदण्डयानां दण्डयानां चापि दण्डनम् ।
अग्राह्याग्रहणं चैव ग्राह्याणां ग्रहणं तथा ॥

(१) अदण्डय्याः फल्गुक्रीडादिष्वपि शिष्टाचाराः ।
दण्डय्याः चोरादयः । अग्राह्याः पूर्वविरोधिताः प्रकृति-
विद्विष्टाः वा । ग्राह्याः प्रज्ञादियुक्ताः स्निग्धाः वा ।
जम.

(२) अदण्डय्यानां निर्दोषाणां देवद्विजादीनां अदण्डनं
दण्डेन धनादीनामग्रहणम् । अग्राह्याणां देवद्विजभूम्या-
दिषु करादीनां अग्रहणं अनादानम् । उनिषा.

' अर्थयुक्तस्य करणमनर्थस्य च वर्जनम् ।

न्यायतश्च करादानं स्वयं च प्रतिमोक्षणम् ॥

(१) कानी. १४।५२-५३.

(२) कानी. १४।५४ ; उनिषा. च प्रति
(वा प्रति).

(१) अर्थयुक्तं हीनविग्रहादि । अनर्थः बलव-
द्विग्रहादिः । न्यायतः पूर्वप्रसिद्ध्या । स्वयं प्रतिमोक्षणं
घनानामनतिलोभेन । जम.

(२) अर्थयुक्तस्य त्रिवर्गाव्यपेतस्य । अनर्थस्य फल-
विवर्जितस्य । न्यायानुसारेण करग्रहणम्, अथवा प्रति-
मोक्षणं शस्याभावाददर्शनेन प्रजावात्सल्यात् स्वयं करा-
दीनामग्रहणम् । उनिसा.

‘समर्थनं प्रधानानां निरस्थानां निराकृतिः ।

वैषम्याणां प्रशमनं भृत्यानां चाविरोधनम् ॥

(१) समर्थनं गुणाभ्यारोपणम् । प्रधानाः मुख्याः ।
निरस्थाः दूष्याः । वैषम्या (णां प्रशमनं) असमानां
समीकरणम् । विरोधनं परस्परदोषाख्यानेन । जम.

(२) प्रधानानां प्रधानराजपुरुषाणां संवर्धनं पाल-
नम् । समर्थनमिति पाठे समर्थकरणं परीक्षणमिति वाऽर्थः ।
निरस्थानां पदच्युतियोग्यानामपराधिनां च निर्हतिः
निर्धारणम् । वैषम्याणां दैवमानुषकृतानां व्याधिदुर्भिक्ष-
मरकावरोधप्रभृतीनां प्रशमनं निवारणम् । भृत्यानां
परस्परसख्यसंस्थापनं च । उनिसा.

‘अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।

आरम्भः कर्मणः शश्वदारब्धस्यान्तदर्शनम् ॥

आरम्भः कर्मणः, अनारब्धस्येत्यर्थात् । अन्तदर्शनं
समापनेन । जम.

अलब्धलिप्सा न्यायेन लब्धस्य च विवर्धनम् ।

परिवृद्धस्य विधिवत्पात्रे संप्रतिपादनम् ॥

लिप्सा अर्जनम् । संप्रतिपादनं यदि प्राक् परिरक्षितं
भवति । तस्मादरक्षितस्य रक्षणं चेत्यर्थात् बोद्धव्यम् ।
जम.

‘अधर्मप्रतिषेधश्च न्यायमार्गेण वर्तनम् ।

उपकार्योपकारित्वमिति वृत्तं महीपतेः ॥

(१) कानी. १४।५५ ; उनिसा. समर्थनं (संवर्धनं)
निराकृतिः (च निर्हतिः).

(२) कानी. १४।५६-५७.

(३) कानी. १४।५८ ; उनिसा. योपकारित्वमिति वृत्तं
(युपकारित्वं वृत्तमेतत्).

ध. को. १४३

(१) न्यायमार्गः धर्मशास्त्रविहितः । उपकार्योप-
कारित्वं उपकर्तव्येषूपकारिता । जम.

(२) एतत् सर्वं महीपतेः राज्ञः वृत्तं अवश्य-
मवलम्बनीयम् । ‘ उपकार्युपकारित्वं वृत्तमेतन्महीपतेः ’
इत्यत्र ‘ उपकार्योपकारित्वमिति वृत्तं महीपतेः ’ इति
मुद्रितपाठः । उनिसा.

शुक्रनीतिः

अष्टधा राजवृत्तम्

‘दुष्टनिग्रहणं दानं प्रजायाः परिपालनम् ।

यजनं राजसूयादेः कोशानां न्यायतोऽर्जनम् ॥

करदीकरणं राज्ञां रिपूणां परिमर्दनम् ।

भूमेरुपार्जनं भूयो राजवृत्तं तु चाष्टधा ॥

किं तत् स्ववृत्तमित्याह— दुष्टेति, करदीकरणमिति ।
राजवृत्तं अष्टधा यथा— दुष्टानां निग्रहणम्, दानम्,
प्रजायाः परिपालनम्, राजसूयादेर्यज्ञस्य यजनम्, कोशानां
घनानां न्यायतः यथान्यायं अर्जनम्, राज्ञां करदीकरणं
करादानेन अधीनीकरणम्, रिपूणां शत्रूणां परिमर्दनं
पराजयनम्, तथा भूमेः भूयः प्राचुर्येण उपार्जनम् ।
शुनीटी.

निचो राजा

न वर्धितं बलं यैस्तु न भूपाः करदीकृताः ।

न प्रजाः पालिताः सम्यक्ते वै षण्डतिला नृपाः ॥

यैः बलं सैन्यं न वर्धितम्, भूपाः नृपाः न करदीकृताः
करादानेन न वशीकृताः, तथा सम्यक् प्रजाः न पालिताः,
ते नृपाः षण्डतिलाः नपुंसकतिलाः अकर्मण्याः इत्यर्थः ।
शुनीटी.

प्रजा सूद्विजते यस्माद्यत्कर्म परिनिन्दति ।

त्यज्यते धनिकैर्यस्तु गुणिभिस्तु नृपाधमः ॥

प्रजा यस्मात् सूद्विजते अतिशयेन उद्वेगं प्राप्नोति,
यत्कर्म यस्य कर्म परिनिन्दति च, तथा गुणिभिः
गुणवद्भिः विद्वद्भिरित्यर्थः, धनिभिश्च यः त्यज्यते यत्संसर्गः
न क्रियते इत्यर्थः, स नृपाधमः । शुनीटी.

(१) शुनी. १।१२४-१४१.

नटगायकगणिकामल्लषण्डाल्पजातिषु ।

योऽतिसक्तो नृपो निन्यः स हि

शत्रुमुखे स्थितः ॥

यः नृपः, नटाः ताण्डवव्यवसायिनः, गायकाः संगीतजीविनः, गणिकाः वेद्याः, मल्लाः व्यायामिनः, षण्डाः क्लीबाः, तथा अल्पा क्षुद्रा जातियैषां तादृशाः नीचजातय इत्यर्थः, तेषु अतिसक्तः अत्यासक्तः स निन्यः निन्दनीयः सन् हि निश्चयेन शत्रूणां मुखे स्थितः तिष्ठतीत्यर्थः । वर्तमाने क्तप्रत्ययः । शुनीटी.

बुद्धिमन्तं सदा द्वेष्टि मोदते वञ्चकैः सह ।

स्वं दुर्गुणं नैव वेत्ति स्वात्मनाशाय सो नृपः ॥

यः नृपः सदा बुद्धिमन्तं सुधियं द्वेष्टि, वञ्चकैः धूर्तैः सह मोदते आमोदं करोति, तथा स्वं दुर्गुणं दोषं नैव वेत्ति नावबुध्यते, स स्वात्मनाशाय निजदेहनाशाय भवतीत्यर्थः । सः अचिरात् भ्रश्यते इति भावः ।

शुनीटी.

नापराधं हि क्षमते प्रदण्डो धनहारकः ।

स्वदुर्गुणश्रवणतो लोकानां परिपीडकः ॥

नृपो यदा तदा लोकः क्षुभ्यते भिद्यते यतः ।

गूढचारैः श्रावयित्वा स्ववृत्तं दूषयन्ति के ॥

भूषयन्ति च कैर्भावैरमात्याद्याश्च तद्विदः ।

मयि कीदृक् च संप्रीतिः केषामप्रीतिरेव वा ॥

ममागुणैर्गुणैर्वाऽपि गूढं संश्रुत्य चाखिलम् ।

चारैः स्वदुर्गुणं ज्ञात्वा लोकतः सर्वदा नृपः ॥

सुकीर्त्यै संत्यजेन्नित्यं नावमन्येत वै प्रजाः ।

लोको निन्दति राजस्त्वां चारैः संश्रावितो यदि ॥

कोपं करोति दौरात्म्यादात्मदुर्गुणलोपकः ।

सीता साध्यपि रामेण त्यक्ता लोकापवादतः ॥

शक्तेनापि हि न धृतो दण्डोऽल्पो

रजके कचित् ।

* ज्ञानविज्ञानसंपन्नो राजा दत्ताभयोऽपि च ॥

* 'राजदत्ताभयोऽपि च' इति पाठं स्वीकृत्य अस्य श्लोका-
र्थस्य उत्तरश्लोकेनान्वयः समीचीनः प्रतिभाति ।

यदा धनहारकः परधनलुब्धः लोकानां प्रजानां परिपीडकः तथा प्रदण्डः तीक्ष्णदण्डः नृपः स्वदुर्गुणानां श्रवणतः श्रवणात् अपराधं प्रजानामिति शेषः, न क्षमते तदा लोकः क्षुभ्यते विरज्यते । अतः कारणात् नृपः यतः स्ववृत्तात् स्वचरित्रात् भिद्यते तत् स्ववृत्तं गूढचारैः गुप्तचारैः श्रावयित्वा के अमात्यादयः तद्विदः तज्ज्ञानन्तः सन्तः दूषयन्ति दूषितं कुर्वन्ति, तदिति शेषः । वा कैः भावैः भूषयन्ति प्रशंसन्ति ? तथा मम अगुणैः वा गुणैः केषां जनानां मयि कीदृक् संप्रीतिः अनुरागः केषां वा अप्रीतिः अननुरागः एतत् अखिलं समग्रं चारैः गूढपुरुषैः संश्रुत्य सम्यगाकर्ण्य लोकतः लोकपरंपरा-
तश्च सर्वदा ज्ञात्वा राजा सुकीर्त्यै सुयशसे नित्यं सततं स्वदुर्गुणं निजदोषं त्यजेत् । प्रजाः नैव अवमन्येत । हे राजन्, लोकस्त्वां निन्दति इति चारैः संश्रावितः सन् यदि दौरात्म्यात् कोपं करोति तदा असौ नृपः आत्मनः दुर्गुणानां दोषाणां लोपकः लोपकारी अस्वीकारीत्यर्थः । आत्मनो दोषाच्छादनेनातिविरागभाजनं प्रजानामिति भावः । सति दोषे का कथा ? असत्यपि दोषे लोकापवादो निराकरणीय इत्याह— सीतेति । रामेण साध्वी अपि सीता लोकापवादतः त्यक्ता । शक्तेनापि रामेण क्वचित् कदाचित् रजके अपवादकारिणीत्यर्थः, अल्पो-
ऽपि दण्डः न धृतः न कृत इत्यर्थः । यतः राजा रामः ज्ञानेन सामान्येन विज्ञानेन विशेषज्ञानेन च संपन्नः युक्तः, तथा दत्तं अभयं येन स दत्ताभयः, अपवादश्रवणेन स्वदोषसंशोधनसंभवादपवादिनि अभयं दत्तवानित्यर्थः । पुरा किल स्वां पत्नीं स्थानान्तरादागतां 'नाहं त्वां ग्रही-
ष्यामि, अहं रामो न, यः राक्षसगृहस्थितां सीतां परि-
जग्राह' इति कथयतः कस्यचिद्रजकस्य मुखात् गूढचारेण सीतापवादं श्रुत्वा रामाय कथितम् । रामेण च तच्छ्रवणात् सीता परित्यक्ता इति वार्ताऽत्रानुसंधेया । शुनीटी.

समक्षं वक्ति न भयाद्राज्ञो गुर्वपि दूषणम् ।

स्तुतिप्रिया हि वै देवा विष्णुमुख्या इति श्रुतिः ॥

किं पुनर्मनुजा नित्यं निन्दाजः क्रोध इत्यतः ।

राजा सुभागदण्डी स्यात्सुक्ष्मी रज्जकः सदा ॥

लोकः राज्ञः गुरु महदपि दूषणं भयात् समक्षं न वक्ति । हि यतः विष्णुमुख्याः नारायणप्रभृतयः देवाः वै अपि स्तुतिप्रियाः स्तवसंतुष्टाः, भवन्तीति शेषः । इति श्रुतिः वेदवचनम् । मनुजाः मानवाः किं पुनः ? स्तवेनैव सर्वे संतुष्यन्ति, दोषवादेन नेति फलितार्थः । इत्यतः अस्मात् कारणात् नित्यं सततं क्रोधः निन्दाजः निन्दया जायते इत्यर्थः । अतः निन्दा नैव कर्तव्येति भावः । राजा सदा शोभनः सुनियतत्वात् सुन्दरः भागः विभागः यत्र तत्, सुव्यवस्थमिति यावत्, यथा तथा दण्डयतीति तथोक्तः । सुक्ष्मी अतिश्रमावान् । तथा रज्जकः, लोकानामिति शेषः । स्यात् भवेत् । शुनीटी.

धर्मरतिकारणानि

यौवनं जीवितं चित्तं छाया लक्ष्मीश्च स्वामिता ।
चञ्चलानि षडेतानि ज्ञात्वा धर्मरतो भवेत् ॥

यौवनं तारुण्यम्, जीवितं जीवनम्, चित्तं मनः, छाया अनातपम्, लक्ष्मीः श्रीः, तथा स्वामिता ऐश्वर्यम्, एतानि षट् चञ्चलानि अस्थिराणि ज्ञात्वा धर्मरतः धर्मनिष्ठः भवेत् । शुनीटी.

प्रजया त्याज्यो राजा

अदानेनापमानेन च्छलाच्च कटुवाक्यतः ।

राज्ञः प्रबलदण्डेन नृपं मुञ्चति वै प्रजा ॥

प्रजा राज्ञः अदानेन अयथोचितदानेन दानराहित्येन वा, अपमानेन अवमाननया, छलात् कापट्यात्, कटुवाक्यतः दुर्वचसा, तथा प्रबलदण्डेन गुरुतरदण्डविधानेन नृपं मुञ्चति त्यजति । शुनीटी.

विपरीतगुणैरेभिः सान्वयाऽऽरज्यते प्रजा ।

एकस्तनोति दुष्कीर्तिं दुर्गुणः संघशो नु किम् ॥

एभिः विपरीतैः गुणैः पूर्वोक्तैः अदानादिभिर्दुर्गुणैरित्यर्थः । सान्वया सपुत्रपौत्रादिः प्रजा आरज्यते विरज्यते इत्यर्थः । अथवा एभिर्विपरीतगुणैः दानमानादिभिः रज्यते अनुरागमातनोतीत्यर्थः । एको दुर्गुणः दोषः दुष्कीर्तिं तनोति । नु भोः, संघशः समस्त इत्यर्थः, किं वक्तव्यमित्यर्थः । शुनीटी.

आनृशंस्यदयो धर्माः

आनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणभृतां यतः ।

तस्माद्राजाऽऽनृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनम् ॥

यतः सर्वेषां प्राणभृतां देहिनां आनृशंस्यं दया परमः धर्मः, उक्त इति शेषः, तस्मात् राजा आनृशंस्येन अनुकम्पया कृपणं दीनं जनं पालयेत् । शुनीटी.

न हि स्वमुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं जनम् ।

कृपणः पीड्यमानः स्वमृत्युना हन्ति पार्थिवम् ॥

स्वं निजं सुखं अन्विच्छन् कृपणं दीनं जनं न हि पीडयेत् । पीड्यमानः कृपणः दीनः स्वमृत्युना निजेन मृत्युना पार्थिवं राजानं हन्ति नाशयति । शुनीटी.

सुजनैः संगतं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ।

सेव्यमानस्तु सुजनैर्महानतिविराजते ॥

महान् जनः धर्माय सुखाय च सुजनैः साधुभिः संगतं संसर्गं कुर्यात् । सुजनैः सेव्यमानस्तु अतिविराजते अधिकं शोभते । शुनीटी.

हिमांशुमाली च यथा नवोत्फुल्लोत्पलं सरः ।

आनन्दयति चेतांसि तथा सुजनचेष्टितम् ॥

हिमांशुमाली चन्द्रः यथा नवानि उत्फुल्लानि उत्पलानि कुमुदानि यस्मिन् वादशं सरः आनन्दयति शोभयति, तथा सुजनानां साधूनां चेष्टितं आचरितं चेतांसि मनांसि आनन्दयति । शुनीटी.

ग्रीष्मसूर्याशुसंतप्तमुद्वेजनमनाश्रयम् ।

मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेद् दुर्जनसंगतम् ॥

ग्रीष्मे निदाघे ये सूर्याशवः रविकिरणाः तैः संतप्तं उद्वेजनं भीतिजनकं अनाश्रयं आश्रयरहितम्, अनावृतमित्यर्थः, मरुस्थलमिव मरुभूमिमिव, उदग्रं अतिभयंकरं दुर्जनसंगतं असाधुसङ्गं त्यजेत् । शुनीटी.

निश्वासोदगीर्णहुतभुग्धूमधूमीकृताननैः ।

वरमाशीविषैः सङ्गं कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥

निश्वासेन उद्वीर्णः यः हुतभुक् अग्निः तस्य धूमेन धूमीकृतानि कृष्णलौहितीकृतानि आननानि मुखानि येषां

(१) शुनी. ११५९-१८२.

तादृशैः आशीविषैः भुजङ्गैः वरं सङ्गं कुर्यात्, दुर्जनैः न त्वेव । सः विषयरसज्ञादपि दुर्जनसङ्गो भयावह इति भावः । शुनीटी.

क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय सुजनाय यथाऽञ्जलिः ।
ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय हितार्थिना ॥

अभ्यर्हणीयाय पूज्याय सुजनाय यथा अञ्जलिः क्रियते, यथा बद्धाञ्जलिना सुजनः सेव्य इत्यर्थः, हितार्थिना जनेन दुर्जनाय ततः तस्मादपि साधुतरः अञ्जलिः कार्यः, समधिकबद्धाञ्जलिना दुर्जनः सेव्य इत्यर्थः । चाटुवचनैः परितोष्य दुर्जनः परिहर्तव्य इति भावः । शुनीटी.

नित्यं मनोपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जगत् ।

उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाग् धनदोऽपि सन् ॥

मनोहारिण्या मधुरया वाचा नित्यं सततं जगत् प्रह्लादयेत् संतोषयेत् । क्रूरा कर्कशा वाक् यस्य तादृशः जनः धनदः अर्थदोऽपि सन् भूतानि प्राणिनः उद्वेजयति तापयति । शुनीटी.

हृदि विद्ध इवात्यर्थं यथा संतप्यते जनः ।

पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥

जनः यथा वाचा हृदि विद्ध इव अत्यर्थं अतिमात्रं संतप्यते, मेधावी बुद्धिमान् जनः पीडितोऽपि परैरभिहतोऽपि तां वाचं निष्ठुरां वाणीं न उदीरयेत् न कथयेत् । शुनीटी.

प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु वा ।

शिखीव केकां मधुरां वाचं ब्रूते जनप्रियः ॥

सत्सु वन्धुषु वा द्विषत्सु शत्रुषु अपि प्रियमेव, न तु अप्रियम् । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । नित्यं सततं अभिधातव्यं वक्तव्यम् । जनप्रियः लोकः शिखी मयूरः केकामिव मधुरां वाचं ब्रूते कथयति । शुनीटी.

मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखण्डिनः ।

हरन्ति न तथा वाचो यथा वाचो विपश्चिताम् ॥

विपश्चितां विदुषां वाचः यथा हरन्ति, मन इति शेषः, मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य तथा शिखण्डिनः मयूरस्य वाचः तथा न । शुनीटी.

ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति सत्कृतम् ।
श्रीमन्तो वन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥

ये जनाः प्रियं सत्कृतं प्रशंसावादरूपं सत्कारं इच्छन्ति, प्रियाणि वचनानि प्रभाषन्ते वदन्ति । प्रियवादिनः प्रियसत्कारार्हाः इति भावः । ते नरविग्रहाः मानवदेहधारिणः श्रीमन्तः वन्द्यं चरितं येषां तादृशाः महनीयचरित्राः देवाः वक्तव्या इति शेषः । शुनीटी.

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

त्रिषु लोकेषु ईदृशं संवननं वशीकरणं न हि नैव विद्यते इत्यर्थः, यथा भूतेषु दया, मैत्री सौहार्दम्, दानम्, तथा मधुरा वाक् । शुनीटी.

श्रुतिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद् देवतां सदा ।

देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनान् ॥

आस्तिक्यपूतात्मा ईश्वरे भक्तिमान् सन् सदा देवतां देवतावत् गुरुजनान् तथा आत्मवत् सुहृज्जनान् बन्धून् पूजयेत् इति श्रुतिः, अस्तीति शेषः । शुनीटी.

प्रणिपातेन हि गुरुन् सतोऽनूचानवेष्टितः ।

कुर्वीताभिमुखान् देवान् भूतैः सुकृतकर्मणाम् ॥

अनूचानैः साङ्गवेदविद्भिः सुपण्डितैरित्यर्थः । 'अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः' इत्यमरः । वेष्टितः परिवृतः सन् प्रणिपातेन सतः साधून् गुरुन् गुरुजनान्, तथा भूतैः मङ्गलाय सुकृतकर्मणा शोभनेन कार्येण देवान् अभिमुखान् अनुकूलान् कुर्वीतेति । शुनीटी.

सद्भावेन हरेन्मित्रं सद्भावेन च बान्धवान् ।

स्त्रीभृत्यौ प्रेममानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम् ॥

सद्भावेन बान्धवान्, प्रेममानाभ्यां प्रेम्णा सम्मानेन च स्त्रीभृत्यौ स्त्रीं भृत्यं परिजनवर्गम्, तथा दाक्षिण्येन औदार्येण इतरं जनं हरेत् वशीकुर्यात् । शुनीटी.

बलवान् बुद्धिमान् शूरो यो हि युक्तपराक्रमी ।

वित्तपूर्णं महीं भुङ्क्ते स भूपो भूपतिर्भवेत् ॥

यः भूपः बलवान् बुद्धिमान् शूरः प्रतापवान् तथा युक्तपराक्रमी युक्तं उचितं यथा तथा पराक्रमते इति

तादृशः, भवेत् स भूपतिः समग्रपृथिवीपतिः सम्रा-
डित्यर्थः, सन् वित्तपूर्णो महीं भुङ्क्ते । शनीटी.

पराक्रमो बलं बुद्धिः शौर्यमेते वरा गुणाः ।

एभिर्हीनोऽन्यगुणयुङ्महीभुक् सधनोऽपि च ॥

महीं स्वल्पां नैव भुङ्क्ते *द्राव राज्याद्विनश्यति ।

महाधनाच्च नृपतेर्विभात्यल्पोऽपि पार्थिवः ॥

अन्याहताज्ञस्तेजस्वी एमिरेव गुणैर्भवेत् ।

राज्ञः साधारणास्त्वन्ये न शक्ता भूप्रसाधने ॥

पराक्रमः बलं बुद्धिः तथा शौर्य एते वराः श्रेष्ठाः
गुणाः । एभिर्गुणैः हीनः अन्यगुणयुक् महीभुक् राजा
सधनोऽपि धनवानपि स्वल्पामपि महीं नैव भुङ्क्ते,
अत्युत द्राव शीघ्रम्, द्रावेत्यव्ययम्, राज्यात् विनश्यति
अश्रयति । यश्च राज्ञः एभिः पराक्रमादिभिः गुणैः
उपलक्षितः अन्याहताज्ञः अस्वलितनिदेशः तथा तेजस्वी
भवेत् सः अल्पोऽपि असमृद्धोऽपि पार्थिवः महाधनात्
उक्तगुणहीनात् नृपतेः, अपेक्षार्थे पञ्चमी, विभाति
शोभते । अन्ये साधारणाः सामान्याः जनाः भू-
प्रसाधने पृथिवीवशीकरणे न शक्ताः न समर्थाः ।
शुनीटी.

खनिः सर्वधनस्येयं देवदैत्यविमर्दिनी ।

भूम्यर्थे भूमिपतयः स्वात्मानं नाशयन्त्यपि ॥

इयं देवदैत्यविमर्दिनी सुरासुरविध्वंसिनी भूमिः ।
अस्या एव कृते बहुशः सुरासुरविमर्दो जातः इति भावः ।
सर्वधनस्य खनिः आकरः । भूमिपतयः राजानः भूम्यर्थे
अस्या एव भूमेः कृते इत्यर्थः, स्वात्मानं स्वदेहं अपि
नाशयन्ति । शुनीटी.

उपभोगाय च धनं जीवितं येन रक्षितम् ।

न रक्षिता तु भूर्येन किं तस्य धनजीवितैः ॥

येन उपभोगाय धनं जीवितं च रक्षितम्, किंतु भूः
पृथिवी न रक्षिता, तस्य धनजीवितैः धनैः जीवनैश्च
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । शुनीटी.

* 'द्राव राज्यात्' इत्यत्र 'द्राक्स्वराज्यात्' इति 'द्रुतं
राज्यात्' इति च पाठान्तरम् ।

न यथेष्टव्ययायालं संचितं तु धनं भवेत् ।

सदागमाद्विना कस्य कुबेरस्यापि नाजसा ॥

कस्यापि जनस्य संचितं धनं सदागमात् नित्यधन-
लाभं विना यथेष्टव्ययाय अलं समर्थं न भवेत् ।
कुबेरस्यापि अजसा तत्त्वतः न । अन्यस्य किं पुनरिति
भावः । यथेच्छव्यये सति संचितं धनं अचिरात् क्षीयते
यादृग् व्ययः तादृशश्चेत् सर्वदा आगमो न स्यादिति
फलितार्थः । शुनीटी.

पूज्यस्त्वेभिर्गुणैर्भूपो न भूपः कुलसंभवः ।

न कुले पूज्यते यादृग्बलशौर्यपराक्रमैः ॥

एभिः पूर्वोक्तैः पराक्रमादिभिः गुणैः उपलक्षितस्तु
भूपः पूज्यः प्रशंसनीयः, कुलसंभवः राजवंशप्रसूतस्तु भूपः
न पूज्यः । राजवंशप्रसूतत्वमेव न पूज्यत्वे निदान-
मिति भावः । बलशौर्यपराक्रमैः यादृक् पूज्यते, कुले
कुलजातत्वे तादृक् न । शुनीटी.

कार्यस्थानगोपनम्

'कार्यस्थानानि सर्वाणि यामिकैरभितोऽनिशम् ॥

नयवान् नीतिनतिवित्सिद्धशस्त्रादिकैर्वरैः ।

चतुर्भिः पञ्चभिर्वापि षड्भिर्वा गोपयेत्सदा ॥

नयवान् नीतिविचक्षणः, तथा नीतेर्नतिं अधोगतिं
वेत्तीति तथोक्तः, अनयश्च इत्यर्थः, राजा अभितः
सर्वतः सिद्धशस्त्रादिकैः शस्त्रास्त्रकुशलैरित्यर्थः, वरैः
श्रेष्ठैः चतुर्भिः पञ्चभिः वा षड्भिः यामिकैः प्रहरिभिः
सदा सर्वाणि कार्यस्थानानि गोपयेत् संरक्षेत् ।

शुनीटी.

तत्रत्यानि दैनिकानि शृणुयाल्लेखकाधिपैः ।

दिने दिने यामिकानां प्रकुर्यात्परिवर्तनम् ॥

तत्रत्यानि दैनिकानि प्रतिदिनसंज्ञातानि कार्याणि
लेखकाधिपैः प्रधानलेखकैः शृणुयात् । तथा दिने दिने
यामिकानां प्रहरिणां परिवर्तनं विनिमयं कुर्यात् ।
शुनीटी.

गृहपङ्क्तिमुखे द्वारं कर्तव्यं यामिकैः सदा ।

तैस्तद्वृत्तं तु शृणुयाद् गृहस्थभृतिपोषितैः ॥

(१) शुनी. १।२८७-२२५.

यामिकैः प्रहरिभिः सदा गृहपङ्क्तिमुखे गृहस्थानां गृहश्रेण्यभिमुखे सदा द्वारं दौवारिकवदवस्थानमित्यर्थः, कर्तव्यम् । गृहस्थानां भृतिभिः वेतनैः गृहस्थदत्तैरित्यर्थः, षोषितः पालितैः तैः प्रहरिभिः तद्वृत्तं तेषां गृहस्थानां वृत्तं आचरितं शृणुयात् । शुनीटी.

निर्गच्छन्ति च ये ग्रामाद्ये ग्रामं प्रविशन्ति च । तान् सुसंशोध्य यत्नेन मोचयेद्दत्तलग्नकान् ॥

ये जनाः ग्रामात् निर्गच्छन्ति ये च ग्रामं प्रविशन्ति तान् यत्नेन सुसंशोध्य परीक्ष्य दत्तलग्नकान् दत्तः लग्नकः प्रतिभूः यैः तथाभूतान्, अथवा दत्तं लग्नकं शोधनपत्रं येभ्यः तान् कृत्वा मोचयेत् निर्गमप्रवेशौ कारयेदित्यर्थः ।

शुनीटी.

प्रख्यातवृत्तशीलांस्तु ह्यविमृश्य विमोचयेत् ।

वीथिवीथिषु यामार्धैर्निशि पर्यटनं सदा ॥

कर्तव्यं यामिकैरेवं चोरजारनिवृत्तये ।

शासनं त्वीदृशं कार्यं राज्ञा नित्यं प्रजासु च ॥

प्रख्यातवृत्तशीलान् सुख्यातचरित्रानित्यर्थः, तु पुनः अविमृश्य अविचार्य, अपरीक्ष्येति यावत्, विमोचयेत् । हिशब्दः अवधारणे । किंच, यामिकैः प्रहरिभिः चौराणां तस्कराणां जाराणां उपपत्तीनां निवृत्तये निराकरणाय निशि रजन्त्यां वीथिवीथिषु प्रतिपल्लीश्रेणिमध्येषु सदा यामार्धैः प्रहरमध्ये वारद्वयेनेत्यर्थः, पर्यटनं भ्रमणं कर्तव्यम् । राज्ञा प्रजासु ईदृशं उक्तप्रकारं शासनं नित्यं कर्तव्यम् । तुशब्दः अवधारणे । अवश्यमेव कर्तव्यमित्यर्थः ।

शुनीटी.

विशेषनियमानां शासनडिण्डिमैर्ज्ञापनं प्रजाभ्यः

राजशासनस्य चतुष्पथे लिखित्वा स्थापनं च

दासे भृत्येऽथ भार्यायां पुत्रे शिष्येऽपि

वा क्वचित् ।

वाग्दण्डपरुषं नैव कार्यं मदेशसंस्थितैः ॥

तुलाशासनमानानां नाणकस्यापि वा क्वचित् ।

निर्यासानां च धातूनां सजातीनां घृतस्य च ॥

मधुदुग्धवसादीनां पिष्टादीनां च सर्वदा ।

कूटं नैव तु कार्यं स्याद्बलाच्च लिखितं जनैः ॥

उत्कोचग्रहणं नैव स्वामिकार्यविलोभनम् ।

दुर्वृत्तकारिणं चोरं जारं मद्वेषिणं द्विषम् ॥

न रक्षन्त्वप्रकाशं हि तथाऽन्यानपकारकान् ।

मातृणां पितृणां चैव पूज्यानां विदुषामपि ॥

नावमानं नोपहासं कुर्युः सद्बृत्तशालिनाम् ।

न भेदं जनयेयुर्वै नृनार्योः स्वामिभृत्ययोः ॥

भ्रातृणां गुरुशिष्याणां न कुर्युः पितृपुत्रयोः ।

वापीकूपारामसीमाधर्मशालासुरालयान् ॥

मार्गान्नैव प्रवाधेयुर्हीनाङ्गविकलाङ्गकान् ।

द्युतं च मद्यपानं च मृगयां शस्त्रधारणम् ॥

गोगजाश्वोष्ट्रमहिषीनृणां वै स्थावरस्य च ।

रजतस्वर्णरत्नानां मादकस्य विषस्य च ॥

क्रयो वा विक्रयो वाऽपि मद्यसंधानमेव च ।

क्रयपत्रं दानपत्रमृणनिर्णयपत्रकम् ॥

राजाज्ञया विना नैव जनैः कार्यं चिकित्सितम् ।

महापापाभिः शपनं निधिग्रहणमेव च ॥

नवसमाजनियमं निर्णयं जातिदूषणम् ।

अस्वामिनाष्टिकधनसंग्रहं मन्त्रभेदनम् ॥

नृपदुर्गुणलोपं* तु नैव कुर्युः कदाचन ।

स्वधर्महानिममृतं परदारभिमर्शनम् ॥

कूटसाध्यं कूटलेख्यमप्रकाशप्रतिग्रहम् ।

निर्धारितकराधिक्यं स्तेयं साहसमेव च ॥

मनसाऽपि न कुर्वन्तु स्वामिद्रोहं तथैव च ।

भृत्या शुल्केन भागेन वृद्ध्या दर्पबलाच्छलात् ॥

आधर्षणं न कुर्वन्तु यस्य कस्यापि सर्वदा ।

परिमाणोन्मानमानं धार्यं राजविमुद्रितम् ॥

गुणसाधनसंदक्षा भवन्तु निखिला जनाः ।

साहसाधिकृते द्युर्विनिगृह्याऽऽततायिनम् ॥

उत्सृष्टा वृषभाद्या यैस्तैस्ते धार्याः सुयन्त्रिताः ।

इति मच्छासनं श्रुत्वा येऽन्यथा वर्तयन्ति तान् ॥

विनिशिष्यामि दण्डेन महता पापकारकान् ।

इति प्रबोधयेन्नित्यं प्रजाः शासनडिण्डिमैः ॥

* 'लोपम्' इत्यत्र 'लापम्' इति टीकाभिप्रेतः पाठः प्रतिभाति ।

इत आरभ्य 'शासनडिण्डिमैः' इत्यन्तं राजशासनं निर्दिशति— दास इत्यादि । राजा शासनडिण्डिमैः शासनार्थवाद्यभेदैः प्रजाः नित्यं इति वक्ष्यमाणप्रकारेण बोधयेत् ज्ञापयेत् । यथा मद्देशसंस्थितैः मदधिकारवर्तिभिः जनैः क्वचित् दासे किंकरे, भृत्ये पोष्यजने, अथवा भार्यायां पत्न्याम्, पुत्रे, अपि वा अथवा शिष्ये छात्रे वाग्दण्डपरुषं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं वा नैव कर्तव्यम् । तुलायाः शासनानि निर्णायकानि यानि मानानि परिमाणानि तेषाम्, क्वचित् कुत्रचित् वा नाणकस्य मुद्रायाः, निर्यासानां तरुलतानिर्गतसानाम्, सजातीनां समानावयवानाम्, धातूनां स्वर्णरजतादीनाम्, धृतस्य, मधुदुग्धवसादीनाम्, पिष्टादीनां चूर्णविशेषाणां च सर्वदा कदापीत्यर्थः, कूटं कपटं बलात् बलात्कारेण जनैः लिखितं लेखनम्, भावे क्तप्रत्ययः, उक्तोचग्रहणं तथा स्वामिकार्येषु विलोभनं विशेषेण लोभप्रदर्शनं नैव कर्तव्यम् । दुर्वृत्तकारिणं दुराचारिणम्, चोरम्, जारम्, मदद्वेषिणं मम प्रतिकूलं मन्निदेशमकुर्वाणमित्यर्थः, द्विषं शत्रुम्, ममेति शेषः, तथा अप्रकाशं गूढं यथा तथा अपकारकान् अनिष्टकारिणः अन्यान् जनान् न रक्षन्तु न गोपयन्तु । केऽपीति कर्तृपदमध्याहार्यम् । मातृणाम्, पितृणाम्, अन्येषां पूज्यानां गुरुजनानाम्, विदुषां पण्डितजनानाम्, तथा सद्बृत्तशालिनां सदाचाररतानां जनानां अवमानं न उपहासं च न कुर्युः । मदधिकृताः इति कर्तृपदमूह्यम् । एवमुत्तरत्र ज्ञेयम् । वृत्तार्योः स्त्रीपुंसयोः दंपत्योरित्यर्थः, तथा स्वामिभृत्ययोः भेदं परस्परमनोभङ्गं न जनयेयुः, किंच भ्रातृणां गुरुशिष्याणां तथा पितृपुत्रयोः भेदं च न कुर्युः । वापी दीर्घिका, कूपः प्रसिद्धः, आरामः उपवनम्, सीमा उभयोर्विवादशान्त्यर्थे निर्णीतं स्थानम्, धर्मशाला धर्मानुशीलनार्थं स्थापितगृहम्, सुरालयः देवालयः, एतान् मार्गान् पथः, हीनाङ्गान् विकलाङ्गान् वा जनान् नैव प्रबाधेयुः नैव पीडयेयुः । राजाज्ञया विना नृपानुमतिमन्तरेण द्यूतं सपणदेवनम्, मद्यपानम्, मृगया, शस्त्रधारणम्, गवां गजानां अश्वानां उष्ट्राणां महिषीणां नृणां नराणां स्थावरस्य भूम्यादेः

रजतस्य रौप्यस्य स्वर्णस्य रत्नस्य मणिभेदस्य मादकस्य मत्तताजतकद्रव्यस्य तथा विषस्य क्रयः विक्रयः वा, मद्यसंधानं सुराप्रस्तुतकरणम्, क्रयपत्रम्, दानपत्रम्, ऋणनिर्णयपत्रकं वा, चिकित्सितं चिकित्साव्यवसायः नैव कार्यम् । महापापाभिशापनं महापापकीर्तनेन अभिसंपातम्, निधेः अस्वामिकस्य धनस्य ग्रहणम्, तस्य राजलभ्यत्वादिति भावः, नवं नूतनं समाजनिर्णयं समाव्यवस्थाम्, निर्णयम्, अनिर्णीतस्य कस्यचित् विषयस्येति शेषः, तस्य राजनिर्णयत्वादिति भावः, जातिदूषणं जातेः दोषकीर्तनम्, अस्वामिकस्य नाष्टिकस्य केनचित् हारितस्य वा धनस्य संग्रहम्, मन्त्रभेदनं गूढमन्त्रणाप्रकाशम्, तथा नृपस्य राज्ञः दुर्गुणा(?)लापं दुर्गुणालापरूपं दुष्कृतं कदाचन नैव कुर्युः । प्रजाः इति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् । स्वधर्महानिं निजधर्मक्षयम्, अनृतं अलीकवादम्, परदारभिमर्शनं परस्त्रीगमनम्, कूटसाक्ष्यं कपटसाक्षित्वम्, कूटलेख्यं कपटलिखितम्, अप्रकाशप्रतिग्रहं अज्ञातेन परस्वग्रहणम्, निर्धारितस्य कस्य राजस्वस्य आधिक्यं करादायिभिः प्रजाभ्यः अतिरिक्तग्रहणम्, स्तेयं चौर्यम्, साहसं दस्युवृत्तिम्, तथा स्वामिद्रोहं प्रभोरनिष्ठाचरणं मनसाऽपि न कुर्वन्तु । अत्रापि प्रजाः इति कर्तृपदमूहनीयम् । किंच, भृत्याः वेतनेन भरणेन वा, शुल्केन पण्यद्रव्याणां राजग्राह्याशेन, भागेन वण्टनेन, वृद्ध्या कुसीदव्यवहारेण, दपात्, बलात्, छलात् व्याजाद् वा, सर्वदा कदापीत्यर्थः, यस्य कस्यापि जनस्य आकर्षणं पीडनं न कुर्वन्तु । अधिकृताः इति शेषः । परिमाणं भूम्यादीनां मानार्थं रज्ज्वादिकम्, उन्मानं घटकादिकम्, मानं आढकादिकं च राजविमुद्रितं राजचिह्नितं कृत्वा धार्य व्यवहर्तव्यम् । निखिलाः समग्राः प्रजाः गुणसाधने गुणार्जने संदक्षाः सम्यक् निपुणाः भवन्तु । तथा साहसाधिकृते* बलात्कारादिदुष्कर्मपवादे सति आततायिनं तादृशमपराधिनं विनिगृह्य विशेषेण निगृह्य दद्युः । राजसमीपे इति शेषः । आततायिनश्च षड्विधाः यथा— 'अग्निदो

* 'साहसाधिकृते' इति पदमस्मिन् संदर्भे न सप्तम्यन्तम्, किंतु चतुर्थ्यन्तम् । जीवानन्दव्याख्यानं तु वतीव अस्वरसम् ।

गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते
आततायिनः ॥ ' इति । यैः जनैः वृषभाद्याः उत्सृष्टाः
तैः ते उत्सृष्टाः वृषभाद्याः सुयन्त्रिताः सुनियमिताः
धार्याः प्रतिपाल्याः इत्यर्थः । इति उक्तप्रकारं मच्छासनं
मदीयनिदेशं श्रुत्वा ये जनाः अन्यथा वर्तयन्ति
आचरन्ति, पापकारकान् राजाशालङ्घनरूपपापकारिणः
तान् महता प्रबलेन दण्डेन विनिशिष्यामि विशेषेण
दण्डयिष्यामीत्यर्थः । शुनीटी.

लिखित्वा शासनं राजा धारयीत चतुष्पथे ।

सदा चोद्यतदण्डः स्यादसाधुषु च शत्रुषु ॥

राजा शासनं आदेशं लिखित्वा चतुष्पथे धारयेत्
स्थापयेत् । सर्वेषां गोचरार्थमिति भावः । तथा असाधुषु
दुर्जनेषु शत्रुषु च सदा उद्यतदण्डः दण्डधारी स्याच्च ।
शुनीटी.

मार्गसंरक्षणम्

प्रजानां पालनं कार्यं नीतिपूर्वं नृपेण हि ।

मार्गसंरक्षणं कुर्यान्नृपः पान्थसुखाय च ॥

नृपेण राजा नीतिपूर्वं यथानीति प्रजानां पालनं
कार्यम् । तथा नृपः पान्थानां पथिकानां सुखाय मार्ग-
संरक्षणं कुर्यात् । हिशब्दः अवधारणे । शुनीटी.

पान्थप्रपीडका ये ये हन्तव्यास्ते प्रयत्नतः ॥

ये ये जनाः पान्थानां पथिकानां प्रपीडकाः पीडन-
कारिणः ते प्रयत्नतः यत्नातिशयेन हन्तव्याः वध्याः ।
राजा इति शेषः । शुनीटी.

आयस्य षोढा व्ययः

त्रिभिरंशैर्बलं धार्यं दानमर्धांशकेन च ॥

अर्धांशेन प्रकृतयो ह्यर्धांशेनाधिकारिणः ।

अर्धांशेनाऽऽत्मभोगश्च कोशोऽंशेन स रक्ष्यते ॥

किंच, वार्षिकस्य आयस्य त्रिभिः अंशैः तृतीय-
भागेनेत्यर्थः, बलं सैन्यं धार्यं रक्षितव्यम् । अर्धस्य
आयार्थस्य अंशकेन चतुर्थभागेन, समुदायस्य अष्टम-
भागेनेत्यर्थः । दानं कर्तव्यमिति शेषः । पुनश्च अर्धांशेन
पूर्ववत् समुदायस्य अष्टमभागेन प्रकृतयः प्रधानराज-
पुरुषाः, अपराधांशेन अधिकारिणः, रक्ष्याः इति शेषः ।

तथा अपराधांशेन उक्तया रीत्या समुदायाष्टमभागेन
आत्मनः स्वस्य भोगश्च । संपादनीयः इति शेषः । अंशेन
अवशिष्टेन भागेन स कोशः धनरक्षणस्थानं रक्ष्यते
पूर्यते । संचयस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । शुनीटी.

आयस्यैवं षड्विभागैर्व्ययं कुर्यात्तु वत्सरे ।

सामन्तादिषु धर्मोऽयं न न्यूनस्य कदाचन ॥

एवं उक्तप्रकारेण आयस्य षड्विभागैः षड्भिः
विभागैः अंशैः, आयं षोढा विभज्येत्यर्थः, वत्सरे
प्रतिवर्षं व्ययं कुर्यात् । सामन्तादिषु पूर्वोक्तेषु अयं
धर्मः नियमः । अर्थव्ययस्येति भावः । व्यवस्थितः इति
अध्याहार्यम् । न्यूनस्य सामन्ताद्येपक्षया निकृष्टस्य
कदाचन अयं धर्मो नेत्यर्थः । शुनीटी.

निलोचमशीलता

राज्यस्य यशसः कीर्तेर्धनस्य च गुणस्य च ।

प्राप्तस्य रक्षणेऽन्यस्य हरणे चोद्यमोऽपि च ॥

संरक्षणे संहरणे सुप्रयत्नो भवेत्सदा ।

शौर्यपाण्डित्यवकटृत्वं दातृत्वं न त्यजेत्कचित् ॥

बलं पराक्रमं नित्यमुत्थानं चापि भूमिपः ।

समितौ स्वात्मकार्ये वा स्वामिकार्ये तथैव च ॥

त्यक्त्वा प्राणभयं युध्येत्स शूरस्त्वविशङ्कितः ।

पक्षं संत्यज्य यत्नेन बालस्यापि सुभाषितम् ॥

गृह्णाति धर्मतत्त्वं च व्यवस्यति स पण्डितः ।

राज्ञोऽपि दुर्गुणान् वक्ति प्रत्यक्षमविशङ्कितः ॥

स वक्ता गुणतुल्यांस्तान्न प्रस्तौति कदाचन ।

अदेयं यस्य नैवास्ति भार्यापुत्रादिकं धनम् ॥

आत्मानमपि संदत्ते पात्रे दाता स उच्यते ।

अशङ्कितक्षमो येन कार्यं कर्तुं बलं हि तत् ॥

राजा प्राप्तस्य लब्धस्य राज्यस्य, यशसः सुख्यातेः,
कीर्तेः यशस्यकार्यस्य, धनस्य, गुणस्य सच्चरित्रस्य
रक्षणे, तथा अन्यस्य अप्राप्तस्य, राजादेरिति शेषः,
हरणे उद्यमः उद्यच्छति चेष्टते इति उद्यमः चेष्टावान् ।
उत्पूर्वकात् यच्छतेरच्प्रत्ययः । किंच, संरक्षणे सम्यक्
रक्षणे संहरणे सम्यक् हरणे च सदा सुप्रयत्नः सम्यक्
यत्नवांश्च भवेत् । भूमिपः क्वचित् कदाचिदपि शौर्यं

षाण्डित्यं वक्तुत्वं दातुत्वं वदान्यतां बलं पराक्रमं
नित्यं सततं उत्थानं उद्योगं च न त्यजेत् । यः
समितौ युद्धे, स्वात्मकार्ये निजदेहसंबन्धिनि कार्ये, तथा
स्वामिकार्ये विषये प्राणभयं त्यक्त्वा अविशङ्कितः
निःशङ्कः सन् यत्नेन युध्येत्, सः शूरः । यः पक्षं
पक्षपातमित्यर्थः, संत्यज्य बालस्यापि सुभाषितं यत्नेन
गृह्णाति, धर्मतत्त्वं व्यवस्यति यथायथं निरूपयति, सः
पण्डितः । यः अविशङ्कितः सन् प्रत्यक्षं समक्षं
राज्ञः अपि, का कथाऽन्येषामिति भावः, दुर्गुणान्
दोषान् वक्ति कथयति, कदाचन तान् दुर्गुणान् गुणैः
तुल्यान्, कृत्वेति शेषः, न प्रस्तौति प्रकटयति न
प्रशंसतीत्यर्थः, सः वक्ता । यस्य भार्यापुत्रादिकं धनं
अदेयं नैव अस्ति, यश्च आत्मानमपि पात्रे दानपात्रे
संदत्ते ददाति, हरिश्चन्द्रवदिति भावः, स दाता उच्यते ।
येन गुणेन अशङ्कितं यथा तथा कार्यं कर्तुं क्षमः शक्तो
भवति, जनः इति शेषः, तत् हि तदेव बलम् ।
शुनीटी.

किंकरा इव येनान्ये नृपाद्याः स पराक्रमः ।

युद्धानुकूलव्यापार उत्थानमिति कीर्तितम् ॥

येन गुणेन अन्ये नृपाद्याः राजप्रभृतयः किंकरा इव
दासा इव, क्रियन्ते इति शेषः, सः पराक्रमः । सर्वेऽपि
पराक्रान्ताधीना इति भावः । युद्धस्य अनुकूलः उपयोगी
व्यापारः उद्यमः उत्थानमिति कीर्तितम् । विषेय-
प्राधान्यात् कीर्तितमिति नपुंसकत्वम् । शुनीटी.

दायादानामैकमत्यं श्रेयः, दायादानामधिकाराः

'दायादानामैकमत्यं राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥

पृथग्भावो विनाशाय राज्यस्य च कुलस्य च ।

अतः स्वभोगसदृशान् दायादान् कारयेन्नृपः ।

अव्याहताज्ञः संतुष्येच्छत्रसिंहासनैरपि ॥

राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां भवेत्खलु ।

अल्पीकृतं विभागेन राज्यं शत्रुर्जिघृक्षति ॥

किंच, दायादानां भ्रातृप्रभृतीनां ऐकमत्यं एक-
मतावलम्बनं राज्ञः परं अत्यन्तं श्रेयस्करं शुभावहम्,

(१) शुनी. १।३४४-३५०.

ध. को. १४४

अन्यथा राज्यहानिप्रसङ्गादिति भावः । पृथगिति । पृथ-
ग्भावः दायादानामनैक्यं राज्यस्य कुलस्य वंशस्य
च विनाशाय भवति । अतः अस्मात् कारणात् नृपः
अव्याहताज्ञः अप्रतिहतादेशः सन् छत्रसिंहासनैरपि
राज्यशासनाधिकारैरेव संतुष्येत् । दायादान् भ्रात्रादीन्
स्वभोगसदृशान् समानभोगिनः कारयेत् । तथात्वे
सर्वे एव संतुष्टास्तिष्ठेयुरिति भावः । राज्यविभागे दोष-
माह— राज्येति । राज्यस्य विभजनात् विभागकरणात्
भूपानां राज्ञां श्रेयः शुभं न खलु नैव भवेत् । खलु-
शब्दोऽवधारणे । यतः विभागेन अल्पीकृतं खण्डीकृतं
क्षुद्रमित्यर्थः, राज्यं शत्रुः जिघृक्षति ग्रीहीतुमिच्छति ।
अल्पस्य अनायासेनैव जेतुं शक्यत्वादिति भावः ।
शुनीटी.

राज्यतुर्याशदानेन स्थापयेत्तान् समन्ततः ।

चतुर्दिक्ष्वथवा देशाधिपान् कुर्यात्सदा नृपः ॥

गोगजाश्वोष्ट्रकोशानामाधिपत्ये नियोजयेत् ।

माता मातृसमा या च सा नियोज्या महानसे ॥

नृपः तान् दायादान् राज्यस्य तुर्याशदानेन चतुर्थां-
शप्रदानेन समन्ततः चतुर्दिक्षु स्थापयेत् । अथवा
चतुर्दिक्षु सदा देशाधिपान् खण्डजनपदाधिपतीन् कुर्यात् ।
किंवा गवां गजानां अश्वानां उष्ट्राणां कोशानां
धनानां च आधिपत्ये अधिकारकर्मणि नियोजयेत् नियु-
क्तान् कुर्यात् । किंच, माता जननी तथा या मातृसमा
जननीतुल्या सा महानसे पाकक्रियाकर्तृत्वे इत्यर्थः,
नियोज्या स्थाप्या । आहारदानेन शरीरपुष्टौ मातुर्यत्ना-
तिशयादिति भावः । शुनीटी.

सेनाधिकारे संयोज्या बान्धवाः श्यालकाः सदा ।

स्वदोषदर्शकाः कार्या गुरवः सुहृदश्च ये ॥

बान्धवाः बन्धुवर्गाः श्यालकाः पत्नीभ्रातरश्च सदा
सेनाधिकारे सैन्यकर्मणि संयोज्याः स्थाप्याः । ये च
गुरवः गुरुजनाः सुहृदश्च ते स्वस्य आत्मनः राज्ञ
इत्यर्थः, दोषदर्शकाः कार्याः । दोषदर्शनकर्मणि कस्मिन्
दोषः ? किं कर्तव्यम् ? किमकर्तव्यम् ? इत्युपदेशकार्ये
स्थाप्या इत्यर्थः । शुनीटी.

वस्त्रालंकारपात्राणां स्त्रियो योज्याः सुदर्शने ।
स्वयं सर्वं तु विमृशेत्पर्यायेण च मुद्रयेत् ॥

स्त्रियः स्त्रीवर्गः वस्त्राणां अलंकाराणां पात्राणां भाजन-
द्रव्याणां च सुदर्शने सुपरीक्षणे तत्त्वावधाने च योज्याः
स्थापनीयाः । स्वयं सर्वं विमृशेत् केन किं क्रियते
न वेति परिदर्शनं कुर्यात् । पर्यायेण क्रमेण मुद्रयेत्
सर्वं परिदृष्टं राजनामाङ्कितं कुर्यादित्यर्थः ।

शुनीटी.

अन्तर्वेश्मनि रात्रौ वा दिवाऽरण्ये विशोधिते ।
मन्त्रयेन्मन्त्रिभिः सार्धं भाविकृत्यं तु निर्जने ॥

रात्रौ दिवा दिवसे वा विशोधिते परिष्कृते निर्जने
अन्तर्वेश्मनि गृहाम्भ्यन्तरे वा अरण्ये मन्त्रिभिः सार्धं
भावि भविष्यत् कृत्यं मन्त्रयेत् ।

शुनीटी.

सुहृद्भिर्भ्रातृभिः सार्धं सभायां पुत्रबान्धवैः ।
राजकृत्यं सेनपैश्च सभ्याद्यैश्चिन्तयेत्सदा ॥

सभायां सुहृद्भिः मित्रैः भ्रातृभिः पुत्रबान्धवैः पुत्रैः
बान्धवैः ज्ञातिभिः सेनपैः सेनाध्यक्षैः सभ्याद्यैश्च सदा
राजकृत्यं चिन्तयेत् । एतत् प्रकाश्यविषयमिति बोध्यम् ।

शुनीटी.

अतिस्तवनं न श्रोतव्यम्

सर्वस्मादधिको दाता शूरस्त्वं धार्मिको ह्यसि ॥
इति वाचं न शृणुयाच्छ्रावका वञ्चकास्तु ये ।
रागालोभाद्भयाद्राज्ञः स्युर्मूका इव मन्त्रिणः ॥
न ताननुमतान् विद्यान्मृपतिः स्वार्थसिद्धये ॥

विचार्या कार्यक्षमता गजाश्वरथपशुभृत्यादीनाम्

भाजाश्वरथपद्मादीन् भृत्यान् दासांस्तथैव च ॥
संभारान्सैनिकान्कार्याक्षमांश्च ज्ञात्वा दिने दिने ।
संरक्षयेत्प्रयत्नेन सुजीर्णान् संत्यजेत्सुधीः ॥

त्वं सर्वस्मात् अधिकः दाता वदान्यः, शूरः विक्रान्तः,
धार्मिकश्च असि इति वाचम्, चाटुकाराणामिति शेषः,
न शृणुयात् । ये श्रावकाः कार्यार्थिनां कार्यश्रावणकारिणः,
वञ्चकाः प्रतारकाः, तथा ये मन्त्रिणः रागात् कार्यार्थिनां

(१) शुनी. १।३६२-३६४.

(२) शुनी. १।३६५-३७८.

केषुचित् अनुरागात् स्नेहादित्यर्थः, लोभात् तूर्णीभावे
घनप्राप्तिर्लोभात्, वा भयात् यथार्थकथनेन यस्य हानिः
तस्मात् भीताः मूका इव स्युः भवेयुः, तान् स्वार्थ-
सिद्धये स्वकार्यस्य राजकार्यस्य सिद्धये अनुमतान् न
विद्यात् तेभ्यः राजकार्याभिमतं न गृह्णीयादित्यर्थः ।
सुधीः सुबुद्धिः नृपः दिने दिने गजान्, अश्वान्,
रथान्, पश्वादीन्, भृत्यान् पोष्यवर्गान्, दासान्
किंकरान्, संभारान् प्रयोजनद्रव्याणि, तथा सैनिकान्
कार्याक्षमान् ज्ञात्वा विचार्य प्रयत्नेन संरक्षयेत् । कार्य-
क्षमान् कर्तुमिति शेषः । सुजीर्णान् अन्त्यताक्षमानित्यर्थः,
संत्यजेत् ।

शुनीटी.

दूरस्थवार्ताग्रहणं मूलशिक्षणं च

अयुतक्रोशजां वार्ता हरेदेकदिनेन वै ।

सर्वविद्याकलाभ्यासे शिक्षयेद्भृतिपोषितान् ॥

अयुतक्रोशजां दशसहस्रक्रोशस्थितां वार्तां संवादं
एकदिनेन हरेत् । वैशब्दोऽवधारणे । यथा एकेन दिनेन
तथाभूता वार्ता प्राप्यते प्रेर्यते वा तथा उपायं कुर्या-
दित्यर्थः । तथा जनान् भृतिपोषितान् भृत्या वेतनादिना
पोषितान् सर्वविद्यानां कलानां च चतुःषष्टिप्रकाराणां
नृत्यगीतादीनां अभ्यासे शिक्षयेत् ।

शुनीटी.

समाप्तविद्यं संदृष्ट्वा तत्कार्यं तं नियोजयेत् ।

विद्याकलोत्तमान् दृष्ट्वा वत्सरे पूजयेच्च तान् ॥

तेषु समाप्तविद्यं सुशिक्षितमित्यर्थः, संदृष्ट्वा सम्यक्
परीक्ष्य । संदृष्ट्वेत्यार्षः प्रयोगः । तत्कार्यं तद्विद्यानुशीलन-
कार्यं वा तदध्यापनकार्यं तं नियोजयेत् । तथा तान्
छात्रानित्यर्थः, विद्यासु कलासु च उत्तमान् उत्कृष्टान्
दृष्ट्वा परीक्ष्य वत्सरे प्रतिवत्सरमित्यर्थः, पूजयेत्
पुरस्कारादिना संमानयेत् ।

शुनीटी.

विद्याकलावर्धनं शूरनियोजनं देशनिरीक्षणं इत्यादीनि
कर्तव्यानि

विद्याकलानां वृद्धिः स्यात्तथा कुर्यान्नृपः सदा ।

पृष्ठाग्रगान् क्रूरवेषाज्जतिनीतिविशारदान् ॥

सिद्धास्त्रनम्रशस्त्रांश्च भटानाराजिनियोजयेत् ।

पुरे पर्यटयेन्नित्यं गजस्थो रज्जयन् प्रजाः ॥

नृपः सदा यथा विद्याकलानां वृद्धिः उन्नतिः स्यात्
तथा कुर्यात् । तथा क्रूरवेषान् भीषणवेषधारिणः
नतिनीतिविशारदान् नतौ प्रणतौ नीतौ च विशारदान्
विचक्षणान् सिद्धास्त्रान् नग्नशस्त्रान् शस्त्रधारिणः
भटान् वीरान् आरात् समीपे पृष्ठाग्रगान् पश्चात्संमुख-
वर्तिनः नियोजयेत् रक्षेत् । स्वयं च गजस्थः गजारूढः
सन् प्रजाः रक्ष्यन् नित्यं पुरे नगरे पर्यटयेत् परि-
भ्रमेत् । स्वार्थे णिजन्तोऽयं परिपूर्वोऽटधातुर्बोध्यः ।

शुनीटी.

राजयानारूढितः किं राज्ञा इवा न समोऽपि च ।
शुना समो न किं राजा कविभिर्भाव्यतेऽञ्जसा ॥

श्वा कुक्कुरः राजयानारूढितः राजयोग्यवाहना-
रोहणात् राज्ञा समः तुल्यः किं न ? अपितु राजतुल्य
एवेत्यर्थः । तथा राजा तादृशपरिच्छदपरिजनविहीन इति
शेषः, शुना कुक्कुरेण समः कविभिः विद्वद्भिः किं न
विभाव्यते बुध्यते ? अपितु बुध्यत एव । सर्वथा सर्वदा
अपरिच्छदपरिजनेन राज्ञा (न) भाव्यमिति भावः ।
शुनीटी.

अतः स्वबान्धवैर्मित्रैः स्वसाम्यप्रापितैर्गुणैः ।

प्रकृतिभिर्नृपो गच्छेन्न नीचैस्तु कदाचन ॥

अतः कारणात् नृपः स्वस्य राज्ञ इत्यर्थः, साम्येन
तुल्यतया प्रापितैः जनितैः गुणैः, उपलक्षितैरित्यर्थः ।
उपलक्षणे तृतीया । स्वबान्धवैः, मित्रैः सुहृद्भिः,
तथा प्रकृतिभिः संभ्रान्त(?)वर्गैः सह गच्छेत् ।
कदाचन नीचैः नतः सन् अपरिच्छदपरिजनः सन्नि-
त्यर्थः, न गच्छेदित्यर्थः । शुनीटी.

मिथ्यासत्यसदाचारैर्नीचः साधुः क्रमात्स्मृतः ।

साधुभ्योऽतिस्वमृदुत्वं नीचाः संदर्शयन्ति हि ॥

मिथ्यासत्यसदाचारैः क्रमात् नीचः साधुश्च स्मृतः
कथितः । मिथ्याभूतसदाचारैः नीचः, सत्यभूतसदाचारैः
साधुर्भवतीति भावः । नीचाः साधुभ्यः अतिशयेन स्व-
मृदुत्वं निजमार्दवं संदर्शयन्ति । हिशब्दः अवधारणे ।
शुनीटी.

ग्रामान् पुराणि देशांश्च स्वयं संवीक्ष्य वत्सरे ।

अधिकारिणैः काश्च रञ्जिताः काश्च कर्षिताः ॥

प्रजास्ताः साधुभूतेन व्यवहारं विचिन्तयेत् ।

न भृत्यपक्षपाती स्यात्प्रजापक्षं समाश्रयेत् ॥

राजा वत्सरे प्रतिवर्षं स्वयं ग्रामान् पुराणि
नगराणि देशांश्च संवीक्ष्य सम्यक् दृष्ट्वा, तथा अधि-
कारिणैः राजपुरुषैः काः प्रजाः रञ्जिताः, काश्च कर्षिताः
पीडिताः ? ताः संवीक्ष्य साधुभूतेन याथातथ्येन व्यवहारं
विचिन्तयेत् कार्यदर्शनं कुर्यात् । भृत्यानां अधिकारिणां
पक्षपाती न स्यात् । प्रजापक्षं समाश्रयेत्, यथा प्रजाना-
मनुरञ्जनं स्यात् तथा कुर्यादित्यर्थः । शुनीटी.

प्रजाशतेन संद्विष्टं संत्यजेदधिकारिणम् ।

अमात्यमपि संवीक्ष्य सकृदन्यायगामिनम् ॥

एकान्ते दण्डयेत्पष्टमभ्यासापकृतं त्यजेत् ॥

प्रजाशतेन बहुभिः प्रजाभिरित्यर्थः, संद्विष्टं दत्त-
दोषमित्यर्थः, अधिकारिणं स्वनियुक्तं राजकर्मचारिणं
संत्यजेत् । तथा अमात्यमपि सचिवमपि सकृत् एक-
वारं अन्यायकारिणं संवीक्ष्य एकान्ते निर्जने दण्डयेत् ।
प्रधानपुरुषस्य सर्वसमक्षमवमानस्य सामान्यापराधे
अकर्तव्यत्वादिति भावः । अभ्यासापकृतं पुनःपुनरप-
राधिनं स्पष्टं प्रकाशं दण्डयेत् त्यजेच्च । शुनीटी.

अन्यायवर्तिराज्ञां राज्यहरणम्

अन्यायवर्तिनां राज्यं सर्वस्वं च हरेन्नृपः ॥

जितानां विषये स्थाप्यं धर्माधिकरणं सदा ।

भृतिं दद्यान्निर्जितानां तच्चरित्रानुरूपतः ॥

किंच, नृपः अन्यायवर्तिनां अपथसंस्थितानां भृत्यानां
अन्येषां च राज्यं भूमिं सर्वस्वं सर्वमस्थावरं द्रव्यं च
हरेत् । जितानां पराजितानां राज्ञां विषये राज्ये सदा
धर्माधिकरणं विचारालयः स्थाप्यम् । तेषां भाविदुर्नय-
दण्डनार्थमिति भावः । तथा निर्जितानां निःशेषेण परा-
जितानां सर्वस्वच्युतानामित्यर्थः, तच्चरित्रानुरूपतः तेषां
व्यवहारानुसारेण भृतिं भरणोपयुक्तां वृत्तिं दद्यात् ।
शुनीटी.

आपद्वृत्तं राज्ञः

न संत्यजेच्च स्वस्थानं नीत्या शत्रुगणं जयेत् ॥

स्वस्थानं निजस्थानं न संत्यजेत् । स्थानस्थितः
कापुरुषोऽपि सिंह इति भावः । तथा नीत्या नीति-
कौशलेन शत्रुगणं जयेत् वशं नयेत् । शुनीटी.

स्थानभ्रष्टा नो विभान्ति दन्ताः केशा नखा नृपाः ।
संश्रयेद्गिरिदुर्गाणि महापदि नृपः सदा ॥

दन्ताः केशाः नखाः तथा नृपाः स्थानभ्रष्टाः
स्थानच्युताः नो विभान्ति न राजन्ते । नृपः महापदि
महत्यां दुर्निवारायामित्यर्थः, आपदि सदा गिरिदुर्गाणि
पर्वतरूपदुर्गमस्थानानि संश्रयेत् । शुनीटी.

तदाश्रयादस्युवृत्त्या स्वराज्यं तु समाहरेत् ।
विवाहदानयज्ञार्थं विनाऽप्यष्टांशशेषितम् ॥

सर्वतस्तु हरेद्दस्युरसतामखिलं धनम् ।
नैकत्र संवसेन्नित्यं विश्वसेन्नैव कं प्रति ॥

तस्य गिरेः आश्रयात् गिरिमाश्रित्येत्यर्थः, दस्युवृत्त्या
दस्युव्यवहारेण तु पुनः स्वराज्यं समाहरेत् आददीत
विवाहदानयज्ञार्थं वैवाहिकं दानीयं यज्ञीयं च धनं विना ।
दस्युः दस्युभूतो नृप इत्यर्थः, अष्टांशावशेषितं अष्ट-
मांशावशिष्टं असतां असाधूनां अखिलं समग्रं धनं
सर्वतः सर्वैः प्रकारैः हरेत् । अष्टमांशस्तु तेषां वृत्त्यर्थं
रक्षणीय इति भावः । नित्यं एकत्र न संवसेत् । तथा
कं प्रति नैव विश्वसेत् । शुनीटी.

सदैव सावधानः स्यात्प्राणनाशं न चिन्तयेत् ।

क्रूरकर्मा सदोद्युक्तो निर्घृणो दस्युकर्मसु ॥

विमुखः परदारेषु कुलकन्याप्रदूषणे ।

पुत्रवत्पालिता भृत्याः समये शत्रुतां गताः ॥

सदैव सावधानः अवहितः, क्रूरकर्मा निष्ठुरव्यापारः,
सदा उद्युक्तः, दस्युकर्मसु निर्घृणः, किंतु परदारेषु
परस्त्रीषु तथा कुलकन्यानां कुलकुमारीणां प्रदूषणे
बलात्कारादिकर्मणि विमुखः पराङ्मुखः भवेत् । तथा
ये पुत्रवत् पालिताः भृत्याः समये दुःसमये शत्रुतां गताः

*तेषां प्राणनाशं न चिन्तयेत् अकर्तव्यतया न
भावयेत् । तेषां प्राणनाशोऽपि करणीय इति भावः ।
शुनीटी.

न दोषः स्यात्प्रयत्नस्य भागधेयं स्वयं हि तत् ।
दृष्ट्वा सुविफलं कर्म तपस्तप्त्वा दिवं व्रजेत् ॥

प्रयत्नस्य उद्योगस्य न दोषः स्यात् । विफलत्वे इति
भावः । हि यतः तत् स्वयं भागधेयं भाग्यमित्यर्थः ।
भाग्यवशात् उद्योगे विफले को दोष इति भावः । कर्म
उद्योगमित्यर्थः, सुविफलं सर्वथा विफलं दृष्ट्वा शेषे
तपस्तप्त्वा दिवं स्वर्गं व्रजेत् । शुनीटी.

उक्तं समासतो राजकृत्यं मिश्रेऽधिकं ब्रुवे ।

अध्यायः प्रथमः प्रोक्तो राजकार्यनिरूपकः ॥

समासतः संक्षेपेण राजकृत्यं उक्तम् । मिश्रे अस्य
ग्रन्थस्य मिश्राख्ये चतुर्थाध्यायप्रकरणे अधिकं अस्य
विस्तारं ब्रुवे कथयामि । राजकार्यनिरूपकः राजकार्य-
प्रदर्शकः प्रथमः अध्यायः प्रोक्तः कथितः । शुनीटी.

दायादसंबद्धकर्तव्याकर्तव्यचिन्ता

*सुदुर्वृत्तास्तु दायादा हन्तव्यास्ते प्रयत्नतः ।

व्याघ्रादिभिः शत्रुभिर्वा छलै राष्ट्रविद्वद्वये ॥

दायादाः अपरे ज्ञातयः सुदुर्वृत्ताश्चेत् ते प्रयत्नतः
व्याघ्रादिभिः शत्रुभिर्वा छलैः कौशलैः राष्ट्रविद्वद्वये
राज्योन्नतये हन्तव्याः वध्याः । शुनीटी.

अतोऽन्यथा विनाशाय प्रजाया भूपतेश्च ते ।

तोषयेयुर्नृपं नित्यं दयादाः स्वगुणैः परैः ॥

अष्टा भवन्त्यन्यथा ते स्वभागाज्जीवितादपि ॥

अतः अस्मात् वधरूपादुपायात् अन्यथा ते
दायादाः प्रजायाः भूपतेश्च विनाशाय, भवन्तीति शेषः ।
ततः दायादाः परैः केवलैः श्रेष्ठैर्वा स्वगुणैः निजगुणैः

* 'प्राणनाशं न चिन्तयेत्' इत्यस्य इमं व्यवहितान्वयं
प्रकल्प्य व्याख्यानं तु अतीव असमीचीनम् । 'पुत्रवत् पालिताः'
इत्यादिश्लोकार्थस्य तु 'न दोषः स्यात्' इत्याद्युत्तरश्लोकेनान्वय
एव सामञ्जस्यमातनोति । 'प्राणनाशं न चिन्तयेत्' इति तु
स्वतन्त्रं वाक्यम् ।

नृपं नित्यं सततं तोषयेयुः । अन्यथा ते दायादाः
स्वभागात् स्वप्राप्यांशात् जीवितादपि जीवनाच्च भ्रष्टाः
भवन्ति । शुनीटी.

गुणिजनपोषणम्

तपस्विनो दानशीलाः श्रुतिस्मृतिविशारदाः ।
पौराणिकाः शास्त्रविदो दैवज्ञा मान्त्रिकाश्च ये ॥
आयुर्वेदविदः कर्मकाण्डज्ञास्तान्त्रिकाश्च ये ।
ये चान्ये गुणिनः श्रेष्ठा बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ॥
तान् सर्वान् पोषयेद् भृत्या दानैर्मनैः
सुपूजितान् ।

हीयते चान्यथा राजा ह्यकीर्तिं चापि विन्दति ॥

ये जनाः तपस्विनः तपोनिष्ठाः, दानशीलाः वदान्याः,
श्रुतिस्मृतिविशारदाः वैदिकाः स्मार्ताश्च, पौराणिकाः
पुरावृत्तविदः, शास्त्रविदः शास्त्रज्ञानरताः, दैवज्ञाः
गणकाः, ये च मान्त्रिकाः सर्पगारुडादिमन्त्रज्ञाः, आयु-
र्वेदविदः वैद्यकशास्त्रज्ञाः, कर्मकाण्डज्ञाः वेदस्मृतिविहित-
कर्मानुष्ठानविदः, तथा तान्त्रिकाः शैवधर्मशास्त्रपारगाः,
ये च अन्ये अपरे गुणिनः गुणवन्तः, श्रेष्ठाः महान्तः,
बुद्धिमन्तः प्रज्ञाशालिनः, तथा जितेन्द्रियाः लोभमोहा-
दिभिरनभिभूताः, तान् सर्वान् दानैः मानैश्च
सुपूजितान् कृत्वेति शेषः, भृत्या मासिकादिवृत्तिविधानेन
पोषयेत् पालयेत् । अन्यथा एतेषामपालने राजा
हीयते राज्यात् भ्रष्टयति, अकीर्तिं अयशः विन्दति
लभते च । हिशब्दः अवधारणे । शुनीटी.

युगप्रवर्तको राजा

युगप्रवर्तको राजा धर्माधर्मप्रशिक्षणात् ।
युगानां न प्रजानां न दोषः किंतु नृपस्य हि ॥

राजा धर्मस्य अधर्मस्य च प्रशिक्षणात् शिक्षादानात्
युगप्रवर्तकः सत्यादियुगानां प्रवर्तयिता, अतः युगानां न,
प्रजानां च न दोषः, किंतु नृपस्य हि राज्ञ एव दोषः
इत्यर्थः । शुनीटी.

(१) शुनी. २।१२२-१२४.

(२) शुनी. ४।१।६०-६९.

प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति वै जनः ।

लोभाद्भयाच्च किं तेन शिक्षितं नाऽऽचरेत्कथम् ॥

राजा येन कर्मणा प्रसन्नः प्रीतः भवति, जनः प्रजा
लोभात् भयाच्च तत् आचरति वै करोत्येव । तेन राज्ञा
शिक्षितं उपदिष्टं किं किमपीत्यर्थः, कथं न आचरेत् ?
अपि तु आचरेदेवेत्यर्थः । शुनीटी.

सुपुण्यो यत्र नृपतिर्धर्मिष्ठास्तत्र हि प्रजाः ।

महापापी यत्र राजा तत्राधर्मपरो जनः ॥

यत्र नृपतिः सुपुण्यः धार्मिकः तत्र प्रजाः धर्मिष्ठाः
हि । यत्र तु राजा महापापी तत्र जनः अधर्मपरोः
अधार्मिकः । शुनीटी.

न कालवर्षी पर्जन्यस्तत्र भूर्न महाफला ।

जायते राष्ट्रहासश्च शत्रुवृद्धिर्घनक्षयः ॥

तत्र अधार्मिके राजनि सतीत्यर्थः, पर्जन्यः मेघः न
कालवर्षी यथासमये न वर्षतीत्यर्थः । भूः पृथ्वी न
महाफला । भवतीति शेषः । राष्ट्रस्व राज्यस्य हासः
शत्रुवृद्धिः घनक्षयश्च जायते । शुनीटी.

सुराप्यपि वरो राजा न खैणो नातिकोपवान् ।

लोकांश्चण्डस्तापयति स्त्रैणो वर्णान् विलुम्पति ॥

मद्यप्येकश्च भ्रष्टः स्याद् बुद्ध्या च व्यवहारतः ।

कामक्रोधौ मद्यतमौ सर्वमद्याधिकौ यतः ॥

राजा सुरापी सुरापायी अपि वरः प्रशस्यः, खैणः
स्त्रीपरतन्त्रः न, अतिकोपवान् च न वर इति शेषः ।
तथाहि चण्डः अतिकोपनः लोकान् प्रजाः तापयति
नितरां पीडयति । खैणः स्त्रीकामुकः वर्णान् ब्राह्मणादीन्
विलुम्पति व्यभिचारेण संकरजात्युत्पादनेन दूषयतीत्यर्थः ।
मद्यपी सुरापायी एकश्च एक एव बुद्ध्या व्यवहारतश्च
भ्रष्टः स्यात्, प्रजाः न भ्रंशयेदिति भावः । कामक्रोधौ
मद्यतमौ मद्याधिकौ, यतः तौ सर्वेषां मद्यानां मादकानां
वस्तूनां अधिकौ श्रेष्ठौ । शुनीटी.

धनप्राणहरो राजा प्रजायाश्चातिलोभतः ।

तस्मादेतत्त्रयं त्यक्त्वा दण्डधारी भवेन्नृपः ॥

राजा अतिलोभतः लोभातिशयात् प्रजायाः, जाता-
वेकं वचनम्, प्रजानामित्यर्थः, धनप्राणहरः भवति ।

तस्मात् नृपः एतेषां कामक्रोधलोभानां त्रयं त्यक्त्वा
दण्डधारी दमनकारी भवेत् । शुनीटी.

अन्तर्मुदुर्बहिःक्रूरो भूत्वा स्वां दण्डयेत्प्रजाम् ।

अत्युग्रदण्डकल्पः स्यात्स्वभावा हितकारिणः ॥

राजा अन्तर्मुदुः कोमलान्तःकरणः किंतु बहिःक्रूरः
बाह्यकर्कशः भूत्वा स्वां प्रजां दण्डयेत् शासयेत् ।
अत्युग्रदण्डकल्पः बाह्ये अतितीक्ष्णदण्डसदृशः स्यात् ।
किंतु स्वभावाः हितकारिणः, भवेयुरिति शेषः ।
शुनीटी.

राष्ट्रं कर्णेजपैर्नित्यं हन्यते च स्वभावतः ।

अतो नृपः सूचितोऽपि विमृशेत्कार्यमादरात् ॥

कर्णेजपैः जनैः स्वभावतः नित्यं राष्ट्रं राज्यं हन्यते
परस्परमनोभङ्गजननेन उच्छेत्तुं चेष्टयते । अतः नृपः
सूचितः तेषां परामर्शेन दूषितोऽपि आदरात् यत्नतः
कार्यं विमृशेत् विचार्य कुर्यादित्यर्थः । शुनीटी.

आत्मनश्च प्रजायाश्च दोषदर्शयुतमो नृपः ।

विनियच्छति चाऽऽत्मानमादौ भृत्यास्ततः प्रजाः ॥

उत्तमः नृपः आत्मनः स्वस्य प्रजायाश्च दोषदर्शी
भवति । अतः राजा आदौ अग्रतः आत्मानं ततः
भृत्यान् राजपुरुषान् ततश्च प्रजाः विनियच्छति
विशेषेण नियमयतीत्यर्थः । शुनीटी.

स्वस्वधर्मपरो लोको यस्य राष्ट्रे प्रवर्तते ।

धर्मनीतिपरो राजा चिरं कीर्तिं स चाश्नुते ॥

यस्य राष्ट्रे लोकः स्वस्वधर्मपरः निजनिजानुष्ठान-
तत्परः प्रवर्तते चलति सः राजा धर्मनीतिपरः, भवतीति
शेषः । चिरं कीर्तिं च अश्नुते लभते । शुनीटी.

भूमौ यावद्यस्य कीर्तिस्तावत्स्वर्गे स तिष्ठति ॥

यस्य भूमौ पृथिव्यां यावत् यावत्कालं कीर्तिः,
तिष्ठतीति शेषः, सः तावत् तावत्कालं स्वर्गे तिष्ठति ।
शुनीटी.

अकीर्तिरेव नरको नान्योऽस्ति नरको दिवि ।

नरदेहाद्विना त्वन्यो देहो नरक एव सः ॥

अकीर्तिः अयशः एव नरकः दुर्गतिकारणम् । दिवि
परलोके अन्यः अपरः अकीर्तिभिन्न इत्यर्थः, नरकः
न अस्ति । नरदेहात् विना अन्यो यो देहः सः नरक-
एव । शुनीटी.

महत्पापफलं विद्यादाधिग्याधिस्वरूपकम् ।

स्वयं धर्मपरो भूत्वा धर्मे संस्थापयेत्प्रजाः ।

प्रमाणभूतं धर्मिष्ठमुपसर्पन्त्यतः प्रजाः ॥

आधिः मानसी व्यथा, व्याधिः शरीरपीडा, तयोः
स्वरूपकं तत्तद्रूपमित्यर्थः, महत् पापस्य फलं विद्यात् ।
अतः राजा स्वयं धर्मपरः धर्मनिष्ठः भूत्वा प्रजाः धर्मे
संस्थापयेत् । अतः धर्मसंस्थापनात् प्रजाः प्रमाणभूतं
निदर्शनस्वरूपं धर्मिष्ठं राजानं उपसर्पन्ति अनुवर्तन्ते ।
शुनीटी.

देशधर्मा जातिधर्माः कुलधर्माः सनातनाः ।

मुनिप्रोक्ताश्च ये धर्माः प्राचीना नूतनाश्च ये ॥

ते राष्ट्रे गुप्त्यै संधार्या ज्ञात्वा यत्नेन सन्तुष्टैः ।

धर्मसंस्थापनाद्राजा श्रियं कीर्तिं प्रविन्दति ॥

सनातनाः चिरं प्रचलिताः ये देशधर्माः, जाति-
धर्माः, कुलधर्माः, तथा मुनिभिः प्रोक्ताः कथिताः
प्राचीनाः नूतनाश्च ये धर्माः नियमाः, सन्तुष्टैः साधुभिः
राजभिः ते धर्माः ज्ञात्वा राष्ट्रस्य गुप्त्यै रक्षायै यत्नेन
संधार्याः पालनीयाः । राजा धर्मसंस्थापनात् तत्तद्धर्म-
प्रतिपालनात् श्रियं लक्ष्मीं कीर्तिं च प्रविन्दति प्रकर्षेण
लभते । शुनीटी.

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च गोविनाशेऽपि ब्राह्मणैः ।

प्राप्ते युद्धे कचिन्नैव भवेदपि पराङ्मुखः ॥

स्त्रीणां विप्राणां च अभ्युपपत्तौ अनुग्रहार्थम्, तथा
ब्राह्मणैः सह गोविनाशे गोब्राह्मणविनाशे इत्यर्थः,
उपस्थिते इत्यर्थः, प्राप्ते युद्धे आपतिते संग्रामे कचिद्
कदाचित् पराङ्मुखः नैव भवेत् । शुनीटी.

युद्धमुत्सृज्य यो याति स देवैर्हन्यते भृशम् ॥
यः युद्धं उत्सृज्य याति पलायते सः देवैः भृशं
अत्यर्थं हन्यते । शुनीटी.

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निर्वर्तेत सङ्ग्रामात्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥
प्रजाः पालयन् राजा समैः समानैः उत्तमैः
उत्कृष्टैः वा अधमैः शत्रुभिः आहूतः सन् क्षत्रधर्मं
अनुस्मरन् सङ्ग्रामात् न निर्वर्तेत । शुनीटी.

राजानं चावियोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ।
भूमिरेतौ निर्गिलति सर्पौ बिलशयानिव ॥
सर्पः बिलशयान् गतं शयानानिव भूमिः अवियोद्धारं
युद्धविमुखं राजानं अप्रवासिनं ब्राह्मणं च एतौ
निर्गिलति नाशयतीत्यर्थः । शुनीटी.

मित्रमापद्रुतं दृष्ट्वा सहायं न करोति यः ।
अकीर्तिं लभते सोऽत्र मृतो नरकमृच्छति ॥
यः मित्रं आपद्रुतं विपन्नं दृष्ट्वा सहायं साहाय्यं
न करोति सः अत्र इहलोके अकीर्तिं लभते मृतश्च
नरकं आप्नोति । शुनीटी.

विश्रम्भाच्छरणं प्राप्तं यः संत्यजति दुर्मतिः ।
स याति नरके घोरे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
यः दुर्मतिः विश्रम्भात् विश्वासात् शरणं प्राप्तं
जनं संत्यजति सः यावत् चतुर्दश इन्द्राः, तिष्ठन्तीति
शेषः, तावत्कालमित्यर्थः, घोरे नरके याति गच्छति ।
शुनीटी.

सत्कृतान्निधयमान्सर्वान् यदा संपालयेन्नृपः ।
तदैव नृपतिः पूज्यो भवेत्सर्वेषु नान्यथा ॥
नृपः यदा सत्कृतान् शोभनान् सर्वान् नियमान्
संपालयेत्, तदैव नृपतिः सर्वेषु जगत्सु पूज्यः भवेत्,
अन्यथा न । शुनीटी.

यस्यास्ति नियतं कर्म नियतः सद्ग्रहो यदि ।
नियतोऽसद्ग्रहत्यागो नृपत्वं सोऽश्नुते चिरम् ॥

यस्य नियतं सततं कर्म कार्याभिनिवेशः, तथा
यदि नियतः सत्सु विषयेषु ग्रहः आदरः, तथा असत्सु
विषयेषु ग्रहत्यागः अनादरः नियतः, सः चिरं नृपत्वं
राजत्वं अश्नुते प्राप्नोति । शुनीटी.

यस्यानियमितं कर्म साधुत्वं वचनं त्वपि ।
सदैव कुटिलः सख्युः स्वपदाद्भागिनश्नयति ॥
यस्य कर्म साधुत्वं तथा वचनं अनियमितं
अस्थिरम्, सदैव कुटिलः सः सख्युः सुहृदः स्वपदाच्च
द्राक् झटिति विनश्यति भ्रश्यति । तस्य बन्धुविच्छेदो
राज्यनाशश्च स्यादिति भावः । शुनीटी.

हीनराज्यो रिपुभृत्यो न सैन्यं धारयेद्बहु ।
कोशवृद्धिं सदा कुर्यात्स्वपुत्राद्यभिवृद्धये ॥
हीनं राज्यं यस्य सः, तथा रिपुः शत्रुः भृत्यः यस्य
तादृशः नृपः बहु सैन्यं न धारयेत् । स्वस्य आत्मनः
पुत्रादीनां अभिवृद्धये अभ्युदयाय सदा कोशवृद्धिं
धनवृद्धिं कुर्यात् । शुनीटी.

क्षुधया निद्रया सर्वमशनं शयनं शुभम् ।
भवेद्यथा तथा कुर्यादन्यथाऽऽशु दरिद्रकृत् ॥
सर्वे अशनं भोजनं शयनं च यथा शुभं भवेत् तथा
कुर्यात् । अन्यथा कर्तुः क्षुधया निद्रया च आशु शीघ्रं
दरिद्रकृत् दारिद्र्यजनकं भवेदित्यर्थः । शुनीटी.

दिशाऽनया व्ययं कुर्यान्नृपो नित्यं न चान्यथा ।
धर्मनीतिविहीना ये दुर्बला अपि वै नृपाः ।
सुधर्मबलयुग्राज्ञा दण्डयास्त चौरवत्सदा ॥
नृपः अनया दिशा रीत्या नित्यं व्ययं कुर्यात्,
अन्यथा न । ये नृपाः दुर्बलाः तथा धर्मेण नीत्या च
विहीनाः ते सुधर्मबलयुजा राजा सदा चौरवत् दण्ड्याः ।
अपिवैशब्दः पादपूर्णार्थः । शुनीटी.

सर्वधर्मावनाम्नीचनृपोऽपि श्रेष्ठतामियात् ।
उत्तमोऽपि नृपो धर्मनाशनाम्नीचतामियात् ॥
नीचनृपोऽपि सर्वेषां धर्माणां अवनात् रक्षणात्
श्रेष्ठतां हयात् प्राप्नुयात् । तथा उत्तमोऽपि नृपः
धर्मनाशनात् नीचतां हयात् । शुनीटी.

धर्माधर्मप्रवृत्तौ तु नृप एव हि कारणम् ।
 स हि श्रेष्ठतमो लोके नृपत्वं यः समाप्नुयात् ॥
 नृप एव धर्मस्य अधर्मस्य च प्रवृत्तौ कारणं हि ।
 यः नृपत्वं समाप्नुयात् लोके जगति स हि स एव
 श्रेष्ठतमः । शुनीटी.

अन्यनृपेऽविश्वासः कार्यः

विश्वस्तान्यनृपस्यापि न विश्वासं समाप्नुयात् ।
 नैकान्ते न गृहे तस्य गच्छेदल्पसहायवान् ॥
 विश्वस्तस्यापि अन्यनृपस्य प्रतिकूलनृपतेः विश्वासं
 न समाप्नुयात् । शत्रौ नृपे नव विश्वसेदित्यर्थः । तस्य
 प्रतिनृपस्य गृहे वा एकान्ते निर्जने देशे अल्पसहायवान्
 न गच्छेत् । शुनीटी.

स्ववेशरूपसदृशान् निकटे रक्षयेत्सदा ।
 विशिष्टचिह्नगुप्तः स्यात्समयेऽन्यादृशो भवेत् ॥
 सदा निकटे स्वस्य आत्मनः वेशेन परिच्छदेन
 रूपेण च सदृशान् जनान् रक्षेत् । तथात्वे व्यक्तिग्रहो न
 स्यादिति भावः । स्वयं विशिष्टं अन्यविलक्षणं चिह्नं
 राजचिह्नमित्यर्थः गुप्तं यस्य तथाभूतः स्यात् । तथा
 समये समयविशेषे इत्यर्थः, अन्यादृशः सामान्यजनसदृशः
 भवेत् । शुनीटी.

स्त्रीपुत्रभृत्यादिषु सावधानता

क्षणं नासावधानः स्याद्भृत्यस्त्रीपुत्रशत्रुषु ।
 जीवन्सन्त्वामिता पुत्रे न देयाऽप्यखिला क्वचित् ॥
 स्वभावसदगुणे यस्मान्महानर्थमदावहा ।
 विष्णवाद्यैरपि नो दत्ता स्वपुत्रे स्वाधिकारता ॥
 जीवन् शक्त इत्यर्थः, सन् क्षणमपि भृत्यस्त्रीपुत्र-
 शत्रुषु भृत्येषु स्त्रीषु पुत्रेषु शत्रुषु च असावधानः न
 स्यात् । किंच, स्वभावसदगुणेऽपि पुत्रे क्वचित् कदाचित्
 अखिला संपूर्णा स्वामिता प्रभुता न देया । यस्मात्
 सा महानर्थमदावहा महान्तं अनर्थं मदं च आवहतीति
 तथोक्ता महानर्थकारिणी मदवर्धनी च । तस्मात् विष्णवाद्यैः
 विष्णुप्रभृतिभिरपि स्वपुत्रे स्वाधिकारता स्वस्य अधिकारः
 तस्य भावः स्वस्वाम्यमित्यर्थः, नो दत्ता । शुनीटी.

(१) शुनी. ५।१३-१४.

(२) शुनी. ५।१७-४८.

पुत्रे राज्यभारन्यासकालः

स्वायुषः स्वल्पशेषे तु सत्पुत्रे स्वाम्यमादिशेत् ।
 नाराजकं क्षणमपि राष्ट्रं धर्तुं क्षमाः किल ।
 युवराजादयः स्वाम्यलोभचापलगौरवात् ॥

स्वस्य आत्मनः आयुषः जीवनकालस्य स्वल्पशेषे
 अत्यल्पावशेषे सति सत्पुत्रे सुपुत्रे स्याम्यं आदिशेत्
 अर्पयेत् । युवराजादयः स्वाम्यलोभेन यद्यत् चापलं
 चाञ्चल्यं तस्य गौरवात् आतिशय्यात् अंराजकं राज-
 रहितं राष्ट्रं क्षणमपि धर्तुं ग्रीहीतुं शासितुमित्यर्थः, न
 किल नैव क्षमाः शक्ताः भवन्ति । शुनीटी.

राजपुत्रस्य राज्ञः पूर्वामात्येषु पुत्रवद्वृत्तिः

प्राप्योत्तमं पदं पुत्रः सुनीत्या पालयन् प्रजाः ।
 पूर्वामात्येषु पितृवद्गौरवं संप्रधारयेत् ॥

पुत्रः उत्तमं पदं राजपदं प्राप्य सुनीत्या प्रजाः पालयन्
 पूर्वामात्येषु पुरातनेषु अमात्येषु पितृवत् गौरवं गुरुभावं
 भक्तिमित्यर्थः, संप्रधारयेत् सम्यक् कुर्यादित्यर्थः ।
 शुनीटी.

तस्यापि शासनं तैस्तु प्रधार्य पूर्वतोऽधिकम् ।
 युक्तं चेदन्यथा कार्यं निषेध्यं काललम्बनैः ॥

तैः पूर्वैः अमात्यैः तस्य राजपुत्रस्यापि शासनं
 चेत् यदि युक्तं तदा पूर्वतः पूर्वस्मात् अधिकं यथा
 तथा प्रधार्य प्रतिपालनीयम् । अन्यथा अयुक्तत्वे
 इत्यर्थः, काललम्बनैः कालाश्रयिभिः सद्भिः समयान्तरे
 एतत्प्रतिपालनीयमिति वादिभिरित्यर्थः, कार्यं राज-
 शासनीयं कर्म निषेध्यं निवारणीयम् । शुनीटी.

तदनीत्या न वर्तेयुस्तेन साकं धनाशया ।

वर्तन्ति यदनीत्या ते तेन साकं पतन्त्यरात् ॥

धनाशया अर्थलोभेन तेन नवेन राज्ञा साकं सह
 तस्य अनीत्या दुर्नयेन न वर्तेयुः न तिष्ठेयुः । ते इति
 शेषः । यत् यदि ते अनीत्या वर्तन्ति तदा तेन राज्ञा
 साकं सह अरात् शीघ्रं पतन्ति । शुनीटी.

कुलभक्तान्श्च यो द्वेष्टि नवीनं भजते जनम् ।

स गच्छेच्छत्रुसाद्राजा धनप्राणैर्वियुज्यते ॥

यः कुलभक्तान् कुलक्रमेण अनुरक्तान् भृत्यान् द्वेष्टि,
नवीनं जनं भजते च, स राजा शत्रुघातं गच्छेत् शत्रो-
रधीनो भवेत् धनप्राणैः वियुज्यते च । शुनीटी.

गुणी सुनीतिर्नव्योऽपि परिपाल्यस्तु पूर्ववत् ।
प्राचीनैः सह तं कार्यं ह्यनुभूय नियोजयेत् ॥

नव्योऽपि नवीनः अपि जनः गुणी गुणवान् तथा
सुनीतिः सुनयसंपन्नश्चेत् पूर्ववत् प्राचीनवत् परिपाल्यस्तु
प्रतिपालनीय एव । अनुभूय तच्चरित्रं परीक्ष्य इत्यर्थः,
प्राचीनैः पुरातनैः भृत्यैः सह कार्यं नियोजयेत् ।
शुनीटी.

साधवो मायाविनश्च भूलाः

अतिमृदुस्तुतिनतिसेवादानप्रियोक्तिभिः ।
मायिकैः सेव्यते यावत्कार्यं नित्यं तु साधुभिः ॥
प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा सत्यवाग्भिन्ननृपोऽपि च ।
याथार्थ्यतस्तयोरीदृगन्तरं खभुवोर्यथा ॥

मायिकैः कापटिकैः जनैः यावत् कार्यं आत्मन इति
शेषः, तावत् अतिमृदुभिः स्तुतिभिः नतिभिः सेवाभिः
दानैः प्रियोक्तिभिः प्रियवचनैश्च नृपः सेव्यते ।
सत्यवाग्भिः सत्यवादिभिः साधुभिस्तु नित्यं सततं
आत्मकार्याभावेऽपीत्यर्थः, प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा
याथार्थ्यतः तत्त्वतः सेव्यते इत्यर्थः । खभुवोर्यथा आकाश-
भूम्योरिव तयोः मायिकसाध्वोः ईदृक् अन्तरं प्रभेदः ।
शुनीटी.

मायाया जबका धूर्ता जारचोरबहुश्रुताः ।
प्रतिष्ठितो यथा धूर्तो न तथा तु बहुश्रुताः ॥

जारः उपपतिः, चोरः तस्करः, बहुश्रुतः बहु-
शास्त्रज्ञः, ते मायायाः कापट्यस्य जनकाः धूर्ताः ।
यथा धूर्तः प्रतिष्ठितः प्रतिपन्नः तथा बहुश्रुता न ।
शुनीटी.

परस्वहरणे लोके जारचोरौ तु निन्दितौ ।
तावत्प्रत्यक्षं हरतः प्रत्यक्षं धूर्त एव हि ॥

लोके जगति जारचोरौ परस्वस्य परधनस्य हरणे
विषये निन्दितौ । किंतु तौ अप्रत्यक्षं यथा तथा हरतः

परस्वमिति भावः । धूर्तस्तु प्रत्यक्षमेव हरतीत्यर्थः ।
शुनीटी.

हितं त्वहितवचनान्ते अहितं हितवत्सदा ।

धूर्ताः संदर्शयित्वाऽहं स्वकार्यं साधयन्ति ते ॥

ते धूर्ता जनाः अहं जनं हितं अहितवत् तथा
अहितं हितवत् दर्शयित्वा अन्ते अनन्तरं सदा स्वकार्यं
साधयन्ति । शुनीटी.

विश्रम्भयित्वा चात्यर्थं मायया घातयन्ति ते ॥

ते धूर्ताः अत्यर्थं विश्रम्भयित्वा विश्वास्य पश्चात्
मायया छद्मना घातयन्ति । शुनीटी.

मायया वर्तनम्

यस्य चाप्रियमन्विच्छेत्तस्य कुर्यात्सदा प्रियम् ।
व्याधो मृगवधं कर्तुं गीतं गायति सुस्वरम् ॥

यस्य अप्रियं अन्विच्छेत् अभिलषेत् सदा तस्य प्रियं
कुर्यात् । व्याधः मृगवधं कर्तुं सुस्वरं गीतं गायति,
सुमधुरगीतेन मृगं आनन्दयतीत्यर्थः । शुनीटी.

मायां विना महाद्रव्यं द्राक् न संपाद्यते जनैः ।

विना परस्वहरणान्न कश्चित्त्वान्महाधनः ।

मायया तु विना तद्धि न साध्यं स्याद्यथेप्सितम् ॥

जनैः मायां कापट्यं विना द्राक् इति महाद्रव्यं
बहुधनं न संपाद्यते न संचयीते । परस्वहरणात् विना
कश्चित् जनः महाधनः न स्यात् । मायया विना यथा
यत् ईप्सितं तत् न हि नैव साध्यम् । शुनीटी.

परस्वहरणविचारः

स्वधर्मं परमं मत्वा परस्वहरणं नृपाः ।

परस्परं महायुद्धं कृत्वा प्राणास्त्यजन्त्यपि ॥

नृपाः परस्वहरणं परधनहरणं परमं उत्कृष्टं स्वधर्मं
मत्वा परस्परं महायुद्धं कृत्वा प्राणानपि त्यजन्ति ।
शुनीटी.

राज्ञो यदि न पापं स्यादस्यूनामपि नो भवेत् ।

सर्वं पापं धर्मरूपं स्थितमाश्रयभेदतः ॥

यदि राज्ञः पापं न स्यात् तदा दस्यूनामपि पापं
नो स्यात् । आश्रयस्य भेदतः भेदात् सर्वं पापं धर्मरूपं

स्थितम् । दस्युषु परस्वहरणं पापम्, परं राजनि धर्म
एवेति आश्रयभेद इति भावः । शुनीटी.

धर्मार्थकाममोक्षाः

बहुमिर्यः स्तुतो धर्मो निन्दितोऽधर्म एव सः ।
धर्मतत्त्वं हि गहनं ज्ञातुं केनापि नोचितम् ॥

यः व्यापारः बहुभिः स्तुतः प्रशंसितः सः धर्म
एव । यस्तु बहुभिः निन्दितः सः अधर्म एव । धर्मतत्त्वं
गहनं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । हिशब्दः अवधारणार्थः । केनापि
ज्ञातुं न उचितं न शक्यमित्यर्थः । शुनीटी.

अतिदानतपःसत्ययोगो दारिद्र्यकृत्स्निह ।
धर्मार्थो यत्र न स्यातां तद्वा कामं निरर्थकम् ॥

इह जगति अतिदानं तपः सत्ययोगश्च दारिद्र्य-
कृत् । अतिदानेन दारिद्र्यं प्रसिद्धम् । तपसा धर्मा-
नुष्ठानरूपेण अर्थव्ययात् धनागमस्य मायासाध्यत्वात्
सत्ययोगो तदभावाच्च दारिद्र्यमित्यनुसंधेयम् । यत्र यस्यां
वाचि धर्मार्थौ धर्मः अर्थश्च न स्यातां तद्वाक् सा वाणी
कामं सम्यक् निरर्थिका निष्फला । शुनीटी.

अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।
निःसंशयो नरः पूज्यो नेष्टः संशयिता सदा ॥

अर्थे वा धर्मे वा समर्थः धर्मानुसारेण अर्थगम-
कौशलश्च इत्यर्थः, देशकालवित् स्थानसमयानुसारेण
कार्यज्ञ इत्यर्थः, निःसंशयः संशयरहितश्च नरः पूज्यः ।
सदा संशयिता संशयानः नरः न इष्टः न संमतः ।
शुनीटी.

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
अतोऽर्थाय यतेतैव सर्वदा यत्नमास्थितः ।
अर्थाद्धर्मश्च कामश्च मोक्षश्चापि भवेन्नृणाम् ॥

पुरुषः अर्थस्य दासः, अर्थस्तु न कस्यचित् दासः ।
अतः अस्मात् कारणात् यत्नमास्थितः यत्नवान् सन् सर्वदा
अर्थाय यतेत एव । अर्थात् धनात् नृणां धर्मश्च
कामश्च मोक्षश्च भवेत् । शुनीटी.

सहायसंपत्

शस्त्रास्त्राभ्यां विना शौर्यं गार्हस्थ्यं

तु स्त्रियं विना ।

ऐकमत्यं विना युद्धं कौशल्यं ग्राहकं विना ।

दुःखाय जायते नित्यं सुसहायं विना विपत् ॥

शौर्यं शस्त्रास्त्राभ्यां विना, गार्हस्थ्यं स्त्रियं भार्यो
विना, युद्धं ऐकमत्यं योद्धृणामेकतां विना, कौशल्यं
नैपुण्यं ग्राहकं बोद्धारं विना, तथा विपत् सुसहायं विना
नित्यं सततं दुःखाय जायते । शुनीटी.

न विद्यते तु विपदि सुसहायं सुहृत्समम् ॥

विपदि सुहृदा समः सुसहायः न विद्यते । शुनीटी.

अविभक्तधनान् मैत्र्या भृत्या भक्तधनान् सदा ।

मित्रं स्वसदृशैर्भोगैः सत्यैश्च परितोषयेत् ॥

मैत्र्या सौहृदेन अविभक्तधनान् एकाग्रवर्तिनः
ज्ञातीनित्यर्थः, भृत्या मासिकादिवृत्तिविधानेन भक्त-
धनान् पृथक्स्थान् दायादान्, तथा स्वसदृशैः आत्म-
तुल्यैः भोगैः सत्यैश्च मित्रं परितोषयेत् । शुनीटी.

नृपसंबन्धिस्त्रीपुत्रसुहृद्भृत्यादिदस्युभिः ।

अतो विभागं दत्त्वैषां भुङ्क्ते यस्तु

स्वकं धनम् (?) ॥

त्यक्त्वा तु दर्पकार्पण्यमानोद्वेगभयानि च ।

कुर्वीत नृपतिर्नित्यं स्वार्थसिद्धयै तु नान्यथा ।

विशेषभृतितो भृत्यं प्रेममानाधिकारतः ॥

नृपतिः दर्पं कार्पण्यं कृपणतां मानं उद्वेगं भयं च
त्यक्त्वा स्वार्थसिद्धयै स्वकार्यसिद्धये विशेषभृतितः
विशिष्टया भृत्या तथा प्रेम्णा मानेन अधिकारतः
अधिकारप्रदानेन नित्यं सततं भृत्यं कुर्वीत नियुज्यात् ।
अन्यथा स्वार्थसिद्धयै इत्यर्थः, न । शुनीटी.

ब्राह्मणाग्निजलैः सर्वैर्धनवान् भक्षयते सदा ।

स सुखी मोदते नित्यमन्यथा दुःखमश्नुते ॥

धनवान् जनः सर्वैः ब्राह्मणाग्निजलैः सदा भक्षयते ।
ब्राह्मणेभ्यः दानात् अग्निसाध्यज्ञानुष्ठानात् पथिकानां
श्रान्तिनिवारणार्थं पानीयशालाविधानाच्च धनक्षयादिति
भावः । सः ब्राह्मणाग्निजलसात्कृतधन इत्यर्थः, सुखी सन्

नित्यं मोदते आनन्दमनुभवति । अन्यथा दुःखमश्नुते लभते । शुनीटी.

दर्पस्तु परहासेच्छा मानोऽहं सर्वतोऽधिकः ।
कार्पण्यं तु व्यये दैन्यं भयं स्वोच्छेदशङ्कनम् ।
मानसस्यानवस्थानमुद्वेगः परिकीर्तितः ॥

परस्य हासेच्छा खर्वीकरणाशयः दर्पः । अहं सर्वतः सर्वेभ्यः अधिकः इत्येवं बुद्धिः मानः । व्यये दैन्यं कातर्यं कार्पण्यम् । स्वस्य स्वात्मनः उच्छेदशङ्कनं उच्छेदाशङ्का भयम् । तथा मानसस्य चित्तस्य अनवस्थानं अस्थिरता चाञ्चल्यमित्यर्थः, उद्वेगः परिकीर्तितः । शुनीटी.

लघोरप्यपमानस्तु महावैराय जायते ।
दानमानसत्यशौर्यमार्दवं सुसुहृत्करम् ॥

लघोः क्षुद्रस्यापि जनस्य अपमानः मानहानिः महावैराय जायते प्रभवति । दानं मानः सत्यं शौर्यं मार्दवं च सुसुहृत्करं सौहार्दविधायकं भवति । शुनीटी.

सर्वानापदि सदसि समाहूय बुधान् गुरुन् ।
भ्रातृन् बन्धून्श्च भृत्यांश्च ज्ञातीन्

सभ्यान् पृथक् पृथक् ।

यथार्हं पूज्य विनतः स्वाभीष्टं याचयेन्नृपः ॥

नृपः विनतः विनीतः सन् आपदि सदसि सभायां सर्वान् बुधान् पण्डितान् गुरुन् भ्रातृन् बन्धून् भृत्यान् ज्ञातीन् तथा सभ्यान् सभानियुक्तान् पुरुषान् समाहूय पृथक् पृथक् यथार्हं पूज्य पूजयित्वा । पूजयेति व्यपप्रत्यय आर्षः । स्वस्य अभीष्टं याचयेत् प्रार्थयेत् । शुनीटी.

आपदं प्रतरिष्यामो यूयं युक्त्या वदिष्यथ ।

भवन्तो मम मित्राणि भवत्सु नास्ति भृत्यता ॥

याच्चाप्रकारमाह— आपदमिति । आपदं प्रतरिष्यामः यथेति शेषः, यूयं तथा युक्त्या वदिष्यथ उपदेक्ष्यथ । भवन्तः मम मित्राणि सुहृदः । भवत्सु भृत्यता किररता नास्ति । शुनीटी.

न भवत्सदृशास्त्वन्ये सहायाः सन्ति मे ह्यतः ।
तृतीयांशं भूतेर्ग्राह्यमर्थं वा भोजनार्थकम् ।
दास्याम्यापत्समुत्तीर्णः शेषं प्रत्युपकारवित् ॥

भवतां सदृशाः अन्ये मम सहाया न सन्ति हि नैव विद्यन्ते इत्यर्थः । अतः इदानीं भूतेः वृत्तिरूपस्य वेतनस्य तृतीयांशं वा अर्धं भोजनार्थकं अन्नार्थं ग्राह्यम्, भवन्निरिति शेषः । आपत्सु बहुव्ययसंभवात् समग्रदाने अशक्तेरिति भावः । अतः आपदः समुत्तीर्णः अत एव प्रत्युपकारवित् कृतज्ञः सन्नित्यर्थः, शेषं अवशिष्टं दास्यामि । शुनीटी.

जडान्धबालद्रव्याणां दद्याद्बुद्धिं नृपः सदा ॥

नृपः जडानां अन्धानां बालानां शिशूनां च यानि द्रव्याणि धनानि, राजनि न्यस्तानीति भावः, तेषां सदा बुद्धिं दद्यात् । शुनीटी.

कार्याकार्यविचारः

नोपदेशं विना सम्यक् प्रमाणैर्ज्ञायतेऽखिलम् ।
बाल्यं वाऽप्यथ तारुण्यं प्रारम्भितसमाप्तिदम् ॥
प्रायो बुद्धिमतो ज्ञेयं न वार्धक्यं कदाचन ।
आरम्भं तस्य कुर्याद्वि यत्समाप्तिं सुखं व्रजेत् ॥

उपदेशं विना प्रमाणैः अखिलं समस्तं सम्यक् न ज्ञायते । बुद्धिमतः विदुषः बाल्यं वा तारुण्यं यौवनं प्रारम्भितसमाप्तिदं ज्ञेयम् । बाल्ये यौवने वा यत् प्रारम्भ्यते तत् समाप्यते इत्यर्थः । कदाचन वार्धक्यं न प्रारम्भितसमाप्तिदम् । वार्धक्ये यत् प्रारम्भ्यते तत् न समाप्यते इत्यर्थः । तस्मात् तस्य कार्यस्य आरम्भं कुर्यात् यत् सुखं अक्लेशं यथा तथा समाप्तिं व्रजेत् गच्छेत्, समाप्तं भवतीत्यर्थः । शुनीटी.

नारम्भो बहुकार्याणामेकदैव सुखावहः ।

नारम्भितसमाप्तिं तु विना चान्यं समाचरेत् ॥

एकदैव युगपदेव बहूनां कार्याणां आरम्भः न सुखावहः । तस्मात् आरम्भितस्य आरब्धस्य कार्यस्य

(१) शुनी. ५।६५.

(२) शुनी. ५।६९-७५.

समाप्तिं विना अन्यत् कार्यं न समाचरेत् आश्रयेत् ।

शुनीटी.

संपाद्यते न पूर्वं हि नापरं लभ्यते यतः ।

कृती तत्कुरुते नित्यं यत्समाप्तिं व्रजेत्सुखम् ॥

यतः युगपत् बहुकार्यारम्भात् पूर्वं प्रथमं आरब्ध-
मित्यर्थः, हि अपि । अत्र हिशब्दोऽप्यर्थः । न
संपाद्यते न निष्पाद्यते । अपरं द्वितीयं च न लभ्यते न
समाप्यते । तत् तस्मात् कृती कार्यकुशलः जनः
सततं तत् कुर्यात् यत् सुखं यथा तथा समाप्तिं व्रजेत् ।

शुनीटी.

यदि सिध्यति येनार्थः कलहेन वरस्तु सः ।

अन्यथाऽऽयुर्धनसुहृद्यशो धर्महरः सदा ॥

येन कलहेन यदि अर्थः सिध्यति सः कलहः वरः
श्रेष्ठः । अन्यथा अर्थसिद्धौ इत्यर्थः, आयुषः धनस्य
सुहृदः धर्मस्य च हरः नाशकः भवति ।

शुनीटी.

ईर्ष्या लोभो मदः प्रीतिः क्रोधो

भीतिश्च साहसम् ।

प्रवृत्तिच्छिद्रहेतूनि कार्ये सप्त बुधा जगुः ॥

ईर्ष्या विद्वेषः, लोभः लालसा, मदः गर्वः, प्रीतिः
प्रणयः, क्रोधः कोपः, भीतिः भयम्, साहसं निर्भीकता
च एतानि सप्त कार्ये प्रवृत्तेः छिद्रस्य दोषस्य च
हेतूनि सर्वशास्त्रदर्शिनः बुधाः पण्डिताः जगुः गायन्ति
स्म ।

शुनीटी.

यथाऽच्छिद्रं भवेत्कार्यं तथैव हि समाचरेत् ।

अविसंवादि विद्वद्भिः कालेऽतीतेऽपि

चाऽऽपदि ॥

यथा कार्यं अच्छिद्रं छिद्ररहितं निर्दोषमित्यर्थः,
भवेत्, विद्वद्भिः अविसंवादि विसंवादरहितं अविरोद्ध-
मित्यर्थः, तथैव कार्यं कालेऽतीतेऽपि आपदि अपि
समाचरेत् कुर्यात् ।

शुनीटी.

धनिककृषीवल्लोकारः

'सत्याचारास्तु धनिका व्यवहारे हता यदि ।

राजा समुद्धरेत्तास्तु तथाऽन्यांश्च कृषीवलान् ॥

सत्याचाराः सत्यपथावलम्बिनः धनिकाः यदि व्यव-
हारे वाणिज्यादौ हताः विनष्टाः क्षतिग्रस्ता इत्यर्थः,
भवेयुः तदा राजा तान् तथा अन्यान् तथाविधान् कृषी-
वलान् कृषिजीविनश्च समुद्धरेत् ।

शुनीटी.

योगयात्रा

राज्ञः पञ्च यज्ञाः

'दैवज्ञमन्त्रिसुहृदाप्तवचांसि राजा

यो नाऽऽद्विरेय मतिचेष्टितदुष्टबुद्धिः ।

सोऽग्रेसरेण रहितोऽन्ध इवाचिरेण

हास्यत्वमेति पतितो विषये रिपूनाम् ॥

'अनाश्रितः ख्यातगुणः परोऽपि

शूरोऽथवा साधुजनप्रशस्तः ।

संपूजनीयो जनसंग्रहार्थं

ममेति देशोपगतो विचिन्त्य ॥

'दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा

न्यायेन कोशस्य च संग्रहवृद्धिः ।

अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षा

पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥

'आचारस्थः सागरान्तां धरित्रीं

भुङ्क्ते दीर्घं कालमुत्खातशत्रुः ।

यत्राऽऽचारस्तत्र धर्मस्य वृद्धिः

धर्माद्भोगान् देहभेदेऽपि भुङ्क्ते ॥

नीतिवाक्यामृतम्

लोभप्रमादविश्वासाः वधवञ्चनाकारणानि

'लोभप्रमादविश्वासैर्वहस्पतिरपि पुरुषो बध्यते
वञ्चयते (? ञ्चयते) वा ॥

(१) शुनी. ५।८८.

(२) योया. २।९.

(३) योया. २।१८.

(४) योया. २।३३; नीम. ३८.

(५) योया. २।३६. (६) नीवा. २६।१-१८.

बलवता सह वर्तनरीतिः

बलवताऽधिष्ठितस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो
वा श्रेयानन्यथा नास्ति क्षेमोपायः ॥

अविरोधेन यत्कर्तव्यं तदाह— बलवताऽधिष्ठितस्येति ।
बलवता अधिष्ठितस्य गृहीतस्य विदेशवासः परदेशगमनं
श्रेयः श्रेयस्करं भवति । अथवा तदनुप्रवेशः तेन सह
संधानं श्रेयस्करमिति । तथा च शुकः— ‘ बलवान्
स्याद्यदाशंसस्तदा देशं परित्यजेत् । तेनैव सह संधिं वा
कुर्यान्न स्थीयतेऽन्यथा ॥ ’ । नीवाटी.

विदेशवासोपहतस्य पुरुषकारः को नाम येना-
विज्ञातस्वरूपः पुमान् स तस्य महानपि लघुरेव ॥

अथ परदेशस्य दोषमाह— विदेशवासोपहतस्येति ।
विदेशवासोपहतस्य दूषितस्य पुरुषस्य को नामाहो तदिह
पुरुषकारः ? कस्मात् ? येन पुरुषेण न ज्ञायते स
महानपि तस्याधमस्यापि लघुर्भवति, नारातमाप्रो-
तीयर्थः (?) । तथा चात्रिः— ‘ महानपि विदेशस्थः
स परैः परिभूयते । अज्ञानमानैस्तद्देशमाहात्म्यं तस्य
पूर्वकम् ॥ ’ । नीवाटी.

अलब्धप्रतिष्ठितस्य निजान्वयेनाहंकारः कस्य
न लाघवं करोति ॥

अथालब्धप्रतिष्ठितस्य यद्भवति तदाह— अलब्धेति ।
नाहंकारं करोति, अहं उत्तम एवं एवं संजातः वदति,
पापाचारो भवति, स इत्थंभूतोऽहंकारोऽद्यः कं न विद्वांसं
परिभवति ? अपि तु समस्तं जनम् । तथा च भारद्वाजः—
‘ जलप्रमाणं कुमुदस्य नालं कुलप्रमाणं पुरुषस्य शीलम् ।
कुशीलवान् शंसति चेत्स्ववंशे अयैवमन्यं (?) स करोति
मन्दः ॥ ’ । नीवाटी.

आर्तः सर्वोऽपि भवति धर्मबुद्धिः ॥

अथाऽऽर्तस्य स्वरूपमाह— आर्तं इति । आर्तः
व्याधिग्रस्तः सर्वोऽपि जनो धर्मबुद्धिर्भवति, न च
नीरोगः । तथा च शौनकः— ‘ व्याधिग्रस्तस्य बुद्धिः
स्याद्धर्मस्योपरि सर्वतः । भयेन धर्मराजस्य न स्वभावा-
त्कथंचन ॥ ’ । नीवाटी.

स नीरोगो यः स्वयं धर्माय समीहते ॥

सः पुरुषः नीरोगः कथ्यते यः स्वयमप्रेरितोऽपि
केनापि समीहते वाञ्छाप्रो भवति । कस्म ? धर्माय ।
तथा च हारीतः— ‘ नीरोगः स परिज्ञेयो यः स्वयं
धर्मवाञ्छकः । व्याधिग्रस्तोऽपि पापात्मा नीरोगोऽपि स
रोगवान् ॥ ’ । नीवाटी.

व्याधिग्रस्तस्य ऋते धैर्यान्न परमौषधमस्ति ॥

अथ व्याधिग्रस्तस्य यदौषधं भवति तदाह—
व्याधिग्रस्तस्येति । नास्ति न विद्यते । किं तत् ?
औषधम् । किंविशिष्टम् ? परमं (? परं) उत्कृष्टम् । ऋते
मुक्त्वा । कस्मात् ? धैर्यात् दृढत्वात् । कस्य ? व्याधि-
ग्रस्तस्य । व्याधिग्रस्तो यः पुरुषो भवति तस्य धैर्य-
मौषधम्, नान्यदेव । तथा च धन्वन्तरिः— ‘ व्याधि-
ग्रस्तस्य यद्वैर्यं तदेव परमौषधम् । नरस्य धैर्यहीनस्य
किमौषधशतैरपि ॥ ’ । नीवाटी.

स महाभागो यस्य न दुरपवादोपहतं जन्म ॥

अथ महाभागः पुरुषो यथोच्यते तदाह— स इति ।
सः पुरुषः अत्र जगति महाभाग उच्यते । किं तस्य ?
दुरपवादोपहतं कुत्सितदोषोपहतं जन्म न भवति ।
तथा च गर्गः— ‘ आजन्ममरणान्तं च वाच्यं यस्य
न जायते । सुसूक्ष्मं स महाभागो विज्ञेयः क्षिति-
मण्डले ॥ ’ । नीवाटी.

पराधीनेष्वर्थेषु स्वोत्कर्षसंभावनं मन्दमतीनाम् ॥

अथ मन्दमतीनां यद्भवति तदाह— परेति । मन्द-
मतीनां दुष्टबुद्धीनां पुरुषाणां स्वोत्कर्षसंभावनं भवति
निजाह्लादोत्कर्षो भवति । केषु ? अर्थेषु प्रयोजनेषु । किं-
विशिष्टेषु ? पराधीनेषु । यो मूर्खो भवति स आत्मीयानि
तानि मन्यमानस्तुष्टिं याति । तथा च कौशिकः— ‘ कार्येषु
सिध्यमानेषु परस्य वशेषु च । आत्मीयेष्विव तेष्वेव
तुष्टिं याति स मन्दधीः ॥ ’ । नीवाटी.

न भयेषु विषादः प्रतीकारः किंतु धैर्या-
वलम्बनम् ॥

अथ भयेषु यथा प्रतीकारो भवति तदाह— नेति । न
भयेषु भयस्थानेषु प्रतीकारः उपकारकः भवति । कोऽसौ ?

विषादः हृदयक्षोभः । तर्हि उपकारकः को भवति ?
धैर्यावलम्बनं भवति धैर्यावस्थितिः । तथा च भृगुः—
‘मयस्थाने विषादं यः कुरुते स विनश्यति ।
तस्य तज्जयदं ज्ञेयं यच्च धैर्यावलम्बनम् ॥’ ।

नीवाटी.

स किं धन्वी तपस्वी वा यो रणे मरणे
शरसंधाने मनःसमाधाने चं मुह्यति ॥

अथ धानुष्केण तपस्विना च यत्कर्तव्यं तदाह— स
इति । स किं धन्वी धानुष्कः ? यस्य किम् ? यस्य मनो
मुह्यति । कस्मिन् ? शरसंधाने शरयोजने । कस्मिन्
काले ? रणे सङ्ग्रामे युद्धकाले । यस्य शरसंधाने मनो
मुह्यति स धानुष्को न भवति, लगुडायुध इत्यर्थः । तथा
यस्य तपस्विनो मनो मुह्यति । कस्मिन् ? मनःसमाधाने
आत्मावलोकने । कस्मिन् ? मरणे प्राणावसाने । स
तपस्वी योगी न भवतीत्यर्थः । तथा च नारदः— ‘व्यर्था
यान्ति शरा यस्य युद्धे स त्याज्य चापधृक् । योगिनो
ह्यन्तकाले न स्मृतिः स न च योगवान् ॥’ ।

नीवाटी.

कृते प्रतिकृतमकुर्वतो नैहिकफलमस्ति ना-
ऽऽमुत्रिकं च ॥

अथ यस्य पुरुषस्यैहिकं फलं भवति तदाह—
कृत इति । नास्ति न विद्यते । किं तत् ? फलम् ।
किं विशिष्टम् ? ऐहिकं इहजन्मसंभवम्, आमुत्रिकं
पारलौकिकं च । कस्य ? पुरुषस्य । किं कृतवतः ?
अकुर्वतः । किम् (कृतम् ?) कृते प्रतिकृतम् । यः
कृते शुभे वस्तुनि केनचिच्छुभं न करोति, पापे कृते
तस्यानिष्टं न करोति । तथा च हारीतः— ‘कृते प्रतिकृतं
नैव शुभं वा यदि वाऽशुभम् । यः करोति च मूढात्मा
तस्य लोकद्वयं न हि ॥’ ।

नीवाटी.

शत्रुणाऽपि सूक्तमुक्तं न दूषयितव्यम् ॥

अथ शत्रुणाऽपि सूक्ते उक्ते यत्कर्तव्यं तदाह—शत्रुणा-
ऽपीति । न दूषयितव्यम् । किं तत् ? सूक्तं शुभ-
वचनम् । कथंभूतम् ? उक्तम् । केन ? शत्रुणाऽपि
वैरिणाऽपि । तथा च नारदः— ‘शत्रुणाऽपि हि यत्प्रोक्तं

सालंकारं सुभाषितम् । न तद्दोषेण संयोज्यं ग्राह्यं बुद्धिमता
सदा ॥’ ।

नीवाटी.

कलहजननमप्रीत्युत्पादनं च दुर्जनानां धर्मं
(न ?) सज्जनानाम् ॥

अथ दुर्जनानां सज्जनानां यादृग्वचनं तदाह— कलह-
जननमिति । दुर्जनानां यद्वचनं तत् किंविशिष्टम् ?
कलहजननं युद्धं करोति, अप्रीत्युत्पादनं च अस्नेहजननं
च (असज्जनानाम् ?) । यत्पुनः सज्जनानां वचनं तत्
धर्मं श्रेयस्करमित्यर्थः । तथा च भारविः— ‘खलो
वदति तद्येन कलहः संप्रजायते । सज्जनो धर्ममाचष्टे
यच्छ्रोतव्यं क्रिया तथा ॥’ ।

नीवाटी.

असंतोषः श्रियो मूलम्

श्रीर्न तस्याभिमुखी यो लब्धार्थमात्रेण संतुष्टः ॥

अथ यादृक्पुरुषस्य लक्ष्मीः संमुखी न भवति तत्त्व-
रूपमाह— श्रीरिति । तस्य पुरुषस्य लक्ष्मीः कदाचिदपि
संमुखी न भवति । यो भवति । किंविशिष्टः ? संतुष्टः ।
केन ? अर्थेन द्रव्येण । किंविशिष्टेन ? लब्धार्थमात्रेणापि
स्तोकेनापीत्यर्थः । तथा च भागुरिः— ‘अल्पेनापि
प्रलब्धेन यो द्रव्येण प्रतुष्यति । पराङ्मुखी भवेत्तस्य
लक्ष्मीर्नैवात्र संशयः ॥’ ।

नीवाटी.

वैरप्रशमनम्

तस्य कुतो वंशवृद्धिर्यो न प्रशमयति वैरानु-
बन्धम् ॥

अथ यस्य वंशवृद्धिर्न भवति तमाह—तस्येति । तस्य
पुरुषस्य कुतो वंशवृद्धिः कुतः संतानवृद्धिः ? यो न
प्रशमयति नोपशमं नयति । कम् ? वैरानुबन्धम् (परम-
वृत्ति वैरानुबन्धम् ?) । तस्मात्पुरुषेण सर्वोपायैर्वैरं नाशं
नेतव्यम् । तथा च शुक्रः— ‘सामादिभिरुपायैर्वैरं
नैव प्रशमयेत् । बलवानपि तद्वंशो नाशं याति शनैः
शनैः ॥’ ।

नीवाटी.

अभयदानम्

भीतेष्वभयदानात्परं न दानमस्ति ॥

अथ यदुत्कृष्टं दानं सर्वेषां दानानां मध्ये भवति
तदाह— भीतेष्विति । नास्ति न विद्यते । किं तत् ?

परं उत्कृष्टं दानं यदीयते । केषु ? भीतेषु भयत्रस्तेषु ।
(कस्मात् ? अमयदानात् ।) अभयदानं रक्षासंज्ञ-
मित्यर्थः । तथा च जैमिनिः— ‘ भयभीतेषु यद्दानं
तद्दानं परमं मतम् । रक्षात्मकं किमन्यैश्च दानैर्गज-
रथादिभिः ॥ ’ । नीवाटी.

उत्साहमहिमा

स्वस्यासंपत्तौ न चिन्ता किञ्चित्काङ्क्षितमर्थं
दुग्धे कितूत्साहः ॥

अथोत्साहवतः पुरुषस्य यद्भवति तदाह— स्वस्येति ।
दुग्धे जनयति । कोऽसौ ? उत्साहः । कम् ? अर्थ-
द्रव्यम् । किंविशिष्टम् ? काङ्क्षितं वाञ्छितम् । पुनरपि
किंविशिष्टम् ? किञ्चित् अपूर्वम् । एवं ज्ञात्वा चिन्ता
न कार्या असंपत्तौ । कस्य ? (स्वस्य) वित्तस्य ।
एतज्ज्ञात्वा चिन्ता न कार्या, केवलमुत्साहः समाश्रयणीयः,
सोऽपि सर्वं जनयति । तथा च शुक्रः— ‘ उत्साहि-
नं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि
न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ’ । नीवाटी.

मूलधनं वर्धनीयम्

‘ स सदैव दुःखितो यो मूलधनमसंवर्धयन्ननु-
भवति ॥

अथ सदा दुःखितः पुरुषो यथा भवति तदाह— स
इति । सः पुरुषः सदैव दुःखितो भवति । यः किं
करोति ? अनुभवति व्ययं करोति । किं कुर्वन् ?
असंवर्धयन् । किं तत् ? मूलधनं पितृपैतामहं नाम ।
(कथमसंवर्धयन् ? केवलम् ?) । केवलं भक्षयन् न
वृद्धिं नयति, सदा दुःखितो दरिद्रो भवतीत्यर्थः । तथा च
गौतमः— ‘ न वृद्धिं यो नयेद्विचं पितृपैतामहं कुधीः ।
केवलं भक्षयत्येव स सदा दुःखितो भवेत् ॥ ’ ।
नीवाटी.

मूर्खादिभिः संगतिर्वर्ज्या

मूर्खदुर्जनचाण्डालपतितैः सह संगतिं न
कुर्यात् ॥

अथ मूर्खदुर्जनपतितैः सह सङ्गेन यद्भवति तदाह—
मूर्खेति । न कुर्यात् विदधीत । काम् ? संगतिं
मैत्रीम् । कथम् ? सह सार्धम् । कैः ? मूर्खदुर्जनपतित-
चाण्डालैः । तथा च— ‘ मूर्खदुर्जनचाण्डालैः संगतिं
कुरुतेऽत्र यः । स्वप्नेऽपि न सुखं तस्य कथंचिदपि
जायते ॥ ’ । नीवाटी.

किं तेन तुष्टेन यस्य हरिद्राराग इव चित्तानु-
रागः ॥

अथ क्षणिकचित्तानुरागलक्षणमाह— किमिति । किं
तेन पुरुषेण तुष्टिं गतेन ? यस्य किम् ? यस्य चित्तानुरागो
हरिद्राराग इव क्षणमात्रम्, सततं न भवति । तथा च
जैमिनिः— ‘ आजन्ममरणान्ते यः स्नेहः स स्नेह उच्यते ।
साधूनां यः खलानां च हरिद्रारागसंनिभः ॥ ’ ।
नीवाटी.

युक्तिमहिमा

स्वात्मानमविज्ञाय पराक्रमः कस्य न परिभवं
करोति ॥

अथाऽऽत्मानमजानन् यः पराक्रमं करोति तमाह—
स्वात्मानमिति । कस्य पराभवं न करोति ? अपि तु
सर्वस्यापि जनस्य । कोऽसौ ? विक्रमः पराक्रमः । किं
कृत्वा ? अविज्ञाय । किं तत् ? आत्मानम् । तस्मा-
दात्मानं विज्ञाय शत्रोरुपरि विक्रमः कार्यः । तथा च
बल्लभदेवः— ‘ यः परं केवलो याति प्रोन्नतं मदमाश्रितः ॥
विमदः स निवर्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ ’ ।
नीवाटी.

नाऽऽक्रान्तिः पराभियोगस्योत्तरं किंतु युक्ते-
रुपन्यासः ॥

पराभियोगस्य यदुत्तरं भवति तदाह— नाऽऽक्रान्ति-
रिति । न उत्तरं न्यक्कारम् । कोऽसौ ? आक्रान्तिः
आक्रमणम् । कस्य ? पराभियोगस्य शत्रुनिग्रहस्य ।
किं तु तर्हि ? युक्तेरुपन्यासः युक्तिकरणं येन तस्य निग्रहो

भवतीति । तथा च गर्गः— 'नाऽऽकान्त्या गृह्यते
शत्रुर्यद्यपि स्यात्सुदुर्लभः (? बलः) । युक्तिद्वारेण संग्राह्यो
यद्यपि स्याद्वल्लोकटः ॥ ' । निवाटी.

कोपसंयमः

राज्ञोऽस्थाने कुपितस्य कुतः परिजनः ॥

गतार्थमेतत् ।

नीवाटी.

शोकादिषु विवेकः, विविधानि राजकर्तव्यानि

न मृतेषु रोदितव्यमश्रुपातसमा हि किल
पतन्ति तेषां हृदयेष्वङ्गाराः ॥

अथ मृतेषु विषयेषु यत्कर्तव्यं तदाह— नेति । मृतेषु
पुरुषेषु पाश्चात्त्यैर्न रोदितव्यम्, यतो निपतन्ति तेषां मृतानां
हृदयेष्वङ्गाराः । किंविशिष्टाः ? अश्रुपातसमाः अश्रुपात-
तुल्याः । किलेति कोमलामन्त्रणे । एतज्ज्ञात्वा मृतेषु विषये
न रोदितव्यम्, यदि स्नेहो भवति तदध्वैदैहिकद्वारेण
रोदितव्यमिति । तथा च गर्गः— 'स्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं
प्रेतो भुङ्क्ते यतो यशः (? ऽवशः) । तस्मान्न रोदितव्यं
स्यात् क्रिया कार्या प्रयत्नतः ॥ ' । निवाटी.

अतीते च वस्तुनि शोकः श्रेयानेव यद्यस्ति
तत्समागमः ॥

अतीते च वस्तुनि यथा शोकः श्रेयस्करो भवति
तदाह— अतीत इति । अतीते अतिक्रान्ते वस्तुनि पदार्थे
योऽसौ शोकः क्रियते स श्रेयान् भवति । क्रियतास्ति
दोषः (?) । यदि किं स्यात् ? यदि तत्समागमो भवति
शोकेन कृतेन तस्य वस्तुनः । अन्यथा दोष एव । तथा
च भारद्वाजः— 'मृतं वा यदि वा नष्टं यदि शोकेन
लभ्यते । तत्कार्यो नान्यथा कार्यः केवलं कायशोषकृत् ॥ ' ।

नीवाटी.

शोकमात्मनि चिरमनुवासयंस्त्रिवर्गमनुशोषयति ॥

अनुशोषयति उदासयति । किम् ? त्रिवर्गं धर्मार्थ-
कामलक्षणम् । किं कुर्वन् ? अनुवासयन् धारयन् । क ?
आत्मनि निजशरीरे । कथं धारयन् ? चिरं प्रभूतकालम् ।
कम् ? शोकम् । शोकमात्मनि धारयंस्त्रिवर्गं नाशयतीति ।
तथा च कौशिकः— 'यः शोकं धारयेद्देहे त्रिवर्गं

नाशयेद्धि सः । क्रियमाणं चिरं कालं तस्मात्तं दूरत-
स्त्यजेत् ॥ ' ।

नीवाटी.

स किंपुरुषो योऽकिंचनः सन् करोति विषया-
मिलाषम् ॥

अथ कापुरुषस्य स्वरूपमाह— स इति । स किं-
पुरुषो (न ?) भवति पशुरेव । किंविशिष्टः ? अकिंचनः
दरिद्रः सन् विषयामिलाषं इन्द्रियसुखं अनुभवितु-
मिच्छति । तस्मात्पुरुषेण धनोपार्जनमादौ कार्यम्, ततश्च
विषयसौख्यमनुभवनीयम् । तथा च नारदः— 'दरिद्रो
यो भवेन्मर्त्यो हीनो विषयसेवने । तस्य जन्म भवेद्यर्थं
प्राहेदं नारदः स्वयम् ॥ ' ।

नीवाटी.

अपूर्वेषु प्रियपूर्वं संभाषणं स्वर्गच्युतानां लिङ्गम् ॥

अथ स्वर्गायातस्य पुरुषस्य चिह्नमाह— अपूर्वेष्विति ।
स्वर्गविमुक्तानां मर्त्यलोकमुपागतानां पुरुषाणां लिङ्गं चिह्नं
ज्ञायते । कथम् ? अपूर्वेषु लोकेषु दृष्टेषु प्रियपूर्वं मधुरं
प्रथमं संभाषणं जल्पनम् । यः पुरुषोऽपूर्वं जनं दृष्ट्वा
प्रियालापैरालापयत्यसौ स्वर्गादवतीर्णो ज्ञेयः । तथा च
गुरुः— 'अपूर्वमपि यो दृष्ट्वा संभाषयति वल्गु च ।
स ज्ञेयः पुरुषस्तज्ज्ञैर्यदोषो त्यागतो (?) दिवः ॥ ' ।

नीवाटी.

न ते मृता येषामिहास्ति शाश्वती कीर्तिः ॥

अथ मृता अपि पुरुषा ये जीवन्त इव ज्ञायन्ते
तानुद्दिश्याऽऽह— नेति । ते पुरुषाः जीवन्तो ज्ञेया मृता
अपि, येषामस्ति कीर्तिः । किंविशिष्टा ? शाश्वती अवि-
नाशिनी प्रासाददैवकुलादिलक्षणा । तथा च नारदः—
'मृता अपि परिज्ञेया जीवन्तस्तेऽत्र भूतले । येषां
संदिश्यते कीर्तिस्तडागाकरपूर्विका ॥ ' ।

नीवाटी.

स केवलं भूभाराय जातो येन न यशोभि-
र्धवलितानि भुवनानि ॥

अथ भूभारस्वरूपभूतस्य लक्षणमाह— स इति । सः
पुरुषः केवलं भूभाराय पृथिवीभाराय जातः । यस्य किम् ?
यस्य न धवलितानि न शुक्लीकृतानि । कानि ?
भुवनानि । कैः ? यशोभिः । तस्य जन्म पृथिवी-
भाराय केवलमिति । तथा च गौतमः— 'भुवनानि

यशोभिर्नो यस्य शुक्लीकृतानि च । भूमिभाराय संजातः
स पुमानिह केवलम् ॥ * । नीवाटी.

परोपकारो योगिनां महान् भवति श्रेयोबन्ध
इति ॥

अथ योगिनां यः परोपकारो भवति तत्स्वरूपमाह—
परोपकार इति । श्रेयोबन्धो भवति कल्याणबन्धो
भवति । किंविशिष्टः ? महान् । कोऽसौ ? परोपकारः ।
केशाम् ? योगिनां महापुरुषाणाम् । तथा च जैमिनिः—
‘उपकारो भवेद्योऽत्र पुरुषाणां महात्मनाम् । कल्याणाय
प्रभृताय स तेषां जायते ध्वम् ॥’ । नीवाटी.

का नाम शरणागतानां परीक्षा ॥*

अथ शरणागतानां परीक्षामाह— का नामेति ।
गतार्थमेतत् । नीवाटी.

अभिभवनमन्त्रेण परोपकारो महापातकिनां न
महासत्त्वानाम् ॥

अथ पातकिनां महासत्त्वानां च स्वरूपमाह— अभि-
भवनमन्त्रेणेति । अभिभवनमन्त्रेण अभिलाषमन्त्रेण परोप-
कारः । केशाम् ? महापातकिनाम्, न महासत्त्वानाम् । ये
महासत्त्वाः तेषामुपकारोऽभिलाषपरहितः । तथा च शुक्रः—
‘महापातकयुक्ताः स्युस्ते निर्यान्ति वरं बलान् ।
अभिभवनमन्त्रेण न सद्वादं कथंचन ॥’ ।

नीवाटी.

तस्य भूपतेः कुतोऽभ्युदयो जयो वा यस्य
द्विषत्सभासु नास्ति गुणग्रहणप्रागल्भ्यम् ॥

अथ यस्य भूपतेः शत्रुसभासु गुणग्रहणं न क्रियते
तस्य यद्भवति तदाह— तस्येति । तस्य भूपतेः कुतोऽभ्यु-
दयः ? कथं वाऽपि जयः स्यात् ? यस्य द्विषत्सभासु
नास्ति न विद्यते । किं तत् ? गुणग्रहणप्रागल्भ्यं गुणग्रहण-
प्राचूर्वम् । तथा च शुक्रः— ‘कथं स्याद्विजयस्तस्य
तथैवाभ्युदयः पुनः । भूपतेर्यस्य नो कीर्तिः कीर्त्यते-
ऽरिसभासु च ॥’ । नीवाटी.

* अतः परं शरणागतपरीक्षाविषयकं सूत्रं परिभ्रष्टमिति
भाति ।

घ. को. १४६

‘प्रतिपाद्यानुरूपं वचनमुदाहर्तव्यम् ॥

ऐश्वर्यानुरूपः प्रसादो विधेयः ॥

स पुमान् सुखी यस्यास्ति संतोषः ॥

रजस्वलाभिगामी चाण्डालादप्यधमः ॥

सलज्जं निर्लज्जं न कुर्यात् ॥

स पुमान् सवस्त्रोऽपि नम्र एव यस्य नास्ति
सच्चरित्रमावरणम् ॥

स नम्रोऽप्यनम्र एव यो भूषितः सच्चरित्रेण ॥

सर्वत्र संशयानेषु नास्ति कार्यसिद्धिः ॥

न क्षीरघृताभ्यां परं भोजनमस्ति ॥

परोपघातेन वृत्तिरभव्यानाम् ॥

वरमुपवासो न पराधीनं भोजनम् ॥

स देशोऽनुसर्तव्यो यत्र नास्ति वर्णसंकरः ॥

स जात्यन्धो यः परलोकं न पश्यति ॥

व्रतं विद्या सत्यमानृशंस्यमलौल्यता च ब्राह्मण्यं
न पुनर्जातिमात्रम् ॥

निःस्पृहाणां का नाम परापेक्षा ॥

कं पुरुषमाशा न ह्येगयति ॥

संयमी गृहाश्रमी वा यस्याविद्यातृष्णाभ्यामनु-
पहतं चेतः ॥

शीलमलंकारः पुरुषाणां न देहखेदावहो बहि-
राकल्पः ॥

कस्य नाम नृपतिर्मित्रम् ॥

अप्रियकर्तुर्न प्रियकरणात्परममाचरणम् ॥

अप्रयच्छन्नर्थिनो न परुषं ब्रूयात् ॥

स स्वामी मरुभूमिर्यत्रार्थिनो न भवन्ति
प्राप्तकामाः ॥

प्रजापालनं हि राज्ञो यज्ञो न पुनर्भूताना-
मालम्भः ॥

प्रभूतमपि नानपराधसत्त्वव्यावृत्तये नृपाणां
बलं धनुर्वा किंतु शरणागतरक्षणाय ॥

(१) नीवा. २६।४३, ४५-६७.

लेखमहिमा

‘न कस्यापि लेखमवमन्येत, लेखप्रधाना हि राजानस्तन्मूलत्वात्संधिविग्रहयोः सकलस्य जगद्व्यापारस्य च ॥

अथ लेखस्य सामान्यदत्तस्य विषये यत्कर्तव्यं तदाह-
नेति । कस्यापि सामान्यस्यापि भूभुजा लेखो नाव-
मन्तव्यः नावज्ञया द्रष्टव्यः । कस्मात् कारणात् ? लेख-
प्रधाना हि राजानः । हि यस्मात् कारणात् लेख-
प्रधाना राजानो भवन्ति । सामान्योऽपि कश्चित्
तत् लिखति येन शत्रुचेष्टितं विज्ञायत इति । तथा
तन्मूलत्वात् लेखमूलत्वात् संधिविग्रहयोः सकलस्य
जगद्व्यापारस्य । यत्र लेखप्रचारो भवति तत्र संधिविग्रह-
योर्निश्चयो भवति तथा जगद्व्यापारस्य स्थितिर्जायते ।
तस्मात् कारणात् कस्यापि लेखो नावमन्तव्यः । तथा च
गुरुः- ‘लेखमुख्यो महीपालो लेखमुख्यं च चेष्टितम् ।
दूरस्थस्यापि लेखो हि लेखोऽतो नावमन्यते ॥’ ।
नीवादी.

मानसोल्लासः

बान्धवसमानः

‘पितृपक्षसमुद्भूता मातृपक्षसमुद्भवाः ।
आत्मसंबन्धिनो ये च बान्धवास्ते प्रकीर्तिताः ॥

(१) नीवा. ३२।२९.

(२) मासो. १।३०१-३०२.

बन्धूनां मधुरं वाच्यं यथायोग्यं सहासनम् ।
संविभागश्च कर्तव्यः सुवर्णाम्बरभूषणैः ॥

शरणागतरक्षणम्

‘व्याघ्रसिंहगजैश्चरैः शत्रुभिश्चापि विद्वृतः ।
भयाच्छरणमायातः शरणागत उच्यते ॥
रक्षेच्छरणमायातं प्राणैरपि धनैरपि ।
स यशो महदाप्नोति जनः सर्वैः प्रपूज्यते ॥
कृतवो विधिसंयुक्ता भीतसत्त्वस्य रक्षणम् ।
तुलया तोलितं तत्र प्राणत्राणं विशिष्यते ॥

आत्मनः स्वास्थ्यस्य रक्षा

‘भाव्यं पथ्याशिना नित्यं नीरुजो जायते ततः ।
व्याधिभिर्वर्जितो राजा राजकार्यक्षमो भवेत् ॥
बलिभिः पलितैर्युक्तो रूपेण रहितो भवेत् ।
खीजनैर्भृत्यवर्गैश्च भूपतिश्चावमन्यते ॥
तस्माद्रसायनान् योगान् यत्नात्सेवेत पार्थिवः ।
दृढगात्रो भवेत्तेन वलीपलितवर्जितः ॥
जीवेच्च सुचिरं कालं राजा रोगविवर्जितः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

सद्यः कार्यनिर्वर्तनम्

‘यथा चोत्पादितं कार्यं संपश्येन्नोऽभितापयेत् ।
कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वाऽपि जायते ॥

(१) मासो. १।३०५-३०७.

(२) मासो. २।१०-१३.

(३) मेघा. ७।२२३.